

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

**“Pedaqoji elmlərin nəzəriyyəsi və praktikasının
aktual problemləri: müasir yanaşma”**

Magistrantların IV Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

II cild

Bakı, 27-28 aprel 2021

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

**“Pedaqoji elmlərin nəzəriyyəsi və praktikasının
aktual problemləri: müasir yanaşma”**

Magistrantların IV Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

II cild (IV bölmə)

- Tədrisin müasir problemləri

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
100 illiyinə həsr edilir.*

Bakı, 27-28 aprel 2021

***ADPU-nun Elmi Şurasının 29 aprel 021-ci il tarixli iclasının
qərarı (protokol №4) əsasında çap edilir.***

Konfransın Təşkilat Komitəsi

Sədr

Professor Cəfər Cəfərov - Rektor

Sədr müavini

Professor Asəf Zamanov - Elm və innovasiyalar üzrə prorektor

Məsul katib

Professor İbrahim Bayramov-Magistratura və doktorantura
şöbəsinin müdiri

Üzvlər

Professor Əli Allahverdiyev-Elmi-təşkilati şöbənin müdiri

Professor Fərrux Rüstəmov - İbtidai təhsil fakültəsinin dekanı

Professor Ramiz Əliyev - Ümumi psixologiya kafedrasının müdiri

Professor İsa İsmayılov - Fizikanın tədrisi texnologiyası

kafedrasının professoru

Professor Mübariz Əmirov - Ümumi tarix və tarixin tədrisi

texnologiyası kafedrasının professoru

F.ü.f.d. Sevinc Quliyeva - Magistratura və doktorantura şöbəsinin
müdir müavini

KONFRANSIN ELMİ BÖLMƏLƏRİ

- **İnnovasiyalar və təhsilin keyfiyyəti**
- **Təhsilin təşkili və idarə edilməsi**
- **Təhsildə sosial-psixoloji xidmət**
- **Tədrisin müasir problemləri**

IV BÖLMƏ

TƏDRİSİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Salmanova Qəmər Arif qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr
Elmi rəhbər: dos. Gültəkin Atəş qızı Abdullayeva

ORFOEPIK NORMALARIN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ ƏDƏBİYYAT FƏNNİ İLƏ İNTEQRASIYA İMKANLARI

Açar sözlər: *fonetika, orfoepiya, ədəbi tələffüz, alliterasiya, metafora, epitet, ahəng*

Ключевые слова: *фонетика, орфоэпия, литературное произношение, аллитерация, метафора, эпитет, гармония*

Key words: *phonetics, orthoepy, literary pronunciation, alliteration, metaphor, epithet, harmony*

Müasir təhsilin əsas funksiyalarından biri gənc nəsli müstəqil və yaradıcı həyata hazırlamaq, onları şəxsiyyət kimi formalaşdırmaqdır. Aktuallığını saxlayan bu funksiyaya görə inteqrasiya təlimin məzmun komponentidir və yeni fənn kurikulumlarının hazırlanmasında bu komponent əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Təhsil səviyyələri, məzmun xətləri və standartları arasında inteqrasiyanı təmin etmək üçün fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın konkret standartları da hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat və dil məsələləri, onlar arasındakı təlimi əlaqə ənənəvi olaraq metodikanın diqqət mərkəzində olmuş, dil faktları ədəbi təhlil, ədəbi material isə dil təlimi prosesində müştərək istifadə olunmuşdur. Dil ədəbi məhsulun ilk ünsürü, səslərdən toxunan sözsə qrammatikanın sütunu olmuşdur.

Bədii əsər dil vasitəsilə, dil qanunauyğunluqları əsasında yarandığı kimi, dilin mahiyyəti, normaları, qaydaları da ədəbi dil faktının əsasında öyrənilmişdir. Yazıçının böyüklüyü leksikonu, lüğət fondu, üslubi zənginliyi, dilçi alimin böyüklüyü isə dil tarixinə, ədəbi dilə, onun normalarına məsuliyyətli münasibəti ilə ölçülmüşdür. Professor M. Rəfilinin təbirincə desək “Bədii ədəbiyyatda dil bədii surətləri, həyat lövhələrini, insan xarakterlərini, bir sözlə, ədəbi əsəri yaratmaq üçün istifadə olunan əsas material, əsas xəzinədir” (4, 112).

Orta məktəbdə digər fənlərin də məhz Azərbaycan dili vasitəsilə mənimsənilməsinə nəzərə alsaq, ədəbi dil normalarını, qayda-qanunları, nitq üçün zəruri olan üslubi məqamları dərindən bilməyin, həmin bilgiləri digər elmlərlə inteqrasiyada təkmilləşdirilmənin nə qədər zəruri olduğunu bir daha dərk edərək. Bugünkü təlimin strukturu, mətn üzərində aparılan işlər də bunun əyani sübutudur. Məsələn, VI sinifdə tədris olunan “İlk dünya səyahəti” mətni üzrə iş prosesində standartları tam reallaşdırmaq üçün müəllim ədəbiyyat (1. 1. 3. , 1. 2. 2. , 2. 1. 1.), Azərbaycan tarixi (3. 1. 2. , 1. 1. 1. , 1. 1. 5. , 2. 1. 2), Xarici dil (3. 1. 2. , 3. 1. 3.) fənn standartlarına müraciət edərək inteqrasiyanı təmin etməlidir.

Bu prizmadan yanaşsaq Azərbaycan dilinin ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya imkanları daha genişdir və onun təmin olunması hər iki fənnin təlim keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Məzmun xətləri üzrə metodiki iş düzgün təşkil edilərsə, mətnin ideyası, obrazlar, onların dili və xarakteri həm bədii, həm də linqvistik baxımdan daha tez anlaşılır. Şagird dil qaydalarına

keçidə qədər mətnin məzmunu ilə dolğun tanış olar və dil qaydalarını da həmin mətndəki linqvistik materiallara istinadən izah edə bilər.

İnteqrativ dərslər, mətnə kompleks yanaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından müştərək istifadə, məzmun xətləri arasında əlaqənin sistemli qurulması dil materialını dərinlən dərk etməklə yanaşı, müəllifin, obrazların dilini də ədəbi təhlil baxımından əhatəli öyrənməyə imkan yaradır. Müəllif sözü və obrazların dili fonetik, leksik, qrammatik, üslubi normalardan yerində istifadəyə kömək edər, əsərdəki deyim, ifadə, aforizmlər hesabına şagirdlərin nitq inkişafı da zənginləşər, ədəbi tələffüz normalarına münasibət dəyişər. Vahid filoloji təlim dünyanın tam dərinə şərait yaratmaqla bərabər, onlarda vahid linqvistik, kommunikativ və ədəbi səriştələr formalaşdırır. Qazanılan səriştələr dilə canlı varlıq, mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı kimi baxmağa imkan yaradır.

Dil dərslərində mənimsənilən fonetik hadisələr, normalar, orfoepik-orfoqrafik qaydalar, leksik-semantik, leksik-qrammatik anlayışlar, üslubiyyət məsələləri bədii əsərin dil xüsusiyyətlərini, bədii təsvir vasitələrini düzgün anlamağa, düzgün təhlil etməyə imkan yaradır. Sözü leksik mənə çalarlarının, fonetik-qrammatik üslubun, sintaktik konstruksiyaların, intonasiya və durğu işarələrinin bədii ədəbiyyatdakı rolu müəyyənləşər. Mətnin linqvistik təhlili, mətn konstruksiyalarından dil qaydalarına keçid Azərbaycan dili ilə bağlı biliklərin möhkəmlənməsinə, bədii-linqvistik səriştənin qazanılmasına şərait yaradır.

Mətnlər üzrə iş prosesində şagirdlər yalnız şifahi və yazılı nitq bacarıqlarına sahiblənmirlər. Onlar, həmçinin, mətnin dil vasitələrinin arxasında nələr olduğunu başa düşürlər. Öz dünyalarına o mətnlər vasitəsilə daxil olur və dərk edirlər ki, bu mətnlər yalnız linqvistik materiallar, bədii nümunələr deyil, həm də mənsub olduğu ölkənin sosial həyatını, mədəniyyətini, mənəviyyatını, milli dilini özündə əks etdirən xəzinədir.

Mətnlər üzrə işdə “Mətn hansı üslubda yazılıb?”, “Obrazların nitqini səciyyələndirən cəhət nədir?”, “Mətdə hansı nitq standartlarından istifadə olunub?”, “Müəllifin dili obrazların dilindən nə ilə fərqlənir?” kimi tədqiqat sualları qoymaqla, “Mətdəki dialektizm, arxaizm və neologizmləri seçin”, “Orfoqrafik qaydanın pozulduğu sözləri müəyyənləşdirin”, “Mətdəki cinas sözlərin altından xətt çəkin” kimi tapşırıqlar verməklə müəllim dərstdə inteqrativliyi təmin edə bilər. Bundan əlavə mətnin bədii təhlilində üslubiyyət məsələlərinə yer verməklə şagirdlərin üslubi bacarıqları çərçivəsində monoloji, dioloji nitq parçaları hazırlada, elmi, bədii üslub barədə bilikləri dərinləşdirmə imkanını qazana bilər.

Ədəbiyyatla əlaqəli təlim prosesində orfoepik-orfoqrafik normaları mənimsətməyə daha güclü imkanlar mövcuddur. Oxu və yazı məzmun xətti üzrə aparılan işlər buna daha yaxşı şərait yarada bilər. Ənənəvi təlimdə bu normalarla bağlı tədris olunan mövzular əksər hallarda üst-üstə düşməsə də, müasir təlimdə ədəbi tələffüzlə, orfoqrafik qayda ilə bağlı müəyyən ümumiləşdirici işlər aparmaq mümkündür. Çünki ifadəli oxu prosesində müəllim şagirdlər tərəfindən ədəbi tələffüz normalarının pozulması hallarını tez-tez müşahidə edə və yeri gəldikcə mənimsənilmiş dil qaydalarını xatırlada bilər. Məsələn, müəllim S. Rüstəmin “Azərbaycana gəlsin” şeirini mənimsədərəkən (və ya əksinə ismin çıxışlıq halı barəsində məlumat verərəkən) təlimi əlaqə yarada və xarakterik sözləri orfoepik-orfoqrafik normalar səviyyəsində müqayisəyə cəlb edə bilər:

*Gözəlliklər vətənə gözəllərindən gəlir,
Dostluğun, qardaşlığın təməllərindən gəlir,
Könüllərin müqəddəs əməllərindən gəlir,
Qüdrət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin (1, 30).*

Burada həm “gözəllərindən”, “təməllərindən”, “əməllərindən” sözlərinin orfoepik normaya uyğun olaraq “gözəllərinnən”, “təməllərinnən”, “əməllərinnən” kimi tələffüz olunduğunu, həm də “istəyən” sözünün “istiyən” kimi tələffüz olunduğunu başa salmaq olar. Tələffüzlə

bağlı bu cür xarakterik işlər bir ədəbi mətnlə bağlı məhdudlaşmamalı, bütün kurs boyu davam etdirilməli, həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Fonetika tədrisində ahəng qanunu, saıtlərin uzun tələffüzü, “o” saıtının bəzi sözlərdə “a” kimi oxunması, söz sonunda cingiltili samitlərin tələffüzü, “k”, “q” samitlərinin yazılış-deyiliş fərqi, qoşasamitli sözlərin tələffüzü ədəbi mətnlərlə işlərdə unudulmamalı, dil qaydası olaraq xatırladılmalıdır.

Dilin səs sistemi, leksikası, söz tərkibi, qrammatikası, üslubları tədris olunarkən ədəbiyyata bağlanan poetik fonetika, üslubi qrammatika, təsvir vasitələri inteqrativ təhlil materiallarına çevrilməlidir. Şagird sözün ideyaya bağlılığını duymalı, birləşmə və cümlə konstruksiyalarına quru, sxematik vahid kimi deyil, dilin ifadə vasitəsi kimi yanaşmalıdır. Məsələn, S. Vurğunun “Azərbaycan” şeiri (1, 37) bədii mətn kimi öyrənilməklə yanaşı bədii təsvir vasitələri ilə də tanış olmağa, məcaz, bənzətmə, epitet, metafor, mübaligə haqqında da ilkin məlumat verməyə təlimi şərait yaratmalı və bütün bunlar da sözün həqiqi və məcazi mənası, çoxmənalılığı ilə inteqrasiyada araşdırılmalıdır.

Bədii mətnlərin oxusunda özünü göstərən ədəbi tələffüz transkripsiyası, feillərə qoşulan şəkilçilərdə (-dır4, -ar2, -an2) səs düşümü, eyni səslərin təkrarlanması (assonans), üslubi alliterasiya, cinas sözlər, sinonimik cərgə və s. məsələlər Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin qarşılıqlı əlaqəsində dərindən mənimsənilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyat -5 (A. Süleymanova və başqaları). Dərslik. Bakı, 2014, 207 s.
2. Azərbaycan dili-5 (R. İsmayılov və başqaları) Dərslik. Bakı, 2012, 199 s.
3. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, 2012, 400 s.
4. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, 274 s

Orfoepik normaların mənimsədilməsində ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiya imkanları

XÜLASƏ

Məqalədə fonetikaya aid dil qaydalarının, o cümlədən, orfoepik normaların mənimsədilməsi yollarından və təlim prosesinin ədəbiyyatla əlaqəsindən danışılır. Fonetik hadisələr, orfoepik normalar bədii əsərlərin dili səviyyəsində araşdırılır. Dil qaydalarının bədii təsvir vasitələri ilə inteqrasiyada öyrənilməsi imkanlarına toxunulur.

Возможности интеграции с литературным обучением

в усвоении орфоэпических норм

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются способы усвоения языковых правил, в том числе орфоэпических норм, по фонетике и связь процесса обучения с литературой. Исследуются на уровне языка художественных произведений фонетические события, орфоэпические нормы. Затрагиваются возможности изучения языковых правил в интеграции со средствами художественного описания.

Possibilities of integration with literary education in the assassination of orphoepic standards

SUMMARY

The article discusses the methods of mastering language rules, including orthoepic norms, in phonetics and the connection between the learning process and literature. Phonetic events, orthoepic norms are investigated at the level of the language of works of art. Possibilities of studying language rules in integration with means of artistic description are touched upon.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FONETİKANIN TƏDRİSİ ZAMANI ORFOEPIYA VƏ ORFOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, Azərbaycan dili*

Ключевые слова: *фонетика, орфография, орфоения, Азербайджанский язык*

Key words: *phonetics, orthography, orthoepy, Azerbaijani language*

Azərbaycan dilinin tədrisinin məqsədlərindən biri şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək, bununla da onların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsini təşkil etməkdir. Şagirdlər öz fikirlərini Azərbaycan dilində şifahi və yazılı şəkildə düzgün ifadə etməkdə çətinlik çəkmirlərsə, təlimin uğurla həyata keçiyi qənaətinə gəlmək olar. Azərbaycan dilinin fonetikasını ibtidai siniflərdən tədris olunmağa başlayır. Şagirdlər öncə hərfləri yazıb oxumaq kimi vərdişləri qazanırlar, sonra isə sözlərin düzgün yazı, tələffüz və oxu vərdişlərini, rəbitəli nitqlərini inkişaf etdirirlər. İbtidai siniflərdən müəllimlər düzgün yazıb-oxuma bacarıqlarını şagirdlərə mənimsətməyi bacarmalı, onların tələffüz və nitqlərini inkişaf etdirməli, şagirdlərdə orfoepiya, orfoqrafiya və dürgü işarələri ilə bağlı möhkəm vərdişlər yaratmalıdır. Bu səbəbdən də fonetikanın tədrisi vacib məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu, fonoloji xüsusiyyətləri və metodiki problemləri həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, araşdırılmışdır. Fonetikanın tədrisi metodikasını nisbətən əsaslı şəkildə tədqiq edilmiş sahələrdəndir. Bu sahədə B.Əhmədov və Ə.Əfəndizadənin tədqiqatları önəmlidir. Bundan başqa, M.Kaşğaridən başlayaraq, L.Budaqov, M.Kazımbəy, M.Əfşar, B.Çobanzadə, M.Hüseynzadə, A.Axundov, H.Balıyev, B.Xəlilov və başqaları dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmalara cəlb etmişdir.

Göründüyü kimi, fonetika önəmli bir bölmə olduğu üçün həm neçə illik tarixi olan dərsləklərdə, həm də yeni Kurikulum təhsilində yer almışdır. Şagirdlər ibtidai siniflərdə bir sıra fonetik məfhumları mənimsəsə də, Azərbaycan dilindən sistemli kurs V sinifdən başlanır. V-XI siniflərdə şagirdlər fonetikaya aid sistemli bilik və bacarıqlar qazanırlar. Həmçinin orta məktəbdə Azərbaycan dilinin orfoepiya və orfoqrafiyasına, dürgü işarələri qaydalarına dair məlumatlar da (xüsusilə praktik əhəmiyyətli məlumatlar) digər bölmələrlə inteqrasiya halında öyrədilir. Şagirdlərə fonetikanın tədrisi zamanı orfoepik və orfoqrafik qaydalar, morfologiya ilə bağlı orfoepik və orfoqrafik vərdişlər və s. mənimsədilir. Orfoepiya, orfoqrafiya, üslubiyyət haqqında sistemli, geniş məlumat verilməsə də, orfoepiya, orfoqrafiya və üslubiyyətlə əlaqədar praktik əhəmiyyətli məsələlər fonetika bölməsi adı altında şagirdlərə çatdırılır.

Fonetika təlimi bütün sonrakı bölmələrin tədrisi üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Bu bölmə ilə bağlı işlərin həyata keçirilməsi, səmərəli təşkili, düzgün tətbiqi sonrakı bölmələrin lazımı səviyyədə tədris olunmasına şərait yaradır.

Şagirdlər səs və hərfi fərqləndirməyi, saitləri və samitləri növlərinə görə təhlil etməyi, sait və samitlərin yazı və tələffüz qaydalarını danışıqda və oxuda tətbiq etməyi, sözləri hecalara ayırıb sətirdən-sətərə düzgün keçirməyi, sözlərdə ahəng qanununun olub-olmamasını, hansı ahəngin olmasını izah etməyi, sözlərdəki vurğunun yerini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır.

Şagirdlər fonetikanın tədrisi zamanı bir sıra orfoepik və orfoqrafik qaydalara da praktik şəkildə yiyələnirlər. Bu anlamda fonetik biliklər orfoepik və orfoqrafik bacarıqların qazanılması üçün nəzəri zəmin rolunu oynayır.

Fonetikanın tədrisi zamanı fonetikanın şagirdlərə nədən bəhs etdiyini, eləcə də sözün anlamını öyrətmək lazımdır. Əvvəlcə fonemin nə olduğunu şagirdlər bilməlidir. Bunu tapşırıqlarla izah edə bilərik. Məsələn, onlara "söz" kəlməsi verilir və deyilir ki, ilk səsi dəyişməklə

müxtəlif mənalı sözlər düzəltmək lazımdır. Şagirdlər söz kəlməsindən "göz", "döz" kimi sözlər düzəldirlər. Bu təlim zamanı şagirdlər bir səsin dəyişməsi ilə mənanın dəyişmə prosesini izləyə bilirlər. Bu təcrübələrin sayını xeyli şəkildə artırmaq olar.

Kurikulumda dil qaydaları, eləcə də orfoqrafiya və orfoepiya mətn üzərində iş zamanı öyrədilir.

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslisinin metodik vəsaitinə baxsaq, görürük ki, məzmun xətlərin əsas və alt standartlarında da məhz fonetika daxil olan qaydalar nəzərə alınır. Məsələn, "Yazı" standartına baxaq:

"5-cisində şagirdlərin inşa, ifadə, hekayə, sadə əməli yazı nümunələri (əlan, məktub) yazmaq, elektron təqdimat, yazılı məruzə hazırlamaq kimi bacarıqları inkişaf etdirilir. Dinlədiyi mətni orfoqrafik baxımdan düzgün yazmaq (imla) mühüm yazı bacarıqlarından biridir. Kurikulumda bu bacarıq daha çox dil qaydalarına aid olan standartlarda öz əksini tapır. İmla şagirdin yalnız orfoqrafik qaydalara uyğun yazı bacarığını yoxlamaq üçün vasitə olduğundan müəllimlər "4.1.4. Sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir" standartını həyata keçirmək üçün bu yazı növündən istifadə edə bilirlər" (1, 14). Göründüyü kimi, yazı zamanı orfoqrafik qaydalar ön plana çəkilir.

Beləliklə, ortaməktəbdə fonetika orfoqrafiya və orfoepiya ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrədilir. Buna görə də fonetika təliminin orfoepik və orfoqrafik vərdişlərinin yaradılmasında böyük rol vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili – 5. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslinin metodik vəsaiti. Bakı: 2016

2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər) Bakı: 2013

3. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: "Qismət", 2014, 384 səh.

4. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dili: Fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: 2013, 310 səh.

5. Nəbiyeva Şəlalə. Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı: 2010, 128 s.

XÜLASƏ

İşin məqsədi Azərbaycan dili dərslərində orfoepiya və orfoqrafiya qaydaları üçün fonetikanın əhəmiyyətini öyrənməkdir.

Fonetikanın öyrənilməsinin əhəmiyyəti, ilk növbədə, məktəblilər arasında nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin inkişafı üçün fonetik bilik və bacarıqlara ehtiyacla bağlıdır. İkincisi, tələffüz standartlarını mənimsəmək üçün bu bilik və bacarıqların əhəmiyyəti kommunikativ fəaliyyətin effektiv həyata keçirilməsini təmin edir; üçüncüsü, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və qrammatikasının mənimsənilməsində fonetik bacarıqlar təməl rolunu oynayır.

SUMMARY

The aim of the work is to study the importance of phonetics; for writing, spelling, and spelling rules in schools. The significance of learning phonetics is initially related to the need for phonetic knowledge and skills among school children during all speech activities. Secondly, these skills, and knowledge, are vital for mastering pronunciation standards ensuring the effective implementation of communicative activities. As well as this, phonetics play an integral role in perfecting the Azerbaijani language, with regards to spelling and grammar.

РЕЗЮМЕ

Цель работы изучить значение фонетики для работы по обучению грамоте, орфоэпии и орфографии в школах. Значение изучения фонетики обусловлено, во-первых, необходимостью фонетических знаний и умений для становления школьников всех видов речевой деятельности; во-вторых, важностью этих знаний и умений для усвоения произносительных норм, что обеспечивает эффективное осуществление коммуникативной деятельности; в-третьих, фундаментальной ролю фонематических умений в освоении орфографии и грамматики Азербайджанского языка.

Qasımlı Lalə Mirdamət qızı
Elmi rəhbər: dos. , p. ü. f. d. Paşayeva Pəri

MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *nitqin inkişaf etdirilməsi, optimal metodlar, nitq bacarıqları, ana dilinin tədrisi, morfolojiyanın tədrisi*

Ключевые слова: *развитие речи, оптимальные методы, речевые навыки, обучение родному языку, обучение морфологии.*

Key words: *speech development, optimal methods, speech skills, mother language teaching, morphology teaching.*

Müasir mərhələdə uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin mədəni nitq bacarıqları ilə tanış edilməsi yolu ilə onların ümumi mədəniyyətinin və intellektual səviyyəsinin artırılması ana dili tədrisinin olduqca vacib vəzifələrindən biridir. Təbii ki, əslində dilin tədrisi bu hədəf əsasında qurulur. Bununla belə, bu mövzuda hələ də həll olunmamış bir sıra ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur.

Yeni təhsilin qurulması, o cümlədən, ana dili ilə əlaqəli kurikulum tələbləri hazırda nəzərəcarpacaq dərəcədə aktuallaşıb və nitqin inkişafı üzrə bir çox məsələlər ortaya qoyulub. Bu iş sisteminin məktəbdə yalnız ibtidai siniflərdə və təbii ki, Azərbaycan dili dərslərində qurulması ilə sistem və əsas prinsiplər yaratmaq mümkün olacaqdır.

I-IV siniflərin ana dili müəllimlərinin praktikasındakı diqqəti cəlb edən onların daha çox testoloji çalışmalardan müntəzəm istifadə etməsidir. Məlum olduğu kimi, testologiya nitq bacarıqlarına və qabiliyyətlərinə deyil, fonetik, leksik və qrammatik biliklərə əsaslanır. Şagirdlərin nitqində söz ehtiyatının lazımi səviyyədə olmaması, cümlə və mətnlər qurma qabiliyyətinin zəif olması, onların ədəbi tələffüzünün vurgunun, intonasiyanın və orfoepik xüsusiyyətlərin normativ tələbləri ilə uzlaşmaması məhz bununla bağlıdır.

Nəticə etibarilə, hazırda müəllimlərin hazırlığı və fəaliyyətində nitq hissələrinin mənası və quruluşu ilə bağlı nəzəri işlər də daxil olmaqla biliklərin çatdırılmasına daha çox diqqət yetirilir. Lakin nitq hissələrinin nitqdəki və ya mətndəki yeri və onların funksional rolu demək olar ki, nəzərə alınmır. Bir çox tədqiqat işlərində qeyd edildiyi kimi, nitq hissələrinin praktik tərəfləri şifahi və yazılı normalara cavab verən nitqin qurulmasına yönəldilməli və bu, tədris fəaliyyətləri üçün çıxış nöqtəsi hesab edilməməlidir.

Hansı dil normalarını və necə öyrətmək lazım olduğunu müəllim üçün proqram və dərs kitabı müəyyənləşdirir və istiqamətləndirir. Normaların nitq praktikasına tətbiqi metodu müəllim üçün asanlıqla qəbul edilən hesab oluna bilməz. Əgər belə olsaydı, metodist dilçilər müəllimlərimizi bununla çoxdan silahlandırardı. Beləliklə, 30-40 ildən çoxdur ki, şagirdlərin nitqinin zənginləşdirilməsi, universal dinamika ilə onların nitq fəaliyyətinin artırılması məqsədilə dil təhsili ilə məşğul olmuş və ya mütəmadi məşğul olan linqvodidaktika mütəxəssisləri

nitqin inkişafı metodikasında bir sıra suallara cavab verilməsinin çətinliyini xüsusi qeyd edirlər. Fikrimizcə, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- nitqin inkişafı ilə təfəkkürün inkişafı arasındakı sərhədin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və hər birinin həcmnin göstəricisi;

- dilin tədrisi zamanı birbaşa və dolaylı nitqin inkişafı üzrə məşqlərin növbələşdirilməsi;

- Azərbaycan dilinin tədrisində dilin inkişaf metodikasının təkmilləşdirilməsi;

- nitq hissələrinin məqsədəuyğun ölçü meyarlarının və ya inkişaf prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

- nitq inkişaf sistemində nitq hissələrinin tədrisinin yeri və rolu barədə aydın təqdimat;

- nitq hissələrinin tədrisində leksikaya sərf olunan vaxtın düzgün təyin olunması;

- nitq hissələrinin tədrisində birbaşa mətn üzrə yazılı və şifahi işlərin koordinasiyası və s.

Göründüyü kimi, göstərilən problemlə məsələlər bu sahədə ciddi araşdırmalar aparılmasını zəruri edir.

Şagirdlərin qabiliyyət və bacarıqlarının sərbəst inkişaf etdirilməsi və morfologiyanın tədrisinin praktik aspektinin gücləndirilməsi yolu ilə proqram tələbləri səviyyəsində yazmaq nitqin inkişaf sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Bu sistem hələ də tam tamamlanmamış və tam gücü ilə inkişaf etdirilməmişdir. Eyni zamanda, tədrisdə diferensial və fərdi iş növləri, alternativ metodikalar, eksperimental tətbiqetmə ilə bağlı fikirlər vaxtında istifadə edilməmişdir, müəllimlərin canlı danışq təcrübəsinin çatışmazlığı islah edilməmiş, əksinə təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün zəkaya qarşı yersiz hücum cəhdləri üstünlük təşkil etmişdir.

Beləliklə, nitq hissələrinin tədrisi prosesində bu tədqiqatların qarşısında dayanan əsas məqsədlərin daha çox söz ehtiyatının artırılmasına, ədəbi tələffüz qabiliyyətlərinin inkişafına, təqdimat və inşa bacarıqlarının avtomatlaşdırılmasına diqqət yetirilməsindən ibarət olduğu aydınlaşdı. Hazırda, ana dili ilə bağlı kurikulum sənədlərində, əsasən, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi vurğulanır. Azərbaycan dilinin morfologiyasını tədris etməzdən əvvəl şagirdlərin nitq zənginliyinin və ədəbi tələffüz qabiliyyətlərinin formalaşmasına dair tələblər qoyulur. Nitq hissələrinin tədrisi prinsiplərinə 3 əsasda - leksik mənada, morfoloji xüsusiyyətdə və sintaktik zəmində tam şəkildə riayət edilməsi nitqin inkişaf səviyyəsinin artırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Lakin bu imkanların praktiki tətbiqi problemləri də çoxluq təşkil edir. İbtidai təhsildə şagirdlərin nitqinin inkişafı və nitq inkişafı əsasında onların təfəkkür inkişafı vacib bir məsələ kimi qiymətləndirilir. “Nitq inkişafı nədir?” sualına cavab başqa bir versiyaya görə fərqli anlaşılır. Nitq – dil prosesidir. Və nitq də dil kimi ünsiyyət vasitəsidir. Əgər dil ümumi bir anlayışdırsa, nitq fərdə məxsus bir anlayışdır. Bununla belə, onların hər biri doğma Azərbaycan dilində çıxış edir. Dillərində heç bir fərq yoxdur, lakin danışqda müəyyən fərqlər var. Məsələn, kimsə tez-tez, kimsə nisbətən ləng və ya kimsə ədəbi tələffüzlə, kimi isə ədəbi tələffüzə əməl etmədən danışır və s.

Morfologiyanın tədrisi prosesində II-IV siniflərdə nitqin inkişafı üzrə iş sisteminin əhatə olunması səbəbilə problemin bir çox aspektlərinə aydınlıq gətirməyə çalışaraq, indiyə qədər söylənilənlərin hamısını ümumiləşdirərək konkret nəticələrə gələ bilərik:

1. I-IV siniflərdə ana dili üzrə yeni təhsil tələbləri son nəticəyə istiqamətlənmişdir, sistemik, elmi və didaktik olaraq (koqnitiv və praktik aspekt baxımından) şagirdlərə yönəlmişdir.

2. Nitqin inkişafında həm birbaşa, həm də dolaylı mətnlər əhatə olunur; standartların ardıcılıqla və mərhələlərlə sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf dinamikasının prinsipi əsas götürülür.

3. Standartlarda ana dilində yazma, oxuma və danışqın mədəni nitqə şaquli və üfiqi xətlərlə inteqrasiya imkanları ətraflı formada əhatə edilir.

Azərbaycan dili dərslərində oxu (düzgün və ya ifadəli) ilə əlaqəli nitq hissələrinə dair işlər, daha dəqiq desək, ton, fasilə və orfoepiyaya diqqət yetirilməsi, habelə şifahi və ya yazılı formada təqdimat və inşaların istifadəsi nitq inkişafının metodları və ya çalışmaları hesab edilir. Nitq hissələrinin mənasının və funksiyalarının dərk edilməsində istifadə olunan

müsahibələr, problemlı vəziyyətlər və s. təfəkkür inkişafının metod və çalışmalarıdır. Nitq hissələrinin tədrisi qarşısında qoyulmuş əsas vəzifələr nöqtəyi-nəzərindən çıxış etsək, nitqin inkişafının xüsusi meyarlarını seçmək lazım gəlir. Fikrimizcə, bu yeni bir prinsipdir və onun doğurduğu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tədrisdə praktik aspekt tədris prosesinin çox böyük bir hissəsini təşkil edir. Və bu, öz tərkibində koqnitiv işləri əhatə edən daha genişhəcmli bir prosesdir. Nəticə etibarilə, “nitqin inkişafı”nı elm adlandırmaq düzgün deyil, praktik aspektə uyğun qurulmuş bir tədris prosesidir. Lakin nitqin inkişafının qurulması barədə nəzəri baxışlar, fikirlər və ideyalar isə elm adlanır.

2. Mətdən bir predmetin adının, əlamətinin, miqdarının, hərəkətinin və onun əlamətinin alınması, həm də onların tez-tez istifadə olunan nitq hissələrinin növləri ilə əvəz edilməsi şagirdlərin söz ehtiyatının artması deməkdir.

3. Onlarla leksik işlərin aparılması (yaxın və əks mənaları göstərmək) əsl praktik aspektidir.

4. Hər bir nitq hissəsinin (şifahi və yazılı formada) nümunələrini söz birləşmələrinə və cümlələrə daxil etmək lazımdır.

Beləliklə, hər bir nitq hissəsinin düzgün oxunması və tələffüzünə riayət olunmalıdır, yəni, intonasiya, vurğu və orfoepik qaydalara müntəzəm nəzarət olunmalı və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır, nitq hissələri fənlərarası əlaqələrdə (fonetika, söz düzəltmə ilə) tədris edilir, nitq hissələrinin tədrisi mövzulararası əlaqələrə müvafiq olaraq qurulur, inşa və təqdimat mətnlərində nitq hissələri nümunələrinin inteqrasiyası yaradılır. Morfologiyanın tədrisi prosesində bu kimi işlər şagirdlərin nitq və düşüncə tərzinin düzgün formalaşması üçün geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev H. Tələbələrin nitqinin üslubi cəhətdən zənginləşdirilməsi. Bakı: Maarif, 1975, 54 s.
2. Cəfərova N. B. İbtidai məktəbdə morfologiyanın tədrisinin nəzəri və praktik əsasları. Bakı: Elm, 2006, 343 s.
3. Kərimova E. Oxu və ədəbiyyatın tədrisi prosesində varislik və perspektivlilik: Dissertasiya avtoreferatı. Pedaqoji elmlər namizədi. Bakı: 1977, 177 s.
4. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azərnəşr, 2009, 280 s.
5. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: 1978, 219 s.
6. Qurbanov V., Əmirli A. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Bakı: Müəllim, 2005, 162 s.
7. Рамзаева Т. Г. Русский язык. Учебник для 1 класса, I-II часть, Москва, 2008, 139 – 140 стр.

SUMMARY

The article is devoted to the development of speech in the teaching of morphology in the Azerbaijani language classes in primary school. Here we talk about the optimal method and methodology for improving speech development.

In the process of teaching morphology, the correct reading and pronunciation of each part of speech, i. e, regular monitoring and evaluation of intonation, stress and orthoepic rules, teaching of parts of speech in interdisciplinary relations (phonetics, word-building) are discussed.

Because, in the process of teaching morphology, such rules create a wide range of opportunities for the correct formation of students' speech and thinking.

ƏSAS NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ VARİSLİK

Açar sözlər: *nitq hissələri, varislik, ibtidai sinif, təlim üsulları, Azərbaycan dili təlimi*

Ключевые слова: *части речи, наследование, начальная школа, методика обучения, обучение азербайджанскому языку*

Key words: *speech sensations, inheritance, primary school, training methods, training of the Azerbaijani language*

Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqədən istifadənin şagirdlərin qrammatik təfəkkürünün inkişafında mühüm bir vasitə olduğu dilçi metodistlər tərəfindən dəfələrlə qeyd olunmuşdur. A. Abdullayev fəndaxili əlaqənin mövzulararası və bəhslərarası kimi iki növdən ibarət olduğunu qeyd edərək yazır: “Azərbaycan dili fənni özlüyündə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və müəyyən mövzularda qruplaşdırılmış dərslərin sistemidir”. Digər metodik əsərlərdə o mövzular arasında daxili bağlılıq yaratmağın mənimsəməyə müsbət təsiri qeyd olunur və imkan daxilində fənlərarası əlaqəyə misallar göstərilir. Lakin fəndaxili əlaqəyə dair metodik ədəbiyyatdakı mülahizələr ehtimallar şəklində olub konkret bir problemin həllinə yönəldilmir. Dil materialları dilin öz sisteminə uyğun olaraq müəyyən qanun və prinsiplərə əsaslanır. Dil elmində fəndaxili əlaqənin qanun zəminində tətbiqinin obyektiv zəruriliyini B.Əhmədov əsaslandırmış, bu qanundan doğan prinsip və tələbləri müəyyən sistemə almışdır. B.Əhmədov rus dilli metodik ədəbiyyatda dil təliminin qanun və qanunauyğunluqlarına dair mülahizələri ümumiləşdirərək dil təliminin üç qanununu formullaşdırmışdır. Onun müəyyənləşdirdiyi qanunların biri dilin təlimdə diferentasiya edilmiş komponentlərinin sistem halında birləşdirilməsi qanunu adlanır. B.Əhmədov bu qanunun obyektiv xarakter daşdığını belə əsaslandırır: “Uşaq dili mənimsəyərkən komponentləri ayrılıqda öyrənmir, onun komponentlər haqqında təsəvvürü də olmur. Hər bir şəxs dilin səs sistemini, leksikasını, qrammatikasını faktik yolla vəhdət şəklində mənimsəyir. Elə bir adam yoxdur ki, əvvəl səsləri, sonra sözləri, daha sonra şəkilçiləri və s. öyrənsin. Deməli, dilin praktik şəkildə mənimsənilməsi kompleks halında olur. Amma məktəbdə dilin nəzəri məsələləri diferensiasiya olunmuş şəkildə təlim edilir”.

Həmin qanuna görə dil təlimi şagirdin real nitq təcrübəsinə əsaslanır, bütöv bir sistem olan dil bölmələr, mövzular şəklində hissələrə ayrılaraq tədris edilir, hər bir dil vahidinin nitq inkişafındakı rolu nəzəri məsələlərinin öyrədilməsi ilə genişləndirilir, zənginləşdirilir. Deməli, hər bir dil dərslərində nəzəri məsələlərin mənimsənilməsinin meyarı praktik nitq vərdişlərinin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. Dilin ayrı-ayrı faktlar, məs: isim, sifət, fel, tamamlıq, sadə cümlə və s. şəklində öyrənilməsi belə Azərbaycan dili fənnini mənimsəməyin göstərici deyil. Mümkündür ki, şagird dil sistemindən hər hansı bir faktı ətraflı öyrənsin, deyək ki, sifət, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər, sifətin dərəcələri və s. haqqında şagirdə dolğun məlumat olsun. Lakin şagird sifətin marfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini digər söz qrupları ilə əlaqələndirə bilmirsə, dil faktları arasındakı daxili bağlılığı müəyyənləşdirə, dil haqqında elmi biliklərə yiyələnə və elmi biliklərin nəticələrindən kompleks istifadə bacarığına nail ola bilməz. Dil faktları, arasında obyektiv əlaqələrin mövcudluğu və təlim prosesində bu əlaqəyə əsaslanmağın zəruriliyi də bu amillə şərtlənir.

B.Əhmədovun dil təlimi üçün müəyyənləşdirdiyi qanunları H.Balıyev qanun anlayışı müstəvisində izah etmiş, daha da konkretləşdirmişdir. H.Balıyev dil təliminin qanunlarını təbiət və cəmiyyətin insan iradəsindən asılı olmayan obyektiv qanunları hüdunda müqayisəli şərh etmiş, təlimdə özünü hər an göstərən əlamət və hadisələri qanun kimi qələmə verməyi düzgün hesab etmişdir. H.Balıyev yazır: “Deməli, söhbət özünü təlim prosesində daim göstərməkdən deyil, daim göstərməyin zəruri olmasından getməlidir. Təfəkkürlə dilin vəhdət

və fərqlini nəzərə almaq özünü daim göstərməklə bərabər, daim göstərməyi təlim prosesi üçün zəruri edir. Bunsuz keçinmək mümkün deyildir”.

H.Balıyev, B.Əhmədovun müəyyənləşdirdiyi ikinci (dil normalarının nitq praktikası zəminində mənimsədilməsi) və üçüncü (dilin təlimində diferensiasiya edilmiş komponentlərinin sistem halında birləşdirilməsi) qanunu müstəqil qanunlar hesab etmir. O qeyd edir ki, dil təliminin qanunları dedikdə elə qanunlar müəyyənləşdirilməlidir ki, onun nəzərə alınmaması təlim prosesinin heçə endirilməsilə nəticələnə bilər. B.Balıyev ikinci və üçüncü qanunu bir qanunun törəməsindən ibarət olan nəticə qanunu hesab edərək dil təliminin ikinci qanununu “dil təlimində anlayışların qarışması, uyğunlaşması və qarşılaşmasına əsaslanmaq qanunu və ya inteqrasiyaya əsaslanmaq qanunu" kimi şərh edir. İnteqrasiya qanunu təlim prosesində özünü daim göstərdiyinə görə bu qanuna əsaslanmadan dili şüurlu mənimsəmək qeyri-mümkündür. Mahiyyət budur ki, dilin bütün komponentləri fərdi əlamətləri nəzərə alınmaqla qarşılıqlı əlaqə şəklində tədris olunmalı, mənimsəməni asanlaşdırmaq üçün bölmələr, mövzular formasında parçalanan dil vahidləri əlaqəli öyrədilməli, ən mühüm oxşar əlamətlər müqayisə olunmalıdır. Yalnız bir bölmənin faktları deyil, bölmələr arasındakı əlaqəyə də diqqət yetirilməlidir. Məs: söz anlayışı diferensiaslanmış şəkildə bütün bölmələrin tədqiqat obyektini kimi dilin elm vahididir. Buna görə də sözün fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, üslubi və s. əlamətləri əlaqəli şəkildə tədris edilməli, dilin sistemi gözlənilməlidir. İnterferensiyaya əsaslanmaq qanunu təlimdə aşağıdakı metodik tələblərin gözlənilməsinə zəruriləşdirir və müəllim dərslər zamanı aşağıdakı tələblərə əməl etməklə, mənimsəmədə şüurluluğu gözləməlidir:

1. Dil tədrisində, o cümlədən də isimlə sifətin öyrədilməsində məfhumların oxşar və fərqli əlamətləri bütün detalları ilə mənimsədilməlidir.

2. Məfhumların ən mühüm, özünü daim göstərən oxşar əlamətləri əlaqəli öyrədilməlidir.

3. Hər bir yeni mövzunun öyrədilməsində sonrakı mövzu əvvəlki üçün zəmin yaradılmalı, əlaqəli öyrədilə biləcək əlamətlərin təlim əhəmiyyətinə diqqət yetirilməlidir.

4. Hər bir sonrakı mövzu əvvəlkinin davamı olmalı, onu təkrarlamaq, genişləndirməli, nitq praktikasına tətbiq etməyə şərait yaratmalıdır.

5. Dil dərslərinin iki mərhələdən ibarət olduğu müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Əvvəlcə nəzəri məlumatların şərhini, sonra isə həmin məlumatların praktik şərhinə nail olmaq lazımdır.

İnterferensiyaya əsaslanmaq qanunu ilə bağlı prinsip və tələblərin gözlənilməsi və dərslər prosesində uyğun tələblərin reallaşdırılması həm nəzəri məlumatın şüurlu mənimsənilməsinə, həm də nitq vərdişlərinin inkişafına təkan verir. Təlim prosesində interferensiyaya əsaslanmaq qanunu tələb edir ki, dilin sistemə uyğun olaraq hər bir bölmə mövzular şəklində müvafiq paylara ayrılmalı. Hər bir morfoloji anlayışın əsas əlamətləri mənimsədilmədən onun digər məfhumlarla oxşar və fərqli əlamətlərinin əlaqəli tədrisindən söhhət gedə bilər. Deməli, ismin lüğəti məna qrupları, quruluşu, qrammatik əlamətləri və s. cəhətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi sifət, say, fəl kimi nitq hissələrinin də şüurlu mənimsənilməsinə şərait yaradır. İsmnin leksik-qrammatik təbiətinin bütün detallarını, Məs.: hal və mənsubiyyətin əlamətlərini mənimsəmədən digər nitq hissələrini öyrənmək olmaz. Həmçinin, isim adlar qrupuna daxil olan nitq hissələrinin mövcudluğu üçün əsas şərt olduğuna görə onun şagirdlər tərəfindən tam dərk edilməsinə çalışmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2003, 426 s.

1. B.Əhmədov. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: Mütərcim, 2007, 120 səh.

2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.

3. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf MMC, 2007, 272 s.

4. N.B.Cəfərova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslük). Bakı-2016, ADPU-nəş. 403 səh.

5. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı, Nurlan, 2003, 408 s.

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində nitq hissələrinin tədrisində varislikdən bəhs edilərkən, əsasən isimlə sifətin əlaqəli tədrisindən bəhs olunur. Burada ismin leksik məna qruplarının bütün dəqiqliyi ilə tədrisi eyni bir sözün həm isim, həm də sifət kimi təhlilinə, müxtəlif nitq hissələrinə daxil edilən, lakin leksik-qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər oxşar olan məfhumları qarışdırmaq hallarına nəzər salınmışdır.

РЕЗЮМЕ

В статье, говоря о наследовании при обучении частей речи на уроках азербайджанского языка в начальной школе, рассматривается в основном родственное преподавание существительного и прилагательного. Здесь рассматривается обучение лексическим смысловым группам существительных со всей точностью, анализ одного и того же слова как существительного и прилагательного, смешение понятий, входящих в разные части речи, но весьма схожих по лексико-грамматическим и синтаксическим особенностям.

SUMMARY

In the article, when talking about inheritance in the teaching of parts of speech in the lessons of the Azerbaijani language in primary school, mainly related teaching of noun and adjective is discussed. Here, the teaching of the lexical meaning groups of nouns with all precision, the analysis of the same word as both a noun and an adjective, the confusion of concepts included in different parts of speech, but quite similar in lexical-grammatical and syntactic features is considered.

İbrahimova Çinarə Xəliq qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant
Elmi rəhbər: ped. e. ü. elmlər doktoru, dos. Nəbat Cəfərova

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *təlim texnologiyaları, interaktiv təlim, diskussiya, debat*

Ключевые слова: *технологии обучения, интерактивное обучение, обсуждение, дебаты*

Key words: *teaching technologies, training technologies, discussion, debate*

Müasir dövrün fikir, ideya üstünlüyü bütün digər sahələrə olduğu kimi tədrisin yeni təlim prinsipləri əsasında yeni təlim texnologiyaları ilə keçirilməsinə əsaslı təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Təhsilin hansı formada keçirilməsindən asılı olmayaraq təlim texnologiyası innovasiyalarından məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması həm şagirdlərin, həm də ali məktəb tələbələrinin zehni inkişaf və qabiliyyətlərinin üstün mövqedə dayanmasına yol açan ən ümdə məsələlərdəndir.

Hər şeydən öncə, yeni təlim strategiyalardan lazımı qaydada istifadə etmək prinsip etibarilə ən birinci təhsil və tədris qruplarının, təhsil işçilərinin maarifləndirilməsi yolunda başlıca məqsəd olmalıdır. Belə ki, təhsil sahəsində dünya standartları bərabərliyində inkişaf mexanizmi nəbzini tutmaq üçün əvvəlcə həmin bu təlim proqramlarının mahiyyəti dərk edilməli, məqsəd və vəzifələri qayda çərçivəsində işlənib hazırlanmalı və qüvvəyə minməlidir. Çünki hər bir sahədə olduğu kimi yeniquruculuq təməlinin əsaslı şəkildə qoyulması həm təh-

sil sahəsinə öz töhfəsini vermək istəyən professor və müəllim heyətinin, həm də tələbə, şagird qruplarının sistemli iş həddlərini təmin edən vacib faktordur.

Təhsilin mahiyyətinin, məzmunun dərk edilməsi yeni təlim texnologiyaları ilə həyata keçirilir. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə mərhələlər şəklində olsa da, qismən təhsil həyatımıza nüfuz etməkdədir. Təlimstrategiyasındakı yeni sistemə tez uyğunlaşmaq, qərbi Avropa təhsil sistemində inteqrasiya etmək üçün mümkün qədər köhnə təhsil qaydalarından uzaqlaşmaq lazımdır.

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Şəlalə Nəbiyeva qeyd edirdi ki: “ Yeni təlim sistemində keçməyin nəzəri və əməli cəhətlərini öz üzərinə götürən təhsil nazirliyi olsa da, onun nəzəri əsasları XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlanmışdır. Bu prosesdə yalnız qabaqcıl müəllimlər və pedaqoqlar deyil, filosoflar, psixoloqlar, qabaqcıl düşüncəli müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri də fəal iştirak edirdilər”[4, s. 5].

Yeni təlim sisteminin əsasını təşkil edən metodlardan biri interaktiv təlim metodudur. İnkişaf etmiş dünya ölkələrində bu təlim metodunun bir neçə növündən geniş istifadə olunur. Məsələn, “beyin həmləsi” metodu; müzakirə; rollu oyunlar; prezentasiya və s. Müzakirə metoduna aid olan akvarium, müzakirə, diskussiya və debatlar dərslərin özülünü təşkil edən təlim prinsiplərindəndir. İnteraktiv təlim metodunun başlıca məqsədi həm müəllimin, həm də şagird, tələbə heyətinin dərslərdə sərbəstliyini təmin etməkdir. Həmçinin də interaktiv təlimdə üstün cəhət dərslərdə iştirak edən bütün şagirdlərin demokratik bərabərliyində aktiv şəkildə çıxış etməsi, mövzu mübadiləsi təkcə müəllim və şagirdlər arasında deyil, həm də şagirdlərin öz aralarında da getməsidir. Bu təlim metodunda müəllim təşkilədicisi, istiqamətverici mövqeyində çıxış etdiyi halda, şagirdlər təcrübəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyekt mövqeyində dayanır. Qeyd etdiyim kimi, dərslərin axarlı mübadiləsində əsas yaradıcılıq mövqeyi şagirdlərin üzərinə düşsə də, texniki və yeni təlim metodlarını dərinlən mənimsəmiş müəllimin də üzərinə böyük vəzifələr düşür.

“Birincisi və ən əsası, hər bir fənn müəllimi kimi, Azərbaycan dili müəllimi də tədris etdiyi fənnin nəzəri əsaslarını dərinlən bilməlidir. Müəllimin nəzəri hazırlığı olmadan onun peşəkarlıq səviyyəsindən danışmağa dəyməz. İkincisi də, Azərbaycan dili müəllimi tədris etdiyi fənni günün tələbləri səviyyəsində qurmaq üçün qabaqcıl təcrübəni öyrənməklə müəyyən metodik ustalığa yiyələnə bilər” [3, s. 165-169].

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru Nəbat Cəfərova interaktiv metodlarla keçilən dərslərin bir neçə mərhələ şəklində sxemləşdirmişdir. Bu mərhələlərdən məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi istər ibtidai və orta məktəb müəllimlərinin, istərsə də ali məktəb müəllimlərinin işinin asanlaşdırılmasına kömək etməkdədir. Sınıfın fəallaşdırılması, motivasiya, informasiya mübadiləsi, informasiya müzakirəsi, ümumiləşdirmə və nəticə, qiymətləndirmə və ya refleksiya dərslərin özülünü təşkil edən mərhələlərdəndir.

Ədəbiyyat:

- 1 Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (Dərslük), 1 hissə. Bakı, 2016, ADPU, 403 s.
- 2 Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Bakı: Mütərcim, 2011, 655 s.
- 3 Hacıyev A. Linqvistik və metodik araşdırmalar. Bakı, 2009, 192 səh.
- 4 Nəbiyeva Ş. Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı, 2010, 127 s.
- 5 Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası (Dərslük). Bakı, 2007, 568 s.

İbrahimova Ç.

XÜLASƏ

Məktəblərdə aparılan araşdırmalara görə təhsil və tədris sahəsində yeni dövr təşkil edən təlim texnologiyalarından istifadə mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Müasir təhsildə inkişafa sahib olan dünya ölkələrində olduğu kimi ölkəmizdə də yeni təlim texnologiyalarından

istifadənin əsasını interaktiv təlim metodları təşkil edir. İnteraktiv təlim metodlarının mahiyyətini dərk edilməsi, məqsəd və vəzifələrinin şagirdlərə və tələbələrə doğru şəkildə çatdırılması yeni təlim və tədris metodlarına keçid mərhələsində əsas təməl prinsipi rolunda çıxış edir.

Ибрагимова Ч.

РЕЗЮМЕ

Согласно исследованиям, проведенным в школах, использование технологий обучения, которые открывают новую эру в образовании и преподавании, следует внедрять постепенно. Интерактивные методы обучения являются основой использования новых технологий обучения в нашей стране, а также в развитых странах современного образования. Понимание сути интерактивных методов обучения, правильная постановка целей и задач ученикам и студентам - ключевой принцип при переходе к новым методам преподавания и обучения.

Ibrahimova Ch.

SUMMARY

According to the researches conducted in schools the use of learning technologies that create a new era in education and training should be applied gradually. Interactive teaching methods are the basis of the use of new learning technologies in our country as in the developed countries of modern education. Understanding the essence of interactive teaching methods, the correct presentation of goals and objectives to students and students is a key principle in the transition to new teaching and learning methods.

İbrahimova Çinarə Xəliq qızı

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant
Elmi rəhbər ped. e. ü. elmlər doktoru, dos. Nəbat Cəfərova**

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF XARAKTERLİ TAPŞIRIQLARLA İŞİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *təlim texnologiyaları, təlim metodları, interaktiv metod, çalışmalar*

Ключевые слова: *технологии обучения, методы обучения, интерактивный метод, учеба*

Key words: *teaching technologies, training methods, interactive method, studies*

Təhsil sahəsində qurulan yeni sistem şagirdlərin zehni inkişafının, bilik qabiliyyətlərinin təməli quruluşunu əsas etibarilə orta məktəb təhsili üzərində cəmləşməsinə əsas verir. Yeni dil təlimi strukturunda dərslər, daha dərinlən mənimsənilməsi üçün ənənəvi təhsildən daha fərqli üsullarla- mövzuya dair debatlar, bilik oyunları müxtəlif xarakterli tapşırıqlarla iş digər tərəfdən dərslər yükündəki işin vəzifələrini də asanlaşdırır. Şagirdlərin müxtəlif xarakterli tapşırıqlar üzərində sərbəst işləmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ibtidai sinif səviyyəsindən başlayaraq ciddi təməl prinsipləri əsasında qurulmalıdır. Tapşırıqlar üzərində işin əsas məqsədi təkcə mövzuya dair biliklərin tapşırıqlarla təkmilləşdirilməsindən, yeni biliklərlə zənginləşdirilməsindən ibarət deyil, həmçinin əvvəlki dərslərə aid bilikləri daha dərinlən dərk etdirilməsinə yönəldilmiş, təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil şəkildə əldə edilməsi və mənimsədilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərinin qazanılmasına yönəlmiş prosesdir. Bu, interaktiv təlim metodunun da əsasında dayanan mühüm vəzifələrdən biridir.

B.A.Əhmədov çalışmalar sistemindən istifadə olunması işinin aşağıdakı ardıcılıqla təşkil olunmasını məqsəduyğun hesab edir: 1) formalaşdırılan bacarıq və vərdişin əhəmiyyəti başa salınır; 2) zəruri biliklər yada salınır, formalaşdırılmış bacarıqlar reallaşdırılır (işə qoşu-

lur); 3) təlim verilir; 4) çalışma müəllimin yaxından iştirakı və ciddi nəzarəti altında icra edilir; 5) müstəqil çalışmalar yerinə yetirilir[1, s. 437].

Mövzuya aid çalışmalar sistemi və müxtəlif xarakterli test tapşırıqları üzərində iş yaradıcı qabiliyyətləri və təxəyyülü inkişaf etdirmək üçün şagirdlərə zəruri vərdisləri aşılamaqda, problemi tapmağa və onu real həyatı modelləşdirən şəraitdə həll etməyə həvəsləndirməkdə, müxtəlif aspektdə təhlillər aparmaq, şagirdləri ictimai qrup fəaliyyətinin tərkib hissəsi olan qərarların qəbul edilməsi prosesinə cəlb etməyə yönləndirir. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi qrup və fərdi şəkildə həyata keçirilir. İşin təşkilinin orta məktəbdə kiçik qruplar çərçivəsində yerinə yetirilməsi daha məqsədəuyğun sayılır. Kiçik qruplarda iş təlim əməkdaşlığı kimi mühüm prinsipə əsaslanır və dərstdə şagirdlər fəal iştirak edir, qrup şəklində birlikdə çalışır, qrupun üzvü kimi onlarda bir-birinin rəylərini müzakirə etməyə motivasiya yaranır. Bu cür şəraitdə hətta passiv şagirdlər də tapşırıqların yerinə yetirilməsində fəal iştirak etməyə bir növ məcbur olur. Həmçinin də şagirdlərin az vaxt ərzində müxtəlif ideyalar söyləməyi və müxtəlif xarakterli tapşırıqlara özünəxas metodlarla yanaşmaq qabiliyyətlərinin inkişafını ön plana çəkir.

Çalışmalar sistemini bu qruplar şəklində vermək daha məqbul hesab edilir: 1) nümunə üzrə icra edilən; 2) alqoritmlərə əsaslanır; 3) sistemləşdirici tələb qoyan; 4) alqoritmlərin tərtibini tələb edən; 5) variativ, yeni şəraitdə biliyi tətbiq etməyə yönələn; 6) yeni biliyin əldə olunması üçün zəruri biliklərin bərpasını və fəallaşdırılmasını tələb edən; 7) yeni biliyin əldə olunması üçün zəruri biliklərin bərpası tələb olunan və yeninin daxil edilməsi ilə yerinə yetirilən; 8) şagirdi yaradıcı işlərə yönəldən çalışmalar[6, s. 438].

İnteraktiv təlimdə tapşırıqlar üzərində işin cütlüklər şəklində də yerinə yetirilməsi təhlillərin birlikdə aparılmasına yönələn məqsədəuyğun yollardan hesab edilir. İşin bu forması zamanı şagirdlər istəyirlər ki:

1. Hər hansı bir tapşırıqın, qərarın, problemin yerinə yetirilməsində bir- birinə kömək etsinlər.

2. Öz işlərinin (sinif və ya ev tapşırıqları) nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparsınlar.

3. Qarşılıqlı qiymətləndirmə, qarşılıqlı yoxlama keçirsinlər.

Cütlük şəklində iş şagirdlərin bir-birlərinin baxışlarını daha yaxşı başa düşməsinə, əməkdaşlıq etməsinə, bir-birləri qarşısında öz məsuliyyətlərini dərk etməsinə imkan yaradan [3, s. 19].

Müəllim tərəfindən problemləli vəziyyətin həlli üçün düşüncə fəaliyyətinin müxtəlif vasitələri istifadə olunur:

- problemləli frontal eksperiment;
- tapşırıqların problemləli həlli;
- problemləli tapşırıqlar;
- problemləli oyun şəraiti.

Metodistlərin fikrincə, interaktiv metodla dərslərin qurulmasında önəmli mövqe tutan müəllimlər şagirdlərin tədris fəaliyyətini təşkil edərək bu formalardan istifadə edir: kollektiv, qrup, cütlər, fərdi iş formaları.

İnteraktiv metodlarla dərslərin quruluşu məsələləri dilçilərin fikir müxtəlifliyi ilə daha rəngarəng çalarda göstərilir. Bununla belə istər təlim texnologiyalarından, istərsə də, interaktiv təlim çərçivəsində müxtəlif xarakterli tapşırıqlarla işin təşkili mexanizmində mübahisəli və müzakirəyə ehtiyac yaranan məqamlar da ortaya çıxır. Belə ki, bir dilçi dərslərin quruluşunu modul təlimi texnologiyaları ilə tərtib olunmasını məqbul saysa da, digər dilçi problemləli təlim texnologiyaları aspektində qurulan dərslə daha məqsədəuyğun hesab edir. İnteraktiv metodlarla dərslərin təşkilində, tapşırıqların yerinə yetirilməsində müəllimin pədaqoji səriştəsi mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S. R. Didaktika. Bakı: Mütərcim, 2011, 655 s.
2. Hacıyev A. Linqvistik və metodik araşdırmalar. Bakı, 2009, 192 səh.
3. Paşayev A. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri (metodik vəsait). Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2012, 180 s.
4. Paşayev Ə. , Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 464 s.
5. Rəhimov A. Anadilin tədris metodikası (ibtidaisiniflərdə). Bakı: BQU 2015, 470 s.
6. Veysova Z. Fəal və interaktiv təlim. Bakı, 2007, 149 s.

İbrahimova Ç.

XÜLASƏ

Yeni təlim texnologiyalarından istifadənin əsasını təşkil edən interaktiv təlimdə dərslərin hansı metodlarla qurulmasından asılı olmayaraq mövzuya dair tapşırıqlar üzərində işin təşkili-nə lazımı şəraitin yaradılması müəllimin öhdəliyində olan ən ümdə məsələlərdəndir. Müxtəlif xarakterli tapşırıqlar üzərində işləmək mövzunun dərindən mənimsənilməsinə dair aparılan vacib şərtlərdəndir. Mövzuya dair çalışmalar sistemi üzərində işləyərkən müəllim şagirdlərin bilik səviyyələrini və zehni inkişaf dərəcələrini nəzərə alaraq tərtib işləri həyata keçirməli, onların hər birinin dərsi nə səviyyədə mənimsəmələri haqqında diqqətli davranmalıdır.

Ибрагимова Ч.

РЕЗЮМЕ

Одна из важнейших задач учителя - создание необходимых условий для организации работы над заданиями по теме, вне зависимости от используемых методов в интерактивном обучении, которое является основой использования новых технологий обучения. Работа над различными задачами - одно из важных условий глубокого усвоения темы. При работе над системой упражнений по теме преподаватель должен выполнять проектную работу с учетом уровня знаний и интеллектуального развития учащихся, а также внимательно относиться к уровню, на котором каждый из них осваивает урок.

Ibrahimova Ch.

SUMMARY

One of the most important tasks of the teacher is to create the necessary conditions for the organization of work on the relevant tasks independent of the methods used in interactive education which is the basis for the use of new learning technologies. Working on tasks of different nature is one of the important conditions for a deep understanding of the subject. When working on a system of study on the subject the teacher should do design work taking into account the students' level of knowledge and intellectual development and pay attention to the level at which each of them master the lesson.

İsrafilova Möminət Elşən qızı

ADPU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası və metodologiyası

II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: filologiya elmlər doktoru, professor Zahid Xəlil

SEYİD HÜSEYN “İKİ HƏYAT ARASINDA” HEKAYƏSİNİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: *hekayə, məzmun, tərbiyə, ədəbiyyat, Seyid Hüseyin*

Ключевые слова: *рассказ, содержание, воспитание, литература, Сеид Гусейн*

Key words: *story, content, education, literature, Seyid Hussein*

Müasir Azərbaycan nəsrinin, xüsusilə onun hekayə janrının inkişaf tarixi Seyid Hüseyin adı ilə sıx surətdə bağlıdır. Seyid Hüseyinin yazdığı hekayələr, Azərbaycan xalqının XX

əsrin əvvəllərində olan həyat tərzini bizə aydın şəkildə əks etdirmişdir. O zamanlardakı insanların düşüncə tərzini, qədim adət-ənənələrimizi, qadına qarşı göstərilən davranışlar bizə o dövrü təsəvvür etməyə imkan yaradır. Seyid Hüseynin "İki həyat arasında" hekayəsinin öyrənməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hekayədə qızların bir "ip" ilə boğulması, o dövrdə yaşayan Məşədi Əhmədlərin düşüncələri, qız övladlarına qarşı qoyulan sərhədlər mükəmməl şəkildə öz əksini tapır. Hekayənin məzmunu bu dövrümüzə də səsləşir və belə insanların düşüncələrinin hələ də davam etməsi çox acı verici bir hadisədir. Buna görə də hekayənin IX sinifdə öyrənilməsi də əsaslıdır. Bu yaşdakı qızlarımız hekayədən öz həyatları üçün örnək götürə bilərlər.

Seyid Hüseynin 20-ci illərin sonundan, 30-cu illərin birinci yarısındanək yazdığı hekayələr o zamandan oxucuların dillərində əzbər olub, müəllifə şirin hekayə ustası kimi şöhrət qazandırır. Seyid Hüseynin fikrincə "sənət həyatı təsvir edə bilmək qabiliyyətidir". Bu, tənqidçini əsas prinsipi idi. [4]

Professor Kamal Talıbzadə Seyid Hüseynin ədəbi görüşlərinin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirərkən, haqlı olaraq onun sənətin həyatla əlaqəsinə, münasibəti məsələsinə ön plana çəkir. Alimin fikrincə: "bunsuz tənqidçinin ayrı-ayrı ədəbi hadisələrə, yazıçı və əsərlərlə münasibətini aydın təsəvvür etmək çətindir". [6]

Seyid Hüseyn öz əsərlərini yazarkən, həyata dair əsas nüansları əks etdirmişdir. Hekayələrini oxuyarkən bu daha çox nəzərə çarpır. "İki həyat arasında" hekayəsinin məzmununa diqqət yetirək. Ümumiyyətlə, hər bir əsəri oxuduğumuz zaman əsrin dərinlikdə olan məna-larına toxunmalı və hər bir cümləsində bizə çatdırılan məsələyə diqqət etməliyik.

Hekayənin məzmununu tədris edərkən, şagirdlərə motivasiya kimi elektron lövhədə bir tərəfdə əlində kitablar olan tələbə qız, digər tərəfdə gəlinlik geyinmiş qız şəklini göstəririk. Şagirdlərə, sizcə, bugünkü dərsimizin mövzusu nə ola bilər? sual verərək onlarda hekayə ilə bağlı fikir yaratmış olarıq. Hekayəni hissə-hissə oxudub, məzmunadakı dərinlikləri şagirdlərə izah edirik. Məzmun əsas qəhrəman olan Ənisənin üzərində qurulur. Süjet xətti Ənisənin məktəbdə müəllimləri və sinif yoldaşları tərəfindən etinasızlıqla, soyuq qarşılanması ilə başlayır. Hər kəs onu bacarıqsız, dilsiz bir şagird kimi görürdü. Lakin hər şey görüldüyü kimi deyildi. Ənisə ağıllı və bacarıqlı olmasına baxmayaraq, bunu göstərə bilmirdi. Bunun səbəbi isə atasının onu məcbur etdirdiyi yaşam tərzini yaşaması idi. Amma o öz daxilindəki dərəcəli orta məktəbi bitirib, müstəqil həyata qatılıb, atası Məşədi Əhmədə əl tutacaq və rahatca yaşadacaq fikrində idi.

Bir "ip" onun əl-ayağını bağlamış, ilan kimi boynuna sarılmış, ruhunu öldürmüşdü. Yazıçının burada "ip" kəlməsi onun atasını bildirir. Ənisənin atası Məşədi Əhməd keçmiş dövrün insanı idi. O, yaşadığı dövrlə razılaşmır, qızının sərbəst yaşamağa, ictimai həyata qoşulmağa, dostluq etməyinə icazə vermirdi. Ənisə isə o "iplə" boğulmağa məcbur olurdu. Bu hekayənin XX əsrdə yazıldığını bilməsək, elə bu günkü yəni XXI əsrə aid bir hekayə olduğunu da başa düşə bilərdik. Yazıçı hələ XX əsrdə yaşayan Məşədi Əhmədi göstərərək, oxucuya belə insanların düşüncələrini çatdırmış, bu tip valideynlərin gənclərimizi uçuruma apardığını və qız övladların belə məcbur həyata məhkum olunmalarına ürək ağrısı ilə yanaşmışdır. Bir "ip" kəlməsi oxucuya çox şeyi çatdırmışdır. O "ip" ki Ənisənin ruhunun ölməsinə, ünsiyyətsiz, bacarıqsız hamı tərəfindən uzaqlaşdırılmış biri olmasına səbəb olmuşdur.

Məktəbdə Ənisəyə etinasızlıqla yanaşılmasına baxmayaraq, öz qəzəbi ilə bütün müəllimləri və şagirdlərin diqqətini çəkib, məruzəsini oxuyub, bütün zalı heyran qoymuşdu. Ənisənin məruzəsi hamı tərəfindən bəyənilmiş, sonda müəllimin "Bu günün gənc qızları onun son tövsiyəsini dinləyəcək, özünün keçmişin çürük təsirindən qurtaracaqdır." fikrində yazıçı əsas məsələyə yenə nəzər çarpdirmiş, çürük ipdən azad olmaq arzusunun müəllimin dilindən ifadə etmişdir.

Ənisə isə atasının ona planladığı o həyatla necə mübarizə aparacağını və o çürük ipdən necə xilas olacağını düşünürdü. Bu hissədə şagirdlərə, sizcə, Ənisə nə etməlidir? sual verərək

onların fikirlərini öyrənə bilərik. Atasını onu əmisi oğlu Muxtarla evləndirmək istəyirdi. Ənisə isə buna etiraz edə bilmirdi. Muxtarla atasının dialoqunda Muxtarın yalan danışdığını bilsə də ona cavab verə bilməməsi, atasından qorxduğunu və o dövrdə yaşayan qadınların ataya böyük ehtiram bəsləməsi, etirazlarının gizlətmələrinin göstəricisidir. Lakin Muxtarın Ənisəyə “Yoxsa siz buna inanmırsınız mı?” sualına cavab verməyib və otağı tərk etməsi onun bir növ etirazını bildirmişdir.

Məktəbini bitirən Ənisə son günündə “Biz mübarizə həyatında atılıb, çalışmaq hər şeydən artıq özümüzün səadətini düşünürük, çünki yeni həyat – bizim həyatımız, onun həyatı bizim səadətimizdir” [3, 221] çıxışı ilə Ənisənin bu ipdən azad olub, həyatını yaşayacağını və bütün gənc qızlara səslənməsinin şahidi oluruq.

Muxtarın israrla Ənisəni istəməsi və onu razı salmaq cəhdləri boşa getmişdi. Ənisə atasına qarşı çıxma bilməsə də Muxtara öz etirazını bildirmişdir. Lakin Ənisə atasına qarşı gəlmək cəsarətini özündə tapa bilmirdi. Onun iki həyat arasında qalması onu çox düşündürürdü. Hekayənin adının iki həyat arasında olması əsassız deyildir. Burada Ənisə yeni həyatla və boğazına dolanmış ip arasında qalmışdır.

Şagirdlərin diqqətini daha çox cəlb etmək üçün şagirdləri obrazlara bölərək, hekayənin bu hissəsini canlandırma bilərik. Atasını Ənisəyə “Nə üçün əmin oğluna getmək istəmirsən?” sualına “Başqasının qazancına göz dikməklə nə çıxar?” Bir zamanda ki, mən özüm də onun kimi çalışıb qazana bilərəm. ” [3, 225] cavabı ilə qadınların heç kimə möhtac olmamasını, öz ayaqları üzərində durmaq bacarığının olmasını, öz xəyallarının arxasınca getmələrini ifadə etmişdir. Məşədi Əhməd “Qız xeylağı nə iş görə bilər” fikri o dövrdə qadın azadlığının olmadığını açıq-aşkar bildirir. O dövrün Məşədi Əhməd fikirli insanları üçün qadın evdə oturmalı, uşaqlarına baxmalı, evdar qadın rolunu oynamalı düşüncələri beyinlərinə həkk olunmuş, qadının işləməsi isə onlar üçün qəbul edilməz hesab edilmişdir.

Ənisə ilk dəfə olaraq atasına qarşı çıxma bilmişdi. Muxtara ərə getməyəcəyini bildirdi. Atasının və qohumlarının onu dilə tutması bir xəyri etməmişdi. Məşədi Əhməd Allahı dua edərək “Allahım, sən onun qəlbinə işıq ver, mənə bu ağır vəziyyətdən qurtarsın. ” [3, 227] deməsi Ənisənin ruhunu sarsıtmışdır. Bu duası Ənisənin cəsarətinə səbəb oldu. Ənisə atasının istədiyi kimi qız ola bilməyəcəkdi, o evlənsə də atasının xəyalındakı qız obrazını canlandırmayacaqdı. Ənisə müasir, yeni həyata qədəm qoymağa qərara aldı. Atasına son məktub yazaraq kəndə müəllim kimi işləməyə getdi.

Məşədi Əhmədə yazdığı məktubda “Mən çox yaxşı bilirəm ki, qoca atalara ehtiram etmək lazımdır. Kor-koranə onların əmrinə tabe olmaq ehtiram deyil, bəlkə də fədakarlıqdır. Mən belə fədakarlıqdan nə sizə və nə də özümə maddi və mənəvi bir fayda görmədim. İnanıram ki, indilik mənə bu hərəkətimə qarşı nifrət etsəniz də, gələcəkdə mənə haqq verərsiniz. ” [3, 228]

Bu məktubla yazıçı bizə Ənisənin dilindən bütün övladların valideynlərə hörmət etmələrini bildirsə də, bir tərəfdəndə əgər valideynləriniz sizin həyatınız üçün düzgün qərar vermirsə, sizi elm-təhsildən kənar qoyursa, cahil düşüncələrlə o “iplə” boğduqda, siz cəsarətli olmalısınız. Fədakarlıq etməklə, sizə verilən azad, xoşbəxt həyatı və daha gözəl gələcəyi, istəmədiyiniz həyatadəyişməyin. Həyat hər zaman bizləri seçimlər qarşısında qoyur, hansı ki bəzən biz valideynlərimizi düşünərək hərəkət edirik. Bu fədakarlıq atalarımızı xoşbəxt etsə də bizi isə məhv edir. Ömür boyu davam edən peşmanlıqla qarşı-qarşıya qoyur. Sonrakı peşmançılıq isə fayda vermir. Ənisənin yeni həyata qədəmi, güclü qadın obrazı şagirdlərin öz həyatlarına tətbiq edə biləcəkləri və Ənisə obrazından öyrənə biləcəkləri çox dərin məsələlər var.

Hal-hazırda XXI əsrdə yaşasaq da təəssüflə deyə bilərik ki, bu dövrümüzündə Məşədi Əhmədləri çoxdur. On beş-on altı yaşlı qızlarımız valideynləri tərəfindən elm-təhsildən uzaqlaşdırılaraq, ailə həyatı qurmağa məcbur edilirlər. Təbii ki bu zəmanəmiz üçün dəhşətli hadisədir. Bu tip hekayələrin yuxarı sınıflarda verilməsi, şagirdlərimizdə özgüvənli olmağı, öz qərarlarını düzgün seçmələrinə yardımçı olur. Əlbəttə, məktəbdə müəllimin üzərinə böyük

məsuliyyət düşür. Müəllim hekayənin məzmununu şagirdə hər xırdalıqlarınla çatdırmalı, məzmunun dərinliyinə kimi izah etməli və şagirdlərin fikrini öyrənməlidir. Məsələn, sinifə “Siz Ənisənin yerində olsanız nə edərdiz?” kimi suallar verərək onların fikirlərini öyrənməli və psixoloji cəhətdən də lazım olarsa onlara yol göstərməliyik. Şagirdlərin hər birini obrazlara bölərək, gələcək dərslərdə səhnəcik qurulmasını tələb edə bilərik. Bununla şagirdlər dərslərini həvəsləndirəcəklərindən öyrənmiş olacaqlar. Nəticədə biz bu hekayədən çox dərin məsələlər və hətta həyatımızı dəyişdirəcək məqamlar öyrənirik. Şagirdlərin öz qərarlarında daha cəsarətli və fədakar olmaları üçün məzmunca möhtəşəm hekayədir.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı B., Əliyev S. və b. Ədəbiyyat 9-cu sinif dərslıyı. Bakı: Bakınəşr, 2016. 39 s.

2. Həsənlı B., Əliyev S. və b. Ədəbiyyat 9-cu sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2016. 39 s.

3. Seyid Hüseyn “Seçilmiş əsərləri “ Bakı, 2006. 224 s.

İnternet resursları

4. <http://www.azyb.az/index.php/repression/post/35>. <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2017/noyabr/564062.htm>. <http://anl.az/down/meqale/adalet/2010/oktyabr/139237.htm>

Seyid Hüseyn “İki həyat arasında” hekayəsinin məzmununun öyrədilməsi

XÜLASƏ

V sinifdən IX sinifə kimi ədəbiyyat dərslıklərində hekayə janrına geniş yer verilmişdir. Hekayə janrının şagirdlər üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti olduqca genişdir. Məqalədə Seyid Hüseynin “İki həyat arasında” hekayəsinin məzmunu tədqiq olunur. Hekayənin məzmununun orta məktəbdə öyrədilməsi prosesi aydınlaşdırılır. Hekayədə şagirdlər üçün önəmli məsələlərə toxunulur və nəticə olaraq bugünkü günümüzə keçmiş müqayisə edilir. Fəal təlimin metodlarından olan proqnozlaşdırılmış oxu, fasiləli oxu, beyin həmləsi istifadə edilir və hekayənin daha tez qavranılması və maraqlı olması üçün şərait yaradılır. Tərbiyəedici məqamlar şagirdlərə aydın şəkildə izah olunur.

İsrafilova Mominat

Teaching the content of the story of Seyid Hussein "Between Two Lives"

SUMMARY

The literature genre is widely covered in literature textbooks from the 5th grade to the 9th grade. The educational genre of the story genre for students is very wide. The article examines the content of Seyid Hussein's story "Between Two Lives". The process of teaching the content of the story in high school is clarified. The story touches on important issues for students and, as a result, compares the past with the present. Predictive reading, intermittent reading, brainstorming are used as active learning methods, and conditions are created for the story to be understood and interesting more quickly. Educational points are clearly explained to students.

Исрафилова Моминет

Обучение содержанию рассказа Сеида Гусейна «Между двумя жизнями»

РЕЗЮМЕ

С 5 по 9 класс в учебниках по литературе, жанру рассказа уделялось большое место. Воспитательное значение жанра рассказа для учащихся достаточно широкое. В статье Сеида Гусейна изучается судьба рассказа «Между двумя жизнями». Содержания рассказов подробно раскрывают процесс изучения в средней школе. В рассказе для учеников затрагиваются важные вопросы, и в результате наш сегодняшний день сравнивается с прошлым. Прогнозирующее чтение, прерывистое чтение, мозговой штурм используются как методы активного обучения, и создаются

условия для более быстрого понимания рассказа и повышения интереса к нему. Воспитательные моменты четко объясняются учащимся.

Həsənova Səkinə Mirəziz qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant
Elmi rəhbər: dos. Ə.M.Abbasov

MƏTNİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ METODLARI

Açar sözlər: *mətn, üslub, bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi-işgüzar üslub, norma, fonetik norma, leksik norma, qrammatik norma*

Ключевые слова: *текст, стиль, художественный стиль, научный стиль, журналистский стиль, формально-деловой стиль, норма, фонетическая норма, лексическая норма, грамматическая норма*

Keywords: *text, style, artistic style, scientific style, journalistic style, formal-business style, norm, phoneticnorm, lexical norm, grammatical norm*

Müasir təlim texnologiyası əsasında qurulan dərslərin səmərəli təşkili Azərbaycan dili metodikasının qarşısında qoyulan ən vacib problemlərdəndir. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin qrammatikasının, üslub xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsində mətnlər xüsusi rola malikdir. Mətn dilçiliyinin yaranma mərhələsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf etsə də, mətn dilçiliyinin formalaması XX əsrin 70-80-ci illərində baş vermişdir. Azərbaycanda mətn dilçiliyinin inkişafı isə XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Orta məktəb dərsləklərində, istər ənənəvi təlim texnologiyası, istərsə də interaktiv təlim texnologiyasında mətn dilçiliyinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Mətn iki və daha artıq cümlənin struktur-semantik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Mətn hər hansı bir informasiyanı verməyə xidmət edir. Orta məktəb dərsləklərində verilən mətnlərdə isə mətnlər təkcə məlumat verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda şagirdlərə müəyyən elmi biliklərin ötürülməsinə xidmət edir. Şagirdlər mətnləri oxuyarkən, hər hansı bir elmi informasiya ilə bərabər, Azərbaycan dilinin qrammatikasını da mənimsəmiş olurlar. Orta məktəb dərsləklərində mətnlə bağlı ən çox rastlaşdığımız mövzulardan biri də məhz mətnin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Şagirdlər hər gün mətnlər üzərində işlər aparır, daim hər hansı bir mətni oxuyur, mətnlər üzərində tapşırıqlar edirlər. Bu mətnlər şagirdlərə nitq bacarığı, orfoqrafik, orfoepik və s. bacarıqların aşılmasında xüsusi əhəmiyyətlidir. Bu mətnlərin dilləri müxtəlif üslublarda verilir. Üslub sözü ərəb mənşəli söz olub mənası tərz, ifadə tərz, ifadə üsulu anlamına gəlir. “Orta məktəb dərsləklərində biz üslubi baxımdan mətnin bir neçə növünə rast gəlirik:

- 1) bədii üslublu mətnlər;
- 2) elmi üslublu mətnlər;
- 3) publisistik üslublu mətnlər;
- 4) məişət üslublu mətnlər;
- 5) rəsmi- işgüzar üslublu mətnlər”. (2, s. 28).

Üslublar haqqında şagirdlərə aşağı sinifdə səthi məlumatlar verilmişdir. Bütün bu funksional üslublar bir yerdə ədəbi dilimizi təşkil edir. X sinif ana dili dərsliyində üslublar sistemli şəkildə şagirdlərə öyrədilir. Şagirdlərə demək olar ki, hər mətnin sonunda mətnin hansı üsluba aid olması haqqında sual qoyulur. X sinif ana dili dərsliyinin ilk bölməsində belə bir mətn nümunəsi ilə qarşılaşırıq. “Cəmi 40 söz” adlanan bu mətnin suallar bölməsində, şagirdlərə mətnin üslubu haqqında belə sual verilmişdir.

“Aşağıdakılardan birini seçib fikrinizi əsaslandırın.

- 1) Mətn bədii mətdir, çünki. . . .
- 2) Mətn elmi mətdir, çünki. . . .

3) Mətn nə bədii, nə də elmi mətndir, çünki. . . ” (4, s. 19).

Bu suallara cavab verən şagirdlər üslublar haqqındakı biliklərini yada salmalıdır. Müəllimin də iştirakı ilə şagirdlər fəal təlim texnologiyasının müxtəlif metodlarından (BİBÖ, sual-cavab, müzakirə və s.) istifadə edərək keçmiş bilikləri xatırlayaraq, bu sualları cavablandırma biləcəklər.

Azərbaycan dilinin üslubları içərisində xüsusi fərqlənən üslub, bədii üslubdur. Bədii üslublu mətnlərdə fikir bədii ifadə və təsvir vasitələri əsasında verilir. Bu üslubun əsas göstəricisi obrazlı ifadələr, məcazlardan istifadə və yüksək pafosdan uzaq olmasıdır. Bədii üslubun dili sadə, anlaşıqlı və hər bir oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş olmalıdır. Bu üslub bədii təfəkkürün məhsuludur. Azərbaycan dili dərslərində kifayət qədər bədii mətn nümunələrinə rast gələ bilərik. Bu mətnlər, əsasən, nəzm və nəsrə verilir. Bədii üslubun işlədilməsi tarixi qədim dövrlərə dayanır. Bədii üslubun iki forması diqqəti cəlb edir: nəzm üslubu və nəsr üslubu. Orta məktəb dərslərində bədii mətnin hər iki formasına rast gəlirik. “Bədii mətnlərin dili özünü üç formada göstərir.

a) Şeir dili - Şeir dili dedikdə, müəyyən ahəng əsasında qurulmuş, özünəməxsus ritm, melodiyası olan və misralar arasında məna bağlılığı olan cümlələr nəzərdə tutulur;

b) Nəsr dili - Nəsr dili, hekayələrin, povestlərin, epopeyaların, romanların və s. dili deməkdir;

c) Drammaturgiya dili - Drammaturgiya dili səhnə əsərlərinin dilidir. Bu tip mətnlər, əsasən, dialoqlar və monoloqlar əsasında qurulur”. (4, s. 60).

Bədii üslub obrazlı ifadələr əsasında qurulur. Bu üslubda obrazlılığın üç səviyyədə özünü göstərir. Fonetik səviyyədə obrazlılıq, leksik səviyyədə obrazlılıq və qrammatik səviyyədə obrazlılıq. Fonetik səviyyədə obrazlılıq dedikdə, alliterasiya, assonans, təkrarlar və intonasiya nəzərdə tutulur. Alliterasiya eyni samit səslərin təkrar olunması nəticəsində yaranır. Assonans isə alliterasiyanın əksinə olaraq, sait səslərin təkrarı nəticəsində əmələ gəlir. Təkrarlar hər hansı sözün və ya söz qrupunun təkrarı nəticəsində mətnə xüsusi gözəllik verir. Leksik səviyyədə obrazlılıq dedikdə, mətn daxilində təşbeh, metafor, metanimya, mübaliğə, kinayə, litota və s. kimi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə nəticəsində əmələ gəlir. Qrammatik səviyyədə obrazlılıq isə ellipsis və inversiya nəticəsində özünü göstərir. Ellipsis mətn daxilində sözlərin və şəkilçilərin ixtisara deyilir. Inversiya isə cümlədə söz sırasının pozulmasına deyilir. Orta məktəb dərslərində, xüsusən də X-XI sinif Azərbaycan dili dərslərində bədii mətn nümunələri çox geniş verilmişdir. Bu mətnlərin tərkibinin araşdırılması şagirdlərin qarşısına sual olaraq qoyulur. Şagirdlərə, dərslərdə mətnlərdən sonra, suallar bölməsində və müəllim tərəfindən bədii üsluba aid müxtəlif suallar verilir. Bu sualları cavablandıran şagirdlər bədii üslub haqqında, zəngin biliyə sahib olurlar. X sinif ana dili dərslərində şagirdlərin qarşısına bədii üsluba aid belə sual qoyulub. Şagirdlər mətni oxuduqdan sonra, mətnin hansı üsluba aid olması haqqında fikir bildirə bilirlər. Daha sonra, müəllim şagirdlərə üslublar haqqında müxtəlif verə bilər. Dərslərdə verilən bir suala nəzər salaq.

“ Mətn üçün xarakterikdir:

1. Bədiilik;
2. Obrazlılıq;
3. Aydınlılıq;
4. Anlaşıqlılıq”. (4, s. 29).

“Elmi üslublu mətnlər, digər mətn növlərindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu tip mətnlər elmi səciyyə daşımaqla yanaşı, termin sıxlığı ilə seçilirlər. Termin dedikdə, hər hansı elm, peşə və ixtisasa məxsus olan və həmin sahə ilə məşğul olan insanlar tərəfindən işlədilən sözlər nəzərdə tutulur”. (4, s. 72). Elmi üslub elmi təfəkkürlə sıx bağlıdır. Elmi üslubda elmilik, məntiqilik, ardıcılıq və konkretlik əsas şərtlərdəndir. Elmi üslublu mətnlərdə mürəkkəb cümlələrə geniş yer verilir. Bu üslubda fikir dəqiq və yığcam verilməklə yanaşı, burada elmi sxemlərə, qrafiklərə, müəyyən düsturlara rast gəlinir. Elmi üslublu mətnlərdə obrazlılığa, loru danışığa, çoxmənalılığa yer verilmir. Hər bir elmi sahəsinin özünə məxsus terminologiyası vardır. Elmi mətnlərlə tanış olarkən, şagirdlər asanlıqla hansı elm sahəsinə məxsus olduğunu bilirlər.

Publisistik üslublu mətnlər orta məktəb dərsliklərində qarşımıza çıxan mətn nümunələrindəndir. Publisistik üsluba bəzi hallarda “mətbuat dili” də deyilir. Bu üslub milli ictimai təfəkkürlə sıx bağlıdır. Qəzetlərin, jurnalların, kitabların dili publisistik üsluba ən gözəl nümunə ola bilər. “Publisistik üslub özünü iki formada göstərir: yazılı və şifahi forma. Yazılı formada qeyd olunduğu kimi, jurnalların qəzetlərin, kitabların dili nəzərdə tutulsa da, şifahi forması radio və televiziyanın dili kimi işlədilir. Bəzən bu üslubu “televiziya dili” adlandırırlar. Bu üslubun dilinin əsas göstəricisi aydınlıq, səlislik, təsirlilikdir”. (4, s. 106). Bu üslub danışq dilinə çox yaxın olsa da, bəzi publisistik mətn nümunələrində elmiliyə və bədiiyə yol verilə bilər. Buna görə də, publisistik üslubun iki qolunu bir – birindən ayırd edirlər: elmi- publisistik və bədii-publisistik üslub. Publisistik üslubda bədiiyyət, obrazlılığa rast gəlinə bilər. Bu üslubu bədii- publisistik üslub adlandırılır. Burada hər iki üslubun xüsusiyyətlərinə rast gəlinir. Bu məsələ eyni ilə elmi üslubda da təsadüf olunur. Kitabların dili məhz elmi-publisistik üsluba aiddir. Orta məktəb dərsliklərində, şagirdlərə publisistik üslubun xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Publisistik mətnlər sadəcə məlumat vermə funksiyasını daşımaqdadır. Orta məktəb şagirdləri publisistik üslub haqqında müfəssəl biliklər aldıqdan sonra, müəllim tərəfindən şagirdlərə araşdırıcılıq fəaliyyətinin inkişafını yaxşılaşdırmaq və publisistik mətnlərlə daha yaxşı tanış olmaq baxımından səmərəli bir yol olan tapşırıqlar verilə bilər ki, bunlardan biri də qəzet və ya jurnallardan publisistik mətn nümunələrinin tapılmasıdır. Bu üsulla şagirdlər qəzet və jurnallarda verilən mətnlərin dili, üslubu, normaları haqqında fikirlər bildirə biləcəklərdir. Daha sonra şagirdlərdən publisistik məqalələrin hazırlanması istənilə bilər ki, bu da şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı baxımından əvəz olunmaz bir vasitədir. X sinif şagirdləri məzmun standartlarına əsasən Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin dili üzərində çalışmalıdırlar. “Məzmun standartları əsasında dinlədiyi fikirlər haqqında məlumat vermə dinləmə- anlama və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

1.1. Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.

1.1.1. Dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatlarda yol verilmiş məntiqi nöqsanları müəyyən edir.

1.1.2. Dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatları təqdim edilmə formalarına görə fərqləndirir”. (3, s. 9)

Məişət üslubu ən geniş yayılmış üslublardandır. Bu üslubun əsas xüsusiyyəti gündəlik danışq əsasında formalaşır. Bu üslubda sadəlik, yığcamlıq və sərbəstlik əsas götürülür. Məişət üslubu vasitəsi ilə insanlar bir-birilə ünsiyyət qurub fikir mübadiləsi aparır. Məhz orta məktəbdə də şagirdlər və müəllimlər bir-birilə danışqda, fikir mübadiləsi apararkən bu üslubdan istifadə edirlər. Bədii əsərlərdə, obrazların danışqında bu üsluba çox rast gəlirik. Orta məktəb dərsliklərində məişət üslublu mətnlərə ən çox bədii əsərin içərisində rast gəlinir ki, yazıçılar təbiiyyəti qorumaq üçün məhz məişət üslubuna üz tuturlar. Məişət üslubunda sərbəstlik əsas olsa da, bu üslubunda özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu üslubda kobud ifadələrə, varvarizm və vulqarizmlərə yer verilmir. Məişət üslubunun əsas xüsusiyyəti dioloqlardır. Dioloq iki və daha çox insanın bir- biri ilə danışqına deyilir.

Rəsmi-ışgüzar üslub standart formalara malik dili ilə səciyyəlidir. Bu üslubda obrazlılıq, fərdi nitqə və məişət üslubuna xas olan nitqə yer verilmir. Rəsmi üsluba rəsmi sənədlərin dilində rast gəlirik. Rəsmi-ışgüzar üslubun sintaksis məhdud xarakter daşıyır. Rəsmi sənədlərə sərəncam, fərman, əmrlər və s. daxildir. İşgüzar sənədlərə isə akt, protkol, ərizə, elan, reklam və s. aid edilir. Rəsmi və işgüzar sənədlərin dili yığcam, mükəmməl, və birmənalı xarakterə malik olur. XI sinif Azərbaycan dili dərslərində şagirdlər rəsmi-ışgüzar sənədlərin yazılış qaydası öyrədilir. XI sinif Azərbaycan dili dərslərində fəal təlim texnologiyasından istifadə edərək mətnin üslubi imkanları şagirdlərə mənimsətməyə çalışılır.

Dərsliklərdə şagirdlərin ən çox qarşısına çıxan suallardan biri məhz mətn daxilində hansı normalara riayət olunması, hansı normanın pozulmasının müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Dərsliklərdə qeyd olunan məsələlərdən biri də məhz mətn daxilində olan sözlərin leksik nor-

manın tələblərinə uyğun olması, yəni leksik normanın gözlənilib-gözlənilməməsi məsələsidir. Ümumiyyətlə mətnlər normalar əsasında formalaşır. “Azərbaycan ədəbi dili üç norma əsasında təşkil olunur.

- fonetik norma;
- leksik norma;
- qrammatik norma”. (4, s. 49).

Fonetik norma dedikdə, sözlərin düzgün yazılış və deyiliş qaydaları nəzərdə tutulur ki, bu da hər bir mətnin əvvəlində və axırında şagirdlərin qarşısına çıxan bir məsələdir. Fonetik normanın qorunması məsələsi, Azərbaycan dilçiliyinin ən ümdə məsələlərindən biridir. Düzgün yazı məhz savadın göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Buna görə də hər bir şəxs, o cümlədən şagirdlər də orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına riayət etməlidirlər. Leksik normadan sözlərin mənasına bələd olmaq və onlardan yerli-yerində istifadə etməyi tələb edir. Yerində işlədilməyən sözlər məna gözəlliyinə və fikrin düzgün çatdırılmasına mane olur. Qrammatik norma isə sözlər və cümlələrin arasındakı əlaqənin düzgün qurulmasına kömək olur. Beləki, cümlədə olan mübtədə və xəbər bir-birinə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmalıdır. Dərs zamanı şagirdlərə bu normaların mənimsədilməsi üçün bəzi metodlardan istifadə oluna bilər. Müəllim inşa yazılarında xüsusən də, imlalarda sözlərin düzgün deyiliş qaydasına xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Şagirdlər üçün yazılışı çətin olan sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi lövhədə qeyd olunarsa, fonetik normanın şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi daha da asanlaşar. Leksik norma haqqında dərsliklərdə kifayət qədər suallar qoyulmuşdur. Sözlərin yerində işlədilməsi üçün müəllim şagirdlərə belə bir sual ünvanlaya bilər. bu sözün yerinə hansı söz işlənsə daha doğru olar? Şagirdlərin fikirləri dinləndikdən sonra, sözlər seçilir. Ədəbi dil normalarına əməl etmək çox vacibdir. Düzgün qurulmuş cümlə və ya mətn düşüncə zənginliyinin göstəricisidir. Bu normaların mənimsədilməsində müəllimlərin rolu danılmazdır. Müəllimlər çalışmalıdırlar ki, hər bir şagirdin nitqi normalara əməl edilmiş və düzgün olsun. Eyni zamanda, şagirdlərdə mütləq tələb, çoxlu mətn nümunələri oxumalı və fikirlərini sərbəst ifadə etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bektaş S. Azərbaycan dili dərslik. 11-ci sinif. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2018, 192s.
2. Əkbərov Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı. “ADPU- nəşriyyatı”, 2016, 359 s.
3. Hacıyev T, Bektaş S, Hüseynova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2017, 212s.
4. Hacıyev T, Bektaş S, Hüseynova Y. Azərbaycan dili 10- cu sinif dərslik. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2018, 208 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “ Təhsil”, 2007, 496s.

Нәсәновә С.

XÜLASƏ

Mətnin üslubi xüsusiyyətləri şagirdlərin qarşılaşdığı mövzulardandır. Üslubi cəhətdən mətnləri fərqləndirmək, mətnin dilində hansı normalara əməl olunmasını bilmək baxımından vacibdir. Mətnin üslubi cəhətdən öyrənilməsində şagirdlərin araşdırıcılıq qabiliyyətlərinin ortaya qoyulması, dərslikdə verilən suallarla yanaşı, müəllimin verdiyi sualları mətnlə əlaqələndirib cavablandırılması təmin edilməlidir. Fəal təlim metodlarından istifadə olunmaqla, şagirdlər mətnlərin hansı üsluba aid olduğu və mətn daxilində hansı normaya əməl olunduğunu seçə bilərlər.

Гасанова С.

РЕЗЮМЕ

Стилистические особенности текста входят в число тем, с которыми сталкиваются студенты. Важно различать стилистически с точки зрения норм языка текста. Следует продемонстрировать исследовательские навыки студентов в стилистической проработ-

ke текста, наряду с вопросами, заданными в учебнике, вопросы, задаваемые учителем, должны быть связаны с текстом и даны ответы. Используя активные методы обучения, учащиеся могут выбирать, к какому стилю относится текст и каким нормам следует следовать в тексте.

Hasanova S.

SUMMARY

The stylistic features of the text are among the themes faced by students. It is important to distinguish stylistically in terms of knowledge of the norms of the language of the text. Students' research skills should be demonstrated in the stylistic elaboration of the text, along with the questions asked in the textbook, the questions asked by the teacher should be related to the text and answers should be given. Using active learning methods, students can choose which norm is followed within the text.

Cəbiyeva Aydan Rizvan qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: dos. A.Ş.Hacıyev

ŞAĞIRDLƏRİN RABİTƏLİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAFINDA TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Açar sözlər: *nitq inkişafı, təlim texnologiyaları, rəbitəli nitq*

Ключевые слова: *развитие речи, технологии обучения, связная речь*

Key words: *the development of speech, teaching technologies, coherent speech*

Nitq inkişafı müasir təlimin qarşısında duran zəruri məsələlərdən hesab olunur. İstər təhsil sahəsində, istərsə də məişətdə nitqin həm şifahi, həm də yazılı formalarından genişşəkildə istifadə olunmaqdadır. Kurikulum sisteminə əsaslanan təhsilşagirdlərdə yüksək səviyyəli nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədinin həyata keçirilməsi yönündə bir sıra təlim texnologiyalarının tətbiqini mühüm vasitə kimi qoyur. Bu xüsusda əsas yük Azərbaycan dili fənninin üzərinə düşür. “Azərbaycan dili təlimində əsas məqsəd şagirdlərdə fikri şifahi və yazılı formalarda rəbitəli ifadə edə bilmək bacarıqları aşılamaqdan ibarətdir.” (2; s. 295)

H.Balıyev, B.Əhmədov, Ə.Əhmədov, Y.Kərimov, Ə.Rəhimova və başqaları şagird nitqinin inkişafında rəbitəliliyə xüsusi diqqət ayırmışlar. Rəbitəli nitq dedikdə düzgün, təmiz, qrammatik və məntiqi cəhətdən əlaqələnmiş fikir ardıcılığı nəzərdə tutulur. Şagird danışarkən və ya yazarkən fikirlərinin ardıcıl, məntiqli və əlaqəli olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu baxımdan oxu və yazı təliminin rolu danılmazdır. Belə ki, mətnin oxusu zamanı əldə olunan biliklər, söz ehtiyatı yazı təlimində özünü tam şəkildə ortaya qoyaraq rəbitəliliyə xidmət edir. Bütün bunlar müəllimlə şagirdin əməkdaşlığı əsasında həyata keçirilir. Müəllim şagirdin şifahi nitqində orfoepiya, yazılı nitqində orfoqrafiya qaydalarına riayət olunmasına nəzarət edir.

Şagirdlərin rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafında təlim texnologiyalarının tətbiqi olduqca zəruridir. Rəbitəliliyə xidmət etmək məqsədilə təlim texnologiyaları nitqin şifahi və ya yazılı olmasından asılı olaraq seçilir. Şifahi rəbitəli nitqin keyfiyyətli şəkildə təmin olunması üçün təlim şəraitində bir sıra texnoloji avadanlıqlardan – kompyuter, diktofon, video və audio cihazlar, proyektor və s. istifadə olunur ki, bu da öz növbəsində yazılı rəbitəli nitqin də keyfiyyət göstəricilərinin artmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlarla yanaşı, təlimin keyfiyyətli şəkildə təşkili məqsədilə müəllim bir sıra priyom və üsullardan, metodlardan yararlanaraq şagirdlərin həm yazılı, həm də şifahi rəbitəli nitqinin inkişafına yol açır. Belə metodlara nəqlətmə metodu, diskussiya, debat, rollu oyunlar, sual-cavab kimi metodlardan istifadə, prezentasiyaların təqdimi, məruzə hazırlamaq və s. üsulları nümunə göstərə bilərik. Diskussiya və debat şifahi nitq formasında qurulduğundan şagirdlərdə düzgün və rəbitəli şəkildə öz müstəqil fikirlərini

əsaslandırmağa çalışır, nəqlətmə zamanı isə seçilmiş mövzuya uyğun olaraq cümlələrin məntiqi və ardıcıl olmasına diqqət yetirirlər. Rollu oyunlar metodunu seçməklə müəllim şagirdləri həm mövzu ilə daha yaxından tanış etmiş olur, həm də onların şifahi nitq vərdişlərinin düzgün şəkildə qurulmasına istiqamət verir. Bütün bu üsul və vasitələrin istifadəsi zamanı şagird kitabdan öyrəndiyi şəkildə qalıb cümlələrdən istifadə etməməli, vurğu və intonasiyaya, sözlərin yerli-yerində işlənməsinə, qeyd olunacaq növbəti cümlənin özündən əvvəlkilərlə semantik bağlılığına diqqət yetirməlidir.

Yazılı rabitəli nitqin inkişafı məqsədilə isə təlim şəraitində imla, inşa, ifadə, hekayə kimi yazı növlərindən istifadə olunur. Bütün bunlar şagirdlərdə həm orfoqrafik bilikləri zənginləşdirir, həm də müstəqil düşünmə və mövzuya müxtəlif aspektlərdən yanaşma bacarıqlarını formalaşdırır. Məsələn, təlim şəraitində ifadə yazarkən mətn müəllim tərəfindən diktə edildikdən sonra əsas məzmun şagirdlərə mənimsədilir və şagirdlərdən ifadə mətnini müstəqil şəkildə yazmaq tələb olunur. Bəzən şagirdlər ümumi məzmunu anlasalar da, nitqi rabitəli şəkildə qura bilmirlər. Məhz buna görə də şagirdin bilikləri təlimin məqsədinə uyğunlaşdırılan standartlara cavab verməlidir: “Şagird oxuduğu mətnə dəyişikliklər etməklə eyni mövzuda hekayə yazır”, “Dinlədiyim mətn əsasında ifadə yazır”, “Mətnin tərkib hissələrini əlaqələndirir”, “Müxtəlif əməli yazılar (elan, məktub) yazır.” və s.

Şagirdlərdə rabitəli nitq vərdişləri formalaşdırmaq üçün müəllim müstəqil xarakterli tapşırıqlardan, dərsliklərdəki mətn nümunələrindən istifadə etməklə təlim prosesini qurur. Məktəb dərsliklərində müxtəlif mövzuları əhatə edən mətnlər toplanır ki, bu mətnlərin məzmununa uyğun sonda verilən tapşırıqlar mətnin hərtərəfli mənimsənilməsinə yardımçı olur. Məsələn, V sinif Azərbaycan dili dərsliyində rabitəli nitq inkişafını təmin edən tapşırıq nümunələrinə nəzər yetirək: “Sparta”, “spartalı”, “qalxanla ya da qalxan üstə”, “lakonik danışmaq” söz və ifadələrindən istifadə etməklə kiçik mətn tərtib edin.” (5; s. 60), “Tanıdığımız adamlardan birinin xarakterindəki zəif cəhəti – “Axilles dabanı”-nı müəyyən edin və bu haqda danışın.” (5; s. 69), “İnsan daim yeniliyə can atmalıdır” mövzusunda inşa yazın” (5; s. 104) və s. Hər bir mətnin oxusundan sonra müraciət olunan belə tapşırıqlar şagirdlərdə həm yazılı, həm də şifahi rabitəli nitqin inkişafına təkan verir.

Rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafını təmin etmək məqsədilə tətbiq olunan təlim texnologiyaları şagirdlərdə müstəqil düşünmə, sərbəstlik, fəallıq, sağlam rəqabət mühiti yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. “Nitq mədəniyyətinin əsasları”, Bakı – 2013, 277s.
2. Balyev H. “Orta məktəbdə azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”, Bakı – 2003, 425s.
3. Kərimov Y. Ş. “Ana dilinin tədrisi metodikası”, Kövsər nəşriyyatı, Bakı – 2011, 563s.
4. Veysova Z. “Fəal interaktiv təlim”, 2007, 156s.
5. V sinif “Azərbaycan dili” İsmayılov R. , Cəfərova D. , Xudiyeva G. , Qasımov X. Bakı – 2020, 200s.

Cəbiyeva Aйдan

Şagirdlərin rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında təlim texnologiyalarının rolu

XÜLASƏ

Məqalədə nümunələrdən istifadə edilərək rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafına təkan verən təlim texnologiyalarından bəhs olunur. Şagirdlərin şifahi və yazılı rabitəli nitqinin inkişafında interaktiv təlim metodlarının rolu göstərilir. İfadə, imla, inşa kimi yazı növlərinin, mətn üzrə tapşırıqların vacibliyi vurğulanır.

Джабиева Айдан

Роль технологий обучения в развитии коммуникативных навыков учащихся

РЕЗЮМЕ

В статье на примерах рассказываются об обучающих технологии, способствующие развитию коммуникативных навыков. Показана роль интерактивных методов

обучения в развитии устной и письменной коммуникации учащихся. Подчеркивается важность письменной речи, такой как изложение, диктант, сочинение и текстовые задания.

Jabiyeva Aydan

The role of teaching technologies in the development of coherent speech skills of pupils

SUMMARY

The article deals with teaching technologies which promote the development of speech skills by using examples. The role of interactive teaching methods is shown in the development of oral and written coherent speech of pupils. The importance of the dictation, essay and other text exercises are emphasized.

Cəbiyeva Aydan Rizvan qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: dos. A. Ş. Hacıyev

ŞAĞIRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ ROLU

Açar sözlər: *lüğət ehtiyatı, təlim texnologiyaları, nitq*

Ключевые слова: *словарный запас, технологии обучения, речь*

Key words: *vocabulary, teaching technology, speech*

Şagirdlərdə nitq vərdişlərini formalaşdırmaq, onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək təlimin qarşısında duran vacib məsələlərdən hesab olunur. Bu baxımdan prof. H. Balıyev, prof. Ə. Əfəndizadə, prof. B. Əhmədov, prof. Y. Kərimov, Z. Veysova və b. tədqiqat işlərində nitq inkişafı məsələsinə toxunmuş, şagirdlərin söz ehtiyatının artırılmasında müxtəlif texnologiyaların mövcudluğundan bəhs etmişlər.

“Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə, şagirdlərin söz ehtiyatının mənası onlara məlum olmayan yeni sözlərin mənimsədilməsi hesabına artırılması nəzərdə tutulur.” (4; s. 477)

Gözəl nitq bacarıqlarının arxasında zəngin lüğət ehtiyatı dayanır. Bu işdə əsas yük Azərbaycan dili fənninin üzərinə düşsə də, digər fənn müəllimləri də şagird nitqinin zənginləşdirilməsində əsas təşəbbüskarlardan birinə çevrilməlidirlər.

Hazırda kurikulum konsepsiyasına əsasən təlimin keyfiyyətli şəkildə təşkil olunması məqsədilə təlim texnologiyalarından istifadə olduqca zəruridir. Müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq təlimin təşkili işində texniki vasitələrdən, texnoloji yeniliklərdən, interaktiv təlim metodlarından və priyomlardan geniş şəkildə istifadə olunur. Bütün bu təlim texnologiyalarının həyata keçirilməsində müəllim əsas istiqamətverici qüvvədir. Bu haqda müxtəlif texnologiyaların mövcudluğundan geniş şəkildə bəhs edən Z. Veysova qeyd edir: “Müəllim metodun seçimini edərkən texnikanın əsas xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənməli və dərsin məqsədlərinə uyğun seçməlidir.” (5; s. 66)

Məqsəd şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməkdirsə, bu zaman müəllim çoxsaylı təlim metodları arasından söz ehtiyatının artırılmasına və nitq inkişafına təkan verə biləcək metodları seçir. Belə təlim metodlarından - əqli hücum, klaster, söz assosiasiyaları, söz zənciri, diskussiya, debat, auksion, rollu oyunlar və s. öz xüsusiyyətləri baxımından qruplarla və ya cütlərlə iş şəklinə təbii olaraq təlimin səmərəli və nəticəyönümlülüyünə xidmət edir.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatı ibtidai siniflərdən təbii olaraq zənginləşmə prosesinə qoşulsa da, V sinifdən bu proses öyrənmələrin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyən dərəcədə mürəkkəbləşir. Yuxarıda qeyd olunan təlim metodlarının mövzuya adekvat şəkildə tətbiqi nəticəsində bu mürəkkəblilik şagirdlərə əyləncəli və maraqlı bilik yarışı təsiri bağışladığından

mövzuya həm nəzəri, həm praktikhakim olmaq onlar üçün daha səmərəli və əlçatan olur. Bu zaman ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, şagirdin passiv iştirakı fəallıq ilə əvəzlənir, müəllim yalnız məlumatverici deyil, istiqamətverici qüvvəyə çevrilir. Nəticədə təlimin mərkəzində dayanan şagird tədqiqatçılıq, müstəqil düşünmə və təhlil, fikrin sərbəst ifadəsi, fəallıq və s. kimi müsbət bacarıqlara yiyələnmiş olur.

Lüğət ehtiyatının zənginləşməsi işində müəllimin istifadə edə biləcəyi bir neçə təlim metodlarına nəzər yetirək. Klaster (şaxələndirmə) metodunun icrası zamanı şagirdlərdən müəllimin yazı taxtasında qeyd etdiyi sözlə uyğun olaraq əlavə sözlər seçmək və həmin sözləri yeni söz və ifadələrlə müxtəlif qollara ayırmaq tələb olunur. Bunun üçün şagird zəngin söz bazasına malik olmaqla yanaşı bu sözləri yerli-yerində, düzgün şəkildə işlətməyi bacarmalıdır.

Söz assosiasiyaları metodu şagirdin həm lüğət ehtiyatının zənginləşdirməyə, həm də söz bazasına aid bilikləri qiymətləndirmədə əlverişli hesab olunur. Belə ki, öyrənənlər müəllim tərəfindən qeyd olunan sözlə əlaqələndirilənləri qədər yaxın mənalı anlayışlar tapmalıdırlar. Məsələn, müəllim “qış” sözünə aid assosiasiya qurmağı tələb edir. Qış – qar, soyuq, şaxta, buz, qar adam, yeni il, fəsil, dekabr, yanvar və s.

Söz zənciri metodu isə şagirdlərin həm dil qaydalarına (heca) bələdlik, həm də zəngin söz ehtiyatı tələb edir. Verilmiş sözün son hecası sonrakı sözün ilk hecası rolunda çıxış etməlidir. Məsələn, çan-ta-va-sif-tə-bir-gə-mi-na-nə-və-kil (çanta, tava, Vasif, siftə, təbir, birgə, gəmi, mina, nanə, nəvə, vəkil) və s.

Eyni zamanda, diskussiya, debat, işgüzar səs-küy və digər metodlardan istifadə nitq inkişafı və söz ehtiyatından bacarıqla istifadəyə təkan verən müzakirə növləridir.

Bütün bu metodlarla yanaşı, bir sıra əlavə texnoloji vasitələrin də dərəcə tətbiqi təlimin səmərəliliyini artırır. Bura dərslərin slaydlar şəkildə qurulması, kompüter, proyektor və digər texniki avadanlıqların istifadəsi, videomateriallar daxildir. Bu texnoloji vasitələr təlimin qarşısına qoyulmuş dövlət standartını uğurlu şəkildə həyata keçirilməsinə, müəllim yükünün azaldılmasına, təlimin öyrədiciyinə xidmət edir.

Bundan başqa, müəllim interaktiv təlim metodlarının, İKT-nin dərəcə tətbiqi ilə yanaşı bir sıra əlavə təlim üsullarından da istifadə edir. Bu üsullar keyfiyyətli təlimin qurulmasına, öyrənənlərin dil qaydalarına, nitq vərdişlərinə yiyələnməsinə kömək etmək məqsədilə öyrədən tərəfindən müəyyən edilir. Məsələn, müəllimin məqsədi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək yönündədirsə, o, oxu dərslərində şagirdlərin qarşılaşdığı çətin və yeni sözlərin asanlıqla şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi üçün onlara lüğətçə hazırlatmaq üsulundan istifadə edir. Şagirdlər oxu zamanı rastlaşdıqları yeni sözlərin kontekst daxilindəki yerinə əsasən mənasını verməyə çalışır və bundan sonra çətin sözləri lüğətçəyə qeyd edərək qarşısında izahının qeyd edir. Sözlərin izahını müəllim lakonik olaraq həmin sözün sinonimlərini, antonimlərini göstərmək və ya izahlı lüğətdən istifadə yolu ilə verə bilər. İzahlı lüğətə müraciət şagirdlərin yeni söz haqqında dəqiq məlumat əldə etməsinə yardımçı olacaqdır.

Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin sonunda “Söz ehtiyatı” başlığı altında şagirddən bir sıra qəliz söz və ifadələrin lüğət vasitəsilə araşdırılması tələb olunur. VI sinif dərslərindən gətirilmiş nümunəyə nəzər salaq: “Lüğətdən istifadə edərək “ovqat” və “kompliment” sözlərinin mənalərini araşdırın.” (6; s13) Əgər şagird bu sözlərin mənasını bilmirsə, onları öz lüğətçəsinə qeyd edərək qarşısında izahını verir. “OVQAT is. Əhval-ruhiyyə, ruhi vəziyyət, hal, kef. (2; s535) “KOMPLİMENT [fr.] Birisinin iltifat, xoş görünmək və ya yaltaqlıq təriqilə deyilən xoş söz, tərifli ifadə.” (1; s. 729)

Göründüyü kimi, müxtəlif çalışmalar və şagirdlərə hərtərəfli bilik ötürən mətnlər onların lüğət ehtiyatının əsaslı şəkildə qurulmasına və düzgün nitq vərdişlərinə yiyələnməsinə kömək edir. Zəngin nitq yalnız dərslər və lüğətlər vasitəsilə deyil, qəzet və jurnallar, sinifdən-xaric oxu materialları, televiziya və radio verilişləri, müşahidə və ekskursiyalar vasitəsilə də

genişlənir. Qazanılmış lüğəvi biliklər şagirdlərin həm yazılı, həm də şifahi nitqini inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, Bakı – 2006, 742s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı – 2006, 790s.
3. Bəliyev H. “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” Bakı – 2003, 425s.
4. Kərimov Y.Ş “Ana dilinin tədrisi metodikası” Kövsər nəşriyyatı, Bakı – 2011, 563s.
5. Veysova Z. “Fəal interaktiv təlim” 2007, 156s.
6. VI sinif “Azərbaycan dili”, İsmayılov R., Cəfərova D., Məmmədova S. Bakı – 2018, 192s.

Cəbiyeva Aydan

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində təlim texnologiyalarının rolu

XÜLASƏ

Bu məqalədə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları və vasitələrinə bəhs olunur. Zəngin lüğət ehtiyatı və nitq inkişafına kömək edən bir neçə təlim texnologiyası sadalanır. Təlim metodları və izahlı lüğətlərdən nümunələr gətirilir.

Джабиева Айдан

Роль технологий обучения в обогащении словарного запаса учащихся

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассказывается о средствах и путях обогащения словарного запаса учащихся. Перечисляются несколько технологий обучения которые помогают развить словарный запас и речь. Приводятся примеры из толковых словарей и методов обучения.

Jabiyeva Aydan

The role of teaching technologies in enriching students' vocabulary

SUMMARY

In this article is talked about the ways of enriching students' vocabulary. Some technologies are enumerated which help to enrich vocabulary and develop speech. Examples are showed from teaching methods and explanatory dictionary.

Qasımova Aygün

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: dos. Həmzə Əliyev

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ YENİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ MEXANİZMLƏRİNİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: *qiymətləndirmə standartları, yeni qiymətləndirmə mexanizmləri, qiymətləndirmə üsulları, qiymətləndirmə vasitələri*

Ключевые слова: *стандарты оценки, новые механизмы оценки, методы оценки, инструменты оценки*

Key words: *assessment standards, new assessment mechanisms, assessment methods, assessment tools*

Qiymətləndirmə təlim fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və şagirdlərin hansı bilik və bacarıqlara yiyələnməsi ilə bağlı informasiyanın əldə edilməsidir.

Qiymətləndirmə uşaq və gənclərin maksimum və minimum bilik və bacarıqları necə mənimsəmələri, onları tətbiq edə bilmələri istiqamətində aparılmalıdır. Qiymətləndirmədə bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

- uşağın dərslər prinsiplərinə uyğun bilik və bacarıqları nə dərəcədə malik olması;
- ətrafda baş verən hadisələri təhlil edə və onları izah edə bilməsi;

-dərsin mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini necə dərk etməsi;

-həyatı bacarıqlarını yaşına uyğun tətbiq edə bilməsi;

-problemi dərk edərək, onun həlli yollarını necə tapması.

Təhsil sahəsində nailiyyətlərin ölçülməsi ölkəmizdə 3 istiqamətdə aparılır:

1. Beynəlxalq qiymətləndirmə

2. Milli qiymətləndirmə

3. Məktəbdaxili qiymətləndirmə

Beynəlxalq qiymətləndirmə təhsil sahəsində inkişafın qlobal dünyanın təhsil sahəsində inkişafın qlobal dünyanın təhsil sahəsində uyğunluğu əsasında müəyyənləşir.

Milli qiymətləndirmə ölkə daxilində təhsilin keyfiyyətini müəyyənləşdirir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə standartlarda göstərilən nəticələrə əsasən şagirdlərin sinifdən sinfə, bir təhsil pilləsindən digər təhsil pilləsinə keçməsinə zəmin yaradır.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə üç istiqamətdə aparılır

1. Diaqnostik qiymətləndirmə

2. Formativ qiymətləndirmə

3. Summativ (yekun) qiymətləndirmə

Diaqnostik qiymətləndirmə tədris ilinin və tədris vahidlərinin əvvəlində müxtəlif üsul və vasitələrin köməyi ilə aparılır. Hətta şagird bir məktəbdən başqa məktəbə, bir sinifdən başqa sinfə keçiriləndə də aparıla bilər. Diaqnostik qiymətləndirmənin nəticələri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur. Müəllimin qeyd kitabçasında qeyd olunur, şagird üçün nəzərdə tutulan portfolida saxlanılır.

Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin inkişaf dinamikasını izləmək məqsədi ilə davamlı aparılır. Bu qeydlər sinif jurnalında deyil müəllimin xüsusi qeydləri olan jurnalda yazılır. Formativ qiymətləndirmə vasitəsi ilə fənn üzrə verilmiş standartlar əsasında şagirdlərin əldə etdiyi nailiyyətlər izlənilir. Bəhs və bölmələrin mənimsənilməsində geriləyən şagirdlərlə fərdi işlər aparılır. Formativ qiymətləndirmə (monitorinqlər) müxtəlif vasitə və üsullardan istifadə etməklə aparıla bilər. Bu monitorinqlər tədris ili ərzində davamlı aparılır, şagird portfolisində öz əksini tapır.

Summativ qiymətləndirmə-hər bir fənn üzrə təhsil proqramında (kurikulumda) müəyyənləşdirilmiş məzmun standartlarının mənimsənilməsi ilə bağlı təhsilalanların əldə etdiyi nailiyyətlərin müəyyən olunması məqsədilə aparılır. Summativ qiymətləndirmə üç mərhələdə aparılır:

Kiçik summativ qiymətləndirmə (KSQ), böyük summativ qiymətləndirmə (BSQ) və yekun summativ qiymətləndirmə (Y). Məzmun standartlarının tələblərinə cavab verən KSQ və BSQ tədris ili ərzində müxtəlif üsullardan, vasitələrdən istifadə etməklə (bəhs və bölmələrin sonunda) şagirdnailiyyətlərinin dəyərləndirmək üçün aparılır.

KSQ altı həftədən gec olmayaraq, BSQ isə illərin sonunda aparılır. Burada əsas məqsəd qazanılan biliklərin mənimsəmə və tətbiq etmə səviyyəsini öyrənməkdir. Bu qiymətləndirmə keçirildiyi tarixdə sinif jurnalında yazılmalıdır.

Böyük summativ qiymətləndirmə (BSQ) birinci və ikinci yarım illərin sonunda təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi və ya məktəb tərəfindən təşkil olunmuş komissiyanın nəzarəti ilə sinif rəhbəri tərəfindən aparılır. Tədris ilinin sonunda illik yekun (Y) qiymətləndirmə yarımlərin nəticələrini toplayaraq ikiyə bölməklə hesablanır.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris ilinin sonunda buraxılış siniflərində şagird nailiyyətlərinin dəyərləndirilməsi mərkəzləşmiş attestasiya şəklində aparılır.

Böyük summativ qiymətləndirmə -ümumi təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindənhər yarımlin sonunda aşağıda sadalanan fənlər üzrə aparılır:

Ümumi təhsil müəssisələrinin IV, IX və XI siniflərində bütün fənlər üzrə;

Ümumi təhsil müəssisələrinin V-VIII siniflərində ümumi orta təhsil səviyyəsi üçün nəzərdə tutulmuş buraxılış imtahanı fənləri üzrə BSQ keçirilir.

Ölkəmizdə təhsil sahəsində tətbiq olunan müasir təlim texnologiyaları sırasında qiymətləndirmə texnologiyalarının keyfiyyətinin əhəmiyyəti böyükdür. Qiymətləndirmənin daha səmərəli və dəqiq olması ilə bağlı qiymətləndirmə standartları üzərində fikirlər bu gün də inkişaf etdirilir. Artıq bu prosesi yerinə yetirmək üçün lazım olan forma, üsul, vasitələr müəyyənləşdirilib.

Ədəbiyyat

1. Veysova Z. Fəal(interaktiv) təlim. Bakı, 2007
2. Ümumtəhsil məktəblərində məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılma qaydası. "Azərbaycan müəllimi" qazeti, 23 oktyabr 2009-cu il
3. Süleymanova A. "Təhsilin əsasları"dərs vəsaiti. Bakı, 2014
4. Novruzova G. "Məktəbli şəxsiyyətin formalaşmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu" Bakı, 2011

XÜLASƏ

Məqalədə təlimdə yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqindən söhbət açılır. Umumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsində səmərəli üsul və vasitələrin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Artıq müasir dövrdə fəal təlimin ayrılmaz hissəsi olan qiymətləndirmə mexanizmləri şagirdlərin hansı bilik və bacarıqlara yiyələnməsi ilə bağlı informasiyaların əldə olunmasını təmin edir.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается применение новых механизмов оценивания в обучении. Обсуждается важность эффективных методов и инструментов оценки успеваемости учащихся для повышения качества образования в средней школе. Механизмы оценки, которые уже являются неотъемлемой частью активного обучения в наше время, предоставляют информацию о том, какие знания и навыки приобрели учащиеся.

SUMMARY

The article discusses the application of new assessment mechanisms in training. The importance of effective methods and tools in assessing student achievement in order to improve the quality of education in secondary schools is discussed. Assessment mechanisms, which are already an integral part of active learning in modern times, provide information on what knowledge and skills students acquire.

Qasımova Aygün
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: dos. Həmzə Əliyev

TƏHSİLDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *qiymətləndirmə texnologiyaları, qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, qiymətləndirmə konsepsiyası*

Ключевые слова: *технология оценивания, важность оценки, концепция оценивания*

Key words: *technology of assessment, importance of assessment, conception of education*

Hazırda Azərbaycan Respublikasında bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də köklü islahatlar həyata keçirilir. Bu islahatların əsas məqsədi cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmaqla, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun inkişafını təmin etməkdir. Bununla əlaqədar təhsilin keyfiyyətini şərtləndirən amillərə, ilk növbədə təhsilin məzmununa, müəllim hazırlığına və qiymətləndirmə sistemlərinə yenidən baxılması zərurəti yaranmışdı

Ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatların, əsaslı dəyişikliklərin, həyata keçirilən yeniliklərin bir məqsədi, amalı var: təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin qəbul edəcəyi mütərəqqi və mükəmməl bir təhsil sisteminin yaradılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın ümumtəhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə həmişə mövcud olmuşdur. Buraya şagirdlərin bilik səviyyələrini dəqiqləşdirmək üçün aparılan yoxlama işləri, imtahanlar və inspektor yoxlamaları aiddir. Lakin təcrübə göstərir ki, bütün bu əhəmiyyətli yoxlama (monitorinq) formaları lazımi effekt vermir və onların bir sıra çatışmazlıqları meydana çıxır:

- birinci, tədrisin vəziyyətinə nəzarət mütəmadi deyil, epizodik xarakter daşıyır və buna görə də tədris prosesindəki dəyişikliklərin dinamikasını müşahidə etmək mümkün olmur;

- ikinci, əsasən, tədris prosesinin nəticəsi öyrənilir. Bu halda tədris prosesinin özü, yəni bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması yoxlayıcıların diqqətindən kənar qalır;

- üçüncü, bu növ yoxlamaların nəticələri yetərinə şəffaf aparılmır, nəticələr təhlil olunanda balla qiymətləndirmədən istifadə edilir, bu isə şagirdlər tərəfindən tədris kursunun mənimlənməsi səviyyəsini aşağı salmağa imkan vermir.

Hər bir fənn kurikulumunda məzmun standartları və onların mənimlənməsi üçün istifadə edilən strategiyalarla yanaşı, nail olunmuş təlim nəticələrinin, əldə edilmiş bilik və bacarıqların qiymətləndirilməsi məqsədi ilə müvafiq qiymətləndirmə standartlarının nümunələrindən də istifadə olunur.

Məzmun standartları inteqrativ təlim nəticələri olub, şagirdin müvafiq bilik, bacarıq və dəyərlərə nail olmaqla səviyyəyə dəyişməsinə təmin edir.

Qiymətləndirmə standartları məzmun standartlarının hansı səviyyədə reallaşdığını yoxlamaqla, baş vermiş dəyişikliklərin dərəcəsini müəyyən edir.

Qiymətləndirmə standartlarının təyin edilməsində imtahana əsaslanan metod vasitəsilə bütün maraqlı tərəflərin razılığı əsasında müvafiq siniflər üzrə milli səviyyədə yekun attestasiya (imtahan) keçirilir, nəticələr təhlil olunmaqla, standartlar təyin edilir.

Monitoring və qiymətləndirmə ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin müəyyənəndirilməsi üçün vacib sayılan amillərdən biridir. Aparılan müşahidələr zamanı müəyyən olunmuşdur ki, hazırda ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin müəyyənəndirilməsi üçün mövcud qiymətləndirmə sistemində aşağıdakı problemlər mövcuddur:

- şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində obyektivliyin, şəffaflığın və müstəqilliyin təmin olunmaması;

- şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində biliyin keyfiyyətini qiymətləndirmə meyarlarının olmaması;

- müəllimin tədris hazırlığının keyfiyyətinin müəyyənəndirilməsi üçün meyarlar sisteminin olmaması;

- məktəb rəhbərlərinin mövcud nöqsanları aradan qaldırması üçün təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə yönələn təlim nəticələrinin müntəzəm qiymətləndirilməsi sisteminin olmaması;

- məktəbin tədris fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin vaxtaşırı monitoringin aparılması üçün meyarların olmaması.

Göstərilən çatışmazlıqlar əsas problemlər - şagirdlərin biliklərindəki bu və ya digər boşluqların səbəblərini, müəllimlərin işində olan çatışmazlıqları, şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinə təsir edən mənfi amilləri müəyyənəndirməyə imkan vermədiyindən mahiyyət etibarilə idarəetmədə dəqiq diaqnoz qoymaq mümkün olmur. Bu halda təhsil prosesinin özü, onun yekunlarını müəyyənəndirən bilik, bacarıqların formalaşması kənar qalır.

Müasir anlamda ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmənin başlıca məqsədi təhsil müəssisəsi rəhbərlərinə, müəllimlərə, həm də şagirdlərə məktəbdə təlim-tərbi-

yə prosesinin vəziyyəti haqqında obyektiv məlumat vermək və təhsilin keyfiyyətini daha da yüksəltmək imkanı yaratmaqdır.

Monitorinq və qiymətləndirmə ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacib sayılan amillərdən biridir.

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması, inkişaf dinamikasının izlənilməsi və proqnozlaşdırılması üçün real vəziyyətin öyrənilməsi vacib hesab edilir. Bu işdə isə qiymətləndirmə mühüm pedaqoji vasitə kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Məkdəbdaxili qiymətləndirmə: tədqiqatlar və nəticələr. Bakı, 2016.
2. Nəzərov A. "Müasir təlim texnologiyaları". Bakı, 2012
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. "Kurikulum" jurnalı, 2009
4. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum 2006-cı il)

XÜLASƏ

Məqalədə qiymətləndirmənin ümumi məsələləri ilə bağlı müəyyən məlumatlar əks olunmuşdur. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təlim fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur və təhsilin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinə və yüksəldilməsinə xidmət edir. Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarının mühüm istiqamətlərindən birini qiymətləndirmə sahəsində görülmüş işlər təşkil edir.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена некоторая информация по общим вопросам оценки.

Оценка достижений учащихся является неотъемлемой частью учебной деятельности и служит для оценки и повышения качества обучения.

Одним из важных направлений проводимых в Азербайджане образовательных реформ является работа, проводимая в области оценивания.

SUMMARY

The article provides some information on general assessment issues.

Assessment of student achievement is an integral part of learning activities and serves to assess and improve the quality of education.

One of the important directions of the educational reforms implemented in Azerbaijan is the work done in the field of assessment.

Fazilova Nərminə Azad qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: prof. Yaqub Babayev

XƏTAINİN "DƏHNAMƏ" POEMASINDA ALLEQORİK OBRAZLAR VƏ ONLARIN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: *klassik ədəbiyyat, poema, obraz, təhlil, təlim prosesi*

Ключевые слова: *классическая литература, стих, персонаж, анализ, учебный процесс*

Key words: *classical literature, poem, character, analysis, teaching process*

Məlum olduğu kimi, orta məktəbdə ədəbiyyatımızın qədim və orta əsrlər dövründə yazıb-yaratmış bir sıra klassik sənətkarların yaradıcılığına aid bədii örnəklərin tədrisi zamanı müəyyən çətinliklər ortaya çıxır. Elmi-metodik ədəbiyyatda bu çətinliklərin dil, din, sənətkarlıq faktorlarından qaynaqlandığı vurğulanmışdır. Həmin faktorların nəzərə alınması əsərin

mövzu-ideya xüsusiyyətlərinin şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsənilməsi baxımından, sənətkarın irəli sürdüyü ideyanın qavranılması isə özündə yüksək əxlaqi dəyərləri ehtiva edən bu örnəklərin oxucu mənəviyyatına müsbət təsirinin ötürülməsi baxımından olduqca zəruridir. “Orta əsrlər ədəbiyyatımızda təriqət ideyalarının təzahürü, onun bədii düşüncə və mətnlə ciddi şəkildə qaynayıb qovuşması da bu günkü oxucu, şagird və tələbə üçün xeyli çətinliklər yaradır. Əsəri düzgün, lazımi səviyyədə anlamaqda öyrənənlə bədii mətn arasında pərdəyə çevrilir. Onu öyrənənə izah etmək, anlatmaq isə öyrədənə öhdəsinə düşür” [2, s. 116]. Mətnin alt qatları təriqət ideyaları ilə zəngin, dərin mənə yükünə və yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə sahib olan bədii nümunələrdən biri də orta məktəbin 10-cu sinfində tədris olunan “Dəhnamə” poemasıdır. Ş.İ.Xətai yaradıcılığının ən irihəcmli əsəri olan, əruz vəzninin həzəc bəhrində, məsnəvi formasında qələmə alınan bu epik-lirik poema məhəbbət mövzusunda. Qeyd edək ki, əsərin məzmununun öyrənilməsi və təhlili üzərində işin hər birinə 2 saat olmaqla ümumilikdə “Dəhnamə” poemasının tədrisinə 4 dərs saati ayrılmışdır.

Xətəinin “Dəhnamə” poemasının tədrisindəki çətinliklər elmi ədəbiyyatlarda bir problem səviyyəsinə qaldırılmış, onun həlli yolunda əhəmiyyətli addımlar atılmış, metodik tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Bununla yanaşı, bir sıra incə məqamların tədrisinin həssasiyyət tələb etdiyini düşündüyümüz və bu cəhətdən elmi-metodik ədəbiyyatlarda müəyyən boşluqların olduğunu müşahidə etdiyimizdən orta məktəbdə əsərin ideya xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılmasında önəmli rol oynayan alleqorik obrazların təhlili yolları ilə bağlı bəzi mülahizələr irəli sürəcəkdir, onları əsaslandırmağa çalışacağıq.

Təhlil üzrə iş ayrılmış dərs saatında əsərin alleqorik obrazları diqqətdən kənar qalmamalı, əksinə, onların təhlilinə ciddi fikir verilməlidir. Doğrudur, əsərin ideyasının açıqlanmasına aparan yolda əhvalat zahirən əsas qəhrəmanların, yəni Aşiq ilə Məşuqənin arasında cərəyan edir. “Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, poemadakı əsas qəhrəmanların münasibətlərindəki mənəvi-psixoloji dinamikanın gerçəkləşməsində köməkçi obrazların da özünəməxsus rolu vardır və bu baxımdan onlara da müəyyən mənada qəhrəman statusu vermək mümkündür. Əslində, qəhrəmanların münasibətləri məhz köməkçi obrazların vasitəçiliyi sayəsində baş tutur və bu da onlardan xüsusi səriştəyə bəzən də fədakarlıq və qəhrəmanlıq tələb edir” [4, s. 420]. Poemanın alleqorik obrazları qasid səviyyəsindəki Səba, Huş, Ah və Göz yaşdır. Bu obrazların hər biri öz sabit roluna, dərin mahiyyətinə görə seçilir və böyük maraq kəsb edir. Səba poemaya daxil olduqdan sonra oxucu əsərin sonuna kimi alleqorik obrazların iştirakına şahid olur. “Elçi-qasid rolunda çıxış edən Səba, Huş, Ah və əsərdə göz bəbəyinin övladı kimi təqdim olunan Göz yaş da dərd əhli Aşiqin yardımçısı, vasitəçi kimi işıqlı, pozitiv fəaliyyət və məqsədləri ilə yadda qalırlar. Bunlar klassik ədəbiyyatımızda ustalıqla yaradılmış alleqorik obrazlar kimi diqqəti cəlb edirlər [1, s. 443]. Alleqorik obrazlar əsərə bitkinlik, canlılıq gətirdiyindən və səmimiyyət bəxş etdiyindən ayrı-ayrılıqda onun ayrılmaz parçaları kimi çıxış edirlər. Buna görə “Dəhnamə”ni orta məktəbdə tədris edən müəllim bu obrazlar barədə şagirdlərə poemanın mətnindən çıxış edərək sadə və anlaşılıqlı şəkildə izahlar verməli, onların təhlilinə nail olmalıdır.

Əsərin obrazlarından olan bağbanın “*gər sənə gərək bu yolda qasid*” deyərək ilk növbədə “qutlu nəfəs” adlandırdığı Səba yelini Aşiqə məsləhət görməsi bihudə deyildi. Çünki Aşiq ilə Məşuqa elçi olan Səbanın sözü hər yerdə keçərlidir. O, aşıqlərə murad bəxş edən, Vamiqdən Əzraya soraq yetirəndir. Düşünürük ki, buradakı Səba obrazının qismən geniş təhlilinə nail olmaq üçün müəllim klassik ədəbiyyatda səba obrazına müraciət ilə bağlı əlavə mənbələrdən əldə edilən bilgiləri şagirdlərlə bölüşməli, yeri gəldikcə səba yelinin ədəbiyyatda malik olduğu özünəməxsus xüsusiyyətlərdən çıxış edərək “Dəhnamə”dəki Səba obrazını təhlilə cəlb etməlidir. Qeyd edək ki, fars dilinin izahlı lüğətlərində “səba” sözününün qarşılığı, əsasən, aşağıdakı kimi təqdim edilir: aşıq ilə məşuq arasında xəbər aparıb-gətirən elçidir; sevgilinin səmtindən gəldiyi üçün gözəl ətirlidir; səhər tezdən əsdiyinə görə səhər yelidir; İsfənd ayının sonu, baharın əvvəlində əsdiyindən ötrü zəif, xəstə və taqətsizdir. Adətən bağda-bostanda,

güllük olan yerlərdə qərar tutur. Qönçəni açıb gülə çevirən, laləyə qırmızı rəng verən, nərgizin gözünü açan, sərvi ağacını yaşıllıqlara qərqi edən odur. Bu xüsusiyyətlərinə görə bəzi örnəklərdə onu “can bəxş edən” kimi səciyyələndirir, “İsa nəfəsli” olaraq təsvir edirlər. Heç təsadüfi deyil ki, “Dəhnamə”də Səbanın sorağına düşən Aşiqin onu dağda axtarmasına cavab olaraq lalələr, sünbüllər dilə gəlirlər:

*Derlər ki, nedir bu dağ içində?
Var istəgil ani bağ içində.
Hər gülşəni ol müzəyyən eylər,
Gülzar içində məskən eylər [3, s. 262].*

Səbanı “budaqlar, çəmənələr üstə” tapan Aşiqin onu müraciət zamanı “*İsayi-zəmanü xoş nəfəssən*” deyər dəyərləndirməsi, yuxarıda söylənilənlərlə qovuşan cəhətlərdən biridir. Səba obrazının təhlili prosesində müəllim belə bir sual ünvanlaya bilər: “Səbanın səhər yeli olduğunu öyrəndiniz. Yadınıza salmağa çalışın, poemada onun bu cəhəti hansı məqamda üzə çıxır?” Əsəri diqqətlə oxuyan, məzmununu yaxşı mənimsəyən şagirdlər cavab verər bilərlər ki, “Sabah gəlmək üçün Səbanın öz yatağına getməsi” adlı bölmədə Səbanın səhər yeli olması öz təzahürünü tapır:

*Xurşid çü məğribinə batdı,
Bəs vardı Səba yerində yatdı.
Qövl etdi mənə ki, dan atan çağ,
. . . Olmuş ola namə cümlə təhrir [3, s. 265].*

Səbanın yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərindən olan zəiflik və yorğunluq da poemadakı bəzi məqamlarda diqqəti çəkir:

*Bir qasidi-xəstə hali gördüm,
Yox gəlməyə heç məcali gördüm [3, s. 270].
Dedim ki, əya Səba, usandün,
Asudə otur çözüb kəməndün [3, s. 280].*

Müəllim bu beytlər üzərində dayanmaqla şagirdlərə Səbanın uzun yol qət etməsi səbəbindən yorğun və təqətsiz olduğunu izahını verir. Bundan başqa, poemada Səbanın qətiyyət və fədakarlığına şahid olan şagirdlərdə ona qarşı rəğbət hissi oyanır. Üçüncü dəfə Məşuqənin yanına gələn Səbaya bağban “qayıt ki, bu işə çarə yoxdur” desə də, onun əzmini sındırmağa müvəffəq ola bilmir. Əksinə, Səba daha böyük qətiyyətlilik, dönməzlik nümayiş etdirir, lazım gələrsə, bu yolda ölümə belə getməyə hazır olduğunu dilə gətirir:

*Söylədi Səba ki, əbsəm, əbsəm.
Öldürsə dəxi ki, çəkməzəm ğəm [3, s. 286].*

Növbəti olaraq, Aşiqin məktəb yoldaşının məsləhəti ilə məktubu aparan ilk qasid Huşdur. Onun obraz kimi səciyyəsiindən geniş bəhs olunmur. Rəfiq “*Hər xansı xoş isə əqlü huşun*” deyər məsləhət etdikdə seçim qarşısında qalan Aşiq “*bu qatla huş varsun*” deyərək dördüncü məktubu onunla göndərmək qərarına gəlir. Məktubun üzünə bu dəfə də xoş sözlər deməyən Məşuqənin səmtindən gələn digər məktub “huş atını minib” yola düzəlir. Aşiqin növbəti məktubu Ahın yoldaşlığı ilə Məşuqənin səmtinə doğru gedir. Ah obrazının təhlili zamanı müəllim klassik ədəbiyyatda “ah” anlayışının yeri və roluna diqqət cəlb etməli, şagirdlərə izah etməlidir ki, divan ədəbiyyatında işlənen “ah” qavramı şair-qəhrəmanın öz dərđini ifadə etməsi üçün istifadə etdiyi vasitələrdən biri olmuşdur. Ürəkdən bir ah çəkən aşiq sevgili tərəfindən “bilinməyi” arzu edir. Ah atəşə sahib olduğundan yandırıcıdır. Türk mənbələrində ağızdan çıxan nəfəsin göyə doğru yüksəlđiyi kimi, ah atəşinin də göylərə yüksəlib Allah dər-

gahına çatması vurğulanır. Bundan başqa, “Ah”ın “Allah” kəlməsinin baş və son hərflərini özündə əks etdirməsi də divan şeirində təsadüfi bir hal kimi qarşılanmır. Elə isə Xətai kimi təriqət görüşlərinə sadıq bir sənətkar da dərin mənə yükü daşıyan bu qavramı əsərində əbəs yerə obraz səviyyəsinə qaldıra bilməzdi. Buradakı Ah obrazını Aşıqın dərd və ələminin, fəryadının ifadəsi, onun bir parçası, içindən qopan yangısı kimi idrak etmək gərəkdir. Ah ilə yola çıxan Məktub bu dəfə də xoş xəbər gətirə, Aşıqı sevindirə bilmir. Onun ardınca rəfiq Göz yaşını məsləhət görərək barəsində belə söyləyir:

*. . . Dür töksün önünə danə-danə,
Yar andan edər qulağa tanə [3, s. 300].*

Ah kimi Göz yaşı da Aşıqdən bir parça, göz bəbəyinin övladıdır. Aşıq ondan xahiş edir ki, övladını ona bağışlasın “*Şayəd ki bulam anınla vayə*” deyir, Göz yaşı ilə nəсібini alacağına ümid edir. “Aşıqın dilindən yalvarış tərzində şeir” sərlovhəli parça Məşuqəyə deyilən şeirin mətnini təşkil edir. Bu şeirdə gözlərindən yaş axıdan (yaxud Məşuqəyə Göz yaşını elçi olaraq göndərən) Aşıq sevgilisindən bunu istəyir:

*Çox yaşımı didədən bu dəm al,
Gəl abi-vüsal ilən məni yu [3, s. 301].*

Çünki eşq dərdi “vücudunu tük kimi incəltmiş”, “qəm gözünü yuxusuz qoymuş”, nəticədə, könlünün sirlərini göz yaşı tökməklə izhar etməkdən qeyri çarə qalmamışdır. Məşuqədən ümidli xəbər gətirənin Göz yaşı olması təsadüfi hal sayılmamalıdır. Üçüncüdəfə Məşuqənin yanına gedən Göz yaşı dildarın ürəyini yumşaldır, ondan mehribanlıq görür.

“Dəhnamə” poemasının alleqorik obrazlarının orta məktəbdə tədrisi ilə bağlı irəli sürdüyümüz mülahizələrin tətbiqinin həm ideya xüsusiyyətlərinin düzgün şəkildə dərk olunması, həm də köməkçi obrazlara münasibət baxımından şagirdlərdə bədii həssaslığın formalaşdırılmasında səmərə verəcəyi qənaətindəyik.

Ədəbiyyat

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 760 s.
2. Babayev Y. Ali və orta məktəblərimizdə ədəbiyyat dərslərində klassiklərin tədrisi ilə bağlı mülahizələr. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jur. , Bakı, 2020, №1
3. Xətayi Ş. İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
4. Vəliyev M. Şah İsmayıl Xətayinin “Dəhnamə” poemasında əsas qəhrəmanın inkişaf dinamikası. “Filologiya məsələləri” jur. , Bakı, 2014, №3

XÜLASƏ

Orta məktəbdə ədəbiyyatımızın qədim və orta əsrlər dövründə yazıb-yaratmış bir sıra klassik sənətkarların yaradıcılığına aid bədii örnəklərin tədrisi zamanı müəyyən çətinliklərin ortaya çıxdığı məlumdur. Elmi-metodik ədəbiyyatda bu çətinliklərin dil, din, sənətkarlıq faktorlarından qaynaqlandığı qeyd edilmişdir. Həmin faktorların təlim prosesində nəzərə alınması əsərin mövzu-ideya xüsusiyyətlərinin şagirdlər tərəfindən düzgün mənimsənilməsi baxımından, sənətkarın irəli sürdüyü ideyanın qavranılması isə özündə yüksək əxlaqi dəyərləri ehtiva edən bu örnəklərin oxucu mənəviyyatına müsbət təsirinin ötürülməsi baxımından olduqca vacibdir.

Məqalədə Xətayinin “Dəhnamə” poemasında alleqorik obrazların tədrisi ilə bağlı mülahizələr öz əksini tapmışdır. Alleqorik obrazların təhlilində müəyyən çətinliklərin yaranması müəllimdən məsələyə ciddi yanaşmağı tələb edir. Bu obrazların hər biri öz sabit roluna, dərin mahiyyətinə görə seçilir, eyni zamanda böyük maraq kəsb edir. Onların tədris prosesindən kənar qalmamasının vacibliyinə və elmi-metodik ədəbiyyatda kifayət qədər müfəssəl danışılmadığına əsaslanan müəllif poemadan gətirilən nümunələr əsasında həmin obrazların təhlili

yollarını irəli sürür. Məqalədə həmçinin türk ədəbiyyatının nailiyyətlərindən də istifadə olunmuşdur.

**Аллегорические образы в стихотворении Хатаи «Дахнама» и
соображения по их учению**

РЕЗЮМЕ

Известно, что при обучении в средней школе образцов искусства, связанные с творчеством ряда художников-классиков, создававшие древнюю и средневековую Азербайджанскую литературу возникают определенные трудности. В научно-методической литературе отмечается, что эти трудности связаны с факторами языка, религии и мастерства. Учет этих факторов в процессе обучения очень важен с точки зрения усвоения студентами предметно-идейных особенностей произведения, а восприятия идеи, выдвинутой художником с точки зрения передачи положительного воздействия этих примеров на читательскую мораль.

В статье отражены мысли связанные с обучением аллегорических образов в поэме Хатаи «Дахнама». Возникновение определенных трудностей в анализе аллегорических образов требуют от учителя серьезного отношения к проблеме. Каждый из этих образов выделяется своей ролью, глубокой сущностью и в то же время представляет большой интерес. Исходя из важности исключения их из учебного процесса и того факта, что они недостаточно подробно описаны в научно-методической литературе, автор предлагает способы анализа этих образов на основе примеров из стихотворения. В статье также используются достижения турецкой литературы.

**Allegorical characters in Khatai's poem "Dahnama" and
considerations on their teaching**

SUMMARY

It is known that certain difficulties arose during the teaching of art samples related to the works of a number of classical artists who wrote and created our literature in ancient and medieval times in high school. It was noted in the scientific and methodological literature that these difficulties stem from language, religion and craftsmanship. Taking into account these factors in the learning process is very important in terms of students' mastery of the subject-idea features of the work, and the perception of the idea put forward by the artist in terms of transmitting the positive impact of these examples on the reader's morality.

The article reflects on the teaching of allegorical character in Khatai's poem "Dahnama". Certain difficulties in the analysis of allegorical characters require the teacher to take the issue seriously. Each of these characters is distinguished by its stable role, deep essence, and at the same time is of great interest. Based on the importance of their exclusion from the educational process and the fact that they are not described in sufficient detail in the scientific and methodological literature, the author suggests ways to analyze these characters on the basis of examples from the poem. The article also uses the achievements of Turkish literature.

Əhmədova Aydan Vəli qızı

ADPU, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisimetodikası və metodologiyası

II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: dos. Həsənli Bilal

**MÜQAYISƏ PRİYOMUNUN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MAHİYYƏTİ, ƏDƏBİYYAT
DƏRSLƏRİNDƏ ONDAN İSTİFADƏ İMKANLARI**

Açar sözlər: *müqayisə, təhlil, metod, ədəbiyyat, dərs nümunəsi*

Ключевые слова: *сравнивая, анализ, метод, литература, урока пример*

Key words: *comparison, analysis, method, literature, lesson example*

Müqayisə priyomunun mahiyyətini və əhəmiyyətini dərk etmək üçün əvvəlcə onun yaranma və inkişaf tarixinə nəzər salmaq. Müqayisə priyomundan bir çox elm sahəsində istifadə olunur. Müqayisənin tarixi olduqca qədimdir. Ona görə ki insan yaradılış etibarilə ətraf aləmi, həyatı müqayisə edərək dərk edir. İnsanı digər canlılardan ayıran düşüncənin əsasında da hadisələri müqayisə edərək dərk etməsi durur. İki və daha artıq əlaqələr sistemini oxşarlıq və fərqliliklərinə görə ayıran müqayisə priyomundan qədim zamanlardan bəri müxtəlif elm sahələrində istifadə olunur. Lakin bu bir qədər dağınıq, xaoslu xarakter daşıyırdı. Elmlərin fəlsəfənin tərkibindən yavaş-yavaş ayrılıb müstəqil inkişaf etdiyi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində bu elmlərin məktəbdə necə tədris olunması ilə bağlı məsələlər aktuallaşmağa başladı və nəticədə müqayisə priyomu, sadəcə, elmi-metodik ədəbiyyatda deyil, eyni zamanda məktəb təcrübəsində və dərslərdə də istifadə olunmağa başlandı.

XIX əsrin məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinski müqayisə haqqında deyir: “Müqayisə bütün anlayışların və düşüncələrin əsasını təşkil edir”. Müqayisə həm məntiqi, həm də didaktik əməliyyatdır. Məntiqi əməliyyatdır ona görə ki, iki və daha artıq obyektin və ya hadisənin ən zəruri xüsusiyyətlərini müqayisə edir. Didaktik əməliyyatdır ona görə ki, şagirdlər müqayisə vasitəsilə mövcud fikirlərlə yeni əldə olunmuş fikirlər arasında əlaqə yaradır. Azərbaycan ədəbiyyatında müqayisə priyomunun mahiyyəti, əhəmiyyəti və əsərlərin müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi məsələsi daha geniş formada XX əsrdə araşdırılmışdır. Ə.Qarabağlı, B.Həsəni, S.Hüseynoğlu, F.Yusifov, A.Hacıyev, C.Əhmədov və s. kimi metodistlərin bədii əsərlərin mənimsənilməsi və təhlili yolları, təhlildə müqayisə priyomundan istifadənin əhəmiyyəti və müqayisə priyomunun mahiyyəti haqqında araşdırmalar aparmış, dəyərli fikirlər söyləmişlər. XX əsrin ikinci yarısından istər elmi-metodik ədəbiyyatda, istər dərslərdə, istərsə də məktəb təcrübəsində təhlildə müqayisə priyomundan istifadə məsələsi olduqca aktual idi. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır ki, müqayisə priyomunu aktual edən səbəb nədir? Onu qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsərlərin məzmununu dərk etmək, ədəbiyyatdakı kəşifən mövzuları və əsas məsələləri müəyyənləşdirmək, eyni zamanda əsərlərin oxşar və fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmaq üçün müqayisə olduqca əhəmiyyətli və səmərəli üsuldur. Əsərin təhlilində müqayisə priyomunun istifadə imkanları olduqca genişdir, ona görə ki, müqayisəli təhlil ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin öyrənilən yeni bir mövzunu keçmiş mövzularla əlaqələndirməsinə yardımçı olur. Bu əlaqələndirmə nəticəsində isə şagirdlərdə müstəqil şəkildə fikir yürütmə bacarıqları formalaşır. Şagirdlərin öyrəndikləri biliklərin həcmi artdıqca, mənimsənilən biliklərin böyük bir qismi müəyyən müddət keçdikdən sonra unudulur. Müqayisəli təhlilin əhəmiyyəti isə məhz burada özünü göstərir. Çünki müqayisəli təhlil zamanı şagird oxuduğu əsəri müxtəlif rəqəmlərdən dəyərləndirə bilər, yazıçının mövqeyini müqayisə vasitəsilə dərk edir, nəticədə, bütün bunlar əsərin qavranılmasına və uzun müddətli yaddaşda saxlanılmasına kömək olur.

Bundan sonra ortaya yeni bir sual çıxır ki, ədəbiyyat dərslərində müqayisə priyomundan nə zaman istifadə olunur? S.Hüseynoğlu bu barədə yazır: “Ədəbiyyat dərslərində bu priyomdan tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsində, bədii əsərin məzmunu və ideyasının, eləcə də obrazlarının, bədii xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsində istifadə edilir. Həmçinin bir sıra ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələlərini (janr və növləri, yaradıcılıq metodlarını, ədəbi məktəblərin spesifik xüsusiyyətlərini) şagirdlərə hərtərəfli çatdırmaq üçün həmin priyomun tətbiqi zəruridir”. [1, s. 11]

Ədəbiyyat təliminin əsas məqsədi, sadəcə, şagirdlərdə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı haqqında fikirlərin yaradılması, humanist görüşün, milli və ümumbəşəri dəyərlərin formalaşdırılması, vətənpərvərlik hissinin aşılınması deyil, eyni zamanda ədəbi əsərləri müstəqil şəkildə oxumaq, şərh etmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarıqlarını da formalaşdırmaqdır. Əsərin müstəqil şəkildə şərh edilməsi, təhlil edilməsi və ona münasibət bildirilməsi həmin əsərin ideyasının, əsərdə irəliləyən fikrin dərk olunduğunun əyani bir sübutudur. Bu səbəb-

dən ədəbiyyat fənn kurikulumunda şagirdlərin təhlil bacarığı üzrə ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri üzrə mənimsənilməsi gözlənilən təlim nəticələri qeyd olunmuşdur. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda 1. 2 əsas standartının 1. 2. 1, 1. 2. 2, 1. 2. 3, 1. 2. 4 alt standartları bədii əsərin təhlili üzrə işi müəyyənləşdirir. Ədəbiyyat kurikulumu ədəbiyyat dərslərinin, dərslər vəsaitlərinin, metodik vəsaitin və digər tədris vasitələrinin yaradılması üçün hazırlanan qaydaların əsasını təşkil edir. Ədəbiyyat dərslərində istifadə olunan dərsləklər kurikulum əsasında yazılmış dərsləklərdir. Dərsləklərdə əsərin mənimsənilməsi üçün məzmun üzrə işdən sonra təhlil üzrə işin təşkili və buna ayrıca saat ayrılması, təhlil üzrə sual və tapşırıqların verilməsi və s. həm şagirdlərə, həm də müəllimlərə təhlil üzrə işin düzgün qurulmasında istiqamətləndirici rol oynayır. Eyni zamanda həm elmi metodik ədəbiyyatlarda, həm də ədəbiyyat dərslərində əsərin müqayisə priyomundan istifadə imkanları, istər əsərlər üzrə, istər obrazlar üzrə müqayisənin aparılması yolları və s. göstərilir. Əsərləri müqayisəli təhlil edərkən müasir təlim metodlarından (Venn diaqramı, müqayisə cədvəli və s.) istifadə edilməsi də dərslərin səmərəliliyini artırır.

Müqayisə priyomundan istifadə edilən aşağıdakı təhlil dərslərini nəzərdən keçirək.

Standartlar	Təlim nəticələri
1. 2. 2.	<ul style="list-style-type: none"> Fərqli vəziyyətlərdə nitqindən çıxış etməklə obrazı səciyyələndirir.
1. 2. 3.	<ul style="list-style-type: none"> Dastanın təsir gücünün artmasında bədi təsvir və ifadə vasitələrinin rolunu müəyyənləşdirir.
1. 2. 4.	<ul style="list-style-type: none"> Dastanın ideya-məzmununu, süjetindəki başlıca xüsusiyyətləri şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.
2. 1. 2.	<ul style="list-style-type: none"> Dastanla bağlı fikirlərini müqayisə əsasında şərh edir.

İş forması: kiçik və böyük qruplarda iş.

İş üsulu: müsahibə, əqli hücum, müzakirə, təqdimat, Venn diaqramı, müqayisə cədvəli.

İntegrasiya: Fənlərarası: Azərbaycan dili 1. 2. 4; 2. 2. 3. , Musiqi 2. 1. 1.

Resurslar: 8-ci sinif ədəbiyyat dərsləri, iş vərəqləri, lüğətlər, İKT

Dərslərin gedişi:

Müsahibə üsulundan istifadə edərək şagirdlərə bu suallar ünvanlanır. Keçən dərslərimizdə “Koroğlu ilə Bolu bəy” dastanının məzmununu ilə tanış olmuşuq. Dastanın hansı hissəsi sizə daha çox təsir etdi? Şagirdlərin cavabları dinlənir və dəyərləndirilir.

Motivasiya: Şagirdlərdə motivasiya yaratmaq üçün Koroğlu operası dinlənilir. Daha sonra şagirdlərdən “Düyünün içindəki qara daşdan deyil, ağ daşdan qorxun” xainlik haqqında deyilən yapon atalar sözünün dastandakı hansı epizodla səsləşdiyi soruşulur. Tədqiqat sualı: Koroğlunun yenilməzliyinin, Bolu bəyin isə məğlubiyyətinin səbəblərini nədə görürsünüz? Şagirdlərin fərziyyələri dinlənir və lövhədə qeyd edilir. Daha sonra şagirdlər 4 qrupa bölünür və tapşırıqlar verilir.

Tədqiqatın aparılması:

1-ci qrupun tapşırığı: Koroğlu obrazını səciyyələndirin. Koroğlunun xarakterindəki başlıca xüsusiyyətlər hansılardır?

2-ci qrupun tapşırığı: Bolu bəy obrazını səciyyələndirin. Bolu bəyin xarakterindəki başlıca xüsusiyyətlər hansılardır?

3-cü qrupun tapşırığı: Venn diaqramından istifadə etməklə Nigar xanımla Dünya xanımın oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

4-cü qrupun tapşırığı: Müqayisə cədvəlindən istifadə etməklə epik növün janrı olan dastanı lirik növdən fərqləndirən cəhətlərini qeyd edin.

Qruplara istiqamətləndirici məsləhət verildikdən sonra, onlar “Oxuyun, fikirləşin, cavab verin” mətni ilə tanış olur və dastandan nümunələr verərək öz fikirlərini əsaslandırirlar.

İnformasiya mübadiləsi: Bu mərhələdə 4 qrup verilən tapşırıqla əlaqədar əldə etdiyi nəticələri təqdim edir, bununla da şagirdlər arasında fikir mübadiləsi yaranmış olur. Qrupların təqdimatları diqqətlə dinlənir və bütün şagirdlər qrupların gördüyü işlə tanış olur.

İnformasiyanın müzakirəsi: Bu mərhələdə qruplar bir-birlərinin tədqiqat işini əlaqələndirirlər. Məs:Şagirdlər 1-ci qrupun tədqiqat işinin nəticəsində əldə etdiyi “Koroğlu obrazının xarakterik xüsusiyyətləri” ilə 2-ci qrupun tədqiqat işi nəticəsində əldə etdiyi “Bolu bəyin xarakterik xüsusiyyətləri”ni müqayisə edirlər. Bununla dəbir-birinə qarşı olan iki obrazın xarakterik cəhətləri daha dərinlən dərk edilir. 3-cü qrupun tədqiqat işinin nəticəsində bütün sinif lövhədə təqdimatçı tərəfindən göstərilən venn diaqramı vasitəsilə Nigar xanımla Dünya xanım arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri görmüş olur. 4-cü qrupun tədqiqat işinin təqdimatından sonra bütün sinif ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə əlaqəli qazandığı biliklərini təkrar edir və müqayisə ilə dərinləşdirirlər.

Nəticə, ümumiləşdirmə: Bu mərhələdə indiyənə qədər səsləndirilən bütün fikirlər dəyərləndirilir və nəticə əldə edilir. Nəticənin əldə edilməsi üçün şagirdlərə istiqamətləndirici suallar ünvanlanır. Çıxarılan nəticələr tədqiqat sualına verilən ilkin fərziyyələrlə müqayisə olunur və belə nəticə çıxarılır ki, Koroğlunun yenilməzliyinə səbəb onun ağıllı, igid, mənəviyyatca saf olması, elinə arxalanmasıdır. Bolu bəyin məğlubiyətinə səbəb onun mənəviyyatca zəif, xain, hiyləgər və qorxaq olmasıdır.

Daha sonra bütün sinif dərslindəki “Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş” başlığı ilə verilən tapşırığın müzakirəsinə cəlb olunur.

Qiymətləndirmə: Əvvəlcədən hazırlanmış meyar cədvəli əsasında şagirdlərin tapşırığın icrasındakı fəallığı, diskussiyada iştirakı, obrazları düzgün səciyyələndirməsi və müqayisəsi əsasında qiymətləndirmə aparılır.

Ev tapşırığının verilməsi: Dərslinin 70-ci səhifəsindəki “Evdə iş” tapşırığı şagirdlərin nəzərinə çatdırılır.

Göründüyü kimi, müqayisə priyomunun əhəmiyyəti çox böyükdür, ona görə ki, müqayisə priyomundan istifadə zamanı müqayisə olunan obyektlər arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxarılır. Bunun nəticəsində hər iki tərəfin müsbət və mənfi tərəfləri müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi. Bakı: 2019, 263 s.
2. Həsənli B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016, 449 s.
3. Əliyev S., Həsənli B. və b. Ədəbiyyat 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2019. 208 s.
4. Həsənli B. , Əliyev S. və b. Ədəbiyyat 8-cu sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2019. 212 s.

Əhmədova Aydan

Müqayisə priyomunun əhəmiyyəti və mahiyyəti, ədəbiyyat dərslərində ondan istifadə imkanları

XÜLASƏ

Müqayisə priyomundan qədim zamanlardan bəri istifadə edilmişdir, lakin onun təhsil sahəsində baş verən inkişaf əlaqədar daha effektiv istifadəsi XIX əsrdən başlamışdır. XIX əsrdən müqayisə priyomu dilçilikdən ədəbiyyatşünaslığa, anatomiya dan sosiologiyaya kimi

bir çox elm sahəsində geniş şəkildə istifadə olunmağa başlandı. Bu dövrdən başlayaraq ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi, əsərlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi yolları geniş şəkildə araşdırılmış və təhlil zamanı yeri gəldikdə müqayisə priyomundan istifadənin müsbət tərəfləri ortaya çıxarılmışdır. Müqayisə hər zaman düşüncəni oyandırır və müqayisə zamanı kənar qalan detallara diqqət yetirilir. Müqayisə nəticəsində həm ümumi, həm də fərqli xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir, fərqlərin səbəbi aydınlaşdırılır. Müəllim müqayisə priyomundan istifadə edərkən Venn diaqramı, müqayisə cədvəli kimi yeni təlim metodlarından da istifadə etməklə dərslərin səmərəliliyini daha da artırmış olur.

Ахмедова Айдан

**Значение и сущность метода сравнения, возможности его использования
на уроках литературы
РЕЗЮМЕ**

Метод сравнения использовался с древних времен, но более эффективное его использование в связи с развитием образования началось в XIX веке. С XIX века метод сравнения стал широко использоваться во многих областях науки, от лингвистики до литературной критики, от анатомии до социологии. Начиная с этого периода широко изучаются способы преподавания литературы в школе и усвоения учащимися произведений, и преимущества использования сравнительного подхода, когда это уместно, были выявлены в ходе анализа. Сравнение всегда заставляет задуматься, и при сравнении учитываются и внешние детали. В результате сравнения выявляются как общие, так и разные признаки, а также выясняются причины различий. Когда учителя используют метод сравнения, они также повышают эффективность урока за счет использования новых методов обучения, таких как диаграммы Венна и сравнительные таблицы.

Ahmadova Aydan

**Importance and essence of the method of comparison, opportunities
to use it in literature lessons
SUMMARY**

The method of comparison has been used since ancient times, but its more effective use in connection with the development of education began in the XIX century. From the XIX century, the method of comparison began to be widely used in many fields of science, from linguistics to literary criticism, from anatomy to sociology. Starting from this period, the ways of teaching literature at school, mastering the works by students have been widely studied, and the positive aspects of the use of the comparative method have been revealed during the analysis. Comparisons always arouse the mind and attention is paid to details that are left out during the comparison. As a result of the comparison, both common and different features are identified, and the reasons for the differences are clarified. When the teacher uses the comparison method, he also increases the effectiveness of the lesson by using new teaching methods such as Venn diagram and comparison table.

**Haqverdiyeva Mehriban Tofiq qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

ŞAĞIRDLƏRDƏ DRAMATİK ƏSƏRLƏRƏ MARAQ YARATMAQ

Açar sözlər: *dram əsərləri, 11-ci siniflər, ədəbiyyat dərsləkləri, tədris*

Ключевые слова: *драматические произведения, 11 класс, учебники литературы, учебники*

Keywords: *dram works, 11th grade, literature textbooks, teaching*

GİRİŞ. Orta məktəbin XI siniflərində bədii əsərlərin təhlili zamanı problemlə təhlilə daha çox diqqət ayrılmalıdır. V-IX siniflərdə bədii əsərlərin təhlili zamanı şagirdlərin daha çox önəm verdikləri təhlil üsulları və təhlil obyektləri ilə yuxarı siniflərdə məhdudlaşmaq olmur. Aşağı siniflərdə təhlil zamanı əsər təhlilinə daha çox diqqət yetirilirdisə, indi bədii obrazları səciyyələndirmək mühüm amilə çevrilir.

Bu yaşda olan şagirdlərin oxuduğuna qiymət verməsini istiqamətləndirmək, əsərə münasibətini şərh etmək o qədər də asan deyildir. Müəllim bu siniflərdə oxuyan şagirdlərin ictimai fəaliyyətini, həssas yaş dövründə olduğunu, müstəqil düşüncəyə malik şəxsiyyət olduğunu unutmamalıdır.

ƏSAS HİSSƏ. Dram əsərlərinin tədrisi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər onun köməyi ilə bədii zövqə yiyələnmə bilsinlər. Müəllim bədii əsərlərin şagirdlərə bədii zövq tərbiyəsi üçün verdiyi imkanlardan səmərəli istifadə etməli, onu istiqamətləndirməyi bacarmalıdır.

Dram əsərlərinin şagirdlər tərəfindəndərk olunması fərqli formada təşkil oluna bilər. Müəllim mütaliə zamanı dərk olunmanın psixoloji məsələlərinə xüsusi önəm verməlidir.

Orta məktəbdə dram əsərlərinin tədrisində məqsəd obrazların prototipi olduqları insanların səciyyələrində olan zidd cəhətləri, hər birinin dünyagörüşünü, həyata baxışlarını müqayisəli surətdə daha yaxşı öyrənməkdən ibarətdir. Surətlərin səciyyəsinə qarşılıqlı öyrənmək üçün müqayisə əlverişli və maraqlı üsuldur. Təcrübə göstərir ki, XI sinif şagirdləri surətləri müqayisə etməyə böyük meyil göstərir. Müəllim müqayisə etmək zəruriyyəti tələb edən dram əsərləri seçməlidir.

Dram əsərlərinin mühüm tərkib hissələrindən biri remarkalardır. Remarkalar səhnə tərtibatı üçün nəzərdə tutulur. Əsasən adlıq cümlələrdən ibarət olur. Müəllim bu zaman Azərbaycan dili dərində IX sinifdə tədris olunan “Sadə cümlənin növləri” mövzusu ilə əlaqə yarada bilər. Fikri daha dəqiq aydınlaşdırmaq üçün nümunələrin işlədilməsi şərtidir: “Rüstəm bəyin, Mirzə Məhəmmədəlinin və Səməd Vahidin ümumi kabinetləri: bir tərəfdə böyük yazı stolu, üstündə qırmızı mahutdan örtük, yanında neçə dənə sandalya, kitab şkafı, stolun üstündə və şkafın içində kitablar. Stolun üstündə telefon, mürəkkəb qabı, qələmlər, kağızlar və qeyri yazı əşyası. Bu, Rüstəm bəyin yazı stolu. Bir tərəfdə qoyulub kitab qəfəsəsi (etajerka), üstə kitablar, yanında bir dənə sandalya. Bura Səməd Vahidin yeri. Bir tərəfdə qoyulub sandıq, içində və üstündə yekə və qara cildli köhnə müsəlman kitabları. Sandığın yanında döşək. Bu da Mirzə Məhəmmədəlinin yeri” [1, s. 340].

Dram əsərlərində iştirak edən surətlərin səciyyəsinə müəyyənləşdirmək çox əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu, şagirddən xüsusi hazırlıq, bacarıq və vərdiş tələb edir. Təcrübə göstərir ki, bəzi məktəblərdə şagirdlər səciyyə tərtib etməyi bacarmır və bu sahədə iki cəhət - surətin həyatı ilə səciyyəsinə bir-birindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, “Anamın kitabı” əsərində Zəhrabəyim ananın hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır? soruşduqda bəzi şagirdlər əsərin məzmununu danışmağa başlayırlar [4, s. 89].

Dram əsərlərində qəhrəmanların nitqi bir-biri ilə eynilik təşkil etmir. Epik əsərlərdə müəllif hadisələrə müdaxilə edirsə, dram əsərlərində belə olmur.

Çox təəssüf ki, bəzi müəllimlər şagirdlərin bu cür cavabları ilə razılaşıb, hətta yeri gəldikcə özləri də surətlərin səciyyəsinə, onun həyat yolunu da və ya başına gələnləri sadalamaqda görürlər.

Dram əsərlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq bədii əsərin surətlərini müxtəlif şəkildə səciyyələndirmək olar. Surəti fərdi səciyyələndirmək işinin daha düzgün təşkili üçün müəyyən plan üzrə hərəkət etmək lazımdır. Fərdi səciyyə zamanı şagirdlərin diqqətini təhlil olunan surətin əsas cəhətlərinə cəlb edilməlidir. Çünki şagirdlər surətin əsas əlamətlərini yaxşı öyrəndikdə onu həm düzgün səciyyələndirir, həm də əsərdə iştirak edən başqa şəxslərin və hadisələrin mövqeyini düzgün təyin edə bilərlər [3, s. 87].

Müqayisəli səciyyə vasitəsilə obrazların təhlili ən mükəmməl üsuldur. Görəmli pedoqoq K.D.Uşinski müqayisə vasitəsinin əhəmiyyətindən danışaraq demişdir: “Müqayisə hər cür anlamanın, başqa cür təfəkkürün əsasıdır” [3, s. 95] Müqayisə üsulu təbii və yerində olsa daha mükəmməl nəticə verə bilər. Müəllim surətləri səciyyələndirərkən həm bir əsərin surətləri, həm də müxtəlif əsərlərdəki surətləri bir-biri ilə qarşılaşdırıb səciyyələndirə bilər.

Dram əsərlərinin mühüm tərkib hissəsi olan monoloq və dialoqlar haqqında şagirdlərə bəhs etmək vacibdir. Dialoq iki şəxsin arasında olan söhbətdirsə, monoloq bir adamın danışığıdır. Bədii obrazların təhlilində uşaqların bu nüansa diqqət yetirməsi vacib amildir. Mətn üzərində işləyərkən çalışmaq lazımdır ki, uşaqlar obrazın səciyyəsinə məhz onların öz dili vasitəsilə açsınlar. Məsələn:

“R ü s t ə m b ə y. Dünən harda qaldıq?

M i r z ə H ə s ə n (kağıza baxır və oxuyur). Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının əvvəlincisi "A" sövtünün əlamətidir ki, biz ona "əlif" deyirik.

R ü s t ə m b ə y. Mirzə, dayan, gərək bir yerini dəyişək. Necə yazıbsan? Yevropa və Asiya millətlərinin?” şagird bu nümunəni oxuyarkən Rüstəm bəyin ruspərəst olduğunu anlayır [1, s. 370]. XI sinifdə keçilən dram əsərlərində obrazın portretini müəllim şagirdlərin köməyi ilə səhnədəcanlandırma bilər. Bu zaman həmin obrazın səciyyəsinə yaratmaq üçün müvafiq geyimdən, qrimdən və s. istifadə edilir.

Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlər tədrisi olunan mövzunu tam mənimsəyə bilsin. Məsələn, M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” əsərində şagirdlər Hacı Qaranın hadisədən-hadisəyə, məclisdən-məclisə dəyişdiyini görməli, bu sahədə əsərin müəllifinin böyük məharət göstərdiyini düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Hacı Qaranın portreti üzərində aparılan bu cür işlər vasitəsilə şagirdlər anlayacaq ki, Hacı Qara yalnız pul düşkünü deyil, həm də tədbirli vəzirəkdir, çətin vəziyyətdən çıxmağı bacarır. O. hər şeyi ölçüb-biçir, ehtiyatla hərəkət edir.

Müəllif yalnız müsbət qəhrəmanları yaradarkən mənfi obrazları da diqqətdə saxlamalıdır. Müsbət obrazlar ona görə dolğun və xaraktercə mükəmməldir ki, ona qarşı qoyulan mənfi obrazlar da həyatı, canlı təsvir edilmişdir.

NƏTİCƏ. Şagirdlər ədəbi əsərlərə düzgün qiymət verməyi, bir-biri ilə üz-üzə gələn müxtəlif əqidəli ədəbi qəhrəmanların dünyagörüşlərindəki fərqləri ayıra bilməyi bacarmalı və özünü tərbiyə etməlidirlər. Müəllimin yekun sözü və yekun məşğələlərinin də ciddi əhəmiyyəti vardır. Dərsin bu mərhələsi, görülən işləri düzgün yekunlaşdırmaqda çox lazımdır. Müəllim mətnin məzmunu və təhlili üzərində apardığı işləri qurtardıqdan sonra şagirdlərin biliyinə yekun vurmaq, mübahisəli məsələləri aydınlaşdırmaq və lazımı nəticələr çıxarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Bakı: Öndər, 2006, 664 s.
2. Paşayev A., Soltanova Q., Həşimova L. Azərbaycan dili və ədəbiyyat təliminin bəzi problemləri. Bakı: 2002, s. 95.
3. Paşayev A., Cəfərova E. İnteraktiv təlim Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində. Bakı: 2008, s. 158.
4. Yusifov F. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: 2010, s. 156.

Şagirdlərdə dramatik əsərlərə maraq yaratmaq

XÜLASƏ

Məqalədə XI siniflərdə ədəbiyyat dərslərində dram əsərlərinin tədrisi üsullarından, onları şagirdlərə daha asan mənimsətməyin yollarından bəhs olunur. Biz burda dram əsərlərinin əsas elementləri olan remarka, monoloq, dialoq haqqında bəhs etmişik. Obrazların özünüifadə üsulu vasitəsilə səciyyələndirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Dram əsərlərinin şagirdlər tərəfindən qavranılmasını təmin etmək üçün səhnələşdirmənin təşkil olunması müəllimlərə kömək edəcək mühüm üsullardandır.

Способы обучения драматическим произведениям на базе 11 класса

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о методах обучения драматическим произведениям на уроках литературы в XI классах, о способах их более легкого усвоения учащимися. Здесь мы говорили о Ремарке, монологе, диалоге, которые являются основными эле-

ментами драматических произведений. Подчеркивается важность характеристики образов через метод самовыражения. Организация инсценировки для обеспечения восприятия драматических произведений учащимися является одним из важных методов, которые помогут учителям.

Teaching ways of dramatic works based on the 11th grade

SUMMARY

The article talks about the methods of teaching dram works in Literature lessons in XI classes and ways to make them easier for students. Here we have talked about remarka, monologue, dialogue, which are the main elements of dram works. The importance of characterization of images through self-expression is emphasized. Organizing the stage to ensure the perception of Dram works by students is one of the important methods that will help teachers.

Nəsibli Şahnaz Fəxrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magist

VI SİNİF ƏDƏBİYYATDƏRSLƏRİNDƏ LİRİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ VƏ LİRİK JANR MƏZMUN KOMPONENTİ KİMİ

Açar sözlər: *janr, bədii təsvir, poetik irs, lirik qəhrəman, təhlil, problem-situasiya*

Ключевые слова: *жанр, художественное описание, поэтическое наследие, лирический герой, анализ, проблемная ситуация*

Key words: *genre, artistic description, poetic heritage, lyrical hero, analysis, problem situation.*

Ədəbiyyat ümumbəşəri mədəniyyəti və milli dəyərləri dərk etməyə kömək edən söz sənətidir. Biz onun vasitəsilə həyat həqiqətlərinin lirik, epik və dramatik fonda necə təsvir edildiyini müşahidə edir və bədii obrazlar silsiləsi ilə tanış oluruq. Bu obrazlar müəllifin, onun qəhrəmanının bütün dövrlərin və sivilizasiyaların dəyərlər sisteminə nüfuz etməsinə, onlarla dialoqa girməsinə imkanlar açır.

Ədəbi əsər üzərində iş sənətin digər növləri ilə (rəssamlıq, musiqi, heykəltaraşlıq və s.) söz vasitəsilə əlaqələndirilir və əsl ədəbi ideal bu növlərlə sənətlərarası inteqrasiyada, dialoqda formalaşır. İdeya, bədii fikir və ictimai-sosial məqsəd müxtəlif janrlarda yazılan bədii-estetik nümunələr vasitəsilə oxucuya, dinləyiciyə çatdırılır.

Ədəbi janrlar müəyyən tarixi şəraitin məhsulu olmaqla yanaşı, yarandığı zamandan sonrakı dövrlərdə də öz funksiyasını, janra məxsus xüsusiyyətlərini cüzi dəyişikliklərlə qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn, əsas funksiya etibarını ilə qədim Yunanstanda yaranan dram əsərləri ilə müasir dövrlərdə yaradılan dramatik əsərlər arasında janr baxımından ciddi fərq yoxdur.

Bədii əsərlər janr etibarını ilə lirik, epik və dramatik olmaqla üç növə ayrılır və bunların işərisində ən qədim poetik növ lirikadır. “Lirikanın əsas xüsusiyyəti bundadır ki, burada şair insan təbiətinin hiss və fikirlərinin ayrı-ayrı ləhzələrini təsvir edir” [1, 27].

Lirik şeirin ən üstün cəhətlərindən biri də odur ki, onun düzgün qavranılması, düzgün dərk digərədəbi növlərin də dərk olunmasına kömək edir. Lirik qəhrəmanın düşüncələrində qarşılıqlı dialoqun, mükəllimin olması onu drama, eposa yaxınlaşdırır. Lirikada özlüyündə həm dram, həm də epos əlamətləri mövcuddur. Bu keyfiyyət onun mahiyyətini, orijinallığını və bənzərsizliyini müəyyənləşdirir.

Lirik qəhrəmanın, müəllifin hadisələrə ifrat münasibəti, faktlara meyilliliyi, hadisələri müəyyən süjet ətrafında toplaması onu məzmunca eposa yaxınlaşdırır. Digər tərəfdən bu məzmununda özünü göstərən duyğular, düşüncələr, lirik ricət ona bir musiqi çaları verir. Yəni kiçik süjetli, hətta süjetsiz lirik şeirdə bəzən dramın, eposun nəfəsi duyulur. Lakin burada “epik və dramatik növdə olduğu kimi insanın məişətinin, həyat həqiqətlərinin obyektiv reallığa uyğun

deyil, qəhrəmanın ovqatı, yüksək hiss və həyəcan, emosionallıq və yığcamlıq, təənnüm, obyektə subyektiv münasibət səciyyəvidir” [4, 23].

Lirik əsərlərin təhlilində mövzu, lirik qəhrəmanın səciyyəsi, əsərin janr xüsusiyyətlərindən doğan əlamətlər, sənətkarın təlqin etmək istədiyi ideya diqqət mərkəzinə gətirilir. Lirik şeiri təhlil edən müəllim bilməlidir ki, bu şeirlərdə fərdi, subyektiv ruh hakim olsa da, obyektiv olaraq mövcud olan dünyanın əhəmiyyəti, dəyərləri, tarixi hadisələr də müəyyən detallarına qədər işıqlandırılır.

Lirik şeir müəllifin daxili hissələrini təsvir edən sənət əsəri olmaqdan çıxır və ümumbəşəri idealları özündə daşıyan sənət nümunəsinə çevrilir. Biz bunu M.Füzulinin, İ.Nəsiminin, M.P.Vaqifin, M.Müşfiqin və digər sənətkarlarımızın yaradıcılığı timsalında müşahidə edirik.

Bədii əsərlər üçün xarakterik cəhət olan bədii təsvir lirik növün əsas məziyyətidir. Bu təsvir obrazları, onların xarakterini, lirik qəhrəmanın yaşantılarını dərk etməyə imkan verir. Orta məktəb dərslərində lirik nümunələrin daha çox “Bədii əsərlərdə təsvir” bölməsində verilməsi də təsadüfi deyildir. Bu bölmədəki əsərlər vasitəsilə şagirdlər insan, məkan, hadisə təsvirləri ilə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlər qazanır, ədəbi-bədii səriştələrə sahiblənirlər.

VI sinif ədəbiyyat dərslərində “Vurgun baxışlarla” (M.Rzaquluzadə), “Qocalar” (B.Vahabzadə), “Müəllimim” (M.Dilbazi), “Vətən” (Ə.Kürçaylı), “Azərbaycan-dünyam mənim” (M.Araz), “Qarabağda” (H.Ziya), “Gerbimiz-qəlbimiz” (X.R.Ulutürk), “Mən bizim anaları günəslə tən tuturam” (C.Novruz), “Gərəkdi” (A.Ələsgər), “Yaralı bir uşağın dastanı” (N.Gəncəvi), “Əqrəb və çanaqlı bağa” (M.Seyidzadə), “Ovçu ilə itin və tülkünün hekayəti” (N.Gəncəvi) əsərlərinin mənimsənilməsi prosesində ədəbiyyat fənni üzrə müəyyənləşdirilmiş məzmun xətlərinin (ədəbiyyat və həyat həqiqətləri, şifahi nitq, yazılı nitq) standartları reallaşdırılır, şagirdlər həm lirik, həm də lirik-epik janrda yazılmış əsərlərin xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. Bu bədii nümunələri öyrənməklə lirik şeirin özünəməxsusluğunu anlayır və onu daha dərinləndirən dərk etmək üçün digər sənət növlərinə də (rəssamlığa, portret janrına, musiqiyə) diqqət yönəldir, mahiyyəti dərinləndirən, hərtərəfli, cəmiyyətlə inteqrasiyada anlamağa çalışırlar.

Dediklərimizi əsaslandırmaq üçün böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin “Qocalar” şeirinin tədrisi, təhlili prosesinə diqqət edək. Bu əsərdə insan bir ictimai varlıq kimi təsvir edilir, onun şəxsiyyəti, davranış və maraqları, gündəlik fəaliyyəti nəzmin imkanları səviyyəsində canlandırılır.

Bu şeirin tədrisində əsərin ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxu [1. 1. 2], təsvir vasitələrini müəyyənləşdirmə [1. 1. 5], lirik qəhrəmanı davranış və əməllərinə görə səciyyələndirmə [1. 2. 2], əsərin ideyasını müəyyən etməklə ona əsaslandırılmış münasibət bildirmə [1. 2. 4, 3. 1. 2] təlim məqsədi kimi qarşıya qoyulur.

İfadəli oxudan əvvəl müəllim motivasiya qurmaqla ikin bilikləri (1 oktyabr Beynəlxalq Ahıllar günü, şagirdlərin ahıl doğmaları, yaxınları) müəyyənləşdirir. Şagirdlərin qocalar haqqında daha nələri bilmək istədiyini aydınlaşdırır və onlar üçün yeni olacaq şeirin oxusuna başlayır. Yardımçı suallar vasitəsilə təlimin hər üç mərhələsi üzrə (təlimdən əvvəl, təlim zamanı, təlimdən sonra) iş aparılır, metodiki forma və üsullar sistemləşdirilir.

İk olaraq mətnin ifadəli oxusu təşkil edilir, tanış olmayan söz və ifadələr üzrə iş aparıldıqdan sonra diqqət dərsləkdəki fotoya yönləndirilir və şeirin birinci bəndindəki təsvirin bütün qocalara aid olub olmadığı aydınlaşdırılır. “Fikrin bir gəmi kimi çırpınması”, “fikir heykəli” ifadələri bədii təsvir vasitəsi kimi izah edilir, ardıcıl aparılan bütün təhlillər əsas ideyanın açılmasına xidmət edir. Şagirdlər dərk edir ki, ilk anlarda şairin “bekar adam” kimi gördüyü bu ahıllar, əslində, ürəklərində özlərini, öz ömür ktblarını oxuyurlar:

*Bir qalın kitabmış hər ömür demə,
Oxumaq istəsən, yum gözlərini.
Bekar deyilmişlər. . . Ürəklərində
Onlar oxuyurmuş öz-özlərini [1, 30].*

Şagirdlər dərslərdə verilən cədvəl üzrə qocaların bir ictimai varlıq olaraq təsvirini verməyə çalışır və poetik obrazı ikinci qrafda təqdim edilən göstəricilərlə müqayisədə araşdırır, həyatda rastlaşdıqları nümunələr əsasında nəticə ilə bağlı fikir mübadiləsi aparırlar.

“Oxudan sonra” təlimatına müvafiq olaraq şagirdlər bu mövzuda rastlaşdığı digər əsərləri yada salır, müəllimin məsələyə münasibətini müəyyənləşdirməyə cəhd edirlər. Müəllimin köməyi ilə aparılan polemika nəticəsində onlar müəllimin oxucuya nə demək istədiyini, ideyanı necə ifadə etdiyini aydınlaşdırır və əsərin bir oxucu kimi onlara təsirini fikir mübadiləsində, dialoqda əsaslandırırırlar.

Müəllim “Qocalar” şeirinin tədrisində müasir pedaqoji texnologiyalardan (“Beyin həmləsi”, “problemin həlli” və s.), iş formalarından (qruplar və cütlərlə iş, fərdi və kollektiv iş) səmərəli istifadə etməli və ən əsası, qiymətləndirmə meyarlarını düzgün seçməlidir.

Yekun olaraq, tanındıqları ahıl insanlardan birini səciyyələndirərək esse yazdığı ev tapşırığı kimi verməklə müəllim həm şagirdlərin ədəbi ideyaya gerçək həyat həqiqətləri prizmasından münasibətini aydınlaşdırmalı, həm də onların fərdi estetik düşüncələrini dəyərləndirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Süleymanova A. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslər, Bakı, 2013, 239 s.
2. Bağırova T. Müəllim üçün metodik vəsait. 6-cı sinif. Bakı, 2013, 239 s.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009, 199 s.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 423 s.
5. Rəfilı M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, 274 s.
6. Yusıfov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2013, 283 s.

VI sinif ədəbiyyatdərslərində lirik əsərlərin tədrisi və lirik janr məzmun komponenti kimi

XÜLASƏ

Məqalədə orta məktəb ədəbiyyat dərslərində lirik şeirin tədrisi məsələlərinə toxunulur və lirik janrın özünə məzmun komponenti kimi yanaşılır. Göstərilir ki, bədii əsərin janr xüsusiyyətlərinin ümumi təhlil prosesində nəzərə alınması metodika elminin aktual problemlərindənəndir. M.Rzaquluzadə, B.Vahabzadə, M.Dilbazi və digərlərinin lirik əsərləri bu prizmadan təhlilə cəlb edilir.

НасиблиШахназФахрадинкызы

Обучение лирических произведений на уроках литературы в VI классе и лирический жанр как компонент содержания

РЕЗЮМЕ

В статье затрагиваются вопросы обучения лирического стиха на уроках литературы в средней школе, а сам лирический жанр рассматривается как компонент содержания. Отмечается, что учет жанровых особенностей художественного произведения в общем процессе анализа является одной из актуальных задач методологической науки. С этой точки зрения анализируются лирические произведения М.Рзагулузаде, Б.Вахабзаде, М.Дильбази и других.

Shahnaz Fakhraddin Nasibli

Learning lyrical works products in literature lessons in class VI and lyrical genre as a component of the content

SUMMARY

The article touches upon the issues of teaching lyric verse in literature lessons in high school, and the lyric genre itself is considered as a component of the content. It is noted that taking into account the genre characteristics of a work of art in the general process of analysis

is one of the urgent tasks of methodological science. From this point of view, the lyric works of M. Rzaguluzade, B. Vakhbazade, M. Dilbazi and others are analyzed.

Rəcəbli Mətanət Aydın qızı

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏTƏLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ ARTIRAN VASİTƏDİR

Açar sözlər: *fəal təlim, köməkçi nitq hissələri, metodlar, səmərəli təlim*

Giriş. Müəllim şagirdlərdə öyrənmə həvəsi yaratmaq istəyirsə ilk növbədə onları dərse cəlb etməyi bacarmalıdır. Sınıf fəaliyyətini düzgün qurmaq və sinfi idarə etmək bu baxımdan vacibdir. Bu zaman şagirdlər doğrudan da müəllimin onları sevdiyi, onları mühakimə etmədiyi qənaətinə gəlirlər və bu onlar üçün stimula çevrilir, dərse cəlb olunurlar. Bunu bacaran müəllim sinifdə uğur əldə etmiş sayılır. Bəzi müəllimlər qorxu və ciddiliklə şagirdlərdə “öyrənmə həvəsi” yaratmağa çalışır, lakin bu çox səhv addımdır. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, qorxu hissi olan şagirdlərdə “sağ qalma, özünü qoruma” mexanizmi işə düşür, beyin bu zaman oksigenlə təmin olunmur və səmərəli öyrənmə üçün mühit təmin olunmadığından öyrənmə baş vermir. Sinifdə özünü təhlükəsiz hiss etmələri üçün müəllim əlindən gələni etməlidir. Bu təkcə fiziki təhlükəsizlik sayılmır, bura həm də psixoloji təhlükəsizlik aiddir və şagird mühakimə edilməkdən, ələ salınmaqdan, azad şəkildə fikrini ifadə etməkdən qorxmadan öyrənməlidir. Yəni şagird əmin olmalıdır ki, onun olduğu sinifdə o, həmişə riskə gedib əmin olmadığı cavablar verə, eyni mövzunu başa düşmədiyi halda dəfələrlə soruşa bilər. Baxın budur səmərəli öyrənmə mühiti. Yaxşı müəllim bütün bunlar üçün güclü qarşılıqlı əlaqə və birgə öyrənmə mədəniyyətinin olduğu sinif mühiti yaratmalı, sinifdə şagird tərəfindən edilən səhvlərə düzgün münasibət göstərməli, şagirdin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, şagirdlərlə ünsiyyət zamanı onlarla neqativ deyil, pozitiv sözlər söyləməlidir. [7]

Əsas hissə. Yaxşı müəllim həmişə şagirdlərini dərse hansı üsullarla cəlb edəcəyini yaxşı bilir. Bu zaman interaktiv üsullardan istifadə etmək şagirdlərin öyrənmə həvəsini-motivasiyasını artırır, onlara daha yaradıcı olmağa kömək edir və passiv təlimi aktiv təlimlə əvəz edir. Təlim taktikaları şagirdləri dərse cəlb edir, taktikaları uzlaşdırmağı bacaran müəllim dərse də uğur qazanmış sayılır. Çoxlu iş üsulları var, amma bəziləri çox da işlənməmişdir və Azərbaycanda o qədər də məşhur deyil. Bəs görəsən bu metodlar hansı funksiyaları yerinə yetirir?

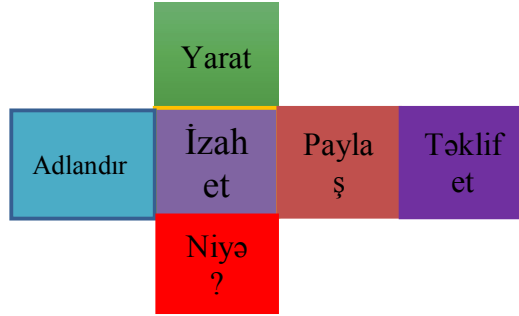
❖ *Sinektika:* Bu zaman sinif iki yerə bölünür. Köməkçi nitq hissələri bölməsindən bir mövzu seçilir və müzakirə təşkil olunur. Hər iki tərəf öz fikirlərini ifadə edir və sonda ortaq nəticəyə gəlinir. Sinektika (müxtəlif cinsli elementlərin birləşməsi) sözünün mənasından da görüldüyü kimi burada müxtəlif fikirlər olsa da əsas şərt ortaq məxrəcə gəlməkdir. Məsələn, köməkçi nitq hissələrində omonimlik, sinonimlik, durğu işarələri və orfoqrafiya mövzularında dil qaydalarını tədris edərkən bu metoddan istifadə etmək olar.

❖ *Debat:* Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı müəllim tərəfindən bir mövzu hazırlanır. Daha sonra isə iki komanda təşkil olunur və hər komanda bu mövzuya təsdiq – inkar mövqeyindən yanaşaraq problemi həll etməyə çalışır. Bu zaman arqumentlər səslənir və hər komanda digər komandaya suallar ünvanlayır. Məsələn, köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrindən fərqi debata vasitəsilə şagirdlərə öyrətmək olar.

❖ *Framer modeli:* Bu zaman şagirdlərə iş vərəqləri paylanır və bu zaman müəllim hər hansı bir oxu mətnindən sözlər seçir, hər qrupa bir söz verir. Şagird həmin sözün tərifini verir, vacib xüsusiyyətlərini sadalayır, öz nümunələrini göstərir, antonim (xarakterin olmayan) və sinonimlərini (xarakterik olan) izah edir. Bu zaman şagirdin məntiqi təfəkkürü, əməkdaşlığı

inkişaf edir və əvvəlki biliklə yeni biliyi əlaqələndirmək bacarığı formalaşır. Bu iş vərəqi söz analizi və söz bazasının artırılması üçün əhəmiyyətlidir.

❖ Blum kubu: Kağızdan altı üzvlü kub düzəldilir və müəllim tərəfindən köməkçi nitq hissələri ilə bağlı suallar hazırlanır. Həmin suallar *adlandır, nə üçün, izah et, təklif et, yenisini yarat, paylaş* xarakterli olmalıdır. Məsələn, köməkçi nitq hissələrini sadala. Nə üçün köməkçi nitq hissələri ayrılıqda cümlə üzvü olmur? Əminsən ki, qoşma qoşulduğu sözlə bərabər cümlə üzvü olur? Ədatın sinonimliyinə iki misal göstər. Köməkçi nitq hissələri haqqında öz fikrini bildir.

❖ Auksion: Məsələn, müəllim tapşırır ki, hərə bir modal söz desin və cavab səslənəndən sonra 5-ə qədər sayır, daha cavab gəlmirsə onda sonuncu cavab verən şagird qalib sayılır.

❖ Karusel: Şagirdlər qruplara bölünür və hər qrupa köməkçi nitq hissələrinə aid suallardan ibarət tapşırıq verilir. Həmin suallar olan kağızları hər qrup digər qruplara ötürür və əgər ehtiyac yaranarsa düzəliş edilir.

❖ Proqnozlaşdırma: Bu metoddan köməkçi nitq hissələrində durğu işarələri, orfoqrafiya qaydaları tədris edilərkən istifadə oluna bilər. Məsələn, təsdiq və inkar ədatlarında vergülün işlənməsi qaydası biri deyilməklə digəri də şagirdlərin proqnozu nəticəsində öyrədilə bilər.

❖ Sual-cavab sessiyası: Bu metod hər köməkçi nitq hissəsi tədris olunub qurtardıqda, ya da bütün köməkçi nitq hissələri keçildikdən sonra tətbiq oluna bilər.

❖ Dairə üzrə hərəkət: Bu metod hərəkət etməyi sevən uşaqların sevdiyi metoddur. Uşaqlar dairəvi formada durur, müəllim bir şagirdə kiçik top verir və müəllim tərəfindən oyunun şərti izah olunur-hərə bir nida işlənen cümlə desin. Nida olan cümləni deyən şagird topu digər şagirdə ötürür və beləliklə də oyun vasitəsilə nida daha yaxşı öyrədilmiş olur.

❖ Binqo: Bu zaman müəllim 5 köməkçi nitq hissəsindən ardıcılıqla seçir və onun adını demədən ətraflı şəkildə həmin nitq hissəsini şərh edir. Sonda isə şagirdlər həmin nitq hissələrini tapırlar, dəftərə qeyd edirlər və həmin nitq hissələrinin hamısını dəftərə qeyd edən şagirdlər qalib hesab olunur.

❖ Mozaika: Ziqzaqdan fərqli olaraq mozaikada hər bir şagirdə deyil, hər qrupa mətnin müəyyən parçası verilir və həmin qrup o hissəni öyrənir. Daha sonra isə digər qruplara dil qaydaları ilə bağlı məlumatı çatdırır və yenə də bütün sinif dil qaydalarını öyrənmiş olur.

❖ Fırlanan lövhə: Müəllim bu metoddan köməkçi nitq hissələri ilə bağlı suallar hazırlayır və həmin sualları dərs otağının hər küncündə olmaq şərtilə lövhə şəklində divardan asır. Bu metod hərəkəti sevən uşaqların çox xoşuna gəlir və dərsə həvəsi artır. Şagirdlər həmin lövhələrə yaxınlaşaraq suallara cavab verirlər, lövhəyə yazırlar. Sonda isə cavablar müzakirə olunur.

❖ Öz tayını tap: Bu zaman müəllim sinifdəki şagirdlərin sayına uyğun kartlar hazırlayır və həmin kartlara köməkçi nitq hissələrindən seçib yazır, şagirdlərə paylayır. Bu zaman ədatlar, nidalar, modal sözlər, bağlayıcılar, qoşmalar bir-birini tapır və şagirdin yaddaşına həkk olunur ki, misal üçün, *kimi, qədər, aid, əsasən* sözləri qoşma, *ki, belə ki, yəqin, amma, ancaq* kimi sözlər bağlayıcıdır.

❖ Bitməyən hekayə: Hər şagirdə bu zaman köməkçi nitq hissələrinə aid sözlər verilir. Məsələn, ki, belə ki, amma, ancaq, lakin, çünki. Sonra da şagirdlərdən tələb olunur ki, tərkibində həmin sözlər olan cümlələr qursunlar və bu cümlələr bir-birilə məntiqi cəhətdən də bağlı olsun. Bu metod şagirdlərdə fikrini ifadə etmək, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir.

❖ Sınıf küncələri: Müəllim sinfin üç küncünə “Razıyam”, “Razı deyiləm”, “Əmin deyiləm” sözlərini yazır və köməkçi nitq hissələri ilə bağlı fikirlər səsləndirir. Daha sonra uşaqlar bu fikirlərə uyğun olaraq küncərdə yer dəyişdirirlər və eyni zamanda eyni küncdə dayanan uşaqlar fikirlərini əsaslandırırırlar. Beləliklə, şagirdə fikrini əsaslandırmaq, təhlil etmək, arqument gətirmək kimi bacarıqlar formalaşır.

❖ Qrupla problem həll etmə: Müəllim köməkçi nitq hissələrini keçməyə başladığı vaxt sinifə bir qutu gətirir və uşaqlara bildirir ki, hər dəfə mövzu ilə bağlı problemlə qalan məsələləri yazıb bu qutuya atsınlar. Sonradan uşaqlar qruplara bölünür və həmin problemlərin həllinə çalışırlar. Bu metod şagirdlərin təhlil etmək, əsaslandırmaq, tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Bu üsulları tətbiq edərkən ilk vaxtlarda ola bilər ki, sinifdə xaos olsun və uşaqlar bu metodlara ciddi yanaşmasınlar. Lakin zaman keçdikcə şagirdlər də bu metodlara alışacaq, eyni zamanda müəllim şagirdlərdə bu metodların onlarda hansı bacarıqların formalaşdıracağını izah etdikdə sinfi idarə etmək daha asan olacaqdır. Artıq bu metodlardan istifadə şagirdlər üçün adi hala çevriləcəkdir.

Ədatla bağlayıcının omonimliyini söz assosiasiyaları vasitəsilə nəzərdən keçirək. “Ki” sözü nitq hissəsi kimi həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işləyə bilər. Lövhədə “ki” sözünü yazırıq, şagirdlərə tapşırıq ki, bu sözün onlarda yaratdığı assosiasiyaları, bu sözü eşitdikdə ağıllarına gələn digər sözləri iş vərəqlərində yazsınlar. Qruplar “ki” sözü ilə bağlı bildiklərini öz iş vərəqlərində qeyd edirlər. Şagirdlər həm bağlayıcı, həm də ədat haqqında nəzəri biliklərə yiyələndiklərindən “ki” vahidi onlarda bağlayıcı, tabelilik bağlayıcısı, aydınlaşdırma bağlayıcısı, ədat, sual ədatı və s. fikirlər oyadır. Qruplar öz fikirlərini vərəqlərdə qeyd etdikdən sonra ümumiləşdirmə aparırıq, “ki” vahidinin omonim olduğu nəticəsinə gəlirik. “Söz assosiasiyaları” metodu vasitəsilə köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi üçün motivasiya yaratdıqdan sonra tapşırıqlar vasitəsilə nəzəri bilikləri möhkəmləndirə bilərik. “ki” vahidinin omonimliyi üzərində iş aparmaq üçün onu cümlədə həm ədat, həm də bağlayıcı kimi işlətməyi şagirdlərə tapşırmaqlıyıq ki, mövzunu nə dərəcədə mənimsədiklərini müəyyən edə bilərik. Bu metodu yaxşı, elə, ah, ay, görünür, tək, qoy, bax və s. kimi sözlər üzərində də yoxlaya bilərik. [3]

Müəllim ədatları tədris edərkən Frayer modeli metodundan istifadə edə bilər, müəllim əvvəlcə Frayer modelinin tətbiq mexanizmini şagirdlərə izah edir və daha sonra sinif qruplara bölünməklə tapşırığın icrasına başlanılır.

Nəticə. Azərbaycan dili təliminə verilən müasir tələblərdən biri də tədris prosesində fəal təlim metodlarından səmərəli şəkildə istifadə etməkdir. Tədris zamanı fəal təlim metodların-

İzahı: sözlərin və cümlələrin təsir gücünü artıran köməkçi nitq hissəsidir.

Mənaca növləri var, grammatik mənası var.

ƏDAT

Ədat olan cümlə: sən ki belə danışmazdın, axı belə deyildin. . .

Leksik mənası olmur, sualı yoxdur, müstəqil cümlə üzvü olmur, söz düzəltmədə iştirak etmir

dan düzgün şəkildə istifadə etmək şagirdlərin bilik və bacarıqlara sistemli, kompleks şəkildə

viyələnməsinə imkan verir. Azərbaycan dili təlimində hər bir mövzunun tədrisində fəal təlim metodlarının imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərdə dilin bir sistem olduğu anlayışını formalaşdırma bilərik.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. API nəşri. Bakı, 1961.
2. Rüstəmov R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1996.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2018.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018.
5. Zeynalov F. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. Bakı, ADU, 1965.
6. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1971.

İngilis dilində

7. Butterworth, John, and Geoff Thwaites. Thinking Skills: Critical Thinking and Problem Solving. Cambridge University Press, 2016.
8. Danielson, Charlotte. Enhancing Professional Practice: A Framework for Teaching 2nd edition (Professional Development) 2011.
9. Fautley, Martin, and Jonathan Savage. Assessment for Learning and Teaching in Secondary Schools. Learning Matters Ltd. , 2010.
10. Gardner, John. Assessment and Learning. SAGE Publications Ltd, 2013.
11. Garret, Tracey. Effective Classroom Management: the Essentials. Teachers College Press, 2014

XÜLASƏ

Müasir dövrdə öyrətmə üsulları çox dəyişmişdir və indi şagirdlərdən parta arxasında səssizcə dərsi dinləmək tələb olunmur, əksinə dərstdə aktiv olmaq, fikir yürütmək, problemləri həll etmək gözlənilir. Əgər ənənvi təlimdə dərsi dinləyib cavab vermək, əzbərçilik öyrənmə üsulu sayılırdısa, müasir təlimdə interaktiv üsullardan istifadə olunaraq öyrənmə reallaşır. İnteraktiv təlim deyəndə nə başa düşülür? İnteraktiv-qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət üzərində qurulan deməkdir və bu zaman şagirdlər dərstdə passiv mövqedə olmur, əksinə aktiv formada analiz, tətbiq edən, qiymətləndirən mövqedə çıxış edir. İnteraktiv təlim başqa cür fəal təlim də adlandırılır və şagirdlərin tənqidi düşünməsini, problem həll etmə bacarıqlarını artırır, onların dərş zamanı sosiallaşmasını təmin edir, bu zaman da şagird keçilən mövzunu daha dərinəndən dərk etmiş olur. İnteraktiv təlim şagirdə öyrənmə prosesində yardım etdiyi kimi müəllimə də köməkdir və bu zaman müəllim şagirdin dərşinə nə qədər yaxşı başa düşdüyünü bilir, şagirdə maraqlı oyaatmağı bacarır, özü də həmçinin dərşdən zövq almağa başlayır.

РЕЗЮМЕ

В наше время методы обучения сильно изменились, и теперь от студентов не требуется молча слушать урок за партой, но ожидается, что они будут активны на уроке, думать и решать проблемы. Если в традиционном обучении выучивание и запоминание ответасчиталось методом обучения, то в современном обучении, обучениеосуществляется интерактивными методами. Что подразумевается под интерактивным обучением? Он основан на интерактивном взаимодействии и деятельности, и в этом случае студенты находятся не в пассивной позиции в классе, а в активной форме анализа, применения, оценки. Интерактивное обучение также называется активным обучением и повышает критическое мышление учащихся, навыки решения проблем и позволяет им общаться во время урока, в то время как учащийся имеет более глубокое понимание темы. Интерактивное обучение помогает учителю, а также ученику в учебном процессе, и

учитель знает, насколько хорошо ученик понимает урок, способен пробудить интерес ученика и также начинает получать удовольствие от урока.

SUMMARY

In our time, teaching methods have changed a lot, and now students are not required to silently listen to the lesson at their desk, but they are expected to be active in the lesson, think and solve problems. If in traditional teaching, learning and memorizing an answer was considered a teaching method, then in modern teaching, teaching is carried out by interactive methods. What is Interactive Learning? It is based on interactive interaction and activity, and in this case, students are not in a passive position in the classroom, but in an active form of analysis, application, assessment. Interactive learning is also called active learning and enhances students' critical thinking, problem-solving skills and allows them to communicate during the lesson, while the student has a deeper understanding of the topic. Interactive learning helps the teacher as well as the student in the learning process, and the teacher knows how well the student understands the lesson, is able to arouse the student's interest and also begins to enjoy the lesson.

Talibova Şəhənə

V-IX SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ OLAN DASTANLARIN ŞAĞİRD TƏRBİYƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *şifahi xalq ədəbiyyatı, dastanlar, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, “Koroğlu” dastanı, şagird psixologiyası*

Ключевые слова: *фольклор, эпосы, Эпос “Китаби-Дада Горгуд”, Эпос «Короглу», студенческая психология*

Key words: *folklor, epics, “Kitabi-DadaGorgud ” epic, “Koroglu” epic, student psychology*

Məlumdur ki, orta məktəb ədəbiyyat dərsləkləri üçün seçilən əsərlər xüsusi diqqət tələb edir. Bu əsərləri seçərkən ilk növbədə şagirdin yaş psixologiyası və əsərin tərbiyəvi cəhətləri nəzərə alınmalı, öyrədilən əsərlər şagirdin dürüst və xeyirxah eyni zamanda layiqli vətəndaş kimi yetişməsində müəyyən rol oynamalıdır. Şübhəsiz ki, bütün əsərlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Lakin mövzu orta məktəb və yetişməkdə olan gənclik olduqda, seçimlərə daha ciddi yanaşmaq lazımdır. Nəticədə bu şagirdin elə bir yaş dövrüdür ki, eşitdiyi, gördüyü, oxuduğu ən kiçik detallardan belə təsirlənərək, onu özünə asanlıqla nümunə götürə bilər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı çox zəngin mənbə olmaqla, özündə demək olar ki, bütün yaş dövrlərinin maraqlarını əhatə edir. Ondən istənilən yaşda bəhrələnmək və həyat dərsləri çıxarmaq mümkündür. Bu sonsuz bulaqdan uzun illər boyu su içən oxucular təbiidir ki, onunla lap uşaqlıqdan tanış olurlar. Xalq ədəbiyyatımız özündə həm mövzu, həm də ədəbi növ baxımından müxtəlif əsərləri birləşdirir. İlk olaraq, lirik növdən qısa parçalarla [laylalar, oxşamalar, oyunlar, tapmacalar] böyüyən uşaqlar artıq məktəb dövründə xalq ədəbiyyatının tərbiyəvi əhəmiyyəti daha yüksək olan əsərlərlə tanış olmağa başlayır. Bu əsərlər daha çox epik növə aid olmaqla bizim ən dəyərli ədəbi mənbələrimiz olan dastanlarımızın müəyyən hissələrini təşkil edir.

Azərbaycan xalqının ən möhtəşəm tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı gəncliyə tariximizi, qəhrəmanlığımızı, torpaqlarımızı, adət-ənənələrimizi öyrətmək və unudurmamaq üçün ən gözəl vasitədir. Əsərin demək olar ki, bütün boylarında vətənə sevgi, düşməyə qarşı mübarizə, qadına və anaya sonsuz hörmət və məhəbbət tərənnüm olunmuşdur ki, bu da gənc oxucuların yetişməsində onlara xüsusi dəyərlər qatmağa yardımçı olur. Belə dəyərlərdən əlavə şagirdlər dastanlarda xalqın yaşayış tərzini və məişət şəraiti ilə də tanış

olurlar. Bu onlarda qədim ata-babalarının hansı şəraitdə və hansı torpaqlarda yaşaması ilə bağlı zəngin təsəvvür vardır.

Orta məktəb şagirdlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə tanışlığı 6-cı sinif Ədəbiyyat dərslərində “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”la başlayır. Bu boy məzmunu ilə 6-cı sinif şagirdlərinə ən uyğun olan boylardandır. Boyda əsas mövzu düşməyə qarşı mübarizədir. Əsərin dili orta məktəbə uyğun olaraq xeyli sadələşdirilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, əsərin təhlili və öyrədilməsi anlayışı müxtəlif cür izah olunur və özündə bir neçə tələbi birləşdirir. Məsələn, S.Hüseynoğlu öz “Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi” metodik vəsaitində qeyd edir: “Bədii əsərin öyrədilməsi anlayışı, əsasən, iki anlayışı əhatə edir – sənət nümunəsinin məzmununun mənimsədilməsi və əsərin təhlili”[4, s. 70]. Məktəbdə aparılan təhlillər haqqında isə dönə-dönə əsas məsələnin əsərin bütövlükdə qavranılması olduğunu deyir.

Dərslərdə əsərlə tanışlıqdan sonra əsərin “bütövlükdə qavranılması” üçün xeyli bölmələr ayrılmışdır. İlk olaraq əsərin ideyasının müəyyən edilməsi üçün cədvəllər verilmişdir. İdeya müəyyənləşdikdən sonra isə ayrı-ayrı obrazlara diqqət ayrılmış və obrazlar təhlilə cəlb olunmuşdur. Belə təhlil əsərin şagird tərəfindən daha aydın dərk olunmasına və hadisələrə daha geniş pəncərələrdən baxmağa yardımçı olur. Sxemdə şəxsiyyət, davranışı, maraqları, gündəlik fəaliyyəti və müəllifin bunlara münasibəti bölmələri ayrılmışdır. Bunlarla yanaşı obrazların xarici görünüşü üçün də sxem verilmişdir ki, bu da boy üçün xüsusilə də Təpəgöz obrazı üçün əsas təhlillərdən sayılır. Boy şagirdlərə düşmənlə, problemlərlə necə üzləşməli və həll yollarını göstərir. Basat obrazının cəsarətli davranışları şagirdlərə müsbət keyfiyyətlər aşılayır.

7-ci sinif Ədəbiyyat dərslərində biz şifahi xalq ədəbiyyatının dörd nümunəsi ilə qarşılaşırıq. Bunlardan biri də “Koroğlu” dastanına aid “Durna teli” qoludur. Dastan ən gözəl tarixi abidələrimizdən olub qəhrəmanlıq dastanlarına aiddir. Bütün qollarda olduğu kimi burada da Koroğlu dəlilərinin qəhrəmanlığından söz açılır. Əsərin ideyası qadına hörmətlə başlayır. Övlada məhəbbət, qadına hörmət mövzularına bu qolda yer ayrılmışdır ki, bu da şagird tərbiyəsində önəmli yer tutur. Eyvaz obrazı qəhrəmanlığı, cəsurluğu, valideynə hörmət hissləri ilə seçilən obrazlardandır. Bu qolda Eyvaz obrazı şagird üçün nümunə hesab oluna bilər. Əsərin təhlili üçün sonda müxtəlif sxemlər verilmişdir. Belə müzakirələrlə dastanın sadəcə bu qolu deyil, ümumi dastan haqqında şagirdlərdə xeyli təsəvvür yaranır.

Dərslərdə şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə aid əfsanə janrından da bir nümunəyə yer ayrılmışdır. Bu “Xəzinəqaya əfsanəsi”dir. Yer haqqında əfsanələrə aid olan bu əsər şagirdlərdə daha çox araşdırmağa və coğrafi adlara maraq oyadır. Ümumiyyətlə, əfsanələr şagirdlər üçün maraqlı şifahi xalq nümunələridir.

8-ci sinif Ədəbiyyat dərslərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının hətta biz deyərdik ki, ən maraqlı boylarından olan “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”una yer verilmişdir. Bu boy həm maraqlı süjet xətti, həm də şagirdlərə ötürdüyü xüsusi keyfiyyətlərinə görə şagirdlər tərəfindən də sevilir və daha asan qavranılır. Əsərdə bir çox müsbət keyfiyyətlər aşılansızdır. Bunlardan başlıcası övlada yüksək məhəbbət və valideynə dərin hörmət ideyasıdır ki, ailə ideologiyasını dərk etməyə başlayan gənc dostlarımız üçün belə mövzular əvəzolunmazdır. Burada, əsasən, ailə başçısı kimi Qazan bəy, ana kimi Burla Xatun və Uruz obrazları təhlilə cəlb olunmuşdur.

Dərslərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı erkən realizm dövründə bölməsi” üzrə daha bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi verilmişdir: “Koroğlu ilə Bolu bəy”. “Koroğlu” dastanının maraqlı qollarından olan Bolu bəy qolu Koroğlu və düşməni arasında gedən mübarizədən bəhs edir. Koroğlunun hərəkətlərindən bezərə gələn Xotkar digər paşalara Koroğlunu öldürməyini tapşırır. Bu tapşırığı Dünya Xanımın qarşılığında Bolu bəy üstlənir. Lakin, sonda dastanlara məxsus sonluğa uyğun olaraq, Koroğlu və dəliləri düşmənlərə qalib gəlir. Əsərin sonunda məzmunu uyğun olaraq, təhlil tapşırıqları verilmişdir. Bu tapşırıqlarda dastan tarix fonunda

Cəlallilər hərəkəti ilə qarşılıqlı araşdırılır. Koroğlu obrazının xalq tərəfindən necə yaradıldığı müzakirə olunur. Koroğlu obrazı tarix boyu xalq tərəfindən çox sevilmiş və mübarizliyin simvolu kimi yaddaşlarda qalmışdır. “Şərq” qəzetində yayımlanan bir məqalədə belə deyilir: “Ata-analar bu gün də övladlarına Koroğlu adı verir və bununla sanki övladlarının gələcəkdə Vətəninə, elini sevən, torpağı uğrunda mərdliklə savaşan igid bir oğul olacağına təməlini qoyurlar. Koroğlu mahnılarda, qoşmalarda, bayatılarda ən çox səslənən addır” [5]. Belə bir obraz şagirdlərə əlbəttə ki, yalnız müsbət keyfiyyətlər ötürəcəkdir.

Tanış olduğumuz bu nümunələr şifahi xalq ədəbiyyatının şagird tərbiyəsində nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğuna qısaca nəzər yetirmək üçün yetərlidir.

Ədəbiyyat

1. Süleymanova A., Bağırova T. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik. Bakı – 2016, Bakı nəşr, 239 səh.

2. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik. Bakı – 2016, Bakı nəşr, 208 səh.

3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik. Bakı – 2016, Bakı nəşr, 207 səh.

4. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi. Bakı – 2019, 263 səh. s

5. <http://anl.az/down/meqale/sherq/2011/iyul/190780.htm>

XÜLASƏ

Fikrimizi ümumiləşdirərək, qeyd edə bilərik ki, şifahi xalq ədəbiyyat nümunələri orta məktəb dərsləkləri üçün əsaslı olaraq seçilmişdir. Bu baxımdan şagirdlərin düzgün şəkildə tərbiyələndirilməsi, onlara yüksək vətənpərvərlik duyğularının aşılması və öz xalqının keçmişini daha yaxından mənimsəməsi üçün əvəzsiz rol oynayır. Dərsləklərdə müraciət olunan şifahi xalq ədəbiyyatı janrı daha çox dastan olduğundan, əsasən, bu janrla bağlı danışmağı lazım bilmişik. Janrın əsas xüsusiyyəti həm lirik, həm də epik növün xüsusiyyətlərini özündə daşmasıdır. Dastanı təqdim edən aşıq əhvalatı nağıl edərək saz havasının müşayiəti ilə qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını əks etdirən şeirlər də söyləyir. Dastan janrının qəhrəmanlıq dastanları növünə aid olan bu nümunələr şagirdlər üçün həm tərbiyəvi, həm də tarixi mənbə hesab oluna bilər. Dastanla tanış olan şagirdlərdə doğma yurda, vətənə sevgi hisləri qabarır, el-obanı, xalqı müdafiə etmək istəyi baş qaldırır. Valideynlərə, yaşlılara, özündən böyüklərə hörmətin vacibliyi çox maraqlı bədii süjetlərlə sanki, oxuculara isbat olunur. Buna görədir ki, dərsləklərimiz nə qədər yenilənib dəyişilsə də, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə hər zaman yer verilir.

Талыбова Шахана

Значение примеров устной народной литературы в учебниках

V-IX классов в обучении учащихся

РЕЗЮМЕ

Обобщая наше мнение, можно отметить, что образцы устной народной литературы были выбраны в основном для школьных учебников. В связи с этим он играет неограниченную роль в правильном воспитании учащихся, воспитании у них высокого чувства патриотизма и более глубокого понимания прошлого своего народа. Поскольку жанр устной народной литературы, используемый в учебниках, больше эпический, мы сочли необходимым говорить в основном об этом жанре. Главная особенность жанра в том, что он имеет черты как лирических, так и эпических жанров. Рассказывая историю ашуга, представившего сагу, он также декламирует стихи, отражающие чувства и эмоции героя, в сопровождении музыки. Эти примеры, относящиеся к типу героических эпосов жанра эпоса, могут считаться как учебными, так и историческими источниками для школьников. Студенты, знакомящиеся с сагой, развивают чувство любви к

своей Родине, желание защитить деревню и людей. Важность уважения к родителям, старикам и старикам доказывают читателям очень интересные художественные сюжеты. Поэтому, сколько бы не обновлялись наши учебники, всегда есть образцы устной народной литературы.

Talybova Shahana

**The importance of examples of oral folk literature in the textbooks
of V-IX grades in the education of students**

SUMMARY

Summarizing our opinion, we can note that the examples of oral folk literature were chosen mainly for high school textbooks. In this regard, it plays an invaluable role in properly educating students, instilling in them a high sense of patriotism and a closer understanding of the past of their people. Since the genre of oral folk literature used in textbooks is more of an epic, we found it necessary to talk mainly about this genre. The main feature of the genre is that it has the characteristics of both lyrical and epic genres. While telling the story of the ashug who presented the saga, he also recites poems that reflect the feelings and emotions of the hero, accompanied by the air of music. These examples, which belong to the type of heroic epics of the epos genre, can be considered both educational and historical sources for students. Students who get acquainted with the saga develop feelings of love for their homeland, the desire to protect the village and the people. The importance of respect for parents, the elderly, and the elderly is proved to readers by very interesting artistic plots. That is why, no matter how much our textbooks are updated, there are always examples of oral folk literature.

Səfərli Zibeydə Oktay qızı

Magistrant

Elmi rəhbər: dos. Bilal Həsənlı

**ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI**

Açar sözlər: *dramatik əsərlər, faciə, komediya, dram, ədəbiyyat, janr*

Ключевые слова: *драматические произведения, трагедия, комедия, драма, литература, жанр*

Key words: *dramatic works, tragedy, comedy, drama, literature, genre*

Dramatik əsərlər gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səhnə üçün nəzərdə tutulan bu söz sənəti nümunələri oxucuya, tamaşaçıya tərbiyəvi, emosional təsir baxımından böyük imkanlara malikdir. Hələ yazılı ədəbiyyatın yaranmasına qədər dramatik növün ən qədim nümunələri xalq oyun və tamaşalarından (dramlardan) ibarət olmuşdur. Belə ki, qədim xalq dramlarında xalqın bədii təfəkkürü, arzu və istəkləri, mənəvi dəyərləri öz əksini tapmışdır. Yazılı ədəbiyyatda komediya, dram, faciə kimi dramatik əsərləri məhz bu təməl üzərində yaranmış, inkişaf etmişdir.

Azərbaycan məktəblərində müasir ədəbiyyat dərslərində VIII sinifdə Hüseyn Cavidin “Ana” dramı, IX sinifdə Anarın “Keçən ilin son gecəsi” dramı X sinifdə M.F.Axundzadənin “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi – nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” komediyası, Nəcəfbəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi, XI sinifdə C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” dramı, C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” faciəsi, S.Vurğunun “Vaqif” dramı, İ. Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” dramı tədris olunur.

İstər nəzm, istərsə də nəsr şəklinə yazılması dramatik əsərləri lirik, epik əsərlərlə birləşdirən xüsusiyyətlərdəndir. Lakin dram əsərləri bədii ədəbiyyatın başqa növlərindən fərqlənir. Dramatik əsərlərdə hadisələrin tərənnüm, təhkiyə üsulu ilə deyil surətlərin (aktyorların) hərəkətdə, əyani şəkildə təqdimi, səhnə təcəssümü nəzərə alınaraq yazılması mühüm fərqləndirici əlamətdir.

Dram əsərlərinin faciə və komediyadan, lirik və epik əsərlərdən ciddi fərqlərini ön plana çəkən rus tənqidçisi V. Belinski yazırdı: “Dram olmuş bir hadisəni, hal-hazırda oxucu və ya tamaşaçının gözü önündə cinayət edirmiş kimi göstərməkdən ibarətdir. Dram eposla lirikanın birləşməsindən ibarət olmaqla bərabər, ayrılıqda nə o, nə də bu olmayıb, xüsusi və üzvi bir tamdır. [1, s. 67] Tədqiqatçının fikrincə, dramatik əsərlər faciə ilə komediya arasında ortaq mövqe tutur.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesində dram, komediya, faciənin kurikulumun tələbləri səviyyəsində öyrədilməsində janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Bu cəhət nəzərə alınaraq, Anarın “keçən ilin son gecəsi” dramını, M. F. Axundzadənin “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi – nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküniməşhur” komediyası, Nəcəfbəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi ilə eyni metod və üsullarla tədris etmək mümkün deyildir. Bu əsərlərin ideya-məzmununun şagirdlərə mənimsədilməsində, təhlilində müəyyən fərqlərin olması diqqətdən yayınmamalıdır. Bu, həm də təlim prosesində dramatiklik, komiklik və faciəvilik anlayışlarının mahiyyətinin və fərqlərinin şagirdlərə öyrədilməsini zəruri edir.

Dramatik əsərlərin bir mühüm xüsusiyyəti də səhnə üçün yazılmasıdır. Diqqəti dramatik əsərin həm ədəbiyyat, həm də teatr ilə bağlılığına cəlb edən görkəmli rus dramaturqu A.N. Ostrovski yazırdı ki, dram əsəri yalnız səhnədə ifa edildiyi zaman tamamlanmış formaya düşür. Ədəbi cəhəti ilə söz sənətinə, o biri cəhəti ilə səhnə sənətinə mənsub olan dram, ümumiyyətlə, incəsənətə daxildir. Pyesdə səhnəvi adlandırılan hər şey ədəbi mülahizələrlə əlaqəsi olmayan xüsusi bədii mülahizələrdən asılıdır. [8, s. 78-79]

Ədəbiyyatşünas alim Z.Əsgərlinin fikrincə, lirikadan və eposdan fərqli olaraq, dramatik növün əsas təsvir predmeti hərəkətdir. O, insanın daxili və zahiri fəaliyyətini təsvir edir; həm də hərəkətin özü vasitəsilə təsvir edir. Bu növdə fəaliyyət bədii təsvirin həm predmeti, həm də vasitəsidir.

Dramatik növdə başqa ədəbi növlərdən ayıran mühüm əlamət bədii nitqin təşkilidir. Bu növdə bədii nitq əsasən dialoji və monoloji formalarda qurulur. Yazıçı təhkiyəsindən olduqca az istifadə edilir. [5, s. 53.]

Dramatik əsərlərdə dialoq bədii nitqin ən fəal tipi, fəaliyyətin əsas göstəricisi sayılır. Dramatik əsərdə konfliktin, problemin mahiyyəti, qəhrəmanların xarakteri, həyat mövqeyi, mübarizəsi, niyyəti, başqaları ilə qarşılıqlı münasibəti daha çox dialoqda öz əksini tapır. Qəhrəman səhnədə öz nitqi ilə düşüncələrini, əhvalat və hadisələrə, digər qəhrəmanlara münasibərini birbaşa canlı, dinamik dialoq vasitəsilə tamaşaçıya çatdırır.

Dramatik əsərdəki dialoq məişətdəki dialoqdan fərqlənir. Belə ki, dramatik əsərdə personajların dialoqu həyatın bədii-dramaturji əksətdirmə formasıdır. Sənətkar tərəfindən düşünülmüş bədii-dramaturji dialoq oxucuya, tamaşaçıya, dinləyiciyə doğru yönəlir. Hadisələr inkişaf etdikcə, konflikt kəskinləşdikcə dialoqun da məzmunu, xarakteri dəyişir, vəziyyətə uyğun şəkil alır.

Anarın IX sinifdə öyrənilən “Keçən ilin son gecəsi” əsərinin qəhrəmanları müasirlərimizdir. Müəllif əsərdə bir ailənin timsalında cəmiyyətdə gedən daxili təbəddülatları, insan münasibətlərinin mürəkkəbliyini, həyatın daimi axarının, nəsillərin bir-birini əvəz etməsinin labüdlüyünü əks etdirmişdir. Dramın süjet xəttinin əsasını keçən ilin son gecəsi Həmidə ananın yaşadığı dramatik vəziyyət təşkil edir. Övladlarının bayram axşamı ananı tək qoyması onda keçmişlə bağlı nisgilli hislər yaradır, bütün həyatı kino lenti kimi göz önündən keçir. Ana bayram axşamı əvvəlki zamanlarda olduğu kimi bütün ailənin bir süfrə ətrafında yığılmasını, yeni ili birlikdə qarşılmasını istəyir. Lakin övladları artıq böyümüşlər, gənclərin yeni illə bağlı öz planları, arzuları var.

Dramda yeni il axşamı Həmidə ana ilə oğlu Rüstəmin dialoqu təsadüfi səciyyə daşımayıb müəyyən ideya-bədii funksiyaları yerinə yetirir, onların daxili aləmini, xarakterini, bir-birinə və başqalarına münasibətini aydınlaşdırmağa xidmət edir:

Rüstəm otağa gəlir. Həmidə xala onun qoluna girir, onu telefona tərəf gətirir.

Həmidə: Götür zəng elə.

Rüstəm: Hara?

Həmidə: Özün bilirsən hara.

Rüstəm: Yox.

Həmidə: Deyirəm zəng elə. Bax uşaqlardan heç biri, elə içi sən qarışıq, heç vaxt mənim sözümdən çıxmıybsınız. Bu yeni il gecəsi sözümlü yerə salsan, ömrüm boyu sənənlə barışmam.

Rüstəm: Ana. . . yox. . . axı. . .

Həmidə: Deyirəm zəng elə, qurtardı (*Yumşaq*). Bax, bala, məndən sənə əmanət, adam arasında çox söz olar, amma hər sözü uzatmazlar, hər söhbəti şişirtməzlər. Özünüz öz aranızda həll eləyin qurtarıb getsin. Elə belə vaxt dalaşırırsız-barışırsız, heç kəsin işinə deyil, kimin nə borcuna, heç kəsin də xəbəri olmur. Amma indi təzə il axşamı siz bir yerdə olmayanda bu küsüvüzü hamı biləcək. Atası da, anası da, qohum-əqrəbası, qonşu, tanış-biliş, hamı. Dost var, düşmən var. . . Niyə qızı öz adamları yanında başısaşağı, gözü kölgəli eləyirsən?

Rüstəm: Ay ana, axı sən birini bilirsən, birini bilmirsən.

Həmidə: Bilmirəm, bilmək də istəmirəm.

Rüstəm: Mən bu axşam onunla görüşmək istəmirəm.

Həmidə: Görüşürsünüz, görüşürsünüz öz işinizdir. Amma zəng eləməyinə, zəng elə.

Rüstəm: Axı. . .

Həmidə: Əgər istəmirsən ki, bu axşam ürəyimi qırasan. . . Bax, əgər mən səndən küsəm, çətin barışam. Mən lap ciddi deyirəm. Səndən elə inciyərəm ki. . .

Bu dialoq Həmidə ananın daxili aləmi, mənəvi zənginliyi barədə oxucuda, tamaşaçıda dolğun təsəvvür yaranmasında mühüm rol oynayır. El adətində görə, bayram günü küsülülərin barışmasını istəyən ana oğlu Rüstəmə nişanlısı ilə küsülülüyə son qoyub barışmasını təkidlə məsləhət görür, ağbırçək kimi gənclərə doğru yol göstərir.

Bayram axşamı bütün ailəni – övladları Gülarə, Dilarə, Rüstəm, Tofiqi ata ocağının başına yığmağı arzulayan ana tək qalib öz taleyi haqqında düşünür, xəyallara dalır, təzadlı hisslər keçirir. Ana ilə oğlunun dialoqu bayram axşamı baş verən hadisələr zəncirində bir halqadır, ümumi ovqatın, münasibətlərin səciyyəsinin başa düşülməsinə xidmət edir. Söhbətin yeni il ərəfəsində baş verməsi dialoqun məzmununu, personajların əhval-ruhiyyəsini müəyyənləşdirir. Dialoq Həmidə ana ilə oğlunun da münasibətlərini aydınlaşdırır, nəticə etibarilə Rüstəmi fəaliyyətə -nişanlısı ilə barışmağa sövq edir.

Əri Qəzənfərin maqnitofonda monoloq səciyyəli səs yazısını dinləyən ana həyatın bu axarının qanunauyğunluğunu başa düşür: “Sonra, Həmidə, bir gün gələcək, hamısı böyüyəcək, boya-başa çatacaq və yuvasını tərk eləyən quşlar kimi bir-bir uçub gedəcəklər. Bax, onda onlara vəfasız demə ha! Onu bil ki, hara getsələr, hansı ailəyə düşsələr səndən də, məndən də nə isə aparacaqlar. Necə ki, biz də bir-birimizlə görüşəndə hərəməz öz ata-babalarımızdan nə isə bir şey gətirmişdik. . . Yaxşı da, pis də keçir, nəsil-nəsil keçir. . . Biz mən biləni yaxşı yaşamışıq, əlimizin zəhmətilə çörək qazanmışıq. Qoy, bizim həyatımızda yaxşı nə olubsa, uşaqlarımız özləri ilə təzə həyatlarına, təzə nəsillərə aparsınlar. Həyat da elə budur da. Bax belə.”

Ədəbiyyat dərslərində dramın səhnə ilə, kino ilə əlaqəsi də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Anarın “Keçən ilin son gecəsi” əsəri üzrə çəkilmiş bədii filmdən bir parçanın nümayiş etdirilməsi, aktyorların ifası, rejissor yozumu əsərin ideya-məzmununun dərinədən mənimsənilməsinə yardımçı olur.

Dramatik əsərlərin məzmununun mənimsənilməsi, təhlili prosesində janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması dərslərin səmərəliliyini artırır, bədii mətnin forma və məzmun vəhdətində qavranılmasına səbəb olur. Bu baxımdan müəllimin dərslə hazırlığı, kurikulumun tələblərinin nəzərə alınması, şagirdlərinin müstəqil işinin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Belinski V. Q. Belinski. Seçilmiş məqalələr. Bakı: Uşaqgəncləş, 1948.
2. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisi metodikası” ali məktəb üçün Bakı: Maarif, 1968.
3. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı: Bakı Universiteti, 1992.

4. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008.
5. Əsgərli Z. Poetika. Bakı: Elm, 2014.
6. Həsənli B. Əbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2016.
7. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009.
8. Островский А. Н. Русские писатели о литературе. Л. , 1939, с. 78-79.

Səfərli Z.

**Ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərlərin öyrənilməsində
janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması**

XÜLASƏ

Ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesində dram, komediya, faciənin kurikulumun tələbləri səviyyəsində öyrədilməsində janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Dramatik əsərlərin məzmununun mənimsənilməsi, təhlili prosesində janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması dərslərin səmərəliliyini artırır, bədii mətnin forma və məzmun vəhdətində qavranılmasına səbəb olur. Bu baxımdan müəllimin dərsə hazırlığı, kurikulumun tələblərinin nəzərə alınması, şagirdlərinin müstəqil işinin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Safarli Z.

**Taking into account the characteristics of the genre in the study
of dramatic works in literature classes**

SUMMARY

Taking into account the characteristics of the genre in the teaching of drama, comedy, tragedy at the level of the requirements of the curriculum in the teaching process in secondary schools is an important requirement. Mastering the content of dramatic works, taking into account the characteristics of the genre in the process of analysis increases the effectiveness of the lesson, leads to the perception of the literary text in the unity of form and content. From this point of view, the teacher's preparation for the lesson, taking into account the requirements of the curriculum, the organization of independent work of students are important.

Сафарли З.

**Учет особенностей жанра при изучении драматических произведений
на уроках литературы**

РЕЗЮМЕ

Учет жанровых особенностей при преподавании драмы, комедии, трагедии на уровне требований учебной программы в учебном процессе в общеобразовательных школах является важным требованием. Освоение содержания драматических произведений с учетом особенностей жанра в процессе анализа повышает эффективность урока, приводит к восприятию художественного текста в единстве формы и содержания. С этой точки зрения важна подготовка учителя к уроку с учетом требований учебного плана, организация самостоятельной работы учащихся.

**Fərruxova Kübraxanım Emin qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr**

AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOQRAFİYASININ İNKİŞAF TARİXİNƏ DAİR

Açar sözlər: *imla, ərəb qrafikası, rus qrafikası, latın qrafikası, müstəqillik dövrü, təlim, lüğət*

Ключевые слова: *орфография, арабская графика, русская графика, латинская графика, период независимости, обучение, словарь*

Key words: *spelling, Arabic graphics, Russian graphics, Latin graphics, the period of independence, training, dictionary*

Sözlərin və onun qrammatik formalarının düzgün yazılışını müəyyənləşdirən orfoqrafiyamız cəmiyyətimiz, dövlətçilik sistemimiz, ədəbi dilimiz kimi müəyyən tarixi inkişaf yolu keçmişdir və bu inkişaf tarixini izləmədən müasir orfoqrafiyamız, onun tərtibi sistemi, təlimi işləklik səviyyəsi barədə əsaslı danışmaq olmaz. Professor N.Əhmədli orfoqrafiyamızı Konstitusiyamızla müqayisə edərək yazır: “Orfoqrafiya qələm dünyasının Konstitusiyasıdır: Konstitusiyaya isə qüsursuz olmalıdır” (6). Professor Ə. Dəmirçizadə isə orfoqrafiyanı “. . . yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyən qaydalar sistemi” (3, 233) adlandırır. Dünyadakı bütün sivil millətlərin yazı mədəniyyəti həmin dildə mövcud olan orfoqrafik qaydalar vasitəsilə tənzimlənir.

Azərbaycan dilinin mövcud leksikonu, orfoqrafiyası və digər lüğətləri (izahlı, terminoloji, frazeoloji, etimoloji, tərcümə və s.) də özünəməxsus elmi, metodiki araşdırmalar, təhlillər, mücadilələr sayəsində formalaşmışdır. Orfoqrafiyamızın təşəkkülü ədəbiyyatımızın, dilçiliyimizin, dövlətçiliyimizin inkişafı ilə bağlıdır və onları bir-biri ilə vəhdətdə araşdırmaq lazımdır. Bunu nəzərə alaraq “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” dərslisinin müəllifləri orfoqrafiyamızın inkişafı, yaradılması uğrunda mübarizəni dörd mərhələyə bölür:

1. Ərəb əlifbası dövrü (VII əsrdən 1922/29-cu ilə qədər)
2. Latın əlifbası dövrü (1929-1939-cu illər)
3. Rus əlifbası dövrü (1939-1991-cin illər)
4. Yeni latın əlifbası dövrü (1991-dən başlanan mərhələ)

Professor Ə. Tanrıverdi isə özünün “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı dərs vəsaitində isə 1991-ci ildən 2001-ci ilədək həm latın, həm də kiril əlifbasından müştərək istifadəni nəzərə alaraq əlifbamızın, orfoqrafiyamızın inkişafını beş mərhələyə bölür və bir qədər də dərinə gedərək runik, uyğur, mani, soğdi əlifbalarını da mərhələ elementləri kimi görür (5).

Bu mərhələlərdə yazılı nitqin əsasını təşkil edən orfoqrafiyamız həm məzmununa, həm də müxtəlif qrafikaların gətirdiyi spesifikaya görə fərqlənir, bir orfoqram digərindən seçilir. Məsələn, ərəb əlifbasından istifadə mərhələsində həmin əlifbanın fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dilinin fonetik sistemində, dil qaydalarına uyğun gəlmədiyini qeyd edən M.F.Axundov, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Mahmudbəyov və digərləri bu əlifbanın dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar.

Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov ərəb əlifbasını mədəni geriliyimizin əsası sayır və onun dəyişdirilməsi uğrunda yorulmadan mücadilə aparırdı. O, ərəb əlifbası ilə yazılan sözlərdə saitlərin yazılmamasını, bəzi saitlərimizi (a, o, i) ifadə edən hərflərin olmamasını, nöqtələrin çoxluğunu, bir hərfin situasiyaya uyğun olaraq müxtəlif formada yazılmasını böyük qüsurlu hesab edir, yeni əlifba layihələri hazırlayaraq əlifba islahatı aparmağın zəruriliyini əsaslandırır.

Onun həmfikiri, Azərbaycan mətbuatının banisi H.B.Zərdabi yeni məktəblərin açılmasını təkid etməklə bərabər, fars, ərəb dillərində mükəmməl bilən müəllimlərin olmamasını diqqətə çatdırır, elmi-metodiki cəmiyyətlərin yaradılmasını tövsiyə edirdi.

Dövrünün böyük ictimai-siyasi xadimi, dramaturqu N. Nərimanov “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” əsərində qaydasız yazılan inşalara qarşı çıxır, ərəb əlifbasının yazı qaydalarını mürəkkəbləşdirdiyini qeyd edərək asan yazını düzgün və rahat oxunun şərti kimi göstərirdi.

Bir sıra dırslıqların, metodik göstərişlərin müəllifi olan M. Mahmudbəyov “Türk əlifbası və ilk qiraət”, “İkinci il”, “Üçüncü il”, Yeni türk əlifbası” dərsləklərində həmmüəlliflərdən biri kimi orfoqrafiyaya, əməli yazılara diqqət ayırır, yazımızda hökm sürən hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq istəyirdi. O, dili hamının başa düşəcəyi bir hala gətirməyə çalışırdı.

M.Mahmudbəyovun 1911-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi 24 səhifəlik “İmlamız” kitabçasında orfoqrafiyanın əhəmiyyəti, mətbuatda, tədrisdə doğurduğu çətinliklər tutarlı misallarla şərh edilir, tələffüzün, yazının, yoxsa dil qanununun yazıda əsas olması araşdırılır. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, tələffüz orfoqrafiya üçün əsas götürülə bilməz. Bu zaman ortaya çıxan və müxtə-

lif tələffüzləri əks etdirən orfoqrafiyalar maarif, mətbuat işinə ziyan vurmuş olar. Bunu nəzərə alaraq M.Mahmudbəyov orfoqrafiyanı fonetik prinsip əsasında tərtib etməyi məsləhət görür. O, qeyd edir ki, orfoqrafiyamızı və yazımızı çətinləşdirən amillərdən biri də

əlifbamızın naqis olmasıdır, yəni ərəb əlifbasının mövcudluğudur. M.Mahmudbəyov sözləri ərəb hərəkələrinə görə deyil, ahəng qanununa uyğun olaraq yazmaq lazımdır.

Professor A.Abdullayev M.Mahmudbəyovun “İmlamız” kitabçasını dəyərləndirərək yazır; “M. Mahmudbyovun “İmlamız” adlı əsərində orfoqrafiyamız haqqında çox qiymətli, o zaman qədər heç söylənilməmiş və tədqiq olunmamış məsələlər barədə orijinal fikirlər irəli sürmüşdür. Bu əsər zamanı üçün çox faydalı, elmi metodiki cəhətdən qiymətli bir vəsaitdir” (1, 143).

Qrafikamız, orfoqrafiyamız uğrunda mübarizədə V.Xulufu, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, F.Köçərli kimi ziyalılarımızın da zəhməti unudulmamalı, əlifba islahatları ilə bağlı fəaliyyətləri qiymətləndirilməlidir. “Yeni türk əlifbası və yazı qaydaları” (V.Xulufu) kimi əsərlər “İmlamız”dan sonra orfoqrafiya məsələlərini əhatə edən tədqiqat nümunələridir. V.Xulufu da orfoqrafiyamızda ahəng qanununu gözləməyi, səslərin qalın və incəliyinə görə bir-birini izləməsini yazıda nəzərə almağı tövsiyə edirdi.

Bələliklə, M.F.Axundovla başlanan əlifba islahatları məsələsi öz bəhrəsini verməyə başladı. 1922-ci ildə Yeni Əlifba Komitəsi yaradıldı və Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Yeni yol” qəzeti latın qrafikası ilə çıxmağa başladı. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda F.Ağzadə “Türk dillərinin orfoqrafiyası” mövzusunda çıxış etdi. 1927-ci ildə Yeni Əlifba Komitəsinin plenumu çağrılarla bütün layihələr nəzərdən keçirildi və vahid layihə ortaya qoyuldu. Nəhayət, 1929-cu ildə tam olaraq latın qrafikasına keçid baş tutdu və ilk orfoqrafiya lüğəti çap olundu.

İstər yeni latın qrafikasının qəbulunda, onun sonrakı inkişafında, istərsə də Azərbaycan dilçiliyinin, terminologiyasının, dil təliminin formalaşmasında xidməti olan alimlərimizdən biri də B. Çobanzadə idi. O, Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayın, türkdilli dövlətlərdə yeni əlifbaya keçidin təşkilatçısı olmuş, Bakı Dövlət Universitetində müəllimlik etmiş, Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Terminologiya Komitəsinə rəhbərlik etdiyi dövrdə “Canlı şivələr” lüğətinin (Azərbaycan, rus, alman dillərində) tərtibçilərindən biri olmuşdur.

1929-1939-cu illərdə latın qrafikasından, 1939-1991-ci illər kiril (rus) qrafikasından istifadə dövründə hazırlanan lüğətlərin, elmi tədqiqat və təlim materiallarının hazırlanmasında B.Çobanzadə məktəbinin yetirmələri olan M.Şirəliyevin, Ə.Dəmirçizadənin, M.Hüseynzadənin, A.Tağızadənin və digərlərinin böyük xidmətləri olmuşdur. Həm rus qrafikası, həm də yeni latın qrafikası mərhələsində A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, H.Balıyev, B.Əhmədov, N.Abdullayev, Ə.Kəlbəliyev, V.Qurbanov, Ə.Abbasov və başqaları orfoqrafiya, lüğətçilik, orta məktəbdə Azərbaycan dili təlimi metodikası sahəsində xeyli işlər görmüş, dərsliklərin, imla-ifadə mətnlərinin, orfoqrafiya-opfoepiya lüğətlərinin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişlər.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarına” uyğun olaraq 1940, 1960, 1975, 2004, 2013-cü illərdə get-gedə təkmilləşən, dilimizin daha geniş fondunu əhatə edən orfoqrafiya lüğətləri çap olunmuşdur. Bu gün də bəzi qaydaların təkmilləşdirilməsi, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin orfoqrafiya lüğətlərindəki təcrübəyə əsaslanmaqla yeni orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması üzərində işlər davam edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, 1958, 203 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 273 s.
3. Balıyev H. , Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 380 s.
4. Məmmədova A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi. Bakı, 2015, 324 s.

5. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010, 457 s. 6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Az>.

Fərruxova Kübraxanım Emin qızı
Azərbaycan dili orfoqrafiyasının inkişaf tarixinə dair
XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili orfoqrafiyasının ümumi inkişaf tarixinə nəzər salınır və ərəb, rus, latın qrafikalarından istifadə mərhələlərində orfoqrafiyaya münasibət məsələləri araşdırılır. Görkəmli maarifpərvərlərimizin əlifbamız, stabil və elmi əsaslı orfoqrafiyamız uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edilir. Аyrı-ayrı tədqiqat əsərləri, elmi-metodiki mənbələr təhlil olunaraq ümumiləşdirilir.

FarruxovaKubraxanumEminkızı
К истории развития орфографии Азербайджанского языка
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается общая история развития орфографии азербайджанского языка и исследуется отношение к орфографии на этапах использования арабской, русской и латинской график. Речь идет о борьбе наших выдающихся просветителей за наш алфавит, за стабильное и научно обоснованное правописание. Анализируются и обобщаются отдельные исследовательские работы, научно-методические источники.

FarruxovaKubraxanumEmin

SUMMARY

The article examines the general history of the development of spelling in the Azerbaijani language and examines the attitude to spelling at the stages of using Arabic, Russian and Latin graphics. It is about the struggle of our outstanding educators for our alphabet, a stable and scientifically sound spelling. Individual research works, scientific and methodological sources are analyzed and summarized.

Fərruxova Kübraxanım Emin qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

V SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ İZAHLI
LÜĞƏTLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *mətn, standart, anlama, dinləmə, oxu, yazı, izahlı lüğət*

Ключевые слова: *текст, стандарт, понимание, аудирование, чтение, письменность, толковый словарь*

Key words: *text, standard, comprehension, listening, reading, writing, explanatory dictionary.*

Orta məktəb ana dili təliminin ana məqsədlərindən biri də odur ki, şagirdlər Azərbaycan dili təliminin düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsi olduğunu dərk etsinlər və bilsinlər ki, bu dil ünsiyyət vasitəsi kimi onlara cəmiyyətdə birgəyaşayış normalarını tənzimləmək üçün lazımdır. Dil təlimi vasitəsilə qazanılan səriştələr davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətdə onlara kömək göstərəcəkdir. Dil təlimi prosesinə bələdçilik (fasilitatorluq) edən müəllim də bilməlidir ki, onun şagirdi dil qaydalarını, tərifləri, mətnləri əzbərləyən fənyönlü obyekt deyil, prosesin əlamətlərinə, təlimi nəticələrə müstəqil yanaşan, öz nöqtəyi-nəzəri olan şəxsiyyətönlü subyektdir. Bu subyektin “. . . şəxsiyyət kimi formalaşması cəmiyyətdə və təbiətdə baş verən dəyişiklik fonunda özünü dərinəndən dərk etməsi ilə bağlıdır” (4, 33).

Azərbaycan dili təliminin ümumi təlim nəticələrinə görə tam orta məktəbi başa vuran şagird mətnləri üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə təhlil etməyi, onlara münasibət bildirməyi, nitq inkişafı üçün zəruri olan normaları şifahi və yazılı nitqində tətbiq etməyi bacarmalıdır. Bu nəticənin alınması üçün məzmun xətləri arasında inteqrasiya düzgün qurulmalı, şagird mətn,

mətnin hissələri, məndə olan yeni sözlər, mətnin semantik-qrammatik quruluşunu müəyyənləşdirən dil qaydaları haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdır. Xüsusilə, şagirdlərin lüğət fondunun zənginləşdirilməsi ilə bağlı aparılan işlər, onların fəal lüğət fondunun artırılması, yeni sözlər üzrə aparılan işlərin düzgün qurulması ümumi nitq inkişafına təkan verən amillərdir.

Təbii ki, uşaqlar ibtidai sinfə ailədə, məişətdə qazandıqları müəyyən söz ehtiyatları ilə qədəm qoyurlar və ibtidai sinif mərhələsində onların ilkin lüğət fondu sistemləşdirilir, formalaşdırılır və müəyyən elmi-üslubi qaydalara tabe etdirilir. Onların nitqi dialektizmlərdən, ədəbi tələffüzə uyğun olmayan normalardan təmizlənir, orta məktəb səviyyəsi üçün şüurlu nitq inkişafının fundamenti qoyulur. İbtidai siniflərdən başlayaraq uşaqlar mətnlərdəki çətin sözləri lüğətlərdən tapma, onları sinonimləri ilə əvəz etmə vərdişlərinə sahiblənilir. İbtidai mərhələnin son sinfində dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı məzmun xətləri üzrə bir çox standartların reallaşdırılması nəticəsində şagirdlər sabit nitq bacarıqlarına yiyələnir, qarşılaşdığı yeni sözlərin mənalarını başa düşür, başa düşmədikdə isə onları müəyyən mənbələrdən axtarıb tapmağı bacarırlar. “Ümumi təhsilin fənn standartları”nda da qeyd edildiyi kimi “lüğətlərdən, məlumat kitablarından istifadə edirlər” (5, 6).

Yuxarıda sadalananlardan görüldüyü kimi V sinif şagirdləri üçün mətn, onun üzərində işləmək, məndəki yeni sözləri izahlı lüğətlərdən tapmaq, yazılışı çətin sözləri orfoqrafiya lüğətinə baxmaqla müəyyən etmək heç də yeni proses deyildir. Yəni şagird artıq sadə formada da olsa lüğətlərlə işləmək bacarığına, məlumatları müxtəlif mənbələrdə axtarmaq texnikasına sahiblənib. Həm müəllim, həm də şagird bu ilkin bazaya istinad etməklə öz işini uğurla qura və yüksək təlimi nəticələrə sahib ola bilər.

Məktəb pedaqoji təcrübələrində müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, müəllimlər çox vaxt şagirdlərin lüğətlərlə işləmək vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalmır, lüğətlərlə işi təlim prosesi üçün üçüncü, dördüncü dərəcəli iş hesab edirlər. Halbuki, lüğətlərlə iş həm mətni dərinləndirən anlamağa kömək edir, həm də şagirdlərdə dərsləkdən kənar alternativ mənbələrdən istifadə qabiliyyəti formalaşdırır, inteqrasiyaya meyli güclənir. Dinləmə və danışmada yeni sözlərdən keyfiyyətli istifadə hər iki bacarığı gücləndirir.

Şagirdlər orta məktəbin ilk pilləsindən etibarən bir çox lüğətlərlə (orfoqrafiya, orfoepiya, izahlı lüğət, terminoloji lüğət vəs.) işləmə vərdişlərinə malikdirlər və bu vərdişlər tam orta məktəbin son pilləsində inkişaf etdirilir. Şagirdlər təkcə əldə olan məktəbli lüğətlərdən deyil, böyük auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş lüğətlərdən, internet elektron lüğətlərdən istifadə etməyi öyrənir.

Biz daha çox V sinif mətnlərinə istinad etməklə izahlı lüğətlər, onların funksiyası və mətni dərinləndirən rolunu barədə danışmaq istəyirik. V sinif “Azərbaycan dili” dərslində müxtəlif məzmunlu 70 mətn verilmiş və dərsləyin sonunda isə həmin mətnlərə aid olan 250-ə qədər sözün izahlı lüğəti təqdim olunmuşdur. Onu deyək ki, müasir dərsləklərin sonluğunda izahlı lüğətin verilməsi həm məzmun, həm də dizayn baxımından dərsləkdəki tərtibatçıların uğurlu seçimidir. Şagird hər hansı bir yeni sözü digər mənbələrdən deyil, birbaşa əlinin altında olan dərsləkdən tapıb aydınlaşdırmaqla bilir. Lüğətin tam halda dərsləyin sonunda verilməsi həm də şagirdlərə lüğətdə sözü axtarma vərdişlərini də formalaşdırır. Məktəbin və ədəbiyyat kabinetinin internet imkanları olarsa, müəyyən sözlərin internet kataloqlarından axtarılması şagirdlərdə yeni texnologiyalarla rəftarı da formalaşdırmaqla mümkündür.

Hər hansı bir mətnin mənimsədilməsində anlaşılmayan sözlərdən istifadə edib keyfiyyətli mənimsəməyə nail olmaq mümkündür. Mətni başa salmaq üçün ya şagirdin lüğət ehtiyatından istifadə etməklə, ya da ifadə edəcəyini yeni sözün leksik məzmunu barədə müəyyən məlumat verməklə.

Şagird, əsasən, dərsləyin sonundakı izahlı lüğətdən istifadə etməlidir. Müəllimin sinfə böyük izahlı lüğətlər gətirməsi və sözün izahının oradan axtarışını tapşırması vaxt itkisinə səbəb olar və ümumi təlimi nəticəyə mənfi təsir göstərir. Bizcə, bütün dərsləklərin sonundakı lüğətlərin bir toplum halına salınaraq məktəblinin izahlı lüğətinin tərtib olunması daha düzgün yol olardı.

Lüğətlərlə düzgün və məqamında işləmək dərsin keyfiyyətinə müsbət təsir edə və şagirdlərin aktiv lüğət fondunu zənginləşdirə bilər. Təlim prosesində lüğətlərdən istifadənin düzgün aparılmaması müəyyən amillərlə bağlı olur. Müəllim özü izahat verib, şagirdə lüğətlə işləmə imkanı yaratmır. Yaxud, müəllim özü lüğətlərlə işləmənin səmərəli texnologiyalarını bilmədiyinə görə bu işi təlimdə arxa plana keçirir.

Məsələn, V sinifdə “Mukafat” mətni üzrə iş apararkən “çatlaşmaq”, “klip”, “üyüdüb-tökmək”, “xülasə” sözlərini söz ehtiyatı kimi mənimsətmək lazım gəlir. Bunlardan “çatlaşmaq”, “klip” sözlərinin mənasını izah etmək, “üyüdüb-tökmək” sözünün sinonimini tapmaq, “xülasə” sözününsə ikimənalılığını şərh etmək tapşırığı verilir. İxtisasını yaxşı bilən müəllim bu sözlərin hamısının dərslik sonundakı izahlı lüğətdə verildiyini bilsə də, tapşırıq şərtindəki müxtəlifliyi də şagirdə başa salmalıdır. Tam leksik mənanın, frazeoloji mənanın, sinonimliyin fərqli şeylər olduğu aydınlaşdırılmalıdır. Mətdəki 7-ci tapşırığa cavab almaqla “xülasə” sözünün həm aydınlaşdırıcı ifadə, həm də hər hansı bir mətnin qısa məzmunu kimi başa salınmalıdır.

“Bizim riyaziyyat müəllimimiz” mətni ilə bağlı işdə “yola vermək”, “boğazında qalmaq”, “Təcili qan axtarılır” mətnində “donor”, “pərəstiş”, “qibtə”, “paxıllıq” sözlərinin izahı yuxarıda göstərdiyimiz sistemdə izah edilməlidir. Nəhayət, leksik qaydaların mənimsədiyi mətnlərə işdə, xüsusilə, “Lüğətlər” mətni üzrə işdə izahlı lüğətin quruluşu barədə elmi məlumat verilməli, bir neçə söz aid olduğu nitq hissəsi, mənşəyi, aid olduğu sahə konkret dil faktları, cümlələrlə başa salınmalıdır.

V sinifdən başlayaraq lüğətlərlə işin mərhələləri (hazırlıq, ilkin tanışlıq, əsas) elə sistemləşdirilməlidir ki, şagirdlərdə lüğətlərlə işləmək bacarığı tədricən formalaşsın və şagirdlər yeni sözün aşkarlanmasında, digər qarşılıqlı əvəzlənməsində, həmin sözün cümlədə işlənməsində çətinlikçəkməsinlər. Onlar müəllimin köməyi olmadan da sinifdən xaric oxu materialı ilə məşğul olanda, mütaliə edəndə çətin sözlərin izahını axtarıb tapmaq bacarsınlar. Essələr, inşalar yazanda, layihələr hazırlayanda həmin sözlərdən lüğət fondunun aktiv nümunəsi kimi səmərəli istifadə edə bilsinlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili 5-ci sinif. Dərslik. Bakı, 2012, 199 s.
2. Azərbaycan dili. Metodik vəsait. Bakı, 2012, 199 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı, 2011, 504 s.
4. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (V-XI siniflər). Bakı, 2015, 211 s.
5. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, 2012, 400 s.

Fərruxova Kübraxanım Emin qızı

V sinif Azərbaycan dili təlimində izahlı lüğətlərlə işin təşkili

XÜLASƏ

Məqalədə V sinif “Azərbaycan dili” dərsliyindəki mətnlərin məzmunu, strukturu və məzmun standartlarının reallaşma mexanizmlərindən danışılır. Xüsusilə, dinləyib-anlama və danışma, oxu məzmun xətləri üzrə işdə izahlı lüğətlərdən istifadənin təlim keyfiyyətinə təsiri araşdırılır. İzhahlı lüğətlərlə işin təşkili formalarından bəhs edilir.

Фаррухова Кубраханум Емин кызы

Организация работы с толковыми словарями в V классе обучения

Азербайджанскому языку

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются содержание, структура и механизмы реализации стандартов содержания текстов в учебнике “Азербайджанский язык” 5-го класса. В частности, исследуется влияние использования толковых словарей на качество обучения по ли-

нии прослушивания-понимания, речи и чтения. Рассматриваются формы организации работы с толковыми словарями.

Farruxova Kubraxanum Emin

**Organization of work with talk dictionaries in the V class of teaching
the Azerbaijani language**

SUMMARY

The article discusses the content, structure and mechanisms for the implementation of standards for the content of texts in the textbook "Azerbaijani language" 5th grade. In particular, the influence of the use of explanatory dictionaries on the quality of learning in terms of listening-comprehension, speech and reading is investigated. The forms of organization of work with explanatory dictionaries are considered.

Ahıyeva Pəri Şahin qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN YENİ TƏHSİL KONSEPSİYASI HAQQINDA

Açar sözlər:*müasir təhsil, kurikulum, interaktiv təlim, peşəkar müəllim*

Ключевые слова:*современное образование, учебный план, интерактивное обучение, профессиональный учитель*

Key words:*modern education, curriculum, interactive learning, professional teacher*

Hər bir xalqın uğurlu gələcəyinin qurulmasında və sağlam düşüncəli gəncliyin formalaşmasında təhsilin mühüm rolu vardır. Məhz dərs prosesində tariximiz, mənəvi dəyərlərimiz, Milli Qəhrəmanlarımız, maarifpərvər ziyalılarımız, ədiblərimiz və s. barədə məlumatlandırırıq. Azərbaycan vətəndaşının ən ümdə borcu övladlarını hələ körpəliyindən vətənpərvər ruhda böyütmək, tərbiyə etməkdir. Tariximizin, vətən uğrunda canlarından keçən Milli Qəhrəmanlarımızın, görkəmli şəxsiyyətlərimizin yaddaşlardan silinməməsi, unudulmaması üçün təkcə müəllimlər deyil, sahəsindən, kimliyindən asılı olmayaraq hər bir Azərbaycanlı səylə çalışmalıdır. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq müasir mərhələdə buna nail olmaq üçün daha əlverişli şərait yaranmışdır. Məlumdur ki, bu gün Azərbaycan təhsili vacib bir keçid mərhələsini yaşayır. Bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da təhsil sahəsində mühüm islahatlar keçirildi. Artıq ənənəvi təhsilin yerini yeni təhsil konsepsiyasına əsaslanan müasir təhsil sistemi aldı.

“Yeni yaranan təhsil sistemi özünün humanist, demokratik, humanitar prinsipləri ilə seçilir. Özündə milli və bəşəri dəyərləri ehtiva etmək missiyası daşıyan bu sistemin ən mühüm amalı, məqsədi insanı bir şəxsiyyət, vətəndaş kimi yetişdirməkdir. Ümumi təhsilin bütün komponentlərinin qurulmasında insan amili mühüm həlledici rol oynamaqla bütün pedaqoji fəaliyyətlərin əsasını təşkil edir. Bu zaman öyrənənlərdə tənqidi, yaradıcı və məntiqi təfəkkürün formalaşması başlıca məqsəd kimi əsas yeri tutur”[6, 15].

Azərbaycanda yeni təhsil konsepsiyasının üstünlüklərini daha aydın başa düşmək üçün, hər şeydən əvvəl, ənənəvi təhsillə müasir təhsil sistemi arasındakı fərqli cəhətləri göz önünə gətirmək lazımdır. Ənənəvi dərslərin çatışmazlıqları nə idi? Nə üçün əsrlər boyu tətbiq olunan, uğurlu nəticələr əldə edən dərs sistemi bu gün bizi qane etmir? Bu suallara cavab axtarmazdan öncə onu yadda saxlamalıyıq ki, ənənəvi təhsil heç də tamamilə sıradan çıxarılmayıb, əlbəttə, əsrlər boyu biz ənənəvi təhsilin müsbət nəticələrinin şahidi olmuşuq. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, zaman keçdikcə cəmiyyətin müxtəlif sahələrində inkişaf, tərəqqi, yeniliklər müşahidə olunur. Cəmiyyətin dəyişən tələbatlarına uyğun olaraq, digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də yeniliklərlə ayaqlaşmaq məsləhət görülür.

Hikmət Əlizadə “Təhsildə yeni hədəflər” adlı məqaləsində cənab Prezident İlham Əliyevin müasir və dəyişən təhsil sistemi ilə bağlı fikirlərinə diqqəti yönəltmişdir: “Müasir dünya “sürətlə dəyişən dünya” statusunu əldə etmişdir. Dəyişən dünya öz yenilikləri ilə əlamət-

dardır. Müəllimlər bu yeniliklərdən geri qalmamalıdır, belə yanaşma onların öz peşələrinə daha məsuliyyətlə yanaşmasını tələb edir”[3, 3].

Deməli, müasir təhsil müəllimlərdən şagirdlərə hazır bilikləri mənimsəməyi deyil, onları tədqiqata yönəltməyi, daha dəqiqi desək, öyrənməyi öyrətməyi tələb edir. Bu mənada, tərbiyə işi də yeni məzmun qazanır, artıq tərbiyənin məzmunu, əhatə dairəsi biraz da genişlənir. Təhsil ocağı təkcə bilik vermir, həm tərbiyə edir, həm də bir sıra yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin aşılmasında vasitə rolunu oynayır. Müəllim zamanla, zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmağı bacarmalıdır.

Havar Məmmədov bu barədə yazmışdır: “Təhsilin modernləşdirilməsinin məqsədi təhsil sisteminin davamlı inkişaf mexanizminin yaradılmasından ibarətdir. Bu mexanizmin əsas məqsədi şagirdlərin təbii imkanlarını reallaşdırmaqla onların idrak fəallığına nail olmaq və təhsilin fundamentallığını saxlamaq yetişməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli formalaşdırılmasını təmin etməkdir. Ənənəvi təlim şagirdlərə hazır biliyin verilməsinə əsaslanır, yerli-yersiz hafizə prosesləri ilə şərtlənirdi” [4, 4-5].

Məlumdur ki, ənənəvi təlim şablon düstura əsaslanırdı: şagirdlərə hazır bilik vermək. Yeni təhsil sistemi isə bu standartı dağıtdı və yerini inkişaf etdirilmiş prinsiplərə dəyişdi. Belə ki, XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən “oxumağı öyrətmək” deyərək yeni düstur ortaya çıxdı. Müasir təhsil konsepsiyasında əsas qayə “oxumağı öyrətmək” prinsipinə əsaslanır. Buradan belə bir suala cavab tapmaq lazım gəlir: “Oxumağı öyrətmək dedikdə nə nəzərdə tutulur?”. Bildiyimiz kimi, təlim prosesi müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır. O da danılmaz faktdır ki, təlim prosesi o zaman təsirli olur ki, müəllimin öyrətmə fəaliyyəti öyrənmələrin marağına səbəb olsun, kor-koranə əzbərlənmiş dərslər iki günlük yaddasxlamadan başqa nəticə verməyəcəkdir.

Bir sözlə, yeni təhsil konsepsiyası məqsədlərə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini təcrübədən keçirərək müxtəlif üsulları özündə birləşdirən, təhsil prosesi ilə bağlı olan bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə şərait yaradan konseptual sənəddir.

“2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) hazırlanaraq Azərbaycan Respublikasında Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş, 2010-cu ildə Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları) adı ilə təkmilləşdirilmişdir”[7].

Yeni təhsil konsepsiyasının tətbiqi ilə artıq öyrətmə üsulları da dəyişdi və yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq dərslərin təşkilində əsaslı dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bu o deməkdir ki, müasir dərslər şagirdlərin parta arxasında səssiz oturub qeydlər götürmələrini deyil, dərslər prosesində fəal iştirak etməyi və müstəqil fikir ifadə etməyi tələb edir. Ümumiyyətlə, müasir təlimdə öyrənmə interaktiv üsullarla həyata keçirilir. Bəs interaktiv təlim nədir? İnteraktiv dedikdə nə başa düşürük? İnteraktiv sözü “qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət üzərində qurulan” mənalarında işlədilir. Bu isə o deməkdir ki, interaktiv təlim prosesində şagirdlər bilikləri aktiv şəkildə tətbiq edən tərəf qismində çıxış edirlər. Buradan belə bir sual yaranır ki, bəs interaktiv təlimin üstünlüyü nədir? Hər şeydən əvvəl, onu bilmək lazımdır ki, interaktiv, yəni fəal təlim modeli şagirdlərin tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir, onlarda ünsiyyət bacarıqlarını yaranmasına və özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmasına çox böyük təsir göstərir. Təhsilin ən əsas keyfiyyət göstəricisi onun təşkilindən asılıdır. Peşəkar müəllim şagirdləri dərslə necə cəlb edəcəyini bilir, elə bu amalla müxtəlif interaktiv üsullardan istifadə edir. Əlbəttə, yeni təhsil konsepsiyasının qəbulundan çox əvvəldən bu üsul və metodlardan istifadə olunurdu. Ancaq həmin metodlar bir sistem halına salınmamışdı. Yeni təhsil konsepsiyasının digər üstünlüyü isə fəal, interaktiv təlim metodlarının bir sistem halında tətbiq olunmasıdır. Belə ki, qabaqcıl təcrübəli peşəkar müəllimlər bu metodlardan onsuz da istifadə edirdi, lakin olduqca yüksək savada malik bir sıra müəllimlər öz bildiklərini şagirdlərə ötürməkdə çətinlik çəkirdilər. Elə bu nöqtəyi-nəzərdən interaktiv təlim metodlarının sistemləşdirilməsi həm gənc müəllimlərin bilikləri ötürməsi, həm də şagirdlərin həmin bilikləri düzgün şəkildə mənimsəmələri baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Onu da nəzərə almalıyıq ki, bəzən bir mövzu üçün müsbət nəticə verən təlim metodu digər mövzuların tədrisində eyni qədər səmərə verməyə bilər. Buna görə də hər bir mövzunun tədrisində düzgün metod və üsulların seçilməsi müəllimdən xüsusi bacarıq və qabiliyyət tələb edir.

Zülfüyyə Veysova “Fəal/interaktiv təlim” kitabında təlim metodlarının düzgün seçilməsi ilə bağlı yazmışdır: “Fəal (interaktiv) təlimi həyata keçirən çoxlu sayda müxtəlif metodlar vardır. Hər bir metodun öz variantları (texnikaları) da mövcuddur. Dərsin səmərəsini artırmaq üçün metodlardan düzgün və səmərəli istifadə çox vacibdir... Müəllim metodun seçimini edərkən texnikanın əsas xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənməli və dərsin məqsədlərinə uyğun seçməlidir” [5, 66].

Bəzən səhv olaraq elə düşünülür ki, müasir təlim müəllimin rolunu arxa plana atdığı üçün müəllimdən elə də yüksək savad, bilik tələb olunmur. Əlbəttə, bu yanaşma yanlışdır. Əslində isə müəllim şagirdi ruhlandırır, ona yol göstərən “yaratıcıya” çevrilir. Araşdırdıqca daha aydın görürük ki, müasir təhsil müəllimdən daha böyük bacarıq və yüksək hazırlıq tələb edir. İnteraktiv təlim zamanı keçilən hər bir mövzuya uyğun düzgün təlim üsulunun seçilməsi müəllimdən yüksək pedaqoji bacarıq tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. M. Kurikulum bələdçisi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 332 s.
2. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.
3. Əlizadə H. Təhsildə yeni hədəflər. // Azərbaycan müəllimi. 2019, 20 dekabr. , s. 3
4. Məmmədov H. Ali təhsil sistemində yeni texnologiyalar və elmmetrik meyarlar. // Azərbaycan müəllimi. 2013, 21 iyun. , s. 4-5
5. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. 149 s.
6. Yeni təhsil konsepsiyası müqayisə müstəvisində. // Azərbaycan müəllimi, 14 noyabr 2014. s. 15
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Kurikulum>

Aliyeva Pəri Şahin qızı

Azərbaycan dilindən yeni təhsil konsepsiyası haqqında

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın yeni təhsil sistemi barədə ətraflı məlumat verilir. Müasir təhsil sistemi və ənənəvi təhsil müqayisə edilir, ənənəvi dərslərin çatışmazlıqları və yeni təhsil sisteminin üstünlüklərindən bəhs olunur. Bunlarla yanaşı kurikulum islahatı və onun haqqında yekdil fikirlər tədqiqata cəlb edilib. Yeni təhsil konsepsiyasında öyrənənlərin fəallığı fərqləndirilib, interaktiv təlim metodları və bu metodlardan səmərəli istifadənin vacibliyi qeyd olunub.

Алиева Пери Шахин кызы

О новой концепции обучения на азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

В статье представлена подробная информация о новой системе образования в Азербайджане. Сравнивается современная система образования и традиционное образование, обсуждаются недостатки традиционных уроков и преимущества новой системы образования. Кроме того, в исследовании участвовали реформа учебной программы и консенсус по ней. Новая образовательная концепция подчеркивает активность учащихся, подчеркивает важность интерактивных методов обучения и эффективное использование этих методов.

Aliyeva Pari Shahin

On the new concept of education in the Azerbaijani language

SUMMARY

The article provides detailed information about the new education system in Azerbaijan. The modern education system and traditional education are compared, the disadvantages of traditional lessons and the advantages of the new education system are discussed. In addition,

curriculum reform and unanimous opinions on it were involved in the study. The new education concept highlights the activity of learners, emphasizes the importance of interactive teaching methods and the effective use of these methods.

Alyeva Pəri Şahin qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistranı

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ DƏRSLƏRİN TƏŞKİLİNƏ DAİR

Açar sözlər: *ümumiləşdirici dərs, mətn, integrasiya, müqayisə, təkrar, biliklərin möhkəmləndirilməsi*

Ключевые слова: *урок обобщения, текст, интеграция, сравнивать, повторение, укрепление знаний*

Key words: *generalization lesson, text, integration, compare, repeat, strengthening knowledge*

Müasir təhsil bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əsrlər boyu tətbiq olunan ənənəvi təhsili geridə qoydu. Məlumdur ki, ənənəvi təhsildə nəzəri qaydalar öyrədilir, daha sonra bu qaydalara uyğun tapşırıqlar, çalışmalar verilir. Yeni təhsil sistemində isə əvvəlcə mətn verilir, sonra isə həmin mətnin əsasında duran dil qanunları izah edilir. Ümumiyyətlə, müasir təhsildə ümumiləşdirici dərslər daha çox mətn tapşırıqları üzərində aparılır. Buradan müxtəlif suallar yaranır: Bəs ümumiləşdirici dərs nədir? Ümumiləşdirici dərslər dedikdə nə nəzərdə tutulur? Əvvəla ona aydınlıq gətirməliyik ki, ümumiləşdirici dərslər dedikdə, öyrənilən mövzuların möhkəmləndirilməsi üçün seçilən tapşırıqlar, yoxlama məqsədi ilə hazırlanan sınaq sualları nəzərdə tutulur. Bu tapşırıqları hazırlayarkən verilən sualların əhatə dairəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Çalışmaq lazımdır ki, həmin suallar olduqca geniş əhatə dairəsinə malik olsun. Yəni, təkcə bir nəzəri qaydanı, yaxud yalnız bir fəslə deyil, ümumilikdə indiyə qədər öyrənilən bütün bilikləri əhatə etsin. Deməli, ümumiləşdirici tapşırıqlar həm də təkrar dərslərdir. Daha sadə desək, öyrənilmiş bütün bilik və bacarıqların şagirdlərin yaddaşında necə qaldığını, hansı qaydaların mənimsənilib, hansı qaydaların unudulduğunu öyrənmək baxımından ümumiləşdirici dərslərin hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Babalarımız əbəs yerə deməyib: “Təkrar biliyin anasıdır”. Deməli, ümumiləşdirici dərslər həm də keçilmişlərin təkrarıdır desək, yanılmazıq.

Ümumiləşdirici dərslərin təşkilində bu qədər böyük əhəmiyyət daşıyan mətn tapşırıqlarının nə demək olduğuna diqqət yönəldək. “Mətn eyni fikir və mövzu ətrafında birləşmiş cümlələr toplusudur. O, ən böyük nitq vahididir. Mətn yalnız ünsiyyət prosesində yaranan və mövcud olan nitq vahididir. Şagirdin oxu və yazı vərdisləri mətn vasitəsilə formalaşır” [7].

Bəs ümumiləşdirici dərslərin təşkilində mətnlərin nə kimi rolu var? Nə üçün əvvəlcə mətn verilir və onun üzərində dil qaydaları izah olunur? Ona görə ki, müasir təhsil şagirdlərin yaradıcı və məntiqi təfəkkürlərinin inkişafına yönəlib. Bu isə o deməkdir ki, artıq öyrənənlərdən bilikləri heç bir əziyyət çəkmədən hazır şəkildə öyrənmək deyil, əksinə onlardan tədqiqatçılığa sövq edilərək informasiyaları yaradıcı şəkildə əldə etmək tələb olunur. Elə buna görə də, yeni dərslərin quruluşunda əvvəlcə mətn verilir, daha sonra dil qaydası öyrənilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, verilmiş mətnlər şagirdlərə təkcə nəzəri qaydaları öyrətmir, həm də onlara yüksək keyfiyyətlər əşlanmasına xidmət göstərir. Vətənə məhəbbət, böyüklərə hörmət, əməyə sevgi və s.

Onu da qeyd etmək ki, bəzən mətn seçilərkən hər hansı bir sənətkarın əsərləri arasından mövzuya uyğun bir əsər seçilir və həmin mətn üzərində tapşırıqlar verilir. 9-cu sinif Azərbaycan dili dərslərində Nizami Gəncəvinin “Kərpicəsən kişinin dastanı” əsərindən bir parça verilib, şagirdlərdən qocanın və cavan oğlanın hansı cəhətlərinə görə diqqət çəkdiyini, cavan oğlanın qocaya məsləhətini və qocanın cavabını izah etmək tələb olunur. Nəticədə, əlinin zəhməti ilə çalışmış adamlardan hörmət və məhəbbət hissi ilə danışılır. Ətrafda gördüklərimizin əksəriyyətinin insan əməyinin məhsulu olması və insan əməyinin həyatı gözəlləşdirdiyi qənaətinə gəlinir[2, 10-11].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, ümumiləşdirici dərslərin uğurlu təşkilinə verilən mühüm tələblərdən biri də inteqrasiyanın gözlənilməsidir. Belə ki, müvafiq bölmənin möhkəmləndirilməsinə yönələn ümumiləşdirici tapşırıqlarda təkcə bir bölmənin, fəslin, yaxud təkcə bir fənnin deyil, mövzu ilə əlaqəli digər fənlərin də qarşılıqlı əlaqəsigözlənilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunədə Azərbaycan dili fənni ilə ədəbiyyat arasında inteqrasiya yaradılmışdır. Ümumiləşdirici dərslərdə inteqrasiyanın gözlənilməsi biliklərin hafizədə möhkəmləndirilməsinin ən optimal üsuludur.

Mətnlər üzərində ümumiləşdirici dərslərin uğurlu təşkilində vacib rolu olan digər cəhət mətnlərin seçilməsindən asılıdır. Əlbəttə, mətnin seçilməsi pedaqoji təcrübə və bacarıq tələb edir. Belə ki, fərqli siniflər üzrə verilmiş mətnlər müxtəlif məzmunlu və müxtəlif səviyyəli olmalıdır. Məlumdur ki, aşağı siniflərə salınmış mətnlərlə yuxarı siniflərdə işlədilən mətnlər eyni deyil. Bu ondan irəli gəlir ki, aşağı siniflərdə mənimsədilən nəzəri qaydalar həm məzmun, həm də çətinlik baxımından olduqca fərqlidir. Deməli, mətn seçilərkən siniflər üzrə təhsil planı nəzərə alınmalıdır.

Müəllim hər bölməni yekunlaşdırarkən bir neçə sual və tapşırıqlardan istifadə edə bilər. Məsələn, 8-ci siniflərdə sintaktik əlaqənin növləri tədris olunur. Ümumiləşdirici tapşırıqlarda sintaktik əlaqənin hər iki növünə aid nümunələr bir sualda verilir. Beləliklə, şagirdlər qısa zaman ərzində sintaktik əlaqənin həm tabelilik, həm də tabesizlik növlərini ayırd etməyə çalışırlar. Uyğunluğu müəyyən etmək tələb olunur: Tərəflər arasında həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi var. Tərəflər arasında həm tabelilik, həm də tabesizlik əlaqəsi var [4, 154-155].

Verilmiş mətnin məzmununa uyğun atalar sözünün seçilməsi ümumiləşdirmə bacarığının inkişafında ən etibarlı yoldur. Şagird mətnin məzmununa uyğun ümumiləşdirmə apararaq ona aid atalar sözü, yaxud hikmətli ifadəni seçir. Bu üsulla həm dərs prosesinin daha uğurlu təşkilinə, həm də dərslərin daha maraqlı aparılmasına nail ola bilərik. Beləliklə, şagirdlərdə ümumiləşdirmə qabiliyyəti özünün ən yüksək mərhələsinə gəlib çatır.

Şagird mətni oxuyur, məzmunu başa düşdükdən sonra onu bir neçə cümlə ilə şərh edir. Venn diaqramı bu sahədə ən uğurlu iş üsuludur. Mətnə haqqında danışılan tərəflərin həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək baxımından olduqca əlverişli üsuldur. Biliklərin təkrarlanması və ümumi nəticəyə gəlmək üçün mühüm yer tutan üsullardan biri də Venn diaqramıdır. Bu üsulun tətbiqində əsas məqsəd anlayışları müqayisə etmək, onların fərqli və oxşar cəhətlərinin seçilməsi, şagirdlərdə təhlil bacarığının inkişafı, qiymətləndirmə prosesini daha obyektiv aparmaqdır.

Gülər Hüseynova fəal təlim üsullarının təsnifini verərkən Venn diaqramı haqqında yazmışdır: “Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir. Kəsişən dairələr çəkilir, I və III dairədə müqayisə olunacaq obyektlər qeyd olunur. Şagirdlər təlimatlandırılır. Müqayisə olunan obyektlər təsvir edilir. Fərqli cəhətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar cəhətlər kəsişmə dairəsində qeyd olunur” [3, 93].

Maraqlısı bundadır ki, müasir dərslərin təşkilində həm qaydaların izahı, həm də öyrənilmiş biliklərin yoxlanması məhz mətnlər üzərində işləməklə həyata keçirilir. Bildiyimiz kimi, şagirdlərin qazandığı biliklərin yoxlanılması istər ənənəvi, istərsə də müasir təhsilin vacib şərtlərindəndir. Müvafiq bölməyə dair ümumiləşdirici tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri hansı səviyyədə mənimsədiklərini öyrənmək üçün olduqca faydalıdır.

Həsən Bəliyev ümumiləşdirici dərslərdə müqayisə metodunun istifadəsinə xüsusi olaraq toxunmuşdur. O qeyd edib ki, reallıqdakı hadisə və cisimlərin oxşar-fərqli cəhətlərini ümumiləşdirən ən etibarlı metod müqayisədir. O idrakın simasıdır və o olmadan idrakdan danışmaq olmaz. Necə ki, təlimdə öyrədən və öyrənən olduğu kimi müqayisədə də mütləq bir-biri ilə müqayisə olunacaq tərəflər olmalıdır. Bəliyev Azərbaycan dili dərslərini müqayisəsiz təsvir etməyin mümkünsüzlüyünü ifadə edir və müqayisəni dil dərslərinin canı hesab edir [1, 112].

Beləliklə, müəllim ümumiləşdirici dərsləri ardıcılıqla təşkil edərək daha əvvəl qazanılan biliklərlə yeni əldə olunan biliklər arasında müqayisə və ümumiləşdirmələr apararaq şa-

girdərdə öyrənilən biliklərin möhkəm mənimsənilməsinə səbəb olur. Öyrənilən mövzuların bir sistem halına salınması və nəticə çıxarılmasında ümumiləşdirici dərslər böyük əhəmiyyət daşıyır. Almas Məmmədova nəticələrin çıxarılmasında ümumiləşdirici dərslərin səmərəli olduğunu vurğulamış, əldə olunan biliklərin ümumiləşdirmə yolu ilə müstəqil tutuşdurulmasına xüsusi yer ayırmışdır [5, 116].

Məlumdur ki, öyrətmə prosesində müəllim bir sıra qayda, qanunlara əsaslanır. Həmin qayda, qanunlar təlimin prinsiplərini təşkil edir. Təlimin məqsədlərinin səmərəli şəkildə gerçəkləşməsinə xidmət edən prinsiplər təlimin məqsədinə görə dəyişir. Beləliklə, təlimin prinsipləri fərqləndirilir. Müasir təlimin mühüm prinsiplərindən biri olan möhkəmləndirmə prinsipinin yerinə yetirilməsində ümumiləşdirici dərslərin rolu danılmazdır. Əvvəlcə, biliklərin möhkəmləndirilməsinin nə demək olduğuna aydınlıq gətirək. Biliyin möhkəmləndirilməsi təlimin uğurlu təşkilini təmin edən əsas prinsipdir. Y.A.Komenski biliyin möhkəmləndirilməsinə laqeyd yanaşan müəllimin işini xəlbirlə su daşımağa bənzədirdi. Hər bir sonrakı bilik özündən əvvəlkinin davamı olub ona əsaslanır, məhz elə buna görə də yaddaşda möhkəmləndirilməyən biliyin heç bir faydası olmur, onun öyrənilməsinə sərf olunan zaman isə hədəf gedir [6].

Qazanılmış informasiyaların şüurlu şəkildə mənimsənilməsi onların daha uzun müddət hafizədə qalmasına şərait yaradır. Öyrənilmiş biliklərin tətbiqi isə biliklərin möhkəmləndirilməsinin əsas şərtlərindəndir. Hər bir müəllim öyrənilən mövzuların daha uzun müddət hafizədə qalması üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Ümumiləşdirici təkrarlar və ümumiləşdirici dərslər bu cür mühüm vasitələrdəndir. Bir sözlə, qazanılan biliklər, informasiyalar dəfələrlə təkrar edildikcə şagirdlərin yaddaşında daha möhkəm yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 380 s.
2. Bektaş S. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (dövlət dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 193s.
3. Hüseynova G. Kurikulum pedaqogika. Bakı, 2019, 283 s.
4. Hüseynova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 160 s
5. Məmmədova A. Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası üzrə mühazirə mətnləri. Bakı: Zəngəzurda, 2019, 339 s.
6. <https://antifenu.wordpress.com/tag/t%C9%99lim-prinsipi/>
7. <http://www.tipii.edu.az/az/article/238-matn-va-onun-tiplari>

Алиева Пәри Шаһин қızı

Ümumiləşdirici dərslərin təşkilinə dair

XÜLASƏ

Məqalədə müasir dərslərin təşkilində ümumiləşdirici tapşırıqların rolundan bəhs olunur. Ümumiləşdirici dərslərin anlayışının izahı verilib və onun təşkilində mühüm əhəmiyyət daşıyan iş üsulları araşdırılıb. Yeni dərslərin sitemində özünə geniş yer tutan mətnlər xüsusi fərqləndirilib. Bundan başqa, ümumiləşdirici dərslərin optimal təşkilinə verilən səbəblər tədqiqatla cəlb edilib. Burada ümumiləşdirici dərslərin təşkilində müşahidə olunan müqayisə, təkrar, inteqrasiya, biliklərin möhkəmləndirilməsi ətraflı şərh edilib.

Алиева Пери Шаһинқызы

Об организации уроков обобщения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль обобщающих заданий в организации современного урока. Было разъяснено понятие обобщенного урока и изучены методы работы, которые важны при его организации. Особо выделены тексты, занимающие большое место в новой учебной программе. Кроме того, были изучены причины оптимальной органи-

зации уроков обобщения. Здесь подробно объясняется сравнение, повторение, интеграция и закрепление знаний, наблюдаемых при организации общего урока.

Aliyeva Pari Shahin

On the organization of generalization lessons

SUMMARY

The article discusses the role of generalization tasks in the organization of a modern lesson. The concept of a generalized lesson was explained and the methods of work that are important in its organization were studied. The texts that occupy a large place in the new curriculum are specially distinguished. In addition, the reasons for the optimal organization of generalization lessons were studied. The comparison, repetition, integration, and consolidation of knowledge observed in the organization of the general lesson are explained in detail here.

Hüseynova Lamiyə Vüqar qızı

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİ ÜZRƏ METODİK VƏSAİTLƏRİN DİDAKTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: *kurikulum, metodik vəsait, didaktika, dərslik komplekti, planlaşdırma*

Giriş: Kurikulumun şagirdyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, integrativlik kimi xüsusiyyətləri onun əhəmiyyətini artırır. Yeni təhsil islahatları kurikulumun tələblərinə cavab verən Azərbaycan dili dərsliklərinin yaranmasını zəruri etdi. Bu dərsliklərdəki materialların öyrədilməsində yeni məzmun standartları və məzmun xətləri diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu xüsusda müəllimlərinə düşən böyük məsuliyyətin öhdəsindən metodik vəsaitdən istifadə etməklə gələ bilər. Müəllim üçün metodik vəsaitdə hər birdərsin strukturu və nəyin necə tədris olunması haqqında lazımı tövsiyələr verilir. Müəllim üçün metodik vəsaitin köməyi ilə tədris prosesində lazımı standartları reallaşdırmaq üçün hansı üsul və vasitələrdən istifadə olunacağını müəyyənləşdirilir. Burada dərslikdəki tapşırıqların məramı geniş şəkildə ifadə olunmuşdur. Lakin bu o demək deyil ki, müəllim metodiki vəsaitdə verilənləri olduğu kimi reallaşdırmalıdır. Müəllim çalışmalıdır ki, metodik vəsaitdə verilən üsullara yaradıcı yanaşaraq müəyyən dəyişikliklər etsin, eynilikdən qaçaraq oxşar quruluşlu dərslərdən yan keçsin.

Əsas hissə: Bəzi müəllimlər metodik vəsaitlər haqqında danışarkən onu müsbət qiymətləndirdikləri, vəsaitin təlimi təşkil etmək üçün bir mayak, fənər rolunu oynadığını desələr də, az bir qismi metodik vəsaitlərdən istifadəni səmərəsiz hesab edir. İkinci qismə aid müəllimlər metodik vəsaitdə verilənlərə əməl etməyin çətin olduğunu deyirlər. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə vəsaitdən müntəzəm istifadə etmək lazımdır. Müəllim üçün metodik vəsait tövsiyə xarakteri daşıyır. Müəllim bu tövsiyələrə əməl etməklə dərsə yüzlərlə yenilik, ideya tətbiq edə bilər. Müəllim üçün metodik vəsait təlim prinsiplərinin tam, və hərtərəfli reallaşdırmağa xidmət edir. Müasir kurikulumun bütün imkanları metodik vəsaitdə öz məzmununu tapmışdır.

Azərbaycan dili dərsliyində olan bütün mövzular müəllim üçün metodik vəsaitdə geniş həllini tapır. Hər bir sinif üzrə tərtib olunmuş metodik vəsaitlərdə planlaşdırma, izahlar, şərhlər, icmal nümunələri, istiqamətlər, ümumilikdə bütün məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri, standartlar öz əksini tapır. Müəllimə kompas kimi yol göstərən metodik vəsait vasitəsilə planlaşdırma qaydaları mənimsənilir, dil təlimi rəbitəli tədris edilir.

Azərbaycan dili dərsləri öz məzmunu, didaktik vəzifələri ilə digər fənlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Təlim materiallarının nəsihətəməz, ibrətli, tərbiyəvi, həmçinin şagird dünyagörüşünün zənginləşməsinə yönəlmiş mətnlər vasitəsilə mənimsədilməsi bu fənnin didaktik xüsusiyyətlərini daha da artırır. Öyrədici materiallar dərslik komplektinin hər ikisinin əsasını təşkil edir. Metodik vəsaitdəki didaktik göstərişlər sayəsində müəllim müasir təlimin məzmunu və strukturunun hərtərəfli dərk edə bilər. Təlimin fəallığı metodik vəsaitdəki tövsiyələrdən əlavə müəllimdən də aslıdır. Müasir Azərbaycan dili dərsliyində kurikulumun tələbilə ağırlıq ənənə-

vi dərslərdəki kimi qaydaların deyil, mətnin məntiqi təhlilinin üzərinə düşüb. Kurikulumun tələbi ilə qurulan dərslərdə motivasiyanın qoyuluşu olduqca vacibdir. Birbaşa şagird tərəkürünün inkişafına, mövzunun xatırlanmasına və məntiqi nəticəyə əsaslanan motivasiya müəllim üçün metodik vəsaitdə hər bir mövzu daxilində mütləq verilir. Təbii ki, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi metodik vəsait məsləhət xarakterlidir, mövzunun imkanları daxilində müəllim vəsaitdəki nümunədən kənar yeni motivasiya nümunəsi yarada bilər.

Metodik vəsaitin planlaşdırılması üzərində müəyyən tərkmilləşdirmə işləri aparılsa da, hələ də bu sahədə tərkmilləşməyə ehtiyac olduğunu görə bilərik. Hər bir müəllim metodik vəsaitdə verilən istiqamətləndirmədən əlavə öz dərş keçdiyi sinifin səviyyəsini, mövzunun ağırlıq dərəcəsinə nəzərə almalı, hansı mərhələyə nə qədər vaxt sərf edəcəyini və hansı texnologiya və vasitələrdən istifadə edəcəyini özü təyin edə bilər.

Metodik vəsaitin didaktikasında fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın ətraflı verilməsi, qiymətləndirmənin kurikulum əsasında üç növü və onların hər birinin nə zaman, nə cür keçirilməsi, əlavə vasitələrdən istifadə, dərşlərin strukturu, təlim texnologiyaları, çalıřma modelləri, məzmun standartlarının şərh və reallaşdırma mexanizmləri, dərşliyin sadədən mürəkkəbə tərribi prinsipi, həmçinin bu prinsiplə tədrisinin əhəmiyyəti və başqa didaktik məsələlər geniş şərh olunaraq müəllim üçün tədris prosesinin qaralıq məqamlarını aradan qaldırır.

Yeni dərşlik komplektini dəyərliləşdirən məqamlardan biri də burada inkluzivliyin, milli-mənəvi dəyərlərə, ənənələrə həssas münasibətin mövcud olmasıdır. Belə ki, Azərbaycan dili dərşliklərində bu səpkidə olan mövzuların tədris olunması ilə bağlı metodik vəsaitdə geniş izahat verilmiş, bu dəyərləri daha da qabardaraq şagird mənəviyyatına təsir edəcək dərəcədə təlimin təşkili ilə bağlı istiqamət vermişdir.

Nəticə: Azərbaycan dili üzrə metodik vəsaitlərin metod kimi interaktivlik, bir vəsait kimi isə didaktivlik əsas əlamətləridir. Dərşliyə rəhbərlik edərək təlimi idarə etmək onun metodikasının əsas prinsipidir. Azərbaycan dili dərşliklərində olan “düşün cavab ver”, “söz ehtiyatı” başlıqlı hissələr, çalıřmalar, müvafiq məzmun xətlərini reallaşdırmaq üçün verilən tapşırıqlar, həmçinin onların üzərində tətbiq olunduğu mənlərin öyrədici tərəfləri və sair məsələləri bir 45 dəqiqəyə sığışdıraraq təlimin əsas didaktik vəzifələrini həyata keçirmək, üstəlik bunları interaktiv formada təşkil etmək məhz metodik vəsait və müəllim birliyindən, əməkdaşlığından irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. V sinif Azərbaycan dili müəllim üçün metodik vəsait.
2. V sinif Azərbaycan dili dərşliyi.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2018.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərşlik. Bakı, 2018.
5. Ə. Abbasov “Müasir dərşliklərin xüsusiyyətləri / Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr Bakı: Mürtəcim 2011.
6. “Müəllim üçün metodik vəsait kurikulumun açarındır”. Azərbaycan müəllimi. 20 İyul 2018.
7. Ənvər Abbasov. “Azərbaycan dili dərşliklərinə konseptual yanaşmalar” www.muallim.edu.az
8. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (milli kurikulum)
9. Fautley, Martin, and Jonathan Savage. Assessment for Learning and Teaching in Secondary Schools. Learning Matters Ltd. , 2010.

XÜLASƏ

Yeni təhsil konsepsiyası olan kurikulumu ənənəvi proqramlardan fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri müəllim üçün yardımçı vəsaitin hazırlanmasıdır. Metodik vəsaitdəki tövsiyələrə əməl olunmazsa, kurikulumun tətbiqi gözlənilən səmərəni verməyərək lazımı səviyyədə

olmayacaq. Hər bir yenilik kimi interaktiv təlim və onun gətirdiyi yeniliklər də çox müzakirələrə, tənqidlərəmərəz qalsalar belə hal-hazırdatəlim və tədrisin inkişafındakı irəliləyişləri görmək mümkün deyil. Azərbaycan dili dərslərini yeni metodlar əsasında tədris edən müəllim şagirdlərə hazır bilik vermir, linqvistik materialları əzbərlətmir, əksinə şagirdlə əməkdaşlıq edərək didaktik materialların, müxtəlif dil vahidlərinin üzərində çalışmalara istiqamət verərək onları yaradıcı axtarışa sövq edir. Müasir dərslərin düzgün qurulması, istiqamətləndirilməsi, yeni standartlar əsasında hazırlanmış Azərbaycan dili dərslərindəki materialların tam əhatəli, düzgün mənimsənilməsi birbaşa müəllim üçün metodik vəsaitlərdən asılıdır.

РЕЗЮМЕ

Одной из главных особенностей, которая отличает новую учебную программу, учебную программу от традиционных учебных программ, является разработка учебных пособий. Если рекомендации в руководстве не будут соблюдаться, реализация учебной программы не будет на требуемом уровне без ожидаемых результатов. Как и в случае с любыми инновациями, интерактивное обучение и инновации, которые оно приносит, являются предметом многочисленных обсуждений и критики, но сегодня невозможно не увидеть прогресса в развитии преподавания и обучения. Преподаватель, проводящий уроки азербайджанского языка по новой методике, не дает готовых знаний ученикам, не заучивает лингвистические материалы, а наоборот, в сотрудничестве с учениками направляет их к работе над дидактическими материалами, разными языковыми единицами и поощряет их к творческому поиску. Правильное построение, направленность современного урока, полное комплексное, правильное усвоение материалов в учебниках азербайджанского языка, подготовленных на основе новых стандартов, напрямую зависит от методических пособий учителя.

SUMMARY

One of the main features that distinguishes the new curriculum, the curriculum, from traditional curricula is the development of teaching aids. If the recommendations in the manual are not followed, the application of the curriculum will not be at the required level without giving the expected results. As with any innovation, interactive learning and the innovations it brings are subject to much discussion and criticism, but it is impossible not to see progress in the development of teaching and learning today. The teacher who teaches the Azerbaijani language on the basis of new methods does not give students ready knowledge, does not memorize linguistic materials, but, in cooperation with the student, directs them to creative search by directing work on didactic materials, different language units. Proper construction, orientation of the modern lesson, full comprehensive, correct mastering of the materials in the textbooks of the Azerbaijani language prepared on the basis of new standards directly depends on the methodological aids for the teacher.

Hüseynova Lamiyə Vüqar qızı

DİL TƏLİMİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *fəal təlim, məzmun xətləri, dil təlimi, fəaliyyət xətləri, təlim texnologiyaları*

Ключевые слова: *активное обучение, линии содержания, изучение языка, направления действий, технологии обучения*

Keywords: *active learning, content lines, language learning, action lines, learning technologies*

Giriş: Uzun illər orta məktəb şagirdləri Azərbaycan dili tədrisində lazımsız materiallarla yüklənmiş, onlara dil yox dilçilik öyrədilmişdir. Həyatı əhəmiyyət kəsb etməyən, təcrübədə

lazım olmayan məlumatları mexaniki olaraq əzbərləmişlər. Nəticədə bu cür öyrənilmiş materiallar həyatın sonrakı dövrlərində onlara lazım olmadığı üçün unudulmuşdur. Müasir dil təlimi özlüyündə Azərbaycan dilinə müasir, hərtərəfli yanaşmanı təmin etməklə yanaşı, bu sahədəki dərslik və dərs vəsaitlərinə baxışı da dəyişdi. Belə ki, interaktivlik yalnızca dil təliminin təşkilində deyil, həmçinin təlim resurslarına da təsir edərək, dərs vəsaitləri və dərslik komplektlərinin yeni tələblər əsasında hazırlanmasında özünü göstərdi.

Əsas hissə: Məlumdur ki, təlim dərs prosesində təşkil olunur. Bu cəhətdən də dərslərdə istifadə olunan vasitələr xüsusi önəm vermək, onları düzgün seçmək lazımdır. Müasir yanaşmalar ilə reallaşdırılan Azərbaycan dili təlimində şagird şəxsiyyəti ön plana çəkilir və o idrak fəallığına, tədqiqatçılığa istiqamətləndirilir. İnteraktiv formada təşkil olunan bu dərslərdə təlim öyrədənə öyrənin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında qurulur və bu zaman müəllim ənənəvi dərslərdə olduğu kimi avtoritar idarəçi kimi deyil, şagirdə istiqamət verən bələdçi rolunu oynayır. Belə olan təqdirdə şagirdlərdə özünəinam, özünüifadə etmə bacarığı, sərbəst düşüncə formalaşır.

Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik komponentlərinin hazırlanmasında ümumi müddəalarla yanaşı, xüsusi müddəalar da ön planda saxlanılır. Bilirik ki, müasir Azərbaycan dili dərs vəsaitləri ənənəvi dərsliklərdən fərqli olaraq mətn üzərində qurulmuşdur. Bu mətnlər vasitəsilə şagirdlərin təkcə fənlə bağlı bilik-bacarıqları deyil, həmçinin dünyagörüşləri formalaşır. Məhz bu səbəbdən də belə mətnləri seçərkən olduqca diqqətli olmalı, orda verilən hər bir detallara, söz və ifadənin yerində işlədilməsinə diqqət yetirilməli, ikibaşlı və anlaşılmayan fikirlərə yol verilməməlidir. Azərbaycan dili və onun qayda-qanunlarının öyrədilməsi məzmun xəttinə aid vasitələrlə öz reallığını tapır. 1. Dinləyib, anlayıb, danışma, 2. Oxu, 3. Yazı, 4. Dil qaydaları

Bütün bu məzmun xətlərinin hər biri dil təlimində mətnlər üzərində reallaşdırılır. Kurikulum tələblərinə cavab verən bu dərsliklərdə verilən materialların təlimi də interaktiv formada, yeni standartlar əsasında həyata keçirilir. 45 dəqiqəlik vaxt ölçüsündən düzgün istifadə, bölgünün lazımı qaydada aparılması tədris olunan materialın şagirdə tam çatdırılmasında müəllim üçün metodik vəsaitlərin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Müəllim fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi məqsədilə yaradılan metodik vəsaitdən düzgün istifadə olunmalı, dərslərin monoton qurulmasından qaçılmalıdır. Müəllim təlim prosesində öz şəxsi bacarığından, təxəyyülündən geniş şəkildə istifadə edir.

Azərbaycan dili dərslərinin məzmununa tarixi və müasir aspektdən müqayisəli şəkildə yanaşsaq görərik ki, artıq orta və ali məktəblərdə dövlətin təlim-tədris siyasətinə uyğun dərs vəsaitləri hazırlanmışdır. Bu baxımdan şagirdlərdə müstəqil yaradıcılıq, tədqiqat apara bilmək bacarıqları, demokratik düşüncə ilə milli ənənə və dəyərlərin sintezi inkişaf etdirilmişdir. Bununla da tədris prosesində dövlət təhsil islahatına, kurikulumuna əsaslanan vəsaitlərdən istifadəyə başlanılmışdır.

Orta məktəbdə Azərbaycan dili təliminin didaktik vəzifələrindən ikisini- şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyi ən önəmli vəzifə saymaq olar. Məsələn bu aspektdən yanaşsaq mətnlərin dil təlimində əhəmiyyətli dərəcədə köməyinin olduğunu görərik. Nitqlə təfəkkürün vəhdəti dil təlimində aparıcı nüanslardandır. Təəssüflər olsun ki, orta məktəbdə nitq inkişafı problemi əsasən dil və ədəbiyyat müəllimlərinin öhdəsinə düşür, digərləri bu məsələyə biganə yanaşırlar.

Dilçiliyin bölmələrinə aid dil qaydaları tədris olarkən mətn üzrə işlərdə əsas mətləbdən uzaqlaşılmalıdır. Azərbaycan dili təlimin qarşısında duran ümumi və konkret didaktik vəzifələrin təlim prosesində reallaşdırılmasına müvəffəq olunmalıdır. Dil təliminin faydalı olması üçün planlaşdırmaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hər bir təlim materialının tədrisi müəllim tərəfindən ardıcılıq, qrafik əsasında qurularaq planlı şəkildə həyata keçirilir. Təlim prosesində planlaşdırmanın müvafiq növündən istifadə etməklə məzmun standartları reallaşdırılır.

Dil təlimində dərslərinin düzgün seçilməsi, dərslərin gedişinin lazımı şəkildə qurulması olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dili təliminin öz qanunları vardır.

Azərbaycan dili fənn kurikulumunda bir neçə fəaliyyət xətti nəzərdə tutulmuşdur.

- Problemin həlli;
- Mühakiməyürütmə və əsaslandırma;
- Ünsiyyət;
- Tədqiqətmə;
- Tətbiqətmə.

Bu fəaliyyət xətlərini məzmun standartlarında reallaşdıran zaman şagird araşdırır, mühakimə yürüdür, münasibət bildirir, onu əsaslandırır, oxuduğunu tətbiq edir və bütün bu fəaliyyətləri həm yazılı, həm də şifahi formada həyata keçirir.

Müəllim təlim prosesində müzakirə, rollu oyun, ziq-zaq, karusel, klaster, dinlənilmiş mətnlərin şifahi təhlili, BİBÖ, Blum kubu, Frayer modeli, sinektika, binqo, mozaika, fırlanan lövhə, öz tayını tap, bitməyən lövhə və s. Təlim texnologiyalarından birini istifadə etməklə şagirdləri axtarışa, problemi həll etməyə yönləndirə bilər. Təcrübələr göstərir ki, fəal təlim metodları ilə aparılan dərslər şagirdlərin sevincinə, marağına səbəb olur.

Kurikulum əsasında qurulan Azərbaycan dili dərsləri fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya, elmilik, pedaqoji prosesin tamlığı prinsipləri, şəxsiyyətyönümlülük, şagirdyönümlülük, psixoloji dəstək mühitlərinin təşkili və təlim texnologiyalarından geniş istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Bütün bunlarla kombinə olunmuş dərslər müəllimin pedaqoji qabiliyyətindən, səriştəsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Balıyev, A.Balıyev “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” Bakı, Qismət 2014.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (milli kurikulum).
3. V.Qurbanov “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”, Bakı “Müəllim” 2014.
4. Ümumtəhsil sistemində dərslər siyasəti/ Azərbaycan təhsil siyasəti Bakı, Təhsil, 2005.
5. Ümumi təhsil sisteminə dövlət standartları və proqramları (kurikulum) //Kurikulum 2010, №3.
6. Garret, Tracey. Effective Classroom Management: the Essentials. Teachers College Press, 2014.

XÜLASƏ

Azərbaycan dili təlimi və tədrisi məsələləri həyati əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, bir o qədər də məsuliyyət, zəhmət tələb edir. İnteraktiv təlimlə ənənəvi Azərbaycan dili təliminin arasında istər əldə olunan nəticələr, istərsə də səmərəlilik, keyfiyyət baxımından kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bugün məlumat bolluğunu, dəyişən imkanları, inkişaf edən təlim texnologiyalarını nəzərə alsaq keyfiyyətin yüksəldilməsi məsələsi pedaqoji ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan dili təliminin obyektinə təkəddilin bölmələri ilə bağlı materialları aid etməklə kifayətlənmək olmaz. Bütövlükdə buraya Azərbaycan dilinə aid olan problemlər daxildir.

РЕЗИОМЕ

Проблема преподавания и изучения азербайджанского языка является не только жизненно важным значением, но и требует много ответственности и тяжелой работы. Мы знаем, что сегодня существует значительная разница между интерактивным изучением языка и традиционным изучением азербайджанского языка много лет назад, как с точки зрения результатов обучения, так и с точки зрения эффективности и качества. В настоящее время вопрос повышения качества образования находится в центре внимания педагогического сообщества всего мира, учитывая обилие информации, меняющиеся возможности, развивающиеся технологии обучения. Недостаточно включать в объект обучения азербайджанскому языку только материалы, связанные с лингвистикой, сюда относится азербайджанский язык в целом.

SUMMARY

The issue of teaching and learning the Azerbaijani language is not only vital, but also requires a lot of responsibility and hard work. We know that today there is a significant difference between interactive language learning and traditional Azerbaijani language learning years ago, both in terms of learning outcomes and efficiency and quality. At present, the issue of improving the quality of education is in the focus of the pedagogical community around the world, given the abundance of information, changing opportunities, evolving learning technologies. It is not enough to include only materials related to linguistics in the object of teaching the Azerbaijani language, the Azerbaijani language as a whole belongs here.

Hacıyeva Nərmin Şakir qızı

ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: p.ü.f.d. Qasıмова Maya

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ ŞAĞIRDLƏRİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *rabitəli nitq, ibtidai məktəb, şagirdlər, leksik bacarıqlar*

Ключевые слова: *связная речь, начальная школа, учащиеся, лексические навыки*

Key words: *communicative speech, primary school, pupils, lexical skills*

Müasir dövrdə məktəbin qarşısında duran ümumpedaqoji problem şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməkdir. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqi üzərində iş aparılmalı, onlara həyatda vacib olan zəruri nitq vərdişləri öyrədilməlidir.

İbtidai məktəbdə oxu bacarığı Azərbaycan dili fənninin əsas məzmun xətlərindən biridir. Oxu şagirdlərə nitq bacarıqlarına yiyələnməyin texnologiyasını öyrədir, fənlər arasında körpü rolunu oynayır, şagirdlərin lüğətinin yeni sözlərlə zənginləşməsinə təmin edir. Ümumilikdə dinləmə, danışma, oxu və yazı bacarıqları yüksək olan şagird istənilən digər fəndən uğur qazanır. K.D.Uşinski yazırdı: “Hər bir fənnin öyrənilməsi, mənimsənilməsi həmişə söz şəklində ifadə olunur. Sözü mənasını dərinlən anlamayan. . . , sözdən şifahi, həm də yazılı nitqdə sərbəst surətdə istifadə etmək vərdişi qazanmayan uşaq hər hansı başqa bir fənni öyrəndə bu nöqsandan həmişə əziyyət çəkəcəkdir. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi baş fənn, mərkəzi fənn, başqafənlərə daxil olan və onların nəticələrini özündə toplayan bir fənn olaraq qalır”.

Rabitəli nitq üzərində işə şagirdin məktəbə gəldiyi ilk gündən başlanmalıdır. Əlifba təlimi dövründə ayrı-ayrı söz, cümlə və mətnlərin məzmununu ilə əlaqədar olaraq onlar şəkillər əsasında cümlələr qurur, danışır, mətnin məzmununa əlavələr edirlər. Rabitəli nitqə verilən başlıca tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nitq dolğun olmalıdır. Şagird dildən öz fikrini başqalarına çatdırmaq, eləcə də başqalarının fikrini başa düşmək üçün istifadə edir. Fikir olmayan yerdə, onu ifadə etməyə ehtiyac da olmaz; yəni dil də olmaz. Bunu nəzərə alaraq, hər şeydən əvvəl, şagirdin haqqında danışacağı materialı yaxşı mənimsəməsinə, istifadə edəcəyi sözləri düzgün seçə bilməsinə çalışmaq lazımdır.

2. Şagirdin danışdığı material müəyyən məntiqi ardıcılıqla ifadə edilməlidir. Fikrin ardıcılığı pozulduqda nitqdəki rabitə də pozulur və dinləyən şəxs danışanı çətinliklə başa düşür.

3. Dolğun məzmun və ardıcıl hadisələr qrammatik, üslubi cəhətdən düzgün qurulmuş, leksik cəhətdən zəngin olan cümlələrlə ifadə olunmalı, hər bir sonrakı cümlə əvvəlki ilə müəyyən məntiqi və sintaktik əlaqəyə girməli, onun mənasını açmalı, tamamlamalıdır.

4. Rabitəli nitqin dolğun və səlis olması, şagirdin əsas və ikinci dərəcəli hadisələri bir-birindən ayıra bilməsi, mühüm əhəmiyyəti olan məsələləri ön plana çəkə bilməsi və bunu yerinə görə düzgün seçilmiş sözlərdən istifadə edərək çatdırma bilməsi ilə bağlıdır. Çünki bəzən şagird hadisənin ümumi inkişaf xəttində əsas yer tutan məsələni unudur, az əhəmiyyəti olan məsələlər üzərində dayanır, sinonim cərgəsindən yerinə müvafiq olmayan sözlərdən istifadə edir ki, bu da bir tərəfdən mənasız uzunçuluğa, fikrin zəif və natamam ifadə olunmasına, digər tərəfdən leksik-semantik və leksik-üslubi qüsurlara gətirib çıxarır.

5. Rabitəli nitqə verilən tələblərdən biri də odur ki, şagird hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin, fikrini müstəqil, sərbəst şəkildə ifadə edə bilsin. Onun yazısında, danışığında öz üslubi, öz nəfəsi, öz ruhu hiss olunsun. M.İ.Kalinin hazır kitab cümlələri ilə danışan şəxslər haqqında demişdir: “Sizin düşüncəniz işləmir, yalnız diliniz işləyir. Hələlik siz öz dilinizlə deyil, özgə dili, hazır cümlələrlə danışmağa çalışırsınız. Sizin çıxışlarınızla öz fikriniz, canlı fikir bürüzə verilmir. Sizin nitqiniz insanı qızdırmayan ay işığına bənzəyir. Öz cümlələrinizi özünüz qurmalısınız”. Deməli, rabitəli nitq şagirdin müstəqilliyini, yaradıcılıq meylini də inkişaf etdirməlidir.

İbtidai sinif müəllimi bütün mümkün mənbələrdən (təlim, ətraf aləm (təbiət və cəmiyyət hadisələri), oyun və əyləncələr, uşaq ədəbiyyatı, radio və televiziya verilişləri, təsviri sənət nümunələri və s.) istifadə edərək şagirdlərin nitqinin leksik tərkibi üzərində sistemətik və planlı şəkildə iş apararaq onların rabitəli nitqinin inkişafına nail olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Balıyev H.B., Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.

2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə, Bakı: ADPU, 2016, 410 s.

3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: “Səda”, 2013, 552 s.

4. Tağıyev B. İbtidai sinif şagirdlərinin nitqinin inkişaf etdirilməsində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadənin imkan və yolları. ND, 1991, 154 s.

Насијева Нәрмин

İbtidai siniflərdə şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafında leksik bacarıqların formalaşdırılmasının əhəmiyyəti

XÜLASƏ

İbtidai məktəbdə ana dili tədrisinin başlıca məqsədi şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməkdir. Şagirdlərdə leksik bacarıqların formalaşması rabitəli nitqin inkişafında vacib amildir. Çünki lüğət ehtiyatı məhdud olan şagird müəyyən məzmun ətrafında fikirlərini dolğun ifadə etməkdə çətinlik çəkir, məzmun və məqsədə görə lazımı sözü seçə bilmir və ya cümlədə eyni sözü dəfələrlə təkrar edir.

Гаджиева Нармин

Важность формирования лексических навыков в развитии связной речи учащихся начальной школы

РЕЗЮМЕ

Основная цель обучения родному языку в начальной школе - развитие речи учащихся. Формирование лексических навыков у школьников - важный фактор в развитии связной речи. Это связано с тем, что учащиеся с ограниченным словарным запасом трудно выразить свои мысли по определенной теме; он затрудняется в правильном выборе нужного слова при передаче содержания; или же вынужденно повторяет одно и то же слово в предложении несколько раз.

The importance of the formation of lexical skills in the development of students' communicative speech in primary school

SUMMARY

The main purpose of teaching mother tongue in primary school is to develop students' speech. The formation of lexical skills in students is an important factor in the development of coherent speech. This is because a student with limited vocabulary has difficulty expressing his or her thoughts on a particular topic. Is unable to choose the right word for the content and purpose. Or repeats the same word over and over again.

Hacıyeva Nərmin Şakir qızı

ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: p.ü.f.d. Qasımoğlu Maya

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ ŞAĞIRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *rabitəli nitq, lüğət ehtiyatı, ibtidai məktəb, şagirdlər, leksik bacarıqlar*

Ключевые слова: *словарь, связная речь, начальная школа, учащиеся, лексические навыки*

Key words: *vocabulary, communicative speech, primary school, pupils, lexical skills*

Mütəxəssislərin fikrinə görə, müəllimlər oxu dərslərində lüğət üzrə iş apararkən aşağıdakıları nəzərə almalıdır.

1. İzah ediləcək sözün mətnin məzmunu və ideyası ilə bağlılıq dərəcəsi.
2. İzah ediləcək sözün xarakteri, çətinlik dərəcəsi.
3. İzah ediləcək sözün izahıolları. Hansı sözü hansı vasitə ilə izah etməyin məqsədəuyğunluğu.
4. İzah ediləcək sözün şagirdin təfəkkürünün inkişafına təsir dərəcəsi.
5. İzah ediləcək sözün qrammatika və orfoqrafiyanın mənimsənilməsinə köməklik dərəcəsi.
6. İzah ediləcək sözün şagirdin passiv, yoxsa fəal lüğətinə daxil edilməsi məsələsi.

Lüğət üzrə iş aparılarkən şagirdlərin nitqinin sinonimlər, antonimlər hesabına zənginləşdirilməsinə əhəmiyyət verilməlidir. Sinonimlərdən yerində istifadə edilməsi şagirdin nitqini zənginləşdirən amillərdəndir.

Şagirdin lüğət ehtiyatında sinonimlər nə qədər çox olarsa, o, sözlərin məna çalarlarını bir-birindən asanlıqla fərqləndirir və beləliklə də, fikirlərini, hisslərini daha dəqiq ifadə edə bilər.

Oxu dərslərində leksik işin müxtəlif növlərindən istifadə etmək tövsiyə olunur ki, onlardan ən vacibləri aşağıdakılardır:

1. Sözlərin çoxmənalılığını izah edin.
2. Hər hansı bir fikri daha dəqiq ifadə etmək üçün bir sözü başqa sözlə əvəz edin: *sankisular odlanıb yanır – sanki sular alışıb yanır və s.*
3. Mətdən sinonimləri (terminsiz) və ya antonimləri (terminsiz) seçin, onlara öz bildiklərinizi əlavə edin: *sovqat-pay-hədiyyə-bəxşiş-peşkəş. . .*
4. Mətdə məcazın müxtəlif növlərini seçin, onları başqa müvafiq məcazlarla əvəz edin.
5. Yeni sözlər üçün lüğətcə düzəldin və həmin lüğətcədən yeri gəldikcə istifadə edin.
6. Verilmiş cümlələrdə nöqtələrin yerində eyni sözü müxtəlif mənalarda işlədin. Məsələn, *kök* sözünə aid: *Ağacın. . . yerdə olur. Dünən bazardan bir. . . . qoyun aldıq.*
7. Çoxmənalı sözlərə sinonimlər tapın: *dağın başı, dağın kəlləsi. . .*
8. Çoxmənalı sözlərə antonimlər tapın: *yüngül təbiətli – ağır təbiətli. . .*
9. Söz birləşməsinə bir sözlə əvəz edin. Məsələn: *taqətdən düşmək – yorulmaq*

10. Verilmiş sözlərin hansı əlamətlərinə görə çoxmənalı söz, antonim və ya sinonim olmasını müəyyənləşdirin.

11. Öyrənilmiş əsərdə (mətnə) iştirak edən müsbət və mənfi surətlərə aid antonim və sinonimləri seçin.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi uzunmüddətli, çoxşaxəli və müəllimdən gərgin əmək tələb edən bir prosesdir. Mütləqdir ki, şagirdin təhsil aldığı bütün illərboyunca dərslərdə və dərstdən kənar məşğələlərdə buna diqqət yetirilsin.

Təlim prosesində şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində yeni sözlər öyrənir, oxu mətnləri vasitəsilə neologizmlər, arxaizmlər, müxtəlif nitq hissələrinə aid müxtəlif mənə çalarlı söz və ifadələr mənimsəyirlər.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə kömək edən bir çox amillər vardır: dərslük və dərs vəsaitləri, sinifdən xaric və mətəbdən kənar oxu materialları, müşahidə və ekskursiyalar, məktəb və ailədəki nitq mühiti, televizya və radio verilişləri, teatr və kino tamaşaları.

Şagird lüğətinin zənginləşdirilməsinə daha çox kömək edən aşağıdakı işlərdən sistemli şəkildə istifadə olunmalıdır:

1. Yeni sözlərin izahı və nitqin obrazlı ifadəsi üzrə işlər.
2. Gəzinti və ekskursiyaların təşkili.
3. Bədii mətnlər və qrammatik çalışmalar üzrə işlər.

Müəllim mütəmadi olaraq şagirdlərin rastlaşdığı yeni sözlərin mənasını aydınlaşdırmalı, və həmin sözlərin başqa sözlərlə işləndiyi zaman daha hansı mənə ifadə etdiyini şagirdlərə izah etməlidir.

Şagirdlərin lüğətinə yeni daxil olmuş sözlər sonrakı dərslərdə istifadə olunmazsa, tez bir müddətdə unudular. Buna görə də, şagirdlərin lüğətinə yeni daxil olmuş sözləri müxtəlif deyimlərdə, atalar sözlərində, çalışmalarda təkrarlamaq lazımdır. Bu zaman yeni sözlər şagirdlərin nitqində daha çox fəallaşacaq və şüurlu şəkildə dərk ediləcəkdir. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə işlər yalnız məktəbin vəzifəsi olmayıb, ailə və şagirdi əhatə edən muhitlə də sıx şəkildə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə, Bakı: ADPU, 2016, 410 s.
2. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: "Səda", 2013, 552 s.
3. Kərimov Y.Ş. Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1970, 92 s.
4. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997, 360 s.
5. Рамзаева Т.Г., Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах. М.: Просвещение, 1979, 431 с.

Насиёва Нәрмин

İbtidai siniflərdə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları

XÜLASƏ

İbtidai məktəbdə ana dili tədrisinin başlıca məqsədlərindən biri də şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməkdir. Şagirdlərdə lüğət ehtiyatının zənginliyi onların nitqinin səliqəliyini, doğruluğunu, ifadəliliyini təmin edir. Çünki lüğət ehtiyatı məhdud olan şagird müəyyən məzmun ətrafında fikirlərini dolğun ifadə etməkdə çətinlik çəkir, məzmun və məqsədə görə lazımı sözü seçə bilmir və ya cümlədə yəni sözü dəfələrlə təkrar edir.

Гаджиева Нармин

Способы развития словарного запаса учащихся начальной школы

РЕЗЮМЕ

Одним из основных целей обучения родному языку в начальной школе является развитие словарного запаса учащихся. Богатство словарного запаса школьников обеспечивает беглость, точность и выразительность их речи. Это связано с тем, что учаще-

муся с ограниченным словарным запасом трудно выразить свои мысли по определенной теме; он затрудняется в правильном выборе нужного слова при передаче содержания; или же вынужденно повторяет одно и то же слово в предложении несколько раз.

Hajiyeva Narmin

Ways to enrich student's vocabulary in primary school

SUMMARY

One of the main purposes of teaching mother tongue in primary school is to develop students' vocabulary. The richness of vocabulary of the students ensures fluency and accuracy of their speech. This is because a student with limited vocabulary has difficulty expressing his or her thoughts on a particular topic. Is unable to choose the right word for the content and purpose. Or repeats the same word over and over again. In this regard.

Zeynalova Şəfəq Kərəm qızı

Magistrant

Elmi rəhbər: Məmmədova Günel

UŞAQ KOMPYUTER OYUNLARI VƏ ONLARIN POZUCU TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: *kompyuter oyunları, şiddət, texnologiya, oyun sənayesi*

Ключевые слова: *компьютерные игры, насилие, технологии, игровая индустрия*

Key words: *computer games, violence, technology, game industry*

Tehnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində elektron oyunlar daha realistik şəkildə təsvir olunur. Mükəmməl işlənmiş bu qrafik təsvirlər oyunlara olan marağı daha da artırır. Hətta psixoloji asılılıq yaradır. Bu da öz növbəsində beynin funksiyalarının pozulmasına, yuxu rejiminin alt-üst olmasına gətirib çıxarır. Yetəri qədər fasilə verə bilməyən beyin və ümumilikdə insan orqanizması normal fəaliyyət göstərə bilmir. Həmçinin insan aktiv həyat tərzini ilə məşğul olmasa da gün ərzində özünü daim yorğun hiss edir və təmbəlləşir. Bir növ sanki keyləşir. Süni mavi işıq elektron ekranlardan yayılır. Bu tip işıq beynin və vücudumuzun yatması üçün lazım olan melatonin hormonunu ifraz olunmasına səbəb olur.

Son dərəcə şiddətli, qanlı və cinsi əlaqəli oyun növlər ən çox tələb görənlər arasında ilk sıralarda yer almaqdadır. Bu oyunların da ən böyük istehlakçıları məhz uşaqlardır. Bir uşaq video oyunları oynadığı zaman beyin kimyəvi dopamin ifraz edir. Uşaq nə qədər oyunu seversə, o qədər beyin dopamin sərbəst buraxılır və bu da uşağın oynamağa davam etmək istəməsinə səbəb olur. Beləliklə video oyun oynamaq təcrid etmə fəaliyyətinə çevrilir. Uşaq, video oyun oynayarkən həm dostları, həm də ailəsi ilə sosial ünsiyyət qurmağı əldən verir. Halbuki sosial qarşılıqlı təsir və ünsiyyət sosial bacarıq və münasibətlərin inkişafında vacib rol oynayır.

Onlayn oyun sənayesi dünyanın ən böyük əyləncə sahələrindən biridir. Genişlənmiş internet imkanları, mobil texnologiyalar və əlverişli əlaqəli cihazlar onlayn oyun sahəsinə çoxlu sayda uşaq daxil olmaqla milyonlarla oyunçu cəlb etməyi bacardı.

Uzun müddət şiddət məzmunlu video oyunlara məruz qaldıqdan sonra uşaqların düşüncə və davranış tərzində dəyişikliklər meydana gəlir. Məsələn, video oyun dünyasında müntəzəm olaraq şiddətli fantaziya ilə məşğul olan bir uşaq, məktəbdəki koridorda birisinin təsadüfən ona çarpdığı təqdirdə aqressiv və xoşagəlməz reaksiya verə bilər.

Bu tip oyunlara vaxt sərf etmək yerinə uşaqları musiqi, rəsm, idman və s. kimi sənət nümunələri üzrə yönləndirmək onların məmli və zehni qabiliyyətlərini daha yaxşı inkişaf etdirir.

Araşdırmalar göstərir ki, həftədə bir neçə saat elektron oyun oynayan uşaqlar, ümumiyyətlə bu oyunları oynamayan uşaqlardan daha çox akademik bacarıqlara sahibdirlər. Belə ki, uşaqların yaş və idrak səviyyəsinə uyğun olaraq seçilmiş oyun növlərinin onlarda məkan bacarıqlarını inkişaf etdirə biləcəyi və disleksiyası olan uşaqların oxumağı öyrənməsinə kömək

edə biləcəyinə dair dəlillər mövcuddur. Hətta bir çox həkim və pediatrlar düzgün seçilmiş video oyunlarının beynin həddindən artıq stimullaşdırılmasına səbəb olduğunu qeyd edir.

Ədəbiyyat

1. Bushman BJ, Coyne SM, Anderson CA, et al. Risk factors for youth violence: Youth violence commission, International Society For Research On Aggression (ISRA).
2. Gentile DA, Li D, Khoo A, Prot S, Anderson CA. Mediators and Moderators of Long-term Effects of Violent Video Games on Aggressive Behavior: Practice, Thinking, and Action.
3. Gentile D, Walsh DA. A normative study of family media habits.
4. <https://www.unicef-irc.org/article/1926-the-online-gaming-industry-and-child-rights.html>
5. <https://www.verywellfamily.com/kids-violent-video-games-621153>
6. <https://washingtonparent.com/6-negative-effects-for-children-playing-video-games/>
7. <https://www.parentingscience.com/Effects-of-video-games-on-school.html>

Zeynalova Şəfəq

Uşaq kompyuter oyunları və onların pozucu təsirləri

XÜLASƏ

Kompyuter oyunları uşaqların yaş və idrak səviyyəsinə uyğun seçilmədikdə onların həyat fəaliyyətində olduqca böyük fəsadlar yaradır. Bunun qarşısını almaq üçün xüsusi ilə də valideyn nəzarəti başlıca rol oynayır. Boş vaxtlarının daha səmərəli keçirən (fiziki oyunlar oynayan, həmyaşdrları və böyükləri ilə mütəmadi ünsiyyətdə olan, sənət növlərinə yiyələnən və s.) uşaqlar gələcəkdə daha uğurlu addımlar atacaqdır.

Зейналова Шафəг

Детские компьютерные игры и их разрушительное воздействие

Резюме:

Когда компьютерные игры не выбираются в соответствии с возрастом и когнитивным уровнем детей, они вызывают большие сложности в их жизненной деятельности. В частности, родительский контроль играет ключевую роль в предотвращении этого. Дети, которые проводят свое свободное время более продуктивно (играют в физические игры, регулярно общаются со сверстниками и взрослыми, овладевают искусством и т. Д.), В будущем будут делать более успешные шаги.

Zeynalova Shafag

Children's computer games and their disruptive effects

SUMMARY

When computer games are not selected according to the age and cognitive level of children, they cause great complications in their life activities. Parental control, in particular, plays a key role in preventing this. Children who spend their free time more productively (playing physical games, communicating regularly with peers and adults, mastering arts, etc.) will take more successful steps in the future.

Həsənova Ramiyyə Ayaz qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant

Elmi rəhbər: dos. İsmayılova Mehriban Cəlal qızı

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Açar sözlər: *təlim, fəaliyyət, məktəbli, kiçikyaşlı, təhsil, texnologiya*

Ключевые слова: *обучение, деятельность, школьник, младший возраст, образование, технологии*

Key words: *training, activity, schoolboy, junior, education, technology*

Çağdaş təhsil təcrübəsi göstərir ki, təlim prosesində yeni təlim metodlarından istifadə etmədən hər hansı bir fənnin tədrisində müvəffəqiyyət əldə etmək qeyri-mümkündür. Bu məqsədlə də təlim prosesində motivasiyanın yaradılması, fəallığın artırılması, məzmunun hərtərəfli aşılması və şagirdlərdə müasir dünyagörüşün formalaşdırılmasında inteqrasiyaediciyin rolu danılmazdır. İnteqrasiya həm də məktəbdaxili və məktəbdənkənar təlimlərin tətbiqi arasındakı fərqlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. İbtidai siniflərdə təlim prosesinin təşkilində inteqrasiyadan istifadənin imkanları və yollarının araşdırılması zərurəti daim mühüm məsələlərdən olmuşdur.

Ailənin, cəmiyyətin və dövlətin gələcəyə yönəlmiş bu sifarişini illər boyu formalaşmış ənənəvi fənniyönlü təlim sistemi ilə yerinə yetirmək qeyri-mümkündür. İndi məktəbin əsas məqsədi şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini, meyl və maraqlarını nəzərə almaqla onlarda əqli, əxlaqi, estetik və fiziki inkişafına kömək göstərmək və gündəlik həyatda rastlaşdıqları problemləri həll etmək üçün zəruri bacarıqlar formalaşdırmaqdır. Çünki yaşadığımız yüksək texnologiyalar əsərində biliklər unudulsa da, bacarıqlar isə əhəmiyyətini itirmir [5, s. 99].

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübəsi göstərir ki, adi ünsiyyət yaratmaqdan tutmuş, kiçik iqtisadi layihələr qurub reallaşdırmağa qədər ən müxtəlif qabiliyyətləri özündə əks etdirən bu bacarıqlar mükəmməl bir sistemin tərkib hissələridir. Belə sistemləri isə şagird sinifdə təlimin obyektini kimi yox, subyektini kimi qəbul edən şagirdyönlü təlim metodları və inteqrativ fənlərin köməyi ilə yaratmaq mümkündür.

Təhsil əvəzsiz sosial dəyərdir. Gənc nəslin insan və şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun böyük rol oynadığını görkəmli pedaqoqlar və mütəfəkkirlər əsaslandırmışlar. İntibah dövrünün böyük mütəfəkkir pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) "Böyük didaktika" əsərində göstərirdi ki, dünyaya gələn hər bir adam insan olmaq üçün hökmən təhsil almalıdır. İnsanın ağı, ruhu üzərində hər şeyi yazmaq mümkün olan təmiz lövhədir, təlim sənətində mahir olan şəxs insanın ağında (mənəviyyatında) istədiyi keyfiyyətləri asanlıqla çəkə bilər, çünki insanın ağı sonsuzdur. Y.A.Komenski gənc nəslin təlim-tərbiyə aldığı, yüksək inkişaf etdiyi, "insanlığın emalatxanası" adlandırdığı təhsil ocağı olan ümumtəhsil məktəbi haqqında mükəmməl nəzəriyyə yaratmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə təhsil uşaq ikən başlamalı, eyni yaşlı uşaqlar daimi qruplar şəklində birləşməli və birgə təlim almalıdırlar.

Müasir didaktika ümumtəhsil məktəbində kollektiv təlimin bütöv sistemini işləyib hazırlamışdır. Bu sistem uşaqların siniflərdə bir dərs ili ərzində qrup şəklində birləşib vahid tədris planı və proqram əsasında, müəllimin bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti altında müəyyən həcmdə elmi biliklərə, bacarıq və vərdislərə, fəaliyyət etalonlarına və üsullarına yiyələnməsini nəzərdə tutur. Sovet dövrünün görkəmli mütəxəssislərindən N.A.Talızina, L.S.Vıqotski, D.B.Elkonin, B.B.Davidov, L.V.Zankov, A.N.Leontyev, P.U.Qalperin və b. inkişafetdirici təlim nəzəriyyəsini işləyib hazırladılar, məktəblilərin təlim fəaliyyəti, onun formalaşdırılma şəraiti və şərtləri barəsində müxtəlif istiqamətdə maraqlı araşdırmalar apardılar [6, s. 34].

Müəllimin rəhbərliyi ilə təşkil və idarə edilən sinif kollektivinin təlim fəaliyyətinin səmərəli təşkili, bu fəaliyyətin inkişafının stimullaşdırılması ilə bağlı bir çox maraqlı tədqiqatlar meydana çıxdı.

Müasir mərhələdə, şübhəsiz təhsilin məzmunu, təlimin səmərəliliyinin artırılması, formalaşdırıcı təsiri sahəsində bütün mütərəqqi ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasında islahatlar, faydalı axtarışlar aparılmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 30 oktyabr tarixli 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası"nda (Milli Kurikulum) ibtidai təhsilin məqsədi açıqlanmışdır. Orada qeyd edilir ki, ibtidai təhsilin məqsədi uşaqlarda oxu, yazı və hesablama vərdisləri yaratmaq və möhkəmləndirməklə yanaşı, insan, cəmiyyət, təbiət və onlar arasındakı qanunauyğunluqlar haqqında ilkin həyati bilikləri vermək, məntiqi və yaradıcı təfəkkür elementlərini formalaşdırmaq istedadlı uşaqların erkən

yaşdan üzə çıxarılmasını və inkişafını təmin etmək, onlara həssaslıq, estetik və bədii zövq, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, fiziki mədəniyyət və özünəxidmət bacarıqlarını aşılamaqdan ibarətdir [1, s. 77].

Təbii ki, bu məqsədin reallaşdırılması da kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin düzgün qurulmasından asılıdır. İbtidai təhsil pilləsində tədris olunan fənlərin (ana dili, Azərbaycan dili, xarici dil, riyaziyyat, informatika, həyat bilgisi, texnologiya, fiziki mədəniyyət, musiqi və təsviri incəsənət) tədrisində kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin stimullaşdırılması yollarının səmərəli təşkili qarşıya qoyulan məqsədə nail olmanın ən effektiv vasitələrindən biridir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti bəşəri fəaliyyətin kəşf etdiyi oyun, əmək fəaliyyətlərinin arasında məhz əsas yeri tutur. XX yüzillikdə bir çox pedaqoq və psixoloqların bu barədə tədqiqatları aparmışdılar. Bu alimlərdən L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, A.R.Luriya, V.V.Davıdov, D.V.Elkonin, N.S.Leytes, L.B.Zankov, Z.A.Kalmıkova, B.İ.Korotyayev, T.N.Malkovskaya, M.N.Skatkin, Q.F.Şukina, V.F.Şatalov, İ.P.Volkov, N.Kazımov, Y.Ş.Kərimov, Ə.Həşimov, Ə.Əlizadə, Ə.Bayramov və digərlərinin adlarını çəkə bilərik. Onlar araşdıraraq yəqin etmişdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin əsas fəaliyyət növü təlim fəaliyyətidir [7, s. 46].

Təlim fəaliyyəti quruluşuna və formalaşma mərhələlərinə görə çox mürəkkəb və çoxsəviyyəli fəaliyyət olduğuna görə onun formalaşdırılması pedaqoqlardan böyük yaradıcı əmək, rəhbərlik, idarəetmə məharəti və nəzarət sistemi tələb edir. Bu fəaliyyətin quruluşu mürəkkəbdir: motiv, məqsəd, nəticə, vasitə, üsul, özünənəzarət, özünüqiymətləndirmə və s. kimi komponentlərdən ibarətdir. Bunlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqla formalaşmağa başlayır [4, s. 98].

Təlim fəaliyyəti əqli və əməli hərəkətlərin məcmusu kimi, bəşər cəmiyyətinin və müasir insanın əldə edib ümumiləşdirdiyi sosial həyatı və özünü dəyişdirmək təcrübəsidir. Təlim fəaliyyətinin əsas məzmunu məktəblilərin xarici dünyanın cisim və hadisələrinin mahiyyətini, onların qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları, səbəb-nəticə və s. əlaqələri haqqında düzgün, sistemli bilikləri mənimsətmək, əqli əməli fəaliyyət üsullarına yiyələndirməkdən ibarətdir.

Təlim fəaliyyəti kiçikyaşlı məktəblilər üçün aparıcı fəaliyyət rolunu oynayır. Təlimin ikitərəfli proses olduğunu nəzərə alsaq, öyrənmək (təhsil almaq), özünə təlim vermək, yəni eyni zamanda həm şagird, həm də müəllim olmağı bir şəxsə birləşdirmək, təlimin ilk pilləsində məhz müəllimlə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir [1, s. 67].

Məktəblilərin təlim fəaliyyətinin əsas komponentləri təlim məqsədləridir. Məktəblilərin təlim fəaliyyətinin əsas komponentidir. Təlim məqsədləri məktəblilər üçün hər bir dərstdə daim gündəlik müəllimlər tərəfindən qoyulur. Təlim məqsədləri (vəzifələr) dərsin kiçik bir zaman kəsiyində, bütöv dərş ərzində və ya bir neçə dərstdə yerinə yetirilə biləcək kiçik təlim vəzifələri şəklində məktəblilər qarşısına qoyulur. Təlim prosesində məktəblilər qarşısına müəyyən biliklərə, intellektual və praktik fəaliyyət üsullarına, yaradıcılıq təcrübəsinə yiyələnmə vəzifəsini (məqsədini) müəllim qoyur. Bu proses müəllimlərin motivasiya işinin (əməliyyatının) nəticəsində həyata keçirilir.

Müəllimlərin motivasiyası məqamında bilik və bacarıqlara yiyələnmənin zəruriliyini, bu bilik və bacarıqların təcrübədə, insanların həyatında əhəmiyyətini göstərirlər. Təlim məqsədləri uşaqların motivlərinin quruluşuna daxil edilərək onların fəaliyyətinin təhrikedici, hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Fəaliyyətin vasitələri - konkret fəaliyyəti həyata keçirmək üçün istifadə olunan əşyalar, alətlər, cihazlar, təlim ləvazimatları, kitablar, sxemlər, cədvəllər, xəritələr, habelə uşaqların şəxsiyyətində təcəssüm olunan intellektual və praktik bacarıq və vərdislərdir. Fəaliyyətin üsulları-təlimin məqsəd və vəzifələrini realizə etmək və həyata keçirmək üçün mövcud vasitələrdən istifadə üsulları, tərzləri və hərəkət qaydalarıdır [2, s. 78].

Lakin təəssüf ki, ənənəvi təlim təcrübəsində biliklərin (təfəkkür əməliyyatlarının) qeyri-müştərək, kəsirli və elementarizm səviyyəsinə çatdırılması geniş yayılmışdır. Məsələn, 1-ci sinfin riyaziyyat dərşliyində 2 rəqəminin üstünə 1 rəqəmini gəlməyə (yəni $2+1=3$) icazə veriri-

lir, lakin şagirddən 3-ün 2-dən nə qədər böyük olduğu soruşulmur, çünki müqayisə dərsi ikinci sinifin proqramına salınmışdır. Mövcud proqramlar elə tərtib olunub ki, birinci dərslə ilinin sonunda şagird “iki dəfə iki – dörd” kimi aksiomatik ifadələri bilmir, çünki vurma bütünlüklə ikinci sinifə aid edilib. Eləcə də ibtidai məktəbin dörd dərslə ili ərzində tək və cüt rəqəmlər qarşılaşmayacaq və s. Bununla yanaşı, məlum olmuşdur ki, birbaşa və vasitəli məsələlərin həllinin öyrənilməsi səmərəliyi birinin digərinə keçməsinə nəzərdə tutur [4, s. 99].

Məqsəddən, vasitələrdən asılı olaraq fəaliyyətin üsulları da geniş dairədə dəyişir. Məktəblilərin əsas fəaliyyəti intellektual fəaliyyət olduğundan onun əsas üsulları (kiçik mikrohissəciklər) təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə, qarşılaşdırma, eyniləşdirmə, təsnifatmə, mücərrədləşdirmə, modelləşdirmə və s. Fəaliyyətin göstərdiyimiz vasitə və üsulları təlim prosesində elmi biliklərə, fəaliyyət üsullarına və fəaliyyət etalonlarına yiyələnməni təmin edən müstəsna təlim komponentləridir. Fəaliyyətin nəticələri-təlim prosesində dərslə əvvəlində məktəblilərlə qarşısında ideal surətdə qoyulan vəzifələrin, niyyətlərin gerçəkləşdirilmiş, həyata keçirilmiş, realizə edilmiş formasıdır. Mənimsənilmiş biliklər, bacarıqlar isə intellektual fəaliyyətin hər bir şagirdin şüurunda özünəməxsus formasıdır.

Dil və düşüncə, nitq və təfəkkür, söz və məhfum dialektik vəhdətdədir. Bu vəhdətin qanunauyğunluqlarını öyrənmək dili tədqiq etmək üçün vacibdir. Dili öyrənməyə anadan olan gündən başlayırıq.

Lakin dilin bir məhfum, qrammatik kateqoriya kimi öyrənilməsi ibtidai siniflərdə başlanılır. İbtidai təhsil cəmiyyətin inkişafında mühüm rola malik olduğuna görə ilk elmi-pedaqoji təcrübələr bu bazada ümumiləşdirilmiş, ilk elmi-pedaqoji ideyalar onun məzmunu, metodları və təlim texnologiyalarının səmərəlilik səviyyəsində genişlənməsinə təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də ibtidai siniflərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bilavasitə yuxarı siniflərə təsir göstərir, təlimin nəticəsinin uğurlu alınmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

- 1) Kazımov N.M. , Nəşimov Ə.Ş. Pedaqogika, Bakı, 1996, 390 s.
- 2) Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin təşkili. Metodikvəsait. Bakı“Orxan”, 2004, 170 s.
- 3) М.В.Кларин. Педагогическая технология в учебном процессе. М., Знание, 1989, 280 с.
- 4) Я.Л.Коломинский. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. Минск, 1969, 254 с.
- 5) Талызина Н. Ф. Теоретические проблемы интерактивного обучения. М. :МГУ, 1999, с. 8.
- 6) Б. П. Теория и методика обучения начальной школе. М. : Просвещение, 1988,
- 7) Бабаев И. А. , Алхасов. Я. К. Особенности курикулума по родному языку для школ с русским языком обучения // Курикулум, 2008, №2, с. 35-42.

The essence and content of the training activities of junior schoolchildren

SUMMARY

The article talks about the training activities of minors. Depending on the purpose, means, the methods of activity also vary widely. Since the main activity of schoolchildren is intellectual activity, its main methods (small microenterprises) are Analysis, composition, generalization, confrontation, identification, classification, abstraction, modeling, etc. The tools and methods of our activity are exceptional training components that enable us to master scientific knowledge, methods of activity and Etalons of activity in the training process. The results of the activity-a realized, realized, realized form of the tasks, intentions put before the schoolchildren ideally in the beginning of the lesson in the training process, mastered knowledge, skills, intellectual activity is a unique form in the consciousness of each student.

Сущность и содержание учебной деятельности младших школьников

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об учебной деятельности самых маленьких. В зависимости от цели, средств варьируются и способы деятельности в широком диапазоне. Поскольку основным видом деятельности школьников является интеллектуальная деятельность, то основными ее методами (мелкие микрочастицы) являются анализ, композиция, обобщение, сопоставление, идентификация, классификация, абстрагирование, моделирование и др. Указанные нами средства и способы деятельности являются исключительными компонентами обучения, обеспечивающими в процессе обучения овладение научными знаниями, способами деятельности и эталонами деятельности. Результаты деятельности-воплощенная, реализуемая, реализуемая форма идеально поставленных перед школьниками в начале урока задач, намерений в процессе обучения, своеобразная форма усвоения знаний, умений, навыков, интеллектуальной деятельности в сознании каждого учащегося.

Fərzəlizadə Aytən Cəfər qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

GRAMMATIKANIN TƏDRİSİNİN EFFEKTİV YOLLARI

Açar sözlər: *yanaşma, tədris, kommunikativ, əlaqələndirmək, amil*

Ключевые слова: *подход, обучение, коммуникативный, соединять, особенность*

Key words: *approach, teaching, communicative, to coordinate, factor*

Dilçiliyin mühüm şöbəsi olan qrammatika dilin qrammatik quruluşu, dəyişməsi və cümlədə birləşməsi qaydalarını öyrənir. Dünya dillərində sözlərin dəyişməsi, birləşməsi qaydaları müxtəlif olsa da, qrammatikanın bütün dillər üçün ümumi cəhətləri vardır. Bəzən belə düşüncülər ki, qrammatika dilin yalnız “darıxdırıcı” və “quru” qaydalarından ibarətdir. Lakin, belə bir təsəvvür olduqca səhvdir. Qrammatika hər şeydən əvvəl sözlərin söz birləşmələrində, cümlələrdə əlaqənin ümumi qaydalarını müəyyən etməyə cəhd edir. B.T.Belenski tamamilə doğru olaraq qeyd etmişdir ki, qrammatikanı təkcə instinktiv və qeyri-şüuri surətdə bilmək heç də kifayət deyildir, çünki “qrammatika dilin məntiqi, fəlsəfidir”.

“Qrammatika” termini yunan mənşəli “grammatike” sözündən götürülüb, “gram”-yazılan nə isə, “tike” isə “ elm, sənət” mənasını verir. Beləliklə, “qrammatika” sözü “yazı sənəti” mənasını verir. Bu söz qədim Yunanıstanda meydana gəldiyi dönmədən bəri bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Qrammatika müasir formaya gələnə qədər müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Qrammatika dilin istifadəsində əvəzsiz rola malikdir. Qrammatika- dili tərkib hissələrə ayırmaq və bunu təcrübədə tətbiq etmə metodudur.

Dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır. Qrammatika dil funksiyalarının tələbələrə aşılması prosesində həyata keçirilməlidir. Məhz bu cür təşkil edilən tədris prosesi qrammatika və funksional dilin kommunikativ yönümlü şəkildə öyrədir-öyrənilməsini təmin edir. Müasir dövrümüzdə xarici dilin qrammatikasının tədrisində iki yanaşma mövcuddur: deduktiv və induktiv yanaşmalar.

Deduktiv yanaşmaqaydanın təqdimatını nəzərdə tutur və qaydanın tətbiqi çalışmaların timsalında davam etdirilir. Məsələn, sual və nəqli cümlələr arasında olan fərqlərin tələbələrə aşılması deduktiv yolla izah oluna bilər. Bu zaman məsuliyyətin böyük hissəsi tələbələrin üzərinə düşür.

İnduktiv yanaşmada isə bu bir az fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, çalışmalar nümunə şəklində göstərilir və bu zaman qayda izah olunur. İnduktiv öyrənmənin deduktiv öyrənmədən əsas fərqi odur ki, burada fəal tərəf tələbələrdir. Qaydalar onların özləri tərəfindən əsaslandırılır. XVI əsrdə Fransadan qaçqın düşmüş və İngiltərədə müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş

Klaudi Holiband müxtəlif vaxtlarda Londonda üç məktəb açmış və qrammatikanı tədris edərəkən sonralar “induktiv yanaşma” adlanan üsuldən istifadə etmişdir. O, dərsi mətni təqdim etməklə başlayır və şagirdlər yeni mətnlə tanış olduqdan sonra qrammatik qaydaları izah edirdi.

Onu da qeyd etməliyik ki, hər iki yanaşma müsbət xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, deduktiv yanaşma zamanı vaxta qənaət etmək əsas şərtidir. İnduktiv yanaşma zamanı isə tələbələr əqli fəaliyyətə cəlb olunurlar, daha çox yaradıcı olurlar. Bu yanaşmanın mənfi cəhətlərindən biri vaxt itkisi, əlavə enerji sərfidir. Burada tələbə ona maraqlı olan variantda üstünlük verir. Dil vahidlərinin semantikasını və qrammatikasını tələbələrə aşılamaq üçün deduktiv və ya induktiv yanaşmanın seçilməsi vacib sayılır.

Qrammatik vərdişləri öyrənməyə təsir edən ən vacib amillər bunlardır:

Təlim materialları

Müəllim

Tələbələrin təlim prosesinə münasibəti

Qiymətləndirmə

Təlim prosesində istifadə olunan metodlar, üsullar və vasitələr

Qrammatik materialların seçilməsi və onların düzgün qaydada tələbələrə təqdim edilməsi metodikanın aktual və vacib problemlərindəndir. Qrammatik materialın seçimi zamanı müəllimin öhdəsinə bir çox vəzifələr düşür. Burada müəllim ardıcılığı gözləməyi özünə əsas hədəf seçsə də, bəzən pozulmanın baş verməsi labüd olur. Bu da təbii hal hesab olunur.

Burada modellər böyük rol oynayır. Belə ki, qrammatikanı modellərin tərkibində qəbul edən tələbə mətn və dialoqları hazırlayan zaman heç bir çətinliklə qarşılaşmır. Keçirilən hər bir dərstdə mənimsənilməli olan hər bir qrammatik struktur kommunikativ baxımdan mühüm əhəmiyyət daşımalıdır. Əsas məqsəd tələbələrə, öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərindən adekvat şəkildə istifadə etmək strategiyalarının aşılınması və beləliklə, dil öyrənilərdə xarici dildən istifadə edərkən əminlik hissini inkişaf etdirməkdir. Müəllim qrammatik vərdişlərinin aşılınması prosesinin uğurla həyata keçirilməsi üçün diskussiyalara üstünlük verməli, fəaliyyətin istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməkdə ısrarlı olmalıdır.

Qrammatikanın tədrisindən danışarkən çalışma və tapşırıqların funksiyasını və xüsusiyyətlərini qeyd etmək mütləqdir. Çalışmalar dilin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsində əsas amildir. Çalışma və tapşırıqların yoxlanılması nəticəsində səhvlərin aşkarlanması, dilöyrənilərin yeni biliklər əldə etmələrinə imkan verir.

Son olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, xarici dilin qrammatikasının uğurlu tədris olunması üçün ilk növbədə ən zəruri qrammatik vahid və strukturların müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrammatik vasitələrin seçilməsi və öyrənilərə düzgün şəkildə təqdim edilməsi müasir metodikanın ən aktual və önəmli məsələlərindən sayılır. Qrammatik bacarıqların yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün ana dilinin rolu diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Produktiv vərdişlərin inkişaf etdirilməsi prosesində dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmalı və interferensiyanın mənfi amillərini aradan qaldırmaq məqsədilə məqsədyönlü iş aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Brown G. The Grammar of English Grammars. 2005
2. Harmer J. Teaching and Learning Grammar. London. 1997
3. Howatt A.P. R. A history of English Language Teaching. 1997
4. Larsen- Freeman D. (2001) A Teaching Grammar. Boston, Heinle&Heinle
5. Калита Е.В. English Grammar in Practice. Практическая грамматика английского языка. 2002
6. Некрасова Е. В. Популярная грамматика английского языка. 1999
7. http://esl.about.com/cs/teachingtechnique/a/a_teachgrammar.htm
8. <http://www.native-english.ru/grammar>
9. <http://www.ucl.ac.uk/english-usage/projects/grammar-teaching/>

**Эффективные способы обучения грамматике
РЕЗЮМЕ**

Грамматика занимает центральное место в преподавании и изучении языков. Это также один из самых сложных аспектов для хорошего обучения. Логика обучения грамматике - это искусство выстраивания последовательности обучающих действий, чтобы вывести учащихся из состояния грамматического невежества в состояние грамматических знаний. Цель обучения грамматике - дать учащимся возможность выполнять свои коммуникативные задачи. Важная часть обучения грамматике - это примеры, поэтому эти примеры должны представлять язык надлежащим образом и соответствовать сути урока.

Farzalizada A.

**Effective ways of teaching grammar
SUMMARY**

Grammar is central to the teaching and learning of languages. It is also one of the more difficult aspect of to teach well. Logic of teaching Grammar is the art of arranging a sequence of teaching actions to take the learners from the state of grammatical ignorance to the state of grammatical knowledge. The goal of grammar instruction is enable learners to carry out their communicative purposes. An important part of grammar instruction is providing examples. That's why these examples must present the language appropriately and be to the point of the lesson.

Fərzəlizadə Aytən Cəfər qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

QRAMMATİK MATERIALLA BAĞLI TƏQDİM EDİLƏN ÇALIŞMALAR SİSTEMİ

Açar sözlər: *müəyyənləşdirmək, nümunə, mənimsəmək, məfhum, bacarıq*

Ключевые слова: *определять, пример, изучать, понятие, умение*

Key words: *determine, example, learn, concept, skill*

Xarici dillər üzrə qrammatik materialın seçilməsi və öyrənilməsi ardıcılığı müasir metodikanın ən mühüm problemlərindən biridir. Qrammatik materialın seçilməsi bir neçə məsələnin düzgün həllini vermək baxımından əhəmiyyət kəsb edir:

1. Tədris olunan konkret qrammatik materialın ingilis dili qrammatikası sistemindəki yeri və rolu.

2. Qrammatik materialın reseptiv və reproduktiv nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıq və vərdişlərinin yaradılmasında rolu.

3. Qrammatik materialın tədris prosesində kommunikativ məqsədə çatmaq işində rolu.

Ənənəvi olaraq tədris prosesi üçün qrammatik materiallar aktiv və passiv minimumlar çərçivəsində seçilir. Aktiv qrammatik minimum üçün qrammatik materialın şifahi nitqdə işlənmə tezliyi və nümunəvilik prinsipləri, passiv qrammatik minimum üçün isə qrammatik materialın yazılı nitqdə işlənmə tezliyi və çoxmənəvilik prinsipləri əsas götürülür.

Orta və ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biri tədris olunan xarici dilin aspektlərinə (fonetika, leksika, qrammatika) və nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə (eşidib-anlama, oxu, yazı, danışiq) uyğun çalışmaları sisteminin işlənilməsi hazırlanmasıdır.

Qrammatik çalışmaları dil çalışmaları aiddir. Onlar dil hadisələrinin dərk olunması, tanınması, fərqləndirilməsi və yaddaşda saxlanılmasına xidmət edir. Həmin çalışmaları əsas vəzifəsi qrammatik bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir.

Qrammatik çalışmaları müxtəlif növləri var. Bunların bəziləri aşağıdakılardır:

- Qrammatik materialın yadda saxlanılması üçün tapşırıqlar;

- Qrammatik bilik və bacarıqlara yiyələnmək üçün tapşırıqlar;
- Qrammatik materialın nitqdə işlədilməsi üçün tapşırıqlar.

Qrammatik materialın yadda saxlanması üçün nəzərdə tutulan tapşırıqlar material üzərində mövzunu dərinlən qavrayaraq onu praktikada tətbiq etməyə xidmət edir. Bu növ tapşırıq tələffüz, danışmaq və əzbərləmək vərdisləri aşılayır. Tələbələr istənilən qrammatik materialı tam mənimsəmək üçün konkret biliklər sistemə yiyələnməlidirlər. Biliklər isə müəyyən faktlar, məfhumlar, anlayışlar və mühakimələrin toplanmasından ibarətdir. Məsələn, tələbələr ingilis dilindəki qaydasız feilləri mənimsəmək üçün onları əzbərləməli və yadda saxlamalıdırlar.

Qrammatik bilik və bacarıqlara yiyələnmək üçün tapşırıqlara müxtəlif zaman formalarının düzəldilməsi, iki sadə cümlənin bir bütövdə birləşdirilməsi, həmin cümlələrin göstərilən modelə uyğun seçilməsi, bir-birinə uyğunlaşdırılmalı olan cümlələrin tərcüməsi, boş buraxılan yerlərin doldurulması, mötərizələrin açılması və s. aiddir.

Qrammatik materialların şifahi və yazılı nitqdə işlədilməsi üçün təqdim olunan tapşırıqlar xüsusi önəm kəsb edir. Nitq tapşırıqlarına aşağıdakıları daxil etməkməqsədəuyğundur:

- suallara cavablar; yeni qrammatik materialdan istifadə olunmaqla cümlə və ya tərkiblərin düzəldilməsi;
- yeni qrammatik materialın mətn daxilində işlədilməsi;
- oxunulmuş və ya dinlənmiş mətnlərin (situasiyaların) müzakirəsində qrammatik materiallardan, qaydalardan düzgün istifadə olunması;
- dərslərdə verilmiş mövzuların və ya onların əsasında yaradılmış mətnlərin nəql edilməsi və s.

Xarici dil təlimində bacarıq və vərdislərin yaradılmasının çox mürəkkəb bir psixoloji proses olduğunu nəzərə alaraq müəllimlərin istiqamətdə müntəzəm və konkret işlər həyata keçirməlidirlər. Bacarıq və vərdislərin xarici dildə ünsiyyətə zəmin yaratmasını və xidmət etməsini hər kəs diqqət mərkəzində saxlamalı və kommunikasiya prosesini təmin etmək məqsədilə müxtəlif xarakterli və istiqamətli silsilə çalışmalardan istifadə olunmalıdır.

Tədris prosesində qrammatik bacarığın əsas tərkib hissələri diqqət mərkəzində saxlanılmalı və tələbələrə təqdim olunan fəaliyyət növləri həmin əsaslar üzərində qurulmalıdır.

Qrammatik bacarıqların yaradılması qrammatik çalışmaları ardıcıl icrasını tələb edir. Çalışmaların tərtibində aşağıdakı mühüm cəhətlər nəzərə alınmalıdır:

1) çalışmalar öyrədilən qrammatik materialın xüsusiyyətinə uyğun olaraq mənimsədilərək möhkəmləndirilməlidir.

2) hər çalışmanın qarşısında yalnız bir məqsəd, bir tələb qoyulmalıdır.

Bu o deməkdir ki, çalışma yalnız bir mövzu ilə əlaqələndirilməlidir. Möhkəmləndiriləcək qrammatik material yeni, qalan dil hadisələri isə artıq mənimsənilmiş materialdan ibarət olmalıdır;

3) qrammatik çalışmalarda interferensiya hadisəsi xüsusilə nəzərdə tutulmalı və bu cəhətə aid çalışmalar miqdarca üstünlük təşkil etməlidir;

4) çalışmaların yerinə yetirilməsi haqqında verilən izahat dəqiq və aydın olmalıdır. Bu məlumatı alan tələbə başa düşməlidir ki, ondan tələb olunan nədir, bu və ya digər çalışmanı o, necə yerinə yetirməlidir;

5) bu və ya digər qrammatik mövzuya dair məlumat əvvəlcə ayrılıqda, sonra mətn daxilində möhkəmləndirilir. Bacarıq və vərdislərin yaradılması üçün müəyyən ardıcılıqla iş aparılmalıdır; əvvəl qavranılan material möhkəmləndirən, daha sonra isə bacarıq, vərdisləri inkişaf etdirən çalışmalar yerinə yetirilməlidir.

Tədris edilən xarici dilin qrammatikasının uğurlu şəkildə öyrədilməsi üçün ilk növbədə ən zəruri qrammatik vahid və strukturların müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Məhz buna görə də mənimsəmə prosesində hansı qrammatik anlayışların və vahidlərin problemlər, çətinliklər yarada biləcəyi dəqiqləşdirilməlidir. Mənimsənilməsi vacib olan qrammatik vasitələrin seçilməsi

və düzgün şəkildə tələbələrə təqdim edilməsi müasir metodikanın ən önəmli məsələlərindən sayılır.

Ədəbiyyat

1. Hewings M. Advanced Grammar in Use. 1999
2. Brown G. The Grammar of English Grammars. 2005
3. Thornbury S. How to Teach Grammar. 2002
4. Ur Penny. Grammar Practice Activities. 1999
5. Harmer J. Teaching and Learning Grammar. London. 1997
6. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранном языке. 2001
7. <https://blog.maltalingua.com/importance-of-english-grammar/>
8. <https://languagelearning.stackexchange.com/questions/6/is-doing-a-huge-amount-of-grammar-exercises-helpful-for-learning-english>

Фарзализаде А.

Система представленных упражнений по грамматическому материалу

РЕЗЮМЕ

Для современной методики обучения важно, чтобы грамматический материал легко осваивался и успешно использовался в учебных заведениях.

Грамматические задания – основной и действенный способ для того, чтобы освоить грамматический материал. С помощью грамматических упражнений студенты закрепляют основные грамматические правила, а затем применяют их на практике.

В процессе выполнения этих упражнений осваиваются новые правила. Каждое упражнение даёт учащемуся возможность улучшить свои знания.

Farzalizada A.

The exercises on grammar materials

SUMMARY

Grammar activities are the main and exciting way to practice important grammar lessons with the entire class. Grammar activities give students a chance to practice what they have learnt and reinforce important grammar rules.

Students learn through their participation in the attainment of knowledge by gathering information and processing it by solving problems and articulating what they have discovered. Each activity below provides students with opportunities to deepen their learning by applying concepts and articulating new knowledge and many of these activities also provide the instructor feedback about the students' learning.

Ələkbərli Səkinə Cəfər qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İNGİLİS DİLİ LEKSİKASININ TƏDRİSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *lüğət tərkibi, effektiv tədris, kommunikasiya, motivasiya*

Ключевые слова: *словарный запас, эффективное обучение, общение, мотивация*

Key words: *vocabulary, effective teaching, communication, motivation*

Leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi tələbələrə həyəcan, qorxu, tərəddüd kimi amillərin öhdəsindən gəlməyi, onlarda kommunikativ situasiyalarda ingilis dilindən funksional və kommunikativ yönümlü istifadə etməklə kommunikativ məqsədə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Tələbələrin verbal və qeyri-verbal davranışına təsir göstərən ictimai-sosial mühit və fərdi amillər ingilis dilinin tədrisinə bilavasitə təsir edir. İngilis dilini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tələbələrlə düzgün, əməkdaşlıq prinsipi əsasında münasibətlər qurmaq və auditoriyada sağlam işgüzar iqlim yaratmaqdır. Bu isə, öz növbəsində,

auditoriyada tələbə-müəllim, tələbə-tələbə münasibətlərinin qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qurulmasını nəzərdə tutur. Belə ki, kommunikativ təlim həyata keçirilərkən tələbələr etdikləri səhv üçün həyəcan keçirmir, danışmaqdan qorxmur.

Leksikanın kommunikativ-yönümlü təlimi posesində uğurların əldə edilməsi tələbələrinin keçirdikləri gərginlik hallarının tədricən azalmasına, onlarda inamın yaranmasına xidmət edir. Auditoriyada müsbət əks-əlaqənin yaradılması tələbələri verilən tapşırıqları daha yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə stimullaşdırır, onlarda xarici dilə kommunikasiya vasitəsi kimi yiyələnməyə motivasiya yaradır. Leksikanın tədrisi prosesi düzgün şəkildə qurulduğu halda auditoriyada olan tələbələr yoldaşları üçün öyrənmə mənbəyi funksiyasını həyata keçirir.

Leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi zamanı motivasiyaedici amillər təmin edilməlidir. Leksikanın tədrisinə bilavasitə təsir göstərən amillər həm auditoriyada, həm də auditoriyadan kənar da dil təliminin nə dərəcədə səmərəli olduğuna bilavasitə təsir göstərir. Təlim materiallarının çətinlik səviyyəsi də dil öyrənənlərin fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərən amillərdəndir. Leksik vahidlərin və nitq modellərinin kommunikativ yönümlü, funksional yönümlü tədrisində istifadə olunan təlim materialları dil öyrənənlərin bilik və bacarıq səviyyəsinə, dilöyrənmə qabiliyyətinə uyğun olarsa, leksikanın tədrisi prosesi daha səmərəli şəkildə qurula bilər. Tələbələrin bir-birlərinin fikir və mövqelərinə hörmətlə yanaşmaları, müxtəlif səbəblərdən törədilən səhvlərə dözümlü münasibətləri onların interaktiv xarakterli fəaliyyətlərini səmərəli şəkildə həyata keçirməyə imkan yaradır. Leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi zamanı müəllim informasiya, bilik mənbəyi olaraq, malik olduqları informasiya və bilikləri, tələbələrlə bölüşür və beləliklə, tələbələrin kommunikasiya prosesinə aktiv iştirakçı qismində cəlb edilməsini və leksik bacarıqların kommunikativ-yönümlü, funksional yönümlü şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini təmin edir. Tələbələr səhvlərini və qrup yoldaşlarının səhvlərini aradan qaldırmağa həvəsləndirilir, onlarda təlim nəticələrinə görə məsuliyyəti dərk etməyə və onlara xüsusi diqqət yetirməyə stimulaşdırılır.

İngilis dilini tədris edən müəllim tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın yüksək səviyyədə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədinə nail olmaq üçün leksikanın təlimi prosesinə innovativ metod və ideyaları tətbiq etməli, tələbələri təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb etməyi bacarmalıdır. Metodist-alimlər belə hesab edirlər ki, müəllimin günün tələbləri səviyyəsində səriştəliliyi ən önəmli amillərdəndir. Tədris etdiyi xarici dildə kommunikasiya qura bilməyən müəllim tələbələrində dildən kommunikativ yönümlü şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini təmin edə bilməz. İngilis dilində real kommunikasiyada iştirak etməyən tələbələrdə funksional yönümlü leksik bacarıqların inkişaf etdirilməsi qeyri-mümkündür. İngilis dilini ixtisas dili kimi tədris edən müəllim kommunikativ təlim metodikasına yiyələnməklə yanaşı dildən, o cümlədən də, onlarda olan leksik imkanlardan funksional yönümlü şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə günün tələbləri səviyyəsində yiyələnməlidir (4, s. 197).

İngilis dili lüğət tərkibinin kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisində motivasiyanın rolunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Leksikanın tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən danışarkən ilk növbədə, kommunikativ təlim prosesində həm məzmunun, həm də təlim prosesinin quruluşunun dil öyrənənlərin linqvistik imkanlarına adekvatlığının vacib şərtlərdən olduğunu qeyd etmək lazımdır. Tələbələrin fəaliyyətlərinin stimullaşdırılmasına təsir göstərən amillər arasında təlim prosesinin həm struktur, həm məzmun baxımından tələbələrin imkanlarına uyğunluğu, məzmunun çətinlik səviyyəsi, ingilis dili müəlliminin fəaliyyəti tələbənin səmərəli fəaliyyəti ilə arasında olan qarşılıqlı əlaqəni qeyd etmək lazımdır. Əks halda, tələbələr verilən çalışma və tapşırıqları yerinə yetirərkən çətinlik çəkirlər. Bu proses uzun müddət ərzində davam edərsə, dil öyrənənlərdə motivasiyanın yaradılmasına olduqca mənfəətli təsir göstərə bilər. Müəllimin bu istiqamətdə fəaliyyəti isə tələbələrin linqvistik və nitq imkanlarına uyğun olan mövzunu təqdim etməkdən, tələbələrin fəaliyyətini təşkil

etməkdən, onların fəaliyyətini stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Müəllim kommunikasiya prosesində iştirakçı qismində çıxış edən tələbələrdə özlərinə inam, lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirməyə həvəs yaradır, onlarda dildən kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq məqsədilə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına motivasiya yaradır. Xarici dillərin tədrisində səmərəli fəaliyyət ilə motivasiya arasında bilavasitə əlaqə vardır. Bu cür qarşılıqlı əlaqəni daim diqqət mərkəzində saxlayan müəllim tələbələrin fəaliyyətini elə planlaşdırmalı və qurmalıdır ki, dil öyrənənlər onlara verilən çalışma və tapşırıqları yerinə yetirməkdə həvəsli olsunlar və funksional yönümlü ünsiyyət prosesinə fəal iştirakçılar kimi cəlb edilsinlər.

Xarici dildə leksik vahidlərin və nitq modellərinin tədrisi zamanı təlim fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də, dil öyrənənlərdə həm müəllim, həm də tələbə yoldaşları tərəfindən mənfi qiymətləndirilmə qorxusudur. Dil bilikləri, linqvistik kompetensiyaları və ünsiyyət qurma bacarıqları lazımı səviyyədə olmayan, nisbətən zəif tələbələr diskussiya və disputlarda fəal şəkildə iştirak etməkdən çox vaxt imtina edir. İxtisas dili dərslərində keçirilən sorğu və söhbətlərdən məlum olur ki, dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi zamanı tələbələrin qeyri-fəallıqlarının səbəbi onların real həyatda baş verə biləcək kommunikativ situasiyalarda leksik vahidlərdən sərbəst şəkildə istifadə etməyə tərəddüd etmələridir. Əksər hallarda tələbələr dildəşiyicilərinin riayət etdiyi norma və qaydalara riayət edə bilmirlər, və nəticədə, mənimsənilmiş biliklər ünsiyyət prosesində qüsursuz, kreativ və adekvat şəkildə reallaşmır. Təcrübə və müşahidələr onu deməyə imkan verir ki, müəllimlər tələbələri tərəfindən edilən müxtəlif xarakterli səhvləri düzəldir və çox vaxt tələbələrin nitqini, kommunikasiya prosesini pozmuş olurlar. Bununla da, tələbələrə əksər hallarda etdikləri səhvləri düzəltməyə imkan verilmir, bu isə, öz növbəsində, xarici dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanın prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Linqvistik bilikləri, nitq bacarıqları kommunikativ təlimin qoyduğu yüksək tələblərə cavab verməyən tələbələr nəticə etibarilə uğursuzluğa məruz qalır, mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən qüsursuz, sərbəst, kreativ və situasiyaya uyğun şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinə yiyələnə bilmirlər (7, s. 17).

Qeyd edilən amillərin mənfi təsirini aradan qaldırmaq məqsədilə dil öyrənənlərin müəllimlə deyil, daha çox qrup yoldaşları ilə kommunikasiya yaratması vacibdir. Xarici dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanın prinsipləri üzərində qurulan tədris prosesində tələbələr cütlüklər və qruplarda işləyərək, bir-biri üçün məlumat və bilik mənbəyi olmalı, problemin həllində birlikdə iştirak etməli və hətta münasibət və mövqelərinin fərqli olduğu halda belə, müzakirə predmeti olan məsələyə dair razılığa gəlməyə çalışmalıdırlar. Kommunikasiya iştirakçılarının fəaliyyətinin əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət üzərində qurulması aşağı kurs tələbələrində ixtisas dilinin leksikasının kommunikativ yönümlü mənimsənilməsini təmin edən əsas şərtlərdəndir (1, s. 162; 2, s. 489).

İngilis dili leksikasının kommunikativ tədrisini şərtləndirən əsas amillərdən biri də, tələbələr tərəfindən özlərinin linqvistik və kommunikativ imkanlarını düzgün qiymətləndirmələridir. Özünüqiymətləndirmə tələbələrin bilik, vərdiş və bacarıqları, qabiliyyəti haqqında real məlumatı deyil, onlarda olan potensiala istinad etməklə tədris edilən dilə hansı səviyyədə yiyələnə biləcəklərini müəyyən etmək qabiliyyətidir. Şübhəsiz ki, tələbələrin bəziləri öz dilöyrənmə potensialını həddən artıq yüksək, digərləri isə həddən artıq aşağı qiymətləndirirlər. İngilis dilini tədris edən müəllimin rolu burada həlledicidir, çünki tələbə üçün müəllimin fikri və onun dilöyrənmə imkanlarının qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Funksional yönümlü fəaliyyət tələbədə özünə inamı əhəmiyyətli dərəcədə artırır və onlar tədrisən öz imkanlarını düzgün qiymətləndirirlər. Bəzi hallarda dil öyrənənlər onlar üçün müəyyən dərəcədə çətin olan çalışma və tapşırıqları deyil, daha asan, onların linqvistik və nitq imkanlarına uyğun olan çalışma və tapşırıqları daha həvəslə yerinə yetirirlər (5, s. 98).

Dil sahəsində çalışan mütəxəssislər auditoriyada tələbələrin keçirdiyi həyəcanın üç komponentdən ibarət olduğunu qeyd edirlər: ünsiyyət qorxusu, mənfi qiymətləndirilmə qorxusu və yoxlama qorxusu. Ünsiyyət həyəcanı öyrənilən xarici dildən, o cümlədən də, leksik

vahidlərdən funksional yönümlü istifadə edən bütün insanlarda özünü biruzə verə bilər. Tələbələr leksik bilikləri asanlıqla mənimsəyə bilsələr də, dil çalışmalarını heç bir çətinlik olmadan yerinə yetirərlər də, əksər hallarda ünsiyyət qurmaqdan imtina edirlər. Məsələnin mahiyyətini mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən və nitq modellərindən funksional yönümlü şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin düzgün şəkildə formalaşdırılmamasında və ingilis dili leksikasının tədrisi prosesində müasir dövrün tələblərinə cavab verməyən metodlardan istifadə edilməsində axtarmaq lazımdır. Xüsusilə, dil daşıyıcıları ilə real ünsiyyətə girmək imkanlarının olmaması tələbələrdə kommunikasiya həyəcanına və danışmaq qorxusunun yaranmasına səbəb olur. Leksikanın tədrisi prosesində tələbələrə daha ciddi çalışmağa stimullaşdıran qorxu ilk baxımdan paradoksal görünə bilər, motivasiyaedici bir faktor kimi qiymətləndirilə bilər. Mənfi təsir isə dil öyrənmələri ruhdan salmaqda, tələbə yoldaşlarının yanında özlərini inamsız hiss etmələrində və təlim prosesində uğursuz nəticələrin əldə edilməsində özünü göstərir. Tələbələrdə ixtisas dili olan xarici dilin öyrənilməsinə olan motivasiya, zəhmətkeşlik, məsuliyyət, müəyyən riskə getməyə hazır olma və s. kimi keyfiyyətlərin vacibliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır (3, s. 100).

Kommunikativ təlimin əsasını təşkil edən kommunikativlik, interaktivlik, tələbə-yönümlülük prinsiplərini prioritet kimi qəbul edən ingilis dili müəllimləri qiymətləndirmənin metodiki baxımdan əhəmiyyətini düzgün başa düşməli və səmərəli, təlim şəraitinə uyğun şəkildə həyata keçirməklə ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənmə tələbələrdə özlərinə olan inamsızlıq hissələrini tədricən aradan qaldırmalı, mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən və nitq nümunələrindən kommunikativ yönümlü şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə uğurlu şəkildə nail olmaq qabiliyyətini formalaşdırmalı və inkişaf etdirməlidir (6, s. 37).

Dil daşıyıcılarının və səriştəli dil istifadəçilərinin malik olduqları imkanlar müəyyən dərəcədə müxtəlif olsa da, onlara xas olan ümumi keyfiyyətlər də mövcuddur. Həm dil daşıyıcılarının, həm də səriştəli dil istifadəçilərinin lüğət ehtiyatları əhəmiyyətli dərəcədə onların təhsil, mədəni və intellektual səviyyələrindən və onların hansı sahədə çalışmalarından asılıdır. İngilis dilindən səmərəli şəkildə istifadə etmək imkanlarına malik olan insanlar lüğət vahidlərinin həqiqi və məcazi mənalarını bilir, onlardan ünsiyyət prosesində sərbəst və adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hətta linqvistik kompetensiyaya yiyələnmiş insanlar çox vaxt dil vahidlərindən - söz və söz birləşmələrindən səmərəli şəkildə istifadə edə bilmirlər. Linqvistik kompetensiya ilə bərabər, kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək olduqca əhəmiyyətlidir. Bu isə dildən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edən şəxslərdə müəyyən dərəcədə intuisiyanın, şüuraltı biliklərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya linqvistik, diskursiv, sosiomədəni və strateji komponentlərdən ibarətdir. Nitq fəaliyyəti növləri olan oxu, dinləyib-anlama, şifahi nitq və yazı da məhz bu istiqamətdə tələbələrə aşılanmalıdır.

Hər hansı dildə danışma qabiliyyətindən danışarkən, leksik vahidlərin düzgün və adekvat şəkildə istifadə edilməsinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Sözlərin seçimi prosesinə təsir göstərən amillərdən bəhs edərkən kommunikativ kontekst – yəni kommunikasiyanın baş verdiyi situasiya; kommunikasiya prosesində iştirak edən şəxslərin kim olduğu – onların milli-mədəni mənsubiyyəti, yaşları və sosial statusu və eləcə də onları xarakterizə edən və ünsiyyət prosesinə təsir göstərə bilən digər faktorlar nəzərə alınmalıdır. Kommunikasiya prosesində istifadə edilən söz və söz birləşmələrin seçiminə gəldikdə, onlar bilavasitə müzakirə obyektinə olan mövzu ilə əlaqəlidir.

Leksik vahidlərin düzgün şəkildə seçilməsi prosesi dildə daşıyıcılarında və səriştəli dil istifadəçilərində müəyyən dil bacarıqlarının olması ilə təmin edilir. Belə ki, ingilis dilində danışan savadlı insanlar müxtəlif imkanlara malikdir. Onlar telefonla danışmağı, məktub yazmağı, radioya qulaq asmağı, kitab oxumağı bacarırlar. Başqa sözlə, onlar əsas nitq bacarıqları olan danışmaq, yazmaq, dinləyib-anlama və oxu bacarıqlarına malikdir. Oxu və dinləyib-anlama reseptiv, danışmaq və yazmaq bacarıqları isə produktiv bacarıqlardır. Dildə danışan insanların nitqi

yalnız qrammatik və leksik cəhətdən deyil, həm də kommunikativ baxımdan düzgün və adekvat olmalıdır. Bu işə dil öyrənənlərdə mərhələli şəkildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasını tələb edir. Kommunikativ cəhətdən səriştəli olan insanlar dil vahidlərindən və nitq modellərindən müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə düzgün və adekvat şəkildə istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinə malikdirlər. İngilis dili leksikasını tədris edərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, ilk növbədə tələbələr mənimsənilməli olan sözlərin mənalərini bilməli və onlardan müxtəlif situasiyalarda istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Belə ki, dil öyrənənlərə ingilis dilində geniş yayılmış polisemiya, yəni çoxmənalılıq haqqında məlumat verilməli, onlar sözlərin kontekstual mənalərini mənimsəməli və ən önəmlisi, tələbələrdə leksik vahidlərin kommunikasiya prosesində kombinə edilməsi mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Bir çox hallarda əənəvi olaraq, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi hər gün müəyyən miqdarda söz və söz birləşmələrinin öyrənilməsini, daha dəqiq desək, onların əzbərlənməsini nəzərdə tutur. Bu yolla sözlərin mənimsənilməsi, müəyyən mənada müsbət hal kimi qəbul edilsə də, sözlərin kontekst daxilində öyrənilməsini nəzərdə tutmur. Sözlərin, xüsusilə də çoxmənalı sözlərin kontekstual mənaları bilavasitə onların əhatəsində olan leksik vahidlərdən asılıdır. Leksikanın adekvat şəkildə mənimsənilməsində oxu və dinləyib-anlamının da rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Allwright R.L. The importance of interaction in classroom language learning // *Applied Linguistics*, 5/2, 1984, pp. 156-171.
2. Bejarano Y.A. Cooperative Small-Group Methodology in the Language Classroom, *TESOL Quarterly*, 21, 3, 1989, pp. 483-501.
3. Breen M.P. And Candlin C. N. The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching // *Applied Linguistics*, 1980, vol. 1(1), pp. 89-112.
4. Freeman D., Richards J.C. Conceptions of Teaching and the Education of second Language Teachers // *TESOL Quarterly*, 1993, v. 27 (2), pp. 193-216.
5. Girard D. Motivation: The Responsibility of the Teacher // *ELT Journal*, 31, 1977, pp. 97-102
6. Kunn H.J. Effective Change in Teacher/Student Interaction; in Fella, (ed). Report on Council of Europe Workshop 3, June, 1984. Hameenlinna Finland: Communicative Language Teaching in the Classroom, Strasbourg Council of Europe: pp. 34-40.
7. Ur.P.A. *Course in Language Teaching* Cambridge: Cambridge University: Cambridge University Press, 1996.

Факторы, влияющие на обучение английской лексике

РЕЗЮМЕ

Словарный запас - важная часть процесса обучения английскому языку. Коммуникативный подход подготавливает учеников к реальному общению, учеников не волнуют эксперименты с языком, они умеют хорошо реагировать на контекст. Коммуникативный подход ориентирован на студентов, так как он учитывает потребности и интересы студентов. Классная среда предоставляет возможность для реального общения. Исследования показывают, что обучение лексике может быть проблематичным, потому что многие учителя не уверены в передовых методах обучения лексике. В статье обобщены некоторые важные факторы, влияющие на процесс обучения лексике.

On factors influencing the teaching of English vocabulary

SUMMARY

Vocabulary is an important part of English teaching process. Communicative approach prepares students for real communication, students are not anxious about experiments with

language they are able to respond to the context well. Communicative approach is student-oriented, as it follows students' needs and interests. Classroom environment provides opportunity for real communication. Research indicates that teaching vocabulary may be problematic because many teachers are not confident about best practice in vocabulary teaching. In this article some important factors influencing vocabulary teaching process are summarized.

Vəlizadə Tacirə
ADPU

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ QRAMMATİKANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *tədris, qrammatika, dil, şagird, məzmun, quruluş, öyrənmə*

Ключевые слова: *преподавание, грамматика, язык, ученик, содержание, структура, обучение*

Key words: *teaching, grammar, language, learner, content, structure, learning*

Dil insanlar arasında əlaqəni təmin edən əsas ünsiyyət vasitəsidir. Ümumiyyətlə əlaqənin məqsədi onun bütün tərəfləri üçün eyni mənanı ifadə edir; anlamaq. Çünki insanlar bir-birini yalnız ünsiyyət prosesində anlamaq və başa düşə bilirlər. Hər hansı bir dili öyrənərkən öyrənən üçün şəxsi məqsəd nə olursa olsun, ilkin məqsəd həmin dilin istifadəçilərini anlamaqdır. Müxtəlif dillərə mənsub olan iki insan təsəvvür edin. Onların qarşılıqlı ünsiyyət mübadiləsində iştirak edə bilmələri üçün ya bir birləşmənin dilini bilməli, ya da hər ikisinin də bildiyi ortaq bir dildən istifadə etməlidirlər. Yalnız bu halda onlar arasında ünsiyyət baş tuta bilər. Elə buna görə də dilin əsas funksiyası insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etməkdir.

Hal-hazırda ən çox öyrənilən xarici dil ingilis dilidir. Artıq hamıya məlumdur ki, ingilis dili dünyadakı bütün ölkələrin əhalisini əhatə edən beynəlxalq bir dildir. Yəni müxtəlif dillərə mənsub olan insanlar ingilis dilindən istifadə etməklə bir birləşmə yarada bilirlər. Bu dilin istər elm, təhsil, mədəniyyət, istərsə də siyasi, iqtisadi sahələrdə inkişafı onu gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevirmişdir. İngilis dili həmçinin beynəlxalq biznes dili hesab olunur. Məhz buna görə bugün ingilis dili dünyaya açılan yeni bir pəncərə, əsas xarici dil kimi dünyanın dörd bir yanında bütün təlim-tədris müəssisələrində tədris olunur. İstənilən xarici dilin effektiv şəkildə öyrənilməsi üçün həmin dilin lüğət tərkibi ilə bərabər onun qrammatik tərkibi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız söz öyrənməklə bir dilə yiyələnmək mümkün deyil. Çünki hər bir dilin özünəməxsus quruluşu vardır. Bu quruluşda istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə sözlər cümlə daxilində özünəməxsus şəkildə sıralanır, dəyişir bəzən başqa sözlərlə birləşərək öz əvvəlki mənasından fərqli mənalar ifadə edə bilər. Qrammatik bilik olmadan hər hansı bir dildə aydın, səlis danışmaq, cümlə qurmaq mümkün deyil.

Qrammatik biliyi olmayan hər hansı bir insan aşağıdakı cümlənin mənasını başa düşməklə bağlı çətinliklə qarşılaşa bilər: "We saw him book a ticket". Əgər şagird ingilis dilində mürəkkəb tamamlıq modelini mənimsəyibsə o başa düşəcək ki, cümlədəki "book" sözü isim deyil. Çünki him "book" mürəkkəb tamamlıqdır. Əgər şagirdlər verilən cümlədəki sözlər arasında əlaqəni görə bilmirsə hətta onlar cümlədəki bütün sözlərin mənasını bilsələr belə, həmin sözlərin birləşmə ifadə etdiyi ümumi mənanı dərk edə bilməyəcəklər. Şagirdlər yalnız bu mexanizmi dərk etdikləri halda xarici dildə düzgün cümlə qura bilirlər. Ümumiyyətlə dili istifadə edən hər bir insan onun qrammatikasını da istifadə etməlidir. Qrammatika olmadan sadəcə sözlər dili təşkil edə bilməz. Çünki qrammatika dilin ayrılmaz bir hissəsidir.

Ümumiyyətlə qrammatika sözü müxtəlif qrupdan olan insanlar üçün fərqli mənaları ifadə edir. Adı bir vətəndaş üçün bu onun danışdığı dilin düzgünlüyünü və ya səhvliliyini, bir məktəbli üçün isə bu cümlələrin analitik və terminoloji öyrənilməsini ifadə edir. Qrammatik bilik səhvlərin düzəldilməsində və yazılı işin təkmilləşdirilməsində öyrənilməyə kömək edir.

İnsan xarici dili yalnız şüursuz assimilyasiya prosesi ilə effektiv şəkildə öyrənə bilməz. Elə buna görə də əksər hallarda uğursuz dil vərdişlərinin əsas istinad nöqtəsi məhz qrammatika olur.

Qrammatika dilin səs, quruluş və mənalı hissəsidir. Bütün dillərin qrammatikası var və hər bir dilin məxsus olduğu ayrıca qrammatikası var. Ümumiyyətlə qrammatikanın iki əsas müstəvisi var. Məzmun və ifadə. Hər iki müstəvi bir-birilə ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir. Dilin qrammatik elementləri məzmun və ifadə yaxud forma və məna vəhdətində birləşir. İngilis dilini öyrənən şagirdlər zaman keçdikcə onun qrammatikasını da mənimsəyirlər. Belə ki, qrammatik biliklərə sahib olan hər bir insan fikir və düşüncələrini çətinlik çəkmədən ifadə edə bilər. Nəticədə onlar bu dildə daha sürətlə danışa, oxuya və yazı bilirlər. Lakin buna baxmayaraq öyrənənlərin hər zaman onlara düzgün istiqamət verəbiləcək bələdçiyə ehtiyacları olur. Onların qrammatik biliklərini şifah nitqdən yazılı nitqə tətbiq edilməsi yollarını bilmələri vacibdir. Dilçilikdə qrammatika hər hansı bir dildəki sözlərin, ifadələrin, cümlələrin tərkibinə təsir göstərən sistemlik qaydalar məcmusudur. Belə ki qrammatika dilin sistemlik və təsviri şəkildə öyrənilməsinə habelə sözlərin və onların tərkib hissələrinin cümlə daxilində formalaşmasını anlamağa xidmət edir.

İngilis dili şagirdlərə dörd növ bacarıqların aşılması üzərində tədris olunur; danışmaq (speaking), dinləmə (listening), oxu (reading) və yazı (writing) bacarıqları. Bütün bu bacarıqlar şagirdlərə qrammatik bilik əsasında tədris olunur. Sözlərin düzgün tələffüzü, cümlə quruluşu, düzgün yazı və oxu qaydaları qrammatik biliklərdir və praktik şəkildə tədrisi təlimdə səmərəli şəkildə öyrənmənin və öyrətmənin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Bəzi insanlar ingilis dilinin qrammatik sistemindən düzgün şəkildə istifadə etməyin yalnız müəllimlər üçün əhəmiyyətli olduğunu gündəlik həyatımızda isə heç bir əhəmiyyətinin olmadığını düşünürlər. Şübhəsiz ki, bu doğru yanaşma deyil. Ölkəsindən və dilindən asılı olmayaraq qrammatika ünsiyyət üçün təməldir. Qrammatik qaydalar öyrənənlərin məntiqi və aydın düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsinə xidmət edir. Qrammatikanı mənimsədikdən sonra öyrənənlər bir dildən istifadə edərkən daha diqqətli olmağı bacarırlar. Düzgün qrammatik bilik olmadan aydın ünsiyyət mümkün deyil. Çünki düzgün qrammatik bilik düşünmə və fikirlərin düzgün şəkildə başa düşülməsi deməkdir. Zəif qrammatik bilik isə ünsiyyət zamanı qarşı tərəfdə çətinlik yaradır. Xarici dilin tədrisində qrammatik biliklərin düzgün şəkildə öyrədilməsinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Qrammatika səlis nitq qabiliyyətinin inkişafına yönəlir, öyrənənlərə öz fikir və düşüncələrini çətinlik çəkmədən ifadə edə bilmələrinə yardımçı olur. Nəticədə öyrənənlər həmin dildə daha səlis danışa, oxuya və yazı bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Priya S.P. (2015). The Importance of Teaching Grammar more interestingly in the classrooms. IJELR, 2(3), 447–449.
2. Harmer Jeremy. (2007). The Practice of English Language Teaching. Essex: Pearson Education Limited.
3. James C. Contrastive Analysis. London, 1980.
4. Isakhanova Zarina Saidvaliyevna “The role of grammar in learning english language”
5. Brown R. A First Language. Cambridge University Press, 1973.
6. A case study on the role of grammar in english second language acquisition. Suzana samarxhiu (Gjata), Aida Kurani.
7. Halliday M.A.K. (1994). An introduction to functional grammar (2nd ed.). London: Edward Arnold.
8. <https://www.wordsworthelt.com/blog/importance-of-teaching-english-grammar>.
9. <https://www.lingholic.com/important-grammar-language-learning/>

10. <https://keatschinese.com/china-culture-resources/the-importance-of-the-second-language-grammar-teaching/>

Вализада Т.

Значение грамматики в обучении иностранному языку

РЕЗЮМЕ

Изучение языка означает изучение того, как общаться или выражать свои чувства. Чтобы помочь студентам выразить свои чувства через язык, студенты должны быть обеспечены некоторыми языковыми навыками, чтобы иметь возможность естественно использовать английский язык для общения. В Индонезии, когда студенты изучают английский язык, они сосредотачиваются на овладении четырьмя языковыми навыками: аудирование, говорение, чтение и письмо. Все эти навыки совершенствуются в процессе преподавания и изучения английского языка. Эта цель не может быть успешно достигнута, если преподавание языка не думает о таких компонентах языка, как грамматическая структура, лексика, орфография и произношение. Поэтому грамматика должна быть освоена учащимися, так как это основное правило языка. Грамматика или структура обычно рассматриваются как набор правил, определяющих правильный порядок слов на уровне предложения. Грамматика объясняет, как язык должен быть структурирован, используя различные категории. Кроме того, грамматика является одним из важных элементов, как часть языка, и нет языка без структуры.

Valizada T.

The importance of grammar in teaching foreign language

SUMMARY

Learning the language means learning how to communicate or to express our feeling. In order to help the students to express their feeling through the language, students have to be provided with some language skills in order to be able to use English naturally for communication. In Indonesia, when students learn English, they focus on mastering four language skills: Listening, Speaking, Reading, and Writing. All of these skills improve in the process of teaching and learning English. That aim cannot be successfully accomplished if the language teaching does not think about the language components such as grammatical structure, vocabulary, spelling, and pronunciation. Therefore, Grammar needs to be mastered by the students since it is the basic rule of language. Grammar or structure is generally thought to be a set of rules specifying the correct ordering of words at the sentence level. Grammar explains how the language should be structured, using various categories. Besides that, grammar is one important element, as a part of language, and there is no language without structure.

Vəlizadə Tacirə
ADPU

QRAMMATİKANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: *qrammatika, dil, tədris, şagird, səhv, təlim, öyrənmə fəaliyyət, müəllim*

Ключевые слова: *грамматика, язык, обучение, учащийся, ошибка, учебная деятельность, учитель*

Key words: *grammar, language, teaching, learner, error, learning activity, teacher*

Müasir dövrimüzdə xalqlararası mədəni əlaqələr və ölkələrarası inteqrasiya genişlənilir. Artıq tək ana dilini bilmək yeni dünya ilə ayaqlaşmağa kifayət etmir. Bunun nəticəsidir ki, insanlar xarici dil öyrənməklə yeni dünya ilə ayaqlaşmağa çalışırlar. Hazırda dünya tədris müəssisələrində ən çox tədris olunan dil İngilis dilidir. Belə ki, ingilis dili artıq global və ya dünya dili kimi bir çox insanın öyrəndiyi və danışdığı dilə çevrilib. Təsadüfi deyil ki, bugün

ingilis dili siyasi danışiq və biznes dili adlandırılır. Bununla bərabər elmi və tibbi araşdırmalar bu dildə aparılır. Hal hazırda ingilis dili ölkələrarası münasibətlərdə rəsmi dil hesab olunur. Bu dilin insanların həyatına bu qədər geniş şəkildə nüfuz etməsi, nə qədər çox Britaniya krallığının keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə əlaqədar olsa da, bir o qədər müxtəlif dildə danışan insanların ticarət, iqtisadiyyat, biznes və bu kimi digər sahələrdə birgə əməkdaşlığının nəticəsidir. 2 milyon nəfər istifadəçisi (35 milyon nəfər ana dili olaraq, 43 milyon nəfər isə ikinci dil olaraq) olan və 53 ölkənin rəsmi dili olan ingilis dili, biznesin diplomatiyanın, ticarətin, iqtisadiyyatın, medianın, internetin beynəlxalq dili hesab olunur. Bütün bunlar tədricən ingilis dilinin təhsil sahəsində vacib amilə çevrilməsinə səbəb oldu. Bu dilin imkanları o qədər genişdir ki, hətta dünyanın ən öndə gedən universitetlərində belə sadəcə ingilis dilini bilməklə təhsil almaq mümkündür.

Bugün dünyanın dörd bir yanında dilöyrənənlər üçün kurslar, tədris mərkəzlərinin sayı günü gündən artır və eyni zamanda məktəblərdə, ali məktəb ocaqlarında xarici dil dərslərinin səmərəli şəkildə təşkilinə xüsusilə diqqət yetirilir. Bu zaman dilin sahib olduğu fonetik, qrammatik və leksik tərkibinin, mədəni xüsusiyyətlərinin düzgün şəkildə öyrədilməsinə diqqət edilir və ünsiyyətdə lazımi dil strukturları nəzərə alınır.

Dilin üç aspekti vardır. Bunlar fonetika, qrammatika və leksikadır. Dilin səlis və dəqiq öyrənilməsində, mənimsənilməsində onun hər üç aspekti nəzərə alınmalıdır. Ümumitəhsil ocaqlarında dilin tədrisi qrammatik aspekt əsasında digər aspektlərin öyrədilməsi ilə müşahidə olunur. Belə ki, ilk olaraq qrammatik qaydalar izzah olunarkən fonetik və leksik quruluş da öyrədilmiş olur. Ümumiyyətlə dilin mənimsənilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Dilöyrənənlərin bəziləri düşünür ki, sadəcə fonetik və leksik qaydaları bilməklə dili ünsiyyətdə rahat istifadə etmək mümkündür. Bu qəbildən olan insanlar hesab edirlər ki, qrammatik faktor o qədər də vacib deyil. Əsas söz ehtiyatı və düzgün tələffüzdür. Hər bir dilin özünəməxsus strukturu quruluşu olması faktorundan çıxış edərək qeyd etməliyəm ki, qrammatik bilik olmadan düzgün cümlə qurmaq mümkün deyil. Əks halda hər hansı bir dildə danışarkən ifadə etdiyimiz fikir pərakəndə və qeyri dəqiq olacaq. İstənilən xarici dilin effektiv şəkildə öyrənilməsi üçün həmin dilin lüğət tərkibi ilə bərabər onun qrammatik tərkibi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız söz öyrənməklə bir dilə yiyələnmək mümkün deyil. Çünki hər bir dilin özünəməxsus quruluşu vardır. Bu quruluşda istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə sözlərin cümlə daxilində özünəməxsus şəkildə sıralanır, dəyişir bəzən başqa sözlərlə birləşərək öz əvvəlki mənasından fərqli mənalara ifadə edə bilir. Qrammatik bilik olmadan hər hansı bir dildə aydın, səlis danışmaq, cümlə qurmaq mümkün deyil.

Məhz buna görə hal hazırda bütün təlim-tədris müəssisələrində xarici dilin tədrisi zamanı qrammatik biliklərin səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bəzən şagirdlər qrammatik bilikləri mənimsəməklə bağlı müəyyən çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər. Xüsusilə yazılı işlərin təşkilində bu özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Qrammatika bütöv bir dil sistemindən bəhs edir. Və öz ana dilindən başqa tamamilə yeni bir dil sistemini öyrənən, ona alışmağa çalışan bir şagird üçün çətinliklər, səhvlər qaçınılmazdır. Buna görə də qrammatik biliklər sistemli, planlı şəkildə tədris olunmalıdır. Bu zaman müəllim təlim prosesi zamanı qarşıya çıxacaq bütün problemlərə hazır olmalı və onun həlli yollarını əvvəlcədən müəyyən etməyi bacarmalıdır.

Qrammatikanın tədrisi zamanı şagirdlərin qarşılaşdığı çətinliklərdən biri zaman formalarının qavranılması ilə bağlıdır. Beləki, ingilis dilində 16 zaman forması var və eyni zamanda hər bir zaman formasının özünəməxsus işlənmə qaydası var. Bütün bu zaman formalarını mənimsəyib, onları bir birindən ayırd etmək şagirdlər üçün çətindir. Əsasən keçmiş zaman formasının öyrənilməsi zamanı ingilis dilində qaydalı və qaydasız feillərin özünəməxsus dəyişmə qaydalarını bilmək, bu feilləri əzbər öyrənmək uzun müddət şagirdlər üçün çətin olur. Belə ki, onlar öyrəndiklərinin tətbiqi zamanı tez tex səhvlərə yol verirlər. Bu isə əsasən yazılı işin təşkili zamanı bəlli olur. Şagirdlər əsasən keçmiş zamanda cümlə qurmağı öyrənərkən bu

zaman qaydalı və qaydasız feillərin işlənmə qaydalarında tez tez səhvlərə yol verirlər. Belə ki, ingilis dilində amorf feilləri digər qaydasız feillərin dəyişmə qaydaları ilə dəyişik salırlar. Məsələn: Şagirdin işlədiyi çalışmanın şərtində mötərizədə qeyd olunmuş feillərin keçmiş zamanda düzgün yazılması qeyd olunur. Bu zaman çalışmadakı nümunələrdən birində amorf feil kimi “cut” verilib. Şagird qaydanı unudaraq “cut” feilini “cutted” kimi mötərizədən çıxarıb yazır. Bundan əlavə indiki sadə zamanın qavranılması ilə bağlı da bir sıra səhvlərə yol verirlər. Məsələn şagird indiki sadə zamanda cümlə qurarkən “She reads a book” yazmalıdır. Lakin o “she read a book yazır”. Bu zaman şagirdlər ingilis dilində indiki sadə zaman qaydasında üçüncü şəxsin təkində feillərin sonuna “s” və ya “es” əlavə edilməli olunması qaydasını unudurlar və etdikləri səhvin fərqi nə varmırlar.

Digər problemlərdən biri ingilis dilində cəmlilik kateqoriyası ilə bağlıdır. Belə ki, şagirdlər tərəfindən isimlərin cəmlənməsi zamanı bir sıra linqvistik elementlərin buraxılması müsayiət olunur. Məsələn:

[1] Many American. . . .

[2]. . . Already seven month.

[3] There are so many cultural aspect that we need to consider

Diqqətlə baxdıqda aydın olur ki, şagird ismin cəmlilik göstəricisi olan “s” şəkilçisini bu cümlələrin heç birində lazım olan məqamda, America [1], month in [2], and aspect in [3] işlətməyib. İngilis dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq, istifadə olunan sözlər aşağıdakı şəkildə yazılmalı idi: Americans, months, and aspects.

Bütün dil öyrənənlər səhv edə bilərlər. Səhvlər baş verərsə, onların növünə və baş vermə səbəblərinə diqqət yetirmək vacibdir. Tədqiqatlar göstərir ki, səhvlərə məhəl qoymamaq, tələbələrin dil inkişafını təhlükə altına qoya bilər. Baş verən qrammatik səhvlərə reaksiya tərzinə diqqət yetirmək vacibdir. Müəllim səhvin növünü müəyyənləşdirməli və onu düzəltməyin vacib olub-olmadığını, nə zaman düzəldilməli olduğunu və bunun üçün hansı strategiyadan istifadə edəcəyini qərar verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Al-Mekhlafi A.M., and R.P.Nagaratnam. 2009. Difficulties in teaching and learning grammar in an ELF context. *International Journal of Instruction*.
2. Bhela Baljit. 1999. Native language interference in learning a second language. *International Education Journal*, Vol. 1(1), 22-31.
3. Emmaryana Fajarani. 2010. *An Analysis in the Grammatical Error in Students' Writings*. Jakarta: Syarif Hidayatullah State Islamic University.
4. Galasso, Joseph. 2002. *Interference in Second Language Acquisition: A Review of the Fundamental Difference Hypothesis*. Northridge: California State University.
5. Henderson Michael M.T. 1985. The Interlanguage Notion. *Journal of Modern Language Learning*,
6. Lekova B. 2010. Language interference and methods of its overcoming in foreign language teaching. *Trakia Journal of Sciences*, Vol. 8(3), 320-324.
7. Lightbown, Patsy M. and Nina Spada. 2011. *How Languages are Learned*. Oxford: Oxford University Press.
8. Yu, Weihua. 2011. A review of studies of the role of native language. *Journal of Language Teaching and Research*, Vol. 2(2), 441-444.
9. Halliday M.A.K. (1994). *An introduction to functional grammar* (2nd ed.). London: Edward Arnold.
10. <https://www.wordsworthelt.com/blog/importance-of-teaching-english-grammar>.
11. <https://www.lingholic.com/important-grammar-language-learning/>

Трудности, с которыми сталкиваются учащиеся при обучении грамматике

РЕЗЮМЕ

Изучение английского языка будет эффективным, если мы также понимаем грамматику. Грамматика-это важная вещь, особенно в процессе использования языка. Это существенная часть как в устной, так и в письменной речи. Как мы знаем, грамматика-это образец или структура предложения. Поэтому грамматика поможет учащимся понять смысл предложения. Не только предложение, учащиеся поймут смысл других средств может быть форма высказываний или абзацев. Использование грамматики состоит в том, чтобы определить грамматическую форму, которая показывает значение. Однако до сих пор многие студенты испытывают трудности в понимании грамматики.

Valizada T.

Difficulties encountered by students in teaching grammar

SUMMARY

Learning English will be effective if we also understand the grammar. Grammar is an important thing especially in the use of language process. It is an essential part both in spoken and written language. As we know, grammar is a pattern or structure of the sentence. Therefore, grammar will help learners to understand the meaning of the sentence. Not only a sentence, learners will get the point of the others" means can be form of utterances or paragraphs. The use of grammar is to identify the grammatical form which shows the meaning. However, there are still many students have difficulties in understanding grammar.

Nağızadə Ülkər Əli qızı

ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

**İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAĞİRD LƏRİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ
İŞİN MAHİYYƏTİ**

Açar sözlər:*nitqin ifadəliliyi, ifadə, inşa, yazılı nitq*

Ключевые слова:*выразительность речи, выражение сочинение, письменная речь*

Key words:*expressiveness of speech, expression, essay, written speech*

Müasir dövrdə məktəbin qarşısında duran ümumpədoqoji problem şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə dil və təfəkkürün vəhdəti haqqında təlimdən irəli gəlir. Dil cəmiyyətin üzvləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi silahı, insanlara təsir vəsitəsidir. İctimai hadisə olan dil öz funksiyasını yalnız nitqdə yerinə yetirir. Nitqin əsasında isə dili bilmək durur. Məlumdur ki, uşaq məktəbə gələndə qədər müəyyən nitq vərdişlərinə yiyələnmiş olur. Lakin onun nitqinin inkişafı üzərində məktəbdə məqsədəuyğun iş aparılmalıdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərə sözdən istifadə etməyi öyrətmək, onlara həyətdə zəruri olan nitq vərdişləri vermək lazımdır. Hal-hazırda, əvvəlki illərdə olduğu kimi, ibtidai siniflər üçün proqram (kurikulum) və dərsliklərdə şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafına ciddi diqqət yetirilir. Ana dili üzrə hər bir dərstdə nitq inkişafı üzrə iş mühüm yer tutur, mahiyyət etibarilə, hər bir məşğələ nitq inkişafı dərsidir. İbtidai sinif müəllimi elə etməlidir ki, şagirdlər qrammatik nəzəriyyəni, orfoqrafik vərdişləri mənimsəməklə yanaşı, nitq praktikası prosesində sözləri düzgün tələffüz etmək, onları düzgün seçmək və cümlədə işlətmək, cümlə qurmaq, oxuduqları, eşitdikləri və gördükləri haqqında danışmaq, özünün və başqalarının fikrini ifadə etmək bacarığına yiyələnsinlər. Vahid nitq prosesinin bir-birilə əlaqədar olan iki növü olan şifahi və yazılı nitq, nitq inkişafının əkiz övladlarıdır. Məktəbdə şifahi və yazılı nitqin məqsədəuyğun inkişafı təmin olunmalıdır. Lakin məktəb təcrübəsində müəllimlərin əksəriyyəti nitq inkişafı dedikdə, əsasən, şagirdlərin yazılı nitqi üzərində iş aparmağı nəzərdə tuturlar. Bəzi müəllimlər belə hesab edirlər ki, əsas məsələ yazılı nitq üzərində iş aparmaqdır: əgər şagird ifadə və in-

şanı müstəqil yazı bilirsə, onun şifahi nitqi öz-özünə inkişaf edəcəkdir. Əlbəttə, bunu məqbul hesab etmək olmaz. Yalnız nitqin hər iki növünə yiyələnmiş şəxsin yüksək nitq inkişafından danışmaq olar. Şagirdlərin şifahi nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onların nitqi çox nöqsanlı olur. Belə ki:

- 1) Ayrı-ayrı söz və səslər yanlış tələffüz olunur;
- 2) Nitqin əsas tələbləri gözlənilmir;
- 3) Qrammatik qaydalar, məntiq və üslub tələblərinə riayət olunmur;
- 4) Nitqdə tüfeyli sözlər işlədilir;
- 5) Yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol verilir və s.

Şifahi nitqə verilən tələbləri belə ümumiləşdirmək olar:

- 1) məzmunlu və inamlı;
- 2) ardıcıl və məntiqi;
- 3) qısa, düzgün, emosional və ifadəli danışmaq.

İbtidai siniflərdə nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin nəticəsi şagirdlərin öz fikirlərini rəhbərlik şəkildə necə ifadə etmələri ilə müəyyənləşdirilir. Rəhbərlik nitq dedikdə, şagirdin öz bilik və yaş səviyyəsinə görə xarici aləmi düzgün dərk etməsi və dərk etdiyini qrammatik, üslubi cəhətdən düzgün ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Şagirdlər gördükləri və eşitdikləri, eləcə də həyat təcrübələri haqqında danışarkən yaxud yazarkən, sözləri yerli-yerində dəqiq işlətməyi və cümlələri qrammatik cəhətdən düzgün qurmağı bacarmalıdır. Bu nöqtəyi nəzərdən lüğət və cümlə üzərində aparılacaq iş rəhbərlik nitqin inkişaf etdirilməsi üçün həm hazırlıq mərhələsi, həm də onun mühüm şərtlərindən biridir. Şagird fikrini ardıcıl, məntiqi ifadə edərkən, bu və digər sözü yerində işlətməzsə yaxud cümlələri düzgün qurmazsa, onun nitqi rəhbərlik ola bilməz. Rəhbərlik nitq üzərində işə şagirdin məktəbə gəldiyi ilk gündən başlanmalıdır. Əlifba təlimi dövründə ayrı-ayrı söz, cümlə və mətnlərin məzmunu ilə əlaqədar olaraq onlar şəkillər əsasında cümlələr qurur, danışır, mətnin məzmununa əlavələr edirlər. Suallara cavab üzrə iş şagirdləri müstəqil yazılara, rəhbərlik nitqin əsas növləri olan ifadə və inşa yazmağa hazırlayır. İfadə və inşalar şagirdlərin müstəqilliyini və fəallığını artıran mürəkkəb çalışma və iş formalarıdır. Onlar bir sıra ümumi cəhətlərə malikdir: cümlələri, fikirləri ümumi məzmun və ümumi ideya ətrafında birləşdirib rəhbərlik mətn qurmağı tələb etməklə, təfəkkürün və nitqin inkişafında mühüm rol oynayır. Orta məktəbdə şagirdləri ifadə, inşa (esse) yazmaq vərdişlərinə yiyələndirmək İbtidai sinifin ən mühüm vəzifələrindən hesab olunur. Çünki ifadənin məzmununu danışmaq və ya yazmaq, habelə müəyyən mövzu üzrə inşa qurub danışmaq və yazmaq savadlı və mədəni insanın həyatı vəzifəsi sayılır. Esse qurub danışmaq və ya yazmağa verilən tələblər əslində inşalara verilən tələblərə uyğundur. Lakin essələr xarakterinə görə inşadan bir qədər fərqlidir. Bəzi linqvistlərə görə, essələr insanın xüsusi bir növüdür. Bununla belə, yeni metodik və didaktik düşüncədə inşa və esse ayrı-ayrı kateqoriyalar kimi qiymətləndirilir. “Esse” latın sözüdür, oradan fransız dilinə, fransız dilindən də bir sıra başqa dillərə keçib. İlk mənası “götür-qoy edərək mühakimə yürütmək” deməkdir. Söz bu mənəni indi də saxlamaqdadır. Müasir anlamda esse müəllifin konkret mövzu ilə bağlı faktları, təəssüratları, fərdi düşüncələri ölçüb biçərək mühakimə yürütdüyü kiçik həcmli, sərbəst kompozisiyalı yetkin əsərdir. İbtidai siniflərdə on ildən artıq bir müddətdə tətbiq olunan yeni məzmun - Kurikulum təlimi şagirdlərin rəhbərlik nitqinin inkişafı işində ifadə və inşalarla yanaşı, esse təliminə geniş yer verilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva G.A. İbtidai siniflərdə oxu dərslərində bədii əsərlərin dili üzərində işin təşkili. Bakı:2004. 46s.

2. Dəmirçizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı Azər nəşr 1974. 380s.

3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin obrazlılığının üzərində işin təşkili. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. 1966. N-2. s17-22.

SUMMARY

When speech is expressive, it has a profound effect on the listener. Expressiveness of speech - the ability to express their thoughts clearly, convincingly, coherently; the choice of facts, the arrangement of expressions, the choice of words, the general mood of the story, the intonation is to influence people's feelings. Students' ability to evaluate the text they read and their own speech in terms of expressiveness should be instilled in them from the earliest grades.

Nəcizadə Aydan İqrar qızı

ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, 2-ci kurs magistrantı

Elmi rəhbər: dos. Z.F.Kazımov

İBTİDAI SİNİF ŞAĞİRDƏRLƏRİNİN RİYAZI HAZIRLIĞINDA SİNİFDƏNXARİC MƏŞĞƏLƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər:*riyaziyyat; məntiqi təfəkkür; riyazi qabiliyyət; sinifdən xaric iş*

Ключевые слова:*математика; логическое мышление; математические способности; внеклассная работа*

Key words:*mathematics; logical thinking; mathematical ability; extra-curricular activities*

Riyaziyyat elə bir elmdir ki, biz gündəlik həyatda onunla tez-tez qarşılaşırıq. Müasir dövrdə ixtisas sahələrinin çoxu riyaziyyatla bağlıdır. Odur ki, riyaziyyat mütəxəssislərinə ehtiyacın indi çox böyük olduğunu nəzərə alaraq məktəblərdə müvafiq marağı formalaşdırmaq lazımdır. Riyaziyyat dərslərinə məktəblilərin marağını formalaşdırmaq üçün bir çox imkanlar var. Bunlardan biri də sinifdən xaric məşğələlərdir.

Sinifdən xaric iş- dərslərdən, şagirdlərlə məcburi olmayan, sistemlik fəaliyyət kimi başa düşülür. Riyaziyyatdan sinifdən xaric işlər aparmağın ən vacib hədəflərindən biri şagirdlərin riyazi marağını inkişaf etdirmək, şagirdləri riyaziyyat fənni üzrə dərslərə cəlb etməkdir. O, zehni inkişafı, məntiqi təfəkkürü formalaşdıran bir vasitədir.

Çox vaxt riyaziyyatda sinifdən xaric işlərdə şagirdlərin iştirakı, riyaziyyatın dərinədən öyrənilməsində ilk mərhələ ola bilər və maraqlandığı materialın müstəqil öyrənilməsinə kömək olacaqdır. Sinifdən xaric iş şagirdlərdə güclü tərəflərini, riyazi qabiliyyətlərini, qeyri-standart çalışmaları həll etmək qabiliyyətlərini üzə çıxarır. Könüllü iştirak etmək imkanı onları bu işə cəlb edir. Həm də riyaziyyatı öyrənməyə marağı və meyləli olan şagirdləri müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Sinifdən xaric işlər təhsil prosesində təşkil olunan sinif-dərs formasından xeyli dərəcədə fərqlənir və ibtidai siniflərdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

➤ Sinifdən xaric məşğələlərdə dərslərin mövzu seçimində bəzi sərbəstliklər var, müəllim materialı özü seçir. Məzmun baxımından tənzimlənmiş, ancaq uşaqlara təqdim olunan material onların bilik və bacarıqlarına uyğun olmalıdır.

➤ Dərslər, sayı və yaşı ilə tənzimlənməyən şagird qruplarında aparılır.

➤ Şagirdlərlə iş sinifdən xaric işlərin müxtəlif formaları və növləri üzrə aparılır. Xüsusi ağıllıca materiallar, oyun formaları və rəqabət üsullarından geniş istifadə olunur.

İbtidai sinif şagirdləri hələ bir və ya digər fənlərə qarşı sabit bir maraq yaratmamış olurlar, buna görə öz maraqlarının oyanmasını gözləmədən bütün şagirdləri dərslərə dəvət etmək məsləhətdir. Yəni, ibtidai siniflərdə sinifdən xaric fəaliyyət kütləvi olmalıdır. İşləyərkən ibtidai sinif şagirdlərin fərdi tapşırıqları yerinə yetirməkdən xoşbəxt olduqlarını, rəqabət ruhu ilə

aparıldığını, şagirdlərin nağılları və müxtəlif maraqlı, məzəli hekayələri sevdiklərini nəzərə almaq lazımdır.

Sınıfdən xaric məşğələlərin ibtidai siniflər üçün bu formaları tətbiq edilir: məktəbdən sonra qrup dərsləri; dərnek dərsləri; riyazi axşamlar; riyazi olimpiadalar; riyaziyyat oyunları; riyazi nağıl və inşa yazmaq; riyazi guşələr; riyazi divar qəzetləri; riyazi sərgilər; riyazi ekskursiyalar və s.

Məktəbdən sonra qrup dərsləri-dərstdən sonra sinifdəki bütün şagirdlərlə birlikdə aparılırlar. Bu dərslər 15 dəqiqədən 1 saata qədər davam edə bilər. Bu cür dərslərin məqsədi keçmiş proqram materialını birləşdirmək, genişləndirmək və dərinləşdirməkdir. Dərslər, bir qayda olaraq, əyləncəli atmosferdə keçirilir, bunlar səyahət fəaliyyətləri, yarışmalardır. Sınıfdən xaric işlərin məzmununu tədris proqramından fərqli olub bilər. Məsələn, tarixi məlumatlara əsaslanan dərslər. Belə ki, sinifdən xaric dərstdə "Uzunluq vahidləri" mövzusunun öyrəndikdən sonra şagirdləri qədim uzunluq ölçü vahidləri ilə tanış etmək və bu ölçülərdən istifadə edərək uzunluğu ölçmək üçün praktik tapşırıqları yerinə yetirmək məsləhətlidir.

Riyazi axşamlar-Riyaziyyat gecələrində təkcə riyaziyyatda qabiliyyətlərini nümayiş etdirən şagirdlər deyil, riyaziyyata çoxda marağı olmayan məktəblilər də iştirak edirlər. Riyaziyyat axşamında iştirak yalnız mövzu əlaqəli bir fəaliyyətlə məhdudlaşmır, həmçinin hazırlıqda: riyazi gecənin bəzədilməsi, qəzet çıxması, teatr səhnələrində rol oynamaq, bilet və mükafat hazırlamaq, şeirlər oxumaq, oyun üçün material hazırlamaq və s. kiçik yaşlı şagirdləri sosial fəaliyyətlərə yönləndirərək onların xəyal qurmaq, fikir, düşüncə, düzgün nitq, təxəyyüllərinin inkişafına kömək edir. Riyazi gecələrin keçirilməsi mövzuları və metodları çox müxtəlifdir. Belə bir axşama nümunə kimi bəzi dahi riyaziyyatçıların həyatı haqqında bir viktorina ola bilər. Riyaziyyat axşamlarını tez-tez keçirtmək məsləhət deyil. Onların hazırlanması çox vaxt aparır, bir çox şagird iştirak edir, buna görə ildə bir və ya iki belə axşam olmalıdır.

Riyaziyyat olimpiadaları-şagirdləri yeni maraqlı bir sinifdən xaric tədris forması ilə tanış edir; şagirdlərin riyazi biliklərini genişləndirir; maraqlı problemlər və onların həlli üçün gözlənilməz üsullarla tanış edir. Olimpiada bu şəkildə təşkil olunur: hamı birinci tura dəvət olunur, aralarında ən güclü şagirdlər seçilir. İkinci tur seçilmiş güclü şagirdlər arasında keçirilir. Məktəb olimpiadasının qalıbları sonda rayon turunda iştirak edirlər. Olimpiadanın rayon və ya şəhər turunda kiçik məktəblilərin iştirakı üçün şagirdin valideynlərindən yazılı icazə alınmalıdır. Müsabiqədə məhdud bir müddətdə müəyyən sayda tapşırıq təklif olunur. Tapşırıqların məzmunu: şagirdlərin həyat müşahidələrinə əsaslanaraq tərtib olunur; məntiqi tapşırıqlar təqdim olunur. Olimpiadanın tapşırıqları çətin olmalıdır, qeyri-standart düşüncə metodu üçün hazırlanmalıdır.

Sınıfdən xaric riyaziyyat tapşırıqları iki növə bölünür: bəziləri riyaziyyatı sevənlər üçün, bəziləri zəka, yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına köməyə ehtiyacı olan şagirdlər üçün. Yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafına köməyə ehtiyacı olan şagirdlər üçün riyazi əyləncələr təşkil olunur. Riyazi əyləncədə ağıllı tapşırıqlar, evristik və məntiqi problemlər, riyazi oyunlar, riyazi fəndlər və s. təşkil edilir. Riyazi əyləncə arasında çox böyük və bəzən sonsuz sayda həll yolu olan problemlər qoyulur. Bu cür tapşırıqlar şagirdlərin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Nümunə olaraq 2-ci siniflər üçün verilən qeyri-standart çalışmanın həlli yoluna baxaq.

$$\begin{array}{l} \triangle 2 + \square 4 = 13 \\ \square 2 + \triangle 3 = 12 \\ \pentagon 3 + \square 1 = 13 \\ \hexagon 3 + \triangle 2 = ? \end{array}$$

Həlli zamanı fiqurların bucaqları sayı ilə içindəki ədədləri toplayırıq.

$$1) 3+2+4+4=13 \quad 3) 5+3+4+1=12$$

$$2) 4+2+3+3=12 \quad 4) 6+3+3+2=14$$

2-ci sinifdə artıq şagirdlərdə bucaq haqqında təsəvvürlər yaranır. Müxtəlif əlamətlərə görə sadə həndəsi fiqurları tanıyırlar. Bu çalışma nəticəsində də, şagird öyrəndiklərini riyazi tapşırıq üzərində tətbiq edir. Eyni zamanda məntiqi problem şagirdin riyazi təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Şagirdlərin proqram materialları üzrə biliklərini dərinləşdirmək, məntiqi düşüncələrini, məkan təsəvvürlərini, tədqiqat bacarıqlarını, ixtiraçılığını inkişaf etdirmək, düzgün riyazi nitqini inkişaf etdirmək, riyazi ədəbiyyatı oxumaq üçün bir zövq aşılamaq, şagirdlərə faydalı məlumatlar vermək üçün sinifdən xaric fəaliyyətlərdən uğurla istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. S.S.Həmidov. Bakı-ADPU-2006-Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası

2. Sadıxov Z., Cabbarzadə V., Buniyatov A. ADPU-nun nəşriyyatı, 2015-Riyazi məntiq

3. Жигалкина Т.К. Система игр на уроках математики в 1 и 2 классах четырехлетней начальной школы [Текст]: Пособие для учителя / Т.К.Жигалкина - М. : Новая школа, 1996.

4. Иванов В.Г. Развитие творческих способностей учащихся начальной школы на уроках математики [Текст], учебное пособие / В. Г.Иванов, О.П.Иванова. - Ярославль: ЯГПУ им. К.Д.Ушинского, 1996.

5. Чутчева Е.Б. Занимательные задачи по математике для младших школьников [Текст]: учеб. пособие / Е. Б. Чутчева - М. :ВЛАДОС, 1996.

İnternet resursları:

1) <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=4097>

2) <https://testedenler.blogspot.com/2020/08/online-mntiq-testi-2-ci-sinif-mntiq.html>

3) <https://infourok.ru/vneklassnaya-rabota-po-matematike-ee-formi-i-vidi-1118047.html>

4) <https://tedmem.org/blog/okullarda-ders-disi-etkinliklerin-islevleri>

5) https://xn--j1ahfl.xn--p1ai/library/vneklassnaya_rabota_po_matematike_v_nachalnoj_shkole_092345.html

SUMMARY

The article discusses the role of extracurricular activities in primary school mathematics lessons. It discusses the forms of extracurricular activities applied in primary school. As a result, extracurricular activities discuss the formation of logical thinking and mathematical thinking in students.

Nəcizadə Aydan İqrar qızı

ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, 2-ci kurs magistrantı

Elmi rəhbər: dos. Z.F.Kazımov

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDƏRİNİN MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *təfəkkür, məntiq, məntiqi təfəkkür, düşünmə*

Ключевые слова: *созерцание, логика, логическое мышление, думать*

Key words: *thinking, logic, logical thinking, thinking*

Təhsil sahəsində müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürən tədqiqatçılar və müəllimlər, 40 ildən çox bir müddətdə şagirdlərə bu biliklərin birbaşa öyrədilmək əvəzinə, necə ortaya çıxdığını öyrətməyin lazım olduğunu vurğulamışlar.

Bugünkü təhsil şagirdlərə yalnız bilik verməyi deyil, onlarda müəyyən bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsini də tələb edir. 21-ci əsrin tələbləri araşdırma, müzakirə, yaradıcı düşüncə, statistik düşüncə, kodlaşdırma dilindən istifadə və sistemli düşüncə kimi bir sıra bacarıqlara ehtiyac duyur. Təhsil sahəsində meydana gələn bu köklü dəyişikliklər cəmiyyətin qeyri-standart qərarlar qəbulədən və rəşional düşünə bilən kadrlara ehtiyacından irəli gəlir. Məktəb düşünən, hiss edən, intellektual olaraq inkişaf etmiş bir insan hazırlamalıdır və zəka yığılmış biliklərin cəmi ilə deyil, yüksək səviyyəli məntiqi düşüncə ilə müəyyən olunur. L.N.Tolstoy vaxtı ilə deyirdi: "Bilivi yaddaşa görə deyil, mühakiməyə görə qiymətləndirmək lazımdır". Onun fikrincə, "Bilik ancaq o zaman bilik olur ki, hafizə ilə deyil, fikrin öz səyilə mənimsənilir".

Şagirdi müstəqil həyata hazırlamaq şəxsiyyətyönümlü təhsilin əsas məqsədidir. Şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında tərəkürün inkişafı əsas vəçox mühüm rol oynayır. Fəal təlimin üstünlüyü ondadır ki, şagirdlərdə idrak fəallığı artırır, onları düşündürür, müstəqil qərarlar çıxarmağa yönləndirir. T.Edison deyirdi: "Sivilisasiyanın başlıca məqsədi – insana fikirləşməyi öyrətməkdir".

İdrak fəaliyyətyəşamanı şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı tərəkürü inkişaf edir. Şagirddə idrak fəallığı yaradacaq motivasiya, mövzuya uyğun düzgün seçilmiş təlim üsulları, iş formaları, məntiqin, tərəkürün inkişafına xidmət edir. Məntiqi tərəkür həyatın bütün sahələrində insana lazımdan olan vərdişdir.

Məntiq-yalnız insanların ağıl və zəhin fəaliyyətləri ilə məşğul olan və düzgün düşünmə şərtlərini və qaydalarını ifadə edən bir elm sahəsidir. Düşünmək öz-özünə mübahisə etmək deməkdir. Doğru seçilən cavabın niyə məhz həmin cavab olmasını yəqinləşdirən fikirlərin hamısı məntiqin özüdür. Məntiq şagirdlərin tərəkürünü inkişaf etdirməyə, onların düşünmə qabiliyyətlərini və intellektual səviyyələrini yüksəltməyə, bilik, bacarıq və vərdişlərinin daha məzmunlu və ətraflı formalaşmasına xidmət edir.

"Riyaziyyatın məntiqi tərəkürü inkişaf etdirilməsində bənzərsiz bir təsiri olduğunu bilir-dinizmi? Zəhni iş metodlarını ən yaxşı şəkildə formalaşdıraraq, şagirdin intellektual qabiliyyətlərini genişləndirərək məntiqi düşüncənin inkişafına təkan verir. Şagirdlər düşünməyi, fikir irəli sürməyi, müxtəlif sahələrdə bilikləri tətbiq etməyi, daha diqqətli və dəqiq müşahidə aparmağı öyrənirlər". Riyaziyyat və məntiq tarixən müstəqil fənlər kimi meydana çıxmışdır. Zaman keçdikcə məntiq daha riyazi, riyaziyyat isə daha məntiqli oldu. Nəticədə, indi ikisini ayırmaq demək olar ki, mümkün deyil.

I-IV siniflərdə riyaziyyat fənnində şagirdlərə uyğun şəkildə materialı ümumiləşdirmək, öyrənilən riyazi faktların əsasında duran ümumi prinsipləri başa düşmək, baxılan hadisələr arasındakı əlaqələri dərk etmək nəzərdə tutulur. İbtidai sinif şagirdlərinin məntiqi tərəkürünün inkişafını öz başına buraxmamaq üçün mütləq onlara analiz və sintezi, müqayisəni, ümumiləşdirməyi, konkretləşdirməyi, sadə şəkildə əqli nəticə çıxarmağı, yaradıcı tərəkürü formalaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda induktiv və deduktiv mühakimələr aparmağı öyrətmək lazımdır. Mühakimə üsulları şagirdlərdə nitqin inkişafına kömək edir.

Hadisələrin məntiqi təhlilini düzgün aparmaq üçün şagirdlər faktlardan nəticə çıxarmağı bacarmalıdır, məlumunu məchuldan fərqləndirməyi, təhlil etməyi, fərziyyələr irəli sürməyi, onları inkar və təsdiq etməyi, analogiyadan düzgün istifadəni bilməlidirlər. Burada əsas məqsəd şagirdlərfikirləşməyi öyrətmək olduğunu daima diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

Şagirdlərdə intuisiyanın formalaşması məhz məntiqə gedən yoldur. Dərs prosesinin effektiv olması üçün əyləncəli üsullardan istifadə etmək lazımdır. Problemləri qrup halında araşdırmaq, müstəqil fikir söyləmək, dərin düşünmək və azad fikirləşmək imkanı əldə etməlidirlər. Şagirdin dərəcə marağını artırmaq üçün maraqlı dərslər təşkil etmək, didaktik oyunlar hazırlamaq lazımdır. Həmçinin sinifdaxili, siniflər arasında riyazi müsabiqələr və viktorinalar, riyazi olimpiadalar, komanda yarışları təşkil olunsay, şagirdlər arasında rəqabət, əməkdaşlıq, yaradıcılıq, məntiqi tərəkür güclənər. İbtidai siniflərdə məntiqi çalışmaları həllinə xüsusi

əhəmiyyət vermək lazımdır. Çünki, bu şagirdlərin sonrakı siniflərdə ümumiləşdirmə-müərrədləşdirmə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdə kömək olacaq.

İbtidai siniflərə aid məntiqitəfəkkür üçün çalışmalar və oyun nümunələri:

- Stolun üzərində biri iki yerə bölünmüş 5alma vardı. Stolda neçə dənə alma var?(beş)
- Sözlərdən biri fərqlidir: donuz, inək, at, keçi (donuz)
- Rasim və Davidin soyadları Əliyev və Ağayevdir. Rasim Əliyevdən 5il böyükdür.

Oğlanların hər birinin soyadı nədir? (Rasim Ağayev; David Əliyev)

Ədəbiyyat

1. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası, Bakı-ADPU-2006 (S.S.Həmidov)

2. Kurikulum, metodika və məntiq testləri, 2017(Malik Aranlı;Ceyhunə Yusif- ova)

3. Riyazi məntiq. ADPU-nun nəşriyyatı, 2015. (Sadıxov Z., Cabbarzadə V., Buniyatov A.)

4. Galotti K.M., Komatsu L.K., &Voelz, S. (1997). Children's differential performance on deductive and inductive syllogisms.

5. Hacıömeroğlu E.S. &Hacıömeroğlu G. (2018)Öğretmen adaylarının mantıksal düşünmə becerilerinin incelenmesi:Longeot bilişsel gelişim testi. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education.

6. Durdukoca, Şule Fırat; Demir, Mehmet, (2012), “İlköğretim Öğretmenlerin Bazı Değişkenlere Göre Yansıtıcı Düşünme Düzeyleri ve Düşüncelerindeki Öğretmen Niteliklerinin Yansıtıcı Öğretmen Niteliklerine Uygunluğu”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

İnternet resursları:

1. <https://aztehsil.com/news/5140-agirdlrd-mntiqi-tfkkrn-inkiaf-mntq.html>

2. <https://mektebgushesi.az/2017/01/23/ibtidai-sinifl%C9%99rd%C9%99-inkisafetdirici-t%C9%99limin-t%C9%99skili/>

3. https://www.researchgate.net/publication/335828605_8-12_Yas_Araligindaki_Ogrencilerin_Mantiksal_Dusunme_Becerileri_Uzerine_Bir_Arastirma

4. <https://moscsp.ru/tr/razvitie-logicheskogo-myshleniya-mladshih-shkolnikov-pri-reshenii-nestandardnyh-zadach-razvitie-logichesko.html>

SUMMARY

The article provides information on how to develop the logical thinking of primary school students. In general, it talks about the formation of logical thinking. There is also information about logic, thinking, cognition. As a result, the article discusses the role and direction of the teacher in the development of students' thinking.

Nəsirova Dəstanə Daşdəmir qızı

ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, 2-ci kurs magistrantı

Elmi rəhbər: dos. Z.F.Kazımov

RIYAZIYYATIN İBTİDAİ KURSUNDA ÇALIŞMA ANLAYIŞI

Açar sözlər:*riyazi biliklər, ibtidai məktəb, kiçik məktəbli, çalışma*

Ключевые слова:*математические знания, начальная школа, младший школьник, задача*

Key words:*mathematical knowledge, elementary school, junior high school student, task (problem)*

Respublikamızda dövlət müstəqilliyindən sonra cəmiyyətin müasir inkişafı məktəbin qarşısına müstəqil şəkildə düşünə bilən, faktları müqayisə edən və təhlil edə bilən, ortaya çıxan problemlərə müxtəlif həll yolları tapa bilən, müxtəlif şərtlər və konkret vəziyyətləri nəzərə alaraq optimal olanları seçən bir şəxsiyyət yetişdirmək vəzifəsi qoymuşdur. Bununla əlaqədar olaraq ümumtəhsil məktəblərinin müasirləşdirməsi, modernləşdirilməsi təhsilin yalnız şagirdlər tərəfindən müəyyən miqdarda biliklərin mənimsənilməsinə deyil, həm də şəxsiyyətinin, idrak və yaradıcılıq imkanlarının inkişafına yönəldilməsini nəzərdə tutur. Şəxsiyyətin formalaşmasında digər fənlərlə yanaşı riyaziyyat fənninin rolu və əhəmiyyəti əvəzəlməzdir.

Şagirdlər riyazi bilikləri çalışma vasitəsi ilə öyrənir. Metodik ədəbiyyatlarda “çalışma”, riyazi məsələ, tapşırıq və s. kimi anlayışlardan istifadə olunur. Məsələ həlli ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində mühüm yer tutur. Məsələ həll etmək mürəkkəb bacarıq hesab edilir. Bu bacarıq isə şagirdlərdə tədricən inkişaf etdirilir. Belə ki, məsələ həllişagirdlərin riyazi biliklərini, bacarıqlarınıformalaşdıran ən vacib vasitədir. Məsələ anlayışının formalaşdırılması, məsələnin məzmunu və quruluşunun şüurlu mənimsənilməsi riyaziyyat dərslərinin vacib şərtlərindən biridir. Məsələ həlli zamanı bir sıra anlayışların mahiyyəti açılır və onlar şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. Riyaziyyat təlimindəşagirdlər məsələlər vasitəsilə istehsal sahələri ilə tanış olurlar, həyatihadisələri öyrənirlər.

Riyaziyyatın ibtidai kursunun əsasında şagirdlər natural ədəd və sıfır, mənfi olmayan tam ədədlər üzərində dörd hesab əməli apararaq onların mühüm xassələri haqqında təsəvvürlər və bu biliklərə istinadən şifahi və yazılı hesablama üsullarının şüurlu və möhkəm mənimsəyir. Bu biliklər şagirdlərə məsələ həlli vasitəsilə verilir.

Məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərdə çoxrəqəmli ədədlərin toplanması və çıxılması, berrəqəmli, ikirəqəmli və üçrəqəmli ədədə vurma, milyon dairəsində berrəqəmli, ikirəqəmli ədədə bölmə üzrə düzgün və cəld yazılı hesablama vərdişləri formalaşır.

Məsələlərin onların həll edilməsi ardıcılığı və məzmunu I-IV siniflərin riyaziyyat kursunun strukturu və məzmununa uyğun olmaqla, praktik və nəzəri material arasında üzvi əlaqə yaradır. Beləliklə məsələ həlli böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir, şagirdlər riyazi bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarıqlarına yiyələnirlər. Verilənləri ətraf mühitdən götürülmüş məsələlərin həlli isə təlimin həyatla əlaqələndirilməsini təmin edir. Məsələ, müəyyən məbləğ pula hansı ərzaq məhsullarının alınma biləcəyini müəyyən etmək, mağazadan alınan şeylərin qiymətlərini hesablamağı bacarmaq, sadə ölçmə və hesablama işlərini bacarmaq, vaxtı hesablamağı bacarmaq və s.

Təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, effektivliyin artırılması çalışmaları düzgün seçilməsi və onların tədris olunan materiallarla əlaqələndirilməsindən də asılıdır. Müəllimlik növbədə dərslərin məqsədindən asılı olaraq çalışmaları seçilməlidir. Riyaziyyat təlimində tətbiq edilən çalışmaları didaktik funksiyalarına görə yeni biliyin verilməsinə xidmət edən çalışmaları, şagirdlərin riyazi dünyagörüşünü möhkəmləndirməyə xidmət edən çalışmaları, biliklərin tətbiqinə xidmət edən çalışmaları kimi qruplara ayırmaq olar. Müəllimçalışmaların səmərəli tətbiqi üçün şagirdlərdə öz fikrini ifadə edərək onu əsaslandırmaq bacarığını, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, nəticə çıxarmaq qabiliyyətinivə sairə nəzərə alınmalıdır.

Məsələ həllininin öyrədilməsi üzrə işin sistemiində elə metodlar tətbiq edilməlidir ki, şagirdləri mühakimə yürütməyə, fərqli və oxşar cəhətləri araşdırmağa, nəticə çıxarmağa, ümumiləşdirmə aparmağa yönəlsin. Şagirdlərə təqdim olunmuş məsələnin həllinin müstəqil yerinə yetirilməsini, sadə, ümumi yanaşmanı öyrətmək lazımdır. Müəllim riyaziyyat dərslərinin daha səmərəli keçməsi üçünşagirdlərin maraq dairələrinə müvafiq olaraqdüşündürücü və əyləncəli məsələlərdən istifadə etməlidir.

Düşündürücü çalışmaları inkişafedici xarakterli olması şagirdlərdə fərdi qabiliyyətin, bacarığın inkişaf etməsinə köməklik göstərir. Düşündürücü çalışmaları kombinator və məntiqi xassəli çalışmaları da özündə cəmləşdirir. Bir çox hallarda bu cür çalışmaları siniflər üzrə

ayırmaq çətin olur. Çünki onların həllində şagirdin yaş fərqi deyil, bacarığı, inkişaf səviyyəsi və fərdi qabiliyyəti əsas rol oynayır.

Şagird riyaziyyat dərslərində kombinator məsələlərin həlli zamanı müqayisə, müşahidə aparmağ, müstəqil nəticə çıxartmağ, həllin mümkün üsullarını tapmağ, öz fikrini əsaslandırmaq, müəyyən qanunauyğunluğu aşkar etmək kimi bilik bacarıq vərdislərə yiyələnir.

Kombinatorika müasir dövrdə riyaziyyatın bir bölməsi kimi tədris edilir. Milli Kurikulum əsasən hazırlanmış I-IV sinif dərslərində kombinatorika ilə bağlı bir çox maraqlı misallar və məsələ təqdim edilmişdir.

2-ci siniflər üçün riyaziyyat dərslərində verilən bir məsələni nəzərdən keçirək:

Məsələ 1. Səbinə, Nəzrin və Vəsilə avtobusa minmək üçün növbəyə neçə müxtəlif vəziyyətdə dayana bilirlər? Mümkün variantların sayını onların adlarının baş hərfi ilə siyahı tutmaqla tapın.

Həlli: Səbinə- S, Nəzrin - N, Vəsilə - V hərfi ilə qeyd edək. Tutaq ki, Səbinə növbədə 1-ci, Nəzrin 2-ci, Vəsilə 3-cüdür. Bu halı SNV kimi qeyd edək. Yenə də Səbinə növbədə 1-ci olsun, lakin Vəsilənin 2-ci, Nəzrinin 3-cü olduğunu düşünək. Bu halı SVN kimi qeyd edək. 2 variant alındı: SNV və SVN Bu qayda ilə Nəzrinin 1-ci yerdə olduğu hala uyğun vəziyyətlər: NSV və NVS Vəsilənin 1-ci yerdə olduğu hala uyğun vəziyyətlər: VSN və VNS kimi olacaq. Mümkün variantların siyahısını yazaq:

1. SNV, 2. SVN, 3. NSV, 4. NVS, 5. VSN, 6. VNS

Deməli, onlar 6 müxtəlif variantda dayana bilirlər.

Beləliklə, kombinator məsələlərin həlli prosesində şagirdlərdə müqayisə etmə, düşünmə, analiz və sintez, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə kimi təfəkkür əməliyyatları hərəkətə gətirilir və inkişaf etdirilir.

Nəhayət, qeyd edək ki, riyazi çalışmaların həllinə və tətbiqinə aid əldə etdirlən bilik və bacarıqlar riyaziyyatın, o cümlədən bir sıra digər fənlərin mənimsənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1) Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Kurikulum jurnalı, Bakı 2008, N:1

2) S.S.Həmidov, N.M.Hacıyev. Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həlli təliminin nəzəri və metodiki problemləri, Bakı, 2008.

3) B.Ö.Tahirov, F.M.Namazov, S.N.Əfəndi, E.A.Qasimov, Q.Z.Abdullayeva, Riyaziyyatın tədrisi üsulları, Bakı, 2007.

4) Kazimov Z., İsmailova A., Riyaziyyatdan əyləncəli və düşündürücü çalışmalar (I-IV siniflər), Bakı, 2013.

5) Истомина Н.Б., Методика обучения математике в начальных классах, Москва, 1992.

6) Д.Б.Эльконина и В.В.Давыдова. Возрастные возможности усвоения знаний (младшие классы школы), Москва, 1966.

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается необходимость формирования умения решать разные задачи у младших школьников. Рассматриваются основные способы решения разных задач в начальном курсе математики и особенности ознакомления с ними обучающихся. Описаны положительные аспекты развития детей при решении ими комбинаторных задач.

SUMMARY

The article substantiates the need for the formation of the ability to solve different problems in younger students. The main ways of solving various problems in the initial course of mathematics and the features of familiarizing students with them are considered. The

research describes positive sides in the development of children in the process of solving combinatorial problems.

Nəsirova Dəstanə Daşdəmir qızı
ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, 2-ci kurs magistrantı
Elmi rəhbər: dos. Z.F.Kazımov

KOMBİNATOR ÇALIŞMALAR ŞAĞİRD LƏRİN TƏFƏKKÜRÜNÜ İNKİŞAF ETDİRƏN VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *kombinator, çalışma, şagird, təfəkkür*

Ключевые слова: *комбинатор, учеба, студент, мышление*

Key words: *combinator, study, student, thinking*

Respublikamızda ümumi orta məktəb təhsili üç pillədən ibarətdir: ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil. Müvafiq təhsil proqramları, yəni kurikulumları əsasında ümumi orta məktəb təhsili həyata keçirilir. Vaxt keçdikcə bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də dövrün tələblərinə uyğun yeni metodlar tətbiq olunmağa başlayır. Xüsusən də, ümumi orta məktəb təhsilinin ilkin pilləsi olan ibtidai təhsildə son illər yeni metodların tətbiqi aydın şəkildə özünü biruzə verir. Bu metodlar tətbiq olunan zaman ilk öncə şagirdlərin qavrama qabiliyyəti əsas ünsür kimi götürülür.

Müasir dövrün təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin fəaliyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni metodiki vasitələrlə biliklərin əldə edilməsidir. İbtidai təhsil pilləsində şagirdlərə verilən təhsil onların gələcəkdəki fəaliyyətini yönləndirə bilər. Riyaziyyat fənnin tədrisi zamanı şagirdlərə tətbiq olunan kombinator çalışmaları onların təfəkkürünü inkişaf etdirən vasitələrdən biridir. Günümüzdə təhsilin modernləşdirilməsi kontekstində kombinator çalışmaları mühüm yer verilir. Həyata keçirilən bu metod riyaziyyatın fənnin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Kombinator çalışma dedikdə, əlamət və xasiyyət baxımından bir-birinə yaxın olan nələrə birləşdirməklə, yeni keyfiyyətə yüksək işləmə metodu nəzərdə tutulur. Nəsrəddin Tusi ümumiləşdirmə ilə bağlı söylədiyi fikrə nəzər yetirək: “Azlıq - təcürbədə maymaqlıq, aldanmaq, zərərə batmaq, nəzəriyyədə isə korafəhmlilik, hadisələrin mahiyyətini başa düşməmək, ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmədə zəiflik kimi işlərdə təzahür edir” [1]. Əgər kombinator çalışma metoduna bu aspektdən yanaşsaq, onun tətbiqinin əhəmiyyəti olmayacaq, halbuki, bu nəzəri fikirdir. Praktiki tətbiq isə tamamilə əksini göstərmişdir.

İbtidai məktəb şagirdlərinin riyaziyyat fənni üzrə biliklərinin əldə edilməsində kombinator məntiqi təfəkkürünün formalaşması və inkişafı mühüm şərtlərdən biridir. Eksperimental tədqiqat bu yolun şagirdlərin təfəkkür və düşüncələrinin inkişafına yönəldiyini təsbit etmişdir. Kombinator-məntiqi təfəkkürün inkişafı dedikdə məntiqi qanunların, nəzərdən keçirilən fenomenlərin və konsepsiyaların son dərəcə dəyişkənliyi olan əməliyyatların inkişafına yönəlmiş düşüncə başa düşülür. Bu cür düşüncənin vacibliyini məktəb şagirdlərinin yeni yekun sertifikatlaşdırma forması təmin edir. Məktəblilərdə kombinator çalışmanın tətbiqi məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün yeni effektiv vasitələrin axtarışı zərurəti, müasir cəmiyyətdə fərdin daha da özünü dərk etməsi üçün əhəmiyyətindən irəli gəlir.

Kombinator - məntiqi təfəkkürün formalaşması, sinifdən kənar materialın öyrənilməsi ilə əlaqəli müxtəlif təhsil fəaliyyətlərinin təşkili ilə həyata keçirilə bilən, subyektiv olaraq yeni biliklərin əldə edilməsi prosesini əhatə edir. Şagirdlərin bu cür fəaliyyətinin elementlərini formalaşdırma vasitələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) çalışmaları sistemi və tapşırıqların quruluşu vasitəsilə artan çətinlik səviyyəsi;
- 2) kombinator üsul ilə şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı;
- 3) öyrənmə nəzəriyyəsinin müasir prinsiplərini ifadə edən zehni hərəkətlərin mərhələli formalaşması;

4) təhsilin məzmununun dəyişdirilməsinə əsaslanan yeni təhsil fəaliyyətinin konsepsiyası.

Kombinator çalışma zamanı, başlanğıc nöqtəsi olaraq, təlimin quruluşu ilə məktəblilərin ümumi inkişafı arasında obyektiv bir əlaqəni müəyyən etmək lazımdır. Buna görə də tədris şagirdlərin real imkanlarına uyğun olaraq maksimum çətinlik səviyyəsində qaçmaqla aparılmalı və bu səbəbdən şagirdlərə təqdim olunan tapşırıqlar, mümkünsə, fərdiləşdirilməlidir ki, təlim maksimum inkişaf effektinə malik olsun.

Zehni fəaliyyət metodlarının formalaşmasında kombinator çalışmaların rolu bir uşağın riyaziyyat tədrisinin müxtəlif mərhələlərində tapşırıqları yerinə yetirdiyi zaman özünü göstərir. İcrası yalnız zehni fəaliyyət üsullarından deyil, müəyyən biliklərdən də istifadə etməyi tələb edən kombinator tapşırığın bir nümunəsi kimi qeyddəki tapşırığı misal göstərə bilərik: “1, 2, 3 rəqəmlərindən təkrarlanmaması üçün neçə iki rəqəmli nömrə edilə bilər.” Şagird, vəziyyəti təhlil edərək, müəyyən hissələri vurğulayır, üç rəqəmdən ikiyə lazım olan birləşmələri edir və beləliklə iki rəqəmli ədədlər əldə edir. Həm də təkrar olunmadığına əmin olur. Digər tərəfdən, sintez prosesində uşaq əvvəlcə 1 rəqəmindən başlayaraq bir kombinasiya etmək mümkün olduğunu müəyyənləşdirir: bunlar 12 və 13, daha sonra 2 rəqəmindən - bunlar 21 və 23 rəqəmləridir və sonra 3 - 31 və 32 rəqəmləridir. Şerti problemin tələbi ilə əlaqələndirərək şagird 11, 22, 33 rəqəmlərini düzəltmir, çünki tələbi ödəmirlər.

Kombinator çalışmaların tətbiqi zamanı seçmə kurslardan, yaxud üsullardan istifadə etmək olar. Şagirdlərin kombinator-məntiqi qabiliyyətlərinin inkişafından asılı olaraq həm ayrı, həm də tək bir zəncirdə seçmə kurslar həyata keçirilə bilər. Bu tip kurslar və metodlar məntiqi mülahizələrin dəyişkənliyinin ilkin bacarıqlarını formalaşdırır, riyazi, məntiqi problemlər üçün oxşar seçimlər qurmağı və onların həll yollarını axtarmağı öyrədir. Seçmə kurslar sisteminin məqsədi kombinator düşüncənin formalaşmasına və inkişafına, riyaziyyata sabit marağın formalaşmasına yönəlmiş yaradıcı düşüncə səviyyəsini artırmaq və bu kurs sisteminin məqsədiriyaziyyat və məntiq sahələrində şagirdlərin bilik sahələrini genişləndirməkdir. Həm riyazi problemlərə, həm də “həyat” məsələlərinə həll axtararkən, şagirdlərin fərdi peşə inkişaf trayektoriyasını seçmək, yaxud düzgün seçim etməyə kömək edərək son seçim bacarıqlarını, habelə məntiqi mülahizələrin dəyişkənlik bacarıqlarını formalaşdırmaq lazımdır. Riyazi məsələlərin həllinin elmi və məntiqi metodları araşdırılmaqla kombinator çalışmanın metodu müəyyən edilir.

Zənnimcə, riyaziyyatda kombinator çalışmanın məntiqi təfəkkürün formalaşması və inkişafı istinasız əhəmiyyəti böyükdür. Şagirdlərin inkişafı əsasən tədris prosesində bu çalışmaların tətbiqindən, icra olunmalarından və fəaliyyətlərindən asılıdır. Bir şagird hazır məlumat alırsa, qavrayır, anlayır, xatırlayır və sonra çoxaldırsa, bu fəaliyyətə ümumiyyətlə reproduktiv deyilir. Bu cür fəaliyyətlərin əsas məqsədi məktəblilərdə bilik, bacarıq, bacarıqların formalaşdırılması, diqqət və yaddaşın inkişafıdır. Nəticədə şagirdlər yalnız eyni tipli problem həll etmə metodlarını öyrənir, uğurla çoxaldır, lakin başqa həlləri görmürlər, dəyişə və dəyişdirə bilmirlər. Məhsuldar fəaliyyət düşüncənin aktiv işi ilə əlaqələndirilir və təhlil, sintez, müqayisə, təsnif, bənzətmə, ümumiləşdirmə kimi zehni əməliyyatlarda öz ifadəsini tapır. Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda olan bu zehni əməliyyatlar adətən məntiqi düşüncə metodları və ya zehni fəaliyyət metodları adlanır. Bütün bu metodlar şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən vasitələrin inkişafına təkan verməkdən ibarətdir[3].

Kombinator çalışmalar üçün xüsusi proqramlar və metodlar müəyyən olunur ki, onların sistematik tətbiqi zehni proseslərin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Beləliklə, diqqətin həcmi və konsentrasiyası əhəmiyyətli dərəcədə genişlənəcək, yaddaş inkişaf edəcək, düşüncəni, izahatları və dəlilləri şifahi şəkildə formalaşdırmaq qabiliyyəti, yəni şagirdlərin nitqi inkişaf edəcəkdir.

Digər məktəb fənlərinə nisbətən, riyaziyyat analiz, tanımaq, analiz, anlamaq, seçmək, mühakimə yürütmə, sübut etmək kimi xüsusiyyətlərin zəruriliyi baxımından daha çox xarakterizə edilir. Tarixi və müasir fikirlərin sintezi əsasında onun məzmunu çalışmalarla, tapşırıqlarla

rıqlarla, qiymətləndirmə və nəzarət məqsədli tapşırıqlarla ümumiləşir. Eylerin fikrinə əsaslanaraq, riyazi əməllərin alqoritmlərinin formalaşması sübut etmənin ölçülü formada istifadə edilməsi əsasında baş verir[2].

Riyaziyyat fənnində tətbiq olunan kombinator çalışmaları şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən vasitələrdən biri kimi xüsusi vurğulanmalı, bu sahənin inkişafında yeni metodların tətbiqini daima nəzarətdə saxlamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Хасə Нəсирəддин Туси, Əхлақи Насири, “Лидер”, Bakı, 2005.
2. R.Faure, A.Kaufmann, M.Denis-Papin. Mathematiques Nouvelles, Paris, 1969.
3. Б.В.Гнеденко. Статистическое мышление и школьное математическое образование, “Математика в школе”, 1968, №1.
4. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Kurikulum jurnalı, 2008, N:1
5. S.S.Нəmidov, N.M.Насиєv. Мəктəбин ibtidai siniflərində мəsələ həlli təliminin nəzəri və методіki problemləri, Bakı, 2008.
6. Истомина Н.Б., Методика обучения математике в начальных классах, Москва, 1992.
7. Д.Б.Элькони́на и В.В.Давыдова. Возрастные возможности усвоения знаний (младшие классы школы), Москва, 1966.

XÜLASƏ

Ümumi təhsilin ilkin pilləsində əsas diqqət riyaziyyatı şagirdlərə asan şəkildə, uşaqların başa düşə biləcəyi, qavrama qabiliyyətlərinə əsasən tədris etməkdir. Bunun üçün də, bir sıra üsul və metodlardan istifadə edilir. O üsullardan biri də çalışmaları kombinator şəkildə uşaqlara təlqin etməkdir. Ən əsası kombinator çalışmanın konkret riyazi obyekt və ya riyazi prosedurdan istifadə etməklə, öyrədilməsi önəmlidir. Kombinator çalışmaları şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən vasitələrdən biridir. Bunun sayəsində, şagirdlər gələcəkdə riyazi məsələlərin həlli zamanı qarşıya çıxan problemlərin həllinin asan və düzgün yolunu müəyyən etməkdə çətinlik çəkmir.

Комбинаторные упражнения стимулируют мышление учеников как средство развития

РЕЗЮМЕ

На начальном уровне общего образования основное внимание уделяется преподаванию математики учащимся таким образом, чтобы детям было легко понять и понять. Для этого используется ряд методов и приемов. Один из таких методов - комбинаторно вдохновлять детей. Самое главное, что важно обучать комбинаторной работе с использованием определенного математического объекта или математической процедуры. Комбинаторные упражнения - один из инструментов развития мышления учащихся. В результате ученикам не составляет труда найти простой и правильный способ решения задач в будущем при решении математических задач.

Combinatorial exercises stimulate pupils thinking as a means of development

SUMMARY

At the primary level of general education, the main focus is on teaching mathematics to students in a way that is easy for children to understand and comprehend. For this, a number of methods and techniques are used. One of those methods is to inspire children in a combinatorial way. Most importantly, it is important to teach combinatorial work using a specific mathematical object or mathematical procedure. Combinatorial exercises are one of

the tools to develop students' thinking. As a result, students have no difficulty in finding an easy and correct way to solve problems in the future when solving mathematical problems.

Kurmakayeva Nəzrin Niyazovna
ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı
Elmi rəhbər: dos. Aliyev Rafiq

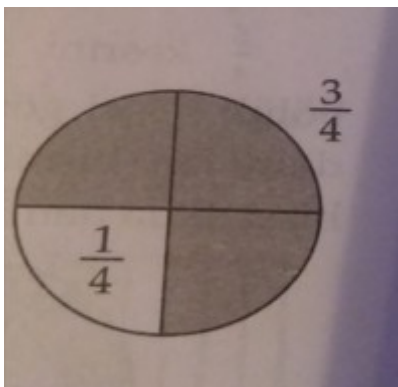
İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ “HİSSƏ” VƏ “KƏSR” ANLAYIŞLARININ ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏSAS MƏSƏLƏLƏRİ. İBTİDAI SİNİFLƏRDƏ “KƏSR” HAQQINDA İLKİN TƏSƏVVÜRLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözləri: *təlim, kəsrlər, hissə, fəaliyyət, ədədlər*

Ключевые слова: *обучение, дроби, части*

Key words: *training, deficit, part, activity, numbers*

Dairəni 4 bərabər hissəyə bölək və 3-nü rəngləyək. Rənglənmiş hissə riyazi şəkildə belə yazılır: $\frac{3}{4}$

Oxunur: dördə üç. $\frac{3}{4}$ kəsir adlanır. 4 – məxrəc, 3 – surət, üfuqi xətt isə kəsir xətti adlanır.

I-IV siniflərin riyaziyyat kursu öz məzmunu etibarilə elə qurulmuşdur ki, şagirdlər V-IX siniflərdə riyaziyyatın sistematik kursunu öyrənməkdə çətinlik çəkməsinlər. Bu məqsədlə, kəmiyyətlərin tədrisi mühüm rol oynayır. Kəmiyyətlərin ölçülməsi, adlı ədədlərin xırdalanması və çevrilməsi şagirdləri kəsir (hissə) anlayışları ilə (kəmiyyətin hissələri) və IV sinifdə sadə kəsirlərlə tanış edilməsi proqramda nəzərdə tutulmuşdur. İbtidai məktəbdə ədəd anlayışının genişləndirilməsi əslində qeyri aşkar şəkildə təbii olaraq həyata keçirilir. Məs.

saat= 30 dəq; sentner= 100 kq və s.

Şagirdlərin hissə və kəsir anlayışları ilə tanış edilməsi əyanilik əsasında həyata keçirilir.

Şagirdlərin kəmiyyətin hissələri ilə tanış edilməsi metodikası

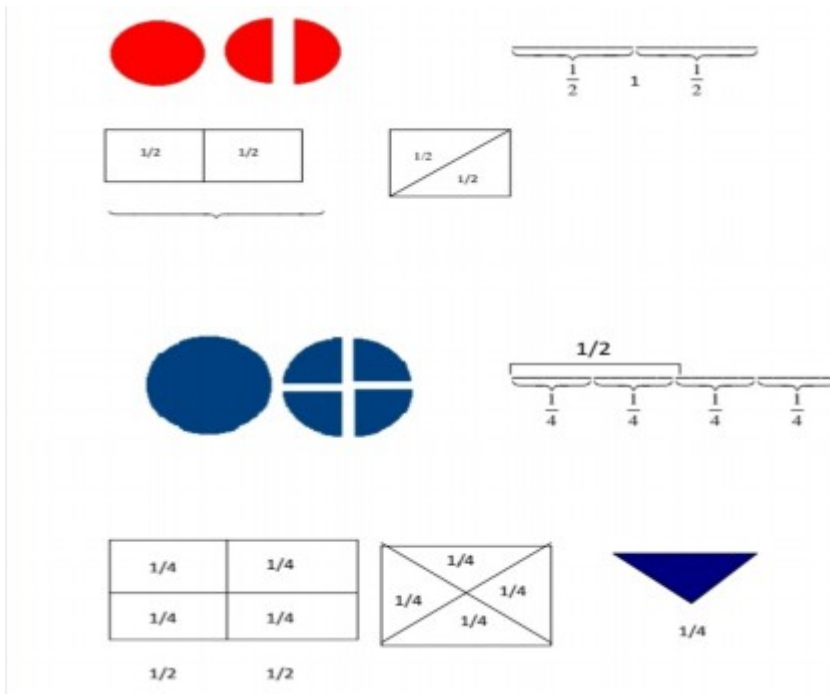
Bu mövzuya proqrama uyğun olaraq, 3-4 dərslər ayırmaq lazımdır. Dərslərin məzmununa aşağıdakılar daxil olmalıdır:

Şagirdlərə tanış olan fiqurların, əşyaların praktik olaraq 2, 3, 4, 6, 8 və s. bərabər hissələrə bölünməsi;

Alınan hissələrin müşahidə və müqayisə edilməsi;

ədədin hissəsini tapmağa və hissəsinə görə ədədi tapmağa aid məsələlər həlli.

Şagirdlərin kəmiyyətin hissələri ilə tanış edilməsi praktik işdən başlayır. Məs. dairənin iki bərabər hissəyə bölünməsi, düz xətt parçasının 2 bərabər hissəyə bölünməsi, düzbucaqlının, kvadratın 2 bərabər hissəyə bölünməsi – “yarısı”, “ikidən bir hissəsi” anlayışlarının formalaşmasına, həmin kəmiyyətlərin dörd bərabər hissəyə bölünməsi və bir hissəsinin “dördün biri” və ya “ikidən birin yarısı” ifadələrinin formalaşmasına kömək edir

Hissələr haqqında təsəvvürlərin formalaşması üçün əyanilik mühüm rol oynayır, xüsusən də, həndəsi fiqurlardan dairə və düzbucaqlılar vasitəsilə dairənin bərabər hissələrə bölünməsi nəticəsində alınan hissələr dairəyə oxşamadığı üçün görmə yaddaşında daha tez həkk olunur. Burada iki məzmununda praktik iş aparmaq olar:

- verilmiş əşyanın bərabər hissələrə bölünməsi,
- alınmış hissələri birləşdirərək, yenidən əvvəlki əşyanın alınması.

Şagirdlər müəllimin göstərişi ilə dairəni, düzbucaqlını 2, 4 bərabər hissəyə bölürlər və $\frac{1}{2}$; $\frac{1}{4}$ hissələrini göstərirlər

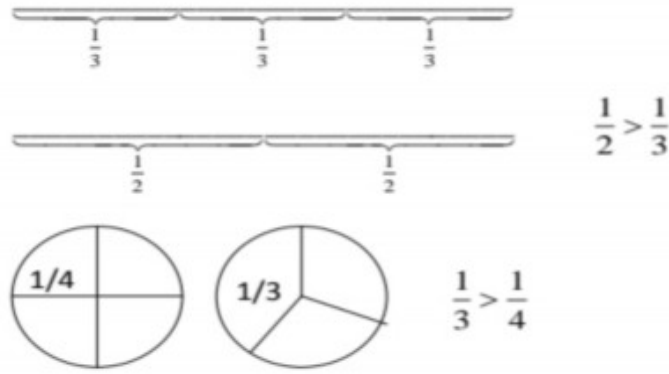

Fiqurun bərabər hissələrə bölünməsi aşağıdakı ardıcılıqla aparılmalıdır

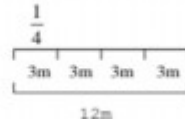
- 2, 4, 8 bərabər hissələrə bölmə
- 3, 6 bərabər hissələrə bölmə
- 5, 10 bərabər hissələrə bölmə.

Düz xətt parçasının, düzbucaqlının bərabər hissələrə bölünməsində xətkəşdən istifadə etmək lazımdır.

Hissələri müqayisə etdikdən sonra, onların işarə edilməsinə keçilir. Müəllim hər hansı bir hissəni (məs.: $\frac{1}{2}$ -i) tələffüz edir və ona uyğun olaraq riyazi işarəsini göstərir. Qeyd edir ki, hər bir hissə iki ədəd vasitəsilə yazılır. Üfüqi xəttin altında yazılan ədəd - əşyanın neçə bərabər hissəyə bölündüyünü, üstündə yazılan ədəd isə həmin hissələrdən neçəsinin götürüldüyünü göstərir. Hissələrin müqayisəsini əyani şəkildə aparmaq lazımdır

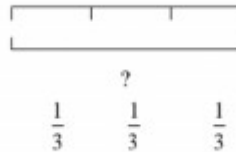
Bu kimi hazırlıqdan sonra məsələ həllinə başlanılır. Əvvəlcə ədədin hissəsini tapmağa aid məsələ həll edilir: “12 m məftilin $\frac{1}{4}$ hissəsini kəsdilər. Məftilin kəsilən hissəsi neçə metrdir?”

Məsələdən aşkardır ki, 12m məftili 4 bərabər hissəyə bölüb, 1 hissəsinin uzunluğunu tapmaq lazımdır: $12 : 4 = 3$ (m)

Məsələ həllini əyaniləşdirmək lazımdır. Bundan sonra verilən hissəsinə görə ədədi tapmağa aid məsələ həllinə keçmək lazımdır: “ $\frac{1}{3}$ hissəsi 18 sm olan ipin uzunluğunu tapın”

Aşkardır ki, ipin uzunluğu 18 sm-dən 3 dəfə çoxdur. $18 \text{ sm} \times 3 = 54 \text{ sm}$

Hər iki tipə aid məsələlərin həllini davam etdirmək lazımdır.

Şagirdlərin sadə kəsrlərlə tanış edilməsi metodikası

IV sinif şagirdlərinin sadə adi kəsrlərlə tanış edilməsi iki əsasə söykənir:

1) çoxrəqəmli ədədlər üzərində vurma və bölmə əməlləri öyrədildikdən sonra şagirdlər kifayət qədər bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmişlər,

2) III sinifdə “Hissələr” mövzusunun tədrisi nəticəsində sadə kəsr haqqında anlayışların verilməsi üçün şagirdlər kifayət qədər hazırlığa malikdirlər.

Deməli, sadə adi kəsrlər haqqında əyani təsəvvürlərin formalaşdırılması

- Şagirdlərin intuitiv biliklərinə
- Hissələr haqqında qazandıqları bilik və vərdişlərə
- əyani vasitələrə və praktik işlərə əsaslanır

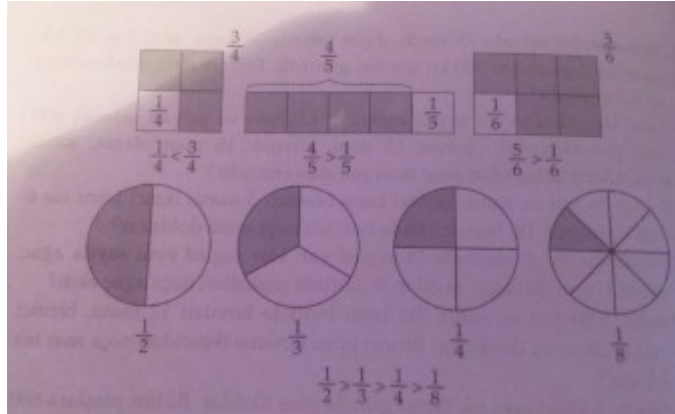
Şagirdlərə tanış olan həndəsi fiqurlar, düz xətt parçası, düzbucaqlı, kvadrat, dairə - “hissə” və “kəsr” anlayışlarını öyrətmək üçün ən əlverişli vasitələrdir. Bu fiqurları müəyyən sayda bərabər hissələrə ayırmaqla, şagirdlər həm də həmin fiqurların yeni hissələrini aşkar edirlər.

“Kəsrlər” mövzusunun proqramda 4 saat vaxt ayırmaq kifayətdir. Bu mövzunu öyrənmə nəticəsində şagirdlər:

- 1) məxrəcləri 10 dairəsində olan hissələri göstərməyi və yazmağı,
- 2) kəsrin surəti və məxrəcini fərqləndirməyi və hər birinin mənasını aşkar etməyi,
- 3) sadə kəsrləri əyani olaraq göstərməyi, oxumağı və yazmağı, müqayisə etməyi,
- 4) ədədin (kəmiyyətin) hissəsini (kəsrini) tapmağı və verilən hissəsinə (kəsrinə) görə ədədi (kəmiyyəti) tapmağa aid məsələləri həll etməyi bacarmalıdırlar.

Yuxarıda qeyd edilən tələblər əsasən əyani-praktik fəaliyyət nəticəsində həyata keçirilir. Kəsrlərlə əlaqədar həll edilən məsələlər əyaniləşdirilməlidir. Kəsrlərin öyrədilməsi hissələrin öyrədilməsi metodikasına oxşardır. İllüstrasiya əsasında kəsrlər oxunur, yazılır və müqayisə edilir.

Kəsrlərin müqayisə edilməsi

Kəsrlərin müqayisə edilməsi öyrədərkən, məxrəcləri, 2, 4, 8 olan kəsrlər; 5, 10 olan kəsrlər, 3, 9, 6 olan kəsrlər ayrılıqda müqayisə edilməlidir.

Kəsrlərin müqayisəsini aşağıdakı ardıcılıqla aparmaq olar:

- hissələrin müqayisə edilməsi,
- məxrəcləri bərabər, surətləri müxtəlif olan kəsrlərin müqayisəsi,
- Surətləri bərabər, məxrəcləri müxtəlif olan kəsrlərin müqayisəsi,
- Müxtəlif kəsrlərin müqayisəsi,

Məxrəcləri bərabər olan iki kəsrdən surəti böyük olan kəsr böyükdür.

$$5/8 > 1/8$$

Surətləri bərabər olan iki kəsrdən məxrəci böyük olan kəsr kiçikdir.

$$1/6 < 1/5$$

Kəsrlər iki yerə bölünür: düzgün və düzgün olmayan kəsrlər:

Sürəti məxrəcindən kiçik olan kəsrlərə düzgün kəsrlər deyilir.

$$1/2; 2/3; 1/4; \text{ və s. } 1/2 < 1, 2/3 < 1$$

Düzgün kəsrlər 1-dən kiçikdir

Surəti məxrəcindən böyük və ya bərabər olan kəsrlərə düzgün olmayan kəsrlər deyilir. 4/4; 5/4; 7/5; 8/8

Düzgün olmayan kəsrlər 1-dən böyük və ya 1-ə bərabərdir.

$$4/4 = 4:4=1; 5/4 = 5:4=1 \text{ (qal 1)}$$

Deməli, adi kəsr – surətin məxrəcə bölünməsindən alınan qismətdir.

Müqayisə ilə əlaqədar aşağıdakı məzmununda çalışmalar vermək olar:

1) Kəsrlər arasında “<” “>” “=” işarələrindən hansını yazmaq lazımdır.

$$3/4 * 2/4; 4/8 * 3/4;$$

2) Elə ədəd seçin ki, kəsrlər arasında münasibət işarəsi doğru olsun.

$$4/8 = */4; 5/10 > */4; 2/3 < */6;$$

Bu kimi çalışmaların həlli hökmən əyani şəkildə, düz xətt parçası üzərində illüstrasiya olunmalıdır.

Mövzu ilə əlaqədar bir məsələ həlli nümunəsini göstərək,

Məs. Velosipedçi 120 km-lik yolun $\frac{2}{5}$ hissəsini 3 saata getdi. Velosipedçinin sürətini tapın
Həlli.

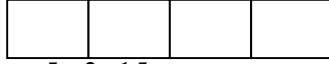
1) $120 : 5 = 24$ (km) – bütün yolun $\frac{1}{5}$ hissəsi

2) $24 \times 2 = 48$ (km)- velosipedçinin 3 saatda getdiyi yol.

3) $48 : 3 = 16$ (km)- velosipedçinin sürəti.

Ədədin hissəsinin tapılması:

20 ədədinin $\frac{3}{4}$ hissəsini tapaq. 20 ədədini vahid parça ilə işarə edib, 4 bərabər hissəyə bölək.

1 hissə $20 : 4 = 5$, 3 hissə $5 \times 3 = 15$

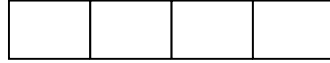
Ədədin hissəsini tapmaq üçün ədədi kəsrin məxrəcinə bölüb, sürətinə vurmaq lazımdır.

Hissəsinə görə ədədin tapılması

Məsələ

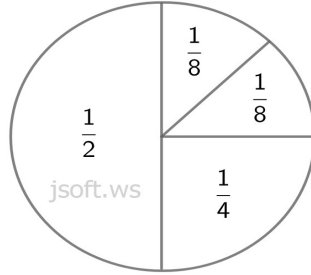
Hansı ədədin $\frac{3}{4}$ -ü 30-dur?

Həlli: Vahid parçanı 4 bərabər hissəyə bölək və gördüyümüz kimi 30 ədədi 3 hissəyə uyğundur

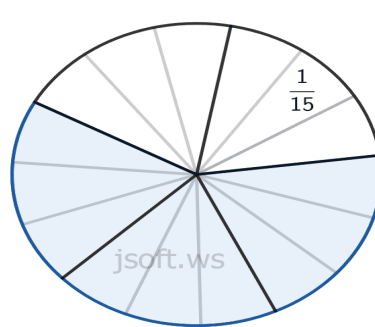
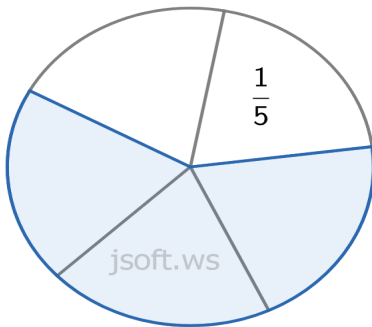
1 hissə $30 : 3 = 10$ Ədəd isə $10 \times 4 = 40$

Hissəsi verilmiş ədədin özünü tapmaq üçün, hissəyə uyğun ədədi kəsrin sürətinə bölüb, məxrəcinə vurmaq lazımdır.

Kəsr ədədlərin ən sadə izahı meyvə və ya tort üzərində verilir. Tutaq ki, iki uşağa 11 alma verilib. Onda dava salmamaq üçün hərəsinə bu almanın yarısı təqdim olunur. Yəni hər uşaq yarım almaya sahib olacaq. Bu "yarım" sözü riyazi dildə $\frac{1}{2}$ kimi işarə edilir və "ikidə bir" kimi oxunur. Yəni, almanı 22 yerə bölüb 11 hissəsini götürürük. Eynilə 1313, 1515, 110110 və s. kəsrləri tort və ya pizza üzərində izah edilə bilər. Ortadakı xətt **kəsr xətti**, bu xəttin aşağı hissəsindəki ədəd **məxrəc**, yuxarı hissəsindəki ədəd isə **sürət** adlanır. Deməli, kəsr ədədlər, kəsr xətti, sürət və məxrəcdən ibarətdir. Bu terminləri yadda saxlayın.

Əgər sürət məxrəcdən kiçikdirsə bu kəsr **düzgün kəsr**, sürət məxrəcdən böyükdürsə bu kəsr **düzgün olmayan kəsr** adlanır. 3535 düzgün kəsr, 5353 isə düzgün olmayan kəsrdir.

Bu cür ədədləri müqayisə etmək üçün ümumi qayda var.

Kəsr ədədləri müqayisə etmək üçün onları ümumi məxrəcə gətirib surətlərini müqayisə etmək lazımdır. Hansı kəsrin surəti böyükdürsə, həmin kəsr böyükdür.

Bu tərif intuitiv olaraq aydındır. Tortu eyni ölçüdə hissələrə böldükdən sonra kim çox hissə yesə qarınqulu da odur.

Ədəbiyyat

1. Beloshistaya A.V. İbtidai məktəbdə riyaziyyatın tədrisi üsulları. M.: VLADOS, 2005.
2. Semakina L.I., Qarayeva Ya.Sh. Təhsil dəsti üçün riyaziyyatdan dərslər hazırlığı L.G.Peterson, 4-cü sinif. M. : VAKO, 2004.
3. Şumakova N.B. "İstedadlı uşaq" proqramına dair mətnlər. M.: Psixologiya İnstitutu, 1996.
4. A.F.Olkhova, N.E.Lyakhova. Qərarın istehsalı və qeyri-klassikal qazanması.

РЕЗЮМЕ

Отметим, что первыми задачами, которые рассматриваются в начальной школе при изучении темы «Доли» и «Дроби» являются старинные задачи, цель которых заинтересовать младших школьников изучением нового материала. Мы в процессе практической деятельности рассматриваем две-три аналогичные задачи и возвращаемся к ним, когда учащиеся получают значительный запас знаний о долях и дробях.

В процессе формирования представлений о долях и дробях учащиеся должны овладеть следующими умениями:

- записывать дробь, ориентируясь на модель объекта или рисунок;
- сравнивать доли (дроби) с опорой на модель объекта (рисунок, чертёж);
- находить долю (часть) целого (делением объекта или множества объектов на равные части);

восстанавливать целое (число) по известной его доли (дроби).

Все означенные выше действия с дробными числами (операции с моделями объектов, схемами, чертежами), арифметические действия с дробями имеют в начальной школе ознакомительный характер и решают задачу развития математического мышления, являясь подготовительным этапом в приобретении вычислительных навыков в области дробных чисел, что является задачей основной школы.

Rzayeva Emilya

Magistrant

Elmi rəhbər: dos. Tamilla Vahabova

VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞMASINDA İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *tərbiyə, vətənpərvərlik, təhsil, formalaşma*

Ключевые слова: *воспитание, патриотизм, воспитание, образование*

Key words: *upbringing, patriotism, education, formation*

Müəllimlik ən şərəfli və ən məsuliyyətli bir sənətdir. Çünki o, gələcəyin şəxsiyyətini formalaşdırır, insan kapitalının təməlini qoyur. Ailədən sonra bir uşağa ən çox təsir edən onun müəllimi olur. Uşağa ilk oxunu, ilk yazını müəllim öyrədir. Vətən haqqında essələr, inşalar yazmağı tapşırmaq, Dərs prosesində onlara vətənpərvər ruhda mahnılar, şeirlər, vətənin hara olduğu, nə üçün vətəni qorumalı olduğunu öyrətmək lazımdır. Vətən bizim anamızdır, vətən bizim namusumuzdur, vətəni biz göz bəbəyimiz kimi qorumalıyıq. Bu kimi ifadələri hər zaman müəllim bir sitat kimi istifadə etməlidir.

Bir millətin, bir xalqın əqidəsi, şüuru, milli mentalitetlərinə olan hörməti, vətəninə olan sevgisi onun vətənpərvərlik səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Ölkənin keçdiyi tarixi yolları bil-

mək, mədəniyyət və incəsənətlə yaxından maraqlanmaq, siyasətlə bağlı olan məsələlərdə baş çıxartmaq, elm və bir çox başqa sahələrdə nailiyyətlər əldə etmək şagirdlərdə vətənpərvərlik hissinin formalaşmasına çox ciddi təsir göstərən faktorlardır. Millətin parlaq gələcəyi savadlı, dünyagörüşlü, içində vətən sevgisi, vətən qeyrəti, namusu olan gənclərdən asılıdır. Belə gənclərin formalaşması isə ilk növbədə ailənin, sonra isə ardıcıl olaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin, orta məktəblərin və ali məktəblərin üzərinə düşən ən şərəfli vəzifədir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu yöndə aparılan tədbirlər hansılardır?

Burada kiçik yaşlı uşaqlarda ilkin vətənpərvərlik tərbiyəsinin bünövrəsini qoymaq üçün müxtəlif yollardan istifadə edirlər: Dövlət himn səsləndirilir, vətənpərvərlik mövzusunda mahnılar, şerlər öyrədilir, qəhrəmanlıq mövzusu ilə bağlı olan nağıllar öyrədilir, cəsur, mərd, düşməndən qorxmayan nağıl qəhrəmanları uşaqların, adətən ideoluna çevrilir və onlar böyüdü-yü zaman həmin qəhrəman kimi olmağı arzu edirlər. Həmçinin dövlət atributlarımızla - bayrağımız, gerbimiz, onların üzərində olan simvollar və bu simvolların mənalari ilə yaxından tanış olurlar. Bayram günlərindən kiçik səhnəciklərin hazırlanması, “Marş irəli, Azərbaycan əsgəri!” musiqisi sədaları altında səhnə çıxışları onlarda vətənpərvərlik hisslərinin rüşeymini formalaşdırır. Lakin bir şeyi də yaddan çıxartmaq olmaz ki, uşağın ailəsi ilə tərbiyəçi daim müştərək şəkildə işləməlidir. Çünki uşağın müəllimindən eşitdiyi sözlərlə valideynlərin dediyi sözlər üst – üstə düşməsə bu onlarda müəyyən çaşğınlıqlara səbəb ola bilər.

Məktəbin yerinə yetirəcəyi vəzifələr elmi biliklər, vərdişlər aşılamaqdan ibarət deyil. Məktəbdə şagird həm də həyatın mürəkkəb tərəflərini, qarşısına çıxacaq çətinlikləri həll etməyi, onlardan qorxmamağı, çəkinməməyi, vətənə yararlı bir şəxsiyyət olmağı, harada olursa olsun millətini qorumağı öyrətməlidir.

Əsaslı ailədə qoyulan və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində davam etdirilən vətənpərvərlik hisslərinin, vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması ilə bağlı görülən işlər burada məhdudlaşmır. Bu normaldır, çünki belə dərin və geniş bir mövzu ailə və məktəbəqədər müəssisələrdə yekunlaşdırıla bilməz. Bu işdə ibtidai sinif müəllimlərinin nə kimi rol oynadıqlarına nəzər yetirək:

Təhsilin hansı mərhələsində olursa olsun bu işə ciddi yanaşmaq lazımdır. “Uşaqdır, o hələ belə mövzuları dərk edə bilməz” kimi fikirdə olan ibtidai sinif müəllimləri ən böyük səhvi etmiş olurlar. Elə məhz bu dövrdən başlayaraq istər dərs prosində, istərsə də dərstdən sonra müəllim şagirdlərə bu hissi aşılmalı, müntəzəm, sistemli və ardıcıl işlər aparmalıdır. İlk öncə vətən anlayışının mahiyyətini şagirdlərə öyrətməli, vətənin nə üçün müqəddəs olduğunu, onu nə üçün qorumağa borclu olduğumuzu onlar bilməlidirlər. Müəllim dərs dediyi sinfin şagirdlərini tanımalı, onların psixoloji xüsusiyyətlərindən, ailə vəziyyətindən, hansı şəhərdə, hansı rayonda yaşadığından, maddi vəziyyətindən xəbərdar olmalıdır. Yaşadıqları, böyüyüb boya-başa çatdıqları şəhər və yaxud rayonun hansı təbii sərvətlərə malik olduğunu, həmin rayondan hansı şair və yazıçıların dünyaya gəldiyini, hansı tarixi abidələrin, hansı muzeylərin olduğunu bilmək uşaqlarda öz el-obasına qarşı maraq, məhəbbət hissinin yaranmasında köməklik edə bilər. Bundan başqa şagirdlərə ölkəmizdəki yerüstü və yeraltı sərvətlərin varlığından söhbət açmalı, ölkəmizin nə qədər zəngin bir təbiətə malik olduğunu, meşələrini, dağlarını, dənizlərini, göllərini, çaylarını, 11 iqlim qurşağından 9-nun burada olduğunu onların nəzərinə çatdırmaq olduqca vacib məqamlardır. Əgər mümkündürsə, müəllim bu dediklərini əyani olaraq slaydlar vasitəsilə göstərsə, daha da effektiv bir nəticə əldə edə bilər.

Ölkəmizin saymaqla bitib-tükənməyən sərvətləri haqqında şagirdlər hissə-hissə, hər sinifdə müxtəlif məlumatlar almalıdırlar. Azərbaycanın ən qədim yaşayış ocaqlarından biri olduğunu, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan tarixi sərvətlərin nələr olduğunu bilməsi, daha da səmərəlisi isə onu öz gözləri ilə görməsidir. Bunun üçün müəllim tez-tez olmasa da, ekskursiyalar təşkil etməli, şagirdləri maraqlı, tarixi yerləri gəzdirməlidir. Bununla müəllim həm onlarda vətənpərvərlik hisslərinin daha da güclənməsinə, həm də yuxarı siniflərdə tədris olunacaq tarix fənninə hazırlıq mərhələsini təşkil etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Qasımova L. Məktəblinin millimənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsi. Bakı, 2003.
2. Qasımova L., Mahmudova R. "Pedaqogika". Bakı, 2012.
3. Abdinova S. "Şagirdlərin Milli Qəhrəmanlara məhəbbət ruhunda tərbiyəsitəcrübəsindən. Məktəbəqədər və ibtidaitəhsil" 2015, № 2.

РЕЗЮМЕ

Преподавание - самое почетное и ответственное искусство. Потому что он формирует личность будущего, закладывает основу человеческого капитала. После семьи на ребенка больше всего влияет его учитель.

SUMMARY

Teaching is the most honorable and responsible art. Because it shapes the personality of the future, lays the foundation of human capital. After the family, the child is most affected by his teacher.

Rəsulova Nazilə İbrahim qızı
ADPU, İbtidai sinifdə tədrisin metodikası və metodologiyası, 2-ci kurs magistrantı
Elmi rəhbər: dos. Şükürov Rasim Yusif oğlu

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏRİNDƏ RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ZAMANI MODELLƏŞDİRMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər:*riyaziyyat dərsi, ibtidai sinif şagirdi, modelləşdirmə bacarıqları, məntiqi düşüncə, yaş və psixoloji xüsusiyyətlər*

Ключевые слова:*урок математики, ученик начальной школы, навыки моделирования, логическое мышление, возрастные и психологические особенности*

Key words:*mathematics lesson, primary school student, modeling skills, logical thinking, age and psychological characteristics*

Orta umumtəhsil məktəblərində tədris olunan ən mühüm fənlərdən biri riyaziyyat fənidir. Ona görə ki şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında mühakimə yürütmə və dərkətmə qabiliyyətinin formalaşmasında riyaziyyat müstəsna rol oynayır. Riyazi fəaliyyət zamanı induksiya və deduksiya umumiləşdirmə və konkretləşdirmə analiz və sintez təsnifetmə və sistemləşdirmə mücərrədləşdirmə və analogiya kimi əqli mühakimə üsullarından istifadə olunur. Bu isə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməklə yanaşı onlarda hafizənin diqqətin nitqin və s inkişafına kömək edir. Riyaziyyatda istifadə olunan riyazi dil şagirdlərdə dəqiqlik nitqdə daha munasib olan vasitələr seçməklə fikri dolğun ifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu qeyd olunanları həyata keçirmək üçün riyaziyyat təlimində məsələ həlli böyük əhəmiyyətə malikdir. İbtidai siniflərdə məsələ həlli prosesində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün şəraitin yaradılması bu məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Riyaziyyat dərslərində məsələ həlli zamanı şagirdlərdə bir çox keyfiyyətlərin formalaşması tələb olunur ki onlardan biri də modelləşdirmə bacarığıdır. Məsələ həlli zamanı modelləşdirmədən istifadə olunması umumtəhsil məktəblərinin 1-4 sinifləri üçün fənn kurikulumlarında xüsusi tələb kimi qarşıya qoyulmuşdur. Orada qeyd olunur ki şagird məsələni riyazi modelləşdirərkən tənliklərdən istifadə etməli həndəsi fiqurlardan çalışmaların həllinin modelləşdirilməsində istifadə etməlidir. (1 s 81)

Təcrübə göstərir ki şagirdlərin tədris-idark fəaliyyətində işarə-simvol hərəkətləri xususiylə modelləşdirmə çətinlik təşkil edir. Modelləşdirmə dərslə əsas vasitə olduğundan mövcüd bilikləri nizamlamağa və sistemləşdirməyə həmçinin yeni bilikləri formalaşdırmağa və yaratmağa imkan verir. Modelləşdirmə anlayışı ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflər verilir Onlardan bəzilərinə baxaq

Modelləşdirmə - obyektin əsas xüsusiyyətlərinin hissi formadan modelə çevrilmiş təzahür (fəza-qrafik və ya işarə simvolik) (4 s 30)

Modellərin yaradılmasl və öyrənilməsinə yönələn insan fəaliyyətinə modelləşdirmə deyilir (2s., 38)

Model ümumiyyətlə özünəməxsus bir idrak vasitəsidir. Model termini insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. Təsvir sxem çertyoj qrafik riyazi ifadə və s başqa sözlə model-real obyektin sadələşdirilmiş oxşarıdır.

Riyazi modelləşdirmə bütün mümkün proseslərin və hadisələrin riyazi vasitələrin köməyilə təsviri əks etdirilməsi öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasıdır. Riyazi model dedikdə hər hansı riyazi dildə (tənlik bərabərsizlik və s)ifadə olunan hadisənin təqribi təsviri başa düşülür.

Pedaqoji ədəbiyyatda təlimd modelləşdirmədən istifadənin iki cəhəti qeyd olunur

1. Modelləşdirmə -şagirdlərin mənimsəməli olduğu məzmun kimi
2. Modelləşdirmə- təlim fəaliyyəti tədris vasitəsi kimi

Məsələ həlli prosesində başlanğıc mərhələ-məsələ məzmununun mənimsənilməsi onun modelinin qurulmasından ibarətdir. Odur ki riyaziyyat dərslərində məsələ həlli zamanı şagirdlərin modelləşdirmə bacarıqlarının formalaşdırılmasına müəllim xususi fikir verməlidir

Riyaziyyatdan məsələ həllində istifadə olunan modelləri aşağıdakı qruplara bölmək olar -qrafik modellər (çertyojlar qrafiklər şəkillər sxemlər)məsələdəki stuasiyanın canlandırılması üçün istifadə olunur

-işarə(hərflə) modellər (dəyişəni olan ifadələri tənlikləri bərabərsizliklər və s)

Məsələnin modelini qurarkən həmin model bir neçə didaktik tələblərə cavab verməlidir. Həmin tələblər əsasında qurulan model

-Şagirdlərin görmə yaddaşı üçün obyekt rolunu oynayır

-Şagirdlər məsələnin sözlərlə cümlələrlə ifadə olunmuş məzmunu sxem (cədvəl) və ya şərti işarələrlə qısa şəkildə ifadə edir

-Şagirdləri konstruktiv təsvirin elementləri ilə tanış edir

-şagirdlər kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları riyazi simvollarla ifadə edir

-şagirdlərin diqqətini mühakiməni mətnli məsələdən məsələ üzərinə keçirir

-tapılmış cavabın yoxlanılması asanlaşdırır

-məsələnin istər analitik istərsə də sintetik üsulla təhlilini asanlaşdırır

Məsələnin həlli prosesində riyazi modelləşdirmə üç mərhələ həyata keçirilir

1. riyazi modelin qurulması

2. qurulmuş riyazi modeldaxili həll

3. interpretasiya -məsələnin sualına cavab

Şagirdlərin məsələ həlli zamanı modelləşdirmə bacarıqlarının formalaşdırılması məhz qeyd olunan bu üç mərhələnin ardıcıl və sistemli şəkildə icrası prosesində həyata keçirili

Dediklərimizi aşağıdakı məsələ həlli nümunəsi üzərində nəzərdən keçirək

Məsələ. Kərim piyada A məntəqəsindən B məntəqəsinə 2 saata getdi. Sonra B məntəqəsindən C məntəqəsinə sürəti onun sürətindən 4 dəfə çox qayıqla 1. 5 saata getdi. C məntəqəsindən D məntəqəsinə isə sürəti qayığın sürətindən 2 dəfə çox olan avtobusla getdi. A və D məntəqələri arasındakı məsafənin 120 km olduğunu bilərək Kərimin qayığın və avtobusun sürətini tapın

Həlli 1 mərhələ. Məsələnin riyazi modelinin qurulması

Fərz edək ki Kərimin sürəti x km/saatdır. Onda Kərim 2 saata $1x$ km yol gedər yeni A və B məntəqələri arasındakı məsafə $2x$ km olar

Qayığın sürəti Kərimin sürətindən 4 dəfə çox olduğundan qayığın sürəti $4x$ km/saat B və C məntəqələri arasındakı məsafə isə $6x$ km olar

Məsələnin şərtinə görə avtobusun sürəti qayığın sürətindən 2 dəfə çoxdur yəni 8 km/saatdır. Onda C məntəqəsindən D məntəqəsinə Kərimin avtobusla getdiyi yol 16 km olar

Avə D məntəqələri arasındakı məsafə məsələnin şərtində verilmişdir – 120 km Deməli

$$2x+6x+8x=120 \text{ tənliyini alırıq}$$

Aldığımız bu tənlik məsələnin riyazi modelidir

2 mərhələ Qurulmuş modelə əsasən məsələnin həlli

$$2x+6x+8x=120$$

$$24x=120$$

$$x=120:24$$

$$x=5 \text{ (km/saat)}$$

3 mərhələ Məsələnin sualına cavab

Kərimin sürətini x -lə işarə etdiyimiz üçün onun sürəti onun sürəti 5 km/saat olacaq. Qayığın sürəti Kərimin sürətindən 4 dəfə çox olduğu üçün 20 km/saat olur. Avtobusun sürəti isə qayığın sürətindən 2 dəfə çox olduğuna görə $2 \cdot 20 \text{ km} = 40 \text{ km/saat}$

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-4 sinifləri üçün fənn kurikulumunları. Bakı Təhsil 2008.
2. Z.F.Kazımov. Tip məsələlərin həlli metodikası. Bakı. ADPU nəşri 2012
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения [Текст] / В.В.Давыдов. – М.: Директ-Медиа, 2008
4. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли [Текст] / Под ред. А.Г.Асмолова. – М.: Просвещение, 2008.

XÜLASƏ

Məqalədə riyaziyyat dərslərində ibtidai sinif şagirdlərinin məsələ həlli zamanı modelləşdirmə bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsinə baxılır. Riyaziyyatdan məsələ həllində istifadə olunan modellərin bölündüyü qruplar modellərə verilən didaktik tələblər qeyd olunur riyazi modelləşdirmənin həyata keçirilmə mərhələləri göstərilir

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается формирование навыков моделирования у младших школьников при решении задач на уроках математики. Группы, используемые для решения задачи по математике, разделены на группы, отмечены дидактические требования к моделям, указаны этапы реализации математического моделирования

SUMMARY

The article considers the formation of modeling skills of primary school students in problem solving in mathematics lessons. The groups of models used in problem solving in mathematics are divided.

Quliyeva Nurtən Aqil qızı

ADPU, Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi, II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos. Kəmalə Quliyeva

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ

Açar söz: *dastan, vətənpərvərlik, tərbiyə, vətən, müharibə*

Ключевые слова: *дастан, патриотизм, воспитание, родина, война*

Key words: *saga, patriotic, upbringing, homeland, war*

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bütün Türk dünyasının tarixini özündə yaşadan, bu günü ilə əlaqələndirən möhtəşəm yazılı abidədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tərbiyənin bir çox aspektlərinə toxunulur. Lakin dastanda vətənpərvərlik tərbiyəsi, hərbi tərbiyə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bununda əsas səbəbi türk xalqlarının daima öz yurdunu, elini, torpaqlarını qorumaq üçün yadellilərə qarşı mübarizə aparması, hər bir tarixi dövr üçün öz əhəmiyyətini saxlamasıdır.

Oğuz elində gənclərə vətənpərvərlik tərbiyəsi uşaqlıq yaşlarından başlayaraq aşılanmaqda idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını nəzərdən keçirdikdə uşaqlar üçün oyunların daha çox döyüş xarakterli olduğunu bariz şəkildə görə bilərik. Oğuz eli üçün igidlik deyərkən, ilk növbədə, qılınc çalmaq, ox atmaq, güstü tutmaq, at çapmaq, ov etmək nəzərdə tutulurdu ki, bu sadəlikləri bacara bilməyən gənclər igid hesab edilmirdi. “Oğuzun baş sərkərdəsi Qazan xan da öz yeganə oğlu Uruzun igidlik nümayiş etdirməməsindən məyus olur, hər biri el-oba üçün canı və qanı ilə sınaqdan çıxmış, sarayda–xan hüzurunda özünəməxsus yeri olan oğuz ərənlərinin gözü qarşısında onun atasının yanına iznsiz gələ bilməsini məqbul hesab etmir, “On altı yaşa çatdın, yay çəkmədin, ox atmadın, ov etmədin, Qalın oğuz elində ad çıxarmadın” – deyər təəssüfünü bildirir”[3, s. 57].

Oğuz xalqı üçün vətənpərvərlik deyərkən, ana yurdun müdafiəsi, xalqın asayışı nəzərdə tutulur. Onlar doğma vətənlərinin hər bir qarış torpağından ötrü canlarında keçməyə daima hazır olmuş, yadelli düşmənlərlə dayanmadan mübarizə aparmışlar. Oğuz xalqı eyni zamanda sülhsevər xalq olmuş, qan tökməyi hər zaman pisləmişlər.

Yurdlarını, sərhədlərini müdafiə etmək üçün xüsusi hazırlanmış, yüksək fiziki və hərbi təlim görmüş igidlər yetişdirmişlər. Sərhəd gözetçiləri dəstə halında 40 nəfərdən 300 nəfərə qədər gəncdən ibarət olmuşdur. Həmin igidlər saysız-hesabsız döyüşlərdə iştirak etmiş, düşmənlə göz-gözə gəlmişvə qorxmazlığı, cürətliliyi, dözümlülüyü ilə hər bir zaman yağlı düşməni lərzəyə salıb, qalib olmuşlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının boylarına nəzər saldıqda, hər zaman bir çox igidlik nümunələr ilə qarşılaşırıq. Məsələn, “İmranın dastanı” boyunda bir çox müsbət keyfiyyətlərlə zəngin olan yüzlərlə gəncin igidliyinə şahid oluruq. Şöklü Məlik böyük bir dəstə ilə Bəkilin atdan yıxıb sındırdığını eşitdiyi üçün hücumu hazırlamışdır. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Bəkil oğlu İmrana söyləmişdir:

*“Oğul, qalxaraq yerindən dur, gəl!
Qarayallı gözəl Qazlıq atına min,
Ağ alınlı Bayandır xanın divanına get!
Ədəb-ərkanlı Bayandır xana salam ver!
Bəylər bəyi olan Qazanın əlini öp!
“Ağ saqqalı atam xəstədir”, söylə!
Qazan xan mütləq mənə yetişsin – söylə!
Gəlməsən yurdumuz talandı, söylə,
Qız-gəlinim əsir getdi özgə elə!”[4, s. 205]*

Atasının sözlərinə boyun əyməyən İmran Qazan xandan heç bir kömək istəmir, o, bunu öz mənliliyinə sığışdırmır. İmran 300 nəfərlik dəstəsilə sərhədlərinə daxil olan yağlı düşmənin qarşısına çıxır. Dəstəyə rəhbərlik edən İmran atasının paltarını geyinib, atına minib düşmənlə qarhrəmancasına vuruşaraq düşmən üzərində qələbə qazanır. Əldə etdiyi qələbəyə görə həm xanlar xanı Bayandır xan, həm də baş sərkərdənin oğlu Uruz onu yüksək qiymətləndirərək mükafatlandırır. İmranın atasıda sərhədləri pozmuş düşmənlərin üzərində oğlunun qələbə-sindən fərəhlənir.

Oğuz igidləri kimsədən kömək qəbul edib qələbə qazanmağı özlərinə sığışdırmadığı kimi yağlı düşmənlə hiylə ilə qalib gəlməyi də özlərinə yaraşdırmırlar. Hiyləgərlik Oğuz xalqı

üçün ən şərəfsiz xüsusiyyət kimi qəbul edilir və hər zaman pislənmişdir. “İç Oğuzun Dış Oğuzla dənük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy” da Aruz İç Oğuz igidlərini ətrafına yığaraq Qazan xana qarşı gəlir. Aruz Beyrəyidə Dış Oğuzlardan qız aldığı üçün öz tərəfinə çəkməyə çalışır. Beyrək Aruzun məqsədini öyrənəndə Qazan xana heç bir zaman xəyanət etməyəcəyini söyləyir:

*Aruz, mən bilsəydim bu niyyətini,
Qaracıqda Qazlıq ata minərdim!
Əynimə bərk dəmir donu geyərdim,
Böyük, iti polad qılınc bağlardım!
Öz alnıma parlaq zireh vurardım!
Altmış tutam süngümü götürərdim!
Ay yaramaz, mən bu işi duysaydım,
Sənin görüşünə belə gələrdim?
Aldadıb ər tutmaq arvad işidir,
Bu iş arvadındanmı öyrəndin sən? [5, s. 222]*

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında müharibələrə hazırlıq ətraflı şəkildə izah edilmişdir. Müharibə başlamazdan əvvəldağlarda tonqallar yandırılır. Bu, həyəcan signalı kimi izah edilir ki, bütün Oğuz xalqı müharibənin başlanması barədə xəbər tutsun. Tonqal həm də xalqı birliyə çağırmağın simvoludur. Sonra Oğuz elindən gəncələr, igidlər sərkərdələrin ətrafına toplanır, hərbi startlar verilir, müharibənin taktikası seçilir. Müharibə zamanı ən öndə gedən dəmir paltarlı, ağ atlı süvari dövlət bayrağını daşıyır. Oğuz igidləri döyüşərkən özlərinə uyğun düşmən əsgəri seçirlər.

Dastanı nəzərdən keçirərkən müharibə zamanı igidlərin döyüşünün musiqi ilə müşayiət olunması maraqla qarşılır. Səbəbini isə bu cür izah edirlər ki, döyüş zamanı qələbə əldə etmək üçün sərkərdələrin, igidlərin əhval-ruhiyyəsi yüksək olmalıdır və bunun ən effektiv yolu isə musiqidir. Qədim dövrdən bu günümüzdə qədər gələn bu ənənə hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Belə ki, el şənliklərində, idman yarışlarında, güləşlərdə pəhləvanlarımızı xalq musiqiləri müşahidə edir.

Dastanda təsvir olunan döyüş səhnələrində aydın şəkildə görə bilərik ki, döyüşə getmədən əvvəl hərbi taktika düzgün seçilir və bunun nəticəsində ən güclü düşmən belə asanlıqla məğlub edilirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Qazan xan el-obanın dayağı hesab olunurdu. Onun el arasında bu cür ad qazanmasının ən böyük səbəbi ertafındakı igidlər olmuşdur. Onların hər biri öz güc-qüvvətləri ilə, sarsılmazlığı ilə, yenilməzliyi ilə ad çıxarmışlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında hərbi vətənpərvərlik ideyaları ümumi şəkildə Azərbaycan xalqına xas olan ən mühüm kefiyyətlərdəndir. Dastan qəhrəmanlarının göstərdikləri igidlikləri Azərbaycan xalqının qəhrəman oğullarının timsalında I Qarabağ müharibəsində, Aprel döyüşlərində, II Qarabağ müharibəsində bir daha gördük. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin yeritdiyi uğurlu siyasət, düzgün döyüş taktikası nəticəsində Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olmuş ərazisi 44 günlük müharibə nəticəsində azad edilmişdir. Bu müharibələr ərzində Azərbaycan xalqı düşmən xalqdan fərqli olaraq öz vətənpərvərliyi ilə seçilmiş, əsgərlərinə hər zaman dəstəyini göstərmiş, birlik nümayiş etdirmişdir. Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında əks olunmuş hərbi vətənpərvərlik ruhu bu gün də davam etməkdədir. Dastandakı igidlər o vaxtlar öz torpaqları üçün canlarından keçməyə hazır olduqları kimi müasir dövrümüzdə də cəsur Azərbaycan oğulları ərazi bütövlüyümüzü qorumaq üçün hər cür fədakarlıq göstərdilər. Yalnız II Qarabağ müharibəsində 2885 igid öz canlarını vətən uğrunda fəda edərək şəhidlik zirvəsinə yüksəldilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ailə tərbiyəsi məsələləri. Dədə-Qorqud-1300. B: "Poliqraf", 1999, 1305
2. Əliyev İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. B: Elm və təhsil, 2009, 229 s.
3. Əsgərova T. Dədə-Qorqud dastanlarında qadına münasibət, qəhrəmanlıq, igidlik və mənəvi tərbiyə motivləri. Dədə Qorqud, Bakı-2002, N1(3)
4. Kitabi-Dədə Qorqud. B: "Öndər", 2004, 376 s.
5. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Həsənova P. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri. Bakı. 2015. Mütərcim. 146 s.

XÜLASƏ

Məqalədə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas istiqamətlərindən, oğuz igidlərinin fiziki və döyüş bacarıqlarına yiyələnməsindən, torpaqlarının toxunulmazlığını qorumaq üçün göstərdikləri şücaətdən bəhs edilir. Oğuzların qəhrəmanlıq ruhunu müasir dövrümüzdə də yaşadan Azərbaycan oğullarının Qarabağın işğaldan azad edilməsi uğrunda igidlik mübürizəsi də məqalədə öz əksini tapmışdır.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные направления военно-патриотического воспитания молодежи в эпосе «Китаби-Дада Горгуд», приобретение физических и боевых навыков воинов-огузов, их отвага в защите неприкосновенности своих земель. В статье также отражена мужественная борьба сынов Азербайджана за освобождение Карабаха от оккупации, живущих героическим духом огузов современности.

SUMMARY

The article discusses the main directions of military patriotic education of young people in the epics "Kitabi-Dada Gorgud", the acquisition of physical and combat skills of Oghuz warriors, their bravery to protect the inviolability of their lands. The article also reflects the courageous struggle of the sons of Azerbaijan, who lived the heroic spirit of the Oghuzs in modern times, for the liberation of Karabakh from occupation.

Teymurova Ləman
Pedaqoqika kafedrasının magistrantı
Elmi rəhbər dos. M.B.Həsənov

ŞAGİRD LƏRİN ZEHNİ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA MÜQAYİSƏNİN ROLU

Problemlə bağlı aparılmış tədqiqat əməliyyatı nəticəsindən asılı olaraq şagirdləri müqayisə etmək qabiliyyəti bir neçə aspektdə tədqiq edilməlidir. . .

Eksperiment materialları göstərir ki, müqayisə haqqında verilən nəzəri biliklə müqayisənin əməli tətbiqi arasındakı nisbəti yaddan çıxarmaq olmaz. İstər müqayisə haqqında həddindən artıq nəzəri izah, istərsə də vaxtından əvvəl əməli tapşırığa keçmək istənilən nəticəni vermir. Müqayisəni aparmaq qaydaları konkret müqayisə aparmaq hallarından irəli gəlməlidir. Belə hallar nə qədər çox olarsa, həmin halları şagirdlərlə ümumiləşdirmək imkanı bir o qədər artıq olar.

Əgər müəllim müstəqil müqayisə aparmaq bacarığının şagirdlərə aşılması üzərində təkidlə işləyirsə, göstərilən çətinliyin aradan qaldırılmasına nail ola bilər. VIII-IX siniflərdə bizim təklif etdiyimiz metodika üzrə qurulmuş əlavə dərslərdə müəllim müqayisənin mahiyyətini şagirdlərin düzgün başa düşmələrinə və müqayisədən düzgün istifadə etmələrinə müəyyən dərəcədə nail ola bilmişdir.

Aldığımız geniş eksperimental material bizi inandırır ki, şagirdlərin əqli inkişaf qanunlarına nəinki qarışmaq olar, hətta bu prosesə müdaxilə etmək, bu qanunauyğunluqları öyrənmək və idarə etmək zəruridir.

Şagirdlərdə zehni qabiliyyətlərin səviyyəsini yüksəltmək, obyektləri müstəqil müqayisə etmək bacarığını onlara aşılamaq bilik keyfiyyətinin yüksəlməsinə də təsir göstərir, şagirdlərin əsəslərini daha dərindən mənimsəyirlər.

Şagirdlərdə müqayisə bacarığını formalaşdırmağın bütün mərhələlərinə xas olan ünsürlərdən biri müqayisənin müvafiq qaydasını izah etməkdən ibarətdir. Müqayisə bacarığını formalaşdırmağın hər mərhələsində şagirdlərin diqqəti müqayisənin müvafiq qaydasına cəlb edilir. Məsələn, müqayisə obyektlərinin qoşalığını müəllim nəinki deyir, həm də konkret misal göstərir.

Bütün mərhələlərdə özünü göstərən ünsürlərdən biri də müvafiq qaydanın tətbiqi ilə əlaqədar olan işin və ya təcrübənin nəzərdən keçirilməsidir. Məsələn, müqayisənin qarşısına hansı vəzifənin qoyulduğunu başa düşmək üçün müəllim sinfə müraciət edir ki, biz müqayisə zamanı nə etməliyik? Bu suala ya şagird, yada müəllimin özü cavab verir: “Biz müqayisə zamanı oxşarlığı aşkara çıxaracağıq”; “Biz müqayisə zamanı fərqi aşkara çıxaracağıq”; “Biz müqayisə zamanı həm oxşarlığı, həm də fərqi müəyyən edəcəyik”.

Müqayisənin öyrənilən xüsusiyyətindən irəli gələn qaydanın ifadə edilməsi şagirdlərdə müqayisə bacarığını formalaşdırmaq metodikasının hər bir mərhələsinə xas olan üçüncü ünsürdür. Müqayisənin müvafiq qaydasını ya müəllim ifadə edir, ya da bu qayda şagirdlərin qüvvəsi ilə ifadə olunur. Məsələn, müqayisə zamanı oxşar və fərqli əlamətləri aşkara çıxarmağın ardıcılığını şagirdlərə öyrədərkən müəllim sinfdən soruşur: “Müqayisə aparmaq üçün nə etmək lazımdır?”; “Müqayisəni necə aparmaq lazımdır?” Müqayisə ilə əlaqədar olaraq görülmüş iş əsasən müəllim və şagird deyir: “Müqayisə aparmaq üçün oxşar və fərqli əlamətləri aşkara çıxarmağın ardıcılığını müəyyən etmək lazımdır”.

İş metodikasının bütün mərhələlərinə xas olan ünsürlərdən biri də təmrinlərdir. İşin bütün mərhələlərində müqayisənin müvafiq qaydasına yiyələnmək üçün müəllim təmrinlər təşkil edir. Məsələn, şagirdlər müqayisə obyektlərini müstəqil olaraq müəyyən edir, bu obyektlərdən birini istinad obyekt kimi qəbul edir, müqayisənin əsəslərini təyin edirlər və s.

Eyni ünsürün müxtəlif iş mərhələsində müşahidə olunması göstərir ki, şagirdlərdə müqayisə bacarığını formalaşdırmaq metodikasının mərhələləri bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Metodikanın ilk mərhələsi sonrakı mərhələ üçün zəmin yaradır; İşin sonrakı mərhələsi əvvəlki mərhələdə görülmüş işi tamamlayır. Burada müəyyən qanunauyğunluğun olduğunu görmək çətin deyildir.

Şagirdlərdə müqayisə bacarığının formalaşması üzrə aparılan iş sisteminin bu cür tədrisən mürəkkəbləşməsi prosesində müqayisə qarşı iki cür yönəlişlik əmələ gəlir. Şagirdlərdə əmələ gələn bu yönəlişliklərdən birisi diqqətin müqayisə əməliyyatına cəlb olunmasıdır. İkincisi isə müqayisə qaydalarının başa düşülməsinə, yada salınması və tətbiqinə yönəlişlikdir. Şagirdlərdə müqayisə əmələ gələn yönəlişliklərin birincisi tez, ikincisi isə gec yaranır. Bu onunla izah olunur ki, birinci növ yönəlişlik şagirdlərdən əsasən iradi səy, ikinci növ, yönəlişlik isə iradə səydən əlavə əqli əməliyyat da tələb edir.

Müqayisə bacarığının şagirdlərdə müvəffəqiyyətlə formalaşması üçün həm birinci, həm də ikinci növ yönəlişliyin yaranması vacibdir. Belə olduqda müqayisə bacarığı şagirdlərdə adət, daxili tələbata çevrilə bilər. Müəllimin tələb etmədiyi hallarda da şagird müqayisədən geniş istifadə etməyə səy göstərir.

Bütün deyilənlərə əsasən, güman olar ki, şagirdlərdə müqayisə bacarığını formalaşdırmaq metodikasını müqayisənin xüsusiyyətlərindən irəli gələn qaydalar üzrə qurduqda səmərəli nəticələr əldə etmək olar.

- müqayisə üsulunun tətbiqində müəllim əməyinin texnologiyası;
- şagirdlərə obyektləri və onun xüsusiyyətlərini öyrətmək;

-şagirdlərdə müqayisə bacarığının formalaşdırılması üzrə işin metodikası; -müqayisə obyektlərinin müəyyən edilməsi;

-yeni mövzunun öyrənilməsi və təkrarın müqayisə ilə əlaqələndirilməsi; -şagirdlərin biliyini sistemə salmağın və ümumiləşdirməyin zəruriliyi; -eksperimentlərin qoyulması və nəticələrin yoxlanılması kimi məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Beləliklə müqayisə üsulundan nəzəri və praktik məsələləri təlim prosesində şagirdlərin öyrənmə, tətbiq etmə, fərqləndirmə, idrak fəaliyyətinin sürətlənməsi və müşahidə qabiliyyətinin inkişafı və s. kimi didaktik məsələlər elmi-pedaqoji cəhətdən öyrənilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Əlizadə. Yeni pedaqoji təfəkkürün inkişafı, Bakı, 2001.
2. N.Kazımov. Müqayisə pryo mu haqqında, Bakı, 1967.
3. Y.Talıbov, İ.İsayev və b. Pedaqoqika, Bakı, 2006.

Teymurova Ləman
Pedaqoqika kafedrasının magistrantı
Elmi rəhbər dos. M.B.Həsənov

MÜQAYISƏ PRİYOMUNUN TƏTBİQİNƏ DAİR

Aydındır ki, işin ilk mərhələsində, şagirdlər müqayisənin əsaslarını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkəndə müəllim istiqamətləndirici suallarla sinfə müraciət edir. Şagirdlərin təcrübəsi artdıqca müəllim onların qarşısında müvafiq tələblər qoyur. Məsələn, o deyir: “Müqayisəyə başlamazdan əvvəl onun əsaslarını müəyyən etmək və müqayisəni bu əsaslar üzrə aparmaq lazımdır”. Qaydanın tələb şəklində ifadə olunması ilə əlaqədar olaraq müəllim metodik işi tədricən gücləndirir, o müqayisə əsaslarının şagirdlər tərəfindən müstəqil olaraq müəyyənləşdirilməsinə nail olur, şagirdlərin işinə bu cəhətdən nəzarət edir, əsasların, yəni müqayisə planının qənaətləndirici olub-olmadığını təhlil edir, müqayisə zamanı həmin plana, yəni əsaslara riayət edib-etmədiklərinə fikir verir; müqayisənin əsaslarını düzgün tapan və müqayisəni həmin əsaslar üzrə aparan şagirdin işini müəllim nümunəvi iş kimi sinifdə nümayiş etdirir.

Müəllimlər müqayisə işini elə təşkil etməlidirlər ki, şagirdlər müqayisə zamanı bəzən oxşarlığın, bəzən fərqlin, bəzən də həm oxşarlığın, həm də fərqlin aşkara çıxarıldığını başa düşsünlər. İşin bu cəhətinin necə təşkil edildiyini misallarla göstərək. Məsələn, VII sinifdə coğrafiyadan “Ural dağları” mövzusu keçilərkən, Ural dağlarının spesifik cəhətlərini şagirdlərə çatdırmaq üçün müəllim Ural dağlarını Qafqaz dağlarından fərqləndirən xüsusiyyətləri söyləməyi şagirdlərə tapşırırdı. O dedi:

-Fiziki xəritədən istifadə edərək istiqamətinə, hündürlüyünə və uzunluğuna görə Ural dağlarının Qafqaz dağlarından fərqlərini müəyyənləşdirin.

Az bir vaxt ərzində şagirdlər tapşırığı yerinə yetirirlər. Bunun arxasınca müəllim şagirdlərin diqqətini indicə icra edilmiş işin xarakterinə cəlb edir:

-Kim deyər, siz nə etdiniz?

-Biz Ural dağlarını Qafqaz dağları ilə müqayisə etdik. -Daha dəqiq deyək, müqayisə zamanı biz nə etdik?

-Biz Ural dağlarının Qafqaz dağlarından fərqlənirdik.

Müəllim deyilənləri ümumiləşdirir:

-Düz deyirsiniz. Siz Ural dağlarının Qafqaz dağlarından fərqlənənini tapdınız.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müqayisə zamanı bəzən yalnız fərqli əlamətləri müəyyənləşdirməklə kifayətlənirik. Elə hallar da olur ki, müqayisə zamanı, yalnız oxşar cəhətləri aşkara çıxarırlar. Eyni zamanda həm oxşar, həm də fərqli əlamətlərin tapılması halları da olur.

Bu deyilənlərə əsasən, müəllim şagirdlərin fəal iştirakı ilə müqayisə aparmağın yeni bir qaydasını ifadə edir: müqayisə etməzdən əvvəl müqayisənin qarşısında qoyulan konkret

vəzifəni - oxşarlığın və ya fərqi, yaxud həm oxşarlığın, həm də fərqi tapılmalı olduğunu təyine etmək lazımdır.

Müqayisənin vəzifəsini təyin etməyin vacib olduğunu şagirdlərə başa saldıqdan sonra oxşar və fərqli əlamətləri aşkara çıxarmağın ardıcılığı haqqında məlumat vermək lazımdır.

Müqayisə olunan obyektlərin oxşarlığını, yoxsa fərqi əvvəlcə aşkara çıxarmaq faydalıdır? Bu suala düzgün cavab vermək üçün müqayisə edilən obyektlərin xarakterini və qarşıya qoyulan məqsədi nəzərə almaq zəruridir. Bunu nəzərə aldıqda müqayisə bəzən oxşarlıqdan fərqi, bəzən də fərqi oxşarlığa doğru gedir. Müəllim özü üçün yəqin etməlidir ki, hər bir konkret halda müqayisəyə nə üçün oxşarlığı, yaxud əksinə, nə üçün fərqi tapmaqdan başlamaq lazımdır.

Müqayisədən müəyyən nəticə çıxarmağı və aşkar edilmiş oxşar və ya fərqli əlamətlərin səbəbini müəyyənləşdirməyi şagirdlərə öyrətmək onlarda müqayisə bacarığının formalaşması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Təcrübəli müəllim müqayisə işini öyrənilən obyektlərdəki oxşar və fərqli əlamətləri müəyyənləşdirməklə məhdudlaşdırmır. Belə müəllim həmin işi axıra çatdırır, müqayisədən müəyyən nəticələr çıxarılmasına, aşkara çıxarılmış əlamətlərin səbəbinin müəyyənləşdirilməsinə səy göstərir.

Təcrübə göstərir ki, təkcə aşağı siniflərin şagirdləri deyil, yuxarı siniflərin şagirdləri də müqayisənin məhz bu son mərhələsində daha çox çətinlik çəkirlər. Buna görə də müqayisənin son mərhələsinə dair şagirdlərdə anlayış yaradılmasına xüsusi qayğı göstərilməlidir.

“Müqayisədən nə nəticə çıxarmaq olar?”, “Aşkara çıxardığımız dəyişikliyi nə ilə əlaqələndirmək olar?”.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, müqayisə aparmaq qaydalarının sistemini sxematik şəkildə ifadə edə bilərik:

1. Müqayisənin istinad obyektini müəyyən etmək;
2. Müqayisənin əsasını təyin etmək;
3. Müqayisənin vəzifəsini müəyyənləşdirmək;
4. Müqayisə zamanı oxşar və fərqli əlamətləri aşkara çıxarmağın ardıcılığını müəyyən etmək (həm oxşarlıq, həm də fərqi aşkara çıxarılmalıdır);
5. Oxşar və ya fərqli əlamətləri aşkara çıxarmaq;
6. Müqayisədən nəticə çıxarmaq;
7. Çıxarılan nəticəni izah etmək (müəllim tərəfindən).

Müqayisə obyektlərini şagirdlər özləri müstəqil surətdə təyin etdikdə isə yuxarıda sadaladığımız yeddi qaydaya əlavə olaraq iki qayda da qeyd edilir:

1. Müqayisə üçün müqayisəyə gələ bilən obyektlər seçmək lazımdır;
2. Müqayisə üçün qoşa (iki) obyekt götürmək lazımdır.

Bu iki qayda o birilərindən əvvəl ifadə olunur. Bunları da nəzərə alsaq, müqayisə qaydalarının sistemi növbəti məqaləmizdə öz əksini tapacaqdır.

Ədəbiyyat

1. N.Kazımov. Məktəbdə müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi təcrübəsi, Bakı, 1972.
2. Y.Talıbov, İ.İsayev və b. Pedaqogika, Bakı, 2006.

Xanverdiyeva Aytac Hüseynqulu qızı
ADPU, Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi, I kurs magistrantı
Elmi rəhbər: p.ü.f.d. F.Z.Məmmədov

MAHMUD KAŞĞARININ TƏRBIYƏ SAHƏSİNDƏ FİKİRLƏRİ

Açar sözlər: *insan, tərbiyə, nəsil, kainat, zaman, ağıl, əxlaq, ailə, valideynlər*

Ключевые слова: *человек, воспитание, поколение, мироздание, время, разум, мораль, семья, родители*

Key words: *man, upbringing, generation, universe, time, mind, morals, family, parents*

Türk Dünyasının mənəvi hüdudlarının, dil zənginliyinin, özünəməxsusluğunun öyrənilməsində, kitablaşdırılaraq sabaha çatdırılmasında ayrıca xidmətləri olan Mahmud Kaşğarının həyatı haqqında geniş və bitkin məlumatımız olmasa da, onun ləyaqətli əziyyətlərinin təsiri ortadadır. İndi Kaşğarının məşhur kitabı yüzillərdən bu yana Türk Dünyası haqqında ən dəyərli mənbələrdən biridir.

M. Kaşğari dövrünə görə mükəmməl təhsil alıb: «Həmin dövrdə Kaşğarda çoxlu məktəb və mədrəsənin mövcud olduğu haqda tarixi məlumatlar mövcuddur. Onun Səmərqənddə, Nişapurda və Buxarada oxuduğu haqqında məlumatlara da rast gəlirik. Deməli, Kaşğari bu yerlərdə olub. O, buralara yerli türk ləhcələrinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün gələ bilirdi. Ancaq o dövrdə Nişapurda türklərin yaşamaması belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Kaşğari bu yerlərdə təhsil almaq üçün gəlib. Kaşğari dövrünün bir çox elmlərini mükəmməl şəkildə öyrəniş, o zamanlarda mədrəsələrdə tədris olunan riyaziyyat, hesab, həndəsə, astronomiya, dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, hüquq, təbabət, ilahiyyat, pedaqogika, psixologiya, hərbi sənəti, məntiq, siyasət, etika və başqa elmləri öyrəniş. Eləcə də o, bir neçə dili mükəmməl bilirmiş». [3, səh. 18.]

Bu il görkəmli bir alim-türkoloq, dialektoloq, etnoloq, dilçi tərəfindən 1072-1077-ci illərdə yazılmış ərəb dilindəki "Divanilüğat-it-türk" ("Türk dillərinin lüğəti") əsərinin bitməsinin 940 illiyini qeyd edilir. Ana dilini (Qaraxanlıların və digər türklərin, o cümlədən qırğız, qıpçaq, oğuz və digər dillər) Quranda "açıq" sayılan ərəb dilinə bərabərləşdirdi və bunları bir araya gələn iki görkəmli yarış atı ilə müqayisə etdi.

Mahmud Kaşğari uzun illər "Divanilüğat-it-Türk" əsəri üzərində çalışdı. Burada ki əsas məqsədi digər mədəniyyət xəzinələrini toplamaq, şərh etmək, fəlsəfi müşahidələrini və baxışlarını təcəssüm etdirərək gələcək nəsillərə ötürmək idi. Dünyada analoqu olmayan, iki dilin həm izahlı, həm dialektoloji lüğəti olan və bütün bunlarla qalmaq və həm də türk xalqlarının xalq yaradıcılığı nümunələrini özündə birləşdirən əsərdir. Kaşğarının topladığı bu şeir nümunələri "Dədə Qorqud" və Orxonyazılarında sonra bizim indiki dövrümüzdə qədər gəlib çatan, heca və qafiyə sistemimizə ən uyğun nümunələrdir. Bu kitabdakı məlumatlar böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir və özündə çox böyük mədəni irsi əks etdirir buna görə də türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rolu vardır.

Məlumdur ki, valideynlər övladlarına humanizm, səxavət və xeyirxahlıq öyrədirlər. Uşaqlar ömürlərini səxavət və nəciblik yolu ilə sərf etmək istəyirlər. Mahmud Kaşğarının əsərlərindəki aşağıdakı sözlərinin eyni məna daşdığını görürük: "Valideynlərinizi dinləyəndə onların sözlərini qiymətləndirin! Sərvətiniz artarsa, təkbür göstərməyin!"

Mahmud Kaşğarının bu kitabındakı bir sıra fəlsəfi və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik ifadələrinə diqqət yetirək: "Mənim övladım, sənə mən öyüd nəsihət irsi qoyub gedirəm, çalış ki, həmişə və hamıya yaxşılıq edəsən", "İnsanın var dövləti onun düşmənidir, sərvət toplayan hər kəs bilməlidir ki, onun sərvəti bir qaya parçasına çevrilib, öz sahibini daim aşağılara sürükləyir. Dövlət adamın axır ki, evini yıxır onu pis günlərə qoyur. Belələri sərvət görə kimi, qrifə (qartal başlı, aslan bədənli, qanadlı əjdahaya) dönüb, sərvətin üstünə cumur, gizlədib saxlayır, özü də istifadə etmir, başqalarına da heç nə vermir, elə hey daş qaş yığır. Belələri Allahdan qorxmur, övladlarını, qohumlarını da bu sərvətə qurban verməyə hazır olur cahil sərvət sahibləri". [7]

Mahmud Kaşğarının "Divanilüğat-it-türk" kitabında topladığı mənbələrdən belə çıxmaq olar ki, həqiqi bir insan mülkü sevmir, ona biganədir. Ağıllı insan valideynlərinin tövsiyələrini, qızıla bərabər qiymətli təlimləri yerinə yetirməlidir. Yalnız bundan sonra xəyallarına çatacaq və həyat yolunda məqsədini tapacaq.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ. Türklüyün şah əsəri Azərbaycan dilində // Xalq qəzeti, 24 noyabr 2006.
2. Ramiz Əskər- "Mahmud Kaşğarının həyatı", 2007, 40 səh.
3. Abid Ə. Heca vəzninin tarixi // Maarif işçisi, 1927, № 3 55 səh.
4. Fuzuli Bayat "Büyük Türk Bilgini və Ansiklopedi Kaşğarlı Mahmud", 2008, 29 səh.

5. Anar. Mədəniyyətimizin böyük bayramı//Ədəbiyyat qəzeti, 17 noyabr 2006.
6. BesimAtalay- “ Kaşgarlı Mahmud”, Ankara, 1985, 530səh.
7. Arif Hüseynov “Azərbaycan qəzeti”.
8. Axundov A.A. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU nəşri, 1973, 112 səh.
9. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, Maarif, 1979, 254 səh.
10. I.B.Kazimov.“Mahmud Kaşgari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri”, Bakı2014, 224səh.

XÜLASƏ

Kaşgaridilin və tarixin birbaşa şüurlu bir təhsil sistemi tərəfindən idarə olunduğunu bildirir. O, təhsilin öyrənmədən, danışmadan və ərəb və latın mənşəli xarici dillərin söz mənalarını öyrənmədən böyük ictimai icmalarda yaratdığı mənfi dəyişikliyi görmüşdü. Türk kimliyini, dilini, adət və ənənələrini qorumaq, türkcənin ərəb və latın dilindən daha inkişaf etmiş bir dil olduğunu sübut etmək və gələcək nəsillərin degenerativ, köksüz, kimliyi bilinməyən, şüursuz, asılı xarakterlərə sahib olmasının qarşısını almaq üçün yazdı. Bu gün Kaşgarlı'nın mahiyyəti və izləri izlənilir, bir nəsil yetişdi.

РЕЗЮМЕ

Кашгар знал, что язык и история напрямую регулируются сознательной системой образования. Он увидел негативные изменения, которые воспитание памяти произвело в больших социальных сообществах без изучения, разговора и изучения значений иностранных языков арабского и латинского происхождения. Он писал, чтобы сохранить турецкую идентичность, язык, обычаи и традиции, чтобы доказать, что турецкий язык является более развитым языком, чем арабский и латынь, и чтобы предотвратить появление у будущих поколений дегенеративных, лишенных корней, неопознанных, бессознательных и зависимых персонажей. По словам Кашгарли, правильная система образования должна быть чисто турецкой, турецкая культура, легенды, история и географические знания должны быть основаны на национальном и научном.

SUMMARY

Kashgari knew that language and history were directly governed by a conscious education system. He saw the negative change that memory education had created in large social communities without learning, speaking, and learning the meanings of foreign languages of Arabic and Latin origin. He wrote to preserve Turkish identity, language, customs and traditions, to prove that Turkish is a more developed language than Arabic and Latin, and to prevent future generations from having degenerative, rootless, unidentified, unconscious, dependent characters. According to Kashgarli, the right education system must be pure Turkish, Turkish culture, legends, history and geographical knowledge must be something based on national and science.

Seydəliyeva Tamara
Elmi rəhbər: dos. N.V.Qasimov

TEKNOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASİYANIN YARADILMASI

Açar sözlər: *motivasiya, təlim, təhsil, interaktiv, fəal, müəllim, yaradıcılıq, metod*

Ключевые слова: *мотивация, обучение, воспитание, интерактивный, активный, учитель, творчество, метод*

Key words: *motivation, training, education, interactive, active, teacher, creativity, method*

Giriş. İlk öncə motivasiya nədir? Nə deməkdir ? bunu təhlil edək.

Motivasiya - özünü və başqalarını özünün şəxsi və ya ictimai məqsədlərə nail olunması üçün fəaliyyətə vadar etmə prosesidir. Bu, insan fəaliyyətinin təşkilidir.

Motivasiyadan danışarkən tələbat ehtiyac və mükafatlandırma anlayışlarından istifadə olunur. Tələbat dedikdə, insanın bütün bu keyfiyyətlərindən asılı olaraq özünəxas formaya düşmüş ehtiyacları nəzərdə tutulur. Ehtiyac - insanın müəyyən bir məqsədə xidmət edəcək nəyinsə çatışmamazlığını hiss etmək qabiliyyətidir. Mükafatlandırmanın iki növü var: daxili və xarici. Daxili mükafatlandırma insanın özünün fəaliyyət prosesində yerinə yetirdiyi işlə əlaqədar olaraq aldığı zövqdür, rahatlıqdır. Xarici mükafatlandırma dedikdə isə insana yerinə yetirdiyi işin keyfiyyət və miqdarından asılı olaraq təşkilat tərəfindən verilən əmək haqqı, əlavə haqqlar, vəzifəcə irəli çəkilmə, kollektiv tərəfindən alqışlatma və s. nəzərdə tutulur.

Motivləşdirmə- anlayışı çox aspektli və çox istiqamətlidir. Fred Lyutens göstərir ki, ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində bu anlayış müxtəlif cür ifadə edilir; zərurət, motivlər, məqsədlər, arzu, tələbat, sövqetmə, mükafatlandırma, məramlar. Lakin "motivləşdirmə" latın sözü olub "sövqetmə", "oyatmaq" mənası verir.

Motivasiya; insan münasibətlərinə istiqamət verən ən önəmli faktorlardan biridir. Formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr, qurum və təşkilatların ortaq hədəfi insanların fəaliyyətlərini öz məqsədlərini gerçəkləşdirməyə yönəltməkdir. İşdən asılı olmayaraq nəticə etibarlı ilə istənilən məqsəd işin heyata keçirilməsidir. XX əsrin ortalarına qədər motivasiya ancaq psixoloqları sahələrindən birinə cevrilmişdir. Canlı aləmin davranışını müşahidə edən hər kəs şübhəsiz ki, insanın və heyanın xarici mühitdə müəyyən obyektə axtarmasına rast gəlmişdir.

Motivasiyanın bioloji və sosial olmaqla 2 növü vardır.

Bioloji motivasiya fərdin növünü və cinsini saxlamaq üçün bioloji tələbatın ödənilməsidir. Sosial motivasiyalar fərdin yaşayış şəraiti, valideynlərlə və digər canlı aləmlə təmasdan yaranan anadangəlmə bioloji motivasiya ehtiyacı əsasında qurulur.

Əsas hissə. Motivasiya fəal dərslərin ilkin mərhələsidir. Məlum olduğu kimi hər bir tədqiqatı başlayaraq problemi ortaya gətirmək lazımdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə tədqiqat sualı formalaşdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni bilgilərin kəşfinə aparan bələdçi, "yol göstərən ulduz" rolunu oynayır. Fəal təlimin 1-ci mexanizminə əsasən məhz problemin olması idrak fəallığının yaranmasının başlıca addımı olur? Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedicə qüvvədir. Fəal dərslərdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı çıxış edir. Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmə qabiliyyətinin sərbəstliyi və müstəqilliyidir

Motivasiyanın yaradılmasında bu təlim üsullarının rolu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Adətən, kurikulum sistemi ilə qurulan dərslər modellərində motivasiya yaradılarkən, fəal təlim üsullarından istifadə olunur. Belə ki, bu iş üsullarından istifadə etməklə müəllim, bir növ mövzunun adını, həmçinin, demək istədiyi fikri şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq üçün lövhədə mövzuya uyğun şəkildə fəal təlim üsullarından istənilən birinin şəklini çəkir və şagirdlərdən tələb olunan cavabı istəyir. Beləliklə də, motivasiya bu üsulların əsasında təşkil edilmiş olur.

“İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, dərslərdə, məşğələdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərə çarpan dərəcədə gücləndirir.

Motivasiya mərhələsi aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- Problemi qoymaq üçün sual və ya tapşırıq verilir;
- Yönləndirici suallar təklif olunur;
- Fərziyyələr irəli sürülür.

Motivasiyanı yaradan amillər sırasında aşağıdakılar da vardır:

- Müxtəlif fərziyyələri yaradan problem situasiya;
- Obyektin xüsusiyyətləri (qeyri-adilik, sərbəst düşüncə və maraq yaradan xüsusiyyət);
- Tədqiqat imkanının olması;
- Yaradıcılıq imkanının olması.

Motivasiya əsasən iki prinsip əsasında qurulur: 1) problemlilik 2) məqsədyönlülük.

Motivasiyanın yaradılmasının bütün mümkün yollarını üç əsas qrupa bölmək olar:

1. Rəmzi (simvolik) materialın şərhı (müəllim bu materialı təqdim edərkən şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif edir: “Bu nəyi bildirir?”, “Bunun bizim öyrəndiyimiz mövzuya nə kimi aidiyyəti var?”).

2. Sual verməyə həvəsləndirmə. Təfəkkürü aktuallaşdıran sualların 3 növündən istifadə etmək faydalıdır: Öyrənilən mövzu üzrə naməlum olan məsələləri müəyyənləşdirən suallar – “. . . haqqında biz nəyi bilirik və nəyi bilmirik? . . .”. Sualvermə zamanı müəllim fasilitasiyanın köməyi ilə şagirdlərin təfəkkürünü lazımi məcraya yönəldir. Suallar verilib qurtarıldıqdan sonra onların arasından aparılan tədqiqata uyğun olanları seçib ayırırlar. Müəllimə yalnız bu qalır ki, tədqiqat sualını dəqiqləşdirmək üçün şagirdləri sözügedən sualı daha dürüst ifadə etməyə yönəltsin. Açıq suallardan (iki və daha çox cavab variantı olan suallardan) istifadə olunur. Öyrənilən mövzuya aid suallar açar sözlərin köməyi ilə verilir (açar sözlər – xassələr, xüsusiyyətlər, funksiya, növlər, tiplər, rol, əhəmiyyət, səbəb, nəticə, əlaqə, qarşılıqlı əlaqə, qüsur və üstünlük, struktur, qayda və s.).

3. Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi (məsələn, müxtəlif yollarla təsnif edilməsi, məsələnin müxtəlif üsullarla uğurlu həlli və s.).

Dərsə başlayarkən motivasiya yaratmaq bir çox üsullarla ola bilər. Motivasiyanı suallar, şəkillər və s. ilə yaratmaq olar. Dərsdə mövzuya motivasiya yaratmaqla şagirdi dərsi dinləməyə və anlamadığını öyrənməsi üçün sual verməyə razı salmış oluruq. Müəllim düzgün motivasiyanı yaratdıqda şagird beynində mövzuyla əlaqədar suallar yaranır və onların cavabını dərs prosesində öyrənəcəyi üçün dərsi diqqətlə dinləyir. Bu zaman texnologiya müəlliminin və ya ümumiyyətlə müəllimin pedaqoji ustalığı üzə çıxır. Müəllimin pedaqoji peşəkarlığı dedikdə peşəkarlıq və səriştəlilik müəllim üçün vacib olan ən mühüm keyfiyyətlər sırasında ilk yerlərdən birini tutur. Bu iki keyfiyyət pedaqoji fəaliyyətin elə mühüm tərəflərini özündə birləşdirir ki, bunlar pedaqoji prosesin tamlığını, şəxsiyyətyönümlülüyünü, nəticəyönümlülüyünü təmin etməklə təhsilalanların təfəkkürünün və şəxsiyyətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və gənc nəslin zəngin biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə malik bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına səbəb olur. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında birinci strateji istiqamət olan “Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması”nın əsas hədəflərindən biri kimi təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəlməsini təmin edən yeni sistemin yaradılması bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin peşəkarlığı və səriştəliliyi müəllimin əslində bir müstəvidə – pedaqoji prosesdə öz fəaliyyətini peşəkarcasına yerinə yetirə bilməsi və bu prosesə səriştəli yanaşmasıdır. Başqa sözlə, yiyələndiyi peşənin bütün incəliklərini dərinləndirərək bilməsi, müəllimlik fəaliyyətini ustalıqla yerinə yetirməsi, həll edəcəyi problemi elmi şəkildə, optimal metodlarla reallaşdırma bilməsidir.

Müxtəlif pedaqoji situasiyalarda onlardan vaxtında, yerində və yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmək pedaqoji peşəkarlığın əlaməti kimi özünü göstərir. Pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq (ixtisas təhsili zamanı) və pedaqoji fəaliyyət dövründə mənimsənilmiş bacarıqlardan istifadə edə bilmək bu baxımdan olduqca vacib məsələlərdəndir. Bunlar müəllimdən təşəbbüskarlıq, müstəqillik, yaradıcılıq, məsuliyyət, özünüfəallaşdırma, özünütəkmilləşdirmə kimi peşəkar keyfiyyətlərin yaranması ilə müşayiət olunur. Bunlar isə müəllimin peşəkar pedaqoji mədəniyyətinin əsas komponentləri kimi müəllim yaradıcılığında əsas yer tutur.

Nəticə. Texnologiya dərslərində motivasiyanın yaradılması nəticəsində dərslin düzgün təşkili zamanı ortaya çıxan konkret məsələlər bunlardır.

1. Texnologiya fənni şagirddə biliklə yanaşı bacarıq, vərdiş, yaradıcılıq fəaliyyətinin formalaşmasına təkan verir. Buna da görə də texnologiya müəllimi həm pedaqoji ustalığa həm də geniş yaradıcı təfəkkürə malik olmalıdır.

2. Dərs zamanı motivasiya yaradılmasında şəkil, plakat və ya suallardan istifadə olunması şagirddə dərsə maraq yaradacaqdır.

3. Motivasiya yaradılması zamanı müxtəlif fəal təlim üsullarından da istifadə olunmalıdır.

4. Dərsə motivasiya və maraq yaradan müəllim eyni zamanda dərslin gedişatını və şagirdlərin dərsə yanaşmasını idarə edə biləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Mübariz Əmirov. Tam orta məktəbdə tarixin fəal, interaktiv təlimi metodikası. Bakı 2011

2. Müseyib İlyasov. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı, 2018

3. Faiq Mirzəyev, Xanımqız Rüstəмова. Pedaqoju ustalığın əsasları. Bakı 2012.

4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Motivasiya>

5. Zülfiyyə Veysova. Fəal/interaktiv təlim müəllimlər üçün vəsait.

Ələkbərov Qadir Nizaməddin oğlu
Elimi rəhbər: dos. A.Ö.İsmayılov

“TEXNOLOGİYA” DƏRSLİKLƏRİNDƏ (V-İXSİNİF) “MƏİŞƏT MƏDƏNİYYƏTİ” MƏZMUN XƏTTİNƏ AİD OLAN MÖVZULARIN ARAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *texnologiya, təmir, məişət, bilik, bacarıq, təlim, mədəniyyət*

Ключевые слова: *технология, ремонт, домохозяйство, знания, навыки, обучение, культура*

Keywords: *technology, repair, household, knowledge skills, training, culture*

Müasir dövrdə şagirdlərin texnoloji mədəniyyətlə tərbiyə edilməsi və məişət mədəniyyətinin aşılınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əldə edilən bütün bilik və informasiyaların şagirdlərin maraq və mənafeələrinə xidmət etməyə yönəldilməsinin zəruri tələb kimi irəli sürüldüyü bir dövrdə şagirdlərin texnoloji bilik və bacarıqlara yiyələnmələri və öz fəaliyyətlərində onlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə edə bilmə bacarıqlarının inkişafı mühüm rol oynayır.

Texnologiya - yunan sözü olub, "techne" (bacarıq) və "logos" (öyrənmə) sözlərindən yaranmışdır. Məhsulun hazırlanması bacarığı, istehsal proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün üsul və vasitələr haqqında biliklər toplusudur.

Bütün fənlərdə olduğu kimi, texnologiya fənninin məzmunu sinifdən-sinifə, konsentrik əsasda sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipi üzrə getdikcə zənginləşsə də, məzmun xətləri dəyişməz qalır. Texnologiyanın məzmun xətləri dedikdə aşağıdakı bölmələr nəzərdə tutulur.

- ❖ Emal texnologiyaları
- ❖ Texnika elementləri
- ❖ Məişət mədəniyyəti
- ❖ Qrafika

Emal texnologiyaları - "Texnologiya" fənninin əsas məzmun xətlərindən biri olub, şagirdlərin peşələrlə tanış edilməsini, onların ilkin bacarıqlara və elementar əmək vərdişlərinə yiyənmələrini təmin edir.

Texnika elementlərinin məzmun xətti üzrə şagirdlərə gündəlik həyatda qarşılaşdıqları texnikanın ümumi xarakteristikasının öyrədilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, müasir texniki qurğular və konstruksiyalar haqqında ilkin məlumatların verilməsi, bu sahədə müvafiq bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Şagirdlərdə texnika aləmi, maşınların növləri və təyinatı, hissələrinin birləşdirilməsi, maket və onlara verilən tələblər texnika üzrə kütləvi peşələr haqqında ilkin bilik və bacarıqları formalaşdırılır.

Qrafika məzmun xəttində - qrafika üzrə hər bir məmulatı hazırlayarkən, ilk növbədə, onun eskizini, sxemini, texniki təsvirini, çertyojunu, təlimat xəritəsini çəkmək və oxumaq lazımdır. Elektron qurğularından istifadə etdikdə onlardakı xırda nasazlıqları axtarıb tapmaq və aradan qaldırmaq üçün onların sxemini oxumaq bacarığı tələb olunur.

Məişət mədəniyyətinin məzmun xəttində şagirdlər gündəlik həyatda, məişətdə, sadə təmir işlərində və digər hallarda materialların, enerjinin, informasiyaların dəyişdirilməsi və istifadəsi prosesində iştirak etdiklərindən onlarda müvafiq emal texnologiyalarına aid olan bacarıq və vərdişlərin aşılması zəruri hesab olunur. Göstərilən obyektlərin dəyişdirilməsi və istifadəsi müxtəlif metod və vasitələrlə təmir alətləri və təmir vasitələrinin necə istifadə olunmasına dair əldə olunduğu və bunların əsasını məişət mədəniyyəti təşkil etdiyi üçün göstərilən məzmun xətti "Texnologiya" fənninə daxil edilmişdir.

Texnologiyanın bir fənn kimi ümumtəhsil məktəblərində tədris olunması, ilk növbədə, yuxarıda qeyd edilən məqamların zərurətindən irəli gəlir və şagirdlərə həyati bilik və bacarıqların aşılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həmçinin elm və texnikanın sürətlə inkişafı ilə yanaşı texnologiyaların durmadan yeniləşməsi də müxtəlif peşə və ixtisaslara tələblərin artmasını zəruri edir.

Müasir dövrdə elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, yalnız bir ixtisasla kifayətlənmək mümkün deyildir. İnsan öz texnoloji bacarıqları sayəsində universal istehsal sahələrində fəaliyyət göstərə bilməlidir. Ona görə də məktəblərdə gələcəyin geniş profilli mütəxəssisinin formalaşdırılmasının ilkin təməlinin qoyulması aktual problem kimi vacib hesab olunur.

Orta məktəbdə tədris olunan texnologiya fənnində keçirilən mövzularda sadə təmir işləri və ev əşyalarının təmiri və dizaynı ilə bağlı fikirlərin təməli qoyulur. Eyni zamanda şagirdlərin əl işlərinin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı ilə yanaşı, təsərrüfat təhsilində təməli qoyulur. Məişət mədəniyyətinin tədrisi zamanı bilik və bacarıqlar vasitəsilə şagirdlər həyatda insana lazım olan davranış qaydalarına riayət etmək, ailənin və onun büdcəsinin idarə olunmasında iştirak etmək, təhlükəsizlik və sanitariya-gigiyena qaydalarına riayət etmək, sadə təmir-tikinti işlərini yerinə yetirmək və bitkilərə qulluq etmək vərdişləri qazanırlar. Eyni zamanda şagirdlərdə ailə-məişət mədəniyyəti və ənənələri, interyer tərtibatı və dizayn habelə, ictimai yerlərdə (evdə, nəqliyyatda, məktəbdə, qonaq getdikdə və s.) davranış və ünsiyyət qaydalarına əməl etmək, öz iş və yaşayış yerlərini təşkil etmək bacarıqları formalaşır.

Texnologiya fənninin orta məktəblərdə tədrisi zamanı ən çox diqqət ayrılan mövzuların birində məişət mədəniyyətinə mövzusunun aid olan sadə təmir işləridir. Sadə təmir işləri altıncı sinifdən başlasada hələ beşinci sinifdə şagirdlər "Məişət mədəniyyəti" bölməsi ilə və aşağıda qeyd olunan mövzularla tanış olurlar:

1. Məişətdə sadə təmir işləri
2. Ailədə davranış və ünsiyyət mədəniyyəti
3. Ailə büdcəsinin formalaşdırılması

Tədris olunan mövzulardan görünürki şagirdlər hələ beşinci sinifdən etibarən məişətdə sadə təmir işləri ilə əlaqədar ilkin bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. V sinifdə şagirdlər evdə təmizliyin və səliqənin saxlanması, ev təsərrüfatının idarə edilməsi və ailə büdcəsinin bölünməsi, ailə üzvlərinin bir-birinə hörmətlə yanaşması kimi mövzularla yanaşı, həm də onları əhatə edən məişət əşyalarının sadə təmirini yəni şkaf qapıları yaxşı açılıb-örtülüməsini, stulların üzərində oturanda laxlanmasını, mətbəxdə və vanna otağında bağlı kranlardan su damcı-

lanması kimi məişət və məişət texnikasında qarşılaşdığı problemlərin öhdəsindən gəlməyi öyrədilir

Orta məktəbdə tədris olunan sadə təmir işlərinin müəllim müşaidəsi altında həyata keçirilir və ilk anlayış VI sinifdən aşağıda qeyd edilən mövzularla tədris olunur:

1. Məktəbdə ünsiyyət və davranış mədəniyyəti.
2. Ailə büdcəsinin formalaşdırılması Gəlir və xərc.
3. Məktəbdə və mənzildə sadə təmir işləri. Divara əşyaların bərkidilməsi
4. Qapı kilidinin qurulması və quraşdırılması
5. Sanitar-texniki avadanlıqların sadə təmiri

Qeyd olunmuş mövzuları mənimsəyən şagird artıq məişətdə zəruri hesab edilən bilik və bacarıqlara yiyələndiyini nümayiş etdirir, məktəbdə mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarını şərh edir, məktəbdə sadə təmir işlərini yerinə yetirir, ailə və onun büdcəsinin idarə olunması haqqında bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir, ailə büdcəsinin müəyyənəndirilməsi haqqında fikirlərini şərh edir. Bununla yanaşı şagirdlər divara əşyaların bərkidilməsi, qapı kilidləri və kilidlərin quraşdırılması kimi məişətdə qarşılaşdığımız sadə təmir işləri ilə tanış olurlar. Ümumi olaraq şagirdlər VI sinifin sonunda ümumi davranış qaydalarını və dərs zamanı davranış qaydalarını tam mənimsəyirlər. Bununla yanaşı şagirdlər ailə büdcəsinin müəyyənəndirilmək, gəlir və xərcləri hesablamaq, məktəb və mənzillərdə sadə təmir işlərinin öhdəsindən gəlmək və müxtəlif əşyaları divara bərkitmə üsullarını öyrənir və müxtəlif sanitar-texniki avadanlıqların sadə təmiri haqqında biliklər əldə edirlər Şagirdlər artıq VII sinifdə isə aşağıdakı tədris olunan mövzularla tanış olurlar:

1. Şagird partalarının və məişət masalarının təmiri
2. Stulların təmiri
3. Nəfəslik üçün çərçivələrin hazırlanma texnologiyası

Qeyd olunan mövzuların tədrisi zamanı şagirdlər artıq məişətdə zəruri hesab edilən bilik və bacarıqlara yiyələndiyini nümayiş etdirir, küçədə və nəqliyyatda mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarını şərh edir, yaşayış yerində və məktəbdə sadə təmir işlərini yerinə yetirir. Həmçinin artıq şagirdlərə sinifdəki partaların, stolların, nəfəslik üçün çərçivənin hazırlanmasını bir sözlə müəllimin rəhbərliyinin müşaidəsi altında ilkin nəzəri biliklərdən istifadə edərək şagirdlərə praktik bacarıqlara yiyələnirlər

Sadə təmir işləri ilə əvvəlki siniflərdə öyrənilən nəzəri və praktiki bilik və bacarıqları şagirdlərə inteqrasiya edərək mənzildə istifadə olunan divar kağızların çəkilmə texnologiyası, həmçinin mənzillərdə su təchizatı sistemi texnologiyası kimi mövzularla aid olunan bilik və bacarıqlarını həm nəzəri, həm praktik şəkildə nümayiş etdirə biləcəklər. VII sinifdə şagirdlər VI sinifdə öyrəndiyi davranış qaydalarına əlavə olaraq küçələrdə, dayanacaqda, ictimai nəqliyyatlarda davranış qaydalarını öyrənirlər. VI sinifdə şagirdlər gəlir və xərclərin hesablanması ilə tanış olurdularsa artıq VII sinifdə şagirdlər daimi qazancın hesablanması, gözlənilməyən və mövsümü xərclərin araşdırılması ilə tanış olurlar. Ümumi sadə təmir işləri mövzusunə nəzər salsaq görərik ki, şagirdlər altı və yeddinci sinifdə müəllim rəhbərliyinin müşaidəsi altında sinifdə sadə təmir işlərini nəzəri şəkildə öyrənmişdilər, artıq səkkizinci sinifdə isə şagirdlər aşağıdakı mövzularla daha geniş mövzularla olurlar:

1. Mənzildə aparılan təmir işlərinin texnologiyası. Divarların işlənməsi
2. Divar kağızlarının çəkilmə texnologiyası. Divar və tavanların rənglənməsi
3. Tavanın təmir texnologiyası
4. Su təchizatı sistemi elementlərinin təmiri texnologiyası. Axıdıcı çən
5. Santexnika sistemi elementlərinin təmiri texnologiyası. Sifon

Yuxarıda qeyd olunan mövzuların tədrisi zamanı isə şagirdlər məişətdə zəruri hesab edilən bilik və bacarıqlara yiyələndiyini nümayiş etdirir, xidmət sahələrində mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarını şərh edir, yaşayış yerində və məktəbdə sadə təmir işlərini aparır, dekorativ bəzək işlərini yerinə yetirir. Bununla yanaşı şagirdlər bu sinifdə mənzillərdə asanlıqla

müxtəlif sadə təmir işlərini yerinə yetirə bilirlər. Aşağı siniflərdə şagirdlərin öyrəndikləri davranış və ünsiyyət mədəniyyətinə əlavə olaraq VIII sinifdə şagirdlər artıq xidmət səhələrində davranış və ünsiyyət mədəniyyəti ilə tanış olurlar. VII sinifdə şagirdlər gəlir və xərclərin hesablanmasını öyrənirdilərsə artıq VIII sinifdə ailə büdcəsinə və şəxsi büdcəyə qənaəət, şəxsi gəlir və xərclərin öyrənilməsi kimi mövzuları öyrənirlər. Şagirdlər artıq məktəb və mənzillərdə divar kağızlarının çəkilməsi, divar və tavanın sadə təmir işlərini, santexniki sistem elementlərini, sadə təmir işlərini öyrənməklə aşağı sinifdə öyrəndiyi bilik və bacarıqlarını artırmış olurlar. Sadə təmir işlərinin tədris olunduğu bu sinifdə isə sadə təmir işlərinin mövzusunun əsas məqsədi şagirdləri müstəqil həyata hazırlamaqdır.

Doqquzuncu sinifdə isə şagirdlər aşağıda qeyd olunan mövzularla tanış olurlar:

1. Ağacdan hazırlanmış pəncərələrin təmir texnologiyası
2. Plastik kütlə və onun insan həyatında rolu.
3. Plastik kütlədən olan pəncərələrin konstruktiv elementləri və təmiri texnologiyası
4. Yaşayış yerinin interyerinin formalaşdırılması

Yuxarıda qeyd olunan mövzuların tədrisi zamanı şagirdlər məişətdə zəruri hesab edilən bilik və bacarıqlara yiyələndiyini nümayiş etdirir, mədəniyyət ocaqlarında mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarını şərh edir, yaşayış yerində və məktəbdə sadə təmir, dekorativ, bəzək və interyer tərtibatı ilə bağlı təqdimatlar edir, ailə və onun büdcəsinin idarə olunması haqqında bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir və ailə və onun büdcəsinin formalaşmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunu izah edir. Artıq şagirdlər aşağı siniflərdə öyrəndikləri biliklərlə yanaşı ağacdan hazırlanmış pəncərə, plastik kütlədən hazırlanmış pəncərə, yaşayış yerinin interyeri və bunların spesifikasiyasına kimi mövzularla tam şəkildə yiyələnirlər.

Orta məktəblərdə (V-IX sinifdə) tədris olunan mövzuları analiz etdikdə bizə məlum olur ki, tədris olunan bütün mövzular şagirdlərin bilik, bacarıq və yaşlarına uyğun olaraq tərtib edilmişdir və şagirdlərin potensial bacarıqları nəzərə alınaraq ardıcıl şəkildə tədris olunur. Şagirdlər yuxarıda qeyd olunan mövzuları mənimsədikdən sonra artıq məişət mədəniyyəti və məişətdə sadə təmir işlərinə aid gündəlik həyatda qarşılaşdığı problemləri asanlıqla, sərbəst həll etmək qabiliyyətinə malik olurlar.

Ədəbiyyat

1. Texnologiyadərslikləri(V-XI sinif) Bakı. 2018
2. https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/17_%20Texnologiya-kurikulum.pdf
3. Ümumi təhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumu Bakı. 2008
4. Əsgərov Ş. Təhsilimiz dünən, bu gün, sabah. Bakı, 2003.
5. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri Bakı, 2007.
6. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.

XÜLASƏ

Məişət mədəniyyətinin tədrisi zamanı şagirdlər tədris olunan mövzular üzrə müxtəlif bacarıq və keyfiyyətlərə əldə etmiş olurlar. Bu bacarıq və keyfiyyətlərə ictimai yerlərdə mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarını əməl etməklə yanaşı, təlim – tədris və yaşayış yerinin, interyerin tərtibatı ilə bağlı təqdimatlar əldə edir, tərtibat prosesində dizayn bacarıqları nümayiş etdirir və ailə və onun büdcəsinin idarə olunması haqqında fikirlərini asanlıqla şərh edir. Məişət mədəniyyətinə aid olan mövzuların tədrisi zamanı xəstəlik və zədələnmələr zamanı ilkin tibbi yardım göstərmək qaydalarını yerinə yetirilməsi xüsusi rol oynayır.

РЕЗЮМЕ

В процессе обучения домашней культуре учащиеся приобретают различные навыки и качества по преподаваемым темам. Помимо соблюдения правил культурного поведения и общения в общественных местах, эти навыки и качества включают обучение и

обучение, презентации дизайна интерьера и проживания, демонстрацию дизайнерских навыков в процессе проектирования и легкую интерпретацию идей о семье и управлении бюджетом. Соблюдение правил оказания первой помощи при заболеваниях и травмах играет особую роль в преподавании тем, связанных с бытовой культурой.

SUMMARY

During the teaching of household culture, students acquire various skills and qualities on the topics taught. In addition to following the rules of cultural behavior and communication in public places, these skills and qualities include training and teaching, living and interior design presentations, demonstrating design skills in the design process, and easily interpreting ideas about family and budget management. Observance of the rules of first aid in case of illness and injury plays a special role in the teaching of topics related to household culture.

Bağirova Gülnar Qasım qızı

Elmi rəhbər: dos. A.Ö.İsmayılov

“TEKNOLOGİYA” DƏRSLİKLƏRİNDƏ TEXNİKA ELEMENTLƏRİNƏ AİD OLAN MÖVZULARIN ARAŞDIRILMASI VƏ METODİKİ TƏHLİLİ (IX SİNİF)

Açar sözlər:*texnologiya, elektron texnologiyaları, texnikaelementləri, müəllim, şagird*

Ключевые слова:*технологии, электронные технологии, элементы техники, учитель, ученик*

Keywords:*technology, electronic technologies, elements of technique, teacher, pupil*

Texnologiya - yunan sözü olub, "techne" (bacarıq) və "logos" (öyrənmə) sözlərindən yaranmışdır. Məhsulun hazırlanması bacarığı, istehsal proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün üsul və vasitələr haqqında biliklər toplusudur. Hər birimizin həyatında müstəsna yer tutan və gündəlik həyatımızın ayrılmaz parçasına çevrilən texnologiya, daha dəqiq desək, texnoloji avadanlıqlar, hər zaman elm adamlarının diqqət mərkəzində olubdur, və məhz buna görə də daim müxtəlif elmi sahələrin nümayəndələri tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Texnologiya, elmin inkişafı ilə birlikdə həyata keçirilən işlər sayəsində texniki cəhətdən irəliləmək və inkişaf etmək üçün hər zaman təkan verir. Elmin inkişafı və buna görə texniki məlumatların köməyi ilə texnologiyanın inkişafı insan ehtiyaclarından da təsirlənmişdir. Başqa sözlə, texnoloji inkişaf və irəliləyişlər çərçivəsində insan ehtiyacları var. Texnologiya daim özünü yeniləyir və inkişaf edir. Bu sabit deyil. Buna görə hər keçən gün yeni bir texnoloji inkişafı qarşılaşmaq mümkündür. Yeniliklər kimi texnoloji inkişafı insanların həyatında müsbət təsir göstərir. Texnoloji irəliləyişlər və təkmilləşdirmələr gündəlik həyatın bir hissəsi olan və təhsil, elm, sənaye, ticarət və s. kimi bütün insanlara lazım olan bir çox insana kömək edir. Texnologiyanın insanlar tərəfindən asanlıqla qəbul edilməsinin səbəbi insanların işini asanlaşdırmasıdır. İnsanların həyatını hər cür asanlaşdırdığından, qısa bir müddət saxlanılır və qəbul edilir.

İnternet texnoloji inkişafının yalnız bir nümunəsidir. Smart ev sistemləri, avtomobillər, telefonlar, tabletlər, bankomat, paltaryuyan maşın, mikrodalğalı soba və texnoloji sistemə malik olan bütün alətlər texnologiyanın nümunəsi olaraq qəbul edilir. Bu səbəblə texnologiya fənninin insan həyatında böyük bir yerə sahibdir. Əvvəlcə texnologiya fənninin məzmun xətlərinə nəzər salmaq. Milli və dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, onların müqayisəsi, təhlil edilməsi nəticəsində texnologiya fənninin aşağıdakı qeyd olunan məzmun xətləri müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da şagirdlərin əldə edəcəyi bilik və bacarıqları daha aydın təsvir etmək, onu sistemləşdirmək məqsədinə xidmət edir:

Emal texnologiyaları

Texnika elementləri

Məişət mədəniyyəti

Qrafika

Şagird ümumi orta təhsil pilləsində aşağıdakı məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri əldə edir.

1. Emal texnologiyaları üzrə:

- emal texnologiyalarının özünəməxsus xarakterik cəhətlərini şərh edir;
- emal prosesi üçün lazım olan materialları seçərək çeşidləyir və istifadə üçün hazırlayır;
- emal prosesinə hazırlıq mərhələsində nişanlama, kəsmə, biçmə, tikmə, qida məhsullarının emalı, birləşdirmə və quraşdırma bacarıqları nümayiş etdirir;
- emal texnologiyalarından istifadə edərək fərdi qaydada və qrup tərkibində müxtəlif məmulatlar hazırlayır, birgə fəaliyyət bacarıqları nümayiş etdirir;
- emal prosesində işin xarakterinə uyğun təhlükəsizlik və sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl edir;
- şəraitə və təbii imkanlara uyğun olaraq əmək bacarıqları (becərmə, bəsləmə, tədarük, emal) nümayiş etdirir.

2. Texnika elementləri üzrə:

- texnoloji cihazları və alətləri təsnif edir, texnoloji maşınların növlərini, quruluşunu və iş prinsiplərini şərh edir;
- məişətdə istifadə edilən texnoloji avadanlıqları (maşınları, cihazları, qurğuları, alətləri) işə hazırlayır və onlara texniki qulluq edir;
- elektrik enerjisinin mahiyyətini, alınması, ölçülməsi və istifadəsi yollarını, elektrotexniki avadanlıqların (elektrotexniki, radio-elektron və avtomatik cihazların, qurğuların) iş prinsiplərini izah edir;
- elektrotexniki avadanlıqlardan istifadə edir və onlara xidmət bacarıqları nümayiş etdirir.

3. Məişət mədəniyyəti üzrə:

- ictimai yerlərdə mədəni davranış və ünsiyyət qaydalarını şərh edir, dizayn bacarıqları nümayiş etdirir;
- təlim-tədris və yaşayış yerinin, interyerin tərtibatı ilə bağlı təqdimatlar edir;
- ailə və onun büdcəsinin idarə olunması haqqında fikirlərini şərh edir;
- sadə təmir-tikinti və dekorativ bəzək işlərini yerinə yetirir.

4. Qrafika üzrə:

- məmulatın texniki spesifikasiyasının qrafiki təsvirini şərh edir;
- əşyanın qrafik təsvirini, detalların çertyojunu, əşya və detalların texnoloji xəritələrini çəkir və oxuyur;
- detalların birləşdirilməsi çertyojlarını və yığma çertyojlarını yerinə yetirir.

Göründüyü kimi texnologiya fənninin əsas məzmun xətlərindən biri texnika elementləridir. Elektron texnologiyalarına nəzər yetirsək burada gündəlik həyatımızda geniş şəkildə istifadə olunan kompüter, bankomat, mikrodalğalı soba, məişət kondisionerləri, paltaryuyan maşını misal göstərə bilərik. Bu texnika elementlərinin hər biri insan əməyini olduqca yüngülləşdirir. İndi isə gəlin bəzi texnika elementləri ilə yaxından tanış olaq.

Bankomat müştərilərə plastik kartla və kartsız xidmət etmək üçün texniki proqram kompleksidir. Bankomatların əsas funksiyası nağd pulların verilməsi və qəbul edilməsidir. Bankomat bank kartlarından istifadə edərək kart hesabından nağd pul vəsaitləri çıxarmağa, hesab barədə məlumat almağa, kommunal və digər xidmətlərin haqqını ödəmək üçün nağdsız hesablaşmalar aparmağa imkan verən aparatdır. Bankomatlar, əsasən plastik kartlar və istifadəçi kodları (PIN) vasitəsilə işlədilir. Ekranı istifadəçini yönləndirmək üçün bir menyu gəlir. İstifadəçilər bank xidmətlərindən özlərinə lazım olan mesaj və variantlar vasitəsilə faydalanırlar. İlk bankomatlar sadəcə müəyyən miqdarda pul götürmək üçün istifadə olunurdusa indi daha da inkişaf edən texnologiya dövründə maşınların təqdim etdiyi xidmətlər daha da artmışdır. Son illərdə hesaba pul köçürmə, hesab durumları haqqında məlumat alma, maaş alma, daimi ödəmələri aparma, hesabdən hesaba pul köçürmə, və s. əməliyyatlar aparılır.

Paltaryuyan maşın-tekstil məmulatlarını (paltar, yataq dəstləri və s.) yumaq, bəzi hallarda qurutmaq və ya təmizləmək üçün istifadə olunan elektromexaniki qurğudur. Məişət və sənaye paltaryuyan maşınları mövcuddurlar. Onlar tekstildə olan çirkərin su və yuyucu maddələr vasitəsilə təmizlənməsinə xidmət edirlər. Ən geniş yayılmış növləri barabanla işləyir. Paltar bu barabanın içərisinə qoyularaq sabunlu suda fırladılır. Beləliklə paltar islanaraq yumşalır və onun tərkibində olan çirkə barabının üzərindəki çıxıntılara sürtünərək tədricən yuyucu maddənin təsiri altında tekstilin sapları arasından yuyulur. Müasir paltaryuyan maşınlar avtomatik işləyirlər. Yəni onların içərisinə paltar qoyulduqdan sonra lazımı idarə proqramı seçilir və maşın işə düşür. Maşın daimi elektrik cərəyanı və soyuq su xəttinə bağlı olduğundan lazım olan miqdarda su nasosun köməyi ilə avtomatik olaraq barabana daxil olur. Maşında quraşdırılmış qızdırıcı suyun isidilməsinə xidmət edir. Yuma prosesi qurtardıqdan sonra çirkli su maşından avtomatik olaraq xüsusi şlankın köməyi ilə xaric edilir. Paltar təmiz suda yuyulduqdan sonra son etapda böyük dövrlər sayında fırlanan baraban paltarda olan suyun sıxılıb çıxarılmasına şərait yaradır.

Mikrodalğalı soba qida məhsullarının hazırlanması üçün elektrik cihazıdır. Mikrodalğalı sobanın digər adı yüksək mikrodalğalı şüalanma kimi adlanılır. Məişət mikrodalğalı sobalarda tezliyi 2450MHs olan mikrodalğalardan istifadə olunur. Qida məhsullarının tərkibində çoxlu maddələr var: mineral duzlar, yağlar, şəkər, su və s. Mikrodalğaların yeməyi qızdırmasında dipollar əsas rol oynayır. Dipolların, məlum olduğu kimi, bir ucunda (+), o biri ucunda (-) elektirik yükü var və bu dipollar qida məhsullarında milyonlardır. Elektrik sahəsi olmadıqda bu dipollar xotik hərəkət edir. Elektrik sahəsində isə dipollar (+) tərəf (-) –yə, (-) tərəf isə (+) istiqamətə dönərək ciddi düzülür. Elektrik sahəsi əksinə dəyişdikdə molekullar-dipollar dö-nürlər. Xatırladaq ki, mikrodalğaların tezliyi 2450 Mhs –dir. Bir hers 1 saniyədə 1 rəqsi hərəkətdir, Mhs isə 1 saniyədə 1 milyon rəqsi hərəkətdir.

Kondisioner evlərdə mənzillərdə ofislərdənəqliyytda və digər yerlərdə optimal iqlim şəraiti saxlamaq üçündür. Təyinat xüsusiyyətlərinə görə 3 növə bölünür. Məişət, yarımşənaye, sənaye

Komputer informasiyanın emalı, saxlanması və ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş qurğudur. Bunubaşqa cür ifadə etmək olar. Komputer dəqiq müəyyənləşdirilmiş ardıcılıqı dəyişən əməliyyatları yerinə yetirən qurğu və ya sistemdir. Komputer sözü ingilis mənşəli "computer" sözündən götürülmüşdür, tərcümədə "hesablayıcı" deməkdir. Komputer informasiya üzərində müxtəlif əməliyyatların avtomatlaşdırılmış şəkildə yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş universal hesablama maşınıdır. Komputer informasiyanı qəbul edən yadda saxlayan emal edən və ötürmək üçün nəzərdə tutulmuş hesablama maşınıdır.

Qeyd etdiyimiz texnika elementlərinin təsnifatından da görüldüyü kimi bunların hər biri insan əməyini yetərli bir şəkildə yüngülləşdirir. Buna görə də texnologiya insanların həyatına sürətlə daxil olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz texnika elementlərinin hər birinin bir-biri ilə müəyyən əlaqəsi mövcuddur. Bunu şagirdlərə müxtəlif üsullarla çatdırmaq olar. Misal üçün klaster üsulundan istifadə edərək texnoloji nailiyyətlərin tərkib hissələrini sadalamaq daha əlverişli olardı. Bu zaman elektron texnologiyalarının tərkib hissələri qeyd olunur. Burada rabitə vasitələri, maqnit və optik informasiya daşıyıcıları, elektron və mikroprossor texnikası, informasiyaların avtomatlaşdırılmış emalı və s nəzərdə tutulur.

Bütün bu dediklərimizi ümumiləşdirərək fəal təlim üsulları ilə tədris etsək şagirdlər bir sıra texnika elementləri ilə dərinlən tanış olacaqlar və onlar arasında oxşar və fərqli olan cəhətləri müqayisəli təhlil etməyi bacaracaqlar. Başqa fənlərlə integrativ şəkildə tədris olunan «Texnologiya» fənnində hər bir müəllim mövzunun xarakterinə, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun gələn müasir təlim üsullarından istifadə etməlidir. Bu məqsədlə təlim prosesində müəllim tərəfindən şagirdlərin aktivliyini, maraqlarını təmin edən, fiziki hazırlıqlarını artıran və birgəfəaliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirən interaktiv (inter-qarşılıqlı, act-fəaliyyət)

metod və üsullara üstünlük verilməlidir. Elektron texnologiyaları mövzuları tədris olunarkən kreativ təlim metodu seçilməzsə 45 dəqiqə şagirdə ağır bir yük kimi görünəcəkdir. Bu zaman dərsin əvvəlindən sonunadək şagirdin diqqətini maksimum cəlb etməli, işgüzar əks-əlaqəni düzgün qurmalyıq. Bundan əlavə olaraq əvvəlcə şagirdə tədris olunacaq mövzu ilə əlaqədar olaraq düzgün şəkildə motivasiya qurulmalıdır. Aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, Blum taksonomiyasının tətbiqi ilə həyata keçirilən pedaqoji prosesdə təlimin məqsədləri reallaşaraq şagirdlərdə bir çox öyrənmə, inkişaf və mədəniyyətlə bağlı aşağıdakı keyfiyyət dəyişiklikləri artır.

Müstəqil düşünmə, sərbəst fəaliyyət, sosiallaşma ünsiyyətin formalaşması, İKT-dən səmərəli faydalanmaq, tədqiqatçılıq, məntiqi düşünmə, nəticə çıxarma, təfəkkür qabiliyyətinin inkişafı və s. Şagirdətədris olunan texnika elementlərinin yüksək səviyyədə mənimsəməsi onun bir sıra keyfiyyətlərə yiyələnməsinin göstəricisidir. Bununlada şagirdlər texnoloji maşınlar və texnoloji vasitələr haqqında biliklərə malik olduğunu nümayiş etdirir. Məişətdə zəruri hesab edilən ilkin bacarıqlara yiyələndiyini nümayiş etdirir. Müxtəlif əşyaları qrafik təsvir edir. Texnologiya fənninin əsas məqsədi yeni sosial iqtisadi şəraitdə şagirdlərin müstəqil həyata, kütləvi və perspektivli peşələrə hazırlanmalarını, ümumi bacarıq və vərdişlərinə yiyələnmələrini, yaradıcı düşüncə və aktiv fəaliyyət əsasında müxtəlif şəraitlərə asanlıqla uyğunlaşmalarını təmin etməkdən ibarətdir. Gələcək nəslin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi yetişməsi, yüksək biliyə, savada, bacarığa, geniş dünyagörüşünə malik olması üçün “Texnologiya” fənninin düzgün və dərinlən tədris edilməsini, bunu həyata keçirmək üçün gələcəyin müəllimlərinin fənnin özünü yaxşı mənimsəmələrini, həmçinin bu fənnin məktəblərdə tədris edilməsini, şagirdlərə düzgün çatdırılmasını bacarmalarını, “Texnologiya” fənninin tədrisi metodikasının nəzəri məsələlərini dərinlən mənimsəmələrini, fənnin anlaşılıq tədris olunması qaydalarını, prinsiplərini onlara aşılamaqdan ibarətdir.

Bəs şagird elektron texnologiyaları mövzusunı öyrənərkən nələrə nail olur?

Tədris olunan mövzuları mənimsəyən hər bir şagird: “Texnologiya fənninin tədrisi metodikası” üzrə müasir istehsalatın ümumi elmi əsasları ilə tanış olur;

Ən geniş yayılmış alət və avadanlıqlarla rəftar etmək bacarığı əldə edir;

Əmək vərdişlərinin yaradılması üçün zəmin yaradır;

Tədris prosesində mənimsəmiş olduğu nəzəri bilikləri praktik fəaliyyətdə tətbiq edir;

Müxtəlif materialların emal texnologiyaları prosesində praktik bacarıqlara yiyələnir, məmulatları hazırlayarkən yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirir.

Konstruksiya etmə və modelləşdirmə qabiliyyətlərini üzə çıxarır;

Texnologiyaların öyrənilməsi prosesində yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, fantaziyaları formalaşdırır və estetik dünyagörüşünü genişləndirir;

Müasir təlim metodlarını texnologiyaların öyrədilməsinə tətbiq edir;

Nəzəri və praktik məşğələlərə aid bilik və bacarıqlara yiyələnir, məşğələləri düzgün təşkil edir, əyani vəsaitləri seçir;

Texnologiya fənni üzrə maddi texniki baza, onun planlaşdırılması, məzmunu haqqında dəqiq təsəvvürə malik olur;

Məktəbdə və məktəbdənxaric məşğələlərdə şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların ictimai faydalı və məhsuldar əməyini düzgün təşkil etməyi bacarır.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Mehrabov Müasir təhsilin konseptual problemləri Bakı 2010
2. M.Həsənov, Ş.Ağayev, V.Məmmədova, Y.Fərzəliyev Fənlərin integrasiyası Bakı 2013
3. Texnologiya dərslisi (9-cu sinif)
4. A.Nəzərov Müasir təlim texnologiyaları Bakı 2012
5. <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2010/05/05-08.htm>
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-9-cu siniflər üçün fənn kurikulumları Bakı Təhsil, 2008

XÜLASƏ

Məqalədə texnologiya dərsliklərində (9-cu sinif)tədris olunan bəzi texnika elementləri barədə geniş məlumat verilir və həmin texnika elementlərinin şagirdlər tərəfindən daha səmərəli yollarla mənimsənilməsindən bəhs olunur. Texnika elementlərinin həm müəllim həm şagirdlər üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu nəzərə çatdırılır.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена подробная информация о некоторых технических элементах, преподаваемых в учебниках по технологиям (9 класс), и обсуждается, как учащиеся могут осваивать эти технические элементы более эффективно. Подчеркивается важность технических элементов как для учителей, так и для учеников.

SUMMARY

The article provides detailed information on some of the technical elements taught in technology textbooks (grade 9) and discusses how students can master those technical elements in a more effective way. The importance of technical elements for both teachers and students is highlighted.

Seydəliyeva Tamara

Elmi rəhbər: dos. N.V.Qasimov

TEKNOLOGIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV LAYİHƏLƏRİN TƏTBİQ ÜSULLARI

Açar sözlər: *innovasiya, texnologiya, metodologiya, təfəkkür, təhsil, texnika, proses, layihə, məsafədən təhsil, pandemiya*

Ключевые слова: *инновации, технологии, методология, мышление, образование, процесс, техника, проект, дистанционное обучение, пандемия*

Key words: *innovation, technology, methodology, thought, education, technique, process, project, distance learning, pandemic*

Giriş. Texnologiya fənni çoxsahəli fəndir və şagird təfəkkürünün inkişaf etməsində əvəzsiz rolu vardır. Bütün fənlərdə olduğu kimi texnologiya fənninin də məzmun xəttləri vardır. Bu məzmun xəttləri şagirdin fəndən öyrənəcəyi bilik, bacarıqların sistemli şəkildə həfizəsində qalması üçündür. Texnologiya fənninin məzmun xəttləri aşağıdakılardır:

- Emal texnologiyaları
- Texnika elementləri
- Məişət mədəniyyəti
- Qrafika

Emal texnologiyaları bölməsində şagird müvafiq emal texnologiyalarını (ölçmə, kəsmə və s.) sadalayır, emal prosesinə hazırlıq işlərini yerinə yetirir, verilmiş materiallardan müxtəlif məmulatlar hazırlayır. Texnika elementləri bölməsində şagird texnoloji maşınlar və texnoloji vasitələri təsvirlərdə adlandırır və ya tanıyır. Texnoloji maşınların təsnifatını aparır və onlardan istifadə bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Məişət mədəniyyəti bölməsində şagirdlər özünəxidmət qaydaları, davranış və ünsiyyət mədəniyyəti, bitkilərə və heyvanlara qulluq qaydaları, ailə büdcəsinin idarə olunması və s. haqqında öyrənirlər. Qrafikada isə qrafik savad elementləri, çertyoj və s. öyrənirlər. Texnologiya təlimi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirir. Bunun üçün şagirdlər bir sıra mürəkkəbləşdirilmiş konstruktorluq məsələləri yerinə yetirirlər.

Texnologiya fənni çoxsahəli olduğu üçün digər elmlərlə də əlaqəlidir ona görə də texnologiya fənnini tədris edən müəllimin digər elmlərdən də geniş anlayışı olması mütləqdir. Tex-

nologiya təlimi prosesi mürəkkəb və hərtərəflidir. Xüsusi ilə məktəblərdə istehsal haqqında kompleks texniki, texnoloji və ekoloji təcrübələrin formalaşması məqsədi qarşıya qoyulduğu bu gün rəşional tədris metodların seçilməsi asan deyildir.

Müasir dövrdə texnologiya fənninin tədrisi şagirdlərin texnoloji tərəkürünün inkişafına onların texnoloji bacarıqlarının formalaşmasına, sonrakı mərhələdə təhsilini davam etdirmək üçün zəruri biliklərə yiyələnəsinə xidmət edir. Bilirik ki, müasir texnika hazırki inkişaf səviyyəsinə çatana qədər böyük yol keçmişdir. Bu inkişaf tarixini şagirdlərə ardıcılıqla çatdırmaq lazımdır. Bu məqsədlə tarixi materialların seçilməsi və orta məktəb proqramına uyğun gələnlərdən istifadə edilməsi metodikanın üzərinə düşür. Texnologiya fənni şagirdlərə təkə bilik vermir, eyni zamanda şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətini üzə çıxarır. Fənnin məqsədi şagirdlərdə müxtəlif sahələrə, yəni, sahibkarlıq, sənətkarlıq, kulinariya və s. kimi sahələrə maraq yaratmaqdır.

Əsas hissə. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil işçiləri qarşısında yüksək təhsilli, vətənpərvər ruhlu gənc nəslin təlim-tərbiyəsində müasir təlim metodlarının tətbiqi tarixi zəruriyyətdir. Bu zəruriyyət Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli 168 saylı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahat Proqramı”ndan irəli gəlir. Müasir dərşdə müasir təlim texnologiyalarını tətbiq etməklə, ənənəvi təlim sistemini dəyişərək ona tədqiqat xarakteri verməkdən və biliklərin mənimsənilməsi prosesində şagirdi (tələbəni) əsas sima etmək və onu təlimin subyektinə çevirmək mümkündür. Beləki, bu prosesdə müəllim biliklərin əldə edilməsi yolunun bələdçisi, şagird (tələbə) isə tədqiqatçı, bilikləri kəşf edən rolunu oynayır.

Təhsil gedişatında bir çox innovativ və ya yaradıcı layihələr həyata keçirilə bilər. Ümumiyyətlə ilk öncə innovasiya nədir ? Onu təhlil edək.

Innovasiya sözü ingiliscə, “innovation” sözündən götürülmüşdür. Mənası “yenilik” deməkdir. Pedaqoji innovasiya dedikdə, təlim, tərbiyə, təhsil prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik başa düşülür. İnnovasiya pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına baş verir. İnnovasiya sözünün əvvəlindəki “in” hissəsinin mənası da daxili deməkdir. Pedaqoji sistemin yeniləşməsi çox vacib və aktual ideyadır. Çünki təhsil cəmiyyətin simasıdır. Cəmiyyətin inkişafı təhsildə də öz əksini tapmışdır. Ölkədə siyasi sistemin dəyişməsindən sonra cəmiyyətdə olduğu kimi təhsildə də yeniliklər baş vermişdir. İndi yeni tip məktəblər yaranmışdır. Alternativ təhsil planları, dərşlikləri, dərş vəsaitləri yaranmışdır.

Keçiriləcək həmin innovativ layihələrin ilk öncə hədəfi ixtisas müəllimləri olmalıdır. Yəni, ixtisas müəllimlərinin maarifləndirilməsi və daha yüksək və fərqli şəkildə dərşin təşkil etməsi şagirdlərdə fənnə marağı daha da artıracaqdır. Universitetlərdə bu ixtisasda təhsil alan tələbələrə layihələr təşkil etmək, onlarda ixtiasa maraq və motivasiya yaratmaq fənnin gələcəkdə tədrisini daha da keyfiyyətli olmasına zəmanət yaradar.

Belə ki, ixtiasın aşığı kurs tələbələri ilə təlimlər keçirərək ixtiasın dənəni, bu günü və təxmin edilən gələcəyi haqqında söhbətlər və ixtias mütəxəssislərinin iştirakı ilə seminarlar aparmaq innovativ layihənin əsas məqsədi olacaqdır.

Müasir təlim anlayışı hal hazırki dövrdə artıq başqa bir təbəqədədir. Təhsildə dərş prosesinə yenilik gətirmək olduqca çətin və məsuliyyətlidir. Belə ki, artıq bütün dənyanı cənginə alan pandemiyanın ən çox təsir etdiyi, yenilik və dəyişikliklərin edilməsinə səbəb olduğu sahə təhsil sahəsidir. Bütün təhsil müəssisələri distant təhsil sisteminə keçid etmişdir.

Distant təhsil — tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu formasıdır. Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirir.

Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə həmçinin çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, təlimin xüsusişdiril-

miş vasitə və texnologiyalarından istifadə və s. məsələlər aiddir. Distant təhsildə informasiyalar öyrənənlərə çap materialları, elektron materiallar, elektron dərslik, televerilişlər və s. formalarda təqdim edilir. Bu tədris informasiyalarının kitablar, disklər, audio-video kasetlər kimi daşıyıcıları vardır. Distant təhsildə tədris metodik kompleksdən, kompüter, televizor, audio-video maqnitofon, multimedia texnikası və s. kimi təlim vasitələrindən istifadə olunur. Distan təhsilin müsbət və mənfi tərəflərinin dərs prosesinə də güclü təsiri vardır.

Artıq ucqar bir rayonda yaşayan müəllim belə sadəcə bir internetə çıxışı olan telefon vasitəsiylə digər regionlarda yaşayan şagird və ya tələbələrinə dərs keçmək imkanına malikdir. Müasir dövrümüzdə texnologiyadan düzgün istifadə məhz bu yöndə bizə kömək olur.

Artıq Azərbaycanın elə bir bölgəsi yoxdur ki, o evdə internet, telefon və s. vasitələrdən istifadə edilməsin. Ali məktəblərdə yaradılan Microsoft Teams proqramı vasitəsiylə tələbələr distant təhsil alır. Bu platformanın quruluşu, strukturu elə bir qaydada qurulmuşdur ki, universitet rəhbərliyi istənilən anda istənilən dərslərin gedişatını müşahidə edə bilər. Bu platforma daxilində iki fərqli universitet tələbəsi və ya müəllimi hər hansı bir əlaqə yaratmaq imkanına malik deyildir. Bu proqram vasitəsiylə nəinki dərslər keçirilir, eləcə də elmi konfranslar, elmi seminarlar, müəllimlərin kafedra iclası, elmi şuranın iclası kimi görüşləri də online formada həyata keçirilir. İmtahan gedişatı, imtahan nəticələri, məktəbdə keçirilən summativ qiymətləndirmə kimi işlər də məhz bu proqram daxilində daha asan formada keçirilə bilər. Bu yaradılan platforma ilk öncə müəllimlərə təlimlər vasitəsi ilə tam şəkildə öyrədilmişdir. Artıq hər bir müəllim sərbəst şəkildə Microsoft Teams platformasında dərsləri təşkil edə bilər.

Mən texnologiya ixtisası magistrantı kimi ixtisas üzrə 2 il boyunca müxtəlif mövzuda layihələr təşkil etmişəm. 1-ci tədris ili yəni 2019-cu il oktyabr və noyabr ayında 1-ci kurslar üçün "ixtiasa maraq və motivasiya" adlı layihə hazırlayıb həyata keçirmişəm. Layihənin məqsədi texnologiya ixtisası tələbələrində ixtiasa maraq yaratmaq, daha dərinləndirən və həvəslə ixtisası öyrənmələri üçün motivasiya vermək olmuşdur. İxtiasını dəyişmək istəyən bir çox tələbə bu layihələrdən sonra fikrini dəyişərək ixtiasına daha da maraqla və həvəslə yanaşaraq müəllimlərin dərslərini diqqətlə dinləyib, mənimsəməyə çalışmışlar. Bu müsbət nəticə semestr imtahanlarında da özünü göstərmişdir. 2-ci tədris ili birinci semestrində də 2020-ci ildə qəbul olunmuş birinci tədris ili tələbələrinə noyabr ayında layihəmi daha təkmilləşdirilmiş formada təqdim etmişəm. Layihə fakültə dekanı, kafedra müdiri, kafedra müəllimləri və tələbələrin iştirakı ilə mənim təqdimatımda aparılmışdır. Layihənin nəticəsi tələbələrin dərs ili boyu və semestr imtahanları ərzində öz aktivliyini daha da artırması və ixtiası dərinləndirən öyrənmək üçün səy göstərmələri olmuşdur.

Nəticə. Layihələrin həll edəcək məsələlərini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik.

1. Layihələrin təşkili və idarə olunmasının ixtias mütəxəssisləri və müəllimləri tərəfindən aparılması məqsədə uyğundur Seminar və ya təlim mövzularının adı, tərkibi hərtərəfli şəkildə layihənin məqsədini üzə çıxaracaq şəkildə əhatə etməlidir.

2. Bu yöndə magistrantların iştirakı, gənc müəllimlərin verdikləri töhvə yeniliyə daha uyğun olacaqdır. Beləliklə illərin müəllimlərinin təcrübəsi, gənc nəslin innovativ ideyaları layihənin səmərəli keçirilməsinə və yüksək keyfiyyətli nəticə əldə olunmasına kömək edəcəkdir.

3. Təhsil alan texnologiya ixtisası tələbələrində ixtiasa motivasiyanın yaradılması tələbənin dərslərdə aktivliyinə, imtahanlarda yüksək nəticə əldə edilməsinə təkan verəcəkdir.

4. İxtias tələbələrinin bu yöndə maariflənilməsi və həmin layihələrdə iştirakı məktəbdə dərs dedikləri zaman daha həvəsləli və təcrübəli olmalarına imkan yaradacaqdır.

5. İxtias tələbələrinin bu layihələrdə iştirakı ixtiası dəyişməsi fikrindən daşındıracaqdır, yəni layihənin real nəticəsi olaraq tələbələrin transfer seçiminə imtina etməsi göstərilə bilər.

6. Bu layihə sayəsində ixtias tələbələri məzun olduqdan sonra ixtiasını digər təhsil pillələrində (magistratura, doktorantura və s.) davam etdirmək istəyəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ş.Azadəliyeva “Təhsil, tərbiyənin müasir problemləri” 2011-ci il
2. «Методика трудового обучения» Под. ред. Д.А.Тхорожевского. 1981 г.
3. F.Əliyeva “Müasirtəlimtexnologiyası” 2014
4. Ş.Əhmədova, S.Abdullayev, Ə.Əliyev “Ümumitexnikifənlərintədrisimetodikası”
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Distant_t%C9%99hsil

Hüseynov Turxan

Elmi rəhbər: dos., pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru B.S.Quliyev

ŞAGİRD LƏRİN FİZİKİ TƏRBIYƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ BƏZİ METODİK SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *fiziki inkişaf, fiziki hazırlıq, kurikulum, məzmun xəttləri, standartlar, səciyyəvi xüsusiyyətlər, hərəkə qabiliyyətlər*

Ключевые слова: *физическое развитие, физическая подготовка, учебная программа, направления содержания, стандарты, характеристики, моторика*

Key words: *physical development, physical fitness, curriculum, content lines, standards, characteristics, motor skills*

Təhsil islahatı ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr qoymuşdur. O, digər fənlərdə olduğu kimi fiziki tərbiyə fənni üzrə müvfiq tələblər irəli sürülmüşdür. Bura daxildir: şagirdlərin sağlam böyüməsini təmin etmək, hərəkə qabiliyyətlərin (sürət, sürətgüc, əyilgənlik, qüvvə, çeviklik, dözümlülük) inkişafını və fiziki hazırlığını təmin etmək, onları əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlanmaq və s.

Ulu öndər H.Ə.Əliyevin bədən tərbiyəsi və idman daimi diqqət mərkəzində olmuş və onun dahada inkişaf etdirilməsinə kömək göstərmişdir. O, bu işlərin effektiv təşkilinə müntəzəm nəzarət etmiş bu münasibətlə demişdir: “Xalqımız, millətimiz genetik xüsusiyyətlərinə görə fiziki cəhətdən sağlam insanlardan ibarət olan xalqdır, millətdir. Fiziki sağlamlıq və fiziki güc mənəvi sağlamlıqla bərabər Azərbaycan xalqına, millətinə həmişə xas olan xüsusiyyətdir” [1, s. 6].

Azərbaycan Respublikasının və Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti İ.H.Əliyev də fiziki tərbiyə və idman diqqət yetirir, onun inkişafına kömək edir, millətin və gənclərin sağlam həyat tərzinin formalaşmasına yönəldilməsini lazım bilir və hər zaman tələb edir. O, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar demişdir: “Bizim arzumuz budur ki, Azərbaycanın hər bir gənclərində idmanla məşğul olmaq üçün lazımı şərait yaradılsın. Biz istəyirik ki, Azərbaycanın hər bir gəncləri, hər bir uşağı idmanla məşğul olsun, öz fiziki hazırlığını yüksək səviyyəyə qaldıra bilsin. Bizə sağlam gənclər, sağlam millət lazımdır. . . ” [2, s. 7].

Ümumtəhsil məktəblilərində fiziki tərbiyə müxtəlif yaş dövrlərində həyata keçirilir və şagirdlərin hərtərəfli inkişafına istiqamətləndirilmişdir. Məktəb yaş dövründə fiziki tərbiyənin qarşısında xüsusi məqsəd və vəzifələrdə müəyyən olunmuşdur.

Həmin məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin düzgün və səmərəli keçirilməsi mühüm rol oynayır. Xüsusən şagirdlər arasında fiziki tərbiyə və idmanı inkişaf etdirmək üçün müvafiq pedaqoji-psixoloji və metodik amilləri təlim prosesində nəzərə almaq çox vacibdir. Aşağıdakı amillərin fiziki tərbiyədə nəzərə alınması xüsusən əhəmiyyətlidir.

Fiziki tərbiyə ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olub, bütün tədris-tərbiyə prosesinin bir hissəsi sayılır. Məhzibtidai məktəb yaş dövründən başlayaraq şagirdlərin fiziki tərbiyəsi inkişaf etdirilməlidir. Şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin əsas

təşkili forması fiziki tərbiyə dərsləridir. Fiziki tərbiyə dərsləri oğlan və qız yarım qruplarına bölünür ki, bunun da onun effektiv təşkilində mühüm əhəmiyyəti vardır.

Fiziki tərbiyə üzrə məqsəd və vəzifələrin reallaşması üçün yeni kurikulumlar (proqramlar) hazırlanıb çap olunmuş və müəllimlərin istifadəsinə verilmişdir. Fiziki tərbiyə üzrə fənn kurikulumunda aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur

Müasir təhsil proqramlarında (kurikulumlarında), ümumi təhsil pilləsinin hər biri üçün ayrılıqda təlim nəticələri və məzmun standartları mövcuddur. Bütün bunlar müəllimin köməyi ilə şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Fiziki tərbiyə fənn kurikulumu üzrə 4 məzmun xətti vardır. Fiziki tərbiyə fənnin hər bir məzmun xəttinin 9 əsas və 32 alt standartları vardır. 1-ci məzmun xətti 4 əsas 12 alt standartdan ibarətdir. 2-ci məzmun xəttinin 3 əsas və 10 alt standartları mövcuddur. 3-cü məzmun xətti 1 əsas və 6 alt standartdan ibarətdir. 4-cü məzmun xətti isə 1 əsas və 4 alt standartdan ibarətdir. Həmin məzmun xətlərinin səmərəli həyata keçirilməsi müəllimdən, onun səriştəliliyindən çox aslıdır.

1-ci məzmun xətdində "Nəzəri biliklərvə informasiya təminatı"nda fiziki mədəniyyətin qısa tarixi, orqanizmin sağlamlığı və onun göstəriciləri, hərəkətlərin orqanizmə onun müxtəlif funksional sistemlərinə təsiri, gün və qidalanma rejimi zəruri qida, düzgün qədd-qamətin formalaşdırılması, orqanizmin funksional sistemlərinin işinə nəzarət (özünənəzarət), zədələnmələr zamanı ilk tibbi yardım və s. haqqında məlumatları özündə əks etdirir.

2-ci məzmun xətdində "Hərəkəti bacarıqlar və vərdişlər" bölməsində fiziki tərbiyənin dövlət standartlarında nəzərdə tutulmuş fiziki və idman hərəkətlərinin (mütəhərrik oyunlar, gimnastika hərəkətləri, yüngül atletika) icrası texnikasına yiyələnmək nəzərdə tutulur.

3-cü məzmun xətdində "Hərəkəti qabiliyyətlər" bölməsində (sürət, sürət-güc, qüvvə, elastiklik, çeviklik, dözümlülük) ayrı-ayrı hərəkəti qabiliyyətlər onların xüsusiyyətləri, bu qabiliyyətləri inkişaf etdirən hərəkətlər onların yerinə yetirilməsi metodları və rejimə düzgün riayət edilməsi vacib vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Bundan əlavə şagirdlərin üzvü olduğu komandanın mənafeyi uğrunda, onların sinif yoldaşlarından təşkil olunmuş rəqib komandaya qarşı mübarizədə birgə fəaliyyət qurmaq tələb olunur.

4-cü məzmun xəttinin həyata keçirilməsi ilə yəni "Şəxsiyyətin mənəvi-iradi keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək"lə isə məktəbli şəxsiyyətinin iradi keyfiyyətləri formalaşır, mətinlik, iradəçilik, dəyanətlik, mərdlik, inadkarlıq, əməksevərlik, vətənpərvərlik və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə olunur, onlar azərbaycancılıq ruhunda tərbiyə olunur.

Fiziki tərbiyənin düzgün təşkili və lazımı nəticə verməsində planlaşdırmanın əhəmiyyəti böyükdür. Müəllim tədris ilinin əvvəlində illik tədris yükünü planlaşdırır. Bunun əsasında isə 1-ci və 2-ci yarımillik tədris materialları planlaşdırılır. Müəllim tədris ilinin əvvəlində şagirdlərə fiziki tərbiyə dərslərinin qarşıda duran məqsədlər haqqında ümumi-giriş məlumatlar verməlidir. Sonra isə bütün dərslərdə məqsədinə uyğun xüsusi giriş məlumat çatdırılmalıdır. İlk dərslər günü siniflərdə şagirdlər fiziki tərbiyə fənni üzrə bilik, bacarıq və hərəkəti qabiliyyətlərinin səviyyəsinə olan tələblərlə tanış olmalıdır. Onlar yeni tədris ilinin əvvəlində məktəb həkiminin təşkilatçılığı ilə nəzarətdən keçməlidirlər. Yeni tədris ilinin əvvəlində fiziki tərbiyə müəllimi həm də hər bir şagirdlərin iki göstəricisi üzrə fiziki inkişaf və funksional inkişaf göstəriciləri üzrə diaqnostik qiymətləndirmə aparılmalıdır. Tədris narmativləri əsasında fiziki göstəriciləri boy, boy-çəki, boy çəki indeksi, döş qəfəsinin eni və bununla yanaşı şagirdlərin funksional göstəriciləridə yoxlanılmalıdır. Bunlara daxildir: nəbz vuruşu, ağ ciyərlərlərin hava tutumu, nəbz bərpası indeksi və s. Söylənilənlər nəzərə alınaraq fiziki tərbiyə müəllimləri təlim prosesini qurmalıdır. Əks təqdirdə dərslər zamanı xoşagəlməz vəziyyət yarana bilər.

Müəllim gündəlik (formativ) qiymətləndirmə zamanı isə tədris narmativlərini, şagirdlərin fərdi və komandalı mübarizə şəraitində ünsiyyətini, davranış və əməkdaşlığı, rəqibə münasibətlərini və bu prosesdə hüquqi, etik normalara və dəyərlərə riayət etmələri nəzə alınmalıdır. Bu təlimə şagirdlərin marağı və meylini, şüurlu münasibətini dahada artırır.

Formativ qiymətləndirmədə iki göstərici: icra bacarığı və davranışxüsusiyyətləri qeyd edilməlidir. Formativ qiymətləndirmənin nəticələri şagirdin məktəbli kitabçasında müəllim tərəfindən qeydiyyatı aparılmalıdır.

Şagirdlərin hazırlıq hərəkəti qabiliyyətlər üzrə səviyyəsi müəllim tərəfindən birinci və ikinci yarım ilərdə yoxlanılmalıdır. Birinci yarım il sürət, sürət-güc, bədənin əyilmə qabiliyyəti və ikinci yarım il isə qüvvə, çeviklik, dözümlülük yoxlanılıb, normativlər əsasında yekun illik qiymətləndirə aparılmalıdır. Sondakı nəticə ilə əvvəlki nəticələr tutuşdurulmalı bunların əsasında ümumi qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmədə əsas hər iki yarım il nəzərə alınb son axırncı qiymətə üstünlük verilməsi tövsiyyə olunur.

Yeni təhsil islahatında fiziki tərbiyə müəlliminin qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Fiziki tərbiyə müəllimi fiziki tərbiyənin təlim prosesində fasilitator rolunda çıxış edir. Bu o deməkdir ki, fiziki tərbiyə müəllimi istiqamət verməli və yol göstərməlidir. Köhnə təlimdə sistemində müəllim dərslərini idarə edən idisə müasir təlimdə şagirdyönümlü olmalı və şagirdlərin istəklərinə, tələblərinə, yaşına fiziki inkişafına fiziki hazırlığına, cinsinə və psixologiyasına uyğun qurulmalıdır. Dərslər fəal (interaktiv)təlim metodu ilə təşkil olunmalı və şagirdlər inkişafı sadədən mürəkkəbə doğru taksanomiya, yəni təlim məqsədləri şəbəkəli və ya sistemli, təşkil olunmalıdır.

Fiziki tərbiyə dərsləri 4 hissədən ibarət təşkil olunur(Giriş, hazırlayıcı, əsas, tamamlayıcı). Giriş hissəsinin məqsədi dərslərdə həyata keçiriləcək standartlarla əlaqəli informasiya təminatı və nəzəri biliklər verilir, motivasiya və problem vəziyyət yaradılır. Bu hissəyə təxminən 3-5dəqiqə vaxt sərf edilir. Giriş hissədə müəllim şagirdləri frontal cərgəyə düzüb raportu qəbul edir, əvvəlki dərslər üzrə qısa sual cavab keçirir, dərslərin məqsədini, icra olunacaq hərəkətləri, qaydaları, izah edir, şagirdlərin diqqətini dərslə cəlb edir. Hazırlayıcı hissəyə 8-10 dəqiqə vaxt verilir. Bu hissənin məqsədi sıra, ümuminkişaf, xüsusi hazırlayıcı, hərəkətlərin yerinə yetirilməsi vasitəsi ilə şagird orqanizmini əsas fiziki yükün icrasına hazırlanır. Müəllimin bu hissədə fəaliyyəti, hərəkətlərin icra ardıcılığını müəyyən etmək, hərəkətləri nümayiş etdirmək, sırada və cərgədə irəliləməni təşkil etməkdir. Həmin yolla şagird orqanizmini əsas fiziki yükün icrasına hazırlanmış olur Əsas hissəyə isə 20-25 dəqiqə vaxt ayrılır. Əsas hissənin məqsədi planlaşdırmada nəzərdə tutulan hərəkəti qabiliyyətlərin və ya hər hansı idman növünün texniki elementlərinin öyrədilməsi, möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Müəllim fəaliyyətinə hərəkətlərin nümayiş etdirilməsi, sinifin yarışacağı komandalarının müəyyənləşdirilməsi, dərslərin məqsədinə müvafiq hərəkətlərin oyunların komplekslərin icrasını təşkil etməkdirsə, şagird fəaliyyəti isə oyunları, estafetləri, hərəkət komplekslərini yarış rejimində yerinə yetirməlidir. Eyni zamanda komandalı fəaliyyət zamanı əməkdaşlıq qurulmalıdır.

Dərslərin tamamlayıcı hissə. Tamamlayıcı hissəyə 3-5 dəq vaxt ayrılır. Tamamlayıcı hissənin məqsədi orqanizmin funksional sistemlərinin dərslərdən əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması üçün bərpəedici və tənəffüz hərəkətlərinin icrasının təmin edilməsidir. Tamamlayıcı hissədə həm də dərslər yekunlaşdırılır və şagirdlər qiymətləndirilir. Bu hissədə isə qiymətləndirmənin nəticələri elan edilir, ev tapşırığı verilir. Tamamlayıcı hissədə dərslər təhlil olunur, növbəti dərslər üçün marifləndirici iş aparılır. Bunların müntəzəm və ardıcıl olunaraq icrası fiziki tərbiyə təliminin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cildə, 7-ci cild. Tərtib edən: Ramiz Mehdiyev. Bakı: Azərənşr, 1998, 441 səh
2. Əliyev İ.H. Azərbaycanca olimpiya hərəkəti. /İ.H.Əliyev. –Bakı:Azərənşr, –2002. –35s.
3. Hüseynov F.A. Fiziki tərbiyə. Ümumitəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün „ Fiziki tərbiyə” fənni üzrə dərslər /F.A.Hüseynov, S.Bağirov, İ.Əliyev(və b.). –Bakı:„ XXI” YNE, –2018. –212s.

4. Hüseynov F.A. Fiziki tərbiyə. Ümumitəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün „Fiziki tərbiyə“ fənni üzrə dərslik / F.A.Hüseynov. – Bakı: „Aspoliqraf”, –2019. –147s.
5. Quliyev B.S. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları. İbtidai siniflər üçün dərs vəsaiti. / B. S. Quliyev. – Bakı: ADPU, – 2010. – 660 s.
6. Quliyev B.S. Mütəhərrik və əyləncəli oyunlar. İbtidai siniflər üçün dərs vəsaiti. / B.S.Quliyev. – Bakı: ADPU, – 2011. – 494 s.
7. Quliyev B.S. İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsinin aktual problemləri. Monoqrafiya. / B.S.Quliyev. – Bakı: Elm, – 2013. – 272 s.
8. Quliyev B.S. Azərbaycan milli uşaq oyunları. Monoqrafiya. / B.S.Quliyev. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 2016. – 144 s.

XÜLASƏ

Həmin məqalədə şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin əhəmiyyətindən onun effektiv təşkili və keçirilməsinin bəzi metodiki səciyyəvi xüsusiyyətləri açıqlanır. Fiziki tərbiyə dərslərinin əsas məqsəd və vəzifələri şərh olunur.

Hüseynov T.H.

Importance of physical education of students and some methodological features

SUMMARY

This article explains the importance of physical education of students and some methodological features of its effective organization and conduct. The main goals and objectives of physical education lessons are explained.

Гусейнов Т.Г.

Значение физического воспитания студентов и некоторые методические особенности

РЕЗЮМЕ

В статье разъясняется важность физического воспитания студентов, некоторые методические особенности его эффективной организации и проведения, разъясняются основные цели и задачи уроков физического воспитания.

Abdullalı Fatimə

Elmi rəhbər: dos. X.B.Məmmədov

AĞACIN ƏL İLƏ BƏDİİ EMALİ TEXNOLOGİYASI

Açar sözlər: ağac, bəddi emal, biçqılama, kəsmə, bıçaq, iskəpə

Ключевые слова: дерево, художественная обработка, резка, резать, нож, ножницы

Keywords: tree, artistic processing, sawing, to cut, knife, chisel

Ulu babalarımız hələ keçmiş zamanlarda ətraf mühitdə mövcud olan ən adi şeylərdən: qamışdan, ağacdan, gildən, daşdan, heyvan sümüyü, yunu və dərisindən məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif əşyalar düzəltmiş, onlardan istifadə etmişlər. Həmin əşyaların üzərində müxtəlif əsrlərə aid rəsmlər əks olunmuşdur. Əgər bu əşyaların materialı, forması - bir sözlə, icrası bizə müxtəlif dövrlərdə istehsal prosesinin təkmilləşməsi, təşkilindən xəbər verirsə, onların üzərindəki naxış və rəsmlər əcdadlarımızın həyat tərzi, adət-ənənələrini, dini ayinlərini və bədii zövqünü əks etdirən nadir incilərdir.

Tarixdən günümüzə qədər gəlmiş sənət əsərləri arasında yer alan ağacın bədii emalı ənənəvi sənətlərimizin arasında önəmli bir yer tutur. Əcdadlarımız ağacın bədii emalı zamanı onu incə şəkildə işləmişlər. Ağacın bədii emalı Səlcuklu dövründən başlayaraq indiki dövrü-

müzə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim dövrlərdə ki, oyma sənətinə daha çox məscid qapıları, sandıqlar, yazı lövhələri və s üzərində rast gəlinir. Taxtadan şəkilləndirilmiş heykəllərə “Misir piramidalarında” da rast gəlmək olar. Aparılan araşdırmalarda İslamdan öncə Orta Asiyada yaşayan türklərin heykəl və oyma sənəti əsərlərinə rast gəlinmişdir. Bu əsərlərdə çin və hind sənətinin izləri görünür. Ancaq islam dininin heykəltaraşlıq sənətinə icazə verməməsi müsəlmanlar və türklər arasında ağac oyması sənətinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Türklər müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra oyma sənəti daha çox Türküstanda inkişaf etmişdir. Sonralar Böyük Səlcuklu, Anadolu Səlcuklusu, Osmanlı imperatorluğu zamanında ağac oyma sənəti yüksək zirvəyə çatmışdır. Azərbaycanda ağacişləmə sənəti qədim tarixə malikdir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda ağacişləmə sənətinin mövcudluğu və inkişafına dair məlumat Moisey Kalankaytuqlunun “Aqvay tarixi” əsərində təsadüf olunur. Fransız səyyahı J. Şarden öz yol qeydində yazırdı ki, burada yerli ustalar əla naxışlı qapı, pəncərə, döşəmə, tavan düzəldirlər. Azərbaycanda ağacişləmə sənətinin geniş yayılması onun zəngin meşələrlə əhatə olunması, əhalinin ağacdan hazırlanan məişət avadanlığı və istehsal alətinə olan tələbatı ilə bağlı idi. Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan qəzaları, habelə Kiçik Qafqaz ərazisi inqilaba qədər Azərbaycanda ağacişləmə sənətinin mərkəzləri hesab edilirdi.

Qədim tarixdən bəri ağac insan həyatında mühüm yer tutmuşdur. Ağacın bədii emalı zamanı taxta lövhələri istənilən şəkildə kəsib oymaq mümkündür. Oyma dedikdə - bir yeri oyaraq dərinləşdirmək və ya qazmaq nəzərdə tutulur. Ağacın oyularaq, yonularaq, işlənərək onun bəzək və istifadə əşyası formasına salınmasına ağacın bədii emalı deyilir. Belə işlənmə zamanı naxış məmulatın üzərinə balta, bıçaq, kəski, iskənə və başqa oxşar alətlər vasitəsilə salınır. Ağacdan oyularaq hazırlanan - zinət əşyası qutuları, taxta beşiklər, süfrə altlıqları, sandıqlar indiki dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Azərbaycan meşələrində bitən qarağac, palıd, göyrüş, vələs, qaraçöhrə, cökə, dəmirağac, zoğal, alça, yemişan, əzgil, qoz, fındıq, çinar, fıstıq kimi ağac növlərindən oyma sənətində geniş istifadə olunur. Ağac üzərində oymanın aşağıdakı növləri vardır:

1. Kəsmə ilə oyma ağac üzərində yerinə yetirilir. Bu cür oyma zamanı salınan təsvirin elementləri bir-biri ilə əlaqəli olur. Kəsmə ilə oyma zamanı iki tərəfi açıq olan deşiklər əmələ gəlir. Bu kimi deşiklər kəski və iskənənin köməyi ilə açılır.

Şəkil 1. Kəsmə ilə oyma.

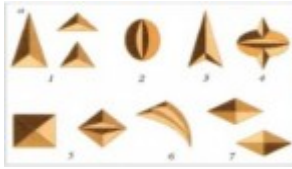
2. Bıçqılama ilə oyma bu əməliyyatda ağac üzərində həyata keçirilir. Burada olan əməliyyatlar kəsmə ilə oymada olduğu kimi yerinə yetirilir. Bıçqılama ilə oymanın kəsmə ilə oymadan yalnız bir fərqi vardır, odaki burada bəzi sahələr bıçaq və lobzikin köməyi ilə kəsilir.

Şəkil 2. Bıçqılama ilə oyma.

3. Müstəvi qanovcuqlu oyma düz səth üzərində müxtəlif formalı qanovcuqların oyulması ilə yerinə yetirilən oyma üsuludur. Müstəvi qanovcuqlu oymanın iki növü var: həndəsi oyma və kənar xətt üzrə oyma.

4. Həndəsi oyma ağac üzərində oymanın ən qədim üsullarından biridir. Bu oymada təsvirlərə müxtəlif kombinasiyalarda həndəsi forma verilir.

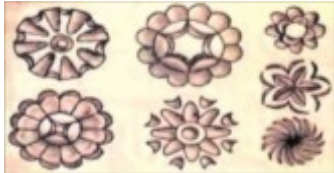
Şəkil 3. Həndəsi oyma.

5. Kənar xətt üzrə oyma (kontur üzrə oyma) ən sadə oyma növüdür. Onun yeganə elementi qanovcuqlardır. Xətlər üzrə oyma təsvirin kənar xətlərinin dayaz oyulmaqla yerinə yetirilməsidir. Əsasən, çiçək, yarpaq, quş və heyvan təsvirlərinin salınması üçün istifadə edilir

Şəkil 4. Kənar xətt üzrə oyma.

6. Qövsvari (dırnaqşəkilli) oymanın əsas elementi qövsdür (zahirən dırnağın istənilən yumşaq material üzərində qoyduğu izə bənzədiyi üçün dırnaqşəkilli oyma adlanır), yəni hamar səth üzərində yarım dairəvi çapıqdır.

Şəkil 5. Qövsvari oyma.

7. Yastı relyefli oymada hər hansı təsvir eyni səthdə oyularaq salınır.

Şəkil 6. Yastı relyefli oyma.

8. Qabarıq relyefli oyma - bu relyeftəsviri qismən və yaxud tamamilə fondan ayırır və bununla da heykəl görüntüsü yaradır.

Şəkil 7. Qabarıq relyefli oyma.

Ağac üzərində bədii oymanın bütün növlərinin yerinə yetirilməsi üçün xüsusi alətlər lazımdır. Ağac üzərində oymanın əsas iş aləti tiyəsi çəpinə bıçaqdır. Ağac üzərində oymanın elementləri üçün kəsici hissələri olan müxtəlif formalı naxış bıçaqlarından istifadə olunur.

Şəkil 8. Bıçaqların növləri.

İskənələrin müxtəlif növləri vardır. Bu iskenələr bir-birilərinə müxtəlif həndəsi quruluş və təyinatına görə fərqlənirlər. Bunlara: 1) Yastı düz iskenələr müxtəlif növ oyma işləri üçün yardımçı alət kimi istifadə edilir. 2) Novşəkilli iskenələr ağac üzərində oyma əməliyyatlarının əsas aləti hesab edilir. Onlardan oymanın bütün növlərinin yerinə yetirilməsində isti-

fadə edilir. 3)Küncü iskənələr qanovcuqların kəsilməsi üçün istifadə edilir. 4)Yastı çəpinə iskənələr əsasən, həndəsi oyma işlərinə yararlıdır.

Şəkil 9. İsgənənin növləri.

Ağacın əl ilə bədii emalı çox vaxt apardığına və maliyyəcə baha başa gəldiyinə görə bu sahədə müasir dövrümüzdə maşınlardan istifadə olunur. Ağacın maşın ilə bədii emalında iki növü var: 1. Kopya oyma (pantoqraf oyma), 2. Basqı oyma (pres oyma). Kopya oyma – istənilən oyma şəkli fotoaparət maşını ilə oyulacaq ağac üzərinə işlənir. Bu zaman qısa vaxt ərzində daha çox oyma əməliyyatı yerinə yetirmək olar. Basqı oyma – burada ağac üzərinə oyma şəkilləri maşının oyulacaq yerləri presləyib əzməsi ilə əmələ gəlir.

Ağac üzərində oyma ustasının iş yeri adi masa və stul, bir də oyma işləri üçün nəzərdə tutulmuş dülgər dəzgahı ilə təchiz olunur. Dülgər dəzgahının qapağının hündürlüyü həkkakın dirsəyi səviyyəsində olmalıdır. İş masasına işıq sağdan və soldan düşməlidir. Emal edilən məmulatlar dəzgahda pazlarla və ya vintli sıxaclarla bərkidilir. Bədii oyma işinə başlamamışdan öncə bədii formaya salınacaq təsvir konturlarının nişanlanması həyata keçirilir. Nişanlama əməliyyatı karandaş, diyircəkli qələm, xətkəş, pərgar, bucaqlıq, bucaqölçən və qəlibin köməyi ilə aparılır. Eskizin çəkmək üçün təsvirin təbii ölçüsünü bilməliyik sonra onu qalın kağız vərəqdə işləmək lazımdır. Ağac üzərində oyma işinə yeni başlayanlar işlənəcək təsvirin eskizini sürətçixarma kağızının köməyi ilə taxta lövhə üzərinə köçürüb sonra işləməlidirlər.

İşi yerinə yetirən zaman aşağıdakı təhlükəsizlik texnikası qaydalarına riayət olunmalıdır:

1. İskənə və oyma bıçaqları ilə iş zamanı ehtiyatlı olmaq lazımdır. 2. Sol əlimizi kəsici alətin yaxınlığında saxlamaq olmaz. Əlimiz üçün təhlükəli ola bilər. 3. İskənə və oyma bıçaqları ilə iş zamanı artıq güc sərf etməyin. 4. İskənənin dəstəyinə zərbə endirmək lazım gəldikdə onu sol ələ ötürmək lazımdır, taxta çəkici sağ əlimizdə tutmalıyıq, iskənəni kəsim nöqtəsinə qoyub yüngülcə vurmaq lazımdır. 5. İskənə və oyma bıçaqlarını dəzgahın yeşiklərində və yaxud rəfdə xüsusi arakəsmələrdə saxlamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. ArifMustafayev. Azərbaycan ədəbiyyatı (tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Bakı, “Altay”, 1999, səh 127, 165).
2. Ларина О.В. Резьба по дереву, 2010.
3. Серикова Г.А. Секреты резьбы по дереву, 2011.
4. NatiqAxundov, Hümeyir Əhmədov, Fəridə Şərifova. 8-ci sinif texnologiyafənni üzrə dərs vəsaiti.
5. МатвееваТ. А. Мозаика и резьба по дереву, 1993.

XÜLASƏ

Məqalədə ağacın əl ilə bədii emal texnologiyasının tarixi; ağac üzərində oymanın növləri; ağac üzərində bədii oyma əməliyyatını yerinə yetirmək üçün lazım xüsusi alətlər; müasir dövrümüzdə ağacın maşın ilə bədii işlənməsi; təhlükəsizlik texnikası qaydaları haqqında məlumat verilir.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории технологии обработки дерева с ручной росписью; виды резьбы по дереву; специальные инструменты, необходимые для выполнения художественной резьбы по дереву; художественная обработка дерева станком в наше время; предоставляется информация о правилах безопасности.

SUMMARY

The article deals with the history of hand-painted wood processing technology; types of wood carving; special tools needed to perform artistic carving on wood; artistic processing of wood by machine in modern times; information on safety rules is provided.

Abdullah Fatimə
Elmi rəhbər: dos. X.B.Məmmədov

SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR İŞLƏRİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Açar sözlər:*sinifdənxaric (məktəbdənkənar) iş, təlim, tərbiyə, müəllim, şagird*

Ключевые слова:*внеклассные занятия, обучение персонала, воспитание, учитель, ученица*

Keywords:*extracurricular activities, training, upbringing, teacher, pupil*

Pedaqoji ədəbiyyatda “sinifdənxaric iş” və “məktəbdənkənar iş” anlayışları tez-tez işlədilir. Bəziləri bu ifadələri fərqləndirməkdə çətinlik çəkir, əksər hallarda onları sinonim anlayışlar kimi başa düşürlər. Halbuki, aralarında müəyyən oxşar cəhətlərin olması ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Oxşar cəhət budur ki, hər iki halda təlim-tərbiyə ya dərəcə qədər, ya da dərəcədən sonra həyata keçirilməsidir. Hər ikisi məktəblilərlə aparılan ümumi tərbiyə işinin tərkib hissəsi və ya davamıdır. Sinifdənxaric iş – məktəbin apardığı təlim-tərbiyə prosesinin zəruri tərkib hissəsidir. Bu işi dərəcədən əvvəl (əgər dərəcə ikinci növbədə keçilirsə), yaxud dərəcədən sonra (əgər dərəcə birinci növbədə keçilirsə) ya pedaqoji kollektivin üzvləri (məktəbin rəhbər işçiləri, fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri və s.) ya da müxtəlif növ şagird özünüidarə təşkilatları, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri təşkil edib həyata keçirirlər. Məktəbdənkənar tərbiyə işi isə dərəcədən sonra, məktəblilərin məktəbdəki təlim-tərbiyə işlərindən sonra onların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili üçün keçirilən planlı, məqsədyönlü tədbirlərdir. Bu tədbirləri əsasən məktəbdənkənar təhsil müəssisələri təşkil edib keçirir. Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə könüllülük əsasında qurulur, ailə, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlar, yaradıcılıq birlikləri, cəmiyyətlər, fondlar, əmək kollektivləri ilə birlikdə, həmçinin ayrı-ayrı vətəndaşların köməyi ilə aparılır.

Yeni kurikulum üzrə təhsil sistemi demokratik, humanist dəyərlərə əsaslanaraq, məktəb və müəllimlərin qarşısında hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirmək vəzifəsini qoymuşdur. Məncə, bu sahədə texnologiya fənninin imkanları daha böyükdür, çünki o, bütün fənlərlə inteqrasiya oluna bilər.

Şagirdlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində yeni təlim üsullarından və interaktiv metodlardan istifadə, İKT bacarığının tətbiqi, qrup işlərinin təşkili, müxtəlif təcrübələr, videoçarxlar, layihələrin təqdimatı – bütün bu vasitələr şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətini və fənnə marağını artırır, müstəqil və məntiqi mühakimə yürütmə bacarığını inkişaf etdirir. Lakin gəlin etiraf edək ki, yalnız dərəcə prosesində müasir dövrün tələblərinə uyğun, yaradıcı, müstəqil, sərbəst fikirli, təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik məktəblilər yetişdirmək çətinlikdir.

Mən belə düşünürəm ki, şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin rolu və əhəmiyyəti daha böyükdür.

Sinifdənxaric iş - şagirdlərin marağına uyğun dərəcənkənar tədbir olub, könüllülük prinsipinə əsaslanır və məktəb işinin mühüm tərkib hissəsidir. O, həm elmi, həm məqsədmüvafiq, həm də əyləncəli olmalıdır. Bu iş texnologiya dərəcələrinin köməkçi forması olub, şagirdlərin dərəcədən sonrakı vaxtlarının səmərəli təşkil edilməsinə, yaradıcılıq qabiliyyətinin, məntiqi tərəkürünün inkişafına, proqram materialının dərindən mənimsənilməsinə şərait yaradır, məktəbliləri müstəqil bilik qazanmağa, sərbəst fikir söyləməyə, təşkilatçı, lider olmağa hazırlayır.

Texnologiya dərəcələrində sinifdənxaric işin təşkilinə aşağıdakı tələblər verilir:

1) Sınıfdən xaric iş, yəni tədris emalatxanasında aparılan tədris prosesi ilə üzvü surətdə bağlı olmalıdır;

2) Şagirdin marağını təmin etməlidir;

3) İdeya-siyasi cəhətdən əmək tərbiyəsinin tələblərinə cavab verməlidir;

4) Müasir həyatla sıx bağlı olmalıdır;

5) Hər bir şagirdin dünyagörüşünün, biliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etməlidir.

Texnologiya fənnindən sinifdən xaric işdəfənlərə arası inteqrasiyaya mühüm diqqət verilir ki, bu da şagirdlərin peşə seçimi və fənnin həyatda rolu baxımından çox vacibdir.

Məktəbdənkənar işlər şagirdləri daha məsul işlərə cəlb etmək, cəmiyyətə layiqli vətəndaşlar kimi yetişdirmək vəzifəsini daşıyır. Belə ki, onlar digər məktəblərin tədbirlərində və şəhər üzrə fənn olimpiadasında, rayonlararası müsabiqələrdə iştirak edirlər, maraqlı ekskursiyalara cəlb olunurlar. Bütün bu tədbirlər şagirdlərin özlərinə inamını və bacarığını gücləndirir, lider olmaq arzusunu gerçəkləşdirir, gələcək müstəqil həyata stimül verir. Müxtəlif televiziya yarışmalarında iştirak etmək, turnirlərə qatılmaq məktəbdənkənar işə aiddir. Məktəbdə fənn üzrə hər hansı tədbirin keçirilməsi üçün təşkilat komitəsi yaradılmalı, tədbirin planı hazırlanmalı və elan edilməli, ibtidai, orta və yuxarı siniflərdə sinif saatları, nümunəvi dərslər, ekskursiyalar, viktorinalar, bilik yarışları başqa tədbirlər keçirilməlidir.

Maraqlı sinifdən xaric iş formalarından biri texnologiya həftəsidir. Bu zaman sorğu üçün vərəqlərdə sullar hazırlanır və şagirdlərə cavablandırmaqları üçün verilir. Məsələn aşağıdakı suallar verilə bilər:

1) Valideyinizin texnologiyaya münasibəti necədir?

2) Ev tapşırığına nə qədər vaxt sərf edirsiniz? Sərbəst həll edirsiniz, yoxsa köməklə?

3) Texnologiya fənninə marağın var, yoxsa həvəssiz məşğul olursanız?

4) Səncə, texnologiyanın hansı digər fənlərlə əlaqəsi var?

5) Texnologiya həyatımızın hansı sahələrində lazımlıdır?

6) Bugünkü texnologiya dərsi səni qane edirmi? Texnologiya müəllimini necə görmək istərdin?

Belə sorğular şagirdlərin fənnə marağ dərəcəsini göstərir və onları tədqiqata yönəldir. “Texnologiya həftəsi”nin planı foyədə asılır və həftənin tədbirləri bazar ertəsindən bazar gününədək davam edir. Bu günlər “açıq qapı” günü elan olunur və hər bir sinifdə müxtəlif formada texnologiya saatları, nümunəvi dərslər, viktorinalar, “texnologiyanın tarixi” layihə işi, “əyləncəli texnologiya” məzmunlu tədbirlər keçirilir. Texnologiyanın tarixini öyrənmək şagirdlər üçün çox vacib və maraqlıdır. Sınıfdən xaric iş zamanı şagirdlər Azərbaycanın görkəmli alimləri haqqında da referatlar hazırlayırlar və təqdim edirlər. Bütün bunlar texnologiya elmini daha dərinləndirir və maraqla öyrənməyə stimül verir.

Texnologiya həftəsinə şənbə günü yekun vurulur və bu məqsədlə məktəbin akt zalında texnologiya bülletenlərin, divar qəzetlərinin, texnologiya saatlarının müsabiqəsinin nəticələri elan olunur, qaliblərə xatirə hədiyyələri verilir. Ümumiyyətlə, rollu oyunlar müasir təlim sistemində ən gözəl üsullardan biridir. Şagirdlərin bütün qabiliyyətləri burada üzə çıxır. Bəzən dərstdə tənbel hesab etdiyimiz şagird də həvəslə rol alır və çox gözəl ifa edir. Texnologiyaya aid səhnəciklərdə uşaqların iştirakı onların dünyagörüşünü, fənnə olan marağını, nitq qabiliyyətini, sərbəstliyini inkişaf etdirir və gələcəkdə peşə seçiminə istiqamət verir.

İstər sinifdən xaric, istərsə də məktəbdənkənar tədbirlərin bir mühüm vəzifəsi də şagirdləri milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək, onlara milli dəyərlərimizi öyrənməyi və qorumağı aşılamaqdır. Bütün məktəblərdə Vətənimiz, milli qəhrəmanlarımız haqqında daim disputlar, məktəb məzunları olan şəhidlərin ailələri ilə görüşlər keçirilməlidir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sinifdən xaric işlər və məktəbdənkənar tədbirlər tam orta təhsilin tərkib hissəsi olub, fənlərin daha dərinləndirilməsinə və məzmunlu öyrənilməsinə, şagirdlərin dünyagörüşünün və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edən fəaliyyət növləridir.

Ədəbiyyat

1. RUFƏT HÜSEYNZADƏ. "Tərbiyə işinin metodika proqramı" Bakı-2010.
2. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında millixüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı: Maarif, 1995.
3. Əliyev R. İ. Məktəb psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004.
4. Г.И.Кругликов. «Методика преподавания технологии с практикумом» учебное пособие студентов пед. вузов 2010 г. , Москва. S. 56-58
5. «Методика трудового обучения» Под. ред. Д.А.Тхорожевского. 1981 г.S.112-120

XÜLASƏ

Məqalədə sinifdən xaric (məktəbdən kənar) işlər, sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin oxşar və fərqli cəhətləri, texnologiya dərslərində sinifdən xaric işlərin istiqamətləri, sinifdən xaric işlərin təşkili formaları, texnologiya dərslərində sinifdən xaric məktəbdən kənar işlərin tətbiqində şagird və müəllimin rolu haqqında məlumat verilir.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены сведения о внеклассной деятельности, сходствах и различиях внеклассной и внеклассной деятельности, направлениях внеаудиторной деятельности на технологических классах, формах организации внеклассной деятельности, роли студентов и преподавателей в применении внеклассной и внеклассной деятельности на технологических классах.

SUMMARY

The article provides information about extracurricular activities, similarities and differences between extracurricular and extracurricular activities, directions of extracurricular activities in technology classes, forms of organization of extracurricular activities, the role of students and teachers in the application of extracurricular and extracurricular activities in technology classes.

Əkbərova İranə Vasif qızı
Magistrant

Elmi rəhbər: Sənətşünaslıq ü. f. d. Musayeva Elnarə Nəsrəddin qızı

MİSİR SƏMASININ HÖKMDARLARI

Açar sözlər: *Qədim Misir, tanrılar, tanrıçalar, səmavi varlıqlar, Ra, Amon, Osiris*

Ключевые слова: *Древний Египет, боги, богини, небесные существа, Ра, Амон, Осирис*

Key words: *Ancient Egypt, gods, god desses, heavenly beings, Re, Amon, Osiris.*

Misir qədim bir tarixə sahib olması baxımından araşdırılmağa dəyər bir mədəniyyətə sahibdir. Mifologiya və misirlilərin dini təsəvvürləri incəsənətin inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim Misirin dini inanc sistemi erkən politeizmin klassik nümunəsi hesab edilir.

Zamanla inkişaf edən, dəyişən və şaxələnən tanrılar panteonu, misirlilər üçün heç vaxt problem yaratmırdı. Qədim misirlilərin inancına görə üstün olan tanrı və ya tanrıçalardır, insanların heç vaxt sahib ola bilməyəcəyi güclərə sahibdirlər və ehtimal olunur ki, tanrıların sayı insanlara fayda gətirirdi.

Misirlilər üçün tanrı insana bənzər olduğu üçün özünə yaxındır. Ancaq bu tanrılar, seçdikləri gücə görə insanlardan fərqli adlar aldıkları kimi, fərqli heyvan başları və simvollara da sahib olmuşlar. Tanrıların xarakteristikalarının və simvollarının baş formalarının dəyişməsi ilə

fərqlənməsi qərribə deyil. Əksinə, bu təsnifat bir misirli üçün sonsuz əhəmiyyətə sahib olan "Maat"ın zəmanətidir, yəni Maatın olmaması onsuz da dünyanın sonu və nizamının pozulması ilə eynidir. (Maat- ədalət tanrısı)

Əlbəttə, Misir dini ilk növbədə inanan varlığın və ya varlıqların keyfiyyətləri ilə formalaşır. Bundan əlavə din, ibadət, əxlaq, məbəd mərasimləri və s. kimi bir çox mövzuda əsas fikirlərə sahibdirlər. Ancaq bu ayinlər mənbəyini Allah və axirət düşüncəsindən alır və buna görə formalaşırdılar. Qədim Misir dinində tanrı və axirət quruluş xüsusiyyətlərinə görə dinin əsas mərkəzində yerləşir. Demək olar ki, görülən və düşünülen hər şeyin arxasında "tanrı" və "digər dünya" anlayışlarını müşahidə edə bilərik. Gündəlik həyat, ölümdən sonrakı həyat və tanrıya inam Misirdə həmişə ən təsirli amillərdən biri olub.

Qədim Misirdə səmavi varlıqlara sitayiş edilirdi. Bu tanrılar ətrafında yaranan inanclar və rituallar əsrlər əvvəl əmələ gəlmiş, qədim Misir dinini yaratmışdır. Tanrı və tanrıçalar təbiət hadisələrinin siması olaraq görülürdü. Misirlilər təbiət hadisələrinin bir qayda olaraq davam etməsi üçün rituallar keçirir, tanrı və tanrıçaları məmnun etməyə çalışırdılar.

Misir dövlətinin e. ə. 3100-cü illərdə əmələ gəlməsindən sonra bu missiyaların tətbiqi tanrıların təmsilçisi olan və ritualların sitayiş edildiyi məbədləri idarə edən fironlar tərəfindən yerinə yetirilməyə başlandı.

Tanrı və tanrıçaların mürəkkəb xüsusiyyətləri miflərlə yanaşı onlar arasındakı ailə əlaqələri, dağınıq qruplar və ayrı tanrıları birləşdirərək başqa tanrı kimi göstərilirdi. Tanrılar və tanrıçaların heyvan, insan, əşya və müxtəlif formaların birləşməsi kimi təzahürləri də simvolizm yolu ilə onların əsas xüsusiyyətlərini göstərir. Fərqli dövrlərdə günəş tanrısı Ra, sirlili tanrı Amon və ana tanrıça İsis də daxil olmaqla müxtəlif tanrılar ilahi icmanın ən yüksək yerində olduğuna inanılırdı. Qədim misirlilərin inanclarına görə baş tanrının dünyanı yaratdığına inanır və günəşin həyat verən gücü ilə əlaqələndirilirdi.

Qədim Misir tanrılarının sayı təsəvvür etdiyimizdən qat-qat çoxdur, əgər onların hər biri haqqında danışmaq istəsək bizə günlər lazım olacaq. Ona görə də Misir tanrılarından ən çox bilinənləri və yadda qalanları sizlər üçün dəyərləndirdim. Bu məqalədə Ra, Osiris və Amon haqqında danışacağıq.

Ra - "Mən özünü dünyaya gətirən və tanrılar cəmiyyətini qurmaq üçün adlar verən böyük tanrı Nuyam."

Şübhəsiz ki, Ra Misirdə ibadət olunan tanrıların ən qədim və ən çox yayılmışıdır. O, ilk su yatağında - Nu-da özünü dünyaya gətirib və digər tanrılarda onun üzvlərinə çevrilmişdi. Tanrı Ra digər tanrıların qorxduğu bir tanrıdır, lakin yenədə bütün tanrılar onu görəndə sevinirlər ki, onun ətəri ilə yaşayırlar.

Yaradılışda Ra üç qeyri-adi mərhələdən faydalanır: Sia, Tanrının işini yaratma təsəvvürü, Hu, yaradıcı ifadə (kəlam) və Heka dünyanı danışığıyla yaradan tilsimdir. Ra ürəyində düşündüyü varlıqları sözdən istifadə edərək və hər şeyi adla qeyd etməklə yaradıb.

Ra, müqəddəs mərkəz olan "Heliopolis"dəki tanrıların atası və hər fironu yenidən canlanan ilahi hökmdar kimi qəbul edilirdi. Ən çox möhür daşlarında və tumurcuqlarda təsvir olunan ölü böcəyi yalnız ölüm və yenidən doğuşun simvolu deyil, eyni zamanda Ranın nadir bir simvoludur.

Tanrı Ra'nın iki həyat şəfqəti var. Biri səhərin erkən saatlarında günəşin doğması ilə başlayan canlılar üçün, digəri günəş batdıqdan sonra ölənlər üçün. Misirlilərə görə Ra hər gün duata (axirət dünyasına) keçmək üçün kral qayığında səyahətə çıxarkən, eyni zamanda bir çox başqa tanrılar da onu müşayiət edirdi. Atet qayığı ilə günəş doğandan günortaya qədər, günortadan günəş batana qədər isə Sektet qayığı ilə səyahət edirdi. Axşam saatlarında gecə qayığına minərək böyük yeraltı okeandan günəşin doğduğu yerə. şərqə gedir orada isə ölümlər onu təriflərlə qarşılayırdı. Əlbətdə ki, Ranın gecə-gündüz qayıqla gəzintiləri müqəddəs Nil çayında baş verirdi, çünki Nil yerdə olduğu kimi göydə də var. Misirlilərin ümid etdiyi şeylərdən biri şərqdəki ölümlər ölkəsinə saf bir ruhla gedən Ranın qayığına minə bilmək idi. Ranın gəmisi

həmişə günəşi məhv etmək üçün silahlanmış olan Apofis ilanından qorunurdu. Şərin tanrısı olaraq bilinən Setin əvvəlcə günəş gəmisini (Ra gəmisini) Tot tanrısı ilə qoruduğu da qeyd edilir. Günəş tutulmalarının da səbəbi qayığın qorunmamasıdır.

Davamlı əngəllərlə qarşılaşan Ranın gəmisini hər dəfə bu maneələri aşmaqda və hər gün günəşin şərq üfüqdən çıxmasının qarşısını almaq istəyən Apofis də Ra tərəfindən məğlub edilir. İlan Apofisdən başqa, divləri təmsil edən buludlarla, fırtınalarla, qaranlıqlarla savaşıyan və zəfər əldə edən Ra hər yerdə həyat bəxş edir və ədaləti bərpa edir. O, hər yerə öz işıqlarını bərabər olaraq paylayır. Onun qərb üfünə çatanda ölümlər aləmindəki ölümü müvəqqəti bir ölümdür, çünki yeraltı dünyanın qaranlıq qüvvələrini üstələyəcək və hər gün olduğu kimi ertəsi gün yenidən diriləcək. Ra, günəş tanrısı olaraq, zirvədə bütün əzəməti ilə göründüyü zaman sadə bir günəş forması kimi qəbul edilirdi, lakin sonradan bu forma fironların qəbul etdiyi Horus tanrısı və Ra-Horakti ilə əvəz olundu (Üfüqdə Horus). Ra ümumiyyətlə başında disk olan və şahin başlı insan kimi təsvir olunur. Misirdəki tanrıların əksəriyyəti onun davamçıları elan edilirdi.

Tanrı Osiris, həyat yoldaşı İsis və oğlu Horusdan ibarət olan Mif trilogiyasıdır.

Osiris- İsis- Horus haqqında miflər, köhnə yaradılış və xilas təsəvvürlərindən ibarətdir. Qədim zamanlarda Səma tanrısı Nut ilə yer tanrısı Gebin izdivacı nəticəsində Osiris, Sis, Set və Nefirtiti adlı dörd ilahi uşaqları olduğuməlumdur. Bu tanrıların ən böyüyü olan Osiris ağıllı və səxavətli bir hökmdar oldu və bacısı İsis ilə evləndi. İnsanlara mədəniyyət və əkinçiliyi öyrədən, onlara rahatlıq bəxş etdi. Osiris daha sonra bu bilgilərin bütün bəşəriyyətə çatdırılması lazım olduğunu düşünərək hərəkətə keçir. Onun yoxluğundan istifadə edən qardaşı Set idarə etməni ələ keçirir. Osiris qayıtdıqdan sonra Set böyük qardaşının şərafinə bir ziyafət verir və ortaya bir lahit qoyur. O bu lahiti kimin ölçüsünə uyğun gələrsə o şəxsə verəcəyini bildirir. Hamı bir-bir lahitə girir, amma heç kim lahitə sığmırdı. Ən sonuncu növbə Osirisdə idi. O lahitə girən kimi Set dərhal qapağını bağlayır. Sonra lahiti Nilə atır. İsis bu hadisədən o qədər kədərlənir ki, hər yerdə ərinin cəsədini axtarmağa başlayır. Tapdığı anda isə Set onları tutur və Osirisin cəsədini on dörd hissəyə bölüb Misirə dağıdır. İsis sehrli gücündən istifadə edərək ərinin hissələrini bir yerə toplayıb ona yenidən həyat verir. Beləliklə, canlanan Osiris ölümlər ölkəsinin hökmdarı olur. Hökmdarın oğlu Horus hiyləgər əmisi Setə qarşı vuruşur və öz gözlərini atasına verir. Osiris yeraltı dünyanın hökmdarı olarkən, Horus da eyni zamanda dünyanın hökmdarı olur və bütün fironların atası və ya fironlar onun təcəssüm olunmuş forması sayılmışdır.

Osiris erkən zamanlarında belə tanınmış xüsusiyyətlərə sahib bir tanrı olduğunu bilir. O IV sülalənin hökmdarı Menkaura (Mikerin) onunla eyniləşdirilmiş və tabutunun üstündə "Osiris, Cənub və Şimal hökmdarı, Menkaura, əbədi yaşayacaq" deyə yazılmaqla qalmamış Osirisin soy ağacını da özünə bağlamışdı. Demək olar ki, Misirlilər hər zaman Osirisin ilahi kökünə, böyük mübarizələri nəticəsində yenidən canlandığına, yer altı dünyanın və ölümlərin hökmdarı olduğuna və ölümü məğlub etdiyi üçün doğru yolda olan insanların onun kimi ölümü məğlub edə biləcəyinə inanırdılar. Osiris, həm insan, həm də bir tanrı olan bir insan düşüncəsini simvolizə edirdi. Onun diriliş və əbədi həyat tanrısı olması, min illərlə kişi və qadınların Osiris kimi simvolik olaraq tamamlanacaqlarını və oyanıb onun kimi ayağa qalxıb, əbədi həyatı ələ keçirəcəklərinə inanıb.

Osiris həm də Misirdə günəşin qürubdakı ölümə bənzədilməsinə və beləliklə dəfn yerlərinin Nilin qərb sahilində salınması səbəbinə görə "Qərb senatoru" da adlandırılmışdır.

Osirisin dini mərkəzləri əvvəlcə İsisin onun parçalanmış bədən hissələrini tapdığı yerlərdə idi. Bu yerlər Delta bölgəsi, Buto və Sais olarkən, cənubdakı Abidos əhəmiyyətli mərkəz olmuşdur. Çünki Abidos tanrı Osirisin başının gizlədildiyi yer olaraq bilinirdi. Osirisin ölümü təbiətin ölümü və onun dirilməsi təbiətin yenilənməsi olaraq qəbul edilmişdi. Bu baxımdan Osirisin Mesopotamiyada Tammuz, Suriyada Attis və Adonisə bənzəyir. Bitkilərin tanrısı olaraq da xatırlanan Osiris, Qədim Misirdə tanrılar arasından yüksələrək Misirin milli tanrısı olaraq ilahiləşib. Bu milli tanrı parçalanma hekayəsi ilə yeraltı aləmdə tam bir bədəndə yaşadığını

qəbul etməsi ilə unuduldu. Osiris zamanla dünyanın yaratıcısı olaraq görüldü, atası Ra'nın taxtını ələ keçirdi.

Amon - onun adının köhnə bir Liviya sözü olan Aman (su) sözündən gələ biləcəyi düşünülə də, bu adın sadəcə Amen (gizlətmək, gizlətmək) felindən gəldiyi və küləklər və əsintilərin tanrısı kimi gizli, görünməz mənalarını verdiyi qəbul edilir. Buna görə də, insan tərəfindən anlaşılması çətin olan bir tanrıdır.

Amon əvvəlcə cənubdakı yerli Tebes tanrısı olmasına baxmayaraq, zamanla Tebes kralları tərəfindən ölkəyə tam hökmranlıq etməsi nəticəsində birinci dərəcəli tanrı olur. Amonun təlimləri Tebes məbədlərindən digər şəhərlərə yayılır. XI. Sülalə dövründən etibarən yerli Tebes tanrısı olan Amon, yeni şəxsiyyəti ilə tanrıların kralı olaraq ən yüksək rütbəyə çatır. Xüsusilə XII sülalənin Amonu ailənin tanrısı seçilir və bununla da Amonun şöhrəti daha da artır. Amon bütün Misirə yayılsa da, Thebes ruhanilərinin onu Misirin ən köklü tanrısı olaraq müəyyənləşdirmədikcə bu şöhrətin çox davam etməyəcəyini düşünür. Ona görə də kainatı yarıdan sirri bir qüvvəni təmsil etdiyini və günəşin bu qüvvənin simvolu olduğunu elan etmişdi. Hətta, eyni ruhanilər, Amonun yer üzündəki görüntüsünün Nil qazı olmasından bəhrələ-nərək, Nil qazının başlanğıc yumurtasını atdığı və günəşin oradan çıxdığını iddia etmişlər. Amon Osirisin ruhu olaraq da qəbul edilir və onun cəsədinin yeraltı dünyada olduğunu, günəş tanrısının yeraltı dünyadakı gecə səyahətində cəsədini ziyarət etdiyini söyləyirlər. Beləliklə, Orta şahlıq dövründə müqəddəs heyvanı qoç olan Amon, Ra ilə əlaqələndirilərək Amon-Ra adını alır.

Məqalənin aktuallığı: məqalə Misir mifologiyası və tanrılarından bəhs edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Qədim misir tanrılarından ən önəmliləri haqqında məlumatları daha qısa yolla çatdırmaq.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Qədim Misir mifologiyası haqqında təsəvvürlərin məktəblilərdə yaratmaq.

Ədəbiyyat

1. Allen James P. (1999), "Monotheism: The Egyptian Roots", Archaeology Odyssey,
2. Allen James P. (2000), Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs, Cambridge University Press
3. Assmann Jan (2001) [1984], The Search for God in Ancient Egypt, Translated by David Lorton, Cornell University Press
4. Wilkinson Toby (1999), Early Dynastic Egypt, Routledge,

Misir səmasının hökəmdarları

XÜLASƏ

Məqalədə Qədim Misirin din və tanrı anlayışları haqqında məlumatlar təhlil olunur. Burada tanrı və tanrıçaların Misirlilərin həyatında necə rol oynadığı nəzərdən keçirilir. Eləcə də tanrıların necə meydana çıxdıqları, hansı missiyaları yerinə yetirdikləri və özlərinin hansı simvol ilə tanındığı danışılır.

Правители египетского неба

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются сведения о концепциях религии и бога в Древнем Египте. В нем исследуется роль богов и богинь в жизни египтян. В нем также рассказывается, как возникли боги, какие миссии они выполняли и какими символами были известны.

The Rulers of the Egyptian Sky

SUMMARY

The article analyzes information about the concepts of religion and god in ancient Egypt. It examines the role of gods and goddesses in the life of the Egyptians. It also tells how

the gods came into being, what missions they performed, and what symbols they were known for.

Quluzadə Jalə Çingiz qızı
ADPU, magistrant

Elmi rəhbər: Musayeva Elnarə Nəsrəddin qızı

ŞƏRQ XALÇALARININ KOMPOZİSİYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər:*xalq sənəti, Şərq xalçası, xalçaçılıq, namazlıq, ornament*

Ключевые слова:*народное искусство, восточный ковер, ковроткачество, молитва, орнамент*

Key words:*folk art, Oriental carpet, carpet weaving, prayer, ornament*

Müxtəlif ərazilərdəki müsəlman xalqlarının estetik zövqlərini daha aydın şəkildə xalçalar nümayiş etdirir. Bildiyiniz kimi xalçaçılıq həmişə köçəri tayfalar arasında geniş yayılmış sənət növü olmuşdur. İlk xalçalar primitiv kompozisiya quruluşuna sahib idi. Lakin rənglər və istehsal texnologiyası inkişaf etdikcə xalça məhsulları sənət əsərlərinə çevrildi. Xalçalara olan elmi maraq XIX əsrin ikinci yarısında ortaya çıxan bədii keyfiyyətlərinə görə Yaxın Şərq xalqlarının xalça nümunələrinin yüksək qiymətləndirilməsi ilə paralel olaraq Qərbi Avropada meydana gəldi. Qədim xalça nümunələrinin böyük əksəriyyəti İslam mədəniyyətinə aiddir, çünki bir müsəlman üçün xalça namaz qıldığı müqəddəs yer idi. Bəzən xalça həm də bir müsəlman üçün dəfn kəfəninə çevrilirdi.

Əksər xalçaların kompozisiya quruluşu mərkəzi sahə və haşiyə çərçivəsi prinsipinə əsasən təşkil edilmişdir. Tez-tez xalçanın mərkəzi sahəsi onun ümumi həcmnin 50-60% -ni tutur. Qalan hissəni isə çərçivə əmələ gətirən bəzək zolaqları təşkil edir.

Xalçanın yerini dolduran ornamentlər xalçaçılar tərəfindən nəsil-dən-nəslə ötürülən kompozisiya sxemlərindən yaradılıb. Erkən xalçalarda süjetlərin təsviri, mücərrəd-simvolik elementlər üstünlük təşkil edir.

Şərq xalçalarının ornament kompozisiyalarında rəmzlərə xüsusi yer verilir. Xalça sahəsinin ümumi bölgüsü kompozisiya quruluşuna tabe olub, istər heyvan, istər bitki mənşəli, istərsə də həndəsi fiqur təsvir edən hər bir fərdi motiv, həmçinin rənglərdə öz simvolik əsasına malikdir. Müasir xalçalardakı təsvirin üslubi təhlili ornamentin dəyişikliyə uğradığını göstərir ki, bu da sadəcə simvolik mənaların itirmək deyil, eyni zamanda yeni materialların və texnoloji metodların işğalı deməkdir. Bu dəyişikliklər parçalar üzərində naxışların dəyişdirilməsi, binaların memarlıq bəzəyi, miniatür rəsmlərin, keramika və metal məmulatların bəzədilməsi ilə eyni vaxtda baş verirdi və qonşu mədəniyyətlərin təsiri altında zövqlərin dəyişməsinə əks etdirirdi.

Çox vaxt gəlinin bəy üçün hazırladığı xalçada xoşbəxtlik və rifah diləklərini ifadə etməli olan üzüm və ya əncir yarpaqları təsviri var idi. Mərkəzi sahədəki raport sayının da öz mənası var. Bəzən onların düzəldilməsi - üçbucaq və ya beşbucaq şəklində - xalçanın dua xalçası kimi istifadə olunduğunu və mərkəzi sahə ornamentinin kənarının adətən qibləni (Məkkəyə yönəlmə) ifadə etdiyi şəkildə işlənmişdir.

Bəzən xalça kompozisiya arasında ümumi bir dairəni - qədim Aryan günəş simvolunu əvəz edən svastika görə bilərsiniz. Uzaq Şərqdə svastika dörd küləyi təmsil edir. Svastikani iki şaquli ucunu uzatsanız (biri yuxarı, digəri aşağı), göylə yerin birləşməsinə simvolizə edən qədim bir türk işarəsi əldə edəcəksiniz. Tez-tez müsəlman ölkələrində rast gəlinən beş guşəli ulduz (və bəzilərinə bu, dövlət rəmzidir, məsələn, Mərakeşdə və ya Səudiyyə Ərəbistanında) Həmsət əl-Arkan - "İslamın beş sütunu" nu simvolizə edir.

Qədim dövrlərdən bəri qırmızı rəng Şərq ölkələrinin xalçalarında və parçalarında ən çox sevilən rəngdir. Keçmiş zamanlarda Türk xalçaçıları (İranlılardan fərqli olaraq) yaşıl rəngdən

qaçmağa çalışdılar. Səbəb yaşılın peyğəmbərin bayrağının rəngi olması idi və türk xalqları insanların bu rəngin olduğu xalçanı tapdalmamasına icazə verilməməsinə inanırdılar.

Misirdə xalçalar yalnız Məmlüklərin (XV əsr) dövründə toxunmağa başladı. Bu xalçalarda bir qayda olaraq, haşiyədə həndəsi bir naxış istifadə edilmiş və mərkəzi sahə bitki motivləri ilə doldurulmuşdur. Rəng sxemində üç tona üstünlük verildi: zoğalı, firuzə və zümrüd yaşılı. Sonrakı kompozisiyalarda sarı, qara və ağ rənglərdən istifadə edilirdi. Məmlüklərin hakimiyyəti dövründə hazırlanmış ən məşhur xalça Habsburq ailəsinə aid idi və hazırda Vyanaadakı Tətbiqi Sənət Muzeyində saxlanılır.

Müsəlman ölkələrində hazırlanmış xalçalarda dini dünyagörüşü ilə əlaqəli bir çox simvollar vardır. Ancaq İslam canlıları təsvir etməyi qadağan edir. Buna baxmayaraq, İranın İslamdan əvvəlki incəsənətinin müxtəlif növlərinə xas olan saray həyatı ilə bağlı - ziyafətləri, ovçuluq, ziyafət səhnələrini təsvir edən rəsmlərdə qədim Fars ənənələri, bir qədər dəyişsə də, İslamın gəlişi ilə ortadan qalxmadı.

Hal hazırda İranın ərazisində yerləşən Yəzd və Kermanın emalatxanaları XIII əsrdə qonşu dövlətlərin səfirlərinə və hökmdarlarına hədiyyə üçün hazırlanan xalça istehsalına yönəlmişdirlər. Ən məşhurları göllü xalçalardır, bu xalçalar mərkəzdə yerləşən gölün adını daşıyırlar. Suetli xalçalardan ən çox qorunub saxlanılanı, əjdahanın, fantastik quşların, aslanların, ceyranların və tovuz quşlarının, ovçuluq səhnələrinin təsvir edən xalçalardır. Bu xalçalarda heyvan döyüşlərinin səhnələri fonda buludlu səma mənzərə ilə müşayiət olunur.

Müsəlman ölkələrində xalça emalatxanalarının ən geniş yayılmış məhsulu namazlıq xalçalardır. Bu, bir metrə yaxın uzunluğunda kiçik bir xalçadır. Üzərində bir qayda olaraq bir qövs-mehrab təsvir edilmişdir. Xalça elə bir şəkildə toxunmuşdur ki, tağın ortası qibləyə - müqəddəs Məkkəyə tərəf yönəlirdi. Sənaye istehsalı başlayan kimi səciyyəvi olaraq bu namazlıqlar boyanmış liflərdən mexaniki idarə olunan dəzgahlarda hazırlanırdı.

Məqalənin aktuallığı: məqalədə Yaxın Şərq ölkələrində xalçaçılıq sənətinin bədii xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Ərəb şərqində orta əsrlərdə müsəlman xalqlarının estetik zövqlərini daha aydın şəkildə nümayiş etdirən xalçaçılıq sənətinin bədii estetik mahiyyəti və kompozisiya xüsusiyyətləridir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Yaxın Şərq ölkələrində tətbiqi sənət xüsilədə xalçaçılıq sənətinin öyrənilməsi sahəsində müvafiq tarixi dövrə aid əlavə material kimi istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Lavysh K.A. Belarusiyanın orta əsr şəhərləri sənətində Şərq və Bizans mədəniyyətinin bədii ənənələri (X-XIV əsrlər). Minsk, Belarusiya Elmi, 2008. 208 s.
2. Starodub T.X. İslam dünyası: XII-XVII əsrlərə aid bədii mədəniyyət, memarlıq, təsvir, ornament, xəttatlıq. M. : Vostochnaya Literatura, 2010. -- 255 s.
3. Piotrovski M.B. Müsəlman sənəti. Çin və Avropa arasında Sankt-Peterburq: Dövlət. Ermitaj Muzeyi, 2008. - 24 s.
4. Zelentsova O.V., Kuzina I.N. 2007-ci ildə Vladimir şəhərinin 13-cü məhəlləsindəki qazıntıların bəzi nəticələri // Vladimir-Suzdal torpağının arxeologiyası: Elmi seminarın materialları. Problem 2. M. , 2008. - S. 127-136.
5. Yakhont O.V. Sənət əsərlərinin qorunması, bərpası və aidiyyəti problemi. Moskva: Scan Rus, 2010. - 466 s.

Şərq xalçalarının kompozisiya xüsusiyyətləri XÜLASƏ

Dekorativ tətbiqi sənət insanların əmək fəaliyyəti prosesində yaranıb və onların həyatı və həyat tərzini əks etdirən şəkildə bağlı olan xalq sənətidir. Buna görə dekorativ tətbiqi sənət geniş kütlələrin sənəti hesab oluna bilər. Tarixi inkişafın bütün mərhələlərində xalq sənət-

karlığı əsərləri maddi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olaraq qalmaqla yanaşı, eyni zamanda insanların mənəvi dəyərlərin vacib bir hissəsidir.

Xalq dekorativ sənətinin ənənələrindəki əsas amil material, onun işlənməsi texnikası, əşyaların istehsal xüsusiyyəti, həmçinin obrazı təcəssüm etdirmə prinsipləri və metodlarıdır.

Особенности композиции восточных ковров

РЕЗЮМЕ

Декоративноприкладное искусство появилась в процессе деятельности человека и являлась народным искусством будучи неотъемлемой частью их жизни и образа жизни. Следовательно, декоративное прикладное искусство можно считать искусством масс. Во всех периодах исторического развития произведения народного творчества, являясь неотъемлемой частью материальной культуры, также является важной частью моральных ценностей людей.

Основным фактором традиций народного декоративно-прикладного искусства является материал, техника его обработки, особенности производства предметов, а также принципы и способы воплощения образа.

Composition features of oriental carpets

SUMMARY

Decorative applied art is a folk art that originated in the process of people's labor activity and is inextricably linked with their life and lifestyle. Therefore, decorative applied art can be considered the art of the masses. At all stages of historical development, works of folk art remain an integral part of material culture, but also an important part of people's spiritual values.

The main factor in the traditions of folk decorative art is the material, the technique of its processing, the production features of objects, as well as the principles and methods of embodying the image.

Bəşirova Nübar

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr tələbəsi

XVII-XVIII ƏSR QƏRBİ AVROPA İNCƏSƏNƏTİNİN APARICI ÜSULLARI BAROKKO VƏ KLASSİZİZMİN TƏDQIQI

Açar sözlər: *klassisizmin, barokko, avropa, mədəniyyət, incəsənət*

Ключевые слова: *классицизм, барокко, европа, культура, искусство*

Key words: *classicism, baroque, europe, culture, art*

XVII əsr Yeni dövrün milli-mədəni inkişafında müstəsna rol oynadı. XVII əsrdə avropalıların dünya haqqında elmi və fəlsəfi fikirləri də nəzərəcarpacaq dərəcədə zənginləşdi. Bu dövrdə Qərbi Avropanın qabaqcıl ölkələrində kapitalist istehsal üsulunun inkişafı, kapitalist münasibətlərinin formalaşması burjuaziyanın bir təbəqə kimi müstəqil sinfə çevrilməsini təmin etdi. F. Bekon və R. Dekart burjua fəlsəfəsinin baniləri oldu.

Təbiəti dərk etmə əsasında elmi-fəlsəfi metodun işlənməsi ideyasını ilk dəfə yeni dövr elminin ilk filosofu F. Bekon (1561-1626) qarşısına məqsəd qoydu. Bekonun fikrincə idrakın ali vəzifəsi təbiətin ram edilməsi və insan həyatının yaxşılaşdırılmasıdır. İlk dəfə məhz F. Bekon orta əsr sxolastik təfəkkür üslubunun yox edilməsinin və yeni elmi-fəlsəfi metodologiyanın işlənməsinin zəruriliyini dərk etdi. Bekon üçün fəlsəfə ilk növbədə elmlərin metodologiyasıdır. Bekonun əsas əsərləri «Yeni orqanon», «Yeni Atlantida», «Mənəvi, iqtisadi və siyasi təcrübələr»dir. Elmlərin genişləndirilməsi və məziyyəti» və «Yeni orqanon» əsərlərində

fəlsəfəyə giriş verilərək praktiki həyatda elmi biliklərin vacibliyi qeyd edilir, bu vaxtadək elmi tərəqqiyə mane olan cəhətlərin üzə çıxarılmasına cəhd edilir, ağılı hər cür bütəldən xilas edib, elmlərin islahatını keçirmək və aristotelçi-sxolastik metodu ifşa etmək yolları axtarılır. Eksperimental təbiət elmləri Bekon üçün yeganə nümunə idi. O, fəlsəfəni məhz belə təməl üzərində qurmaq istəyirdi.

R.Dekart (1596-1650) da, Bekon kimi biliyin əsas məqsədini onun insana xidmət etməsinə görə gördü. O, fəlsəfəni «ciddi elmlər» səviyyəsinə qaldırmağa cəhd edirdi. Onun fikrincə fəlsəfə universal riyaziyyat olmalıdır. Dekartın dünyagörüşündə «metafizika» deyil, fizika – təbiət haqqında təlim həlledici əhəmiyyətə malikdir. Fizika, kosmologiya və riyaziyyatı Dekart filosof kimi deyil, alim kimi şərh edir. Dekart — analitik həndəsənin yaradıcılarından. Mexanikada hərəkət və sükunətin nisbiliyi, təsir və əkstəsir qanunlarını formalaşdırıb. Optikada işığın sınıması zamanı sinusların daimi münasibəti qanununu əsaslandırıb, göy qurşağının riyazi nəzəriyyəsini inkişaf etdirib. Kosmoqoniyada günəş sisteminin təbii inkişafı haqqında fikir söyləyib. Dekart həmçinin cəbri işarələr sisteminin yaradıcısıdır ki, muasir elmdə bu, cüzi dəyişikliklərlə saxlanmaqdadır. Dekartın kosmoqoniya və fizikası insan haqqında təlimlə tamamlanır. Dekart fiziologiyasının əsasını Qarveyin qan dövrünü nəzəriyyəsi təşkil edir. Dekart rəasionalizm – idrakda ağılın birinciliyini, onun hissi qavrayışdan asılı olmadığını qəbul edən nəzəriyyə tərəfdarı idi.

Fəlsəfədə rəasionalist hərəkət və klassisizm bir sıra ümumi cəhətlərə malik idi. Rəasionalizm metodologiyasını Dekart «Metod haqqında düşüncələr» (1637) əsərində ifadə edib. Dekartın öz estetik nəzəriyyəsi olmasa da, məktublarında o, gözəllik anlayışı, klassisizmin bəzi prinsipləri olan düzgünlük, aydınlıq, təmizlik haqqında fikirlər söyləyir. Fəciəvilinin rolu haqqında da onun müəyyən baxışları var. Dekartın davamçıları olan karteziyançılar öz estetik təlimləri ilə yalnız XVIII əsrin I yarısında çıxış edə bildilər. Onların ən görkəmli nymayəndəsi «Gözəllik haqqında təcrübələr» (1741) əsərinin müəllifi Andredir.

Dövrün bütün bu dəyişiklikləri incəsənətdə də öz əksini tapır. XVII əsrdə Avropada incəsənətin bütün növlərini – bədii ədəbiyyat, musiqi, teatr, memarlıq və təsviri sənəti əhatə edən 2 yeni üslub – barokko və klassisizm bərqərar oldu. Barokko dünyaya klassik əsərlər yaradan yazıçılar, rəssamlar, memarlar, musiqiçilər bəxş etdi. Lakin bu sənət sahələrinin heç biri öz cəsarət və novatorluğu ilə musiqiyə çata bilməzdi. Musiqi tarixində yeni dövrün başlanmasını opera, kantata, oratorianın yaranması, fuqa, konçerto qrosso, ansambl və solo sonatalarından ibarət instrumental musiqinin intensiv inkişafı təsdiq edir. XVII əsr və XVIII əsrin əvvəllərində barokko cizgiləri İtaliya və Almaniyanın musiqi sənətində özünü daha aydın büruzə verir. Fransada bu dövrdə klassisizm də mövcud idi. XVIII əsrin əvvəllərində Avropada barokko ilə yanaşı «zərif üslub» (qalant üslubu) da inkişaf edir. Bununla belə, XVII əsr və XVIII əsrin I yarısının görkəmli sənətkarlarının bir qismi nə barokko, nə də digər bədii üslub çərçivəsinə sığmırdı. İ.S.Bax, Hendel, K.Monteverdi, A.Vivaldi və b. buna misaldır. Bu dövrün musiqisi XVI əsrdə hökmranlıq edən klassik xoru və dini mövzuları inkar edir. Musiqili dram, o cümlədən musiqi simfonizminin formalaşmasının mühüm sələfi olan opera janrı inkişaf edir. Klavdio Monteverdinin (1567-1643) «Orfey», «Poppeyin tacqoyma mərasimi», Can Batist Lüllinin (1632-1687) «Armida» və opera sənətinin digər şah əsərləri buna misaldır.

Latınca «klassisus» — nümunəvi sözündən olan klassisizm doğrudan da klassikaya əsaslanaraq bədii və mənəvi ideala çevrilən mükəmməl sənət əsərləri yaradır. Bu üslubun yaradıcıları hesab edirdi ki, obyektiv olaraq mövcud olan gözəllik qanunları da ağılın köməyilə dərk edilir, incəsənətin məqsədi – insanın və dünyanın məhz bu qanunlar üzrə dəyişdirilməsi, idealın real məkanda həyata keçirilməsidir.

«Klassisizm» adını bu cərəyana XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində romantizmin nümayəndələri vermişlər. Rüşeymləri intibah dövründə İtaliyada yaranan bu üslub Fransada şair Malerb və nasir Keyz de Balzak tərəfindən əsaslandırılıb. Şaplen, abbat Dubinyak, Bualo, Filebyen və b. fransız klassisizminin nümayəndələridir. Simon Buye Fransa saraylarında bu

dövrə rəsmi incəsənət olan barokkonun başçısı idi. Barokko ilə yanaşı klassisizm və pealizm də formalaşır. Məşhur rəssamlardan qrotesk ustası Kallo, Corc de La Tur, Lenen qardaşları realizm ənənələrini davam etdirir. N.Pussen fransa təsviri sənətində klassisizm cərəyanının əsasını qoyur. Müasirləri içərisində yalnız mənzərə ustası Klod Lorrenin adı onunla yanaşı çəkilə bilər. XVII əsrdə Fransada rəssamlıq ədəbiyyat qədər xaricdəşöhrət tapmır. Təsviri sənətdə irəliləyiş etmək üçün Fransanın Bədii Akademiyasına virtuoz sənətin formal qaydalarını işləmək tapşırılır. O dövrün məşhur bədii tənqidçisi Frear de Şambre «Rəngkarlığın təkmilləşdirilməsi ideyası» (1662) əsərində incəsənətin kortəbii inkişafına qarşı çıxırdı.

Parisdə kral sarayı olan Luvrun əsas, şərq fasadının tikintisi (1667-1673/8) üçün elan edilmiş müsabiqədə heç kəsin tanımadığı memar Klod Perro qalib gəldi. O, XVI əsr memarları Lesko və Lemersyenin başladığı işi davam etdirdi. Yetkin fransız klassisizminin bu abidəsi Avropanın bir çox ölkələrinin dövlət müəssisələri və başçılarının iqamətgahı üçün nümunə oldu.

Heykəltəraşlıq

XVII əsrin II yarısında klassisizm mütləqiyyətin şöhrətlənməsinə xidmət edən rəsmi saray üslubuna çevrildi. Nəhəng kral iqamətgahı saraylarının zallarını (xüsusən Versal), park xiyabanlarını bəzəyən heykəltəraşlıqdan klassik ciddilik və harmoniklikdən daha çox təntənə və dəbdəbə tələb olunurdu. İtalyan barokkosunun ənənələri, xüsusən də Lorenso Bernininin yaradıcılığı bu işə təkan verdi.

Romada Bernininin şagirdi olan heykəltəraş Fransua Cirardon ömrünün çox hissəsini Şarl Lebren və Andre Lenotarla birgə Versal parkının tərtibatına həsr edib. Onun bütün əsərləri texniki cəhətdən yüksək səviyyədə olub, klassisizm və barokko cizgilərini birləşdirir.

1683-cü ildə Vandom meydanında Cirardonun yaratdığı XIV Lüdovikin monumental atlı heykəli 1789-1799-cu illərdə fransız inqilabı dövründə məhv oldu. Bu heykəl Roma imperatoru Mark Avrelinin heykəlini xatırladı.

Antuan Kuazevoks da Cirardon kimi Versalda çox işləmiş, Döyüş zalı və Güzgülü qalereyanın tərtibatı ilə məşğul olmuşdur. «XIV Lüdovikin Reyn çayından keçməsi» əsərində heykəltəraş kralın fiqurunu digərlərinə nisbətən xeyli qabarıq düzəldib, halbuki digər fiqurlar səth üzərində güclə seçilir.

Pyer Püce o dövrün ən istedadlı sənətkarı – rəssam, memar, heykəltəraş idi. Versaldan uzaqda, əsasən Tulon və Marseldə işləyən sənətkarın yaradıcılığında Bernini və klassisist teatrın təsiri hiss edilir. «Makedoniyalı İskəndər və Diogen» (1692), «Milon Krotonski» (1682) və s. onun məşhur əsərlərindəndir.

Beləliklə, XVII əsr fransız hekəltəraşlığı özündə klassisizm və barokko cizgilərini birləşdirərək bu üslubların dərin daxili qohumluğunu üzə çıxarır. Zahirən bir-birinin əksi kimi görünən bu üslublar, əslində eyni məqsədə çatmağın müxtəlif yollarıdır.

Rəngkarlıq

XVII əsrin əvvəlində Fransada əsas rəngkarlıq mərkəzi Paris yox, şərq əyaləti olan Lotaringiya və onun əsas şəhəri Nansi idi. Bu dövrün məşhur rəssamlarından biri Corc de Latur (1593-1652) idi. Onun müraciət etdiyi mövzular məişət (məs. «Qumarbaz») və dini mövzular idi («Müq. Sebastyan», «Dülgər Yusif»).

XVII əsr Fransa rəngkarlığında klassisizmin banisi, yaradıcılığı fransız klassisizminin zirvəsi olan Nikola Pussen (1594-1665) hərtərəfli savada malik, antik ədəbiyyatı gözəl bilən bir insan idi. Homer və Ovidi – onun ən sevimli müəllifləri idi. Pussenin müraciət etdiyi mövzular – mifologiya, antik tarix, Əhdi-Ətiq və əhdi-Cədid hekayələri və s. idi. Əsas əsərləri: «Flora səltənəti» (1631), «Arkad çobanları», «Germanikin ölümü» (1627), «Döyüş», «Yatmış Venera» (1620), «Tankred və Erminiya» (1630) və s. -dir. Rəssamın yaradıcılığında mühüm yeri 50-ci illərdən sonra daha çox müraciət etdiyi peyzaj janrı tuturdu. Məs. «Gerkules və Kanusla peyzaj» (1640), «Polifemlə peyzaj» (1649-cu il. Polifem – qədim yunan mifologiyasında təpəgöz) və s. -dir.

Çak Kallo (1592\3 – 1635) ümumi mövzu ilə birləşən qrafik silsilələr işləyirdi. Faciəvi mövzular onu daha çox cəlb edirdi. «Dilənçilər» (1622), «Müharibənin kiçik bəlaları» (1632), «Müharibənin böyük bəlaları» (1633) və s. Bundan başqa, «Kadril amfiteatrda» (1617), «Kapriççi» (1617) seriyası və s.

Klod Loren. (1600-1682) Əsil adı Klod Celledir. Lotaringiyaya (fransızca Lorraine) görə belə adlanıb. O, öz həyatını XVII əsr Fransası üçün nadir hadisə olan klassik peyzaja həsr edərək fransız peyzajı ənənələrinin banisi sayılır. Məsələn, «Günorta» (1651), «Axşam» (1663), «Səhər»(1666), «Gecə»(1672) və s.

XVII əsrin I yarısında Fransada realist cərəyanın inkişafı Lenen qardaşlarının – Antuan, Lui və Matyenin adı ilə bağlıdır. Bunlardan Lui daha məşhurdur. «Kəndli süfrəsi», «Yeməkdən əvvəl dua» (1645), «Atlının dayanması», «Südçü ailəsi» (1640), «Dəmirçixana» və s. onu daha çox tanıtmışdır.

XVIII əsrin ortalarında (maarifçilik dövründə) klassisizm üçün təkamül dövrü olur. Bu, ilk növbədə bədii əsərlərin ideyası ilə əlaqədar idi. Siyasi azadlıq uğrunda mübarizədə meydana çıxan mövzu və konfliktlər (ziddiyyətlər) ön plana çəkilir (Volter, Lemyer). Fransa inqilabı dövründə klassisizmdə antifeodal tendensiyalar inkişaf edir (M. C. Şenye, David). Napoleon imperiyası zamanı isə klassisizm öz ideya-estetik məzmununu və dəyərini itirərək XIX əsrin əvvəllərinin rəsmi estetik doktrinasına çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Яйленко Е.Н. Мастера и шедевры эпохи барокко. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2015. 297, [6] с.: цв. ил. , 27 см.

2. Михайлова А., Позднякова Н., Гиллярова И., Лев Я. Барокко [Электронный ресурс]: Архитектура. Скульптура. Живопись. М. 2000

3. Гнедич П. П. История искусств: живопись, скульптура, архитектура. Москва: Эксмо, 2005

XVII-XVIII əsr Qərbi Avropa incəsənətinin aparıcı üsulları barokko və klassisizmin tədqiqi

XÜLASƏ

XVII-XVIII əsr Avropa ədəbiyyatında ən müxtəlif istiqamətlərin yaranması dövrüdür. Bu dövrdə incəsənətinin aparıcı üsulları barokko və klassisizmin tədqiqi məqalənin əsas tədqiqat istiqamətlərindəndir. Belə ki, barokko üçün ansambllara meyl, təmtəraq, möhtəşəmlik, bayram əhval-ruhiyyəsi səciyyəvidir. Bu mədəniyyət kübar həyat tərzini, xüsusilə saray həyatını üstün tutmuşdur. Yeni dövrdə bədii mədəniyyətin inkişafı və rəşadətçi fəlsəfəsi təliminin yaranması klassisizm cərəyanının təşəkkülünün əsas səbəbi oldu. Bu təlimin banilərindən biri olan Rene Dekart insan ağına yüksək qiymət verərək onu yeganə idrak vasitəsi hesab edir. Məhz bu təsəvvürlər incəsənətdə yeni üslubun – klassisizmin formalaşmasına gətirib çəxardı. Üslub sistemi baxımından klassisizm barokkoya nisbətən daha bitkin, zərif, mükəmməl və ciddi.

Ведущие техники Западно-Европейского искусства XVII-XVIII веков изучение барокко и классицизма

РЕЗЮМЕ

XVII и XVIII века – период зарождения самых разнообразных течений в европейской литературе. Изучение барокко и классицизма – ведущих художественных методов этого периода – является одним из основных направлений статьи. Таким образом, для ансамблей барокко характерны тенденция, роскошь, величие, праздничное настроение. Эта культура предпочитала аристократический образ жизни, особенно дворцовый. Развитие художественной культуры в новый период и появление учения о философии рационализма стало основной причиной формирования направления классицизма. Один

из основоположников этого учения Рене Декарт высоко ценил человеческий разум и считал его единственным средством познания. Именно эти идеи привели к формированию нового стиля в искусстве – классицизма. По стилевой системе классицизм более исчерпанный, элегантный, совершенный и серьезный, чем барокко.

Leading methods of Western European art of the XVII-XVIII centuries study of barocco and classicism

SUMMARY

The seventeenth and eighteenth centuries are a period of emergence of the most diverse trends in European literature. The study of Baroque and Classicism, the leading methods of art in this period, is one of the main research areas of the article. Thus, for Baroque ensembles are characterized by a tendency, luxury, grandeur, festive mood. This culture preferred the aristocratic way of life, especially the palace life. The development of artistic culture in the new period and the emergence of the doctrine of the philosophy of rationalism became the main reason for the formation of classicism. One of the founders of this teaching, Rene Descartes, highly valued the human mind and considered it to be the only means of cognition. It was these ideas that led to the formation of a new style in art – classicism. In terms of style, classicism is more exhausted, elegant, perfect and serious than Baroque.

Rzazadə Nuranə Namiq qızı

ADPU, magistrant

Elmi rəhbər: Musayeva Elnarə Nəsrəddin qızı

“BREDALASININ ALINMASI”. DIEGO VELASKES

Açar sözlər: *Diego Velaskes, Breda, İspaniya, barokko, simvolizm*

Ключевые слова: *Диего Веласкес, Бреда, Испания, барокко, символизм*

Keywords: *Diego Velasquez, Breda, Spain, baroque, symbolism*

XVII əsrdə iki yeni üslub: barokko və klasisizm üslubu meydana çıxdı. Hər iki üslub bədii yaradıcılığın bütün sahələrinə ədəbiyyata, musiqiyə, teatra, memarlığa və təsviri incəsənətə təsir göstərmişdir. Barokko incəsənəti təsviri sənətdə təmtəraqlı obrazları ilə seçilirdi. Ona kontrast, gərginlik, illuziya və obrazların dinamikası kimi xüsusiyyətlər xasdır. Boyakarlıqda barokko üslubunda romantizm və klassizimdən fərqli olaraq təbii gözəllik və görkəm öz mahiyyətini itirərək, yerini “yöndəmsizliyə”, dəb-dəbəyə vermiş olur.

XVII əsr İspaniyanın iqtisadi və sosial böhran içində olmasına baxmayaraq bütün sənətlərdə yüksək inkişafın gətirdiyi dövr kimi xarakterizə olunur. Həmin illərdə İspaniyada ərsəyə gələn sənət nümunələri dünyaya ixrac edilirdi. İspaniya bütün sahələrdə: ədəbiyyatda, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda və s. çox böyük və keyfiyyətli bədii dilə sahib idi. Adı çəkilən sahələr sənət tarixinə çox əhəmiyyətli və keyfiyyətli töhfələr miras qoymuşdur.

O dövrün sənətkarlarının əksəriyyətinin məqsədi xalqa daha anlaşılan bədii dildə kompozisiyalar hazırlanması olmuşdur. Niyə dövrün sənətkarlarının belə bir sadə niyyəti var idi? Çünki əsərlər güclü insanlar tərəfindən maliyyələşdirilirdi: kral, papa və ya ümumi aristokratik cəmiyyətlər. Bu insanlar özlərindən aşağı səviyyələrdə hesab etdikləri xalq incəsənətində müəyyən bir iz qoymaq istəyir həm də bu cür göstərişli əsərlərə öz güc və qüdrətlərini nümayiş etdirməyin bir yolu kimi baxırdılar. Bu səbəbdən əsərlər çox böyük ölçülərdə və göstərişli hazırlanırdı.

Diego Velaskes “barokko” bədii cərəyanın görkəmli nümayəndəsi olub. Velaskes incəsənət tarixində ən vacib İspan rəssamlarından biri və **ümumbəşəri rəngkarlıq sənətinin ustası** sayılır.

Diego Velaskes 1599-cu ildə İspaniyanın **Sevilya şəhərində** anadan olmuşdur. Velaskes, sərt təbiətli yaşlı bir rəssam olan Frasko de Herrera ilə bir ilə yaxın müddətdə çalışdıqdan sonra, 12 yaşında olarkən, pis rəssam lakin yaxşı müəllim olan Francisco Paçekonun şagirdi olub, beş il onunla işləmişdir. Müəllimi Sevilyadakı sənət adamlarına yaxın olduğundan, Velaskes dövrün ədəbiyyat və sənət dəyişikliklərini yaxından təqib etməyə başlamış və gələcəkdə saray rəssamı kimi fəaliyyət göstərməyində müəlliminin rolu olmuşdur. Rəssam olaraq qısa zamanda məşhur olan 17 yaşlı belə olmayan Velaskes şəhər rəssamları lojasına qəbul edildi. “Saka” onun Sevilyada çəkdiyi erkən yaradıcılıq əsərlərindəndir.

“Bredanın təslim olunması” müəllifin ən məşhur əsərlərindən biri olub. Buen Retiro sarayı üçün 1634-1635-ci illərdə çəkilmişdir. **Velaskes** bu əsəri 1634-cü ildə işləməyə başlamış və 1635-ci ilin yazına qədər bitirdiyi məlumdur. Əsərdə 5 iyun 1625-ci ildə Breda şəhərində baş vermiş tarixi əhəmiyyətli hadisə canlandırılır. Belə ki, qeyd olunan bu tarixdə Breda təslim olaraq, uzunmüddətli mühasirəyə son vermişdi. Tarixi mənbələrdə General Ambrosio Spinolanın rəhbərliyi altında İspanların şəhəri mühasirəyə alması və düşmənin aclıqdan təslim olması qeyd olunur.

Bredanın mühüm strateji əhəmiyyəti İspan monarxiyasının Birləşmiş Əyalətlərə qarşı uzunmüddətli müharibəsinin ən mübahisəli şəhərlərindən birinə çevirmişdi. 1621-ci ildə İspaniya Kralı IV Filip taxta çıxdıqdan sonra atəşkəsi bitirdi və müharibə yenidən alovlandı. IV Filipin niyyəti digər fəthlər üçün maneə edəcəyi vacib meydanı bərpa etmək idi.

Bu səbəbdən Buen Retiro Sarayının səltənətli kralı IV Filip hakimiyyətinin hərbi qələbələrini əzəmətli rəsm əsərləri ilə bəzəmək qərarına gəlir və hamıdan ən parlaq qələbəni təsvir olunmasını tələb edir. Həmin əsərlərdə sarayın digər rəssamları ortaya bir iddia atmışdılar ki, kralın sevimlisi olan Diego Velaskes portretdən başqa janrda işləyə bilmir. Kral IV Flippin saray rəssamları üçün elan etdiyi rəsm müsabiqəsinin bir səbəbi də bu əsassız dedi-qodulara son qoymaq idi. Belə ki, Velaskes çox sevən kral onun nəyə qadir olduğunu da şübhəsiz ki, yaxşı bilirdi. Rəssam Diego Velaskes də əsərində həmin günün bir epizodunu əks etdirir. Bu zaman Velaskesin rəsm əsəri üçün seçdiyi tarixi an olur.

Bəzi mənbələrdə Velaskesin əsər üçün Kalderon Barca tərəfindən hazırlanan “El Sitio de Breda” komediyasındakı bəzi hissələrdən ilham aldığı vurğulanır.

“Bredanın təslim olunması” əsəri Hollandiyanın Breda şəhərini İspaniyanın fəth etməsini və şəhərin açarlarının İspan əsgərlərinə verilməsini təsvir edir. Bu əsər bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məsələn, nizələr əvvəldən çəkilməmişdi. Velaskes onları daha sonra əlavə etməyə qərar verib. Müəllif yaratdığı əzəmətli kompozisiya ilə şübhəsiz ki, bütün deyilən əsassız iddaların qarşısını alır.

Velaskes izləyicisini yalnız qeyri-adi şərhəci səhnələr və hava şəraitini sənətkarlıqla əks etdirməsi ilə deyil, həm də hekayə bacarığı və bütün rəsm elementlərini müəyyən bir məzmunla bəzəmək qabiliyyətini ortaya qoyan bir şah əsəri ilə qarşılaşdırır.

Çoxsaylı alimlərin də qeyd etdiyi kimi, bu adi bir qələbə və ya döyüş idealları şəklində qeyd olunan bir əsər deyil; əsərin fonunda açıq şəkildə müharibə və ölümdən bəhs olunur. Ancaq rəssam diqqətimizi ön plana cəmləşdirir. Burada qalib general sülhün rəmzi olan açarı xoşməramlı bir jestlə məğlub düşmənin özündən alaraq müharibənin bitməsindən daha çox yaxınlaşan sülhün elanını əks etdirir.

Digər intibah rəssamları da təslim səhnəsini müxtəlif cür təsvir etmişdi. Onların əsərlərində məğlub olan sərkərdələr tez-tez at üstündə görünür və ya taxta çıxan qalibə itaətkarlıqla yanaşılması vurğulanırdı və s. Velaskes isə əsərində bu anı belə vurğulayır: “Spinola hörmətini bildirmək üçün atından enmiş və sözün əsl mənasında bərabər hüdüdlərdə Nassau ilə üz-üzə dayanmışdır. Hollandiyalı dizini əyməyə və şəhərin açarlarını uzatmağa başlayanda Spinola əlini çiyinə qoyaraq onu dayandırır. Bu cəngavər jest, İspan ordularının gücünü tamamlayan nəcib bir ruhu ortaya qoyur.

Kompozisiyanın hər iki tərəfində Velaskes, qarşı tərəfin kiçik kontingentlərini göstərir. İspan tərəfi, izləyicinin sağında, rəsmə məşhur adını vermiş və İspan silahlılarının məğlub olmasına işarə edən nizələrlə doludur. Digər tərəfdən daha kiçik bir qrup piyada qoşunu bir qədər qeyri-mütəşəkkil görünür; sanki müharibə bu döyüşçülərin taleyüküdür. Nassaudəri və qəhvəyi şalvarda, qırçınlı yaxalıq və sol əlində qara papaq ilə göstərilir. Spinola qızılı bəzəkli maviyə bənzər zireh, dəri çəkmələrlə təsvir edilib. Sol əlində qara şlyapa, həmçinin iqtidar simvolu olan dəyənək var.

Ancaq Velaskes normal bir təslimətməni təsvir etmir, əksinə Spinolanı məğlub olanları alçaltmamaq üçün məğlubları zirvəyə qaldırır. Beləliklə, kompozisiyanın mərkəzi açar və iki generaldır. İspan qoşunları sağ tərəfdə, atın arxasında, təcrübəli döyüşçülər kimi təmsil olunur. Solda isə gənc və təcrübəsiz döyüşçülərdən ibarət qrup təsvir olunub. Əsərin sağ tərəfində bizə doğru baxan üzərində ağ lələkli şlyapalı adamın Velaskesin təxmin edilən avtoportreti olması fikirləri də irəli sürülür. Arxa planın sol tərəfində dumanlanaraq havaya qalxan tüstü Bredanın mənzərəsini vurğulayır. Kompozisiya iki düzbucaqlı hissədən ibarətdir: biri insan qrupunu, digəri isə mənzərəni təşkil edir.

Velaskes arxa fonda Breda və ətrafında çox dəqiq görünməyən bir mənzərə təsvir edib. Justinonun başının üstündə Qara bənd deyilən istehkamların nizamsız quruluşunu da görə bilərsiniz. Rəssam təslim səhnəsi ilə o günün əzəmət ruhunu əks etdirə bilmişdi.

Rəssam simvolizmdən istifadə edərək diqqətimizi birbaşa soldakı əsgərlər və ispanlara çəkir. İki general mesajı fəvqəladə bir səmərəliliklə çatdıran bir görüntü meydana gətirir və tarixçilər bunu həm hədsiz simvolizmi ilə həm də xristian ikonografiyası ilə əlaqələndirirlər.

Dahi Velaskes, bütün ritorikaları ortadan qaldıraraq bunun əvəzinə ən düz və ən təsirli vasitələrlə məzmunun tamaşaçıya çatdırmaq üçün ideal formulu kəşf edərək bunu kətana köçürür. İki generalın sadə jesti bir mesajı ötürmək üçün kifayət edir.

“Breda qalasının alınması”, “Las Meninas” istisna olmaqla, Velaskesin ən böyük əsərlərindən biridir və əlbəttə ki, ən mürəkkəbidir. Həm də fərdi fiqurların və qrupların ən çox iki və ya üç hazırlıq eskizindən istifadə edərək birbaşa kətana çəkilməsi nadir hallarda rast gəlinir. Velaskes fərqli fiqur və motivlərə bir çox kiçik düzəlişlər etmişdir. Boyanı dəqiq toxunuşlarla tətbiq edərək, bütün dövrlərin ən yaxşı tarixi səhnəsi ilə yanaşı rəssamlıqda texniki imkanların heyrtləndirici bir gücünü də rəng vasitəsilə yaratmağa nail olmuşdur.

Məqalənin aktuallığı: məqalədə məşhur İspan rəssamı Dieqo Velaskesin “Breda qalasının alınması” əsərinin bədii xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Dieqo Velaskes yaradıcılığında tarixi və məişət janrında işlənmiş əsərlərin elmi təhlili həyata keçirilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Təhlil zamanı əldə etdiyimiz nəticələr ümumtəhsil və ali təhsil məktəblərində “Təsviri İncəsənət” kursunda tədris materialı kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. H.Elliot “A Palace for a king : The Buen Retiro and the Court of Philip IV”, Madrid, 1980, s. 185-194.
2. Brown Jonathan and Garrido Carmen. “Velazquez: The Technique of Genius” Madrid, Encuentro, 1998, s. 81-92.
3. Jonathan Brown “Painting in Spain”, 2005, s. 132-133.
4. Wolf N. “Diego Velazquez” (Çeviren: M. T. Yalın). İstanbul: Remzi Kitapevi, 2002, 205 s.
5. Yetkin S.K. ”Büyük Ressamlar” Ankara: Palme Yayıncılık, 2009, 140 s.

“Breda qalasının alınması”. Dieqo Velaskes

XÜLASƏ

XVII əsrdə Avropada barokko üslubu yarandı. Bədii yaradıcılığın bütün növlərinə ədəbiyyata, musiqiyə, teatra, memarlığa və təsviri incəsənətə təsir göstərir. Barokko incəsənəti

təmtəraqlı obrazları ilə seçilirdi, ona kontrastlıq, gərginlik, illuziyalıq və obrazların dinamikası məxsusdur. Rəssamlıqda barokko üslubu romantizm və klassizimdən fərqli olaraq təbii gözəllik və görkəm öz mahiyyətini itirərək, yerini “yöndəmsizliyə”, dəb-dəbəyə vermiş olur. Barokko üslubu ilə çəkilmiş portretlər təbii gözəllik və çılpalıqdan, “vəhşilikdən” uzaqdır. Məqalədə həmin dövr rəssamı Dieqo Velaskesin ümumi yaradıcılığına nəzər salınır, onun “Bredanın təslim olunması” əsərinin üslubu xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Diego Velasques “Sдача Бреды”

РЕЗЮМЕ

В XVII веке в Европе зародился стиль барокко, который повлиял на все виды искусства: на литературу, музыку, театр, архитектуру и изобразительное искусство. Искусство барокко отличалось роскошными образами, для которых характерна контрастность, напряженность, динамичность образов, стремление к величию и пышности к совмещению реальности и иллюзии. В отличие от романтизма и классицизма, стиль барокко в живописи теряет естественную красоту и внешний вид, уступая место «уродству» и моде. Портреты написанные в стиле барокко далеки от естественной красоты, «дикости» и наготы. В данной статье изучается творчество художника того периода Diego Velasquesa, рассматриваются стилистические особенности его произведения «Сдача Бреды».

Diego Velasquez “Surrender of Breda”

SUMMARY

In the XVII century in Europe, the Baroque style arose. All types of art influence literature, music, theatre, architecture and fine art. The art of baroque was distinguished by its ornate images, which include contrast, tension, illusion and dynamics of images. Unlike romance and classicism, the baroque method in painting has lost its essence and place to "awkwardness" and fashion. Portraits made by the baroque method are far from natural beauty and nudity, "brutality". The article deals with the general nature of Diego Velasquez, the artist of that period, the stylistic features of his work "Surrender of Breda".

Mustafayeva Aytəkin Ayəddin qızı
ADPU-nin magistrantı

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ QARABAĞIN ƏKSİ VƏ MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *qaya rəsm əsərləri, memarlıq abidələri, dulusçuluq, zərgərlik, dekorativ tətbiqi sənət, xalçaçılıq*

Ключевые слова: *наскальные рисунки, памятники архитектуры, керамика, ювелирные изделия, декоративно-прикладное искусство, ковроткачество*

Key words: *rock paintings, architectural monuments, ceramics, jewelry, arts and crafts, carpet weaving*

Çoxəsrlik tarixə və zəngin bədii ənənələrə, dəyərlərə malik olan Azərbaycan təsviri sənətinin dünya səviyyəsində ümumi inkişafı ayrı-ayrı bölgələrdə bu mədəniyyətin zənginliyini görmək mümkün deyil. Azərbaycan dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu və Füzuli şəhəri yaxınlığında yerləşən azıx mağarası həqiqətlərini əks etdirən faktlar vardır. Azərbaycanın qədim diyarı olan Qarabağ ərazisində ən qədim maddi mədəniyyət nümunələri e.ə. VIII minilliyə təsadüf edir. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, sənətkarları, Qarabağ mədəniyyətində öz töhfələrini vermiş dünya incəsənətinin incilərindən sayılan Sultan Məhəmməd, Mir Seyid Əli və Sadiq bəy Əfşar ənənələrini uğurla davam etdirən Usta Qənbər Qarabaği, Mir

Möhsün Nəvvab, Xurşidbanu Natəvan, İbrahim Səfi, və s. sənətkarların milli təsviri sənətimizin yüksək bədii-estetik dəyərlərə malik nümunələrinin yaratıcıları kimi tanındı.

XIX əsrdə bölünmüş Azərbaycanımızın şimalında Şuşanın mədəni mərkəzə çevrilməsinin qanunauyğunluğu odur ki, Mənfur düşmənlər tariximizə heç vaxt unudulmayacaq “Gülüstən” və “Türkmənçay” kimi yaralar vursalar da xalqımız bu ölçüyə gəlməz mənəvi-psixoloji ağırlara öz mənəvi yüksəlişi ilə cavab verdi və hər zaman olduğu kimi cavab verməkdə davam etdiyini sübut edən məqamlar da bunu təsdiqləyir.

Etiraf etməliyik ki, Təsviri sənətin müxtəlif növlərində təsvirin incəliyinə və nüanslarına nail olmaq nə qədər çətindir, gördüklərimizin duyulması şərti və geniş bədii bütövlüyü ilə ifadəsi ondan da çətindir. Əsasən fikrin yığcam-bayatı tutumunda ifadə edilməsi həmişə çətin olub və bu yüksək sənətkarlığın göstəricisi sayılıb. Buna görə Qarabağ incəsənəti öz irsində əsasən xalça-palazların və divar rəsmlərinin, metalışləmə və ağacoyma nümunələrinin naxış örtüyündəki yüksək icra sənətkarlığının məhz belə yığcamlığa və qeyri-adi ümumiləşdirməyə kökləndiyini söyləmək mümkündür.

Ölkə Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin də əminliklə vurğuladığı kimi, biz heç şübhəsiz, dağıdılmış nə varsa, hamısını bərpa edəcəyik. Bu gün sizlərə onların bəziləri haqqında məlumat verməklə, belə abidələrin xalqımız üçün nə qədər qürurverici mənəvi dəyər olduğundan söz açmaq istəyirik. Müstəqillik dövründə rəssamlarımızın Qarabağa həsr olunmuş əsərlərinin sayı duyulası dərəcədə artmışdır. Buna həm də Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının təşkil etdikləri sərgi və müsabiqələr səbəb olmuşdur. Asif Azərelli, Sakit Məmmədov, İlqar Əkbərov, Əşrəf Heybətov, Səyyar Əliyev, qrafik əsərlərini qədim torpağı və onun tarixi-memarlıq abidələrini tərənnüm edən uğurlu sənət əsərlərini göstərmək olar. .

Kəlbəcər, Ağdam, Laçın rayonlarında qayaüstü rəsmlər, zəngin bəzəyə malik əmək alətləri və məişət əşyaları, öz gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə nadir olan qarabağ xalçaçılıq sənəti, zərgərlik bəzək əşyaları, zərifliyi ilə seçilən memarlıq abidələrini – məscidləri, məqbərələri, monastrları sarayları və kaşı naxışlarını da xatırlamamaq mümkün deyil. XIX əsrdə güclənməkdə olan Rusiya –Azərbaycan bədii və mədəni əlaqələrinin təsiri altında Qarabağ incəsənətində tədricən keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi və bu da milli incəsənətdə yeni realist xüsusiyyətlərin ortaya çıxması ilə nəticələndi. Mir Möhsün Nəvvab və Xurşudbanu Natəvanın yaradıcılığı unikal bir tarixi hadisədir. Orta əsrlərdə Qarabağ təsviri sənəti dekorativ tətbiqi sənətlə yanaşı, memarlıqla yaxın əlaqədə olmuşdur. Şuşa şəhərində dövrümüzədək çatmış monumental divar rəsmləri təsviri sənətdə xalq yaradıcılığı ənənələri ilə sıx bağlıdır. Mütərəqqi fikirli və xalqın sevilən şəxsiyyəti Natəvan 1886-cı ildə tərtib olunan, bu günə kimi MEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanan "Gül dəftəri" Natəvanın müxtəlif vaxtlarda çəkdiyi gül-çiçək, quş rəsmləri və ornamentləri ilə yanaşı bir neçə mənzərə əsərləri də vardır. Şuşa yaradıcılığı mədəniyyəti və incəsənətin ən görkəmli mərkəzi şairlər, musiqişünaslar, rəssamlar, zərgərlər, bədii tikmə ilə məşğul olan ustalar bir sənəti yox, bir neçə sənəti mükəmməl bilirdilər. Buna ən gözəl nümunə Mir Möhsün Nəvvabın yaradıcılığıdır. Xəttat və rəssam, şair və musiqişünas olan M.Nəvvab ornamental divar rəsmləri də çəkmiş, gözəl xətlə yazdığı əlyazma nüsxələrinin və şəxsi mətbəəsində litoqrafiya üsulu ilə çap etdiyi kitabların illüstrasiyalarını vermiş, gül və quş təsvirləri, portretlər yaratmışdır. Kitab qrafikası sahəsində uzun illər çalışmış Əmir Hacıyev, görkəmli heykəltəraş Cəlal Qaryağdı, dünya şöhrətli rəssam İsa İbrahimov, Altay Hacıyev, ustad boyakar Nadir Əbdürrəhmanov, Elturan Avalov, Ağəli İbrahimov, Valeh Məmmədov və s. sənətkarların Azərbaycan təsviri sənətində xüsusi yeri vardır Qarabağ təsviri sənətində növbəti keyfiyyət dəyişiklikləri XX əsrin əvvəlləri bu sənətin inkişafında yeni növ, janr və formaların, başlıcası isə demokratik satirik qrafika və dəzgah rəngkarlığının meydana gəlməsi prosesini müşahidə etmək olar. Qədim maddi mədəniyyət abidələrinin maraqlı, xüsusi əhəmiyyətli və elm üçün dəyərli hissəsini qayaüstü təsvirlər təşkil edir. Bu təsvirlərin əksəriyyəti kустar şəkildə bazalt daşına həkk edilmiş keçələrdən, ov səhnələrindən, yallıyabənzər oyunlardan, göy cisimlərindən,

qədim heyvanlardan və s. ibarətdir. Qayaüstü təsvirlərlə zəngin olan Kəlbəcər tarix diyarşünaslıq muzeyi 3500-dən çox “Qayaüstü təsvirləri”ni qeydə almışdır. “Qobustanın qardaşları” kimi tanınmış sal daşlar da məhz Kəlbəcər dağlarından tapılmışdı. “Soltan Heydər”, “Qurbağalı çay”, “Aydınqıllı”, “Gəlinqayası”, “Böyükdəvəgözü”, “Sərçəli” və s. yerlərdəki qayaüstü təsvirlərlə orta əsrlərdə daş üzərində oyma, yonma, cızma üsulu ilə bəzək açmaq və ya fiqur həkk etməklə bərabər, xalq ustaları daşdan müxtəlif məzmunlu heykəllər də düzəldirdilər. Dekorativ təsviri sənətin xalçaçılıq, zərgərlik, tikmə kimi sahələrində Dünya muzeylərinin bəzəyi olan Qarabağ xalçaları incə, zərif zərgərlik nümunələri sənətsevərləri, əsil gözəlliyi dəyərləri ilə valeh edir. Qarabağ miniatur məktəbinə istiqamət verərək Təbriz miniatur məktəbi böyük rol oynamışdır. Şamaxı, Bakı, Gəncə, Ərdəbil ərazilərində də miniatur sənəti yüksək inkişaf etsə də, bu məktəblər Təbriz məktəbi kimi təsiredici qüvvəyə malik olmamışdır. Buna görə Qarabağ miniatur məktəbində baş verən dəyişiklər də bilavasitə Təbriz miniatur məktəbindən asılı olmuşdur. Kitab illüstrasiyası kimi yaranıb formalaşan Qarabağ miniatur sənətinin təşəkkül tarixi XIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edildiyi haqqında fikirlər vardır. Qarabağın digər qədim tarixi şəhəri Ağdam, təəssüf ki, müharibə zamanı, demək olar, mənfur düşmənlər tamamilə dağıdılıb. Müharibədən əvvəl bu şəhərin gözəlliyi qeyri-adi memarlığa malik üçmərtəbəli Çay evi, nadir Çörək muzeyi ilə və s. əsrarəngiz abidələrilə məşhurlaşmışdır. Şuşa qalası və bir vaxtlar öz möhtəşəmliyi ilə seçilən Yuxarı Gövhər ağa məscidi burada yerləşir ən gözəl nümunələrdəndir. XII əsrdə Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti dövründə Araz çayı üzərində inşa edilmiş Xudafərin körpüləri Qumlaq və Xudafərin kəndləri arasındakı iki möhtəşəm körpüdən ibarətdir. On beş tağlı böyük körpü hələ də keçmiş əzəmətini qoruyur. Digər körpünün isə cəmi üç tağı qalıb.

Nəticə. Məlumdur ki, Qarabağ ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticələri göstərmişdir ki, müxtəlif mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı memarlıqda da inkişaf etmişlər. Əsasən Kəlbəcər, Ağdam, Laçın rayonlarındakı qayaüstü rəsmlər, zənginliyə malik olan bəzək əşyaları, əmək alətləri və bədii məişət əşyaları, gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə unikal olan xalçaçılıq sənəti, zərgərlik əşyaları və memarlıq abidələri–məscidlər, məqbərələr, kilsələri və kaşı na-xışlarını da mənbələrdə görmək mümkündür. Öz zənginliyinə və öz unikallığına görə Qarabağ mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin qabaqcıl və ayrılmaz hissəsi olub. XIX yüzilin ortalarında Qarabağda memarlıq məktəbi yaranmış və onun ən görkəmli nümayəndəsi Kərbəlayı Səfixan Qarabaği olmuşdur. Ağdamda məscid (1868-70), Şuşada Aşağı məscid (1874-75), Yuxarı məscid, yaxud Cümə məscidi (1883) və məhəllə məscidləri, indiki Füzuli şəhərində Hacı Ələkbər məscidi (1890), həmin rayonun Horadiz (1891-1908) və s. binaları tikdirmişdir. Təəssüf olsun ki Erməni vandalizimi tropaqlarımızı işğal etdikdən sonra orada sağ islahat buraxmamışdır və indiki vaxtda bizə abidələrdən yalnız bir neçəsi dövrümüzədək gəlib çıxmışdır. Qarabağ bölgəsində də miniatur sənətinin bu dövrdə yüksək inkişafı bunu aydın sübut edir.

Ədəbiyyat

1. M.F.Axundov adına Azərbaycanın Milli kitabxanası Bakı-2010
2. Azərbaycan incəsənəti, təsviri incəsənət, dekorativ tətbiqi sənət, memarlıq –Bakı Nəşiriyyat evi. 2010
3. Şəmsizadə N. D. Azərbaycan ideologiyası. Bakı: 1996, 65 s.
4. Əliyev Z. Qarabağ müharibəsi təsviri sənətdə // Kəsp. 2019.
5. Ziyadxan Əliyev. Memarlıq abidələri rəssamların gözlərində

Искусство в культуре Карабаха РЕЗЮМЕ

Известно, что результаты археологических исследований, проведенных на территории Карабаха, показали, что наряду с различными культурными образцами они развивались и в архитектуре. В Кельбаджарском, Агдамском и Лачинском районах также есть наскальные рисунки, богатые орнаменты, инструменты и художественные предметы быта, ковроткачество, ювелирные изделия и архитектурные памятники - мечети,

мавзолеи, церкви и плиты. Карабахская культура благодаря своему богатству и уникальности развивалась и стала неотъемлемой частью азербайджанской культуры. В середине 19 века в Карабахе была основана архитектурная школа, самым ярким представителем которой был Сафихан Карабахи из Кербелы. Мечеть в Агдаме (1868-70 гг.), Нижняя мечеть в Шуше (1874-75 гг.), Верхняя мечеть или Джума-мечеть (1883 г.) и соседние мечети, мечеть Гаджи Алекбара в современных Физули (1890 г.), Горадиз (1891-1908 гг.) В том же регион и др. построенные здания. К сожалению, армянский вандализм не оставил правильной реформы после оккупации наших земель, и сегодня у нас осталось всего несколько памятников. Об этом свидетельствует высокий уровень развития искусства миниатюры в Карабахском регионе в этот период.

Art in Karabakh Culture SUMMARY

It is known that the results of archeological research conducted in the territory of Karabakh showed that along with various cultural samples, they also developed in architecture. Rock paintings, rich ornaments, tools and artistic household items, carpet weaving, jewelry and architectural monuments-mosques, mausoleums, churches and tiles in the Kalbajar, Aghdam and Lachin regions are also available. Due to its richness and uniqueness, Karabakh culture has become an advanced and integral part of Azerbaijani culture. In the middle of the 19th century, an architectural school was established in Karabakh, and its most prominent representative was Safikhan Garabaghi of Karbala. Mosque in Aghdam (1868-70), Lower Mosque in Shusha (1874-75), Upper Mosque or Juma Mosque (1883) and neighborhood mosques, Haji Alakbar Mosque in present-day Fizuli (1890), Horadiz (1891-1908) of the same region, etc. . built buildings. Unfortunately, Armenian vandalism did not leave the right reform after the occupation of our lands, and today only a few monuments have come down to us. The high development of miniature art in the Karabakh region during this period clearly proves this.

Əlizadə Fatimə Azər qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr tələbəsi

ORTA ƏSR AVROPA RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA İKARUS ƏFSANƏSİ

Açar sözlər: *təsviri sənət, antik mifologiya, İkarus, Daidalos, PiterBreygel, Rubens*

Ключевые слова: *изобразительное искусство, античная мифология, Икар, Дайдалос, ПитерБрейгель, Рубенс*

Key words: *finearts, ancient mythology, Icarus, Daidalos, PeterBreygel, Rubens*

Yunan mifologiyasına aid bir əfsanəyə əsasən İkarus əfsanəsi rəsm, heykəl, ədəbiyyat, fəlsəfə kimi müxtəlif sahələrin maraq dairəsinə çevrilmişdir. Təbii ki, İkarus mifologiya mövzuları ilə maraqlanan digər sənətkarların da maraq dairəsində olan mövzu idi. Bu araşdırmanın məqsədi “İkarus”-un rəsm sənətindəki önəmini müəyyənləşdirməkdir. Beləliklə təsviri sənət ilə və mifologiya arasındakı münasibəti bir daha müxtəlif sənətkarların yaradıcılığında görəcəyik.

Əfsanəyə görə İkarın atası Dedal bir memardır. Sürgünə göndərildiyi Krit adasında Kral Minosun yanında işləməyə başlayır. Qardaş davasından sonra Poseydonun köməyi ilə taxta çıxan Minos Poseydon ilə razılaşmasına əməl etmir. Bundan qəzəblənən Poseydon Minosun həyat yoldaşı Pasifayanın bir buğaya aşıq edir. Pasifayanın bu buğadan Minotavr adlı yarı insan, yarı buğa oğlu dünyaya gəlir. Minos bu canlıyı gizlətmək istəyir. Bunun üçün Dedalı çağırıb onu həbs etmək üçün labirint tikməsinə əmr edir. Dedal onun bu istəyini yerinə yetirir.

Minos hər il şəhərdən 7 kişi və 7 qadını alıb bu labirintə qurban kimi göndərir. Artıq qurban vermək istəməyən TeseyDedalın köməyi ilə labirintdə Minotavrı öldürür. Minosun qızı Ariadna isə qəhrəman Teseyə aşiq olur. Labirinti inşa edən Dedalın köməyi ilə ikisi Krit adasından qaçır.

Bu xəyanəti öyrənən Minos çıxış bilinməsin deyə Dedal və oğlu İkarı bir qülləyə həbs edir. Amma Dedal quşların pəncərənin önünə buraxdıqları lələklərlə özünə və oğluna qanadlar düzəldib arı mumu ilə bellərinə yapışdırır. Havalanmazdan qabaq oğlunu xəbərdar edir: nə çox alçaqdan, nə də çox yüksəkdən uçmalıdır. Çox alçaqdan uçarsa qanadları nəmdən ağırlaşacaq, çox yüksəkdən uçarsa isə Günəş arı mumunu əridəcəkdir. Amma uçmaqdan məst olan İkar atasının bu xəbərdarlıqları unudur. Getdikcə səmada daha da yüksəlir. Sonda o qədər yüksəlir ki, günəş işığı onun qanadlarındakı arı mumunu əridir, qanadları qopur. İkar Egey dənizinə düşüb ölür. Yüksəlmək ona baha-başa gəlir.

Bu əfsanə keçmişdən bu günə qədər bir povest halına gələn əxlaq dərsi kimi qəbul edilə bilər. Həddindən artıq cəsarətli olmaq, acgöz olmamaq, ağsaqqalların sözlərini dinləmək kimi mənaları özündə cəmləşdirən İkarus, kədərli sonluqla bitən bir nağılın qəhrəmanına çevrildi. Ondan sonra başqaları üçün örnək olan İkarus mövzusu rəsm sənətində də aktual bir mövzu oldu. Bu səbəblə bir çox rəssamlar bu mövzuya müraciət etmişdir.

Dövrünün məşhur mövzusu olan "İkarusun uçuşu" əsəri PiterBreygelin diqqət çəkən əsərlərindən biridir. Sənətçinin 1558-ci ildə çəkdiyi əsərində digər İkarus mövzulu əsərlərdən fərqli olduğu görünməkdədir. Əsasən PiterBreygelin əsəri dövrün xüsusiyyətlərini də özündə canlandıran mənzərə rəsidir. İkarusun əsərin mərkəzində yer almaması, onu digər İkarus əsərlərindən fərqləndirir. Əsərin mərkəzində yaxın planda bir fiqur arxası dönmək formada rəsm edilmişdir. Fiqurun sağında və mənzərənin alt hissəsində, dənizin yaxınlığında iki fiqur daha görünməkdədir. Bunlardan biri qoyunlarını otladan çoban, digəri isə dənizə tor atmış olan balıqçdır. Əsərə diqqətlə baxsaq, dənizin üzərində iki ayağın yer aldığı görəcəyik. Rəssam İkarusun uçuşunu mənzərəyə elə formada daxil etmişdir ki, həm dramatik bir səhnə yaratmağa çalışmış, həm də hər zamankı rəsm anlayışlarından qopmamışdır. Təsvir olunan insan fiqurlarından heç biri uçuş səhnəsini izləmir. Sanki birinin boğulub ölməsinə göz yummuşlar kimi, ya da öz işləri ilə o qədər məşğul idilər ki, birinin ölümünü görməmişdilər. Digər bir cümlə ilə izah etsək rəsmdə, həyat öz axarı ilə davam edirmiş kimi təsvir olunmuşdur.

Hans Bol, dövrün məşhur mövzusu olan İkarusuBreygəldən fərqli şəkildə təsvir etmişdir. Rəssamın əsərləri çox kiçik olsa da, məzmununa görə ifadə və kompozisiya zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir.

Hans Bolun əsərində kompozisiya üfüqi bir dördbucaq şəklində təsvir edilmişdir. Ön plandakı isti rəng harmoniyasından və arxa plandakı soyuq rəng harmoniyasından istifadə edərək işdəki yumşaq rəng keçidləri suluboya materialının verdiyi bütün imkanlardan məharətlə istifadə olunduğunun göstəricisidir. Kompozisiyanın altındakı ərazidə izdihamlı bir qrup fiqur olduğu halda, arxa plandakı mənzərə mümkün qədər sakit təsvir edilmişdir. Dərinlik effektinin açıq şəkildə görülə biləcəyi əsərdə arxa plandakı mənzərə təsvir edilmişdir. İkarın səmanın müxtəlif yerlərində təsvir olunması, sanki mərhələlərlə çəkilən foto çərçivələrin eyni çərçivədə birləşməsi kimi görünür. Lakin Bolun yaradıcılığında maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, Breygelin əsərlərindən fərqli olaraq Flmand xalqı gündəlik işlərinə davam edir və bu uçuş səhnəsinə də böyük marağ göstərirlər. Bütün gözlər İkarusa baxır və hamı hadisəni sanki bir film izləyirmiş kimi seyr edir.

İkarın uçma səhnəsinin başqa bir təsviri PiterPaulRubensə məxsusdur. Rəssamın işində Breygel və Bolun əsəri ilə müqayisədə daha dramatik bir səhnə ilə rastlaşılır. Brueghel və Boldan fərqli olaraq, Rubens İkarusu kompozisiyanın mərkəzində yerləşdirərək İkarusu vurğulayır. Əsərin mərkəzində biri İkarus, digəri atası Daidalos olan iki fiqur var. Daidalosun əzəmətli qanadlarının əksinə, İkarusun qanadları əriyirmiş kimi təsvir olunub. Kompozisiyanın kvadrat şəklində qurulduğu əsərdəki məkan elementləri olan mənzərə və səma kompozisi-

yaları əsəri üfqi olaraq iki bərabər düzbucaqlı hissəyə ayırır. Rəsmi alt hissəsindəki düzbucaqlıda tünd rənglər üstünlük təşkil edərkən, göyün yuxarı düzbucaqlıda açıq rənglərlə təsvir olunduğunu görə bilərik. Kompozisiyanın yuxarı hissəsindəki fiqurların boşluq nisbətini nəzərə alsaq, kompozisiyada tarazlığı təmin etməyə xidmət etdikləri iddia edilə bilər.

Barokko dövrünün ümumi xüsusiyyətlərini də əks etdirən əsərdə İkarın atası Daidalos daha qaranlıq və kölgəli, İkar isə daha parlaq və güclü işıqla təsvir edilmişdir. Işığın dramatik istifadəsi və dinamika əsər boyu hiss olunur. Eyni zamanda İkarın uçma anındakı pozası Rubensin başqa bir əsəri olan Phaetonun yerə düşməyini xatırladır. Hər iki əsərdə mifoloji mövzu seçilib və gəncliyin sadələşməsi və ambisiyasının nəticələri səhnələşdirilib.

Matissinin "İkarus" adlı əsəri araşdırıldıqda, kosmik bir görünüşlə qarşılaşırıq. Rəssamın xəstəliyi səbəbiylə 70 yaşlarında əlil arabasında olarkən rəsm çəkməsi mümkün olmaması səbəbi ilə sənətçi özünəməxsus bir üslub yaratmışdı. Rəngli kağızları kəsib üst-üstə yapışdıraraq özünü ifadə etdiyi bu yeni texnika ilə yaratdığı əsərlərdən biri də "İkarus" adlı əsəridir. Əsərdə sarı, qırmızı mavi və qara olan 4 rəng var. Hər birinin dərin mənaları olan bu rənglər sənətkarın əsərindəki İkarın mifoloji elementini simvollaşdırır.

Şaquli düzbucaqlı kimi işlənmiş əsərdə mavi fon səmanı, sarı kağızdan ulduzlar kimi kəsilmiş parçaların günəşi və şüaları, qırmızı rəng İkarın gənc və həyəcanlı qəlbinin ehtirası və özünü təstiqləmə həvəsi təsvir edir. Bütün fiquru əhatə edən qara rəng İkarın acizliyi və daxili qaranlığını təsvir edir. Əsərin mərkəzindəki İkar, məkanda düşən vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Bu düşmə qarşısındakı çarəsizliyi pis nəticə ilə sonlanacağından, başqa sözlə desək, qaçınılmaz ölümü gətirəcəyindən fiqur tamamilə qara rəng ilə təsvir edilmişdir. Ancaq bu çarəsiz bədənin, həyəcanlı həvəli ürəyinin canlılığı qırmızı rəngdə təsvir edilmişdir. Ölüm anında o da qara rəng içərisində öz əlvanlığını itirəcək və qaranlığa qarışacaq. Bu ifadə forması ilə Matissin İkarus əsəri, o zamana qədər hazırlanmış digər İkar nümunələrindən daha sadə və simvolik mənalar daşıyır.

Marc Şaqalın yığılmış mələklər haqqında bir çox əsəri var. Bu əsərlərdən biri də 1975-ci ildə çəkdiyi "İkarusunuçuşu"dur. Digər nümunələrlə müqayisə edildikdə əsərin uşaq dilində ifadə edildiyi və kompozisiyası və rəngləri ilə xəyali elementlər içərisində olduğu görülür. Bu uşaq həssaslığının təsiri Şaqalın demək olar ki, bütün əsərlərində hiss olunur.

Sənətkarın "İkarusun uçuşu" adlı əsəri kvadrat formata yaxın düzülmiş bir fantastikadan ibarətdir. Kompozisiyanın mərkəzində İkarın uçan fiquru durur. Göy və fiqurların olduğu sahə kvadrat kompozisiyanı üfqi olaraq iki düzbucaqlı hissəyə bölür. Kompozisiyada İkarın əriyən qanadları ilə, xəyali deyişə biləcək formada təsvir edildiyi izləyici fiqurlarında bu mifoloji obraz kimi rəsmdə təsvir edildiyi görünür. Sıx adam qrupunun arxasında, nağıl kitablarında gördüyümüz rəsmlər kimi bir uşaq və bir qoyun var. İnsanlar İkarusun düşməsinə həyəcanla izləyirlər.

Şaqalın yaradıcılığında yuxu ilə reallıq arasında kompozisiyada canlı rənglər, mövzu və təsvir üslubu baxımından heç bir məhdudiyət olmadığı iddia edilə bilər.

XX əsrə gəldikdə Anselm Kieferin əsərlərinin də ədəbiyyat, fəlsəfə, tarix, kimya və mifologiyadan ilhamlandığı görülür. Lakin Kieferin yaradıcılığında miflərin davamlı olması, onu sənətkarlıq karyerasını təhlil etmək üçün şərait yaradır. Lakin Kieferin yaradıcılığında mənə zənginliyini dərk etmək üçün əsərlərinin yarandığı dövr və şərtlər nəzərə alınmalıdır. Anselm Kiefer II dünya müharibəsinin sonunda anadan olub, uşaqlığını və gəncliyini soyuq müharibənin yaşandığı bir mühitdə keçirib. Hodge görə; "İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ağır təsirlənmiş Anselm Kiefer əsərində İncil, Kabala da daxil olmaqla, müxtəlif ənənələrdən, xüsusən də simvolika və ekspressionizmdən incəsənət formaları, astraponomiyadan yararlanır.

Kieferin bəzi əsərlərində Alman tarixi ilə qarşıdurma və hesablaşmanın miflər yolu ilə qurulduğu görülə bilər. "Mart ayında Brandenburg Torpağında İkar" sənətkarın bu çərçivədə hazırladığı əsərlərdən biridir. Əsər üfqi düzbucaqlı bir kompozisiyadan ibarətdir. Brandenburg torpaqlarını əks etdirən əsərin mərkəzində palitraya yapılandırılmış geniş qanadlar var.

Rəssamın tünd rənglərdən və tətbiq etdiyi materialdan qalın təbəqələrdə istifadə etdiyi, müharibənin baş verdiyi Brandenburg torpaqlarını ifadə etdiyi bilinir. Qalın boya və palçıq təbəqələri xarabalıq təəssüratı yaradır. Müharibə qalıqlarının və ağrının hiss olunduğu şəkildə palitraya yapışdırılan İkarın qanadları ölüm qaranlığına işarə edir. IsabelRotha görə, Kiefer "bir sənətkar kimi öz məhdudiyyətlərini və müharibədən sonrakı milli kimliyini şərh etmək üçün əsərində qədim mifologiyadan istifadə etmişdir".

Kieferin İkarın mifoloji əfsanəsini, özünü həyata keçirmək istəyi ilə əbədiyyəti hədəf aldığı fikrinə əsaslanaraq şərh etdiyi də iddia edilə bilər. Rosenthalın sözləri də bu mübahisəni dəstəkləyir. "Kiefer ayrıca sənətin əbədiyyət üçün bir şey olduğunu göstərir; Uçuş bu cür bir iş üçün təbii məcazdır və İkarus sənətkarın mükəmməl alternatividir". Bu baxımdan Kieferin İkarus təsvirinin sənətkarla eyniləşdirildiyi və özünü həyata keçirmək istəyən sənətkarı simvolizə etdiyi iddia edilə bilər. Digər tərəfdən, sənətkarın əsərində, sənətin bu xarabalığına şəfa vermək gücünə sahib olub olmadığı da sual altındadır. Görünür ki, sənətin Almaniyanın torpaqlarını və Alman milli kimliyini daha yaxşı bir səviyyəyə gətirə biləcəyi sualı və bu sual ilə qarşılaşan sənətkarın estetik həssaslığı İkarus obrazı vasitəsilə əsərində əks olunur.

Vinsent Van Gog qardaşı Teoya yazdığı məktubların birində atasına yazdığı bir məktubdan bəhs edir. "Atam bir dəfə mənə dedi; 'İkarın hekayəsini unutma! Günəşə doğru uçmaq istədiyi üçün çox hündür qalxdı və qanadlarını itirib dənizə düşdü'" deyə yazırdı. Van Qoqun atası da sənətkarı İkarusa bənzədərək mifoloji bir istinad etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Alfred H. Barr, (1935). Vincent Van Gogh. Tərcümə: ÖzgeKorkmaz, Müasir İncəsənət Muzeyi; Naməlum nəşr
2. Antmen A. (2010). "20. 21-ci Əsrdə Qərb Sənətindəki Hərəkətlər", Sel Publishing, İstanbul, s. 266.
3. Azra, E. (2007). "Mifoloji Lüğəti", İstanbul: Remzi Nəşriyyatı,
4. Barry B., P. (2012). "Klassik Mifologiya", Tərcümə: SinanOkan Çavuş, İstanbul: BilgeKültür Sanat.
5. Blume A. (1995). "DelegatedIntellig", redaktə: Donald E Morse

Əlizadə Fatimə Azər qızı

Orta əsr Avropa rəssamlarının yaradıcılığında İkarus əfsanəsi

XÜLASƏ

Görünür İkarus mifi bir-birinə bənzəməyən bir çox sənətkarın rəsm əsərinin mövzusuudur. İkarusun şəkillərini öz xəyal güclərinə uyğun təsvir edən bu sənətkarların əsərlərində təkrar-təkrar təsvir edildiyi görülür. Bu mifin sənət tarixi və sənət izləyicilərinin şüurunda yaratdığı fikir onların baxış bucağını dəyişəcək, həm də bu əsərlərlə onların xəyali aləmlərində bənzərsiz obrazlar kimi şüurlarına həkk ediləcəkdir.

Легенда об Икаре в произведениях средневековых Европейских художников

РЕЗЮМЕ

Кажется, что миф об Икаре является предметом картин многих разных художников. Видно, что картины Икара неоднократно изображались в произведениях этих художников, которые писали их согласно своему воображению. Идея, которую этот миф создает в умах истории искусства и художественной публики, изменит их точку зрения, и с этими работами они будут запечатлены в их умах как уникальные образы в их воображаемых мирах.

The legend of Icarus in the works of medieval European artists

SUMMARY

It seems that the myth of Icarus is the subject of many different artists' paintings. It is seen that Ikarus's paintings are repeatedly depicted in the works of these artists, who painted

them according to their imagination. The idea that this myth creates in the minds of art history and art audiences will change their perspective, but with these works they will be engraved in their minds as unique images in their imaginary worlds.

Əlizadə Fatimə Azər qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistr tələbəsi

NƏRGİZ ƏFSANƏSİNİN TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ ƏKSI

Açar sözlər: *təsviri sənət, mifologiya, Nərgiz, Salvador Dali, Ziqmund Freyd*

Ключевые слова: *изобразительное искусство, мифология, Нарцисс, Сальвадор Дали, Зигмунд Фрейд*

Key words: *finearts, mythology, Narcissus, Salvador Dali, SigmundFreud*

Nərgiz, Yunan mifologiyasında suda öz əks olunan surətinə aşıq olub və sevgisindən ölərək nərgiz gülünə çevrilən bir gəncin hekayəsidir. Daşdığı simvolik xüsusiyyətlər və verdiyi universal mesajlar sayəsində mif müxtəlif sahələrlə birlikdə təsviri sənət sahəsinin də əsas araşdırma mövzularından olmuşdur. Bu mifin təsviri sənətə əks olunmasında onun daşdığı məna və simvolların böyük rolu olmuşdur. Bu xüsusiyyətlərlə mif, rəssamların müraciət etdiyi klassik hekayələrdən biri kimi bir çox sənətkar üçün ilham mənbəyi olmuşdur.

Klassik mövzular və İtalyan üslubu İntibah dövründə sənətkarların təqlidiylə Avropada geniş yayılmışdır. Xüsusilə Qərb incəsənəti tarixində, İntibahla birlikdə mifoloji mövzular yenidən ortaya çıxaraq, Nərgiz əfsanəsini sənətkarların maraqlandığı mövzulardan biri halına gətirdi. Bir çox fərqli təfsir və məzmununda araşdırıldı. Rəssamlıq sahəsində Ovidiusun Latın dilindən Avropanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilmiş Metamorfozlar kitabındakı poetik təsvirləri bu mövzunun işlənməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Miflə əlaqəli ilk bənzətmə İntibah dövründə Leon Battist Albertinin “Della Pittura” (1435-1436) əsərində nəzərə çarpır. Alberti Nərgizin (Narcissusun) suda əks olunan obrazının ilk rəsm və ilk rəssamın da Nərgiz elə özünün olduğunu iddia edir. Alberti Nərgizin iki şəkildə qiymətləndirmişdir: həm çiçəyin suya əks olunan surəti, həm də suyun səthindəki təsvir. Suda Nərgizin bu obrazı erkən İntibah rəsmlərinin təqlidini təmsil edir.

Nərgizin İntibahdan sonrakı dövrlərdə təsviri sənətlərdə fərqli şəkildə əks olunduğu görülür. Caravaggio, Poussin, Moreau, Vaterhouse, Turner, Dalí, Kusama kimi bir çox sənətkarlar tərəfindən Nərgizin müxtəlif rəsmləri işlənmiş və kompozisiyalarda təsvir edilmişdir. Bu mövzu mifin qavranılması və təsvirindəki fərqlərin sənətkarların yaşadığı dövrə görə fərqli baxış bucağından təsvir olunmuşdur. Bu kontekstdə, mifin çox mənalı quruluşunun və təsviri sənətlər arasındakı inkişaf prosesinin sənətkarlar tərəfindən keçmişdən günümüzə qədər necə təsvir edildiyi və şərh olunduğu ilə bağlı yanaşmalar ortaya çıxır.

Bu mövzuda aparılan araşdırmalarda ümumiyyətlə mifin yalnız bir və ya bir neçə semantik cəhətdən istifadə edildiyi görülmüşdür. Bu mənada, fərqli dövrlərdə fərqli sənətkarların təsvir etdiyi Nərgiz mifi, dövrlərə görə daha çox fərqlənsə də, bu araşdırma daxilində təqlid, təmsil, özünə sevgi, narsisizm, gözəllik, estetika və metamorfoz birlikdə müzakirə olunaraq araşdırılmışdır. Məqalədə aparılan təhlildə, bu əfsanin keçmişdən bu günə qədər fərqli prizmalardan bir perspektivlə çox mənalı quruluşa malik olduğu və hələdə dəyişməyə davam etdiyi görülür.

Nərgiz çiçəyinə adını verən Nərgiz əfsanəsinin illərlə çox geniş bir coğrafiyada bir çox fərqli mədəniyyətə təsir göstərdiyinə görə bir çox fərqli versiyası var. Latın şairi Ovidiusun Metamorfoz əsərini VIII əsrdə tamamlanmış, mifi ən yaxşı şəkildə poetik bir dildə izah edən əsəridir. Ovidius, Narciss Exo mifləri ilə birləşdirir və iki insanın sevgi uğrunda uğursuz söylərini bir dram kimi təsvir edir. Nərgizlər tədricən sənət, ədəbiyyat və düşüncə sahəsində

klassik bir hekayəyə çevrilir. Ovidin hekayəsinə görə, Narciss Pəri və Çay Tanrısının oğlu idi. Doğulduqdan sonra Trésias anasına övladının surətini görmədiyi müddətcə uzun ömürlü olacağını söyləyir. Gəncliyində Nərgizin gözəlliyi həm öz həmcinsləri, həm də əks cinsləri tərəfindən maraqla qarşılanırdı. Ancaq o bunların heç biri ilə razılaşmır və hamısını rədd edirdi. Exo özünü bu sevgiyə həsr edir və sonda qarşılıqsız sevgisi sayəsində ondan geriye səsdən başqa heçnə qalmır. İntiqam ilahəsi Nemesis Exonun istəyini yerinə yetirir və isti bir gündə bulaqdan su içmək üçün Nərgizi suya yönləndirir. Bu vaxt öz əksini suda görən Nərgiz, təəccüblə özünə baxır və öz əksinə aşıq olur. Gözlərini öz əksindən çəkə bilməyən Nərgiz dünya həyatına gözlərini yumur və yerində kök salaraq açılan bir çiçəyə çevrilir. Bu çiçək Nərgiz çiçəyi adlanır.

Nərgizlə bağlı olaraq Pompeydə tapılan divar rəsmləri bu mövzu ilə bağlı ilk nümunələr sayılır və şeirinyazılmasından təxminən yarım əsr əvvələ aid edilir. Bu rəsmlərin Ovidiusun poeziyasından təsirlənmədiyini, ancaq mifin yerli sənətkarlar tərəfindən Yunan mifologiyasından gələn bir povest əsasında çəkildiyini göstərir. Valladeresin məqaləsində qeyd etdiyi kimi, Ovidiusun şeir yazmazdan əvvəl çəkilmiş bu divar şəkilləri yalnız əyani bir təmsil kimi deyil, ilkin mərhələ kimi duyğusal bir prosesin məhsulu olaraq qəbul edilməlidir. Bununla birlikdə, Pompeydəki Kwartio Evindəki rəsmlər Ovidiusun şeiri Metamorfoz ilə yaxından əlaqəlidir. Demək olar ki, Fronto Evində tapılan rəsmlər, Ovidius poeziyasından əvvəl çəkilsə də, təəccüblü bir zənginlik gözə çarpır. Hər iki evdə tapılan şəkillər hekayəni ən yaxşı şəkildə təmsil etmək üçün fərqli miflərlə birləşdirilərək təsvir olunmuşdur.

İntibah dövründə humanizm və rəasionalizm ideyasına paralel olaraq Nərgiz mifi və digər miflər təsviri sənətin mövzusu olmaqla sənətkarların maraqlandığı mövzulardan biri idi. Bu dövrdə mif həm əxlaqi, həm estetik, həm də gözəllik baxımından təsvir olunmağa başladı. Bu dövr sənət anlayışının ortaq forması kimi təmsil və təqlid məqsədi ilə təsvir edilmişdir. Leon Battist Alberti (1435-1436) XV əsrdə yazdığı Nərgiz əfsanəsi mövzusunda Della Pittura (1435) bölümündəki ilk rəssam olduğunu iddia edir. Alberti; "Nərgiz bir rəssam idi, çünki obrazını baxdığı suyun səthinə çəkdi və Nərgizin həm də əsərinin davamçısı olduğuna işarə edirdi. Mənbə olaraq Ovidius Metamorfozlar (Dəyişikliklər) əsərində Nərgizin hovuzdakı suda əks olunan öz obrazına aşıq olduğunu göstərir. Albertinin suda əks olunan şəkilə bir şəkil kimi baxışı Ovidius poeziyası ilə tamamilə uyğundur. Çünki şair suda əks olunan görüntünü mərmər heykələ bənzətdi. Albertinin rəngkarlığa olan bu münasibəti sənətkar adını mif qəhrəmanına aid etməkdir. Bu kontekstdə mifi Venera təsvirlərindən natürmortlara, portretlərdən obyektlərə qədər alleqorik bir şəkildə əks edirdilər. Bu əsərlərdə ilk dəfə metafora istifadə olunmuşdur. Loreti, Nərgizin metafora kimi ilk nümunələrinə Giorgionenin rəsmlərində rast gəldiyini söyləyir. Rəsmdə bir çayın yanında bir mənzərədəki kişi fiquru su, iki güzgü və üç fərqli perspektivlə təsvir edilmişdir. Diane Bodart, Gian Paolo Lomazzo tərəfindən çəkilən bir rəsmdə kişi fiqurunu gözəl bir qadın bədəninə bənzətməyin Narsisi təmsil etdiyini və mifdən bəhs etdiyini göstərirdi.

İntibahdan başlayan klassik formalara qayıtmaq cəhdləri, qədim mifologiya mövzularının cəmiyyətdə yayılmasının və daha yaxşı başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Barokko dövründə mifologiya ziyalı və savadlı insanların ortaq mədəni dilinə çevrilərək, rəsmlərdəki mifik hekayələr dövrün ən xarakterik mövzusu hesab edilə bilər. Caravaggionun 1597-1599-cu ilə aid Narciss əsəri, məşhur Roma şairi Ovidiusun söylədiyi bir mifin əksidir. Mif o vaxta qədər heç vaxt bu şəkildə təsvir olunmayıb. Çünki Caravaggio, kətanın səthinə doldurmaq üçün Nərgiz obrazını əks etdirir. Bu mövzu özünü su hovuzunda əks olunan obrazdan ayıra bilməyən, ehtirası ilə tükənən və ölərək torpağa basdırıldıqdan sonra da həyatına davam edən Nərgizin hekayəsi ilə Ovidiusun izah etdiyi əhvalat arasında asanlıqla bağlılıq qurula bilər.

Şəkildə Nərgiz, suda əks olunan surəti ilə bir dairə yaratmaq üçün bir-birini qucaqlayan iki fiqur şəklində təsvir edilmişdir. Suda olan obrazına bir az əyilmiş şəkildə baxarkən iki qolu ona söykənərək kədərli və melanxolik bir atmosfer yaradır. Lakin bu, qəhrəmanın əfsanəvi rolunu azaltmır. XVI əsr sənətsünası Tommaso Stigliani Nərgiz mifinin "onu çox sevənlərin

bədbəxt sonunu" açıq şəkildə göstərdiyini iddia edir. Goscilo İncəsənətdəki Ayna: Vanitas, Veritas və Vision adlı məqaləsində narsisizmin təsvirinin bu şəkildə ən çox yayılmışlığını və vəziyyətin inkişaf etmiş bir solipsizm olduğunu iddia edir. Başqa sözlə, bunu həm Freyd, həm də Lakanın izah etdiyi kimi özünü qapalı dünyası ilə məhdudlaşdıran narsistik şəxsiyyətin təmsilçisi kimi tanıdır. Bununla əlaqədar olaraq Sohm Narkiss adlı əsərindən başqa bir rəsm əsərinə əsaslanaraq Carravaggionun vəziyyətinin patoloji olduğunu izah etməyə çalışır. Henri Simon Tomasın (1687-1741) tərəfindən oyma üsulu ilə hazırlanmış Caravaggio portreti ilə əlaqədar Bellorinin bir təklifi ilə; "Özünün sadıq bir təqlidi olaraq, Caravaggio özündən başqa heç kimə qiymət vermədi. Bundan əlavə, Baglionenin məşhur təhqir davası, Caravaggionun sənətini bənzərsiz hesab etməsinə əsaslanırdı. Onun sözlərinə görə, Caravaggio "nə qədər fərqlənsə də keçmiş və dövrünün rəssamları haqqında həmişə pis danışırdı. Çünki peşəsində olan digər sənətkarların ən yaxşısı olduğunu düşünürdü. "Stiglianiyə görə, rəssam bələdçi Reniyə sənətinin üslubunu oğurladığı və Leonello Spadayı model olaraq istifadə etmək üçün bir otaqda kilidlədiyi düşüncəsi ilə hücum iddiaları, sənətkarın yaradıcılığında patoloji narsisizmin əks olunmasından başqa bir şey olaraq görülməməlidir. Caravaggionun Nərgiz əsəri bu mənada Kempin "hər rəssam əslində özünü bir az çəkir" ifadəsi ilə üst-üstə düşür. Çünki sənətkar rəsm əsərini onu əks etdirən yalnız bir fiqurla tamamlamışdır. Düşüncə təbiəti ilə əlaqəli heç bir yer təsvir olunmamışdır.

XVII əsr Fransız rəssamlığının ən əhəmiyyətli nümayəndələrindən biri olan Nikola Puusseni (1594-1665) dövrünün heç bir rəssamı maraqlandırmadığı üçün Qədim mifologiya və fəlsəfə ilə maraqlanır və İntibah sənətini araşdırırdı. PussenRomada qədim atmosferlə zəngin antik rəsmlər üzərində apardığı tədqiqatlar mifoloji mövzulara üstünlük verməsinə səbəb oldu. İntibah rəssamları kimi, forma və məzmunu uzlaşdırmağa, əsərindəki mesajı xarici görünüşü ilə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Rəssam-filosof kimi tanınan sənətkar, klassik və İntibah mətnlərini elmi incəliyi ilə diqqətlə araşdırır və Ovidiusun Exonun hekayəsini obrazlı təsvirlə kətanda təsvir edən bir sənətkar olması tamamilə təbiidir. Pussenin rəsmləri, Ovidiusun Metamorfozalar əsərində izah etdiyi mifin məzmununa sadıq qalaraq mənəvi bir yanaşmanı əks etdirir. Tutterə görə başqa heç bir rəssam Narsissə Ovidiusun insanın ruhuna baxdığı qədər Pussen qədər dərin qavrayışla baxmamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında inkişaf edən Simvolizm hərəkatının ən vacib nümayəndələrindən biri olan Gustav Moreau (1826-1898), fantastik və mifoloji mövzuları XV əsr İtalyan ustalarını xatırladan dekorativ və inkişaf etmiş bir üslubla təsvir etdi. Rəsmlərində bəhs etdiyi mifoloji fiqurlar forma, duruş və xarakterik cəhətdən bir-birinə bənzəyir. Fiqurlar bir tərəfdən başlarını suya və öz bədənələrinə tərəf yönəldən bir baxışla kişi duruşu nümayiş etdirir, digər tərəfdən bədəninin hərəkəti və forması ilə qadın duruşunu nümayiş etdirirlər. Bunun ən yaxşı nümunələrindən biri, Moreaunun 1860-cı ildən başlayaraq bir çox əsərinin mövzusu olduğu və tez-tez müzakirə edildiyi və təsvir etdiyi mifoloji şəxsiyyətlərdən biri olan Narcissdir. Bu əsərdə Nərgiz Ovidiusdakı Exonun hekayəsi ilə birləşdirilir və iki nəfərin sevgi naminə boş yerə söyləri dramatik şəkildə ifadə olunur. Rəsmdə ayaq üstə duran Nərgiz birbaşa qadın xarakteri olaraq deyil, dolay yolla son dərəcə duyğusal bir bədən və məsum görünüşü ilə təsvir olunur.

Moreaunun Nərgiz haqqında digər rəsmləri araşdırıldığında Nərgizin bədəninin daha incə, uzun saçlı, dolğun, iti burunlu və ehtiraslı şəkildə təsvir olunduğu görülür. Moreaunun Nərgizi, hər iki cinsin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən hermafrodit fiqur kimi təsvir edilmişdir. Bu yanaşma ilə sənətkar Nərgizin cinsiyyətini dəqiq bildirməkdən qaçınmışdır. Moreaunun Nərgizi şərhləri son dərəcə fərdi və səmimi olduğu kimi, sonrakı dövrlərdə fiqurun inkişafı ilə əlaqəli bəzi ikonografik yeniliklərə də yol açır.

Ovidiusun dramatik hekayəsinin təsvirləri müasir dövrə qədər yalnız Nərgiz üzərində dayanarkən, simvolizm nümayəndələrinin əsərlərində Nərgiz Exo ilə birlikdə təsvir olunmağa başlayır. Narciss mifini simvolik sənətkarlar üçün cəlbedici edən, təsvir olunan və qəbul edilən arasındakı təbii gərginlikdir. Bu xüsusilə John Villiam Vaterhouseun Exo və Narciss

əsərlərində özünü göstərir. Şəkildə Nərgiz sudakı əksinə baxarkən, Exo nərgiz çiçəkləri arasında ona məhəbbətlə baxır. Sənətçi qarşılıqsız sevginin kədərli və emosional ifadəsinə diqqət yetirir. Şəkin arxa planı yumşaq və romantik bir rəng sxemi ilə mərkəz qədər ətraflı şəkildə işlənir. Sənətçi, fiziki münasibətlərdən daha çox hekayənin təməlinə dayanan cinsi məyusluğu əyani şəkildə göstərərək mifə fərqli bir baxış bəxş etdi.

Nərgiz, müasir dövrdə sənətkarların müraciət etdiyi və təsvir etdiyi bir mif olmuşdur. Müasir dövrlə müqayisədə qədim dövrdə mif daha çox Nərgizin mərkəzdə olduğu bir təsvirə yönəldilirsə, müasir və sonrakı dövrdə mif psixozanalizin oynadığı mühüm rolla fərdin mənəvi quruluşuna yönəldilməyə başlayır. Bu mənada ən əhəmiyyətli töhfə psixologiya sahəsində olmuşdur. İlk psixoloji yanaşma narsisizm nəzəriyyəsi olmasa da, Freyding inkişaf nəzəriyyəsinə Nərgizin əlavə edilməsi cinsi inkişaf nəzəriyyəsinə çevrilməyə başladığı görülür. Xüsusilə psixologiya sahəsində Freyding mifi sosial məhdudiyyətlər tərəfindən bastırılmış, xəyallarımızı və impulslarımızı ifadə etmək xülyasına qədər qəbul edilmiş və cinsi inkişaf nəzəriyyəsinə daxil edilmiş, mifin müasir sənətkarlar tərəfindən fərqli şəkildə idarə edilməsinə səbəb olur. Salvador Dali, Max Ernst, De Chirico və Man Ray kimi sənətkarların mif haqqında fərqli araşdırmaları olsa da, bu mənada diqqət çəkən ən vacib əsər Salvador Dalinin "Nərgizin metamorfozu" adlı əsəridir. 1937-ci ildə kətan üzərində çəkilmiş yağlı boya, yeni şəxsiyyətlərin yaradıcısı kimi şəxsiyyətinin rolu və sənətkarın təbiəti ilə əlaqəsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Salvador Dali, işində tutqun bir heykəltəraşlıq görünüşünə çevrilərək yan yana dayanan iki əl təsvir edir. Bir əlində yumurtanın çatlaması ilə çiçək açan bir gülümbahar çiçəyi, digər əlində isə ölməkdə olan gülümbahar çiçəyi təsvir edilir. İki əl arasındakı münasibət biri ölümü, digəri isə yaranışı təmsil edir. Dalinin bu tablo ilə bərabər yazdığı və birlikdə sərgilənmək istədiyi şeiri həm əsər, həm də sənətkar haqqında məlumatları ehtiva edir. Onu bir Nərgiz fiquru olaraq simvolizə edir: ilham verən həyat yoldaşı və həyatının sevgisi olan Qala kimi. Rəsm və şeir ağırlı bir baxış müddətini təmsil edir. Bu səbəbdən daima şüuraltında olan və öz imicini əks etdirmək istəyən narsistik bir yanaşma ortaya qoyur. Dali yaradıcılığının ən vacib mövzularından biri əlçatmaz istəklərin idealizasiyasıdır. Cinsiyyət və ölüm instinqlərinin əllə təmsil olunduğu və idealizə olunduğu Nərgizin həyat və ölümünün çevrilməsidir. Çatlayan yumurtadan çıxan Nərgiz çiçəyi, maddənin dəyişməsinin və çevrilməsinin yeni simvolu sayılır. Əlini iki fərqli şəkildə əks etdirən sənətkar obrazı, Lacanın ilk qarşılaşma anı kimi təsvir etdiyini əks etdirir, güzgü şəkli isə özünün daha idealizə edilmiş bir görüntüsünü təmsil edərək istəyə çevrilir. Əllər eyniləşdirməni də təmsil edir, çünki görüntü bir-birini tamamlamaq üçün lazım olan, lakin heç vaxt birləşə bilməyəcəyimiz bir "başqa" konsepsiya kimi təsvir edilmişdir. "Bu rəsm ilə həm Dali'nin klassik mifdən qopması, həm də Nərgizin hekayəsinin simya ilə birləşməsi sənətkarın öz xarakterini təsvir etmək ehtiyacının bir təzahürüdür. Rəssamın həyatındakı konkret hadisələri və vəsvələri ifadə etmək üçün mifologiya və simya elementlərindən birlikdə istifadə etdiyi məlumdur".

Ədəbiyyat

1. Alberti L.B. (1991). Rəsmdə İtaliyadan İngilis dilinə tərcümə edin. C.Grayson, London: 1991.
2. Brenner C. (1996). European Art-da Klassik Mitoloji, Milli qalereya, Washington.
3. Freyding S. (2001). Sənət və Rəssamlar haqqında, trans. Kamuran Şipal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
4. Gautherot F. (2009), Sərgi Yayoi Kusama Aynalı İllər, Rotterdam: Muzeij Boijmans Van Beuningen.
5. Germ T. (2012), Nadrealizmdə Narcisove Metamorphosis V Slikarstvu Simbolizmi: Lyublyana, Salvador Dali, Gustave Moreau: Keria-Studia Latina et Graeca, Letnik XIV, številka 1.
6. Goscilo H. (2010) "Sənətdəki Güzgü: Vanitas, Veritas və Vision", 20. & 21. st Century Literature in Studies, Vol. 34.

Nərgiz əfsanəsinin təsviri sənətdə əksi

XÜLASƏ

Qədim Yunan mifologiyasının mühüm miflərindən biri olan Nərgiz, fərqli dövr sənətkarları tərəfindən qavrayışlarına və obrazlarına görə fərqli üslublarda təsvir edilmişdir. Dövrün fəlsəfi bir yanaşması olaraq insan olmağın fəzilətinə də diqqət yetirir. Mif müxtəlif dövrlərdə fərqli bir xüsusiyyət qazanır. Nərgiz, cinsiyyət və erotizmin simvolu olaraq cüt cinsin təmsilçisi kimi qəbul olunmağa başlayır. XX əsrin əvvəllərində Ziqmund Freyd Narkissonu, Jacques Lacan və daha sonra Julia Kristevanın uşaq inkişafında ego formalaşmasını işıqlandırmaq üçün təkmilləşdirdiyi psixanalitik nəzəriyyənin əsas konsepsiyası kimi qəbul edir. Bu çərçivədə mif insanların kollektiv yaddaşında meydana gələcək narsisizmə də bir qarışdır.

**Отражение легенды нарциссов в изобразительном искусстве
РЕЗЮМЕ**

Наргиз, один из важнейших мифов древнегреческой мифологии, описывался художниками разных периодов в разных стилях в соответствии с их восприятием и образами. Как философский подход того времени, он также фокусируется на достоинствах человека. Миф в разное время приобретает разный характер. Нарцисс начинает восприниматься как представитель противоположного пола, как символ секса и эротизма. В начале двадцатого века Зигмунд принял Фрейда Нарциссона, Жака Лакана, а затем Юлию Кристеву в качестве основных концепций психоаналитической теории, которую он разработал, чтобы пролить свет на формирование эго в процессе развития ребенка. В этом контексте миф открывает дверь нарциссизму, который появится в коллективной памяти людей.

The reflection of the narcissus legend in fine art

SUMMARY

Nargiz, one of the most important myths of ancient Greek mythology, has been described by artists of different periods in different styles according to their perceptions and images. As a philosophical approach of the time, it also focuses on the virtue of being human. Myth acquires a different character at different times. Narcissus is beginning to be perceived as a representative of the opposite sex as a symbol of sex and eroticism. In the early twentieth century, Sigmund adopted Freud Narcisson, Jacques Lacan, and later Julia Kristeva as the basic concepts of psychoanalytic theory, which he developed to shed light on the formation of the ego in child development. In this context, the myth opens a door to narcissism that will appear in the collective memory of people.

Həsənli Anar Mayıs oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistr tələbəsi

MÜHARİBƏ MÖVZUSU AZƏRBAYCANDA SİYASİ PLAKAT JANRINDA

Açar sözlər: *müharibə, siyasi plakat, Xocalı, Qarabağ, Azərbaycan rəssamları, Ə.Əzimzadə, İ.Axundov, Q.Xaligov, N.Məmmədov, V.Ucatay, M.A.Abdullayev*

Ключевые слова: *война, политический плакат, Ходжалы, Карабах, азербайджанские художники, А.Азимзаде, И.Ахундов, Г.Халигов, Н.Мамедов, В.Уджатай, М.А.Абдуллаев*

Key words: *war, political poster, Khojaly, Karabakh, Azerbaijani artists, A.Azimzade, I.Akhundov, G.Khaligov, N.Mammadov, V.Ujatay, M.A.Abdullayev*

Plakatlar siyasi yaddaşın və tarixin mühüm ifadə vasitəsi hesab oluna bilər. "Plakat yarandığı vaxtdan bu günə kimi güclü inkişaf yolu keçmiş, ilkin mənasını saxlamaqla, çoxşəxli bir sənət növü kimi formalaşmışdır. Qrafika sənətinin bu geniş yayılmış bir sahəsi sosial

baxımdan daima əhəmiyyətli olmuşdu. . . Qrafikanın bir növü kimi meydana çıxan plakat, təbliğat məqsədi ilə yazılmış mətnin və bumətni bədii-obrazlı əks etdirən rəsmdən ibarətdir. ” Siyasi plakatlar sülh uğrunda mübarizəyə, düşmənlərin ifşasına və s. yönəlmiş sənət növüdür. Bir çox plakatlar beynəlxalq, ictimai-siyasi hadisələr münasibətilə də yaradılır.

1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsi dövründəki sovet plakatları böyük bir ölkənin bütün əhalisini faşizmə qarşı çıxmağa çağırırdı. Ən rəngarəng obrazlarla rəssamlar müharibənin bütün dəhşətlərini və bütün dünyanı fəth etməyə qərar verən faşizmin bütün insanlıqdan kənar olduğunu göstərdilər. Müharibə dövründə plakatlar qəzet və radio ilə birlikdə fəaliyyət göstərən kütləvi təşviqədi vasiyələrdən biri idi. Müharibə dövrünün plakatlarını əsgər dəadlandırmaq olardı. Onlar birbaşa hədəfə vurur, ictimai rəyi formalaşdırır, düşməne qarşı yönəlmiş mənfi imic yaradır, eyni zamanda Vətənə məhəbbət hissini gücləndirirdi.

Böyük Vətən Müharibəsi günlərində Azərbaycanın plakat rəssamları da siyasi plakat yaratma işi ilə daha ciddi məşğul olmuşlar. Müharibənin ilk günlərindən plakatçı rəssamlar alman-faşist qəsbkarlarına qarşı xalqı mübarizəyə çağıran bir sıra plakatlar buraxmışlar. Müharibənin qızgın günlərində çəkilmiş plakatlar öz dərin məzmun və kəskinliyi ilə Azərbaycan xalqının hüsn-rəğbətini qazanmışdı.

İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan rəsamlarının yaradıcılığında siyasi plakat və satirik qrafika əsas yer tuturdu. Müharibənin ilk günlərindən rəssam briqadaları yaradılmışdı. İ.Axundovun rəhbərliyi ilə Q.Xalıqov, M.Nəcəfov, S.Salamzadədən ibarət rəssam briqadası 1941-ci il iyunun 25-dən iyulun 12-dək 13 siyasi plakat hazırlamışdı. "Döyüşkən karandaş" məcmuəsi buraxılırdı. Siyasi karikaturaların yaradılmasında Ə.Əzimzadə, Q.Xalıqov, İ.Axundov, Ə.Hacıyev, S.Şərifzadə və b. qrafiklərin mühüm rolu olmuşdur. "Müharibə başladıqdan sonra plakat janrında yeni bir mərhələ başladı. Bütün yaradıcılıq sahələrində olduğu kimi, vətənpərvərlik mövzusu, faşizmə nifrət, qələbəyə inam hissələri plakatlarda əks olundu. O dövr bu plakatların böyük təsiredici qüvvəsi var idi: "Hər şey cəbhə, hər şey qələbə üçün" - sözləri yazılmış plakatlar demək olar ki, hər yerdə asılmışdı. ”

Rəssamlardan Ə.Əzimzadənin, Ə.Hacıyevin, Q.Xalıqovun, İ.Axundovun və başqalarının çəkdiyi plakatlar yalnız arxada deyil, hətta cəbhədə də böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. II Dünya müharibəsi illərində Ə.Əzimzadənin "Faşist imperializminin zəncirli köpəkləri", "Reyxstaqın xarabalıqlarında", "Fürrer stol arxasında" və s. əsərlərində rəssamlığın haqsızlığa, faşistlərə nifrəti indi də duyulur. Bədii ifadəlik cəhətdən görkəmli yer tutan plakatlardan rəssam Ə.Hacıyev və Q.Xalıqovun "Cəbhə üçün isti paltar" (1941), S.Şərifzadənin "Qəhrəman əcdadımız" (1943) bu seriyalı plakatlardandır. Bu plakatlar işğalçılara qarşı mübarizədə xalqı yeni qələbələrə ruhlandırır. Müharibə illərində Azər nəşr və Azərbaycanın bədii fondu respublika rəssamları ilə birlikdə "Aqit pəncərə" ("Təşviqat pəncərəsi") tipli plakatlar seriyası nəşr etmişdir. "Bu tipli plakatların gücü hər şeydən əvvəl onun aktuallığında və yüksək məfkurəviliyində ifadə olunurdu. ”

"Aqit pəncərə" ("Təşviqat pəncərəsi") üçün mövzular "Sovet İnformasiya Bürosunun məlumatlarından, radio və qəzet materiallarından götürülürdü. "Mövzular müəlliflərə paylanır, onlar tərəfindən plakatın orijinal variantı işlənilir, hazır nümunə icraçılara verilərək trafaret üsulu ilə çoxaldılır. Bir "Təşviqat pəncərəsi"nin tirajı çox vaxt 40-60 nüsxəyə çatdırılırdı. Bütün müharibə dövründə Azərbaycan plakatçıları tərəfindən 400 orijinal "Təşviqat pəncərəsi" çəkilmişdi. ”

Ə.Əzimzadənin, İ.Axundovun, Q.Xalıqovun, Ə.Hacıyevin "Aqit pəncərə" işləri Hitlerin qəsbkarlıq xəyallarını tənqid və ifşa edirdi. Məsələn, İ.Axundovun 1 №-li "Təşviqat pəncərəsi" "Keçinin buynuzu qaşındı" adlanır. O, "Keçinin buynuzu qaşındı" adlı təbliğat xarakterli ilk plakatın müəllifidir. El məsəlindən bacarıqla istifadə edən rəssam lağa qoyduğu obrazın kəskin satirik və olduqca aydın xarakteristikasını verə bilmişdir.

Q.Xalıqovun “Cəbhə üçün isti paltar”, “Cəbhə üçün daha çox yanacaq” adlı plakatları mövzu və kəskin qrafik forma etibarilə diqqəti cəlb edirdi. Q.Xalıqovun çəkdiyi “Cəbhə üçün isti paltar” adlı plakatu xüsuslə böyük trajla çoxaldılmışdı.

Q.Xalıqovun 83 №-li “Təşviqat pəncərəsi”ndə dərc edilən “Tez dönər cəbhədə faşistlər geri, çıxanda qınından Qafqaz xəncəri!” başlıqlı plakatında “rəssam qılinc tutan məğrur əlin, düşmən boğazına endirdiyi sərt zərbənin təsiri altında onun müvaizinətini itirməsi anını realistik üslubda təsvir etmişdi. Bu plakat böyük tirajla çap edilərək bütün bölgələrə paylanmışdı. ”

Böyük Vətən müharibəsi illərində plakat sənəti daha da inkişaf etmiş, Azərbaycan rəssamlarının qarşısında müharibədən sonrakı dövr yaradıcılıqları üçün böyük perspektivlər açmışdır. Müharibə və onu törədənələrə münasibət XX əsrin sonlarından başlayaraq müasir dövrümüzə qədər yaradılan plakatlarda öz kəskin əksini tapmışdır. Müharibə və sülh mövzularına müraciət edən rəssamlardan biri də Hacıağa Nəzərli idi. Rəssam ömrünün sonuna kimi plakat janrına sadıq qalmışdı. Rəssamın “Planetin bütün insanlarına təmiz səma” adlı plakatı sülh mövzusunda həsr olunmuşdur. II Dünya Savaşı dən dəhşətlərini gözləri ilə görmüş, 4 illik döyüş yolu keçmiş bir insan, əlbəttə ki, xalqına sülh, əmin-amanlıq arzulayırdı.

Azərbaycan rəssamlarının bu müddət ərzində yaratdıqları plakatlarda vətənpərvərlik mövzusu, Xocalı soyqırımı, 20 Yanvar faciəsi, şəhidlərimiz, dağıdılmış mədəni irs abidələrimiz və s. əks olunub. Bu sənət əsərlərində vətənpərvərlik, qətiyyət və inam hissləri öz ifadəsini tapmışdır.

“20 Yanvar Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhifələrindən biridir. . . Xalqımızın iradəsini və yenilməzliyini bütün dünyaya nümayiş etdirən tariximizin bu səhifəsi ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətdə də dərin izlər qoyub. . . Rəssamlıq sahəsində bu şərəfli tariximiz bəlkə də daha canlı, qanlı və obrazlı təsvir edildi. ”Görkəmli fırça ustalarından Rasim Babayevin “Təcavüz”, Kirman Abdinin plakat janrında işlədiyi bir sıra silsilə əsərlər xalqımızın imperiya təcavüzünə məruz qaldığı gecənin dəhşətlərini özlərində yaşada bilmişlər. Qrafika ustası Arif Hüseynovun “Qara tağlı natürmort” bu sıradan olan əsərlərdəndir.

Xocalı mövzusunda ən təsirli, geniş təsviri-nəqləyici mahiyyətə malik tablolar rəssam Nazim Məmmədov tərəfindən işlənmişdir. 1992-2004-cü illərdə Nazim Məmmədov Xocalı faciəsi mövzusunda 40-dan çox rəngkarlıq və qrafika əsərləri yaratmışdır. Rəssamın “Xocalının son günü”, “Xocalı od içində”, “Ata, oğul, ər! Bizi xilas edin!”, “Köməksiz Xocalı” adlı əsərləri yalnız bir ailənin, bir insanın faciələrini deyil, bütöv bir ölkənin üzərinə düşmüş ağır tale yükünü əks etdirir.

Vaqif Ucatayın bütün dünyanı dolaşmış “Xocalı” plakatında köksünə xəncər sancılmış körpə təsvir olunub. Şübhəsiz ki, bu kompozisiya öz emosional təsir gücünə görə soyqırım mövzusunda işlənmiş ən rəqətli, yaddaqalan əsərlərdən biridir. Rəssam həmçinin dinc azərbaycanlıların erməni quldurları tərəfindən törədilən soyqırımına həsr olunmuş “Bax! Gör! Xatırla!” adlı qrafik əsərlər seriyası yaratmışdır. 49 qrafik vərəqdən ibarət olan seriyada əks edilmiş tükürpərdici görüntüləri V. Ucatay möcüzə nəticəsində sağ qalaraq əsirlikdən qurtulmuş Xocalı sakinlərinin dilindən eşitdikləri əsasında işləyib.

Tanınmış rəssam Oqtay Quliyev də soyqırımı mövzusunda həsr olunmuş bütöv bir qrafik işlər seriyasının müəllifidir. Bunlar əsasən 2013-2014-cü illərdə çəkilmiş vərəqlərdir.

Cəbhədəki böyük uğurlarımız, igid Azərbaycan oğullarının qəhrəmanlığı, saxta erməni təbliğatının ifşasına, tariximizin təhrif olunmasınadair bir sıra plakatlar yaranmışdır. Rəssam Mirazər Abdullayevin hazırladığı “Arxadan vurulan zərbə”, ”Etnosid”, “Kədəri sevincə döndərən Azərbaycan əsgəri!”, “Fəryad”, “Xəzər qaçqınları”, Vügar Əlinin isə “Şuşa”, “Qarabağın sanlı tarixi”, “Torpaq Vətəndir!” adlı poster-plakatlara tarixi faktları özündə əks etdirməklə yanaşı, xalqımızın vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsində də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Kirman Abdinin “Qaytar dünənimi, bu günə qaytar. . . ” adlı plakatu da maraqlı işlərdən biridir. “. . . Rəssam qara fonda, qırmızı çərçivədə pərn-pərn düşən piano dilləri və onun ətrafa sıçrayan faciəvi notları sırasında Şuşa darvazası, məscid minarəsi, türbə kimi memarlıq

abidlərinin şəkillərini yerləşdirmişdir. Bütövlükdə plakatın emosional ovqatı düzgün tapıldığından o faciənin obrazını canlı şəkildə ifadə edə bilir. ”

Beləliklə, müharibə mövzusunda həsr olunmuş plakatlar cəmiyyətsülh və azadlıq uğrunda mübarizədə səfərbərliyə alır və geniş təşviqat və təbliğat fəaliyyəti göstərirlər. Azərbaycan rəssamlarının müharibə mövzusunda həsr olunmuş plakatları ölkənin ictimai və siyasi həyatında mühüm rol oynamaqdadırlar. Bu sənət əsərləri xalqımızın müxtəlif tarixi dövrlərdə üzləşdiyi təcavüz və işğal hadisələrinə qarşı ifadə olunan hissləri əks etdirir, baş verənləri rənglərin vasitəsilə özlərində daşıyırlar. Müxtəlif nəsillər Azərbaycan rəssamlarının yaratdığı plakatları onların sülh və müharibəyə olan düşüncələrindən xəbər verir. Bu plakatların əsas obrazları isə düşmənin təcavüzündən əziyyət çəkən dinc sakinlər, işğalçılara qarşı döyüşən və torpaqlarımızı öz qanları ilə azad edən Azərbaycan əsgərləri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan rəssamlarının plakat sərgisinin kataloqu [Mətn] /Rüstəm Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi; Azərbaycan Sovet Rəssamları İttifaqı ; tərt. M.A.Tərlov; red. İ.Axundov. - Bakı: Azərneşr, 1950. -32 s.
2. Xəlilzadə F. Bədii plakatın dili ilə Azərbaycan. - 2010. -19 yanvar. - S. 7.
3. NərimanoğluM. Təsviri sənətin əbədi mövzusu// Azərbaycan. -2013. - 22 yanvar. - S. 5.
4. İbrahimov Telman.Azərbaycanda plakat sənəti. . . www. academia. edu

Həsənli Anar Mayıs oğlu

Müharibə mövzusu Azərbaycanda siyasi plakat janrında

XÜLASƏ

Müharibə mövzusu Azərbaycanda siyasi plakat janrında da geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məqalədə Azərbaycan tarixinin iki dövrünə-Böyük Vətən Müharibəsi və Qarabağın azadlığı uğrunda aparılan mübarizələrə həsr olunmuş plakatlar və onları yaradan rəssamlar haqqında məlumat verilir. Azərbaycan rəssamlarının müharibə mövzusunda həsr olunmuş plakatları ölkənin ictimai və siyasi həyatında mühüm rol oynamaqdadırlar. Bu sənət əsərləri xalqımızın müxtəlif tarixi dövrlərdə üzləşdiyi təcavüz və işğal hadisələrinə qarşı ifadə olunan hissləri əks etdirir, baş verənləri rənglərin vasitəsilə özlərində daşıyırlar.

Тема войны в жанре политического плаката Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Тема войны широко отражена в жанре политического плаката Азербайджана. В статье представлена информация о плакатах, посвященных двум периодам в истории Азербайджана - Великой Отечественной войне и борьбе за освобождение Карабаха, и художникам, создавшим их. Плакаты азербайджанских художников на тему войны играют важную роль в общественной и политической жизни страны. Эти произведения искусства отражают чувства нашего народа по отношению к событиям агрессии и оккупации, с которыми он столкнулся в разные исторические периоды, и переносят эти события с собой через краски.

The theme of the war is in the genre of political posters in Azerbaijan

SUMMARY

The theme of war is widely reflected in the genre of political posters in Azerbaijan. The article provides information about the posters dedicated to two periods in the history of Azerbaijan - the Great Patriotic War and the struggle for the liberation of Karabakh, and the artists who created them. Posters by Azerbaijani artists on the theme of war play an important role in the social and political life of the country. These works of art reflect the feelings of our

people against the events of aggression and occupation faced by them in different historical periods, and carry the events with them through colors.

Həsənli Anar Mayıs oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistr tələbəsi

NİZAMİ YARADICILIĞI AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ

Açar sözlər: *Azərbaycan təsviri incəsənəti, Nizami Gəncəvi, Azərbaycan rəssamları, Q.Xalıqov, M.Abdullayev, O.Sadıqzadə, G.Mustafayeva, T.Nərimanbəyov*

Ключевые слова: *Азербайджанское изобразительное искусство, Низами Гянджеви, Азербайджанские художники, Г.Халигов, М.Абдуллаев, О.Садыгзаде, Г.Мустафаева, Т.Нариманбеков*

Key words: *Azerbaijani finearts, NizamiGanjavi, Azerbaijani artists, G.Khaligov, M.Abdullayev, O.Sadigzade, G.Mustafayeva, T.Narimanbekov*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilmişdir. Sərəncamda deyilir: “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqi misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır. Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır. Mütəfəkkir şair çox sayda davamçılarından ibarət böyük bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur.”

Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti, yaradıcılığı bütün elm və sənət sahələrində olduğu kimi təsviri incəsənətdə də öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın bir çox məşhur rəssamları və müasir fırça ustaları şairlə bağlı öz düşüncə və hisslərini kətan üzərinə köçürmüş, şairin əsərlərindən ibarət kitabların səhifələrinə həkk etmişlər. Hələ XX əsrin 30-cu illərində təsviri incəsənətdə şairin yaradıcılığına maraq artmışdır.

1939-cu ildə şairin bədii obrazının yaradılması ilə bağlı rəssamlar arasında müsabiqə elan edilir. Müsabiqədə Xalq rəssamı Qəzənfər Xalıqovla yanaşı, Xalq rəssamları Kamil Xanlarov, Tağı Tağıyev, Əməkdar incəsənət xadimləri Reyhan Topçubaşova, Mürsəl Nəcəfov və başqaları iştirak etmişdirlər. Müsabiqəyə Azərbaycan rəssamları ilə yanaşı, keçmiş SSRİ məkanının mərkəz şəhərləri Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi və başqa şəhərlərdən 30-a qədər portret təqdim olunmuşdu.

Müsabiqənin birinci mərhələsində iştirak etməyən Q.Xalıqov, buna baxmayaraq, mütəfəkkir şairin dərin bədii əhəmiyyətə malik, dolğun portret cizgilərini yaratmağa müvəffəq olmuşdu. “Məşhur şərqşünas və Nizami irsinin araşdırıcısı Yevgeni Bertels bu portret haqqında qeyd edirdi ki, "portret şairin tarixi obrazına uyğundur və Nizami belə görünüşə malik ola bilərdi". Akademiklər - şərqşünas Y.Bertles, filosof Heydər Hüseynov və ədəbiyyatşünas Həmid Araslı öz elmi məsləhətləri ilə portretin ərsəyə gəlməsində rəssama yaxından kömək etmişdilər. 1940-cı ildə müsabiqənin ikinci mərhələsində bu portret müsabiqəyə təqdim edilmiş və birinciliyə layiq görülmüşdü. Beləliklə, şairin bundan sonra rəssamlar tərəfindən yaradılacaq bütün obrazlarında rəssam Q.Xalıqovun yaratmış olduğu Nizaminin surəti prototip kimi qəbul edildi. Əsərin kolorit həlli də öz mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir. “Bu portreti heç şübhəsiz, Nizami humanizmini özündə təcəssüm etdirən şairin parlaq obrazı kimi qəbul etmək olar. Q. Xalıqov “Kommunist” qəzetinin 11 fevral 1940-cı il tarixli nömrəsində

dərc olunmuş məqaləsində ilk növbədə Nizaminin əsərlərinə müraciət etdiyini, onu romantik şair və mütəfəkkir kimi fırçaya aldığı qeyd edirdi. ”

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar 1941-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi 1947-ci ildə təntənə ilə qeyd olunub. Həmin illərdə Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi açılmış, şairin obrazının işlənməsi ilə əlaqədar müsabiqə elan edilərək, şairin portreti rəssamlar tərəfindən işlənmiş, eləcə də şairin doğulduğu Gəncə (1946) və paytaxt Bakı (1949) şəhərlərində dahi mütəfəkkir şairin əzəmətli abidələri (heykəltəraş, Xalq rəssamı Fuad Əbdürrəhmanov) ucaldılmışdı.

Müharibədən sonrakı dövrdə şairin yaradıcılığna Azərbaycanın müxtəlif tanınmış rəssamları müraciət etmişlər. Bu rəssamların sırasında Mikayıl Abdullayevin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Mikayıl Abdullayevinyaradıcılığı üçün daxili həyəcan, obrazların psixologiyasının poetik ümumiləşdirilməsi xarakterikdir. Onun əsərləri koloritin zənginliyi ilə cəlbedicidir. Mikayıl Abdullayev kimi ikinci bir fırça ustası tapılmaz ki, o öz yaradıcılığı ilə klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatına möhkəm bağlı olsun. Dahi Nizamidən başlamış bu gün yazıb-yaradan şair və nasirlərimizə qədər o, bir çox sənətkarların ya portretlərini yaratmış, ya da onların əsərlərinə-poema, hekayə və romanlarına illüstrasiyalar çəkmişdir.

Mikayıl Abdullayevin Nizami Gəncəvi yaradıcılığına ilk müraciəti 1941-ci ildə olmuşdur. Həmin il rəssam şairin “İsgəndərnamə” poemasının motivləri əsasında “Nəsihət” adlı üç fiqurlu bir tablo yaratmışdır. Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin sifarişilə, o zaman hələ 20 yaşı olan rəssam tərəfindən çəkilmiş bu tabloda qoca Aristotel İsgəndərlə söhbət aparır. Filosofun nəyəsə işarə edən əli fikir mərkəzini təşkil edərək, kompozisiyanın düz mərkəzində yerləşir.

M. Abdullayev 1959-cu ildə çapdan çıxmış “Leyli və Məcnun” kitabına səkkiz rəngli illüstrasiya və onlarca başlıq işləmişdir. Poemanın ayrı-ayrı səhnələrini təsvir edən illüstrasiyalar həm kompozisiya prinsipinə görə, həm də poetik surətlərin traktovkasına görə XVI əsr Təbriz məktəbinin miniatürələrini xatırladır.

1973-cü ildə Bakı metropoliteninin Nizami stansiyasının interyerinin işlənməsi işinə start verilərək, bədii tərtibat işi də Mikayıl Abdullayevə həvalə edilmişdir. Rəssam stansiyanın yeraltı salonunun mozaikalarla bəzədilməsini təklif edir və onun bu təklifi metro stansiyası layihəsinin baş memarı olan Mikayıl Hüseynov tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Hal-hazırda Nizami metrostansiyasının mozaikaları da 1973-1976-cı illərdə SSRİ xalq rəssamı Mikayıl Abdullayev tərəfindən yaradılmış on doqquz mozaik pannolardır. Pannolardan on səkkizində Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan beş məsnəvidən bədii səhnələr, birində isə şairin özünün üç metrədən artıq hündürlüyə malik boyaboy portreti təsvir edilmişdir. Mozaikalardan 3-ü “Sirlər xəzinəsi”, 3-ü “Xosrov və Şirin”, 3-ü “Leyli və Məcnun”, 4-ü “Yeddi gözəl”, 5-i isə “İsgəndərnamə” mövzularına həsr edilmişdir. Mozaikalar Nizaminin beş poemasının illüstrativ nəqli kimi nəzərdə tutulmuşdur. Mozaikalarda qəhrəmanlar, başlarına gəlmiş mühüm hadisələr zamanı təsvir edilmişlər. Azərbaycanın xalq rəssamı Mürsəl Nəcəfovun sözləri ilə desək, “Mikayıl Abdullayevin mozaikaları Azərbaycan təsviri sənətinin monumental rəngkarlıq sahəsinə qiymətli hədiyyədir.”

1970-1980-ci illərdə M.Abdullayev “Yeddi gözəl” baletinə müraciət edir. Bu əsərdə rəssam hər bir ölkəni təmsil edən gözəlləri böyük ustalıqla, estetik zövqlə işləmişdir. Yeddi tablunun hər birində rəssamın diqqəti gözəllərin sifətlərində, bəzək əşyaları və geyimlərində, hər bir ölkəni təmsil edən xarakterik cəhətlərində üzə çıxmışdır. Bu silsiləyə “Şərqi gözəli”, “Məğribi gözəli”, “Rus gözəli”, “Hind gözəli”, “Rum gözəli”, “Çin gözəli”, “Fars gözəli”nin obrazlarının təsvir olunduğu yeddi tablo daxildir. Həmin tablolar Milli İncəsənət Muzeyinin rəngkarlıq fondunda qorunub saxlanılır. 1974-cü ildə isə “Yeddi gözəl” silsiləsinə görə rəssam Azərbaycan dövlət mükafatına layiq görülüb.

Azərbaycan incəsənətinin tərəqqisinə layiqli töhfələr vermiş istedadlı sənətkarlar sırasında Böyükağa Mirzəzadənin adı fəxrlə çəkilir. O, sənətinin qüdrəti ilə ölkəmizin sərhədlə-

rindən uzaqlarda da şöhrət qazanıb, yaratdığı əsərlərlə Azərbaycan təsviri sənət tarixinə öz adını əbədi həkk edib. “Azərbaycan milli rəngkarlıq məktəbinə Avropa ruhunu gətirərək onun daha da zənginləşməsinə nail olan Böyükağa Mirzəzadə XX əsrin yetirdiyi çox istedadlı bir rəssam idi. Onun əsərlərini seyr etdikcə heyrətlənməyə bilmirsən. Bu görkəmli fırça ustası klassik ənənələrlə müasir standartları birləşdirərək Avropa rəngkarlığını elə məharətlə Azərbaycan təsviri sənətinə uzlaşdırıb ki, hər hansı bir mənzərənin, peyzajın, portretin, natürmortun qarşısında xeyli dayanaraq düşüncələr aləminə dalırsan.”

B.Mirzəzadə Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına müraciət edən rəssamlarımızdandır. Onun “Xaqani və Nizami Göygölün sahilində”, “Fərhad Şirinin görüşünə gəlir” (“Xosrov və Şirin” əsəri üzrə) tabloları yaddaqalan sənət əsərləri sırasına daxildir. B.Mirzəzadənin S.Şərifzadə ilə birgə müəllifliyi ilə yaratdığı “Nizami Qızıl Arslanın yanında” tablosu da maraqla qarşılanan əsərlər sırasındadır.

Azərbaycanın Xalq rəssamı Toğrul Nərimanbəyovun “Zalım şahla, düz danışan qocanın hekayəti”nə çəkdiyi illüstrasiyada zülmü bir bəd əməl kimi bilavasitə zülmün üzünə çırpmaq, həqiqəti söyləmək, hətta ölümdən belə qorxmamaq vəziyyətini məharət və sənətkarlıqla vermişdir. Rəssamın cizgi və boyalarla təsviri şairin sözlə təsvirindəki mühitlə həmahəng səslənir. Fırçaya alınan ədəbi hadisənin məhz mühitindən xəbər verən dərin mənalı illüstrasiya yazıçının qələmə aldığı obraz və hadisələrin şərhində əyani vəsait rolunu oynayır.

Azərbaycan xalq rəssamı Oqtay Sadiqzadənin “Nizami və dünya ədəbiyyatı” silsiləsindən olan əsərləri sənətkarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, rəssamın bir çox dünya və Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinə qrafik illüstrasiyalar yaratması, Şərq və Qərb dünyasının ənənələrinə yaxından bələdliyi ona bu cür əlaqəli və yüksək intellektual səviyyəli kompozisiyaların yaradılmasına kömək etmişdir. Qeyd olunan silsilədən “Nizami və Azərbaycan mədəniyyəti” adlı möhtəşəm tablosunda rəssam xalqımızın dahi oğlu Nizami Gəncəvinin dövründən XX əsrədək yetişdirdiyi görkəmli elm, sənət və ədəbiyyat xadimlərinin açıq təbiət qoynunda, son dərəcə yüksək sənətkarlıqla yaddaqalan surətlərini yaradıb. Tamaşaçı tabloya ilk nəzərlərindən kompozisiyanın mərkəzində yerləşdirilmiş N. Gəncəvinin və onun sağında və solunda, eləcə də qarşısında əyləşmiş Məhsəti Gəncəvi, Memar Əcəmi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Üzeyir Hacıbəyli, Səməd Vurğun və başqa görkəmli sənətkarların bədii təsir gücünə malik, diqqəti cəlb edən obrazlarını görür. Rəssam zəngin sənət metodlarına əsaslanaraq uğurlu kolorit həlli, əlvan rəng keçidləri və mahirənə rəng yaxılları ilə uğurlu tabloların yaradılmasına nail olmuşdur. Sadalanan xüsusiyyətləri rəssamın bu silsilədən olan digər tablolarına da şamil etmək olar. Onun hazırladığı “Nizami və dünya mədəniyyəti” seriyasına “Nizami və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Nizaminin sələfləri”, “Qədim yunan filosofları”, “Nizaminin xələfləri”, “Nizami və Qərb ədəbiyyatı” tabloları daxildir.

Sənətkar Nizaminin “Fitnə” (1966) əsərinə məzmunun anlaşılmasına və əyani qavranılmasına kömək edən maraqlı illüstrasiyalar da yaratmışdır.

Dahi Nizami “Yeddi gözəl” əsərində ağıllı, xalqın qeydinə qalan ədalətli şah məsələsini qoymuşdur. Poema zəngin xalq nağılları əsasında yaradılmışdır. “Yeddi gözəl”ə həsr edilən bölmədə poemanın süjet xətti ilə əlaqədar Elbək Rzaquliyevin həmin mövzuda yaratdığı illüstrasiyaları, habelə əsərdəki ayrı-ayrı novellalara aid materiallar verilir. Rəssamın yaratdığı illüstrasiyalar özünün bədii dili ilə əsərin ideya məzmununu açır və aydınlaşdırır.

Azərbaycan rəssamlarının Nizami yaradıcılığına və şəxsiyyətinə həsr olunmuş rəngkarlıq əsərlərinə Güllü Mustafayevanın “Nizami qoca aşığı dinləyir”, “Leyli və Məcnun mədrəsədə” (“Leyli və Məcnun” əsəri üzrə), Reyhan Topçubaşovanın “Qoca, zalım şahın hüzurunda” (“Sirlər xəzinəsi” üzrə) əsərləri gözəl nümunələrdir.

“Leyli və Məcnun” poeması mövzusunda şəkilməmiş illüstrasiyalar zövqlə və çox böyük sənətkarlıqla rəssam Əbülfəz Axundov və Əbülfəz Cabbarov tərəfindən işlənmişdir. Rəssam əsərində “Leyli və Məcnun” kimi ölməz sənət incisinə öz münasibətini məharətlə göstərmişdir. “Məcnun heyvanlar arasında”, “Məcnun səhrada”, “Zəncirlənmiş Məcnun” mövzusunda

verilmiş miniatürlər bu qəmli lövhələri göz qarşısında canlandırır və rəsmlərdə təsvir edilən hər bir əhvalatı mahiyyətə tamamlayır, məzmunla təbii bir şəkildə bağlayır.

Bu sırada Rüstəm Mustafayevin “Nizami Gəncəvi”, Yusif Hüseynovun “Nizami Gəncəvi” (“Sirlər xəzinəsi” üzrə), Toğrul Sadiqzadənin “Nizami”, İsmayıl Məmmədovun “Nizami Gəncəvi”, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” (“Sirlər xəzinəsi” üzrə) və başqa əsərlərin də xüsusi yeri var.

Şairin yaradıcılığı Azərbaycan xalqına xidmət etməklə yanaşı, digər xalqlar üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın təsviri sənət ustaları Nizami irsini həmişə diqqətlə izləmiş, Nizami humanizmini tamaşaçıya çatdırmağa çalışmışlar. Məhz buna görə də dahi sənətkarın irsitablolarında və digər monumental əsərlərdə öz əksini tapmaqda davam edir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilzadə F. Sənətin böyük Ağası //Azərbaycan. - 2011. -17 fevral. - S. 7
2. Nəcəfov M.N. Mikayıl Abdullayev. - Bakı: Yazıçı, 1983. -54 s.
3. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli. www. mct. gov. az > umumi-xeberler
4. Nizami Gəncəvi obrazı və yaradıcılığı Azərbaycan. . . -www. 525. az > news > 161771-niza. . .

Həsənli Anar Mayıs oğlu

Nizami yaradıcılığı Azərbaycan təsviri incəsənətində

XÜLASƏ

Bəşər bədii fikrinin nadir hadisəsi olan Nizami yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Məqalədə dahi şairin irsinin Azərbaycan təsviri incəsənətində öz əksini tapan tablolar və bu əsərləri yaradan rəssamlar haqqında məlumat öz əksini tapmışdır.

Работа Низами в изобразительном искусстве Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Творчество Низами, является уникальным явлением человеческой художественной мысли. Оно уже более восьми веков стало неотъемлемой частью духовности нашего народа. В статье содержится информация о картинах наследия гениального поэта в изобразительном искусстве Азербайджана и художниках, создавших эти произведения.

Nizami's work in the fine arts of Azerbaijan

SUMMARY

Nizami's work, which is a unique phenomenon of human artistic thought, has become an integral part of the spirituality of our people for more than eight centuries. The article contains information about the paintings of the genius poet's legacy in the fine arts of Azerbaijan and the artists who created these works.

Musayeva Günay Elşən qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistr tələbəsi

VII-XII ƏSR YAPON HEYKƏLTƏRAŞLIĞI

Açar sözlər: *Yaponiya, Heykəltəraşlıq, Memarlıq, Buddizm*

Ключевые слова: *Япония, Скульптура, Архитектура, Буддизм*

Key words: *Japan, Sculpture, Architecture, Buddhism*

Yaponiyada heykəltəraşlığın tarixi isə ölkədə buddizmin yayılması ilə bağlı idi. Çünki, sintoizmdə təsvirlər olmurdu. Bu vaxta qədər ancaq dəfn mərasimi ilə bağlı olan kiçik ölçülü plastika inkişaf edirdi.

Yaponiyada ilk buddist heykəllərinin yaradılması Xoryudzinin tikintisi ilə bağlı idi. Mərkəzi Kondo məbədinin əsas abidəsi bürüncdən işlənmiş Budda Sakyamunun iki bodi-

satva ilə bürüncdən işlənmiş heykəli idi. Bu yapon məbəəd heykəltərəşlişinin erkən nümunəsi idi. Nimbin arxa tərəfində olan yazıya görə, abidə Tori adlı usta tərəfindən 623-cü ildə işlənmişdir. Usta Tori məktəb yaratmışdır. Bu məktəb VII əsr yapon heykəltərəşlişinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Heykəltərəşliş q təntənəli xarakterli ilə fərqlənirdi. Təsvirlər kanonik pozalarda verildirdi. Bununla birlikdə Torinin heykəlləri daxili güc, tarazlıq təəssüratı yaradır.

VII əsrə aid tuncdan işlənmiş buddanın başı plastik formanın mükəmməlliyi ilə fərqlənirdi. Üslub cəhətdən bu abidə Çinin Tan heykəllərinə yaxın idi. Erkən feodal dövrünə aid olan Yapon plastikasının formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Bu dövrə Xoryudzi kompleksinə aid olan Mərhəmət ilahəsi də (Kanon bodisatvası) diqqəti cəlb edir. Bu Koreya ustaları tərəfindən işlənmişdir.

Xoryudziyə daha bir abidə də aid idi. İki bodisatva ilə oturan buddanın bürünc heykəlidir. O, Tatiban səcdəgahı kimi tanınılır (VIII əsr). Lotos gülləri Buddha və bodisatvaların fiqurları üçün dirək rolunun oynayır. Naxışlı nimb mərkəzi buddanın heykəlini xüsusi nəzərə çatdırır.

Bundan qabaqkı heykəllərlə Tatiban səcdəgahının heykəlləri daha həcmli və daha plastik cəhətdən ifadəlidirlər.

VI-VII əsrlərin heykəltərəşlişində insan bədənini işlənilməmiş qalır. Lakin, taxta heykəltərəşlişdə formaların plastikası daha mükəmməl idi. Məsələn, VII əsrə aid olan Buddha Maytreyanın heykəlləri buna misal ola bilər.

VIII əsrin əvvəlindən heykəltərəşlişin əsas materialı bürünc idi. Bu dövrün ən yaxşı işlərindən biri Kanon bodisatvasının bürünc heykəlidir. Kanonun fiquru insan boyu hündürlükdədir və kanonik pozada verilib. Proporsiyaların aydınlığı və harmonikliyi, formanın plastikliyi bu heykəli daha erkən fiqurlardan fərqləndirir.

Beləliklə, erkən monumental heykəltərəşlişin abstrakt - sxematik tipi daha mükəmməl forma ilə əvəz olunur. Bədii ifadə vasitələri zənginləşir. Ayrı-ayrı obrazlar fərdi xarakteristikası ilə fərqlənir.

Buddanın ciddi kanonik obrazı bir qədər fərdiləşir və yapon cəhətlərini qəbul edir. Əfsənəvi buddist müqəddəslərinin obrazları konkret xarakterli ilə fərqlənir. Narada Kofukudzidə yerləşən Buddha Şakyamununin 10 apostollarının simaları konkret cəhətləri ilə fərqlənsə də, xarakterləri fərdi və müxtəlifdir.

Apostolların heykəlləri lakdan işlənirdi. Lakdan olan heykəlin hazırlanması üçün parçanı lakla hopdururdular, sonra taxta karkasın və ya gil modelin üzərinə ötürürdülər və parça üzərində işləyirdilər. Lak bərkliyindən sonra karkası götürürdülər.

VIII əsrin ortalarında gil və lak bürüncü əvəz edir və heykəltərəşlişin əsas materialına çevrilir. Bu lak texnikasının inkişafı ilə bağlı idi. Beşmərtəbəli Xoryudzi paqodasında yerləşən «Buddanın nirvanası» adlı miniatür gil heykəl qrupu özünəməxsusluğu ilə fərqlənir; arxatların çoxsaylı gil fiqurları (arxat buddist rahibləri). Buddanın nirvanaya daxil olmasına görə müxtəlif pozalarda kədərli təsvir olunmuşlar.

Müəyyən ruhi vəziyyətin əks olunması orta əsr yapon heykəltərəşlişinin xüsusiyyətidir.

Qiqaku rəqsi üçün nəzərdə tutulmuş taxta maskalarda da xarakterik cəhətlərin əks olunması diqqəti cəlb edir. Bu maskalar gülən, qorxan, qəzəblənən sifətləri təsvir edir.

Konkret təsvirə qarşı istiqamət, xarakterik cəhətlərin əks olunması - VIII-IX əsrlərdə heykəltərəşlişdə portretin yaranmasına səbəb oldu. Bizim vaxtımıza bu dövrün bir neçə portretləri çatıb. Bunlardan biri - Qandzi keşişin portreti lakdan işlənilib. Heykəltərəş keşişi xarakterik pozada təsvir edir və əlləri kanonik jestdə verilib. Fərdi cəhətlərin ifadəliyinə baxmayaraq bu iş buddizm dininin kanonları ilə çox bağlıdır. Ona görə də obrazı bir qədər mücərrədliyi ilə fərqlənir.

Qandzi keşişinin portreti erkən feodal yapon heykəltərəşlişinin ilkin mərhələsini tamamlayır.

IX-XI əsrlərdə heykəltərəşlişin əsas materialı ağac idi. Əvvəlcə ağac heykəllərin oyma texnikası çox mürəkkəb deyildi. Heykəl içi boku texnikasında işlənirdi - bütöv bloktan oy-

ma. Bu texnikadan Murodzi monastrında Budda Şakyamuninin heykəlinə istifadə olunmuşdu. Bu cür əsərlərdə VIII əsr tipinin işlənməsi davam edir - təntənəli dini obrazlar yaranır.

Xeyan dövrünə aid olan Roben keşişinin heykəl portreti bizim vaxta çatıb, lakin, Tandzi keşişinin portreti ilə müqayisədə Robenin portreti daha sxematik və şərtdir.

VII-VIII əsrlərin heykəlləri Nara məbədlərinin tikintisi ilə bağlı idi və monumental üslubda inkişaf edirdi. Nara heykəltərəşliyinin ciddi monumentallığı tədricən təntənəliklə, incəliklə və ideal obrazın yaradılması ilə əvəz olunur.

Bununla birlikdə X əsrdə yapon cəhətləri üstünlük təşkil etməyə başlayır. Çin bu zaman müharibə dövrünə qədəm qoyur «Beş sülalə» dövrü başlanılır. Yaponiyanın Çin ilə əlaqəsi demək olar ki, kəsilir.

Yaponiya incəsənətini milli formaları inkişaf etməyə başlayır.

Buddist heykəltərəşliyində yeni üslub meydana gəlir. Yeni texnika - Yoseqi heykəli ayrı-ayrı taxta bloklardan yaranır. Heykəltərəş rahiblər monastırlarda yaşayarkən, öz emalatxanalarında işləyirdilər və öz şagirdləri ilə birlikdə monastırlar üçün heykəllər yaradırlar.

İlk heykəltərəş rahiblərindən biri usta Dzyota idi. XI-XII əsrlərin heykəltərəşliyinin üslubu onun adı ilə bağlı idi. Dzyota tərəfindən yaradılmış və Simurq məbəbində yerləşən Budda Amida Neray heykəli daha məşhur idi (1053). O dövrün yapon heykəltərəşliyində bu heykəl kanona çevrilir. Buddanın fiquru qızıl nimblə əhatə olunub və lotos görkəmində kürsülüyn üzərində verilib. Dzyota məktəbinə aid olan bu dövrün məşhur heykəllərindən biri filin üzərində olan Fuqen bodisatvasının ağac heykəli idi. Bu Xeyan məbəd heykəltərəşliyinin gözəl nümunəsi təntənəli incəliklə birgə verilib. Filin güclü fiquru üzərində lotos formasında olan taxta üzərində bodisatvanın incə fiquru işlənilib.

Yeni üslub portret heykəltərəşliyində öz əksini tapır. Bu dövrün ən məşhur portreti Enkai adlı heykəltərəş tərəfindən 1069-cu ildə işlənilmiş Setoku Şahzadəsinin portretidir. Bu heykəl Xoryudzi monastrında yerləşirdi.

Ədəbiyyat

1. Искусство стран Востока, Р.С.Василевского. – М. :Просвещение, 1986
2. Древние цивилизации, Г.М.Бонгард-Левина. – М. 1989.
3. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы (этнопсихологические очерки).
4. Публицистика. Культура Японии. 2008-10-03

Musayeva Günay

VII-XII əsr Yapon heykəltərəşliyi

XÜLASƏ

Məqalədə VII-XII əsrlərdə Yapon heykəltərəşliyinin inkişaf prinsipləri, onun memarlıq sahəsində bir incəsənət növü kimi geniş istifadə olunmasından və heykəltərəşliyinbuddizim dini ilə əlaqələrindən bəhs olunur.

МусаеваГюнай

Японскаякультура VII-XII веков

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются принципы развития японской скульптуры в VII-XII веках, ее широкое использование как искусства в области архитектуры и связь скульптуры с буддизмом.

Musayeva Gunay

Japanesesculpture of VII-XII centuries

SUMMARY

The article discusses the principles of development of Japanese sculpture in the VII-XII centuries, its widespread use as an art form in the field of architecture and the relationship of sculpture with Buddhism.

QƏDİM YAPON İNCƏSƏNƏTİNDƏ YAMATO DÖVRÜ

Açar sözlər: *Yaponiya, Qədim Yapon incəsənəti, Yamato dövrü*

Ключевые слова: *Япония, Древнеяпонское искусство, Период Ямато*

Key words: *Japan, Ancient Japanese Art, Yamato Period*

Yapon mədəniyyət tarixində ən qədim dövr – b.e.ə. IV minillikdə başlamış və b.e. I əsrdə başa çatmış neolit – son daş dövrüdür. Yapon adalarının qədim sakinləri – ovçuların və balıqçıların həyat tərzini haqda biz arxeoloqlar tərəfindən aşkar olunmuş çoxsaylı qazma tipli yaşayış məskənləri, daş baltalar, nizə və ox ucluqları əsasında öyrənə bilirik. Bu dövrdən keramika nümunələri də qalmışdır. Lakin, qədim yaponların düşüncələri, fikirləri, əfsanələri və dini təsəvvürləri haqda ən dolğun məlumatı və təsəvvürü məhz b.e.ə. IV-I min. keramikası verir. Onlar forma, naxışlanma, hazırlanma üslubu baxımından yalnız Çin və Koreya deyil, həmçinin Cənub-Şərqi Asiyanın daha geniş bölgələri, o cümlədən hətta Amerika keramikası ilə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dövrdə Yaponiya ərazisində həm gitədən, həm də Cənub dənizinin adalarından olan müxtəlif xalqlar məskunlaşır. Bunun nəticəsi olaraq, Qədim Yapon mədəniyyəti bir çox neolit mədəniyyətlərinin qovuşmasından formalaşmışdır. Ölkənin bir çox bölgələrindən tapılmış keramikaya alimlər Dzyomon (“İpin izi”) adını vermişdilər, çünki bu qablara xas olan naxış məhz ipin izini xatırladırdı. İctimai inkişafın bu uzun mərhələsi – bütün neolit dövründə Yapon tarixində Dzyomon adını almışdı. Bunun da əsas səbəbi, bu dövrə xas olan spesifik cəhətlərin məhz keramikada öz əksini tapması idi. Bu dövrdə bədii fəaliyyət ibtidai magiya ilə ayrılmaz köklərlə bağlı idi.

Qədim insanın dini-magik görüşlərinin əsas obyektini təbiət idi. Təbiəti müşahidə edən insan onu dərk etməyə çalışmışdı. Bu uzun tarixi proses keramikanın evolüsiyasında tapmışdı. Keramika inkişaf etdikcə onun forma və naxışları tədricən mürəkkəbləşir. Ən erkən qablar şirəsiz, əldə düzəldilmiş, primitiv yamada aşağı temperaturda bişirilmiş kobud keramika nümunələri idi. Bişirilmə zamanı formaya dolaşdırılmış ot mənşəli ip yanaraq iz qoyurdu. Dzyomon adı da məhz buradan meydana gəlmişdi – “ipin izi”. Bu üslubda yaradılan naxışlar keramik qabların ilk dekoru olmuşdur. Bu keramika bir çox cəhətdən digər qədim xalqların keramikasına bənzəyirdi. Lakin eyni zamanda artıq bu qablarda, yalnız Yapon mədəniyyətinə xas olan cəhətləri də görmək mümkündür. Primitiv konusşəkilli formalar daha son mərhələdə tədricən parçalanır – “oturacaq”, “bədən”, “boğaz hissə” nəzərə çarpır. Sadə naxışı, inkişaf etmiş dzyomon keramikasının əsas fərqləndirici xüsusiyyətinə çevrilmiş, təmtəraqlı yapışdırma dekoru əvəz edir. Yaponiyanın müxtəlif bölgələrində arxeoloqlar tərəfindən müxtəlif tipli qablar - boşqab, nimcə, dolça, dəfn urnası, çiraqlar və s. formalı qablar aşkarlanmışdı. Onların plastik gücünün əsasını təşkil edən fantastik ornamentlərində insan üzərində hökümranlıq edən stilizə olunmuş dağ zirvələrinin, güclü dəniz dalğalarının, ildırımın, yağış, külək, günəş və ayın təsvir və naxışları aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu tip qablar bir növ təbiətin möhtəşəm gücünü simvolizə edirdi. Həcimli, təxminən 1m hündürlüyə çatan dolçaların çıxıntılı gil naxışları gah mərəcan riflərini, gah bir-birinə burulmuş mamırları, gah da vulkanı xatırladırdı.

Mürəkkəbləşdirilmiş ağır yapışdırma naxışlarla tərtib edilmiş iri qabları (h - 1m qədər) – möhtəşəm və monumental vazaları, fincanları, urnaları və s. artıq yalnız məişətdə və təsərrüfat yox, həm də xüsusi ritual məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Belə ki, onlar dəfn mərasimlərində və fəlakətlərin ovsunlanmasında geniş tərtib olunurdular. Bu qabların şərti işarələrində bir növ o dövrün dünya haqqında bilikləri və təsəvvürləri öz əksini tapmışdı. Dzyomon keramikasının evolüsiyası dünyanın insan tərəfindən dərk olunmasının uzun və mürəkkəb prosesi əks etdirir. Bu və ya digər təbiət hadisəsini əks etdirmək üçün ibtidai insanlar forma (ağır, yüngül, hündür, enli) və ornamentdən (naxışların ritmik təkrarlanması) istifa-

də etmişdilər. Dzyomon dövrünün ortalarında (b. e. ə. 2. 5-1. 5 min.) doqu adlı gil fiqurlar meydana gəlir. Tədqiqatçıların fikrincə, ilk əkinçiliyin meydana gəlməsi ilə əlagədar ortaya çıxmış bu heykəlciklər məhsuldarlıq gücünü simvolizə edirdilər. Ənənəvi olaraq kiçik ölçülü (25 sm), şərti olaraq insanı təsvir edən bu heykəlciklər, o dövrün təsəvvürlərinə görə hansısa sirlə, daxili gücə malik idilər. Onları bəzəyən naxışlar, həmin dövr qabların ornamentlərinə yaxındır. Lakin artıq b. e. ə. I min. ortalarında məişət istifadəsinə tunc məmulatlar daxil edildikdən sonra, keramik əşyalar öz ritual təyinatını itirir.

B.e.ə. I min. sonlarında Yapon adalarına, özləri ilə maddi və mənəvi mədəniyyətin yeni formalarını gətirmiş tayfalar məskunlaşır. Asiya gitəsindən gəlmiş bu tayfalar, yerli əhalini sıxışdıraraq öz zövq və dünya görüşlərini yeridirlər. Onlar özləri ilə yeni təsərrüfat bilikləri və yeni mədəniyyət formaları gətirmişlər. Belə ki, onlar düyü becərməyi və tunc əritməyi, dulus çarxından və toxuculuq dəzgahından istifadə etmək qaydalarını bilirdilər. Balıqçılıqla yanaşı, düyü becərilməsi bu tayfaların təsərrüfatının əsas sahələrindən birinə çevrilir. Bu dövr, bu tayfalara məxsus ilk abidələrin tapıldığı yerin adı ilə bağlı Yayoy dövrü (b.e.ə. III – b.e. III ə.ə.) adlandırılırdı. Bu tayfalar tərəfindən düzəldilmiş keramika da Yayoy keramikası adlandırılmışdı. Məhz bu dövrdə ayrı-ayrı qəbilələr tayfa ittifaqları tərkibində birləşir, ilk dövlətlər yaranmağa başlayır. Bu dövrün mədəniyyət abidələri daha müxtəlifdir. Dulus çarxında hazırlanmış və yüksək temperaturda bişirilmiş Yayoy dövrünün keramikası Dzyomon keramikasından fərqli olaraq, yalnız daha möhtəşəm və yüngül deyil, eyni zamanda artıq əvvəlki ritual funksiyalarında yernə yetirmirdi; o gündəlik təsərrüfat tələblərini ödəmək üçün yaradılmışdı (Mikendən olan qab, Tokio). Bu qabların dekorativ tərtibatı çox sadə idi – düz və dalğavari xətlərdən ibarət ornament. Yayoy dövründə bədii əşyalar icərisində keramikanın mövgeyi artıq aparıcı deyildi. Daha sadə və citdi formaları ilə fərqlənən bu dövrün keramikası əsasən məişət tələblərinə xidmət göstərmişdir.

Yayoy dövründə bədii sənətkarlığın digər sahələri də yüksək inkişaf etmişdilər. Düzəldilən əşyalar – silahlar, əmək alətləri, bəzək məmulatları, güzgülər, zıncırovlar və s. həm məişətdə, həm də dəfn mərasimlərində və ənd təsərrüfatı bayramlarında geniş istifadə olunurdular. Yeni dini əşyalar, naxış, dekor tipləri yaradılır. Göyü simvolizə edən edən güzgülər vəfat etmiş insanın sinəsi üzərinə qoyulurdu. Bu dövrün ritual funksiyalı əşyaları icərisində tunc zıncırovları – dotakuları göstərmək olar. Onların bir çoxunun üzərində verilmiş qıvrıya olunmuş naxışlarında biçin səhnələri, ev və ilk ambarların təsvirləri əks edilmişdi. (Mərkəzi Yaponiyada yerləşən Kaqavakendən tapılmış zıncırov kimi). Bu zıncırovların səsləri pis ruhları və qara güvvələri qorxutmalı və əksinə, əkinçiliyin himayədarları olan allahları cəlb etməliyidilər.

Əfsanələrdə baş tanrı – Amaterasunun xüsusi vurğulanması, ona həsr olunmuş məbədlərin inşası – bütün bunlar bizim eramızın əvvəllərində Yapon cəmiyyətində baş vermiş citdi sosial dəyişikliklərin, irələyişlərin əksi idi. Baş verən proseslər nəticəsində ölkə ərazisində tayfa ittifaqlarından ilk güclü dövlət yaranır. Yerləşdiyin bölgənin adı ilə bağlı bu dövlət Yamato adını almışdır. Yapon mədəniyyət tarixində bu dövr – III-VI əsrin əvvəlləri Kofun (kurqan) termini ilə geyd olunur, çünki qeyd etdiyimiz dövr ərzində bütün ölkə ərazisində çoxsaylı məqbərə kurqanlar inşa edilirdi. Onlardan bəzilərinin ölçüsü hətdindən artıq çox iri idi. Belə ki, V əsrin əvvəllərində imperator Nintokunun şərəfinə inşa edilmiş məqbərə həcm baxımından Misirdəki məşhur Xeops ehamını üstləyirdi. Bir çox digər tikililər kimi bu məqbərədə açar formasında idi. Lakin bunu yalnız yaxından görmək olardı. Uzaqdan isə nalvari süni göllə əhatələnmiş məqbərə sanki təbiətin özü tərəfindən yaradılmış təbii yaşıl təpəyə bənzəyirdi. Beləliklə, kofunlarda biz memarlığın təbiətlə olan böyük ahəngdarlığını görə bilərik. Əgər Misir ehamının həndəsəliyində təbiət üzərində hökmranlıq hiss olunursa, bunun əksi olaraq Yaponiyanın qədim məqbərələrində təbiətlə ahəngdarlığa meyillik nəzərə çarpır. Bu isə insan tərəfindən təbiətə qarşı xüsusi münasibətin formalaşmasına səbəb olmuş qədim sintoizm ilə bağlı idi. Vurğulamaq lazımdır ki, bu dini görüşün əsasını təşkil edən konsepsiya – təbiətə sitaiş, onunla harmoniyanın yaradılmasına meillik sonrakı dövrlərdə də - bütün ortaəslər Yapon mədəniyyətində də mühüm mənə kəsb edir.

Ağaclarla və süni göllərlə əhatələnmiş IV-VI ə.ə. Xonsyu adasının mərkəzində yaradılmış Kofunlar (kurqanlar) da böyük diqqət doğrurlar. Onlar iri süni adalar formasında düzəldilmişdilər. Bu kurqanların formaları insanların dünyanın yaranması və ya göylə yer arasındakı olan birliyi haqqdakı simvolik təsəvvürlərini əks etdirir. Dairəvi forma göyü, kvadrat forma isə yeri simvolizə edirdi. Digər memarlıq nümunələrində olduğu kimi bu kurqanlarda da təbiətlə böyük ahəngdarlıq nəzərə çarpır. Vurğulamaq lazımdır ki, bütün kofunlarda hökmdarın qalıqları təpəliyin daxilində yerləşən yeraltı kameraya yerləşdirilirdi. Hökmdarların qalıqları təpəliyin daxilində yerləşən yeraltı kameraya yerləşdirilirdi. Bir çox digər ölkələrdə olduğu kimi Yaponiyada da hökmdar çoxsaylı saxsı qablarla, silahlarla, bürünc güzgülərlə, taclar və sairə zinət əşyaları ilə birgə dəfin edilirdi.

III-V əsrlər Yamato dövlətinin Asiya gitəsinin iri dövlətləri – ilk növbədə Çin və Koreya ilə intensiv əlaqələrin qurulduğu bir dövrdür. Bütün bölgə üçün böyük iqtisadi və siyasi mənə kəsb edən Koreya yarımadasının cənub bölgəsi, yalnız Koreya dövlətlərinin deyil, eyni zamanda gənc Yapon dövlətinin mübarizəsi arenasına çevrilmişdir. Çin və Koreya tarixi mənbələrində III əsrin əvvəllərindən başlayaraq Yamato dövləti ilə daimi sıx ticarət əlaqələrinin qurulduğu qeyd olunur. Yapon cəmiyyətinin yuxarı təbəğəsi heroqlif yazısından istifadə etməyə başlayır. Bu onlara Çin siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatı ilə tanışlıq üçün bir yol açır. Koreyadan Yaponiyaya həm könüllü, həm də məcburi sənətkarlar köçür və köçürülür. Bu proses Yaponiyada ipəkçiliyin və toxuculuğun, silah, keramika və zinət əşyalarının istehsalına və inkişafına səbəb olur. Qədim ənənələrə malik olan qitənin mədəniyyətinin bir çox qabağcıl nailiyyətlərini mənimsəmək üçün, Yapon mədəniyyətinin öz səviyyəsi kifayət qədər yüksək olmalı idi. Yamato cəmiyyətinin sosial quruluşunun və mənəvi həyatının mürəkkəbləşdiyini sübuta yetirən mühüm amillər içərisində, dəfin kultu ilə bağlı olan Xaniva adlı gil plastikanı göstərmək olar.

Əgər Çində dəfn plastikası qəbrin daxilində yerləşdirilirdisə, Yaponiyada Çindən fərqli olaraq bu heykəlciklər artıq qəbrin daxilində yox məhz üstündə quraşdırılırdı. Kurqanın bütöv üstünü bəzəyən bu keramik fiqurlar, bir növ onda dəfn edilmiş hökmdarın sakitliyini mühafizə edirdilər. Beləliklə, xanivalar maqik çəpər funksiyasını yernə yetirirdilər. Bu heykəlciklərin quruluş və ikonografiya xüsusiyyətlərində dünya və cəmiyyətin quruluşu, insan həyatı haqda çoxsaylı təsəvvürlər öz əksini tapmışdır.

Tərcümədə “gil dairə” mənasını verən xaniva heykəltərəşlığı, kurqan ətrafında yerləşən içi boş kiçik dirək – silindrlərdən ibarət idi. Xanivaların süjeti çox müxtəlifdir. Belə ki, onlar arasında maqik hərbi qalxan və qılınca, memarlıq tikililərinə, yəhərlənmiş hərbi atlara, ev heyvanlarına, quşlara, insan fiqurlarının çoxsaylı tiplərinə - kahinlərə, tacirlərə, əskərlərə, musugicilərə, saray xanımkarına, qulluqçulara və s. rast gəlinir. Xaniva heykəllərinin plastik dili də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Əgər fiqurların sifətlərinin, pozalarının və jestlərinin işlənməsinə ümumilik xasdırsa, bundan fərqli olaraq hər bir personaj konkret xüsusiyyətlərini səciyləndirən və göstərən spesifik detallar – hərbiçinin dəbilgəsi, kahinin baş geyimi, paltarlar və s. böyük dəqiqliklə işlənirdi. Bundan başqa xaniva heykəllərinə həmçinin şərtlikdə xasdır. Bu özünü heykəllərin bədən və qutaracağlarındakı təsvirlərdəki həcimli deformasiyada, proporsional uyğunsuzluqda biruzə verir. Bu onunla izah olunur ki, sənətkarlar əsas diqqətlərini məhz ilk növbədə fiqurların ümumi siluetinin, onların hərəkətlərinin - əllərini göyə doğru qaldırılmış kahin, qılınca çıxartmağa hazırlaşan döyüşçü və s. verilməsinə yönəlmişdilər. Xaniva fiqurları öz müxtəlifliyi və sifətlərini geyriadi ifadəliyi ilə diqqəti cəlb edirlər. Baxmayaraq ki, bu heykəlciklərin yaradılmasında sadə üsullardan istifadə edilmişdir (Məsələn: göz və ağız qeyd etmək üçün bıcaq vasitəsi ilə yaradılmış oyuntulardan istifadə olunurdu), yaradılma vaxtında yüngül asimmetriyaya yol verilmişdi (ilk növbədə çizgilərdə) bütün bunlara baxmayaraq bütövlükdə xaniva heykəllərində sənətkar emosionallığa, ifadələyin canlılığına və təkrarolunmazlığına nail ola bilmişdilər. Bu “canlı” və hərəkətlə zəngin fiqurların mövcudluğu, nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Yaponiyada plastik sənətin yüksək inkişaf etdiyini sübuta yetirir. Sənətkarlar böyük ustalıqla yaratdığı personajların xasiyyətlərini və əhvallarını ver-

məyə müvəffəq olmuşdular. Belə ki, sadə vasitələrlə onlar bu və ya digər sifətdə gəmginlik və ya şənlik ifasını əks etdirməyə nail olmuşdular. Bütün bunlar onu göstərir ki, Yaponiyada hələm qədim dövrlərdə plastik formalarının dərk olunmasında, özünə məxsus anlayış və bədii ənənələr yaranmışdır. Xanivanın inkişaf etmiş plastik dili Yapon heykəltəraşlığının bu mərhələdə yüksək səviyyəsindən məlumat verir.

Bu "canlı" və hərəkətlə zəngin fiqurların mövcudluğu, nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Yaponiyada plastik sənətin yüksək inkişaf etdiyini sübuta yetirir. Sənətkarlar böyük ustalılıqla yaratdığı personajların xasiyyətlərini və əhvallarını verməyə müvəffəq olmuşdular. Belə ki, sadə vasitələrlə onlar bu və ya digər sifətdə gəmginlik və ya şənlik ifasını əks etdirməyə nail olmuşdular. Bütün bunlar onu göstərir ki, Yaponiyada hələm qədim dövrlərdə plastik formalarının dərk olunmasında, özünə məxsus anlayış və bədii ənənələr yaranmışdır. Xanivanın inkişaf etmiş plastik dili Yapon heykəltəraşlığının bu mərhələdə yüksək səviyyəsindən məlumat verir. Xanivanın inkişaf etmiş plastik dili sübuta yetirir ki, bu heykəltəraşlıq Yapon mədəniyyətinin binövrəsi formalaşdığı dövrdə reallığın bədii dərkində, insanın mürəkkəb mənəvi həyatının ifadə olunmasında vacib vasitəyə çevrilmişdi.

Yapon incəsənət tarixinin qədim dövrləri öz mənasını və təsirini bütün sonrakı dövrlər ərzində də qoruyub saxlamış, geniş dünyanın dərk edilmə konsepsiyalarının formalaşdığı dövürdür. Yerli bədii şüurun inkişafı baxımından onlarda 3-çü daha böyük əhəmiyyət kəsb edir:

1. Dünyanın yaranış qanunlarının ritual qabların plastik formalarında ümumiləşdirilməsi - Dzyomon keramikası.

2. Memarlıq formalarının və fəza təfəkkürünün əmələ gəlməsi – Sintoist məbədi.

3. Plastik dilin formalaşması və onun vasitəsi ilə ilk dəfə olaraq həyatı hadisələrin bilavasitə əksi – Xaniva heykəltəraşlığı.

Bunlar içərisində sonuncu xüsəən böyük diqqət doğurur. "Canlı" və hərəkətlə zəngin fiqurların mövcudluğu Qədim Yaponiyada plastik sənətin yüksək inkişaf etdiyini sübuta yetirir. Sənətkarlar böyük ustalılıqla yaratdıqları personajların xasiyyət və əhval ruhlarını verə bildimişdilər. Belə ki, sadə vasitələrlə onlar bu və ya digər sifətdə gəmi, kədəri, sevinci, nifrəti və s. əks etdirməyə nail olmuşdular. Bütün bunlar onu göstərir ki, Yaponiyada hələ qədim dövrlərdə plastik formanın dərk olunmasında, özünəməxsus anlayış və bədii ənənələr yaranmışdır, hansılar ki sonrakı mərhələlərlə də Yapon incəsənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdilər.

Ədəbiyyat

1. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы (этнопсихологические очерки). 3-е изд., испр. и доп. - М.: Издательство "ВиМ", 1996.

2. Мировая художественная культура: Учеб. пособие /Колл. авт.: Б.А.Эренграсс, В.Р.Арсеньев, Н.Н.Воробьев и др.; Под. ред. Б.А.Эренграсс/ - М.: Высшая школа, 2001.

3. История древнего мира. Упадок древних обществ. 3-е изд. , испр. И доп. – Главная редакция восточной литературы Москва, 1989.

4. Н.Ф.Лещенко. "Япония в эпоху Токугава". ИВ РАН, 1999.

5. "Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства". Коминфо, 1996.

6. "Япония. Карманная энциклопедия". Муравей, 1996.

Musayeva Günay Elşən qızı

Qədim Yapon incəsənətində Yamato dövrü

XÜLASƏ

Məqalədə qədim Yapon incəsənətində Yamato dövründən danışılır. Onun yaranması, inkişaf etdirilməsi və bir incəsənət nümunəsi kimi qədim Yapon incəsənətində geniş vüsət almasından bəhs olunur.

**Период Ямато в Древнем Японском искусстве
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается период Ямато в древне Японском искусстве. Обсуждаются его происхождение, развитие и широкое использование в древнем Японском искусстве в качестве примера искусства.

Musayeva Gunay

**The Yamato period in ancient Japanese art
SUMMARY**

The article deals with the Yamato period in ancient Japanese art. Its origins, development, and widespread use in ancient Japanese art as a work of art are discussed.

Ağayev Ramiz Adil oğlu

**ADPU, Təsviri incəsənət fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, magistrant
Elmi rəhbər: Sənətşünaslıq üz. fəls. dok. Musayeva Elnarə**

ORNAMENTİN İSLAM İNCƏSƏNƏTİNDƏKİ ROLU

Açar sözlər: *İslam incəsənəti, ornament, epigrafiq ornament, memarlıq, xəttatlıq*

Ключевые слова: *Исламское искусство, орнамент, эпиграфический орнамент, архитектура, каллиграфия*

Keywords: *Islamic Art, ornament, epigraphic ornament, architecture, calligraphy*

İslam incəsənətinin öyrənilməsinə Samirə (İraq) şəhərində aparılan arxeoloji qazıntıların iştirakçısı və müsəlman bədii mədəniyyət sahəsindəki Alman mütəxəssislər məktəbinin banisi, Alman professoru Fridrix Zarre böyük bir töhfə verdi. Fridrix Zarrenin əsərləri həm memarlıq, həm də Ərəb Xilafəti, Müsəlman Farsı, Səlcuq Anadolusunun təsviri və dekorativ sənətlərinin geniş mövzulu öyrənilməsi ilə xarakterizə olunur. Əsasən memarlıq və keramika sahələrinə xüsusi diqqət yetirdiyindən, o, bir çox digər İslam incəsənətinin tarixçiləri kimi ornamentlərin tədqiqatı ilə məşğul olmurdu. Hətta, müsəlman dekorativ incəsənətini öyrənənlər, məsələn: M.Diamond kimi tədqiqatçılar da belə ornamentə ya memarlıq dekorasiyasının növlərindən biri kimi, ya da bir növ tətbiqi sənətin hər hansı bir növünə - keramika, şüşə, metal, xalçalar, parçalar, əlyazma kitab tərtibatına, zərgərlik məmulatlarına tətbiq kimi baxırdılar. Xəttatlıq bir qayda olaraq incəsənət növü kimi deyil, ərəbcə yazının xüsusi, bədii bir forması kimi qəbul edilirdi.

Müsəlman ornamentinin öyrənilməsinə maraq XX əsrin ikinci yarısında artdı, belə ki, həmin dövrdə böyük sayda faktiki material toplanmış, çoxlu muzey və şəxsi kolleksiyalar təsvir edilmiş, nəşr edilmiş, müsəlman aləminin müxtəlif ərazilərində fərqli dövrlərdə yaradılmış abidələr və dekorativ incəsənət nümunələri ilə uyğunlaşdırılaraq yaxşı ilustrasiya edilmiş albomlar və jurnallar buraxılmışdı.

Amerikalı sənətşünas Richard Ettinghausen, "İslam Sənətinin Təbiəti" adlı məqaləsində yazır ki, İslam bədii irsinin bir-birinə bağlı olan bütün hissələri bir bütöv təşkil edir. Onun fikrincə, İslam incəsənətinin üslublarındakı fərqlər ərəb ləhcələrindəki, dialektlərindəki fərqlərə bənzəyir. İran, Surya eləcə də Misir və İraq istehsalı olan, gildən, şüşədən və ya parçalardan hazırlanan məhsulları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Müsəlmanların köhnə dinlə əlaqəli olanları aradan qaldırmaq istiqamətində göstərdiyi səyləri, müsəlman rəssamı, miras qalmış formaları əvvəlki mənadan ayıraraq, İslam məzmununu verməklə istifadə etməyə yönəlmişdir. Nəticədə isə miras qalmış bu formalar, tamamilə abstrakt rəsmlər kimi görünərək, tamamilə dekorativ görünüşə sahib olmuş formalardan başqa heç nə deyillər.

Sorbonna professoru Aleksandr Papadopulo, özünün "İslam incəsənətində rəngkarlığın estetikası" adlı altı cildlik əsərində İslam rəngkarlığının fəlsəfi və estetik aspektlərini hərtərəfli nəzərdən keçirir, təsviri incəsənətlə dinin münasibətlərinə aydınlıq gətirir, bədii metodları və onların İslam ideologiyası ilə uyğunluğunu, həmçinin forma düzülüşləri, kompozisiya, perspektiv həll üsullarını araşdırır. Bu iş təsviri incəsənətlə İslamın uyğunsuzluğu haqda geniş yayılmış fikrə elmi əsaslandırılmış bir etirazdır. İslam miniatüründəki kompozisiyanı o Çin rəsminəki məkanın təsviri ilə müqayisə edir, o əsasda ki, bu miniatürdə üçüncü ölçü və işıq-kölgənin olmaması yerin sərbəst təfsiri ilə yuxarıya doğru hərəkət təəssüratı yaradan şaquli planlarla əvəz olunur. Onun İslami miniatür kompozisiyasının gizli spiralvari inkişafı ideyası, məlum olduğu kimi, "Rəqs edən dərvişlər" adı ilə də tanınan Mevleviya sufi qardaşlığının qurucusu, XIII əsrin məşhur mistik şairi Cəlaləddin Ruminin təsiri altında formalaşmışdır. Mevleviya dərvişlərinin ritualındakı spiralvari rəqs mənəvi saflıq vəziyyətinə çatmaq üçün ən yüksək addımdır, bununla belə bu İslam incəsənəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan xüsusi bir dini mənəviyyət dərəcəsidir. Amma Aleksandr Papadopulonun bu və ya digər dərəcədə toxunduğu bütün problemlər İslam ornament problemi və onun estetik özəllikləri ilə əlaqədardır. Mücərrədlik, "boşluq qorxusu", iki ölçülülük yalnız müsəlman rəssamlığı üçün deyil, həm də İslamın bütün bədii sistemi üçün xarakterikdir. Ornamentə Aleksandr Papadopulo özünün digər böyük əsəri "İslam və Müsəlman Sənəti"(1976) adlı əsərində "Arabeskin Abstrakt Sənəti" bölümündə diqqət yetirmişdi. O, fərdi elementlərin mənşəyi problemlərini və Sasani, Bizans, Kopt mədəniyyətlərinin Müsəlman ornamentinin yaranmasına təsirini nəzərə alaraq, həqiqi bir arabeskin "düz həndəsi hörük" olduğu mövqeyindən çıxış edir. Aleksandr Papadopulo araşdırmalarında fəlsəfi və sufi mühakimələrə əsaslanarsa da, o, İslam ornamentinin yalnız zahiri tərəfini görə bilir, bu səbəbdən də bədii formanın məntiqi həndəsi sistemini aşkar etmir, hansına ki, göstəriləcəyi kimi, həm nəbatı ornament, həm epiqrafik, həm də bütövlükdə bütün İslam incəsənəti tabe olur.

İslam incəsənətinin formalaşmasının, inkişafının və tarixi müxtəlifliyin bütün aspektlərinin öyrənilməsi Prinстон Universitetinin professoru Oleq Qrabarın əsərlərinin mövzudur. Onun çoxillik araşdırmalarının nəticələrindən biri kimi "Ornament: İslam incəsənətindəki forma və funksiyalar" adlı kitabı idi. O, öz işinə özünün məşhur, amma yanlış "İslam incəsənətinin sırf dekorativ incəsənət kimi yayılıb" nöqteyi-nəzərindən başlayıb. Onun fikrincə bu tərif iki mövqedən müzakirə olunur. Bir tərəfdən, bütün ideoloji və bədii tədqiqatlar ornamentin ikinci dərəcəli bir hadisə kimi qiymətləndirir. Digər tərəfdən isə ornamentin heç bir semantik mənasının olmadığını və İslam incəsənətində onun varlığının yalnız bir əşyanın və ya abidənin bəzədilməsi ilə məhdudlaşdığını iddia edirlər. Bu mövqedən imtina edərək Oleq Qrabar öz konsepsiyasını qurur.

Ornamenti o, İslam incəsənətində ənənəvi İslam dünyasının tarixi və ideoloji səbəblərə görə digər bədii formalardan, məsələn: şəkildən üstün tutduğunu bir vasitəçi forması olaraq təyin edir. Eyni zamanda, əvvəlki mədəniyyətlərin təcrübəsi rədd edilmədi. İslam incəsənətində digər sivilizasiyaların ornamentlərindən götürülmüş elementlər sadə və aydın şəkildə seçilir.

Oleq Qrabar ornamentin praktik tətbiqini dörd fəaliyyət sahəsi ilə əlaqələndirir: yazı, həndəsə, memarlıq və təbiət. Yazı onun fikrincə sadəcə fikirləri ötürmək və ya xəttadlıqda bir məşq deyil, o həm də estetik baxışların ötürülməsi üçün xüsusi çəvik bir formadır. Həndəsə təmiz ornamental formalardır. Memarlıq ornamentin güc və əzəməti haqda məlumat verir. Təbiət isə bir sferadır ki, ornamentin toxunduğu formalar ona mücərrədlik gətirir. İncəsənət özü fəaliyyət və vasitəçilik formalarını diktə edir; İslamın estetik konsepsiyalarının məntiqinə əsasən yalnız ornament, gözəlliyin təməli kimi xidmət göstərə bilər və bizə zövq verə bilər. Oleq Qrabarın konsepsiyası İslam incəsənətini anlamağın düzgün açarının məhz elə ornament olduğu haqda doğru nəticəyə gətirib çıxarır. Lakin, onun mülahizələri hər zaman İslami baxışlar ilə uyğun gəlmir. Belə ki, məsələn: Oleq Qrabar İslamdakı ornamentin də Xristianlardakı

ikon rəsminin daşdığı təbliğatçı funksiyasını öz üzərinə götürdüyünü hesab edərək, İslam incəsənətindəki ornamentin rolunu, Xristian incəsənətindəki ikonanın rolu ilə eyniləşdirir. Belə bir mühakimə, İslamdakı ornamentin İslami təfəkkür tərzini məntiqinə əsasən həndəsi qanunlara əsaslanaraq var olduğu üçün, elə onun özü tərəfindən yaradılmış konsepsiyanı məhv edir. Belə ki, xristianlıqdakı incəsənətdən fərqli olaraq, İslamdakı incəsənət dini fikirlərin sözcüsü olmasına baxmayaraq heç vaxt təbliğat vasitəsi olmamışdır. Əsas da odur ki, İslam incəsənətindəki obrazlar sistemi ilə Xristian incəsənətindəki obrazlar sistemi heç bir şəkildə üst-üstə düşmür. Eyni formalar ən sadə dairə və kvadrat da belə fərqli mənalar daşıyır və fərqli dini təməllərdən qaynaqlanır.

Ərəb müəlliflərinin yeni əsərləri İslam incəsənətini dini konsepsiya nöqtəyi-nəzərindən öyrənməyə cəhdləri özlərində ehtiva edirlər. Metodologiya baxımından daha müvəffəqiyyətli olanlar Livanlı xəttat Samir əs-Saiq və tarixçi Qazi Bağdaşının nəşrləri təqdim edilir. Onlar İslam incəsənətinin ayrı-ayrı sahələrinin estetik özəlliklərini öyrənərək, onları ümumi bir əsərdə - dində birləşdirirlər. Qazi Bağdaşi, məsələn: məscid memarlığında xətt ritmi ilə dini yazılardakı ritm, orta əsr ərəb musiqisi ilə Quran tilavəti arasında müqayisə aparır. Bununla belə, ornament onlar tərəfindən nəzərə alınmır, yalnız xəttatlıq, memarlıq, miniatür və digərləri ilə birlikdə İslam incəsənəti naxışlar zəncirinə daxil edilir. İslam ornamentinin estetik özəlliklərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərin aktuallığı bu səbəbdəndir. Bu əsərin elmi yeniliyi, ornamentin burada dar dini baxış aspektindən və ya ayrıca bir incəsənət növü olaraq deyil, ümumilikdə İslam sivilizasiyasının bədii mədəniyyəti kontekstində nəzərdən keçirilməsindədir. Bu əsərin elmi yeniliyi məhz elə ondadır ki, ornament burada dar çərçivədə nəzərdən keçirilmir. Araşdırmanın əsasına İslam incəsənətinin əhəmiyyətini başa düşmək üçün ornamentin əsas mənası haqqında yeni tezis qoyulub. Ornament İslamın estetik konsepsiyasını mənəvi dəyərlər sistemi kimi örtərək ifadə edir, eyni zamanda gizlədir və üzə çıxardır.

Ədəbiyyat

1. Bolşakov O.G. İslam və Gözəl Sənətlər. // Dövlət Ermitajının əsərləri, cild 10: Şərq xalqlarının mədəniyyəti və sənəti, Leningrad: "Sovet rəssamı", 1969, s. 142-156.
2. Veymarn B. V. 7-17-ci əsrlərdə ərəb ölkələri və İran sənəti. M. : "Sənət", 1974. More about this source text Source text required for additional translation information Send feedback Side panels
3. Vinogradova H. A., Kaptereva T.P., Starodub T.X. İslam. Ensiklopedik lüğət. M., "Elm", 1991.

Ağayev Ramiz

Ornamentin islam incəsənətindəki rolu

XÜLASƏ

Məqalədə Ornamentin İslam incəsənətindəki rolundan, onun memarlıqdakı xüsusi əhəmiyyətindən məlumat verilmişdir.

Агаев Рамиз

Роль орнамента в исламском искусстве

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о роли орнамента в исламском искусстве и его особом значении в архитектуре.

Agayev Ramiz

The role of ornament in islamic art

SUMMARY

The article provides information about the role of ornament in Islamic art and its special importance in architecture.

İSLAM ORNAMENTİN ESTETİK ƏSASLARI

Açar sözlər: *İslam incəsənəti, ornament, xəttatlıq, estetika, TitusBurckhardt*

Ключевые слова: *Исламское искусство, орнамент, каллиграфия, эстетика, ТитусБуркхардт*

Key words: *Islamic art, ornament, calligraphy, aesthetics, TitusBurckhardt*

Bu məqalənin mövzusu, ornamentin İslam incəsənəti kontekstində bütün elementləri və həqiqətləri vahid birliyə bağlayan bir sistem olaraq öyrənilməsinə əhatə edir. Onu bilmək lazımdır ki, Müsəlman dünyasının müəyyən incəsənət məktəblərinin zahiri dekorativ formaları nə qədər dəyişsə də, onlar inkişafın bütün mərhələlərində bu formaların eyni prinsiplərdən çıxış etdiklərini və eyni sistemə tabe olduqlarını sübut edirlər. Bu o deməkdir ki, İslam kontekstindəki ornament, özlüyündə, özünün bütün inkişaf yolunda dini və fəlsəfi əsaslarını dəyişdirməmiş bir sənət olduğunu göstərir.

İslam incəsənətinin sistemli şəkildə öyrənilməsi müstəmləkəçilik dövründə müsəlman dünyasına olan marağın artması və ərəb ölkələrinin arxeologiyasının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq hələ XIX əsrdə başlanmışdır. 1877-ci ildə Parisin nəşriyyat evi Prisse d'Avennes "Qahirənin abidələri üzrə VII əsrdən XVII əsrin sonlarına qədər ərəb sənəti" kitabını nəşr etdirdi (L'art arabe d'après les monumants de Kaire depuis le VII siècle jusqu'au la fin du XVII). Kitabın adının özü müsəlman Misirində minillik bədii mədəniyyətin inkişafını əhatə etmək istəyi üçün göstərilən səylərə şahidlik edir. Bu nəşrin bir nüsxəsi Beyrutdakı Amerika Universitetinin kitabxanasında mövcuddur. Kitabın girişində ərəblərin çoxluq təşkil etdiyi Misirə tarixi bir baxış verilir. Kitabın fəsiləri İslam incəsənətinin öyrənilməsi baxımından ən əhəmiyyətli fərdi memarlıq abidələrinə həsr edilmişdir. 1885-ci ildə eyni nəşriyyat tərəfindən (Prisse d'Avennes) müxtəlif ornament variantlarını əks etdirən rəsm və fotosəkillərdən ibarət bir albom da (La dekorasiya arabe) nəşr etdirildi.

İslam incəsənətini sistemli şəkildə araşdıran ilk tədqiqatçılardan biri Fransız alimi Jül Burjua idi. 1873-cü ildə, müxtəlif dövrlərdə ərəb sənətinin panoramasını əks etdirən əsəri işıq üzünə görmüşdür. O, 1879-cu ildə "Ərəb sənətinin elementləri. Toxuculuq xüsusiyyətləri" adlı analitik xarakterli həcmli bir əsərini nəşr etdirdi. Bu kitabda tavan örtüyü və tağlı konstruksiyaların rəsmlərinin və onların dekorasiyalarının təhlili yer alıb. Çertyoj rəsmləri ən kiçik detalları belə diqqətlə çəkməklə böyük bir iş görən müəllifin özü tərəfindən hazırlanmışdır. Müxtəlif növ həndəsi naxışların öyrənilməsi nəticəsində Jül Burjua sadədən mürəkkəbə kompleks üsulu ilə onların yaradılması mexanizmini kəşf etdi və İslam ornamentinin əsas elementləri dəstini yaratdı. Onun işi bu günə qədər də tədqiqatçılar üçün vacib mənbə olaraq qalmaqdadır. İslam incəsənətinin öyrənilməsinə Samirə (İraq) şəhərində aparılan arxeoloji qazıntıların iştirakçısı və müsəlman bədii mədəniyyət sahəsindəki Alman mütəxəssislər məktəbinin banisi, Alman professoru Fridrix Zarre böyük bir töhfə verdi. Fridrix Zarrenin əsərləri həm memarlıq, həm də Ərəb Xilafəti, Müsəlman Farsı, Səlcuq Anadolusunun təsviri və dekorativ sənətlərinin geniş mövzulu öyrənilməsi ilə xarakterizə olunur. Əsasən memarlıq və keramika sahələrinə xüsusi diqqət yetirdiyindən, o, bir çox digər İslam incəsənətinin tarixçiləri kimi ornamentlərin tədqiqatı ilə məşğul olmurdu. Hətta, müsəlman dekorativ incəsənətini öyrənənlər, məsələn: M. Diamond kimi tədqiqatçılar da belə ornamentə ya memarlıq dekorasiyasının növlərindən biri kimi, ya da bir növ tətbiqi sənətin hər hansı bir növünə - keramika, şüşə, metal, xalçalar, parçalar, əl yazısı kitab dizaynına, zərgərlik məmulatlarına tətbiq

kimi baxırdılar. Xəttatlıq bir qayda olaraq incəsənət növü kimi deyil, ərəbcə yazının xüsusi, bədii bir forması kimi qəbul edilirdi.

Məşhur İslam incəsənəti tarixçisi Ernst Grube "İslam Dünyası" (İslam Dünyası, London, 1967) adlı kitabında memarlıq ilə tətbiqi insənət arasında əlaqə yaradır və onların üslubi inkişafını vahid bir proses kimi qəbul edir. O, dinin İslam mədəniyyətinə təsirini araşdırır, İslam ornamentinin təsviri və epigrafiq təbiətini bir dövrdən digər dövrə keçid zamanı transformasiyası aspektindən ortaya qoyur. Ernst Grube İslam incəsənətinin fərqli mənşəli ənənələrin qarışığı nəticəsində yaranan mürəkkəb, çoxkomponentli xarakterdə olmasını, onun əsas xüsusiyyəti kimi hesab edir. Onun fikrincə ərəblərin İslam incəsənətinə təsiri qədim zamanlardan bəri ərəblərin şeir və musiqisini fərqləndirən xüsusi bir ritm hissində özünü göstərir. Bu fitri ritm hissi İslam ornamentinin bütün formalarını səciyələndirən mürəkkəb təkrarların səbəbi olmuşdur.

Fərqli mərkəzlərin dekorativ tətbiqi sənətlərinin fərqlənməməyinə gəlicə isə, bu mübahisəli mühakimədir. Məqalə çoxdan, müsəlman ölkələrində incəsənət tarixinin öyrənilməsi hələ başlanğıc mərhələsində olduğu zaman yazılmışdır. Daha sonralar yeni materiallar kəşf edildi və yeni baxış nöqtələri ortaya çıxdı. "Ərəb rəngkarlığı" adlı məşhur əsərində, müəllifin özü, İslam rəngkarlığının inkişafını araşdıraraq, ayrı-ayrı məktəb və dövrlərdə yaradılmış fərqli üslubları müəyyənləşdirir. Müsəlman rəssamının irsə münasibətinə gəlicə isə, professor R.Ettinghausen özünün bu haqda olan fikirlərini sona qədər inkişaf etdirmədi və onun bu ifadəsi fərziyyə səviyyəsində qaldı. Richard Ettinghausen, özünün sonrakı nəşrlərində İslam incəsənətinin formalaşmasında miras qalmış irsin rolunu tanıyan və ya inkar edən mövqeyini dəfələrlə dəyişdirirdi.

İslam estetikasının tədqiqatçısı, Alman araşdırmaçı Titus Burchhardt, özünün məşhur "İslam dünyası. Dil və məna" adlı kitabında İslam incəsənətinin mənəvi birliyi haqqında doğru nəticəyə gəlir, İslam plastik sənətinin bütün sahələrini (memarlıq, bədii sənətkarlıq, xəttatlıq, rəsm, ornament) və onların bütün tətbiq sahələrini təhlil edir. O, klassik Avropa tədqiqat metodundan fərqli olaraq, xarici təzahürləri deyil, müsəlman incəsənət abidələrinin daxili məzmunu və mənəvi əhəmiyyətini öyrənir. Onun fikrincə, İslam incəsənəti, hər hansı bir müqəddəs sənət kimi, yalnız yaradıcılarının düşüncələrinə və ideologiyasına həssaslıqla cavab verən bir strukturdan daha çoxdur. O, dünya və insan varlığının xaricindəki varlıqlar haqqında rəşadət düşüncəsinin və mənəvi fikirlərin bəhrəsidir. Bunun nəticəsində, İslam incəsənəti həssas olaraq alqılanan dünyadan simvollar və intuisiya dünyasına keçid mərhələsindədir. Burchkhardtın bu nəzəriyyəsi İslamda beş hiss haqqında anlayışa, və ya insanın dünyada varlığını müəyyən edən ölçülərə və altıncı hiss və ya altıncı ölçüyə uyğundur, hansına görə ki, insanın maddi aləmdən ruhi aləmə keçidi mümükün olur. Bunun nəticəsi olaraq Burchkhardt ətrafdakı dünyadan mənəvi ayrılma vəziyyətini ifadə edən mücərrədliyi İslam incəsənətinin əsas xüsusiyyəti kimi hesab edirdi. Bu mücərrədliyin əsas formalarından biri kimi Burchkhardt ərəb dilini fərqləndirir və qeyd edir ki, ərəb dili incəsənətdə onun növlərindən biri kimi (kaliqrafiya nəzərdə tutulur) işlədilməyə başladıldıqdan sonra da özünün müqəddəs Quran kitabındakı yazılı formasında olan (müqəddəs səs və müqəddəs işarənin birləşməsi) müqəddəsliyini itirmədi. Papadopulodan fərqli olaraq Burchkhardt ərəblərin həm nəbatı, həm də həndəsi ornamentlərini anlayışlara əlavə edir. Amma, o, onlara İslamda bədii ifadəliyin iki qütbü kimi baxır: "nəbatiliyin ritm hissi və həndəsiliyin ruhu". Avropalı alimin bu fikri, İslam ornamentini əl-hait varamı düz və əyri xətlərinin üzvi və ritmik birləşmələri üzərində quruluşlarının əsas prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Sufizim fəlsəfəsinin və İslam ezoterizminin professional şəkildə öyrənilməsi nəticəsində Burchkhardt İslam incəsənətinin mənəvi əsaslarına nüfuz etməyi və onları dərk etməyi bacardı. Mənim fikrimcə onun işinin əsas üstünlüyü məhz elə bundadır.

İslam ornamentinin tanınan formaları (üzüm budaq və salxımları, palma, ulduz şəkilli rəsmlər) gəlicə isə Avropalıların bu formalar haqqında fikirlərinə məna baxımından uyğun deyil. Ərəb ölkələrinin və Yaxın Şərqdəki müsəlman xalqlarının incəsənətinin öyrənilməsinə

dair çox sayda material rus dilindəki elmi ədəbiyyatda toplanmış və emal edilərək işlənmişdir. Rus sənətsünaslığı İslam incəsənətinin öyrənilməsinə Avropa elmində olanlardan fərqli yanaşmaları ilə seçilir.

İslam ornamentinin həqiqi məzmununu açmaq, rolunu, mənasını və estetik dəyərini başa düşmək üçün orta əsr ərəb filosoflarının və ilahiyyatçılarının əsərlərinə müraciət etmək vacibdir. Üz tutduğum yazılı mənbələr orta əsr ərəb cəmiyyətinin mənəvi həyat atmosferinə düşməyimə, klassik müsəlman incəsənətinin formalaşmış inkişaf etdiyi mühiti anlamağıma imkan verdi. Əl-Qəzali, İbn Sina, İbn Ərəbi, Əl Biruni, Əl Fərabi və digər filosoflar-rasionalistlər və ilahiyyatçıların, eləcə də, məsələn: "Saflığın qardaşları və sədaqət dostları" (İxvan əs-Səfa) kimi ezoterik təlimlərin nümayəndələrinin əsərlərinin öyrənilməsi göstərdi ki, müxtəlif fəlsəfi məktəblərə və təmsil etdikləri cərəyanlara baxmayaraq, onların estetik baxışları ilk əvvəl Qurana əsaslanıb. Onların uyğunluğu bundadır. İslam incəsənətini anlamaq, dini həqiqətlərin daşıyıcısı olan ərəb dilinə müraciət etmədən mümkün deyil. Müsəlman filosofları və ilahiyyatçıları estetik məzmunlu terminlərin təfsirinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Ərəb ölkələrində İslam ornamentlərinin araşdırılmasına gəlincə isə, onlar uzun müddət Qərb sənətsünaslıq mövqelərinə əsaslanırdılar. Onların müəlliflərinin əksəriyyəti avropa məktəblərində təhsil almışlardırlar, hansı ki, onlar da qərb sənətsünaslıq ədəbiyyatının tərcüməçiləri idilər. Bu ədəbiyyata əsaslanaraq dünya bədii irsinin tarixinin öyrənilməsi müsəlman ölkələrinin incəsənətinin öyrənilməsi metodikasına böyük təsir göstərmişdir. Sərvət U Kaşa (Misir), Afif Baxnassi (Suriya), Abdul Əziz Marzuk (Misir), Abdul Kader ar-Rixavi (Suriya) və başqaları Avropa alimlərinin inkişaf etdirdikləri metodlardan istifadə edirdilər. Ərəb sənətsünaslıq məktəbi bu günə qədər də sayları əllə sayılacaq qədər olan peşəkar sənətsünaslar tərəfindən deyil, əsasən memarlar, rəssamlar, tarixçilər tərəfindən yaradılır. Buna baxmayaraq, bu müəlliflərin ərəb incəsənət tarixinin inkişafına verdikləri töhfələr əhəmiyyətlidir. Zamanla onlar təcrübə və biliklər əldə etməyə başlayaraq, özlərinin tədqiqat metodlarını işləyib hazırlayırdılar, səhvlərini düzəldirdilər.

Ədəbiyyat

1. Afanasyeva VK və digər Qədim Şərq Sənəti. M. : "Sənət", 1976.
2. Bertels AE 9-15-ci əsrlərdə İran sənətindəki bədii obraz. M.: "Şərq ədəbiyyatı", 1997.
3. Beschastnov NP Bitki motivlərini təsvir etməyin əsasları. M. , 1989.
4. Veimarn B., Kaptereva T., Podolsky A. Ərəb xalqlarının sənəti (Orta əsrlər dövrü). M. : "Sənət", 1960.
5. Qaqanov G.İ. Orta Asiyanın geometrik ornamentləri (1940-cı il məqaləsinin nəşri). // Memarlıq irsi, I, 1958.

İslam ornamentin estetik əsasları

XÜLASƏ

Məqalədə İslam incəsənəti tarixində İslam ornamentlərinin yeri və onların yaranması, inkişafı, eləcə də estetik əsasları haqqında məlumat verilmişdir

Агаев Рамиз

Эстетические основы исламского орнамента

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о месте исламских орнаментов в истории исламского искусства, их происхождении, развитии, а также об эстетической основе.

Agayev Ramiz

Aesthetic basis of islamic ornament

SUMMARY

The article provides information about the place of Islamic ornaments in the history of Islamic art and their origin, development, as well as the aesthetic basis.

RIYAZIYYATIN MƏSƏLƏ VASİTƏSİLƏ ŞAĞİRD LƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: riyaziyyat, məsələ, təlimedici, riyazi işarələr, didaktik məqsədlər

Ключевые слова: математика, задача, обучающий, математическая символика, дидактические цели

Key words: mathematics, task, taining, mathematical symbols, didactic purposes

Orta məktəbdə riyaziyyat dərslərinin təxminən yarısı məsələlər həllinə və çalışmaların yerinə yetirilməsinə sərf olunur. Deməli, riyaziyyatın təlimi həm də məsələ həllində həyata keçirilir. Riyaziyyat məsələlərinin təlimedici əhəmiyyəti aşağıdakılardır: riyaziyyat məsələlərinin həlli zamanı şagirdlər bir sıra riyazi anlayışları mənimsəyirlər, riyazi simvolikaya yiyələnir, isbatın aparılmasını öyrənirlər, yəni bup rosesdə riyaziyyat təlim olunur. Lakin məsələ vasitəsilə riyaziyyatın təlimi bunlarla məhdudlaşmır. Riyaziyyat təliminin bu yolunu həyata keçirdikdə müəllim bu və ya digər konkret məsələnin qarşısında didaktik məqsədlər qoyur ki, məsələ vasitəsilə onların əldə edilməsində riyaziyyat təlimini həyata keçirsin. Riyaziyyat məsələləri qarşısında hansı didaktik məqsədlər qoyula bilər?

1. Riyaziyyatın nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə hazırlıq (yəni anlayışların, metodların, teoremlərin) riyaziyyat məsələləri qarşısında qoyulan didaktik məqsədlərdən biri ola bilər. Belə məqsəd məsələ həllindən əvvəl yeni riyazi faktların öyrənilməsi üçün zəruri olan məlumatlar, biliklər şagirdlərin yaddaşında və şüurunda bərpa olunur. Həmin məsələlər mürəkkəb olmamalı və şifahi həll edilən olmalıdır.

Məktəb riyaziyyat kursundan bəzi məsələləri nəzərdən keçirək.

Məsələ. $y=f(x)$ funksiyası verilmişdir. Onun hansı cütlük sinfinə aid olduğunu aydınlaşdırın.

1. $D(f)$ -i tapın.

2. Əgər $D(f)$ simmetrik deyildirsə, onda $y=f(x)$ nə cüt, nə də tək funksiya deyildir. Əgər $D(f)$ simmetrikdirsə onda bənd 3-ə keçin.

3. Əgər $f(x)=f(-x)$ olarsa, onda $y=f(x)$ –cüt funksiyaadır. Əks halda bənd 4-ə keçin.

4. Əgər $f(-x)=-f(x)$ olarsa olarsa, onda $y=f(x)$ tək funksiyaadır, əks halda $y=f(x)$ nə cüt, nə də tək funksiyaadır.

5. Son.

Bu misal alqoritmin icazəli növü ilə şagirdləri tanış edir. Bu növ alqoritm aydınlaşdırmağa imkan verir ki, verilmiş obyekt müəyyən obyektlər sinfinə və ya çoxluğuna daxildir, yoxsa daxil deyildir.

Şagirdlər çox vaxt hesablama alqoritmləri ilə məşğul olurlar.

Misal. İfadəni əməllər üzrə $x=0,25$ olduqda $a=\sqrt{\left(\frac{1}{x}-0,75\right)^3}$ –nu hesablayın.

1. $\frac{1}{x}$ -i tapın.

2. $\frac{1}{x}-0,75$ –i tapın.

3. $\left(\frac{1}{x}-0,75\right)^3$ –nu tapın.

4. $\sqrt{\left(\frac{1}{x}-0,75\right)^3}$ –nu tapın.

5. Son.

Nümunələr göstərək:

Misal 1. Rasional üstlü qüvvətin xassələrinin öyrənilməsindən əvvəl tam üstlü qüvvətin xassələrinin tətbiqinə aid çalışmalar faydalı olacaqdır.

Misal 2. Rasional ədədlər üçün vurmanın paylama qanununun öyrənilməsindən əvvəl bu qanunun tam ədədlərə tətbiqi xatırlanır. Şagirdlər doğru analogiyanı məhz belə öyrənirlər.

Misal 3. Müsbət və mənfi ədədlərin vurulmasının tərifini daxil edilməzdən əvvəl termometr modelinin köməyi ilə belə ədədlərlə hesablamalarına aid çalışmalar aparılmalıdır. Hasilin dəqiq xarakteristikaları ilə müqayisə edilməsi vurmanın yerinə yetirilməsi qanunauyğunluğunu tapmağa və tərifini (qaydanı) ifadə etməyə imkan verir.

2. Yenicə əldə edilmiş nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi riyaziyyat məsələlərinin didaktik məqsədi ola bilər. Bu riyazi anlayışların və onların təriflərinin mənimsənilməsi, bacarıqların formalaşdırılması, ifadələr, aksiomlar və teoremlərin möhkəmləndirilməsi, isbat metodlarının möhkəmləndirilməsi və s üçün məsələlər ola bilər. Belə məsələlərin həlli nəzəri məlumatların öyrənilməsindən sonra aparılır. Misal göstərək:

Misal 4. Ortaq tərəfli iki bucaq qonşu və qarşılıqlı olmaya bilərmiz? Bu məsələ şagirdlərdə qonşu və qarşılıqlı bucaqlar haqqında anlayışların möhkəmləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Misal 5. Viyet teoreminin ifadəsini möhkəmləndirmək üçün aşağıdakı kimi məsələləri həll etmək faydalıdır. $x^2+px+35=0$ tənliyində köklərdən biri -7 –yə bərabərdir. O biri kökü və p - əmsalinin qiymətini hesablayın.

3. Öyrənilənlərin tətbiqinin nümayişi də riyaziyyat məsələlərinin didaktik məqsədi ola bilər. Bu məqsədlə şagirdlərə riyaziyyatın texnikada, məişətdə, əlaqəli məktəb fənlərində tətbiqlərini nümayiş etdirən praktik məsələlər təklif olunur. Hesablamaların sadələşdirilməsinə eyni çevrilmələrin tətbiqinə aid məsələlər bu məqsədə xidmət edir.

Misal 6. $a=\frac{4}{17}$, $b=-4\frac{1}{4}$ olduqda $(a+b)^2-(a-b)^2$ ifadəsinin qiymətini hesablayın.

Birbaşa hesablama mürəkkəbdir, lakin əvvəlcə sadələşdirmə aparsaq $(a+b)^2-(a-b)^2=4ab$ olar. Sağ tərəfin qiyməti şifahi hesablanır. Cəbri həndəsə məsələlərinin həllinin tətbiqinə aid məsələlərin təklifi çox faydalıdır.

Misal 7. Qabarıq dördbucaqlının iki diaqonalının cəmi onun perimetrindən kiçik, yarımperimetrindən böyük olduğunu isbat edin.

Bu məsələnin həllində məsafələrin xassəsi (üçbucaq aksiomu) və bərabərsizliyin xassəsi tətbiq olunur. Tətbiqlərə aid məsələlər nəzəriyyənin öyrənilməsindən sonra, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasında təklif oluna bilər. Problem situasiya yaratmaq məqsədilə nəzəriyyədən əvvəl təklif oluna bilər.

4. Bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması məsələ və çalışmaların didaktik məqsədi ola bilər.

1) Bacarıqların formalaşdırılması məqsədi adətən ilk məsələlərin həllində yeni priyomlara, alqoritmlərə müəyyən sinif məsələlərin həlli metodlarına yiyələnmək üzrə ilk çalışmaların yerinə yetirilməsində həmçinin öyrənilən üsul, priyom, metodun praktik əhəmiyyətini göstərən məsələlərin həllində qarşıya qoyulur. Bunlar şagirdlərə yenidən öyrənilənlər üzərində əməliyyat aparılmasını öyrədən, konkret situasiyalarda ümumi üsul, alqoritm, metodun tətbiqini göstərən məsələlər olmalıdır. Belə məsələlər mürəkkəb olmamalı, onlarda yeni öyrənilənlər aşkar şəkildə özünü göstərməli, məsələlərdə mürəkkəbləşmə yalnız tədricən elə daxil edilə bilər ki, yeni formalaşan bacarıq artıq şagirdlərdə olan riyazi bacarıq və vərdişlər sisteminə daxil olsun. İlk belə məsələlərin həlli şagirdlər tərəfindən həllin bütün yeni elementləri ətraflı izah olunmaqla, yazı taxtasında ətraflı yazılmaqla aparılmalıdır. Bu iş bacarıqların şüurlu formalaşmasına kömək edir, şüurlu bacarıqlar tez formalaşır və uzun müddət yaddaşda saxlanılır.

Misal 8. Kəsr ədədlərin vurulmasına aid ilk çalışmalarda ətraflı yazılışların yerinə yetirilməsi və onların izah edilməsi faydalıdır:

$$1\frac{1}{4} * 1\frac{3}{5} = \frac{5}{4} * \frac{8}{5} = \frac{5*8}{4*5} = 2$$

Kəsrlərin vurulması alqoritmi belə aparıla bilər. Lakin belə məsələ həll etdikdən sonra ikinci yazılışı - $\frac{5}{4} * \frac{8}{5}$ (və ya üçüncünü $\frac{5*8}{4*5}$) yazmamaq olar. Bu həm vaxta qənaəət edir, həm də kəsir ədədlərin vurulması alqoritminin tətbiqi bacarığını aralıq əməliyyatların azaldılması yolu ilə möhkəmləndirir.

2) Riyazi vərdişlərin formalaşması ayrı-ayrı məsələlərin deyil, məsələ və çalışmalar sisteminin didaktik məqsədi ola bilər.

Riyaziyyat məsələləri həllinin bir sıra priyomları, üsulları və metodları ilə əməliyyat aparmaq bacarığı avtomatlaşmalı, vərdişə gətirilməlidir ki, məsələ həllində texniki tərəf məsələni həll edən fikrini yayındırmasın, məsələnin həllinə kömək etsin. Şagirdlər hesablama, eyni çevrilmələr, tənliklər, bərabərsizliklər və onların sistemlərinin həlli, həndəsi qurular və digər möhkəm və davamlı vərdişlərə yiyələnməlidirlər.

Vərdişlər öyrənilmə predmetini təşkil edən əməllər, priyomlar, alqoritmlərin çoxsaylı təkrar edilməsi yolu ilə bilik və bacarıqların əsasında formalaşır. Ona görə vərdişlərin formalaşması üçün diqqətlə düşünülmüş çalışmalar və məsələlər sistemi lazımdır. Bu sistemdə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri, imkanları və sadədən mürəkkəbə prinsipi nəzərə alınmaqla çalışmalar ardıcılığı düzgün müəyyən edilməlidir. Sistemdə çalışmalar və məsələlərin müxtəlifliyidə gözlənilməlidir. Bu zaman hər bir yeni məsələnin həlli ilə şagirdlərin riyaziyyat üzrə bilikləri təkmilləşməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, şüurlu bacarıq və vərdişlərə şagirdlər az vaxt sərf etməklə yiyələnsinlər.

Əvvəllər formalaşmış bacarıqlar və vərdişlərlə birlikdə tətbiq olunduqda möhkəm, davamlı və çevik vərdişlər formalaşır. Məhz bu qayda ilə yeni formalaşan vərdişlər insanın biliklər sistemində daxil olur. Buna görə əvvəllər əldə edilmiş vərdişlərin tətbiqini tələb edən məsələlər həlli alınmış bilik, bacarıq və vərdişləri müxtəlif situasiyalarda tətbiq etmə bacarıqlarının möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Misal 9. Aşağıdakı verilənlərə görə:

- a) verilmiş iki təpə nöqtəsinə;
- b) iki qarşı tərəfin orta nöqtələrinə;
- c) iki qonşu tərəfin orta nöqtələrinə;
- ç) mərkəzinə və tərəflərdən birinin üzərindəki nöqtəyə görə kvadrat qurun;

Bu məsələləri həll etdikdə şagirdlər verilmiş nöqtələrin müxtəlif yerləşmə variantlarını nəzərdən keçirməklə mühakimə aparmalıdırlar. Belə ki, iki təpə nöqtəsinə görə kvadratın qurulması bu tərəflərin qonşu və ya əks tərəf olmasından asılıdır. Verilmiş mərkəzə və tərəflərdən birinin üzərindəki nöqtəyə görə konkret kvadratı sonsuz sayda üsullarla qurmaq olar. Bu kimi məsələləri həll edərək şagirdlər həm də məsələ situasiyasında bütün mümkün variasiyaları nəzərdən keçirməyi öyrənirlər.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı:ADPU, 2015
2. Nəmidov S.S. Məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı:ADPU, 2013
3. Методика преподавания математики в средней школе: Учебное пособие/ Под ред. Ю.М.Колягина и др. М.: Просвещение, 1983.
4. Борисов Н.И. Как обучать математике. М.: Просвищение, 1979.
5. Методика преподавания математики: Общая методика/Сост. Р.С.Черкова, А.А.Столяр. М.: Просвещение, 1985.

РЕЗЮМЕ

Преподавание математики школьникам с помощью задач. В школьной математике решению задач выделяют особое место. Часто уровень усвоения математического мате-

риала проверяется решением задач. Перед задачами решаемыми в математике ставятся разные дидактические цели. В статье излагаются несколько дидактических целей помощью различных задач.

SUMMARY

Teaching mathematics to students by use of tasks. Tasks have a broad range school mathematics. Often, the level of mastering mathematical material is checked by the problem solution. Different didactic goals are put in front of tasks to be solved in mathematics. The article outlines several didactic goals through various tasks.

Əmiraslanova Nərgiz Oder qızı
ADPU-nun II kurs magistrantı

V SİNFİN RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ PRAKTİK MƏZMUNLU MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ÜSULLARI

Açar sözlər: *məsələ, riyazi məsələ, mətnli məsələ, praktik məzmunlu məsələ, analiz, sintez, qurma, isbat, standart və qeyri-standard məsələ*

Ключевые слово: *задача, математическая задача, текстовая задача, задача с практическим содержанием, анализ, синтез, построение, доказательства, стандартная и нестандартная задача*

Keywords: *problem, mathematical problem, word problem, a matter of practical content, analysis, synthesis, construction, proof, standard and non-standard problem*

Məktəb riyaziyyat təlimində həll olunan riyazi məsələlər həyatı təcrübə ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir. Ona görə ki, bu kimi məsələlər şagirdləri gündəlik həyatı təcrübələrinə bağlayır, o cümlədən, təfəkkür fəallığını inkişaf etdirir. Məsələ həllində şagirdlər məsələdəki gizli asılılıqları anlamaq, verilənlərlə axtarılanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyən etmək və uyğun hesab əməllərini təyin etmək kimi vərdislər əldə edirlər.

V sinfin riyaziyyat fənn kurikulumunda nəzəri biliklərin öyrədilməsi ilə yanaşı praktik məzmunlu məsələlərin həlli metodikasına xüsusi yer ayrılışdır. Praktik məzmunlu məsələlərin həlli ardıcılığını təxmini olaraq aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar: a) həll olunan məsələnin şərtinə görə (hərəkətə, faizə, işin yerinə yetirilməsinə və s. aid məsələlər); b) məsələnin müxtəlif həll üsullarına görə (vahidə gətirilmə, tənəsüb üsulu və s.); c) məsələnin planla, model qurmaqla və ya tənliklə həllinə görə (məsələ tənlik qurmaqla həll edildikdə, bir və ya bir neçə planla həlli və yaxud çertyoj qurmaq, sxem çəkmək) təsnifata cəhd göstərilirdi.

Orta məktəbdə çalışan qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi və metodik ədəbiyyatların öyrənilməsi prosesində müəyyən edilmişdir ki, riyaziyyat təlimində mətnli məsələlərin həlli texnologiyasını iki növə ayırırlar:

1. Didaktik-təhsil verici məsələlər
2. Tətbiqi xarakterli məsələlər

V sinfin riyaziyyat təlimində həll olunan riyazi məsələlər tərbiyədici, inkişafetdirici və təhsilverici xarakterlə müəyyən edilir. Ona görə də bir çox riyaziyyat məsələlərinin məzmunu əsasən şagirdlərdə yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, elmi dünyagörüşü tərbiyəsinin yaradılmasına xidmət edir. Riyaziyyat müəllimi riyazi məsələləri həll etməklə həm şagirdlərin riyazi savadlanmasını, həm də şagirdlərə düzlük, doğruluq, çətinliklərin aradan qaldırılmasında inadkarlıq, öz yoldaşlarının əməyinə hörmət kimi xüsusiyyətləri aşılayır.

Mətnli məsələlərə keçməzdən əvvəl müxtəlif məsələ növlərinə baxılır. Riyaziyyat məsələləri obyektlərin xarakteri üzrə praktik (real) və riyazi məsələlərə bölünür.

Nəzəriyyəyə münasibət üzrə məsələlər standart və qeyri standart məsələlərə, tələblərin xarakteri üzrə isə axtarılanların tapılması (dərək edilməsi), çevrilmə, qurma və isbat və izah məsələ növlərinə ayrılır.

İstənilən məsələni nəzərdən keçirsək, biz orada müəyyən verilənlərə əsasən axtarılan suala cavabın tapılması tələbinin olduğunu görürük. Bununla əlaqədar olaraq məsələni quruluşuna görə aşağıdakı hissələrə ayırırlar:

1. Şərt (verilənlər)

2. Sual (tələb)

Praktik məzmunlu məsələlər V sinfin riyaziyyat kursunda məzmun xətləri üzrə araşdırılır. Riyaziyyat tədrisində proqram üzrə mətnli məsələlərin yeri, yəni sinfi və həllinin axtarılması texnologiyası haqqında məlumat verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir məsələnin mətnini sanki, hər hansı hadisə haqqında qısa hekayə hesab etmək olar. Ona görə də, məsələlərin həlli metodikasına gəldikdə onu aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar:

1. Məsələ oxunaraq məsələdə qoyulmuş vəziyyətlə şagirdlər tanış edilməsi;

2. Mətnə verilənlər, yəni hadisə ilə bağlı məlumatların seçilməsi;

3. Məsələnin sualının, yəni axarılanların qeyd olunması;

4. Məsələnin həlli yoluna gəldikdə burada iki hall mümkündür:

a) Verilənlərdən məsələnin cavabına doğru mühakimə aparılır. Bu yol sintez metodu adlanır (məlumdan → məchula, yəni mühakimə verilənlərdən axtarılanlara doğru gedir).

b) Məsələnin sualından verilənlərə doğru mühakimə aparılır. Bu yol analiz metodu adlanır (məchuldan → məluma, yəni mühakimə cavabdan verilənlərə doğru gedir).

c) Hər iki halda istər məlumdan məchula, istərsə də məchuldan məluma doğru mühakimə aparılır. Bu yol metodik ədəbiyyatda analitik-sintetik metod adlanır.

5. Məsələnin həlli və həllin ifadəsinin qurulması (burada da müxtəlif hallar ola bilər); a) cavabın yoxlanılması; b) məsələnin interpretasiyası (müxtəlif hallara keçməsi).

Bu zaman eyni verilənlərə hadisəni, situasiyanı, şəraiti dəyişmək və ya axtarılanlara verilənlərin yerini dəyişməklə çox müxtəlif məsələlər qurmağı şagirdlərdən soruşmaqla fəallıq yaratmaq olar.

Kurikulum proqramına görə sürətə, çoxluqlar mövzusunə, natural ədədlər üzərində toplama və çıxma əməllərinə, vurma əməli və onun xassələrinə, kəsrlər mövzusunə, faizə və gündəlik həyatımızdakı mövzulara aid məsələlər 5-ci sinifdən öyrənilir.

Məsələ 1. Traktor taxılın $\frac{3}{8}$ hissəsini birinci anbara, qalanını isə ikinci anbara yığdı. Birinci anbardan 20 s, ikinci anbardan isə $41\frac{1}{2}$ s taxıl götürdükdən sonra anbarlarda bərabər miqdarda taxıl qaldı. Hər anbara nə qədər taxıl yığılmışdır?

Həlli: Məsələ şərtinin qısa yazılışı: I anbarda $\frac{3}{8}$ hissə, II anbara qalanı yığılmışdır. I anbardan 20 s, II anbardan isə $41\frac{1}{2}$ s götürüldükdən sonra qalan taxıl bərabər oldu.

Hər anbara nə qədər taxıl yığılmışdır?

Məsələnin sintez yolu ilə həli:

1) II anbara taxılın hansı hissəsi yığılmışdır?

$$1 - \frac{3}{8} = \frac{5}{8}$$

2) II anbara I anbardan neçə hissə çox taxıl yığılmışdır?

$$\frac{5}{8} - \frac{3}{8} = \frac{1}{4}$$

3) II anbardan I anbara nisbətən nə qədər çox taxıl götürdülər?

$$41\frac{1}{2} - 20 = 21\frac{1}{2} \text{ (s)}$$

4) İki anbara birlikdə nə qədər taxıl yığılmışdır?

$$21 \frac{1}{2} : \frac{1}{4} = 86 (s)$$

5) I anbara nə qədər taxıl yığılmışdır?

$$86 \cdot \frac{3}{8} = 32 \frac{1}{4} (s)$$

6) II anbara nə qədər taxıl yığılmışdır?

$$86 \cdot \frac{5}{8} = 53 \frac{3}{4} (s)$$

Aldığımız cavablara görə həllin düzgünlüyünü yoxlayaq:

1) İki anbara birlikdə nə qədər taxıl yığılmışdır?

$$32 \frac{1}{4} + 53 \frac{3}{4} = 86 (s)$$

2) I anbara yığılan taxıl bütün taxılın hansı hissəsini təşkil edir?

$$32 \frac{1}{4} : 86 = \frac{129}{4} : 86 = \frac{3}{8}$$

3) I anbardan 20s götürdükdə orada nə qədər taxıl qaldı?

$$32 \frac{1}{4} - 20 = 12 \frac{1}{4} (s)$$

4) II anbardan $41 \frac{1}{2}$ s taxıl götürdükdən sonra orada nə qədər taxıl qaldı?

$$53 \frac{3}{4} - 41 \frac{1}{2} = 12 \frac{1}{4} (s)$$

Beləliklə, tapdığımız ədədlər məsələnin şərtini ödəyir, deməli, məsələ düzgün həll edilmişdir.

Məsələ 2. Şəbnəm pulun $\frac{1}{2}$ hissəsini dəftərə, Cəmilə isə qalan pulun $\frac{2}{3}$ hissəsini kitaba xərclədi. Bundan sonra onların 8 manat pulu qaldı. Onların əvvəlcədən nə qədər pulu var idi?

Həlli: Məsələni şagirdə oxutduraraq mətnin qısa yazılış formasını yazmaq üçün müvafiq suallar qoyulmasını tələb edir. Sonra aşağıdakı yazılış formasını lövhəyə yazırıq:

Vardı – ?

Şəbnəm xərclədi – ? $\uparrow \frac{1}{2}$

Qaldı – ?

Cəmilə xərclədi – ? $\uparrow \frac{2}{3}$

Sonda qaldı – 8

Bu məsələ vahid və onun hissələri və ya tənlik yolu ilə həll edilə bilər. Əlbəttə məsələnin tənlik qurmaqla həlli, hissələrlə həllindən asandır. Lakin qismən çətin görülən vahid və onun hissələri vasitəsilə məsələlərin həlli üçün ? işarələrinin köməyi ilə həllin aparılmasındakı çətinliyi aradan götürür. Ona görə də təqdim olunan format çox münasibdir. İndi vahid və hissələrin köməyi ilə həllin izahını verək:

Ümumi məbləği vahid yəni 1 qəbul edək. Şəbnəm pulun $\frac{1}{2}$ -ni xərclədikdən sonra, onların $\frac{1}{2}$ hissə pulu qaldı. Daha sonra Cəmilə bu qalan pulun $\frac{1}{2}$ -in $\frac{2}{3}$ hissəsini, yəni $\frac{1}{2} \times \frac{2}{3}$ xərclədi. Onda qalan pul isə $\frac{1}{2} - \frac{1}{2} \times \frac{2}{3}$ olacaqdır. Bunu hesablasaq, $\frac{1}{2} - \frac{1}{3} = \frac{1}{6}$ alarıq. Yəni əvvəlki miqdarı pulun $\frac{1}{6}$ hissəsi 8 manat pul edir. Hissəsinə görə ədədin özünü tapmaq üçün hissəyə uyğun ədədi hissə göstərən kəsirə bölmək lazımdır. Yəni, $8 \div \frac{1}{6}$. Buradan $8 \times 6 = 48$ tapılır. Beləliklə, əvvəlcə Şəbnəm ilə Cəmilənin birlikdə 48 manat pulu var idi.

Məsələnin tənliklə həllinin aşağıdakı kimi metodik şərhini verək:

Xərclənməmişdən əvvəlki pulu x ilə işarə edək. Şəbnəm bu pulun $\frac{1}{2}x$ -i dəftərə xərclədi. Bundan sonra onların $x - \frac{1}{2}x = \frac{1}{2}x$ qədər pulu qaldı. Cəmilə isə qalanın $\frac{2}{3}$ hissəsini, yəni $\frac{1}{2}x \times \frac{2}{3} = \frac{1}{3}x$ -i kitaba xərclədi. Qalan pulun 8 manat olduğunu nəzərə alaraq tənliyi aşağıdakı kimi yazı bilərik:

$$\begin{aligned}x - \frac{1}{2}x - \frac{1}{3}x &= 8 \\6x - 3x - 2x &= 48 \\x &= 48\end{aligned}$$

Cavab: Əvvəldən Şəbnəm ilə Cəmilənin 48 manat pulu var idi.

Məsələ 3. Turistlər qayıqla 2, 4 saat axın ilə, 1, 8 saat isə axına qarşı üzdülər. Axın ilə gedilən yol axına qarşı gedilən yoldan 14, 1 km çoxdur. Çayın sürəti 2, 5 km/saat olarsa, qayığın durğun sudakı sürətini tapın.

Həlli Bu məsələnin həlli problemini fəal yazdırmaq üçün əvvəlcə məsələ şagirdlərə oxudulur. Müəllim yönəldici suallar qoymaqla aldığı cavablara uyğun lövhədə məsələnin aşağıdakı qısa məzmununu-şərtini formalaşdırır:

Axınla 2, 4 saata gedilən yol – ?

Axına qarşı 1, 8 saata gedilən yol – ? ↑ 14, 1 km çox

Çayın sürəti – 2, 5 km/saat

Qayığın durğun sudakı sürəti – ?

Göründüyü kimi bu formada aparılan qeydlər məsələnin məzmununu əks etdirir. Sonra müəllim yol düsturunu $S = v \cdot t$ soruşaraq bu düstura daxil olan parametrlərin cədvəlini şagirdlərə qurdurur. Cədvəl düsturdakı parametrlərin sayına görə üç sütunlu axınla və axına qarşı iki növ hərəkət olduğuna görə iki sətirli olacaqdır.

Qayığın durğun sudakı (öz sürətini) sürətini – v_q ;

Çayın sürətini – v_ζ ;

Qayığın axın istiqamətindəki sürətini – v_{ax} ;

Qayığın axının əksinə istiqamətində sürətini isə – $v_{\text{əks}}$ ilə işarə edək.

Qayıq çayın axını istiqamətində hərəkət etdikdə ;

$$v_q v_{ax} = v_q + v_\zeta$$

Buradan, qayığın çayın axın istiqamətindəki hərəkət sürəti $v_{ax} = v_q + 2,5$ olar.

Qayıq çayın axınına qarşı hərəkət etdikdə;

$$v_q v_{\text{əks}} = v_q - v_\zeta$$

Beləliklə, qayığın çayın axına qarşı hərəkət sürətini isə $v_{\text{əks}} = v_q - 2,5$ olar.

Bu diskussiya nəticəsi kimi cədvəl qurulur:

Kəmiyyətlər	t	v	s
Axınla hərəkət	2,4	$v_q + 2,5$?
Axına qarşı hərəkət	1,8	$v_q - 2,5$?

Cədvəlin birinci sətirin nəticəsi $S = vt$ düsturuna görə qayığın axınla, ikinci sətirin nəticəsi $S = vt$ düsturuna görə axına qarşı getdiyi yolu göstərəcəkdir.

Yəni, qayığın çayın axını ilə 2,4 saata getdiyi yol $(v_q + 2,5)2,4$, axınına qarşı 1, 8 saata getdiyi yol isə, $(v_q - 2,5)1,8$ olacaq. Qayığın çayın axını ilə getdiyi yolun, axınına qarşı getdiyi yoldan 14,1 km çox olduğundan tənlik aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$(v_q + 2,5) \cdot 2,4 - 14,1 = (v_q - 2,5)1,8.$$

Bu tənliyi aşağıdakı kimi həll edək:

$$\begin{aligned}
2,4(v_q + 2,5) - 14,1 &= 1,8(v_q - 2,5) \\
8(v_q + 2,5) - 47 &= 6(v_q - 2,5) \\
8v_q + 20 - 47 &= 6v_q - 15 \\
2v_q &= 12 \\
v_q &= 6
\end{aligned}$$

Tənliyin alınan bu həlli məsələnin şərtində şagirdlər tərəfindən yoxlanılır və məsələnin cavabı kimi elan olunur. Deməli, qayığın durğun sudakı sürəti 6 km/saat-dır.

Cavab: 6 km/saat.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S. "Məktəb riyaziyyat təliminin nəzəri əsasları" (Dərs vəsaiti). Bakı-2018, 310s.
2. Nayma Qəhrəmanova, Famil Hüseynov Kurikulum programı üzrə ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün riyaziyyat dərslisi. , Bakı-2016. 208s.
3. Ağayev B., İbrahimov Ə., Kreymer A. "Səkkizlik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası", I və II hissə, Bakı-1972.
4. Ağayev B. "Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası", Bakı-1961.
5. Лященко Е.И., Зобкова К.В., Кириченко Т.Ф. и др. Лабораторные и практические работы по методике преподавания математики. М. , 1988, 222с.
6. Колягин Ю.М. и др. Методика преподавания математики, общая методика, просвещение. М. , 1975, 160с.
7. Мишин В.И. Методика преподавания математики в средней школе, частная методика, составитель. М. , 1987, 479 с.

Амирасланова Наргиз Одеровна

Методы решения практических задач в V классах

РЕЗЮМЕ

Основное значение обучения математике - формирование у учащихся знаний, навыков и привычек, развитие логического мышления и пространственного воображения. Наряду с усвоением математических понятий и теории, решение задач и учеба занимает особое место в школьном математическом образовании. Основная цель исследования по решению проблем - показать применение полученных теоретических знаний на производстве, на практике и в реальной жизни в целом, а также создать условия для более глубокого понимания, систематизации и развития мышления студентов.

Amiraslanova Nargiz Oder

Methods of solving practical problems IN V-IX grades

SUMMARY

The main importance of teaching mathematics is to form knowledge, skills and habits in students, to develop logical thinking and spatial imagination. Along with the acquisition of mathematical concepts and theory, the solution of problems and studies has a special place in school mathematics education. The main purpose of the study of problem solving is to show the application of the acquired theoretical knowledge in production, practice and in real life in general, as well as to create conditions for deeper understanding, systematization and development of students' thinking.

RİYAZİ ANLAYIŞLARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ TƏRİFLƏRİN VƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏRİN ROLU HAQQINDA

Açar sözlər: *riyazi anlayış, üsul, tərif, təlim, təcrübə*

Ключевые слова: *математическое понимание, метод, определение, обучение, практика*

Key words: *mathematical understanding, method, definition, training, practice*

Anlayış-real aləmin müəyyən əşyalarının (və ya hadisələrinin) ümumi, mühüm və fərqləndirici (səciyyəvi) əlamətlərini və xüsusiyyətlərini əks etdirən fikir formasıdır. Anlayışın formalaşması belədir: əşyalar və onlarla əlaqədar hissiyyatlar-qavrayışlar-təsəvvürlər-anlayış-söz(termin). Analizin köməyi ilə şagird əşyaların ayrı-ayrı xassələrini (əlamətlərini) ayırır, sintezin köməyi ilə ümumi əlamətlərinə görə əşyaları birləşdirir. Bu zaman müqayisənin hər iki formasından, əşyaların əlamətlərini, tutuşdurma və qarşı qoymadan istifadə olunur. Sonra obyektlərin ümumi mühüm xassələri mücərrədləşdirilir və terminlərlə möhkəmləndirilir. Proses mücərrədləşmə ilə -ayrılmış xassələri olan istənilən əşyalara tətbiq etməklə başa çatır. Əgər anlayış formal tərif səviyyəsində daxil edilirsə, onda sonuncu mərhələdə tərif ifadə edilir. Lakin anlayış tərif daxil edilmədən də formalaşa bilər. Anlayışın tərfi dedikdə onun zəruri və kafi əlamətləri sadalanan danışq (nitq) və simvolik cümlə başa düşülür. Bu zaman tərifə daxil olan əlamətlərin hər biri zəruri, bunların hamısı birlikdə obyektin verilən anlayışa daxil olması üçün kafidir.

Anlayışın tərfinin mənimsənilməsinin ilkin psixoloji şərtlərini təmin edərək daxil edilən anlayışın məzmununu açan əlamətləri bu yaşda olan şagirdlərə nə dərəcədə məlum və başa düşülən olduğunu nəzərə almaq zəruridir. Bu baxımdan D. Brunerin aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir: . . . əsas anlayışlar formalaşmış şəkildə tənliklər və ya sözlərlə dəqiq təriflər təqdim edildikdə, şagird onları əvvəlcə intuitiv şəkildə mənimsəməyibsə, onlar şagirdlər üçün anlaşılın olmur. Bu qeyd təlimin bütün mərhələlərində tərfin daxil edilməsinə aiddir. Anlayış nə qədər mücərrəd olarsa onun tərfinin məntiqi quruluşu nə qədər mürəkkəb olarsa, intuitiv səviyyədə anlayışın ilkin daxil edilməsində, tərifə daxil olacaq əlamətlərin əvvəlcə əyani obrazlardan istifadə etməklə konkret misallar üzərində ayrılmasında tələbat bir o qədər ciddi olar. Xüsusi halda, bu ədədi ardıcılığın limiti, funksiyanın limiti, nöqtədə funksiyanın kəsilməzliyi və. s. kimi anlayışların daxil edilməsinə aiddir. Məsələn, ədədi ardıcılığın limiti anlayışının tərfini daxil etməzdən əvvəl limiti olan və limiti olmayan sonsuz ədədi ardıcılıqların konkret nümunələrini nəzərdən keçirmək lazımdır. Koordinat düz xətti üzərində ardıcılığın hədlərinin göstərərək, kifayət qədər yaxınlaşdığı ədəd kimi ədədi ardıcılığın limiti haqqında intuitiv təsəvvür yaratmaq lazımdır. Sonra limitin qeyd olunan mühüm əlamətini riyazi formada ($n > N$ olduqda, $|x_n - a| < \varepsilon$) ifadə etmək, bu əlamətin konkret ardıcılıqlar üçün ödənildiyini yoxlamaq və yalnız bundan sonra limitin tərfini ifadə etməyə keçmək lazımdır.

Anlayışın formalaşmasında təriflərin rolu və yeri daxil edilən anlayışın məzmunundan, təriflərin məntiqi quruluşundan, onların tərifləri başa düşməyə hazırlıqlarından asılıdır.

Riyazi anlayışların formalaşdırılmasının psixoloji əsaslarının işlənilib hazırlanmasında fransız psixoloqu Jan Piajenin böyük xidmətləri olmuşdur. O, göstərmişdir ki, şagirdlərin anlayışlara yiyələnməsinin ilkin şərti onlarda uyğun intellekt strukturlarının formalaşmasıdır. J.Piajenin işlərində yaş xüsusiyyətlərinin əhəmiyyəti eksperimental yolla sübut olunmuşdur. Yeddi yaşa qədər uşaq əməliyyata qədər intellekt adlanan vəziyyətdə olur ki, əşyaların mü-

hüm əlaqələrini onların əyani obrazları vasitəsilə həyata keçirilir. 8 yaşdan 11 yaşa qədər uşaqlar artıq obyektləri anlayışların mühüm əlamətləri əsasında təsnif etmək qabiliyyətinə-dədir, lakin bu zaman əşyaların real obrazlarına istinad etməlidirlər. Ona görə yalnız 7 yaşdan sonra biliklər məntiqi xarakter alır, baxmayaraq ki, bu strukturların aşkar edilməsi üzrə əməllər hələ əşyavi xarakter daşıyır. Buradan alınır ki, 7 yaşdan 11 yaşa qədər artıq bir sıra anlayışları təlim etmək olar, lakin bu zaman əyaniliyə və real əşyalarla praktik əməliyyatlara istinad olunmalıdır. 11 yaşdan nəzəri təlim üçün, yəni anlayışların təriflər, məntiqi əməliyyatlar və. s. vasitəsilə daxil edilməsinə obyektiv imkanlar yaranır. Bu onunla izah olunur ki, 11 yaşdan 15 yaşa qədərki dövrdə uşaqlarda əşyaların uyğun xassələri haqqında anlayış bu əşyaların özlərinin obrazlarından ayrılır. Uşaqlar artıq anlayışların özləri ilə obyektlərin modeli kimi əməliyyat apara bilirlər. Piajenin təlimi diqqətə layiqdir, faktiki olaraq o, anlayışların formalaşdırılmasına uyğundur. Piaje konsepsiyasının çatışmazlığı isə onun ictimai təcrübəni qiymətləndirilməsi olmuşdur.

Anlayışın formalaşdırılmasının psixoloji nəzəri əsaslarının nəzəri baxımından işlənilməsini isə rus psixoloqu L.S.Viqotski həyata keçirmişdir. Əgər Piaje təlimin istənilən səviyyəsində anlayışın formalaşdırılmasını şəxsi təcrübənin və uşağın fəaliyyətinin nəticəsi hesab edirsə, Viqotskiyə görə o ictimai təcrübənin ötürülməsinə və mənimsənilməsinə istinad olunur. Ona görə anlayışın formalaşdırılmasının başlıca yolu təlimdir; bu prosesdə təlimin məzmunu aparıcı rol oynayır.

Anlayışın formalaşdırılmasının psixoloji əsaslarının işlənilməsini P.Y.Qalperin və onun əməkdaşları davam etdirmişlər. Onlar ondan çıxış edirlər ki, anlayışlar fəaliyyət üçün mühüm olan əşyaların xassələrinə uyğun istiqamətləndirir, başqa sözlə, əməlin təxmini əsasını verir. Aydın ki, anlayışla inikas olunan əşyaların mühüm əlamətləri anlayışın tərkibinə daxil olan əşyalarla əməllərin təxmini əsaslandırır. Məsələn, "üçbucaq" anlayışı struktur xassələrini əks etdirir, onun əsasında bu sinif fiqurlarla əməllər yerinə yetirilir. (qurma, bərabərlik və ya oxşar, tərəfin uzunluğu, bucağın qiyməti, sahə və. s. hesablanması). Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, anlayışın ayrılan əlamətləri müxtəlif məsələləri həll etmək üçün şagird tərəfindən istifadə olunur, yəni müxtəlif əməllərin yerinə yetirilməsində səmərəlendirici olur. Belə istiqamətləni təmin etmək üçün şagirdi anlayışların mühüm əlamətlərinə aid səmərənləməni tələb edən bütün fəaliyyət mərhələlərindən keçirmək lazımdır.

Birinci mərhələdə əşyaların mühüm əlamətləri şagirdə hazır material və ya materiallaşmış şəkildə (əşyalar, sxemlər, simvollar) mühüm əlamətlərin ayrılması üzrə əməllər əşyavi əməllər kimi həyata keçirilir. Növbəti mərhələdə ayrılan mühüm əlamətlər sözlərlə və nitq əməliyyatları ilə əvəz edilir. Sonra şagird onları özünə danışır, sonuncu mərhələdə sözlü əməliyyatlar fikri əməliyyatlarla əvəz edilir. Son illərdə təlimin alqoritmləşdirilməsi nəzəriyyəsinin işlənilməsi ilə əlaqədar anlayışın formalaşdırılmasının belə metodikası irəli sürülür. Bu metodikaya əsasən şagirdlərə yalnız tərfi verilən obyektin mühüm əlamətləri haqqında anlayışların təlimi deyil, həm də bu əlamətləri müəyyən məsələləri həll etmək üçün zəruri olan əməliyyatlarla əlaqələndirən qaydalar təlim olunur. Psixoloqların tədqiqatları və məktəb təcrübəsi bizi inandırır ki, 5-7 siniflərin riyaziyyat kursunda öyrənilən ilk təriflərin əyaniliyə və şagirdlərin həyat təcrübəsinə əsaslanaraq, konkret induktiv metodla daxil edilməsi məqsədə uyğundur.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda anlayışın formalaşmasının üç əsas üsulu göstərilir.

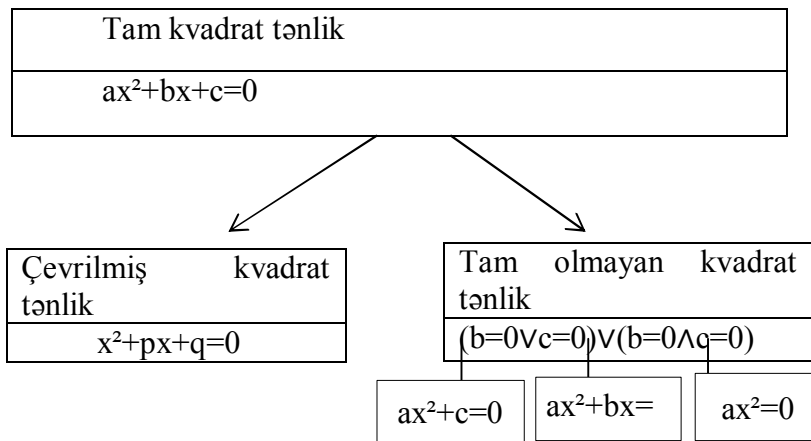
Birinci, konkret-induktiv üsul ondan ibarətdir ki, şagirdlər müəllim tərəfindən diqqətlə seçilən konkret obyektləri öyrənilir. Bu misallarda anlayışı digər anlayışlardan fərqləndirən mühüm əlamətlər ayrılır. Verilmiş anlayışı digərlərindən ayırmağa kifayət edən mühüm əlamətlər çoxluğuna xarakteristik əlamət deyilir. Mümkün xarakteristik əlamətlərdən biri anlayışın tərifidir. Məsələn: törəmə anlayışını daxil edərkən, bu anlayışa gətirən bir neçə məsələnin nəzərdən keçirilməsi məsləhətdir. Əyriyə toxunan haqqında, hərəkətin sürəti, təcil, elektirik cərəyanın gücü, kütlənin paylanması sıxlığı, nöqtəvi mənbənin gücünün sıxlığı kimi məsələlər.

Şagirdlər belə məsələlərin nəzərdən keçirilməsi prosesində görürlər ki, onların həlli hər dəfə arqument artımı sifra yaxınlaşmaqla funksiya artımının arqument artımına nisbətinin limitinə gəlir. Ona görə təbii ki, funksiyanın törəməsinin daxil edilməsi belə limitin tapılmasına gətirilir. Belə şərtin gedişində riyazi anlayışın digər elmlərin, praktikanın tələblərindən meydana gəldiyini asanlıqla nümayiş etdirmək olur. Həm də bu halda riyazi anlayış mücərrədləşdirmə, xüsusi xassələrdən ayrılma və ümumi nəticənin çıxarılmasından meydana gəlir. Bu halda funksiya artımının arqument artımına (arqument artımı sifra yaxınlaşmaqla) nisbəti ümumidir. Həmin situasiyada mücərrəd terminin real müşahidə olunana, yəni, ona yaxın və anlaşılıqlı olana mücərrədləşdirilməsini şagirdlərin özləri reallaşdırırlar. Anlayışın konkret-induktiv (üsulla daxil edilməsində uğurla seçilmiş misallarla işləyərək əqli fəaliyyət prosesində şagirdlər özləri yeni anlayışa gəlirlər. Şagirdləri anlayışın yaranması və inkişafı tarixi ilə tanış etmək lazımdır. Bu zaman şagirdə anlayışın əhəmiyyəti və öyrənilməsinin zəruriliyi aydınlaşır. Bundan sonra anlayışın tərifini haqqında sual meydana çıxır ki, şagirdlər müstəqil olaraq onu ifadə edə bilərlər.

İkinci, mücərrəd-deduktiv üsul ondan ibarətdir ki, şagirdlərə dərhal anlayışın hazır tərifini verilir, sonra isə bir neçə misalların köməyi ilə tərifin tətbiqini öyrənirlər. Aydın ki, şagirdlər anlayışın hazırlanmasında (tərtib edilməsində) iştirak etmirlər. Yeni anlayış əvvəl öyrənilmiş materialla sıx əlaqəli olduqda, həmçinin, nominal təriflər daxil edildikdə belə metod tətbiq edilir. Əgər yalnız tərifin ifadəsi ilə məhdudlaşsaq onda yeni anlayış mənimsənilməz. Birinci mərhələdə müəllimin vəzifəsi bunlardır: mümkün əyani vasitələr, misallarla anlayışın məzmununu açmağa çalışmaq, onunla bağlı məsələləri nəzərdən keçirmək və tarixlə tanış etmək. Əgər əvvəllər öyrənilmiş materialla analogiya olarsa onda bu analogiyayı qeyd etmək və fərqli cəhətləri göstərmək lazımdır. Oxşar və fərqli cəhətlərin qeyd edilməsi daha dərindən anlamayı, möhkəm mənimsəməni təmin edir. Məsələn, kvadrat tənliklər anlayışını aşağıdakı şəkildə daxil etmək olar.

1. Yeni anlayışa tərif vermək ($a \neq 0$ olmaqla $ax^2+bx+c=0$ şəklində olan tənliyə kvadrat tənlik deyilir.), onun işarə etdiyi termini (dəyişənin ən böyük dərəcəsi ikiyə bərabərdir, tənliyə dəyişənin kvadratı daxildir) motivləndiririk.

2. Bu anlayışın xüsusi halların nəzərdən keçirmək ($x^2+px+q=0$, $ax^2+c=0$, $ax^2+bx=0$, $ax^2=0$) və bu anlayışın özünəməxsus təsnifatını aparmaq. Bu halda təsnifat belə olacaqdır:

Bu anlayışa aid bəzi əks misallar gətirilir. Məsələn, şagirdlərdən soruşmaq olar ki, $bx+c=0$ şəklində olan tənlik tam olmayan kvadrat tənlikdirmi?

3. Daxil edilən anlayışları konkret misallarla nümayiş etdirmək olar. Məsələn: ($x^2-3x+2=0$, $2x^2-32=0$ və. s.)

4. Anlayışın tətbiqlərinə aid konkret nümunələr göstərmək. Məsələn: $S = \frac{gt^2}{2}$ düsturuna t dəyişəninə nəzərən kvadrat tənlik kimi baxıla bilər.

Qeyd etmək olar ki, konkret-induktiv üsul daha çox ibtidai siniflərdə, mücərrəd deduktiv üsul isə məktəbin yuxarı siniflərində tətbiq olunur.

Riyazi analizin daha mürəkkəb anlayışları (funksiya, funksiyanın limiti, kəsilməzliyi, törəmə, inteqral və. s.) üçün üçüncü, kombinə olunmuş üsul əlverişlidir. Bu üsul ondan ibarətdir ki, yeni anlayışın daxil edilməsinin əsaslandırılması üçün əsasən zəruri olan çox da böyük olmayan sayda konkret obyektlərin təhlili əsasında bu anlayışa tərif verilir. Sonra məsələ həlli yolu ilə anlayışın qeyri mühüm xassələrini dəyişib mühüm xassələrini sabit saxlamaqla, həmçinin bu anlayışı ona yaxın olan anlayışlar konkret misallarla müqayisə etmə yolu ilə anlayışın formalaşması davam etdirilir. Bu üsul həm birinci, həm də ikinci üsulun müsbət cəhətlərini özündə saxlayır. Onda fikri fəaliyyətin hər iki əsas formaları : xüsusidən ümumiyyə və sonra ümumidən xüsusiyyə keçidlər öz əksini tapır. Bu formaların hər biri təlimdə çox əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, riyazi analizin əsas anlayışlarının formalaşmasında ən çətin, lakin təlimdə ən mühüm iş ümumidən, mücərrəddən xüsusiyyə, konkretə keçid təşkil edir. Məhz buna görə də anlayışın formalaşmasının bu yolu elmdə anlayışın formalaşmasına daha çox uyğundur.

Ədəbiyyat

1. A.S.Adıgözəlov. Məktəbdə riyaziyyat təliminin nəzəri əsasları. Bakı, 2018.
2. A.S.Adıgözəlov. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2009.
3. R.İ.Muradov, B.Ö.Tahirov, F.M.Namazov, S.N.Əfəndi, E.A.Qasımov, Q.Z.Abdullayeva. Məktəb riyaziyyat kursunun elmi əsasları. Bakı, 2007.
4. Quliyev Ə.A. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı, 2009.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается роль определений и символов в усвоении математических понятий. В статье показано формирование математических, определенных научных понятий, отражающих законы объективного мира в процессе обучения и обобщающих результаты человеческого опыта, а также взаимосвязь между ними.

SUMMARY

The article discusses the role of definitions and symbols in the acquisition of mathematical concepts. The article shows the formation of mathematical concepts, certain scientific concepts that reflect the laws of the objective world during training and generalize the results of human experience, as well as the relationship between them.

Azadova Asiman Asəf qızı
ADPU, II kurs, magistr

MÜXTƏLİF ÜSULLARLA RİYAZİYYAT MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİ ŞAĞİRD FƏALLIĞINI ARTIRAN VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *riyazi məsələ, üsul, tənlik, inkişaf, tədqiqatçı, termin, anlayış, funksiya, tərif, yaradıcı təfəkkür, nəzəri bilik, analiz və sintez*

Ключевые слова: *математическая проблема, метод, уравнение, развитие, исследователь, термин, понятие, функция, определение, творческое мышление, теоретические знания, анализ и синтез*

Keywords: *mathematical problem, method, equation, development, researcher, term, concept, function, definition, creative thinking, theoretical knowledge, analysis and synthesis*

“Riyaziyyatın yüksək vəzifəsi-bizi əhatə edən qarmaqarışıqlar içərisində gizlənen nizamı tapıb üzə çıxarmaqdır”.

(Pifaqor).

Təcrübəli riyaziyyat müəllimlərinin “Riyazi məsələlərin müxtəlif üsullarla həllini yerinə yetirə bilmədikdə fənnin tədrisində müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün deyil” kəlamı tədrisçən özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Çünki təlim prosesində şagirdləri tədqiqatçı kimi yetişdirməkdə deyilən fikir özünü biruzə verir. Bəs məsələ nədir? Onun riyaziyyat fənninin tədrisində əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Bu və buna bənzər digər sualları cavablandırmağa çalışaq.

Qeyd edək ki, “Məsələ” anlayışı geniş anlayışdır. Ümumiyyətlə məsələni iki yerə ayırmaq olar. Gündəlik qarşıya qoyulan məsələlər və riyazi məsələlər.

Riyazi məsələ dedikdə-riyaziyyatla məşğulluğun istənilən formasında və mərhələsində meydana çıxan məsələyə deyilir. “Məsələ” terminini kifayət qədər geniş mənada başa düşdükdə (məsələn, xüsusi halda istənilən hesablaşma tələb edən çalışmanı və isbat edilməsi və ya öyrənilməsi tələb olunan teoremi, həmçinin bu və ya digər riyazi anlayışın əlamətlərini müəyyən etmək və bu əlamətlərdən həmin anlayışı xarakterizə edən əlamətləri seçmək və s.), onda riyaziyyatla məşğulluğu bütövlükdə riyazi məsələ hesab etmək olar. Ona görə də, məktəb riyaziyyat kursunda hansı məsələlərə baxmaq və şagirdlərə məsələ həllini necə öyrətmək, həmçinin məsələ həlli vasitəsilə riyaziyyat təlimindən danışmadan əvvəl “məsələ” termini altında nə başa düşülür sualının cavabını dəqiqləşdirmək lazımdır.

Məsələ anlayışına bir sıra tədqiqatçılar daha çox ümumi olan aşağıdakı tərifə də verirlər: “Məsələ-aralarında razılaşıdırılmamış (ziddiyyətli) münasibətlər mövcud olan elə informasiya prosesləri sistemidir ki, bu ziddiyyətlər onların çevrilməsinə (məsələnin həllinə) tələbat yaradır”

Göründüyü kimi, bu tərif bir qədər ümumi və mücərrəd görün-sə də məsələ anlayışının mahiyyətini daha dəqiq əks etdirir. Belə ki, bu tərifdə həll edənin (subyektin) cəhdindən və tələbatından söhbət gedir. Deməli, subyektin rolu öz əksini tapır. Daha sonra, məsələ anlayışı ilə problem situasiya arasında qarşılıqlı məntiqi əlaqə də öz əksini tapır.

Riyaziyyat məsələlərin həlli V-IX sinif şagirdlərinin riyazi dünyagörüşünü daha da genişləndirir. Və gündəlik həyatda ətraf mühitin qanunauyğunluqlarını yüksək inamla dəyərləndirməyə kömək edir.

Riyaziyyat dərslərində verilən məsələlərə diqqət yetirsək görərik ki, hər bir riyazi məsələ şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında özünü qabarıq şəkildə biruzə verir. O, nəzəri təlimin optimallaşdırılması, sistemləşdirilməsi, bilik və bacarığın dərinlən dərk edilməsinin intensivləşdirilməsinə və hətta tərbiyəedici imkanın yaradılmasına imkan yaradır.

Metodik ədəbiyyatların və aparılan tədqiqat işlərinin təhlilindən aydın olur ki, riyaziyyat məsələlərinin müxtəlif üsullarla həlli şagirdlərin fənnə marağını artırmaqla onların yaradıcı, intellektual qabiliyyətlərini və məntiqi düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Onlarda tədqiqatçılıq, araşdırma və düşünmə qabiliyyətinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olur.

Ümumiyyətlə, riyaziyyat məsələlərinin müxtəlif üsullarla həlli şagirdlərin dünyagörüşünün və hər-hansı riyazi anlayış barədə təsəvvürlərinin formalaşdırılmasını sürətləndirir, onların şüurunda fəlsəfi fikirlər yaradır.

Məsələ həlli prosesində:

-şagirdlərə sistemli biliklər öyrədilir;

-bilik, bacarıq və vərdislər ümumiləşdirilmiş olur;

-nəzəri biliyin mənimsədilməsində vaxt itkisinin qarşısı alınır;

-biliklərin kompleks tətbiqinə, onların sintezinə şərait yaradılır;

-fənnə olan marağı, daha effektiv formalaşır və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına nail olunur.

Məsələ həllində üç mühüm mərhələ gözlənilməlidir: 1) məsələnin şərtini və tələbini başa düşmək; 2) şərtin ayrı-ayrı elementlərini mənimsəmək; 3) həll olunan planın tərtibi və plan üzrə həllin başa çatdırılması. Bu mərhələlərin şagirdlərin təfəkküründə aşılması riyaziyyat təliminin əsas vəzifələrindən biridir. Məsələ həllində birinci mərhələyə daha çox fikir

verilməlidir. Çünki, məsələnin şərti və tələbi şagirdlər tərəfindən başa düşülmürsə, onun həlli haqqında danışmaq artıqdır.

Göstərilən mərhələlərlə məsələnin müxtəlif üsullarla həlli metodikasına aid fikrimizi iki nümunə əsasında qeyd edək.

Məsələ 1. Bir qayıq çayın axını ilə iki körpü arasındakı məsafəni 6 saatda, həmin məsafəni geriyyə qayıdanda 8 saata getmişdir. Çayın axın istiqamətində buraxılmış sal həmin yolu nə qədər vaxta üzər?

Birinci həll:

1) Körpülər arasındakı məsafəni şərti vahid qəbul edək. qayıq çayın axını ilə hərəkət edərkən bir saatda bu məsafənin hansı hissəsini gedərdi? $1:6 = \frac{1}{6}$ hissə

2) Həmin qayıq geriyyə qayıdarkən bir saatda bu məsafənin hansı hissəsini gedər? $1:8 = \frac{1}{8}$ hissə

3) Qayığın bir saatda axın ilə getdiyi yol axına qarşı getdiyi yoldan nə qədər artıqdır? $\frac{1}{6} - \frac{1}{8} = \frac{1}{24}$ hissə

4) Çayın axına istiqamətində buraxılmış sal bir saatda körpülər arasındakı məsafənin hansı hissəsini gedərdi? $\frac{1}{24} : 2 = \frac{1}{48}$ hissə

5) Çayın axın istiqamətində buraxılmış sal körpülər arasındakı məsafəni nə qədər vaxta üzər? $1 : \frac{1}{48} = 48$ (saat).

Cavab: 48 saat.

İkinci həll.

Körpülər arasındakı məsafə S olsun. Məsələnin sualına cavab vermək üçün S məsafəsini çayın axın sürətinə bölməliyik. Məsələnin şərtinə görə qayığın çay axını ilə sürəti $\frac{S}{6}$, çayın axına qarşı sürəti isə $\frac{S}{8}$ olar.

Onda salın axın sürəti, yəni çayın axın sürəti $(\frac{S}{6} - \frac{S}{8}) : 2 = \frac{S}{48}$ olar.

Beləliklə sal körpülər arasındakı məsafəni $S : \frac{S}{48} = 48$ saata üzər.

Üçüncü həll:

Körpülər arasındakı məsafə S km, çayın axın sürəti a km/saat, qayığın durğun sudakı sürəti v km/saat, salın məsafənin üzduyü vaxt t saat olsun. Onda qayığın çayın axını ilə sürəti $(v + a)$ km/saat, axına qarşı sürəti isə $(v - a)$ km/saat olar.

Qayıq çayın axını ilə 6 saatda $6(v + a) = S$ km, çayın axınına qarşı 8 saatda $8(v - a) = S$ km yol qət edər. Salın t saatda a km/saat sürətlə getdiyi yol $a \cdot t = S$ km olar.

Onda aşağıdakı tənliklər sistemini yaza bilərik:
$$\begin{cases} 6 \cdot (v + a) = S \\ 8 \cdot (v - a) = S \\ a \cdot t = S \end{cases}$$

Buradan
$$\begin{cases} v + a = \frac{S}{6} \\ v - a = \frac{S}{8} \\ t = \frac{S}{a} \end{cases}$$

Sistemin birinci tənliyindən ikincini çıxaraq və a -nı tapanq: $a = \frac{S}{48}$ km/saat

Onda $t = S : \frac{S}{48} = 48$ (saat)

Məsələ 2. Qəfəsdə nəmolum sayda qırqovul və dovşa var. bu qəfəsdə aşağıdan baxdıqda 94 ayaq, üstədən baxdıqda isə 35 baş görünür. Qəfəsdə neçə qırqovul və dovşan var?

Həlli. Hesabi üsulla.

I üsul.

1) Fərz edək ki, qəfəsdə olanların hamısı qırqovuldur. Onda 35 qırqovulun neçə ayağı olardı? $2 \cdot 35 = 70$ (ayaq)

- 2) Bu halda neçə ayaq artıq qalardı? $94-70=24$ (ayaq)
- 3) Bir dovşanın ayaqları sayı bir qırqovulun ayaqları sayından neçə ayaq çoxdur? $4-2=2$ (ayaq)
- 4) Qəfəsdə neçə dovşan vardır? $24:2=12$ (dovşan)
- 5) Qəfəsdə neçə qırqovul vardır? $35-12=23$ (qırqovul).

II üsul. (Bir məçhullu tənlik qurmaqla).

Tutaq ki, qəfəsdə x dovşan var. Onda qırqovulların sayı $35 - x$ olar. qəfəsdəki dovşanların $4x$ ayağı, qırqovulların isə $2(35 - x)$ ayağı olduğundan $4x + 2(35 - x) = 94$ tənliyini yaza bilərik. $4x + 70 - 2x = 94 \Leftrightarrow 2x = 24 \Leftrightarrow x = 12$ (dovşan); $35-12=23$ (qırqovul).

III üsul. (İki dəyişənli tənliklər sistemi qurmaq)

Tutaq ki, qəfəsdə x sayda dovşan, y sayda qırqovul var. Onda məsələnin şərtinə əsasən

$$\begin{cases} x + y = 35 \\ 4x + 2y = 94 \end{cases}$$

tənliklər sistemini yaza bilərik. Bu tənliklər sistemini həll edərək: $x = 12, y = 23$ alarıq.

Cavab: qəfəsdə 12 dovşan 23 qırqovul var.

IV üsul.

Fərz edək ki, qırqovullar bir, dovşanlar isə iki üstə dayanmışdır.

- 1) Görünən ayaqların sayı nə qədərdir? $94:2=47$
- 2) Başların sayından artıq ayaqların sayı nə qədərdir? $47-35=12$. Bu elə dovşanların sayıdır.
- 3) Qəfəsdə neçə qırqovul vardır? $35-12=23$

Cavab: 23 qırqovul, 12 dovşan

Məqalənin aktuallığı. Riyaziyyat məsələləri müxtəlif növ olmaqla beş yerə ayrılır. Hər bir növə aid məsələlərin həllində müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Hər bir üsuldan istifadə edərək riyaziyyat məsələlərinin həlli prosesində şagirdlər nəzəri bilikləri mənimsəməklə yanaşı onlarda yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyətləri də formalaşdırır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi məqəədə məktəb riyaziyyat təliminin V-VII siniflərini əhatə edən nümunəvi məsələlərin həlli texnologiyası əsasında işlənilmişdir. Müxtəlif üsullardan istifadə edərək riyazi məsələlərin həlli yolları göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta məktəbin riyaziyyat müəllimləri, pedaqoji universitetin riyaziyyat fakültəsində təhsil alan tələbələr, magistrələr o cümlədən orta məktəb şagirdləri bəhrələnmə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Ağayev B., Kreymer A., Sadıqov S. Riyaziyyat məsələləri (həlli ilə) I, II hissə. Bakı, 1964.
2. Nuruşov A. Gənc riyaziyyatçılara kömək. Bakı, 1982
3. Osmanov Ə.C., Məhərov İ.K. Riyaziyyatdan qəbul imtahanlarında təklif olunmuş məsələlər. Bakı, 1991
4. Əzizov F.Ə. Ali məktəbə daxil olanlar üçün riyaziyyatdan müsabiqə məsələləri. Bakı, 1992
5. Məmmədov F.Ə., Əhmədov Z.H. Riyaziyyatdan bəzi məsələlərin müxtəlif üsullarla həlli. Bakı, 2006
6. Məmmədov R., Xəlilov H. Redəktəsi ilə Riyaziyyat-1. Bakı, 1993
7. Сивашинский И.Х. Теоремы и задач по алгебре и элементарным функциям. М., 1989
8. «Математика в школе» 1995-2010

Азадова Асиман

Решение математических задач различными способами как средство повышения активности учащихся

РЕЗЮМЕ

Школьное обучение по математике, присвоение теоретических знаний методом решения математических задач играет особо-исключительную роль. Постоянное решение задач разнообразными методами помогает полностью охватывать свойство задач. Решение задач разными методами (способом) развивает как творческие так и исследо-

вательские навыки учеников, об этом широко отмечено в статье приведя несколько примеров.

Azadova Asiman

Solving mathematical problems in various ways as a means of increasing student activity

SUMMARY

School teaching in mathematics, the assignment of theoretical knowledge by solving mathematical problems plays a particularly exceptional role. Constant problem solving by various methods helps to fully embrace the problem property. Solving problems by different methods (method) develops both creative and research skills of students, this is widely noted in the article, giving several examples.

Qurbanzadə Nigar Faiq qızı

Elmi rəhbər: prof. A.S.Adıgözəlov

ÜMUMİ ORTA MƏKTƏBİN ƏNƏNƏVİ RİYAZİYYAT KURSU İLƏ “EHTİMAL VƏ STATİSTİKA” MƏZMUN XƏTTİNİN İNTEQRASIYASI HAQQINDA

Açar sözlər: *müasir, riyaziyyat kursu, ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, integrasiya*

Ключевые слова: *современный, математический курс, теория вероятностей, математическая статистика, интеграция*

Key words: *modern, mathematics course, probability theory, mathematical statistics, integration*

Tərübə göstərir ki, ümumtəhsil məktəb məzunlarının əksəriyyəti kvadrat tənlikləri inamla və əminliklə həll edirlər. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. (“Ona görə ki, o çox sadədir” cavabı ən qeyri-düzgün cavabdır). Burada başqa bir şey düşünmək lazım deyildir: Azərbaycanda ənənəvi riyazi təhsil sistemi elədir ki, ən azı 3, 5 il müddətində praktik olaraq hər həftə şagirdlər bu və ya digər kvadrat tənlikləri həll edirlər. 8-ci sinfin yarısından sonra elə tədris mövsuzu göstərmək mümkün deyildir ki, onun öyrənilməsində kvadrat tənliklər (və ya bərabərsizliklər) həll etmək lazım gəlməsin.

Daha yüksək üslubdan istifadə edərək belə demək olar: 150 həftə şagirdlərin tədris fəaliyyəti müddətində kvadrat tənliklər hər yerdə sıxdır; onlar gündəlik təlim prosesinə etibarlı integrasiya olunmuşlar. Bu o deməkdir ki, “kvadrat tənliklər” mövzusu 8, 11 siniflərin riyaziyyat dərslərində dəfələrlə təkrar edilir. Möhkəm mənimsəmə məhz ona görə əldə edilir ki, kvadrat tənliyin kökləri düsturu bu və ya digər şəkildə sonrakı tədris mövzularının əksəriyyətində istifadə olunur.

Başqa bir misal. Riyazi analizlərin başlanğıclarının məktəb təhsilinə daxil edilməsində bütün müxtəlif təşəbbüslərdən nisbətən uğurlu alınan törəmə ilə əlaqədar məsələlər olmuşdur. Əlbəttə, burada da çox sayda cavab variantları mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, törəmə yuxarı siniflərin bütün tədris materialları arasında kifayət qədər “sıxdır”. Elementar funksiyaların tipləri çoxdur, bütün dərslərdə bu tiplərin hər birinin törəmələrinə aid məsələlər vardır, hər tip funksiyalar üçün ekstremuma və ya monotonluğa və s. aid məsələ həll etmək lazım gəlir.

Yeni stoxastik anlayışlar və faktlar ənənəvi məktəb riyaziyyatına etibarlı və müntəzəm şəkildə daxil edilməsə onun uğurla mənimsəniləcəyinə inanmaq çətin olar.

Əgər kombinatorika, ehtimal və statistika elementlərinə aid məsələlər həll etdikdə şagirdlər:

- ədədi və hərfi ifadələrin çevrilmələrini yerinə yetirmirsə;

- xətti və digər tənliklər və bərabərsizliklər həll edirsə;

- nöqtənin koordinatlarından istifadə etmərsə, şəkil çəkmirsə və funksiyaların qrafikini araşdırmırsa və i.ə., onda stoxastika “göydən asılı qalacaq”, ənənəvi riyaziyyata əlavə kimi özünü göstərəcək. Fikrimizcə, əks istiqamətli təkliflər doğru olacaqdır.

Əlbəttə, söhbət əsas məktəbin riyaziyyat kursunda kombinatorika, ehtimal və statistikanın tam assimilyasiyasından getmir; müzakirə olunan fənnin xüsusiyyətindən asılı olaraq bu mümkün olan iş deyildir. Məktəbdə riyaziyyat (cəbr, həndəsə) və stoxastika müxtəlif dərslər

lərinin və onları tədris edən müəllimlərin də müxtəlif olması qəbul olunmazdır, belə ki, bu riyaziyyatın vahidliyi haqqındakı tezislə birbaşa ziddiyət əmələ gətirir.

Əsas məktəbin mövcud riyaziyyat kursu ilə stoxastikanın möhkəm qarşılıqlı təsirləri, əlaqələrin təşkili mahiyyətə yalnız indi başlanır, başa çatmasına kifayət qədər vaxt lazımdır.

Bütün stoxastik xətti şərti olaraq üç tərkib hissələrinə bölmək olar: kombinatorika, ehtimal nəzəriyyəsi və statistika. Son illərin dərslər vəsaitlərində həmin təşkilçilərin həcmi, ardıcılığı və kombinasiyaların müxtəlif variantlarda verilməsidir. Faktə görə, ən geniş yayılmış ideya ondan ibarətdir ki, stoxastikanın şərh olunması üçün baza statistik xətt götürülməlidir. (Тюрин Ю.Н. и др. Теория вероятностей и статистики, 2004; Бунимович Е.А.; Салютин В.Э.)

Başqa sözlə, müxtəlif diaqram və cədvəllərdən, onlarda eksperiment nəticələrinin göstərilməsi üsullarından yüksəliş, orta, moda, bir sıra verilənlərin medianı və s. kimi anlayışlarla tanışlıqdan başlamaq fərz edilir. Heç şübhəsiz, bu mövqə yalnız stoxastikanın tədrisində özünü doğrulda bilər.

Lakin söhbət ayrılıqda götürülməyən yeni fəndən və onun artıq mövcud riyaziyyat kursu ilə əlaqəsindən gedirsə, onda Azərbaycanda riyaziyyat təhsilinin müasir reallığı şəraitində statistikanın üstün xətt kimi təqdim edilməsi hədsiz dərəcədə riskli bir işdir. İlk növbədə bu onunla əlaqə dardır ki, məktəb müəllimlərinin (həm də ali məktəb müəllimlərinin) əksəriyyəti necə olsa da kombinatorika elementləri və ehtimal nəzəriyyəsinin sadə məsələləri ilə tanışdırlar, lakin bütün statistik terminologiya və ideologiya onlar üçün təmənilə yenidir və adət olunmazdır.

Bizim fikrimizə, məktəb təhsilində stoxastik xəttin kombinator təşkilçisi baza, fundamentalıq təşkil etməlidir. Belə ki, özünün xüsusi əhəmiyyətinə görə tədrisin elə şöbələrinə daxildir ki, mütləq saxlanılmalıdır və yaxşı şərait yaradılmalıdır. O, əqlin ən mühüm qabiliyyətlərindən biri olan hadisələri müxtəlif kombinasiyalarda göstərmək qabiliyyəti üçün mühüm vasitə təşkil edir. Bu qabiliyyət həyatda hər bir insana lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, biz ədədlər üçün aranjemanlar, təkrarlı, təkrarsız kombinezon Paskal üçbucağında onlara aid mühüm eynilikləri və s. nəzərdə tuturuq. Bunlar hamısı yuxarı və ya təmayül siniflərə aid edilir.

Fikrimizə, əsas məktəbdə kombinator baxımdan aşağıdakılar təmənilə kifayətdir; lazımi variantların götürülməsi və “əl ilə” müxtəlif misalların seçilməsində kifayət qədər inkişaf etmiş vərdislər, ağılla təşkil olunan (məsələn, variantlar ağacı şəklində) halların aparılması bacarıqları, əlbəttə, müxtəlif sadə misalların götürülməsinin kifayət qədər inkişaf etmiş vərdisləri və mümkün qədər çox sayda müxtəlif kombinasiyalarda təqdim olunan vurma qaydasından şüurla istifadəsi təmənilə kifayətdir.

Məktəbdə kombinatorika və ehtimal nəzəriyyəsinin qarşılıqlı münasibəti ali məktəblərdə onların qarşılıqlı münasibətlərinin əksinədir.

Ali məktəblərdə çox vaxt “kombinatorika ehtimal nəzəriyyəsinin xidmətçisidir”, yəni bu və ya digər ehtimal nəzəriyyəsinə həll etmək tələb olunduğu anda kombinatorika meydana gəlir. Fikrimizə, ümumtəhsil məktəblərində ehtimal nəzəriyyəsi kombinator vərdislərin inkişafı üzərində başlılıq etməməlidir, əksinə, “praktik yönümlü” ehtimal məsələləri massiv əmələ gətirir ki, bununla da əsas kombinator bacarıq və vərdislər təkrar edilir və möhkəmləndirilir. Şagirdlərin kifayət qədər kombinator hazırlıq bazasını nəzərə almadan hər hansı ehtimal kompetensiyalarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin mümkünlüyü haqqındakı ideya təmənilə gözəldir, lakin gərəksiz mümkündür: onun praktikada etibarlı həyata keçirilməsi üçün heç bir misal yoxdur.

Biz burada əsas məktəbdə tədris etdikdə kombinatorika və ehtimalın statistika ilə qarşılıqlı münasibətlərini ətraflı müzakirə etmirik. Lakin burada üç anı qeyd edək. Şagirdlərin, həm də bütün əhalinin statistik mədəniyyətinin yüksəldilməsi hədsiz dərəcədə mühümdür və həyatı zərurətdir. Aydın ki, statistika riyaziyyat kursu ilə ən az uyğundur və ona görə məhz riyaziyyat kursuna daxil edilməsi ən mürəkkəbdir. Nəhayət, hətta real həyatla minimal əlaqəsi olan hər hansı statistik məsələ istər dəftərfə və istərsə də kalkulyatorda hesablamalara gətirir ki, əlbəttə bu dərslə vaxt itkisinə səbəb olur. Statistik materialın bir hissəsini informatika

dərslərində öyrənmək olar, ətraf aləm haqqında sadə statistik təsəvvürlər isə təbiətşünaslıq dərslərində formalaşa bilər.

Kombinatorika mövzularının riyaziyyat kursuna inteqrasiyası, daxil edilməsi imkanlarını göstərən məsələ nümunələri gətirək.

Məsələ. Koordinat müstəvisində absis və ordinatları $-3; -1; 1; 2; 7$ ədədlərindən birinə bərabər olan bütün nöqtələr qeyd olunmuşdur (ədədlər təkrar oluna bilər). a) Cəmi nə qədər belə nöqtələr qeyd olunmuşdur; b) ordinat oxundan solda; c) absis oxundan yuxarıda; d) mərkəzi koordinat başlanğıcında, radiusu 5-ə bərabər olan dairədə?

Həlli.

a) Əvvəlcə nöqtələrin absislərini seçəcəyik (ilk sınaq). 5 mümkün hal vardır: absislər $-3; -1; 1; 2$ və ya 7-yə bərabər ola bilər. Sonra nöqtələrin ordinatlarını seçəcəyik (ikinci sınaq), burada da 5 mümkün hal vardır. Vurma qaydasına görə cəmi $5 \cdot 5 = 25$ nöqtə alınır.

b) Ordinat oxundan solda – bu o deməkdir ki, bu nöqtələrin absisləri mənfidir, yəni, ya -3 -ə, ya -1 -ə bərabər ola bilər; cəmi 2 hal mümkündür. Ordinatlardan seçilməsi üçün 5 hal vardır. Vurma qaydasına görə cəmi $2 \cdot 5 = 10$ nöqtə alınır.

c) c) burada b) bəndinə analoji mühakiməyə əsasən $5 \cdot 3 = 15$ nöqtə alırıq.

d) Mərkəzi koordinat başlanğıcında və radiusu 5-ə bərabər dairə - bu $x^2 + y^2 \leq 25$ olmaqla koordinat müstəvisinin bütün $(x; y)$ nöqtələridir. $x = 7$ və ya $y = 7$ olduqda $x^2 + y^2 \leq 25$ bərabərsizliyi doğru deyildir. Koordinatları $-3; -1; 1$ və ya 2-yə bərabər olan nöqtələr üçün həmin bərabərsizlik doğrudur. Beləliklə, vurma qaydasına görə cəmi $4 \cdot 4 = 16$ nöqtə alınır.

Bir tərəfdən, bu məsələ yeni tədris mövzusu olan kombinatorikaya – vurma qaydasına aiddir. Digər tərəfdən, həmin məsələnin həllində “Koordinat müstəvisi” mövzusunun təkrar edirik, məsələnin mətnlə verilmiş ifadəsini həndəsi dilə, həndəsi dili idə cəbri dilə (bərabərsizliyə) – yalnız bundan sonra kombinatorika dilinə çeviririk. Məsələnin göstərilən həlli vurma qaydasını artıq bilən şəxslərə yönəlmişdir. Bu qaydanı bilməyənlər və ya vaxtilə bilib hazırda unudan şəxslər isə bütün nöqtələri təsvir edərək onların sayını hesablamaqla bu qaydanı bərpa edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanova N.M., Hüseynov F.H. Riyaziyyat – 5 Dərslük. Bakı: Radius, 2008, 208s.
2. Məmmədov Ə.M. Ehtimal nəzəriyyəsi. Bakı: ADPU, 1980, 94s.
3. Məmmədov Ə.M., Rzayev O.E. Kombinatorikanın, ehtimal nəzəriyyəsinin və riyazi statistikanın əsasları, Dərs vəsaiti, Bakı: ADPU 2011, 564s.
4. Ümumtəhsil məktəblərin riyaziyyat kurikulumu. Bakı, 2007, 65s.
5. Тюрин Ю.Н. и др, Теория вероятностей и статистики. М.: Кроссвешение, 2004, 256.

Qurbanzadə Nigar Faiq qızı

Ümumi orta məktəbin ənənəvi riyaziyyat kursu ilə “ehtimal və statistika” məzmun xəttinin inteqrasiyası haqqında

XÜLASƏ

Məktəb riyaziyyatının tədrisində yeni daxil edilmiş “ehtimal və statistika” məzmun xəttinin kombinatorika, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika anlayışlarının öyrənilməsi və tətbiqləri şərh olunur.

Гурбанзаде Нигяр Фаик гызы

Об интеграции тематической линии "Вероятность и статистика" с традиционным курсом математики в общеобразовательной средней школе

РЕЗЮМЕ

Интерпретируется изучение и применение понятий комбинаторики, теории вероятностей и математической статистики вновь введенного информационного направления «Вероятность и статистика» в преподавании школьной математики.

On the integration of the "probability and statistics" content line with the traditional mathematics course of general secondary school

SUMMARY

The study and application of the concepts of combinatory, probability theory, and mathematical statistics of the newly introduced content line "probability and statistics" in the teaching of school mathematics is interpreted.

Qasımlı Şəbnəm Vüqar qızı
Elmi rəhbər: prof. A.S.Adıgözəlov

HƏNDƏSƏ MATERIALLARININ TƏLİMİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN FƏZA TƏSƏVVÜRLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *təsəvvür, fəza, çertyoj, düzgün, sadə çertyoj*

Ключевые слова: *представление, пространство, чертёж, правильный, простой чертёж*

Key words: *imagination, space, drawing, correct, simple drawing*

Məktəbdə həndəsə materiallarının tədrisində başlıca məqsədlərdən biri şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin daha da inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Psixologiyada təsəvvür dedikdə keçmişdə qavranılmış, indiki anda isə hiss üzvlərinə təsir etməyən cisim və ya hadisələrin, onların xassələrinin insan beynində əmələ gələn ümumiləşmiş surətləri başa düşülür. Fəza təsəvvürü həndəsi anlayışların mahiyyətini və mənasını daim cisimlərin və ya fiqurların sürətləri ilə əlaqələndirir və eyni zamanda şüurda cisimlərin və ya fiqurların hissi-əyani surətləri ilə əməliyyat aparmaq imkanı verir. Fəza təsəvvürü hissi idrakdan məntiqi idraka keçid prosesində mühüm rol oynayır. Fəza təsəvvürü təsəvvürün xüsusi növüdür. Şüurun vəzifəsi verilmiş fəza obrazlarından bilavasitə istifadə edərək onları yeni fəza obrazlarına çevirməkdən, başqa fəza situasiyaları yaratmaqdan ibarətdir.

Fəza təsəvvürləri bir sıra elm sahələrində (mexanika, fizika, astronomiya, kimya və i. a.), texnikada (maşınqayırma, tikinti və s.), incəsənətdə (arxitektura, heykəltaraşlıq və s.) mühüm rol oynayır.

Fəza təsəvvürləri şagirdlərin yeni biliklər əldə etməsində, riyazi anlayışların və faktların mənimsənilməsində, əldə edilmiş biliklərin əməli işdə tətbiq etməsində böyük əhəmiyyəti olan idrak proseslərindən biridir.

Başqa psixi proseslər kimi, təsəvvürlər də obyektiv varlığın beynimizdəki inikasından ibarət olan bir psixi prosesdir. F. Engelsin qeyd etdiyi kimi, "xalis riyaziyyatın obyektı gerçək aləmdəki fəza formaları və miqdar münasibətləridir".

Maddi aləm bizdən xaricdə və bizdən asılı olmayaraq mövcuddur. Təsəvvürlər bu aləmin əşyalarının beynimizdəki surətləridir. Təsəvvürlər qavrayışlara yaxınlaşır və onlara oxşayır. Məsələn, şagird üçbucağı (və ya hər hansı fiquru) təsəvvür edirsə onun şüurunda yaranan üçbucaq surəti qavradığı-gördüyü, kəsb hazırladığı, çertyojunu çəkdiyi və s. üçbucağa uyğundur. Buna görə də təsəvvürlər hissi biliklər, əyani biliklər hesab edilir.

Şagird hər hansı cisim və hadisəni dəfələrlə müxtəlif vəziyyətlərdə və müxtəlif şəkildə qavrayır, deməli, hər dəfə onun beynində müxtəlif surətlər yaranır. Buna baxmayaraq, hər dəfə həndəsi fiquru təsəvvür etdikdə onda həmin fiqurun bir surəti əmələ gəlir. Bu surət cismin nisbətən əsas xassələrinin inikasından ibarət olur ki, təsəvvürlər həmin bu və ya digər dərəcədə ümumiləşdirilmiş surətlər olduğunu göstərir.

Şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi işi uşağın məktəbdə oxuduğu ilk gündən başlanır. Bu iş yalnız riyaziyyat dərslərində deyil, həmçinin əmək, rəsm, rəsmxətt, coğrafiya və s. dərslərdə də həyata keçirilir.

Başqa fənlərdən fərqli olaraq həndəsə fənni şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsində çox böyük rol oynayır. Müəllimlərin bəziləri səhv olaraq belə düşünürlər ki, şa-

girdlärin fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirmək üçün, stereometriya kursu əsas rol oynayır, halbuki planimetriya kursunda da şagirdlärin fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar vardır. Planimetriya kursunda händəsi fiqurlar və onların elementləri arasında asılılıqlar, şifahi məsələlər, xüsusən qurma məsələləri şagirdlärin fəza təsəvvürlərinin inkişafında başlıca amillərindən biridir.

Şagirdlärin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsində händəsinin hər iki bölməsi – planimetriya və stereometriya – xüsusi məntiqi ardıcılıqla təsir göstərir və müsbət nəticə verir. Unutmaq olmaz ki, şagirdlärin fəza təsəvvürlərinin inkişafı özbaşına axında deyil, müəllimin bilavasitə rəhbərliyi ilə həyata keçirilməlidir.

Şagirdlärin fəza təsəvvürləri nə qədər yaxşı inkişaf etmiş olarsa, fənnin mənimsənilməsi də o qədər asan və keyfiyyətli olar.

Şagirdlärin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi üçün händəsə dərslərində çox geniş imkanlar vardır.

Händəsə materialları tədrisinin təşkilinin və metodlarının məzmunu təhsili həyatla, əməklə və qabaqcıl istehsalat təcrübəsi ilə sıx əlaqədar aparılmasından ibarət olmalıdır. Bu prinsipin həyata keçirilməsi händəsinin real aləmin fəza formalarından və kəmiyyət münasibətlərindən bəhs edən elm olması haqqında düzgün təsəvvür yaradacaq, onun texnikada və gündəlik həyatda əhəmiyyətini açıb göstərəcəkdir.

Şagirdlärin fəza təsəvvürlərinin inkişafından danışarkən händəsə dərslərində çertyojun rolu və əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Çertyoj händəsinin öyrənilməsində həmişə əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Müasir dövrdə isə çertyoja olan maraq və tələb günü-gündən artmaqdadır. Bunun da bir çox səbəbləri vardır. Məlumdur ki, elm və texnikanın inkişafı çertyojun inkişafı deməkdir. Çünki texniki nailiyyətlər məhz ilk dəfə texnikanın bu dili ilə şərh olunur. Texnikanın hərtərəfli inkişaf etdiyi bir dövrdə hər bir şagird (gələcək fəhlə) texnikanın əsasını təşkil edən çertyoju çəkməyi, oxumağı və orada verilənləri “görməyi” bacarmalıdır.

Məlumdur ki, məktəbli gənclərin böyük əksəriyyəti orta məktəbi bitirdikdən sonra istehsalata gedir, yeni texnikanın nailiyyətləri olan yeni tipli dəzgahlar, maşınlar və qurğularla üz-üzə gəlirlər. Bu işdə də çertyoj onların yaxın köməkçiləri olur.

Hal-hazırda çertyoj ancaq sənayə şəhərlərində deyil, günü-gündən genişləndirilən kənd təsərrüfatında da böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Unutmaq olmaz ki, texniki çertyojlara biz indi hər addımda dərsləklərdə, texniki ədəbiyyat və məcmuələrdə və bədii jurnallarda, hətta gündəlik qəzetlərdə belə təsadüf edirik. Deməli, hər bir insanın qrafik biliyə malik olması günün vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Məhz buna görə də məktəblərimizdə çertyoja müntəzəm sürətdə xüsusi fikir vermək, şagirdlärin diqqətini onun əsas məsələlərinə cəlb etmək, onu müvafiq fənlərin tədrisilə, xüsusən, stereometriyanın tədrisi prosesi ilə üzvi sürətdə əlaqələndirmək lazımdır, çertyoj gələcək fəhlə-şagirdləri müəssisə, mədən, fabrik və zavodlardakı maşın və dəzgahların daxili aləmini başa düşmələrinə imkan yaratmalıdır.

Gələcək fəhlə-şagirdlərə çertyojun tək cə çəkilməsi üsullarını öyrətməklə kifayətlənmək olmaz: onlara çertyojları oxumaq vərdişi və bacarıqları aşılamaq zəruridir. Məlumdur ki, fəhlələr adətən verilmiş çertyoj əsasında hər hansı işi icra edirlər. Məhz buna görə də fəhlələrə çertyoju oxumaq bacarığı vacibdir.

Unutmaq olmaz ki, əgər bu gün bəzi fəhlələr çertyoju öz əməli işlərində geniş şəkildə tətbiq etmirlərsə də yeni tipli dəzgah və maşınların arxasında durduqda çertyoju oxumaq zəruriyyətini hiss edəcəkdir.

Gənclərin əməyi öz mahiyyətinə görə mühəndislərin, texniklərin, aqronomların və başqa xalq təsərrüfatı mütəxəssislərinin əməyinə getdikcə daha artıq yaxınlaşır. İndi gənclərdən mükəmməl dəzgahları, ən dəqiq ölçülü kontrol cihazlarını və aparatlarını işlədə bilmək, mürəkkəb texniki hesablamaları və çertyojları bilmək tələb olunur.

Məlumdur ki, təlim prosesində çertyoj iki məqsədlə: ya müəyyən materialın izahı prosesində, ya da məsələ həlli ilə əlaqədar olaraq çəkilir. Təlim prosesində istifadə olunan çertyoj fiqurun elementləri arasındakı münasibətləri və ölçüləri deyil, onun əsas formasını saxlamalıdır. Buna görə də şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, hər bir teorem müəyyən təklifin ümumiləşmiş formasıdır, o mücərrəd xarakter daşıyır. Lakin hər bir teoremə uyğun çəkilmiş çertyoj konkretir, bu çertyoj teoremin ümumi şərtlərini göstərərək, yalnız xüsusi bir hal üçün çəkilir. Aydınır ki, bu və ya digər teoremə uyğun çertyoj müxtəlif vəziyyətlərdə çəkmək olar.

Hər bir fənnin tədrisində olduğu kimi, stereometriyada da əyanilik böyük rol oynayır. Çertyojun bir əyani vəsait kimi rolunu qeyd edərək, göstərmək olar ki, bu əyani təsvirlər nəinki müəllimin mühakimələrinin və nəticələrinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini asanlaşdırır, həmçinin şagirdlərdə öyrənilən münasibətlər haqqında fəza təsəvvürü doğurur və bu da sonuncuya konkret həndəsi forma verir ki, bu da çox mühümdür. Materialın bu şəkildə mənimsənilməsi daha möhkəm və daha faydalıdır.

Onu da qeyd edək ki, bir əyani vəsait kimi çertyojun rolu başqa əyani vəsaitlərə nisbətən daha böyükdür, çünki, yazı taxtasında müəllim tərəfindən çəkilən çertyojun modelə nisbətən üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada çertyojun bütün xətləri qabaqcadan çəkilməyib, mühakimənin gedişində tədricən çəkilir. Buna görə də tədris prosesində çertyoj yalnız teorem isbat etmək və məsələ həll etmək üçün istifadə edilməyib, eyni zamanda şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişafında başlıca amillərdən biri olmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxararaq deyə bilərik ki, həndəsənin tədrisində çertyoj:

- a) anlayışların şüurlu və möhkəm mənimsənilməsində
- b) həndəsi təkliflərin isbatını əyani nümayiş etdirməyə
- c) şagirdlərdə həndəsi fiqurların təsvirlərini və texniki çertyojları oxumaq vərdişlərini möhkəmləndirməyə
- d) şagirdlərdə çertyoj alətlərindən istifadə etmək vərdişlərinin inkişafına təkan verən mühüm tədris vasitəsidir.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S. orta məktəbdə həndəsənin rəsmxətlə əlaqəli öyrənilməsi. Bakı, APİ, 1989, 112s
2. Adıgözəlov A.S., Əliyeva T.M. Riyaziyyatın tədrisi prosesində fənlərarası əlaqələrin təlimi. Bakı, Maarif, 1993, 166s
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Maarif, 2002, 540s
4. Əskərov K.S., Axundov S.S. Elementar həndəsə, Bakı, APİ, 1974, 254s
5. Əskərov K.S., Adıgözəlov A.S., Məmmədov A.A. Həndəsədən məsələ həlli praktikumu. Bakı, APİ, 1986, 117s
6. Sadıqov S.N., Adıgözəlov A.S. Stereometriya kursunda müstəvi kəsiklərinin qurulması. Bakı, APİ, 1981, 125s

Qasımlı Şəbnəm Vüqar qızı

Həndəsə materiallarının təlimində şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi

XÜLASƏ

Məqalədə müasir təhsil sistemində həndəsənin mənimsənilməsində şagirdlər üçün zəruri olan idrak qabiliyyəti-fəza təsəvvürü, onun əhəmiyyəti və təlimdə formalaşdırılması yollarından bəhs olunur.

Гасымлы Шабнам Вугар кызы

**Развитие пространственного воображения
учащихся при обучении геометрическим материалам**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается познавательно-пространственное воображение, его значение и способы формирования в обучении, которые необходимы учащимся при овладении геометрией в современной системе образования.

Development of students' spatial imagination in the teaching of geometric materials

SUMMARY

The article discusses the cognitive-spatial imagination, its importance, and ways of formation in learning, which are necessary for students in the mastery of geometry in the modern education system.

Şərifova Dilarə Mübariz qızı

Elmi rəhbər: prof. A.S.Adıgözəlov

RİYAZİYYATIN TƏLİMİNDƏ MODELƏŞDİRMƏ METODLARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: *təlim, model, modelləşdirmə, məsələ, situasiya, bilik, bacarıq*

Ключевые слова: *обучение, модель, моделирование, задача, ситуация, знание, умение*

Key words: *training, model, modeling, problem, situation, knowledge, skill*

Əvvəlcə məktəbin əsas vəzifələrini qeyd edək:

- Bilik əldə etməyi öyrətmək, yəni öyrənməyi öyrətmək;
- İşləməyi öyrətmək, - işləmək və qazanmaq, yəni iş üçün təlim;
- Yaşamağı öyrətmək, yəni varlıq üçün təlim;
- Çox vaxt səninlə oxşar olayan digər insanlarla birlikdə yaşamağı öyrətmək, yəni, birgə həyat üçün təlim.

Həmin məqsədlər kurikulum təhsil sənədində öz əksini tapmışdır ki, burada uşaqların universal tədris əməliyyatlarına yiyələnməsi ön plana çəkilmişdir. Bu da şagirdlərin müstəqil olaraq yalnız yeni bilik və bacarıqlar əldə etməsinə deyil, həm də təlimə motivasiyanın və fənlər üzrə sərbəst istiqamətlənmə bacarığının formalaşmasına imkan verir. Beləliklə, şagirdə özünün şəxsi təhsil marşrutunu yaratmaq imkanı verilir. Təhsilin başlıca məqsədi öz müqəddəratını təyin etmə, özünü ifadə etmə imkanları təmin edən yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına çevrilir.

Məktəbdə şagirdin idrak fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir: tədqiqat, zəruri informasiyaların axtarışı və toplanılması, onun strukturlaşması; öyrənilən məzmunun modelləşdirilməsi, məntiqi əməllər və əməliyyatlar. Biz burada modelləşdirmə haqqında məlumat vermək istəyirik. Modelləşdirmə metoduna şagirdin yiyələnməsinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir? – sualına konkret belə cavab vermək olar: idrak metodu kimi modelləşdirmə metoduna şagirdin yiyələnməsi ona görə lazımdır ki, şagirdlər modeli özləri qursun, hər hansı obyekt hadisəni modelləşdirmənin köməyi ilə özləri öyrənsinlər.

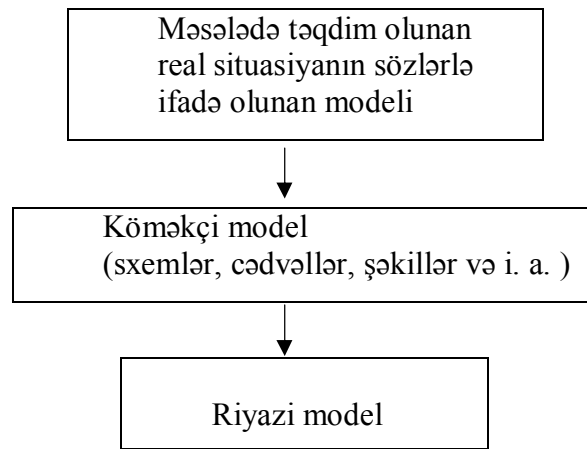
Mətnli məsələ - müəyyən hadisənin (situasiyanın, prosesin) sözlə ifadə olunan modelidir. Belə məsələləri həll etmək üçün, onu riyazi əməllərin dilinə çevirmək, başqa sözlə, riyazi modelini qurmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, riyazi model – hər hansı real prosesin riyazi dildə təsviridir. Məsələ hesab üsulu ilə həll edildikdə onun modeli riyazi ifadə, məsələ tənlik üsulu ilə edildikdə isə onun modeli tənlik olur.

Məsələ həlli prosesində riyazi modelləşdirmənin 3 mərhələsi göstərilir:

- I mərhələ - sözlərlə ifadə olunan, cümlə şəklində verilən məsələ şərtinin riyazi dilə çevrilməsidir; bu zaman məsələnin həlli üçün zəruri olanverilənlər və axtarılanlar ayrılır və riyazi üsulla onlar arasındakı əlaqələr təsvir olunur;
- II mərhələ - modeldaxili həll, yəni, qurulan ifadənin qiymətinin tapılması, əməllərin yerinə yetirilməsi, tənliklərin həlli;
- III mərhələ - interpretasiya, yəni, alınan həllin məsələnin ifadə olunmuş əvvəlki dilə çevrilməsi.

Mətnli məsələnin həlli prosesində mürəkkəb iş mətnin təbii dildən riyazi dilə çevrilməsi, yəni, riyazi modelləşdirmənin birinci mərhələsi təşkil edir. Həmin işi asanlaşdırmaq üçün köməkçi modellər – sxemlər, cədvəllər və s. qururlar. Onda məsələ həlli prosesinə bir modeldən digər modelə keçid kimi baxmaq olar.

Məsələ həlli prosesinə belə yanaşmanı psixoloqlar da qəbul edirlər. Onlar hesab edirlər ki, məsələ həlli prosesi modellər sisteminin modelləşdirmənin bir səviyyəsindən digərinə daha ümumiyyə keçidin müəyyən ardıcılığının axtarışı mürəkkəb prosesidir;

İnsan tərəfindən məsələnin həlli – onun yenidən ifadə olunmaları prosesidir. Bu zaman sintez vasitəsilə analiz kimi təfəkkür əməliyyatlarından istifadə olunur.

Təfəkkür prosesində obyekt yəni - yeni əlaqələrə qoşulur və bunun nəticəsində yeni keyfiyyətlərdə özünü göstərir. Yeni ifadə olunmaların başlıca vasitəsi modelləşdirmədir.

Hər hansı obyektə tədqiq etmək üçün (bu halda – mətnli məsələni) tədqiq olunan obyektə müəyyən münasibətdə oxşar olan başqa bir obyektin qurulması prosesi modelləşdirmə priyomu adlanır. Qurulan yeni obyekt öyrənilir, onun köməyi ilə tədqiq olunan məsələlər həll edilir sonradan bu nəticə ilk tədqiq olunan obyektə köçürülür. Modellər müxtəlif olur. Modelin qurulması üçün istifadə olunan vasitələrin növlərindən asılı olaraq onların hamsını sxematik və işarə modellərinə bölmək olar.

Sxematik modellər də öz növbəsində onların hansı əməli icra etməsindən asılı olaraq əşyavi və qrafik modellərə bölünür.

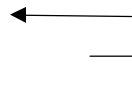
Mətnli məsələlərin əşyavi modeli əşyalarla fiziki əməlləri təmin edir. Onlar hər hansı əşyalardan (kağız, kartondan, şüşədən, məftildən) düzəldilən çoxüzlülər və s. ola bilər.

Qrafik modellər, bir qayda olaraq, məsələ situasiyalarının ümumiləşdirilməsi, sxematik bərpası üçün istifadə olunur.

İşarə modelləri həm təbii dildə, həm də riyazi dildə yerinə yetirilə bilər. Təbii dildə yerinə yetirilən işarə modellərinə məsələnin qısa yazılışı, cədvəllər aid edilə bilər.

Məsələ. Mələk 4 ev şəkli çəkdi, Vahab isə ondan 3 ev şəkli artıq çəkdi. Vahab neçə ev şəkli çəkdi? Bu məsələ şərtinin qısa yazılışı.

M – 4 ev
V - ? 3 ev artıq
kimi ola bilər.

Məsələdə bir neçə qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyətlər olduqda və onlar bir və ya bir neçə qiymətlərlə verildikdə işarə modeli kimi cədvəldən istifadə olunur.

Riyazi dildə yerinə yetirilən mətnli məsələlər üçün aşağıdakı işarə modellərindən istifadə olunur: ifadə, tənlik, tənliklər sistemi, əməllər üzrə həllin yazılışı. Həmin modellərlə məsələlərin həlli icra edildiyindən onlara həlledici modellər deyilir. Təbii dildə yerinə yetirilən qalan bütün sxematik və işarə modelləri köməkçi modellər olub məsələ mətnindən riyazi mo-

delə keçidi təmin edir. əksər mətnli məsələlər üçün müxtəlif köməkçi modellər qurmaq lazım gəlir. Bir tərəfdən, bu modellər məsələ təhlilinin nəticəsini bildirir, digər tərəfdən, belə modellərin qurulması məsələnin daha dərinə təhlilinə istiqamətləndirir.

Məsələnin modelləşdirilməsi prosesi uşaqların fikri aktivliyini yüksəldir, məntiqi və mücərrəd təfəkkürün inkişafına kömək edir, deməli, məsələ həllini maraqlı edir. Mətnli məsələnin həlli prosesində qrafik modelləşdirmədən istifadə edilməsi məsələni daha keyfiyyətli təhlilini, onun həllinin şüurlu axtarışını, əməllərin seçilməsinin əsaslı olmasını və məsələnin həllində bir çox səhvlərin qarşısının alınmasını təmin edir. Modelin uşaqların gözləri qarşısında yaradılması və ya şagirdlərin özlərinin məsələnin həlli prosesində onun qurulması çox əhəmiyyətli olduğundan məsələni daha dərinə başa düşməyə, verilənlər ilə axtarılan arasındakı əlaqəni mənimsəməyə kömək edir.

Proqramın məzmununun yüksək nəzəri səviyyəsi uşaqların psixi və əqli inkişafının zəif diaqnostik göstəriciləri, əqli fəaliyyətin formalaşmasına yeni tələbləri təlimə daha səmərəli metodların və priyomların tətbiqini tələb edir. Belə metodlardan ən səmərəli və faydalısı modelləşdirmə metodudur. O, şagirdlərə dialektik-materialist dünyagörüşlərin formalaşmasına kömək edir. Təlimin məzmununa model və modelləşdirmə anlayışlarının daxil edilməsi şagirdlərin tədris fənninə münasibətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir, tədris fəaliyyətini daha başa düşülən və məhsuldar edir. Bu zaman mühüm iş ondan ibarətdir ki, şagirdləri özləri müxtəlif münasibətlər və qanunauyğunluqları əks etdirərək modelləşdirmə metoduna yiyələnsinlər, modelin qurulmasını öyrənsinlər.

Hərəkətə aid məsələlərdə verilən situasiya modelləşdirilərək əyani şəkil alır. Məsələnin məzmununa uyğun modelin (sxemin, çertyojun) qurulması və ya verilmiş modelə əsasən məsələdə verilənlər və axtarılanın müəyyən edilməsi vasitəsi ilə məsələ mətn şəklində ifadə oluna bilər. Göstərilən priyom şagirdlərdə fəza təsəvvürlərinin və məntiqi təfəkkürün inkişafına kömək edir. Metodik ədəbiyyatda və dərsliklərdə qarşı qarşıya hərəkətə aid məsələlərin aşağıdakı növlərinə rast gəlirik:

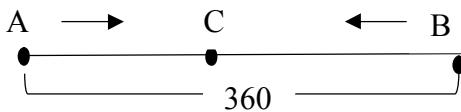
- Müxtəlif məntəqələrdən eyni zamanda qarşı-qarşıya hərəkət;
- Müxtəlif məntəqələrdən fərqli zamanda qarşı – qarşıya hərəkət.

Birinci növ məsələlər əslində ikinci növ məsələlər üçün hazırlıqdır.

Nümunə göstərək:

Məsələ. Aralarındakı məsafə 360 km olan A və B şəhərlərindən eyni zamanda qarşı-qarşıya yük və minik avtomobili yola düşdü. A məntəqəsindən çıxan yük avtomobilinin sürəti saatda 50 km-dir. Minik avtomobilinin sürəti yük avtomobilinin sürətindən 1,4 dəfə çox olarsa, onlar neçə saatdan sonra görüşürlər?

Məsələdə verilən situasiyanın modelini qurmaq üçün onun şərtini və sualını nəzərdən keçirək:

- A və B məntəqələri arasındakı məsafə 360 km-dir.
- A məntəqəsindən çıxan yük avtomobilinin sürəti saatda 50 km-dir.
- B məntəqəsindən çıxan minik avtomobilinin sürəti yük avtomobilinin sürətindən 1,4 dəfə çoxdur.

- Avtomobillər eyni zamanda hərəkətə başlamışlar və C nöqtəsində görüşmüşlər.

1. Minik avtomobilinin sürəti nə qədərdir?

$$50 \cdot 1,4 = 70 \text{ (km/saat)}$$

2. Avtomobillər 1 saatda nə qədər məsafə yaxınlaşırlar?

$$50 + 70 = 120 \text{ (km)}$$

3. Avtomobillər neçə saatdan sonra görüşürlər?

$$360 / 120 = 3 \text{ (saat)}$$

Deməli avtomobillərin görüşməsi üçün 3 saat vaxt lazımdır.

Ümumi şəkildə desək, aralarındakı məsafə S , sürətləri uyğun olaraq V_1 və V_2 olan avtomobillərin qarşı-qarşıya hərəkəti eyni t zamanda baş verərsə onda bu tipli məsələlərin həllinin modeli $S = t(V_1 + V_2)$ şəklində olar.

Mətnli məsələlərin həllində modelləşdirmə metodunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Məsələ üzərində işin ümumi priyomunun şüurlu və möhkəm mənimsənilməsinin formalaşmasına kömək edir. Bu zaman müəllimin vəzifəsi şagirdi konkret obyektləri simvolik modellər şəklində göstərməyi, mətnli məsələni riyazi dilə çevirməyi öyrətməkdən ibarətdir. Mətnli məsələni həll edərək modelləşdirmə əməlinin formalaşmasına kömək edir və tərsinə, şagird modelləşdirmə əməlinə nə qədər yaxşı yiyələnərsə, bir o qədər məsələni həll etmək ona asan olar. Söyləmək olar ki, modelləşdirmə şagird üçün məsələni həll etməyə, son nəticəni tapmağa, refleksiya aparmağa imkan verən güclü vasitədir.

Məktəbdə modelləşdirmə metodundan istifadə edilməsi qavrama, anlama arasında bir sıra üstünlüklərə malikdir. Şagirdlər üçün bu maraqlı və anlaşılındır. Modelləşdirmə həm şagirdlərin yeni materialla tanış edilməsində, həm də alınan biliklərin diaqnostikasında istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Əsədov M.X. "Orta məktəbin riyaziyyat kursunda məsələ həlli təliminin nəzəri və metodik problemləri" Bakı: Elm və Təhsil, 2018, s.384.
2. Матвеев Н.М. "Математическое моделирование реальных процессов" Знание, 1985.
3. Крутихина М.В. "Обучение элементам моделирования при решении сюжетных задач в курсе алгебры 8-летней школы как путь реализации прикладной направленности школьного курса математики": автореф. Дисс. к. н. 13. 00. 02. L. , 1986, 213 с.
4. Земляков А.Н. "Дифференциальные уравнения как математические модели физических процессов / Математика в школе", 1979, N-1, с. 55-62
5. Дворяткина С.Н. Практикум по математическому моделированию биологических процессов, Учебно-методическое пособие. М. МПУ, 2000, с. 102

Şərifova Dilarə Mübariz qızı

Riyaziyyatın təlimində modelləşdirmə metodlarının tətbiqi

XÜLASƏ

Məqalədə riyaziyyatın təlimində modelləşdirmə metodunun mahiyyəti, növləri şərh olunmuş və riyaziyyatın nəzəri və praktiki məsələlərin həlli prosesində tətbiqləri nəzərdən keçirilmişdir.

Шарифова Дилара Мубариз гызы

Применение методов моделирования в обучении математике

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются сущность и виды методов моделирования в обучении математике, рассматриваются применения математики в процессе решения теоретических и практических задач.

Sharifova Dilara Mubariz

Application of modeling methods in teaching mathematics

SUMMARY

The article explains the essence and types of modeling methods in the teaching of mathematics, considers the applications of mathematics in the process of solving theoretical and practical problems.

VII SİNİFDƏ HƏNDƏSƏ MƏZMUN XƏTTİ ÜZRƏ DÜZ XƏTLƏRİN PARALELLİYİ ANLAYIŞININ ÖYRƏDİLMƏSİ

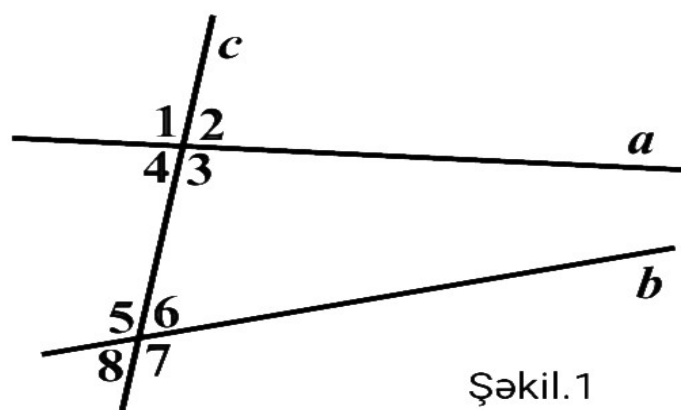
Açar sözlər: *düz xətt, paralel, çarpaz, uyğun*

Ключевые слова: *прямая линия, параллельно, диагональ, поместиться*

Key words: *straight line, parallel, diagonal, fit*

Məlumdur ki, həndəsə məzmun xəttinin əsas funksiyalarından başlıcası həndəsi fiqurların xassələrinin öyrənilməsi və həndəsi metodlardan istifadə edərək müxtəlif riyazi məsələlərin həllinin təmin edilməsi, şagirdlərin bu istiqamətdəki bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Hələ aşağı siniflərdə şagirdlərə həndəsə məzmun xətti əsasında sadə həndəsi fiqurların tanınması, onların çertyojlarının çəkilməsi prosesi həyata keçirilir. Yuxarı siniflərdə ardıcıl olaraq həndəsi fiqurların ayrı-ayrı xassələrinin öyrənilməsi, bu xassələrin məsələlər həllinə tətbiqlərinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi əsas vəzifə kimi müəllimin qarşısında bir vəzifə kimi durur. İstənilən həndəsi fiqurların öyrənilməsində həndəsi münasibətlər daxil edilir, xüsusilə fəza fiqurları, onların xassələrinin öyrənilməsində daha çox rast gəlinən anlayışlardan biri paralellik anlayışıdır. Paralellik anlayışı əsasən VII sinifdə tam formalaşdırılır. Bu mövzu, elə bir anlayışın, yəni düz xətlərin paralelliyi və onların xassələri, kursun sonra öyrəniləcək anlayışlarının mənimsənilməsinin əsasını təşkil edir. Yeni öyrənilən bu anlayış həndəsə məsələləri sinfinin genişləndirilməsi üçün əsas rol oynayır. Verilmiş nöqtədən verilmiş düz xəttə paralelin çəkilməsi ilə isbat olunan, üçbucaqların daxili bucaqlarının cəmi haqqında teoremin daxil edilməsi, bir çox həndəsi isbat və hesablama məsələlərinin həlli üçün geniş imkanlar açır. Paralel düz xətlər nəzəriyyəsinin daxil edilməsi, sinifdən xaric işlərin, xüsusilə, riyaziyyatın inkişafında xüsusi rolu olan Evklidin beşinci postulatı haqqında və s. tarixi materialların şagirdlərə çatdırılması üçün müəllimə geniş imkanlar yaradır.

VII sinifdə anlayışın daxil edilməsi, müəllimin iki düz xəttin üçüncü düz xətlə kəsişməsindən alınan bucaqların şəkil üzərində göstərməsi ilə başlayır. Müəllim lövhəyə ixtiyari iki a və b düz xətləri çəkir və üçüncü bir c düz xətti ilə bu düz xətləri kəsir. (Şəkil. 1)

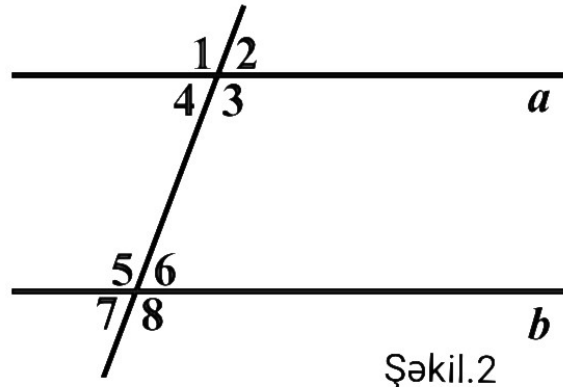
Şəkil. 1

Sonra müəllim a və c , eləcə də, b və c düz xətləri arasındakı qonşu və qarşılıqlı bucaqları şagirdlərdən suallar əsasında müəyyən edir. Şəkildə alınan ayrı-ayrı bucaqların qarşılıqlılıq və ya

qonşuolmasını, habelə, məsələn, $\angle 4$ və $\angle 6$ eləcə də $\angle 3$ və $\angle 5$ – in a və b düz xətlərinin daxilində və c düz xəttindən müxtəlif tərəflərdə qalması və s. müzakirə edilir.

Onu da qeyd edək ki, əvvəlki dərsliklərdə yalnız bu anlayış daxil edilərkən üç tip bucağa baxılırdı. Bunlar daxili çarpaz, uyğun və birtərəfli bucaqlar idi. Müasir dərsliklərdə isə beş tipinə baxılır. Əlavə iki tip isə birtərəfliliyin və çarpazlığın xarici oblastı olmasının da daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Şəkil üzərində bu bucaqların ciddi tərifləri verilmir. Bütün bunlar düz xətlərin paralelliyinin və paralellik əlamətlərinin isbatı üçün hazırlıq prosesidir. Müstəvi üzərində iki düz xəttin qarşılıqlı vəziyyəti haqqında şagirdlərin VI sinifdən məlum olan biliklərindən istifadə etməsi məqsəduyğundur. Belə ki, iki düz xəttin kəsişməsi ilə qonşu və qarşılıqlı bucaqların tərifləri verilmişdir. Bu isə müstəvi üzərində düz xətlərin qarşılıqlı vəziyyəti haqqında mühakimə yürütməyə əsas verir. Ona görə mövzunun öyrənilməsinə təkrardan, bunun üçün hazır çertyojlardan və kompüter texnologiyasının imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Şagirdlərə təqdim etmək lazımdır ki, iki düz xəttin iki və ikidən çox ortaq nöqtələri yoxdursa, bunu necə adlandırmaq olar. Daha sonra isə paralel düz xətlərin tərifləri və paralelliyin işarə edilməsi öyrədilir. Dərslikdə on çalışma verilmişdir ki, bu məsələlər əsasında şəkillər üzərində Şəkil. 1 - də verilən $\angle 4 = \angle 6$ daxili çarpaz bucaqlar bərabər olarsa, digər daxili çarpaz bucaqların, uyğun bucaqların, habelə, daxili birtərəfli bucaqların cəminin 180° -yə bərabər olmasının isbatı tələb olunur.

Digər məsələdə isə əksinə daxili birtərəfli bucaqların cəminin 180° -yə bərabər olması ilə, daxili çarpaz bucaqların, uyğun bucaqların və s-nin isbatı tələb olunur. Bu məsələləri həll etdikdən sonra düz xətlərin paralellik əlamətlərini öyrətmək çətinlik gətirmir: iki paralel a və b düz xətləri çəkilir, onları kəsən c düz xətti çəkilir. (Şəkil. 2)

Şəkilə alınan bucaqların praktik olaraq transportir vasitəsilə ölçülməsi tələb olunur. Odur ki, iki paralel düz xəttin üçüncü bir düz xətlə kəsişməsindən alınan bucaqların müqayisəsi haqqında fikirlər ümumiləşdirilir. Bu ümumiləşdirmə əsasında düz xətlərin paralellik əlaməti öyrədilir. Bu əlamətlər teoremlər şəklində şərh edilir:

Teorem 1. İki düz xətt üçüncü bir düz xətlə kəsişdikdə alınan daxili çarpaz bucaqlar bərabərdirsə, onda bu iki düz xətt paraleldir.

Teorem 2. İki düz xətt üçüncü bir düz xətlə kəsişdikdə əmələ gələn daxili birtərəfli bucaqların cəmi 180° -dirsə, onda bu iki düz xətt paraleldir.

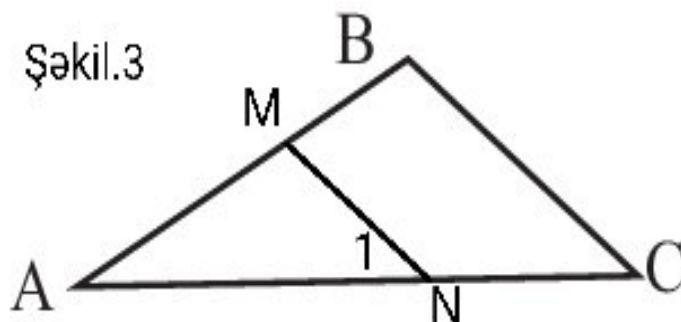
Teorem 3. İki düz xətt üçüncü bir düz xətlə kəsişdikdə uyğun bucaqlar bərabərdirsə, onda bu iki düz xətt paraleldir.

Bu teoremlərin hər birinin hökmündə $a \parallel b$ olmaqla əksini fərz etməklə asanlıqla şagirdlər isbat edirlər.

Bu standartın öyrənilməsində nəticə olaraq, şagird paralel düz xətlərin tərifini bilməli, paralel parçalar, şüalar anlayışını başa düşməli, hansı düz xəttin iki paralel düz xəttin kəsəni

olmasını, alınan bucaqları şəkil üzərində göstərməyi və düz xətlərin paralelliyinin üç əlamətini məsələlər həllinə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Düz xətlərin paralellik əlamətlərindən sonra paralellik aksiomu və paralel düz xətlərin xassələri öyrədilir. Praktiki olaraq günyə və xətkəşdən istifadə edərək düz xəttə aid olmayan nöqtədən bu düz xəttə paralel düz xətt çəkilir. Paralellik aksiomunun: “Düz xəttə aid olmayan nöqtədən bu düz xəttə yalnız və yalnız bir paralel düz xətt çəkmək olar” daxil edilməsi verilən düz xəttə paralel olan düz xəttin varlığı və bu aksiomdan çıxan iki nəticənin öyrədilməsi əsas məqsədlərdən biridir. Düz xətlərin paralellik əlamətlərini və paralellik aksiomunu şagirdlər mənimsədikdən sonra onlara aid məsələləri çətinlik çəkmədən həll edirlər. Bu kimi məsələlərdən birini nümunə üçün göstərək.

Məsələ. Şəkilə göstərilən üçbucaqda (Şəkil. 3) $\angle A = 42^\circ$, $\angle 1 = 60^\circ$, $\angle B = 78^\circ$ olarsa, $MN \parallel BC$ olduğunu isbat edin.

Həlli:

$\triangle AMN$ – də $\angle A = 42^\circ$, $\angle N = \angle 1 = 60^\circ$ olduğunda, onda

$$\angle M = 180^\circ - (\angle A + \angle N) = 180^\circ - 102^\circ = 78^\circ.$$

Onda, $\angle B = \angle M = 78^\circ$ olduğu alınır. $\triangle ABC$ – də $\angle A = 42^\circ$, $\angle B = 78^\circ$ olduğundan, onda

$$\angle C = 180^\circ - (\angle A + \angle B) = 180^\circ - 120^\circ = 60^\circ.$$

$$\angle C = \angle N = 60^\circ \text{ olur.}$$

Düz xətlərin paralellik əlamətinə görə iki düz xətt MN və BC , kəsənlə AB ilə (və AC ilə) əmələ gətirdiyi uyğun bucaqlar bərabərdirsə, $\angle M = \angle B$, ($\angle N = \angle C$) bu iki düz xətt paraleldir. Onda alınır ki, $MN \parallel BC$.

Dərsləkdə düz xəttin paralellik əlamətinin tətbiqi ilə həll edilən məsələlər kifayət qədərdir.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları (kurikulum). Bakı-2019.
2. S.İsmayılov Riyaziyyat 7-ci siniflər üçün dərslik. Bakı-2019.
3. A.Adıgözəlov Riyaziyyatın orta məktəbdə tədrisi metodikası. Bakı-2012.

XÜLASƏ

Məqələdə VII sinifdə düz xətlərin paralelliyi, düz xətlərin paralellik əlamətlərinin öyrədilməsi şərh edilmiş, onların tətbiqi ilə məsələ həllinə baxılmışdır.

РЕЗИОМЕ

В статье разъясняется параллельность прямых в классе VII, учитываются признаки параллельности прямых и рассматривается решение задачи с ее применением.

SUMMARY

The article explains the parallelism of straight lines in VII grade teaching the signs of parallelism of straight lines, and considers the solution of the problem with their application.

Məmmədova Aytac Oktay qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XI SİNİFDƏ İNTEQRAL HESABI ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: *inteqral, funksiya, ibtidai funksiya, inteqral cəmi, kəsilməzlik, aralıq, interval*

Ключевые слова: *интеграл, функция, исходная функция, общий интеграл, непрерывность, промежуток, интервал*

Key words: *integral, function, initial function, general integral, continuity, period, interval*

Metodiki ədəbiyyatların bir çoxunda inteqral hesabı elementlərinin izahı müxtəlif üsullarla verilir.

Bəzi hallarda müəyyən inteqral anlayışının tətbiqi və öyrənilməsi törəmə anlayışı ilə əlaqələndirilmir. Bir çox hallarda isə törəmə anlayışı daxil edildikdən sonra müəyyən inteqral anlayışı daxil edilir. Müəyyən inteqral və ibtidai funksiya anlayışlarının öyrənilməsi ardıcılığını metodiki ədəbiyyatlarda müxtəlif formada verilir: ilk öncə müəyyən inteqral anlayışının tərifini daxil edilir və Nyuton – Leybnis düsturunu şagirdlər qavradıqdan sonra ibtidai funksiya anlayışı daxil edilir, ya da ibtidai funksiya anlayışı müəyyən inteqral anlayışından əvvəl verilir. Bu halda inteqral ibtidai funksiyanın artımı və ya inteqral cəminin limiti kimi qəbul edilir. Lakin müəyyən inteqralın hesablanmasında ibtidai funksiya vacib əhəmiyyət kəsb edir. Orta məktəb dərslərlərində müəyyən inteqral, ibtidai funksiyanın artımı kimi verilir. Müəyyən inteqralın bu şəkildə verilməsi orta məktəb şagirdləri üçün daha əlverişlidir. İbtidai funksiyanın öyrənilməsi diferensial hesabının məktəb dərslərlərində verilmiş məsələləri ilə əlaqələndirilir, bu isə ibtidai funksiya anlayışının sahə və həcmənin hesablanmasına və digər məsələlərinin həll olunmasına kömək edir.

Bu cür məsələlər müəyyən inteqralın inteqral cəminin limiti şəklində verilməsi tərifinə görə də həll edilir. İnteqralın inteqral cəminin limiti kimi təyin edilməsi ibtidai funksiya anlayışından nisbətən çətindir: orta məktəb dərslərlərində həmin tərif qeyri ciddi formada verilir, ciddi formada verilən tərif şagirdlərin bir çoxu tərəfindən başa düşülmür. Ancaq bu cür metodun ideyası əyanidir, tərif əyani təsvir edilib. Bu da inteqralın praktik tətbiq edilməsi kursuna uyğundur.

İbtidai funksiya verilmiş iki tərif müqayisə edək.

1) Verilmiş funksiyanın bütün nöqtələrində $F'(x) = f(x)$ bərabərliyini ödəyən $F(x)$ funksiyanın həmin aralıqda $f(x)$ funksiyanın ibtidai funksiyası deyildir.

2) Verilmiş aralıqda kəsilməz olan həmçinin bu aralığın bütün nöqtələrində $F'(x) = f(x)$ bərabərliyini ödəyən $F(x)$ funksiyanın həmin aralıqda $f(x)$ funksiyanın ibtidai funksiyası deyildir.

İlk tərifdə ikinci tərifə nəzərən daha güclü tələb verildiyindən sadədir. Birinci tərifdə funksiyanın ikinci tərifdəki kimi kəsilməz olması yox, differensiallanan olması tələb edilir. İzahın bir sonrakı hissəsində ilk verilən tərifdən istifadə edək. Bəzi hallarda müəlliflər tərifin məzmununda $F'(x) = f(x)$ bərabərliyinin "verilmiş aralıqda ödənilməsi" tələbindən istifadə etmirlər. Bu onunla bağlıdır ki, məktəb dərslərlərində verilən bir çox funksiyalar və onların ibtidai funksiyası bütün həqiqi ədədlər çoxluğunda təyin olunmuşdur. Lakin digər vəziyyətlərə də rast gəlinir. Məsələn, ayrıxətli trapesiyanın sahəsi haqqında teoremi isbat edilən zaman uyğun funksiya parçada baxılır.

Müəyyən inteqralın tərifı müxtəlif formada verilir. Müəlliflərin bir qismi bu anlayışı ibtidai funksiyanın artımı şəklində göstərirler:

“ f funksiyanın a - dan b - yə qədər inteqralı F ibtidai funksiyanın $F(b) - F(a)$ artımına deyilir və $\int_a^b f(x)dx$ ilə işarə olunur”. Başqa müəlliflər isə bu anlayışı inteqral cəminin limiti kimi göstərirler.

Ali məktəb kursunda müəyyən inteqralın tərifı bu cür verilib: Tutaq ki, müəyyən bir $[a, b]$ parçasında $f(x)$ funksiyası verilib. Verilmiş $[a, b]$ parçasını a və b nöqtələri arasında yerləşən:

$a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_i < \dots < x_n = b$ bölgü nöqtələrinin köməyi ilə hissələrə bölək. Alınmış $[x_i; x_{i+1}]$, ($i = 0, 1, \dots, n-1$) parçalarından ən böyüyü olan $\Delta x_i = x_{i+1} - x_i$ uzunluğunu $\max \Delta x_i$ ilə işarə edək. Hər bir kiçik $[x_i; x_{i+1}]$ - dən ixtiyari c_i nöqtəsini götürsək: $x_i \leq c_i \leq x_{i+1}$ olar. Buradan aşağıdakı cəm alınır:

$$S = f(c_0)\Delta x_0 + f(x_1)\Delta x_1 + \dots + f(c_i)\Delta x_i + \dots + f(x_{n-1})\Delta x_{n-1}.$$

Alınan bu cəm $f(x)$ funksiyanın $[a; b]$ parçası üzrə inteqral cəmi deyilir. Elementar parçalardan ən böyüyünün uzunluğu sıfıra yaxınlaşdıqda, yəni $\max \Delta x_i \rightarrow 0$ şərtində bu cəmin sonlu I limiti varsa, bu limitə $[a; b]$ parçasında $f(x)$ funksiyanın müəyyən inteqralı deyilir və $I = \int_a^b f(x)dx$ şəklində yazılır. Məktəblərdə 11 - ci sinif dərslində müəyyən inteqralın tərifı ibtidai funksiyanın artımı şəklində göstərilə də bu tərifə qədər $a \leq x \leq b$, $0 \leq y \leq f(x)$ şərtlərini ödəyən (x, y) nöqtələrinin əmələ gətirdiyi əyrixətli trapesiyanın sahəsinə kəsilməz $f(x)$ funksiyanın $[a; b]$ parçası üzrə inteqral cəminin limiti kimi tərif verilir və əyrixətli trapesiyanın sahəsinin $f(x)$ funksiyanın $[a; b]$ parçasındakı $F(x)$ ibtidai funksiyanın artımına bərabər olması barədə teorem isbat edilir.

$S = F(b) - F(a)$. Müəyyən inteqralın tərifı verildikdən sonra əyrixətli trapesiyanın sahəsi üçün $S = \int_a^b f(x)dx$ düsturu alınır. Alınan bu iki düsturun müqayisəsi bizə müəyyən inteqralın inteqral cəminin limitinə bərabər olması mənasını verir. Orta məktəblərdə bu cür müqayisə aparılmır. Ali məktəblərdə isə müəyyən inteqralın tərifı üçün ən yaxşı hazırlıq hesab edilir. “ Müəyyən inteqralın tətbiqləri” mövzusunda dəyişən qüvvənin gördüyü iş və fırlanma fiqurlarının həcmi hesablanarkən müəyyən inteqralın inteqral cəminin limiti kimi verilmiş tərifindən istifadə edilir. Bu isə əvvəldə yazdığımız müqayisəyə görə mümkündür.

Sonra bu teorem isbat edilir: “ Tutaq ki, $F(x)$ funksiyası verilmiş aralıqda $f(x)$ kəsilməz funksiyanın ibtidai funksiyaıdır. Onda ixtiyari C sabiti üçün

- 1) $F(x) + C$ funksiyası da həmin aralıqda $f(x)$ funksiyanın ibtidai funksiyaıdır;
- 2) $f(x)$ funksiyanın verilmiş aralıqdakı istənilən ibtidai funksiyaı $F(x) + C$ şəklindədir.”

Buradan aydın olur ki, $F(x) + C$ verilən funksiyanın bütün ibtidai funksiyalar çoxluğudur və ona həmçinin, ibtidai funksiyaların ümumi ifadəsi deyilir.

Bu teorem isbat edildikdən sonra isə onun həndəsi mənasını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Qeyd edək ki, verilmiş funksiyanın ibtidai funksiyalarından hər hansı birinin qrafikinə inteqral əyrisi deyilir. (Bununla da “ inteqral” anlayışı daxil edilir). İnteqral əyriələrinin aşağıdakı iki xassəsi verilir:

1) İnteqral əyriələrindən hər hansı birini digərinin Oy oxu boyunca paralel köçürməsindən almaq olar.

2) Müstəvinin hər bir (mümkün) nöqtəsindən yeganə inteqral əyrisi keçir.

Bu iki xassə verildikdən sonra isə funksiyanın fiziki mənasını aydınlaşdırmağa kömək edən məsələlərə baxmaq vacibdir. Törəmənin fiziki və həndəsi mənası həmçinin, ibtidai funksiyanın tərifı ibtidai funksiyanı orta məktəb məsələlərinin həllində istifadə etməyə şərait yaradır.

Əvvəllər məktəb dərslərlərində qeyri-müəyyən inteqral anlayışı verilmirdi. İndi isə məktəb dərslərlərində qeyri müəyyən inteqral, onun xassələri və inteqrallama qaydaları da verilir. Dərslərlərdə qeyri müəyyən inteqralın tərifı bu cür verilir: "Müəyyən aralıqda $f(x)$ funksiyasının bütün ibtidai funksiyaları çoxluğuna həmin aralıqda onun qeyri müəyyən inteqralı deyilir və $\int f(x)dx$ kimi yazılır. $f(x)$ in ibtidai funksiyalarından biri $F(x)$ olarsa, tərifə görə $\int f(x)dx = F(x) + C$ alınır. Sonra isə sadə funksiyaların qeyri müəyyən inteqrallar cədvəli verilir.

Qeyri – müəyyən inteqralda dəyişənin əvəz olunması.

Qeyri – müəyyən inteqral inteqrallama dəyişəninə nəzərən invariantdır.

$$\int f(x)dx = F(x) + C$$

olarsa, kəsilməyən törəməsi olan $u = \varphi(x)$ funksiyasını götürsək, u dəyişəni üçün

$$\int f(u)du = F(u) + C$$

bərabərliyi doğru olur. Burada $du = d\varphi(x) = \varphi'(x)dx$ kimi yazılır. Buna $\varphi(u)$ funksiyasının diferensialı deyilir.

u və du - nun qiymətlərini yerinə yazsaq, bu bərabərliyi alarıq:

$$\int f(u)du = \int f[\varphi(x)]\varphi'(x)dx.$$

Bəzi misal nümunələrinə baxaq:

Dəyişəni əvəz etməklə inteqralın hesablanması.

Misal 1. $\int \frac{dx}{3x-1} dx.$

Həlli. $u = 3x - 1$ götürsək, $du = d(3x - 1) = (3x - 1)'dx = 3dx$ olar. Buradan alarıq:

$$\int \frac{dx}{3x-1} = \frac{1}{3} \int \frac{3dx}{3x-1} = \frac{1}{3} \int \frac{du}{u} = \frac{1}{3} \ln|u| + C = \frac{1}{3} \ln|3x - 1| + C.$$

Misal 2. $\int \frac{xdx}{\sqrt{x^2+1}}.$

Həlli. $u = \sqrt{x^2 + 1}$ götürək, $du = (\sqrt{x^2 + 1})'dx = \frac{1}{2\sqrt{x^2+1}}dx$ alınır. Buradan alarıq:

$$\int \frac{xdx}{\sqrt{x^2+1}} = \int \frac{(x^2+1)'}{2\sqrt{x^2+1}} dx = \int d\sqrt{x^2 + 1} = \sqrt{x^2 + 1} + C.$$

Ədəbiyyat

1. Cəbr və analizin başlanğıcı: Orta məktəbin □ - □sinifləri üçün dərslük. A.N.Kolmoqorovunredaktəsiilə. Bakı: Maarif, 1990, 320 s.

2. HacıyevM.Ş Törəmə və inteqralınorta məktəbinriyaziyyatvə fizikakursundaməsələ həllinə tətbiqimetodikasısı : Ped. elm. nam. diss. avto-ref. Bakı, 2001, 28 s.

3. Həmidov S.S. Cəbr və analizin başlanğıcı kursunun tədrisi metodikasına dair. Bakı: Maarif, 1988, 61 s.

4. Novruzov A.S. Ali pedaqoji məktəblərin riyazi analiz kursu ilə orta məktəbin cəbr və analizin başlanğıcı kursu arasında qarşılıqlı əlaqənin elmi metodiki əsasları: Ped. elm. nam. diss. avto-ref. Bakı, 2000, 20 s.

XÜLASƏ

Orta məktəb dərslərində Nyuton – Leybnis düsturu öyrənildikdən sonra ibtidai funksiya anlayışı öyrənilir. İbtidai funksiya anlayışından sonra isə inteqral anlayışı daxil edilir. Bu isə şagirdlər üçün daha əlverişlidir.

РЕЗЮМЕ

В учебнике средней школы после изучения формулы Ньютона – Лейбниса изучается понятие исходной функции. После понятия исходной функции вводится понятие интеграла. Что является более приемлемо для учащихся.

SUMMARY

In a high school textbook, after studying the Newton - Leibniz formula, the concept of the initial function is studied. After the concept of the initial function, the concept of the integral is introduced. And it is more acceptable for students.

İbrahimli Arzu Rəfail qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ ZAMANI ŞAĞİRDŁƏRDƏ TƏLİMƏ MARAĞIN ARTIRILMASINDA FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN ROLU

Açar sözlər:*təlim, fəndaxili əlaqə, integrasiya, anlayış, həndəsi anlayışlar, material, öyrənilmə*

Ключеные слова:*обучение, междисциплинарнаясвязь, интеграция, понятие, геометрические понятия, материалы, изучение*

Key words:*tuition, interdisciplinary contact, intergration, definition, geometric definitions, material, learning*

Şərhin praktik xarakter daşması şagirdlərdə model haqqında ibtidai təsəvvürlərin, ədədi və hərfi ifadələrin tərtib edilməsi vərdişlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Şagirdlərə ibtidai siniflərdən məlum olan kəmiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə dair biliklər əsasında tənliklərin həlli bacarıqları inkişaf edir. Riyaziyyat təlimində əsas işlərdən biri də fəndaxili integrasiyadır. Təlim prosesində fəndaxili integrasiya dedikdə bir neçə mövzunun ümumiləşməsi nəticəsində yaranan təlim nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, riyaziyyatda yeni mövzuların digər mövzularla əlaqəsi genişdir, çünki riyaziyyat konsentrik fəndir. Integrasiyadan istifadə edərkən şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində və s. böyük rol oynadığı aşkar görünür. Digər tərəfdən, təlim prosesində integrasiyadan istifadə şagirdlərlə yanaşı müəllimlərin də ümumi intellektual səviyyələrinin yüksəldilməsində, hətta istifadə olunan təlim metodlarının uğurla həyata keçirilməsində böyük məna kəsb edir.

Müasir riyaziyyat təlimində fəndaxili integrasiyanın tətbiq edilməsi öyrənilən materialın şagirdlər tərəfindəndə daha dəqiq mənimsənilməsinə, uzun müddət yadda qalmasına, şagirdin dərəcə marağ dairəsinin artmasına və ən əsası şagirdlərdə tətqiqatçılıq qabiliyyətinin yaranmasına şərait yaradır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, riyaziyyat təlimi konsentrik qurulur. Bütün mövzular bir-biri ilə sıx əlaqəli şəkildə tədris olunur. Əgər fənn kurikulumunda (proqramda) nəzərdə tutulan mövzulardan biri keçilməzsə, digər mövzunun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsində bir çox çətinliklər yaranır. Müəllim tərəfindən tədris ediləcək mövzu planlaşdırılarkən fənn kurikulumunda standartlar və alt standartlar müəyyənləşdirilir. Burada, hər bir mövzunun standartı öz əksini tapmışdır. Riyazi anlayışların, təriflərin, teoremlərin, isbatların öyrədilməsi zamanı şagirdlərin əvvəlki biliklərinə istinad edilir. Belə olduqda qazanılan bilik həqiqəti birbaşa əks etdirir və uzun müddət yadda qalır.

VII-IX siniflərin cəbr kursu təbiət-riyaziyyat silsiləsindən olan bütün fənlər üçün dayaqdır. Mövzuların proqramda qəbul olunmuş düzüməardıcılığı qonşu fənlər üçün zəruri olan müasir hazırlığı təmin edir.

“Cəbr və analizin başlanğıcı” kursunda üstlü, loqarifmik və triqonometrik ifadələr və tənliklərin öyrənilməsi zamanı ifadələrin eyni çevrilmələri, tənliklər həlli və tənliklər sisteminin həllindən alınan biliklərdən istifadə etmək və müqayisə aparmaq olar. Cəbri tənliklər həllini ətraflı öyrənmədən bərabərsizliklər haqqındakı təlimdən danışmaq düzgün olmaz.

Cəbr kursunda formalaşan funksional asılılıq ideyası bütün məktəb riyaziyyatı kursu və qonşu fənlərdə nəzərdən keçirilən real proseslər və hadisələrin dərk edilməsinin əsasını təşkil edir. İkidəyişənli tənliklər sistemi və onların həndəsi interpretasiyasını öyrəndikdə bu məsələ-

ləri elementarfunksiyaların qrafiklərinin qurulması ilə əlaqələndirmək olar. Cəbr kursunun müxtəlif mövzuları öz aralarında qarşılıqlı əlaqəlidir.

Yuxarı siniflərdə informatika və hesablama texnikasının əsaslarının öyrənilməsi üçün cəbrmateriallarının məzmunu baza təşkil edir. Eyni çevirmələrin üsullarının, müxtəlif növ tənliklər, bərabərsizliklər və onların sistemlərinin həllinin öyrənilməsi informatika kursunun alqoritm və proqram kimi mühüm anlayışlarının qavranmasına şagirdləri öncədən hazırlayır. Kalkulyatorda hesablamalardan əldə edilən təcrübənin informatika kursu üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Proqramlı kalkulyatorda proqramlar tərtibi EHM üçün proqramlar tərtibinin propedevtikası hesab edilməlidir.

Təlimin daha erkən mərhələsinə gətirilən triqonometriya elementləri astronomiyanın, həmçinin, statikanın elementlərinin, rəqslər və dalğaların öyrənilməsinin tərkib hissəsini təşkil edir. IX sinifdə ədədi funksiyaların öyrənilməsinə bərabərsürətli və bərabərtəcilli hərəkət, cismin əriməsi və bərkiməsi, elektrik, iş və güc haqqındakı məlumatlardan istifadə etməklə aparmaq olar. Bizim öyrəndiyimiz $y=f(x)$ funksiyası hansı prosesi təsvir etməsindən asılı olmayaraq onun y' törəməsi fizika baxımından həmin prosesin baş verməsinin sürəti kimi təqdim edilə bilər.

Bütün təbiət-riyaziyyat fənlərində tətbiq olunan analitik aparatın hazırlanması “Cəbr və analizin başlanğıcı” kursunun öyrənilməsi prosesində başa çatmış olur. Şagirdlərin riyazi analiz elementləri ilə tanış edilməsi riyaziyyatın mühüm tətbiqi məsələlər həllinə tətbiq edilə bildiyini nümayiş etdirməyə geniş imkan verir.

Təlimin həyatla əlaqəsini həyata keçirmək həndəsi biliklərin tətbiq edilə bildiyini və təlim prosesində həndəsi mücərrədliklə real həqiqət arasındakı münasibətləri nümayiş etdirmək üçün digər fənlərin materiallarının cəlb edilməsi zəruridir. Məktəb həndəsə kursundan çoxlu sayda məsələlərin başqa tədris fənlərində tətbiq edilməsini göstərmək olar. Həndəsə təlimi prosesində formalaşan fəza təsəvvürləri bir sıra mütəxəssislər üçün vacib keyfiyyətdir. Xüsusi seçilmiş məsələlərin məktəb riyaziyyat kursuna daxil edilməsi onun praktik istiqamətini gücləndirməyin yaxşı vasitəsi ola bilər. Belə məsələlərin həlli real aləmi öyrənməkdə riyaziyyatın xüsusiyyətlərini araşdırır, həyatda və istehsalatda zəruri olan bacarıqlar və vərdişlər formalaşdırır, məsələ həllinin məktəb metodları ilə praktikada tətbiq olunan metodları yaxınlaşdırır, riyaziyyatın bir sıra fənlərarası əlaqələrini nümayiş etdirir. Təlimin praktik istiqaməti haqqında müasir təsəvvürləri və politexnizm prinsipinin müasir şərtini nəzərə alaraq riyaziyyat təlimində istifadə olunan tətbiqi məsələlərə aşağıdakı tələblər verildiyini qeyd edək:

1. Məsələlər real, praktik məzmunu malik olub əldə edilmiş riyazi biliklərin praktik əhəmiyyəti və qiymətini göstərməyi təmin etməlidir.

2. Məsələlər məktəb fənlərinin qarşılıqlı əlaqələrini praktik məzmunlu konkret hesablarla göstərməyi təmin etməlidir.

3. Məsələlər istehsalat, kənd təsərrüfatı, elm, texnika situasiyaları həll etməli, riyazi biliklərin konkret peşələrdə tətbiqini göstərərək, şagirdin marağına görə peşəyə yiyələnməsi və peşə seçməsinə kömək etməlidir.

4. Məsələlər öz ifadəsinə, həlli prosesində istifadə edilən faktlar və metodların məzmununa görə məktəb proqramları və dərsliklərinə uyğun olmalıdır.

5. Məsələlər şagirdlər üçün anlaşılıq dildə ifadə edilməlidir.

6. Məsələdə ədədi verilənlər real olmalı, praktikaya uyğun olmalıdır. Məsələnin həlli prosesində təqribi hesablama qaydalarından istifadə etmək, həmçinin cədvəllərin və hesablama texnikasının tətbiqi zəruridir.

7. Məsələlərin məzmununda mümkün qədər şagirdlərin şəxsi təcrübəsi, həmçinin riyazi biliklərin səmərəli tətbiqini göstərməyə imkan verən qeyri materiallar əks olunmalıdır. Hər bir məsələnin həllində nəzərdən keçirilən məzmun tam əyaniliyə istinad etməlidir.

8. Tətbiqi məsələ riyaziyyatı dərinlən öyrənən siniflərdə həll edildikdə, onun ifadəsi bir qədər genişləndirilərək öyrənilən problemə bir qədər nəzəri giriş kimi daxil edilə bilər. Çoxpirləli həlli olan problemin hər bir sonrakı mərhələsi əvvəlkinə inkişaf etdirir və tamamlaya bilər.

Təlimin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi yollarından biri tədris prosesində elektron hesablama texnikasından istifadə olunmasıdır. Tədris prosesində mikrokalkulyatorların tətbiqi sadəcə yeni texniki vasitədən istifadə deyildir. Onun daxil edilməsi tədrisin məzmunu və öyrənilməsi metodikasının dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu dəyişmənin effektiv olması üçün riyaziyyatın mövzuları və bölmələrinin öyrənilməsində kalkulyatorların pedaqoji və texniki imkanları araşdırılmalıdır. Çünki məhz burada, mikrokalkulyatorların tətbiq edilməsini şagirdlər daha ətraflı və dərinlən başa düşə bilər.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S. Riyaziyyatın tədrisinin xüsusi metodikası. Bakı, ADPU, 2001, 284s
2. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi metodika). Bakı, ADPU, 2006, 210s
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-IX siniflər). Bakı, 2012, 227s
4. Binnətova Ş.B. riyaziyyat təlimi prosesində fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması (I-IV siniflər): Ped. elm. nam. dis. avtoref. Bakı, 2014, 28s
5. Cəfərli E.V. Məsələ həlli vasitəsilə riyaziyyat təliminin həyatla əlaqələndirilməsi (V-VI siniflər): ped. elm. nam. dis. avtoref. Bakı, 2015, 28s

XÜLASƏ

Riyaziyyat təlimində fənlərarası inteqrasiyanın tətbiq edilməsi, materialın öyrənilməsi, şagirdlər tərəfindən daha dəqiq mənimsənilməsinə, uzun müddət yadda qalmasına, şagirdlərin dərəcə marağ dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Şagirdlərin analiz elementləri ilə tanış edilməsi riyaziyyatın mühüm məsələlərinin həllinə tətbiqində geniş imkan yaradır.

РЕЗИОМЕ

В математике, применение междисциплинарной интеграции способствует изучению материала, его более точного освоения со стороны учеников, более длительного сохранения в памяти, увеличению интереса школьников к урокам. Ознакомление учеников элэментами анализа создаёт широкую возможность в применении решению важных задач математики.

SUMMARY

Interdisciplinary integration on mathematic training causes increasing students' interests to lesson, keeping their mind for long period, learning material, appropriate for more exact by students. Students' introducing with analysis elements conduce widely opportunity for apply solving significant sums of mathematics.

Aslanova Yeganə Ceyhun qızı
ADPU-nun II tədris ili magistrantı
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos. N.B.Nəsirov

V SİNFİN RİYAZIYYAT KURSUNDA İSTEHSALAT VƏ MƏİŞƏT MƏZMUNLU MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ

Açar sözlər: *məsələ, riyazi iqtisadiyyat, hissə, faiz, sahə*

Ключевые слова: *задача, математическая экономика, часть, процент, площадь*

Key words: *task, mathematical economics, part, percent, area*

Məlumdur ki, məktəb riyaziyyat kursunun təlimində məsələlər mühüm rol oynayır. Məsələlərin didaktik vasitə olması məlumdur. Belə ki, məsələ həlli prosesində şagird müəyyən riyazi qayda, xassə və qanunauyğunluqları tətbiq edir və məqsədinə nail olur. Lakin elə məsələ-

lər də vardır ki, didaktik məqsədlərdən fərqli olaraq məsələnin məzmunu şagirdlərin dünyagörüşünün, müasir dövrün tələbindən irəli gələrək onların real aləmdə baş verən proseslərdə iştirakını təmin edir. Bu tip məsələlərdən biri istehsalat və məişət məzmunlu riyazi məsələlərdir. Belə məsələlərin məzmunundan irəli gələrək şagird cəmiyyətdə, müasir iqtisadiyyatın sadə elementləri ilə hələ aşağı siniflərsən başlayaraq tanış olurlar. Müşahidələr göstərir ki, bu məzmunlu məsələlərin həlli bacarığı formalaşdıqdan sonra, şagird fikri eksperiment apararaq iqtisadi məzmunlu ən sadə məsələlər qurmaq bacarığına yiyələnirlər. Gündəlik həyatda, məişətdə insanların qarşılaşdığı məsələləri, şagird riyazi məsələlərin məzmununda rastlaşdıqda, riyaziyyatın insan həyatında nə qədər böyük rola malik olduğunun şahidi olurlar. Bu isə onların riyaziyyat fənninə, riyazi biliyə malik olma marağını daha da artırır.

Məktəb riyaziyyat dərslərlərində, ənənəvi dərslərlərdən fərqli olaraq hazırda bu məzmunlu məsələlərə daha çox yer verilmişdir.

Beşinci sinif riyaziyyat dərslərində istehsalat və məişət məzmunlu bəzi məsələlərin həllinin araşdırılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Məsələ 1.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft fondu bildirir ki, 2011-ci ilin yanvar – mart ayları ərzində fondun büdcə gəlirləri təxminən 3260 milyon manat, büdcə xərcləri isə 1400 milyon manat təşkil etmişdir. Büdcə gəliri büdcə xərclərindən nə qədər çox olmuşdur. (Məlumat www.oilfund.az saytından götürülmüşdür)

Məsələ 2.

Bir iş adamının şəxsi hesabında 458243 manat pul var. Bu iş adamının milyonçu olması üçün ona ən azı neçə manat lazımdır?

Məsələ 3.

Sahibkar 3-cü növ almanın kiloqramını 0, 15 manata tədarük məntəqəsinə təhvil verdi. O, aldığı pulun 0, 6 hissəsini nəqliyyata və digər xərclərə sərf edir. Sahibkar 15 ton 3-cü növ almadan nə qədər gəlir əldə edər?

Hər hansı məsələyə diqqətlə baxdıqda görmək olur ki, o, burada verilən müəyyən şərtlərə əsaslanaraq, habelə nəzərə almaqla cavabı müəyyən etmək lazım olan tələblərdən yaxud suallardan ibarətdir. Odur ki, hər bir məsələnin həllini edərkən, onun şərtini diqqətlə öyrənmək, verilənin və axtarılanın nədən ibarət olduğunu təyin etmək lazımdır. Bu proses məsələnin təhlilidir. Məsələnin həllinə də təhlildən başlamaq lazımdır. Həllin uğurlu olması üçün əlverişli göstərişdir.

Aşağıdakı məsələnin həllini nəzərdən keçirək. Bu tip məsələlər beşinci sinifdə adi kəsrlər üzərində əməllərdən sonra öyrədilsə daha məqsəduyğun olar.

Məsələ :

Dörd qardaş televizor aldı. Birinci qardaş qalan qardaşların birlikdə qoyduğu pulun 1/2, ikinci qardaş qalanlarının birlikdə qoyduğu pulun 1/3, üçüncü qardaş qalanlarının birlikdə qoyduğu pulun 1/4 hissəsini, dördüncü qardaş isə 45 manat 50 qəpik pul qoydu. Qardaşlar televizoru neçəyə almışdırlar?

Həlli :

Məsələnin həllini mərhələlərlə təhlil edirik.

a) Televizorun qiyməti şərti vahid olarsa, birinci qardaş bu pulun hansı hissəsini vermişdir ?

Birinci qardaşın verdiyi pul 1, qalan qardaşların verdiyi pul 2 və cəmi 3 şərti vahid olarsa, birinci qardaşın verdiyi pul 1/3 şərti vahid olar.

b) İkinci qardaş televizorun qiymətinin hansı hissəsini vermişdir?

İkinci qardaş verdiyi pul 1, qalan qardaşların verdiyi pul 3 və cəmi 4 şərti vahid olarsa, ikinci qardaşın verdiyi pul 1/4 şərti vahid olar.

c) Üçüncü qardaş televizorun qiymətinin hansı hissəsini vermişdir ?

Üçüncü qardaş verdiyi pul 1, qalan qardaşların verdiyi pul 4 və cəmi 5 şərti vahid olarsa, üçüncü qardaşın verdiyi pul 15 şərti vahid olar.

d) Üç qardaşın verdiyi pul birlikdə neçə şərti vahiddir ? $13 + 14 + 15 = 4760$

e) Dördüncü qardaşın verdiyi pul neçə şərti vahiddir ?

$$1 - 4760 = 1360$$

şərti vahid.

f) Qardaşlar televizoru neçəyə almışdır?

$$4512 : 1360 = 912 : 1360 = 912 \cdot 6013 = 210 \text{ man.}$$

5-ci sinif riyaziyyat kursunda şagirdlərin müxtəlif məqsədli təliminin onların əməli fəaliyyətə hazırlanmaları ilə birləşdirilməsindən ibarətdir. Riyazi məsələlər şagirdlərə fəndən aldıkları bilikləri bir çox əməli məsələlərin həllinə tətbiq etmək, yəni gündəlik həyatda müxtəlif hesablamaları yerinə yetirmək imkanı verir. Məsələn, onluq kəsrilər üzərində əməllər öyrədilərkən, məqsəduyğun şəkildə seçilmiş riyazi məsələləri şagirdlərə bu və ya digər qaydaların, məsələn ədədin hissəsinin tapılması və ya hissəsinə görə ədədin tapılması qaydasının öyrədilməsi zəruriyyəti yaranır. Hər bir belə qaydanın məsələ vasitəsilə tapılmasının mənasını müəyyən etməkdə müəllimə kömək edir. Riyazi məsələlər onluq kəsrlərin üzərində əməllərin hər birinin yerinə yetirilməsində dayanıqlı vərdişlər aşılamaq və bu biliklərin əməli məsələlərin həllinə tətbiq edilməsinə nəzarət etmək üçün çox mühüm vasitədir. Bu məzmununda sadə bir məsələnin həllini nəzərdən keçirək.

Məsələ:

Sərdar bazar günü ev üçün bazarlıq etdi və yeni kitablar aldı. O, kitablara 14, 85 manat pul xərclədi. Bu onun xərclədiyi pulun 0, 25 hissəsini təşkil edir. Sərdar bazarlığa nə qədər pul xərclədi?

Həlli:

Məsələnin həllinə başlamazdan əvvəl, müəllim şagirdlərlə ədədin hissəsinin tapılması və hissəsinə görə ədədin tapılması qaydasını suallar əsasında təkrarlayır. Məsələnin mərhələli həllinə nəzər yetirək:

a) Sərdar kitabların alınmasına 14,85 manat pul xərcləyib.

b) Kitablara xərclənən pul Sərdarın ümumi bazarlığa xərclədiyi pulun 0,25 hissəsini təşkil edir.

c) Məsələnin həlli 0,25 hissəsi 14,85 olan ədədin tapılmasına gətirilir.

Hissəsinə görə ədədi tapmaq üçün, ədədi hissə göstərən kəsrə bölmək lazımdır. Yəni, $14,85 : 0,25$. Şagirdlər kəsrlərin bölünməsi qaydasını tətbiq edərək $14,85 : 0,25 = 59,4$ alırlar. Deməli, Sərdar bazarlıq üçün 59 manat 40 qəpik pul xərcləmişdir.

Məsələ:

İcraiyə komitəsi bağ salmaq üçün üç zavodun fəhlələrinə yer sahələri ayırdı. Bütün yer sahəsinin 925 hissəsi birinci zavod üçün, birinci zavod üçün ayrılmış yer sahəsinin 59 hissəsi qədər ikinci zavod üçün, qalan yer sahəsi isə üçüncü zavod üçün ayrılmışdır. Birinci zavoda üçüncü zavoddan 50 hissə az yer verilmiş olarsa, üç zavodun fəhlələrinə cəmi nə qədər yer sahəsi verilmişdir?

Həlli:

Məsələni mərhələlərlə şagirdlər aşağıdakı kimi həll edirlər:

a) Onda birinci zavoda bütün yer sahəsinin 925 hissəsi ayrılmışdır.

b) Məsələnin şərtində verildiyi kimi ikinci zavoda birinci üçün ayrılmış yer sahəsinin 59 hissəsi qədər yer ayrılmışdır. Onda ikinci zavoda bütün yerin $925 \cdot 59 = 15$ hissəsi qədər yer verilmişdir.

c) 1-dən $(925 + 15)$ cəmini çıxsaq üçüncü zavoda bütün yer hissəsinin nə qədər hissəsi ayrılmış olduğunu tapırıq:

$$1 - (925 + 15) = 1 - 9 + 525 = 1125 \text{ (hissə)}$$

d) Məsələdə verildiyi kimi birinci zavoda üçüncüdən 50 hissə az yer verilmişdir. 1125 -dən 925 -u çıxsaq, üçüncü zavoda birincidən bütün yer sahəsinin (yəni 1-in) neçə hissəsi qə-dər çox yer parçası ayrılmış olduğunun taparıq :

$$1125 - 925 = 225$$

Məsələnin şərtinə görə bütün yer hissələrinin sayının həmin 225 hissəsi 50-yə bərabər-dir. Deməli hissəsinə görə ədədi tapmalıyıq:

$$50 : 225 = 50 \cdot 252 = 625 \text{ (yer sahəsi)}$$

Bu tip məsələlər həllində şagirdlər yalnız əməli qaydaları yerinə yetirmək fəaliyyəti ilə yanaşı məsələnin şərtində olan fakt və hadisələrin qanunauyğunluqlarını dərinlən anlamağa sövq edir. Nisbətən çətin olan məsələləri daha sadə elementlərə ayırmağa, şagirdlərdə kəmiy-yətlərin asılılıq ideyasının inkişaf etdirilməsinə, müasir həyətımızın ən müxtəlif sahələrindən götürülmüş əməli məsələləri həll etməyi öyrənmələrinə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Ümumi orta təhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları (kurikulumları) Bakı, 2019.
2. N.Qəhrəmanova və başqaları Riyaziyyat 5-ci siniflər üçün dərslik Bakı, 2019.
3. E.M.Колягин. Методика обучение математики в средней школе. М. , 1977.

XÜLASƏ

Məqalədə 5-cisinfriyaziyyatkursunadaxilolanistehsalatvə məişətməzmunlusadə məsələlərinhəllinə baxılmış, onlarınhəllininbəzimetodik şərhlərivərilmişdir.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается решение простых производственных и бытовых задач, входящих в курс математики 5-го класса, и даются некоторые методические пояснения к их решению.

SUMMARY

The article discusses the solution of simple production and everyday problems included in the course of mathematics of the 5th grade, and provides some methodological explanations for their solution.

Bayramova Firəngiz

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: prof. M.S.Cəbrayilov

MƏKTƏBDƏ BİRDƏYİŞƏNLİ FUNKSIYA ANLAYIŞI, ONUN ÖZÜNÜN VƏ TÖRƏMƏSİNİN QRAFİKİNİN QURULMASININ MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: *funksiya, təyin oblasti, qiymətlər çoxluğu, qrafik, törəmə*

Ключевые слова: *область определения, изменение функции, график и производный функции*

Key words: *function, domain of definition, set of values, graphical, derivative*

“**Funksiya**” riyaziyyatın əsas anlayışlarından biridir. Onun verilməsində sabit və ya də-yişən kəmiyyətlərdən istifadə olunur. Müxtəlif ədədi qiymət ala bilən kəmiyyətə dəyişən kə-miyyət, yalnız bir ədədi qiymət ala bilən kəmiyyətə isə sabit kəmiyyət deyilir. Məsələn, hava-nın temperaturu, avtomobilin sürəti, dəniz suyunun səviyyəsi və s. dəyişən kəmiyyətlərdir. İlin fəsillərinin sayı, çəvrənin uzunluğunun diametrinə olan nisbəti və s. sabit kəmiyyətlərdir. Çox vaxt hər hansı kəmiyyətin bir qiyməti digər kəmiyyətin də müəyyən qayda ilə ona uyğun hər hansı qiymət almasına səbəb olur. Onda ikinci dəyişən kəmiyyət birinci kəmiyyətdən asılı olur. Birinci dəyişənə sərbəst(asılı olmayan), ikinci dəyişənə isə asılıdəyişən deyilir. [1]

Tərif 1: X kəmiyyətinin hər bir qiymətinə y kəmiyyətinin yeganə qiyməti uyğun olarsa, y kəmiyyətinin x kəmiyyətindən asılılığı **funksiya** adlanır. Funksiya ümumi şəkildə $y=f(x)$ kimi işarə olunur. x – sərbəst dəyişən və ya arqument, y – asılı dəyişən və ya funksiya adlanır.

Arqumentin ala biləcəyi qiymətlər çoxluğuna funksiyanın təyin oblastı deyilir. Arqumentdən asılı olaraq funksiyanın aldığı qiymətlər çoxluğuna isə onun qiymətlər çoxluğu (dəyişmə oblastı) deyilir. Təyin oblastı $D(f)$, qiymətlər çoxluğu (dəyişmə oblastı) $E(f)$ kimi göstərilir.

Funksiya aşağıdakı üsullarla verilə bilər:

Analitik üsul

Cədvəl üsul

Qrafik üsulu

Koordinat müstəvisində absisləri arqumentin qiymətlərinə, ordinatı isə funksiyanın uyğun qiymətlərinə bərabər olan nöqtələr çoxluğuna funksiyanın qrafiki deyilir. [1]

İndi isə funksiyanın limiti və törəməsi anlayışlarını verək.

Tərif 2: Verilmiş a nöqtəsini daxilində saxlayan ixtiyari $(\alpha; \beta)$ intervalı bu nöqtənin ətrafı adlanır. $(a - \delta; a + \delta)$ intervalı a nöqtəsinin δ ətrafı və ya simmetrik ətrafı adlanır. İstənilən $E > 0$ ədədinə görə elə $\delta > 0$ ədədi tapmaq olar ki, $0 < |x - a| < \delta$ bərabərsizliyini ödəyən x – lər üçün $|f(x) - A| = E$ olsun, onda A ədədinə $y=f(x)$ funksiyanın $x=a$ nöqtəsində limiti deyilir.

Arqumentin və funksiyanın nöqtədə artımı anlayışlarından istifadə etməklə funksiyanın törəməsi anlayışını verək. $x-x_0$ fərqinə x_0 nöqtəsində arqument artımı deyilir və Δx -la işarə olunur. $f(x) - f(x_0) = f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)$ fərqinə isə $f(x)$ funksiyanın x_0 nöqtəsində artımı deyilir və $\Delta f(x_0)$ və ya sadəcə Δy kimi işarə olunur.

Tərif 3: Əgər $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ nisbətinin $\Delta x \rightarrow 0$ şərtində sonlu limiti varsa, bu limit $y=f(x)$ funksiyanın x_0 nöqtəsində törəməsi adlanır və $f'(x_0)$ kimi işarə olunur.

$$f'(x_0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta f(x_0)}{\Delta x} [3]$$

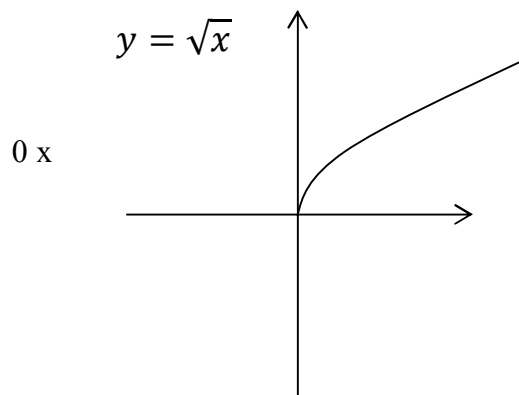
Aşağıdakı funksiyaların qrafiklərini müqayisə edək:

$y = \sqrt{x}$ funksiyanı baxaq. Bu funksiyanın təyin oblastı mənfi olmayan ədədlər çoxluğudur ($x \in [0; +\infty)$). Çünki, arqumentin mənfi olmayan qiymətlərində ($x \geq 0$) təyin olunmuşdur. Eyni zamanda qiymətlər çoxluğu (dəyişmə oblastı) da mənfi olmayan ədədlərdir ($y \geq 0$), çünki mənfi ədədin kvadrat kökü yoxdur və hesabi kvadrat kök mənfi olmayan qiymətlər alır.

$y = \sqrt{x}$ funksiyanın qrafiki parabola budağına oxşardır. $x=0$ olduqda, $y=0$ olur, bu zaman koordinat başlanğıcı qrafikə aiddir. $x>0$ olduqda, $y>0$ olur, bu zaman qrafik I rübdə yerləşir. x-in böyük qiymətinə y-in böyük qiyməti uyğundur. Qrafiki aşağıdakı kimidir:

y

x	y
1	1
4	2
9	3
16	4

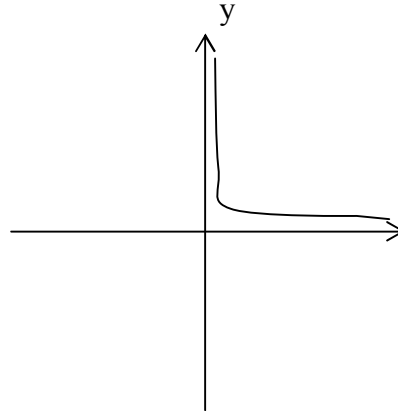

İndi isə $y = \sqrt{x}$ funksiyasının törəməsini tapmaq və qrafikini çəkək:

$$y = (\sqrt{x}) = \frac{1}{2\sqrt{x}}$$

Bu funksiyanın qrafikini qurmaq üçün ilk öncə cədvəl üsulu ilə sərbəst dəyişən $-x$ -a qiymətlər verək və uyğun olaraq asılı dəyişən y -in qiymətlərini alaq:

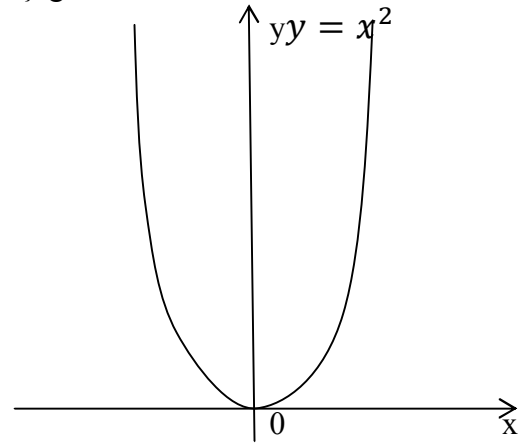
x	y
$\frac{1}{9}$	1,5
$\frac{1}{4}$	1
1	$\frac{1}{2}$
4	$\frac{1}{4}$

Bu qrafik hiperbolanın I rübdə yerləşən qoludur. Bu hiperbola heç bir oxu kəsmir, sonsuz yaxınlaşır, yəni hər iki ox onun asimptotudur. Çünki, nə x sıfır ola bilməz (məxrəcdə olduğuna görə), nə də y sıfır ola bilməz, çünki kəsrin sürəti sıfırdan fərqlidir, qiymət sıfır ola bilməz.

$y = x^2$ funksiya baxaq. Cüt funksiya. Bu funksiya x -in bütün qiymətlərində mənəlidir və mənfi olmayan qiymətlər alır. Bu funksiyanın təyin oblastı bütün ədədlər çoxluğudur ($x \in (-\infty; +\infty)$). Qiymətlər çoxluğu (dəyişmə oblastı) isə mənfi olmayan ədədlər çoxluğudur ($y \in [0; +\infty)$). Qrafiki parabola adlanır və aşağıdakı kimidir:

x	y
-2	4
-1	1
0	0
1	1
2	4

Bu funksiyanın da törəməsini tapmaq və qrafikini çəkək:

$$y = (x^2) = 2x$$

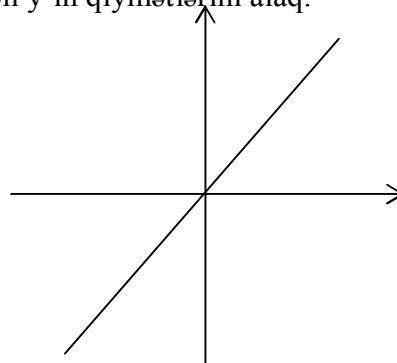
Bu funksiyanın da qrafikini qurmaq üçün ilk öncə cədvəl üsulu ilə sərbəst dəyişən $-x$ -a qiymətlər verək və uyğun olaraq asılı dəyişən y -in qiymətlərini alaq:

x	y
-2	-4
-1	-2
0	0
1	2
2	4

$$y = 2x$$

0

x

Bu funksiyanın qrafiki düz mütənasibliyin qrafikidir ($y = kx$). Funksiya k müsbət olduqda artan, k mənfi olduqda azalır. k - burada bucaq əmsəlidir. Bucaq əmsəli - funksiya qrafikinə absis oxu ilə əmələ gətirdiyi bucağın tangensinə bərabərdir.

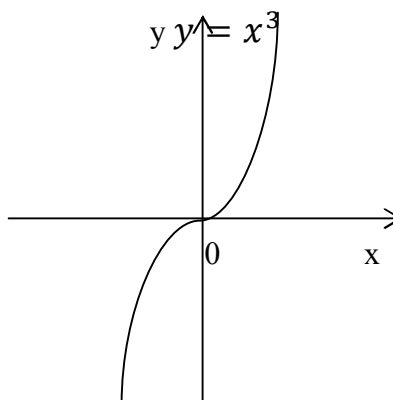
Və sonuncu olaraq $y = x^3$ funksiyasına baxaq. Bu funksiyanın x -in bütün qiymətlərində mənası var və x -in mənfi qiymətlərində mənfi, müsbət qiymətlərində müsbət qiymətlərlərlir. $x = 0$ olduqda, $y = 0$ olur. Bu funksiyanın təyin oblastı, həm də qiymətlər çoxluğu (dəyişmə oblastı) bütün ədədlər çoxluğudur

($x \in (-\infty; +\infty)$, $y \in (-\infty; +\infty)$).

Qrafik aşağıdakı kimidir:

x	y
-2	8
-1	1
0	0
1	1
2	8

0

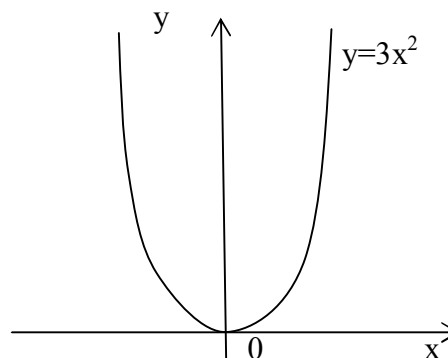

Bu funksiyanın da törəməsini tapmaq və qrafikini çəkmək:

$$y = (x^3) = 3x^2$$

Bu funksiyanın da qrafikini qurmaq üçün ilk öncə cədvəl üsulu ilə sərbəst dəyişən x -a qiymətlər verək və uyğun olaraq asılı dəyişən y -in qiymətlərini alaq:

x	y
-2	12
-1	3
0	0
1	3
2	12

Bu funksiyanın qrafiki paraboladır, lakin qiyməti $y = x^2$ funksiyasının qiymətindən 3 dəfə böyük olur. $(-\infty; 0)$ aralığında azalan funksiya, $(0; +\infty)$ aralığında isə artan funksiya. Bu funksiya həmişə müsbət qiymətlər alır.

Ədəbiyyat

1. Riyaziyyat. Dərslik 7-ci sinif. Sevda İsmayılova, Şərq-Qərb 2016
2. Riyaziyyat. Dərslik 8-ci sinif. Qəhrəmanova N., Kərimov M. və Hüseynov İ. Radius 2015
3. Riyaziyyat. Dərslik 9-cu sinif. Qəhrəmanova N., Kərimov M. və Hüseynov İ. Radius 2020
4. "Ali riyaziyyat" Namazov Q.M. – Bakı, 2012

XÜLASƏ

Məqalədə birdəyişənli funksiyanın özünün və törəməsinin qrafiki, təyin oblastı, qiymətlər çoxluğu haqqında məlumat verilib və nümunələr göstərilib. Məqalədə funksiyanın özünün və törəməsinin qrafiki qurulmuş və xassələri müqayisə edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

В статье дано информация об графике, области определения и изменения функции одной переменной и ее производной и показаны примеры. Кроме этого, в статье построены графики и были сравнены свойства функции и ее производной.

SUMMARY

The article provides information about graphics, scope of definition and change functions of one variable and its derivative and examples are shown. In addition, in the article graphs were built and the properties of the function and its derivative were compared.

Əhmədova Elnarə

VII SİNİFDƏ “HƏRƏKƏTİN QRAFİK TƏSFİRİ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNİN RİYAZİYYATLA İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: *inteqrasiya, fizika, riyaziyyat, fənn, şagirdlər*

Ключевые слова: *интеграция, физика, математика, предмет, студенты*

Keywords: *integration, physics, mathematics, subject, students*

Təhsildə inteqrasiya istənilən elm sahəsi üçün yüksək keyfiyyətli mütəxəssislər hazırlamasında vacib şərtədir və eyni zamanda inteqrasiya bütün elm sahələrində vacib yer tutmuşdur. İnteqrasiya müasir zamanda sosial, mədəni və texnoloji inkişafın qlobal düşünmə formasının önəmini artırır. Tədqiqatlar göstərir ki, tədris prosesi zamanı fənlərarası inteqrasiyanın təşkili şagirdlərdə bilik və bacarıqları daha sadə şəkildə qavranılmasına, dərslərin daha maraqlı təşkilinə və şagirdlərdə tədqiqatçılıq maraqlarının yaranması kömək edir. Belə olan zaman şagirdlər təlim gedişində müxtəlif fənlər üzrə öyrədilən bilik və bacarıqların aktiv iştirakçısı olurlar. İnteqrativliyin sayəsində şagirdlərdə ətraf aləmin qavranılmasına yaradıcı münasibət göstərən subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaranır. Bu proses o zaman reallaşır ki, təhsil pillələrində tədris olunan fənlər və onlara daxil olunan tədris vahidləri, yəni mövzular müxtəlif şəkildə deyil, əlaqəli şəkildə tədris edilsin.

Fənlərarası münasibətlər təkcə əlaqə deyil, inteqrasiya xarakterinə malik olması onun tam bir prosesə çevrilməsinə imkan yaradır və bu cür pedaqoji prosesdə müəllimlər ondan daha faydalı qaydada istifadə etmək şəraitini qazanırlar. İnteqrasiya zamanı tədris mövzularının qısa məzmunu təmin edilir, şagirdlər yüklənmir və tədris zamanına qənaət olunur.

Fənlərarası inteqrasiya sistemətiq olaraq həyata keçirilir. Təbiəti anlamaq istəyiriksə, riyaziyyatı bilməliyik. Riyaziyyat bütün elmlərin açarıdır və bu fənn o qədər universaldır ki, istənilən halda istənilən mövzu ilə inteqrasiya edilə bilər. Riyaziyyat və fizika ümumiyyətlə məktəb kursunda ən çətin fənlər hesab olunur. İnsan şüurunun bütün dövrlərində bu elmi düşüncə sahələri qarşılıqlı inkişafa təkan verməklə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Fənlərarası əlaqədən istifadə etməklə fizika fənninin mövzularını onun ümumi quruluşunu pozmamalı şərti ilə riyaziyyatla əlaqələndirib reallaşdırmaq olar. Fizikanın tədrisi zamanı hər hansı bir qanun

öyrənildikdən sonra onun riyazi nəticəsi verilir və ədədi qiyməti hesablanır. Mövzuların tədris prosesində fizika qanunlarının öyrənilməsi riyaziyyatla lazımi şəkildə əlaqələndirilsə və bu mövzular fizika dərslərində ümumi tapşırıqlar sisteminin köməyi ilə işlənirsə, bu

mövzuların daha yaxşı qavranılmasına imkan yaranır. Şagirdlərin riyazi bilikləri tətbiq etmək qabiliyyəti fizika tədrisinin effektivliyini artırmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Riyaziyyat nəzəri fizikanın təməlidir. Bu o deməkdir ki, riyazi metodlardan fiziki prosesləri simulyasiya etmək və fiziki problemləri həll etmək üçün istifadə etmək olar. Təəssüf ki, fizika ilə riyaziyyatın inteqrasiyası zamanı bu tədris fənlərinin proqramlarında mövzuların uyğunsuzluğu ilə rastlaşılır. Uyğunsuzluqlar aradan qaldırılsa fənnin tədrisi zamanı şagirdlər də çətinlik çəkməzlər.

Təbiətdə və texnologiyada baş verən prosesləri öyrənərkən bu prosesləri xarakterizə edən kəmiyyətlər arasındakı funksional əlaqələr müəyyənləşdirilir. Böyük bir ehtimalla və konkretliklə funksional asılılıq anlayışı hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Funksional asılılığın qrafik təsviri bu asılılığı ən aydın və anlaşılıqlı şəkildə ifadə edir və qrafik nümunəni açıq şəkildə göstərir. Qrafik tapşırıqlar və məsələlər şagirdlərə proses və hadisələrin mahiyyətinin dərinədən açılmasına kömək edən funksional əlaqələri ifadə edən metodu mənimsəməyə kömək edir. Qrafik tapşırıqlar və məsələlər şagirdlərdə nümunələrin şüurlu mənimsənilməsinə və anlayışların formalaşmasına kömək edir. Təbiət elmləri fənlərinin tədrisi prosesinin genişləndirilməsində onların rolu xüsusilə böyükdür, həmçinin riyaziyyat kursunda qrafik məsələlərin həlli üçün lazımi istiqamət verilir. Müasir təhsil standartının məqsədi hər bir şagirdin ölçmə nəticələrini cədvəl və qrafiklərdən istifadəsi, qrafik asılılıqları təyin etməyi göstərə bilməsidir. Koordinat metodu yalnız kinematik kəmiyyətlərin zamandan asılılıq qrafiki qurmaq ilə yanaşı həmçinin kəmiyyətlər arasında analitik əlaqə qurmağa imkan yaradır. Bu da fənlərarası inteqrasiya yaratmağa əsas verir.

“VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsviri” mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyası” mövzusu ətrafında araşdırmalar apararkən əvvəlcə fənn üzrə təlim nəticələrinin reallaşması üçün məzmun xəttini seçək. Məzmun xətləri tədris ediləcək mövzunu sistemləşdirir. Təhsilin bütün dövrləri üçün fizikanın məzmun xətləri tədrisin məqsəd və vəzifələrinə müvafiq olaraq təyin edilmişdir. Fiziki hadisələr, qanunauyğunluqlar və qanunlar – məzmun xəttində “Mexaniki hərəkət” mövzusu haqqında məlumat verilmişdir. Mexaniki hərəkət - istənilən zaman anında cismin fəzada vəziyyətini təyin etməkdir. Mexaniki hərəkəti araşdırmaq üçün bir neçə anlayışdan istifadə olunur: hesablaşma cismi, hesablaşma sistemi, maddi nöqtə, trayektoriya, yol, yerdəyişmə, sürət və s. Cismin hərəkətinin öyrənilməsi üçün ölçüləri nəzərə alınır. Bəzən ölçüləri nəzərə almaq mümkün olmur və ona maddi nöqtə kimi baxılır. Maddi nöqtənin hərəkəti tamamilə koordinatların dəyişməsi ilə müəyyən edilir (məsələn, bir müstəvidə ikisi). Bunun tədqiqi nöqtənin kinematikasıdır. Xüsusilə, maddi nöqtəni xarakteriz edən kəmiyyətlər aşağıdakılardır[1, s. 11-22]:

Trayektoriya – maddi nöqtənin hansı xətt üzrə hərəkət etdiyini;

Yol - hərəkət trayektoriyasının uzunluğudur;

Yerdəyişmə - hərəkət trayektoriyasının başlanğıc və son nöqtələrini birləşdirən istiqamətlənmiş düz xətt parçasıdır;

Sürət - vahid zamandakı yerdəyişməni göstərir;

Mexanik hərəkət qrafik olaraq təmsil olunur və bu hərəkəti xarakterizə edən kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar qrafik şəklində təsvir olunur.

VII sinifdə tədris zamanı ilk növbədə dərslərin mövzularını seçmək lazımdır. Dərslərin mövzusu - VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsviri”dir. “Hərəkətin qrafik təsviri” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərə mövzunun izahı verildikdən sonra ölçü vahidlərindən istifadə edərək asılılıq qrafiki qurmaq lazımdır. Bu asılılıq qrafiklərinin qurulmasında VII sinif riyaziyyatın V fəsil tədris vahidinin müəyyən mövzularından istifadə edilir. “Funksiyanın verilməsi üsulları” mövzusunə nəzər salsaq görərik ki, funksiya riyaziyyatın əsas anlayışlarından biridir və qrafik şəklində verilir. Hər hansı bir funksional asılılıq qurmaq üçün qrafiklərdən istifadə olunur. Deməli hərəkətin qrafik təsvirini verdikdə funksional asılılıqdan istifadə edilməlidir.

Hərəkəti təsvir edərkən hərəkət növlərini də qeyd edək:

Düzxətli bərabərsürətli hərəkət
 Düzxətli dəyişənsürətli hərəkət
 Çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkət

Qarşıya belə bir sual çıxır - hərəkətin qrafik təsfiiri dedikdə nə nəzərdə tutulur? Çox vaxt “Mexaniki hərəkətləri” xarakteriz edən kəmiyyətlər, asılılıqlar qrafik şəklində təsvir olunur. Qrafik deyəndə kordinat müstəvisində iki ox, “x” və “y” oxu nəzərdə tutulur. Xətt funksiyanın dusturundan istifadə etməklə qrafiklər qurulur. Qrafikdə verilən fiziki hadisəni, fiziki düsturu riyaziləşdiririk. Məsələn götürək [2, s. 9]. :

$$s = v \cdot t$$

s –gedilən yol, v - sürət, t – zamandır. Bu hərəkətin həriflərlə təsviridir. Əgər müəllim şagirdlərə riyazi funksiyaları əlaqələndirib qrafik asılılıqları qurmağı izah edərsə şagirdlər bunu asanlıqla anlar. Bütün bunlara əsaslanaraq hərəkətin növlərinin qrafiklə təsviri verilir.

Düzxətli bərabərsürətli hərəkətin qrafik təsvirinə baxaq və sürətin (v) zamandan (t)-dən asılılıq qrafikini quraq. Eyni zamanda yolun zamandan asılılıq qrafikində qurmaq olar. Hər ikisi “Düzxətli bərabərsürətli hərəkət” -in təsviridir. Bu prosesləri fənlərarası inteqrasiyanın köməyi ilə həll olunur. Yəni fizikanın riyaziyyatla inteqrasiyası metodu reallaşdırılır.

Mövzunun tədrisi prosesində hər iki qrafiki qurulur. Sürətin zamandan asılılıq qrafiki qurulub. (Şəkil 1.) $v = \text{const}$, yəni sürət sabitdir, zaman dəyişdikcə sürət dəyişmir. Sürətin qrafiki zaman oxuna paralel olur. Qrafikdə düzbucaqlı fiqur alınır. Düsturdan istifadə edilərək gedilən yol tapılır. $s = v \cdot t = 30 \cdot 40 = 1200 \text{ m}$

Həmçinin qrafikdə əmələ gələn fiqurun sahəsini tapırıq. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, gedilən yol düzbucaqlının sahəsinə bərabərdir.

Eyni zamanda gedilən yolun zamandan asılılıq qrafiki çəkilir (Şəkil 2). Bərabərsürətli hərəkətdə yol qrafiki kordinat başlanğıcından keçən düz xətdir. Burada gedilən yol (s) zamanla (t) düz mütənəsb asılıdır. Yəni zaman artdıqca gedilən yol da artır. Burada riyazi hesablamalar aparsaq verilən ədədlərdən istifadə etsək hər bir zamana uyğun gedilən yolu tapa bilərik. Verilən hər bir ədədlərə uyğun fiqurlar alınır. Bu fiqurların sahəsini hesablayıb axırda cəmləyib gedilən yolu tapa bilərik. Təyin edilmiş kəmiyyətlərdən istifadə edərək buradan sürəti də tapmaq olar. Düzxətli dəyişənsürətli hərəkətdə isə hərəkət düz xətt üzrə gedir, lakin sürət dəyişir.

Bu mövzulara uyğun verilən tapşırıqlar və məsələlərdə riyazi hesablamalarla həyata keçirilir.

Hərəkətin növlərindən biri də “Çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkət” – dir. Həyatda həmişə düz xətt üzrə hərəkət etmək mümkün deyil, yollarda müəyyən əyriliklər olur elə buna görə də əyrixətli hərəkəti çəkmək və “Çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkət” -i öyrənmək olar.

Şəkil 1. $v = \text{const}$ t 0 S Şəkil 2. $s = v \cdot t$ s 5 10 15 20 30 t(0 10 20 r2 r1 r3 A B

Nə qədər əyrixətli hərəkət olsada onun üzərində yarımçevrələr mövcuddur. Bunun üçün çəkilən əyrixət üzrə kiçik çevrələr çəkkək. Hər bir çevrənin radiusu var. Həndəsədən bizə məlum olan çevrə fiqurundan istifadə edirik və çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkəti öyrənirik. Çevrə üzrə hərəkət periodikdir, bunun üçün period şagirdlərə izah olunmalıdır. Yenə də riyazi üsullardan istifadə etməklə sistem tənlik qurmaq və riyazi yollarla bu tənliyi həll etmək olar [4, c. 32-33].

Müəllim tədrisin gedişində həm hərəkətin təsvirini verir, həm də dərsin gedişi zamanı şagirdlər hərəkətin növləri arasında müqayisələr aparır, onların hərəkət tənliklərini yazır, kəmiyyətlər arasında əlaqə yaradır və asılılıq qrafikləri qurur, yəni bütün bunları riyaziyyata əsaslanaraq onları başa salır. Şagirdlər fizika kursundan hər hansı bir məsələni səhv başa düşmələri çox vaxt funksional asılılıqların təhlilini, riyazi tənliklərin tərtib edilməsi düzgün mənimsənilməməsindən irəli gəlir. Fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin riyazi modelləri fizikada problemlərin həllində tətbiq etmək bacarıqları formalaşdırılır və funksional asılılıqları

qurmaqda, hesablamalar aparmaqda heç bir çətinlik çəkmirlər. Bu mövzulara uyğun verilən tapşırıqlar və məsələlər də riyazi hesablamalarla həyata keçirilir. Həmçinin müəllim fizikanın riyaziyyatla inteqrasiyası zamanı təlimin texniki vasitələrindən istifadəsi şagirdlərdə dərslərin qavranılmasına əlverişli şərait yaradır [2, s. 21].

Fizika və riyaziyyatın müasir səviyyədə özünəməxsusluğunun özü bu fənlərin məktəblilərə öyrədilməsinə inteqrasiya olunmuş yanaşma tələb edir. VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsiri” mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyasından istənilən qədər misallar gətirmək olar. Bu mövzunun tədrisinin riyaziyyatla əlaqələndirilməməsi mümkün deyil. Həm hərəkətlərin növlərinin təsvirində, fiziki düsturların hesablanması, xətti funksiyaların qurulmasında şagirdlərin riyazi biliklərinə istinad edilir. Bu hərəkətlərin təsvirində və öyrənilməsində cəbri çevrilmələrin və həndəsi konstruksiyaların sintez şəklində reallaşdırılır [3, c. 12].

Riyaziyyat və fizika dərslərində qazanılan bilikləri birləşdirməyə çalışdıq. Fənn müəllimi tədris zamanı onları, yəni fənləri bir biri ilə düzgün əlaqələndirməlidir, şagirdlərdə idraki maraq yaratmalıdır. Həmçinin şagirdlərə riyazi funksional asılılıqları fiziki təsvirlərlə əlaqəli olduğunu başa salmalı və fiziki anlayışların formalaşdırılması üçün riyaziyyatın güclü bir vasitə olduğunu dərk etdirməlidir. Bütün fizika kursu, mexanikadan atomun quruluşuna qədər olan hadisələrin qrafik təsvirləri ilə doludur. Riyaziyyatda qrafiklər konkret proseslərlə heç bir əlaqəsi olmadan öyrənilir, fiziki hadisələri öyrənərkən onların konkretləşdirilməsi həyata keçirilir. Riyazi terminlərə güvənmək fiziki biliklərin yeni tərəflərini üzə çıxarır. Riyaziyyat ümumi fiziki qanunları və fiziki hadisələri kəşf etmə metodlarını ifadə etmək üçün bir aparat təmin edir və fizika da qarşıya yeni problemlər qoyaraq riyaziyyatın inkişafına təkan verir. Inteqrasiya olunmuş dərslər nəzərə çarpacaq dərəcədə tətbiq olunan bir oriyentasiyaya malikdir və yüksək idraki marağa səbəb olur [5, c. 32].

Ədəbiyyat

1. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyev R.M., Əliyeva D.Z. Fizika 7. Müəllimlər üçün metodik vəsait. -Bakı, Bakınəşr. -2014, -144 s.
2. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyev R.M., Əliyeva D.Z. Fizika 7. Dərslük. - Bakı, Bakınəşr. -2014, -144 s.
3. Браже Т.Г. Интеграция предметов в современной школе. // Литература в школе. – 1996. – № 5. – С. 150–154.
4. Генике Е.А., Чапко Е.Е. Как построить интегрированный курс (в школе). // География в школе. – 1994. – М. : 4. – С. 40.
5. С.А.Генкин, И.В.Итенберг, Д.В.Фомин. Ленинградские математические кружки: пособие для внеклассной работы. Киров, издательство «АСА», 1994г. -272с.

XÜLASƏ

Tədqiqatda VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsiri” mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyası tədqiq edilmişdir. Fənlərarası inteqrasiya – müxtəlif fənlərin bəhs etdiyi bilik və bacarıqların sintezi, eyni zamanda bir fənnə daxil olan anlayışların və metodların digər fənnin tədrisi zamanı istifadəsidir. Bu inteqrasiya ayrı-ayrı fənlər arasında məntiqi əlaqələr yaradır. Həmçinin fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin təbiət və cəmiyyət haqqında əlaqəli şəkildə qurulmuş biliklərin qavranılmasını stimullaşdırır.

РЕЗИОМЕ

В исследовании исследуется интеграция преподавания темы «Графическое описание движения» с математикой в седьмом классе. Однако компьютеризация процесса обучения, наряду с несомненными положительными достижениями, порождает и ряд серьезных, по сути, отрицательных проблем. Междисциплинарная интеграция - синтез знаний и навыков, обсуждаемых разными предметами, а также использование концеп-

ций и методов, включенных в один предмет, при преподавании другого предмета. Эта интеграция создает логические связи между отдельными субъектами. Междисциплинарная интеграция также стимулирует понимание студентами взаимосвязанных знаний о природе и обществе.

SUMMARY

The study explores the integration of teaching the topic "Graphic description of movement" with mathematics in the seventh grade. However, the computerization of the learning process, along with undoubted positive achievements, gives rise to a number of serious, in fact, negative problems. Interdisciplinary integration is the synthesis of knowledge and skills discussed in different subjects, as well as the use of concepts and methods included in one subject when teaching another subject. This integration creates logical connections between individual actors. Interdisciplinary integration also stimulates students' understanding of interrelated knowledge of nature and society.

Seyidov V.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr

Elmi rəhbər: prof. E.Ə.Eyvazov

“İONLAŞDIRICI ŞÜALAR” FƏSLİ HAQQINDA

Açar sözlər: *ionlaşdırıcı şüa, rentgen şüaları, neytronlar, radon*

Ключевые слова: *ионизирующее излучение, рентгеновские лучи, нейтроны, радон*

Key words: *ionizing radiation, X-rays, neutrons, radon*

İonlaşdırıcı şüa – ətraf mühitlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində müxtəlif işarələri ionların yaranmasına gətirən şüalanmadır. İonlaşdırıcı şüalarının növləri müxtəlifdir. Onların arasında radioaktiv şüalanma seçilir. Radioaktiv şüalanma zamanı atom nüvələri öz-özünə parçalanır və nəticədə elementlərinin fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri dəyişir. Radioaktiv parçalanma qabiliyyətinə malik olan elementlər radioaktiv elementlər adlanırlar. Onlar təbii ola bilərlər necə ki, uran, radium, torium və s. (cəmi 50 element) və süni ola bilərlər, hansılarda radioaktiv xüsusiyyətlər süni yol ilə alınıb (700-dən artıq element). Radioaktiv elementlər bərk maddə, maye və qaz formasında ola bilərlər, ona görə özlərinin spesifik şüalanma xüsusiyyətlərindən başqa, onlar bu üç hala uyğun xüsusiyyətlərə də malik olurlar.

İonlaşdırıcı şüalara kimyəvi elementlərin təbii və süni radioaktivliyi ilə şərtləndirilmiş a, b və -şüaları; roentgen aparatlarında yaradılan, eləcə də bəzi elementlərin nüvələrinin radioaktiv parçalanmasından yaranan rentgen şüaları; bölünmə və sintez nüvə reaksiyalarından yaranan neytron axını və g-kvantlar; sürətləndiricidə generasiya edilən şüalanma; kosmosdan gələn şüalanma və s. aiddir.

Şüalanma – Şüalanma korpuskulyar və foton ionlaşdırıcı şüalanmaya ayrılır. Korpuskulyar şüalanması – hərəkətsiz kütləsi sıfırdan fərqli olan elementar hissəciklərin axınıdır (a və b-hissəcikləri, neytronlar, protonlar, elektronlar). Foton şüalanması – elektromaqnit şüalanmadır. Ona aiddir: nüvələrin energetik vəziyyətinin dəyişməsindən əmələ gələn g-şüalanması; yüklənmiş hissəciklərin kinetic enerjisinin azalmasında əmələ gələn tormoz şüalanması; atomun elektronlarının energetik vəziyyətinin dəyişməsindən əmələ gələn xarakterik şüalanma; tormoz və ya xarakterik şüalanmalarından ibarət olanlar rentgen şüaları.

Radioaktivlik. Radioaktivlik bir və ya bir neçə ionlaşdırılmış hissəciklər buraxmaqla bir kimyəvi elementin dayanıqsız atom nüvələrinin öz-özünə digər kimyəvi elementin atom nüvəsinə çevrilməsi xüsusiyyətidir. Belə öz-özünə nüvə çevrilməsi prosesi radioaktiv parçalanma adlanır. Bu zaman yeni yaranan nüvə daha dayanıqlı olur.

İonlaşdırıcı hissəciklər maddədən keçdikdə dağılmaya, udulmaya və bölünməyə məruz qala bilər və ya qarşılıqlı təsirsizkeçə bilər. Qarşılıqlı təsirlər qüvvətli və qüvvətsiz olur.

Qüvvətli (elastik) qarşılıqlı təsirdə hissəciklərin təbiəti dəyişmir və onların qarşılıqlı təsirdən əvvəl və sonra cəm enerjisi daimi qalır, ancaq qarşılıqlı təsirdə olan hissəciklər arasında enerjinin bölünməsi gedir. Qüvvətsiz qarşılıqlı təsirdə hissəciklərin təbiəti eləcə də dəyişmir, ancaq qarşılıqlı təsirdən sonra aşkar olunur ki, onların cəm kinetic enerjisi azalır. Enerjinin bir hissəsi hər hansı işin (mühitin qızmasına, atomların hərəkətə gətirilməsinə və ya ionlaşdırılmasına, şüalanmaya) icrasına sərf olunur.

Rentgen şüaları – Rentgen şüaları qısdalğalı elektromaqnit şüadır. Onlar dalğa uzunluğu 10^{-4} - 10^{-3} Å və qamma şüaları ilə ultrabənövşəyi şüalararasındakı spectral sahəni tuturlar. Rentgen şüaları həmçinin X-şüalar adlanırlar. Rentgen şüalarının ən çox yayılan mənbəyi – rentgen borucığıdır. Rentgen şüalarının mənbəyi kimi eləcə də bəzi radioaktiv izotoplar ola bilər. Onların təbii mənbəyi – günəş və digər kosmik obyektlərdir. Rentgen şüalarının canlı orqanizmə təsiri onların toxumalarda ionlaşdırma dərəcəsi ilə asılı olaraq xeyirli və zərərli ola bilər. Rentgen şüaların təsirinin miqdar sayı ilə rentgenometriya məşğul olur və onun ölçü vahidi rentgendir (r). İnsan gözü rentgen şüalarına hissiyatlı deyil. Onları tərkibində artıq sayda AgBr olan xüsusi rentgen fotoplyonkanın köməyi ilə qeyd edirlər.

Alfa hissəciklər – a-hissəciklər bəzi radioaktiv elementlərlə buraxılan helium atomlarının nüvələridir. Alfa hissəciklər həmçinin neytronların və ya yüklənmiş hissəciklərin təsiri altında keçən bəzi nüvə reaksiyalarının məhsullarıdır. Onlar bir-birilə sıx bağlı olan iki proton dan və iki neytrondan ibarətdirlər. Alfa hissəciklər maddədən keçdikdə güclü ionlaşdırma yaradırlar. Alfa hissəciklərinin axını insan orqanizmində şüalanma zədələnmənin bütün əlamətlərinin inkişafına hətta orqanizmin məhvinə qədər gətirib çıxardır. Alfa hissəciklərin təsiri ionlaşdırıcı şüalanmanın başqa növlərinin bioloji təsirinə oxşayır. Onların təsir xüsusiyyəti toxumalarda kiçik yürüş ölçüsü və onların yüksək ionlaşdırıcı sıxlıq yaratması ilə təyin edilir. Alfa hissəciklər toxumaları ancaq bilavasitə şüa mənbəyin yaxınlığında zədələyirlər və yüksək nisbi bioloji effektivliyə malikdirlər.

Qamma şüası – qısa dalğalı elektromaqnit şüadır. Elektromaqnit şüalarının şkalasında o sərf rentgen şüaları ilə həmsərhəddə olmaqla, daha yüksək tezlik sahəsinə tutur. Qamma şüaları həddindən kiçik dalğa uzunluğuna və bunun nəticəsində korpuskulyar xüsusiyyətlərə malikdir, yəni özünü qamma-kvantların və ya fotonların hissəciklər axınına oxşar aparır. Qamma şüası radioaktiv nüvələrin və elementar hissəciklərin parçalanması zamanı, eləcə də sürətli yüklü hissəciklərin maddədən keçməsi zamanı yaranır. Qamma şüası, böyük keçmə qabiliyyətinə malikdir, yəni zəifləməyərək böyük qalınlıqlı maddələri keçə bilər. Qamma şüalarının orqanizmə təsiri digər növlü ionlaşdırıcı şüaların təsirinə oxşardır. Onlar orqanizmin şüalanma zədələnməsinə, hətta məhvinə səbəb ola bilərlər. Qamma şüaları təbabətdə şişlərin müalicəsi üçün, otaqların, cihazların və dərman preparatlarının sterilizasiyası üçün istifadə olunur.

Neytronlar-Radioaktiv parçalanma zamanı qeyd etdiyimiz hissəciklərdən başqa neytronlar da ayrıla bilər. Neytronlar yükü sıfıra bərabər olan yeganə hissəciklərdir. Bütün atomların nüvələri bu fundamental hissəcikdən ibarətdir. Onlar həm nüvələrin parçalanması zamanı, həm də sürətləndiricilərdə yarana bilərlər.

Radon-Təbii radiasiya mənbələrindən ən böyük çəkiyə malik olan element gözə görünməz, iyi və rəngi olmayan ağır qaz – radondur. Radon havadan 7,5 dəfə ağırdır. Təbiətdə radonun iki izotopu olur: radon-222 (uran-238 parçalanması zamanı yaranır) və radon-220 (torium-232 parçalanmadan yaranan məhsullarından biri). Bu izotopların ikisi də α -hissəciklər buraxır və poloniumun izotopuna çevrilirlər. O da öz növbəsində α -hissəciklər buraxaraq α və β aktiv olan növbəti radionuklidlərə çevrilir. Bu proses qurğusunun stabil izotopların yaranmasına kimi davam edir. Radon-222 təbiətdə radon-220-dən 20 dəfə artıqdır. Radondan alınan şüalanma dozasının əsas hissəsini insan bağlı və hava dəyişilməyən otaqlarda olanda alır. Radonun belə otaqlarda orta

konsentrasiyası 15 Bk/m³ təşkil edir. Tikintidə istifadə olunan qranit, pemza, qırmızı kərpic, metallurgiya tullantıları, kömür yandırılmadan qalan tullantılar və silikat şlaklar daha

çox radioaktivliyə malikdirlər. Otaqlara radonun daxil olunma başqa mənbələri – su və təbii qazdır. Adi istifadə etdiyimiz suda radonun konsentrasiyası çox az olur, lakin bəzi bulaqların, çox dərin və artezian quyuların suyu tərkibində olduqca böyük miqdarda radon saxlaya bilər. Suyun qaynadılması radonun konsentrasiyasını xeyli azaldır. Ona görə də qaynadılmış su, çay və qəhvə içmək qaynadılmamış suyu içməkdən daha məsləhətlidir.

Ədəbiyyat

1. E.Ə.Məsimov, T.M.Mürsəlov Atom Fizikası. Ali məktəblər üçün dərslik. “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, Bakı. 2002.
2. M.İ.Murquzov, C.İ.Hüseynov T.A.Cəfərov. Bakı 2010
3. Şpolski E.V. Atom fizikası, Nəşr. “Azərtədrisnəşr”, Bakı, 1961
4. A.A.Qəribov. Praktiki Nüvə Fizikası. Elm nəşriyyatı, Bakı. 2019

XÜLASƏ

Bu işdə ionlaşdırıcı şüaların növləri haqqında ümumi məlumat verilib. Həmçinin gündəlik həyatda onların harada və necə müşahidə olunmağı haqqında danışılıb.

РЕЗЮМЕ

В этой работе представлены общие сведения о видах ионизирующего излучения. Также обсуждается, где и как они наблюдаются в повседневной жизни.

SUMMARY

This work provides general information about the types of ionizing radiation. It also discusses where and how they are observed in everyday life.

Fərzullayeva Aygün
Magistr

Elmi rəhbər: f.ü.f.d, dos. Qalib Şərifov

ORTA ÜMUMTƏHSİLMƏKTƏBİN FİZİKA DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASİYANIN YARADILMASI PROBLEMİ

Açar sözlər: *metodika, motivasiya, müəllim, şagird, fizika*

Ключевые слова: *методика, мотивация, учитель, студент, физика*

Key words: *methodology, motivation, teacher, student, physics*

Təlim-tədris prosesinin başlıca problemlərindən biri şagird motivasiyasının yaxşılaşdırılmasıdır. Ümumilikdə götürsək motivasiya xarici və daxili amillərlə bağlı olur. Daxili motivasiya öyrənənin öz istək və arzusu ilə öyrənməyə açıq və həvəsli olmasıdır və bu növ motivasiyanın davamlılığı daha yüksək olur. Xarici motivasiya isə xarici amillərlə - sinfin vəziyyəti, müəllimin göstərdiyi səy, mövzunun cəlbediciliyi və s. ilə bağlı olur ki, bu da müəllimdən dərs prosesinə daha çox nəzarəti tələb edir. Hər bir halda öyrədən və öyrənən motivasiyanın dərs prosesinə necə təsir etdiyini bilməlidir.

Təhsildə motivasiya, tələbələrin akademik mühitlərdə bacarıqlarını ən yaxşı şəkildə yerinə yetirmələri üçün şərtlərin yaradılması problemi ilə məşğul olur. Motivasiya psixologiya ilə bağlı olduğundan diqqət, yaddaş, təfəkkür və təxəyyül ilə sıx əlaqələndirilməlidir ki, bunların hamısı mənimsəmə səviyyəsini yaxşılaşdırır.

1. Müəllim nə qədər dərs prosesində şagirdlərdə dərsə qarşı stimül yaratmağa çalışsa da, hər bir şagirdin xarakterini analiz edib onun öz daxili motivasiyasını tapmaqda kömək etməlidir. Çox şagird elm yolunda uğur qazanmaq istəyir, lakin o uğura necə çatmalı olduğunu bilmir. Məhz bu yolda müəllimin rolu əvəzənilməzdir. Yaxşı olar ki, müəllim dərs keçəcəyi şa-

girdlərin xarakterləri haqqında məlumat əldə etsin. Beləliklə müəllim öyrənənlərin sevdikləri kitab, film və ya hobbiləri haqqında öyrənməklə onlar haqqında fikir sahibi olub motivasiya-yanın növünü, istiqamətini, formasını təyin edə bilər.

2. Keçirilən fizika dərslərində mümkün olduğu qədər mövzunun həyatla əlaqəsinə toxunmaq lazımdır. Belə olduğu halda şagirdin mövzuya qarşı şəxsi maraqları ortaya çıxır. Çünki artıq bir çox şagirdin ağılında "bu öyrəndiklərimizi harda tətbiq edəcəm?" kimi suallar meydana gəlir ki, bu da təhsil funksiyalarının yerinə yetirilməsi baxımından sevindirici haldır.

3. Bir müəllimin rəhbərliyi uşaqları motivasiyada saxlamaq üçün vacib olsa da, şagirdlərin sinifdə baş verənlərə bir qədər seçim etməsinə və nəzarət etməsinə imkan vermək, onları məşğul etməyin ən yaxşı yollarından biridir. Məsələn, şagirdlərə tapşırıq növünü və ya hansı problemlərin üzərində işləyəcəyini seçməsinə icazə vermək, onları daha çox iş görməyə sövq edə biləcək nəzarət hissi verə bilər.

4. Cəlbədicə dərslər hazırlamaq şagirdləri dərse qarşı həvəsləndirmədə ən güclü yoldur. Mövzudan asılı olmayaraq, materialı şagirdlər üçün əyləncəli və həyəcanverici hala gətirmə yollarını tapmaq lazımdır. Belə dərslər şagirdlərin maraqlarına, mənşəyinə və gələcək hədəflərinə uyğun olmalıdır. Sinif fəaliyyətini canlandırmaq üçün texnologiyadan istifadə etmək onları daha da dərse qarşı istiqamətləndirə bilər.

5. Şagirdlərə seçim etmə azadlığının verilməsi onlarda psixoloji rahatlıq hissi yaradır. Hər bir şagird fərqli öyrənir və marağını artırmaq üçün müxtəlif layihələr və fəaliyyətlərə sahib olmalıdır. Məsələn, yazılı imtahan əvəzinə şagirdlərə inşa yazmaq, təqdimat hazırlamalarını tapşırmaq və hətta rəsm sənəti də daxil olmaqla seçim edə biləcəkləri tapşırıqların siyahısını vermək olar. Bunu etməklə şagirdlər eşitmə, görmə və toxunma kimi müxtəlif öyrənmə üsullarına müraciət etmiş olacaqlar. Eyni zamanda müəllimlər şagirdlərin özləri üçün rahat öyrənmə üsulunu seçməkdə köməklik etmiş olacaqdır.

6. Fizika eksperimental təcrübələr və nümayişlər cəhətdən genişdir. Bu baxımdan dərslərin mümkün qədər əyaniliyini təmin etmək lazımdır. Belə formatda keçirilən mövzunun öyrənənlər tərəfindən qavranılma sürəti və keyfiyyəti yüksək olur.

7. Şagirdləri qiymətlərlə həvəsləndirmək əvəzinə onların daxili və xarici motivatorlarına nəzər yetirib digər üsul və vasitələrlə mövzunun öyrənilməsinə maraq yaratmaq daha faydalıdır.

8. Şagirdlərin dəqiq müəyyənləşdirilmiş hədəfləri olmadıqda dərse adaptasiyaları çox çətin olur. Şagirdlər öyrənmədə və öyrəndiklərini tətbiq etmədə həvəsli qalmaq üçün onlardan nə gözlədiklərini bilmək istəyirlər və bilməlidirlər. İlin əvvəlində qarışıqlığın olmaması və şagirdlərin qarşılarına məqsəd qoymaları üçün şagirdlərin hədəflərini və istiqamətlərini açıqlamaq lazımdır.

9. Hər bir şagird uğur qazanmaq istəyir, yalnız ora çatmaq üçün nə etməli olduqlarını müəyyənləşdirməyə kömək etmək lazımdır. Şagirdləri həvəsləndirməyin bir yolu, öz biliklərinə ciddi yanaşmağı, güclü və zəif tərəflərini təyin etmələrini təmin etməkdir. Şagirdlərin özlərinə qarşı tənqidi yanaşması, nədə çətinlik çəkib, nədə rahat olmalarını bilməsi öz məqsəd və hədəflərini yaratmaqda məsul hiss etmələrinə gətirib çıxarır ki, bu zaman da daha çox motivasiya əldə edirlər.

Hazırda məktəblərdə dərslər motivasiyasının yaradılması qarşısında duran problem orta məktəb fizikası müəllimlərinin bir çoxunun metodik planda çətinlik çəkməsidir. Yeni şəraitdə fizika müəllimlərinin metodik təcrübələrini ümumiləşdirmək və sistemləşdirmək məsələsinin aktuallığı göz qabağındadır. Bununla əlaqədar müəllimlərə şəxsiyyətyönlü tədris və informasiya texnologiyalarından istifadə ideyası nəzərə alınmaqla təhsildə müasir tendensiyalara uyğun metodiki materialların verilməsinə ehtiyac vardır. Digər cəhətdən ənənəvi məktəb şagirdlərin öz sürətləri ilə öyrənməsinə imkan vermir. Bu da bəzi şagirdlərin dərse və ya fənnə qarşı marağını azaldır. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün motivasiyanın müasir dövrə uyğun olması prinsipini əsas alınaraq, motivasiya prosesi şagird populyasiyasının yaşını, sosial,

psixoloji xüsusiyyətlərini, eləcə də öyrənmə prosesinin keçdiyi təhsil müəssisəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan təhsil fəaliyyətinin təşkili yolu kimi başa düşülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Бубликов С.В., Регель А.А, Чернышов Р.Б. Обучение решению экспериментальных задач по физике как средство интеллектуального развития учащихся: Учебное пособие / Под ред. В.А.Бордовского. СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена; 2007. - 84 с.

2. Варламов С.Д., Зильберман А.Р., Зинковский В.И. Экспериментальные задачи на уроках физики и физических олимпиадах. М. : МЦНМО, 2009-184-с

XÜLASƏ

Məqalədə orta ümumtəhsil məktəblərin fizika dərslərində motivasiyanın yaradılması probleminə toxunulmuşdur. Fizika müəllimləri üçün dərsi zamanı şagirdlərdə motivasiya yaratmaqla bağlı təkliflər verilmişdir.

РЕЗЮМЕ

В статье затрагивается проблема создания мотивации на уроках физики в общеобразовательных школах. Учителям физики предлагалось мотивировать учащихся во время урока.

SUMMARY

The article touches upon the problem of creating motivation in physics lessons in secondary schools. Suggestions were made for physics teachers to motivate students during the lesson.

Mehdixanlı Lalə Həbib qızı
Elmi rəhbər: dos. S.M.Əliyeva

V SİNİFDƏ ELEKTRİK ENERJİSİ VƏ SADƏ ELEKTRİK DÖVRƏSİNİN İKT-NİN VASİTƏSİLƏ ŞAĞIRDLƏRƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: *İKT, elektrik enerjisi, elektrik dövrəsi, cərəyan mənbəyi*

Ключевые слова: *ИКТ, электричество, электрическая цепь, источник тока*

Key words: *IKT, electrical energy, electric circuit, current source*

Müəllim mövzu üzrə şagirdlərə elektrik enerjisi mənbələri haqqında ilkin anlayışları aşılayır. Elektrik enerjisinin mahiyyətini, alınma yollarını izah edir. Şagirdlər qalvanik element, qalvanik elementlər batareyası, akkumulyator, elektrik generatorunun şəkilləri ilə tanış olurlar. Elektrik cərəyanı və cərəyan mənbələrinin təriflərini müəllim verir. Şagirdlər sadə elektrik mənbələrindən istifadə edərək elektrik dövrəsini qurmağı öyrənirlər.

Bu mövzu ilə bağlı bir dərs nümunəsini nəzərdən keçirək.

Motivasiya

Müəllim beyin həmləsi üsulundan istifadə edərək şagirdlərə suallarla müraciət edir.

1. Evimizdəki məişət avadanlığı nəyin hesabına işləyir?

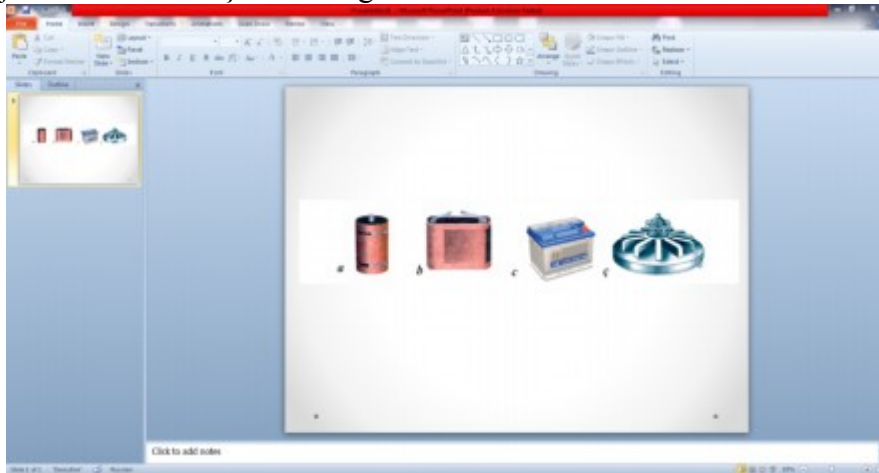
2. Bəs avtomobil mühərriki nəyin hesabına işə düşür?

Müəllim şagirdlərin fikirlərini dinləyir və lövhədə qeyd edir.

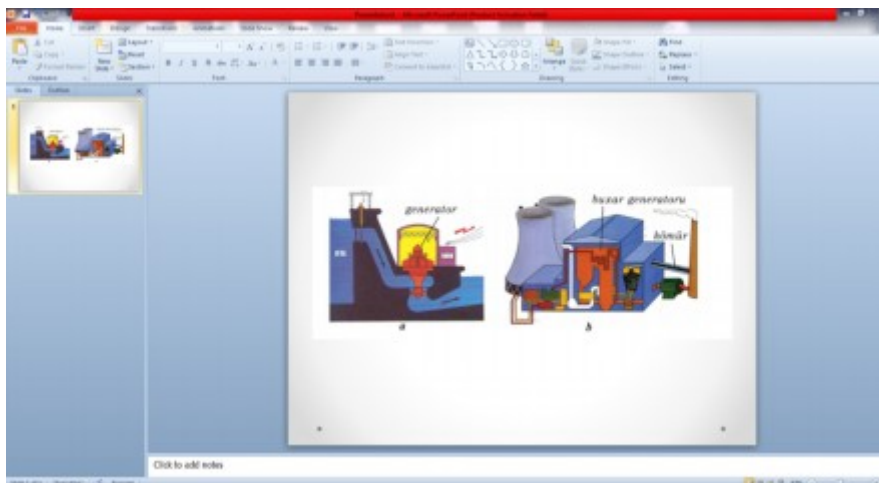
Müəllim tədqiqat sualını verir: Elektrik enerjisi necə alınır və sadə elektrik dövrəsinə nələr daxildir?

Daha sonra müəllim bildirir ki, müasir dövrdə həm məişətdə, həm sənayedə, həm də xalq təsərrüfatında elektrik enerjisindən istifadə edirlər. Deməli, müasir sənaye və məişət məhsullarının işləməsi üçün elektrik enerjisi mənbəyi lazımdır. Şagirdlər müxtəlif elektrik enerjisi

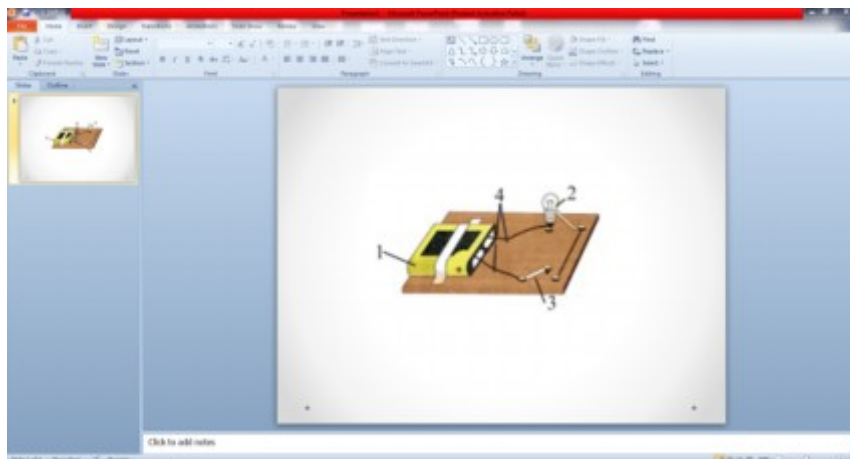
mənbələri haqqında məlumat toplayırlar. Müəllim elektron lövhə vasitəsi ilə şagirdlərə elektrik enerjisi mənbələrinin şəkillərini göstərir.

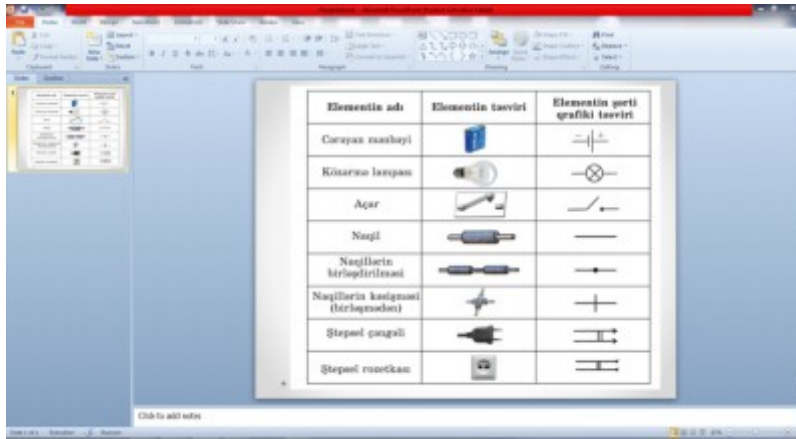
Daha sonra müəllim elektrik cərəyanı və cərəyan mənbəyi haqqında məlumat verir, şagirdlərə Azərbaycanda mövcud olan elektrik stansiyalarının adlarını sadalayır. Elektron lövhədə şagirdlər elektrik enerjisinin alınması prosesi ilə tanış olurlar.

Qapalı elektrik dövrəsində naqillər dövrənin elementlərinə etibarlı bərkidilməli və zədəsiz olmalıdır. Sadə elektrik dövrəsi cərəyan mənbəyi, közərmə lampası, açar və naqillərdən ibarət olur.

Elektrik dövrəsinin elementlərini şərti işarələr şəklində təsvir etmək daha asan və daha rahatdır. Müəllim elektron lövhədəşagirdlərə elementlərin təsvirini izah edir.

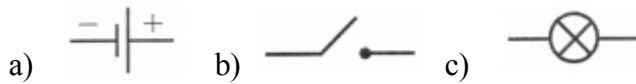

Müəllim şagirdlərə elektrik cərəyanının insan həyatı üçün təhlükəli olduğundan danışıq. Şagirdlərə elektrik dövrəsinin elementləri və xüsusilə elektrik enerjisinin mənbəyi ilə işləyərkən ehtiyatlı və diqqətli olmağı tapşırır.

Müəllim tədqiqatın aparılması üçün qruplara iş verir:

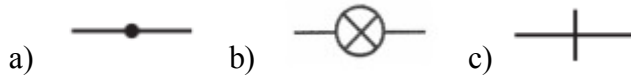
I qrup

- 1) Hansı elektrik enerjisi mənbələrini tanıyırsınız?
- 2) Aşağıdakılardan hansı cərəyan mənbəyinin şərti qrafiki təsviridir?

II qrup

- 1) Elektrik enerjisi harada istehsal edilir?
- 2) Aşağıdakılardan hansı közümlü lampasının şərti qrafiki təsviridir?

III qrup

- 1) Sadə elektrik dövrəsi nədən ibarətdir?
- 2) Aşağıdakılardan hansı açarın şərti qrafiki təsviridir?

İnformasiya mübadiləsi

Tədqiqat üçün ayrılmış zaman bitdikdən sonra müəllim qruplara tapşırığın icrasının başa çatdığı bildirir. Bundan sonra şagirdlər təqdimata başlayırlar və informasiyaları yoldaşları ilə paylaşırırlar. Təqdimatların əks olunduğu iş vərəqlərini lövhədən asırırlar.

İnformasiyanın müzakirəsi

Müzakirə zamanı müəllim şagirdlərə suallar verir. Şagirdlər elektrik dövrəsinin əsas elementlərini sadalayırırlar. Elektrik stansiyaları barədə fikirlər söyləyirlər. Elektrik dövrəsinin elementlərinin şərti işarələrinin təsvir sxeminə dair müzakirələr aparırırlar.

Nəticə və ümumiləşdirmə

Öyrəndik ki, elektrik enerjisi ən rahat və ucuz enerji növüdür. Elektrik enerjisinin alınması üsullarına diqqət yetirdik. Elektrik enerjisinin mənbələri, naqillər, ötürücülər, elektrik dövrəsinin elementlərini öyrəndik. Elektrik dövrəsinin elementlərini şərti işarələr şəklində

qrafik təsviri ilə tanış olduq. Şagirdlər elektriklə işləyərkən ehtiyatlı və diqqətli olmağı yadda saxlayırlar.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Qiymətləndirmə

Qruplar	I qrup	II qrup	III qrup
Meyarlar			
Tapşırığın düzgün icrası			
Vaxt			
Əməkdaşlıq			
Təqdimat			

Mövzunun şagirdlərə İKT ilə öyrədilməsi onların düşünmə qabiliyyətini, yaradıcı bacarığını inkişaf etdirir. Beləliklə, şagirdlər praktiki işdə bilikləri tətbiq etməyi bacarırlar. Onlar bilik bolloğundan mövzuya uyğun biliyi seçməyi bacarır. Müasir üsul və metodlar ilə keçirilən dərstdə şagirdlər mövzu haqqında hər tərəfli biliyə malik olurlar.

Ədəbiyyat

1. İsa İsmayılov, Cavid Abdullayev. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları Tədrisdə onlardan istifadə metodikası, Bakı. 2006
2. R.Hümbətəliyev, A.Quliyev, Ç.Həmzəyev, K.Qasımova, A.Sadiqov. İnformatika və təhsildə İKT. Bakı 2018
3. N.Axundov, R.Ələkbərova, H.Əhmədov F.Şərifova. Texnologiya fənni üzrə 5-ci sinif üçün metodik vəsait.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflər üçün fənn kurikulumları Bakı. Təhsil 2008
5. Gülər Hüseynova. Kurikulum və Pedaqogika. 2020

XÜLASƏ

Məqalədə İKT ilə keçirilən dərslər nümunəsi verilib. Şagirdlərə sadə elektrik mənbəyindən istifadə edərək elektrik dövrəsini qurmağı geniş izah edilir.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится пример урока с ИКТ. Студентам подробно объясняется, как построить электрическую цепь, используя простой источник питания.

SUMMARY

The article gives an example of a lesson with ICT. Students are explained in detail how to build an electrical circuit using a simple power source.

Nəsirova A.M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr

Elmi rəhbər: D.Z.Əliyeva

SİNİFDƏNXARİC İŞLƏR – ŞƏN VƏ HAZIRC AVABLAR KLUBUNUN TƏŞKİLİ VƏ KEÇİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *ŞHK, məktəb, şagird, yarışma, komanda*

Ключевые слова: *KBH, школа, конкуренция, команда*

Key words: *KVN, school, pupil, competition, team*

"Şən və hazırcavablar klubu"(ŞHK, rusca KBH) Sovet, daha sonra Rusiya yumor televiziya şousu və komandaların Sovet İttifaqında yaranan suallara gülməli cavablar verərək hazırladığı eskizləri nümayiş etdirərək yarışdığı beynəlxalq bir yarışmadır. 8 noyabr 1961-ci ildə

SSRİ Mərkəzi Televiziyası "Şən və hazır cavablar klubu" proqramının ilk buraxılışını yayımladı. 2001-ci ildən bəri bu tarix klub ictimaiyyəti tərəfindən "Beynəlxalq ŞHK Günü" kimi qeyd olunur. Daha sonra bu klub müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da fəaliyyət göstərməyə başladı. Əvvəllər bu klubun adı, əsasən mədəniyyət və incəsənət sahələrində çəkilirdisə, artıq təhsil müəssisələrində də "Şən və hazır cavablar klubu" yer almağa başlayıb. Məktəb təhsil sistemində hər bir fəndən "Şən və hazır cavablar klubu" nun qurulması çox vacibdir. Fəndən asılı olmayaraq ŞHK-nun məqsədi və vəzifəsi bütün fənlərdə adətən eynidir. ŞHK-nun əsas məqsədi şagirdlərin yaradıcı düşüncə qabiliyyətini və potensial imkanlarını inkişaf etdirmək və onların fənnə olan marağını artırmaq, vəzifəsi isə şagirdlərin asudə vaxtını səmərəli təşkil etməsi üçün məzəli məzmunlu bir sinifdən xaric iş rolu oynamasıdır. Məktəb ŞHK şagirdlərə nə aşılayır? Məktəb ŞHK şagirdlərə məktəbdə keçirilən dərslərdə yiyələndikləri bilik, bacarıq və vərdislərdən əlavə, davamlı komanda işi, redaksiya baxışı, tədbirlərə hazırlıq nəticəsində aşağıdakıları aşılayır: - yaradıcı düşüncə tərzini; - dəqiq formulyasiya və səriştəli nitq sənəti; - vokal və xoreoqrafiyanın əsasları; - sinifdən xaric işləri dərsləri ilə birləşdirmək; - daimi canlı ünsiyyət rejimində, tanışlıq və maraq dairələrini genişləndirmək və dərinləşdirmək ŞHK şagirdlərin özlərini tapmalarına, canlı ünsiyyət vasitəsi ilə özlərini hər cür yaradıcı və təşkilati rollarda sınaqaraq qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa kömək edir. Burada hər bir şagird həyat üçün çox maraqlı və faydalı olan biliklərə yiyələnir və bu biliklərdən istifadə etməyi öyrənir. Məktəb ŞHK necə qurulur? Məktəb ŞHK hansı fəndən qurulacaqsa, iştirakçıların komandalara cəlb olunması ilə bağlı həmin fənnin elanları məktəb dəhlizlərində yerləşdirilməlidir. Komandalar məktəbdən, şagirdlərin sayından, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsindən, fənnin neçənci sinifdən tədris olunmasından asılı olaraq müxtəlif şəkildə qurula bilər. Fizikadan şən və hazır cavablar klubu öz bacarıqlarını, səhnə şoularını fizikadan sinifdən xaric işlər olan "Fizika və texnika gecələri" ndə, həmçinin "Fizika həftəsi və dekadası" zamanı nümayiş etdirə bilər. Bilir ki, ümumi təhsil məktəblərində fizika fənni 6-cı sinifdən tədris olunur. Buna əsasən fizikadan ŞHK-nu orta məktəb səviyyəsində 6-9-cu sinif şagirdlərindən ibarət və tam orta məktəb səviyyəsində 10-11-ci sinif şagirdlərindən ibarət olan komandalar şəklinə qura bilər. Beləliklə, 6-9-cu sinif şagirdlərindən ibarət komanda yalnız paralel siniflərdən olan həmyaşdlarından ibarət olan komanda ilə rəqabət aparacaqdır. Eyni şey tam orta məktəb şagirdlərinə də aiddir. ŞHK-nun komandalarının qeyd edilən kimi qurulması məcburi deyildir. Əgər məktəbdə hər hansı sinif üzrə şagirdlərin sayı azlıq təşkil edərsə onda komandalar, məsələn, 6-8-ci və 9-10-cu sinif şagirdlərindən ibarət komandalar şəklinə və ya başqa cür qurula bilər.

Komandaların yarışı zamanı münisflər heyətinin tərkibində mütləq bir neçə müəllim olmalıdır və məktəb direktoru oyunların rəhbəri ola bilər. Oyunların aparıcısına gəldikdə isə burada namizədi elə seçmək lazımdır ki, onun səriştəli danışmaq və aydın diksiya bacarığı, mövzunu tez bir zamanda yenidən qurma və dəyişdirmə qabiliyyəti, həmçinin çaşdırıcı suallara cavab vermək bacarığı olsun. Yarışmada 2 aparıcı seçilə bilər. İmkan daxilində yarış daha obyektiv qiymətləndirmək üçün qonşu məktəblərdən müəllimləri və ya metodistləri münisflər heyətinə dəvət etmək olar. Beləliklə, məktəb populyarlıq qazanacaq və qeyri-rəsmi şəraitdə peşəkar təcrübə mübadiləsi imkanı əldə edəcəkdir. Hər bir komandanın öz dəstək qrupu ilə performansını daha yaxşı görünəcək. Bu qrupa şagirdlərin ailələri və sinif yoldaşları daxil ola bilər. Hər dəstək qrupu qabaqcadan öz şüarlarını və afişalarını hazırlayır. Hər bir komandanın üzvlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün onların geyimləri müəyyən bir rəng sxeminə uyğun olmalıdır. ŞHK – nun komandalarının üzvləri yarışda bir növ öz siniflərini təmsil edirlər və öz komandalarının adının daimi lider mövqelərində olması üçün səy göstərirlər. Deməli, ŞHK şagirdlərdə nəinki fənnə olan marağı artırır, həm də rəqabət hissini, iradəni gücləndirir. ŞHK yarışması zamanı əsasən, hər komandanın dörd-beş mövzu ilə əlaqəli tapşırıqları yerinə yetirmələri istənilir, məsələn: Məcburi:

•Salamlama mərhələsi: komandanın hazır cavab təqdimatı, münisflər heyətini və tamaşaçıları məzəli salamlama;

•İsinmə mərhələsi: bəzən tamaşaçılara, münşiflərə və ya aparıcıya qarşı oynanan gül-məli suallar və uydurma cavabların sürətli mübadiləsi;

•Musiqi yarışması: rəqib komandaların oxumaq, musiqi alətlərində çalma və rəqs etməyi əhatə edən musiqi eskizləri və hərəkətləri nümayiş etdirdikləri bir yarışma İstəyə görə:

•"Şagirdlərin müxtəlif miniatür teatrı": bir komandadan yalnız üç şagirdin eyni vaxtda səhnəyə çıxmasına icazə verilən bir müsabiqə;

•Kapitanlar yarışması: komanda kapitanları arasında fərdi yarış;

•İxtira Bürosu: bu yarışmada komandaların bir ixtira, qısa tarixi bir anket, filmlər, foto albomlar və ya hər hansı bir yeni fikir növü kimi bir şey təqdim etmələri lazımdır. Əsasən mətn zarafatlarından ibarət olduğu üçün buna ədəbiyyat yarışması da deyirlər.

•Xəbər Yarışması: Yuxarıdakı mərhələyə bənzəyir, lakin qəribə və gül-məli "xəbərlərə" diqqət yetirilir.

•Kino Yarışması: film çəkməyi, fərqli video və audio parçalardan ibarət klip çəkməyi və ya tanınmış bir filmin dublyajını özündə birləşdirən bir yarışma.

Yarışın sonunda məktəbin müəllimlərindən, direktorundan həmçinin qonaq qismində dəvət olunmuş metodistlərdən və müəllimlərdən ibarət münşiflər heyəti komanda üzvlərinin zəkasını, mizah anlayışını, dünyagörüşünü, yaradıcılığını, intellektini və tamaşaçıların reaksiyasını qiymətləndirir və komandalara xal verərək qalib komandanı elan edir.

Ədəbiyyat

1. Орехов В.П., Усова А.В. Методика преподавания физики в 8-10 кл. сред. Школы. – М.: Просвещение, 1980. –320с.

2. КабардинО.Ф., Браверман Э.М., Глущенко Г.Р. и др.; Под ред. КабардинаО.Ф. Внеурочная работа по физики. – М.: Просвещение, 1983. –223с.

XÜLASƏ

Məqalə məktəb ŞHK-nun təşkili və keçirilməsi texnologiyasını ehtiva edir.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена технологии организация и проведение школьныхКВН.

SUMMARY

The article provides organization and holding technology of school KVN.

Cavadova Vəfa

ADPU, FTM və Metodologiyası,II tədrisilin magistrantı

VIII SİNİFDƏ FİZİKA DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV TƏLİMİN PEDAQOJİ ƏSASLARI VƏ TƏTBİQİ NÜMUNƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *təlim, fizika, innovativ, refleksiya, elektrik cərəyanı*

Ключевые слова: *обучение, физика, инновации, отражение, электрический ток*

Key words: *training, physics, innovative, reflection, electric current*

Azərbaycanda təhsilin inkişafına yönəlmiş islahatlar, qabaqcıl ideyalar və layihələr cəmiyyətin inkişafına böyük töhfələr verir. Təhsil, insanların ömrünün hər anında qarşılaşdığı bir anlayışdır. Ən ümumi mənada təhsil, mədəniyyət prosesi və ya mədəni dəyərləri fərdi qazanma prosesi kimi qəbul edilə bilər. Keçmişdən bu günə qədər bir çox tədqiqatçılar tərəfindən bu konsepsiya üzərindəmüxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Təhsildə baş verən islahatlar, inkişaf müəllimlərində qarşısına yeni tələblər qoymuşdur. Ənənəvi təhsil sistemindən müasir

dünya standartlarına cavab verən təhsil sisteminə keçid prosesi sürətlə davam edir. Bu tələblərdən çıxış edən müəllimlər yaxşı bilirlər ki, tədris prosesində müəyyən uğur qazanmaq üçün müəllim yaradıcı olmalı, müasir inovativ təlim texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmalı - bir sözlə bildikləri ilə kifayətlənməməli daim yenilik axtarışında olmalıdır. Yəni, təhsil alanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşması əsasən müəllimin bacarığından, təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır. Müasir təhsilin inkişafında yenilikçi proseslər təbiidir. Onların meydana çıxması ənənəvi tədris çərçivəsində didaktistlər, metodistlər və yenilikçi müəllimlərin axtarışı əsasında baş verdi.

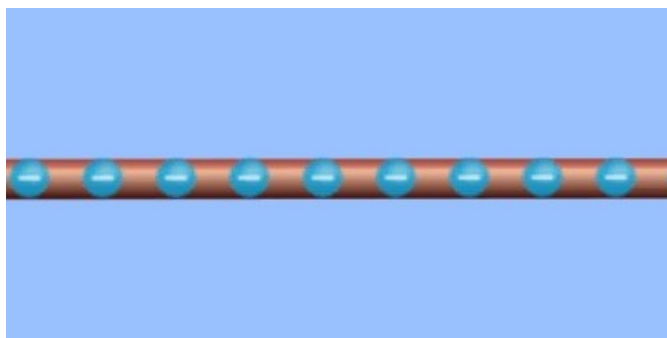
Innovativ fəaliyyət XX yüzilliyin ikinci yarısına təsadüf etdiyindən təhsilin bütün sahələrinə toxunmaya bilməzdi. Bunun əsas məqsədlərindən biri də yeni tipli ümumtəhsil məktəblərinin konseptual əsaslarını işləməkdən, şəxsiyyətin hərtərəfli yaradıcı inkişafına istiqamətlənmiş təlimin daha təkmil forma və metodlarını axtarmaqdan ibarətdir. Yenilik, mövcud şəraitdə bir ehtiyac və ya problemi qarşılamaq üçün hazırlanmış bir həlldir və onu tətbiq edənlərin həyatında dəyişiklik yaradan bir vasitədir.

İnnovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsidir. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir. Pedaqoji mənada isə innovativ təlim, təhsil tərbiyə prosesinin gedişini və əldə ediləcək nəticələri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik başa düşülür. Təhsil islahatlarının da müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi zamanı innovativ texnologiyalardan istifadə bacarığı formalaşdıran pedaqoji kadr hazırlığının keyfiyyətinin təmin edilməsi başlıca amildir. İnnovativ texnologiyalar, uyğun bir şəkildə istifadə edildikdə, şagirdlərə müxtəlif öyrənmə imkanları təqdim edir, tədris resurslarını şaxələndirir, təhsilin keyfiyyətini artırır və öyrənmə proseslərinə kömək edir. Bu texnologiyaları dərslərə inteqrasiya olunmalı və müəllimlər tərəfindən səmərəli istifadə edilməlidir.

Fizika məktəbdə öyrənilən bir fənn olaraq böyük bir humanitar potensiala malikdir və elmi əsaslandırılmış yeniliklər tələb edir. Belə bir vəziyyətdə yenilik cəmiyyətin təhsil və tərbiyə üçün qoyduğu müasir vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinin şərtlərindən birinə çevriləcəkdir. Unutmamalıyıq ki, "böyüməyə uyğunlaşdırılan tapşırıq yoxdur, tapşırıqlarla birlikdə böyüyürük" - bu təhsil sahəsində yenilikçi fəaliyyət strategiyasıdır. Və onun taktikası Distervegin sözləri ola bilər: "Təhsil bilik miqdarından deyil, bildiklərinizi tam başa düşməkdən və ustalıqla tətbiq etməkdən ibarətdir. "İnnovasiya konsepsiyasına yenilik və inkişaf daxildir. Yenilik və inkişafın bazasında isə düşünmə bacarıqları dayanır. Fərdi olaraq yenilik motivasiyanı artırır, problemlərə həssas, maraqlı bir xüsusiyyət verir.

Bunu VIII sinifdə "Elektrik cərəyanı" mövzusunda tədrisində göstərə bilərik. Təbiətdə çox kiçik zərrəciklər mövcuddur. Bəzi zərrəciklər mənfi, bəziləri isə müsbət yüklüdür. Ən kiçik mənfi yüklü zərrəciklər elektronlardır. Onlar ötürücü məftillərin içi ilə hərəkət edə bilirlər.

Yüklənmiş zərrəciklərin bir istiqamətdə hərəkətini alimlər elektrik cərəyanı adlandıırırlar. Müəllim animasiya və hərəkətli şəkillərdən istifadə edərək slayd nümayiş etdirə bilər. Mən öz təcrübəmdə tərtib etdiyim slaydın birinci səhifəsini məşhur bir Çin atalar sözü ilə başlayıram: "Bilmədiyinizdən qorxmayın, öyrənmədiyinizdən qorxun" bununla şagirdləri qorxmadan müstəqil fəaliyyətə cəlb etmiş oluram.

Motivasiya yaratmaq üçün:

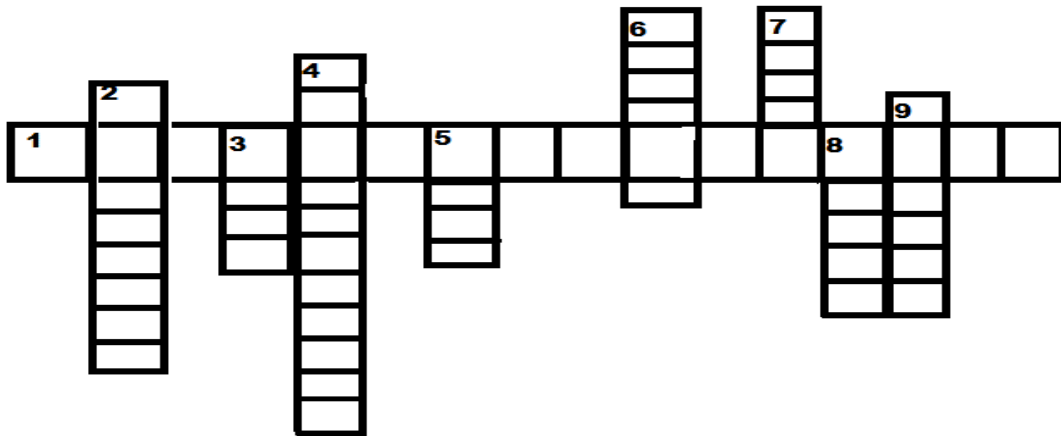

1. Dərsə başlamaq üçün komputeri işə salmaq lazımdır.
2. Mənim telefonumun elektrik yüklənməsinə ehtiyacı var.
3. Son fırtına zamanı şimşək çaxdı.
4. Mühəndis elektron karta tel bağladı.
5. Güclü fırtınadan sonra elektrik naqilləri qırıldı.

Müəllim slayddan verilən cümlələrlə və fikirlərə uyğun şəkildən istifadə edərək uşaqlara müaricət edər və ya verilmiş cümlələri şagirdlərə oxutduraraq sinifə müraciət edir "bütün bu cümlələrin ortaq cəhəti nədir? (Şagirdlərə düşünmək üçün bir an vaxt verilir, sonra onların fikirləri dinlənilir)

Göründüyü kimi bütün bu cümlələr elektrik enerjisini əhatə edir. Hər gün elektrik enerjisindən istifadə edirik, ancaq bunun nə olduğunu, necə cihazlarımıza gəldiyini və necə idarə edə biləcəyimizi bilmirik. Tədqiqat sualı olaraq sinifə müraciət edilir; Siz evə gəldiniz, elektrik düyməsini basırsınız və elektrik lampası işıqlanır. Bəs buna səbəb nədir? Şagirdlər fikirlərini səsləndirir, düzgün olanlar lövhədə qeyd olunur.

Daha sonra dərsdə şagirdlər komandalara bölünür, verilən suallardan, tədqiqat, nümayiş təcrübəsindən, yəni mübadilə və müzakirələrdən sonra şagirdlərə yaradıcı mərhələdə müəllim iş vərəqləri paylayır, vərəqdə krasvordu işləyərək tamamlamaq tapşırılır.

Krasvordun suallarını aşağıdakı kimi təqdim edirik:

1. Elektronların nizamlanmış hərəkətinə adlanır?
2. Metallarda elektrik cərəyanını hansı zərrəcik yaradır?
3. Elektrik yükünün vahidi nədir?

Sonra verilmiş cümlələrin tamamlanması təklif olunur:

4. Elektrik cərəyanının istiqaməti şərti olaraq naqıldəki elektrik sahəsinin. qəbul edilmişdir.
5. Məhlullarda elektrik cərəyanı müsbət və mənfi. yaradır.
6. Elektrik cərəyanının istiqaməti olaraq hansı yükün istiqaməti qəbul olunmuşdur?
7. Elektrik sahəsində yüklü zərrəcikləri hərəkət etdirən hansı fiziki kəmiyyətdir?
8. Elektrik cərəyanının yaranması üçün naqıldə hansı zərrəciklər olmalıdır?
9. Cəryan keçən naqıl açıq yoxsa qapalı olmalıdır?
- Bütün bunlardan sonra şagirdlərin müstəqil işləri yoxlanır və refleksiya mərhələsində onlar qiymətləndirilir.

Cavadova Vəfa

VIII sinifdə Fizika dərslərində innovativ təlimin pedaqoji əsasları və tətbiqi nümunəsinə dair

XÜLASƏ

Məqalədə innovativ təlimin pedaqoji əsasları izah edilməklə, fizikadan bir nümunə əsasında geniş izahat verilmişdir.

Джавадова Вафа

О педагогических основах и примерах применения инновационного обучения наукам физики в VIII классе

РЕЗЮМЕ

В диссертации объясняются педагогические основы инновационного обучения и дается подробное объяснение на примере из физики.

Javadova Vafa

On the pedagogical foundations and examples of the application of innovative teaching in physics lessons in the 8th grade

SUMMARY

The dissertation explains the pedagogical foundations of innovative teaching and provides a detailed explanation using an example from physics.

Məmmədzadə G.B.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr

Elmi rəhbər: prof. Ş.H.Əlizadə

BUXARLANMA. BUXARLANMA VƏ KONDENSASIYA ZAMANI DAXİLİ ENERJİNİN DƏYİŞMƏSİ

Açar sözlər: *buxarlanma, maye, temperatur, molekul, kondensasiya*

Ключевые слова: *испарение, жидкость, температура, молекула, конденсация*

Keywords: *evaporation, liquid, temperature, molecule, condensation*

Bu mövzunun tədrisi zamanı ilk öncə stəkana qaynar su töküb, sinfə müraciət edirik.

M: Nə müşahidə edirsiniz?

Ş: Suyun buxarlandığını müşahidə edirik.

M: Buxarlanma nəyə deyilir?

Şagirdləri dinlədikdən sonra tərifi deyirik;

Mayenin sərbəst səthindən molekulaların kənara çıxması prosesinə buxarlanma deyilir.

Mayenin buxara çevrilməsi prosesi buxarın əmələ gəlməsi adlanır.

Buxarın əmələ gəlməsi iki üsulla baş verir: buxarlanma və qaynama.

Buxarlanmanın mexanizmini izah edək. Mayelərdə molekulyar cazibə qüvvələri molekulları bir-birinin yanında saxlayır və onları uçub getməyə qoymur. Lakin nizamsız hərəkət edən molekullar bir-biri ilə tez-tez toqquşur. Toqquşma zamanı bəzi molekulların sürəti xeyli arta bilər. Mayenin səthinə yaxın olan və kifayət qədər böyük sürət almış molekullar qonşu molekulların cazibəsinə üstün gələrək mayeni tərk edir. Mayenin sərbəst səthini tərk edən molekullar onun üzərində buxar əmələ gətirir.

Vahid zamanda mayeni tərk edən molekulların sayına **buxarlanmanın sürəti** deyilir. Buxarlanmanın sürəti hansı amillərdən asılıdır?

Şagirdləri dinlədikdən sonra təcrübəyə müraciət edirik.

1. Buxarlanma sürətinin mayenin növündən asılı olduğunu nümayiş etdirmək üçün tutqun şüşəni universal ştativin tutqacında bərkidirik.

Sonra su, benzin və spirtədən çıxarılmış firçalar eyni anda tutqun şüşələrə sürtülür.

Az bir müddətdən sonra spirtədən çıxarılmış firçanın sürtüldüyü tutqun şüşə lövhə, sonra benzindən çıxarılmış firçanın sürtüldüyü tutqun şüşə lövhə, daha sonra sudan çıxarılmış firçanın sürtüldüyü tutqun şüşə lövhədə izlərin itməsi baş verir.

Deməli, **buxarlanmanın sürəti mayenin növündən asılıdır.**

Spirt və benzinin molekulları arasındakı cazibə qüvvələri zəif olduğundan onların molekulları sürətlə buxarlanır. Onlarda daha çox molekul cazibə qüvvəsinə üstün gələrək mayeni tərk edir. Bütün mayələr, o cümlədən civə də buxarlanır. Lakin civə çox yavaş buxarlanan mayedir. Civə buxarları insanın səhhəti üçün çox zərərliyə. Ona görə civə ilə çox ehtiyatla davranmaq lazımdır. Civəni dağıtmaq və ya açıq qabda saxlamaq olmaz.

2. Buxarlanma sürətinin temperaturdan asılılığını nümayiş etdirmək üçün iki tutqun şüşə lövhələrdən biri əvvəlcədən qızdırılır və hər iki tutqun şüşə lövhələri universal ştativin tutqacından asılır. Sudan çıxarılmış firçalar tutqun şüşə lövhələrinə eyni anda sürtülür. Bir müddətdən sonra qızdırılmış şüşə lövhənin daha tez qurduğu müşahidə edilir.

Deməli, **temperaturu yüksək olan lövhədə maye sürətlə buxarlanır.**

Stəkanın birinə qaynar su, o birinə eyni miqdarda və eyni zamanda soyuq su tökülür. Bir müddətdən sonra qaynar su olan stəkanda suyun səviyyəsi aşağı düşür. Buna səbəb buxarlanmanın sürətlə baş verməsidir.

Mayələr istənilən temperaturlarda buxarlanır, çünki onun daxilində hər zaman müəyyən sayda böyük sürətlə hərəkət edən molekullar var.

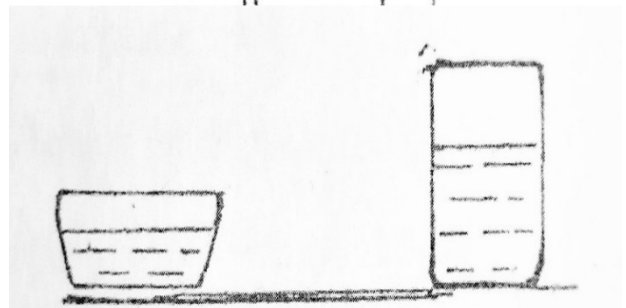
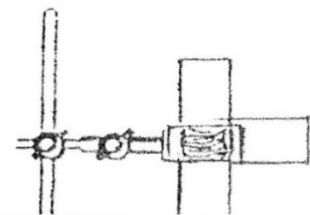
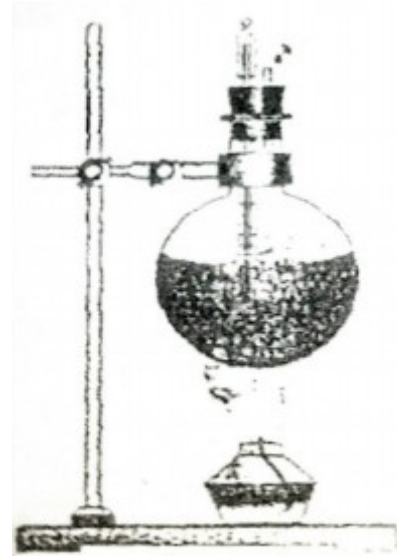
Temperaturun yüksəlməsi ilə böyük sürətlə hərəkət edən molekulların sayı artır, ona görə mayenin temperaturu yüksəldikcə buxarlanma sürətlənir.

3. Nəlbəkiyə və stəkana eyni miqdarda qaynar su tökək. Bu zaman müşahidə edirik ki, nəlbəkədəki su daha tez buxarlanır. 1-2 dəqiqədən sonra nəlbəkədəki və stəkandakı suyu bölgüləri eyni olan ayrı-ayrı menzurkalara tökürük.

M: Nə müşahidə etdiniz?

Ş: Nəlbəkədəki suyun həcmnin azaldığını müşahidə edirik.

M: Bunun səbəbi nədir?

Şagirdləri dinlədikdən sonra qeyd edirik ki, mayenin sərbəst səthinin sahəsi böyük olan zaman oradan buxarlanan molekulaların sayı artır. Ona görə də analar paltarları tez quruması üçün onu ipdə açıb səriklər. Deməli, **mayenin buxarlanma sürəti onun sərbəst səthinin sahəsindən asılıdır.**

4. İki tutqun şüşə lövhənin üstünə eyni mayedən çıxarılmış fırçanı sürmək. Onlardan birini yelpiklə yelləyək. Görərik ki, həmin şüşənin üzərindəki maye daha tez buxarlanır.

M: Bunun səbəbi nədir?

Şagirdləri dinlədikdən sonra qeyd edirik ki, mayeni tərək etmiş molekulaların bir qismi nizamsız hərəkət edərək yenidən mayeyə qayıda bilər. Külək isə maye buxarını özü ilə aparır və buxar molekulalarının mayeyə qayıtma imkanı azalır.

Deməli, **küləkli havada maye daha sürətlə buxarlanır.**

İsti çayın stəkandan nəlbəkiyə tökülməsi, isti şorbanın üfürülməsi, yelpiklə yelləmə kimi hallar buxarlanmanın sürətinə təsir edən amillərdir. Buxarlanma zamanı suyun temperaturunun artmadığını nümayiş etdirmək üçün kolbaya yarısına kimi su töküb ştativin tutqacında bərkidib, termometr keçirilmiş və buxarının çıxması üçün şüşə borusu olan mantar kolbanın ağzına salınmışdır. Yandırılmış spirt lampası ilə kolbanın suyu qızdırılır. Termometr suyun temperaturunun artdığını göstərir. Buxarlanma sürətlə əmələ gələn zaman termometr temperaturunun artmadığını göstərir.

Deməli, **buxarlanma zamanı suyun temperaturu artmır.** Bunun səbəbi belə izah edilir. Suyun buxara çevrilməsi prosesində molekulaların orta kinetik enerjisi dəyişməyəcəkdir. Molekullar arasında məsafə dəyişdiyindən molekulaların potensial enerjisi artacaqdır. Deməli, maddənin daxili enerjisi artır. Eyni temperaturda mayenin daxili enerjisi həmin kütləli buxarın daxili enerjisindən azdır. Deməli, buxarlanma zamanı temperaturun artmasının səbəbi ona verilən istilik miqdarı mayenin daxili enerjisinin artmasına və xarici təzyiqlə qüvvələrinə qarşı işin görülməsinə sərf olunur.

Sürətlə buxarlanan mayenin soyuduğunu nümayiş etdirmək üçün termometrin kürəsinə pambıq sarıyıb onu efilə isladaq. Sürətlə buxarlanan efilə termometrin kürəciyinin daxili enerjisinin bir hissəsini alır və bunun nəticəsində onun temperaturu aşağı düşür.

Bu hadisə isti yay günündə dənizdə çimərəkən sudan çıxan və ya yaş paltar geyən adamın üşüməsinə səbəb olur. Belə ki, su buxarlanan zaman bədənimizdən müəyyən qədər enerji aparmasıdır. Daha başqa bir təcrübə ilə bu hadisəni nümayiş etdirmək olar. Məsələn, əlin üstünə bir damla efilə və ya spirt damızdırmaq. Həmin anda damlanın düşdüyü yerdə soyuqluq hiss olunur. Bunun səbəbi efilə və ya spirt buxarlanan zaman əlin həmin hissəsindən enerji aparır. Ona görə damla tökülən yer soyuyur.

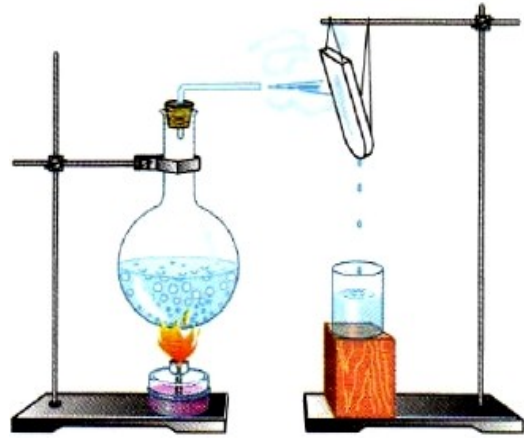
Deməli, **maye buxarlanarkən enerji udulur.**

Buxarın kondensasiyasını nümayiş etdirmək üçün içərisində yarısına qədər su olan kolbanı ştativə bərkidirik.

Kolbadan çıxan "T" şəkilli borunun qarşısında dəmir və ya mis lövhə ikinci ştativdən asaq. Kolbanın altında yandırılmış spirt lampasını qoyaq.

Bir müddətdən sonra kolbada əmələ gələn buxar qarşısında qoyulmuş lövhəyə toxunaraq kondensasiya edir. Bu zaman molekulalar bir-birinə yaxınlaşır, onların potensial enerjisi azalır və müəyyən qədər enerji ayrılır. Bu enerji hesabına müəyyən bucaq altında asılmış metal lövhə qızır.

Buxarın mayeyə çevrilməsi prosesinə kondensasiya deyilir.

Kondensasiya latınca “**kondensare**” sözündən götürülüb, sıxlaşma deməkdir. Təcrübədən görünür ki, **buxar kondensasiyası zamanı enerji ayrılır**. Enerjinin saxlanması qanununa görə bu enerji maye buxarlanarkən udduğu enerjiyə bərabərdir. Sabit temperaturda buxar kondensasiya edərkən ayrılan istilik miqdarı(kondensasiya istiliyi) da $Q=Lm$ düsturu ilə hesablanır. Havada olan su buxarı soyuyanda kondensasiya edir və kiçik su damcılarında ibarət şəh şəklində yarpaqların və otların üzərinə düşür. Buludlar da buxarın kondensasiyası nəticəsində yaranır. Dəniz, göl, çay və okeanlardan qalxan su buxarı atmosferin daha soyuq yuxarı qatlarında kiçik su damcılarında ibarət bulud əmələ gətirir.

Ədəbiyyat

1. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyeva D.Z., Fizika-8 ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Bakı: Bakı nəşr 2015
2. Əlizadə Ş.H. Fizikadan nümayiş eksperimenti Bakı: Bakı nəşr 2017
3. Ş.H.Əlizadə Kurikulum üzrə fizikadan dərs nümunələri. Bakı 2014

XÜLASƏ

Buxarlanma. Buxarlanma və kondensasiya zamanı daxilienerjinin dəyişməsi mövzusunun tədrisi zamanı müxtəlif təcrübələrdən istifadə edilmişdir. Bu təcrübələri nümayiş etdirməklə şagirdlərdə buxarın əmələ gəlməsi prosesinin, buxarlanmanın sürətinə təsir edən amillərin, kondensasiya prosesinin daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradılmışdır.

РЕЗЮМЕ

Испарение. Различные эксперименты использовались для изучения темы изменения внутренней энергии во время испарения и конденсации. Демонстрируя эти опыты, учащиеся лучше понимают процесс образования пара, факторы, влияющие на скорость испарения, процесс конденсации.

SUMMARY

Evaporation. Various experiments have been used to teach the topic of internal energy change during evaporation and condensation. By demonstrating these experience, students have a better understanding of the process of steam formation, the factors affecting the rate of evaporation, the process of condensation.

Mahmudzadə L.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr

Elmi rəhbər: Ə.M.Kərimov

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİN VIII SİNFİNDƏ “MOLEKULLARIN İSTİLİKHƏRƏKƏTİ. DAXİLİ ENERJİ” FƏSLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR

Açar sözlər: *tədris, texnologiya, molekulların istilik hərəkəti, daxili enerji*

Ключевые слова: *обучение, технологии, тепловое движение молекул, внутренняя энергия*

Keywords: *teaching, technology, thermal motion of molecules, internal energy*

Fizika tədrisində müasir təlim texnologiyaları dedikdə mətnlərlə işin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də mətnlə işin doğru şəkildə həyata keçirilməsi böyük önəm daşıyır. İnformasiyanın tam qavranılması üçün şagirdlər öyrəndiklərini başa düşməlidirlər. Metodlar şagirdlərdə çox önəmli bacarıqlardan biri olan danışıq vərdişlərini formalaşdırır.

“Molekulların istilik hərəkəti. Daxili enerji” fəslində Yeni təlim texnologiyaları (YİT) ilə həyata keçirilir. Bu yollarından biri də Keys metodudur.

Keys metodu (tematik araşdırma) Keys (ingiliscə “case” – hadisə, situasiya) hər hansı bir praktik problemin yerinə yetirilmə yollarının kollektiv və ya fərdi axtarışını araşdıran təlim materialıdır. Onun müqayisəli xüsusiyyəti real həyatdan əldə edilən faktlar əsasında problemlə vəziyyətin təsvir edilməsidir. “Molekulların istilik hərəkəti. Daxili enerji” fəslində Keys kimi elmi, publisistik, bədii, yaxud tədris vəsaitləri götürülə bilər. Keysə qoyulan tələblər:

1. Molekulların istilik hərəkəti haqqında aktual məsələlərin verilməsi.
2. Mətnin dərslərin mahiyyətinə və məqsədinə uyğunluğu.
3. Molekulların istilik hərəkətinin araşdırılmasının aparılması və həlli metodlarının axtarışı üçün kifayət qədər informasiyanın mövcudluğu.
4. Problemin müəllif dəyərləndirilməsinin olması. Müzakirənin yekunlarının sürətlə qeydə alınmasına görə qrupa təlimat və şablonun paylaşılması məqsədəuyğundur.

İnformasiyanın tam dərk edilməsinə görə şagirdlər oxuduqlarını anlamalıdırlar. Mətnlə iş metodlarının dərk edilməsi nəticəsində şagirdlər bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Bundan əlavə, verilən üsullar şagirdlərdə çox önəmli bacarıqlardan biri olan ünsiyyət qabiliyyətlərini formalaşdırır. Müəllimlərin yaxşı bildiyi Klaster, İnsert, Ziqzaq və BİBÖ üsullarından əlavə, mətnlə işin digər metodlarını təklif etmək olar:

Ardıcıl suallar metodu. Şagirdlərə mətni birlikdə dərindən oxumağa, onu fikirləşməyə yardımçı olur. Şagirdlər sıra ilə lazım olan mətni oxuyurlar. Mətni oxuduqdan sonra digər şagird oxunan yer barədə sual verir, birinci şagird onun sualının cavabını tapır. Sonra onlar funksiyalarını dəyişirlər.

Mətnə vacib sözlərin tədqiqi metodu. Vacib sözlər və söz birləşmələri təlim vasitələrini yadda saxlamağa yardımçı olur. Həmin dəstək sözlərin vasitəsi ilə mətnin əsas mahiyyətini asan yolla bərpa etmək olar. Şagirdlər “Molekulların istilik hərəkəti. Daxili enerji” fəslindəki vacib sözləri seçib onları vərəqə (dəftərə) yazırlar. Adətən, vacib ifadələr dərslikdə qalın şriftlə yazılır. Açar sözlər informasiyanın sonradan açılması üçün müəyyənləşdirilir. Seçilmiş dəstək sözlərə istinadən şagirdlərə mətnin hissəsini söyləmək təklif oluna bilər. Mətnə dair vacib sözlər şifahi cavabın əsası ola bilər.

Açar sözlər haqqında dərslərin mətninə suallar yaradılması. Həmin metod şagirdlərdə suallar düzəltmək vərdişlərini təkmilləşdirir. Şagirdlər sıra ilə mətni oxuyur, birgə açar sözləri tapır və onu dəftərə qeyd edirlər. Termin sözlərdən suallar yaradılır. Onları kiçik vərəqlərə qeyd edirlər. Şagirdlərdən biri həmin sualı oxuyur, digəri onu cavablayır. Əgər cavab doğru kimi qəbul edilirsə, vərəqin arxa hissəsinə qeyd edilir. Həmin vərəqdəki cavabı şagirdlər daha sonra mövzuya dair öz biliklərini yoxlamaq üçün işlədirlər.

Planın və köməkçi cədvəllərin yaradılması. Plan və cədvəllər vacib olanı əsas olmayanı seçməyə, mətnin əsas mahiyyətini tapmağa, hissələrin qarşılıqlı bağlılığını tətbiq etməyə kömək edir. Bunlar hər biri materialın tənzimlənməsinə gətirib çıxardır. Plan – mətnin quruluş-məzmun təşkilini (mikro mövzuların sırasını, onların qarşılıqlı bağlılığını) əks etdirən əsas bir sxemdir. Metodik üsul bu və ya başqa informasiyanın sadəcə bir neçə dəfə deyilməsinə yox, təlimi başa düşmə dərəcəsinə yönəltməyə imkan verir. Üsulun işlədilməsi şagirdlərin fərqli növ fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinə imkan verir: biri mətni oxuyur və oxuduqlarını başa salır, digəri isə mətnə dair sual hazırlayır. Həmin vaxt tapşırıqdan asılı olmayaraq hər bir şagird mətni dəqiq düşünməli, onu qruplaşdırmalı, suallar tapmalı və onlara cavab verməlidirlər. “Molekulların istilik hərəkəti. Daxili enerji” fəslinə əsasən cədvəlin yerinə yetirilməsi mətnin başlıca ideyasını tapmağa şans yaradır.

Təlim layihələri şagirdlərin birlikdə etdiyi öyrədici və yaradıcı prosesdir. Layihələr şagird vasitəsilə müstəqil, yaxud müəllimin baxışı ilə yerinə yetirilir. Layihə şagirdlərin təlim prosesinin təcrübə məsələlərin yerinə yetirilməsinə həyata keçirməyə imkan verir, onlarda münasibət və birgə iş bacarıqlarını formalaşdırır, təlim fəaliyyətini şagird üçün dinamik və mənə-

lı edir. Təlim layihələrinin fərqli tipləri vardır. Dominant fəaliyyət tipinə görə layihələr informasiyaverici, və ya tədqiqedicidir. Ardıcılığına görə qısamüddətli və uzunmüddətli olur.

“Molekulların istilik hərəkəti. Daxili enerji” fəslində yeni təlim texnologiyalardan istifadənin olduqca çox müsbət tərəfləri vardır. Bu yollarla şagirdlərin ünsiyyəti genişləndirilir, beynini fəaliyyətdə saxlayır, bilik və bacarıqlarını artırır. Metodlar şagirdlərin birgə fəaliyyətinə, sərbəst fikirlərini ifadə etməsinə yol açır. Aydın oldu ki, mövcud təlim prosesində əsasən təlim-tərbiyə prosesinin təşkili kimi mühüm tərkib hissəsinə adətən az önəm verilir. Çünki təlimin təşkilinin ancaq formal meyarlara baxılır. Müəllim işində də şagirdə aşılamağa çalışdığı dərslərin mahiyyətini başa salmaqda (yəni hansı bilik öyrədilməlidir?) əsas mövqetuttur. Lakin bununla müəllim təlim-tərbiyə fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsinin təkə birini nəzərdə tutur və təlim fəaliyyətlərində önəm daşıyan digər amilləri (necə, hansı şəraitdə) nəzərdən qaçırır. Bunlara önəm vermək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyeva D.Z. Fizika-8ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Bakı: Bakı nəşr, 2015.
2. M.Murquzov və b. Fizika. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı nəşr, 2015.
3. İsmayılov İ.N. “Ümumtəhsil məktəblərində fizika təliminin müasir texnologiyaları. Bakı, Elm, 2012.
4. Перышкин А.В. и др. Методика преподавания физики в восьмилетней школе. Изд. : Академия Пед. Наук РСФСР. М. :1963.

РЕЗЮМЕ

В статье исследую применяемые методы с учетом требований современных уроков с использованием новых информационных технологий при преподавании раздела “Тепловое движение молекул. Внутренняя энергия” в VIII классе общеобразовательной школы.

SUMMARY

Article in the 8th grade of secondary “Thermal motion of molecules, internal energy” the methods used here have been investigated taking into account the requirements for modern lessons through the use of new information technologies.

Cümşüdlü Ş.Ə.

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr
Elmi rəhbər: D.Z.Əliyeva**

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBİN VIII SİNFİNDƏ “İSTİLİK MÜHƏRRİKLƏRİ VƏ DAXİLİ YANMA MÜHƏRRİKLƏRİ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ TEKNOLOGİYASI

Açar sözlər: *termodinamika, istilik mühərrikləri, buxar turbini, daxili yanma mühərrikləri, daxili enerji, istilik miqdarı, texnika*

Ключевые слова: *термодинамика, тепловые двигатели, паровая турбина, двигатель внутреннего сгорания, внутренняя энергия, количество тепла, техника*

Key words: *thermodynamics, thermal engines, steam turbine, internal combustion engines, internal energy, amount of thermal, technique*

Respublikamızda fizika tədrisinin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələri üçün hazırlanmış mükəmməl və əsaslı bir planın, standartın tətbiqi şəraitində, həmçinin məcburi 9 illik keçid kontekstində baş verir. Orta məktəb məzunu yüksək və səmərəli istehsal texnologiyaları sahəsində müəyyən bir peşə seçməyə hazır olmalıdır: fizika,

texnika, insan və təbiət arasındakı əlaqədən xəbərdar olmaq, istilik və digər maşınlardan istifadə edərkən ətraf mühiti necə qoruyacağını bilmək və məişət alətlərindən istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmişdir. Qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll etmək üçün şagirdlər fiziki nəzəriyyəyə, xüsusən də istilik mühərriklərinin istismarı üçün əsas olan termodinamikaya yiyələnmişdirlər.

Bir çox tədqiqatçılar, orta məktəb şagirdlərinin istilik mühərriklərinin istismarının fiziki əsasları ilə tanış olmasını, sözün geniş mənasında bəşəriyyətin bütün sahələrdə sosial-mü-tərəqqi yaradıcılıq fəaliyyəti kimi təsvir olunan müasir mədəniyyətin inkişafı üçün lazım olduğunu düşünür. İstilik mühərriklərinin işinin fiziki əsasını təşkil edən termodinamik anlayışlar və qanunlar sistemi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaradır.

Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı problemi bir çox psixoloq və metodistlər tərəfindən təhlil edilmişdir. Onlar şagirdlərinin yaş xüsusiyyətlərinin anlayışlar, qanunlar və nəzəriyyələr səviyyəsində ümumiləşdirməyə imkan verdiyini, sistem və idrak metodunun birliyinə əsaslanan fiziki təfəkkürü inkişaf etdirməyi, akademik mövzu üzrə təcrübə, texnologiyanın müasir nailiyyətləri arasındakı əlaqə əsasında maraq və motivasiya formalaşdırmağın vacibliyini sübut etdilər.

İstilik mühərrikləri ənənəvi olaraq orta məktəbin səkkizinci sinif fizika kursunda öyrənilir. Birinci mərhələnin izahı zamanı istilik mühərrikləri haqqında ilkin məlumatların verilməsi, buxar turbininin və daxili yanma mühərrikinin yaradılması məsələləri ilə məhdudlaşır. Tam orta təhsil şəraitində birinci və ikinci təhsil səviyyələrində fizika kurslarının belə davamlılığının tamamilə əsaslandırıldığı bir sıra tədqiqatlar mövcuddur.

Ancaq mövcud qanuna görə doqquz illik təhsil məcburidir. Şagirdlərin müəyyən bir hissəsi üçün təhsil birinci mərhələ kursu ilə məhdudlaşa bilər. Əsas tədris proqramları fizika elementlərinin həyat bilgisi, ətraf mühit, texnologiya, təbiət elmləri kurslarında, eləcə də ibtidai siniflərdə öyrənilməsinə əhatə edir.

Bu tədris planındakı dəyişikliklər şagirdləri fizika kursunun nəzəri əsaslarına yiyələnməyə hazırlayır. Bu kursda şagirdlər müxtəlif istilik hadisələri ilə tanış olurlar. Orta məktəbin 5 və 6-cı siniflərində istilik hadisələri haqqında məlumatların verildiyi "Həyat bilgisi" fənni tədris olunur. Maddənin bir vəziyyətindən digərinə keçməsinin, istilik ötürmə növlərinin və digər istilik hadisələrinin tədqiqi orta məktəbdə istilik mühərriklərinin işinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi üçün şərait yaradır.

Son illərdə orta məktəbin fizika kursunda izoproseslərin öyrənilməsinə təklif edən bir sıra dərslər və dərslər meydana çıxmışdır. Orta məktəbdə termodinamikanın elementlərini öyrənməyə şagirdlərdə meyl vardır. Bununla birlikdə, inteqrasiya edilmiş kursların istilik hadisələrinin və orta məktəbin fizika kursunun, eləcə də istilik mühərriklərinin işinin fiziki əsaslarının öyrənilməsi metodikası araşdırılmamışdır.

Tədris praktikasında həll tələb edən bir sıra ziddiyyətlər meydana gəlmişdir:

- şagirdlərin peşə hazırlığı üçün tətbiqi fizikanın öyrənilməsinə ehtiyac duyan və orta məktəbdə istilik mühərriklərinin iş prinsipinin fiziki əsasları ilə ətraflı tanış olmayan orta məktəb məzunu;

- dördüncü, beşinci, altıncı sinif şagirdləri tərəfindən fizika elementlərinin mənimsəmə səviyyəsinin, müəyyən bir təhsil standartı və əsas məktəbdə inteqrasiya olunmuş kurslar və fizika kurslarının davamlı metodikasının inkişaf etdirilməməsi.

Bu ziddiyyətlərin əsas səbəbi orta məktəbin fizika kursunda istilik mühərriklərinin fiziki əsaslarının öyrənilməsi metodikasının olmaması hesab edilə bilər.

Tədqiqatın aktuallığı aşağıdakıları tələb edir:

- orta məktəbdə fizika kursunda istilik mühərriklərinin fiziki əsaslarını öyrənmək üçün metodikanın hazırlanması zərurəti;

- orta məktəbdə istilik mühərriklərinin fiziki əsaslarının öyrənilməsi metodikası üzrə şagirdlər üçün müvafiq xüsusi kurs hazırlanmasının zəruriliyi.

Tədqiqatın problemi istilik mühərriklərinin fiziki əsaslarının məzmununu, metodlarını və vasitələrini orta məktəb məzunları üçün müasir tələblərə uyğunlaşdırmaqdır.

Şagirdlər tərəfindən istilik mühərriklərinin fiziki əsaslarının mənimsənilməsi aşağıdakı hallarda orta məktəb məzunları üçün tələblərə cavab verəcəkdir:

- tədris materialının məzmunu termodinamikanın elementlərinə əsaslanır; nəzəriyyə, termodinamik metodlar və tətbiq olunan məsələləri əlaqələndirir; beşinci sinifin (və ya "Həyat bilgisi" kursunun), fakültativ kursun istilik hadisələri və əsas məktəbdəki fizika kursu haqqında propedevtik məlumatların davamlılığını təmin edir; həm də istilik mühərriklərinin istifadəsini və ətraf mühitin qorunmasını əks etdirir;

- termodinamika elementlərinə anlayışlar və qanunlar, sistem, tarazlıq prosesi, temperatur, daxili enerji, istilik miqdarı, qaz qanunları, termodinamikanın birinci qanunu, istilik proseslərinin istiqaməti daxildir.

Bu fərziyyəimizi yoxlamaq və həyata keçirmək üçün aşağıdakı tapşırıqlar hazırlanmışdır:

1. Orta məktəbin fizika kursunda və beşinci sinifin könüllü kursunda istilik mühərriklərinin işinin fiziki əsaslarının mövzu sahəsini müəyyənləşdirmək.

2. İstilik mühərriklərinin fiziki əsaslarının məzmununun seçmə prinsiplərini və orta məktəbin fizika kursunda və beşinci sinifin fakültativ dərslərində şagirdlər tərəfindən öyrənilməsinin metodikasını müəyyənləşdirmək.

3. Pedaqoji universitetin tələbələri üçün orta məktəbdə istilik mühərriklərinin fiziki əsaslarının öyrənilməsinə dair xüsusi bir kursun aparılması üçün təlimatlar hazırlamaq.

4. Pedaqoji təcrübə aparmaq və hazırlanmış metodoloji müddəaların praktikada tətbiqi imkanlarını araşdırmaq.

Ədəbiyyat

1. Murquzov M.İ. və b. Fizika-8 ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2015
2. M. Murquzov və b. Fizika. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakınəşr, 2015
3. Orta məktəbin 6-7-ci siniflərində fizikanın tədrisi. Bakı, "Maarif", 1987.
4. Перышкин А.В. и др. Методика преподавания физики в восьмилетней школе. Изд. : Академия Пед. Наук РСФСР. М. :1963.

РЕЗЮМЕ

В статье определены противоречия, которые необходимо разрешить при изучении физических основ работы тепловых машин, и дан ряд предложений по преодолению этих противоречий.

SUMMARY

The article identifies the contradictions that need to be resolved in the study of the physical basis of the operation of heat engines, and makes a number of suggestions to overcome these contradictions.

Soltanova Züleyxa

VII SİNİFDƏ “HƏRƏKƏTİN QRAFİK TƏSFİRİ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNİN RİYAZİYYATLA İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: *inteqrasiya, fizika, riyaziyyat, fənn, şagirdlər*

Ключевые слова: *интеграция, физика, математика, предмет, студенты*

Key words: *integration, physics, mathematics, subject, students*

Təhsildə inteqrasiya istənilən elm sahəsi üçün yüksək keyfiyyətli mütəxəssislər hazırlanmasında vacib şərtidir və eyni zamanda inteqrasiya bütün elm sahələrində vacib yer tutmuşdur. İnteqrasiya müasir zamanda sosial, mədəni və texnoloji inkişafın qlobal düşünmə formasının önəmini artırır. Tədqiqatlar göstərir ki, tədris prosesi zamanı fənlərarası inteqrasiyanın təşkili

şagirdlərdə bilik və bacarıqları daha sadə şəkildə qavranılmasına, dərslərin daha maraqlı təşkilinə və şagirdlərdə tədqiqatçılıq maraqlarının yaranması kömək edir. Belə olan zaman şagirdlər təlim gedişində müxtəlif fənlər üzrə öyrədilən bilik və bacarıqların aktiv iştirakçısı olurlar. İnteqrativliyin sayəsində şagirdlərdə ətraf aləmin qavranılmasına yaradıcı münasibət göstərən subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaranır. Bu proses o zaman reallaşır ki, təhsil pillələrində tədris olunan fənlər və onlara daxil olunan tədris vahidləri, yəni mövzular müxtəlif şəkildə deyil, əlaqəli şəkildə tədris edilsin.

Fənlərarası münasibətlər təkcə əlaqə deyil, inteqrasiya xarakterinə malik olması onun tam bir prosesə çevrilməsinə imkan yaradır və bu cür pedaqoji prosesdə müəllimlər ondan daha faydalı qaydada istifadə etmək şəraitini qazanırlar. İnteqrasiya zamanı tədris mövzularının qısa məzmunu təmin edilir, şagirdlər yüklənmir və tədris zamanına qənaət olunur.

Fənlərarası inteqrasiya sistemətiq olaraq həyata keçirilir. Təbiəti anlamaq istəyiriksə, riyaziyyatı bilməliyik. Riyaziyyat bütün elmlərin açarındır və bu fənn o qədər universaldır ki, istənilən halda istənilən mövzu ilə inteqrasiya edilə bilər. Riyaziyyat və fizika ümumiyyətlə məktəb kursunda ən çətin fənlər hesab olunur. İnsan şüurunun bütün dövrlərində bu elmi düşüncə sahələri qarşılıqlı inkişafa təkan verməklə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Fənlərarası əlaqədən istifadə etməklə fizika fənninin mövzularını onun ümumi quruluşunu pozmamaya şərti ilə riyaziyyatla əlaqələndirib reallaşdırmaq olar. Fizikanın tədrisi zamanı hər hansı bir qanunöyrənilmədən sonra onun riyazi nəticəsi verilir və ədədi qiyməti hesablanır. Mövzuların tədris prosesində fizika qanunlarının öyrənilməsi riyaziyyatla əlaqəli şəkildə əlaqələndirilsə və bu mövzular fizika dərslərində ümumi tapşırıqlar sisteminin köməyi ilə işlənilsə, bu mövzuların daha yaxşı qavranılmasına imkan yaranır. Şagirdlərin riyazi bilikləri tətbiq etmək qabiliyyəti fizika tədrisinin effektivliyini artırmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Riyaziyyat nəzəri fizikanın təməlidir. Bu o deməkdir ki, riyazi metodlardan fiziki prosesləri simulyasiya etmək və fiziki problemləri həll etmək üçün istifadə etmək olar. Təəsüf ki, fizika ilə riyaziyyatın inteqrasiyası zamanı bu tədris fənlərinin proqramlarında mövzuların uyğunsuzluğu ilə rastlaşılır. Uyğunsuzluqlar aradan qaldırılsa fənnin tədrisi zamanı şagirdlərdə çətinlik çəkməzlər.

Təbiətdə və texnologiyada baş verən prosesləri öyrənərkən bu prosesləri xarakterizə edən kəmiyyətlər arasındakı funksional əlaqələr müəyyənləşdirilir. Böyük bir ehtimalla və konkretliklə funksional asılılıq anlayışı hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Funksional asılılığın qrafik təsviri bu asılılığı ən aydın və anlaşılıqlı şəkildə ifadə edir və qrafik nümunəni açıq şəkildə göstərir. Qrafik tapşırıqlar və məsələlər şagirdlərə proses və hadisələrin mahiyyətinin dərinədən açılmasına kömək edən funksional əlaqələri ifadə edən metodu mənimsəməyə kömək edir. Qrafik tapşırıqlar və məsələlər şagirdlərdə nümunələrin şüurlu mənimsənilməsinə və anlayışların formalaşmasına kömək edir. Təbiət elmləri fənlərinin tədrisi prosesinin genişləndirilməsində onların rolu xüsusilə böyükdür, həmçinin riyaziyyat kursunda qrafik məsələlərin həlli üçün lazımi istiqamət verilir. Müasir təhsil standartının məqsədi hər bir şagirdin ölçmə nəticələrini cədvəl və qrafiklərdən istifadəsi, qrafik asılılıqları təyin etməyi göstərə bilməsidir. Koordinat metodu yalnız kinematik kəmiyyətlərin zamandan asılılıq qrafiki qurmaq ilə yanaşı həmçinin kəmiyyətlər arasında analitik əlaqə qurmağa imkan yaradır. Bu da fənlərarası inteqrasiya yaratmağa əsas verir.

“VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsviri” mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyası” mövzusu ətrafında araşdırmalar apararkən əvvəlcə fənn üzrə təlim nəticələrinin reallaşması üçün məzmun xəttini seçək. Məzmun xətləri tədris ediləcək mövzunu sistemləsdirir. Təhsilin bütün dövrləri üçün fizikanın məzmun xətləri tədrisin məqsəd və vəzifələrinə müvafiq olaraq təyin edilmişdir. Fiziki hadisələr, qanunauyğunluqlar və qanunlar – məzmun xəttində “Mexaniki hərəkət” mövzusu haqqında məlumat verilmişdir. Mexaniki hərəkət - istənilən zaman anında cismin fəzada vəziyyətini təyin etməkdir. Mexaniki hərəkəti araşdırmaq üçün bir neçə anlayışdan istifadə olunur: hesablama cismi, hesablama sistemi, maddi nöqtə, trayektoriya,

yol, yerdəyişmə, sürət və s. Cismin hərəkətinin öyrənilməsi üçün ölçüləri nəzərə alınır. Bəzən ölçüləri nəzərə almaq mümkün olmur və ona maddi nöqtə kimi baxılır. Maddi nöqtənin hərəkəti tamamilə koordinatların dəyişməsi ilə müəyyən edilir (məsələn, bir müstəvidə ikisi). Bunun tədqiqi nöqtənin kinematikasındır. Xüsusilə, maddi nöqtəni xarakteriz edən kəmiyyətlər aşağıdakılardır [1, s. 11-22]:

Traektoriya – maddi nöqtənin hansı xətt üzrə hərəkət etdiyini;

Yol - hərəkət trayektoriyasının uzunluğudur;

Yerdəyişmə - hərəkət trayektoriyasının başlanğıc və son nöqtələrini birləşdirən istiqamətlənmiş düz xətt parçasıdır;

Sürət - vahid zamandakı yerdəyişməni göstərir;

Mexanik hərəkət qrafik olaraq təmsil olunur və bu hərəkəti xarakterizə edən kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar qrafik şəklində təsvir olunur.

VII sinifdə tədris zamanı ilk növbədə dərsin mövzusunun seçmək lazımdır. Dərsin mövzusu - VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsiri”dir. “Hərəkətin qrafik təsiri” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərə mövzusunun izahı verildikdən sonra ölçü vahidlərindən istifadə edərək asılılıq qrafiki qurmaq lazımdır. Bu asılılıq qrafiklərinin qurulmasında VII – sinif riyaziyyatın V fəsil tədris vahidinin müəyyən mövzularından istifadə edilir. “Funksiyanın verilməsi üsulları” mövzusunun nəzər salsaq görərik ki, funksiya riyaziyyatın əsas anlayışlarından biridir və qrafik şəklində verilir. Hər hansı bir funksional asılılığı qurmaq üçün qrafiklərdən istifadə olunur. Deməli hərəkətin qrafik təsiri verdikdə funksional asılılıqdan istifadə edilməlidir.

Hərəkəti təsvir edərkən hərəkət növlərini də qeyd edək:

Düzxətli bərabərsürətli hərəkət

Düzxətli dəyişənsürətli hərəkət

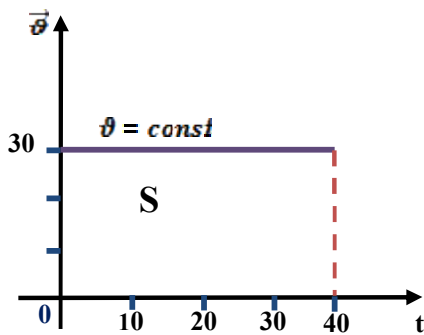
Çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkət

Qarşıya belə bir sual çıxır - hərəkətin qrafik təsiri dedikdə nə nəzərdə tutulur? Çox vaxt “Mexaniki hərəkətləri” xarakterizə edən kəmiyyətlər, asılılıqlar qrafik şəklində təsvir olunur. Qrafik deyəndə kordinat müstəvisində iki ox, “x” və “y” oxu nəzərdə tutulur. Xətt funksiyanın düsturundan istifadə etməklə qrafiklər qurulur. Qrafikdə verilən fiziki hadisəni, fiziki düsturu riyaziləşdiririk. Məsələn götürək [2, s. 9]. :

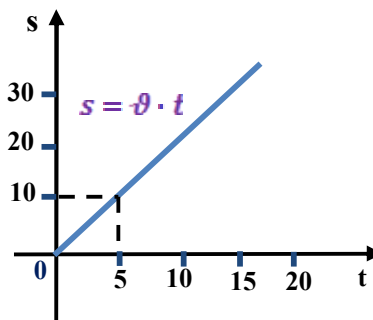
$$s = \vec{v} \cdot t$$

s –gedilən yol, \vec{v} - sürət, t – zamandır. Bu hərəkətin hərflərlə təsviridir. Əgər müəllim şagirdlərə riyazi funksiyaları əlaqələndirib qrafik asılılıqları qurmağı izah edərsə şagirdlər bunu asanlıqla anlayar. Bütün bunlara əsaslanaraq hərəkətin növlərinin qrafiklə təsviri verilir.

Düzxətli bərabərsürətli hərəkətin qrafik təsvirinə baxaq və sürətin (\vec{v}) zamandan (t)-dən asılılıq qrafikini quraq. Eyni zamanda yolun zamandan asılılıq qrafikində qurmaq olar. Hər ikisi “Düzxətli bərabərsürətli hərəkət”in təsviridir. Bu prosesləri fənlərarası inteqrasiyanın köməyi ilə həll olunur. Yəni fizikanın riyaziyyatla inteqrasiyası metodu reallaşdırılır.

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Mövzunun tədrisi prosesində hər iki qrafiki qurulur. Sürətin zamandan asılılıq qrafiki qurulub. (Şəkil 1.) $v = \text{const}$, yəni sürət sabitdir, zaman dəyişdikcə sürət dəyişmir. Sürətin qrafiki zamanoxuna paralel olur. Qrafikdə düzbucaqlı fiqur alınır. Düsturdan istifadə edilərək gedilən yol tapılır.

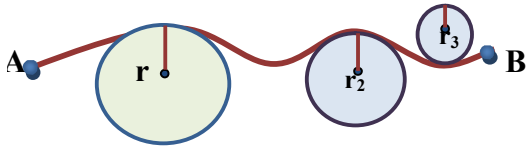
$$s = \vec{v} \cdot t = 30 \cdot 40 = 1200m$$

Həmçinin qrafikdə əmələ gələn fiqurun sahəsini tapırıq. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, gedilən yol düzbucaqlının sahəsinə bərabərdir.

Eyni zamanda gedilən yolun zamandan asılılıq qrafiki çəkilir (Şəkil 2). Bərabərsürətli hərəkətdə yol qrafiki kordinat başlanğıcından keçən düz xətdir. Burada gedilən yol (s) zamanla (t) düz mütənasib asılıdır. Yəni zaman artdıqca gedilən yolda artır. Burada riyazi hesablamalar aparsaq verilən ədədlərdən istifadə etsək hər bir zamana uyğun gedilən yolu tapa bilərik. Verilən hər bir ədədlərə uyğun fiqurlar alınır. Bu fiqurların sahəsini hesablayıb axırda cəmləyib gedilən yolu tapa bilərik. Təyin edilmiş kəmiyətlərdən istifadə edərək buradan sürəti də tapmaq olar. Düzxətli dəyişən sürətli hərəkətdə isə hərəkət düz xətt üzrə gedir, lakin sürət dəyişir.

Bu mövzulara uyğun verilən tapşırıqlar və məsələlərdə riyazi hesablamalarla həyata keçirilir.

Hərəkətin növlərindən biri də “Çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkət” – dir. Həyatda həmişə düz xətt üzrə hərəkət etmək mümkün deyil, yollarda müəyyən əyriliklər olur elə buna görə də əyrixətli hərəkəti çəkmək və “Çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkət” -i öyrənmək olar.

Nə qədər əyrixətli hərəkət olsada onun üzərində yarımçevrələr mövcuddur. Bunun üçün çəkilən əyrixət üzrə kiçik çevrələr çəkək. Hər bir çevrənin radiusu var. Həndəsədən bizə məlum olan çevrə fiqurundan istifadə edirik və çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkəti öyrənirik. Çevrə üzrə hərəkət periodikdir, bunun üçün period şagirdlərə izah olunmalıdır. Yenədə riyazi üsullardan istifadə etməklə sistem tənlik qurmaq və riyazi yollarla bu tənliyi həll etmək olar [4, c. 32-33].

Müəllim tədrisin gedişində həm hərəkətin təsvirini verir, həm də dərslərin gedişi zamanı şagirdlər hərəkətin növləri arasında müqayisələr aparır, onların hərəkət tənliklərini yazır, kəmiyyətlər arasında əlaqə yaradır və asılılıq qrafikləri qurur, yəni bütün bunları riyaziyyata əsaslanaraq onları başa salır. Şagirdlər fizika kursundan hər hansı bir məsələni səhv başa düşmələri çox vaxt funksional asılılıqların təhlilini, riyazi tənliklərin tərtib edilməsi düzgün mənimsənilməməsindən irəli gəlir. Fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin riyazi modelləri fizikada problemlərin həllində tətbiq etmək bacarıqları formalaşdırılır və funksional asılılıqları qurmaqda, hesablamalar aparmaqda heç bir çətinlik çəkmirlər. Bu mövzulara uyğun verilən tapşırıqlar və məsələlərdə riyazi hesablamalarla həyata keçirilir. Həmçinin müəllim fizikanın riyaziyyatla inteqrasiyası zamanı təlimin texniki vasitələrindən istifadəsi şagirdlərdə dərslərin qavranılmasına əlverişli şərait yaradır [2, s. 21].

Fizika və riyaziyyatın müasir səviyyədə özünəməxsusluğunun özü bu fənlərin məktəblilərə öyrədilməsinə inteqrasiya olunmuş yanaşma tələb edir. VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsviri” mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyasından istənilən qədər misallar gətirmək olar. Bu mövzunun tədrisinin riyaziyyatla əlaqələndirilməməsi mümkün deyil. Həm hərəkətlərin növlərinin təsvirində, fiziki düsturların hesablanmasında, xətti funksiyaların qurulma-

sında şagirdlərin riyazi biliklərinə istinad edilir. Bu hərəklərin təsvirində və öyrənilməsində cəbri çevrilmələrin və həndəsi konstruksiyaların sintez şəklində reallaşdırılır [3, c. 12].

Riyaziyyat və fizika dərslərində qazanılan bilikləri birləşdirməyə çalışdıq. Fənn müəllimi tədris zamanı onları, yəni fənləri bir biri ilə düzgün əlaqələndirməlidir, şagirdlərdə idraki maraq yaratmalıdır. Həmçinin şagirdlərə riyazi funksional asılılıqları fiziki təsvirlərlə əlaqəli olduğunu başa salmalı və fiziki anlayışların formalaşdırılması üçün riyaziyyatın güclü bir vasitə olduğunu dərk etdirməlidir. Bütün fizika kursu, mexanikadan atomun quruluşuna qədər olan hadisələrin qrafik təsvirləri ilə doludur. Riyaziyyatda qrafiklər konkret proseslərlə heç bir əlaqəsi olmadan öyrənilir, fiziki hadisələri öyrənərkən onların konkretləşdirilməsi həyata keçirilir. Riyazi terminlərə güvənmək fiziki biliklərin yeni tərəflərini üzə çıxarır. Riyaziyyat ümumi fiziki qanunları və fiziki hadisələri kəşf etmə metodlarını ifadə etmək üçün bir aparat təmin edir və fizika da qarşıya yeni problemlər qoyaraq riyaziyyatın inkişafına təkan verir. İnteqrasiya olunmuş dərslər nəzərə çarpacaq dərəcədə tətbiq olunan bir oriyentasiyaya malikdir və yüksək idraki marağa səbəb olur[5, c. 32].

Ədəbiyyat

1. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyev R.M., Əliyeva D.Z. Fizika 7. Müəllimlər qüçün metodik vəsait. -Bakı, Bakınəşr. -2014, –144 s.
2. Murquzov M.İ., Abdurazaqov R.R., Əliyev R.M., Əliyeva D.Z. Fizika 7. Dərslik. - Bakı, Bakınəşr. -2014, –144 s.
3. Браже Т.Г. Интеграция предметов в современной школе. // Литература в школе. – 1996. – № 5. – С. 150–154.
4. Генике Е.А., Чапко Е.Е. Как построить интегрированный курс (в школе). // География в школе. – 1994. – М.: 4. – С. 40.
5. С.А.Генкин, И.В.Итенберг, Д.В.Фомин. Ленинградские математические кружки: пособие для внеклассной работы. Киров, издательство «АСА», 1994г. -272с.

XÜLASƏ

Tədqiqatda VII sinifdə “Hərəkətin qrafik təsiri” mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyası tədqiq edilmişdir. Fənlərarası inteqrasiya – müxtəlif fənlərin bəhs etdiyi bilik və bacarıqların sintezi, eyni zamanda bir fənnə daxil olan anlayışların və metodların digər fənnin tədrisi zamanı istifadəsidir. Bu inteqrasiya ayrı-ayrı fənlər arasında məntiqi əlaqələr yaradır. Həmçinin fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin təbiət və cəmiyyət haqqında əlaqəli şəkildə qurulmuş biliklərin qavranılmasını stimullaşdırır.

РЕЗЮМЕ

В исследовании исследуется интеграция преподавания темы «Графическое описание движения» с математикой в седьмом классе. Однако компьютеризация процесса обучения, наряду с несомненными положительными достижениями, порождает и ряд серьезных, по сути, отрицательных проблем. Междисциплинарная интеграция - синтез знаний и навыков, обсуждаемых разными предметами, а также использование концепций и методов, включенных в один предмет, при преподавании другого предмета. Эта интеграция создает логические связи между отдельными субъектами. Междисциплинарная интеграция также стимулирует понимание студентами взаимосвязанных знаний о природе и обществе.

SUMMARY

The study explores the integration of teaching the topic "Graphic description of movement" with mathematics in the seventh grade. However, the computerization of the learning process, along with undoubted positive achievements, gives rise to a number of serious, in fact, negative problems. Interdisciplinary integration is the synthesis of knowledge

and skills discussed in different subjects, as well as the use of concepts and methods included in one subject when teaching another subject. This integration creates logical connections between individual actors. Interdisciplinary integration also stimulates students' understanding of interrelated knowledge of nature and society.

Soltanova Z.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

$\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}-\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ KRİSTALLARININ ALINMA TEXNOLOGİYASI

Açar sözlər: *termomaterial, polikristal, monokristal, termoqramma, rentgen-faza analizi*

Ключевые слова: *термический материал, поликристаллический, монокристалл, термограмма, рентгенофазовый анализ*

Key words: *termal material, polycrystalline, single crystal, thermogram, X-ray phase analysis*

$\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ və $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ polikristalları tərəfimizdən birbaşa əritmə üsulu ilə sintez edilmişdir. Sintez prosesini aparmaq üçün təmizlik dərəcəsi müasir tələblərə cavab verən vismut, stibium, tellur və selen elementlərindən istifadə olunmuşdur. Bu kimyəvi elementlərin mühüm fiziki-kimyəvi parametrləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 1

Elementlərin fiziki-kimyəvi parametrləri

Kimyəvi element	Atom nömrəsi	Atom kütləsi a. k. v	Atom radiusu Å	İon radiusu Å	Valentlik	Elektron konfigurasiyası	Ərimə temperaturu K
Se	34	78, 96	1, 40	1, 98	+4	$4s^2 3d^{10} 4p^4$	490
Sb	51	121, 76	1, 59	1, 40	+3	$4d^{10} 5s^2 5p^3$	903, 9
Te	52	127, 60	1, 60	1, 36	+4	$4d^{10} 5s^2 5p^4$	722, 7
Bi	83	208, 98	1, 70	1, 46	+3	$4f^{14} 5d^{10} 6s^2 6p^3$	544. 5

Polikristalların sintezi üçün lazım olan komponentlər BJIP-2 markalı tərəzidə (dəqiqlik dərəcəsi $\sim 10^{-5}$ q) çəkilərək daxili diametri 18÷22 mm, uzunluğu 150÷200 mm olan kvars ampulalara doldurulur. Bundan sonra ampulanın havası vakuum nasosu vasitəsi ilə sorularaq ($\sim 10^{-4}$ mm c. st.) qaynaq edilir. Havası sorulmuş və içərisinə stexiometrik tərkibdə çəkilmiş komponentlər tökülən kvars ampula CYOJI-2 markalı elektrik sobasında şaquli istiqamətdə yerləşdirilir.

Sintez prosesi iki mərhələdə aparılır: birinci mərhələdə ampulanın temperaturu $3\div 5^{\circ}\text{C}/\text{d}ə\text{q}$ sürəti ilə 500°C -yə qədər qızdırılır və bu temperaturda 5÷7 saat saxlanılır, ikinci mərhələdə ampulanın temperaturu $2\div 3^{\circ}\text{C}/\text{d}ə\text{q}$ sürəti ilə stibiumunun ərimə temperaturuna qədər qaldırılaraq bu temperaturda 8÷10 saat saxlanılır. Bütün bu proseslərdən sonra elektrik sobası öz ətaləti üzrə otaq temperaturuna qədər soyudulur. Sintez edilmiş polikristallarda homogenliyi tam təmin etmək üçün ampulalar reduktor sistemi bərkidilmiş digər elektrik sobasında bir neçə saat çalxalanır.

$\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ və $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ monokristallarını yetişdirmək üçün əsasən ən əlverişli metod kimi Bricmen metodutətbiq edilmişdir. İstifadə etdiyimiz eksperimental qurğu aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- şəffaf pəncərəli hermetik şkaf;
- ampulanın sürətini təmin edən reduktorlu elektromotor;
- arasında diafraqması olan iki zonalı elektrik sobası;
- zonaların temperaturunu təmin edən avtotransformator və stabilizatorsistemləri;
- alümel-xromel termocütləri və KCI-4potensiometri.

Monokristalı yetişdiriləcək bütün polikristallar sintez zamanı yaranan şlaklardan təmizlənir, yenidən həvəngdəstədə toz halına salınır. Toz halına salınmış polikristal xüsusi tex-

nologiya ilə yuyulmuş, kimyəvi şkafda qurudulmuş, nisbətən kiçik daxili diametrlili (8–10mm) kvarts ampulalara doldurulub, havası vakuüm nasosu ilə 10^{-4} mmc. st. qədər sorularaq ağzı qaynaq edilir. Ampulanın aşağı ucu-nun konus şəkliində olması yetişən monokristal üçün rü-şeymin yaranmasına səbəb olur.

$\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ və ya $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ polikristalılı doldurulmuş, yuxarı qarmağı reduktor sistemə bərkidilmiş, aşağı qarmağından yük asılmış konus ucluqlu kvarts ampula elektrik sobasının yüksək temperaturlu yuxarı hissəsində yerləşdirilir. Həmin zonanın temperaturu polikristalın ərimə temperaturundan $\sim 50^\circ\text{C}$ çox seçilir və ampuladakı maddə əridilərək maye halına salınır. Sonra reduktor sistemi işə salınır, ampula tədricən aşağı zonaya tərəf hərəkət etdirilir. Aşağı zonanın temperaturu polikristalın ərimə temperaturundan $\sim 50^\circ\text{C}$ az olur və ampulanın iki zona arasındakı hərəkət sürəti 2 mm/saat qiymətində seçilir. Elektrik sobasının daxilində konveksiyanı qarşısını almaq və kəskin temperatur qradienti yaratmaq üçün iki zonanın sərhədində keramik diafraqma yerləşdirilir.

Beləliklə, tərəfimizdən Bricmen metodu ilə yetişdirilmiş monokristalların bircinsliliyini, geniş temperatur intervalında eyni fazalı olub-olmamasını yoxlamaq üçün fiziki-kimyəvi təhlil aparılmışdır. Kompleks fiziki-kimyəvi təhlilə sintez edilmiş maddələrin diferensial termik, rentgenoqrafik analiz metodları daxildir.

Diferensial termik analiz qurğusu aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- hermetik elektrik sobası;
- elektrik sobasını qidalandıran avtotransförmator və stabilizator sistemləri;
- polad silindrik içlik;
- Stepanov ampulları;
- xromel-alümel termocütü;
- Dür qabı;
- H-307/2 markalı ikikoordinatlı özüyazan qurğu.

Tədqiq olunan kristal maddə diametri 8 mm, alt oturacağında yuvacıq olan kvarts ampulaya doldurularaq havası 10^{-4} mm c. st. qədər sorulub qaynaq edilir və polad içliyin birinci silindrik deşiyinə yerləşdirilir. Həmin formalı ikinci Stepanov ampulasına etalon maddə kimi Al_2O_3 tozu doldurulur və polad içliyin ikinci silindrik deşiyinə yerləşdirilir. X-A termocütləri isə ampullaların yuvacıqlarına taxılır. Termocütlərin digər qaynaq olunmuş ucları içərisinə buzlu su tökülmüş kolbadan keçərək H-307/2 markalı ikikoordinatlı özüyazan qurğunun X və Y girişlərinə qoşulur. Qurğunun X oxu temperaturu, Y oxu entalpiyanı göstərir. Bu metodla alınmış termoqrammalardan məlum olur ki, geniş temperatur intervalında heç bir faza keçidi müşahidə edilmir.

Cədvəl 4

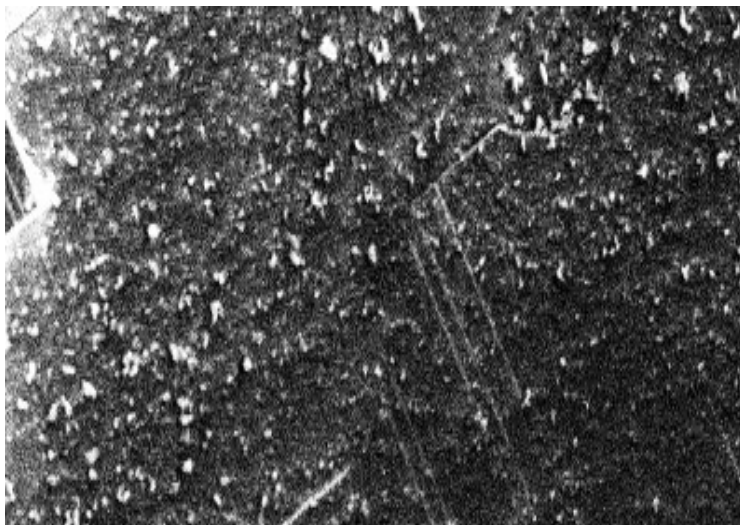
Sintez edilmiş polikristallarının ərimə temperaturları

Bərk məhlulun tərkibi, at. %	Ərimə temperaturu, $^\circ\text{C}$
$\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$	567
$\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$	578

Sintez edilmiş kristallarda faza çevrilmələrinin olub-olmaması, defektlərin kristal qəfəsdə yarada biləcək deformasiyalar və gərginliklər rentgen-faza analizi (RFA) vasitəsi ilə müəyyən edilmişdir. Tədqiq edilmiş bütün nümunələrin rentgen-faza analizi Brukerfirmasının (Almaniya) istehsalı olan D8ADVANCE difrakto-metrində aparılmışdır. Difraksiya yazılışları $10^\circ < 2\theta < 70^\circ$ bucaq intervalında, CuK_α şüalanmasında, otaq temperaturunda aparılmışdır.

Renqen-faza analizinin nəticələri göstərir ki, nə $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$, nə də $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ kristalında ərimə temperaturuna qədər qızdırdıqda heç bir faza keçidi baş vermir, struktur və qəfəs parametrlərində əsaslı dəyişikliklər müşahidə edilmir.

ZEISS firmasının istehsalı olan elektron mikroskopunda alınmış elektron təsvirlərinin (Şəkil 1) təhlili göstərir ki, $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ və $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ kristal-ları bincisliyi bütün səth boyu təmin olunur.

Ədəbiyyat

1. Э.П.Домашевская и др. Получение, определение состава и термоэлектрических свойств тройных твердых растворов $(\text{Bi}_x\text{Sb}_{1-x})_2\text{Te}_3$ // Конденсированные среды и межфазные границы. 2014, **16**, №4, с. 406-417.
2. L.D.Hicks. Phys. Rev. B. , 1993. V. 7, №13. P. 12727-12731.
3. А.Я.Нашельский. Технология полупроводниковых материалов. 2 изд. М., 1986.
4. И.В.Гасенкова, Т.Е.Свечникова. // Доклады VII Межгосударственного семинара «Термоэлектрики и их применения». Санкт-Петербург, 2002, с. 145-150.

XÜLASƏ

Tədqiqat işində $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ - $\text{Bi}_{0.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ polikristalları birbaşa əritmə üsulu ilə sintez edilmiş, alınan polikristalların kompleks fiziki-kimyəvi analizi aparılmışdır. Tədqiqatışində $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ və $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ polikristalları tərəfimizdən birbaşa əritmə üsulu ilə sintez edilmişdir. Sintez prosesini aparmaq üçün təmizlik dərəcəsi müasir tələblərə cavab verən bismut, stibium, tellur və selen elementlərindən istifadə olunmuşdur. Sintez prosesi iki mərhələdə aparılır $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ və $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ monokristallarını yetişdirmək üçün əsasən ən əlverişli metod kimi Bricmen metodu tətbiq edilmişdir. Sintez edilmiş kristallarda faza çevrilmələrinin olub-olmaması, defektlərin kristal qəfəsdə yarada biləcək deformasiyalar və gərginliklər rentgen-faza analizi (RFA) vasitəsi ilə müəyyən edilmişdir. ZEISS firmasının istehsalı olan elektron mikroskopunda alınmış elektron təsvirlərinin (Şəkil 1) təhlili göstərir ki, $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ və $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ kristal-ları bincisliyi bütün səth boyu təmin olunur.

РЕЗЮМЕ

Поликристаллы $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ - $\text{Bi}_{0.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ синтезированы методом прямого плавления в рамках исследований, проведен комплексный физико-химический анализ полученных поликристаллов. Поликристаллы $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ и $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ были синтезированы нами методом прямого плавления. Для проведения синтеза использовались элементы висмута, сурьмы, теллура и селена, чистота которых соответствует современным требованиям. Процесс синтеза проводится в два этапа, в основном метод Брикмана использовался как наиболее подходящий для выращивания монокристаллов $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ и $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ Наличие фазовых переходов в синтезированных крис-

таллах, деформации и напряжения, которые могут вызвать дефекты в кристаллической решетке, были определены методом рентгенофазового анализа (РФА). Анализ электронных изображений, полученных на электронном микроскопе производства ZEISS (рис. 1), показывает, что кристаллы $\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ и $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ расположены по всей поверхности.

SUMMARY

$\text{Bi}_2\text{Te}_{2.82}\text{Se}_{0.18}$ - $\text{Bi}_{0.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ polycrystals were synthesized by direct melting method, complex physicochemical analysis of the obtained polycrystals was carried out. $\text{Bi}_{2.82}\text{Te}_{0.18}$ and $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ polystyrene was synthesized. Bismuth, stibium, tellurium and selenium elements, the purity of which meets modern requirements, were used to carry out the synthesis process. The synthesis process is carried out in two stages. The Bricman method was mainly used as the most suitable method for growing $\text{Bi}_{2.82}\text{Te}_{0.18}$ and $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ single crystals. The presence of phase transitions in the synthesized crystals, the deformations and stresses that defects can cause in the crystal lattice were determined by X-ray phase analysis (RFA). Analysis of the electronic images obtained in the electron microscope manufactured by ZEISS (Figure 1) shows that the crystals of $\text{Bi}_{2.82}\text{Te}_{0.18}$ and $\text{Bi}_{1.26}\text{Sb}_{0.74}\text{Te}_3$ crystals are provided along the entire surface.

Hüseynli Həsən

Elmi rəhbər: f.r.e.d., prof. V.İ.Nəsirov

FİZİKA MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA BƏRK CİSMLƏRİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ ÖYRƏDİLMƏSİ ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ

Orta məktəblərdə fizika kursunda, elektromaqnit dalğaları 11-ci siniflərdə tədris olunur. Bu dalğaların arasında, rentgen şüaları özünə xas olan mühüm xüsusiyyətlərə görə digər dalğa növlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Rentgen şüalarını, alman fiziki Vilhelm Konrad Rentgen tərəfindən 1895-ci ildə katod şüalarını öyrənərkən kəşf edilmişdir. Rentgen borusundan cərəyan keçərkən əmələ gələn, gözlə görünməyən və flüoressensiya yaradan bu şüalar demək olar ki, bütün cisimlərdən keçə bilir. Bu gözə görünməyən şüalar kəşf olunduğu gündən bəşəriyyət üçün qaranlıq olan bir sıra gizlinləri aşkara çıxarmağa imkan vermiş və həyatımızın bir sıra sahələrinə nüfuz etmişdir. Rentgen şüalarının təbiəti kvant nəzəriyyəsi ilə izah edildiyindən onun orta məktəblərdə tədrisi məlumat xarakterlidir. Rentgen şüalarının orta məktəblərin fizika kursunda qismən tədris olunmasının əsas səbəbi onlardan ictimai həyatın müxtəlif sahələrində geniş istifadə edilməsidir.

Orta məktəbdə fizikanı tədris edən müəllimlər bu gözə görünməyən şüalar haqqında kifayət qədər biliyə malik olmalı, yeri gəldikdə isə bu biliyi şagirdlərə öyrətməyi bacarmalıdır. Orta məktəb şagirdlərində rentgen şüaları və onun təbiətinin öyrənilməsinə marağı gücləndirmək üçün onlara bu şüaların tətbiqləri barədə geniş məlumatlar verilməlidir. Bu şüaların geniş kütləyə məlum olan tətbiqləri var. Bunlar həmin şüaların tibb və kristal quruluşunun tədqiqinə tətbiqləridir.

1. Kriminalistikada tətbiq olunan yazıların təhlili rentgen şüaları vasitəsilə dəqiq surətdə aparılır. Məsələn, tədqiq olunan yazının eyni qələmlə, eyni müəllifin yazıb, yazmadığı rentgen şüaları ilə dəqiq təyin oluna bilər. Əgər yazı eyni qələmlə yazılıbsa, o yazıların rentgen şüalarını udma qabiliyyəti eyni olmalıdır. Müxtəlif qələmlərdən alınan izlər udma qabiliyyəti üçün müxtəlif qiymətlər verəcəkdir. Bu fərq çox kiçik olacaqdır. Belə kiçik fərqləri müşahidə etmək üçün nisbətən böyük dalğa uzunluqlu rentgen şüalarından istifadə olunur.

2. Rentgen şüalarının köməyi ilə böyük sənət əsərlərinin keyfiyyətini, onun saxta olub-olmamasını müəyyən edirlər. Bu şüalar çəkilən rəsm əsərinin hansı müəllifə aid olduğunu təyin edə bilər.

3. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan alət, əşya və metal sikkələrin, o dövrün sənayesində rənglərin hazırlanması texnologiyasının və tərkibinin öyrənilməsinə rentgen şüaları tətbiq oluna bilər.

4. Kristal təşkil edən elementar qəfəsdə atomların düzülüşü və koordinatları təyin edilir, kristal qəfəsində yerləşən atomların forması və onlar arasındakı kimyəvi əlaqə müəyyən oluna bilər.

5. Kristalda atomların istilik rəqslərinin amplitudunun anizotropluğu müəyyən edilir. Burada həm harmonik və həm də anharmonik rəqslər nəzərdə tutulur.

6. Kristal defektləri, quruluşun mozaikliyi bu şüalar vasitəsilə tədqiq olunur. Bundan başqa kristalda temperatur və təzyiğin təsiri ilə baş verən quruluş çevrilmələri, onun mexanizmi və kinetikasi tədqiq olunur.

7. Müxtəlif kristal quruluşuna malik maddələrin qarışıq və ərintilərində faza analizi aparılır. Verilmiş bərk və maye halında maddənin kristallıq dərəcəsi, onu təşkil edən atom və ya molekulların düzülüşündə yaxın və ya uzaq nizamın mövcudluğu və səviyyəsi, qaz halı üçün isə molekulun quruluşunun öyrənilməsi də bu şüaların köməyi ilə təyin oluna bilər.

Hüseynli H.Ə.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistr
Elimi rəhbər: prof. V.İ. Nəsirov

RENTGEN ŞÜALARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Acar sözlər: *roentgen şüaları, tormuzlanan roentgen şüaları, xarakteristik roentgen şüaları, rentgenoqrafiyası*

Ключевые слова: *рентгеновские лучи, рентгеновские лучи с торможением, характеристические рентгеновские лучи, рентгеновские лучи*

Key words: *X-rays, characteristic x-rays, white x-rays, x-ray radiography*

Fizika tarixində XIX əsrin sonu bir sıra görkəmli kəşflərin edilməsi ilə əlamətdardır ki, bu kəşflər bəzi fiziklərin dünyagörüşlərində elmi inqilab yaratdı. Rentgen şüalarının kəşfi məhz belə kəşflərdəndir. 1895-ci il noyabrın 8-də alman fiziki K. Rentgen gözə görünməyən qəribə xassəli şüalar kəşf etmişdir. Bu kəşfə səbəb qazların elektrik keçirməsinin və katod şüalarının tədqiqi olmuşdur. Bu şüaların kəşfinin tarixi aşağıdakı kimidir.

Konrad Rentgen seyrəldilmiş qazlardan elektrik cərəyanı keçərkən qazın işıqlanmasını müşahidə etmişdi. O, nasosla borunun havasını sorub, ondan çox yüksək gərginlikli cərəyan buraxaraq qazın işıqlanmasını müşahidə etmişdi. Yorulmuş alim, gecə öz təcrübəsini yekunlaşdırıb laboratoriyadan çıxdıqdan sonra yadına düşür ki, qurğunu cərəyan mənbəyindən ayırmayıb. Rentgen qaranlıqda geri qayıdarkən qaz boşalması borusundan bir az aralı qəribə mavi işıq gördükdə təəccüblənir. O, qurğunu cərəyan mənbəyindən ayırdıqdan sonra həmin işıqlanmanın kəsidiyini müşahidə etdi. Qurğunu cərəyan mənbəyinə yenidən qoşduqda kristalların işıqlanması müşahidə olundu. Rentgen qalın kitabla borunu kristallardan təcrid etdikdə belə bu işıqlanma zəifləməyirdi. O, müəyyən edir ki, borudan çıxan «yeni» şüalar kitabdan asanlıqla keçə bilər və zəifləməyir. Rentgen ekranın flüoressensiya verməsinin naməlum «X» şüaları vasitəsilə baş verdiyi mülahizəsini irəli sürür. Rentgen başa düşür ki, boşalma borusunda qaz boşalması zamanı güclü keçmə qabiliyyətinə malik olan şüalanma yaranır. O, müəyyən edir ki, yeni şüalanma, katod şüalarının borunun şüşə divarına dəyən yerində meydana çıxır. Yeni şüalar yüksək enerjili katod şüalarının istənilən maneə tərəfindən - xüsusi halda metal elektrodlar tərəfindən tormozlandıqda yaranır. K. Rentgen «X» şüaların sirrini öyrənərkən qəribə fotosəkillər çəkir.

Beləliklə, Rentgen şüalarının sədası bütün dünyaya yayılır. Bu şüaların xassələrinə görə müxtəlif tətbiq sahələri barədə camaat arasında çoxlu şayiələr yayılır. Onlar qorxurdular ki, Rentgen şüalarının köməyi ilə onların fikirlərini oxumaq, divar arxasından onların mənzillərinə baxmaq mümkün olacaqdır. Bəzi qəzetlər hətta Rentgen şüaları ilə müayinə olunmağı əxlaqsızlıq, ədəbsizlik olduğunu elan etdilər. Lakin onlar bilmirdilər ki, bu şüalar gələcəkdə təbabətin görünən gözü olub, milyonlara şəfa verib, onları ölümdən xilas edəcəkdir. Rentgenin kəşfi elm aləmində elə maraqlı doğurdu ki, dünyanın bir çox ölkələrinin laboratoriyalarında onun təcrübəsini təkrar etməyə başladılar. Moskvada P.N.Lebedev, Petroqradda isə A.S.Popov rentgen şüaları üzərində eksperimentlər apardılar. Kembridcə C.Tomson rentgen şüasının qazlardan elektrik cərəyanı keçərkən ionlaşdırma qabiliyyətini öyrəndi və onun bu tədqiqatı sonralar elektronun kəşfinə gətirib çıxartdı. Rentgen şüalarının kəşfi fizikanın sonrakı inkişafına böyük təsir göstərmiş, xüsusən radioaktivliyin kəşfinə səbəb olmuşdur. Rentgen şüaları xəstələrin müayinə və müalicəsinin əvəzsiz vasitəsinə çevrildi, Rentgen şüalarının texnikada və həyatda tətbiqləri elmdə yeni dövrün açılmasına səbəb oldu. Məhz bundan sonra atomun quruluşunun tədqiqinə başlandı. Atom və molekulların kristal daxilində düzülmə qaydasının müəyyən edilməsi rentgen şüalarının köməyi ilə mümkün oldu. Alimin kəşfi çox yüksək qiymətləndirilərək o, bu işinə görə dünyada birinci olaraq fiziklər arasında Nobel mükafatına (1901) layiq görülmüşdür. Rentgen şüaları güclü nüfuz edici xassəyə malik olmaqla müxtəlif materiallardan sərbəst keçə bilir. Katod şüalarının qarşısına metal maneə yerləşdirdikdə isə, elektronların onunla toqquşması nəticəsində şüalanma daha da güclənir. İrəlində qeyd etdiyimiz kimiki, rentgen şüaları 0,1-100 nm dalğa uzunluğuna malik elektromaqnit şüalarıdır.

Rentgen şüaları yüklü zərrəciklərin tormozlanması zamanı (bütöv spektr) və ya elektronların atomun bir enerji səviyyəsindən digərinə keçməsi zamanı yaranır (xarakteristik rentgen spektri). Bu şüaları rentgen şüa borusunda yaratmaq mümkündür. Rentgen şüaları, elektromaqnit dalğalarının şkalasında spektrin qamma şüalanma ilə ultrabənövşəyi şüalanma arasındakı dalğalar diapazonunda yerləşir.

Dalğa uzunluğu

$\lambda > 2 \text{ \AA}$ olan Rentgen şüaları sərt olaraq sərt Rentgen şüaları,

$\lambda < 2 \text{ \AA}$ olan Rentgen şüaları yumşaq adlanır.

Rentgen şüaları mənbəyi təkcə rentgen borusundan ibarət deyil. Rentgen borusu ilə yanaşı radioaktiv izotoplar rentgen şüalarının mənbəyidir. Radioaktiv izotoplardan alınan rentgen şüalarının intensivliyi rentgen borusu vasitəsi ilə alınan rentgen şüalarının intensivliyindən dəfələrlə kiçik olur. Günəş və digər kosmik obyektlər Rentgen şüalarının təbii mənbələridir. Rentgen şüalarının spektri onların yaranma mənbəyindən asılı olaraq kəsilməz (bütöv) və xətti (xarakteristik) ola bilər. Kəsilməz spektr elektronların hədəf atomları ilə toqquşması nəticəsində yaranır. Xətti spektr hədəf atomlarının ionlaşdırılması nəticəsində alınır. Rentgen şüaları gözlə görünür. Onları yalnız göstərdikləri təsirinə görə müəyyən etmək olar. Rentgen şüaları metallardan, qeyri-metaldan, üzvi maddələrdən keçə bilir. Bu səbəbdən rentgen şüaları tibbdə, texnikada istifadə olunur.

Yeni şüaların canlı orqanizmlərin daxilinə nüfuz edə bilməsi xüsusiyyətindən tibbdə (1896-cı il 11 Yanvar) tarixində istifadə olunmağa başlandı.

XIX əsrin sonlarına qədər insana heç bir fiziki xətdən yoxun etmədən onun daxili orqanlarına və sümüklərinə baxmağı hətta əməliyyat etmədən müalicə etməyin mümkünlüyü fikri bəlkə də çox az adamın ağına gəlmişdi. Müasir dövrümüzdə isə artıq saysız hesabsız tədqiqat və müayinə üsulları mövcudd olsa da rentgen müayinəsi bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. X-şüaları bədən daxil olmaqla qatı cisimlərdən keçə bilən bir elektromaqnit şüalanma forması olmaqla müxtəlif obyektlərə sıxlığına görə az və ya çox dərəcədə nüfuz edir. Tibbdə rentgen şüaları bədəndəki sümüklərin və digər quruluşların şəkllərinə baxmaq üçün istifadə olunur. Qeyd edək ki xəstəlikləri təyin etmək üçün istifadə olunan bir çox rentgen növü var.

-Mamografi, döş xərçəngini aşkar etmək üçün istifadə edilən bir növ rentgenoqrafiyadır.

-Kompüter tomoqrafiyası (KT) rentgenoqrafiyanı kompüterlə işləmə ilə birləşdirərək üç ölçülü rentgen görüntüsünü yaratmaq üçün bədənin kəskin hissələrinin ətraflı şəkillərini (skanerlərini) yaradır.

-Fluoroskopiyaya rentgen şüaları və flüoresan ekranla bədənin hərəkət edən və ya real vaxt rejimindəki quruluşlarını öyrənmək üçün istifadə olunur, məsələn ürəyin döyünməsinə görmək. Həzm proseslərini və ya qan axını görüntüləmək üçün udulmuş və ya vurulmuş kontrast maddələrlə birlikdə istifadə edilə bilər.

Bədənin bir hissəsinin rentgen görüntüsünü əldə etmək üçün bir xəstə elə yerləşdirilir ki, bədənin rentgen edilən hissəsi rentgen mənbəyi ilə rentgen detektoru arasında olsun. X-şüalar bədənə keçdikdə, rentgen şüalarının keçdiyi toxuma növündən asılı olaraq şəkillər qara və ağ çalarlarda görünür.

Məsələn, sümüklərinizdəki kalsium onları daha sıx edir, beləliklə daha çox radiasiya alır və rentgen şüalarında ağ görünür. Beləliklə, bir sümük qırıldıqda, qırıq xətt rentgen filmində daha açıq sümük içərisində qaranlıq bir sahə kimi görünəcəkdir.

İstifadə olunan ən çox yayılmış rentgen forması, aşkarlamaq və ya diaqnoz qoymaq üçün istifadə edilə bilən rentgenoqrafiyadır.

Rentgenoqrafiya üsulu ilə [Sümük qırıqları, infeksiyalar (sətəlcəm kimi), kalsifikasiya (böyrək daşı və ya damar kalsifikasiyası kimi), bəzi şişlər, oynaqalarda artrit, diş problemləri, ürək problemləri (konjestif ürək çatışmazlığı kimi), qan damarlarının tıxanması, həzm problemləri xarici əşyalar (məsələn, uşaqlar tərəfindən udulan əşyalar)] və.s aşkar edilir.

Bildiyimiz kimi fizika kursu orta məktəblərdə pilləli [6-9] və [10-11] şəkildə həyata keçirilir. Orta məktəblərdə fizika proqramında Elektromaqnit dalğaları, Elektromaqnit dalğaları şkalasına (təqdimat dərəcəsi) cəmi 2 saat vaxt verilir. Bu elektromaqnit dalğaları təkcə 11-ci sinifdə tədris olunur. Əgər 9-cu sinifin sonunda bu dalğalara (elektromaqnit dalğaları və rentgen şüalarına) 1 saat ayrılıbsaydı daha məqsədə uyğun olardı. Çünki bu şüalara şagirdlər həyatda daha çox rast gəlirlər. Sümüklərin sinması, hər hansı bir xəstəliyin aşkara çıxarılmasında bu şüaların adını eşidirik. Həmçinin biz bilirik ki müasir təlim metodlarının əsas məqsədi şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Beləliklə rentgen şüaları şagirdlərin təfəkkürdə formalaşması daha asan olardı.

Ədəbiyyat

1. E.Eyvazov, V.Nəsirov. Kristalloqrafiyaya giriş, Bakı, 1994
2. K.Məmmədov. Rentgen şüaları və onların tətbiqləri, Bakı, 1963
3. A.Məhərrəmov və b. Kristalloqrafiya və kristallokimya, Bakı, 2008
4. V.Nəsirov, G.Aslanlı. Kristallar aləmi, Bakı, 2008.

XÜLASƏ

Orta məktəb şagirdlərində rentgen şüaları və onun təbiətinin öyrənilməsinə marağı gücləndirmək, habelə şagirdlərdə bu şüalar haqqında məlumatların möhkəmləndirilməsi üçün onlara bu şüaların tətbiqləri barədə geniş və lazımı məlumatlar verilməlidir. Bunun üçün fiziki müəllimliyi ixtisası qazanan tələbələr bu məlumatlar ətraflı və dərinlən yiyələnməlidirlər.

РЕЗЮМЕ

Чтобы повысить интерес старшеклассников к изучению рентгеновских лучей и их природы, а также укрепить знания учащихся об этих лучах, им следует предоставить обширную и необходимую информацию о применении этих лучей.

SUMMARY

In order to increase the interest of high school students in the study of X-rays and its nature, as well as to strengthen students' knowledge about these rays, they should be given extensive and necessary information about the application of these rays.

VI-IX SİNİFLƏRDƏ FİZİKANIN TƏDRİSİNDƏ STEM-dən İSTİFADƏYƏ DAİR

Açar sözlər: *STEM, dərs, vasitə, texnologiya, sinif, şagird, model, fənlər*

Ключевые слова: *STEM, урок, инструмент, технология, класс, модель, предметы*

Key words: *STEM, lesson, tool, technology, class, model, objects*

Müasir dövrdə dünyada insanların həyatında təhsilin əhəmiyyəti və rolu durmadan artır və təhsil vacib sahə kimi elmin inkişaf və tərəqqisinə çevrilir. Eyni zamanda dünyada elm və texnologiyanın sürətli inkişafı insandan kreativ bacarıqlar tələb edir. Şagirdlər öz yaradıcı bacarıqları ilə həyatda rastlaşdıqları hər hansı problemin həlli üçün müasir texnologiyanın inkişafını izləməli və texnoloji vasitələrdən istifadəni reallaşdırmalıdır. Həmçinin şagirdlərdə dəqiq elmlərə marağı artırmaq, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya fənləri üzrə təcrübə bacarıqları aşılamaq vacibdir. Bu prosesləri reallaşdırmaq üçün fənlərin əlaqəsindən ibarət dərs modelinin qurulması vacibdir. Bu dərs modeli STEM dərs modelidir. Orta məktəbdə STEM – dərs modelini ibtidai sinifdən başlamaq və ali məktəbdə davam etdirmək son dərəcə məqsədəuyğundur. STEM – fərqli fənlərin bilik və bacarıqlarının inteqrasiyasıdır. STEM təhsilinin son illərdə geniş yayılması, aparılan işlərin sayının artmasına səbəb oldu və bu təhsili mütəxəssislər gələcəyin təhsili adlandırır. STEM - Elm, Texnologiya, Mühəndislik, və Riyaziyyatdan şagird sorğusu, dialoq və tənqidi düşünməyə rəhbərlik etmək üçün giriş nöqtəsi kimi istifadə edən öyrənməyə yanaşmadır.

Ümumtəhsil orta məktəblərində fəal təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə motivasiyasının inkişafına, maraq və bacarıqlarının formalaşmasına səbəb olur. Tədris prosesinin istiqamətlərindən biri məktəblərdə VI-IX siniflərdə şagirdlərin yaradıcı inkişafı üçün şərait yaradılmalı və bu inkişaf üçün idarəetmə modelinin qurulmasıdır. Müasir dövrdə şagirdlərin intellektual bacarıqlarının formalaşdırmaq üçün yeni yanaşmalar lazımdır. Müəllimin vəzifəsi şagirdləri yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafı üçün düşündürücü fəaliyyəti təşkil etməkdən ibarətdir.

VI-IX siniflərdə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında STEM texnologiyasının effektivliyi təsdiqləmək müəlliflər tərəfindən təklif olunan psixoloji və pedaqoji proqramın əsasını təşkil edir. STEM tədris proqramı ümumtəhsil orta məktəblərində şagirdlərə fənlərarası və tətbiqi bir yanaşma ilə dərs keçmək fikrinə əsaslanır [1, s. 41]. Dörd fənnin hər birini ayrı-ayrılıqda öyrənmək əvəzinə, STEM onları tək bir öyrənmə yoluna inteqrasiya edir. STEM təhsili elmi metodların, texniki tətbiqəmələrin, riyazi modelləşdirmənin, mühəndis dizaynının istifadəsinə imkan verir. STEM təlimi şagirdlərin bacarıqlarını artırmaq üçün yeni bir səviyyəyə çıxmağını təmin edən yenilikçi bir layihədir. Onun köməyi ilə iqtisadi cəhətdən müstəqil və rəqabətə davamlı bir ölkə olmağımızı təmin edəcək mütərəqqi bir kadr bazası qura biləcəyik. STEM - mövzu üzrə inteqrasiya olunmuş öyrənmə metodudur. VI-IX sinif şagirdlərinin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında STEM texnologiyasının effektivliyi təsdiqlənib. STEM texnologiyasının tədris prosesinə tətbiqi əsasında VI-IX sinif şagirdlərinin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirilir, təlimin müqayisəli təhlili aparılır. Ümumtəhsil məktəblərinin VI-IX sinif proqramı ilə müqayisədə STEM texnologiyalarına əsaslanan layihə məktəblilərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. STEM layihə şagirdləri yalnız bilik və bacarıqları deyil, həm də bilik qazanma qabiliyyəti ilə maksimum dərəcədə təmin etmək üçün tədris prosesini təşkil etməkdir. Ümumtəhsil orta məktəblərində STEM layihəsinin tətbiqi elmi və texniki biliklərin reallaşdırılması, tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafı, şagirdlərdə özünə inam yaratmaq, aktiv ünsiyyət və ko-

manda işi, texniki fənlərə marağın inkişafı, layihələrə yaradıcı və yenilikçi yanaşmalardan ibarətdir. Dərslərdə tez-tez STEM layihəli fəaliyyət metodundan istifadə edərək, şagirdlərin diferensiyaya münasib sərbəst işləməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Bu metodun başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, bu təlim zamanı şagirdlərin biliklərin müstəqil əldə edilməsi bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına istiqamətlənir.

STEM layihələrindən bəhs etdikdə dörd sahə yalnız bir-biri ilə sıx əlaqəli deyil, üst-üstə qurulur. Burada riyaziyyat və fizika, texniki yaradıcılıq üçün əsas ola bilər. Mühəndislər fizika biliklərindən fiziki nəzəriyyələri yoxlamaq üçün lazım olacaq yüksək texnoloji cihazlar yaratmaq üçün istifadə edə bilərlər. Pedaqoji eksperimentin nəticələrinin işlənməsi riyazi metodlarından istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Fizika bu sahədə mühəndislik və ya robototexnika kimi yeni istiqamətlərin inkişafı üçün əsas bir mövzudur. Fizikadakı irəliləyişlər yeni mühəndislik avadanlıq qurğularının inkişafı və ya texniki yeniliklərin yaradılması üçün təkan ola bilər. Ümumtəhsil orta məktəblərində STEM layihəsinin tətbiqi zamanı fizika ilə qurulan əlaqələr, təcrübələrin aparılması, hər hansı bir fiziki proseslərin reallaşması, müasir avadanlıqlarla işləməsi şagirdlərin marağına səbəb olur və onlarda gələcək peşə seçimində mühüm rol oynayır. VI-IX sinif şagirdləritəcrübələri sınaqdan keçirərək standart olmayan çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi öyrənirlər. Bu cür təhsil, şagirdlərin yaradıcılıq bacarığını üzə çıxarır, eyni zamanda öz inkişaf yollarını axtarmasına şərait yaradır [2, s. 42].

STEM - dərslərində şagirdlər dizaynlarını gerçəkləşdirə bilmək üçün əllərində olan bir çox material və alətdən istifadə etməlidirlər, bu avadanlıqdan istifadə imkanlarına sahib olmalıdırlar və bununla yanaşı onlar mühəndis dizaynı prosesindən xəbərdar olmalıdırlar. Şagirdlər layihələri boyunca həmçinin riyazi hesablamalar aparmaq bacarığına sahib olmalıdırlar.

STEM dərslərində uyğun “Böyük Fikir” adlı layihə hazırlayaq. Layihədə məqsəd şagirdləri Nyutonun 3 qanunu haqqında məlumatlandırmaq, hərəkət anlayışlarının tətbiqidir. Bir çox elm dərslər 5E dərslər planı modelindən istifadə edilərək öyrədilir: məşğul olun, araşdırın, izah edin, izləyin və qiymətləndirin. Bu dərslər planı modelini şagird üçün müxtəlif öyrənmə imkanları və strategiyaları daxil etməyə imkan verir. Müəllim tərəfindən bu dərslər modelinin hər mərhələsində şagirdlərə konsepsiya və məzmunla görə ən yaxşı şəkildə anlama biləcəkləri strategiyalar müəyyənləşdirilir. Əsasən “Qüvvə və hərəkətlər”, “Yerin cazibə qüvvəsinə” diqqət yetirilir. Bunu nəzərə alaraq şagirdlər qüvvələrin növlərini və cazibə qüvvəsinin hərəkətli obyektlərə təsirlərini araşdıracaqlar. Şagirdlər qüvvələrin bir cismin hərəkətini necə təsir göstərəcəyini, sürətini artırma və ya azalda biləcəyini, istiqamətini dəyişdirəcəyini və sükunət obyektini hərəkətə gətirdiyini öyrənirlər. Modellər, araşdırmalar, tədqiqatlar və mühəndislik və dizayn prosesi vasitəsilə şagirdlər cazibə qüvvəsinin bir cismin hərəkətinə təsir göstərən sabit bir qüvvə olduğunu öyrənirlər. Nyutonun ikinci qanunu mühəndis mexanikasında riyaziyyatın çox hissəsinin təməlini qoyur. $F=ma$ tənliyini istifadə edərək mühəndislər bir cismin vəziyyətini, sürətini modelləşdirə bilər və ya cisim üzərində hərəkət edən qüvvələri öyrənmək üçün bu qiymətləri ölçə bilərlər. Konstruksiyaların dizaynında mühəndislər bina və körpülərin tikintisində təsir edən qüvvələrin hesablanması Nyutonun ikinci qanununu tətbiq edirlər.

STEM təhsili –novator bir təhsil konsepsiyası olub şagirdləri elm və texnologiyası sürətli inkişafda olan dünya üçün hazırlayır. STEM təhsili tənqidi düşünməyi öyrədir, elmi savadlılığı artırır və yeni nəsillə novatorlar və ixtiraçılar yetişdirir. Yaxın gələcəkdə dünyada kəskin çatışmazlıqlar olacaq: İT mütəxəssisləri, proqramçılar, mühəndislər, yüksək texnoloji sənaye mütəxəssisləri və s. Bio və nano texnologiyalar sahəsində mütəxəssislərə xüsusilə tələbat olacaqdır ona görə də şagird və tələbələrimizi bu prosesə hazırlamalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Авдеева Т.И. STEM-образование: история и современность // Наука и инновации – современные концепции: сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума. Уфа, 2019. С. 41–43.

2. Тен А.С. Новые тренды в современном образовании. // Наука и инновации – современные концепции: сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума. Уфа, 2018. С. 42.

Mikayilzadə T.Y.

VI-IX siniflərdə fizikanın tədrisində STEM-dən istifadəyə dair

XÜLASƏ

Tədqiqatımızda məqsəd ümumtəhsil orta məktəblərinin VI-IX siniflərdə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında STEM dərslərinin rolunu araşdırmaqdır. Şagirdlər öz yaradıcı bacarıqları ilə həyatda rastlaşdıqları hər hansı problemin həlli üçün müasir texnologiyanın inkişafını izləməli və texnoloji vasitələrdən istifadəni reallaşdırmalıdır. Bu prosesləri reallaşdırmaq üçün fənlərarası əlaqədən ibarət dərslər modelinin tədrisi vacibdir. Bu dərslər modeli STEM dərslər modelidir.

Микаилзаде Т.Ю.

Об использовании STEM в преподавании физики в VI-IX классах

РЕЗЮМЕ

Целью нашего исследования является изучение роли уроков STEM в развитии творческих способностей учащихся VI-IX классов общеобразовательных школ. Ученики должны использовать свои творческие навыки, чтобы следить за развитием современных технологий и использовать технические средства для решения любых проблем, с которыми они сталкиваются в жизни. Чтобы реализовать эти процессы, важно создать модель урока, состоящую из взаимосвязи предметов. Эта модель урока представляет собой модель урока STEM.

Mikayilzadə T.Y.

On the of STEM in the teaching of physics in grade VI-IX

SUMMARY

The aim of our research is to study the role of STEM lessons in the development of creative abilities of students in grades VI-IX of secondary schools. Students should use their creative skills to keep up with the advancement of modern technology and to use technical aids to solve any problems they face in life. To implement these processes, it is important to teach a lesson model consisting of connecting objects. This lesson model is a STEM lesson model.

Osmanova Leyla Cabir qızı
FTT kafedrasının II il magistrantı

FİZİKANIN TƏDRİSİNDƏ VİRTUAL LABORATORİYA PROQRAMLARI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

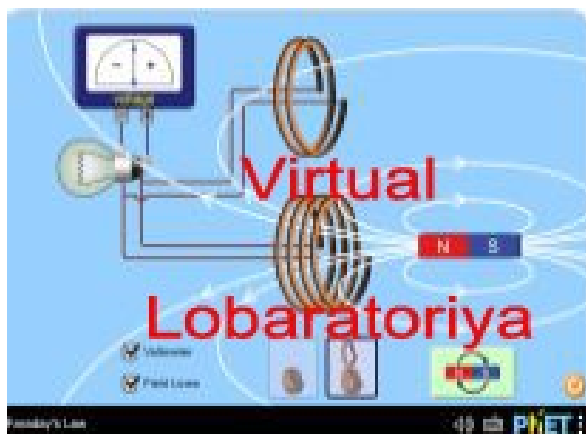
Açar sözlər: *fizika tədrisi, virtual laboratoriya proqramı, Edison5, timsah fizikası 401*

Ключевые слова: *преподавание физики, программа виртуальной лаборатории, Edison5, crocodile physics 401*

Keywords: *physics teaching, virtual labs, Edison5, crocodile physics 401*

Dünyanın bugünkü durumu, yəni yaranmış pandemiya şəraiti bizimdə respublikamıza ciddi təsirini göstərir. Bu təsir həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil prosesindən də yan keçməmişdir. Bu baxımdan yeganə çıxış yolu yalnız müasir informasiya texnologiyalarından düzgün, sistemli və intensiv istifadədir. Məktəbdə tədris olunan fənlər içərisində fizikanın tədrisində YİT-dən istifadə imkanları daha genişdir. Bu baxımdan bir sıra İnternet resursları kimi Virtual laboratoriya proqramları və işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu laboratoriya işlərindən istifadə edərkən şagirdləri dərslər daha həvəslə yanaşır, onlarla birgə tədris tədqiqatları aparmaq imkanları genişlənir. Bu vasitələr şagirdləri müstəqil laboratoriya işləri aparmağa

həvəsləndirir, onların öyrənmə marağını yüksəldir. Bu faktların təmin edən yüksək səviyyəli simulyasiyalardır. Bunlar həm də konseptual öyrənməyə şərait yaradır. Laboratoriyalar mühəndislik, səhiyyə elmləri, texniki elmlər və təbiət elmləri kimi bir çox sahələrdə təhsilin ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Laboratoriya təcrübələri, şagirdlərin nəzəri olaraq tədris olunan hadisələri müşahidə etmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, laboratoriya tətbiqetmələri ilə öyrənənlərə gerçək faktlar, hadisələrlə təcrübə qazanma imkanı verilir. Bütün bu səbəblərdən laboratoriya təcrübəsi tələb edən fənlərin bilik və nəzəriyyəyə əsaslanan digər fənlərdəki fərqli olduğunu söyləmək olar.

Ənənəvi laboratoriya şəraitində öyrənənlərin təcrübələrini həyata keçirmək üçün məhdud vaxtları var. Virtual laboratoriyalar bu zaman məhdudiyyətini aradan qaldırır və öyrənənlərə lazımı tempdə işləmək imkanı verir. Öyrənənlərə eksperimental qurğular yaratmaq, fərqli ssenariləri sınaqdan keçirmək, təcrübələri təkrarlamaq və səhvlərinin nəticələrini görmək üçün rahatlıq təklif edir. Beləliklə, öyrənənlər təcrübələr tərtib etməkdə, nəticələri analiz etməkdə və şərh etməkdə daha rahat ola bilərlər. Virtual laboratoriyaların ucuz, maraqlı və interaktiv olması və səhvlərdən yarana biləcək təhlükələrdən qaçınması kimi bir çox faydası var. Bununla birlikdə, öyrənənlərin virtual laboratoriyaların və ya təcrübələrin istifadəsi ilə bağlı dəstəyə və rəhbərliyə ehtiyacları olsa da, öyrənənlər dərhal lazımı akademik və texniki dəstəyin göstərilməsi ilə daha çox təcrübələrinə diqqət yetirə bilərlər.

Virtual Laboratoriyalar şagirdlərə onlayn olaraq elmi təcrübələr aparmaq imkanı təqdim edir. Uzaqdan idarə olunan laboratoriyalar ucqar ərazilərdə həqiqi avadanlıqlarla təcrübə aparmaq imkanı verir. Virtual laboratoriyalar elmi avadanlıqları simulyasiya edir və onlardan istifadə edib təcrübə qazanmağımızı təmin edir. Öyrənənlər fərdi olaraq virtual laboratoriyalarda çalışırlar. Digər tərəfdən, öyrənənlərin təcrübələrdəki nəticələrini bölüşə biləcəyi və yaşadları ilə əməkdaşlıq edə biləcəyi öyrənmə mühitlərinin təmin edilməsi onları daha da öyrənməyə və təcrübə etməyə sövq edəcəkdir. Virtual laboratoriyaların bütün bu üstünlüklərinə baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən hələ də ənənəvi laboratoriya tətbiqetmələrinə zəif bir alternativ olaraq görülür. Bunun ən vacib səbəbi şagirdlərin həqiqi laboratoriya vasitələri ilə işləyə bilməməsidir. Bu səbəbdən, bəzi tədqiqatçılara görə, virtual laboratoriyalar yalnız ənənəvi laboratoriyalara dəstək materialı kimi istifadə edilməlidir.

Virtual laboratoriya proqramları, şagirdlərin alternativ konsepsiyalarını elmi konsepsiyalara çevirmək üçün də geniş istifadə olunduğundan akademik müvəffəqiyyətlərinin artırılmasına xidmət edir. Virtual mühitlərin tədris prosesində, ibtidai təhsildən ali təhsilə qədər bir vasitə olaraq istifadə edilməsinə imkan verdiyindən akademik müvəffəqiyyətə və konseptual öyrənməyə müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir. Bundan əlavə, virtual mühitlərin araşdırıcı, konstruktiv və real həyat hadisələri xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə təqdim edən bir quruluşa sahib olduğu açıq aydın görünür. Eyni zamanda şagirdlər ətraf mühitdə təsvir edilmiş öz düşüncə məhsullarını bölüşmək imkanına sahib olurlar.

Fizika tədrisindəki simulyasiya təcrübələri sayəsində şagirdlər mövzuları daha qısa müddətdə öyrənirlər, həmçininəndərsə olan marağın artdığı tam aydın görünür. Orta təhsil səviyyəsində fizikanın tədrisində, virtual laboratoriya proqramından istifadəmüvəffəqiyyətin artmasına səbəb olması şübhəsizdir.

Konstruktiv öyrənmə nəzəriyyəsinə əsaslanan virtuellaboratoriya proqramları vasitəsilə hazırlanmış tədris mühitləri, ənənəvi tədris mühitindən daha təsirli olur. Şagirdlərin kompüter simulyasiyaları, fizikanı daha dərinədən başa düşülərək anlaması problemlərini həll edən və

funksional anlayışı asanlaşdırən bir tədris vasitəsidir. Ona görə də respublika məktəblərində fizikadan virtual laboratoriya proqramlarına ehtiyac ön plana çıxır. Ancaq fizika dərslərində bu cür proqramların həyata keçirilməsi, məktəblərdə çalışan müəllimlərin bu sahədəki biliklərinin daha da artırılmasını tələb edir. Xüsusilə virtual laboratoriya proqramlarını seçmək, onlardan istifadə etmək və kursda tətbiq etmək, şagirdlərlə işin düzgün təşkili və istifadə ediləcək metodlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün virtual laboratoriya proqramları, iki fərqli şəkildə tətbiq olunur.

Bu kontekstdə həyata keçirilən işlər daxilində; hədəf auditoriya, tədqiqat mövzusu və tədqiqat məqsədləri nəzərə alınmaqla istifadə ediləcək virtual laboratoriya proqramının seçilməsində aşağıdakı meyarların nəzərə alınmasıdır:

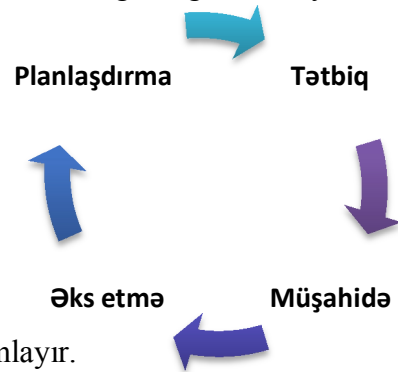
- ❖ Orta məktəb şagirdləri üçün uyğunluğu (yaş, mədəniyyət və s.);
- ❖ Tətbiq ediləcək mövzunun məqsədlərini, məzmunu və təcrübələrini əhatə etmək;
- ❖ Tədris planına uyğun dizayn xüsusiyyətləri (simvol, düymə, rəng, forma və s.);
- ❖ İstifadə baxımından hədəf auditoriyası üçün uyğunluğu.
- ❖ Məktəblərdə virtual proqramlar tətbiq edən müəllimlərin; tətbiq etmə mərhələlərində qarşılaşdığı problemlər, şagirdlər üzərində faktiki təsirlərini əvvəlki və sonrakı vəziyyətlə müqayisə etmək imkanının yüksək olması.

Virtual laboratoriyaları təhsildə tətbiq edən müəllimlər tərəfindən qavrayışlar arasındakı fərqlərin nəzərə alınmaması təhsil tədqiqatlarının praktikada cavab tapmasını çətinləşdirir. Bundan əlavə, müəllimlərin çoxu virtual laboratoriyaların lazımlı olduğunu görsə də, yeni tədqiqatlardan xəbərsizdirlər, laqeyd mövqedə qalırlar və tətbiqlərdən uzaqdırlar.

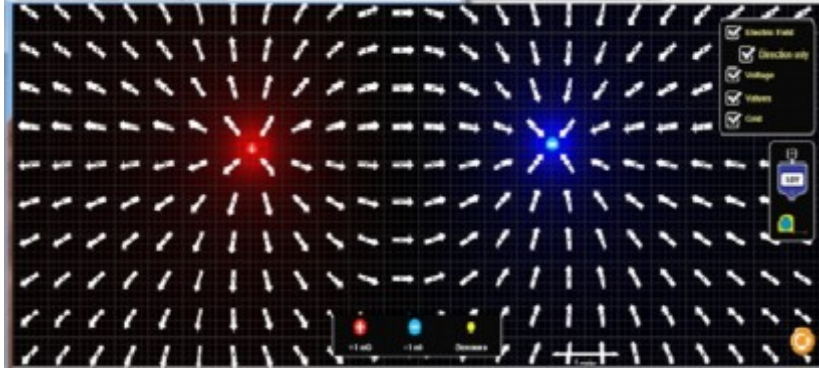
Bu işdə tədqiqatçı rolu daha çox əhəmiyyət qazanır və tədqiqat metodlarından biri olan fəaliyyətin araşdırması tətbiq olunmalıdır. Bu kontekstdə tədqiqatın mahiyyəti, virtual laboratoriyadan istifadə edilən işlərin qiymətləndirilməsi əsas götürülməlidir.

"Tətbiqin tədqiqi" əsas götürüldüyü üçün bəzi tədqiqatçılar 4 addımdan ibarət fəaliyyət modelindən istifadəyə daha çox üstünlük verirlər. Bu metodlar bir-birini tamamlayır.

Bu baxımdan İnternetdə geniş yayılmış bir sıra virtual proqramları vardır ki, bunların bəziləri haqqında qısa məlumat verməyi məqsədə müvafiq hesab etdik. Bunlardan bir də **Edison 5-dir**. Designsoft şirkəti tərəfindən istehsal olunan orta və ali təhsil proqramlarında "Fizika" fənni üçün laboratoriya mühiti təmin edən ödənişli bir proqramdır. Proqram bir kompüter şəbəkəsində eyni anda birdən çox istifadəçi ilə işləmək imkanı verir, həmçinin nümünə təcrübələri əsasında istifadəçilərə təcrübələrin necə yaradılacağı barədə animasiyalar təqdim edir və işləmək imkanı verir (şəkil2). Bu proqram, inkişaf edən texnologiyaya uyğun olaraq, 3 ölçülü bir görüntü effekti yarada bilir. Tədqiqatda istifadə olunan virtual laboratoriya proqramlarının əsas məlumatları və ekran görüntüləri aşağıdakı şəkildə göstərilir. (www.designwareinc.com/edison).

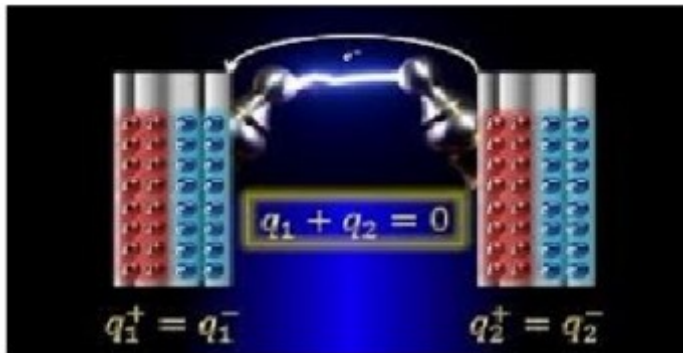
Şəkil-2

Şəkil-3 Yüklər arası qarşılıqlı təsirin əyani əks edilməsi

İkincisi, Crocodile Physics 401 proqramıdır. Fizika proqramına daxil olan əksər mövzular bu proqramla işlənərək əks edilmiş ödənişli bir proqramdır. Bizim tədqiqatımıza uyğun olan mövzuların da (Cisimlərin Elektriklənməsi. Elektrik yükü. Atomun quruluşu. Elektriklənmənin təbiəti, Keçiricilər və dielektriklər, Elektrostatik induksiya, Elektroskop, Elektrometr, Elektrik yükünün saxlanması qanunu, Elektrik sahəsi. Elektrik sahəsinin intensivli və s) bir qismi bu proqram vasitəsilə işləməkmükün olduğundan eksperiment vaxtı bunlardan istifadə etməyə çalışdım.

Bundan başqa proqram istifadəçiyə üç ölçü cisimləri ilə hər hansı bir təcrübənin qurulması, qeyd edilməsi, qrafiki və riyazi təhlili imkanı təklif edir. Bundan əlavə müəllimlər üçün nümunə kurs məzmunu və sınaq dərsləri mövcudur. (<http://www.crocodile-clips.com/>).

Şəkil 3: Yüklər arasında boşalmaya aid Crocodile Physics 401'e ait ekran görüntüsü

Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən tətbiq etmə müddətində aparılan müşahidələrdən əldə edilən nəticələr aşağıdadır.

➤ Şagirdlərə göstərilən nümunə sxemlərindən başqa, proqram vasitəsilə istədikləri təcrübə qurğularından istifadə edə bilərlər.

➤ Proqram şagirdlərin yaradıcılığını artırır və dərsi əyləncəli hala gətirir.

➤ Proqramlar mövzunu vizuallaşdıraraq real həyatla birləşdirdiyindən, motivasiyasını artırır.

➤ İstifadə olunan proqramlar Elektrik yükü. Elektrik sahəsi bölməsini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Faydalılığı baxımından proqramlar obyektlərin, səs effektlərinin, obyekt menyusunun düzəldilməsi imkanlarına malikdir.

➤ Yaranan təcrübələrin sayı və çeşidi gözəniləndən çoxdur.

➤ Yaradılan təcrübə qurğuları şagirdlərin düşüncələrinə və hətta şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin inkişafı əsaslanır.

Tədqiqat çərçivəsində əldə edilən nəticələr qiymətləndirildikdə, fizika tədrisində virtual laboratoriya proqramların istifadəsində nəzərə alınması lazım olan xüsusiyyətlər belə ifadə edilə bilər:

✚ Müəllimlərin təbii tədqiqat işlərində, qiymətləndirmə və qiymətləndirmədə daha çox iştirak etmələrini təmin etməkləndirilməlidir.

✚ Virtual laboratoriyalar nəzəri mövzu ilə real hadisələr arasındakı əlaqəni anlamaq üçün bir körpü rolunu oynayır.

✚ Tələbələrin kursa marağını və marağını artıran interaktiv kompüter proqramları olduğundan tədris prosesində istifadəsi artırılmalıdır.

✚ Elektrik mövzusunda istifadəsi planlaşdırılan virtual laboratoriya proqramları düsturlar və analizlərdən ibarət olmalıdır. Bu şəkildə tələbə öz modelini həm görmə qabiliyyətində istifadə edə bilər.

✚ Şagirdlər virtual laboratoriya proqramlarından istifadə edərkən istədikləri təcrübələri təkbaşına edə bilərlərvə proqramdan sərbəst istifadə etmələri üçün vaxt verilməlidir.

✚ Texniki infrastrukturun olmamasının həyata keçirilən tətbiqlərin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olduğunu nəzərə alaraq, kifayət qədər texniki infraqstruktura sahib siniflərdə fərqli virtual laboratoriya proqramlarından istifadə etmək lazımdır.

✚ Virtual laboratoriya tətbiqetmələrindən əvvəl şagirdlərin dərslərin məqsədi, görülməçək fəaliyyətlər və tədris üsulu haqqında məlumat verilməlidir.

✚ Virtual laboratoriya proqramlarını həqiqi fizika laboratoriyası proqramları ilə tamamilə əvəz etmək əvəzinə, həqiqi fizika laboratoriyası proqramına əlavə olaraq istifadə edilməlidir.

✚ Kompüter mühitində hazırlanmış və istifadəçinin sərbəst hərəkət edə biləcəyi bu kompüter proqramların həqiqi qiymətləndirilməsi çətindir.

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, Virtual fizika laboratoriyaları bu günkü vəziyyətlə əlaqədar olaraq məktəbdə fizikanın tədrisinin səmərəliliyinin yüksəddilməsində ən yaxşı vasitə kimi istifadə oluna bilər. Bu fənnin öyrənilməsinə şagirdlərin maraq və həvəslərini artırdığı kimi müəllimlərin işini yüngülləşdirməklə, onların dərslərini maksimum əyaniləşdirir və səmərəliliyini daha da artırır.

Osmanova Leyla

Fizikanın tədrisində Virtual laboratoriya proqramları və onlardan istifadənin əhəmiyyəti

XÜLASƏ

Məqalədə Fizika dərslərində istifadə ediləcəç virtual laboratoriya proqramları haqqında məlumat verilməçklə onların pədaçoji və metodik imkanları araşdırılaraq real həyata ehtiva etməsi, əyləncəli olması və fərqli baxımdan məhdudiyyyəti olmaması kimi didaktik imkanları müəyyənleşdirilmişdir.

Османова Лейла

Виртуальные лабораторные программы в преподавании физики и значение их использования

РЕЗЮМЕ

В статье приводится информация о программах виртуальных лабораторий, которые будут использоваться на занятиях по физике, исследуются их педагогические и методологические возможности и определяются их дидактические возможности, такие как реальные, развлекательные и неограниченные перспективы.

Osmanova Leila

Virtual laboratory programs in physics teaching and the importance of their use

SUMMARY

The article provides information about the programs of virtual laboratories that will be used in physics classes, examines their pedagogical and methodological capabilities and determines their didactic capabilities, such as real, entertaining and unlimited prospects.

VI VƏ VII SİNİF DƏRSLİKLƏRİNDƏ MÖVZULARIN TƏRTİBİNDƏ İSTİFADƏ OLUNA BİLƏCƏK SXEM VƏ CƏDVƏL NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: *müasir təhsil sistemi, sxemlər, cədvəllər, müasir dərsliklər*

Ключевые слова: *современный курикулум, схемы, таблицы, современные учебники*

Key words: *modern curriculum, schemes, tables, contemporary textbooks*

XXI əsrdə Azərbaycanda digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də, inkişafa yönələn bir çox nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ölkəmizin tarixinə nəzər salsaq görürük ki, hər bir dövrdə Azərbaycanda təhsilə xüsusi önəm verilmiş, diqqət ayrılmış və bu sahədə bir sıra uğurlu yeniliklərə imza atılmışdır. Bütün bunların arasında dövlətimizdə hal-hazırda tətbiq edilən təhsil sistemi xüsusilə fərqlənir. Yeni təhsil sistemi ilə iş dünyanın bu sahədə ən qabaqda olan dövlətlərinin təhsil sisteminə inteqrasiya edilmiş şəkildə həyata keçirilir. Bunun sayəsində təhsil müəssisələrində təhsilalanlar sadəcə biliklə silahlandırılmaz, həm də onların bir sıra bacarıqları inkişaf etdirilir. Yeni təhsil sistemi özü ilə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Bu yeniliklər təbiidir ki, tədris proqramına və eləcə də tədris prosesində müəllimin və təhsilalanların ən yaxın köməkçilərindən biri olan dərsliklərə təsirsiz qalmamışdır.

Müasir təhsil sisteminin tələbinə uyğun olaraq artıq dərsliklərdə məzmunun şagirdə çatdırılması “yazı”lardan daha çox sxemlər, cədvəllər, qrafiklər, şəkillər və s. ilə həyata keçirilir. Sxem və cədvəllərdən istifadə şagirdə təfəkkürün əməliyyatları olan analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. kimi cəhətləri daha çox inkişaf etdirir. Hər hansı bir məlumatın uyğun bir şəkil üstündə sxemlərlə verilməsi və ya cədvəllərdə əks olunması şagirdin onları nəzərdən keçirib, beynində analiz, sintez edərək hər hansı bir nəticəyə gəlməsinə, daha açıq desək, biliyin şagirdin özünün əldə etməsinə şərait verir. Beləliklə, təhsilalanın özünün apardığı bu kiçik araşdırma ilə əldə etdiyi bilik daha qalıcı və daha faydalı olur. Hələ məktəb yaşlarından kiçik araşdırmalarla hər hansı biliyi özü əldə edən, problemlə vəziyyətlərdən çıxış yolunu tapan şagird gələcəkdə müəyyən vəziyyətlərdən özü nəticə çıxarıb, həll yolunu tapmağı bacaracaqdır.

Sxem və cədvəllərdən istifadə edilmədiyi halda məlumatlar arasında əlaqə qırılmış olur. Sxem və cədvəllərdən istifadə zamanı isə hər şey vahid şəkildə göz qabağında olduğu üçün hissələr arasında əlaqə qurulur və bu da şagirdlərin əldə olunan məlumatları sistemləşdirmələrinə imkan verir.

Ümumi təhsil müəssisələrində tədris edilən fənnlərdən biri də Biologiya fənnidir. Bu fənnədən baza biliklərə malik olmaq gələcək peşəsindən asılı olmayaraq

bütün insanlar üçün vacibdir. Buna görə də, digər fənnlər kimi Biologiyanın da ən səmərəli şəkildə tədris edilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Ümumiyyətlə biologiya fənni dörd istiqaməti özündə birləşdirir. Bu istiqamətlərdən biri bioloji proseslərdir. Tədris ilinin sonunda şagird bu istiqamət üzrə canlılara xas olan bioloji proses və onların xüsusiyyətləri, onlarda gedən funksional dəyişiklikləri izah edə və canlılarda baş verən həyati proseslərin fiziki və kimyəvi mahiyyətini təcrübələr və hesablamalar yolu ilə müəyyənləşdirə bilməlidir. Bioloji proseslər məzmun xətti ilə bağlı alt standartlar ümumi təhsil pilləsinin bütün mərhələlərinə paylanmış, yəni hər sinifdə mövzular olaraq öz əksini tapmışdır.

Hazırda istifadə edilən dərsliklərdə Bioloji proseslərin sxem və cədvəllərlə verilməsi məqsədi müəyyən qədər reallaşdırılmışdır. Ancaq yenə də dərsliklərin bu cəhətdən yenidən təhlil olunmasına və sxem və cədvəllərin sayının müəyyən çərçivədə çoxaldılmasında çalışmaq lazımdır. Bununla bağlı tərəfimizdən 6 və 7-ci sinif dərsliklərinin müəyyən təhlili apa-

rılmış və əlavə edilə biləcək bir sıra sxem və cədvəllər hazırlanmışdır. Həmin sxem və cədvəl nümunələrinin bir neçəsi ilə tanış olaq.

6-cı sinif dərslində bioloji proseslərlə bağlı olan mövzulardan biri “Bakteriya və göbələklərin qidalanması” mövzudur. Burada müəyyən qədər bakteriya və göbələklərin qidalanmasından danışılır, ancaq, paraqrafın tərtibində onların qidalanma yolları ilə bağlı heç bir sxem və ya cədvəldən istifadə edilməmişdir. 6-cı sinif proqramına əsasən burada, bakteriyaların heterotrof qidalanmanın saprofit və parazit növlərindən və eləcə də bir qisim bakteriyanın avtotrof qidalandığından danışılır. Buna əsasən verilən fikirləri aşağıdakı sxemlə şagirdlərə daha səmərəli şəkildə çatdırmaq olar:

6-cı sinif dərslində bioloji proseslərlə bağlı digər bir mövzu “Heyvanlarda daşıyıcı sistem” mövzudur. Mövzunun tərtibində hər hansı sxem və ya cədvəldən istifadə edilməsə də, mövzudan sonra verilən tapşırıqlar bölməsində sxemdən istifadə edilmişdir. Sxemdə qan damarlarının növləri, qanın formalı elementləri və s. haqda qeyd olunmuşdur. Ancaq mövzuda olan qanın növləri (arterial və venoz) və qan damarlarının növləri (arteriya və vena) ilə bağlı terminləri şagirdlərdə çəşqınlığa səbəb olur. Buna görə də qanın, tərkibində olan oksigen qazının miqdarına görə ayrıldığı növləri də tapşırıqlar bölməsində sxematik şəkildə öz əksini tapsa daha səmərəli olar.

Verilən məzmun xətti ilə bağlı canlıların həyatında çox mühüm rolunu İfrazat prosesinin verildiyi mövzu ancaq “yazı” lardan ibarət olduğuna görə, şagirdlər üçün bu prosesin hansı canlılarda hansı orqanlar vasitəsilə getdiyini dərk etmək və onu yadda saxlamaq çox əziyyətverici və çox hallarda nəticəsiz ola bilər. Mövzudakı məlumatlar cədvəl şəkildə verilsə şagird müxtəlif canlılarda prosesin getdiyi orqanları daha asan bir şəkildə bir-birindən fərqləndirərək yadda saxlaya bilər.

Heyvanlar İfrazat sturukturları və sistemi

Birhüceyrəli heyvanlar İfrazat vakuolu

Əksər qurdlar Şaxələnmiş kanalcıqlar

Hörümçək və həşəratlar Malpigi boruları

Bəzi xərçənglər Yaşıl vəzilər

Onurğalılar Böyrəklər, sidik axarları, sidik kisəsi, sidik kanalı

6-cı sinif dərslininin 41-ci paraqrafında yer alan “Tozlanma” mövzusunda nəzər yetirək. Mövzunun tərtibində ancaq tapşırıq hissəsində cədvəldən istifadə edilmişdir. Bildiyimiz kimi mövzuda əsasən tozalanma prosesinin növlərindən, buna uyğun olaraq bitkilərin xüsusiyyətlərindən və s. söhbət gedir. Həsab edirəm ki, mövzunun məzmun hissəsinə keçməzdən əvvəl, başlanğıcda tozlanma prosesinin növləri ilə bağlı aşağıdakı şəkildə sxem verilsə daha məqsəduyğun olar :

Tozlanma

Öz-özünə Çarpaz

“Toxumun cücərməsi” mövzusu. Bildiyimiz kimi bitkilər produsent canlılar olduğu üçün, onlar bütün canlıların həyatında son dərəcə mühüm rolunu

Bitkilər İfrazat sturukturları

Birhüceyrəli yosunlar Yığılıb-açılan vakuol

Çoxhüceyrəli yosunlar Bütün bədən səthi

Quru bitkiləri Xüsusi vəzilər, nektarlıqlar, tüküklər

malikdirlər. Buna görə də bitkilərin çoxaldılması prosesi çox vacibdir. Bu səbəbdən şagirdlərə hələ məktəb yaşından bu prosesi həyata keçirə bilməyin yollarının aşılınması məqsəduyğundur. Mövzunun tərtibatına nəzər saldıqda görürük ki, tapşırıq bölməsində toxumun cücərməsi üçün lazım olan şəraitlə bağlı verilmiş sxemin doldurulması tələb olunmuşdur. Düşünürəm ki, burada toxumun cücərməsi zamanı baş verən proseslərin ardıcılığını da sxemləşdirsək daha yaxşı olar. Bununla bağlı tapşırıq bölməsində belə bir sxem verilə bilər :

Növbəti olaraq “Qatırquyruğular və plaunlar. Qıjkimilərin əhəmiyyəti.” mövzusunda nəzər salmaq. Bildiyimiz kimi qatırquyruğu bitkisi iki cür zoğa malik olur. Bunlardan biri yaşıl rəngli yay zoğudur ki, əsasən fotosintez edərək kökümsov hissədə ehtiyat qida maddəsi toplayır. Digəri is qonur rəngli yaz zoğudur ki, əsasən spor əmələ gətirərək çoxalma prosesində iştirak edir. Adı çəkilən zoğlar arasında bir sıra fərqlər vardır. Belə ki, bu zoğların hansı prosesi yerinə yetirməsi və həmin proseslərlə əlaqədar aldığı quruluşu və s. kimi məlumatların fərqləndirilməsi şagirdlər tərəfindən çətinliklə həyata keçirilir. Buna görə də verilən fikirlərlə bağlı mövzunu tapşırıq hissəsində belə bir cədvəldən istifadə etməyin daha məqsədəuyğun olacağını düşünürəm. Burada şagirdlər “+” və “-” işarələrindən istifadə edərək cədvəli doldurmalıdırlar.

Fotosintez edir Spor əmələ gətirir Yaşıl rənglidir Qonur rənglidir Ehtiyat qida maddəsi əmələ gətirir Kökümsovdakı ehtiyat qida maddəsindən istifadə edir

Yay zoğu +.

Yaz zoğu -.

Bildiyimiz kimi 7-ci sinif dərslisinin müəyyən bir hissəsini “Xordalılar” tipinə aid canlıların həyat fəaliyyəti, onlarda gedən bioloji proseslərin(qan dövranı, ifrazat, həzm, tənəffüs, çoxalma və s) izahı təşkil edir. Bu mövzuların hər birində çoxlu sayda oxşar sxem və ya cədvəllərdən istifadə etmək olar. Misal olaraq

balıqların qan-damar sistemində qanın hərəkətinə nəzər salmaq. Hissənin tədrisində belə bir sxemdən istifadə edə bilərik:

Balığın qan dövranında qanın hərəkəti.

Mövzunun daha yaxşı qavranılması üçün sxem və cədvəllərdən mövzunun tərtibatında istifadə etməklə yanaşı, şagirdlərdən hər hansı prosesin sxemləşdirilməsini və ya cədvəlləşdirilməsini də tələb edə bilərik. Hər hansı bir məlumatın sxemləşdirilməsi və cədvəlləşdirilməsi bacarığı şagirdin yüksək potensialından xəbər verir. Buna görə də bu bacarığın şagirdlərə aşılması məqsədəuyğun olar. Misal olaraq, molyuskaların, həlqəvi qurdların, neştərçənin qan dövranı mövzusunun tədrisi zaman bu tipin əksər canlılarına məxsus qan – damar sistemində qanın hərəkət ardıcılığının yuxarıda verilən sxem şəkilində sxemləşdirilməsini şagirddən tələb etmək daha səmərəli şəkildə məqsədimizə çatamğımıza səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Верзилин Н.М., Корсунская В. М. Общая методика преподавания биологии. М.: Просвещение. 1983, 384 с.

2. Методика обучения биологии / В.С.Конюшко, С.Е.Павлюченко, С.В.Чубаро. Мн. : Книжный дом, 2004

3. Y.Seyidli, X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva. Biologiya -7. Ümumtəhsilməktəblərinin 7-cu sinfi üçüncü dərslilik. Bakı, “Bakınəşr”, 2014

4. Y.Seyidli, X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva. Biologiya-6. Ümumtəhsilməktəblərinin 6-cı sinfi üçüncü dərslilik. Bakı, “Bakınəşr”, 2011

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalə ümumtəhsil məktəblərində istifadədə olan dərsliklərdə bioloji proseslərə dair mövzuların izahı zamanı sxem və cədvəllərdən istifadəyə həsr olunub. Məqalədə VI-VII sinif biologiya dərsliklərinin bu baxımdan imkanları təhlil olunmuş, siniflər üzrə nümunələr verilmiş, keyfiyyətin yüksəldilməsi, müstəqil öyrənmənin təmin olunması baxımından sxem və cədvəllərin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена использованию схем и таблиц для объяснения тем, связанных с биологическими процессами, в учебниках, используемых в общеобра-

зовательных школах. В статье анализируются возможности учебников биологии для VI-VII классов в этом отношении, приводятся примеры к урокам. В то же время подчеркивается важность схем и таблиц с точки зрения повышения качества преподавания и обеспечения самостоятельного обучения.

Summary

The presented article has been devoted to the use of schemes and tables in the explanation of topics related to biological processes in textbooks used in secondary schools. The article analyzes the possibilities of biology textbooks for grades VI-VII in this regard, gives examples for lessons. At the same time, the importance of schemes and schedules in terms of improving the quality of teaching and ensuring independent learning is emphasized.

Süleymanlı Aytac İsrail qızı

ADPU, Biologiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

BİOLOGİYA HAZIRLIĞINDA İNTEQRATİVLİK-MODUL METODİKASININ STRATEGİYALARI, EFEKTİVLİYİ VƏ ONUN TƏDRİSDƏKİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *modul tədrisi, İntegrativ sistem metodologiyası, effektiv tədris, individuallaşdırılmış təlimat, fərdi öyrənmə, biologiyada fərdi öyrənmə paketi*

Ключевые слова: *модульное обучение, методология интегративных систем, эффективное обучение, индивидуальная инструкция, самообучение, пакет для самообучения по биологии*

Keywords: *modular teaching, Integrative systems methodology, effective teaching, individualized instruction, self learning, individual learning package in biology*

Təhsil bir cəmiyyətin ehtiyacları ilə tənzimlədiyi yeganə vasitədir. Buna görə də bir cəmiyyət heç vaxt təhsil olmadan mövcud ola bilməz. Təhsil yolu ilə bir cəmiyyətin üzvləri cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün mövcud sosial və elmi biliklərin yanında mədəni irsi zənginləşdirmək, ötürmək və dəyişdirmək bacarıqlarını öyrənirlər. Öyrənmə prosesinin tədrisi qədim zamanlardan bəri insan məşğuliyyətinin ayrılmaz bir hissəsi olub. Təhsil sistemi açıq şəkildə araşdırmaya, nəyi öyrətməyə və necə öyrətməyə əsaslanır. Nəyin öyrədilməsi öyrənmə materialı deməkdir. Təlim materialının davamlılığı dilçilikdən elmi biliklərə doğru dəyişir. Çoxşaxəli bilik qollarından məzmun və mövzu seçimi sosial ehtiyaclara tabedir.

Hər cəmiyyət, hər mədəniyyət və hər millət öz təhsil sistemini dərin bilik, öyrənmə və təcrübə əsasları üzərində qurmaq üçün yarışır. Bu gün üstün təhsil sisteminə sahib bir millət üstün və hakimdir.

Modul - müəyyən bir təlim mənbəyidir. Modullar mahiyyət etibarilə öz-özünə öyrədilən paketlərdir, hər bir tələbə tərəfindən fərdi ehtiyaclarına və bacarıqlarına uyğun olaraq öyrənmə sürətləndirilir. Əksər təlim paketləri tamamilə fərdiləşdirilmişdir, lakin qrup təcrübələri orada qurula bilər. Öyrənmə prosesinə modulların gətirilməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsi əsas təhsil problemlərinin həllinə kömək edə biləcək rollara sahib olmalarıdır.

Modul idarəetmədə aşağıdakı mümkün üstünlüklərə malikdir:

· İstifadəçilər öz mühtələri daxilində modulları öyrənmə bilirlər. Bu, yalnız tədris müəssisələrində deyil, həm də tədris müəssisələrindən kənarında edilə bilər.

· İstifadəçilər normal vəzifə və məsuliyyətlərini minimuma endirərək modulları öyrənmə bilirlər. Bu həm tələbələrə həm də müəllimlərə aiddir və xüsusilə modulları kədr inkişafı üçün mənbə kimi istifadə edə bilən müəllimlər üçün keçərlidir.

Modul tədrisinin məqsədi hər bir tələbənin düşünməsinə kömək etmək və hər bir tələbə üçün fərdiliyi təmin etməkdir.

Təlim-tədris prosesindəki uğur həmişə müəllimlərin yaradıcılığına aid edilir. Auditoriyanın təhsil uçuşunun pilotu olan müəllim, orada olan tələbələrin savadına uyğun hansı strategiyayı seçməli olduğunu bilməlidir. Müəllim yaradıcı olmaq üçün hər tədris epizodunda tələbələrin fərdi fərqlərini və ya müxtəlifliyini nəzərə almalıdır.

İntegrativ təlim strategiyası – tələbələrin maraq və ehtiyaclarını əhatə edən, müxtəlif mənalı fəaliyyətlər və öyrənmə təcrübələri yaradan real həyat vəziyyətinə dayanan yaxşı təşkil olunmuş bir strategiyadır.

İntegrativ təlim strategiyaları 3 yerə bölünür:

1. Tematik təlimat - Müxtəlif fənlərdən məzmunu və prosesi birləşdirmək üçün geniş bir çərçivə təmin edir. Mövzu uyğunluğu təmin edir; bölmənin müsbət etdiyi fəaliyyətlərə “diqqət” verir. Mövzu ayrıca öyrənmələrə fənlər və ya bacarıq sahələri arasında mənalı əlaqəni görməyə kömək edir.

2. Məzmun əsaslanan - məzmun öyrənmənin dil tədris məqsədləri ilə inteqrasiyasıdır. Kurikulum tədris proqramı, öyrənmənin akademik ehtiyacları və maraqları üzərində qurulur və fənn mövzuları arasındakı maneəni aşır.

3. Sorğu-diqqət - öyrənməni təşkil etmək üçün suallardan istifadə edən fənlərarası bir yanaşmadır. Müəllim əvvəlcədən mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq, suallara cavab tapmaq üçün şagirdlərə rəhbərlik edir.

Modul tədrisin effektivliyi, tədrisdə öyrənmə təcrübələrini təşkil etmək üçün auditoriya şəraitində yeni bir tədris strategiyasıdır və buna çox diqqət yetirilir. Təlim modullarının strategiyası tədrisin bütün səviyyələrinin bir hissəsi olmuşdur. Otaqlarımızda modul tədrisinin praktik tətbiqi üçün kifayət qədər nəzəriyyə və təcrübə mövcuddur. Buna görə modul tədrisinin effektivliyini yoxlamaq üçün bir iş aparıldı. Alınan məlumatlar təhlil edildi, şərh edildi və nəticələr çıxarıldı. Ümumiyyətlə, modullu öyrənmə qrupunun ənənəvi tədris üsulu ilə öyrədilən qrupdan xeyli yaxşı nəticə verdiyi görünür. Bu artan motivasiya qısamüddətli hədəflərin qoyulması və tədris yanaşmasının intensivliyi ilə əlaqələndirildi. Modularizasiya tədris tərzində müsbət dəyişiklikləri də təşviq etdi. Universitetlərdə modul tədrisinin geniş miqyasda tətbiq olunmasından əvvəl müəllimlərin ixtisasartırma və modul tədris materialının hazırlanmasını təşkil etmək vacibdir.

Statistik təhlil və araşdırmanın nəticəsi olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlini.

1. Ümumiyyətlə, modul tədrisi ənənəvi tədris metodu ilə müqayisədə biologiyanın tədrisi prosesində daha təsirli olur. Çünki modul tədrisində şagirdlərə qabiliyyət səviyyəsinə və ehtiyaclarına uyğun olaraq öz templəri ilə öyrənmə imkanları verilir.

2. Modul yanaşmada təhsil alan tələbələr ənənəvi öyrənmə rejimində işləyən tələbələrə üstələdilər, öyrənilən bioloji material daha təsirli oldu. Hər iki qrupun biologiya ilə bağlı əsas məlumatları məlumat analizində əvvəlcədən testdə eyni olmasına baxmayaraq, ümumilikdə modul yanaşma ənənəvi metodla müqayisədə daha təsirli oldu.

Ədəbiyyat

1. Barnes J., Mayer P., Alfred R and Hayman. Modularization of Curriculum at Secondary Level. (2000)

2. https://www.researchgate.net/publication/45937563_Effectiveness_of_Modular_Teaching_in_Biology_at_Secondary_Level

3. <https://www.slideshare.net/bsemathematics2014/integrative-teaching>

4. Y.Ş.Kərimov; elmi red. Ə.Ə.Ağayev, məsləhətçi Ə.X.Paşayev, Kərimov Yəhya Şəfi oğlu. ped. e. d-ru, prof. Təlim metodları dərslər vəsaiti. Bakı-2007

Süleymanlı Aytac

**Biologiya hazırlığında integrativ-modul metodikasının strategiyaları,
effektivliyi və onun tədrisdəki əhəmiyyəti**

XÜLASƏ

Bu işin nəticəsi pedaqoji universitetlərin tələbələri biologiyada akademik nailiyyətləri üzərində modul tədrisinin nisbi effektivliyini araşdırmışdır. Bu baxımdan modul tədrisini öz mədəniyyətimizdə sınaqdan keçirmək və tətbiq etmək çox uyğun görünür. Biologiyanın əhəmiyyətindən əlavə, tələbələrimiz yadda qalan bir öyrənmə strategiyası qəbul etməyə çalışırlar. Tədris, öyrənmələri düşünməyə, hiss etməyə təşviq edərək öyrənməyi asanlaşdıran bir prosesdir. Müəllim daha çox vasitəçi olmalı və şagirdlər fəal şəkildə öyrənməlidirlər.

Сулейманлы Айтадж

**Стратегии, эффективность и важность интегративно-модульной
методологии в обучении биологии**

РЕЗЮМЕ

Результатом данной работы явилось исследование относительной эффективности модульного обучения на академических достижениях студентов педагогических вузов по биологии. С этой точки зрения кажется очень уместным протестировать и применить модульное обучение в нашей культуре. Помимо важности биологии, наши ученики стараются выработать запоминающуюся стратегию обучения. Обучение - это процесс, который способствует обучению, побуждая учащихся думать и чувствовать. Учитель должен быть более медитативным, а ученики должны активно учиться.

Suleymanli Aytac

**Strategies, effectiveness and importance of integrative-modular
methodology in biology training**

SUMMARY

The results of this work examined the relative effectiveness of modular teaching on the academic achievements of middle school students in biology. From this point of view, it seems very appropriate to test and apply modular teaching in our culture. In addition to the importance of biology, our students try to adopt a memorable learning strategy. Teaching is a process that facilitates learning by encouraging learners to think and feel. The teacher should be more mediating and the students should be actively learning.

Hüseynli Günay

HEYVAN SELEKSİYASININ NAİLİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: *“seleksiya”, heyvan cinsi, tədqiqat bacarıqları, süni seçmə*

Ключевые слова: *«Селекционная наука», пол животных, исследовательские навыки, искусственный отбор*

Key words: *"Selection science", animal sex, research skills, artificial selection*

Welfare Quality® və ya Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı (EFSA) kimi Avropa layihələrinin nəticələrindən sonra quşçuluq, donuz ətə və süd sektorlarında idarə olunan layihələrdə heyvan mərkəzli yanaşma tətbiq olunur. Gələcəkdə, həssas heyvandarlıqda yeni texnologiyalar davranış problemlərinin daha erkən aşkarlanmasına, inkişaf etmiş risklərin idarə edilməsinə və heyvanların rifahının ömür boyu izlənməsinə imkan verəcəkdir. Süni seçim, insanlar tərəfindən bitki və heyvanlardakı arzuolunan xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və gələcək nəsillərdə bu xüsusiyyətlərin artırılması və davam etdirilməsi üçün atılan addımlardır.

Süni seleksiya əkinçilikdə arzu olunan xüsusiyyətlərə sahib heyvanlar və məhsullar istehsal etmək üçün uzun müddətdir istifadə olunur. Bu gün satılan ətlər toyuq, iribuynuzlu mal-qara, qoyun və donuzların seçmə üsulu ilə yetişdirilməsinin nəticəsidir.

Giriş

Fransada heyvandarlıq həm iqtisadiyyat, həm də torpaq istifadəsi baxımından böyük bir fəaliyyətdir. Fransa Avropanın ən böyük mal-qara (Avropa istehsalının 22% -i), yumurta və toyuq istehsalçısıdır (hər biri Avropa istehsalının 14% -i), Almaniyadan sonra ikinci ən böyük süd istehsalçısı (Avropa istehsalının 17% -i), dördüncü böyük donuz əti istehsalçısıdır (9 %) Spesifik və genetik biomüxtəlifliyin mənbəyi olub, (botanika, onurğasızlar, mikrob) vəhşi təbiətə ev sahibliyi edir. Ona görə də heyvan seleksiyası üzrə son nailiyyətlərə bu ölkələrdə daha çox rast gəlinir. Müasir heyvanların rifahı konsepsiyası 1970-ci illərdə meydana gəldi. Bu siyasət yalnız tətbiq edilə bilər, çünki fermerlər gündəlik olaraq çalışdıqları bir məqsəd üçün dəyişiklik etməyə hazırdılar. Azərbaycanda da seleksiya sahəsində bir çox işlər görülür. Neftçala rayonunda “Nərə” balıqartırma zavodu bu balıq növünün miqdarının xeyli sayda artmasına nail ola bilmişdir. Həmçinin də, məhsuldarlığı artırmaq məqsədi ilə daha sağlam olan yeni cinslər alınır. Ümumtəhsil məktəblərində bu nailiyyətlərdən şagirdlər nəticə çıxarmalı və gələcək həyat və fəaliyyətində ondan yararlanmalıdır.

Seleksiyanın nailiyyətləri

Məhsuldar cinslər almaq üçün seleksiyaçının qarşısında bir çox məqsədlər qoyulur. Heyvanların məhsuldarlıq göstəricilərinin, məsələn, süddə yağlılıq dərəcəsinin, toyuqlarda yumurtavermə qabiliyyətinin, xəzdərili heyvanların xəzinin keyfiyyətinin artırılması, İribuynuzlu heyvanlarda ət və süd məhsuldarlığının erkən yaş dövrlərində də artırılması, qoyunlarda ət və yun məhsuldarlığının yüksəldilməsi, Xəstəliklərə qarşı daha dözümlü cinslər yaradılması seleksiyaçının məqsədləridir. Heyvan seleksiyasında əldə olunmuş nailiyyətlər: “Arxarmerinos”, “Ropşa-karp balıq cinsi”, “Tut ipəkqudu (poliploid)”, “Ukrayna ağ səhra donuzu və zərif yunlu Askaniya rambulyesi qoyun cinsləri” Əlverişsiz mühit amillərinə dözümlü heterozis effektinə malik yüksək məhsuldar heyvan cinslərinin alınması istiqamətində Azərbaycan və digər ölkələrin alimləri xeyli işlər görmüşlər. Məsələn, Azərbaycanda A.Ə.Ağabəyli “Qafqaz camış cinsi” ni, F.Ə.Məlikov, M.H.Sadixov, V.Q.Smaraqdov “Azərbaycan dağ merinosu” nu almışlar. Xaricdən idxal hesabına heyvandarlıqda cins tərkibini tam yeniləmək mümkün deyil: Cins heyvanları gətirərək burada onlardan yerli şəraitə uyğunlaşmış cinslərin alınması prosesi mütləq həyata keçirilməlidir. Hazırda məhz bu proses gedir. Azərbaycan iqliminə görə əsasən 3 cinsin üzərində dayanılır. Bunlar “şvis”, “alaqara” və “smental” cinsləridir. Bunların hamısı ətlik, südlük və ətlik-südlük tipli cinslərdir. Bu heyvanları gətirərkən ilk nəsil iqlimə qarşı dözümsüz olur. Yalnız onlardan alınan ikinci nəsil heyvanlar yerli şəraitə tam uyğunlaşmış olur. Yəni burada doğulub, böyüyən heyvanlar uyğunlaşmış sayılır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən heyvandarlığın inkişafı və otlaq-örüş yerlərindən səmərəli istifadəyə dair xüsusi proqram hazırlanır. O proqramda bu məsələlərin hamısı öz əksini tapıb. Bunlar çox vacib məsələlərdir. Çünki Azərbaycanda qırmızı ətə, süd məhsullarına olan tələbat böyükdür. Ölkəmizdə həmçinin xəz dəri istehsalı üçün bataqlıq qunduzu (nutriya) artırılır, onun ovlanması üçün yalnız nutriya təsərrüfatları olan şirkətlərə icazə verilir. Qarayazıda nutriyanın artırılması xəz dəri istehsalı üçün imkanlar yaradır.

Seleksiyanın nailiyyətlərinin ümumtəhsil məktəblərində tədqiqi metodu

Şagirdlərə Seleksiya elminin nailiyyəti kimi, süni seçmə haqqında məruzə və təqdimatlar hazırlanması tapşırılır. Şagirdlər müasir avadanlıqlardan istifadə etməklə canlıları öyrənən elm sahələrinin nailiyyətlərinə dair məruzə və təqdimatlar hazırlayır. Təqdimatlarda növdaxili çarpazlaşma nəticəsində alınan Kalmık-Cersey-qaramal, Berkşir-Askaniya-donuz, Askaniya rambulyesi- merinos qoyun cinsləri haqqında məlumatlar əks olunur. Şagirdlər həmçinin, Mədəni bitkilərin mənşə mərkəzlərinin qruplaşdırılmasını və “İrsi dəyişkənlikdə homoloji sıralar qanunu”nu seleksiya elminin nailiyyəti kimi əsaslandırır və şərh edir. Seleksiya elmi-

nin nailiyyətlərini tədqiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün layihə metodu tətbiq olunur və onlar süni seçmədən istifadə olunan sahələri araşdırıb, gələcək nailiyyətləri üçün informasiya toplayır.

Məqalənin aktuallığı: Hal-hazırda qida ehtiyatının artırılması, kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığını artırmaq üçün seleksiya elminin nailiyyətlərindən istifadə olunur. Ümumtəhsil məktəblərində bu nailiyyətlərin düzgün tədqiqi yeniyetmələrdə gələcəkdə bu kimi bacarıqların formalaşmasına səbəb olur. Heyvan seleksiyası elminin nailiyyətləri məhz bu gün imkan verir ki, yeni heyvan cinsləri, bitki sortları, mikroorqanizm ştamları alınır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məişətdə də broyler toyuqlar (yuurtalıq, ətlik), məhsuldarlığı artırılmış qaramal, qoyun cinsləri (ətlik, südlük, yunluq) ilə rastlaşırıq. Seleskiya elminin yeni nailiyyətlərinin şagirdlər tərəfindən anlaşılması əsas şərtidir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və yeri. Seleksiya elminin nailiyyətlərindən yalnız professional seleksiyaçılar xəbərdardırlar. Xarici və yerli təsərrüfat təcrübəsini araşdırarkən bizim fermerlərin daha çox azıyyət çəkib əcnəbilərdən dəfələrlə az qazandığını gördüm. Hər nə qədər bizim məhsullar dadlı və orqanik olsa da maya dəyərinə görə rəqabətə davamlı deyil. Bütün bunlar sonda fermerlərin təsərrüfatlarını tərk etməsi ilə nəticələnir. Fermerlərin çox qazana bilməməyin səbəblərindən biri Azərbaycanda bitki və heyvan seleksiyası işlərinin aşağı səviyyədə olmasıdır. Biz hər zaman yerli fermerlərə yaxşı cins seçmə və seleksiya ilə məşğul olmalarını tövsiyə edirik. Məsələn, xaricdə 40 litr süd verən inəklər seleksiya edilir, bizdə 10-15 litr. Azərbaycanda heyvan seleksiyasına dair uğurlu nəticələr əldə etmək üçün bu savadlı kadrlar hazırlamaq ilkin şərtidir. Ölkəmizdə artıq qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir, gənclərimiz bu itiqamətdə yeni nailiyyətlər əldə etməyə qabil olmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Genomic selection and its application in animal breeding-2017
2. Selection and phenotypic plasticity in evolutionary biology and animal breeding -2014
3. BİOL-410-Principles and Methods of teaching Biology-2017
4. Теоретические основы селекции. Курс лекций-2012
5. Основы селекции и их изучение в классах с углубленным изучением биологии в школе.
6. Seleksiya nailiyyətləri haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
7. Internet resursları

XÜLASƏ

Bu məqalədə heyvan seleksiyasının nailiyyətlərindən bəhs olunur. Heyvan seleksiyasının nailiyyətlərinin tədqiqi yolları müəyyənləşdirilmişdir. Alınan yeni heyvan cinsləri haqqında qısa məlumat əks olunmuşdur. Həmçinin, azərbaycanlı alimlərin seleksiya elmindəki nailiyyətləri haqqında məlumatlar əks olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются достижения животноводства. Определены пути изучения достижений животноводства. Была предоставлена краткая информация о новых породах животных. Также есть информация о достижениях азербайджанских ученых в селекционной науке.

SUMMARY

This article discusses the achievements of animal breeding. Ways to study the achievements of animal breeding have been identified. Brief information about the new animal breeds was provided. There is also information about the achievements of Azerbaijani scientists in the science of selection.

"FİKİRLƏRİN HÜCUMU" TEXNİKASI ŞAĞIRDLƏRİN YARADICILIQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ AMİL KİMİ

Açar sözlər: "Fikirlərin hücumu", "Kollektiv beyin", ekspert, əməkdaşlıq bacarığı

Ключевые слова: "Атака мыслей", «Коллективный мозг», эксперт, способность к сотрудничеству

Key words: "Attack of thoughts", "Collective brain", expert, collaborative ability

"Fikirlərin hücumu" texnologiyasının həyata keçirilməsinin müəyyən məq-sədləri vardır. İlk məqsəd "kollektiv beyin" yaratmaqdır. Kollektiv beyin – şagirdlərin yaradıcı fikirlərini birləşdirməklə elmi problemi həll etməkdir. Bu texnologiyanın ikinci məqsədi qaydalara tabe-lik vərdişlərini və əməkdaşlıq bacarıqlarının aşılmasıdır. "Fikirlərin hücumu" texnologiya-sının əsas məqsədi isə şagirdlərin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Bu texnolo-giya köhnə biliklərdən təkrar istifadə etdikdə, ümümləşdirdikdə, problemlərin həllində, yeni bilik və bacarıqlar qazanılması zamanı tətbiq olunur. Texnologiyanın tətbiqi üçün mövzu, məqsəd düzgün müəyyənləşməlidir. Ən əsas şərt isə şagirddə maraq oyada bilməkdir. Qiymətləndirmə meyarları əvvəlcədən düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Elmi aspektlər düzgün müəyyənləşməli, ekspert və katiblər ədalətli olaraq seçilməlidir.

"Fikirlərin hücumu" texnologiyasının alqoritmi:

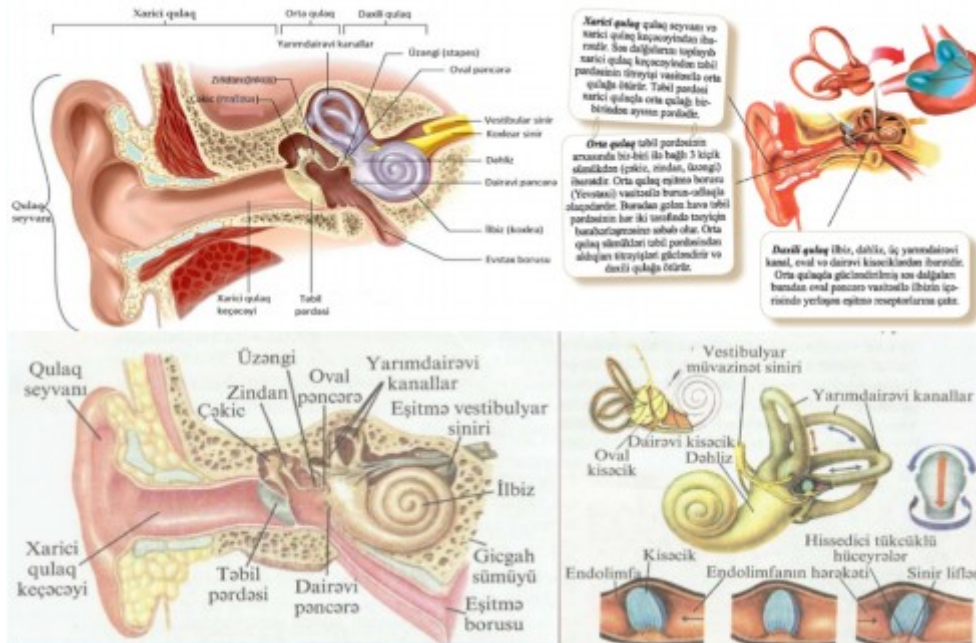
VIII sinif

I. Mövzunun adı adı və məqsədi müəyyənləşir:- Mövzumuz "Eşitmə və müvazinat orqanı -qulaq "

Məqsəd: 1. Eşitmə orqanının quruluşunu təsvir edir.

2. Eşitmə orqanının qorunması qaydalarını izah edir.

Daha sonra isə şagirdlərdə maraq oyatmaq üçün mövzuya aid şəkillər təqdim olu-nur.

II-əməkdaşlıq qaydaları izah olunur.

III- qiymətləndirmə meyarları bildirilir: Təsviretmə və izahetmə

<i>I səviyyə</i>	<i>II səviyyə</i>	<i>III səviyyə</i>	<i>IV səviyyə</i>
Eşitmə orqanının quruluşunu izah etməkdə çətinlik çəkir.	Eşitmə orqanının quruluşunu təsvir edərkən səhvlərə yol verir	Eşitmə orqanının quruluşunu müəllimin köməyi ilə təsvir edir.	Eşitmə orqanının quruluşunu sxemə müvafiq sərbəst təsvir edir.
Eşitmə orqanının qorunması qaydalarını çətinliklə izah edir.	Eşitmə orqanının qorunması qaydalarını izah edərkən səhvlərə yol verir	Eşitmə orqanının qorunması qaydalarını müəllimin suallarına əsasən izah edir.	Eşitmə orqanının qorunması qaydalarını nümunələrlə izah edir.

IV-Elmi aspektlər və katib təyin olunur

V- İlkini situasiyanı şərh edirəm. Sinfə müraciət edirəm: “Eşitmə orqanımızı qorumaq” barədə bir konfrans keçirmək gərəkdir. Onu necə edək ki, maraqlı alınsın? hər kəs fikrini söyləsin, söylənən bütün fikirlər qeyd edilir. Bu zaman qətiyyənlə tənqiddə yol vermək olmaz. Katiblər söylənən bütün fikirləri yazı taxtasında qeyd edirlər. Eyni zamanda müəllim də çox qayğıkeş, həssas və xeyirxah olmalıdır.

VI-ilkin informasiyalar verilir.

VII- Son nəticə müəyyənləşdirilir.

VIII-Fikirlərin hücumu başlayır. Hər bir kəs bioloji konfransın necə keçirilməsi ilə bağlı təklif verir. Ekspertlər onlara fikirləri ümumiləşdirməyə kömək edir, katiblər isə fikirləri qeyd edir. Hücumun müddəti 45 dəqiqədir.

IX-Yeni təkliflər gəlmir, hücum bitir.

X-Nəticələr təhlil olunur.

XI- Ümumiləşdirmə aparılır.

İnsanda eşitmə orqanı üç hissədən – xarici, orta, daxili qulaqdan ibarətdir.

1. Xarici qulaq-qulaq seyvanı və xarici qulaq keçəcəyindən ibarətdir.

Qulaq seyvanı elastiki qıgırdaqdan əmələ gələrək xaricdən dəri ilə örülür.

Xarici qulaq keçəcəyi 2, 5sm uzunluğunda olub, dəri ilə örtülür və özü də sümük və qıgırdaq hissəyə bölünür və s.

2. Orta qulaq təbil pərdəsinin arxasında gicgah sümüyünün daxilində yerləşir.

O, daxili hava ilə dolu boşluqdan ibarətdir.

Orta qulaq eşitmə borusu- Yevstax borusu ilə burun-udlaqla birləşir.

Orta qulaqda bir-biri ilə ardıcıl birləşən üç kiçik sümük yerləşir.

1. Çəkic -Çəkicin dəstəsi təbil pərdəsinə, başı isə zindanın cisminə birləşir.

2. Zindan Zindanın uzun ayaqcığı isə üzənginin başı ilə birləşir.

3. Üzəngi- Üzənginin əsası oval pəncərədə yerləşərək onun kənarına bağlanır və s.

3. Daxili qulaq. Oval pəncərənin pərdəsi daxili qulağı orta qulaqdan ayırır. Kəllənin daxili əsasında gicgah sümüyünün daxilində yerləşir.

O orta qulaqla oval və dairəvi pəncərələr vasitəsilə əlaqəlidir.

Daxili qulaq boşluqlardan və labirintdən ibarətdir.

Sümük labirinti→*perilimfa mayesi*→**Pərdəli labirint**→*endolimfa mayesi yerləşir.*

Zarlılabirint(pərdəli)-içərisində endolimfaadlanan mayevarvə s.

Qulaq seyvanı→*xarici qulaq keçəcəyi*→ **təbil pərdəsi**→*çəkic, zindan, üzəngi*→ **oval pəncərə**→*dəhliz*→*ilbiz*→**eşitmə siniri** → **eşitmə mərkəzi**

Yarana biləcək problemlər:Tədris prosesində “Fikirlərin hücumu” texnologiyası az tətbiq olunur, çünki bu çətin texnologiyadır. “Fikirlərin hücumu”nda müəllimin davranışı həlləedici mövqedir. Əgər, o, şagirdin fəaliyyətinə neqativ qiymət verərsə, onda bu texnologiyanın effektivliyini heç edər. Ekspert və katiblərin düzgün seçilməməsi halları baş verir.

"Fikirlərin hücumu" texnologiyasının tətbiqi zamanı:

1. Şagirdlərdə fikrini ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirir.
2. Pozitiv emosiyalar yaradır.
3. Şagirdlərin müsbət "mən" konsepsiyası formalaşır.
4. Əməkdaşlıq və qaydalara tabe olmaq bacarıqları inkişaf edir.

Bu texnologiyanı bəzən yanlış olaraq "fəal təlim metodları", interaktiv metodlar kimi təqdim edirlər. Lakin bu texnologiya təlim prosesinə yeni baxışdır. Bu texnologiya vasitəsilə bir sıra fəal təlim metoları formalaşır. Metod texnologiyanın aktiv bir hissəsidir.

Sınıf otaqlarında yazı prosesi üçün və yeni fikirlər tapmaq üçün çox az vaxt var. "Boş səhifə" sindromu müəllimlərin üzləşdiyi ümumi bir problemdir. Bu texnologiya zamanı be-yində bir fırtına yaşanır ki, o, düşünmə prosesini asanlaşdıracaq və öyrənənlər üçün kifayət qədər məzmun təmin edəcəkdir. Müəllimlər bunun üçün mövcud texnoloji vasitələr ilə tanış olmalı, şagirdlərin öyrənmə hədəflərinə çatmasını təmin etməlidir.

Şagirdlər aydın düşünməyə təşviq edilməlidirlər. Düşüncənin aydınlığı yazının aydınlığından öncədir. İlk addım bu texnologiyadan istifadə edərək fikir yaratmaya kömək etməkdir. Texnologiya, xüsusən məzmun yaratmaq üçün və şagirdlərin bacarıqlarını artırmaq üçün istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. AkifNəzərov "Müasirtəlimtexnologiyaları". Bakı-2012
2. Цели и оценка программы обучения критическому мышлению (Goals for a critical thinking curriculum and its assessment). Изданиипод редакцией А.Л.Коста (A.L.Costa)
3. Развитие мышления (с. 44–46). Александрия, штат Вирджиния: ASCD. Р. Дж. Марцано (2000).
4. Навыкимышления: пересмотрзначенийимodelей(Thinking skills:Meanings and models revisited).
5. Из книги под редакцией А.Л.Коста (A.L.Costa) Развитие мышления (с. 47–53). Александрия, штат Вирджиния: ASCD.
6. Literature review on the Impact of Digital Technology on learning and Teaching -2015
7. Internet resursları

XÜLASƏ

Bu məqalədə pedaqoji texnologiya və təlim metodları fərqlərinə toxunulmuşdur. "Fikirlərin hücumu" texnikasının müsbət və mənfi cəhətləri qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda bu texnikanın tətbiqi metodikası əks olunmuşdur. Məqalədə şagirdlərin bacarıqlarının inkişafında bu texnikanın əhəmiyyətli rolu qeyd olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различия педагогической технологии и методов обучения. Отмечены достоинства и недостатки методики «мозгового штурма». При этом отражена методика применения данной методики. В статье подчеркивается незамеченная роль этой методики в развитии навыков студентов.

SUMMARY

This article discusses the differences between pedagogical technology and teaching methods. The advantages and disadvantages of the "brainstorming" technique were noted. At the same time, the methodology of application of this technique is reflected. The article emphasizes the irreplaceable role of this technique in the development of students' skills.

YOLUXUCU XƏSTƏLİKLƏR VƏ ONLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: *yoluxucu xəstəliklər, müasir kurikulum, müasir dərsliklər, interaktiv təlim şəraiti, innovativ müəllim*

Ключевые слова: *инфекционные заболевание, современный курикулум, современные учебники, интерактивные условия обучения, инновационный учитель*

Key words: *infectious disease, modern curriculum, contemporary textbooks, interactive training conditions, innovative teacher*

Yoluxucu xəstəliklər hazırda dünyanın ən global problemlərindən biridir. Demək olar ki, hər il yeni bir yoluxucu xəstəlik meydana çıxır və bundan xeyli insan tələf olur. Yoluxucu xəstəliklər bizim güman etdiyimizdən daha təhlükəlidir, çünki risk və infeksiya hər yerdədir. Bütün dünya ekspertləri yoluxucu xəstəliklərin nəzarətdən çıxmış vəziyyətdə olduğu ilə bağlı həyəcan təbili çalırlar. Hər dəfə yeni bir yoluxucu xəstəlik meydana çıxdıqda kütləvi yoluxma halları gözlənilmədən başlayır və onun yayılmasının qarşısını almaq get-gedə çətinləşir. Dünya Səhiyyə Təşkilatı modern həyat tərzinin bizi ağışuna aldığı yoluxucu xəstəliklərə qarşı daim mübarizə aparır.

Yoluxucu xəstəliklərə ötən əsirlərdən günümüzdə qədər gəlib çıxan bir çox nümunələr göstərmək olar. Ebola, Zika, Sars, donuz qripi və s. kimi xəstəliklər *global yoluxucu xəstəliklər* də adlanır. Bunlardan əlavə, təbii çiçək, taun, qarayara, QİÇS, hepatit, tulyameriya, vəba, vərəm və s. bu kimi xəstəliklərin də təhlükəli olmasına baxmayaraq artıq dövrümüzdə bu xəstəliklərlə mübarizə üsulları xeyli inkişaf etdirilmişdir. Təhlükəli yoluxucu xəstəliklərdən biri də Covid-19, bir digər adı ilə desək Koronavirusdur ki, hal-hazırda 2021-ci ildə insanlar bu xəstəliyin təhlükəsi, fəsadları ilə qarşı-qarşıyadır. Demək olar 2 ildir ki, yer kürəsinin hər bir yerində bu xəstəlik var və hələdə tam olaraq mübarizəsi mümkün deyildir. Sadəcə qismən özümüzü yoluxmadan qorumaq üçün qoruyucu maskalardan istifadə etməli, sosial məsafəni gözləməli və gigiyena qaydalarına riayət edirik. Hal-hazırda bütün səhiyyə üzvləri bu xəstəliklə mübarizədə bizim qəhrəmanlarımız olaraq ön sırada iştirak edirlər və bütün ölkələr yoluxma sayının azalması üçün əlindən gələni edir.

Yoluxucu xəstəliklərə yoluxma sadəcə öskürək, səthlərə toxunma ilə deyil, qan, tənəffüs, qida və bir çox başqa yollarla keçə bilər. Bir çox ekspertlər yoluxucu xəstəliklərin aşağıdakı səbəblərə görə sürətlə yayıldığını qeyd edirlər;

1. Əhali artımı və urbanizasiya
2. İqlim dəyişikliyi
3. Qlobal səyahət
4. Yeni yaşayış məskənlərinin salınması
5. Konfliktlər
6. Həkim və tibb işçilərinin yoluxucu xəstəliklər olan yerlərdə çatışmazlığı
7. Yanlış informasiya

Bütün bu xəstəliklərlə qismən də olsa mübarizə aparmaq üçün XXI-ci əsrin şagirdi müəyyən bacarıqlara sahib olmalıdır. Bu baxımdan ümumtəhsil pilləsində tədris olunan həyat bilgisinin, biologiya fənninin, innovativ biologiya müəlliminin üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür. Məktəbəqədər təhsil pilləsində bünövrəsi qoyulan bu bilik bacarıqların formalaşdırılmasına ümumtəhsil pilləsində daha çox diqqətlə yanaşılmalıdır.

Müasir biologiya fənn kurikulumunu araşdırarkən onun məzmununda insan və onun sağlamlığına ayrıca yer ayrıldığı nəzərə çarpır. Bu çox təqdirəlayiq bir haldır. İnsan və onun

sağlamlığı məzmun xətti üzrə şagirdlər insanın psixi xüsusiyyətləri, sosial mahiyyəti ilə tanış olur, insan orqanizmindəki bəzi patoloji halları, onları doğuran səbəbləri və aradan qaldırılma yollarını, sağlamlığın şərtlərinə əməl etmək, xəstəliklər, zəhərlənmə və zədələnmələr zamanı özünə və ətrafındakılara ilk yardım göstərmək bacarığına yiyələnmiş olurlar.

Müasir proqramın yeni məzmununa və bu məzmunu uyğun tərtib olunmuş Biologiya dərslərinə nəzər yetirdikdə bütün siniflər üzrə yoluxucu xəstəliklər, onlardan qorunma yolları ilə bağlı kifayət qədər məlumatın olduğunu şahidi oluruq. Xüsusən VIII sinfin Biologiya kursu şagirdin öz orqanizmini daha yaxşı tanımasına, orqanlar, orqanlar sisteminin işini, onların funksiya pozğunluqlarının səbəblərini, xəstəlikləri, bu xəstəliklərə yoluxma və xəstəliklərdən qorunma yolları və s. mövzuları əhatə edir. Məsələn: Qan-damar sistemi ilə tanış olarkən şagird qanla yoluxan xəstəliklərdən QİÇS, hepatitlər və s. , tənəffüs sistemi ilə tanış olarkən qrip, vərəm və s. kimi yoluxucu xəstəliklər, bu xəstəliklərdən qorunma yolları ilə tanış olur. Bundan əlavə həzm sistemi ilə tanışlıq zamanı “Həzm orqanlarımızı qoruyaq” başlığı altında verilən vəba, hepatit və s. xəstəliklərə, bu xəstəliklərlə mübarizə tədbirlərinə rast gəlirik.

Şagirdlərdə yoluxucu xəstəliklər, onlardan qorunmayla bağlı bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına yalnızca VIII sinifdə deyil, həm aşağı, həm də yuxarı siniflərdə interaktiv təlim şəraitiyaratmaqla geniş yer verilir. Yoluxucu xəstəliklərin öyrədilməsi ilə bağlı tövsiyələri VIII sinif “Tənəffüs orqanlarımızı qoruyaq” mövzusunun icmalı üzərində göstərmək istərdim:

Mövzu: Tənəffüs orqanlarımızı qoruyaq.

Alt standartlar: 3. 2. 1. Sağlamlığın qorunması qaydalarını izah edir.

Məqsəd: Tənəffüs orqanlarının qorunması qaydalarını izah edir.

Inteqrasiya: H. b 4. 1. 1.

İş formaları: kollektivlə iş, qruplarla iş.

İş üsulları: beyin həmləsi, şaxələndirmə, debat.

Resurslar: dərslük, tablo, videomaterial.

Dərsin gedişi.

Motivasiya: Motivasiyanı suallar üzərində qurulur. Beyin həmləsi üsulundan istifadə olunur.

1. Hazırda bütün dünyada təhlükə törədən xəstəlik hansıdır?

2. Nə üçün, maska, məsafə və dizinfeksiya qaydalarına əməl etmək tələb olunur, axı, riayət etməsək sizcə nə baş verər?

3. Sizcə başqa hansı yoluxucu xəstəliklər var?

Tədqiqat sualı: Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri hansılardır və orqanizminizi onlardan necə qoruya bilərik?

Tədqiqatın aparılması: Tədqiqatı debat üsulu ilə aparılır. Onları 3 qrupa bölünür. A, B, C qrupları. A və B spiker komandaları, C hakim və taym-kipperlər olaraq ayrılırlar. İki mövzu müəyyən edilir. A-komandasının mövzusu: Yoluxucu xəstəliklər qismən təhlükəlidir və onlara qarşı tamamilə qorunmaq olar. B-komandasının mövzusu: Yoluxucu xəstəliklər çox təhlükəlidir və onlara qarşı qismən qorunmaq mümkündür. C- hakim komandadır. Bunlardan əlavə bir və ya iki nəfərdə taym-kipperlər kimi iştirak edir və zamanı qeydə alır. Qruplara 10 dəqiqə vaxt verilir. Bu müddət ərzində onlar öz mövzularını araşdırır, dəlillər tapır və qeyd edir. Əks qrupa isə müəyyən qədər suallar hazırlanır. Taym-kipperdə vaxta diqqət edir.

Informasiya mübadiləsi: Taym-kipper vaxtın bitdiyini deyir. Hər bir qrup öz çıxışını edir və çıxış zamanı əks qrupda öz suallarını verir və müzakirə gedir. Qrupların çıxışını dinləyən hakim qrup ən çox inandırıcı gələn qrupu seçir.

Informasiya müzakirəsi: Bu mərhələdə müəllim debat zamanı şagirdlərin sağlamlıqla bağlı düşüncələrini nəzərə alaraq onlara eyni zamanda zərərli vərdişlərlə də bağlı suallar yönəldir:

1. İnsan nə üçün sağlamlığını qorumamalıdır?

2. Ətrafınızda zərərli vərdişlərdən istifadə edən varmı və varsa həmin insanda nə müşahidə etmişiniz?

3. Sizcə onlar ölümə səbəb ola bilərmə?

4. Yoluxucu xəstəliklərdə sizcə zərərli vərdişlər qədər təhlükə yaradırımı? Səbəb?

5. Yoluxucu xəstəliklərə yoluxma yolları hansılardır?

6. Bu xəstəliklərdən necə qorunmaq olar? və s.

Ümumiləşdirmə və nəticə: Şagirdlərin cavablarını dinlədikdən sonra mövzu ümumiləşdirilir və müəllim öz əlavələrini edir. Kitabda adı çəkilən vərəm, qrip, bronxit, faringit, angina, laringit və s. xəstəliklərlə bağlı, zərərli vərdişlərlə bağlı daha geniş məlumatlar verir, onlardan qorunma üsulları, onların necə yoluxduğu haqqında da əlavələr edir. Sonda yoluxucu xəstəliklər, onlardan qorunmaqla bağlı kiçik bir video çarx (həm yoluxucu xəstəliklər, həm də həkim məsləhəti) təqdim olunur.

Yaradıcı tətbiqetmə: Uyğunluğu müəyyən edin:

1. Vərəm

2. Qrip

a. Gözlənilməz çəki itkisi, gecə tərləmələri

b. Bronxların iltihabı

c. Rəngsiz və qanlı bəlgəm

d. Badamcıqların iltihabı

e. Asqırır, öskürmə

f. Boğaz ağrısı

Qiymətləndirmə: Meyar əsasında səviyyələrlə qiymətləndirmə aparılır.

• İzahetmə:

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Tənəffüs orqanlarının qorunması qaydalarını çətinliklə izah edir.	Tənəffüs orqanlarının qorunması qaydalarını izah edərkən cüzi səhvə yol verir.	Tənəffüs orqanlarının qorunması qaydalarını müəllimin köməyi ilə izah edir.	Tənəffüs orqanlarının qorunması qaydalarını nümunələrlə izah edir.

Ədəbiyyat

1. Верзилин Н.М., Корсунская В.М. Общая методика преподавания биологии. М.:Просвещение. 1983, 384 с.

2. Методика обучения биологии / В.С.Конюшко, С.Е.Павлюченко, С.В.Чубаро. Мн.:Книжный дом, 2004

3. Е.Пометун. Энциклопедия интерактивного обучения. Киев-2007

4. N.Məmmədova, B.Həsənova, K.Mahmudova, L.Fətियeva. Biologiya-8, Ümumtəhsil məktəblərinin 8-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, "Şərq-Qərb", 2019

Orucova Əzizə İlyas qızı

Elmi rəhbər: b.ü.f.d., baş müə. İ.M.Kazımov

ÜMUMİ ORTA TƏHSİL SƏVİYYƏSİ ÜZRƏ BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ RİYAZİ BİLİKLƏRİN TƏTBİQİ İMKANLARI

Açar sözlər: orta məktəb, biologiyanın tədrisi, fənlərarası inteqrasiya, riyazi biliklər

Ключевые слова: средняя школа, преподавание биологии, междисциплинарная интеграция, математические знания

Key words: secondary school, teaching biology, interdisciplinary integration, mathematical knowledge

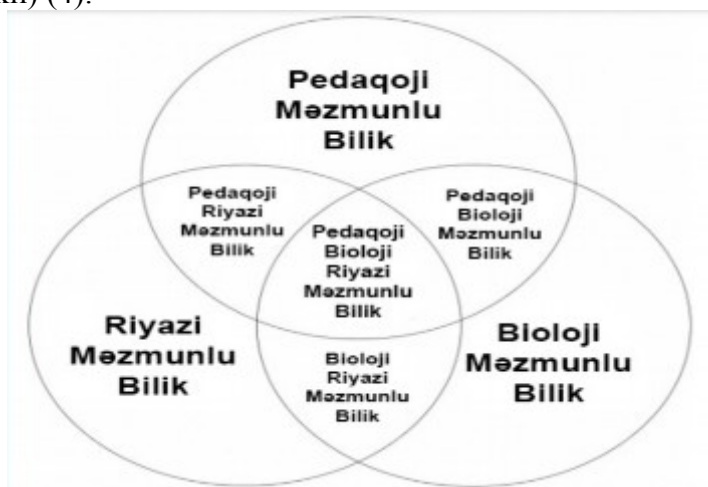
Məlumdur ki, hazırda respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində biologiya yeni proqram (fənn kurikulumu) ilə tədris olunur. Proqramda göstərilən təlim nəticələrinin, yəni standartların reallaşdırılmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də fənlərarası inteqrasiyanın təşkilidir. Yeni proqram differensiallaşmış olduğuna görə bu inteqrasiya növünün yaradılması daha çox fənn müəllimlərinin öhdəsinə buraxılır (1).

Bu sahədə son dövrdə aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın oldu ki, mövcud problem aktual olaraq qalmaqdadır. İnteqrasiya informasiya, biliklər və elmlər arasında əlaqələrin qurulmasının, həmçinin onların bütövlüyünün və bütün komponentləri dialektik vəhdətdə əhatə edən vahid strukturunun təmin edilməsinin çox vacib ümumi və çoxşaxəli bir prosesidir. Tədris fənlərinin inteqrasiyası dəyişkənliyin artmasına, fərdi yönümlü olmasına, şagirdlərin ümumi biliklərinin bütövlüyünün formalaşmasına və yuxarı siniflərdə birbaşa olaraq və ya təhsilin differensiasiyası yolu ilə tədrisin təmayülləşməsinə kömək edir.

Fənlərarası inteqrasiya iki və ya daha çox fənn materiallarının birləşməsidir ki, bu da dərslərin məzmununun elmi və ideya-tərbiyəvi səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. İnteqrasiyaya yalnız ayrı-ayrı fənlər üzrə bilik əlaqəsi baxımından deyil, həm də texnologiyaların, metodların və təhsil formalarının inteqrasiyası yönündən baxılmalıdır (2).

Biologiya üzrə elmi-praktik araşdırmalar gündəlik həyatda qarşılaşdığımız bir çox problemi həll etmək üçün istifadə olunduğundan, biologiya təhsilinin mənalı olması üçün dərslərdə digər sahələrin bilik və metodlarından birlikdə istifadə edilməlidir. Biologiya canlılığın olduğu və yaxud canlıya aid olan hər bir mövzunu əhatə etdiyi üçün, bir çox elm sahələri və müvafiq olaraq tədris fənləri ilə əlaqəlidir. Bu fənlərə kimya, fizika, riyaziyyat, coğrafiya, ekologiya, antropologiya, geologiya, sosiologiya, psixologiya, tibb elmləri və s. aiddir (3).

Hazırkı tədqiqat işimizdə biologiyanın tədrisində bəzi riyazi biliklərdən istifadə edilməsinin mümkünlüyünü araşdırmışıq. Riyaziyyat və biologiyanın məktəb kurslarının fənlərarası inteqrasiyası, xüsusilə yuxarı siniflərdə tədris materialının daha uğurlu mənimsənilməsinə zəmin yaradır. Bu səbəbdən iki elmi birləşdirmək ibtidai siniflərdən başlamalı və orta məktəb təhsilinin bütün pillələrində davam etməlidir. Bu o demək deyildir ki, biologiya müəllimləri riyaziyyatı və ya riyaziyyat müəllimləri biologiyayı tədris etməlidirlər. Hər iki mövzu da mütəxəssislər tərəfindən tədris olunmalıdır, lakin cəlbedici məzmun və tədris pedaqogikası səviyyəsində üst-üstə düşən bir sıra sahələr tapılmalıdır. Riyazi biologiya və ya bioloji riyaziyyatın məzmunu barədə məlumat bütün müəllimlər üçün müəyyən edilməlidir. Biologiyanın tədrisində riyazi inteqrasiya üçün uyğun modellərdən biri “pedaqoji məzmunlu biliklər modeli”dir. Modelin ən vacib hissəsi “Pedaqoji Bioloji Riyazi məzmunlu bilik” adlanan mərkəzi hissəsidir (şəkil) (4).

Şəkil. “Pedaqoji Bioloji Riyazi məzmunlu biliklər” modeli.

Riyaziyyatı konkret bioloji problemlərlə əlaqələndirmək üçün bir çox fərqi yanaşmalar inkişaf etdirilsə də, biologiya kurikulumlarında riyazi düşüncənin inkişafına sistemətik yanaşmalar çatışmır. Çox vaxt riyazi nümunələr şagirdlərin riyazi mülahizələrinin eyni vaxtda inkişafına məhəl qoymadan yalnız bioloji mövzuları vurğulamaq üçün istifadə olunur.

Müasir biologiya təhsilində daha aktual riyazi biliklərin tətbiqi problemini həll etmək üçün J.R.Jungck (2011) Blum taksonomiyasına bənzər həyata keçiriləcək addımlar ardıcılığını təklif etmişdir ki, bu şagirdlərin riyazi düşüncə tərzində metakognitiv istiqaməti inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu tapşırıqlar şagirdləri sayma, ölçmə və hesablamadan başlayaraq qrafiklərin, cədvəllərin və s. qurulmasına, problemin həll edilməsinə, təhlilə, fərziyyənin yoxlanılmasına və modelləşdirməyədək olan müxtəlif təcrübələrin aparılmasına cəlb edir. J.R.Jungck Blum taksonomiyasında mövcud olan koqnitiv, affektiv və psixomotor öyrənmə fəaliyyətlərinə “Biologiyada kəmiyyət düşüncəsi” fəaliyyətini əlavə etmişdir. Bu, biologiya müəllimlərinin öz şagirdlərinə prosesləri və bacarıqları müəyyənləşdirmələrinə və riyaziyyatın biologiya elminə təsir göstərməsinin müxtəlif yollarını daha yaxşı anlamalarına kömək etmək məqsədi daşıyır (5).

Biologiya fənnində müxtəlif mövzular zamanı canlı orqanizmlərin əlamətlərini öyrənərkən simmetriya haqqında mütləq danışmalıyıq. Belə ki, “Ox (aksonal) və mərkəzi simmetriya” mövzusu öyrənilərkən simmetriya növlərinin təbiətdə olması məsələsi bütöv bir simetriya fikrinin formalaşmasına kömək edir. Şagirdlərlə bu iki əlamətin (simmetriya və asimmetriyanın) meydana gəlməsinin səbəblərini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu mövzuda yeddinci sinif şagirdləri riyaziyyatın daha çox “praktik” elementlərini xoşlayırlar. Onlara verilmiş koordinatları olan nöqtələrdən istifadə edərək canlı bir orqanizm çəkmələrini və sonra simmetriya və ya asimmetriyanın mövcudluğu barədə nəticə çıxarmalarını tapşırmaq olar. Eyni zamanda, onlar simmetriya növünü (radial, ikitərəfli) müstəqil şəkildə müəyyən edə bilirlər.

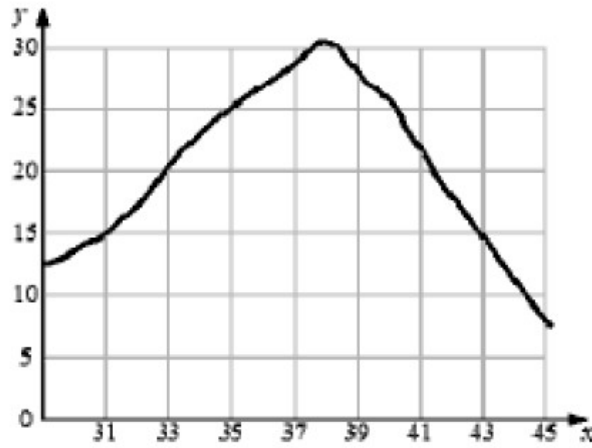
Bitkilər üçün xarakterik olan “güzgü simmetriyası”, yaxud riyazi dillə ifadə etsək, “bilateral (ikitərəfli) simmetriya” gündəlik müşahidələrdə hər bir insana tanışdır. Adından da görüldüyü kimi, güzgü simmetriyası hər hansı bir obyektə və onun əksini düz güzgüdə birləşdirir. Çiçəkli bitkilərin əksəriyyəti ikitərəfli və radial simmetriya nümayiş etdirir. Heyvanlardakı simmetriya ölçü, forma və kontur uyğunluğu, eyni zamanda bədən hissələrinin nisbi yerləşməsi, sferik simmetriya, radial simmetriya, ikitərəfli simmetriya kimi başa düşülür. Heyvanların böyük əksəriyyətində bədən hissələri simmetrik olaraq yerləşir. Hidra, meduza, dəniz ulduzları kimi heyvanlarda radial simmetriyanı müşahidə etmək olar. İnsan bədənini ikitərəfli simmetriya prinsipinə əsasən qurulmuşdur.

İnsan orqanizmində baş verən bioloji proseslər ilə əlaqəli riyazi hesablamalar aparmaq əldə edilmiş nəticələri ümumiləşdirir. Məsələn, şagirdlərə ürəyin necə işləməsi ilə bağlı hesablamalar aparmağı və alınmış nəticə sayəsində onun necə işlədiyini izah etməyi tapşırmaq olar. Bu məqsədlə müxtəlif tapşırıqlar hazırlana bilər.

Nümunə: 16 yaşlı insanın ürəyinin qulaqcıqları və mədəcikləri neçə müddətdir işləyir?
Cavab: Mətnə əsasən hesablanır ki, əgər ürəyin bir tsikli 0, 8 saniyədirsə, bunun 3/8-ü mədəciklərin işinə, 1/8-i qulaqcıqların işinə, 4/8-ü isə - ümumi dincəlməyə ayrılır. *O zaman:* 16 : 8 = 2 il – qulaqcıqların işi (1/8); 16 : 8 x 3 = 6 il – mədəciklərin işi (3/8) (6).

Praktik tapşırıqların nəticələrinin hesablanması zamanı əldə edilmiş məlumatlar əsasında müxtəlif qrafiklər, cədvəllər və s. qurula bilər (7).

Nümunə: Canlı orqanizmdəki kimyəvi reaksiya sürətinin temperaturdan asılılığının qrafiki (x oxu ilə orqanizmin temperaturu $^{\circ}\text{C}$ ilə, y oxu ilə isə kimyəvi reaksiyanın nisbi sürəti şərti vahidlərlə verilmişdir).

Aşağıdakı təsvirlərdən hansı ikisi göstərilən temperatur aralığındakı bu asılılığı ən dəqiq şəkildə xarakterizə edir?

Orqanizmdə kimyəvi reaksiyanın sürəti onun temperaturunun yüksəlməsi ilə:

- 1) özünün minimum dəyərində çatacaq kəskin azalır, bundan sonra yenə də yüksəlir
- 2) bütün proses boyu yavaş-yavaş yüksəlir
- 3) 20-25 şərti vahid arasında minimaldır
- 4) 37-39⁰C-də maksimuma çatır

Cavab: _____

Nümunə: Verilmiş cədvəldə birinci və ikinci sütunlardakı verilənlər arasında qarşılıqlı əlaqə vardır:

Hüceyrənin quruluşu	Proses
Sitoplazmatik membran	Maddələrin nəqliyyatı
...	Zülalların sintezi

Cədvəldə boş buraxılmış yerə hansı termin daxil edilməlidir?

- 1) lizosom; 2) vakuol; 3) ribosom; 4) hüceyrə mərkəzi

Cavab: _____

Riyazi modelləşdirmə bütün elmlərdə təməl bir bacarıqdır və modellər sadə populyasiya modellərindən tutmuş planetin daxilində havanın və okeanların cərəyanını göstərən “tam dünya sistemi” modellərinə qədər mürəkkəbdir. Özünü tənzimləmə, uyğunlaşma qabiliyyəti, məqsədyönlü fəaliyyət və mürəkkəb davranış nümunələri ilə canlıların ümumi riyazi qanunlar çərçivəsində məhdudlaşdırılması çətinidir. Bununla birlikdə, riyazi modelləşdirmədən istifadə biologiyanın tədrisinə innovativ yanaşmada geniş imkanlar açır. Məlumdur ki, *Drosophila* və *Arabidopsis* kimi model orqanizmlər biologiyanın bəzi əsas problemlərinin araşdırılmasında müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmuşdur. Beləliklə, riyazi inteqrasiyanın tətbiqi ilə modelləşdirmə tədrisin təşkilində vaxta qənaət etməklə yanaşı, həmçinin tədrisin məzmununun hərtərəfli və dolğun mənimsənilməsinə yaxından köməklik göstərir.

İnteqrativ yanaşma ilə fənlərarası əlaqələrin məzmununda əksini tapması müxtəlif fənlərə aid olan mövzuları əlaqəli şəkildə yüksək səmərə ilə öyrənməyə, çoxsaylı tədris fənlərini bir-biri ilə əlaqələndirməyə və nəticədə təlimin məzmununun tamlığını və şagirdlərin təsəvvüründə dünyanın vahid mənzərəsinin inkişafını təmin etməyə imkan yaradır. Həqiqətən də biologiyanın tədrisində riyaziyyatla inteqrasiyanın səmərəli təşkili şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında, bioloji hadisələrin və proseslərin əsas mahiyyətinin qavranılmasında, əldə edilmiş bilik və bacarıqların sistemləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni kurikulumu (VI-XI siniflər), Bakı, 2012, 140 s.
2. Кугушева А.А., Фассахиева И.В. Интеграция математики и предметовестественнонаучногоцикла. Актуальные вопросы интеграции математического и естественнонаучногообразования в современной школе [Текст]: материалы регион. науч. - практ. конф. , Нижний Тагил, Россия, ноябрь 2016, стр. 51-54.
3. Mohapatra A.K., Goswami M. Interdisciplinary approach: implications in biology teacher education curriculum. Proceedings of epiSTEME 5, India, 15-18 December, 2015, pp. 281-287.
4. Sorgo A. Connecting biology and mathematics: first prepare the teachers. Essay. CBE - Life Sciences Education, 2010, Vol. 9, pp. 196-200.
5. Jungck J.R. Mathematical biology education: modeling makes meaning. Math. Model. Nat. Phenom. , 2011, Vol. 6, No. 6, pp. 1-21. DOI: 10. 1051/mmnp/20116601
6. Мəммədova N.Ə., Mahmudova K.F., Həsənova B.S., Fətiyeva L.F. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün biologiya fənni üzrə dərslik. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2019, 176 s.
7. Методические рекомендации по подготовке обучающихся к ОГЭ по предметам естественно-математического цикла в новом формате. – Смоленск: ГАУ ДПО СОИРО. 2019, - 101 с.

РЕЗЮМЕ

В современном времени для каждого этапа образования появляются новые содержание, структурные элементы, интерактивные условия обучения. А эти в свое время требует новые подходы. В статье изображено что такое инфекционные заболевания, способы защиты от инфекционных заболеваний, анализируются возможности учебников биологии для VIII классов в этом отношении, приводятся примеры к урокам.

SUMMARY

In modern times, for each stage of education, new content, structural elements, and interactive learning conditions appear. And these in due time require new approaches. The article shows what an infectious disease is, ways of protecting against infectious diseases, analyzes the possibilities of biology textbooks for VIII grades in this regard, gives examples for lessons.

Bağirova Fidan Ruslan qızı

ADPU, Biologiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: prof., biologiya üzrə elmlər doktoru Sultanov R. L.

KOLLEKLƏRDƏ BIOLOGİYANIN COĞRAFIYA İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİNİN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *integrasiya, təhsil, coğrafiya, biologiya, fənlərarası*

Ключевые слова: *интеграция, образование, география, биология, междисциплинарный*

Key words: *integration, education, geography, biology, interdisciplinary*

Elmin inkişaf məntiqi ilə şərtləndirilən təhsil sahəsindəki integrasiya, müasir mərhələdə elmi biliklərin integrasiyası tendensiyasının fəal təzahürü ilə əlaqələndirilir, ən məhsuldar və perspektivli sahələrdən biridir. Elmi biliklərin ümumiləşdirilməsi, mürəkkəbliyini və tutarlılığını artırmaq üçün bir şərt kimi qəbul edilən integrasiyadır. Müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində bütöv yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasının ümumi qanunlarının öyrənilməsi humanitar sahədə ən məhsuldardır.

Təhsildə inteqrasiya son illərdə müasir pedaqogikanın əsas kateqoriyalarından birinə çevrilən bir tendensiyadır. Bu, yalnız mürəkkəb bir yaxınlaşma prosesinin bir hissəsi deyil, eyni zamanda milli mədəniyyətlərin bir-birinə nüfuz etməsi problemlərinin həllidir. Təhsildə inteqrasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri, dinamikası, hədəfləri və inteqrativ birliklərin formalaşma yolları vardır. İnteqrasiyanın xüsusiyyəti onun qabaqcıl təbiətidir. Müasir telekommunikasiya vasitələrinin və onların əsasında qurulmuş ən yeni texnologiyaların sürətli inkişafı təhsildə inteqrativ proseslərin gözlənilən xarakterinin təmin olunmasına kömək edir. İndiki mərhələdə inteqrasiya təhsili yaxşılaşdırmaq üçün perspektivli bir istiqamət kimi qəbul edilir. İnteqrasiya prosesi, ətraf aləmin müxtəlif fenomenləri haqqında kompleks biliklərin formalaşdırılması üçün universitetdə öyrənilən fənlərin məzmununa müəyyən bir girişdir. İnteqrasiya sayəsində, təhsil strukturlarının və sistemlərinin qanunauyğunluqlarını daha dərin-dən və daha spesifik bir şəkildə anlaşılması baş verir.

Elmi bir dünyagörüşünün formalaşması müasir məktəbin ən vacib vəzifələrindən biridir və şübhəsiz dünyagörüşü bir şəxsin cəmiyyətdəki davranışını və fəaliyyətini təyin edir.

Kolleclərdə coğrafiya və biologiya fənlərinin məzmunu təbii obyektlərin və hadisələrin dialektik birliyi və ümumdünya qarşılıqlı təsiri ilə zəngin bir ideoloji potensiala malikdir.

Təbiətşünaslıq fənlərinin məzmunu, Yer in biosferində və coğrafi zərfdə baş verən prosesləri elmi şəkildə anlamaq üçün dünyagörüşü fikirlərini ortaya qoymağa imkan verir.

Biologiya və coğrafiyanı öyrənərkən şagirdlər cisim və hadisələrin əlamətlərini, quruluşu, funksiyaları, inkişafı, dünyagörüşü fikirlərində ifadə olunan dialektik nümunələrin təzahür etdiyi dinamikanı öyrənirlər.

Məktəb coğrafiya və biologiya fənlərinin məzmunu aşağıdakı problemləri öyrənməyə yönəldilmişdir:

- təbii, ekoloji proseslərin mahiyyəti, mahiyyəti və dinamikası idrakı;
- təbiət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin əsas xüsusiyyətlərini, ətraf mühitin qorunmasının və rəşional təbiətin idarə olunmasının vacibliyini, həyatın bütün təzahürlərində yüksək dəyərinin tanınmasını, ətraf mühit şüurunun formalaşmasını başa düşmək;
- əhalinin paylanma qanunauyğunluqlarının müəyyənəşdirilməsi, iqtisadiyyatın təbii, sosial-iqtisadi, ekoloji amillərlə əlaqəli ərazi təşkili, uyğunlaşma və insan sağlamlığı problemlərinin yaşayış coğrafi şəraitindən asılılığı

Təbii coğrafiya və biologiya elmlərinin təməl məktəbdəki vəzifələri arasında aşağıdakılar vurğulanır: - dünyanın bioloji və coğrafi mənzərəsinin komponentləri kimi coğrafi və bioloji biliklər sisteminin formalaşması, nəticədə elementlər dünyanın vahid elmi mənzərəsi, idrak mədəniyyəti ilə tanışlıq, bütün təzahürlərində həyatın yüksək dəyərinin tanınması, ekoloji şüur, tədqiqat metodlarına yiyələnmə, tələbələrin idrak motivlərinə əsaslanan intellektual bacarıqların formalaşması.

Beləliklə, ekoloji şüurun formalaşmasına yönəlmiş fənlərin məzmunu biliklərin inteqrasiyası, əldə edilmiş dəyərlər iyerarxiyası, əxlaqi, əqli, dünyagörüşü təhsilinin prioriteti ilə xarakterizə olunur.

Coğrafiya və biologiyadakı proqramları təhlil edərkən, məsələn, bioloji tsikl əsasında fərqli təbii zonalarda torpaq əmələ gəlməsinin xüsusiyyətləri, dəstək əlaqələrini ayırmaq mümkündür. Bağlı əlaqələr də izlənilir, məsələn, antropogen təsirin təsiri altında təbii zonalardakı dəyişiklik bitki icmalarındakı münasibətlər və bunlara insan fəaliyyətinin təsiri barədə suallarla paralel olaraq öyrənilir. Perspektiv əlaqələr də təqdim olunur, məsələn, təbiətin komponentləri haqqında biliklər təbii icmalar, canlı orqanizmlərin müxtəlifliyi və coğrafiyalarının öyrənilməsində istifadə edilə bilər. Şübhəsiz ki, mövzulararası əlaqələr canlı və cansız təbiətin dialektik əlaqələrini, hərəkətini və inkişafını əks etdirir, dünyanın maddi birliyi, maddənin hərəkət formaları (bioloji və coğrafi) arasındakı əlaqənin ideoloji fikirlərinin formalaşmasına kömək edir.

Mövzu nəticələrinə coğrafi və bioloji biliklərin dünyanın elmi mənzərəsinin komponentləri kimi formalaşması, elmi düşüncə növü, coğrafi xəritələr, alətlər ilə işləmə praktiki

bacarıqları, təcrübə qurma və nəticələrini izah etmək bacarığı, təbiətdəki əsas davranış qaydaları, təhlil, qiymətləndirmə, ətrafdakı təbiətə insanın təsirinin proqnozu, risk faktorlarının insan sağlamlığına təsiri.

Öz inkişafının və ömür boyu təhsilin əsasını təşkil edən ümumbəşəri təhsil fəaliyyətlərinin formalaşdırılması üçün proqramlar, ilk növbədə, tələbələrin ideoloji dəyər-semantik sferasının formalaşmasına yönəldilmişdir.

Xülasə edərək qeyd etmək olar ki, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin mahiyyətini dərk edən, təbii, ekoloji proseslərin mahiyyətini və dinamikasını açan, coğrafiya və biologiya məktəb fənlərinin məzmunu, biliklərin inteqrasiyası, prioritetliyi ilə xarakterizə olunur. Ətrafımızdakı dünyaya elm nöqtəyi-nəzərindən münasibət qurmağımıza və mövcud həqiqətə münasibətimizi təyin etməyə imkan verən ideoloji təhsil, öz mühakimələrini formalaşdırmaq və təbiət və cəmiyyət arasında harmoniyaya nail olmaq üçün düzgün qərarlar qəbul etməkdir.

Fənlərarası əlaqələr yeni bir problem deyil. Bir tarixə sahib olan bu, nəinki əhəmiyyətini tükənməmiş, eyni zamanda cəmiyyətin müasir bir məktəb üçün irəli sürdüyü tələblər baxımından getdikcə daha da aktuallaşır. Hər işdə müvəffəqiyyətin açarı bu fəaliyyətin nəticələrinin uzunmüddətli planlaşdırılması və müasir metod və formalardan istifadə edərək əldə olunan hər bir şagirdin tərbiyəsi, təhsili və inkişafını ön plana çəkmək də daxil olmaqla proqramları tənzimləməklə başlayan düzgün başlanğıc təşkilatıdır.

İndiki mərhələdə təhsil sisteminin inkişafının xarakterik istiqamətləri bunlardır: təhsil prosesinin humanistləşdirilməsi, fərqləndirilməsi, profilləşdirilməsi, dəyişkənliyi, fərdiləşdirilməsi. Bu proseslər hər kəsin bacarıq və maraqlarını maksimum dərəcədə artırmasına imkan verən təhsil yolu və ya səviyyəsini seçmək hüququnu müəyyənləşdirir. Məktəbdə tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zərurəti əsasını akademik fənlərin inteqrasiyası olan müasir texnologiyaların tədris prosesində ortaya çıxmasına və tətbiq olunmasına gətirib çıxardı.

Tədqiqatın məqsədi: Kolləclərdə biologiyanın coğrafiya ilə əlaqəli tədrisinin mahiyyətinin araşdırılması və keyfiyyətli təlim nəticəsinə nail olmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Kolləclərdə biologiyanın coğrafiya ilə əlaqəli tədrisinin mahiyyətinin təhlilini ön plana çıxarmaq, kolləclərdə biologiyanın coğrafiya ilə əlaqəli tədrisini tətbiq etmək.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Kolləclərdə biologiyanın coğrafiya ilə əlaqəli tədrisinin mahiyyətini mənimsəmək, kolləclərdə biologiyanın coğrafiya ilə əlaqəli tədrisinin mahiyyətini səmərəli və keyfiyyətli reallaşdırmaq.

Ədəbiyyat

1. Бекетова С.И., Камахина Р.С., Лохотская Л.А. Интеграция учебных предметов «География» и «Биология» как условие формирования научного мировоззрения учащихся // Современные проблемы науки и образования. – 2014.

2. М. Həsənov, Ş. Ağayev, V. Məmmədova, Y. Fərzəliyeva “Fənlərin inteqrasiyası”

3. Məktəblilərin təbiət və humanitar təhsilində inteqrativ meyllər -2007, Pedaqoji Elmlər Doktoru Teremov, Alexander Valentinovich

XÜLASƏ

Inteqrasiya, informasiya, bilik, elmlər arasında əlaqələr qurmağın, eyni zamanda bütün komponentləri dialektik vəhdətdə əhatə edən vahid bir quruluşun təmin edilməsinin ümumi və çoxşaxəli bir prosesidir. Akademik fənlərin inteqrasiyası dəyişkənliyin, fərdi yönümlülüğün artmasına, şagirdlərin dünya haqqında biliklərinin bütövlüyünün formalaşmasına və birbaşa və ya təhsilin fərqləndirilməsi yolu ilə məktəbin yuxarı səviyyəsində təhsilin profilaktikasına kömək edir.

РЕЗЮМЕ

Интеграция - это общий и многогранный процесс установления связей между информацией, знаниями и наукой, а также обеспечение единой структуры, охватывающей все компоненты в диалектическом единстве. Интеграция академических предметов способствует повышению вариативности, индивидуальной направленности, формированию целостности знаний учащихся о мире и повышению уровня образования на школьном уровне либо напрямую, либо через дифференциацию.

SUMMARY

Integration is a general and multifaceted process of establishing links between information, knowledge and science, as well as ensuring a single structure that encompasses all components in dialectical unity. The integration of academic subjects contributes to increased variability, individual orientation, the formation of the integrity of students' knowledge of the world, and an increase in the level of education at the school level, either directly or through differentiation.

Məsimova Leyla Pənah qızı

ADPU, Biologiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: dos., p.ü.f.d. Ə.M.Məhərrəmov

VI-VII SİNİF BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ MEYVƏ BİTKİLƏRİNİN ZƏRƏRVERİCİLƏRİ, XƏSTƏLİKLƏRİ VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: *meyvə, xəstəlik, dərs, zərərverici, biologiya*

Ключевые слова: *фрукты, болезнь, урок, вредитель, биология*

Key words: *fruit, disease, lesson, pest,*

Meyvə bitkilərinin zərərvericiləri haqqında çox az məlumat verilib. Ona görə də belə mühüm məsələnin mahiyyətini xeyli genişləndirməyə və şagirdlərə əhatəli öyrətməyə ehtiyac duyulur. Meyvə bitkilərinin zərərvericilərini, onların xüsusiyyətlərini, bitkilərə zədə və zərərini, onlara qarşı mübarizə yolları barədə bilik və bacarıqları inkişaf etdirmək lazımdır. Bu zaman müəllim müxtəlif metodiki priyomlardan istifadə edərək şagirdlərin təfəkkürlərini oyatmaqda onlarda geniş dünyagörüşü formalaşdırmalıdır.

Bir çox xəstəliklərin qarşısını almaq üçün ekoloji cəhətdən təmiz məhsul əldə olunmalı və istifadə edilməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bu sahədə maariflənməsinə ehtiyac yaranır. Mövzuların tədrisində şagirdlər meyvə bitkilərinin xəstəliklərini, zərərvericilərə qarşı istifadə olunan kimyəvi preparatların insanların və heyvanların sağlamlığına mənfi təsir göstərməsinə dərk etməlidir.

Biologiya fənni tədris olunarkən bir çox məqamlara toxunulur. Bunlardan biri də meyvə bitkilərinin zərərvericiləri, xəstəlikləri və onlarla mübarizə üsullarıdır. Xəstəliklər bitki böyüməsi zamanı istənilən mərhələdə baş verə bilər. Bir xəstəliyin səbəbinin sürətli, dəqiq diaqnozu, sürətli müalicənin həyata keçirilməsi ilə yanaşı məhsulun qorunmasını təmin etmək üçün vacibdir. Yaşayan, mikroskopik orqanizmlərin yaratdığı bəzi yoluxucu xəstəliklər bitkini sürətlə məhv etmək potensialına malikdir. Bununla birlikdə, hər hansı bir meyvə üçün bu xəstəliklər o qədər də çox deyildir. Canlı olmayan şeylərdən qaynaqlanan xəstəliklərin (yəni yoluxucu deyil) diaqnozu qoymaq daha çətin ola bilər. Adətən, mümkün olmayan canlı (abiotik) səbəbləri araşdırmadan əvvəl bir yoluxucu xəstəliyin səbəbi olduğunu istisna etmək daha asandır. Biologiya dərslərində mövzular şagirdlərə öyrədilərkən ümumidən xüsusiyyətdə doğru mərhələlərlə gedilir. Əvvəlcə problem qoyulur daha sonra onun səbəbləri araşdırılır.

Bütün xəstəliklərə patogen orqanizmlər səbəb olmur. Bir xəstəliyin bir patojenin səbəb olduğunu və ya canlı olmayan (abiotik) səbəblərin olub olmadığını müəyyənləşdirmək yalnız

ayrı bitkilərin yoxlanılmasını deyil, həm də bir sahədə simptomların meydana gəlməsi qaydasını qeyd etməyi tələb edir. Yarpaq ləkələri, solğunluqlar, böyümə, meyvə çürükləri, düzgün olmayan yarpaqlar və gövdə yanığı kimi qeyri-adi simptomlar üçün ayrı bitkiləri araşdırmaq lazım gəlir. Köklər öd kisəsi, kök çürüməsi və nekroz (ölü sahələr) üçün müayinə olunmalıdır. Problemin geniş olub olmadığını və tarlada ətrafındakı müxtəlif bitki növlərinin təsirlənib-təsir etməməsini müəyyən etmək üçün sahələr müşahidə edilməlidir ki, bu da abiotik bir səbəb göstərə bilər.

Müxtəlif növ patogenlərin səbəb olduğu xəstəliklərin diaqnozunu necə qoyulması şagirdlərə öyrədilir.

Göbələklər –Göbələklər qida məhsullarına qədər böyüyə bilən çoxhüceyrəli mikroskopik orqanizmlərdir, adətən filament liflər şəklindədir. Onların böyüməsi radialdır, buna görə bitki yarpaqları kimi səthlərdə böyümənin təsirləri dairəvi ləkələr kimi görünə bilər. Bununla birlikdə köklər kimi digər bitki hissələrinin mantar infeksiyaları görünən bir quruluş meydana gətirə bilməz. Bəzi simptomlar bu infeksiyaları göstərə bilər. Məsələn, gövdənin su keçirən toxumalarının qaralması, solğunluqla birlikdə, Fusarium solğun göbələyinin infeksiyasını göstərə bilər. Müxtəlif səbəblərə səbəb ola bilən yanma (toxumanın ümumi ölümü) kimi digər xəstəlik əlamətləri, göbələklərin səbəb kimi təsdiqlənməsi üçün laboratoriya müayinəsini tələb edə bilər.

Bakteriya-Bakteriyalar tək hüceyrəli mikroskopik orqanizmlərdir, yuxusuz qaldıqda sağ qalırlar. Bunun ən diqqətəlayiq istisnası, kartofda ümumi qaşınma yaradan patogendir: bu, sporlar yaradan filamentli, çoxhüceyrəli bir bakteriyadır. Bunlar küləklə idarə olunan yağış, böcəklər və ya toxum daxil olmaqla yoluxmuş bitki hissələrinin hərəkəti ilə nəql edilə bilər. Yarpaqlara sirayət edən bakteriyalar dairəvi ləkələrə səbəb ola bilər, lakin damarlardan kənara çıxmayan düzensiz formalı lezyonlar bakterial infeksiyalar üçün daha xarakterikdir. Həm də ümumiyyətlə pis bir qoxu ilə xarakterizə olunan bitki hissələrinin yumşaq çürüklərinə səbəb ola bilər. Solğunluq kimi simptomlar yaradan digər bakterial xəstəliklər diaqnoz üçün laboratoriya analizinə ehtiyac duyur.

Mikoplazmalar bakteriyalara bənzəyir, yalnız quruluş baxımından bakteriyalardan daha sadə və kiçikdirlər. Onlar yarpaq böcəkləri ilə ötürülür. Mikoplazmanın səbəb olduğu tərəvəzlərin ən diqqət çəkən xəstəliyi, yerkökü, kərəviz və əlaqədar bitkiləri təsir edən aster sarıdır. Aster sarılıqlarının əlamətləri fərqlidir: yarpaqların tunc görünüşü var və çiçəklər anormaldır (ləçəklər əvəzinə onlardan yarpaq kimi toxuma böyüyür.)

Viruslar – Viruslar, yalnız canlı bitki hüceyrələrinin içərisində təkrarlana bilən submikroskopik varlıqlardır. Bitkilərə ötürmək üçün böcəklər kimi maddələrə ehtiyac duyurlar. Tipik bir virus əlaməti yarpaqlardakı mozaika nümunəsidir, lakin viruslar nekrotik lezyonlar və boyun qalması kimi digər simptomlara səbəb ola bilər ki, bu da digər səbəblərə səbəb ola bilər. Virusların böcək vektorlarına bitkilər, yarpaq böcəkləri, ağ sinələr və thrips daxildir. Viruslar tez-tez bitki ilə bitki ilə əlaqəli olmayan əlaqə otları da daxil olmaqla geniş sahibdir və simptomlar həmişə bu bitkilərdə əmələ gəlmir.

Bəzi viruslar bitki üzərində əmələ gələn simptomlarla (xüsusən mozaika və ya üzük nöqtələri ilə) əvvəlcədən müəyyən edilə bilsə də, dəqiq diaqnoz laboratoriya müayinəsini tələb edir.

Nematodlar-Nematodlar bitkilərin kökləri ilə qidalanan mikroskopik yuvarlak qurdlardır. Kök düyünlü nematod, geniş çeşidli məhsullarda kök ödləri və deformasiya olunmuş köklər əmələ gətirir. Ağır infestasiya bitkilərin solmasına və ölməsinə səbəb ola bilər. Nematodlar eyni zamanda inəkliyə, nekroza və köklərin ləngiməsinə səbəb ola bilər, lakin bu əlamətlər fərqli deyil. Diaqnozu təsdiqləmək üçün torpaq və ya kök analizi tələb olunur.

Problem və diaqnozdan sonra bitki patogenlərini təsir edən ətraf mühit faktorları şagirdlərin nəzərinə çatdırılır.

İstilik-Toxum cücərmə və fidan böyüməsi üçün suboptimal olan torpaq temperaturu, Pythium və Rhizoctonia kimi patogenlərin sönümünün inkişafına üstünlük verə bilər. Tez-tez, bu patogenlərin təsiri torpağın temperaturu artana qədər əkini təxirə salmaqla azaldıla bilər. Yarpaq patogenləri inkişaf üçün fərqli optimal temperaturlara malikdir. Yarpaqlardakı bakterial xəstəliklərin simptomları yüksək temperaturda əmələ gəlir və bu zaman göbələk kimi göbələk xəstəliyi dayandırıla bilər. Bu temperatur tələbləri bir çox xəstəlik üçün bilinir və kartofun gec yanması kimi bir xəstəlik ilə ehtiyac olduqda mantar dərmanlarını dəqiq tətbiq etmək üçün istifadə edilə bilər.

Nəm-Nəmlik yarpaq xəstəliklərinin hərəkətverici qüvvəsidir. Bitki səthindəki sərbəst nəm bir çox bakteriya və göbələyin böyüməsi və yoluxması üçün lazımdır. Ümumiyyətlə minimum, kritik bir zaman tələbi var. Nəm göbələklər tərəfindən spora istehsalına da yoluxa bilər. Bu xüsusiyyət, soğanın bənövşəyi ləkəsini idarə etmək üçün funqisid seçimi üçün proqnozlaşdırıcı bir sistemin əsasını təşkil edir. Doymuş torpaq nəm şərtləri Pythium və ya meyvə çürüməsinə səbəb olan digər göbələklər kimi kök çürüyən patogenlər üçün əlverişli bir mühit yarada bilər.

Torpaq pH-Torpaq pH-sı bəzi torpaqda olan patogenlərin fəaliyyətinə təsir göstərir. Pambıq kökü çürüyən göbələkdən qaynaqlanan xəstəliklər qələvi torpaqlarda, Fusarium xəstəliyi isə turşulu torpaqlarda daha çox görülür. Kartofun ümumi qaysaq patogeninin böyüməsi turşulu torpaqlarda azalır. Bununla birlikdə, xəstəliyi idarə etmək üçün torpağın pH səviyyəsini dəyişdirmək ümumiyyətlə mümkün deyil.

Tədqiqatın məqsədi :VI-VII ci sinif biologiya dərslərində meyvə bitkilərinin zərərvericiləri, xəstəlikləri və onlarla mübarizə üsullarının araşdırılmasına və keyfiyyətli təlim nəticəsinə nail olmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: VI-VII ci sinif biologiya dərslərində meyvə bitkilərinin zərərvericiləri, xəstəlikləri və onlarla mübarizə üsullarını ön plana çıxarmaq və tətbiq etmək.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: VI-VII ci sinif biologiya dərslərində meyvə bitkilərinin zərərvericiləri, xəstəlikləri və onlarla mübarizə üsullarının təhlilini mənimsəmək, səmərəli və keyfiyyətli reallaşdırmaq.

Ədəbiyyat

1. VI- VII sinif Biologiya dərsliyi
2. Ağayev B.L. “Ümumi entimologiya”Bakı-2004
3. “Bağbanın məlumat kitabı” Bakı-1997
4. U.A.Rəhimov “Kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəlikləri və onlarla mübarizə yolları”. Bakı-1988
5. L.M.Axundova, E.P.Sidirovnina. “Meyvə bitkilərinin zərərvericiləri ilə mübarizə” Bakı-1975

XÜLASƏ

Meyvə bitkilərinin zərərvericiləri onlara qarşı mübarizə yollarını şagirdlərə əhatəli öyrətməyə ehtiyac vardır. Bu zaman müəllim müxtəlif metodiki priyomlardan istifadə edərək şagirdlərin təfəkkürlərini oyatmaqla onlarda geniş dünyagörüşü formalaşdırmalıdır. Meyvə bitkilərinin zərərvericilərini, onların xüsusiyyətlərini, bitkilərə zədə və zərərini, onlara qarşı mübarizə yolları barədə bilik və bacarıqları inkişaf etdirmək lazımdır. Mövzuların tədrisində şagirdlər meyvə bitkilərinin xəstəliklərini, zərərvericilərə qarşı istifadə olunan kimyəvi preparatların insanların və heyvanların sağlamlığına mənfi təsir göstərməsini dərk etməlidir.

РЕЗЮМЕ

Студентов необходимо обучить правилам борьбы с вредителями плодовых культур. В этом случае преподаватель должен использовать различные методические подходы, чтобы стимулировать мышление учащихся и формировать у них широкое мировоззрение. Необходимо развивать знания и навыки о вредителях, характеристиках пло-

довых растений, повреждениях и вреде для растений, способах борьбы с ними. Изучая темы, учащиеся должны понимать болезни плодовых растений, негативное влияние пестицидов на здоровье человека и животных.

SUMMARY

There is a need to teach students how to control pests of fruit plants. In this case, the teacher should use a variety of methodological approaches to stimulate students' thinking and form a broad outlook in them. It is necessary to develop knowledge and skills about pests of fruit plants, their characteristics, damage and harm to plants, ways to combat them. In teaching the topics, students should understand the diseases of fruit plants, the negative effects of chemicals used against pests on human and animal health.

Məmmədzadə Könül Rafiq qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant

BİLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *yaradıcı təfəkkür, yaradıcı gənclər, biologiya müəllimi, tədqiqatçılıq qabiliyyəti, fantaziya, yaradıcı əsərlər*

Ключевые слова: *творческое мышление, творческая молодёжь, учитель биологии, исследовательская способность, фантазия, творческие работы*

Key words: *creative thinking, creative youth, biology teacher, research ability, fantasy, creative works*

Təfəkkür-psixi proseslər məcmusu olub, biliyin təcrübə və tətbiqi zamanı üzə çıxan ideyalar toplusudur. Təfəkkürün formalaşmasında ətraf mühit amillərinin rolu olduqca böyükdür. Buraya məktəbin İKT vasitəsi ilə təchiz olunması, dərslərdən düzgün istifadə olunması, mövzu ilə bağlı əlavə materiallar verilməsi, araşdırma xarakterli təcrübə və eksperimentlərin aparılması və s. aiddir. Biologiya fənni tədqiqat baxımından geniş və çoxsahəli olduğundan müəllim fənnin tədrisində daha çox əyani vasitələrdən istifadə etməli, eyni zamanda ekskursiya və səyahətlərə yer ayırmalıdır. Biologiya dərslərinin səmərəli olması üçün şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün, yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasında əyaniliyin rolu böyükdür. Seyidov qeyd edirdi ki, təfəkkürün müxtəlif növlərinin, eləcə də yaradıcı təfəkkürün inkişafı birbaşa əyaniliklə bağlıdır.

Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsində yaradıcılığa yönələn texnologiyaların rolu böyükdür. Bu metod və texnologiyalardan istifadə etməklə müəllim şagirdə təfəkkürün inkişafını təmin edə və formalaşdırma bilər. Yaradıcılığa yönəlmiş bu texnologiyaların nəticəsi olaraq şagirdlərdə hekayə qurmaq, tərtib etmək, sxem və ya qrafik qurmaq qabiliyyəti, müqayisə edərək oxşarlıqları və fərqlilikləri müəyyən etmək keyfiyyəti formalaşır. Yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməklə şagirdlərdə müxtəlif keyfiyyətlər üzə çıxarmaq, onların yaradıcı əsərlər yaratmasına nail olmaq mümkündür. Yaradıcı əsərlər dedikdə müxtəlif hekayə, musiqi, sxem, cədvəl qurulması, müqayisə olunması nəzərdə tutulur.

Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi yollarından biri də-öyrədiləcək mövzunun digər mövzularla və həyatla əlaqələndirilməsidir. Biologiya mövzuları elə mövzulardır ki, onları həyatla əlaqələndirmək üçün kifayət qədər şərait var. Məs bu yollardan biri də atalar sözü ilə əlaqələndirməkdir. Bu zaman şagirdlərə öyrədiləcək mövzu haqda atalar sözü və məsəllər tapıb şərh etmək tapşırılır. Və ya həmin mövzuya uyğun tapmaca tapmaq tapşırılır.

Biologiya dərslərində yaradıcı təfəkkürün inkişafında Fantaziya xüsusi rol oynayır. Bu zaman fantaziya binomu və fantaziya polinomu anlayışlarından istifadə olunur. Fantaziya

binomundan Obyekt və obyekt, proses və proses, obyekt və proses arasında əlaqə yaratmaqda istifadə edilir. Fantaziya binomunun müxtəlif növləri var. Məs Qanun-qanun binomları zamanı-şagirdlərə qarşılıqlı qanunların yazılması tapşırıla bilər. (məs Ontogenez-filogenez, yaşamaq uğrunda mübarizə-təbii seçmə)

Fantaziya polinomları isə-fikirləşmək, ideyalar uydurmaq və yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün tətbiq edilən metoddur. Metodun əsas mahiyyəti şəkillərlə şagird təfəkkürünün inkişafını təmin etmək və şagirdləri hekayə uydurmağa sövq etməkdir.

Fantaziya polinomunun digər üsulu isə-hər hansı bir söz üzərindən müxtəlif sözlərin çıxarılmasına əsaslanır. Oyun xarakterli olan bu metodun təşkili zamanı şagirdlərdə idrak fəallığı artır və aqlın çevikliyi güclənir. Bu üsulun biologiyada tətbiqinə nəzər salaq. Məs Heyvan sözünün hərflərini ayrılıqda yazıb ona uyğun yeni anlayışlar çıxarmaq olar.

"H"-həşərat, hörümçək

"e"-ekiz, erkək

"y"-yarpaq, yosun

"v"-virus, volvoks, vitamin

"a"-ağac, anabioz, antosian

"n"-nadir növlər

Heyvan sözünə uyğun yeni sözlər tapılır və lövhədə sütunlarda yazılır. Onlara aid cümlələr qurulur. Şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf etdirilir-fikirleş, tap, yenisini tap, cümlə içərisində işlət və s. Bu zaman şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün tapşırığı biraz da dərinləşdirib mürəkkəbləşdirmək olar. Məs.: tapılan sözlərə aid hekayə uydur, esse yaz. Onlara müəyyən vaxt verilərək bu sözlərə aid qısa məlumat yazmaq tapşırılır. Və ya tapılan bu yeni sözlərin hər hansı birinə aid təqdimat hazırla tapşırıla bilər.

Təlim-tədris prosesində şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün onlar axtarışa və tədqiqata cəlb olunmalıdır. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq şagirdlər passiv dinləyici deyil, artıq aktiv tədqiqatçı, araşdırmaçısıdır. Müasir dərsin səmərəli ola bilməsi üçün metodun düzgün seçilməsi və onun dərsin mövzusu ilə əlaqəli olması vacibdir.

Yaradıcı təfəkkürü formalaşdıran metodlara aiddir-Rollu oyunlar, Venn diaqramı, layihələr, morfoloji qutu, təqdimat

İndi isə bir dərs icmalı nümunəsində bu metodların necə reallaşdırılmasına nəzər salaq.

İcmal nümunəsi

Sınıf-VI

Mövzu-Bitkilərin havadan qidalanması. Fotosintez

Alt standart-2. 1. 1 Bioloji proseslərin xüsusiyyətlərini sadalayır

2. 1. 3 Bioloji proseslərə dair sadə təcrübə və hesablamalar aparır

Məqsəd-Fotosintezə təsir edən amilləri sadalayır.

Fotosintez prosesinin xüsusiyyətlərini təsvir edir

İş forması-Qruplarla iş, kollektiv iş

İş üsulu-Beyin həmləsi, müzakirə, venn diaqramı,

Resurslar-elektron lövhə, iş vərəqi, metodik vəsait

Dərsin gedişi

I. Motivasiya.

Bəs siz necə, ağacların faydalarını bilirsinizmi? Sizcə yaşıl bitkilərin nə kimi əhəmiyyəti var?-Şagirdlərə bu cür suallar verilir. Onlar tənəffüs, oksigen məsələlərinə toxunaraq özlərin fotosintez prosesinə gəlib çıxır

Tədqiqat sualı-Fotoaintezə hansı amillər təsir edir və Fotosintezin xüsusiyyətlərini necə təsvir etmək olar?

II. Tədqiqatın aparılması. İş vərəqi 1

1)

Grup I

Mətnə səhvləri fosforlu qələmlə müəyyən edin:

İşıqda yarpağın xloroplastlarında qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələrin hazırlanması prosesi fotosintez adlanır. Fotosintezin getməsi üçün aşağıdakı şərtlər olmalıdır: su və oksigen, yaşıl yarpaqlar və günəş işığı. Fotosintez nəticəsində qeyri-üzvi maddə əmələ gəlir. Fotosintezin əlavə məhsulu karbon qazı və sudur.

yoxla

2)

Grup II

Buraxılmış sözləri düzgün seçin

Ağızçıqdan əsas toxumanın hüceyrələrinə __ daxil olur.

İşığın iştirakı ilə xloroplastlarda __ prosesi baş verir.

Bələ qidalanma __ adlanır.

1. su, karbon qazı, minerallar
2. tənəffüs, fotosintez, xemosintez
3. yeraltı qidalanma, havadan qidalanma, heterotrof qidalanma

3)

Grup II

Açar sözlərinin köməyi ilə sxemi tamamlayın

Açar sözlər

cavab

İş vərəqi 2. 2)

Grup I

Açar sözləri düzgün yerləşdirin

Açar sözlər

yoxla

3)

Dərsdə necə işlədim?

Harada səhvlərim oldu?

Öz işimdən məmnunam?

İşin öhdəsindən gəlmədim

Səhvlərim olub

Bütün tapşırıqları həll etdim, işimdən məmnunam

III. Məlumat mübadiləsi. -Şagirdlər iş vərəqlərini lövhəyə yerləşdirirlər

IV. Məlumat müzakirəsi-Suallar müzakirə edilir. Müəllim tərəfindən aşağıdakı istiqamətləndirici suallar verilə bilər

1. Fotosintezin əhəmiyyəti nədir?
2. Fotosintezim getməsi üçün hansı amillər vacibdir?
3. Fotosintez məhsulları hansılardır?
4. Bitkilərdə tənəffüslə fotosintezin fərqi izah edin və s.

V. Ümumiləşdirmə və nəticə.

Nəticə

Fotosintez prosesinin getməsi üçün günəş işığı, yaşıl yarpaq, torpaqdan kök vasitəsilə udulan su və havadan yarpaqlar vasitəsilə alınan karbon qazının olması mühüm şərtidir. Bu prosesin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, proses zamanı yaranan üzvi maddə oksər canlıların qida maddəsi kimi istifadə olunur. Həmçinin ayrılan oksigen qazı Yer kürəsinin bütün canlıları üçün tənəffüs mənbəyidir.

VI. Yaradıcı tətbiqetmə-

Ev tapşırığı

"Fotosintezin canlılar üçün əhəmiyyəti" haqqında esse yaz

VII. Qiymətləndirmə və refleksiya-

Qiymətləndirmə

Meyarlar	Gruplar			
	I	II	III	IV
Fotosintez prosesinin xüsusiyyətlərinin izahlı təsvir etmə bacarığı				
Fotosintez prosesi üçün lazım olan amilləri düzgün sadələmə				
Əməkdaşlıq				

Əla 😊 Yaxşı 😊 Zəif 😞

Bu mərhələdə şagirdlərin özünü qiymətləndirməsi də aparıla bilər.

Problemin aktualığı: Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi müasir məktəb qarşısında duran mühim məsələlərdən biridir. Məqalədə biologiya dərslərində şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi göstərilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi: Şagirdlərə təkcə biliyin verilməsi deyil, onlara bu biliyin necə əldə edilməsinin öyrədilməsi, tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafı əsas götürülmüşdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Ümumitəhsil məktəblərində çalışan biologiya müəllimləri məqalədə verilən fikirlərdən faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Biologiyanın tədrisi metodikasından laborator və seminar məşğələləri. Bakı, 2020
2. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=3828>
3. Biologiyanın tədris metodikas. Bakı, 2019

Məmməd zadə Könül Rafiq qızı

Biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi yolları

XÜLASƏ

XXI əsr-zəka əsri kimi xarakterizə olunur. Yaradıcı təfəkkürə, geniş tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir təhsil sisteminin əsas strateji məqsədidir. Deməli, yaradıcı gənclər tərbiyə etmək, məktəb, eləcə də müəllim qarşısında duran mühim vəzifələrdəndir. Aydın ki, bu məqsədə ənənəvi təhsil üsulları ilə nail olmaq mümkün deyil. Şagirdlərin intellektual bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün yeni yanaşmalar lazımdır. Bu, nəticə etibarlı ilə təhsil üsulunun dəyişdirilməsi, Yəni-biliyin verilməsindən, həmin biliklərin şagirdlərin özləri tərəfindən əldə edilməsinə keçid deməkdir.

Маммедзаде Конул Рафиг гызы

Способы развития творческого мышления у учеников учителя биологии

РЕЗЮМЕ

XXI век характеризуется как век интеллекта. Формирование личности с творческим мышлением и обширными исследовательскими навыками - главная стратегическая цель современной системы образования. Это значит, воспитание творческой молодежи - одна из важных задач, стоящих перед школой, как и перед учителем. Здесь необходимо особо выделить роль учителя биологии. Понятно, что этой цели нельзя достичь традиционными методами обучения. Необходимы новые подходы для развития интеллектуальных навыков учащихся. Это в свою очередь, означает изменение метода обучения, то есть переход от передачи знаний к их усвоению самими учащимися.

Memmedzadeh Konul Rafiq

Ways for a biology teacher to develop creative thinking in students

SUMMARY

XXI century-is characterized as the age of intelligence. The formation of a person with creative thinking and extensive research skills is the main strategic goal of the modern education system. So, educating creative youth is one of the important tasks of the school and the teacher. Obviously, this goal cannot be achieved with the old methods of education. New approaches are needed to develop students' intellectual abilities. That is, it means the transition from giving them knowledge to acquiring knowledge.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİN BİOLOGİYADAN 10-cu SİNİFDƏ “EPİDEMİOLOGİYA” BÖLMƏSİ ÜZRƏ LAYİHƏLƏRİN HAZIRLANMASI

Müasir dərs dedikdə, müəllimin öyrətmə prosesində göstərdiyi pedaqoji məharət, ustalıq nəzərdə tutulur. Müəllim sinifdə işgüzar şərait yaradıb şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə geniş meydan açırsa, hər mövzunun xarakterinə uyğun üsullardan, çeviklik və interaktivliyin təmin edilməsindən, problemlə təlimdən istifadə edirsə, deməli o, dərsi müasir tələblər əsasında qurur.

Şagirdlərdə öyrənilən mövzuya yaradıcı yanaşma formalaşdırmaq, yeni öyrənilən biliklərə maraq yaratmaq və bu bilikləri sistemə şəkildə artırmaq vacib məsələlərdən biridir.

Düzgün tərtib olunmuş məqsəd və vəzifələr yaradıcı düşüncənin inkişaf etməsinə kömək edir. Müəllimin əsas vəzifələrindən biri uyğun vəziyyət və öyrədici mühit yaratmaqla şagirdin yaradıcı düşüncəsinə istiqamət verməkdir. Bu baxımdan layihə metodu getdikcə daha çox diqqəti çəkir.

Layihə metodu ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin idrak bacarıqlarının inkişafına, bilikləri müstəqil şəkildə mənimsəmə qabiliyyətinə, tənqidi düşüncənin inkişafına və informasiya məkanında gəzinti qabiliyyətinə əsaslanır.

Ümumtəhsil məktəblərində müəllimin layihə metodundan istifadə etmə bacarığı onun yüksək keyfiyyətinin, qabaqcıl tədris və inkişaf metodikasının göstəricisidir.

Fəal təlim metodlarından layihələrin hazırlanmasının tədrisdə tətbiqində əsas məqsəd aşağıdakılardır:

- Layihə metodunun əsas məqsədi şagirdlər üçün yaradıcı mühit yaratmaq;
- Yeni bilikləri müxtəlif mənbələrdən müstəqil şəkildə əldə etmək;
- Əldə edilmiş yeni biliklərdən idrak və praktik problemlərin həllində istifadə etməyi öyrətmək;
- Şagirdlərin tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- Şagirdləri elmi –tədqiqat vərdişlərinə yiyələndirmək, vaxtını və işini qrafik üzrə sistemləşdirmək;
- Kollektivlə birlikdə işləyərək ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnmək.

Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində layihə metodlarının əsasını müəllim tərəfindən təşkil olunan və onların yaradıcılıq potensialının və idrak fəaliyyətinin inkişafına yönəlmiş şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətləri təşkil edir.

Layihələr metodunun əsas mahiyyəti uşaqlara onların əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazım olduğunu göstərməkdir. Tədris prosesində şagirdə tanış olmayan, onun üçün əhəmiyyət daşıyan, real həyatdan götürülmüş ən vacib problemin həllini də, onun malik olduğu və əldə edəcəyi biliklərdən istifadə etmək öyrədilir. Müəllim yeni informasiyaların alınma mənbəyini şagirdə göstərir və ya informasiyaları necə axtarmaq mümkün olduğunu izah edir. Metod həm dərsdə, həm də dərsdən kənar vaxtlarda tətbiq olunur. Mövzuya dair layihə hazırlanır. Layihə fərdi, ya ikilikdə, ya da qrup şəklində, müəllimin rəhbərliyi və köməyi ilə yerinə yetirilir. Problemin həllində müxtəlif təlim metodları və vasitələri tətbiq edilməklə yanaşı, həm də müxtəlif elm, texnika sahəsində sınaqdan çıxmış biliklərdən interaktiv şəkildə istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Ümumtəhsil məktəb biologiyasının mövzuları layihələrin işlənməsi baxımından geniş imkanlara malikdir. 10-cu sinif biologiyasında bir çox mövzular əsasında layihələr hazırlanması imkanları mövcuddur.

X sinifdə biologiyanın tədrisində “Epidemiologiya” tədris vahidinin hər bir mövzusu üzrə layihə işlənməsi təlimin keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərir. “Epidemiologiya” bölməsi üzrə çox maraqlı layihələrin işlənməsi şagirdlər tərəfindən mövzuların dərinlən mənimsənilməsinə zəmin yaradır.

Tədris vahidinin mövzularından biri “Epidemiologiya və epidemioloji üsullar” adlanır. Bu mövzu ilə bağlı şagirdlərə “Bəşəriyyətdə baş verən ən dəhşətli epidemiyalar”, “Dünyada insan ölümünə səbəb olan epidemiyalar haqqında statistik məlumat”, “Epidemiyaların qarşısını alan tədbirlər, əməl olunmalı gigiyenik qaydalar” kimi mövzularda layihələrin işlədilməsi şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına, tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Müəllim şagirdlərin hamısına eyni mövzu və yaxud qruplar üzrə fərqli mövzular verir. Məsələn, günümüzün ən aktual mövzularından biri olan “Dünyanı qorxuya salan virusların yaratdığı xəstəliklər və onların qarşısının alınma yolları” mövzusunda layihələrin işlənməsi şagirdlərdə sağlamlıqla bağlı geniş təsəvvür yaradır və bu mövzunun dərinlən mənimsənilməsinə təmin edir. Layihənin hazırlanması biologiya müəlliminin dəstəyi ilə həyata keçirilir. Layihənin məqsədi 10-cu sinifdə oxuyan şagirdlərdə bu bölmə üzrə biliklərin praktik yolla daha dərinlən mənimsənilməsi, yoluxucu xəstəliklərin törədicilərinə qarşı mübarizə tədbirləri və bu xəstəliklərdən qorunmaq üçün gigiyenik qaydalara düzgün əməl olunması haqqında tövsiyələr verir.

Fəal təlim metodlarından layihələrin hazırlanmasının tədrisdə tətbiqində əsas məqsəd şagirdlərin biliklərə müstəqil yiyələnməsi, elmi-tədqiqat vərdişlərinə nail olmaq la fəaliyyət proqramlarını qurması vaxtını və işini qrafik üzrə planlaşdırması şəraitinin yaradılmasıdır.

Layihələrin hazırlanması və təqdim edilməsi bir neçə mərhələ üzrə həyata keçirilir.

Layihələr işlənərkən müəllim daha geniş və təlim nəticəsinə xidmət edən, şagirdlərin maraqlarına uyğun bir mövzu seçir. Mövzu və problemi müəllim müəyyən edir və sinifə seçim imkanı verir. Seçilən problem dəqiq olmalıdır ki, şagirdlər onun içində “itməsin”. Daha sonra müəllim və şagirdlər tərəfindən layihə üzərində işə sərf olunacaq vaxt müəyyən edilir. Fəaliyyətdə hansı əyani vasitələrdən (mənbələr, ədəbiyyat və, s.) istifadə olunacaq, bunları hardan əldə etmək mümkündür, şagirdlər fərdi şəkildə və ya qrup şəkilində işləməsi müəyyən olunur. İş prosesində müəllim şagirdlərin suallarını cavablandırır, onlara istiqamət verir. ^{Adətən} layihə metodunda təqdimatlar müzakirə, cədvəl, qrafiklər, xəritələr, slaydlar, videoroliklər və qisametrajlı filimlər, animasiyalar, fotoşəkillər və s. şəkildə olur.

Epidemiologiya bölməsinin mövzularından biri “Virus xəstəlikləri” adlanır. Şagirdlərə “Virusların quruluşu, insanlarda yaratdığı xəstəliklər və onların əlamətləri”, “Tənəffüs və sinir sistemində virusların törətdiyi xəstəliklər”, “Bəşəriyyətin virus xəstəlikləri və onlarla mübarizə yolları” kimi mövzularda layihələrin işlədilməsi faydalıdır. Göstərilən təlim nəticəsinin əldə edilməsi şagirdlərin bugünkü və gələcək sağlam həyatını inkişafını təmin edəcək. Bu mövzuda layihənin işlənməsi şagirdlərə yoluxucu xəstəliklər o cümlədən planeti bürüyən pandemiyanın səbəbləri, yayılması, profilaktikası və müalicəsi ona qarşı mübarizənin aparılmasına dair bilik və bacarıqların aşılmasıdır. Dünyanı bu bioloji müharibədə qələbə çalmasına müəyyən töhfə verməkdir.

Dövrümüz üçün bölmənin tədrisində işlənəcək ən aktual mövzu dünyanın rahatlığını və sağlamlığını təhlükə altına alan, Covid-19-u necə yox etməli? mövzusunda layihənin hazırlanması çox əhəmiyyətlidir. Mövzuya dair layihələrin işlənməsi zamanı şagirdlər videoroliklərdən və elektron təqdimatlardan istifadə etməklə hazırladıqları təqdimatı dərstdə təqdim edirlər.

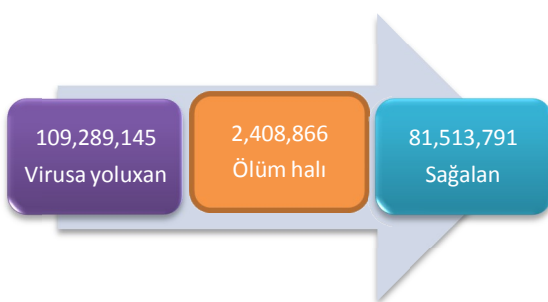
Bu mövzuda layihənin işlənməsinə dair aşağıdakı şəkildə kiçik misal verə bilərik.

Yeni tipli pnevmoniya COVID-19, 2019-nCoV koronavirusu pandemiyası — 2019-cu ilin dekabr ayının ortalarında, Çinin mərkəzi Hubey əyalətinin Uhan şəhərində yerli Huanan ət və dəniz məhsulları bazarı ilə əlaqəli yerli sakinlərdə naməlum mənşəli pnevmoniya xəstəliyinin ilk aşkar olunması ilə başladı.

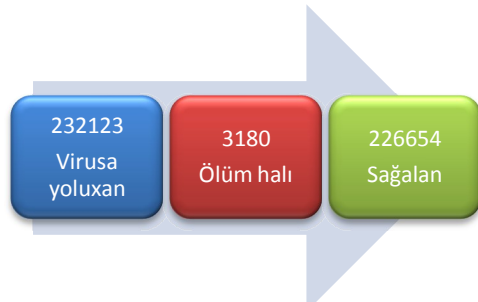
Koronaviruslar insan və ya heyvanlar arasında yayıldığı sübut edilmiş patogen xüsusiyyətləri olan geniş viruslar ailəsidir. Məlumdur ki, bir sıra koronaviruslar insanlarda adi soyuqdəymədən tutmuş daha ciddi xəstəliklərə qədər, məsələn Yaxın Şərqi Tənəffüs Sindromu (MERS) və Ağır Kəskin Tənəffüs Sindromu (SARS) kimi respirator infeksiyalara səbəb ola bilər.

COVID-19 koronavirusun yeni ştammidir və ilk dəfə 2019-cu ildə Çində, Vuhan əyalətində insanlar arasında yayılması qeydə alınmışdır ki, bu günkü vəziyyətlə dünyanın 100-dən çox ölkəsində aşkar edilmişdir.

DÜNYADA CARI VƏZİYYƏT

AZƏRBAYCANDA CARI VƏZİYYƏT

**KORONAVİRUSDAN
NECƏ QORUNMALIYIQ?**

Əllərinizi sabun və isti su ilə təxminən 20 saniyə yuyun və ya dezinfeksiyaedici gel istifadə edin.

Xəstə insanlarla yaxın təmasdan çəkinin

Yuyulmamış əlinizlə gözlərinizə, burun və ağızınıza toxunmayın

Öskürərkən və ya asqırarkən dəsmaldan istifadə edin

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva H.M., Abdullayeva T.Q., Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
2. Hacıyeva H.M. "Orta məktəblərdə biologiyanın tədrisində tibbi biliklərin öyrədilməsinin imkan və yolları". Bakı- 2007
3. Nəzərov A. M. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı-2012.
4. Məmmədova N., Həsənova B., Mahmudova K., Rəfiyeva L. Umumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinifi üçün dərslik, Bakı, 2017.

Məmmədzadə Könül Rafiq qızı
ADPU, Kimya və Biologiya kafedrasının magistranı
Elmi rəhbər: dos. Gülşən Nadir qızı Hacıyeva

BILOGIYA MÜƏLLİMİNİN ŞAĞİRDŁƏRDƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

Açar sözlər: *biologiya müəllimi, hafizə, yaradıcı təfəkkür, tədqiqatçılıq qabiliyyəti, yaradıcı əsərlər*

Ключевые слова: *учитель биологии, объем памяти, творческое мышление, исследовательская способность, творческие работы*

Key words: *biology teacher, memory, creative thinking, research ability, creative works*

Təhsil cəmiyyətin təməlidir. Elə bir təməl ki, yetişdirəcəyimiz gənc nəslin gərəklı bir şəxsiyyət kimi formalaşması, düşüncə və təfəkkürünün azad, sağlam ruhunun yetişməsi ona bağlıdır. Yaradıcı gənclər tərbiyə etmək məktəb, eləcə də müəllim qarşısında duran mühim vəzifələrdəndir. Burada Spenserin təfəkkür haqda fikri yerinə düşər. "Əgər biliklər qaydaya salınmayıbsa nə qədər bilsən də təfəkkür o qədər zəif olar. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun fikirlərinin, bacarıq və vərdislərinin meydana gəlməsində, yaradıcılıq qabiliyyəti-

nin inkişafında təfəkkürün rolu böyükdür. Buna görə də, şagirdlərdə biologiya dərslərində yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına diqqət ayrılmalıdır.

Təlim prosesi dərketmənin xüsusi forması kimi çıxış edir. Təlimin keyfiyyəti şagirdlərin idrak fəallığının və idrak müstəqilliyinin səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin genişləndirilməsi onun təfəkkürünün gücləndirilməsi deməkdir. Buna müxtəlif yollarla-şagirdlərə dərslikdə verilmiş mövzunu oxumaq, oradakı məlumatlar haqda düşünmək, nəticəyə gəlmək kimi bacarıqlara yiyələnməklə nail olmaq mümkündür. Kitablə işləmək bacarığı və vərdişlərinin formalaşdırılması tədqiqatçılığın inkişafında mühim rol oynayır.

Bugün şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi olduqca zəruri prosesdir. Bu baxımdan eləcə də Biologiya müəlliminin üzərinə böyük vəzifə düşür. Çünki, şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirməklə, onlarda sərbəst araşdırıb məlumat əldə edə bilmə-tədqiqatçılıq bacarığı, sərbəst düşünə bilmə, fikrini sərbəst ifadə edə bilmə bacarıqları formalaşır, Yəni daha yaradıcı gənclər formalaşır. Bu isə nəticə etibarı ilə ölkənin təhsilinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Yəni bükünki təhsil artıq şagirdlərə hazır biliklərin verilməsindənə, bu biliklərin şagirdlərin özləri tərəfindən əldə edilməsinə keçid etmişdir. Bu təhsil şagirdlərə təkcə bilik verməyi deyil, onlarda müəyyən bilik və vərdişlərin də inkişaf etdirilməsini tələb edir. Belə ki müasir təhsildə müəllim fasilitator-istiqamətləndirici, şagird isə tədqiqatçı olmalıdır. Onlara biologiyada müəyyən mövzuda aşağı siniflərdə esse yazmaq, yuxarı siniflərdə isə təqdimat, layihə hazırlamaq tapşırırlar. Onlar isə müstəqil araşdırmalar edir, yaxşı nəticə əldə etmək üçün bütün qüvvələrini səfərbər edirlər. Bir müddət sonra isə artıq qeyri iradi olaraq onlarda yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edərək yaradıcı təfəkkür formalaşır. Biologiya müəlliminin şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilməsinə zəruri edən səbəblərdən biri də-bu şagirdlər özünənəzarət vərdişləri qazanmış olur, müstəqil işləməyi bacarır. Bu şagirdlərdə idarəetmə proseslərinin (diqqət, qavrayış, təfəkkür, təxəyyül, duyğu, hafizə) səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, təlimdə bir o qədər uğur qazanılır.

Bu zamana qədərkk təhsil sistemi şagirdə daha çox əzbərçi mövqeyi vəd etmiş, onun düşüncələri, özünü ifadə etməsi, yaradıcı təfəkkürünün inkişafı prioritet olmamışdır. Təhsilin ən qabaqcıl məqsədinin şagirdləri həyata hazırlamaq olduğunu xatırlasaq, görürük ki, ona həyatda əzbərlədiklərindən daha çox müəyyən bacarıq və vərdişlər lazım olacaq. Hansı ki, həyatda yaşamaq, mübarizə aparmaq məhz həmin vərdişlərə, qabiliyyətlərə bağlı olacaq. Görkəmli alim Dewey öyrənmənin önəmli qisminin problemin həlli qabiliyyəti olduğunu qeyd edirdi. Çünki bu, yaradıcı işdir, digərləri kimi kopyalama, hazır bilgilərə əsaslanma deyil Şəxs problemi özü həll etməlidir. Ancaq bu halda onda hansısa yaradıcı qabiliyyətlər formalaşa bilər. Yaradıcı təfəkkürü inkişaf etmiş şagirdlər-qarşısına məqsəd qoymağı bacarır, və ona nail olmağa cəhd göstərir, hətta ona nail olmaq üçün bütün qüvvələrini səfərbər edir. Onlar stimullaşdırıcı-motivləşdirici komponentə yiyələnir. Yəni geniş idrak motivlərinə-stimulların, özünü-təhsil və özünü-təkmilləşdirmə motivlərinə yiyələnirlər. Yeni pedaqoji təfəkkür təlim zamanı şagirdi heyrləndirməyi məqsəduyğun hesab edir. Şagirdlərin qüvvələrinə qənaət etmək, o qüvvələri az əhəmiyyət kəsb edən biliklərin yadda saxlanılmasına sərf etməmək, təfəkkürə zərər vurub hafizəni həddən artıq yükləməmək müasir tədrisin əsas məsələlərindən biri hesab edilir. Azərbaycanın görkəmli filosofu Bəhmənyar deyirdi "Təfəkkür heyrdədən başlayır, heyrlənməyən, maraqlanmayan şagirdin təfəkkürü inkişaf etməz"

Ənənəvi təlim tipində müəllim-şagird münasibətləri birtərəfli olurdu. Şagird müəllimin dediklərini yerinə yetirir, onu təqlid edir, müəllim kimi olmağa çalışırdı. Bu zaman şagirdlərin bir qismi ümumiyyətlə materialı qəbul etmirdi. Deməli təlim prosesi şagirdyönümlü olmurdu. Bu zaman müəllim və alimlər yaddan çıxarırdılar ki, insan həqiqətə yüngül yollarla nə qədər tez nail olursa təfəkkürün inkişafı üçün imkanlar o qədər az olur. Müasir təhsil sistemində isə yaradıcı təfəkkürün inkişafına xüsusi yer ayrılır. **Yaradıcı təfəkkür**-Yaddaşdan, hafizədən mayasını götürür, insanın həyatına bir işıq, yaradıcılıq, qurub yaratmaq əzmi gətirir. İnsan təkcə təqlid etmir, hər hansı bir işin mexanizmini mənimsədikdən sonra daha da mükəmməlini və

səmərəli olanını yaradır. İnsanın fantaziyası hər bir şeydə yeni-yeni əlamət, hərəkət və keyfiyyətlər yaratmağa qadirdir. Belə təfəkkürə sahib olan insanlar öz həyatlarını rəngarəng qurmağı bacarır, cəmiyyətin inkişafına təkan vermiş olurlar. Təsədüfüdür ki, son 20 ildə təfəkkürün inkişaf etdirilməsi ən vacib çəsələ kimi gündəmdə saxlanılmaqdadır. Deməli, tapşırıqlar hazırlananda qoyulan suallardan biri də yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə aid olmalıdır. Məs, onlara yaradıcılığı inkişaf etdirilən aşağıdakı tapşırıqlardan verilə bilər. Heyvanları və bitkiləri necə qoruduqları haqda esse yazmaq, herbarilər düzəltmək, keçilən mövzu ilə əlaqəli rəsmlər çəkmək, oazlar hazırlamaq, mövzudakı bitkilərə uyğun tapmacalar hazırlamaq, mövzuya uyğun atalar sözləri tapıb yazmaq, insan kursunda ifrazat lıranlarının xəstəlikləri olan Pielonefrit haqqında, Sistit haqqında təqdimar hazırlayın və s. Bu siyahını istənilən qədər uzada bilərik. Şagirdlərə bu cür tapşırıqlar verməklə onlarda yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək olar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dərslərdə bu cür tapşırıqlardan elə istifadə olunmalıdır ki, onlar şagirdlərin həm hafizəsini həm də düşüncəsini daim inkişafda saxlaya bilsin.

Yuxarıda Biologiya müəlliminin şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirməsinin zəruriliyindən və səbəblərindən ətraflı danışdıq. İndi isə bir neçə müddədə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etmiş ağıl hansı əlamətləri ilə fərqlənir ona nəzər salaq.

1. Ətraf aləmdəki hadisələrə aktiv münasibəti ilə-Aktiv ağıl İna məlum olanlarla kifayətlənmiş, pə biliklərini müntəzəm olaraq genişləndirməyə can atır

2. Sistemliliyi ilə-Ağlın sistemli olması həm də onun intizamlı olması deməkdir. Belə ki, intizamlı ağıla malik olan insanlar öz fəaliyyətlərini düzgün təşkil edə bilər, yaxşı nəticələr qazana bilər

3. Həcmi ilə-Ağlın həcmi onun sistemi ilə bağlıdır. O da inkişaf etmiş hafizə ilə şərtlənir

Son olaraq bir şeyi də qeyd edək ki, şagirdin yaradıcılığını inkişaf etdirmək istəyən biologiya müəllimi aydın, səlis danışmalı, çalışmalıdır ki, cümlədəki bütün sözləri şagird anlaya bilsin ki, mövzunu qavrayıb araşdırma apara bilsin. Bir xarici dərsliyə belə bir əpiqraf salınmışdır. "Dərslidəki izah edilməmiş hər bir söz çörəkdəki zəhər toxumu kimi bir şeydir"-Bir aydın olmayan söz bütöv bir cümlənin başa düşülməməsinə səbəb ola bilər. Bir çox şagird cümləni başa düşmədikdə özlərini elə itirirlər ki, mətnin ardını və ya müəlliminin şifahi danışığını çənimsəyə bilmir. Ona görə də Biologiya müəllimi qeyd etdiyimiz digər məsələlərlə yanaşı bu məsələyə də xüsusi diqqət yetirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Z.Veyzova. Fəal, interaktiv təlim. Bakı 2007
2. . <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=3828>
3. G.N.Hacıyeva. Biologiyanın tədrisi metodikas. Bakı, 2019

Qəniyeva Türkan
ADPU-nun magistri

Elmi rəhbər: dos. Məhərrəmov Əliyənnağı

IX SİNİF BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏDBİQİ ÜZRƏ PROQRAM VƏ DƏRSLİYİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *fəal təlim metodları, IX sinif biologiya tədris proqramının təhlili, IX sinif biologiya dərsliyinin təhlili, müasir təlim texnologiyaları*

Ключевые слова: *активные методы обучения, анализ учебной программы по биологии IX класса, анализ учебника биологии IX класса, современные технологии обучения*

Key words: *active teaching methods, analysis of IX grade biology curriculum, analysis of IX grade biology textbook, modern teaching technologie*

Müasir təlim texnologiyalarından istifadənin ən başlıca istiqamətlərindən biri interaktiv təlim metodlarının səmərəli tətbiqidir. İnteraktiv (fəal) təlim metodları biologiyanın, xüsusilə

çətin mövzuların öyrənilməsini asandlaşdırır, şagirdləri əzbərçilikdən, mexaniki yadda saxlamadan uzaqlaşdırır, müstəqilliyi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir. Hal-hazırda yaşadığımız dövr texnologiya və internet dövrüdür. Texnologiya inkişaf edir və müasir dövrün tələbinə cavab verən proqram və dərslilər uyğunlaşmalıdır. Bu aspektdən proqramın və dərslinin təhlilinə yer veririk.

IX sinif biologiya proqramının təhlili. Proqramdabiologiya fənn kirukulumu haqda məlumat, IX sinif məzmun standartları, məzmun standartlarının reallaşma cədvəli, tədris saatlarının bölgüsü (mövzulara ayrılan saatlar, böyük və kiçik summativ qiymətləndirməyə ayrılan saatlar, ümumiləşdirici dərslərə ayrılan saatlar) cədvəl əsasında əks olunur. Cədvəldə kurikulumda tələb olunan bacarıqlar əsasında tövsiyə olunan illik iş planı verilmişdir. İş planı həftədə 2 saat olmaqla ildə 34 həftəyə və ya 68 saata nəzərdə tutulmuşdur. Müəllim mövzulara şəxsi münasibətindən asılı olaraq tövsiyə olunan illik planlaşdırma nümunəsinə müəyyən dəyişikliklər edə bilər. Mövzuların nisbətən mürəkkəbliyini nəzərə alaraq müəllim 2-ci fəsil üzrə daha bir kiçik summativ qiymətləndirmə apara bilər. Bu zaman tələb olunan saati müəllim nisbətən sadə hesab etdiyi iki mövzunu birləşdirməklə, yaxud fəslin sonunda təqdimatların müzakirəsinə ayrılan saatin hesabına əldə edə bilər. Bu fəsildəki təqdimatların müzakirəsi isə 3-cü fəslin sonunda nəzərdə tutulmuş 2 saat ərzində təşkil edilə bilər. Həmçinin proqramda illik planlaşdırma nümunəsi və fənnlər arası inteqrasiya aid cədvəl işıqlandırılıb.

Hal-hazırda tətbiq olunan IX sinif biologiya dərsliyi kurikulum əsasında tərtib olunub.

IX sinif biologiya dərsliyinin təhlili:dərslilik bir neçə nüans əsasında təhlil edilir. Nüanslar da, geniş izahı özündə əks etdirir.

Nüansların müddələri

- Dərsliyin funksiyaları, təlim materialının təqdim olunma prinsipləri.
- Dərsliyin strukturu(3 bölmə, 7fəsil, 51 mövzu)
- Fəsillər üzrə məzmun
- Hər bir mövzunun təlim materialının xarakterinə görə qruplaşması.

Nüansların müddələrinin izahı:

Dərsin funksiyaları: Öyrədici, inkişafetdirici funksiya – şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünün inkişafını, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə iş vərdişlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Dərslilik biologiya elminin əsaslarını şərh etməklə yanaşı, təlim materialının mənimsənilməsi məqsədi ilə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini təşkil edir, öyrənməyi öyrədir. Dərsliliklə iş zamanı özünütəlim, özünənəzarət, informasiyanın axtarılması və sistemləşdirilməsi, konspektləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi, əsas anlayışların çıxarılması üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlər inkişaf etdirilir. Dərslilik şagirdlərə formalaşan anlayışların, təsəvvürlərin, obrazların, öyrəndikləri qayda, qanun və nəticələrin düzgünlüyünü müstəqil yoxlamağa imkan verir. Təlim materialları ilə iş şagirdləri bilik əldə etməyə və yaradıcı fəaliyyətə sövq edir, tədqiqetmə, proqnozvermə, ideyaların ümumiləşdirilməsi və təqdim edilməsi, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslərin təhlili və qiymətləndirilməsinə dair vərdişlərin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Tərbiyəedici funksiya dərsliyin məzmununun şagirdlərdə mənəvi dəyərlərin formalaşmasına təsiri, dərsliliklə iş prosesində onlarda tolerantlıq, vətənpərvərlik hissi, zəhmətsevərlik, öz həyatında davamlı inkişaf konsepsiyası prinsiplərinə uyğun hərəkət etmək kimi şəxsi keyfiyyətlərin inkişafını nəzərdə tutur. Bütün bunlara dərsliyin məzmununun humanistləşdirilməsi, sosiallaşdırılması (ümumbəşəri dəyərlərə, inkişafın sosial istiqamətdə aparılmasına diqqət yetirilməsi) və ekolojiləşdirilməsi (insanı onun yaşadığı mühitlə, həyatın bərpa olunması şəraiti ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirmək) yolu ilə nail olmaq olar. Bununla bərabər, təklif olunan bir çox tapşırıqların yerinə yetirilməsi onların qrup və ya cütlər şəklində yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur, deməli, ünsiyyət-qurma, birlikdə qərar qəbulətmə kimi vərdişlərin inkişafına imkan yaradır.

Təlim materialının təqdim olunma prinsiplərinə aiddir: informasiya prinsipi, transformasiya edici prinsip, sistemləşdirici prinsip, inteqrasiya prinsipi, əyanilik prinsipi.

Fəsillər üzrə məzmun: “Canlı orqanizmlərin kimyəvi tərkibi” fəslində hüceyrənin kimyəvi tərkibi, kimyəvi elementlərin hüceyrənin həyat fəaliyyətində rolu, üzvi və qeyri-üzvi maddələr haqqında məlumat verilir. Şagirdlərdə mineral maddələr və suyun hüceyrədə rolu haqqında təsəvvürlər formalaşdırılır. Fəsilə hüceyrələrdə olan makromolekullar, onların quruluşu, tərkibi və əhəmiyyəti barədə məlumat verilir. “Hüceyrə canlılığın quruluş və inkişaf vahididir” fəslində hüceyrə orqanoidlərinin quruluşu, yerinə yetirdikləri funksiyaları haqqında məlumat verilir və həmçinin hüceyrə səviyyəsində baş verən proseslərdən bəhs edilir. Avtotrof və heterotrof canlılarda maddələr mübadiləsinin xüsusiyyətləri – zülalın biosintezi, fotosintez, ATF-in sintezi haqqında məlumat verilmişdir. Bu fəsilə hüceyrə səviyyəsində baş verən mitoz və meyoza prosesləri haqqında məlumat təqdim olunmuşdur. Qeyri-hüceyrəvi quruluşa malik olan canlılar – viruslar haqqında məlumat da (quruluşu, virus xəstəliklərinin profilaktikası) bu fəslə daxil edilmişdir. “Orqanizm tam bir sistemdir” fəslində canlı orqanizmlərin çoxşəkilliliyi, təsnifatı, xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir. Şagirdlər orqanizmlərin cinsiyyətli və cinsiyyətsiz çoxalma formaları, qametogenez və onun mərhələləri, ontogenezin – fərdi inkişafın müxtəlif canlılarda xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. Bir sözlə, orqanizm səviyyəsində baş verən proseslər haqqında məlumat alırlar. “Populyasiya. Növ” fəslində şagirdlər “populyasiya” və “növ” anlayışları ilə tanış olurlar. Biologiyanın Darvinə-qədərki dövrdə inkişafı və Darvinin təkamül təlimi haqqında təsəvvürlər əsasında üzvi aləmdə baş verən proseslər haqqında məlumat alırlar. Təkamülün hərəkətverici qüvvələri, insanın formalaşmasında sosial amillərin əhəmiyyəti haqqında fikirlər bu fəsilə öyrənilir. “Ali sinir fəaliyyəti” fəslində insanın davranışı və psixikası öyrənilir. Şagirdlər ali sinir fəaliyyətinin və insanın davranışının, şərti və şərtsiz reflekslərin, tormozlanmanın xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. Fəsilə nitq, yaddaşın formaları, təfəkkür, təfəkkür əməliyyatları haqqında məlumat verilmişdir. Şagirdlər yuxunun fizioloji xüsusiyyətləri, onun əhəmiyyəti və gigiyenası ilə tanış olurlar. “Canlılar və ətraf mühit” fəslə ekoloji sistemlərin, təbii birliklərin və onlara təsir edən amillərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Şagirdlər ekoloji sistemlərin quruluşu, tərkibi və fəaliyyəti barədə məlumat alırlar. Müasir dövrdə yaranan ekoloji problemlər, onların qarşısının alınması yolları ilə, Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə görülən işlərlə tanış olurlar. “İnsan sağlamlığına ətraf mühitin təsiri” fəslə insanın ətraf mühitlə (təbii, sosial) qarşılıqlı təsirinə həsr olunmuşdur. Bu fəsilə ekoloji amillərin insan irsiyyətinə və sağlamlığına təsiri, zərərli vərdişlərin insanın həyat tərzinə və reproduktiv sağlamlığına təsiri haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin fəsilə irsi xəstəliklər, onların səbəbləri və öyrənilməsinə dair materiallar təqdim olunmuşdur. Hər bir fəsilə praktik bacarıqların formalaşmasına və bilik səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəlmiş laboratoriya və praktik işlər öz əksini tapmışdır.

Hər bir mövzu üzrə təlim materialları xarakterinə görə qruplaşdırılması

A) Maraşoyatma (motivasiya). Maraş oyatmaq üçün mövzu ilə bağlı müxtəlif suallar verilir. Verilən suallar əvvəllər qazanılmış biliklərə əsaslanır və şagirdləri aktiv fəaliyyətə cəlb etməyi nəzərdə tutur. B) Fəaliyyət. Maraş yaradılan hadisələrin araşdırılmasına, bu hadisələrin səbəbnəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsinə yönəldilmiş təcrübə, laboratoriya işləri və müxtəlif praktik tapşırıqlar verilir. Həmin işlər fərdi və qrup şəklində yerinə yetirilə bilər. Bu tapşırıqlar mövcud biliklərlə öyrənilən yeni təlim materialı arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Yerinə yetirilmiş işin nəticəsini müzakirə etmək, səhvləri araşdırmaq üçün suallar verilir. C) İzahlar. Fəaliyyət zamanı müəyyən edilən faktlarla bağlı bəzi açıqlamalar verilir. Əsas anlayışlar, mövzu ilə bağlı izahlar, təriflər, qaydalar, bir sözlə, dərslin əsas məzmunu burada əks olunur. D) Bu maraqlıdır! Mövzuya aid bilikləri genişləndirmək üçün nümunələr və maraqlı məlumatlar verilir. E) Öyrəndiklərinizi tətbiq edin və yoxlayın. Hər mövzuda şagirdlərin öyrəndiklərini qiymətləndirmək, zəif cəhətlərini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulur. Verilən sual və tapşırıqlar mövzuda öyrənilənləri tamamlamaq, araşdırma aparmaq, əlaqə yaratmaq, yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, bu biliklərə dəyər vermək və onlara münasibət bildirmək məqsədi daşıyır. Layihə. Evdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Bu layihələr eksperiment xarakteri daşıyır, onları yerinə yetirmək üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə edilə bilər. Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Hər fəslin sonunda bu vahid üzrə öyrənilənlərin tətbiqi ilə bağlı sual və tapşırıqlar verilmişdir. Onlar summativ qiymətləndirməyə hazırlıq məqsədi ilə də istifadə oluna bilər.

DƏRSLİK	
Müsbət tərəflər	Mənfi tərəflər
Dərslinin tanış olun (səh 8-9) hissəsində şərti 11 hissəyə ayırılıb və hər hissənin izahı qeyd olunub. Tərbiyəedici, inkişafetdirici funksiyaların yerinə yetirilməsi. Dərslinin inteqrativliyi. Şəxsiyyət yönümlü. Nəticə yönümlü. Tədqiqat yönümlü	Laboratoriya təcrübələrinə yer verilib amma təhlükəsizlik qaydaları haqqında məlumat verilməyib. Mənbə yetərsizliyi. İllustrativin azlığı.

Problemin aktuallığı: IX sinif biologiyasının tədrisində fəal təlim metodlarının səmərəli tətbiqi aktual mövzudur. Çünki zaman dəyişir və dövr inkişaf edir. Təhsil də, müasir dövrdə tələbinə cavab verməlidir. Həmçinin Milli kurikulumun təlim mühitinin, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyinin, təlimin inkişaf etdirici və qabaqlayıcı xarakterinin müəyyənləşdirilməsi funksiyalarını nəzərə alaraq IX sinifdə biologiyasının tədrisində fəal təlim metodlarının səmərəli tətbiqini reallaşdırmalıyıq.

Tədqiqatın məqsədi: IX siniflərdə biologiyasının fənnin tədrisində səmərəli tətbiqi yollarının araşdırılması və keyfiyyətli təlim nəticəsinə nail olmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: IX sinif biologiya dərsliyi və proqramın təhlilini ön plana çıxarmaq, IX sinif biologiyasının tədrisində fəal təlim metodlarını tətbiq etmək.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: proqram və dərslinin təhlilini mənimsəmək, IX sinif biologiyasının tədrisində fəal təlim metodlarını səmərəli və keyfiyyətli reallaşdırmaq.

Ədəbiyyat

1. IX sinif biologiya dərsliyi Bakı 2019
2. IX sinif biologiya fənn kurikulumu Bakı 2019
3. Ə.Hüseynov, M.Əliyənnağı. Biologiyanın tədrisinin ümumi və xüsusi metodikası. Bakı 2007
4. Ə.Hüseynov, M.Əliyənnağı. Biologiya tədris metodikasının ümumi əsasları. Bakı 2009

Abuşova Ləman Vüqar qızı

ADPU, Biologiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs tələbəsi

Elmi rəhbər: prof. Rauf Sultanov

VIII SİNİF ŞAĞIRDLARINDA BİOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA FƏAL TƏLİMİN METOD VƏ TEXNİKALARINDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Açar sözlər: *fəal təlim, metod, texnika, bilik və bacarıqların formalaşdırılması, metodlardan istifadə, texnikaların istifadə yolları*

Ключевые слова: *активное обучение, методы, приемы, формирование знаний и навыков, использование методов, способы использования приемов*

Key words: *active training, methods, techniques, formation of knowledge and skills, use of methods, ways of using techniques*

Fəal təlimdə metod və texnikalardan istifadə indiki müasir əsrə uyğun olaraq daha geniş yol almışdır. Təlim prosesi mürəkkəb bir prosesdir. Onun məqsədə uyğun şəkildə təşkili vacibdir. Fəal təlimdə metodlardan istifadənin səmərəli yolu odur ki, burada müəllim və şagird arasında qarşılıqlı əlaqə, münasibət, ünsiyyət, müəllim-şagird əməkdaşlığı olur. Şagirdlər daha fəal olur və müəllim əsasən yönəldici rolunu oynayır. Metod və texnikalardan istifadə yolları özünü dərs boyu göstərmiş olur. Hal-hazırda müəllimlər demək olar ki, bütün fəal təlim metod və texnikalarından istifadə edə bilər. Metod dedikdə əsas metodik prinsip, texnika dedikdə isə, bu prinsipləndən törəyən və müxtəlif formalarda təzahür edən metodik priyomlar nəzərdə tutulur. Təlim texnologiyası dedikdə, bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar kompleksi başa düşülür. Bunun üçün müəllim tədris prosesində tələbə üçün şərait yaratmalıdır. Fəal təlim metodları dedikdə buraya, BİBO, Beyin həmləsi, Auksion, Klaster, Suallar, Anlayışın çıxarılması daxildir. Ümumiyyətlə məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş texnikalardan ziqzaq və ya mozaika metodundan, burada qruplara bölünmə texnikaları aiddir.

VIII sinifdə biologiya fənnində fəal təlimin metodlarından istifadə imkanları çox genişdir. Çünki burada məhz müəllim dərsdə hansı metod və texnikalardan istifadə etməyi özü seçir. Məsələn, “Bədənimizi təmizləyənlər” mövzusunda klaster metodundan müəllim istifadə edərək geniş bir fikirləri əhatə edə bilər. Bundan əlavə “Rollu oyunlar” metodundan bu mövzuda istifadə etmək çox əyləncəli və maraqlı alınacaqdır. Daha sonra “Böyrəklərin quruluşu, sidiyin əmələ gəlməsi” mövzusunda mən pedaqoji təcrübədə olarkən BİBO və Beyin həmləsi, anlayışın çıxarılması metodundan istifadə edərək şagirdlərdə bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün mükəmməl nəticə almışdım. Burada həmçinin də “Ağıllı lövhədən “ istifadənin təsiri olmuşdur. Çünki dərs zamanı istifadə etdiyim video slayd bütün şagirdlər seyr etdi və dərslərin mahiyyətini anlamaqda daha çox yardımçı oldu. Beyin həmləsi metodu demək olar ki, bütün mövzulara tətbiq olunur. Problemin həlli yollarının araşdırılmasını öyrətmək müəyyən situasiyalarda çıxış yolları tapmaq, onları təhlil etmək, daha səmərəli həll yollarının araşdırılması ilə bağlı qərar qəbul etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək əsas məqsədlərdən biridir. Fəal təlimin metod və texnikaların miqdarı çox geniş olduğu üçün VIII sinifdə bu mövzulara aid metod və texnikalardan istifadə edilmişdir. Fəal dərs zamanı texnikalardan daha çox istifadə olunur ki, buda İKT sahəsinin getdikcə genişlənməsini göstərir. Texnologiyaların təlim prosesində tətbiq olunması müştərək öyrənmə prosesini və şagirdlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirə bilər. Texnoloji təlim prosesi ilə keçirilən dərslərdə şagirdlər daha çox məlumat toplamaq, həmkarları ilə məsləhətləşmək və əldə etdikləri nəticələri təqdim etmək üçün daha güclü vasitələri vardır. Texniki vasitələrdən istifadə etmək imkanları həm resursları möhkəmləndirir, həm də şagirdlərdə anlama qabiliyyətini yüksəldir. VIII sinif biologiya mövzularında texnika və metodlardan birgə istifadəsi zamanı şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı daha sürətlə baş verir. Müəllim dərs zamanı yönəldici rolunu oynadığı üçün dərs boyu çalışmalıdır ki, bütün mövzuya uyğun metod və üsullar seçərək, həmçinin texnikaların köməyi ilə şagirdləri dərsə yönləndirsin. Fəal təlim metodlarından istifadə imkanlarını hər bir müəllim düzgün tətbiq etməlidir. Bu metodlar yaradıcılıq əsasında tədris olunur. Belə metodla keçirilən dərs bir neçə bir-birilə üzvi şəkildə bağlı olan mərhələlərdən ibarət olur. Məhz bu sinifdə keçirilən mövzuların çoxusunda texnikalardan istifadə daha səmərəli dərslərin qurulmasına kömək edir. Ümumiyyətlə fəal təlim metod və texnikalarından istifadənin imkan və yolları tədris prosesini yüksəltdiyi üçün ondan daha geniş istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Fərqanə Əliyeva, Ümhani Məmmədova. “Müasir təlim texnologiyaları” Bakı 2014
2. Ümumtəhsil məktəblərinin VI-XI sinifləri üçün biologiya proqramı
3. VIII sinif biologiya dərsləri.
4. Zülfiyyə Veysova. “Fəal interaktiv təlim”

5. A.H.Əliyev. "Fənn kurikulumları" Bakı 2013

6. Akif Nəzərov. "Müasir təlim texnologiyaları" Bakı 2012

Abuşova Ləman

XÜLASƏ

Hazırda təkcə VIII siniflərdə deyil, bütün siniflər üzrə bioloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün fəal təlimin metod və texnikalarından səmərəli yolla istifadə olunur. Burada həmçinin fəal təlim metodlarından düzgün istifadə etmək və bu metodların səmərəli təşkilinə texnikaların köməyi ilə tədrisi nəzərdə tutulur. Mövzular üzrə təlim metodları düzgün seçilməli və dərsə tətbiq olunmalıdır. Həmçinin təlim texnologiyalarında düzgün istifadəsinə əməl olunmalıdır. Fəal təlim metod və texnikaları hər zaman düzgün yolla qurulmalı və tədris olunmalıdır.

Абушова Ламан

РЕЗЮМЕ

Сейчас не только в восьмом классе но и во всех классах для формирования биологических знаний и навыков продуктивно применяется методы и технологии активно обучения. Здесь тоже учитывается правильное применение методов активно обучения и (фо) продуктивное образование с помощью технических оборудования. Надо правильно выбрать методы обучения по темам и применяют на уроке. И в тоже время должно соблюдаться правильное использование технологией обучения методы и технологии активно обучения (всегда) должны всегда правильно составлены и применены.

Abushova Laman

SUMMARY

At present, not only in the 8th grade, but also in all grades, active teaching methods and techniques for the formation of biological knowledge and skills are effectively used. Here also with the help of techniques to properly use active learning methods and the effective organization of these methods intended for teaching. The teaching methods on the topics could be properly passed and applied to the lesson. The correct use of the same training technologies must be observed active learning methods and techniques must always be properly constructed and taught.

Abuşova Ləman Vüqar qızı

ADPU, Biologiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs tələbəsi

Elmi rəhbər: prof. Rauf Sultanov

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN VIII SİNİFLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ BİOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *şagirdlərin formalaşdırılması, məntiqi təfəkkürün inkişafı, biologiyə, bacarıq və vərdişlər, nəzəri təfəkkür*

Ключевые слова: *формирование студента, развитие логического мышления, биологических знаний, умений и навыков, теоретическое мышление*

Keywords: *student formation, development of logical thinking, biological knowledge, skills and habits, theoretical thinking*

Tədris prosesində ən əhəmiyyətli pedaqoji müntəzəmliyin-təhsilin və onun qarşıya qoyduğu tələblərin effektivliyi müəllimin bioloji təhsilin məzmunu və tədris metodlarının obyektiv imkanlarından istifadə etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Bioloji bilikləri mənimsəmə prosesində şagirdlər bilik, bacarıq və qabiliyyətini artırır, bu onların biliyinin səviyyəsinin daha da inkişaf etməsinə kömək edir. Bütün bunlar biologiyə sistemində şagirdlərin bilik,

bacarıq və qabiliyyətin əldə edilməsində, onlarda biologiya dünyagörüşün, məntiqi təfəkkürün, mənəvi təhsilin formalaşması üçün zəruri şərtidir. Layihə şagirdlərdə biliklə yanaşı bacarıqların formalaşmasına, onların yaratma bacarığının inkişafına, ocümlədən inteqrasiya nəticəsində yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına səbəb olur. Tədris materialını qavramaq və anlamaq hələ onu tam mənimsəmək üçün kifayət deyil. Bundan ötrü əlavə addımlar atılır, tədris materialının şagirdlər tərəfindən əsaslı dərk olunması təşkil edilir. Bu məqsədlə müəllim şagirdlərin süurunu hərəkətə gətirir, onları düşünməyə, fikir yürütməyə sövq edir, səbəb-nəticə əlaqələrinə yönəldir. Biologiya fənn üzrə yeni məzmununda insan, onun sağlamlığı, insanın sosial mahiyyəti, insan və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri, insanın psixoloji xüsusiyyətlərinə aid həyati əhəmiyyəti olan ən zəruri bilik və bacarıqlar əhatə olunur. Bu fənn üzrə təhsil proqramında şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, fənlə bağlı həyati bacarıqlarının, fənnin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqinin təmin edilməsi məsələləri nəzərdə tutulur. Bioloji biliklər hər sinif üzrə artıqca sadədən mürəkkəbə doğru dəyişir. VIII sinif üzrə şagirdlər bunları öyrənməyə sövq edilir:

- İnsanı öyrənən elm sahələrini, onun orqanizminin təşkil səviyyələrini şərh edir;
- Canlıların quruluşunu öyrənmək üçün təcrübələr aparır;
- Canlıların nəsil ağacını tərtib edir;
- İnsan orqanizmində gedən bioloji prosesləri şərh edir, buna dair riyazi hesablamalar aparır;
- Canlılara xas psixoloji anlayışları fərqləndirir;
- Sağlamlığın qorunması qaydalarını izah edir, xəstəliklər və zədələnmələr zamanı ilkin yardım göstərir;

- Mühit amillərinin insan orqanizminə təsirini izah edir;
- Ətraf aləm və onun təmizliyinin qorunmasına dair təqdimatlar hazırlayır.

Göründüyü kimi VIII sinifdə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün təqdimatlar hazırlamaq tapşırılır. Dərslərdə materiallar yeni təhsil proqramına əsasən 4 məzmun xətti üzrə 6 əsas və 20 alt standartın reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bununlada onlarda bilik və ən əsasında bacarıqlar formalaşdırılır. VIII sinif biologiya kitabında ən çox insanı öyrənən elm sahələrinə, insan orqanizminin təşkil səviyyələrinə, insan təkamülünə, sağlamlığın qorunmasına, hüceyrə, toxuma və s. kimi mövzulara çox dərinləndirilməsinə toxunulub. Burada məqsəd insan orqanizmini hüceyrə səviyyəsindən ali inkişaf səviyyəsinə uyğun öyrənməyi formalaşdırmaqdır. Buradan aydın görünür ki, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü, nəzəri təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün bu dərslər konsepsiyaya uyğun yaradılmışdır. Bununla şagirdlər kommunikativ bacarıqların, şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin formalaşdırılması, idrak fəaliyyətinin gücləndirilməsi təmin edilir, təhlil və araşdırma, qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmaq üçün həll etmə bacarığını formalaşdırmaq, sağlam həyat tərzini, fiziki estetik mədəniyyətə, əməkdaşlıq, insan hüquqlarına hörmət etmək kimi keyfiyyətlərin formalaşmasını təmin edilir. Orta ümumtəhsil pilləsi üçün 14 ümumi təlim nəticəsi fənlərin tədrisinə imkan yaradır. Şagirdlər tənqidi, obrazlı, yaradıcı təfəkkür formalaşmasını, sosial həyatda əldə edilən nailiyyətlərin və yeniliklərin mahiyyətini dərk edib qiymətləndirmək bacarığına yiyələnməyi təmin etməyə nail olmuşdur. Şagirdlər təlim prosesində tələb olunan bilikləri toplamağı, sistemləşdirməyi və onlardan səmərəli istifadə etməyi, öz intellektual və mədəni sərvətlərini, bacarıq və qabiliyyətini müntəzəm inkişaf etdirməyi, obrazlı şəkildə qavramağı, sağlam həyat tərzini daha dərinləndirən aşılayırlar. Şagirdlərdə məntiqi, nəzəri təfəkkürün inkişafı onlarda koqnitiv imkanları artırır, biliklərin mənimsənilməsinə, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əsaslı təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. "Yeni pedaqoji təfəkkür" Bakı, 2001.
2. Qədirov Ə.Ə. "Uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı" Bakı, 1970.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin VI-XI sinifləri üçün biologiya proqramı.

XÜLASƏ

Hazırda orta məktəblərdə biologiyanın tədrisi şagirdlərə elmi və məntiqi təfəkkürü formalaşdırmaqla yanaşı nəzəri bilikləri formalaşdırır, elmi-məntiqi fikirlərini, təbiətlə əlaqələrini və sağlamlığını düzgün izləmək bacarığını təqdim edir. Biologiya fənnin ümumi və orta təhsil səviyyəsində tədris nəzərdə tutulur. Şagird ümumi orta təhsil səviyyəsində canlılar aləmini öyrənməklə daha dolğun bilik və bacarıqlara yiyələnir. Tam orta təhsil səviyyəsində isə artıq təbiətin ayrılmaz hissəsi olan canlılar aləmini və özünü dərk etmiş olur.

Абушова Ламан

РЕЗЮМЕ

Сейчас в средних школах обучение биологии учащимся осуществляется вместе с формированием логического мышления и теоретического знания которое представляет собой связь научно-логического мнения с природой и умением соблюдения за здоровьем. Обучения биологии предусматривается на уровне общего и среднего образования. Ученик на уровне общего среднего образования изучая живого мира в совершенстве владеет знаниям и навыкам. А на уровне полного среднего образования они осознают неотъемлимую часть природы живого мира исебя.

Abushova Laman

SUMMARY

At present the teaching of biology in secondary schools forms scientific and logical thinking and theoretical knowledge. Presents the ability of scientific logic to watch properly to nature and its healthy. It is planned to teach biology at the level of general and secondary education. the student learns about the living world at the level of general secondary education and mastered knowledge and skills. At the level of complete secondary education, you have already come to understand the world of living things and yourself, which are an integral part of nature.

Hüseynova Nərmin Eldəniz qızı
Elmi rəhbər: dos. E.F.Səfərova

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞİRDLƏRƏ REPRODUKTİV SAĞLAMLIĞIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ "CİNSİ TƏRBİYƏ" ANLAYIŞININ FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *reproduktiv sağlamlıq, orta məktəb, valeolojimədəniyyət, cinsi tərbiyə, gigiyena, yeniyetmə*

Ключевые слова: *репродуктивное здоровье, средняя школа, валеологическая культура, полового воспитания, гигиена, подросток*

Key words: *reproductive health, high school, valeological culture, genus education, hygiene, teenager*

Gənc nəsil arasında sağlam həyat tərzinin formalaşması bu gün və gələcəkdə ölkə əhəlisinin sağlamlıq göstəricisini müəyyən edən əsas amildir. Hazırda dünyada, eləcə də Azərbaycanda müasir sosial-mədəni vəziyyət onu göstərir ki, inkişaf etməkdə olan bir şəxsiyyətin sağlam həyat tərzinə yönəldilməsi probleminin aktuallığı daim diqqəti cəlb edən məsələlərdən olmalıdır. Elmi, pedaqoji və metodiki ədəbiyyatların materialları məcmusuna nəzər yetirsək görürük ki, çap olunmuş əsərlərin əksəriyyəti məktəblərdə şagirdlərə tibbi biliklərin öyrədilməsinin zəruri olduğundan bəhs edir.

Biologiyanın tədrisində insan orqanizminin öyrədilməsinə dair mövzular, şagirdlərə mühitinin orqanizmə müsbət və mənfi təsirini öyrətməklə, sağlamlığa zərər yetirən amilləri, xəstəlikləri, onlardan qorunma yollarını izah etmək, reproduktiv sağlamlıq haqqında biliklərin öyrədilməsi mümkündür.

İnsanın intellektual və mədəni inkişafında, dünyagörüşünün formalaşmasında reproduktiv sağlamlıq haqqında biliklərin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək mümkün deyil. Son dövrlərdə cinsi tərbiyə problemləri müxtəlif elmlərin nümayəndələri tərəfindən fəal şəkildə öyrənilmişdir. Bunun səbəbi, elmi və texnoloji tərəqqinin səbəb olduğu əmək, məişət, asudə fəaliyyətlərdəki dərin dəyişikliklərin cinsi tərbiyə sferasında qadın və kişi münasibətlərində keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmasıdır. Bu dəyişikliklər cinsi tərbiyə sahəsində həyata keçirilən dəyər yönümləri, normalar, bilik və davranış nümunələri məcmusu olaraq başa düşülür. Reproaktiv sağlamlıq bilikləri reproduktiv sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Şagirdlər yeniyetməliyə addım atdığı dövrdən onda baş verən dəyişikliklər səbəbilə mənəvi və psixoloji cəhətdən özünü narahat hiss edir, bəzi hallarda isə nə baş verdiyinin fərqi varmağa çalışırsa da bu dəyişikliklər barəsində utandığı üçün kimənsə məlumat almağa çəkinir. Yeniyetməlik dövründə cinsə qarşı münasibət yeni xarakter alır ki, bu da cinsi yetkinlik dövrünə təsadüf edir. Beləliklə fiziki inkişaf sürətlənir, bədən çəkisi ilə müqayisədə uşaqların bədən quruluşunda qeyri-mütənasiblik əmələ gəlir. Yeniyetməlik dövründən ilk gənclik yaşına keçid dövründə valideyn və müəllimin izahatı, verilən məlumatlar bir-birinə zidd olmamalıdır.

Reproduktiv sağlamlığın qorunub saxlanmasına və möhkəmləndirilməsinə aşağıdakı yollarla formalaşdırmaq mümkündür:

-Sağlamlıq və sağlam həyat tərzini haqqında biliklərə, insan reproduktiv sferasının xəstəlikləri haqqında biliklərə vahid məlumat sistemini tətbiq etmək;

-Əldə edilmiş biliklərin gündəlik həyatda reproduktiv sağlamlığı qorumaq, gücləndirmək üçün istifadəsi və orqanizmin inkişafı dövründə baş verən dəyişikliklərlə şagirdləri tanış etmək;

-Ümumtəhsil məktəblərində bu və ya digər fənlərin tədrisində cinsi birləşmə, çoxalma, QİÇS, zöhrəvi xəstəliklər və s. bu kimi məsələləri nəzərdən keçirmək. Cinsi xəstəliklərə diqqət çəkmək məqsədilə lahiyələr hazırlamaq, ailə və evlilik mövzusunda tədbirlər təşkil etmək.

Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli şagirdlər tərəfindən reproduktiv sağlamlıq haqqında müəyyən bir məlumat qrupunun mənimsənilməsi prosesinə əsaslanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, reproduktiv sağlamlığın öyrənilməsi sahəsində təhsil və tərbiyə ilə yalnız nəzəri biliklərin deyil, həm də bu bilikləri gündəlik həyatda tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşmasına nail olunur. Beləliklə, orta məktəblərdə reproduktiv sağlamlığın öyrədilməsi məsələlərinə dair biliklərin formalaşması prosesində bir sıra çatışmazlıqlar var ki, bunları yalnız şagirdlərdə həyata düzgün tətbiq etmə bacarığına yiyələndirərək aradan qaldırmağa nail ola bilərik.

8-ci sinif biologiya dərsləri şagirdlər tərəfindən reproduktiv sağlamlıq haqqında biliklərin müəyyən bir qaydada mənimsənilməsinə, öyrənilən mövzular arasında biliklərin davamlılığını və məntiqi əlaqələrini, əvvəllər əldə edilmiş bilik və bacarıqların qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Reproaktiv sağlamlığın öyrədilməsi tədris prosesi əsasən şagirdlərin fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması yolu ilə həyata keçirilməlidir ki, bu da hər yaşa xas olan bu fəaliyyətlərdə psixoloji keyfiyyətlərin inkişafı üçün ən yaxşı şəraiti təmin edə bilər.

Yeniyetmələr arasında cinsi məlumatların əsas mənbəyi televiziya və internet materialları olması mənfi bir tendensiyadır. Nəticədə, cinsi tərbiyəni təkzib edən məsuliyyətin minimuma endirildiyi və ya tamamilə məhəl qoyulmadığı filmlər və video materiallar, xüsusi hazırlanmış reklam çarxları ilə ekranlara bir çox cinsi məlumat düşür. Bu səbəbdəndir ki, şagirdlər yalnız düşünərək interneti bu məlumatı ala biləcəyi etibarlı mənbə hesab edir.

Yeniymələrin reproduktiv sağlamlığa dəyər münasibətinin formalaşması probleminin öyrənilməsi sosial və pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsidir. Yeniyməlik, gecikmiş uşaqıq və erkən gənclik dövrü arasındakı bir keçid mərhələsidir, bu səbəbdən də, yeniymələr arasında sağlamlığına dəyər münasibətinin formalaşması kimi mühüm bir tərbiyə komponentini sosial və pedaqoji fəaliyyətə daxil etmək lazımdır. Yeniyməlik və gənclik dövründə sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi bir insanın həyatın bütün sahələrində inkişafı üçün əlverişli şərait yaradacaq, sağlam övlad dünyaya gətirmə, səmərəli peşə fəaliyyəti və yaradıcılıq potensialının inkişafına kömək edəcəkdir. Yeniymələrin reproduktiv sağlamlığa dəyər münasibətini qorumaq və formalaşdırmaq problemi ümumilikdə sosial pedaqogikanın və təhsilin ən aktual problemlərindən biridir.

Bu dövrün yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, yeniymələrin reproduktiv sağlamlığa dəyər münasibətinin effektiv şəkildə formalaşdırılması, aparıcı fəaliyyətin, yeniymənin bilik fəaliyyətinin müəllimlər və valideynlər tərəfindən vacib bilindiği vahid bir təhsil mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə bir mühitin yaradılması müəllimlərin və valideynlərin cinsi tərbiyə, valeoloji mədəniyyət və sağlamlığa əks təsir edən davranışın qarşısının alınması məsələlərində məlumatlılıq səviyyəsini yüksəltməyi zəruri edir. Hazırda cəmiyyətin dəyişən və çətin sosial-iqtisadi şərtlərinə uyğunlaşmağı bacaran fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam bir şəxsiyyətin formalaşmasını təmin etmək üçün ümumi orta təhsil müəssisələrinin rolu artır. Buna görə də, bir təhsil müəssisəsindəki müəllimlər, psixoloqlar və pedaqoqlar, şagirdlər arasında reproduktiv sağlamlığa və sağlam həyat tərzinə dəyər münasibətinin formalaşdırılması bacarıqları da daxil olmaqla sosial və pedaqoji təhsil biliklərinə sahib olmalıdırlar.

Ümumtəhsil məktəbləri ilə ailələrin reproduktiv sağlamlığa diqqəti cəlb edən birgə işinin təşkili aparılması uşaqların həm fiziki cəhətdən inkişafı üçün, həm də sağlam böyümələri üçün vacib amillər hesab edilir. Valideynlər uşaqların sağlamlığına və fiziki inkişafına xüsusi diqqət yetirməlidir, lakin bu işə dərinədən yanaşmayanlar vardır ki, bunun bir səbəbi də bu sahədə valideynlərin görməli olduğu işlərin məzmunu haqqında kifayət qədər məlumatlı olmamasıdır. Bu səbəbə görə onların bu sahədə maarifləndirilməsinə də çox ehtiyac vardır.

Yeniymələrin reproduktiv sağlamlığa dəyər münasibətini formalaşdırmaq üçün ilk növbədə məktəblilərin diqqətini reproduktiv sağlamlığın vacibliyinə yönəltmək, gənc nəslin şüurunu bir sıra dəyər istiqamətləri ilə zənginləşdirmək, reproduktiv sağlamlığın insan dəyərləri sistemindəki rolunu göstərmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, gənc nəslin cinsi tərbiyəsi problemi, uşaq və yeniymələrin insan gigiyenası və ailənin aparıcı rolu məsələlərində maarifləndirmə ehtiyacı heç də yeni deyil, lakin, aktualdı. Bu mövzuda ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, cinsi tərbiyə və onun praktiki həyata keçirilməsinə dair müxtəlif müzakirələr bir əsrdən artıq bir tarixə malikdir. XX əsrin əvvəllərindəki elmi əsərlərdə uşaqlar üçün erkən cinsi tərbiyənin təhsilinə ehtiyacın zəruriliyi vurğulanırdı, valideynlər və müəllimlər üçün müvafiq təlimlərin keçirilməsinin vacibliyi məsələləri müzakirə edilirdi.

Şagirdlər üçün cinsi tərbiyəyə ehtiyac olduğunu göstərən bir çox zəruri məqsədlər vardır ki, bunun əsas məqsədinin gənc nəsilə əxlaqi cinslərarası münasibətlərin formalaşdırılması, məsuliyyətli evliliyə və gələcəkdə bir valideyn kimi hazırlanması, evliliyin və ailənin möhkəmləndirilməsinin təşviq edilməsi üçün də vacib olduğunu qeyd etmək lazımdır. Eyni zamanda, nəticədə gənc nəslin sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş şagirdlər üçün cinsi tərbiyə proqramlarının effektiv həyata keçirilməsinə yalnız orta ümumtəhsil sistemində sağlamlığı qoruyan bir mühit yaradıldığı təqdirdə nail olmaq mümkündür.

NƏTİCƏ

Yeniymələrin reproduktiv sağlamlığa diqqətinin formalaşması probleminin öyrənilməsi sosial və pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsidir. Yeniymələrin reproduktiv sağlamlığa dəyər münasibətini qorumaq və formalaşdırmaq problemi ümumilikdə sosial pedaqogikanın və təhsilin ən aktual problemlərindən biridir. Bir təhsil müəssisəsindəki müəllimlər, psixoloqlar və pedaqoqlar, şagirdlər arasında reproduktiv sağlamlığa və sağlam həyat tərzinə dəyər

münasibətinin formalaşdırılması bacarıqları da daxil olmaqla sosial və pedaqoji təhsil biliklərinə sahib olmalıdırlar. Yeniyetmələrin reproduktiv sağlamlığa dəyər münasibətini formalaşdırmaq üçün ilk növbədə məktəblilərin diqqətini reproduktiv sağlamlığın vacibliyinə yönəltmək, gənc nəslin şüurunu bir sıra dəyər istiqamətləri ilə zənginləşdirmək, reproduktiv sağlamlığın insan dəyərləri sistemindəki rolunu göstərmək lazımdır. Belə ki, ümumtəhsil məktəbləri ilə ailələrin reproduktiv sağlamlığa diqqəti cəlb edən birgə işinin təşkili aparılması uşaqların həm fiziki cəhətdən inkişafı üçün, həm də sağlam böyümələri üçün vacib amillər hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Nüşabə Məmmədova, Brilyant Həsənova, Könül Mahmudov, Leyla Fətiyeva. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün biologiya fənni üzrə dərslik-Bakı.
2. S.C.Əliyev, H.M.Nasıyeva, N.C.Mikayıladə. Tibbi biliklərin əsasları, Bakı, 2004.
3. Вальгард Л.С.О психологии половой жизни / Л.С.Вальгард. — М. , 1926.
4. Гребенников И.В. Основы семейной жизни. — М.: Просвещение, 1991.
5. Дубровина И.В. Проблемы психологической подготовки молодежи к семейной жизни / И. В. Дубровина // Вопросы психологии. -М. , -1981. -№ 4

Quliyeva Nərmin Ceyhun qızı

ADPU-nun magistranı

Elmi rəhbər: Səfərova Elnurə Fazil qızı

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD LAYİHƏLƏRİNİN İŞLƏNİLMƏSİNİN İMKANLARI

Açar sözlər: *layihə, metod, interaktiv, xəstəlik, ekologiya*

Ключевые слова: *проект, метод, болезнь, экология*

Key words: *project, method, disease, ecology*

Giriş. Layihələr metodu öyrənmə prosesinin ayrılmaz bir hissəsi olub, müasir tədrisin interaktiv üsullarından biridir. Layihə hazırlığı şagirdlərdə elmi təffəkürü genişləndirməklə yanaşı onların əldə etdiyi nəzəri bilikləri tətbiq etməyə geniş imkanlar açır. Layihələr üçün seçilmiş mövzular aktual mövzular olmalıdır və təkrarlara yol verilməməlidir. Fənlərarası əlaqəyə diqqət yetirilməli və şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsi nəzərə alınmalıdır verilən məlumatlar real elmi faktlara əsaslanmalı, şişirdilmiş rəqəmlərə yol verilməməlidir. Layihələr tək, cütlər, qruplar və ya kollektiv halında hazırlana bilər. İKT-nin imkanlarından istifadə olunmalıdır. Müəllim layihənin hazırlanması zamanı şagirdlərə istiqamət verməli, fasilitator rolunu oynamalı və kömək etməlidir. Biologiya fənni ətraf mühitlə əlaqəli olduğu üçün ekoloji durumun insanda yaratdığı xəstəliklər, onların səbəbləri və qorunma tədbirləri ilə bağlı hazırladığımız “Ekoloji durumun xəstəliklərinin qarşısının alınması”mövzusunda layihəni oxuculara təqdim edirəm:

Problem: Ekoloji durumun xəstəlikləri və onların qarşısının alınması

Mövzunun aktuallığı: Ekoloji tarazlığın pozulması nəticəsində bir sıra ekologiya ilə bağlı xəstəliklər yaranmış və əhali arasında geniş yayılmışdır. Onların səbəb və əlamətləri, onlardan qorunma yolları elmi- metodik, tibbi ədəbiyyatlarda tam araşdırılmamışdır. Əhalinin bu sahədə maariflənməsi o qədər də qənaət bəxş deyildir.

Məqsəd: Ekoloji durumun xəstəlikləri və onların qarşısının alınması tədbirləri baxımından əhalinin, xüsusilə gənc nəslin maarifləndirilməsi.

Gözlənilən nəticələr:

-Əhali, o cümlədən məktəblilər ekoloji durumun xəstəliklərinə dair informasiya alır.

-Xəstəliklərin səbəb və əlamətlərini müəyyən edir.

-Ekoloji durumun xəstəliklərinin qarşısını alan tədbirlərdən istifadə edilir.

Layihənin planı:

1. Karies xəstəliyinin səbəbləri, əlamətləri və qarşısının alınması tədbirləri
2. Diabet (şəkərli) xəstəliyinin səbəbləri, əlamətləri və qarşısının alınması tədbirləri
3. Allergiyalar. Allergiya xəstəliyinin səbəbləri, əlamətləri və qarşısının alınması tədbirləri

-polinoz;

-məişət (yuyucu tozlar, ev tozu, məişət gənəcikləri və s.);

-qida;

-dərman.

Karies xəstəliyinin yaranma səbəbləri, əlamətləri və qarşısının alınması tədbirləri:

Karies-dişin sümük toxumasının müxtəlif mikroblar tərəfindən zədələnməsidir. Karies diş ərpi olan yerdə (dişlərin arasında, diş səthi yuvacıqlarında) inkişaf edir. **Kariesin yaranma səbəbləri aşağıdakılardır:** 1) Ağız boşluğunun mikroblarla çirklənməsi; 2) Ağız şirəsi suyunun azalması və tərkibinin dəyişməsi; 3) Dişin sümük toxumasının möhkəmliyinin azalması. **Kariesin əlamətləri:** 1) Ağızdan pis qoxunun gəlməsi; 2) Dişlərin itirilməsi; 3) Ağızudlağın iltihabi xəstəlikləri. **Kariesin qarşısının alınması tədbirləri:** **Ağız boşluğunun gigiyenasına əməl edin:** 1) Dişləri gündə iki dəfə olmaqla fırçalamaq; 2) İldə iki dəfədən az olmayaraq stomatoloqun müayinəsində keçmək; 3) Konfet, mürəbbə, peçenye və s. bu kimi məhsulların qəbulunu azaltmaq; 4) Kalsiumla zəngin olan süd və süd məhsullarından istifadə etmək. **Diabet (şəkərli) xəstəliyinin yaranma səbəbləri, əlamətləri və qarşısının alınması tədbirləri:** Diabet (şəkərli) xəstəliyi insulin ifrazının, insulin təsirinin və ya hər ikisinin pozulması nəticəsində meydana çıxan hiperqlisemiya (qan şəkərinin yüksəlməsi) ilə gedən xroniki metabolik xəstəlikdir. **Şəkərli diabet xəstəliyinin 3 tipi var:** **1. Tip diabet** və ya insulindən asılı olan diabet: Əsasən 5-20 yaşlar arasında rast gəlinir. 1-ci tip diabetdə hər hansı bir səbəbdən mədəaltı vəzin insulin ifraz edən hüceyrələri məhv olur. Başqa sözlə desək, mədəaltı vəzi (pankreas) ya çox az insulin ifraz edir, ya da heç ifraz etmir. **2. Tip diabet** və ya insulindən asılı olmayan diabet: Əsasən 35 yaşından yuxarı, çox yağlı yeyən, artıq çəkili, az hərəkət edən insanlarda və əsasən ailəsində şəkər xəstəliyi olanlarda rast gəlinir. **3. Tip diabet** ilk dəfə hamiləlik zamanı hormon dəyişikliklərinə bağlı meydana gələn diabetdir. Bu tip diabet əsasən hamiləliyin 2-ci yarısından meydana çıxır və hamiləlikdən sonra qanda şəkər normallaşır. Bu cür xəstələrin sonradan 2-ci tip diabetə tutulma riski 40-60 %-dir. **Diabet (şəkərli) xəstəliyinin inkişaf etmə səbəbləri:** Mədəaltı vəzinin insulin hazırlayan hüceyrələrini məhv edən virus infeksiyaları 1) İrsi faktor 2) Piylənmə 3) Stres **Diabet (şəkərli) xəstəliyinin əlamətləri:** 1) Susuzluq 2) Yorğunluq 3) Arıqlamaq 4) Qaşınma və üyüşmə **Diabet (şəkərli) xəstəliyinin qarşısının alınması tədbirləri:** 1. Yağlı və qat-qat xəmirədən hazırlanmış un məlumatları, şirniyyatları qida rasionunda azaltmaqla; 2. Meyvə və tərəvəzləri, ət, toyuq, balıq məhsullarını qida rasionunda artırmaqla; 3. Zəncəfil, itburnu, darçın, zeytun yarpağı, çörəkotu və s təbii bitkilərdən istifadə etməklə; 4. Artıq çəkiddən xilas olmaqla; 5. Hər gün ən azı 30 dəqiqə idman və gəzinti ilə məşğul olmaqla; 6. Stres, qorxu, həyəcandan uzaq olmaqla. **Allergiyalar. Allergiya xəstəliyinin yaranma səbəbləri, əlamətləri və qarşısının alınması tədbirləri.** **Allergiya** immun sisteminin adətən zərərsiz maddələrə göstərdiyi kəskin reaksiyadır. O, ciddiliyindən asılı olaraq bədənin müxtəlif yerlərində yarana, bir neçə gündən bir neçə saata qədər davam edərək müşahidə oluna bilər. Allergiyaya səbəb allergen adlı maddələrdir. Allergik xəstəliklərə pollinoz, allergik rinit, qida allergiyası və dərman allergiyası aiddir. **Pollinoz** bitki tozu allergiyası deməkdir. Buna fəslə xəstəlik də deyilir. Pollinozun əlamətləri ilin müxtəlif fəsillərində gözlərin ətrafının, burnun qaşınması, çoxlu sayda asqırma, burnun tutulması kimi özünü göstərir. Bu xəstəlik əsasən yaz, yay və payız aylarında üzə çıxır, qışda isə yox olur. Allergik xəstəliklərin digər növü il boyu davam edən **allergik rinitdir**. Onun törədicələri məişət allergenləri - ev tozu, kitab tozu, məişət gənə-

cikləri və digərləridir. Bu sifətin, burunun qaşınması, asqırma, burun tutulması və axması əlamətləri ilə müşayət olunur. Qida allergiyası zamanı müxtəlif qida məhsullarından bədənə səpmə, qızarma, şişmə, boğulma halları baş verir. Alergiyanın, demək olar ki, istənilən qidalar növünə qarşı yarana biləcəyinə baxmayaraq ən çox yayılmış qida allerginləri-süd, yumurta, balıq, molyuskalar, soya, buğda, qoz, fındıq, pomidor, çiyələk sitrus meyvələri və xüsusən də yerfindiğidir. Allergik xəstəliklər arasında ən təhlükəlisi **dərman allergiyasıdır. Dərman allergiyası** dəridə baş verən səpki və qızarmadan tutmuş boğulma və ölümhallarına qədər ən ağır fəsadlar törədə bilər. **Allergiyaların qarşısının alınması tədbirləri. Allergovaksinasiya**-allergiyası olan xəstəyə immun sisteminin reaksiya verdiyi allergenlər əsasında hazırlanmış preparatlar inyeksiya (iynə)şəklində vurulur. 1. Ağaclara, otlara, güllərə, çiçəklərə yaxınlaşmamaq. Xüsusilə, ağacların çiçəklədiyi dövrdə maskadan istifadə etmək. 2. Ən çox allergiya yaradılması ehtimal olan qidalardan uzaq durmaq. 3. Şəxsi gigiyena qaydalarına və yaşadığınız mühitdə təmizliyə riayət etmək. 4. Təbii bitkilərin dəmləməsində tez-tez istifadə etmək. 5. Sağlamlığımızın fundamenti olan immun sistemini gücləndirmək. Buraya istər vitamin kompleksi ilə, istərsədə təbii (qidalanma ilə, idman ilə) yolla immun sistemini gücləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. H.Hacıyeva, T.Abdullayeva, E.Hacıbəyova. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası.
2. Ə.Hüseynov, H.Hacıyeva, E.Səfərova, A.Qıbləliyeva, Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində kurikulumun tətbiqi.
3. G.N.Hacıyeva. Biologiyanın Tədrisi Metodikası. Bakı-2019 4. İnternet resursları.

Vəkilova Aysun Mehdi qızı
Elmi rəhbər: dos. E.F.Səfərova

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ (VI-VII SİNİF) ŞAĞİRD LƏRƏ EKOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ İMKANLARI

Açar sözlər: *ekoloji bilik, ətraf-mühit, ekoloji problem, təbiət, ekoloji tərbiyə, ekosistem, insan faktoru*

Ключевые слова: *экологические знания, среда, экологическая проблема, природа, экологическое образование, экосистема, человеческий фактор*

Key words: *science of ecology, environment, ecological problem, nature, environmental culture, ecosystem, human factor*

Mühit ümumi mənası ilə; insanın içində yaşadığı və davamlı olaraq müsbət təsirlərini gördüyü, faydalandığı bütün təbii varlıqlar ilə meydana gətirdiyi tarix və mədəniyyətin bir-biriylə münasibətdə olduğu birgə olan sistemlər olaraq ifadə edilir. Ekosistem, birdən-birə ortaya çıxan təbii hadisələrin təsiri ilə dəyişmiş və hər zaman özü əvvəlki vəziyyətinə qayıtmışdır. Ancaq insanların dünyada var olduğu andan etibarən təbiəti gedərək artan qrafikada öz istəyi ilə şəkilləndirməyə başlaması ekosistemdəki tarazlığın pozulmasını daha tezləşdirmişdir. Başlanğıcda o qədər də problemlə olmayan bu hadisələr sənaye fabriklərinin artması, maşınların çoxalması ilə daha da sürətlənmişdir. Xüsusən, əhəlinin artması və buna bağlı olaraq şəhərsalma prosesinin artması təbiətdə öz təsirini böyük sürətlə göstərmişdir. Hazırda hər bir ölkənin mütərəqqi inkişafında və əhəlinin rifah halının yüksəldilməsində üç əsas prinsipə əməl etməsi çox vacibdir: iqtisadi inkişaf, sosial müdafiə və ekoloji təhlükəsizlik. 21-ci əsrin başlanğıcı iki mühüm tendensiya ilə xarakterizə edilə bilər. Birincisi, insan- iqlim dəyişikliyi, ozon qatının azalması, içməli suyun çirklənməsi, meşə və torpaqların deqradasiyası, bioloji müxtəliflik itkisi, tullantıların zərərsizləşdirilməsi kimi global ekoloji problemlərlə qarşılaş-

mışdır. İkincisi, dünya o qədər sürətlə dəyişir ki, dünənki bəzi meyarlar bu gün üçün tamamilə yersizdir. Ekoloji məsələlər zaman keçdikcə genişlənməmişdir.

Ekologiyanın qorunmasına dair bütün dünyanı əhatə edən problemlər bir insanın təbiətin bir hissəsi olduğunu, həyatın enerji və qida mənbəyi olan təbii sistemlərin davamlı fəaliyyəti ilə əlaqəli olduğunu, bir insanın hərəkətləri ilə təbiəti dəyişdirə biləcəyini, ehtiyatlarını sona yetirə biləcəyini vurğulayır. Təbiətdə tarazlığın və keyfiyyətin qorunması, təbii ehtiyatların qorunması zərurətinə diqqəti cəlb edir. Bəzi ekoloqlar bütün ekoloji problemlərin və ətraf mühitin çirklənmədən qorunması məsələlərinin, eləcə də vətəndaşların sağlamlığının qorunması ilə əlaqəli məsələlərə yalnız dövlət büdcəsi tərəfindən izlənmədiyini düşünürlər. Çirkləndirənlər ziyanı ödəməlidirlər.

Ekologiyada ekoloji bilik ətrafdakı dünyanın fikri və ona münasibət kimi başa düşülür. Ekoloji bilik ətraf mühitə və insana yönəlib, biosferin və təbiətin qarşılıqlı təsirinin əsas qanunlarını əks etdirir. Ekoloji biliyin vacib bir xüsusiyyəti təbiət obyektinin subyektiv qavramasıdır. Təbiətin mənəvi və ictimai həyatımızla uyğunlaşmasını dərk etməsək, ona zərər verəcəyik. Və bu zərər bir bumeranq kimi bizə qayıda bilər və sağlamlığımızı, həyat tərzimizi mənfi təsir göstərə bilər. Vaxt keçdikcə insanın təbii mühitə təsiri artır. 20-ci əsrin ortalarından bəri global miqyasda ətraf mühit problemləri diqqət çəkir. Təbiətlə insanlar arasındakı münasibətdə balans, təbiətin əleyhinə olan istiqamətdə pozulmağa başlamış, insanların özlərinə həyat qurma metodları və mexanizmləri qarşısında təbiətin özünü qoruya bilməsi, yenilənməsi güclü qala bilmə potensialı zəifləmiş hətta Yer kürəsinin bəzi yerləri demək olar ki, geri dönməyəcək bir yola girmişdir. Bu hadisələrə bir çox misal gətirmək olar. Məsələn, mövsümlər dəyişir, buzlaqlar əriyir, meşələrdə yanğınlar baş verir, dənizlər kirlənir, dənizlərdə ki heyvanların bədənlərinə dənizlərə atılan əşyalar dolanır, bunlar onların ölümünə yaxud fiziki cəhətdən inkişafında problemlərə gətirib çıxarır, nəfəs aldığımız hava əvvəlki qədər təmiz olmur, qulaqlarımız, gözlərimiz hətta beynimiz belə ətrafdakı olan beton və metal çirkliliyinə məruz qalır. Bəşəriyyət bütün bu misalların fərqiində olaraq, fəlakətli nəticələrin ehtimalını başa düşüb ətraf dünyaya yanaşmanı kökündən dəyişdirməyə və ekoloji problemləri həll etməyə çalışmağa başlayıb. Bütün baş verənləri nəzərə alaraq, insanlar bundan əvvəlki və indiki dövrdə verilən ziyanların qarşısını almağa çalışmalı, bacarıldığı qədər ətraf-mühitə müsbət təsirlər bağışlamalıdır. Bunun üçün də, gələcək nəsillərə ekoloji tərbiyənin, ekoloji biliyin verilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Biologiya fənninin tədrisi ilə şagirdlər ekoloji bilik və bacarıqlara dair məlumatlar mənimsəyə bilirlər. Bu biliklərin şagirdlərə ötürülməsində də müəllimin rolu böyükdür. Biologiya fənninin tədrisi zamanı müəllim şagirdləri ekoloji biliklər barədə həvəsləndirməli, onlar üçün mövzunu maraqlı hala gətirməli, bununla yanaşı şagirdlərə məlumatları dolğun və düzgün verməlidir. Müəllim şagirdlərə insanların mühüm ekoloji faktor olduğunu başa salmalıdır. Bunun üçün “insanın təbiətə təsiri, təbiətə təsiri zamanı yaranan mühüm dəyişikliklər, həmin dəyişikliklərin insana və təsərrüfat fəaliyyətinə necə təsir göstərməsi” – kimi məsələlərə yönəltmək lazımdır. Müəllim aşağıdakı sualları verərək, müzakirə aparıb məsələlərin həllinə kömək edə bilər:

- İnsanlar ətraf-mühitə necə təsir göstərir?
- Ətraf- mühitin insanlara necə təsiri vardır?
- Mənfiyə doğru gedən bu dəyişikliklər canlılara hansı təsirləri vardır?
- Fiziki, kimyəvi və bioloji çirklənmə nə kimi təhlükələr daşıyır?
- Təbiətdə növ və müxtəlifliklərin azalmasının təhlükəsi nədir?
- Baş verən mənfi dəyişikliklərin insan sağlamlığına təsiri nədir?
- Sizcə, yaşadığınız yerin təbii mühiti necə bir vəziyyətdədir?

Müəllim bu suallarla yanaşı, şagirdlərlə birgə diskussiya keçirə bilər. Müəllim diskussiya zamanı şagirdlərə “hansı tədbirlər görülərək ekoloji çirklənmənin qarşısı alınar?”- sualını verə bilər. Bu sual ətrafında zibillərin ətraf-mühitə atılmaması, dənizlərin çirkləndirilməməsi, meşələrdəki ağacların kəsilməməsi, benzinlə çalışan avtomobillərin yerinə günəş yaxud elektrik enerjisi ilə çalışan avtomobillərə üstünlük verilməsi və s. kimi məlumatlar ilə şagirdlər maarifləndirilməlidir.

Ekoloji problemlər barədə biliklər “Biologiya” fənninin bir sıra mövzularında öyrədilir. Buna misal olaraq, VI sinifdə “Canlı birliklər”, “İnsan və canlı təbiət”, “Azərbaycan qoruqları” və VII sinifdə “Biomüxtəliflik. Nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi olan yerli faunanın mühafizəsi” mövzularını göstərmək olar.

Müəllim, şagirdlərə “ekoloji bilik” və “yaşıl şəbəkə” adı ilə ekoloji bilik və bacarıqları birbaşa kəşf etmələrini və qavramalarına kömək etməli, təbiətlə əlaqədar bilik və dəyərləri artırmağı, davranışlarını müsbət yöndə dəyişməyi hədəfləməlidir.

- Şagirdlərin təbiətdəki bütün canlı və cansız varlıqlar arasındakı əlaqələrini genişləndirməyi;

- Şagirdlərə təbiətdə hər şeyin bir-biri ilə bağlı olduğunu anlamaqlarına kömək etməyi;

- Şagirdlərə ekoloji balansda insan faktorunun əhəmiyyətini anlamalarına şərait yaratmağı;

- Şagirdlərdə təbiət sevgisi və təbiətdə olan gözəlliyi görmək duyğusunu mənimsətməyi öyrətməlidir.

Bununla şagirdlərdə müsbət və qalıcı dəyişikliklər yaratmaq və problemlərin həllində şagirdlərin aktiv iştirak etməsi ekoloji biliyin öyrədilməsinin ilk hədəfidir.

NƏTİCƏ

Keçmişdən bugünə qədər gedərək artan ekoloji problemlər gedərək həyatımıza mənfi istiqamətdə təsir göstərməyə davam edir. İnsan təbiətin bir parçasıdır və buna görə də onların bir-biri ilə əlaqəsi danılmazdır. İnsanların təbiətdə yol açdığı fəsadlar günü-gündən artır və bunun qarşısını almaq üçün də bir sıra tədbirlər görülür. Ətraf-mühitdə baş verən bütün çirkliliklər bizim nəfəs aldığımız havaya qədər öz təsirini göstərir. Əyər, təşkil edilmiş qurumlarla yanaşı insanlarda təbiətə nəzakət göstərməsə bu gələcək üçün böyük fəlakətlərə gətirib çıxardacaq. Bunların olmaması üçün gələcək nəsillər kifayət qədər ekologiyaya barədə biliyə malik olmalıdır. Bu da birbaşa uşaqların ailə və məktəb mühitindən aslı davranışlardır.

Ailədən əvvəl ekoloji biliklərin öyrədici müəllimdir. O şagirdlərə dərslərdə verilən biliklərlə yanaşı, məktəbdaxili və məktəbdənkənar ekoloji biliklərə, yaşılıqların salınması, bitki və heyvanların qorunmasına, təbiət mühafizə işlərinə cəlb etməlidir. Bunlarla yanaşı, müəllimlərinin ekolojiya tərbiyə barədə yenilikləri öyrənmələri üçün Avropa yaradıcı müəllimlərdən ibarət işçi qrup yaradılmalı, orada yeni metodlar öyrənərək bunları şagirdlər üzərində tətbiq etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.M. (2013). Biologiyanın tədrisində şagirdlərdə təbiətin mühafizəsi ilə bağlı bacarıqların inkişaf etdirilməsi. ADPU-nun xəbərləri, Bakı

2. Azərbaycan məktəbi-2019. №:3 Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsində biologiya və coğrafiya fənnlərinin imkanları – A.Təranə; S.Vəfa

3. Modülər öyrətim programının 6 və 7. sinif öyrəncilərinin üzərindəki etkililiyinin araşdırılması (doktora tezi) – U. Öksüz. Yaqın Doğu Üniversitesi – Ocak, 2018

4. Biologiya fənnindən dərslük VI sinif – Y. Seyidli, X. Əhmədbəyli, N. Əliyeva. Bakı – 2017

5. Biologiya fənnindən dərslük VII sinif - Y. Seyidli, X. Əhmədbəyli, N. Əliyeva. Bakı – 2018

6. Белоусова Л. (2016). Лес и человек. Москва.

Nəsirov Səid Vidadi oğlu

ADPU, biologiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistranı

Elmi rəhbəri: dos. Əliyənnağı Məhəmmədağı oğlu Məhərrəmov

BIOLOGİYA MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA BTM KAFEDRASININ ROLU

Açar sözlər: *biologiya, BTM, müəllim, kafedra*

Ключевые слова: *биология, BTM, преподаватель, кафедра*

Keywords: *biology, BTM, teacher, department*

Gələcək müəllimlərin ümumpedaqoji hazırlığının təkmilləşdirilməsi bu işdə mövcud problemlərin aradan qaldırılması ali pedaqoji təhsil müəsisələrinin daimi qayğısı və vəzifəsi hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasının ali pesaqoji məktəbinin (ADPU) müəllim kadrları hazırlığı miqyasının genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən lazımi şəraitin yaradılmasına yönəldilmiş fəaliyyətinin təhlili təhsilin inkiçafının bəzi spesifik cəhətlərini açıb göstərməyə imkan verir. bu baxımdan fakültələrin kafedraların fəaliyyətinin təhlili önə çıxarılmalıdır. Biologiya müəllim hazırlığında BTM kafedrasının üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

1941-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda ilk dəfə fənlərin tədrisi metodikasını kafedrası yaradıldı. Həmin kafedraya prof. M.Mehdizadə rəhbərlik edirdi. 1945-46-cı illərdə metodika fənni zoologiya kafedrasına verildi və ona Z.Ş.Şaxtaxtinskaya başçılıq etməyə başladı. 1969-cu ildən sonra biologiyanın tədrisi metodikasını müstəqil kafedraya çevrildi. Bu kafedrada əvvəlcə dosent F.Əliyev, sonra professor Ə.Salahov, dosent T.Rüstəmov və prof. Ə.M.Hüseynov kafedra müdiri kimi fəaliyyət göstərmişdirlər. Ə. Salahov «Biologiyanın tədrisi üsulu» (1970) metodik vəsaitlərini nəşr etdirmişdir. Biologiya və təbiətşünaslığın tədrisi metodikasını sahəsində geniş elmi-tədqiqat işləri 1931-ci ildə yaradılan Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pedaqogika (indiki Təhsil Problemləri İnstitutu) institutunda aparılırdı. Bu sahədə C. Cəbrayılbəyli, F.Rzabəyli, M.İsaxov, M.Axundov, Ə.Musayev, İ.Mayılov, I.Rüstəmov, T.Abdulkərimov, Ə.M.Hüseynov və s. alimləri göstərmək olar. İlk namizədlik dissertasiyasını M. İsaxov BTM üzrə etmişdir. 17 nəfər pedaqoji elmləri namizədlərini o bu sahədə yetişdirmişdir. İlk doktorluq dissertasiyasını isə Ə.M.Hüseynov “Orta məktəbdə biologiya Biologiyasının tədrisi metodikasından mühazirələr tədrisinin nəzəri və metodik əsasları” mövzusunda etmişdir. Bu dövrdə ölkəmizdə biologiya tədrisi metodikasına dair monoqrafiyalar, tədqiqat əsərləri və metodik göstərişlər, məqalələr yazılmışdır.

Ə.Salahovun orta məktəblərdə ölkəşünaslıq materiallarının öyrədilməsi sahəsində xidməti çox olmuşdur. «Biologiya dərslərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə yolları» adlı metodik vəsait nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda «Orta məktəbin zoologiya dərslərində Azərbaycan faunası nümunələrindən istifadə üsulu» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir

M.Axundovun “Məktəbdə biologiya dərsləri üzrə keçirilən ekskursiyalar (1957), A.Sadıqov «Məktəbdə gənc təbiətçilər dərnəyi işlərinin təşkili və keçirilməsi» (1958), R.Babayev, Ə.Hüseynov, T.Abdulkərimov «Kənd məktəblərində kimya və biologiyadan praktik məşğələlərin, ekskursiya və dərnəklərin təşkili» (1977) metodik vəsaitlərini yazmışlar. Ə.M.Hüseynov və A.Şahmurova biologiya tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq “Orta məktəbin biologiya proqram və dərslərlərinin təkmilləşdirilməsi.” (1996), «Orta məktəbdə biologiya tədrisinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri və optimal təşkili yolları» (1977) «Orta məktəbdə biologiya tədrisinin nəzəri və metodik əsasları» (2000) adlı və s. monoqrafiyaları yazmışlar.

Şübhə yoxdur ki, gələcəkdə respublikamızda yeni-yeni mütəxəssislər, metodistlər yetişəcəkdir. Biologiya metodikasının inkiçafında elmin rolu da böyükdür. Hazırda professor M.Ş.Babayev biologiya və metodika arasında körpü yaradan biologiya elmləri doktoru, professor kimi fəaliyyət göstərir. M.Ş.Babayevin Ə.Ş.İmaməliyev ilə birlikdə yazdığı «Biologiyanın sinifdən xaric işlərin təşkili təcrübəsindən» (1990), Ə.M.Hüseynovla «Məşhur biologiya alimləri» (1991), Q.T.Mustafayevlə «Ümumi biologiyaya ekologiyadan əlavələr» (1992), A.İsmayılova «Genetik məsələlər və onların izahlı həlli (1995), «Ümumi biologiyaya əlavələr» (1997) adlı kitabları orta məktəb müəllimlərinə elmi və metodik cəhətdən istiqamət verir.

M.Ş.Babayev, Ə.M.Hüseynov, T.Mustafayev orta ümumtəhsil Gülşən Hacıyeva məktəblərində tədris olunan «Ümumi biologiya» dərslərini yazmışlar (2002). Respublikamızda orijinal dərslərlərin yazılması ilə də əlaqədar ilk addımlar atılmışdır. Ə.M.Hüseynov “Tə-

biətşünaslıq” (3, 4, 5 siniflər), U.Ələkbərov və b. “Biologiya” (6-7 siniflər), H. Abbasov və b. “Zoologiya” (7-8 siniflər), Ə.H.Əliyev, F.I.Cəfərov, Ə.N.Fərəcov “İnsan” dərsliklərini yazmışlar. Bu dərsliklərin müəllim və şagirdlərimizə Azərbaycan fauna və florasını öyrənməkdə böyük əhəmiyyəti var. Prof. Ə.Hüseynov, dos. T.Abdullayeva. “Biologiya tədrisinin müasir metodikası.” (Bakı-2012.) adlı əsərindəbiologiyanın tədrisi məsələlərindən bəhs olunmuşdur. prof. Ə.Hüseynov, dos. T.Abdullayeva, dos. Ə.Məhərrəmov, dos. Hacıyeva, dos. Gülşən Hacıyeva, b/m. İmran Kazımov. Bakalavr hazırlığı üçün “Biologiyanın tədrisi metodikası” fənninin proqramı. Biologiya, Kimya və biologiya müəllimliyi ixtisası üzrə tərtib olunan proqram biologiyanın tədrisində mühüm rol oynamışdır. (Bakı-2017)Azərbaycan Respublikası biologiyanın tədrisi metodikası ixtisası (əvvəlki 13. 00. 02.–5801. 01 indiki) üzrə namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş bioloq-metodistlərdən bəziləri haqqında məlumatlar bunlardır.

Sıra	Müəllif	Elmi işi	Elmi rəhbəri	Müdafiə ili
1	İsaxov M.	Orta məktəbdə 5-cisində “Botanika”nın tədrisi metodikası	C.A.Cəbrayılbəyli	1955
2.	İsaxov M.	Azərbaycan məktəblərində təbiətüzrəökəşünaslıqları	C.A.Cəbrayılbəyli	1949
3	TahirzadəT.R.	Azərbaycanın orta məktəblərində heyvandarlıq elementlərinin öyrədilməsi üsullarıvə zoologiya kursu tədrisinin bəzi məsələlər	Z.M.Şaxtaxtinskaya F.C.Əliyev	1965
4	Hacıyev M.M.	Orta məktəbin VİVİI siniflərində zoologiyanın tədrisində təlimtərbiyəməsələlərininkompleks həlli	R.Ə.Babayev	1983
5	Şahmurova A.M	Təlim xarakterli təcrübələrin qoyulması, dərstdəondan səmərəli istifadənin imkan və yolları	R.Ə.Babayev	1994
6	Hacıyeva G.N.	Biologiyanın tədrisində təbiətşünaslıq üzrə materiallardan istifadənin imkan və yolları	R.Sultanov	2005
7	Vəliyeva Ü.B	Biologiya fənninin “İnsan” kursunun tədrisində bioloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması üzrə işin sistem	Ə. M. Hüseynov	2015

Müəllim kadrları hazırlığında pedaqogika, psixologiya, metodika fənləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləki əvvəlki dövrlərə nisbətən ADPU-nun bütün fakültələrində pedaqogika, psixologiya və metodika fənləri tədris planında daha mühüm yer tutmuşdur ki, buda müəllim hazırlığında çox vacibdir. Bütün bunları nəzərə alsaq yazılan məqalənin aktuallığı üzə çıxır.

Nəsirov Səid

XÜLASƏ

BTM kafedrasının müəllim hazırlığında rolunu təhlil edərək belə nəticəyə gəlinir ki

- Kafedra müəllimlərinin qabaqcıl iş təcrübəsini daha geniş tətbiq etmək və stimullaşdırmaq

• Gələcək müəllimlərin buraxılış işlərini yerinə yetirmək praktikasını rolunu və əhəmiyyətini yüksəltmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Ə.M.Hüseynov, M.Ş.Babayev, Ə.M.Məhərrəmov. "Biologiyanın tədrisinin ümumi metodikası" Bakı-2003

2. Gülşən Hacıyeva "Biologiyanın tədrisi metodikası" Bakı-2019

3. "Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti" Bakı-2019

Ə. M. Məhərrəmov "Azərbaycanda ali pedaqoji təhsilin inkişaf tarixi " Bakı-1998

Насиров Саид

РЕЗЮМЕ

• Анализируя роль кафедры БТМ в подготовке учителей, можно сделать вывод, что
• Широко применять и стимулировать передовой опыт преподавателей кафедры.
• Необходимо повысить роль и значение выпускной практики будущих учителей.

Nasirov Said

SUMMARY

• Analyzing the role of the BTM department in teacher training, it is concluded that
• To widely apply and stimulate the best practices of teachers of the department
• The role and importance of future teachers' graduation practice needs to be increased.

Əlizadə Günay Gəncim qızı

Biologiya fəninin tədrisi metodikası və metodologiyası

Elmi rəhbər: dos. T.Q.Abdullayeva

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN TƏFƏKKÜR VƏ ÖYRƏNMƏ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ MÜASİR TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: *aktiv tədris metodları, kombinə edilmiş dərsləri ümumiləşdirmək, müstəqil fəaliyyət, ənənəvi tədris*

Ключевые слова: *активные методы обучения, обобщающие комбинированные уроки, самостоятельная деятельность, традиционное обучение*

Key words: *active learning methods, summarizing lessons, combined lessons, independent activity, traditional teaching*

Elmi texniki tərəqqinin inkişafı müasir məktəblərimizin qarşısına təlim və tərbiyənin əsaslı dərəcədə təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması kimi mühüm bir vəzifə qoymuşdur. Vəzifələrin həyata keçirilməsi isə təlimdə yeni texnologiyaların, yeni təlim metodlarının məktəbə gətirilməsi və onların yerində səmərəli istifadə edilməsini tələb edir. Ənənəvi təlimin müsbət cəhətlərini yeni texnologiyalarla əlaqələndirərək, şagirdlərin zehni və fiziki inkişafına, arzu və istəklərinə müvafiq formaların, metodların, texnologiyaların təhsildə tətbiq edilməsi o qədər də asan bir iş deyildir. Bunun üçün fəal təlimin mahiyyətini, metodlarını, təşkil formalarını, şəraiti öyrənmək, təhlil etmək, müvafiq forma və metodları seçərək tətbiq etmək, nəticələri ümumiləşdirmək lazım gəlir.

Deməli, müstəqil respublikamızda təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq, biologiyanın tədrisində də kəskin dəyişikliklərin aparılmasına ehtiyac vardır və bu problemə başlamaq vaxtı çatmışdır.

- Qabaqcıl müəllimlərin və görkəmli pedoqoqların, tədqiqatçıların yazıları, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sahəsindəki nailiyyətləri ilə tanışlıq bizə aşağıdakı qənaətə gəlməyimizə zəmin yaratdı:

1. Dərs prosesində müəllimlərlə şagirdlərin birgə fəaliyyəti təşkil edilməli və onun səmərəsi yüksəldilməlidir.

2. Dərs prosesində şagirdlərə imkan verilməlidir ki, onlar mövzunun öyrənilməsinə həvəslə yanaşsın, daha nələri öyrənmək barədə fikirlərini söyləsinlər. Beləliklə, şagirdlərin yeni mövzunun nədən bəhs edəcəyini qabaqcadan bilməsi təşkil edilməlidir.

Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarından istifadəyə geniş yer verilmişdir. Həmin imkanlardan səmərəli istifadə edərək fəal təlim metodları ilə dərsləri qurmaq müəllimdən böyük zəhmət, səy və bacarıq tələb edir. Giriş və yeni bilik verən, anlayışlar formalaşdıran dərslər əsasən qruplarda iş, klaster, insert, əyləncəli oyunlar, BİBÖ cədvəli, ziqzaq, dəyirmi masa, karusel, istiqamətləndirilmiş mühazirə, T-sxem kimi model və formalarla həyata keçirilə bilər.

Biliklərin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi dərslərində insert, əyləncəli oyunlardan, blum taksanomiyası və digərlərindən istifadə edilməsi daha obyektiv yoxlanılmaya və düzgün qiymətləndirməyə kömək edir. Belə dərslərdə şagirdlərin özünü qiymətləndirməsindən, cavabları müqayisə etmək qabiliyyətindən, yoldaşlarının cavablarına obyektiv yanaşmasından, hamının bir nəfərin, hər kəsin isə digərlərinin biliklərinin obyektiv qiymətləndirilməsindən istifadə edilməsi daha səmərəli olur. Şagirdlər arasında səmimiyyət, xoş rəftaryaratmaq mümkündür. Şagird yoldaşının biliyi və cavabları haqqında xoş sözlər söyləmək, yoldaşlarını yerində tərifləmək kimi sifətlərə malik olur.

Fəal təlim metodlarının tətbiqinə daha geniş imkan verən dərslər ümumiləşdirici dərslərdir. Bu dərsləri fəal təlimin hər hansı metod və formaları, modelləri ilə qurmaq mümkündür. Belə ki, ümumiləşdirici dərslərdə qaydalarda iş təşkil edərək, müəllim şagirdlərə imkan verir ki, müstəqil olaraq biliklərini sistemləşdirsin, ümumiləşdirsin, konkret bir nəticəyə gəlsinlər. Nəticələri cədvəl, sxem, diaqram və digər formada ümumiləşdirmək mümkün olur. Hər kəs öz təklifini vermək imkanına malik olur. Təkliflərdən ümumi bir nəticə çıxarılır və biliklər ümumiləşdirilir.

Kombinə edilmiş dərslər isə demək olar ki, əsl fəal təlimə uyğun gələn dərslərdir. Burada müəllimdən deyəcəyi fənlə yanaşı, ona yaxın olan digər fənləri də bilməsi tələb olunur. Əgər müəllim başqa fənləri bilmirsə, onda həmin fənn müəllimlərini dərsə dəvət etməlidir. Burada bir sıra proseslər müxtəlif fənlərin nöqtəyi-nəzəri ilə izah edilir. Şagirdlərin elmlərin ayrılıqda deyil, qarşılıqlı əlaqədə olduğunu hiss edirlər. Ona görə də onlarda belə bir təsəvvür yaranır ki, hər hansı bir peşəyə yiyələnmək üçün bir və ya bir neçə elmi yaxşı bilmək azdır, həm də digər elmlərdən baş çıxarmaq əsas amillərdəndir. Odur ki, müəllim kombinə edilmiş dərslərə daha çox yer verməsi və burada fənlərarası əlaqə yaratmaqla yanaşı, fənlərin inteqrasiyasına diqqət etməlidir.

3. Dərs prosesində şagirdlərin plan tərtib etmək, didaktik materiallar hazırlamaq kimi bacarıqlara yiyələnməsi fəaliyyəti artırılmalıdır.

4. Məşğələ zamanı şagirdlərin hiss üzvlərinə təsir edən emosional təsirlərə əsaslı yer verilməlidir.

5. Aşağı siniflərdə biologiyanın tədrisində fəaliyyətli oyun dərslərindən daha geniş istifadə edilməli, şagirdlərin şəxsi təcrübəsi, maraq, bacarıq və biliklərini tətbiq etmək imkanları nəzərə alınmalıdır.

6. Dərs prosesində şagirdlərə biliklərini qiymətləndirməyə imkan verilməli, onlar bu işə istiqamətləndirilməlidir.

7. Dərsdə şagirdlərin səmimi ünsiyyəti, əməkdaşlığı, bir-birinə köməyi təşkil edilməlidir.

8. Dərsdə fərdi, qrup və sinifdə birgə işin təşkili düzgün aparılmalıdır.

VII sinifdə keçilən “Örtülütöxumlular şöbəsi” geniş bəhslərdən biridir. Proqramda onun tədrisinə 16 saat vaxt ayrılmışdır. Bəhsin tədrisində şagirdlər biliklərin təsnifatı ilə tanış olur,

çiçəkli bitkilərin siniflərinin xüsusiyyətlərini və onların əsas fəsilələrini-xaççiçəklilər, gülçiçəklilər, kəpənəkçiçəklilər, badımcançiçəklilər, mürəkkəbçiçəklilər, əməköməcikimilər, üzümkimilər, taxıllar, zambaqkimilər fəsilələrini öyrənirlər. Fəsilələrə aid olan bitki növlərini tanıyır, faydasını, əhəmiyyətini dərk edirlər.

Fəsilələrin laboratoriya məşğələlərinin təşkili ilə öyrədilməsi təlimin keyfiyyətini yüksəldir.

Bəhsin tədrisinə verilən verilən saatlar içərisində praktiki iş, ekskursiya və ümumiləşdirici dərslər də təşkili planlaşdırılmışdır.

Çiçəkli bitkilərin fəsilələrindən, ilk öncə xaççiçəklilər fəsiləsi öyrədilir. Mövzunun fəal təlim metodlarına uyğun qruplarda iş formasında öyrədilməsi mənimsəməni asanlaşdırır.

Şagirdlərə biliklərin, xüsusilə, çiçəkli bitkilərin təsnifatı, təsnifat kateqoriyaları öyrədilməli, sinif, fəsilə, cins, növ kimi kateqoriyalar praktik olaraq başa salınmalıdır. Eyni zamanda şagirdlərə verilən bitkinin fəsiləsini, cinsini və növünü "Təyinedici cədvəl" in köməyi ilə müəyyənləşdirmək bacarığı aşılanmalıdır. Onlarda müşahidə və müqayisənin, məntiqi nəticəyə gəlmənin köməyi ilə fəsilə əlamətlərini müəyyən etmək vərdişləri yaradılmalıdır. Ona görə müəllim şagirdlərə lazımı material verərək müstəqil iş tapşırılır. Müəllim şagirdlərin materiallarından düzgün istifadə etməsinə, müşahidəçilik işinə, müqayisə etməklə nəticə çıxarmasına nəzarət edir.

Təsnifat kateqoriyaları haqqında məlumat verən müəllim şagirdlərə qruplar üzrə aşağıdakı məzmununda iş tapşırılır. Hər bir qrupun və şagirdin xaççiçəklilər fəsiləsinin əlamətlərini müstəqil müəyyən etməsinə, əlamətləri hərflərlə işarə edərək, çiçəyin formulunu, sxemini işləməsinə şərait yaradır. Belə ki, müəllim sinifə gətirdiyi xaççiçəklilər fəsiləsinə aid bitkilərin çiçəklərini müşahidə etdirməklə dərslə başlayır. Fəsilənin əlamətlərini şagirdlərin müəyyən etməsinə təklif edir. Dərsin bu cür təşkili onun təlim keyfiyyətini yüksəldir.

Beləliklə, biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqinə geniş imkanların olmasına baxmayaraq, bir çox müəllimlər onları müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər, onlardan lazımcı istifadə edə bilmirlər. Ona görə də imkanlar baxımından fəal təlimlə keçilən dərslər nümunələrinin işlənməsi də tədqiqatın əsas vəzifələrindəndir. Odu ki, hər bir forma, model və müxtəlif metodlarla aparılan və təşkil edilən dərslər nümunələrinin metodikasını işləməyi lazım bildik. Metodikanı işləyərkən dərslər müxtəlif tipləri üzrə metodikanın işlənməsi prinsipini əsas götürdük.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ağayev Müasir təlim prosesinin: nəzəriyyə və təcrübə məsələləri // Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2005, №6, s. 39-48

2. Fəal təlim metodlarına giriş üçün tövsiyələr (Məktəb müəllimləri üçün), Bakı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin nəşri, 2000, 24 s.

3. M.N.Paşayeva Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim üsullarından istifadə metodikası. Bakı, Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisaslaşdırma və Yenidən hazırlanma İnstitutu, 2003, 31 s.

XÜLASƏ

Məqalədə biologiyanın tədrisində şagirdlərin əqli fəaliyyətinin inkişafında müasir tədris metodlarından istifadə imkanları müzakirə olunur

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности применения современных методов обучения в развитии мыслительной активности учеников в преподавании биологии

SUMMARY

The article examines the possibilities of applying modern teaching methods in the development of mental activity of pupils in the teaching of biology

BİOLOGİYANIN TƏDRISİNDƏ “BEYİN HƏMLƏSİ” METODUNDAN İSTİFADƏ ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ARTIRILMASINDA MÜHÜM VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *beyin, metod, həmlə, problem, dərs*

Ключевые слова: *мозг, метод, атака, проблема, урок*

Key words: *brain, method, attack, the problem, lesson*

Beyin həmləsi yeni fikirlər tapmaq üçün yoldur. Bu metod əsasən yaradıcı fəaliyyəti stimullaşdırmağa əsaslanan bir problemi və ya məsələni həll etmək üçün üsullardan biridir. Beyin həmləsi zamanı problemin, məsələnin həlli üçün bir çox fikirlər səsləndirilir və nəticə etibarilə səsləndirilən fikirlərdən ən uyğun (uğurlu) olanları seçilir. Bu metodun düzgün istifadəsi və qurulması şagirdlərin fəallığını əhəmmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir. Çünki bu zaman bütün uşaqlar işə cəlb olunur. Kollektiv iş zamanı şagirdlər biliklərini nümayiş etdirmək və mövcud problemin həlli yollarını düşünmək imkanı əldə edirlər. Beyin həmləsinin ən vacib cəhətlərindən biri də odur ki, şagirdlər düşüncələrini qısa və mümkün qədər açıq şəkildə ifadə etməyi, təhlil bacarıqlarını göstərə bilirlər. Beyin həmləsi metodu özündə şagirdlərin bir-birlərinin fikirlərini inkişaf etdirmək bacarığını ehtiva edir. Beyin həmləsi şagirdlərin zehni və yaradıcı fəaliyyətini aktivləşdirməyə yönəlmiş tənqidi təfkkürü inkişaf etdirən metodlarından biridir. Bir metod kimi beyin həmləsi fəaliyyətə yönəlmiş və şəxsiyyətyönümlü yanaşmalar həyata keçirir.

Beyin həmləsi zamanı əvvəlcə dərsin mövzu və məqsədi təyin edilməlidir. Daha sonra dərsin ümumi planı, mərhələlərin hər biri üçün ayrılmış vaxt müəyyən edilir. Problemlə vəziyyət yaratmaq üçün bir neçə sual seçilir, ən yaxşı sual qiymətləndirilir. Dərsdə işin təşkili variantlarından birində odur ki, sinif 2 qrupa bölünür. Şagirdlər fikir və fərziyələr irəli sürürlər beləliklə, fikirlər bankı yaranır. Digər bir beyin həmləsi forması bütün uşaqlar eyni vaxtda prosesdə iştirak edirlər. Lakin bu zaman əvvəlcə fikir yaradıcıları, sonra tənqidçilər çıxış edirlər. Fikirlər bankı 10-15 dəqiqə ərzində yaranır. Fikirlər nə qədər çox olsa bir o qədər yaxşıdır. Şagird fikirlərini deməkdən çəkinməməlidirlər. Bütün təkliflər müəllim tərəfindən lövhədə qeyd edilir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, hər biri idea bankının yaradılmasına töhvə verə bilər.

Beyin həmləsinin tətbiqi zamanı şagirdləri maraqlandıran və tədqiqat qabiliyyətini inkişaf etdirən bilən mövzular və tapşırıqlar seçmək lazımdır. Ümumiləşdirmə aparsaq beyin həmləsi metodunun aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik:

- yaradıcı və analitik düşüncənin inkişafı;
- ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması;
- başqalarının düşüncələrini qəbul etmə bacarığı;
- müsbət adekvat tənqidi bacarıqlarının inkişafı.

Belə bir misala müraciət edə bilərik. VIII sinif. Mövzu : Vitaminlər.

Masanın üstündə müxtəlif meyvə, tərəvəz və ərzaqlarla dolu səbətlər qoyulmuş və səbətlərin içərinə vitaminlərə uyğun olaraq hərflər (A, B, B₁, B₂, B₆, B₁₂, C, D, E, K, PP) yazılmış kiçik bir lövhə gizlədilir. Müəllim içərisi itburnu, moruq, qarağat, limon, portağal, naringi, alma, çiyələk, ananas, qreyfut, kivi ilə dolu olan səbəti şagirdlərə işarə edərək soruşur:

Boşqabın içində alma, naringi, portağal və limon meyvələri yerləşib (meyvə olmadıqda onların şəkildən də istifadə etmək olar). Bütün bunları uşaqlar şagirdlər görür. Müəllim şagirdlərə işarə edərək soruşur. Bu səbətin masanın üstünə qoyulmasında məqsəd nədir? Bu meyvələri hansı xüsusiyyət birləşdirir?”Sual ətrafında müxtəlif fikirlər səslənir. Cavablar:

Eksotik bir meyvə səbətidir.
Bu meyvələr turş dada malikdir.
Rənglərin və ya meyvələrin ekspozisiyasıdır.
Gözəllik üçündür.
Cəlbedicidir.
İştah açıcıdır.
Sağlamlığa xeyirlidir.
Vitaminlərlə zəngindir.
İmmuniteti yüksəldir.

Orqanizmin "C" vitamininə olan ehtiyacını ödəmək üçün istifadə olunan meyvələrdir və s. Nümunədən görüldüyü kimi burada meyvələrin göstərilməsi ilə bağlı fikirləryanmasına səbəb olur və nəhayət sualın verilməsi müzakirənin fikir mübadiləsinin arealının genişlənməsinə şərait yaradır.

Beyin həmləsi metodunun iştirakçıları qoyulan sual, problem, məsələ ətrafında birlikdə fikir mübadiləsi aparır, çoxlu fikirlərlə bir-birilərini tamamlayırlar.

Fikrimizi daha geniş ifadə etmək üçün daha bir nümunəyə diqqət yetirək.

XI sinif. Mövzu: "Həyatın yaranması haqqında təsəvvürlərin inkişafı". Mövzunu nə-zərdən keçirməyə başlamazdan əvvəl bütün sinfə "Həyat nədir?" sualı verilir. Hər kəs sual ətrafında müxtəlif fikirlər, fərziyələr irəli sürür. Burada əsas məsələ hər kəsi mövzunun müzakirəsinə cəlb etməkdir. Şagirdlər müxtəlif seçimlər təklif edirlər. Sonda bir fikrin üzərində dayanılır. "Həyat bədənin zülalla mövcud olma formasıdır. Xarici təbiətlə əlaqədə davamlı olaraq maddələr mübadiləsi gedir, əgər bu proses dayansa həyat məhv olar". Fredrex Engels canlı orqanizmləri zülal cəsədi adlandırır. Burada belə bir sual meydana çıxır. Nəyə görə Fredrex Engels canlıları belə adlandırır. Sual ətrafında düşünən şagirdlər hüceyrənin kimyəvi quruluşunu, zülalların funksiyasını yadına salır.

Beləliklə, həyatın tərifini anladıq, lakin planetimizdə həyatın necə yarandığı aydın deyil. Söhbəti düzgün istiqmətə yönəldən və istiqamət verən müəllim, Yerdəki həyatın yaranmasının əsas nəzəriyyələrini izahını verir. (araşdırır.)

Ədəbiyyat

1. Мясоед Т.А. «Интерактивные технологии обучения. Спец. семинар для учителей» М. , 2004.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Москва «Народное образование» 1998 З. Суворова Н. «Интерактивное обучение: Новые подходы» М., 2005.
3. Panina T.S. Sovremennye sposob yaktivizacii obucheniya: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov. – M.: Izdatel'skij centr «Akademiya», 2006. – 176 s.

XÜLASƏ

İnteraktiv təlim metodlarından biri kimi beyin həmləsi şagirdlərin öyrənilən mövzu, mövcud problemin həlli variantları kimi müxtəlif ideaların məcmusu kimi meydana çıxır. Beyin həmləsi şagirdlərin yeni bilikləri üzə çıxarmağa, müzakirə olunan məsələyə maraq oyadır. Bu metodun tətbiqi şagirdlərin fəallığını artırır, verilən suala tez və düzgün cavab tapmağa, müxtəlif idealar irəli sürməyə həvəs yaradır.

РЕЗИОМЕ

Мозговой штурм - это метод решения проблем путем выдвижения различных гипотез, группой решателей, на мысленных ассоциаций. Для проведения мозгового штурма класс делится на две группы, после чего учащимся предлагается решать проблемы последующему алгоритму.

Цель- мозгового штурма -организация коллективной мыслительной деятельности по поиску нетрадиционных путей решения проблем.

SUMMARY

Brain action is one of the interactive training methods. That method emerges as a learning process of students, solutions of current problem and totality of different ideas. Brain action helps students with appearing the new knowledge and making them join the discussions. Implementation of this method increases the activity level of students and motivates them answer questions fastly and correctly, and offer diversified ideas.

Həsənova Ülvyyə Adil qızı
Elmi rəhbər: dosent S.A.Ələkbərova

AZƏRBAYCANDA PAMBIQ VƏ DƏNLI BİTKİLƏRİN SELEKSİYASI

Açar sözlər: “Seleksiya”, “seleksiyaçı” “süni seçmə”, “bitki sortu”,

Ключевые слова: “селекция”, “селекционер”, “искусственный отбор”, “сорт растений”.

Key words: “selection”, “selectionist”, “artificial selection”, “plant variety”.

GİRİŞ

Azərbaycanda əkinçilik, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi tə qədim zamanlardan başlanmışdır. Kənd təsərrüfatı bitkiləri arasında ən çox dənli bitkilərin becərilməsinə üstünlük verilir. Bu dənli bitkilərin həyatımızdakı rolu ilə əlaqədardır.

Aparılan tədqiqatlar, arxeoloji və paleontoloji qazıntılar sayəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda dənli bitkilər 4-5 min il bundan əvvəldən becərilir. Beləliklə Azərbaycan torpaqlarının məhsuldarlığı dünyaya səs salmışdır. Torpaqlarımızın məhsuldarlığı haqda bir çox dünya alimləri: Herodot, Teofrast, Strabon, Polibi və başqaları öz əsərlərində bəhs etmişlər.

Tarixi mənbələrdə məhsuldar Azərbaycan torpaqlarında orta əsrlərdə dənli bitkilərlə yanaşı Pambıq, meyvə və subtropik bitkilərin də becərildiyi qeyd olunub. Tə qədim dövrdən əkinçilik və maldarlıq ilə məşğul olan Azərbaycan əhalisi kortəbii şəkildə süni seçmə həyata keçirmişlər. Bunun nəticəsində dənli bitkilərin, meyvə və tərəvəz bitkilərinin yeni sortlarını əldə etmişlər. Buna “ibtidai seleksiyası” deyilir. Daha sonra insanlar məqsədli şəkildə süni seçmə (xalq seleksiyası) etməyə başlamışlar.

Əkinçilərin kortəbii süni seçmə ilə əldə etdikləri əlverişli bitki sortları üzərində sonralar müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan alimləri çoxlu sayda yeni əlverişli bitki sortları əldə etmişlər. Bunlar arasında buğda və pambıq bitkisi xüsusi yer tutur. Elmi seleksiya ilə bir çox tanınmış seleksioner alimlərimiz akademik Ələkbər Quliyev, akademik İmam Mustafayev, akademik Cəlal Əliyev, Əhməd Rəcəbli, akademik İdris Axundzadə, akademik İlyas Abdullayev və başqaları məşğul olmuş, çoxlu sayda naliyyətlər əldə etmişlər. Elmi seleksiyada əsas məqsəd quraqlığa davamlı, soyuğa davamlı, xəstəliklər və ziyanvericilərə qarşı davamlı bitki sortlarının əldə olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Qanununun 26-cı maddəsinin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında yalnız patentləşmiş və Dövlət reysterinə daxil edilmiş bitki sortları istehsalatda istifadə edilə bilər.

Pambıqçılıq. Pambıq bitkisi Azərbaycanda qədim zamanlardan bizim eramın beşinci əsirində bəri becərilir. Bu məlumat qədim yazı abidələrində öz sübutunu tapmaqdadır.

Azərbaycanda pambıqçılıq Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra daha sürətli inkişaf etdi. Ölkəyə yeni pambıq sortları gətirildi. Yeni pambıq sortlarının alınması istiqamətində işlər görülməyə başladı. Bunun üçün ölkənin müxtəlif yerlərində zavodlar istifadəyə verildi.

Mənbələrə əsasən hesab olunur ki, Azərbaycana pambıq bitkisi ilk dəfə İran və Hindistandan gətirilib. I əsrin 80-ci illərində Azərbaycanada İran quzası becərilirdi. Sonralar Amerikadan upland növünə aid sortların toxumları gətirilmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ilk illərdə respublikamızda daha çox "zavod qarışığı" adlanan pambıq sortu becərilirdi. Daha sonra yeni sortlar "Kinq-Qarayazlı" və "Muğan-14" sortları alınmışdır. Lakin bu sortlar təsərrüfat üçün çox da əhəmiyyətli deyildi.

Təsərrüfat əhəmiyyətli pambıq sortlarının alınması məqsədi ilə 1929-cu ildə Gəncə Seleksiya Təcrübə stansiyası yaradıldı. Burada pambıq bitkisinin seleksiyası üzrə ciddi işlər görülməyə başlandı. Bir müddət sonra Gəncə Seleksiya Təcrübə stansiyasında Malinovski, Mauer və başqa seleksiyaçıları 915, 114, 146 pambıq sortları yaratdılar.

1937-ci ildə respublikamızın kolxoz və sovxozlarında yalnız Elmi Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun (ETPI) yaratdığı sortlar becərilirdi. Yeni pambıq sortlarının yaradılması və təsərrüfatda yayılması pambığın məhsuldarlığını və lifin keyfiyyətini xeyli yüksəltmişdi.

1938-1939-cu illərdə yeni pambıq sortu 1298 yaradıldı. 1946-cı ildə ölkə ərazisində pambıq sahələrinin əsas hissəsi bu sortlarla əhatə olunmuşdu. Bu sortun bir sıra müsbət xüsusiyyətləri (yüksək məhsuldarlıq, tez yetişmə, qozanın çəkisi 4. 8q, lif çıxımı 35%) vardı. Müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı mənfi xüsusiyyətlərinin (lifin uzunluğu 29mm, lifin möhkəmliyi az və s.) olması sortun əhəmiyyətini azaldırdı. Buna görə seleksiyaçıların qarşısına yeni yüksək məhsuldar və keyfiyyətli sortların alınması məsələsi qoyuldu.

Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun seleksiyaçıları İ.M.Vəliyev başda olmaqla bir sıra tez yetişən, yüksək məhsuldarlığı olan yeni pambıq sortları 1363, 2173, 2421, 2670 və s. əldə etmişlər. Seleksiyaçılarımız daim yeni tədqiqatlar apararaq daha çox təsərrüfat əhəmiyyəti olan sortlar almağa çalışıblar. Sonradan 2421 sortu daha da yaxşılaşdırılaraq 2421U (yaxşılaşdırılmış) sortu alınmışdır. Bu sortlardan 2421 və 2421U 1956-cı ildən respublikanın bir çox ərazilərində geniş becərilmişdir.

1967-ci ildə İ.M.Vəliyev və Ə.Hüseynov 2833 adlı yeni pambıq sortu əldə etmişlər. Sonralar Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunun əməkdaşları Ə.Hüseynov, N.Ələkbərov, N.Kazımov, R.Tağıyev, T.Mahmudov və başqaları bir neçə keyfiyyətli sortlar əldə etmişlər. Bu sortlardan 3038, AzNİXİ-33, AzNİXİ-55, Muğan-397 və başqalarını misal göstərmək olar. 1970-ci ildən bəri 3038 sortu ölkə səviyyəsində daha çox becərilən pambıq sortu olmuşdur.

Daha məhsuldar sortların əldə edilməsinə baxmayaraq bu istiqamətdə tədqiqat işləri dayandırılmadı və günü bu gün də bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılır. 1940-cı illərə qədər Azərbaycan ET Pambıqçılıq İnstitutunun əməkdaşları Q.Sarana və E.P.Rəcəbli pambıq bitkisinin sitologiyası və 1954-cü ildənvvəl AKTİ-da sonralar AMEA-ın Genetika və Seleksiyası İnstitutunda akademik Ələkbər Quliyev və əməkdaşları hərtərəfli tədqiqat işlərinə başlamışlar.

Aparılan işlər sayəsində çox müsbət nəticə əldə edilmişdir. Yüksək məhsuldarlığı olan, tez yetişən, yüksək texnoloji xüsusiyyətli formalar yaradılmışdır. İnstitutun əməkdaşları C.A.Mustafayev, L.E.Qarayev, Q.N.Ələsgərov, Y.Sərxanbəyli və başqaları əldə olunan başlanğıc material üzərində tədqiqat işlərini davam etdirmişlər. Nəticədə akademik Ə.M.Quliyevin rəhbərliyi altında çoxlu sayda yeni perspektivli pambıq sortları almışlar. Bu sortlardan Qəbələ-3; 813; Ağdaş-1, 6, 7, 15; KL-93; AP-197; AP-7; AP-200 və s. dövlət sortsinəinə təhvil verilmişdir.

1969-cu ildə R.Ə.Quliyev Azərbaycan EA-nın nəznində olan Genetika və Seleksiya institutunun əməkdaşları ilə bərabər pambıq bitkisi üzərində bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. Bu tədqiqatlar nəticəsində R.Ə.Quliyev bir sıra perspektiv sortlar (yüksək keyfiyyətli, məhsuldar, tez yetişən və s.) əldə etmişdir. Bunlardan Ağdaş-3, Ağdaş-13, Ağdaş-17 sortları Dövlət Sortsinəinə təhvil verilmişdir.

1982-ci ildə Ağdaş-3 sortu rayonlaşmış və əkininə ildən-ildə daha çox yer verilmişdir. Ağdaş-3 pambıq sortu yüksək adaptasiya qabiliyyəti sayəsində ölkə üzrə ümumi pambıq əkini sahələrinin 60%-ni əhatə etmişdir.

SSRİ dağılması bütün istiqamətlərə təsir etdiyi kimi, kənd təsərrüfatına da təsirsiz ötürmədi. Uzun illər müəyyən səngimələr olsa da son illərdə bu istiqamətdə canlanma müşahidə olunur və bu istiqamətdə çox saylı təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Əkinçilik sənəsinə də, alimlərimiz seleksiya işlərini davam etdirmiş və çox saylı naliyyətlər əldə etmişlər.

Azərbaycanda pambığın seleksiyası ilə yanaşı genetikası ilə də geniş işlər aparılır. Bu istiqamətdə M. Rzayevin işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ə. Ə. Quliyev pambığın bəzi əlamətlərinin genetik strukturunu öyrənmişdir.

2009-cu ildə genetika və seleksiya işləri nəticəsində əldə olunmuş Qarabağ-11, Zəfər, Ağdaş-21 pambıq sortları Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Seleksiya Naliyyətlərinin Sınağı və Mühafizəsi üzrə Dövlət sort sınağında yoxlanmışdır.

2017-2020-ci illərdə pambıqçılıq dirçəldi və bu sahədə ən yüksək nəticələr əldə olundu. 2019-cu il 51 min hektar, 2020-ci ildə 136 min hektar sahədə pambıq əkilib və çox yüksək məhsul əldə olunub. 2015-ci ildə isə cəmi 18min hektar ərazidə pambıq becərilib.

Yüksək məhsul əldə olunmasının əsas səbəbi bütün tələblərə cavab verən pambıq sortlarının əkilməsidir. Son illərdə Azərbaycanda nəzərdə tutulan tələblərə cavab verən AzNİXİ-195, Gəncə-8, Gəncə-2, Gəncə-78, Gəncə-80, Gəncə-103, Gəncə-110, Maraş, Antep, Ağ qızıl, Progen, Flora və s. Rayonlaşdırılmış yerli və itroduksiya olunmuş xarici seleksiya sortları əkilir.

Dənli bitkilərin becərilməsi və seleksiyası. Azərbaycanda əhali əkinçiliyə ta qədim zamanlardan başlamışdır. Bu bitkilər arasında dənli bitkilər xüsusi yer tutur. Bəzi dənli bitkilərə (taxıl, çovdar) Azərbaycanda yabani halda rast gəlinir. Bu Azərbaycanın bəzi dənli bitkilərin əmələ gəlmə mərkəzi olduğunu bildirir.

Dünya üzrə 23 növ taxıl bitkisinə təsadüf olunur. Bunlardan səkkizi Azərbaycan torpaqlarında yetişir. Azərbaycanda dənli bitkilərin, əsasən də taxıl bitkisinin becərilməsinə b. e 4-5 min il əvvəl başlamışlar. Ümumiyyətlə Azərbaycanın torpaq və iqlim şəraiti dənli bitkilərin inkişafı üçün çox əlverişlidir. Hal-hazırda respublikamızda bərk və yumşaq buğda sortları daha çox becərilməkdədir. Əvvəllər əkilən taxıl sortlarının eyni vaxtda yetişməməsi bir sıra problemlərə səbəb olurdu. Əkinçilər məhsul yığımını eyni vaxtda apara bilmirdilər. Bunun əlaqədar olaraq seleksiyaçıların qarşısına eyni vaxtda yetişən, məhsuldar və yüksək təsərrüfat əhəmiyyətli dənli bitkilərin sortlarının hazırlanması tələbi qoyuldu.

İlk dəfə dənli bitkilər ilə seleksiya işi 1925-ci ildə Gəncə Təcrübə Seleksiya stansiyasında aparılmışdır. Tanınmış rus alimi N.İ.Vavilovun rəhbərliyi altında Mirbəşir rayonunda Azərbaycan Dövlət Seleksiya stansiyası yaradıldı. Tez bir zamanda stansiyada seleksiyaçılarımız tərəfindən perspektivli dənli bitki sortları almaq üçün gücləndirilmiş işlər görülməyə başladı. Bu stansiyası bu gün də öz fəaliyyətini davam etdirir.

1914-cü ildə ilk dəfə Azərbaycanda dənli bitkilər üzərində L.L.Dekaprileviç tərəfindən ekspedisiya aparılmış və 5 növ (yumşaq buğda, bərk buğda, karlikum, turgidum və polban) taxıl bitkisi müəyyən olunmuşdur. Seleksiya stansiyasının əməkdaşları V.N.Qomaçevskinin bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi altında bir çox arpa və taxıl sortları almışlar. Azərbaycan Elmi Tədqiqat Əkinçilik Institutunun əməkdaşları tərəfdən əldə edilmiş Mirbəşir-50, bərk buğda sortu, Şirvan-3, Mirbəşir-46 çovdar sortu, Qarabağ-7 arpa sortu 1988-ci ildə rayonlaşdırılmışdır.

1932-ci ildən başlayaraq I.D.Mustafayevin iştirakı və rəhbərliyi altında yüksək perspektivli Sevinc, Cəfəri, Bol-buğda, Arzu taxıl sortları arpalardan Pallidum 596 yaradılmışdır.

Azərbaycanda 1997-ci ildə Tərəqqi, Səba buğda, Qarabağ-21 arpa;1999-cu ildə Azəri, Bəyaz, Bərəkətli-95, Turan buğda, Qarabağ-23 arpa, Mirvari qarğıdalı; 2000-ci ildə Əkinçi-84, Əlincə-84 buğda;2001-ci ildə Qiymətli-2/17 buğda, Cəlilabad-19 arpa, Zaqatala-68 qarğıdalı; 2005-ci ildə Əzəmətli-95, Nurlu-99 buğda; 2007-ci ildə Qobustan, Şəki-1, Ruzi-84, Ye-

ganə, Ağalı buğda; 2009-cu ildə Aran, Tale-38, Qızıl Buğda, Şəfəq-2, Fatimə buğda, Baharlı, Dəyanətli arpa, Zaqatala-420 qarğıdalı; 2011-ci ildə Qırmızı Gül-1, Ləyaqətli-80, Fərəhim, Murov-2 buğda; 2012-ci ildə Sadiq arpa, Qürur qarğıdalı sortları alınmış və sınaqdan keçirilmişdir.

Azərbaycan elminin inkişafına, xüsusi ilə seleksiya sahəsinə yüksək töhfələr vermiş dünya şöhrətli seleksiyaçı alim, Əməkdar Elm Xadimi, akademik Cəlal Əliyev bu istiqamətdə çox saylı naliyyətlər əldə etmişdir. "İdeal buğda", "Mirbəşir-50", "Qaraqılçiq-2", "Şiraslan-23", "Tərtər-2", "Vüqar" və başqa yüksək keyfiyyətli buğda sortları alimin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Akademik Cəlal Əliyev rəhbərliyi altında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq buğdanın seleksiyasının elmi əsaslandırılmış proqramı uğurla həyata keçirilmişdir. Buğdanın fotosintez fəaliyyətinin sirlərini aydınlaşdırmaqla bunu arzuolunan istiqamətdə yönəltmək üçün genetik seleksiya işləri aparılmışdır.

Son illərdə Qarabağ bölgəsində onlarla yeni toxumçuluq təsərrüfatı yaradılıb, onlar müasir kənd təsərrüfatı texnikaları ilə təmin olunublar. Belə bir müəssisələrdən biri 2015-ci ilin oktyabrında Beyləqan və Füzulifin rayonları ərazisində yaradılmış "Kraun KO-1" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir. Bu ərazilərdə əsasən yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış "Azəri", "Qobustan", "Bərəkətli 95", "Krasnodar-99", "Batko", "Nota" sortları əkilir.

Yeni sortların yaradılması, toxum istehsalı sahəsində Qobustan Bölgə Təcrübə stansiyasında böyük işlər görülür. Son illərdə burada "Ruzi 84", "Qızıl buğda", "Ləyaqətli 80" buğda, "Dəyanətli", "Qüdrətli 48" arpa sortları yaradılıb. Bunlar əvvəlki sortlardan fərqli olaraq tez yetişir, xəstəliyə və quraqlığa daha davamlıdır. Bundan başqa mərkəzdə müasir texnologiya ilə həmin sortların elit toxumları istehsal olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Seleksiya süni seçmə yolu ilə yeni, perspektivli bitki sortu, heyvan cinsi və bakteriya ştamını alma yollarını öyrənən elmdir. Demək olar ki, hər gün dünya miqyasında bu istiqamətdə böyük addımlar atılır. Uzun illərdir ki, Azərbaycanda da seleksiya işləri aparılır. Amma təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə seleksiya işləri tam olaraq qənaətbəxş deyil. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının gücləndirilməsi üçün qeyri-neft sektoruna xüsusi diqqət yetirilir. Bu istiqamətdə ən gəlirli yol əkinçilik hesab olunur. Dövlət tərəfindən fermerlərə subsidiyalar və müəyyən güzəştli kreditlər verilsə də fermerlərimiz geniş miqyaslı əkinçilikdən qaçırlar. Əsas səbəb nəzərdə tutulmuş məhsulun götürülə bilməməsidir. Təbii ki, yüksək məhsul üçün yüksək xüsusiyyətli toxum lazımdır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün ölkədə seleksiya işlərinin gücləndirilməsi vacibdir. Bundan əlavə xaricdən toxum almaqdansa, xaricə toxum satmaq da ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmiş olar. Gələcəkdə də bu problemlərin davam etməməsi üçün savadlı kadrların hazırlanması çox mühimdir. Bunun üçün dərsləklərdə Seleksiya elminə daha çox yer verilməli və ən əsası uşaqlara Seleksiya elminin mahiyyəti dəqiq öyrədilməlidir.

Ədəbiyyat

1. R.Ə.Quliyev. Genetikanın əsasları ilə bitkilərin seleksiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı-1993
2. İ.K.Abdullayev. Azərbaycandagenetikavə seleksiya. Elm nəşriyyatı, Bakı-1979
3. İ.D.Mustafayev. Azərbaycanda buğda bitkisinin seleksiyası. Azərbaycan SSR elmlər akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1958
4. Azərbaycan biologiya və seleksiya elminin Cəlal Əliyev zirvəsi. (2010). [Məqalə]
5. İnternet resursları

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan torpaqlarının məhsuldarlığı haqqında, həmçinin azərbaycanlıların qədim zamanlardan bəri məşğul olduğu əkinçilik işləri haqqında məlumat verilmişdir.

Əlavə olaraq məqalədə Azərbaycanca pambıq və dənli bitkilərin seleksiyasının inkişafı və bu istiqamətdə görülən işlər əks olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

В этой статье представлена информация о плодородии азербайджанских земель, а также о сельскохозяйственной деятельности азербайджанцев с древних времен. Кроме того, в статье отражено развитие селекции хлопка и зерновых в Азербайджане и проделанная работа в этом направлении.

SUMMARY

This article provides information about the fertility of Azerbaijani lands, as well as agricultural activities that Azerbaijanis have been engaged in since ancient times. In addition, the article reflects the development of selection of cotton and cereals in Azerbaijan and the work done in this direction.

Əliyeva Aysel Şakir qızı

ADPU, **Biologiya fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı**

Elmi rəhbər: b.ü.f.d., b/m. İ.M.Kazımov

İNSAN KURSUNDA MƏNİMSƏNİLMƏSİ ÇƏTİNLİK YARADAN MÖVZULARIN TƏDRİSİNİN SƏMƏRƏLİYOLLARI

Açar sözlər: *bioloji anlayış, inteqrasiya, praktik tapşırıq, elektron laboratoriya*

Ключевые слова: *биологическое понятие, интеграция, практическое задание, электронная лаборатория.*

Key words: *biological concept, integration, practical task, electronic laboratory*

Respublikamızda təhsil islahatları bu gün müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Digər fənlərin tədrisində olduğu kimi biologiyanın tədrisində də qarşıya çıxan bir sıra problemlərin aradan qaldırılması yolları elmi-metodik tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasında əsas amillərdən biri də nəzarətin təşkilidir. Təlim-tədris prosesini səmərəli idarə etmək üçün onun müxtəlif sahələrinə dair faktiki məlumatların əldə edilməsi vacib məsələlərdəndir. Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması prosesi, tədrisin ayrı-ayrı mərhələlərində və yekun nəticələr əsasında mütəmadi əks əlaqələrin qurulmasını tələb edir [3]. Bu gün təhsil prosesinin iştirakçıları qarşısında təlim-tədris prosesinin yeni standartlara uyğunlaşdırılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi aktual problemlərdəndir.

Tədris fəaliyyətinin əsas elementlərindən biri təlim nəticələrinin biologiya fənn kurikulumunda verilən standartlara uyğun yerinə yetirilməsidir [1]. Təlim-tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində buraxılan nöqsanların aşkar edilməsində isə aparılan monitorinqlərin nəticələri, buraxılış imtahanlarında şagirdlərin əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərin təhlili, o cümlədən ali məktəblərdə rastlaşdığımız bir sıra problemlər bu sahədə tədqiqatların aparılmasına zəmin yaradır. Bu məqsədlə ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfində biologiyanın tədrisində çətin mənimsənilən mövzuları tədqiqatın obyektini kimi seçdik. Çünki bəzi mövzuların tədrisində obyektiv və ya subyektiv səbəbdən buraxılan nöqsanlar standartların reallaşdırılmasına mənfi təsir göstərir. Ümumtəhsil məktəblərində fənn müəllimləri və şagirdlər arasında apardığımız sorğular və pedaqoji müşahidələr onu göstərdi ki, bu sahədə metodik göstərişlərin və dərs vəsaitlərinin işlənməsinə, pedaqoji kollektivlərə çatdırılmasına daha çox ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, hazırda respublikamızın orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisi, fənn kurikulumunun tələblərinə uyğun olaraq fəal təlim metodlarının tətbiqi ilə həyata keçirilir. Yeni dərslik komplektləri fənn kurikulumu əsasında işlənmiş və üç hissədən: dərslik, elektron dərslik, müəllim üçün metodik vəsaitdən ibarətdir. Dərsliklərdə verilən hər bir mövzunun tədrisi metodikası, müəllim üçün metodik vəsaitdə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda,

burada mövzu ilə əlaqədar internet saytlarında göstərilmişdir [6]. İKT vasitələrinin tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində tətbiqinə isə geniş yer verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Biologiya fənn kurikulumunda təlim nəticələri bir standart şəklində verilmişdir. Hər bir tədris vahidi üzrə bilik və bacarıqlara dair standartların reallaşdırılması fənn müəllimləri tərəfindən tədrisin təşkili səviyyəsindən çox asılıdır. Çünki, dərslər ayrılan hər bir mövzu üzrə nəzərdə tutulan alt standartlar əsas standartları formalaşdırır. Əsas standartlar isə öz növbəsində məzmun standartlarının icra edilməsini təmin edir. Beləliklə, aydın olur ki, fəal dərslər tədrisinin müasir tələblərə uyğun təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni standartlara görə 8-ci sinfin sonunda şagirdlər:

- insanı öyrənən elm sahələrini, onun orqanizmin təşkili səviyyələrini şərh edir;
- canlıların quruluşunu öyrənmək üçün təcrübələr aparır;
- canlıların nəsil ağacını tərtib edir;
- insan orqanizmində gedən bioloji prosesləri şərh edir, buna dair riyazi hesablamalar aparır;
- canlılara dair psixoloji anlayışları fərqləndirir;
- sağlamlığın qorunması qaydalarını izah edir, xəstəliklər və zədələnmələr zamanı ilkin yardım göstərir;
- mühit amillərinin insan orqanizminə təsirini izah edir;
- ətraf aləm və onun təmizliyinin qorunması qaydalarına əməl edir.

Məlumdur ki, bitki və heyvanlar aləminə dair bilikləri şagirdlər mənimsədikdən sonra, nisbətən mürəkkəb olan insan orqanizminin öyrənilməsinə başlayırlar. Onlara təlim materialının öyrədilməsi, insan orqanizminin quruluş və funksiyasını özündə ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edən anlayışların tədrisi ilə həyata keçirilir. İnsan kursunun məzmununda morfoloji, anatomik, fizioloji və sitoloji anlayışlar verilmişdir. Həmçinin insana xas olan genetik biliklərlə əlaqədar sanitar-gigiyenik və tibbi anlayışlar da öz əksini tapmışdır. Göstərilən sadə anlayışlar uyğun cəhətlərinə görə birləşərək, mürəkkəb anlayışları əmələ gətirirlər. Hər bir orqanın anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri müvafiq anlayışlarla ifadə edilir. Mürəkkəb bioloji anlayışlar məzmununa görə hüceyrə, toxuma, orqanlar və orqanlar sistemi səviyyəsində gedən funksional proseslərin mahiyyətini özündə birləşdirir. Növbəti fəsillərdə orqanlar sistemi üzrə verilən təlim materiallarında anatomik-fizioloji anlayışlar daha mürəkkəb anlayışın formalaşmasına səbəb olur. Proses tədris boyu davam edir və bir qayda olaraq, ümumbioloji anlayışlar mövzudan-mövzuya keçdikcə öz məzmun və mahiyyətinə, həcminə görə genişlənir və dərinləşir. Anlayışlarla yanaşı bioloji qanun və qanunauyğunluqların, fizioloji proseslərin, gigiyenik qaydaların öyrədilməsinə də xüsusi yer verilir. Bu proseslər hüceyrə, orqan və orqanlar sistemi səviyyəsində tədris edilir. Nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi və yeni bilik və bacarıqların qazanılması üçün mövzular üzrə praktiki tapşırıqların icrası şagirdlərdə mənimsəmə faizini yüksəldir, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır [4, 5].

Təcrübə onu göstərir ki, şagirdlərin dərslər çərçivəsində buraxılış imtahanlarına hazırlanması, çoxşaxəli planlaşdırmanın aparılmasını tələb edən bir işdir. Ona görə də biz 8-ci sinif üzrə təlim materialı əsasında proqramın yerinə yetirilməsi üçün aşağıda göstərilən planı tərtib etdik:

- 1) təlim materialının tematik olaraq qruplaşdırılması;
- 2) mövzu üzrə dərslərdə öyrədilməsi nəzərdə tutulan bilik və bacarıqları özündə əks etdirən icmalın hazırlanması;
- 3) müxtəlif tipli test tapşırıqlarının işlənməsi, mürəkkəblik dərəcəsi nəzərə alınmaqla sualların hazırlanması;
- 4) praktik tapşırıqlarının, laboratoriya məşğələlərinin dərslər daxil edilən miqdarının və təşkili qaydalarının nəzərə alınması;
- 5) dərslərdən kənar məşğələlərin müəyyənləşdirilməsi;
- 6) mövzuya dair yaradıcı tətbiqetmə tapşırıqlarının qruplaşdırılması;
- 7) dərslərin mövzusu ilə bağlı fərdi planın tərtibi və şərh.

İllik və cari planlaşdırmanı aparan zaman qeyd etdiyimiz qaydalara əməl etməklə yanaşı, fəndaxili, fənlərarası və fənlərustü inteqrasiyanın qurulması qaydalarına da düzgün əməl edilməlidir. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, təlim materialının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tədris bazasının imkanlarının, siniflərin səviyyəsinin müxtəlif olması, proqramda göstəriləni kimi fənn müəllimlərinə bir sıra sərbəst yanaşma imkanı verir. Fəal dərslərin müxtəlif mərhələlərində İKT vasitələrindən istifadə də fənn müəllimlərindən asılıdır.

Aparılan araşdırmaların təhlilindən belə məlum oldu ki, bir sıra mövzuların tədrisində ayrılan vaxt təlim materialını tam mənimsətmək üçün qənaətbəxş deyil. Doğrudur elə mövzular var ki, nəzəri biliklərlə yanaşı 3-5 praktiki tapşırıqların icra edilməsi də tələb olunur. Ona görə də elektron laboratoriyalardan istifadə və praktik tapşırıqların virtual nümayişinə üstünlük verilməlidir. Dərslərin gedişində hər iki formada: əyani şəkildə və elektron variantda praktik işlərin təşkili təlim prosesini daha cəlbedici edir, şagirdlərdə mənimsəmə yüksəlir, vaxta qənaət etmək üçün imkan yaranır. Digər bir problem isə inteqrativliyin təmin edilməsidir. Anlayışların çıxarılmasında fizioloji proseslərin izahında uyğun inteqrasiya növlərinin qurulmasına müraciət olunmalıdır ki, şagirdlərdə tam dolğun şəkildə elmi dünyagörüş formalaşsın. Yalnız bu halda onlar inteqrasiya ilə əlaqəli sual və tapşırıqları cavablandırmaq imkanı qazana bilərlər. Diqqət yetirilməsi tələb olunan məsələlərdən biri də, fəal dərslərin yaradıcı tətbiqetmə mərhələsinin təşkilidir. Çünki, bu mərhələdə icrası nəzərdə tutulan tapşırıqların bir qismini ev tapşırığı kimi verməklə dərslərin ayrılan vaxta qənaət etmək olur. Aydın ki, lazım gəldikdə dərslərdən məşğələlərin aparılmasına da üstünlük verilməlidir. Mənimsənilməsi çətinlik yaranan mövzuların icmallarının tərtibində və dərslərin gedişində qeyd etdiyimiz qaydalara əməl edilərsə, daha çox müvəffəqiyyət əldə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Biologiya fənni üzrə Təhsil proqramı. Kurikulumu (VI-XI siniflər) ARTN, Bakı, 2012, 69 s.
2. Babayeva L.Y. Biologiyanın tədrisində İKT-dən istifadə. Bakı, 2011, 166 s.
3. Əhmədova Z.Z. Biologiyanın tədrisində ümumiləşdirici dərslərin təşkilinin imkan və yolları. Bakı, "Adiloğlu", 2004, 166 s.
4. Hüseynov Ə.M., Muradova X. və b. İnsan anatomiyası. (didaktik materiallar, iş vərəqləri). Bakı, 2014.
5. Hacıyeva G.N. Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2016.
6. Məmmədova N.Ə., Həsənova B.S., Fətəyeva L.F. Biologiya-8. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Şərq-Qərb, 2017, 176 s.

XÜLASƏ

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində mənimsənilməsi çətinlik yaranan mövzularda bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının imkan və yolları araşdırılmış, metodik tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

РЕЗИОМЕ

В статье рассматриваются возможности и способы формирования знаний и навыков по сложным для освоения темам при преподавании биологии в общеобразовательных школах, даются методические рекомендации.

SUMMARY

The article discusses the possibilities and methods of forming knowledge and skills on topics that are difficult to master when teaching biology in general education schools, and gives methodological recommendations.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ

Açar sözlər: *interaktiv təlim metodları, biologiya, pedaqoji texnologiya, fəal təlim*

Ключевые слова: *интерактивные методы обучения, биология, педагогические технологии, активное обучение*

Key words: *interactive teaching methods, biology, pedagogical technology, active learning*

Tədrisdə pedaqoji texnologiya, təlim prosesinə yeni baxışdır. Müasir pedaqoji texnologiya tədris prosesinin ənənəvi təlimdən fərqli olaraq yüksək səviyyədə idarə olunmasını təmin edir. Praktik planda pedaqoji texnologiya öyrədən hər hansı bir texnoloji cəhətdən hazırlanmış metodlar və priyomlar sistemini eləcə də tərbiyə işinin metodikasını və metodlarını əks etdirir. Fəal (interaktiv) təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanır. Təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimdir. Fəal təlim anlayışının sinonimi kimi interaktiv təlim metodları anlayışlarından da istifadə olunur. Fəal təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi bioloji biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlir. Bu prosesdə bütün şagirdlərin müxtəlif nöqtəyi nəzərlərini və fikirlərini nəzərə almaqla, bioloji təlim fikir müstəqilliyinə, tədrisin məzmununu daha da zənginləşdirməyə imkan yaradır, nəticə çıxarma prosesinə müsbət təsir edir.

Hazırda orta məktəblərdə biologiya fənni kurikulum proqramı üzrə tədris olunur. Bu elmi öyrədilməsində fəal (interaktiv) təlim metodlarından istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir. Yeni texnologiyalar dərs prosesini daha çevik və səmərəli edir, müəllim-şagird münasibətlərini isə işgüzarlıq və dostluq prinsipləri tələblərinə uyğun qaydalaşdırır. Müasir təlim metodları və üsullarının (qruplar, cütlər, rollar, əqli hücum, nəticə və s.) tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı edir, dərsdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini xeyli dərəcədə gücləndirir. Nəticədə şagirdlərin tədqiqatçılıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Təlim-tərbiyə prosesində müasir təlim metodlarının tətbiqi sürətlə dəyişən və inkişaf edən müasir dövrdə yaşamaq, fəaliyyət göstərmək, əməkdaşlıq etmək, qərar qəbul etmək kimi bacarıqları əks etdirən kompetensiyaların formalaşması orta təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni münasibəti əks etdirir. Hazırda həm metodik, həm də elmi-pedaqoji, psixoloji cəhətdən təkmil olan müəllimlərimiz yeniliyin və müasirliyin nədən ibarət olmasını dərk edir, öz dərslərində, tətbiq edərək müasir dərs və onun təşkilinə verilən tələblərdən lazımlı formada istifadə edirlər.

Müəllimlər müasir texnologiyalardan istifadə etmək dərsləri daha maraqlı edir, şagirdləri əsasən sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım edən mühüm vasitələrə çevirə bilir. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi təhsilin məzmununu daha yaxşı mənimsəmək və şagirdlərdə təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır. Yeni təlim metodlarından istifadə bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir: şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problemlə şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. Bu xüsusiyyətlər bəzi ənənəvi təlim metodlarında da olmuşdur, lakin müasir təlim metodları bütövlüklə bu xüsusiyyətlərə əsaslanır. Bildiyimiz kimi, müasir təlim texnologiyaları və ya interaktiv təlim metodları yaddaşa yox təfəkkürə əsaslanır. Müasir təlim texnologiyaları ilə müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnmə şagirdlərin nəinki təfəkkürü inkişaf edir, həm də

yaradıcılıq qabiliyyəti də inkişaf edir. İnteraktiv təlim bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyə, cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual təfəkkürün, düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir.

Fəal təlim XXI əsrin insanına aid olan bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu bacarıqlar: a) lazım olan məlumatın axtarışını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək; b) işi qrupda və ya fərdi yerinə yetirmək; c) səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək; ç) lazım olan məlumatı işləmək, seçmək, və qiymətləndirmək; d) əldə edilmiş bilikləri təcrübədə tətbiq etmək; e) bilikləri müstəqil əldə etməyə səy göstərmək və s. hesab olunur.

Fəal təlim metodları ənənəvi təlim metodlarını tam inkar etmir. Çünki uzun illərdən bəri təhsil sistemində geniş istifadə olunan problemlə təlim, inkişafetdirici təlim, kollektiv təlim metodları müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Lakin fəal təlim metodlarından istifadə müasir təhsil sisteminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Fəal təlim metodlarının tətbiqi zamanı şagirdin psixi xüsusiyyətləri – duyğusu, qavrama qabiliyyəti, xarakteri və dərəcə olan meyil və maraqları inkişaf edir. Fəal təlim prosesində şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür formalarının inkişafı yüksək səviyyəyə çatır. Belə ki təsvir et, öyrən, müəyyən et, əlaqəni göstər, nəticəyə gəl, nəticə çıxar kimi tapşırıqlarla məntiqi təfəkkürün inkişafına təkan verilir.

Fəal təlim metodları:

- şagirdin aktiv fəaliyyətini artırır;
- müəllimin şagirdlərlə, şagirdlərin bir-biri ilə sıx əməkdaşlığını möhkəmləndirir;
- didaktik materiallar və rollu oyunlardan istifadənin imkanlarını genişləndirir;
- şagirdlərin işgüzar fəaliyyəti üçün sinifdə öyrədici mühitin yaradılmasına səbəb olur;
- müəllim biliyi hazır şəkildə deyil, şagirdləri axtarıcılığa cəlb etməklə öyrədir.

Fəal təlim metodları şagirdlərdə bir çox keyfiyyətləri formalaşdırır və inkişaf etdirir:

- müstəqil düşünməyi, sərbəst fikir yürütməyi, ifadə etməyi;
- özünün və yoldaşlarının fəaliyyətinə qiymət verməyi
- yoldaşları ilə əməkdaşlıq etməyi, başqaları ilə ünsiyyət, yoldaşları arasında iş bölgüsü aparmağı, liderlik bacarığı;
- başqalarını dinləməyi, onların fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı, hadisə və predmetin məlum olmayan əlamətlərinin axtarılıb tapılmasına dair ideya, fikir, fərziyyə yürütməyi, tənqididüzgün qəbul etməyi;
- təcrübə və biliyini təhlil etməklə məntiqi nəticəyə gəlməyi;
- məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməyi;
- fərziyyələrini fakt və sübutlarla izah etməyi, nəticə çıxarmağı və s.

Müasir təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər biliyi tədqiqat yolu ilə əldə etsin. Bu təlim prosesində auditoriya fərdi, cütlərlə, qrup və ümumilikdə sinif formasında problemin həlli yollarına dair axtarışa çıxarılır. Şagirdlər, hansı ki, onlar öyrənənlər qismində çıxış edir, hansıların üst-üstə düşdüyünü, nələrin isə yeni olduğunu müşahidə edir və ümumi nəticəyə gəlirlər, öyrəniləcək mövzuya çıxaracaq problem qoyularaq motivasiya yaradılır. Motivasiya təhrik etmə deməkdir. Yəni şagirdlərin təlim-dərketmə marağını problemin həllinə doğru fəal, canlı şəkildə istiqamətləndirir. Onun digər vəzifəsi isə tədqiqat sualını oraya qoymağa şərait yaratmaqdır. Məhz həmin tədqiqat sualı ilkin fərziyyələr irəli sürməyə və tədqiqat işlərini təşkil etməyə imkan yaratmış olur. Tədqiqat sualı tədqiqat işinin həyata keçirilməsini tələb edir. Qruplarla iş zamanı qruplar əldə olunmuş nəticələri iş vərəqlərində qeyd edir, sonra onun təqdimatını həyata keçirirlər. Təqdimatlar bitdikdən sonra bu tədqiqat nəticələri arasında rabitə yaradılır, məlumatlar sistemləşdirilir və ümumi bir şəkildə ifadə olunur. Bundan sonra həmin yekunlarla tədqiqatın başlanğıcında şagirdlərin (auditoriyanın) irəli sürdüyü ilkin fərziyyələrlə müqayisələr aparılır. Şagirdlərin gəldiyi qənaət, ilkin fərziyyələrlə müqayisə olunaraq yekun nəticələr çıxarılır. Sonra isə alınmış nəticələrin tətbiqi barədə işlər yerinə yetirilir.

Hazırda təhsil proqramında, məktəbdə hər bir dərslər üçün, sözün əsl mənasında, təfəkkür və intellekt məkanına çevrilməlidir. Bu məqsədlə müasir təlim metodlarının – interaktiv təlim texnologiyalarının düzgün və məqsədyönlü tətbiqi başlıca şərt hesab edilir. Şəxsiyyətlərarası hörmət şəraitində qurulan öyrədici mühit şagirdə özünə, öz qüvvəsinə inamı möhkəmləndirir, problemin həllinə səylə qoşulmasına imkan yaradır. Hər bir predmet və hadisəyə açıq gözlə, yaradıcılıqla yanaşmasına kömək edir. Bütün bunlar təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, 2017-ci il, 4-cü buraxılış
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, 2018-ci il, 6-cı buraxılış
3. Gülşən Hacıyeva. Biologiyanın tədrisi metodikası (Ali məktəblər üçün dərslik). -Bakı, 2019
4. Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulum). Bakı, 2013.

XÜLASƏ

Biologiya dərslərində təlim texnologiyalarının çevikliyi və interaktivliyinin təmin olunması, nəticəyönlü kurikulumların tətbiq edilməsi, təlim mühitinin təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyinin, təlimin inkişafetdirici və qabaqcıl xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdislərin təhlil pillələri üzrə konsentrik prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsidir. Yeni təlim texnologiyalardan istifadə olunması şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarır, həmçinin dərslərin daha səmərəli və effektiv aparılmasını, daha asan mənimsənilməsinə təmin edir.

РЕЗЮМЕ

Обеспечение гибкости и интерактивности технологий обучения на уроках биологии, применение ориентированных на результат учебных программ, обеспечение эффективности образовательной деятельности, развивающий и продвинутый характер обучения, концентрическое определение знаний, навыков и привычек на уровнях анализа. Это также помогает сделать уроки более эффективными и легкими в освоении

SUMMARY

Ensuring flexibility and interactivity of learning technologies in biology lessons, application of result-oriented curricula, ensuring the effectiveness of educational activities, developmental and advanced nature of learning, concentric determination of knowledge, skills and habits on the levels of analysis. It also helps to make lessons more efficient and effective and easier to master

Bayramova Nərgiz İlqar qızı

ADPU, Biologiya fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: Hacıyeva Həqiqət

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ BİOLOGİYA MÜƏLLİMLİYİ İXTİSASINDA TƏLƏBƏLƏRİN METODİK HAZIRLIĞI

Açar sözlər: *aktuallıq, elmin yeniliyi, metodik hazırlıq, tələbə, mühazirə, seminar, laborator məşğələlər*

Ключевые слова: *актуальность, новизна науки, методическая подготовка, студент, лекция, семинар, лабораторные занятия*

Key words: *relevance, novelty of science, methodical preparation, student, lecture, seminar, laboratory classes*

Ölkəmizdə təhsilin inkişafına diqqət artırılmış, inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə doğru xeyli addımlar atılmışdır. Lakin görülməli işlər hələ çoxdur. Bu tədbirlərin həyata keçirilmə-

sində müəllimlərin rolu danılmazdır. Bu baxımdan gələcəyin müəllimlərinin, ali pedaqoji məktəb tələbələrini elmi, pedaqoji, metodiki hazırlığı əsas məsələ kimi qarşıda durur. Tələbələrin elmi hazırlığı müxtəlif elm sahələrini əks etdirən fənlərin tədrisində həyata keçirilir. Onların pedaqoji hazırlığı pedaqogika və digər ona yaxın fənlərin tədrisi prosesində inkişaf etdirilir. Tələbələrin metodiki hazırlığı isə onların seçdiyi ixtisas üzrə fənlərin tədrisi metodikasının öyrədilməsi ilə başa çatdırılır. Biologiya fənn müəllimliyi ixtisasında təhsil alanların metodiki hazırlığı “Biologiyanın tədrisi metodikası” və ona yaxın fənlər sayəsində həyata keçirilir. Belə ki, bu fənlərin tədrisində tələbələrə və ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumunun məzmunu, strukturu, məqsəd və vəzifələri, onun tələbləri öyrədilir. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan biologiya fənninin məzmunu, dərslərin strukturu, onlarla işin təşkili izah edilir.

Biologiya üzrə təlimin prinsipləri, metodları, təşkil formaları, dərslənkənar, sinifdənkənar tədbirlər, tərbiyə işlərinin aparılmasının səmərəli yolları göstərilir.

Biologiya ixtisasında təhsil alan tələbələrin metodik hazırlığı mərhələlərlə həyata keçirilir. Birinci mərhələdə fənn üzrə mühazirlərlə tələbələrə biologiyanın elm sahələri üzrə nəzəri bilikləri verilir. Onlar botanika, zoologiyaya, insan anatomiya və fiziologiyası kimi elm sahələrinə dair nəzəri biliklər əldə edirlər. Biologiyanın tədrisi metodikası fənninin tədrisində tələbələrə təlim prinsipləri, metodları, təşkil formalarına dair nəzəri məsələlər çatdırılır. Onların ixtisası üzrə metodik problemlər izah edilir. Tələbələrə çatdırılan nəzəri biliklər praktik məşğələlərdə praktika olaraq izah edilir.

Praktik məşğələ tələbələrin ən zəruri tədris işi olub, onların metodik hazırlığının inkişafını təmin edir. Burada əsas diqqət öyrənilən fənn üzrə tələbələrdə metodik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına verilir. Fənnin xüsusiyyətindən asılı olaraq, bacarıq və vərdişlər də müxtəlif xarakterdə olur. Bioloji fənlər üzrə praktik məşğələlərdə canlıların quruluşu, müxtəlifliyi, onlarda gedən bioloji proseslərə (qidalanma, tənəffüs, çoxalma, inkişaf, maddələr mübadiləsi və s.) dair təcrübələr, laboratoriya işləri təşkil edilir. Belə məşğələlərdə tələbələr təcrübələrin, laboratoriya və praktik məşğələlərin aparılması metodlarını öyrənirlər. Onlar ümumtəhsil məktəblərin müvafiq siniflərində biologiyanın tədrisində tətbiqinə hazırlaşirlər. Biologiyadan ümumtəhsil məktəb proqramlarında tələbə olunan praktik məşğələlərin keçirilməsinə dair bilik və bacarıqlar əldə edirlər. Şagirdlərə bitkilərin çoxaldılması, bitki və heyvanlara qulluq işlərinin praktikada həyata keçirilməsinə dair bacarıq və vərdişlərin aşılınması yolları öyrədirlər.

Bioloji fənlər üzrə praktik məşğələlər bir sıra məqsədləri özündə əks etdirir:

- Biologiyadan mühazirələrdə öyrədilən biliklərin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi;
- Bioloji biliklərin tətbiq edilməsi;
- Laboratoriya məşğələlərinin təşkilində biologiyanın tədrisinə dair üsul və vasitələrin izah edilməsi;
- Canlılar üzərində eksperimentin qoyulması texnikasına yiyələnməsi, bu sahədə metodik bacarıq əldə etməsi;
- Canlıların həyat tərzinə, quruluşuna, müxtəlifliyinə dair mənbələrin axtarılması, tapılması və işlənməsi;
- Canlılar üzərində təcrübələrin müstəqil olaraq həyata keçirilməsi;
- Canlıların qorunması, artırılması, ekoloji tarazlığın bərpası işlərində əmək vərdişlərinin formalaşdırılması;
- Canlılar, onlarda gedən proseslərin digər elm sahələri ilə əlaqələndirilməsi bacarıqlarının əldə edilməsi;
- Şagirdlərə bioloji biliklərin səmərəli şəkildə ötürülməsi;

• Dərslərlə ekoloji, tibbi-gigiyenik, iqtisadi və s. tərbiyə növlərinin şagirdlərə aşılması və s.

Məqsədlərə çatmaq üçün müəhazirələr və praktik məşğələlərdə müxtəlif elmi-metodik işləmələrə, fəaliyyətlərə geniş yer verilməlidir. Ali məktəblərdə mütəxəssisin, o cümlədən biologiya müəlliminin hazırlanması işində biliklərin həyatda tətbiq edilməsi, ixtisasına dair metodik hazırlığın inkişaf etdirilən yaradıcı fəaliyyətlərə diqqət edilməlidir.

Müəllimin elmi-pedaqoji hazırlıq səviyyəsi praktik məşğələlərdə müəhazirə materialları ilə əlaqənin yaradılması ilə həyata keçirilməlidir. Praktik məşğələlərdə seçilən təcrübələr metodik cəhətdən əsaslandırılır. Praktik məşğələlərdə problemlə vətziyyətin yaradılması, tədqiqatçılıq, eksperiment kimi metodlarla yanaşı müasir metodlardan klaster, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması, təlim xarakterli rollu oyunlar və başqalarına üstünlük verilir. Tələbələr müstəqil düşünməyə, prosesləri müşahidə etməklə dərinədən öyrənməyə, işləməyə sövq edilir.

Ali məktəblərdə fənnin elmi-nəzəri əsaslarını dərinədən öyrənmək məqsədilə ən yeni texniki vasitələrlə fəaliyyətlərdən müasir metodlara yiyələnmək üçün laboratoriya məşğələlərində istifadə olunur. Onlar məzmunə, əhatə etdiyi elmi biliklər sisteminə görə bir neçə növdə olur;

1. Texniki laborator məşğələlər. Bunlar texniki cəhətdən yüksək təchiz edilməsi ilə fərqlənir. Bunlara biologiyadan informasiya kommunikasiya texnologiyaları ilə təchiz olunmuş laboratoriya məşğələlərini aid etmək olar. Biologiya üzrə elektron dərslər vəsaitləri ilə belə laboratoriya məşğələləri təşkil edilir.

2. İctimai elm sahələri üzrə məşğələlər. Müxtəlif ictimai hadisələr, bioloji proseslər, texniki vasitələrin köməyi ilə öyrədilir.

3. Təbiət elmləri üzrə aparılan laborator məşğələlər. Belə məşğələlər biologiya, kimya, təbabət, fiziologiyanın tədrisində tətbiq edilir. Bunlar canlılar üzərində aparılan təcrübələrə və müşahidələrə əsaslanır.

4. Linqvistik laborator məşğələlər əsasən dil fənlərinin tədrisində həyata keçirilir.

5. Pedaqoji laborator məşğələlər. Təlim və tərbiyənin prinsip, metod, təşkil formalarının öyrənilməsinə həsr olunur. Fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisi metodikasını fənni üzrə belə məşğələlər təşkil edilir. Tələbələrə orta məktəb biologiyasının tədrisində dərslərin, laboratoriya işlərinin, praktik məşğələ və müşahidələrin təşkili xüsusiyyətləri öyrədilir.

6. Psixoloji laborator məşğələlərdə ümumi, yaş və pedaqoji psixologiyaya xüsusi cihazlarla öyrənilir. Müəllimlərin qarşısındakı şagirdlərin psixologiyasını öyrənməsi üçün tətbiq edilir.

Laborator məşğələlərin müəyyənədicisi, problematik situasiyalı tipləri mövcuddur. Pedaqoji-psixoloji fənlər üzrə laborator məşğələlər seminar formalı, orta məktəb şəraitində aparılan, tələbələrin pedaqoji müşahidələrinə əsaslanan, müəllim-şagird münasibətlərinin öyrənilməsinə həsr olunan formalarda təşkil olunur.

Ali məktəblərdə laborator məşğələlərin tiplərinin, növlərinin, formalarının təşkilində əsas məqsəd tələbələrin metodik hazırlığıdır. Buna görə müəllim laborator məşğələlərin keçirilməsinə ciddi yanaşır, qabaqcadan ona hazırlıq işləri görür. Tələbələrə nəzəri bilikləri tətbiq etmək və laborator işini yerinə yetirmək üçün müvafiq təlimat verilir. Tələbələr laboratoriya işinin gedişi mərhələlərini yaxşı öyrənir, sistemliliyə, ardıcılığa diqqət edirlər. Müşahidələri qeyd edir, ümumiləşdirib nəticə çıxarırlar.

Ali məktəbdə təhsil-tərbiyənin təşkil formalarından biri tələbələrin praktikasındır. O, mürəkkəb struktura malik bir sistemdir. Praktikanın məzmununu, vasitələri, metodları, formaları ali tədris müəssisəsinin profilindən və mütəxəssis hazırlığı qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq, müxtəlif istiqamətlərdə təşkil edilir.

Ali tədris müəssisəsində müxtəlif istiqamətli praktika təşkil edilir. Ali təhsilin həyatla əlaqəsinin təmin edilməsinin ən başlıca yolu istehsalat praktikasındır. "İstehsalat praktikasını" anlayışı texniki təhsilə aid olsa da, ali təhsilin bütün sahələrinə (humanitar, təbabət, iqtisadiyyat

və s.) aid edilir və ixtisasla bağlı bütün praktika formalarını əhatə edir. O, ali təhsil prosesinin tərkib elementi olub, mütəxəssis hazırlığının həlledici mərhələsi hesab edilir. İstehsalat praktikası:

- Tələbələri ixtisasla bağlı bacarıq və vərdislərlə silahlandırır;
- Nəzəri bilikləri yoxlamağa və möhkəmləndirməyə imkan verir;
- Ali məktəblə müvafiq müəssisə və idarələr arasında sıx əlaqə yaradır.

Bakalvar pilləsində tələbələrin metodiki hazırlığında pedaqoji praktikanın rolu da böyükdür. O, ali pedaqoji təhsil sistemində müəllim hazırlığını təmin edən amillərdən biridir.

Pedaqoji praktikada əsas məqsəd tələbəni həm fənn müəllimi, həm də sinif rəhbərinin funksiyaları ilə tanış etmək və onu bu istiqamətlərdə gələcək fəaliyyətə hazırlamaqdır. Fənn müəllimlərinin, o cümlədən biologiya müəllimliyinə yiyələnən tələbələrin metodiki hazırlığını təmin edir.

Ali məktəb tələbələrinin pedaqoji praktikası bir qayda olaraq, müxtəlif tipli ümumtəhsil, texniki peşə və orta ixtisas məktəblərində təşkil olunur. Bu zaman hər bir tədris müəssisəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Tələbələri gələcək müəllimlik, xüsusilə biologiya müəllimliyi fəaliyyətinə elə hazırlamaq lazımdır ki, onlar müasir məktəblinin həyata hazırlığı qarşısında duran problemləri müvəffəqiyyətlə həll etməyi bacarsınlar. Bununla tələbələr biologiya müəlliminə lazım olan metodiki hazırlığa yiyələnsinlər. Ona görə də pedaqoji praktika müddətində tələbələr təhsilin, tərbiyənin psixoloji problemləri ilə tanış edilir. Biologiyanın tədrisi prosesinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı onun çatızmazlıqları da tələblərə aydınlaşdırılır. Tələbələr mövzuya uyğun təlimin metod və formalarının seçilməsinə hazırlar. Bütün bunlar biologiya fakultəsinin tələbələrinin metodiki hazırlığına əsaslı zəmin yaradır.

Məqalənin aktuallığı: Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası təhsil müəssisələrinin, o cümlədən ali məktəblərin qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Strategiya əsasında respublikamızda keyfiyyət nəticələri, əhatəliliyi etibarlı ilə digər ölkələr arasında əhəmiyyətli mövqeyə, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infraqurstruktura malik təhsil sisteminin yaradılmasına yönələn tədbirlərin təşkili nəzərdə tutulub. Bunlardan ən əsas strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan məqsədyönlü təhsil məzmununun yaradılmasıdır. Təhsil pillələrinin hər birində kurrikulumların işlənməsi və tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılır. Bu strateji istiqamət ali məktəb tələbələrinə ixtisası üzrə metodik bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsini aktuallaşdırır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Biologiya fakultəsində biologiya müəllimliyi ixtisasına yiyələnən tələbələrə metodik bilik və bacarıqların aşılmasının forma, metod və yolları araşdırılır, nəticələr ümumiləşdirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Ali məktəbin biologiya müəllimləri tələbələrə metodik bilik və bacarıqların aşılmasının əsas formaları olan laboratoriya məşğələsi, istehsalat və pedaqoji praktikanın təşkili imkanları və səmərəli yollarından istifadə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva H. və b. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
2. İlyasov M.M. və b. Təcrübəçi tələbələr üçün yaddaş kitabçası (metodik göstəriş). Bakı, API, 1998
3. Paşayev T. Ali təhsilin bakalavr pilləsində pedaqoji təcrübənin təşkilinin səmərəli yolları. Bakı, 2004
4. Bəşirov B. Ali məktəb didaktikası. Bakı, 1992.
5. Z.Veysova, Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2007

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN AŞILANMASI

Açar sözlər: *vətənpərvərlik, təhsil, biologiya, vətən, milli*

Ключевые слова: *патриотизм, образование, биология, родина, национал*

Key words: *patriotism, education, biology, homeland, national*

Vətənpərvərlik və milli mənəvi şüurun təbliği və aşılması məsələsi xüsusilə pedaqogikada diqqət edilməlidir. Vətənpərvərlik pedaqoji prosesdə tədris olunan mövzunun məqsədində mütləq yer almalıdır. İctimai səciyyə daşıyan vətənpərvərlik tərbiyəsi şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmasında, öz vətənini, ləyaqətini qorumaqda mənəvi təsir gücünə malikdir. Vətənpərvərlik vətənin tarixini öyrənməkdə, sərhədlərini qorumaqda, lazım gələrsə, dövlətin müəyyənləşdiriyi qaydalara şüurlu əməl etməkdə ifadə olunur.

Vətənpərvərlik mahiyyəti vətənə məhəbbət və öz şəxsi maraqlarını vətən yolunda qurban verməyə əsaslanan emosional bağlılıqdır. Bu bağlılıq həm də özünün mənsub olduğu millətin etnik, mədəni, siyasi və tarixi xüsusiyyətlərinə arxalanan milli hissiyyat və ya milli qürur kimi də hallanır.

Vətənpərvərliyin formalaşması dövlət üçün və bütövlükdə təhsil sistemi üçün prioritetdir. Bu baxımdan milli-vətənpərvərlik tərbiyəsi təhsil prosesinin vacib bir hissəsidir.

Hər bir insan fərd kimi doğulub, şəxsiyyət kimi formalaşır. Bu formalaşma məhz məktəbdə başlayır. Daha dəqiq ifadə etsək, insanın ilk cəmiyyəti ailəsindən sonra məktəbdir. Bu baxımdan Biologiya dərslərində təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə vətənpərvərlik hissələrinin aşılması daim olmalı, bu mövzunun təşkili, təbliği metodikanın başlıca vəzifələrindən biri olmalıdır. Vətən alınmır, verilmir, dəyişmir, satılmır, köhnəlmir, qocalmır, o, əbədi və əzəlidir. Vətəni qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur, onu sevmək isə anamızı sevməyə bərabər hissidir. Vətən sevgisi, Vətənə məhəbbət insanın daxilindən, qanından gəlsə də, vətənpərvərlik hissi körpə yaşlarda aşılmalı, vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə başlayıb, məktəbdə davam etməli, cəmiyyətdə formalaşmalıdır.

Biologiya müəlliminin vəzifəsi təkcə bilik vermək, biologiya elminin sirlərini açıqlamaq deyil, həm də Vətənə layiqli şəxsiyyət yetişdirməkdir. Biologiya dərslərində şagirdlərə vətənpərvərlik hissəsinin aşılması müxtəlif üsullarla, vasitələrlə öyrədilir. 10-11-ci sinif şagirdlərinə onların milli mənlik və vətənpərvərlik hissələrini tərbiyə edən, bu ruhda böyüməsində mühüm rol oynayan mövzulara toxunulmalıdır. Biologiya fənnində bir sıra mövzuların məzmunu etibarlı ilə şagirdlərdə vətənpərvərlik, əqidəlilik, dözümlülük, cəsurluq, intizam və şəxsi məsuliyyət hissi kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini, mülki müdafiə və ilkin tibbi yardım bacarıqlarının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şagirdlərin dövrün çağırışlarına uyğun keyfiyyətli təhsillə əhatə olunması, onların cəmiyyətdə tələbyönlü şəxsiyyət, vətənpərvər ruhlu yetkin vətəndaş kimi tərbiyəsi daim diqqət mərkəzinə çəkilən mühüm vəzifə hesab olunur. Qlobal dünyanın məktəbin qarşısında qoyduğu vəzifələr də gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsini aktuallaşdırıb.

Biologiya müəllimi tərəfindən şagirdlərə izah olunur ki, vətən dedikdə, biz yalnız müəyyən sərhədləri olan bir torpaq sahəsi başa düşmürük. Vətən bizim üçün ilk növbədə anadır. Çünki o, bizi bir ana kimi öz qoynunda bəsləyir, boya-başa çətdirir. Biz bu torpağın havasını udur, suyunu içir, çörəyini yeyirik. Azərbaycan bizim hamımızın ümumi vətənidir. Hər birimizin yaşadığı şəhər, kənd, ev bu torpağın üzərində yerləşmişdir. Vətən ulu babalarımızın uyuduğu torpaq, gələcək nəsillərin yaşayış yeridir.

Vətənpərvərlik anlayışı bir istiamətdə deyil şagirdlərə hərtərəfli aşılmalıdır.

X sinif Biologiya dərslində “Havanın çirklənməsi qlobal ekoloji problem kimi” mövzuna yer verilmişdir. Havanın kimyəvi tərkibinin çirklənməsi və zəhərlənməsi ilə mübarizə tədbirləri sisteminə *havanın qorunması* deyilir. Bu tədbirlər ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyətindən tutmuş beynəlxalq tədbirlərə qədər genişdir. Hər insan öz yaşadığı mühiti qoruyarsa bunun aradan qaldırılması üçün əsas yollara başlanılmış olar.

XI sinif Biologiya dərsləri “Qlobal ekoloji problemlər” mövzusunda bunu aydın görmək olar. Yaşadığın vətənin aydın gələcəyinin olmasını istəyirsənsə ekoloji cəhətdən təmiz bir təbiəti qoruyub saxlamalısan. Bu mövzuda ekoloji problemlərdən, Xəzər dənizinin çirklənməsindən, karbon qazı, dəm qazı, metan, azot oksidləri və kükürd oksidlərinin miqdarının artmasından və onların aradan qarşısının alınması yollarından bəhs edilir.

Bilirik ki, ailə dövlətin kiçik amma önəmli bir hissəsidir. XI sinif Biologiya dərsləri “Ailədə sağlam münasibətlər” mövzusunda bu məsələyə toxunulmuşdur. Bu mövzu da insanlar arasında olan münasibətlərə, ailənin hansı təməl üzərində qurulmasına, övladların necə tərbiyə olunmasına millətin və dövlətin gələcəyini şərtləndirən əsas amil olduğuna xüsusi yer verilmişdir. Sağlam ailə sağlam dövlət gələcəyi deməkdir.

XI sinif Biologiya dərslərində digər mövzu “Sağlam həyat təzi - sağlam ailə”-dir. Ailə millətin, cəmiyyətin ilkin özəyi və təməlidir. Ailə başçısının rəhbərliyi ilə ailədə elə bir sağlam psixoloji şərait yaratmaq lazımdır ki, uşaqlar ailə üzvlərinin nümunəsi əsasında tərbiyə alsınlar, vətənə yararlı övlad olsunlar. Gələcəkdə sağlam ailələr qurmaqla bu zənciri davam etdirsinlər.

Biologiya müəllimi dərslərində ədəbiyyat, tarix dərslərinə inteqrasiya edərək bir çox məqama toxuna bilər.

Möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı həm də qəhrəmanlıq salnaməsidir. Bu dastan Vətən övladlarını təəssübkeşliyə, doğma torpaqlarımız uğrunda çarpışmağa, lazım gələrsə bu yolda canından keçməyə hazır olmağa çağırır.

Vətənə məhəbbət hissi olmayan adamda əxlaqi kamillikdən danışmaq olmaz. Bunun nə qədər yüksək hiss olduğunu görkəmli şairimiz S.Vurğun belə ifadə etmişdir. “Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir”. Vətən torpağı, xalqın mənəvi həyatı tükənməz bir xəzinədir.

Biologiya müəllimlərinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də gənc nəsələ güclü vətənpərvərlik hissi aşılmasıdır. İctimai səciyyə daşıyan vətənpərvərlik tərbiyəsi şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmasında, öz vətəninə, ləyaqətini qorumaqda güclü mənəvi təsir gücünə malikdir.

Biologiya dərslərində tarix dərslərinə inteqrasiya edərək şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissinin yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində Azərbaycan torpaqlarının düşməndən müdafiə olunmasında qəhrəmanlıqlar, şücaətlər göstərən milli qəhrəmanlarımızın, şəhidlərimizin ibrətamiz həyat yollarından götürülən nümunələr, misallar böyük təsir gücünə malikdir. Ona görə də dərslərimizdə tez-tez hər iki Qarabağ savaşının qəhrəmanlarına müraciət edilməli, onların döyüş yolu, qəhrəmanlıq nümunələri haqqında şagirdlərə danışılmalıdır.

Tədqiqatın məqsədi: Biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasını narahatdırılmasına və keyfiyyətli təlim nəticəsinə nail olmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasını ön plana çıxarmaq və tətbiq etmək.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasının təhlilini mənimsəmək, səmərəli və keyfiyyətli reallaşdırmaq.

Ədəbiyyat

1. X-XI sinif Biologiya dərsləri
2. Talib Paşayev “Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi”
3. Fuad Əliyev “Müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi” Bakı-2012

4. Ruhyyə Məmmədli, Sevil Əhmədova. “Vətənpərvərlik tərbiyəsi ümumilli xilas yolumuzdur” Bakı -2016

5. Kamil Adışirinov “Gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi” Bakı - 2019

XÜLASƏ

Bu gün Azərbaycan müstəqildir. Azərbaycan dövləti dünyanın sayılıb-seçilən dövlətlərindən biridir. Bu dövlətin vətənpərvər övladları istər vətəndə, istərsə də vətəndən kənar da boya-başa çatdıqları torpağın, mənsub olduqları xalqın şərəfini ləyaqətlə qoruyurlar. Hər bir vətənpərvər insan Azərbaycan adını uca tutur, bu torpağa hörmət gətirən xeyirxah əməllərlə məşğul olmağa çalışır.

Dərslərdə şagirdlərə şəhidlik vətənpərvərliyin ən uca zirvəsi olduğu çatdırılır. Son ana qədər erməni cəlladlarının işgəncələrinə tab gətirərək düşməyə boyun əyməyən yüzlərlə şəhidimiz vardır. Biz onların vətənpərvərliyi ilə fəxr edirik.

Gələcəyimiz olan şagirdlərimizi, gənclərimizi o ruhda tərbiyə etməyə çalışmalıyıq ki, II Qarabağ müharibəsinin iştirakçıları kimi vətənpərvər oğullar və qızlar yetişsin.

РЕЗЮМЕ

Сегодня Азербайджан независим. Азербайджанское государство - одно из самых выдающихся в мире. Сыны-патриоты этого государства достойно защищают честь страны и людей, которым они принадлежат, как дома, так и за рубежом. Каждый патриот прославляет имя Азербайджана и старается творить добрые дела с уважением к этой земле.

На уроках ученикам рассказывают, что мученичество - это высшая вершина патриотизма. До последнего момента у нас есть сотни мучеников, которые выдержали пытки армянских палачей и не покорились врагу. Мы гордимся их патриотизмом.

Мы должны стараться воспитывать наших будущих студентов и молодежь в духе того, что патриотичные мальчики и девочки вырастут как участники Второй карабахской войны.

SUMMARY

Today, Azerbaijan is independent. The Azerbaijani state is one of the most distinguished in the world. The patriotic children of this state protect the honor of the land where they grew up and the people they belong to, both at home and abroad. Every patriotic person glorifies the name of Azerbaijan and tries to do good deeds that respect this land.

In the lessons, students are told that martyrdom is the highest peak of patriotism. Until the last moment, we have hundreds of martyrs who endured the tortures of Armenian executioners and did not submit to the enemy. We are proud of their patriotism.

We must try to educate our future students and youth in the spirit that patriotic boys and girls will grow up as participants in the Second Karabakh War.

Rüstəmovə Nazəndəxanım Fikrət qızı

ADPU, Biologiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, I kurs magistrantı

Elmi rəhbər: b. ü. f. d., baş müəl. İ.M.Kazimov

ÜMUMİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN YARADILMASI İMKANLARI

Respublikamızda hazırda ümumi təhsil məktəblərində tətbiq olunan fənn kurikulumunun başlıca məqsədlərindən biri də dünyanı və özünü dərk edə bilən aydın təfəkkürə, geniş dünyagörüşə malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Fənn kurikulumunda nəzərdə tutulan təlim nəticələrini reallaşdırmaq üçün “Biologiyanın tədrisi metodikası” dərs vəsaitində digər sahələrlə yanaşı fəndaxili inteqrasiyanın işıqlandırılmasına da diqqət yetirilməlidir (1).

Tədris fənlərinin inteqrasiyası dəyişkənliyin artmasına fərdiyönümlü olmasına, şagirdlərdə ümumi biliklərinin bütövlüyünün formalaşmasına və yuxarı siniflərdə birbaşa olaraq və ya təhsilin differensiasiyası yolu ilə tədrisin təmayülləşməsinə kömək edir (2).

Məlumdur ki, yeni təhsil proqramında (fənn kurikulumunda) canlıların hüceyrədən biosferədək təşkili səviyyələri, canlılar aləminin kimyəvi və bioloji təkamülü, irsi dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, ekoloji problemlər, onun dərkedilməsi və həlli yolları sadədən mürəkkəbə doğru istər mərhələlər, istərsə də siniflər üzrə şaquli və üfüqi inteqrasiya nəzərə alınmaqla təqdim edilir. Biologiya fənninin tədrisində inteqrasiya üç istiqamətdə həyata keçirilir: Fəndaxili (üfüqi, şaquli) inteqrasiya, Fənlərarası inteqrasiya və Fənlərüstü. Bunların hər birinin təlim-tədris prosesinin optimallaşdırılmasında yəni, təlim nəticələrinin mənimsədilməsində bilik və bacarıqların formalaşdırılmasında xüsusi rolu vardır. Lakin, fəndaxili əlaqə bioloji biliklərin sistemli mənimsədilməsində, uzun müddət yadda saxlanılmasında, qazanılan biliklərin təbii sahələrinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır (3).

Fəndaxili inteqrasiya iki istiqamətdə aparılır: üfüqi və şaquli. Ənənəvi təhsil sisteminə fərqli olaraq biologiya fənni kurikulumunda canlılar aləmi barədə bilik və bacarıqlar biologiyanın sahələrinin (botanika, zoologiya, insanın anatomiya, fiziologiya və gigiyenası, ekoloji və s.) ayrı-ayrılıqda təqdim edilməsi ilə deyil, canlıların quruluşunun, onlarda baş verən fiziki, kimyəvi, bioloji proseslərin, canlıların bir-biri ilə, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin vəhdəti kimi təqdim edilmişdir. Bununla da canlılar aləminin və bütövlükdə dünyanın vahid bir sistem kimi qavranılmasına nail olmaq üçün dərslərdə verilən təlim materialının siniflər üzrə sadədən mürəkkəbə doğru sistemli şəkildə qarşılıqlı əlaqələri təmin etməklə tədrisin təşkili başlıca şərt kimi irəli sürülür. Bu bilik və bacarıqlar hər bir təhsil səviyyəsində şagirdin yaşına və əvvəllər əldə etdiyi bilik və bacarıqlara uyğun olaraq təqdim edilməlidir. Hər sinifdə əvvəlki mərhələdə verilən biliklərin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsinin nəticəsi olaraq "spiralvari" prinsipə əməl edilir(3).

Biologiya fənninin tədrisində geniş şəkildə istifadə olunan fəndaxili inteqrasiya prosesində dəyərlərin dərk olunması xüsusidən ümumiyyə və yaxud ümumidən xüsusiyyə doğru ola bilər. Fəndaxili inteqrasiya prinsipinə əsaslanmaq müəllimə öz dərslərini və təlim prosesini daha geniş həcmli biliklər əsasında qurmaq imkanı verir. Fəndaxili inteqrasiya vasitəsilə canlılar aləminin ortaq xüsusiyyətləri məsələn, hüceyrə, maddələr mübadiləsi, enerji mübadiləsi, qidalanma, ifrazat, çoxalma, böyümə və s. əlaqələndirilərək vahid bir sistem halında tədris edilir. Biologiyanın tədrisində fəndaxili əlaqənin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün hüceyrə bəhsinin tədrisində mövzuların inteqrasiyası təlim materialının mənimsənilməsinə təmin etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim bu əlaqə imkanlarının həyata keçirilməsinə nail olduqda şagirdlər canlı orqanizmlərin (bakteriya, bitki, heyvan, göbələk) vahid quruluşu olan hüceyrənin quruluşu və funksiyalarını, kimyəvi tərkibini, hüceyrənin çoxalma və inkişafını, hüceyrənin inkişafına mühitin təsirini, o cümlədən, canlı orqanizmlərin kimyəvi elementlərdən qurulduğunu, ətraf aləm və orqanizm arasında baş verən maddələr mübadiləsini, orqanizmin tərkibində gedən bütün prosesləri asan və şüurlu şəkildə mənimsəyirlər (4).

Qeyd etdiyimiz kimi fəndaxili inteqrasiya iki istiqamətdə aparılır. Bunlardan üfüqi inteqrasiya - fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə, müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Şaquli inteqrasiya isə, sinifdaxili həm də sinifdən-sinfə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir.

Yeni fənni kurikulumuna əsasən ümumi orta təhsil səviyyəsinin VI sinfində şagirdlər canlılara xas əlamətlər, canlıların quruluşu, orqanizmlərin təşkili səviyyələri, bioloji proseslərin xüsusiyyətləri, bitki və heyvanların insan sağlamlığında rolu, onlara qulluq barədə sadə bilik və bacarıqlara yiyələnirlər. VII sinifdə artıq konkret olaraq canlıların müxtəlifliyi, təsnifatı, müxtəlif orqanizmlərdə gedən həyati proseslər, müxtəlif canlıların insan orqanizmində törətdiyi xəstəliklər, dərman bitkilərindən təyinatına görə istifadə, respublikanın flora və

faunasının qorunma yolları ilə bağlı bilik və bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur. VIII sinifdə isə insan orqanizminin bir vahid kimi qavranılması məqsədi ilə insan orqanizminin hüceyrəvi quruluşunun, orqanizm üçün zərərli olan vərdişlərin, zədələnmələr və xəstəliklər zamanı ilkin yardım göstərilməsinin əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, formalaşdırılacaq bacarıqlar insan orqanizmi barədə verilən digər məlumatlardan önə keçirilmişdir. IX sinfin sonunda ümumi orta təhsil səviyyəsi başa çatır. Bunu nəzərə alaraq IX sinifdə bioloji bilik və bacarıqlar fənnin əhatə etdiyi bioloji qanunauyğunluqların tədrisi ilə yekunlaşdırılır. Canlıları öyrənən digər elm sahələri - sitologiya, histologiya, biokimya elmləri, canlıların kimyəvi tərkibi, irsi xəstəliklər, reproduktiv sağlamlıq, insanın ali sinir fəaliyyətinin mexanizmləri, regional ekoloji problemlər bu sinifdə bir qədər sadə, lakin əlaqələndirilmiş formada verilir. Nəticədə ümumi orta təhsil səviyyəsində (VI–IX siniflərdə) canlıların quruluşu, təsnifatı, həyati prosesləri, insan və onun sağlamlığı, biologiyanın ümumi qanunauyğunluqları əlaqələndirilərək bir sistem halında tədris edilir.

X sinifdə bakteriyalardan başlayaraq insana qədər canlıların bütün təsnifat səviyyələri əhatə olunmaqla daxili və xarici quruluşu, qidalanması, tənəffüsü, orqanizmlərdə suyun və digər maddələrin daşınma xüsusiyyətləri və s. proseslər müqayisəli təqdim edilir. Bununla da canlıların bir sistem təşkil etdiyi, sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı və dəyişiklikləri, orqanizmin quruluşu və həyati xüsusiyyətlərində mükəmməlləşmə haqqında şagirdlərdə tam təsəvvür yaranmış olur. X sinifdə canlıların çoxalması və inkişafı, hüceyrənin elektron mikroskopu səviyyəsində quruluşu, onun kimyəvi tərkibi, canlıların təkamülü və təkamülün dəlilləri, qlobal ekoloji problemlər, ekoloji tarazlığın qorunması, yoluxucu xəstəliklər məlumat verilir. XI sinifdə seleksiya onun qanunları, biotexnologiya, bionika, regional ekoloji problemlər, sağlam ailənin qurulmasında sağlam həyat tərzinin rolu ilə bağlı bilik və bacarıqlar əhatə olunur, bioloji qanunauyğunluqlar daha elmi və məntiqi əsasda şagirdlərə çatdırılmaqla biologiya fənninin tədrisi yekunlaşdırılır. XI sinfin sonunda canlılar aləmi haqqında geniş məlumatla malik olan şagird gələcəkdə biologiya elminin hər hansı sahəsi üzrə elmin dərinliklərinin öyrənilməsinə hazırlanır (3).

Ümumiləşdirici tapşırıqların tətbiqi və əhəmiyyəti. Fənlərin tədrisinin, o cümlədən biologiyanın tədrisində fəndaxili inteqrasiyanın səmərəli, ardıcıl, sistemli təşkilində dərsləkdə hər fəslin sonunda verilən ümumiləşdirici tapşırıqlar, mövzuların sonunda təqdim edilən “öyrəndiklərinizi tətbiq edin”, “nə öyrəndiniz”, “açar sözlər”, “öyrəndiklərinizi yoxlayın” kimi fəaliyyət növləri geniş imkanlar açır. Hər bir mövzunun, fəslin sonunda xüsusilə şagirdin öyrənməsi, tətbiq etməsi daha vacib olan problemlərə dair inteqrativ tapşırıqlara geniş yer verilməlidir. Çünki, həmin tapşırıqlar şagirdlərin ayrı-ayrı məzmun xətləri əsasında öyrənilmiş bilik və bacarıqların yoxlanılmasına kiçik summativ qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bütövlükdə inteqrativ tapşırıqlar vasitəsilə müəllim hər bir bəhsin, bölmənin, yarımillik və illik materialların şagirdlər tərəfindən necə mənimsənildiyini biliyini aşkara çıxarmağa, müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Dərsləklərin təhlilindən aydın olur ki, tapşırıqlar məqsədəuyğun tərtib edilməmişdir. Belə ki, fəndaxili inteqrasiya bu tapşırıqlarda nəzərə alınmayıb, hər bir tapşırıq yalnız bir mövzuya həsr edilmişdir. İki və daha artıq mövzuların materiallarını əlaqələndirən tapşırıqlar demək olar ki, yoxdur. 8-ci sinfin biologiya dərslində isə ümumiyyətlə, ümumiləşdirici tapşırıqlar verilməmiş, bu iş müəllimin öhdəsinə buraxılmışdır. Mövzuların sonunda yalnız 3 tapşırıq verilmişdir (5).

Ümumiləşdirici dərslər misalında fəndaxili inteqrasiyanın (şaquli və üfüqi) tətbiqinə aid nümunə. VIII sinif “Canlılarda sinir sistemi” mövzusunə nəzər yetirək. Motivasiya mərhələsində müəllim şagirdlərə uşaqların və heyvanların olduğu bir şəkli göstərir. Oynayan uşaqların səsi canlılara müxtəlif cür təsir etdiyini deyir və şagirdlərdən soruşur: Sizcə, bu hansı orqanlar sisteminin fərqli xüsusiyyətlərini göstərir. Sualın cavabını aydınlaşdırdıqdan sonra, balıq, suda-quruda yaşayan, sürünən, quş, meymun və insana məxsus baş-beyin şəkillə-

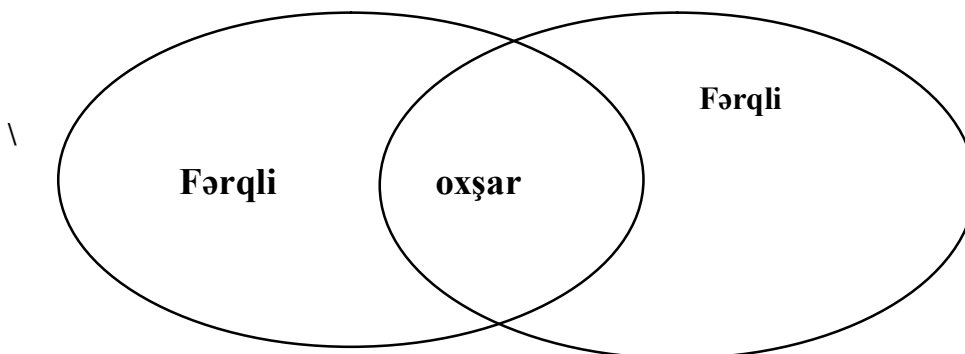
rinə əsasən müxtəlif canlılarda baş beyin ən çox inkişaf edən hissəsini müəyyən etmələrini deyir. Bu zaman müəllim balıqdan tutmuş insana qədər baş beyin şöbələri haqqında sadədən mürəkkəbə doğru sistemli şəkildə şagirdlər tərəfindən təkrarlanmasını təmin edir. Şagirdlərdə ibtidailərdən başlamış insana qədər baş-beynin inkişafında təkamül nöqtəyi-nəzərdən yaranmış oxşar və fərqli cəhətlər müzakirə edilir. Yekunda isə insanda baş-beyinin yeni və daha çox inkişaf etmiş şöbələri və onların funksiyaları göstərilir.

Bir hüceyrəli heyvanlarda qıcıqlanma qabiliyyətinin olduğu bizə məlumdur. İbtidai canlılarda qıcıq qəbuledici vəzifəsini həmin canlıların vücudunu təşkil edən protoplazma həyata keçirir. Örnək olaraq birhüceyrəlilərdən – amöb hər bir qıcığa (kimyəvi, mexaniki, istilik, elektrik, işıq və s.) qarşı hərəkət edərək, ya qıcıq qaynağına yaxınlaşır, ya da ondan uzaqlaşır. İbtidai çoxhüceyrəli heyvanlardan bağırsaqlıqlularda sinir hüceyrələri sadə quruluşa malikdir. Onlar ulduzşəkillidir, bir-biri ilə öz çıxıntıları vasitəsilə birləşir və torşəkilli (diffuz) sinir sistemini əmələ gətirir. Yastı və sap qurdlarda sütunvari sinir sistemi mövcuddur. Heyvanlar inkişaf edib mürəkkəbləşdikcə onların sinir sistemi də mürəkkəbləşir. Həlqəvi qurdlarda, molyuskalarda, buğumayaqlılarda sinir sistemində sinirdüyünləri yaranmışdır. Onlar birləşərək zəncirə oxşayır. Bu düyünlərdən bütün üzvlərə sinirlər gedir. Xordalı heyvanlarda borulu sinir sistemi vardır. Onlarda bədən quruluşumürəkkəbləşdikcə mərkəzi sinir sisteminin quruluşu və funksiyası da mürəkkəbləşmişdir. Sinir sistemi insanda özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Mövzunun bu cür ibtidai orqanizmdən ali orqanizmədək əlaqələndirərək tədris edilməsi şaquli fəndaxili inteqrasiyanın tətbiqini göstərir. Sinir sisteminin təkamülündə həlledici rol oynayan amillərdən biri də mühitdir. Mühit və onun fiziki, kimyəvi, bioloji və başqa şərtləri dəyişdikcə, orqanizm də daima dəyişikliklərə uyğunlaşır. Həmin uyğunlaşmanın nəticəsidir ki, orqanizmlə mühit qırılmaz bir vəhdət təşkil edir. Tam bir vəhdət təşkil edən orqanizmdə ayrı-ayrı orqanlar sistemlərinin bir-biri ilə əlaqəli işləməsində sinir sistemi mühüm rol oynayır. Orqanizm sinir sisteminin fəaliyyətinə nəticəsində xarici mühitlə əlaqəyə yararlıdır. Ətraf mühitlə canlı orqanizmin qarşılıqlı vəhdət təşkil etməsi və şagirdlərə bu cür tədim edilməsi üfqi fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması ilə həyata keçirilir. Ümumiyyətlə ümumiləşdirici dərslərdə fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması üçün imkanlar daha genişdir. Əgər məzmun xətti üzrə təlim materialının mənimsədilməsində fənn daxili inteqrasiyanın hər iki növünün tətbiqinə diqqət yetirilərsə bu şagirdlərdə təlim materialına dair sistemli şəkildə tam təsəffürlərin formalaşmasına şərait yadardır, həmçinin uzun müddətli yadda qalmasına köməklik göstərir. İnteqrasiya nəticəsində əldə edilən bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün inteqrativ xarakterli qiymətləndirilmə tapşırıqlarının tərtib edilməsinə diqqət yetirdikdə isə yüksək nəticələrin qazanılmasına zəmin yadardır. Bu məqsədlə mövzunu dərk edilən və yadda qalan olması üçün mövzunun sonunda ümumiləşdirici tapşırıqlardan istifadə məqsədə uyğundur. Bu zaman venn diaqramından istifadə oluna bilər.

Nümunə:

Tapşırıq 1. Balıq və suda-quruda yaşayanların sinir sistemində məxsus oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini venn diaqramında qeyd edin.

Balıq Suda-quruda yaşayanlar

Tapşırıq 2. Uyğunluğu müəyyən edin.

1. Ön beyin yaxşı inkişaf etməyib Soxulcan
2. Böyük beyin yarımkürələrinin qabığı qırıqlıdır. Balıq
3. Düyünlü sinir sisteminə malikdir. İnsan
4. Hüceyrələri tor şəklində birləşir. Hidra

Yuxarıda göstərilən misallarda şaquli fəndaxili inteqrasiya həyata keçirilmişdir. Mövzuların bu cür müqayisəli tədrisi şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, yaradıcılığını artırır həmçinin mövzunu yadda qalan edir.

Tapşırıq 3. Ağır fiziki iş görərkən və havanın temperaturu aşağı düşərkən orqanizmdə baş verən dəyişiklikləri dəftərinizə qeyd edin. Bu dəyişikliklərin sinir sistemi ilə əlaqəsini aydınlaşdırın.

Bu tapşırıq isə üfüqi fəndaxili inteqrasiyanı əks etdirir. Belə ki burada məzmun xətləri arasındakı əlaqənin həyata keçirilməsi ön plana çıxarılmışdır. Yəni, mühit amillərin təsiri ilə orqanizmdə başverən dəyişikliklərin şərhə tələb olunur.

Fəndaxili inteqrasiya tələblərini ödəyən tapşırıqların həlli şagirdləri düşünməyə, məntiqi cavablar axtarmağa, keçilən mövzular arasında əlaqələri, bağlılığı görməyə, dərk etməklə şüurlu olaraq mənimsəməyə kömək edir. İnteqrativ tapşırıqlardan istifadə şagirdlərdə məntiqi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir. Bu məqsədlə məntiqi və yaradıcı təfəkkür istiqamətli tapşırıqlar hazırlanmalıdır. Belə ki, sxem, qrafik, cədvəl çək, əlaqəni müəyyən et, quraşdır və s. kimi açar sözlərdən istifadə etməklə tapşırıqları tərtib etmək olar. Müəllimlər ümumiləşdirici tapşırıqlara daha ciddi yanaşmalı, onları yaradıcılıqla işləməli və şagirdlərə verməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri Üçün Biologiya Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu). Bakı, 2012, 69 s.
2. И.Алтынсарина, Интеграция предметов естественнонаучного цикла в формировании функциональной грамотности школьников в условиях 12-летнего обучения. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. 2013. – 72 с.
3. Nəsiyeva G.N. Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2016
4. Kərimova F.Y., Əhmədova M.C., Varella G., Reyli Ə. İnteqrativ kurikulum mahiyyəti və nümunələr. Bakı: Adiloğlu, 2005.
5. Məcidova. L. Dərslərimdə inteqrasiyanı necə yaradırəm // Kurikulum, 2010, № 3

Bayramova Nərgiz İlqar qızı

ADPU, Biologiya fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı
Elmi rəhbər: dos. H.M.Həqiqət

ALİ MƏKTƏBDƏ “BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN METODİKİ HAZIRLIĞI PROBLEMİ BAXIMINDAN ELMİ-METODİK ƏDƏBİYYATIN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *kurikulum, tələbə, ali məktəb, fəal təlim, bilik, bacarıq, metod, prinsip, metodik hazırlıq*

Ключевые слова: *учебный план, студент, университет, активное обучение, знание, навыки, метод, принцип, методическая подготовка*

Key words: *curriculum, student, university, active learning, knowledge, skills, method, principle, methodical training*

Müasir dövrdə dünyada elmə maraq artmış, onun auditoriyası genişlənmişdir. Cəmiyyətin bu sahədə zəruri informasiya ilə təminatına tələbat artmışdır, bu da elm və texnikanın

dinamik inkişafı ilə bağlıdır. Bu baxımdan elmin təbliği yetərli qədər böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu sahədə işlər yüksək səviyyədə təşkil olunmalıdır, əks təqdirdə bu, elmin ictimai əhəmiyyətinin getdikcə itirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Biologiya fənninin məzmununda insan, onun sağlamlığı, insanın sosial mahiyyəti, insan və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri, insanın psixoloji xüsusiyyətlərinə aid həyati əhəmiyyəti olan ən zəruri bilik və bacarıqlar əhatə olunur.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı yeni təlim metodlarından, təlim texnologiyalarından istifadənin elmi, pedaqoji - psixoloji əsaslarının işlənilməsinə əsas problem kimi qarşıya qoymuşdur.

Biologiya fənninin təhsil proqramında (kurikulumda) şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, fənlə bağlı həyati bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, integrativlik, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf, məzmun və fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili, fənnin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqinin təmin edilməsi məsələləri nəzərdə tutulur.

Biologiyanın tədrisi metodikasının öyrədilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsində elmi-metodik ədəbiyyatlarda məsələnin qoyuluşunun araşdırılması mühüm vəzifələrdəndir. Odur ki, problemlə bağlı elmi-metodik ədəbiyyatlar təhlil edildi.

Əli Hüseynov, Həqiqət Hacıyeva, Elnurə Səfərova, Aytən Qibləliyeva tərəfindən 2015-ci il tarixdənəşr olunan Ümumtəhsil məktəblərində Biologiyanın tədrisində kurikulumun tətbiqi kitabında XXI əsrdə təhsilin xüsusiyyətlərindən, biologiya fənni üzrə təhsil proqramından, biologiya fənni kurikulumunun tədrisdə tətbiqindən bəhs edilir. Göstərilir ki, kurikulumda şagird artıq dinləyici deyil, fəal icraçısıdır. O, bilikləri sərbəst şəkildə qəbul edən, azad bir şəkildə öz fikirlərini bildirən, məsələyə fəal müdaxiləsini əks etdirən, müəllimlə sərbəst şəkildə fikirlərini bölüşən, arzu və istəklərini söyləyən bərabərhüquqlu subyektə çevrilmişdir. Yəni müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşması, qarşılıqlı əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə və nəticə etibarlı ilə tədrisin yeni məzmun kəsb etməsinə, ən əsası isə yüksək intellektual səviyyəli gənc nəslin yetişdirilməsinə önəmli stimulyer vermişdir. Müəllim tərəfindən şagirdlərə dərs zamanı sərbəstlik və azadlıq verilməsi sinifdə sağlam rəqabətin, bilik yarışının, yaradıcı bir mühitin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Müasir dərstdə gözlənilən nəticənin əldə edilməsinə münbit şərait yaradılır. Kurikulum islahatlarının hədəfləri, məqsəd və məramı vətənimiz, cəmiyyətimiz üçün yüksək təfəkkürlü, intellektual səviyyəli vətənpərvər insanlar yetişdirilməsinə nail olmaqdan ibarətdir ki, bu dövlətimiz tərəfindən Azərbaycan təhsilinin qarşısına qoyulan başlıca vəzifələrdəndir.

Qeyd olunur ki, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsilalanların bilikli, hərtərəfli inkişafa malik şəxsiyyət kimi yetişdirilməsinə təkan vermişdir. Əsərdə XXI əsrin şagird bacarıqları; Öz xalqının mədəniyyəti və ənənələrini bilməklə yanaşı dünya mədəniyyətinin dəyərləri ilə tanış olmalı; Öz vətəndaşlıq hüquq və vəzifələrini həyata keçirməli; Özünü, ətrafındakı insanları dəyərləndirməli; Digər insanlarla səmərəli qarşılıqlı fəaliyyət, harmonik münasibətlər qurmaq və problemləri konstruktiv həll etmək; Problemə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq və onu səmərəli yollarla həll etmək, biliyə yiyələnməyə həvəs göstərmək; Müstəqil olaraq məlumatı axtarıb tapmaq, seçmək, qiymətləndirmək və onunla işləmək; Əldə olunmuş məlumatı dərk etmək, ona tənqidi və yaradıcı yanaşmaq, bilikləri təcrübədə tətbiq etmək; Həm müstəqil, həm də kollektivlə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərmək; Müasir texniki avadanlıq və ünsiyyət vasitələrindən istifadə etmək; Yeni şəraitə uyğunlaşmaq, çevik və təşəbbüskar olmaq; Öz qabiliyyətlərini həyata keçirmək, öz fəaliyyətini təşkil etmək və planlaşdırmaq; Özünü və yoldaşlarının fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirməkdən ibarət olduğu izah edilir.

Onların vəzifəsinə gəldikdə isə cəmiyyət üçün yaradıcı, sərbəst düşünən, problemləri müstəqil həll etməyə qadir, sağlam, gümrah, vətənpərvər gənclərin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Vəzifələrin həyata keçirilməsində müəllimlərin müvafiq pedaqoji qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələri tələb olunur.

Əsərdə izah olunur ki, interaktiv təlim bilik, bacarıq, təcrübə, vərdişlərə yiyələnməyə, cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual tərəkürün, müstəqil çalışma, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir. İnteraktiv təlim prosesində dərstdə yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə-öyrətmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyi və əməkdaşlığı nəzərdə tutulursa, interaktiv metodların tətbiqi prosesində isə öyrənmə və anlaşılmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələr əsas götürülür.

İnteraktiv metodlar müəllimin tək-cə başqalarını öyrətməsinə deyil, onun özünün də öyrənməsinə, daha yaradıcı və enerjili pedaqoq olmasına imkan verir. İnteraktiv təlim üsullarının tətbiqi zamanı istiqamətverici ideyalar kimi qəbul edilərək, praktikada tətbiq edilməli prinsiplər əsərdə aşağıdakı kimi əks olunmuşdur:

1. Şagirdə yönəlmiş təlim prinsipi: şagird təlim prosesinin mərkəzi obyekt kimi çıxış etməlidir; təlim uşağın imkan və qabiliyyətlərinə, onun biliyinə, maraq və tələbatlarına yönəlməlidir;

2. Fəal təlim prinsipi: tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, idrak fəallığını, təbii öyrənmə fəaliyyətini doğursun, şagirdə “ilk kəşf” sevinci keçirməyə imkan versin, onda yeni biliklərə yiyələnmək həvəsini yaratsın;

3. İnkişafetdirici təlim prinsipi: təlim inkişafı qabaqlamalı (L. S. Vıqotskiy), uşağın “qarşıdakı (yaxın) inkişaf zonasına” yönəlməlidir. Yəni təlim uşağın özünün müstəqil fəaliyyəti və ya böyüklərin köməyi sayəsində aşkarlanan bilik və bacarıqları əldə etmək potensial imkanlarına tuşlanmalıdır;

4. “Qabaqlayıcı təlim” prinsipi: təlim cəmiyyətin inkişaf təmayüllərini əks etdirməli və yeni nəsillərə yaxın gələcəkdə təşəkkül tapacaq dünyada fəaliyyətə hazırlamalıdır;

5. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi: İctimai mühitin və şagirdlərin dəyişən tələbləri nəzərə alınmaqla, təlim proqramlarının məzmununun, tədris planlarının qurulmasının, təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin, pedaqoji texnologiyaların seçilməsinin sistematik təzələnməsi baş verməlidir;

6. Əməkdaşlıq prinsipi: “müəllim-şagird-valideyn” qarşılıqlı münasibətləri sistemində onların hər biri təlim prosesi gedişində tərəf-müqabili kimi iştirak etməlidirlər;

7. Dialoji təlim prinsipi: məsələlərin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini müəyyən edə bilməsi və faydalanması məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir.

Kitabda göstərilir ki, fəal təlim üsulları şagirdlərə, xüsusilə də yeniyetmələrə problemlərin həllinin müstəqil axtarışı və təlim prosesində tədqiqat fəaliyyətinin təşkili, yeni biliklərə yiyələnmək, yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafı üçün ən münasib şərait yaradır. Biologiyanın tədrisində Beyin həmləsi, BİBÖ, auksion, Venn diaqramı, ziqzaq və s. üsullardan geniş istifadə olunduqda təlimin keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərilir.

Dərs vəsaitində müasir təlim metod və üsulların mexanizmi aşağıdakı kimi verilir:

Beyin həmləsi -Bu üsul əqli hücum da adlandırılır. Şagirdlərdə yeni mövzuya maraq oyatmaq, habelə onların nəyi yaxşı (və ya pis) bildiklərini aydınlaşdırmaq məqsədilə bu üsuldən istifadə olunur. Hazırlanmış sual lövhədə yazılır, yaxud şifahi şəkildə şagirdlərin diqqətinə çatdırılır. Şagirdlər suallara əsasən fikirlərini bildirirlər. Bütün ideyalar şərhə və müzakirəsiz yazıya alınır. Yalnız bundan sonra söylənilmiş ideyaların müzakirəsi, şərh və təsnifatı başlanır. Aparıcı ideyalar yekunlaşdırılır, şagirdlər söylənmiş fikirləri təhlil edir, qiymətləndirir.

BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır: 1. Problem müəllim tərəfindən elan edilir. 2. Müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: – Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim 3. Şagirdlər problemlə bağlı bildiklərini söyləyir və cavablar birinci sütunda qeyd olunur. 4. Həmin məsələ ilə bağlı bilmək istədikləri isə ikinci sütuna yazılır. 5. Dərsin sonunda bir daha həmin cədvələ diqqət yetirilir və mövzu ilə bağlı öyrən-

dikləri üçüncü sütunda qeyd edilir. Sonda şagirdlər əvvəlki bilikləri ilə sonradan əldə etdikləri fikirləri müqayisə edir və ümumiləşdirir.

Auksion - müəllim öyrənilən məsələni müəyyən edərək şagirdləri auksionun keçirilmə qaydaları haqqında təlimatlandırır. Öyrənilən əşya və ya hadisənin xüsusiyyətləri ardıcıl şəkildə adlandırılır. Hamı növbə ilə əşya və ya hadisə haqqında fikir söyləyir: hər bir fikirdən sonra müəllim sayır. "Bir, iki". Bu zaman başqa iştirakçı tez təklif verə bilər. Sonuncu təklif verən qalib sayılır. Fikirlər bir-birini təkrarlamamalıdır. Bunun üçün hamı bir-birini dinləyir. Məsələn: Biologiya dərslərində müəllim bu təlim üsulundan yastı qurdların xüsusiyyətlərini, həlqəvi qurdların xüsusiyyətlərini, abiotik amillər, hüceyrənin kimyəvi tərkibi, iqlim faktorlarının insan orqanizminə təsirini və s. sadalayarkən istifadə edə bilər.

Venn diaqramından istifadə prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır. 1. Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir. 2. Kəsişən dairələr çəkilir (ortada yazmaq üçün yer saxlanır). 3. I və III dairədə müqayisə olunacaq obyektlər qeyd olunur. 4. Şagirdlər təlimatlandırılır (təlimatda nəyin müqayisə olunacağı və dairələrdə oxşar və fərqli cəhətlərin necə qeyd olunacağı barədə danışılır). 5. Müqayisə olunan obyektlər təsvir edilir (fərqli cəhətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar cəhətlər kəsişmə dairəsində qeyd olunur). 6. Müqayisə nəticəsində fikirlər ümumiləşdirilir.

Ziqzaq üsulu mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır. Şagirdlər dörd nəfərlik qruplara bölünür (əsas qrup). Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmli şagirdlərdən yeni qrup (ekspert qrupu) yaradılır. Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir. Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı və məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır. Müəllim informasiyanın dəqiq verildiyinə əmin olmaq üçün suallar verə bilər.

Dərs vəsaiti tələbələrin fəaliyyətinə kömək edəcək istiqamətdə yazılsa da, orada ali məktəbdə tələbələrin metodiki hazırlığı problemləri tam həll olunmamışdır.

Xoşqədəm İbrahimovanın nəşr etdiyi Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi yolları kitabında elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili, orta ümumtəhsil məktəblərində fəal təlim metodu ilə tədrisin vəziyyəti, proqram və dərslərdə fəal təlim metodlarının tətbiqi imkanları, fəal təlim metodlarının xüsusiyyətləri, bitkilər kursunun tədrisinin fəal təlimlə təşkili yolları, heyvanlar kursunun tədrisində fəal təlim metodlarından bəhs edilir.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili haqqında məlumat vermək istəyirəm.

İnteraktiv təlim metodlarına dair elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyat çox azlıq təşkil edir. Bəzi müəllimlər onun üstünlüyündən danışır, bəziləri isə bunu zəruri hesab edir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqinə dair əsərlər müasir tələblərə cavab vermir. Həmin əsərləri təhlil edərkən onları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1. İnteraktiv təlim metodlarına dair yazılmış əsərlər.

2. Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadənin tətbiqinə dair əsərlər.

Birinci qrupa daxil olan əsərləri təhlil etdikdə bir çox fənlərin tədrisində dərslərin fəal təlim metodları ilə tədrisi imkanları müəyyən edilir. Onların hansı mövzularda tətbiqi ilə bağlı material verilmir.

İkinci qrupa təbiət elmlərinin tədrisi, xüsusilə biologiya fənninin tədrisində fəal təlimin tətbiqinə həsr olunmuş əsərlər daxil edilmişdir, lakin onların sayı azdır, biologiya müəllimliyi ixtisasında oxuyan tələbələrə lazımı metodik kömək etmir.

Biologiyanın tədrisində interaktiv metodların tətbiqinə dair tədqiqat işinin aparılması və fəal təlimin tətbiqinin səmərəli yollarını müəyyənləşdirməklə tələbələrə metodik biliklər çatdırmaq probleminin həlli aktual olaraq qalır.

Biologiyanın tədrisi metodikası sahəsində tələbələrin metodiki hazırlığı probleminin həllinə dair fundamental əsər yazılmamışdır. Alim pedaqoqların məsləhətləri əsasında biolo-

giyanın tədrisi metodikası fənninin tədrisi ilə tələbələrin metodiki hazırlığının səmərəli yollarını araşdırmaq, pedaqoji və eksperiment ilə səmərəliliyini təsdiq etmək əsas problemlərdəndir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində fəal təlim metodu ilə tədrisin vəziyyəti bacarıqlı, metodik cəhətdən hazırlıqlı, məktəblərdə biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarını asanlıqla tətbiq edən müəllimlərə ehtiyac günü-gündən artır. Ali məktəbin metodist müəllimləri problemin həllinə az əhəmiyyət verirlər. Tələbələrdə onları öyrənməyə və tətbiq etməyə səy göstərmir, bu sahədə metodik ədəbiyyatın az olduğunu bildirirlər.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi imkanları şagirdlərdə dərk etmə, düşünmə qabiliyyətlərini, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir. Fəal təlim metodlarının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu təlim şagirdləri daim fəallaşdırır, onlarda sərbəst düşünmə və işləmə bacarığını, müşahidəçilik, müqayisə ilə nəticə çıxarmaq, sinif yoldaşları ilə işləməklə yoldaşlıq, dostluq, qarşılıqlı yardım münasibətlərinin formalaşması nəzərdə tutulur. O, tək savad təlimi kimi deyil, ümumi olaraq, fərdin formalaşmasını təmin edir.

Biologiyanın tədrisinin fəal təlimlə təşkilində şagirdlərə elmin, fənnin predmeti, öyrənilməsinin məqsəd və vəzifələri, bitkilər haqqında biliklərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti və digər məsələlər öyrədilir, şagirdlərdə biologiya elminə maraq oyadır.

Heyvanlara dair mövzuların fəal təlim metodları ilə tədrisi şagirdlərin bitkilər haqqında bilikləri qarşılaşdırılır, əlaqəli və müqayisəli olaraq, öyrədilir. Şagirdlərə bitkinin təbiətin bir sahəsi olduğu kimi heyvanlarında ona yaxın bir sahə olduğu izah edilir.

Bu gün şagirdlərin psixoloji inkişafı, informasiya axınının bolluğu, gənc nəsəl elmin əsaslarına müstəqil yiyələnməsinin öyrədilməsi texnologiyası orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisin fəal təlim metodları ilə keçirilməsini tələb edir. Tədrisdə fəal təlimə keçmək zəruri bir pedaqoji problem kimi qarşıya çıxır. Tələbələrin metodiki hazırlığını təmin edən, tədrisdə fəal təlimin tətbiqinə dair elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatların yazılması, nəşr edilməsi günün vacib problemlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov Ə., Hacıyeva H., Səfərova E., Qibləliyeva A. Ümumtəhsil Məktəblərində Biologiyanın tədrisində kurikulumun tətbiqi Bakı, 2015. s
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, Qanun, 2009
3. Biologiya fənni kurikulumu, Bakı, 2013
4. X.Q.İbrahimova Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi yolları Bakı, 2004, s.
5. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2003.
6. Ələkbərov U.K. və baş. Biologiya. Bakı, Maarif, 1993, 351 s.
7. Hacıyeva H.M., İbrahimova X. Botanikanın tədrisində fəal təlim metodlarından istifadə. Bakı, 2004, №1

Bayramova Nərgiz

XÜLASƏ

Bu gün şagirdlərin psixoloji inkişafı, informasiya axınının bolluğu, gənc nəsəl elmin əsaslarına müstəqil yiyələnməsinin öyrədilməsi texnologiyası orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisin fəal təlim metodları ilə keçirilməsini tələb edir. Tədrisdə fəal təlimə keçmək bu gün zəruri bir pedaqoji problemdir. Problem alim pedaqoqları, metodistləri düşündürməli, onun həlli üçün müəllimlik peşəsinə yiyələnən tələbələrin metodik hazırlığına diqqəti artırmalıdır. Problemin həllinə diqqəti artırmalıdır. Problemin həllinə həsr olunmuş elmi-metodik, pedaqoji ədəbiyyatların nəşr edilib tələblərə çatdırılmasına nail olunmalıdır. Fəal təlimin tətbiqinə dair elmi pedaqoji və metodik ədəbiyyatların yazılması, əlavə ədəbiyyatların hazırlanması daha vacib problemlərdən biridir.

РЕЗЮМЕ

Сегодня психологическое развитие учащихся, обилие информационного потока, технология обучения подрастающего поколения овладению основами естественных наук требует активных методов обучения в общеобразовательных школах. Активное обучение в сфере образования сегодня является необходимой педагогической проблемой. Проблема в том, что ученые, педагоги и методисты должны думать, и для ее решения они должны уделять больше внимания методической подготовке студентов к педагогической профессии. Им следует уделять больше внимания решению проблемы. Научно-методическая, педагогическая литература, посвященная решению проблемы, должна быть издана и предоставлена в соответствии с требованиями. Одна из важнейших проблем - написание научной, педагогической и методической литературы по применению активного обучения, подготовка дополнительной литературы.

Bayramova Nargis

SUMMARY

Today, the psychological development of students, the abundance of information flow, the technology of teaching the younger generation to master the basics of science requires active teaching methods in secondary schools. Active training in education is a necessary pedagogical problem today. The problem is that scientists, pedagogues and methodologists should think, and to solve it, they should pay more attention to the methodological training of students in the teaching profession. They should pay more attention to solving the problem. Scientific-methodical, pedagogical literature devoted to the solution of the problem should be published and delivered to the requirements. One of the most important problems is the writing of scientific, pedagogical and methodological literature on the application of active learning, the preparation of additional literature.

Məmmədova Aytən Elçin qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: p.ü.f.d. , dosent. X.Q.İbrahimova

**BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ÖYRƏDİCİ MÜHİTİN YENİ BİLİKLƏRİN
MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ ROLU**

Açar sözlər: *təhsil, təlim, bilik, öyrədici mühit, dərslərin təşkili*

Ключевые слова: *образование, обучение, знания, среда обучения, организация уроков*

Key words: *education, training, knowledge, learning environment, organization of lessons*

Öyrədici mühitin düzgün təşkilininin əsas rolu təlim prosesinə müsbət münasibət, yeni biliklərin aşkar edilməsi, mənimsənilməsi və tətbiqi üçün münasib şəraitin yaradılması, şagirdin bilik əldə etmək, ünsiyyətdə, qarşılıqlı əlaqədə olmaq və əməkdaşlıq etmək imkanlarını genişləndirmək, şəxsiyyətin inkişafı üçün imkanları artırmaqdan ibarətdir.

Öyrədici mühit elə təşkil olunmalıdır ki, tədrisin real həyatla əlaqəsi başa düşülsün, uşaqlar həm tədris, həm də sosial xarakterli problemlərin müstəqil həllinə cəlb olunsun, müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə edə bilsin, sistematik olaraq müstəqil şəkildə biliklərini artırmağa bilsin.

Təlimin məhsuldarlığının ciddi artımını nə vaxt gözləmək olar? Düzgün təşkil olunmuş öyrədici mühitdə yeni biliyin mənimsənilməsinin yüksək olması, şagirdlər üçün yaddaqalan və maraqlı olmasından asılıdır. İlk növbədə ətraf mühit şagirdə maraqlı oymalı, onu

aktivfəaliyyətə, axtarışa və kəşfə sövq etməlidir. Bu zaman onun təlim fəaliyyəti fiziki və psixoloji cəhətdən yüngülləşir və səmərəli təşkil olunur. Digər tərəfdən, öyrədici mühit çeviklik və interaktivlik keyfiyyətlərinə malik olmalıdır, təlim prosesi bütün şagirdlərin əməkdaşlığına imkan yaratmalıdır. Şagird üçün əlverişli öyrədici mühitin yaradılması o deməkdir ki, mühit ona açıq sual verməyi, problemləri araşdırmağı, tədqiqat aparmağı və müzakirə etməyi dəstəkləyir. Bioloji anlayışlar, dünyagörüşü, təfəkkür, praktik bilik və bacarıqlar əsasən dərstdə inkişaf etdirilir. Çünki mövzu və bəhslərin tədrisi müəyyən ardıcılıq və sistemlə dərş prosesində həyata keçirilir. Dərş tədris prosesinin ən əsas və başlıca formasıdır. Tədris prosesi dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş proqram və dərşlik əsasında keçirilir. Şagirdlərin dərstdə fəal iştirakı vacib sayılır.

Məktəb biologiya kursunun məzmunu, təbiəti, onun qanunlarını, canlılar aləmini: bitki, heyvan, insan orqanizmini, canlıların xüsusiyyətlərini sistemli öyrənməkdən ibarətdir. Biologiya dərşləri mövcud təlim metodları (şifahi şərh, əyani və praktik metodlar) əsasında keçilir. Müəllim bitki və heyvanları nümayiş etdirir, müxtəlif orqanizmlərin xarici və daxili quruluşunu praktik olaraq öyrədir. Lakin elə uzun sürən proseslər və hadisələr var ki, onu sinifdə öyrətmək mümkün deyildir. Xüsusən təbiətdə baş verən və uzun müddət müşahidə tələb edən hadisələri öyrənmək üçün tədrisin başqa daha əlverişli formasından istifadə olunur. Əgər şagird dərstdə müəyyən anlayışları öyrənsə, evdə sadə təcrübə qoyar və müşahidə apara bilər. Deməli, şagird məktəbdə apardığı təcrübəni evdə tamamlayır və nəticəni təsdiq edir. Məsələn, əgər toxumun tərkibini sinifdə öyrənsə, evdə müxtəlif ərzaq məhsullarında nişastanın olmasını sübut edir. Çiçəyi keçdikdə evdə müxtəlif bitkilərin ləçək və kasa yarpağı onun erkəkciqlərini və dişiciyini sayır. Çiçəyi dəftərə yapışdırır. Eyni zamanda sxem tərtib edir və yaxud cədvəli doldurur. Dərşə qədər şagirdin qabaqcadan evdə gördüyü iş daha maraqlıdır. Məsələn, şagird toxumun cücərmə şəraitini keçməmişdən əvvəl evdə toxum cücərdib sinifə gətirərsə və dərstdə onun nəticələrini müqayisə edərsə bu dərş daha yaxşı nəticə verir. Ona görə müəllim dərşi keçməmişdən əvvəl evə yaradıcı tapşırıq verə bilər.

Tədris prosesində müxtəlif mövzular və kurslar arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmadan tədrisdə müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz. Ona görə mövzular arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılmalıdır. Məsələn, bitkilər kursunda "Toxum" bəhsində birləpəli və ikiləpəli toxumlu bitkilərin təyini, toxumun quruluşu, toxumun tərkibinin təyini və s. "Kök" bəhsində "kök sisteminin təyini", əmici tellərin quruluşu və s. mövzularla əlaqələndirilməlidir. Bu əlaqə formaları ekskursiyalarda, ev tapşırıqlarında, canlı guşədə, tədris – təcrübə sahəsində və yay tapşırıqlarında görülən işlərlə də əlaqələndirilməlidir. "İnsan və onun sağlamlığı" kursunda "Damarlarımızda qan və onun hərəkəti" mövzusunun tədrisi zamanı müəllim müxtəlif üsul və vasitələrdən: müsahibə, nağıl, təcrübə nümayişi, praktik işlərdən istifadə edə bilər. Eyni zamanda müəllim dərş-dənkənar vaxtda şagirdlərə belə bir tapşırıq verə bilər: plastilindən qan hüceyrələrinin formasını hazırlayın, arteriya və vena qan damarları yaralan-dıqda ilk yardım etməyi öyrənin, nəbzi biləkdə və yuxu arteriyasında sayın və s.

Tədrisdə əsas aparıcı və mərkəzi yeri dərş tutur. Bu səbəblə öyrədici mühit düzgün təşkil olunduğu zaman dərşin tədrisi zamanı yeni biliklər daha asan dərk olunur. Bunlardan əlavə Biologiya tədrisində ictimai-faydalı iş formasına da xüsusi əhəmiyyət verilir. İctimai-faydalı iş şagirdlərin dərkətmə qabiliyyətinin inkişafında, əməyə məhəbbət tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Biologiyada bəzi mövzuların daha yaxşı mənimsənilməsində ictimai-faydalı iş mühüm rol oynayır. Məsələn, şagirdlərə toxumun basdırılma dərinliyinin cücərməyə təsirini öyrətmək üçün onlar bilavasitə faydalı işi özləri icra etməlidirlər. İctimai-faydalı işin özü də təlim metodu deyildir.

Təlim metodları da öz növbəsində dövrün tələblərindən asılı olaraq, daim yeniləşir və müasirləşir. Öyrədici mühitin yeni biliklərin mənimsənilməsində rolu böyükdür. Düzgün təşkil edilmiş öyrədici mühiddə müasir biologiya elminin nailiyyətlərini, onun məzmunun

şagirdlərə dərinədən öyrətmək, canlı təbiətdə gedən hadisə, proses və qanunauyğunluqların mahiyyətini şagirdlərə daha yaxşı başa salmaq olur.

Biologiya elminin tərbiyəedici və inkişafetdirici rolunu şagirdlərə düzgün aşılamaq və onlarda dünyagörüşü formalaşdırmaq, eyni zamanda insan-təbiət-cəmiyyət ruhunda tərbiyə etmək, biologiya dərslərində elmi idrak metodlarından; eksperiment, müşahidə, fərziyyə irəli sürmə, fikiri eksperiment və modelləşdirmədən geniş istifadə etməklə bioloji təhsilin praktik istiqamətini inkişaf etdirmək və yüksəltmək mümkün olur.

Müasir dövrümüzdə orta məktəblərdə şagirdlərin bilik və bacarığının üzə çıxarılmasında, onlarda texniki imkanlardan istifadə etmək vərdişlərinin formalaşdırılmasında İKT-nin tətbiqi ilə interaktiv metodlardan istifadə olunur və bu cür öyrədici mühit yeni biliklərin mənimsənilməsində öz müsbət təsirini göstərir. Bu zaman müəllim qruplara bölünmüş şagirdlərə müstəqil iş tapşırır və onun yerinə yetirilməsində birgə fəaliyyətə üstünlük verir. İnteraktiv metodlar vasitəsilə müəllim şagirdlərin əqli, fiziki və əmək bacarıqlarının formalaşmasına, müstəqilliyinin inkişaf etməsinə nail olur. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin yaradıcı fəallığına diqqət verilməlidir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı baxımından "şagird-şagird" əlaqəsi, "müəllim-şagird" əlaqəsindən az əhəmiyyətli deyildir. Bu baxımdan ayrı-ayrı qruplara test tapşırıqları, paylama materialları, İKT-nin köməyi ilə müstəqil təqdimat işləri və s. verilir, onların qabiliyyət və bacarıqlarını göstərməyə imkan yaradılır.

Müəllim tərəfindən qoyulan motivasiyanın – problemin həllində şagirdlərin meyil və maraqlarını da nəzərə almaq lazımdır. Müasir texnoloji tədris vasitələrindən (elektron dərsliklər, slydlar və s.) istifadə etmək dərsə marağı artırır və yeni biliklərin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün biologiya dərslərinin məzmununda böyük imkanlar vardır. Çünki, biologiya elmi canlı materiyayı, onun yaranmasını, molekulyar hüceyrə, orqanizm, populyasiya, növ, biosenoz səviyyəsində öyrənir. Bu səbəblə Biologiya fənni düzgün qurulmuş öyrədici mühitdə tədris edilərsə, yeni biliklərin mənimsənilməsi bir o qədər asan, yadda qalan və maraqlı olar. Təbii ki, bu prosesdə əsas məsuliyyət müəllimin üzərinə düşür. Hər bir müəllim öz biliyini, pedaqoji ustalığını artırmaq üçün daim axtarışda olmalıdır. Müəllimin fəaliyyəti öyrənməni öyrətməkdirsə, resurslar- elmi-pedaqoji ədəbiyyat olmalıdır.

Hər bir şagird kəşf olunmamış dünyadır. Görkəmli şairimiz Səməd Vurğunun dediyi kimi: "Şagird insandır. Onun sadə görünən daim xoşbəxt və azad təbiətində böyük insanların bütün xassələri mövcuddur". Təsədüfi deyil ki, alman pedaqoqu Disterveq müəllimə qiymət verərkən onun şagirdinə hansı düşüncə tərzini formalaşdırmasını əsas götürürdü: "Yaxşı müəllim təkcə həqiqəti çatdırmır, həm də onu tapmağı öyrədir".

Nəzərə almaq lazımdır ki, müəllimin izahı ümumi sözcüldən uzaq olmalıdır. O, elmi sübutlara, materiallara əsaslanmalıdır. Biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərdə dünyagörüşü formalaşdırmaq üçün elmin əsaslarını öyrətmək kifayət deyildir. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlərin aldıkları biliklər onların əqidəsinə çevrilsin. Bunun üçün də öyrədici mühit, müəllimin fəaliyyəti, müəllim-şagird münasibəti, dərslərin təşkili vəhdətdə olmalıdır. Bu zaman yeni bilik öyrənmək şagirdlər üçün olduqca maraqlı bir prosesə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva F., Məmmədova Ü.: " Müasir təlim texnologiyaları ". Bakı – 2015;
2. Hacıyeva G. Biologiyanın tədrisi metodikası, 2018;
3. Həsəmov Ə., Sadiqov F. Pedaqogika: Tərbiyə nəzəriyyəsinə dair mühazirələr Bakı Təbib 1995;
4. Hüseynov Ə. Orta məktəbdə biologiya tədrisinin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri və optimal təşkili yolları Bakı : ADPU, 1997;
5. Hüseynov Ə., Məhərrəmov Ə. Biologiyanın tədrisi metodikası. Bakı ADPU, 2003 ;

6. Hüseynov Ə. Biologiya tədrisi metodikasının ümumi əsasları. Bakı 2009;
7. Məlikov R, Nəcəfli T. Tarixin interaktiv təlimi. Bakı 2002.

Biologiyanın tədrisində öyrədici mühitin yeni biliklərin mənimsənilməsində rolu **XÜLASƏ**

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində biologiya təlimində öyrədici mühitin yeni biliklərin tədrisində rolu ilə bağlı müxtəlif fikirlər ümumiləşdirilir, onun mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, nəzəri və praktik məsələləri nəzərdən keçirilir, təhlil və tədqiq edilir.

Роль учебной среды в обучении биологии в усвоении новых знаний **РЕЗЮМЕ**

Статье обобщаются различные мнения о роли учебной среды в обучении биологии в общеобразовательных школах, разъясняется ее сущность, рассматриваются теоретические и практические вопросы, анализируются и исследуются.

The role of instructional environment in teaching biology in mastering new knowledge **SUMMARY**

The article summarizes various opinions about the role of the learning environment in teaching biology in general education schools, explains its essence, discusses theoretical and practical issues, analyzes and investigates.

Məmmədzadə Zöhrə Novruz qızı
ADPU, Biologiyanın tədrisimetodikası və metodologiyası, II kurs tələbəsi
Elmi rəhbər: dos.Ə.M.Məhərrəmov

X SİNİF BİOLOGİYA KURSU ÜZRƏ DƏRSLİK VƏ PROQRAMLARIN PROBLEM **BAXIMINDAN (ÇƏTİN MÖVZULARIN) TƏHLİLİ**

Açar sözlər: *təhsil, kurikulum, biologiya dərslisi, biologiya proqramları, çətin mənimsənilən mövzular*

Ключевые слова: *образование, учебная программа, программы по биологии, сложные для усвоения темы*

Key words: *education, curriculum, biology textbook, biology programs, difficult to master topics*

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev deyir: “Təhsil sahəsi həyatımızın ən mühüm sahəsidir. O, milli məqsədlər, milli mənafeələr əsasında qurulmalıdır.” Təhsil islahatlarının isə əsas məqsədi ümumdünyagörüşünə malik şəxsiyyət yetişdirmək və həmin şəxsiyyətdə humanistlik, demokratiklik, innovativlik, inteqrativlik kimi xüsusiyyətləri formalaşdırmaqdır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə edəndən sonra təhsil sahəsində dəyişikliklərin edilməsi zəruriyyəti meydana çıxdı. Bu dəyişikliklər özünü islahat sahəsində göstərirdi.

X sinif biologiya kursu üzrə proqram və dərslinin problem baxımından təhlili” mövzusunda araşdırma apararkən məqaləmizin aktual problemi ilə əlaqədar olaraq şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi çətin olan mövzuları araşdırıb təhlil etdik və onlar üçün çətinliyin səbəbini müəyyən etdik. Öncə təhlil edəcəyimiz mövzuları qruplaşdıraq:

1. Biologiya orta məktəb proqramlarının problem baxımından təhlili
2. X sinif biologiya dərslinin problem baxımından təhlili

Müasir proqramlar qurularkən şagirdlərin maraqları da nəzərə alınmalıdır. Əvvəlki illərin dərslilərindən fərqli olaraq orta məktəb üçün proqram qurarkən çalışmaq lazımdır ki, o, tədqiqat yönümlü olsun, şagirdlərdə biologiyaya maraq oyatsın. Həmçinin şagirdlərdə tədqiq

qat, müşahidə, təcrübə aparmaq və s. kimi biologiyani mənimsəməkçün lazım olan bacarıqları formalaşdırırsın.

X sinifbiologiya kursu üzrə proqram və dərslinin problem baxımından təhlili haqqında danışarkən müxtəlif illərdə biologiya proqramının çətinlik baxımından necə dəyişilməsinə nəzər salaq.

1965-ci ildə orta məktəblərdə biologiya kursu üzrə yeni istiqamət kimi “Genetika” və “Seleksiya” bölmələrinə aid olan mövzular molekulyar səviyyədə tədris olunmağa başlandı. Həmin ildə Mendel və Morqan qanunları əsasında “İrsiyyət və dəyişkənlik” mövzusu da tədris edilməyə başlandı. Ümumiyyətlə bu dövrdə “Ümumi biologiya” proqramında “Hüceyrə” bəhsinə aid olan mövzuların tədrisinin məzmunu biokimya sahəsində aparılan tədqiqatların nəticəsinə uyğun olaraq tədris olunurdu.

1981-1982-ci illərdə isə artıq orta məktəb biologiya kursunun məzmunu müəyyən qədər yeniləşməyə, təkmilləşdirilməyə başlandı. Bu isə həmin illərdə gedən yeni məktəb islahatlarının nəticəsi idi. Biologiya kursunun məzmunun dəyişdirilməsi nəticəsində X sinifbiologiya proqramı və həmin proqrama uyğun olaraq X sinif biologiya dərslində “Ekologiyanın əsasları” adlı bəhs daxil edildi. Əvvəlki illərdə isə, yəni yeni məktəb islahatlarından əvvəl isə bu bəhs, “Orqanizm və mühit” adlanan bəhsidi.

1986-cı ildə “Ümumi biologiya” kursu üzrə X və XI siniflərdə yenidən işlənərək biologiya üzrə yeni dərslər proqramları və planları hazırlanmağa başlandı. Bu proqram əsasında hazırlanan dərslərdə müəyyən çatışmayan cəhətlər üzə çıxmışdı. Çünki dərslərdəki mövzular şagirdlərin yaş, maraq və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun deyildi. Ona görə də şagirdlər X və XI sinif biologiya kursunu öyrənərkən çətinlik çəkirdilər, həmin mövzuları asan şəkildə mənimsəyə bilmirdilər. Həmin mövzulara misal olaraq “Cinsiyyətin genetikası”, “Populyasiyanın genetikası”, “Təkamül nəzəriyyəsi” və s.ni göstərə bilərik. Çünki həmin ildə yazılan dərslərdə elmi sistemin gözlənilməsi prinsipi pozulmuşdu.

1988-1989-cu illərdə X və XI siniflər üzrə biologiya kursu proqramı yenidən işlənilməyə başlandı. Bu illərdə işlənən biologiya kursu proqramı isə Korsunskaya V.M və Verzilin V.M tərəfindən yenidən işlənilərək hazırlanmışdır. Hazırlanan yeni biologiya proqramı əvvəlki illərə nisbətən daha yüksək şəkildə hazırlanmışdır. Dərslərdə ilk mövzu olaraq “Təkamül təlimi” bəhsinin verilməsi şagirdlərdə çətinlik yaradırdı. Buna səbəb isə “Həyatın əmələ gəlməsi” mövzularınındaha sonra tədris olunması idi. Məhz buna görə də şagirdlər “Təkamül təliminə” aid olan mövzuları öyrənə bilmirdilər.

Respublikamızda 2002-ci ildə hazırlanan biologiya proqramının əvvəlki proqramdan fərqi o idi ki, X sinif biologiya dərslində ilk olaraq “Sitologiyanın əsasları” bəhs verilmişdir. Dərslər “Ekologiyanın əsasları” və “Biosfer haqqında təlimin əsasları” ilə sonlanırdı. Hazırlanan biologiya proqramı isə 15 iyun 1999-cu ildə qəbul olunan “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı”nın nəticəsidir. Təhsil sahəsində islahat proqramı isə 1999-2013-cü illəri əhatə edir.

2012-ci ilin X sinifbiologiya proqramında “Hüceyrənin quruluşu və funksiyaları”, “Hüceyrənin kimyəvi tərkibi”, “Hüceyrədə maddələr və enerji mübadiləsi”, “Üzvi aləmin təkamülü”, “Prokariotlar və viruslar”, “Hüceyrədə irsi məlumatlar və onların nəslə ötürülməsi” kimi çətin mövzular bir proqrama daxil edildiyi üçün şagirdlərə müəyyən çətinliklər yaradırdı.

Biologiya fənn kurikulumuna uyğun olaraq hazırlanan X sinif biologiya proqramı şagirdlərin yaş, maraq və psixoloji səviyyəsi nəzərə alınmaqla qurulub. Müasir X sinif biologiya proqramında elmi sistem gözlənilir. Bu proqram kurikulum prinsipləri əsasında hazırlanmış proqramdır. Biologiyani mənimsəməkçün lazımi bacarıqları özündə əks etdirir.

Biologiya fənn kurikulumunda əldə olunması nəzərdə tutulan təlim nailiyyətləri və alt standartlar müəllimlər üçün öncədən tərtib olunmuşdur ki, məzmun standartlarının verilməsi də demokratik xüsusiyyət daşıyır. Yəni biologiya müəlliminə müxtəlif mövzuların, o cümlədən

şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilən mövzuların tədrisində şərait və imkana uyğun gündəlik planlaşdırma aparmağa, dərstdə müvafiq təlim strategiyalarını seçməyə və s. şərait yaradır.

Bizim üzərində çətinlikbaxımından tədqiqat aparacağımız dərslük X sinifbiologiya dərslidir. Əvvəlcə kurikulum proqramı əsasında hazırlanan dərslüyün quruluşu ilə qısa da olsa tanış olaq. X sinifbiologiya dərslüyü 5 tədris vahidi, 5 bölmə, 59 mövzu, 208 səhifədən ibarət olub, kurikulum proqramının məzmununa daxil olan bütün məzmun standartları reallaşdırılmışdır. Bu dərslükdə şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilən mövzulara “Genetika”, “Üzvi aləmin təkamülü” tədris vahidindəki bütün mövzular, “Biosferdə istehsal və istehlak” adlı tədris vahidində “Zülalın biosintezinin mexanizmi”, “Fotosintez”, “Xemosintez” adlı mövzulardır. Əlavə olaraq, “Canlılarda baş verən dəyişkənliklər” adlı tədris vahidində isə “Mutasiya irsi dəyişkənlikdir” və “Kombinativ və korelyativ dəyişkənlik” mövzudur.

Misal olaraq biz «Üzvi aləmin təkamülü» tədris vahidinə daxil olan mövzuların şagirdlərə çətin gəlmə səbəbi deyə bilərik. Təkamül prosesi tarixən çox uzun dövr ərzində baş verdiyindən onun nəticəsi tam olaraq göz önündə olmur, həmçinin «insanın təkamülü» ilə əlaqəli mövzular arxiv materiallarına əsaslandığı üçün şagirdlər bu mövzuları öyrənməkdə çətinlik çəkirlər. Bunlardan əlavə mövzunu çətin edən səbəb kimi paleontoloji dəlillərin günümüzdə də araşdırılmasının davam etməsi və hələ də bir çox paleontoloji dəlillərin aşkar olunmamasıdır.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə kurikulum proqramı
2. Kurikulum proqramı əsasında hazırlanan 10-cu sinifbiologiya dərslüyü
3. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli kurikulum), Bakı, Kurikulum №3, 2008.

XÜLASƏ

Əvvəlki illərin biologiya proqramları və müasir dövrümüzün biologiya proqramını təhlil etdikdə görürük ki, müasir proqramlarda müsbət inkişaf nəzərə çarpır. Müasir X sinif biologiya proqramı və dərslükdə şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi çətin olan mövzular vardır. Bizim X sinifbiologiya proqramının və dərslüyünün problem baxımından təhlil etməkdə məqsədimiz şagirdlərin meyl və maraqlarını nəzərə alaraq çətin mövzuları müəyyənləşdirib onları elə təlim metodları ilə tədris edə bilməkdir ki, həm tədrisin səmərəliliyi artsın, həm də şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşsın.

РЕЗИОМЕ

Когда мы анализируем программы по биологии прошлых лет и программу по биологии нашего времени, мы видим, что в программах есть положительное развитие. Современные программы и учебники по биологии для X класса содержат темы, которые студентам сложно освоить. Наша цель при анализе программы и учебника биологии 10-го класса с точки зрения проблем - выявить сложные темы с учетом тенденций и интересов учащихся и обучить их методам обучения, которые повышают эффективность обучения и развивают научное мировоззрение учащихся.

SUMMARY

When we analyze the biology programs of previous years and the biology program of our time, we see that there is a positive development in the programs. Modern biology X grade biology programs and textbooks contain topics that are difficult for students to master. Our goal in analyzing the 10th grade biology program and textbook in terms of problems is to identify difficult topics, taking into account the tendencies and interests of students, and to teach them with teaching methods that increase the effectiveness of teaching and develop students' scientific outlook.

**MƏKTƏB KİMYA KURSUNDA METALLARA
AİD MÖVZULARIN MÜASİR TƏLƏBLƏR SƏVİYYƏSİNDƏ
TƏDRİSİ METODİKASI**

Açar sözlər: *müasir kimya, interaktiv lövhə, qələvi metal*

Ключевые слова: *современная химия, интерактивная доска, щелочной металл*

Key words: *modern chemistry, interactive whiteboard, alkali metal*

Hazır ki, dövrdə təlim prosesində mövzuya aid məlumatların şagirdlər tərəfindən əzbərçiliklə öyrənilməsi yol verilməz haldır. Müasir kimya dərslərində şagirdlərin əzbərçilikdən fərqli olaraq mövzuya aid məlumatları öyrənib öz sözləri ilə ifadə etməsiylə, onların idrak fəaliyyətinə əsaslanaraq təşkili edilir. Həmçinin şagirdlərin müəllimlərin köməyi olmadan özlərimövsuayuyğun məlumatları sərbəst şəkildə axtarmağı (internet, ensiklopediyalar və başqa kimya kitabları) bacarmaq kimi vərdisləri inkişaf etdirilir [1].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatları əsas götürərək “Litium yarımqrupu elementləri, Na, K və onların birləşmələri” mövzusunun orta məktəb kursunda tədrisini nəzərdən keçirək.

Müəllim dərslə başlamazdan öncə şagirdlərdə motivasiya yaratmaq məqsədilə onlardan aşağıdakı sualları soruşur:

1. Süfrələrimizdə istifadə etdiyimiz xörək duzu hansı qələvi metalın duzudur?

2. Elementlərin dövrü sistemində soldan sağa və yuxarıdan aşağıya doğru kimyəvi elementlərin atom radiusunun ölçüsü necə dəyişir?

3. Qələvi metalların aktiv metal olmalarının səbəbi nədir? [2].

Müəllim şagirdlərdə motivasiya yaratmaq üçün verdiyi suallara verilən cavabları dinləyir və dəqiqləşdirmələr aparır. Sonra müəllim qələvi metalların tarixi və qələvi metalların adları haqqında qısa məlumat verir. Müəllim məlumatları verdikdən sonra şagirdləri 4 qrupa ayıraraq hər qrupa təqdim edilənsorğu və rəqlərində verilmiş sualların cavabını dərsləkdən araşdırmağı tapşırır.

I qrup – Na və K hansı alınması üsulları və hansı təbii birləşmələri vardır?

II qrup – Na və K hansı fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri vardır?

III qrup - Qələvi metalların hansı təbii sahələri vardır?

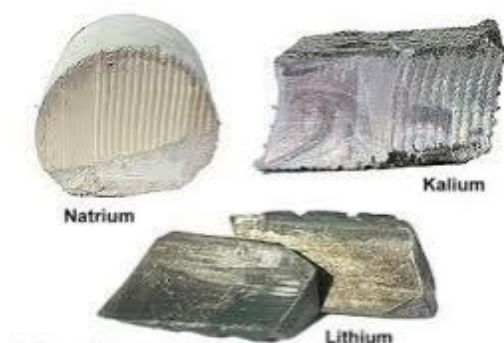
IV qrup - Qələvi metalların radiusu yuxarıdan aşağıya getdikcə necə dəyişir ?

Müəllim şagirdlərə 15-20 dəqiqə vaxt ərzində suallara cavab vermələrini bildirir. Şagirdlər sualları cavablandırdıqdan sonra hər qrupdan 1 nəfər verilən sualı qrupda olan uşaqlarla müzakirə edib lövhə qarşısında cavablandırır. Müəllim çıxışları izləyir və dəqiqləşdirmələr aparır və aşağıdakı məlumatları şagirdlərin diqqətinə çatdırır.

1. Elementlərin dövrü sistemində yuxarıdan aşağıya doğru getdikcə atom radiusu və fəallıq artır, fransium (Fr) elementində atom radiusu böyük olduğu üçün böyük fəallığa malik metaldır.

2. Elementlərin dövrü sistemində Litiumdan (Li), Fransiuma (Fr) doğru getdikcə bu sıra üzrə atom radiusu artdığından nüvə tərəfindən valent elektronların cəzb edilməsi azalır.

Müəllim şagirdlərə qələvi metalların sərbəst şəkildə təbiətdə rast gəlinmədiyini söyləyir və onlara qələvi metalların təbii birləşmələrindən bir neçəsini yazı lövhəsində qeyd etmələrini bildirir. Şagirdlər qələvi metalların nümunələrini lövhəyə qeyd etdikdən sonra müəllim dəqiqləşdirmələr aparır. Şagirdlərdən qələvi metalların fiziki xüsusiyyətlərini soruşur. onların cavablarını dinlədikdən sonra qələvi metallardan Na, K və Li metallarına aid qrafik təsviri (şəkil 1) interaktiv lövhədə nümayiş etdirir.

Şəkil 1. *Li, Na və K metalının qrafik təsviri.*

Sonra müəllim şagirdlərin diqqətinə çatdırır ki, qələvi metallar çox yumşaqdırlar və bıçaqla asanlıqla kəsilə bilirlər. Sonra müəllim qələvi metalların bıçaqla kəsilməsinə aid qrafik təsviri interaktiv lövhənin ekranında nümayiş etdirir (şəkil 2).

Şəkil 2. *Qələvi metal olan Natrium (Na) metalının bıçaqla kəsilməsi.*

Müəllim dərslərin fəaliyyət hissəsində Na metalı ilə suyun reaksiyasından ibarət təcrübəni şagirdlərin iştirakı ilə aparır: Müəllim menzurka içərisinə 1-2 damcı fenofthalin məhlulu əlavə edir, onun üzərinə 20 ml su və benzol 30 ml əlavə edir. Sonra kerosin içərisində bağlı qabda saxlanmış Na metalını bıçaqla kəsərək menzurka içərisinə yerləşdirir. Müəllim təcrübələri aparmaq üçün lazımı şərait olmadıqda həmin təcrübənin videolentini interaktiv lövhənin ekranında nümayiş etdirə bilər. Şagirdlər aparılan təcrübəni izlədikdən və müəllimin izahını eşitdikdən sonra onlar qruplara ayrılır öyrəndikləri məlumatları mübadilə edərək lövhə qarşısında çıxış edirlər.

Müəllim şagirdlərin çıxışlarını diqqətlə izləyərək dəqiqləşdirmələr aparır və şagirdlərə gələn dərstdə qələvi metallar haqqında internet resurslarından məlumatlar əldə etməyi tapşırır[3].

Ədəbiyyat

1. A.Əliyev, Ə.Gərayev M.Fərəcov, Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil proqramı(kurikulumu)(7-11 siniflər) Bakı-2013 səh. 28
2. Ş.Mustafa, İ.Lətifov. 9-cu sinfi üçün Kimya fənni üzrə dərslərin vəsaiti. Bakı, 2020 səh. 23
3. Ş.Mustafa, İ.Lətifov. 9-cu sinfi üçün Kimya fənni üzrə dərslərinin metodiki vəsaiti. Bakı 2020, səh. 47

Методика обучения металлам на уровне современных требований в школьном курсе химии РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются принципы современной организации уроков химии и приводится пример урока по обучению элементам подгруппы Ли и их сочетаниям.

**Methods of teaching metals at the level of modern requirements
in the school chemistry course
SUMMARY**

This article discusses the principles of modern organization of chemistry lessons and gives an example of a lessons on the teaching of the elements of the Li subgroup and their combinations.

Əlizadə A.Q.

Elmi rəhbər: k.f.d. G.V.Şadlinskaya

ŞAGİRD LƏRİN KİMYADAN EV EKSPERİMENTLƏRİ

Açar sözlər: *sinifdaxaric iş, eksperimentlər, təbii indikator, “sürünən ilanlar”, “casus” oyunu, “fil dişi” təcrübəsi*

Ключевые слова: *внеклассная работа, эксперименты, природный индикатор, «ползущие змеи», игра в «шпионы», опыт «слоновый зуб»*

Key words: *extracurricular activities, experiments, natural indicator, “creeping snakes”, “spy” game, “ivory” experience*

Şagirdlərin ev eksperimentləri onların kimyaya marağının yaranması və ya artırılmasını, eksperimentlər zamanı müşahidə olunan hadisələr əsasında yeni biliklər öyrənmələrini və mövcud biliklərin möhkəmləndirilməsini, müstəqil işləmək bacarığının gücləndirilməsini, məntiqi düşünmək qabiliyyətlərini, meydana gələn hadisə və nəticələr arasında əlaqələr yarıda bilmək bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Bununla yanaşı ətraf aləmin və ətrafdakı maddələrin tərkibini, fiziki və kimyəvi hadisələrin mahiyyətini müstəqil olaraq araşdırmağa maraqlıdır.

Şagirdlərə evdə həyata keçirmələri üçün tapşırılan eksperimentlər hər şeydən əvvəl təhlükəsiz olmalı və şagirdlər bu təcrübələri yerinə yetirərkən lazımı təhlükəsizlik qaydalarına mütləq əməl etməlidirlər. Həmçinin onların çox asan əldə edə biləcəkləri vasitələrlə həyata keçirilə bilən təcrübələrəv eksperimenti kimi tapşırılmalıdır. Bundan əlavə bu təcrübələr öyrədici və həvəsləndirici xarakter daşmalıdır. Şagirdlərin evdə apara biləcəkləri maraqlı eksperimentlərin bir neçəsi üçün lazım olan ləvazimatlar, işin gedişi və bu zaman müşahidə oluna biləcək hadisələr və onların başvermə səbəblərinin izahı aşağıda qeyd olunmuşdur.

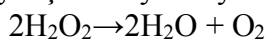
Təbii indikatorların hazırlanması. Şagird özünü həqiqi bir kimyaçı kimi hiss etmək istəyirsə, ona mühitin turşuluğundan asılı olaraq rəngini dəyişə biləcək xüsusi bir kağız düzəltmək tapşırıla bilər. Bunun üçün bir az qırmızı kələm kəsməli. Qırmızı kələmin 1/4 hissəsini kəşib qarışdırıcıya (blenderə) qoymalı. Kələmdən kimyəvi maddələr çıxarılmalı. Bu kimyəvi maddələrə antosiyanin deyilir və kələm, qızılgül, giləmeyvə kimi bitkilərdə ola bilər. Antosiyaninlər neytral şəraitdə bənövşəyi olur (pH= 7. 0), lakin turşu (pH <7. 0) və ya qələvi (pH> 7. 0) mühitdə rəngini dəyişir. Eyni prosedur giləmeyvə, gül və ya antosiyanin ehtiva edən digər bitkilər üçün də tətbiq edilə bilər. Bu prosedur yaşıl kələm üçün tətbiq edilmir. Yaşıl kələmdə antosiyanin yoxdur. Kələm olan qarışdırıcıya birbaşa qaynar su (500ml) tökməli. Qarışığı bir ələkdən süzməli. Kələm parçalarını göstərici məhlulundan (rəngli sudan) çıxarılmalı. Filtr kağızı filtri əvəz edə bilər. Göstərici məhluluna izopropil spirt əlavə etməli. Təxminən 50 ml izopropil spirt əlavə etmək məhlulu artan bakteriyalardan qoruyacaqdır. Spirt məhlulun rəngini dəyişə bilər. Bu olarsa, məhlul yenidən tünd bənövşəyi olana qədər sirkə əlavə etməli. Rəngli məhlulu bir qazana və ya bir qaba tökməli. Kağızı batıracaq qədər geniş ağzı olan bir qab götürməli. Kağızı bu məhlulda tamamilə islatmaq lazımdır. (bu addım üçün əlcəklərdən istifadə etmək məsləhətdir). Kağızı bir dəsmalla qurutmalı. Turşu və ya qələvi buxarları olmayan qaranlıq, sərin və quru bir yerdə hava keçirməyən qabda saxlamalı. Şagirdlər bu kağızlarla portağal suyu, su, süd, sabunlu su kimi ev məhlullarının pH səviyyələrini test edə

bilərlər. Turşulu bir məhlulda antosiyaninlə hopdurulmuş kağız saralacaq, neytral məhlulda yaşıl, qələvi məhlulda isə maviyə çevriləcəkdir. **"Yumurtadan top"**. Şüşə bankaya çiy yumurta (əsasən qəhvəyi qabıqlı) qoymalı vəüzərini örtənə qədər sirkə tökməli. Bir neçə saatdan sonra qabıq "köpüklənməyə" başlayacaq. 7-8 saatdan sonra qabıq həll olacaq və yumurta ağaracaq. Yumurtanı bir həftə məhlulda saxlamalı. 7 gündən sonra yumurtanı məhluldan çıxarmalı. Sirkə təmiz qalır və yumurta rezin topa bənzəyir. Bu yumurta ilə qaranlıq otağa girsəniz və üzərinəfənər işığı tutsanız, işığı əks etdirməyə başlayacaq. Və işıq mənbəyini yaxınlaşdırarsanız, yumurtanın içərisi aydınlanaçaqdır. Yumurta qabığının əsas komponenti kalsium karbonatdır. Sirkə kalsium karbonatı həll edir. Bu prosesə dekalsifikasiya deyilir. Qabıq əvvəlcə yumşalır və bir müddət sonra "yox olur". **Mürəkkəb-su məhlulunun şəffaflaşması**. Şəffaf divarları olan kiçik bir su qabı götürməli. İçərisində bir damla tuş və ya mürəkkəb həll etməli - su göyərir. Qaba əvvəlcədən əzilmiş bir tablet aktivləşdirilmiş karbon əlavə etməli. Sonra qabı yaxşı silkələməli və boyanın tədricən itəcəyi müşahidə olunur. Kömür tozu adsorbsiya xassəsinə malikdir və su öz şəffaf rənginə qayıdır. Bu təcrübədə şagirdlər karbonun amorf forması olan kömürün adsorbsiya xassəsinə əyani olaraq şahidlik edəcəklər.

Bəsit yanğınsöndürən sistemin hazırlanması. Şam götürülməli. Onu yandırmalı və bankaya elə qoymalı ki, düz dayansın və alov kənarlarına çatmasın. Bir çay qaşığı qabartma tozunu bankaya yavaşca qoymalı. Sonra içinə bir az sirkə tökməli. Ağ qabartma tozu cingildəyəcək və köpüklənəcək və nəticədə şam sönəcək. İki maddənin bu qarşılıqlı təsiri karbon qazının əmələ gəlməsini təmin edir. Digər atmosfer qazları ilə müqayisədə ağır olduğu üçün bankanın dibində qalır. Yanğın oksigen almır və söndürülür. Yanğın söndürmə cihazları bu prinsipə əsaslanır. Hamısında yanğınsöndürən karbon dioksid var.

Şagird animasiyası üçün kimyəvi təcrübə: "Sürünən ilanlar"

"Şirin" gürzə. Bir qaba 100 qr ələnmiş qum tökməli və 95 faizli etil spirti ilə islatmalı. Ortada "krater" olan bir boşluq düzəltməli. 1 çay qaşığı şəkər tozu və çay qaşığının ¼ qədər soda qarışdırmalı və qumdakı "kraterə" tökməli. Spirti yandırmalı (bir neçə dəqiqə alovlanır). Səthdə qara toplar görünməyə başlayacaq, aşağıda qara maye yığılacaq. Spirt yandıqda qarışıq qaralır və içərisindən qara bir ilan sürünməyə başlayır. Soda parçalandıqda və spirt yandıqda karbon qazı (CO₂) və su buxarı çıxır. Qazlar kütləni şişirir və sürünməyə səbəb olur. "İlanın bədəni" şəkər yandıqda əmələ gələn kiçik kömür hissəcikləri ilə natrium karbonatdan (Na₂CO₃) ibarətdir [1]. **Şagirdlərin sirli oyunları üçün kimya təcrübələri: "Cusus"** Şagirdlər arasında görünməyən mürəkkəbli bir qələm sahibi olmağı xəyal edən, yazılanları yalnız xüsusi metodla görə bilməyi bacaran və kənar bir adamın yalnız boş vərəq görməsini istəyənlər mütləq olacaqdı. Belə isə, onlara ev şəraitində asan bir şəkildə belə mürəkkəb hazırlamağın yolunu izah etmək olar: Fırçanı südə (və ya soda məhluluna) batırmalı və ismarıcı ağ kağıza yazmalı. Süd qurudulduqdan sonra kağız yenidən ağappaq olacaq. Ancaq ütü ilə ütüləsən, o zaman yazı görünəcək. Mürəkkəb kimi istifadə edilən süd istiyə məruz qaldıqda göyərməyə başlayır. Südün yanma temperaturu kağızındakından xeyli aşağıdır. Və süd "yanarkən", kağız ağ qalır [3]. **"Fil dişi məcunu" təcrübəsi**. Lazımi ləvazimatlar: 2 xörək qaşığı isti su, 1 çay qaşığı quru maya, plastik şüşə, qıf, yarım stəkan 3% -li hidrogen peroksid, boşqab, maye sabun, müxtəlif rənglər, şüşə qab yaxud stəkan. Əvvəlcə iki qarışıq hazırlamalı: biri quru maya üçün, digəri də hidrogen peroksid üçün. Bir şüşə qabda isti suyu və quru mayanı qarışdırmalı. Bu vaxt, plastik şüşədə hidrogen peroksid, maye sabun və rəngləri qarışdırmalı. Şüşə qaba qıf vasitəsilə maya məhlulu əlavə olunmalı. İki məhlul qarışdırıldıqdan sonra rəngli zolaqlı nəhəng bir diş pastasına bənzəyən köpük seli yaranır. Buna görə də, hətta məcazi mənada bir filin dişini fırçalamağa bəs edəcəyinə görə belə adlandırılmışdır. Hidrogen peroksid, işığın təsiriylə çürüməyə meylli olan çox qeyri-sabit bir maddədir:

Bu və bu kimi maraqlı, sadə və təhlükəsiz təcrübələrin şagirdlər tərəfindən ev şəraitində həyata keçirilməsinin təmin edilməsi və şagirdlərin müşahidə etdikləri hadisələr barədə

sinifdə kimya müəlliminə və sinif yoldaşlarına məruzə etmələri, bu kimyəvi hadisələrin reaksiyalarını yazmaları onların bir çox cəhətdən inkişafa səbəb olacaqdır [1].

Ədəbiyyat

1. Ə.Əbdürrəhimov, R.Əbdürrəhimova, Kimyadan əyləncəli təcrübələr, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı-1997.
2. R.Y.Əliyev, Ə.T.Əzizov Kimyanın tədrisi metodikası, II hissə, Bakı, 2006.
3. T.İ.Sultanov, H.R.Qurbanov, Qeyri-üzvi kimya praktikumu, "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı-2006.

Şagirdlərin kimyadan ev eksperimentləri

XÜLASƏ

Şagirdlərin kimyadan ev eksperimentləri onların kimyaya olan marağını artıraraq müstəqil işləmək və araşdırmaq bacarığı formalaşdırır. Bu məqalədə bir çox ev eksperimentinin gedişi və nəticəsi verilmişdir.

Домашние опыты студентов по химии

РЕЗЮМЕ

Домашний эксперимент учащихся формирует у них способность к самостоятельной и исследовательской работе, повышая тем самым интерес к химии. В данной статье представлены результаты и ход многих домашних экспериментов.

Students' home experiments in chemistry

SUMMARY

Students' home experiments in chemistry increase their interest in chemistry and develop their ability to work and research independently. This article gives the course and results of many home experiments.

Məlikova Ü.İ.

Elmi rəhbər: dos. G.G.Şəfaqətova

AMINTURŞULARIN TƏDRİSİNƏ METODİK YANAŞMA

Açar sözlər: *bacarıq, integrasiya, fənlərarası əlaqə, interaktiv təlim, biologiya, kimya, zülallar, aminturşular*

Ключевые слова: *навыки, интеграция, междисциплинарное общение, интерактивное обучение, биология, химия, белки, аминокислоты*

Key words: *skills, integration, interdisciplinary communication, interactive learning, biology, chemistry, proteins, amino acids*

Təhsilimizin indiki dövrdə inkişafının tələbi ayrı-ayrı fənlər üzrə istənilən bir mövzunun izahı zamanı bu təlimin əsas məqsədinin şagirdin idrak qabiliyyətinin, yaradıcılıq düşüncəsinin inkişafına xidmət etməsidir [1]. Arzu olunan nəticənin təlimin sonunda əldə edilməsi üçün təlim prosesi öncədən planlaşdırılmış ardıcılıq əsasında icra edilməlidir. Bunun üçün təlim gedişində müxtəlif metodlardan və ən əsası fəndaxili və fənlərarası integrasiyadan istifadə vacibdir [2].

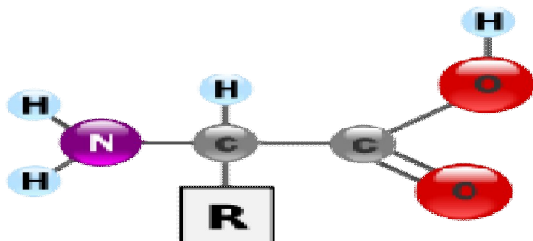
Həyatımızın elə bir mərhələsi ola bilməz ki insanlar azotlu üzvi birləşmələrə rast gəlməsin. Nitrobirləşmələr, aminlər, aminturşuları və başqaları mühüm üzvi birləşmələrdəndir.

Aminturşuların tədrisini səmərəli şəkildə həyata keçirə bilmək üçün mövzunun tədrisinə başlamazdan bir dərs öncə şagirdlərə aminturşular barədə araşdırma aparmalarını tövsiyə edə

bilərik. Bu tövsiyyənin mövzunun mənimsənilməsinə, həyatla, biologiya fənni ilə əlaqənin yaradılmasında müstəsna əhəmiyyəti olacaqdır [3].

İlk növbədə şagirdlərdə motivasiya yaratmaq üçün onlara sual ilə müraciət edə bilərik. Üzvi birləşmələrə aid funksional qruplardan istifadə edərək üzvi amfoterlər adlı yeni sinif birləşmələr yaratmaq istəsək necə bir kimyəvi formul tərtib edə bilərik? Sual ətrafında müzakirə olunan zaman mütləq ki, maraqlı fikirlər dinləniləcəkvə ümumiləşmə aparılacaqdır

Aminturşular şagirdlərə kimyəvi cəhətdən tanış olmayan yeni qrup birləşmələr olduğundan ilk növbədə şagirdlərlə birgə aminturşuların funksional analizini aparmalıyıq. Şagirdlər aminturşular, onların tərkib elementlərini ayrı-ayrı aminturşu nümunələrində müqayisəli analiz etməlidirlər.

Aminturşuların tədrisi zamanı inteqrasiyanın bir növü olan fəndaxili inteqrasiyanın mövcudluğunu ortaya çıxarmaq üçün şagirdlərlə aminturşuların hansı qeyri-üzvi birləşmələrlə əlaqəsi olduğunu tərkibindəki amin və karboksil qruplarının funksiyasının sorğulanması ilə yerinə yetirmək olar. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, evristik müsahibə üsulu ilə şagirdlər aminturşuların digər qrup üzvi birləşmələrdən fərqli xüsusiyyətini, qeyri-üzvi kimya kursu ilə əlaqəsini sərbəst şəkildə aşkar edə bilər. Bunun üçün aminturşuların kimyəvi tərkibi barədə suallarla şagirdə müraciət edə bilərik.

*Niyə bu qrup birləşmələr aminturşular adlanır?

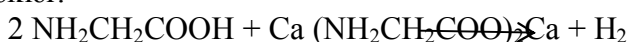
*Aminturşuların molekul kütləsini hansı ümumi formulla hesablamaq olar?

*Aminturşuların qeyri-üzvi birləşmələrlə hansı oxşarlığı ola bilər?

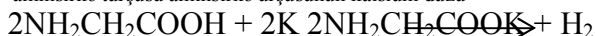
*Aminturşuların üzvi birləşmələrlə oxşarlığı hansı amillərdən asılıdır?

Mütləq şagirdlərdən amin qrupunu ammoniyak molekulu ilə əlaqələndirilməsi də olacaq ki, şagird məhz ammoniyakın əsasi xassəli olmasının amin qrupunun xarakterini təyin etdiyini göstərəcək. Artıq biz "Ammoniyak" mövzusunda keçid edəriksə bu zaman şagirdlərin ammoniyakın xassələri barədə bilikləri yada düşəcəkdir. Amin qrupunun əsasi xassəli olması "Əsaslar" mövzusunda məlum olan əsasların turşular ilə reaksiyaya daxil olması aminturşuların da analoji kimyəvi reaksiyalara daxil olacağı nəticəsini çıxarmağa kömək edəcəkdir. Karboksil qrupu ilə tanışlıq isə ən birinci olaraq IX sinifdə həyata keçirilmişdir. Şagirdlərlə belə bir ümumiləşmə aparmaq olar ki, karboksil qrupu turşu xarakterli funksional qrup olduğundan "Turşular" mövzusunda da tanış olduğumuz kimi bu maddələr də metallar və əsaslarla reaksiyaya daxil olma qabiliyyətinə malikdir ki, analoji olaraq əvəz olunma karboksil qrupundakı hidrogen atomu ilə gedir.

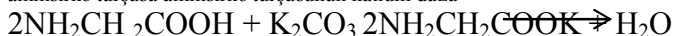
Bəzləklə hər iki funksional qrupun aminturşularda varlığını nəzərə alaraq, amin turşuların həm amin qrupunun(-NH₂) həm də karboksil qruplu(-COOH) maddələrə xas reaksiyalara daxil olması nəticəsinə gəlinəcəkdir. Şagirdlər eyni zamanda aminturşuların bir-biri ilə reaksiyaya daxil olması faktını da üzvi amfoter maddələr olması ilə sərbəst şəkildə əlaqələndirə biləcəklər.

aminsirkə turşusu aminsirkə turşusunun kalsium duzu

aminsirkə turşusu aminsirkə turşusunun kalium duzu

Aminsirkə turşusu aminsirkə turşusunun kalium duzu

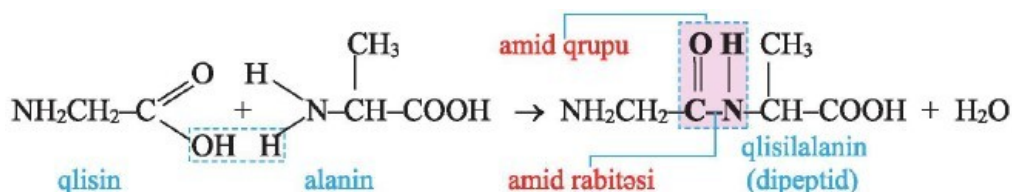
Aminpropan turşusu aminpropan turşusunun hidroflüoridi

aminsirkə turşusunun hirdoxloridi

Aminsirkə turşusu aminsirkə turşusunun etil efiri

Hər bir kimya müəllimi bilir ki, əksər kimyəvi mövzuların tədrisində kimyanın biologiya ilə inteqrasiyasından istifadə etməyimiz ən optimal üsullardandır. Aminturşuların şagirdlərə izahı zamanı mütləq biz orqanizmində gedən bioloji proseslərdən müxtəlif nümunələr çəkəciyik. Ən düzgün üsul mövzunun tədrisinə hazırlıq zamanı mövzuda motivasiyanı və inteqrasiyanı düşünülmüş şəkildə düzgün qurmaqdır. Mövzunun tədrisi zamanı biologiya fənnində hüceyrənin kimyəvi tərkibi mövzusu ilə birbaşa inteqrasiya qurulur. Aminturşular və onların əhəmiyyəti barədə araşdırma aparmağı da növbəti dərs üçün şagirdlərə tapşırıla bilərik.

Zülallar orqanizminin əsas tikinti elementi sayılır. Zülallar aminturşulardan təşkil olunmuşdur. Bundan başqa aminturşulardan təbabətdə dərman vasitəsi kimi də istifadə olunur. Belə ki, qlisin tərkibli dərman zehni yorğunluğu aradan qaldırır.

Növbəti mərhələdə şagirdlərdə ilkin bilikləri ümumi şəkildə sorğulamaq və onların maraqlarını qarşılamaq üçün BİBÖ üsulundan istifadə edə bilərik. Şagirdlərin aminturşular barədə nələri bildiklərini, nələri bilmək istədiklərini, dərsin yekununda isə nələri öyrəndiklərini müqayisəsi şagirdlərin özünüqiymətləndirməni düzgün və ədalətli şəkildə aparmaq qabiliyyətinin formalaşmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim. Bakı: Nurlar, 2007, 280 s.
2. Fərəcov M. Kimyanın tədrisində fənlərarası əlaqə. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1989, 390 s.
3. Lətifov İ., Mustafa Ş., Camalova R. XI sinif Kimya metodik vəsait. Bakı: Bakı nəşr, 2018, 208 s.

Məlikova Ü.İ.

Aminturşuların tədrisinə metodik yanaşma

XÜLASƏ

Məqalədə aminturşuların tədrisinin yeni metodik izahı verilmişdir. Aminturşuların tədrisində həm fəndaxili, həm də fənlərarası inteqrasiyadan istifadə edilmişdir. Belə ki, inteqrasiyanın bu və ya digər növlərindən istifadə olunması həm şagirdin fənlərə qarşı marağının artmasında, fənlərin öyrənilməsi və biliklərin araşdırılmasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasında, eyni zamanda sağlamlıq problemlərinin həll olunma yollarının araşdırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edər.

Маликова У.И.

Методы обучения аминокислотам

РЕЗЮМЕ

В статье представлено новое методическое изъяснение изучения аминокислот. В изучении аминокислот была использована как внутрпредметная, так и межпредметная интеграция. Таким образом, использование тех или иных видов интеграции приводит

как к повышению интереса учеников к предмету, так и к созданию взаимоотношений между изучением предметов и исследованием знаний, в то же время имеет важное значение в исследовании путей разрешения проблем со здоровьем.

Methods of teaching amino acids

SUMMARY

The article has been given a new methodological explanation of the teaching of amino acids. Both interdisciplinary and interdisciplinarity integration have been used in the teaching of amino acids. So that, the use of one or another type of integration is extremely important both in increasing the student's interest in the subject, in establishing interaction in the study of subjects and the research of knowledge, at the same time in the research of ways to solve health problems.

İbrahimova Qızbəst Akif qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər:Şadlinskaya G.

MÜASİR KİMYA DƏRSLƏRİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər:*interaktiv, informasiya texnologiyası, tədqiqat, kompüter, elektron dərslik, promethan, praktiki, laboratoriya*

Ключевые слова:*интерактивный, информационные технологии, исследования, компьютер, электронный учебник, прометан, практический, лаборатория*

Key words:*interactive, information technology, research, computer, electronic textbook, promethane, practical, laboratory*

Giriş

Müasir dövrdə tədris prosesi zamanı interaktiv təlim metodlarından Təhsil İslahatının tələblərinə müvafiq olaraq geniş şəkildə istifadə edilir. Müəllimlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsi təlim prosesinin keyfiyyət analizində birbaşa özünü göstərir. Aydın ki yeni inkişaf etdirmək istədiyimiz yeni nəsil şagirdlərin yetişdirilməsi prosesi məqsədimizi reallaşdırma biləcək müəllimlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəllimin əsas vəzifəsi müasir pedaqoji texnologiyaları, təlim üsullarını öyrənmək, şəxsi peşəkarlıq səviyyəsini artırmaqdır. Tədris zamanı əsas vacib amillərdən birincisi də şagirdlərin öyrənməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, tədqiqat üçün sərbəstliyin təşkilidir[3].

Dünya təcrübəsi ilə maraqlansaq İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Bu gün pedaqoji professionallığın informatik keyfiyyətini artırmadan İKT-nin təhsil sistemində səmərəli tətbiqinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər, pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktualdır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

İKT vasitələri öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. "Müəllim - şagird - dərslik" tədris modelinə kompüterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərslə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Kompüter vasitəsilə aparılan dərslər uşaqlar üçün çox cəlbedici və yaddaqalan olur. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar uşaqların idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və yekun etibarilə şagirdlərin olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyəti xeyli artır[1].

Məzmunu

Başqa fənlərdə olduğu kimi kimya fənninin də müasir tələblər əsasında tədrisi İKT-nin ardıcıl istifadəsini tələb edir. Ən əsası isə müəllimlərin dərslərin tədrisinə böyük maraq göstərməsi, təlimin təşkilinə innovativ yanaşaraq dərsləri elektron formada keçməyə səy göstərməsidir. Hər bir fənn müəllimi mövcud elektron dərsliklər, tədris vəsaitləri ilə kifayətlənməyərək fəal yaradıcılıq axtarışlarına qoşulmalı və özləri də vəsaitlər hazırlayıb tətbiq etməlidirlər[4].

Şagirdlərin müxtəlif mövzularda elektron layihələr hazırlayıb təqdim etmələri, müəllimlərlə şagirdlərin birgə innovativ axtarışlarının nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir. Şagirdlər İKT-in müasir cəmiyyətdə rolunu və əhəmiyyətini lazımi səviyyədə dərk edərək onun sirlərini dərinlən öyrənməyə çalışırlar. Kimya dərslərində ayrı-ayrı təcrübələrin nümayişinə, mövzu ilə bağlı praktik işlərin şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə ciddi fikir verilməlidir. Nəticədə şagirdlərdə informasiyalaşmış cəmiyyətin tələblərinə uyğun zəruri məlumatlarla işləmə bacarıqları, kompüterdə daha populyar olan proqram vasitələrindən istifadə vərdişləri formalaşdırılır. Şagirdlər kompüterdə sərbəst yazmağı bacarır, müəllimlər tərəfindən verilən tapşırıqları vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirə bilirlər.

Kimya dərslərində İKT-dən istifadə - yeni dərslərin izahında təqdimatlardan bəhrələnməklə motivasiyanı daha maraqlı qurmaq, dərslərin müəyyən mərhələlərində elektron dərsliklərdən istifadə etmək imkanı verir, praktiki və laboratoriya işlərinin daha maraqlı aparılmasına şərait yaradır[2].

İKT-dən istifadə eyni zamanda əyani vəsaitlərin hazırlanmasına, nümayişin təşkilinə, yoxlama testlərinin keçirilməsinə, kimyaçı alimlər haqqında məlumatların əldə olunmasına çox kömək edir.

Hazırkı dövrümüzdə şagirdlərin internetdən istifadə etməsi, təfəkkürü inkişaf etdirən düşündürücü suallarla işləməsi daha maraqlı olur. Hər bir dərslə müasir tələblərə cavab verən səviyyədə qurmağa çalışmaq lazımdır. Belə ki, dərslərin mövzusunda asılı olaraq kartoçkalar, didaktik materiallar, tədqiqat sualları, tapşırıqlar, yoxlama testləri hazırlanmalıdır. Hər bir dərslə mövzunun tələbinə uyğun qurulmalıdır ki, şagirdlər fəal olmağa, düşünməyə, suallar qoyub ona cavab tapmağa və nəticə çıxarmağa cəlb edilə bilsinlər. İKT vasitəsi ilə kimya dərslərində əyani vasitələrin ekranda nümayişindən, elektron dərsliklərdən və hər hansı bir şəkli İnternetdən tapıb istifadə etmək olar. Məsələn, atom və molekullar haqqında məlumat verdikdə atomların görüntüləri və hərəkətləri şagirdlər üçün maraqlı doğurur.

Təqdimatlardan istifadə edərək, motivasiyanı maraqlı qurmaq üçün şəkillərdən əlavə qısametrajlı filmlərdən fraqmentlər də verilə bilər. Məsələn, "Avaqadro qanunu", "Qazların molyar həcmi" mövzusunda keçdikdə Avaqadro haqqında məlumatlar, onun apardığı təcrübələri film vasitəsilə nümayiş etdirmək dərslə daha maraqlı edər. "Atomlar və molekullar" mövzusunda izah edərək atomların və molekulların parçalanması və çevrilmələrin modellərini göstərmək daha yaddaqalandır.

İKT - videokamera, rəqəmli fotoavadanlıq, kompüter, multimediyə qurğuları, internet və s ilə təmin edilmiş İKT vasitələri (təlimedici, nəzarətedici, oyun və digər kompüter proqramları) [5].

- Promethan interaktiv lövhə və elektron qələm

Kompüter texnologiyası kimyanın tədrisində ən əhəmiyyətli və vacib olan innovasiya texnologiyalarına aiddir. Kompüterdən istifadənin üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- zərərli maddələrin iştirakı ilə aparılması təhlükəli olan təcrübələrin ekran vasitəsi ilə göstərilməsi və bürün şagirdlərin onları izləməsi imkanı yaranır;

- internetdən maraqlı məlumatları əldə etmək və təqdimatlar hazırlamaq olar;

- bəzi çətin mənimsənilən məsələlərin ekranda göstərilən sxemlər üzərində əyani şəkildə izah olunması ilə dərslə vaxtına qənaət edilə bilər;

- mövzuya aid materialların ekran vasitəsi ilə göstərilməsi ilə şagirdlərin diqqətlərinin vacib olan istiqamətə yönəltmək və onları maraqlandırmaq mümkündür;

- şagirdlərdə informasiya mədəniyyəti formalaşdırılır;

- idrak prosesi fəallaşır və diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaranır;

- bütövlükdə təlim prosesində biliklilər daha müstəqil, şüurlu şəkildə qazanılır və şagirdlərdə tədqiqatçılıq, yaradıcı tətbiq etmə kimi vərdişlər formalaşır;
- müəllimlər dərsə hazırlaşarkən müxtəlif proqramlardan istifadə etməklə sorğu kartları hazırlaya bilərlər.

Kimyanın tədrisi zamanı müxtəlif proqramlardan istifadə etmək olar. Microsoft Word proqramından dərs prosesi üçün müxtəlif paylayıcı materiallar (yoxlama işi, cədvəllər, müxtəlif məlumatlar və s.), tematik planlar hazırlamaq olar. Müxtəlif kimyəvi məsələlərin həllində Chemical Formula Tutor, Table kimyəvi kalkulyatoru, Molecular Weight Calculator, Chemical Equation Expert, Chemical Thesaurus, ChemDraw Pro, ChemPen3D, Microsoft Office Excell proqramından istifadə etmək olar. Bununla yanaşı, Microsoft Office Excell proqramından məlumat bazalarının yaradılmasında, qrafik və diaqramların çəkilməsində, ChemDraw Pro, ChemPen3D proqramlarından müxtəlif mürəkkəb quruluşlu kimyəvi maddə molekullarının elektron və quruluş formullarının, elektron buludların, kimyəvi reaksiyaların təsvir olunmasında istifadə etmək olar [4].

Dərslərin tədrisi zamanı Power Point proqramından istifadə edərək müxtəlif proqramlarla hazırlanmış mövzular mətn, şəkil, sxem və ya videofayllar şəklində slaydlar vasitəsi ilə sinifdəki şagirdləri fəallaşdırmaq olar.

Müxtəlif maddə molekullarının enerjisinin hesablanması, onların quruluşlarının nəzəri olaraq təyini üçün çoxlu sayda kompüter proqramları mövcuddur. Artıq müasir kimya laboratoriyalarını kompütersiz təsvir etmək mümkün deyil. İndiki dövrdə demək olar ki, bütün analiz üsulları kompüterlərin köməyi ilə həyata keçirilir [3].

Kompüter və proyektordan istifadə edilərək sinfin fəallaşdırma mərhələsində əvvəlki mövzular viktorina, müxtəlif oyunlar, frontal sorğular və s. şəkildə soruşula, problemin nədən ibarət olması, onun ətrafında tədqiqatların aparılması, hər bir şagirdin problem ətrafındakı mülahizələri, müəllimin hər bir fikrə münasibəti, ümumiləşdirmə və izahat isə slaydlar vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: "Mütərcim", 2006, 370 səh.
2. Əliyev A. Müasir pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası. Bakı: Şərq, 2009, 270 səh.
3. Veysova Z. Fəal İnteraktiv yəlim. Bakı: Unicef, 2007, 195 səh.
4. Əliquliyev R., Mahmudova R. Təhsilin təkamül prosesində informasiya inqilabının rolu. Bakı: Azərbaycan məktəbi, 2016, № 5, 101 səh.
5. "Təhsildə Qloballaşma və İKT", Bakı: Elm, 2008, 148 səh.

Abbaszadə N.B.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: kim.ü.f.d., dos. Məmmədov F.M.

ORTA MƏKTƏB KİMYA KURSUNDA EKOLOJİ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏNİN MƏZMUNU

Açar sözlər: *ekoloji tərbiyə, məktəb kimya kursu, ekoloji təhsil, ekoloji bilik və bacarıq, ekoloji məzmunlu sual və tapşırıqlar.*

Ключевые слова: *экологическое воспитание, школьный курс химии, экологическое образование, экологические знания и навыки, экологические вопросы и задачи*

Key words: *environmental upbringing, school chemistry course, environmental education, ecological knowledge and skills, ecological questions and tasks*

Ətraf mühitin ekoloji problemlərinin həllində təhsil mühüm rol oynayır. Yer üzündə yaşayan hər bir insan kiçik yaşlarından ətraf aləmə etinasız münasibətin nəyə gətirib çıxardığını bilməli, ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində yaranan xəstəliklərdən xəbərdar olmalı, genetik anormallıqlar, heyvanların və bitkilərin məhvi, içməli su ehtiyatlarının tükənməsi və ətrafdakı digər mənfi dəyişikliklər barədə məlumatlı olmalıdır. Hər bir şəxs qeyd olunanları nəinki bilməli, həm də yaranmış vəziyyətə görə şəxsi məsuliyyət hiss etməlidir. Lakin bugünkü məktəb məzunları global ekoloji problemlər, o cümlədən ətraf mühit, insan sağlamlığı və biosferin qorunması kimi problemləri zəif bilirlər. İnsanların təbiətə yalnız istehlakçı baxışları, ətraf mühit problemlərinin hər bir şəxs üçün əhəmiyyətli olduğunu qəbul etmək səviyyəsi aşağıdır, təbiəti qoruma işində faktiki olaraq iştirak etmək ehtiyacı kifayət qədər inkişaf etməyib. Bir çox insan ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatların rəasional istifadəsini müəyyən təbii komplekslərin, nadir bitki və heyvan növlərinin qorunması ilə müəyyənləşdirir. Bu münasibət kökündən dəyişməli, təbiətin bütün elementlərinə qayğı ilə yanaşılmalı və təbiət bütövlükdə qorunmalıdır.

Ekoloji təhsil və tərbiyənin məqsədi məktəblilərdə bütün fəaliyyət növlərində ətraf mühit məsuliyyətli münasibətin, ətraf mühit mədəniyyətinin formalaşmasını təmin edən elmi biliklər, baxışlar və bacarıqlar sisteminin formalaşdırılmasıdır.

Beləliklə, ətraf mühitin qorunması sahəsində məktəb təhsili və tərbiyəsi iki əsas strateji vəzifəni yerinə yetirilməlidir:

1. Ətraf mühitin qorunmasının vacibliyinə şagirdləri inandırmaq.
2. Şagirdlərə bu sahədə zəruri minimum biliklər vermək.

Müxtəlif mövzuları tədris edərkən, maddələrin atmosferdə, okeanda, torpaqda özlərini necə apardığına və biosistemlərə necə təsir etdiyinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə yanaşma qeyd olunan məsələlər barəsində düşünmək vərdişini formalaşdırır.

Məktəblilərin ekoloji təhsil və tərbiyəsinin məqsədlərini nəzərdən keçirərək, onun müxtəlif səviyyələrini müəyyən etmək olar: ekoloji təhsil, ekoloji şüurun formalaşdırılması, ekoloji mədəniyyətin inkişafı.

Birinci səviyyə - ekoloji təhsil - şagirdlərin problemə yönəlməsini və müvafiq davranış qaydalarını təmin edir. Şagirdlər tədris materialının fraqmentləri kimi ətraf mühitə dair ekoloji məlumatları dərslərdə və ya sinifdən xaric məşğələlərdə əldə edir.

İkinci səviyyə - ekoloji şüur - şagirdlərin təfəkkürünün formalaşmasını təmin edir. Ekoloji şüurun formalaşması ekoloji biliklər sistemini mənimsəməyi nəzərdə tutur.

Üçüncü səviyyə - ekoloji mədəniyyətin inkişafı - şagirdlərin "təbiət-insan" qarşılıqlı əlaqəsini bir dəyər kimi qiymətləndirməsinə gətirib çıxarır. Ekoloji problemlərin dövrümüzün global problemləri kateqoriyasına keçməsi bu səviyyəyə çatmaq üzərində dayanmağı zəruri edir. Məktəblərdə təhsili prosesində ekoloji mədəniyyət yalnız integrativ yanaşma əsasında formalaşdırıla bilər. İntegrasiya mexanizmi "təbiət-insan" qarşılıqlı təsirinin bütün səviyyələrini əhatə edən "təbiət-elm-istehsal-cəmiyyət-insan" sistemində ətraf mühit problemlərinin öyrənilməsini təmin edir.

Ekoloji təhsil və tərbiyədə məktəb kimya kursunun rolu bu elmin təbiət qanunları, cəmiyyətin maddi həyatındakı əhəmiyyəti ilə əlaqədardır.

Kimyanı tədris edən müəllimin aşağıdakı vəzifələri var:

- insanların fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin açıqlanması və bunun əsasında təbiəti qoruma hissinin aşılınması;
- kimya sənayesinin təbiətlə əlaqəli ikili rolunun açıqlanması;
- məktəblilərdə təbiəti qorumaq üçün müxtəlif fəaliyyətlərdə iştirak etməyə imkan verən praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması.

Təbiətə və onun struktur elementlərinə sənaye, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə təsir həyata keçirilir:

1. Təbiətdən kimyəvi maddələrin istehlakı.
2. Təbiətin insan fəaliyyətinin tullantıları ilə çirklənməsi.

3. Təbiətdə və xüsusən də biosferdə təbii mənbələrdən və ya insan tərəfindən sintez olunanyüksək aktivliyə malik yeni kimyəvi birləşmələrin yaranması.

Qeyri-üzvi və üzvikimya kurslarının məzmununda birinci istiqamət- təbii birləşmələrin kimya sənayesi və digər sahələr üçün xammal kimi istifadə edildiyi haqqında vurğulanır. Həmçinin burada təbii birləşmələr və onlardan alınan kimyəvi maddələrin gübrə və pestisid kimi istifadəsi məsələləri barəsində də məlumat verilir.

Çirklənmə haqqında bilikləri inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq üçün şagirdlərə "çirkləndiricilər", "çirklənmə mənbələri", "təbii və süni çirklənmə", "təmizliyin sanitar normaları", "zəhərli maddələrin icazə verilən maksimum qatılığı" haqqında ilkin biliklər verilməlidir. Eyni zamanda çirkləndiricilərin mənbələri haqqında məlumatlar da, məzmununa daxil edilməlidir. Şagirdlərə çirklənmənin qarşısının alınması yolları barəsində minimum biliklər verilməlidir. Müasir istehsal prosesləri öyrənilərkən ətraf mühitin qoruyucu tədbirləri haqqında biliklərin inkişaf etdirilməsi mütləqdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin öyrənilməsində məktəb kimya kursunun ən vacib komponenti olan kimyəvi təcrübə xüsusi yer tutur. Məktəbdə kimyəvi təcrübə apararkən alınan tullantıları emal etmək və təkrar istifadə etmək yollarını tapmaq və təcrübələr zamanı tətbiq etmək lazımdır. Bu halda şagirdlər tullantıların təkrar emalı və istifadəsini, bu zaman ətraf mühitin qorunduğunu əyani olaraq müşahidə edir. Kimyəvi təcrübələr apararkən ətraf mühitin qorunması fikri aparılan bütün təcrübələri əhatə etməlidir. Məktəbdəki kimya kabinetini artıq bir təhsil yeri kimi qəbul edilməməli, bura bir "fəaliyyət sahəsi", bir növ "kimyəvi istehsal", təhlükəli tullantıların atılması və təcrübə zamanı ətraf mühitin qorunması tələblərinin yerinə yetirilməsini tələb edən bir "iş yeri" kimi qəbul olunmalıdır. Yalnız bu cür yanaşma ekoloji cəhətdən səriştəli düşüncənin formalaşmasına imkan verəcək.

Ətraf mühitin qorunması məsələlərini nəzərə alaraq şagirdlərə ekoloji-kimyəvi məzmunlu müxtəlif sual və tapşırıqlar təklif oluna bilər. Onları tərtib edərkən aşağıdakı metodoloji tələblərə riayət etmək tövsiyə olunur:

1. Tapşırıqların şərtində və həllinin nəticəsində praktik əhəmiyyət daşıyan məlumatlar olmalıdır.

2. Bu məlumatlar proqram materialı və real ekoloji problemləri əhatə etməlidir.

3. Tapşırıqlar verilən sinifdəki şagirdlərin səviyyəsində olmalıdır.

4. Tapşırıqların həlli imkanları şagirdlərin müxtəlif mövzularda aldıkları biliklərə əsaslanmalıdır.

5. Tapşırıqların bilikləri yoxlamaq, izah etmək, tətbiq etmək və təkmilləşdirmək üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Kimyəvi - ekoloji suallar və tapşırıqlar məzmununa görə üç növə bölünə bilər:

1. Təbii obyektlərin kimyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı problemlər.

2. Çirklənmə mənbələri, ətraf mühitin çirkləndiricilərinin növləri haqqında tapşırıqlar.

3. Təbiəti mühafizə tədbirləri və çirklənmənin nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında.

Misal olaraq "Metalların korroziyası" mövzusunun öyrənilməsi korroziya və ekoloji problemlər arasındakı əlaqəyə dair material əlavə etmək vacibdir.

Korroziya ekologiya və iqtisadiyyata ciddi zərər vurur. Korroziyanın iqtisadi zərərləri:

- hər il istehsal olunan metalın müəyyən faizi itkisi,

- qəzalar səbəbindən metal avadanlıqların itkisi,

Korroziyanın ekoloji aspektləri:

- sənaye miqyasında əhəmiyyətli metalların (qurğuşun, nikel, alüminium, sink) ehtiyatlarının azalması,

- neft kəmərlərində qəzalar, torpağın neft məhsulları ilə çirklənməsi,

- atmosferin üzvi mənşəli korroziya əleyhinə maddələrlə çirklənməsi,

- elektrokimyəvi üsullarla metalların korroziyadan qorunması zamanı suyun zəhərli tullantı metallarla çirklənməsi.

Müəllim korroziyaya aid ev tapşırıqları verərkən onların ekoloji məzmununda olmasına çalışmalıdır. Məsələn:

Tapşırıq 1. Dünyada istehsal olunan metalların hər il demək olar ki, dördə biri korroziyaya görə yararsız vəziyyətə düşür. Korroziyaya səbəbturşu yağışlarla bilər. Turşu yağışlarından metal konstruksiyalargüclü şəkildə korroziyaya uğrayır, müxtəlif binalar və memarlıq abidələri bu problemdən zərər görür. Turşu yağışının yaratdığı korroziyadandəyən iqtisadi zərər on milyardlarla dollar məbləğində təxmin edilir. Turşu yağışları necə əmələ gəlir? Metalların turşu yağışı ilə qarşılıqlı təsirinin kimyəvi mahiyyəti nədir? Dəmirin duru və qatısulfat turşusu ilə qarşılıqlı təsirinin reaksiyalarını yazın.

Tapşırıq 2. Gündəlik həyatda qarşılaşdığınız metallar və onların ərintilərininkorroziyadan qorumağın bir neçə yolunu göstərin. Metalların korroziyaya qarşı mühafizəsi təbiətin qorunmasına necə kömək edir? Necə zərər verə bilər? Korroziyaya qarşı metalların mühafizəsini necə artırmaq olar?

Tapşırıq 3. Çox vaxt sənayedə metallar, onların oksidlərdən koks (karbon) və ya hidrogenlə reduksiya etmək yolu ilə alınır. Bu metodlardan hansı daha çox “ekoloji cəhətdən təmizdir” və nə üçün? Unutmayın ki, müxtəlif yataqlarda çıxarılan kömürün tərkibindəmüxtəlif qarışıqlar olur.

Beləliklə, kimya dərslərində ekoloji məzmunlutapşırıqlardan istifadə şagirdlərdə ekoloji düşüncəsini, mövcud ekoloji vəziyyəti təhlil etmək və qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmağavə inkişaf etdirməyə, eləcədə onların kimya biliklərindən istifadə edərək ekoloji problemləri müstəqil həll etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov V.M., Əliyeva R.Ə., Səlimova N.Ə., Abbasov M.M., Babayev Ə.İ., Əsgərov F.S., Abbasov Ş.M. Ekoloji kimyaya giriş, Bakı, “Maarif”, 2002, 128 s.

2. Abbasov V.M.və başaları. Kimya (abituriyentlər və yuxarı sinif şagirdləri üçün vəsait). Bakı, “Şərq-Qərb”. 2005. 624 s.

3. E.Mövsümov, L.Quliyeva. Ətraf mühitin kimyası. Bakı, “MBM” .2010, 193 s.

4. A.S.Sadiqov, İ.B.Xəlilov. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2004, 196 s.

5. Ş. Mustafa, İ. Lətifov, 9-cu sinif üçün dərslik, Bakı-2017, səh. 114-116

6. Ş. Mustafa, İ. Lətifov, 9-cu sinif üçün metodik vəsait, Bakı, səh. 124-126

7. T.Tağıyev. Orta ümumtəhsil məktəblərində Kimyanın digər təbiət fənnləri ilə əlaqəli tədrisi prosesində ekoloji biliklərin məzmunu və öyrədilməsi yolları. Bakı-“Elm”-2005. 314 s.

8. <http://www.eco-oos.ru/biblio/konferencii/sovremennye-problemy-ekologii/28/>

9. Громов О.Б., Прокудин В.К.К вопросу обезвреживания газовых выбросов заводов по производству алюминия // Химическая технология. 2008. Т. 9. № 7.

Abbaszadə N.B.

Orta məktəb kimya kursunda ekoloji təhsil və tərbiyənin məzmunu

XÜLASƏ

Məqalədə orta məktəbdə ekoloji təhsil və tərbiyəninməqsədləri, vəzifələri nəzərdən keçirilərək, şagirdlərin ekoloji təhsilvə tərbiyəsində məktəb kimya kursunun imkanları,eləcədə kimyanı tədris edən müəlliminbu prosesdərolu araşdırılmışdır. Ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin öyrənilməsində məktəb kimya kursunun ən vacib komponenti olan kimyəvi təcrübələr, ekoloji-kimyəvi məzmunlu sual və tapşırıqlara qoyulan metodoloji tələblər, onların növləri şərh olunmuş, konkret mövzu üzrə bəzi nümunələr verilmişdir. Kimya dərslərində və sinifdən kənar tədbirlərdə ekoloji məzmunlu tapşırıqlarından istifadə şagirdlərin ekoloji düşüncəsini, mövcud ekoloji vəziyyətitəhlil etmək və qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə, kimya biliklərindən istifadə edərək ekoloji problemləri müstəqil həll etməyə imkan verir.

**Содержание экологического образования и воспитания
на курсах химии в средней школе
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются цели и задачи экологического образования и воспитания школьников, роль школьного курса химии в экологическом образовании и воспитании, роль учителя химии в этом процессе. Приведены химические эксперименты, являющиеся важнейшей составляющей школьного курса химии при изучении проблем охраны окружающей среды, методические требования к эколого-химическим вопросам и задачам, их виды, приведены некоторые примеры поинформированной конкретной теме. Использование заданий экологического содержания на уроках химии и во внеклассной деятельности позволяет учащимся формировать и развивать экологическое мышление, умение анализировать и оценивать имеющуюся экологическую ситуацию, самостоятельно решать экологические проблемы, используя знания по химии.

Abbaszada N.B.

**The content of environmental education and upbringing in the secondary
school chemistry course
SUMMARY**

The article reviews the goals and objectives of environmental education and upbringing of the pupils, and studies the role of the school chemistry course in environmental education and upbringing, and the role of the teacher who teaches chemistry in this process. The information about chemical experiments, which are the most important component of the school chemistry course in the study of environmental protection problems, methodological requirements for ecological-chemical questions and tasks, their types are given, and some examples on a specific topic are provided. The use of environmental tasks in chemistry classes and extracurricular activities allows students to form and develop environmental thinking, the ability to analyze and assess the current environmental situation, to solve environmental problems independently using the knowledge of chemistry.

**Bağirova Çəmənhanım İlqar qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: kim.ü.f.d., dos. Məmmədov F.M.**

**IX SİNİFDƏ AZOT YARIMQRUPUNA AİD MÖVZULARIN TƏDRİSİ
PROSESİNDƏ EKOLOJİ TƏRBİYƏ**

Açar sözlər: *ekoloji tərbiyə, məktəb kimya kursu, ekoloji bilik və bacarıq, “ümumiləşdirici dərslər”, “mineral gübrələr mövzusunun tədrisi”, “azot yarımqrupunun tədrisi”, “azot yarımqrupunun tədrisi”.*

Ключевые слова: *экологическое образование, школьный курс химии, экологические знания и навыки, “урок обобщения”, “обучение предмету минеральных удобрений”, “обучение азотной подгруппе”, “обучение азотной подгруппе”.*

Key words: *environmental education, school chemistry course, environmental knowledge and skills, “generalization lesson”, “teaching the subject of mineral fertilizers”, “teaching nitrogen subgroup”, “teaching nitrogen subgroup”.*

Məqalədə kimya dərslərində ekoloji tərbiyə imkanları araşdırılmış, ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının yolları göstərilmiş, “ümumiləşdirici dərslərin” ümumi metodiki prinsipləri, müəllimin kimya dərslərində ekoloji bilik və tərbiyənin formalaşdırılmasında əsas hədəf və vəzifələri

göstərilmiş, eləcə də ekoloji məzmunlu "ümumiləşdirici dərslər" nümunələri verilmişdir. Burada əsas məqsəd şagirdlərin idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsi, ətraf mühitin ekoloji problemləri və kimya fənninə maraqlarının artırılması, onlarda ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına nail olmaqdır.

Kimyəvi biliklər ətraf mühit və təbiəti qoruma, mühitdən səmərəli istifadənin əsasları haqqında biliklərin ayrılmaz hissəsidir. Elm və texnologiyanın hazırkı inkişaf mərhələsində ətraf mühitlə bağlı yaranan ekoloji problemlərin həllində kimyanın rolu böyükdür. Belə ki, ekoloji məzmunlu kimyəvi biliklər: hər hansı bir maddənin atmosferdə, torpaqda, su mühitində necə davrandığı, onun və çevrildiyi məhsulların bioloji sistemlərə hansı təsiri olduğu sualına cavab verir; sənaye istehsalının ekosistemin bir hissəsi halına gətirməklə onun təbii dövrlərə ən təbii və "ağrısız" daxil olmasını təmin edə bilər; zərərli maddələrin ətraf mühitə daxil olmasının qarşısının alınması, bu maddələrin və tullantıların təmizlənməsi, təkrar emalı və s. haqqında lazımı məlumat əldə etməyə imkan verir.

Orta məktəbdə kimyanın tədrisi prosesində müəllim şagirdin şəxsiyyətinə təsir göstərə biləcək elə pedaqoji vasitələrdən istifadə etməlidir ki, bu vasitələr şagirdlərdə ekoloji bilik və tərbiyənin formalaşdırılmasına imkan versin. Məktəb kimya kursunda şagirdləri ekologiyanın kimyəvi problemləri ilə tanış etmək tələb olunur. Burada əsas diqqət ətraf mühitin vəziyyəti və bəşəriyyətin gələcəyi üçün təhdid olan və ciddi narahatlığa səbəb olan hadisələrə yönəldilməlidir.

Müəllim kimya dərslərində ekoloji bilik və tərbiyənin formalaşdırılmasında əsas hədəf kimi aşağıdakıları qarşıya məqsəd kimi qoymalıdır:

- Şagirdlərdə ətraf mühitin ekologiyasına müsbət münasibət bəsləyən ekoloji bacarıqların formalaşdırılması;
- Şagirdlərdə davamlı ekoloji biliklər sisteminin formalaşdırılması;
- Şagirdlər arasında şəxsiyyətin əsas komponentlərindən biri olan sosial mövqeyin formalaşdırılması;
- Şagirdlər arasında nəzəri və praktik fəaliyyət arasındakı əlaqənin inkişaf etdirilməsi;
- Şagirdlərdə sağlam həyat tərzinin əsaslarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- Ekoloji problemlərin öyrənilməsində mövzulararası əlaqələrin formalaşdırılması və inkişafı.

Ətraf mühitin ekoloji problemlərinin öyrənilməsi prosesində müəllim şagirdlərdə aşağıda qeyd olunan bacarıqları formalaşdırmalıdır:

- Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ümumi konsepsiyanın formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesini təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- Bu prosesdə hər bir vətəndaşın rolunu müəyyənləşdirmək;
- Ekoloji problemlərin səbəblərini izah etmək və həll yollarını tapmaq üçün kimya biliklərindən istifadə etmək;
- Yerli ekoloji problemləri öyrənmək məqsədilə tədqiqat aparmaq üçün əlavə materialdan istifadə etmək;

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsi, ətraf mühitin ekoloji problemləri və kimya fənninə maraqlarının artırılması, onlarda ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması aşağıdakı yollarla həyata keçirilə bilər:

- Ekoloji məzmunlu konfrans-dərslərin və "ümumiləşdirici dərslər"lərin keçirilməsi;
- Ekoloji məzmunlu sinifdən xaric işlərin həyata keçirilməsi;
- Ekoloji problemlərə aid əlavə resursların öyrənilməsi;
- Ekoloji məzmunlu kimya gecələrinin təşkili;
- Sənaye müəssisələrinə, çirklənmiş su hövzələrinə və quru ərazilərə ekskursiyaların təşkili;
- Ekoloji məzmunlu dərnəklərin, viktorinaların və s. keçirilməsi,

▪ Şagirdlərin şəxsi yaradıcılıq imkanlarından (ekoloji məzmunlu şəkillər, stend materialları, divar qəzeti, referatlar və s. hazırlanması) istifadə etmək.

Ətraf mühit ekoloji problemlərini, mövcud ekoloji vəziyyəti dərinlən anlamaq üçün, bu vəziyyətin kimyəvi əsasları və səbəbləri barədə hərtərəfliliyə ehtiyacı var. Şagirdlərin kimyəvi çirklənmə ilə bağlı biliklərinin azlığı müxtəlif mövzularda əlavə məlumatlarla doldurula bilər. Ancaq bu cür biliklər natamam olacaqdır. Bu səbəbdən ekoloji vəziyyət və çirklənmə ilə bağlı ayrı-ayrı dərslər deyil, “ümumiləşdirici dərslər”lərin keçirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiləşdirici dərslərin keçirilməsi zamanı müəllim ümumi metodik prinsiplərdən istifadə etməlidir:

– Kimyanın müvafiq bölməsinin tədrisi prosesində şagirdlərin aldıkları biliklər əsasında onlarda ekoloji biliklər sistemini yaratmaq;

– Ekoloji məzmunlu mövzular seçmək;

– Real ekoloji problemlərin təhlilində müxtəlif mənbələrdən və məlumatlardan istifadə etmək.

Aşağıda ekoloji məzmunlu ümumiləşdirici dərslərə aid bir neçə nümunə verilmişdir.

Mövzu 1. Nitrat turşusu və onun duzları mövzusunun tədrisi. Mövzunun tədrisi zamanı müəllim nitrat turşusunun xassələri, sənayedə istehsalı, nitrat duzları, onların alınması haqqında şagirdlərin aldıkları bilikləri ümumiləşdirməlidir. Bu zaman şagirdlərə bir sıra anlayışlar, o cümlədən “atmosfer çirkləndiriciləri”, “çirklənmənin əsas mənbələri”, “turşu yağışları”, “sənayedə tullantıların təmizlənməsinin müasir üsulları” haqqında məlumat verilir. Müəllim nitrat turşusunun istehsalı zamanı atmosfərə buraxılan zərərli maddələr, o cümlədən NO, NO₂ qazlarının zərəri haqqında məlumat verir, “turşu yağışlarının” yaranma səbəblərini vətərdə biləcəyi fəsadları izah edir. Bu tərkibdə turşuların normadan artıq olan atmosfer yağıntılarıdır (yağış, qar, dolu). Bu hadisənin yaranma səbəbləri təbii fəlakətlərə və insan faktoruna bağlıdır. “Turşu yağışları” su buxarının kükürd – dioksid və azot-dioksid ilə reaksiyaya girməsi zamanı yaranır. Bu maddələr zavodların, qazanxanaların, nəqliyyat vasitələrinin ətrafa buraxdığı zərərli maddələrin tərkibində olur. Eyni zamanda vulkanların püskürməsi zamanı da bu qazlar atmosfərə qarışır. Bu qazlar havadakı su buxarı ilə qarşılıqlı təsirdə olduqda H₂SO₄ və HNO₃ turşuları əmələ gəlir və bu turşular atmosfer yağıntılarına qarışaraq yer səthinə düşür. Dünyamızda turşu yağışlarının yağmadığı bir yer qalmamışdır. Bunların da nəticələri təkcə təbiət üçün deyil, insanlar üçün də çox ağır olur. Bu kimi yağmurun düşməsindən sonra göl və çaylar “ölü” su hövzələrinə çevrilir, praktiki olaraq oradakı bütün canlılara – balıqdan tutmuş bütün mikroorqanizmlərə ziyan yetirir, balıqların təbii artımı azalır, meşələr yox olur, kənd təsərrüfatı məhsulları məhv olur. Turşu yağıntılarının düşdüyü göllərdən tutulan balıqları yeyəndən sonra, insanlar ağır, hətta ölümcül xəstəliklərə tutulurlar. Bu kimi yağışın altına düşdükdə insanların dərilərində yanq yerləri yaranır və onlar, nəfəs orqanlarına güc düşdüyü üçün, havanın çatışmazlığını duyurlar. Yağmurların içində olan turşular metal konstuksiyalar, borular üçün təhlükəlidir. Bundan başqa, bu yağmurlar tarixi abidələri də dağıdır.

“Ümumiləşdirici dərslər” sonunda şagirdlərə ekoloji məzmunlu möhkəmləndirici suallar verilir:

1) Atmosfer çirkləndiricilərinin əsas mənbələri hansılardır?

2) Suyun çirkləndiriciləri hansılardır?

3) Atmosferi ən çox çirkləndirən hansı qazlardır?

4) HNO₃ istehsalı zamanı atmosfərə hansı zərərli qazlar buraxılır?

5) “Turşu yağışlarının” əmələ gəlməsinə səbəb nədir?

6) Azotun hansı oksidləri i turşu yağışının əmələ gəlməsində iştirak edir?

7) “Turşu yağışlarının” yağması çaylarda və göllərdə yaşayan canlılara necə təsir edir? və s.

Mövzu 2. Mineral gübrələr mövzusunun tədrisi. Müəllim şagirdlərə mineral gübrələr, o cümlədən azotlu, fosforlu və kaliumlu gübrələr, onların bitkilərin inkişafına və məhsuldarlığa təsiri, həmçinin torpağa nə vaxt verilməsi barəsində biologiya və kimya fənnlərindən aldıkları bilikləri ümumi şəkildə çatdırır. Sonra mineral gübrələrin istehsalı zamanı ətrafa atı-

lan zərərli tullantılar, eləcə də torpağa verilməsinin mənfi və müsbət nəticələri barəsində şagirdlərə ümumiləşdirici məlumatlar verir. Şagirdlər gübrələrin torpağa normadan artıq verilməsinin mənfi təsirləri, o cümlədən bitkilərə yandırıcı təsiri, gübrənin artıq miqdarının yığılaraq su hövzələrinə daxil olması və orada yaşayan canlı orqanizmlərə zərəri barəsində məlumatlanır. Bunu azotlu gübrələrin misalında bir qədər geniş göstərmək olar: torpaqda azotun artıq miqdarı bitki toxumalarında nitrat şəklində toplanır. Bu isə insan və heyvanın sağlamlığı baxımından təhlükəlidir. Tərkibində yüksək miqdarda nitrat olan sular, meyvə və tərəvəzlər uşaqlarda həyat üçün təhlükəli olan xəstəliyə səbəb ola bilər. Torpaqların azot gübrələri ilə yüksək dozada gübrələndiyi yerlərdə həm yerüstü, həm də yeraltı sular ciddi şəkildə nitrat və nitritlərlə kirlənir. Azot gübrələrinin zərərli təsirlərindən biri də onun torpaqda turşuluq dərəcəsini artırması, bununla da mikroelementlərin daha sürətlə əriməsini təmin etməklə içməli sulara ağır metalların miqdarının artmasına səbəb olmasıdır. Göl və dənizlərə axan izafi azot burada bakteriyaların və mavi-yaşıl yosunların sürətlə inkişaf etməsinə şərait yaradır ki, bu da suyun tərkibindəki oksigeni "yeyir". Oksigenin azalması isə dənizdəki canlıların, əsasən balıqların ölümünə, hətta kökünün kəsilməsinə səbəb ola bilər. Gübrələrdən daha çox istifadə olunan ərazilərdə izafi azot gübrələri toplanır və onlar yağış suları vasitəsi çaylara, oradan da dənizə axır. Bu da dənizdə yaşayan canlılar üçün təhlükə mənbəyidir. Artıq miqdarda azot təkcə torpağın və suyun keyfiyyətini aşağı salmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda atmosfərə daha çox azot oksidləri ayrılmasına səbəb olur. Nəticədə mineral gübrələrin torpağa verilməsinin mənfi və müsbət nəticələri barəsində biliklər əldə edirlər.

“Ümumiləşdirici dərslər” sonunda şagirdlərə aşağıdakı səpgidə möhkəmləndirici suallar verilir:

- 1) Mineral gübrələr torpağa normadan artıq verildikdə hansı fəsadlara gətirib çıxara bilər?
- 2) Azotlu, fosforlu və kaliumlu gübrələr bitkilərə əsasən hansı fəsillərdə verilir?
- 3) Üzvi gübrələrdən istifadənin ekoloji cəhətdən hansı üstünlükləri var?
- 4) Azotlu gübrələrin artıq miqdarının bitkilərə nə kimi zərəri vardır?
- 5) Hansı halda insanlar bitki mənşəli qidalarla qidalandıqda gübrə ilə bağlı zəhərlənmələr ola bilər? və s.
- 6) Torpaqda azotun artıq miqdarı bitkilərdə necə toplanır?
- 7) Hansı mineral gübrələr suda daha yaxşı həll olur?
- 8) Təbiəti ən çox çirkləndirən qazlar hansılardır? və s.

Beləliklə, məqalədə kimya dərslərində ekoloji tərbiyə imkanları araşdırılmış, ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının yolları göstərilmiş, “ümumiləşdirici dərslərin” ümumi metodiki prinsipləri, müəllimin kimya dərslərində ekoloji bilik və tərbiyənin formalaşdırılmasında əsas hədəf və vəzifələri göstərilmiş, eləcə də ekoloji məzmunlu “ümumiləşdirici dərslər” nümunələri verilmişdir. Burada əsas məqsəd şagirdlərin idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsi, ətraf mühitin ekoloji problemləri və kimya fənninə maraqlarının artırılması, onlarda ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına nail olmaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov V.M., Əliyeva R.Ə., Səlimova N.Ə., Abbasov M.M., Babayev Ə.İ., Əsgərov F.S., Abbasov Ş. M. Ekoloji kimyaya giriş, Bakı, “Maarif”, 2002, 128 s.
2. Abbasov V.M. və başqaları. Kimya (abituriyentlər və yuxarı sinif şagirdləri üçün vəsait). Bakı, “Şərq-Qərb”. 2005. 624 s.
3. Məmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı. «Elm». 2006. 411 s.
4. Mövsümə E.V., Quliyeva L. Ətraf mühitin kimyası. Bakı, “MBM” -2010, 193 s.
5. A.S.Sadiqov, İ.B.Xəlilov. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2004, 196 s.
6. Ş.Mustafa, İ.Lətifov, 9-cu sinif üçün dərslik, Bakı-2017, səh. 114-116
7. Ş.Mustafa, İ.Lətifov, 9-cu sinif üçün metodik vəsait, Bakı, səh. 124-126

8. T. Tağıyev. Orta ümumtəhsil məktəblərində Kimyanın digər təbiət fənnləri ilə əlaqəli tədrisi prosesində ekoloji biliklərin məzmunu və öyrədilməsi yolları. Bakı-“Elm”-2005. 314 s.
9. <http://www.eco-oos.ru/biblio/konferencii/sovremennye-problemy-ekologii/28/>
10. Громов О.Б., Прокудин В.К. К вопросу обезвреживания газовых выбросов заводов по производству алюминия // Химическая технология. 2008. Т. 9. № 7.
11. И.Е.Владимировна. Экологическое воспитание на уроках химии. «Молодой учёный». 2014. № 18 (77), с. 561-564.
12. Винокурова Н.Ф. Интеграция экологических знаний. Нижний Новгород, 1996, 150 с.
13. Вагірова Ç.İ. Kimya məktəbdə. Elmi nəzəri və metodiki məcmuə 2021 №1 (73) s. 42-46

Багірова Ч.И.

Экологическое воспитание в процессе преподавания тем, относящихся к подгруппе азота в девятом классе

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы возможности экологического воспитания в уроках химии, показаны способы формирования экологических знаний и умений, общие методические принципы «уроков обобщения», показаны основные цели и задачи учителя при формировании экологических знаний и воспитания на уроках химии, а также даны примеры экологического содержания «уроков обобщения». Здесь основная цель - вовлечь учеников в познавательную деятельность, повысить их интерес к экологическим проблемам и химии, добиться формирования экологических знаний и навыков.

Bagirova Ch.İ.

Ecological education in the process of teaching topics related to the nitrogen subgroup in the ninth grade

SUMMARY

Environmental education opportunities explored in the article in chemistry classes, ways of formation of ecological knowledge and skills shown, general methodological principles of “generalization lessons”, the main goals and objectives of the teacher in the formation of environmental knowledge and education in chemistry classes are indicated, as well as examples of "generalization lessons" with environmental content are given. The main goal here is to involve students in cognitive activities, to increase their interest in environmental problems and chemistry, to achieve the formation of environmental knowledge and skills in them.

Şəlmənova Aytac Rauf qızı
Elmi rəhbər: Q.M.Səmədov

AVSTRALIYANIN RELYEF ÖYRƏNİLMƏSİ METODİKASI

Açar sözlər: *relyef, təbii ehtiyatlar, faydalı qazıntı, platforma, massiv*

Ключевые слова: *рельеф, природные ресурсы, полезные ископаемые, платформа, массив*

Key words: *relief, natural resources, minerals, platform, massif*

Avstraliya mövzunu şagirdlərin dərindən mənimsəməsini təmin etmək üçün ilk öncə onların bu materiklə bağlı sadə biliklərinə nəzər salmalıyıq. Bu mövzunun tədrisinə başlamazdan əvvəl onların suallar vasitəsilə Avstraliya haqqında nə kimi bilgi sahibi olduğunu öyrənirəm. 9-cu sinif Coğrafiya dərslərində Avstraliyanın fiziki xəritəsi, Avstraliyanın xəritə-sxemi, Avstraliyanın regionları təsvir olunmuşdur. Ümumiyyətlə illüstrativ materiallar mövzunun şagirdlərin yaddaşında daha yaxşı qalmasında mühüm rol oynayır. İlk öncə burada səh-37də Avstraliyanın fiziki xəritəsinin aşağı hissəsində şagirdlərin müzakirəsi üçün 3 sual verilmişdir.

1. Litosfer tavasının sərhədi materikin sahil xəttinə uyğun gəlirmi? 2. Hansı hissədə materik litosfer tavalının sərhədinə daha yaxın yerləşir? 3. Avstraliyada fəal vulkanların və zəlzələ ocaqlarının olmamasını necə izah edə bilərsiniz? Diqət edək sual 1-ə: Burada şagird xəritəni nəzərdə keçirir və diqqət edir ki, materikin davamı sınımb və Şelf zonası ilə davam edir, materikin sahil xətti isə bitib. Və buradanda şagirdlərə aydın olur ki, litosfer tavasının sərhədi ilə materikin sahil xətti uyğun gəlir. Sual 2-də isə materikin şimaldan litosfer tava-sına daha yaxın olduğu aydın görünür. 3-cü sualın izahı üçün Avstraliyanın tektonik xəritə-sxeminə baxaq. Bu xəritə-sxemdə şagirdlər materikin yarından çox hissəsinin platformalardan ibarət olduğunu görür. Platforma sahələri sabit ərazilərdir. Avstraliya, əsasən düzənlik ərazi-dir. Bu materikdə yüksək cavan dağlar yoxdur. Ona görə də, Avstraliya seysmik cəhətdən da-ha sabitdir. Materikdə fəaliyyətdə olan vulkan yoxdur. Buradan da Avstraliyada fəal vulkan-ların və zəlzələ ocaqlarının olmamasının səbəbini öyrənirlər. Avstraliyanın böyük hissəsi qə-dim platformadır. Əvvəllər dağ olmuş ərazilərin platformaya çevrilməsi prosesi milyon illəri əhatə edir. Dağlar öz seysmik fəallığını itirir, tədricən dağılır, hündürlüyü azalır və onlar dü-zənliyə çevrilir. Bu uzunmüddətli proses nəticəsində Yer qabığının fəal zonaları (geosink-linallar) sabit ərazilərə (platformalara) çevrilir.

Materikin xəritə sxemində 1. Ən qədim qırışq zona-materikin qərb hissəsini əhatə edir və sarı rənglə verilmişdir. 2. Qədim qırışq zona-bütövlükdə materikin şərq hissəsini əhatə edir və yaşıl rənglə verilmişdir. 3. Platformanın örtük hissəsi -bu hissənin materikin daxilində əhatə etdiyi sahələr qırmızı nöqtələrlə verilmişdir.

Həmçinin materikin 3 regiona bölünmüşdür: Qərb, Mərkəzi, Şərq regionları. Həmçinin re-gionlar da dərslərdə yaşıl, mavi və qırmızı rəng çalarları ilə verilmişdir. Regionların təsvirli yəni rəng çalarlarıyla verilməsi şagirdlərin yaddaşında daha yaxşı qalır.

9-cu sinif dərsləri səh-38-də Mətn və şəkil üzrə iş verilmişdir. Şəkildə **Qərbi Avstraliya-nın Super Pit qızıl mədəni göstərilmişdir**. Burada qızıl açıq üsulla çıxarılır. Və faydalı qazıntılar haqqında qısa mətn verilmişdir. Avstraliya mineral xammal istehsalı üzrə dünyanın ilk beş ölkəsindən biridir. Faydalı qazıntı hasilatı ölkənin gəlirlərinin 1/3-ni verir. Avstraliya mineral ehtiyatlarını dünyanın 100-dən çox ölkəsinə, əsasən Yaponiyaya ixrac edir. Faydalı qazıntı yataqlarının səthə çox yaxın yerləşməsi ehtiyatların çıxarılmasının sərfəliliyini artırır. Çünki ehtiyatlar mədənlərdə “açıq üsulla” çıxarılır. Bu üsul daha mürəkkəb avadanlıqlar tələb edən “şaxta üsulu”ndan ucuz başa gəlir. Mətnin sonunda şagirdlərin müzakirəsi üçün sual qo-yulmuşdur. Avstraliyanın mineral ehtiyatlar ixracı üzrə dünyada qabaqcıl yer tutmasına səbəb nədir? Materikin qərb hissəsində Avstraliya platformasının bünövrəsi qalxmışdır, burada çök-mə süxur örtüyü yoxdur və kristallik bünövrə səthə çıxır. Qalxanlar üçün filiz faydalı qazıntı-ların Yer səthinə yaxın yerləşməsi səciyyəvidir. Qərbi Avstraliyada böyük miqdarda dəmir filizi, qızıl və nikel çıxarılır.

Avstraliya platformasının əyilmə zonalarında çökmə süxurlar toplanmışdır. Litosfer tavalının bu hissələrində kristallik bünövrə çox dərində yerləşir.

Mətn üzrə iş 2. Burada şagirdlərə uran haqqında məlumat verilir. **Uran** ən mühüm radio-aktiv element olub nüvə enerjisinin alınmasında istifadə olunur. Ötən əsrdə radioaktiv ele-mentlərdən nüvə silahı kimi istifadə edilməyə üstünlük verirdilərsə, hazırda ondan sülh məq-sədilə istifadə olunur: atom-elektrik stansiyaları, atom mühərrikləri, sualtı atom qayıqı və s. Uran filizi tərkibinə görə çox “kasıb”dır. Filizin tərkibində uranın miqdarı 0, 02%-dir. Uranın saflaşdırılması, yəni filizdən uran elementinin ayrılması onun çıxarıldığı ərazilərdə həyata keçirilir.

Məsələ verilmişdir ki, bu da şagirdlərin araşdırmaçılığını inkişaf etdirir.

Məsələ: 1 kq uran əldə etmək üçün nə qədər filiz tələb olunduğunu hesablayın.

Buna əsasən şagirdlər 1t dəmir filizindən 0, 2 kq uran alırlar.

1000 kq filiz — 200 q uran

X kq filiz 4000 q uran

X=5000 kq(5 ton)

Uran maddələrinin mineral ehtiyatın mövcud olduğu ərazilərdə yerləşdirilməsinə səbəb odur ki, çıxarılan filizdə metalın payı az olduqda onu uzaq məsafələrə daşımaq sərfəli deyil. Həmçinin müzakirə üçün bu sual qoyulmuşdur: Uran maddələrinin mineral ehtiyatın mövcud olduğu ərazilərdə yerləşdirilməsini izah edin.

Qərbi və Mərkəzi Avstraliyanın relyefində plato və yastı yaylalar üstünlük təşkil edir. Onların yaranmasında küləyin fəaliyyəti və arid-denudasiya prosesi əsas rol oynayır. Bu məlumata əsasən şagirdlərə plato və yastı yaylaların yaranması səbəbini sual verirəm. Onlar da dərslərdən öyrəndiklərinə uyğun olaraq bunun səbəbini küləyin fəaliyyəti və arid-denudasiya prosesi ilə əlaqəli olduğunu təkrarən cavab verirlər. Daha sonra arid-denudasiyanın nədir və necə yaranır? sualı ilə onlara müraciət edirəm. *Arid-denudasiya* quraq iqlim şəraitində xarici amillərin təsiri ilə süxurların parçalanmasıdır. Materikin şimal-qərb və mərkəzində olan Hamersli və Mak-Donnel dağları qədimdə baş vermiş tektonik hərəkətlər nəticəsində yaranmışdır. Platolar arasında ovalıqlar yerləşir. Onlardan ən nəhəngləri Böyük Viktoriya və Böyük Qumlu səhralarıdır. Hamar düzənliklər üzərindən çox da hündür olmayan massivlər ucalır ki, bunlardan da ən məşhuru *Uluru* (və ya Eys-Rok).

Növbəti Mətn və şəkil üzrə işə diqqət edək. Burada Uluru massivi haqqında məlumat verilmişdir. Avstraliyanın mərkəzi hissəsində yerləşir. Massiv qırmızı qumlarla örtülüdür. Ulurunun uzunluğu 3, 6 km, eni 3 km-ə qədər, hündürlüyü isə 348 metrdir. **Məlumat əsasən müzakirə üçün 3 sual verilmişdir.**

1. Ulurunun yamaclarında dərin çatlar və mağaralar necə formalaşa bilər? Onların yaranmasında hansı ekzogen amil əsas rol oynamışdır?

2. Burada qayaüstü rəsmlərin və daş oymalarının çox olması nəyi göstərir?

3. Uluru Azərbaycanın hansı ərazisi ilə müqayisə etmək olar?

Bu suallar şagirdlərin düşüncə və təfəkkür bacarığını inkişaf etdirir. Müzakirə suallarından sonra Avstraliyanın dağları və düzənlikləri haqqında məlumat verirəm. Şərqi Avstraliyada dağlar üstünlük təşkil edir. Materikin şərq sahilləri boyunca çox da yüksək olmayan qədim Böyük Suayırıcı silsilə dağları uzanır. Şagirdlər bu əraziləri xəritədə göstərir. Xəritəni bilmək ən vacib amillərdən biridir. O, ayrı-ayrı massivlərdən ibarətdir və onlardan da ən hündürü Avstraliya Alpları massividir. Burada ən yüksək zirvə hündürlüyü 2228 m olan Kostyuşko dağıdır. Bu regionun ən nəhəng düzənliyi Mərkəzi ovalıqdır (o, "Mərkəzi" adlanır, ancaq materikin şərqinə yaxın yerləşir). Murrey və Darlinq düzənlikləri eyniadlı çayların gətirdiyi çöküntülər nəticəsində yaranmışdır. Nə vaxtsa dənizin dibi olmuş alçaq düzənliklər okean sahillərində yerləşmişdir. Bu, şimalda yerləşən Karpentariya və cənubda yerləşən Nallarbor düzənlikləridir.

Sonda şagirdlərdən biliklərin tətbiq edilməsi və yoxlanılmasını tələb edirəm. **Məndən Avstraliyanın relyef formalarının adlarını dəftərinizə yazın, fiziki xəritədə göstərin və kontur xəritədə qeyd edin. Bununla onlar öyrəndiklərini tətbiq edə bilirlər.** Digər tapşırıqım isə "Cədvəldə coğrafi adları qruplaşdırın". Bu şagirdlərin öyrəndiklərini cədvəldə qruplaşdırmasına yönəldiklərini tətbiq etməsinə müsbət təsir göstərir.

Cədvəl

Qərbi		Şərqi	
ovalıq	Plato dağlar	Ovalıq	dağlar

Ədəbiyyat

1. N.Seyfullayeva "Coğrafiyanın tədrisi metodikası", Bakı-2011

2. O.Alxasov "Coğrafiyanın tədrisi metodikası", Bakı 2013
3. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. **Coğrafiya – 9**. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik "Bakınəşr", Bakı – 2016, 204 səh.

XÜLASƏ

Avstraliyanın relyefinin öyrənilməsi üçün şagirdlər fiziki xəritəni diqqətlə incələməli, bütün dağ, düzənlik, çay və s. obyektlərinin yerini öyrənməlidirlər. Bu mövzunun şagirdlərin yaddaşında qalması üçün onlara hər yeni dərslərin tədrisinə başlamazdan əvvəl təkrar suallar verilməlidir. Həmçinin mövzunun tədrisi zamanı cədvəllərdən, sxemlərdən, konturlu xəritədən, mətn və şəkil üzərində işdən istifadə daha effektiv dərslə keçilməsinə müsbət təsir göstərir. Bununla da şagirdlər öyrəndiklərini tətbiq edir, biliklərini yoxlayır nəticədə uğurlu və keyfiyyətli dərslə reallaşdırılmasına səbəb olurlar.

РЕЗЮМЕ

Чтобы изучить территорию Австралии, студенты должны внимательно изучить физическую карту, чтобы увидеть все горы, равнины, реки и т. Д. Чтобы эта тема запомнилась учащимся, им следует задавать повторяющиеся вопросы перед каждым новым уроком. Кроме того, использование таблиц, диаграмм, контурных карт, текста и рисунков при преподавании темы положительно влияет на более эффективное обучение. Подайте заявку, проверьте свои знания и, как следствие, приведите к успешному и качественному проведению урока.

SUMMARY

To study the relief of Australia, students must carefully examine the physical map to see all the mountains, plains, rivers, and so on. Also, the use of tables, diagrams, contour maps, text and picture work in the teaching of the topic has a positive effect on more effective teaching. In order for this topic to be remembered by students, they should be asked repeated questions before each new lesson. apply, test their knowledge, and as a result lead to the implementation of a successful and quality lesson.

Hüseynova Xədicə Nəcəf qızı
Elmi rəhbər: S.H.İmanova

IX SİNİFDƏ AFRİKANIN DAXİLİ SULARININ ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Açar sözlər: *daxili sular, iqlim qurşağı, çay şəbəkəsi, göllər, atmosfer yağıntıları, quru çay dərələri (vadi), şalalə*

Ключевые слова: *внутренние воды, климатическая пояса, речная сеть, озера, атмосферные осадки, долины, водопад*

Key words: *inland waters, climate zone, rivers set, lakes, atmospheric precipitation, walleys, waterfall*

IX sinifdə (mövzu 25.) "Afrikanın daxili suları" mövzusunu aşağıdakı formada tədris etmək olar. Mövzunun əvvəlində xəritə sxem üzrə iş verilib. Müəllim tərəfindən şagirdlərə "xəritə-sxem və Afrikanın siyasi xəritəsindən istifadə edərək cədvəli tamamlayın" tapşırığı verilir. Şagirdlər fərdi şəkildə mövzunun əvvəlində olan cədvəli dəftərə çəkib doldururlar. Bu zaman, Afrikanın su təchizatı xəritəsindən istifadə edərək, su resursları ilə daha yaxşı təmin olunan və olunmayan ölkələri müəyyənləşdirib cədvəldə qeyd edirlər. Hansı ölkələrin su ilə yaxşı təmin olunduğunu, hansılarının su təminatından əziyyət çəkdiyini, buna səbəb olan amilləri, iqlimin, relyefin təsirini öyrənirlər. Belə bir müzakirə sualı qoyulur və müzakirə edilir: *Su təchizatının fərqli olmasına səbəb olan amillərə dair fikirlərinizi əsaslandırın*. Nəti-

cədə, Afrikanın müxtəlif iqlim qurşaqlarında yerləşməsi, ekvator boyu yerləşən regionların daha çox atmosfer yağıntısı alması nəticəsində bol sulu çayların yaranması, tropik ərazilərdə kəskin su çatışmazlığı müşahidə olunması öyrənilir.

Mətnə olan informasiyaları öyrənmək üçün, şagirdlərə sistemləşdirici *cədvəllər* tərtib etmək və onun üzərində çalışmaq, doldurmaq tapşırıla bilər. Məsələn, Afrikanın yerləşdiyi iqlim qurşaqlarını bir sütunda yazıb, digər sütunda isə onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini yazmağı tapşırmaq olar. Beləliklə, şagirdlər hansı iqlim qurşağının çayları il boyu bolsulu olur, hansında sıx çay şəbəkəsi əmələ gəldiyini öyrənmiş olurlar.

Ekvatorial qurşağın çaylarının il boyu bolsulu olduğunu, subekvatorial qurşaqda çayların ancaq yağışlı dövrdə (yayda) bolsulu olduğunu öyrənirlər. Tropik qurşağın səth sularından məhrum olduğu, lakin orada tranzit çayların mövcud olduğu, bu qurşaqda qurumuş çay dərələrinin-vadilərin olduğu izah olunur. Tranzit çaylar başlanğıclarını çoxlu yağıntı düşən ərazilərdən götürür və əlavə qida almayaraq arid rayonlarla axır. Subtropik qurşaqda isə, çayların səviyyəsinin yalnız yağışlı dövrdə (qışda) artdığı öyrənilir.

Daha sonra mətn üzərində işi öyrənmək məqsədilə başqa bir cədvəl tərtib etmək olar: Aşağıdakı cədvəli tərtib etmək üçün, şagirdlər Afrikanın siyasi xəritəsindən istifadə edirlər. Bu şəkildə şagirdlər xəritədə həm göllərin yerini, həm də bu göllərin yerləşdiyi ölkələri daha yaxşı dərk edirlər.

Göllər	Səciyyəvi xüsusiyyətləri	Ərazisində yerləşdiyi ölkə
Tanqanika	Dərinliyi 1435 m, tektonik mənşəli, şirinsulu	Zair, Tanzaniya, Zambiya, Burundi
Viktoriya	Dərinliyi 80 m, Cənubi Afrikanın ən böyük gölü, tektonik mənşəli, şirinsulu	Uqanda, Tanzaniya, Keniya
Nyasa	Tektonik mənşəli, şirinsulu	Malavi, Tanzaniya, Mozambik
Çad	Dərinliyi 7 m, qalıq mənşəli, sahəsi yağışlı mövsümdən asılı olaraq dəyişir.	Çad, Nigeriya, Kamerun, Niger

Şagirdlərə mövzuda verilmiş əsas **çaylar, göllər, su anbarları** haqqında məlumat verilir. Materikin çaylarının iki okean hövzəsinə-Atlantik və Hind okeanı hövzəsinə aid olduğu izah olunur. Çayların hamısı yağış suyu ilə qidalanır. Bu çayların əksəriyyəti gəmiçilik üçün az yararlıdır, lakin güclü hidroenerji ehtiyatlarına malikdir. Çoxlu astana və şlalələr yaranmışdır. Tuqela çayı üzərindəki *Tuqelaşlaləsi* (947m) hündürlüyünə görə dünya şlalələri arasında *ikinci* yeri tutur. Ən böyük çayları Nil, Niger, Konqo, Seneqal, Narıncı, Zambezi, Limpopo və s. **Nil** çayı Afrikanın və dünyanın ən uzun çayı, xüsusilə şimali Afrikanın ən böyük sərvəti olduğuna görə onun haqqında geniş məlumat verilir. Bu çay ekvatorial iqlim qurşağında yerləşən *Viktoriya gölündən tökülən Kagera çayının Rukarara qolundan* başlayır. Bir çox xüsusiyyətlərə malikdir, yeganə çaydır ki, yerləşdiyi materikin bütün təbii zonalarından axır. Nil Sudanın paytaxtı Xartum şəhəri yaxınlığında mənbəyini *Tana gölündən* götürən *MaviNili* qəbul edir. Bu çay tropiklərdən keçsə də qurumur, buna səbəb isə üzərində *Nasir* (Asuan) su anbarının yerləşməsidir.

Afrikanın ikinci ən böyük çayı *Konqo* çayıdır. Ekvatorial və subekvatorial iqlim qurşağından axdığı üçün il boyu sabitdir və bolsuludur. Aşağı axarda estuari yaradır. Lakin bolsulu olmasına baxmayaraq, relyef şəraitinə görə gəmiçilik üçün yararlı deyil.

Üzərində çoxlu astana və şlalələr (*Livingston* və *Stenli*) var. Ən böyük qolları *Ubangi* və *Kasaidir*. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Afrika materikində yerləşən Konqo, Niger, Volta çayları digər çaylardan fərqli olaraq üç yarımkürədə yerləşirlər. Zambezi çayı üzərində dünyanın ən gözəl şlalələrindən biri olan *Viktoriya şlaləsi* yerləşir. *Limpopo* çayının isə fərqi ondan ibarətdir ki, cənub tropik xəttini iki dəfə kəsir.

Materikin gölləri əsasən şərq hissədə yerləşir. Bunun səbəbi tektonik sınıma və tektonik əyilmə zonasında yerləşməsidir. Göllər əsasən uzunsov formada, ensiz və dərinidir. Bunlara misal olaraq, *Tanqanika, Nyasa, Rudolf, Kivu, Albert, Eduard* Sahəsinə görə materikin ən böyük gölü *Viktoriya* gölüdür və bu göl digər göllərdən fərqli olaraq, nisbətən dayazdır (80 m). Böyük səhranın cənubunda nəhəng hamar çökəklikdə *Çad* gölü yerləşir. Keçmişdə Böyük səhrada mövcud olmuş bir gölün qalığıdır, buna görə də relikt mənşəlidir. Dərinliyi təxminən 7 metrdir və quraqlıq dövründə suyunun səviyyəsi iki dəfəyə qədər aşağı enir.

Su anbarları haqqında məlumat verilir. Nil çayı üzərində *Asuan (Nasir)* su anbarı, *Viktoriya su anbarı*, *Zambezi çayı üzərində Kariba su anbarı və Kaborro-bassa su anbarı*, *Volta çayı üzərində isə Volta su anbarı* yerləşir. Su anbarları haqqında məlumat verildikdən sonra, şagirdlərə belə bir tapşırıq vermək olar ki, su anbarlarının siyahısı verilir və Afrikanın siyasi xəritəsindən istifadə etməklə, su anbarlarının hansı dövlətin ərazisində yerləşdiyini və hansı çay üzərində yerləşdiyini yazmaq tapşırılır.

<i>Su anbarları</i>	<i>Hansı çayın üzərində yerləşir</i>	<i>Hansı dövlətin ərazisindədir</i>
Volta	<i>Volta</i>	<i>Qana</i>
Nasir	<i>Nil</i>	<i>Misir</i>
Viktoriya	<i>Nil</i>	<i>Keniya, Uqanda, Tanzaniya</i>
Kaborra Bassa	<i>Zambezi</i>	<i>Mozambik</i>
Kariba	<i>Zambezi</i>	<i>Zambiya, Zimbabve</i>

Biklərin tətbiq edilməsi və yoxlanılması üçün, tapşırıqlar verilir:

- Afrikanın iri çaylarını və göllərini fiziki xəritədə tapın və kontur xəritədə qeyd edin.
- Konqo çayı üzərində su anbarlarının olmamasını nə ilə əlaqələndirmək olar, araşdırın.

Ədəbiyyat

- E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. Coğrafiya – 9 sinif.
- Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Bakı, “Bakınəşr”, 2016, 204 səh.
- O.Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı, 2013.
- N.S.Seyfullayeva. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2011.
- E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, İ. Aktoprak. Coğrafiya: 9-cu sinif: Metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2016

Hüseynova Xədicə Nəcəf qızı
Elmi rəhbər: S.H.İmanova

IX SİNİFDƏ AFRİKA MATERİKİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MƏTN XƏRİTƏLƏRİ ÜZRƏ ŞAĞİRD FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *coğrafi xəritələr, mətn xəritələri, xəritə-sxem üzərində iş, kartoqrafik təsvirlər, relyef, daxili sular, iqlim*

Ключевые слова: *географические карты, текстовые карты, работа по карте-схеме, картографические рисунки, облегчение, внутренние воды, климат*

Key words: *geographic map, text maps, work on the maps cheme, cartographic drawings, relief, inside waters, climate*

İnformasiya təkcə mətn, qrafik, cədvəl və şəkillər formasında deyil, həmçinin başqa üsullarla da təqdim edilir. Ən geniş yayılmış və daha çox istifadə olunan təqdim etmə üsulu – *kartoqrafik təsvirlər və coğrafi xəritələrdir*. Coğrafiyanın ikinci dili hesab olunan *xəritə* fənnin

tədrisi prosesində dərslərlə yanaşı əsas informasiya rolunu oynayır. Xəritəni dərindən bilən şagird sanki, dünyaya qiyabi səyahət etmiş kimi olur. *Xəritələr-mətn xəritələri, divar xəritələri və stolüstü xəritələrə* ayrılır. *Mətn xəritələri* dərslərdə verilmiş mövzuya uyğun məzmununda olurlar və və adətən mətni tamamlayırlar. Bu xəritələr sadə tərtib olunsalar da mətndə olmayan bir çox məlumatları özündə əks etdirirlər. Mətn xəritələri mətni tam əvəz edə bilər və demək olarki, eyni məlumatı daşıyırlar. Xəritə üzərində aparılan işləri didaktik funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə 3 qrupa ayırırlar: təhsilverici məqsədi; tərbiyə edici məqsəd; inkişaf etdirici məqsəd. Xəritədə təsvir olunan hadisələri dərk etmək üçün xəritələrdən istifadə metodları üç qrupa bölünür:

1. Vizual təhlil- görmə qavranışına əsaslanır, yəni xəritə ilə tanış olmaq, xəritənin şərti işarələrini, əlavə məlumatlarını, təchiz elementlərini, əhatə etdiyi əraziləri və s. təhlil etməkdən, oxumaqdan ibarətdir.

2. Qrafik təhlil- ən çox istifadə olunanlar profillər, diaqramlar, blok-diaqramlar və s.

3. Kartometrik təhlil- şagirdlərin riyazi hesablama qabiliyyətinin coğrafiya tətbiqini tələb edir; yüksəkliklərin, məsafələrin, sahələrin, həcmələrin, istiqamətlərin ölçülməsi və hesablanması nəzərdə tutulur. Uşaqların xəritəni yaxşı bilməsi üçün ümumiyyətlə, keçdikləri hər yeni mövzuda olan coğrafi adları, məlumatları xəritədə axtarıb tapması yaxşı olar.

Xəritə üzərində işin təşkil edilməsi imkanları çoxdur:

1. Xəritə üzərində obyektləri göstərmək

2. Xəritə kəsiklərinin qısa səciyyəsini vermək

3. Xəritə üzərində rəqəmlə ifadə olunan ərazilərin səciyyəsi və ya müqayisəsini vermək

4. Xəritə kəsiklərindən pəzl kimi istifadə edərək tam xəritələr yaratmaq

5. Xəritə kəsiklərinin plan üzrə səciyyəsini vermək və s.

Afrikanın relyefi mövzusunda şagirdlərə xəritə üzərində işin təşkilini aşağıdakı formada tədris etmək olar.

Xəritə üzrə iş. Müzakirə sualları:

1. Afrikanın qədim platforması üzərində hansı relyef formaları üstünlük təşkil edir?

2. Yaşına görə Afrikanın ən cavan ərazisi hansıdır?

3. Mütləq hündürlüyün daha az olduğu regionda hansı relyef formaları üstünlük təşkil edir?

4. Afrikanın hansı regionunda daha yüksək mütləq hündürlüyə malik ərazilər üstünlük təşkil edir?

5. Şimali və Qərbi Afrika ilə Cənubi və Şərqi Afrika arasında 2 fərqli cəhəti tapın.

İlk öncə mövzunun mətnini şagirdlərə sıra ilə oxuduram. Mətni oxuduqca motivasiya tipli suallar verirəm; Afrika materikin qədim platforma və cavan əraziləri hansı hissəsini əhatə edir? Daha çox yüksəkliyə malik əraziləri hansı hissədə yerləşir? Sınma zonası materikin hansı hissəsindən keçir? Qərbində və şərqində hansı relyef formaları yayılmışdır? Dendasyon və akkumulyativ mənşəli düzənliklər hansı ərazilərdə yayılıb? Afrika platformasının ən böyük əyilmə zonası hansı çökəkliyə uyğun gəlir?

Bu suallara cavab tapmaqla mövzunu daha dərindən müzakirə edirik. Horst və qraben, antiklinal və sinklinallar, cavan və qədim dağlar, iri çay dərələri, platolar, dağ massivləri, hansı ərazilərdə fiziki aşınma daha güclü gedir, qədim qırıq zonaları və s. məlumatlar müzakirə olunur. Mövzu üzərində biliklərə yiyələndikdən sonra, şagirdləri 5 qrupa ayıraraq müzakirə sualları üzərində işləməyi tapşırıram. Şagirdlər müzakirə edərək aşağıdakı nəticələri çıxarırlar:

1. Afrikanın qədim platforma örtüyü üzərində Ahaqqar, Tibesti, Darfur yaylaları üstünlük təşkil edir.

2. Yaşına görə Afrikanın ən cavan ərazisi şimalda Atlas dağlarıdır.

3. Mütləq hündürlüyü az olan regionda düzənliklər – ovalıqlar üstünlük təşkil edir.

4. Şərqi və Cənubi Afrikada daha yüksək mütləq hündürlüyə malik ərazilər üstünlük təşkil edir.

5. Şimali və Qərbi Afrika ilə Cənubi və Şərqi Afrika arasında iki fərqli cəhət: 1– relyefin hündürlüyü, 2–tektonik sınımlar.

Afrikanın iqlimi mövzusunun tədris edərkən, xəritə üzrə işin təşkilində aşağıdakı cədvəlləri fərdi şəkildə çəkib üzərində işləmələri tapşırırlar. Sonra isə birlikdə nəticələr müzakirə edilir. İqlim qurşaqlarının yayıldığı ərazilər, hansı ölkələrdə hansı iqlim qurşağı yayılıb, hansı ərazilərdə rütubətli, hansı ərazilərdə quraqlığın yayıldığını, “Böyük səhra”nın yaranma səbəbləri, kənd təsərrüfatı sahələrinin hansı iqlim qurşaqlarında yayılması və s. biliklər müzakirə olunur. Hər bir şagirdin yazdığı cavabları dinlənilir, sonra isə qiymətləndirmə aparılır.

Xəritə-sxemə əsasən cədvəlləri dəftərinizdə tamamlayın:

Günəşin zenitdə olduğu məntəqələr	Günəşin zenitdə olmadığı məntəqələr	Uyğun günlərdə günəşin zenitdə olduğu məntəqələr			
		Yaz gecə-gündüz bərabərliyi	Yay gündönümü	Payız gecə-gündüz bərabərliyi	Qış gündönümü
3, 4, 5, 6, 7, 8, 9	1, 2	6, 7	3, 5	6, 7	8, 9

İqlim qurşaqları	Ölkələr
Ekvatorial	
Subekvatorial	
Tropik	
Subtropik	

Kənd təsərrüfatının sahələri	İqlim qurşağı	Ölkələr
Yığıcılıq və meşə təsərrüfatı	ekvatorial	Konqo, Qabon, Kamerun, Nigeriya
Taxıl bitkiləri (qarğıdalı, proso, sorqo), kökümeyvəli (yams, maniok, batat), köçəri heyvandarlıq (iribuynuzlu mal-qara)	subekvatorial	Sudan, Efiopiya, 8 Somali
Heyvandarlıq (qoyun, keçi, dəvə) və qismən əkinçilik. İstifadə olunmayan və az istifadə olunan ərazilər	tropik	Çad, Niger, Mali, Anqola, Zambiya
Taxıl bitkiləri (buğda, arpa, qarğıdalı) və otlaq heyvandarlığı (qoyunçuluq, iribuynuzlu mal-qara, suvarılan əkinçilik, meyvəçilik (sitrus, üzüm, zeytun))	subtropik	Tunis, Mərakeş, CAR

Afrikanın daxilisuları mövzunu tədris edərkən xəritə-sxem üzərində iş aşağıdakı formada yerinə yetirilə bilər. Mövzunun izahından sonra dərslikdə verilmiş xəritə-sxem müəllim tərəfindən lövhəyə çəkilir, daha sonra Afrikanın siyasi xəritəsindən və su təchizatı xəritəsindən istifadə edilməklə şagirdlərlə birlikdə müzakirə olunaraq doldurulur. Su resursları ilə daha yaxşı təmin olunan və olunmayan ölkələr müəyyənləşdirilib cədvəldə qeyd olunur.

Eyni zamanda Afrikanın su təchizatı xəritəsindən istifadə etməklə “su təchizatının fərqli olmasına səbəb olan amillərə dair fikrlərinizi əsaslandırın” tipli müzakirə sualı vermək olar.

Materikin hansı hissəsində çay və göl şəbəkəsi sıxdır, çayları hansı okean hövzəsinə aiddir, hansı ərazilərdə bolsulu çaylar, azsulu çaylar yayılıb, Nil, Konqo, Niger və s. çayları haqqında, göllər materikin daha çox hansı hissəsində yayılıb, Tanqanika, Viktoriya və s. gölləri haqqında biliklər müzakirə olunur. Və mütləq şəkildə bu məlumatlar müzakirə olunarkən Afrikanın fiziki xəritəsindən istifadə olunur.

<i>Afrikanın su təchizatı (hər nəfərə görə min. m³/il) (min km³/il)</i>	<i>Ölkə</i>
100-dən çox	<i>Konqo, Qabon, Ekvatorial Qvineya</i>
50-100	<i>Qvineya, Qambiya</i>
25-50	<i>Zair, Kamerun, Madaqaskar</i>
10-25	<i>Zambiya, Malavi, Qana</i>
5-10	<i>Mali, Mavritaniya, Namibiya, Çad</i>
2, 5-5	<i>Somali, Tanzaniya, Mozambik, Nigeriya</i>
0, 5-2, 5	<i>Əlcəzair, Liviya, Tunis, CAR</i>
0, 5-dən az	<i>Misir</i>

Ədəbiyyat

1. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova. Coğrafiya – 9 sinif. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Bakı, “Bakınəşr”, 2016, 204 səh.
2. O.Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı, 2013.
3. N.S.Seyfullayeva. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2011.
4. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, İ.Aktoprak. Coğrafiya: 9-cu sinif: Metodik vəsait. Bakı:Bakınəşr, 2016

İbrahimova Pərvanə Telman qızı

ADPU, Coğrafiyanın tədrisi metodikası və metodologiyası, I kurs magistrantı

Elmi rəhbər: dos. D.M.Ələsgərov

“TURK DÜNYASININ SİVİLİZASİYALARASI ƏLAQƏLƏRDƏ ROLU” MÖVZUSUNUN METODİKİ TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *Türk sivilizasiyası, qrup müzakirəsi, Venn diaqramı*

Ключевые слова: *Турецкая цивилизация, групповое обсуждение, диаграмма Венна*

Key words: *Turkish civilization, group discussion, Venn diagram*

Hal-hazırda orta məktəblərdə coğrafiya fənnin tədrisində coğrafi bilik və bacarıqların şagirdlərə çatdırılmasında müxtəlif metod və üsullardan istifadə olunur. Bu məqalədə orta məktəb dərsliliyində tədris olunan “Türk dünyasının sivilizasiyalarası əlaqələrdə rolu” mövzusunun şagirdlərə daha yaxşı mənimsənilməsi üçün tədqiqat aparılmışdır. Mövzunun öyrədilməsində əyani vəsaitlər kimi kontur xəritədən və atlasdan istifadə edilmişdir. “Venn diaqramı”

üsulunun tətbiqi ilə tədqiqat aparılmış və son olaraq qiymətləndirmə meyarları olan cədvəllə yekun qiymətləndirmə aparılmışdır [1, 5].

Tədrisi aparılacaq mövzu 9-cu sinif dərslərindəki “Türk dünyasının sivilizasiyalararası əlaqələrdə rolu” üzrə olacaqdır [2, 3]. Bu bölmənin tədrisində şagirdlərin dərslər və atlas üzərində praktik işi təşkil edilir. Dərslərdə verilmiş mətn xəritəsi üzərində türk sivilizasiyalarının yayılma arealını xəritə ilə müqayisə etdirməklə coğrafi yayılması öyrədilir. Beləki dərslərin birinci mərhələsindəni motivasiya mərhələsində müəllim görüntünü nümayiş etdirir və sinfə sualla müraciət edir.

- Hansı ərazilər təsvir olunmuşdur ?

Şagirdlər tərəfindən müxtəlif fikirlər söylənilir, deyilənlər dinlənir, müəllim heç bir fikir demədən növbəti sualları verir.

- Şəkildə olan ölkələrdən hansını tanıyırsınız ?

- Təsvir olunan bayraqların hansı ölkələrə məxsus olduğunu bilirsinizmi?

Daha sonra müəllim mövzu haqqında şagirdlərə qısa məlumat verir: Türk dünyasına aid olan dövlətlər və qurumlar, xalqlar, onların məskunlaşdığı ərazilər, məşğul olduqları təsərrüfat sahələri və s. haqqında.

Tədqiqat mərhələsinin aparılması aşağıdakı kimi təşkil edilir. Say üsulu ilə sinif 4 qrupa bölünür: “ Oğuz ”, “Uyğur”, “Qıpçaq”, “Bulqar”. Hər bir qrupa tədqiqat sualı və iş vərəqləri təqdim edilir. Qruplar müəyyən olunmuş vaxt ərzində tapşırıqlar üzərində işləyir, verilən suallara atlas və xəritədən istifadə etməklə iş vərəqlərində qeydlər aparır, cavab hazırlayırlar. Vaxt bitdikdən sonra qrupların hazırladıqları cavablar dinlənir.

Oğuz qrupunun tapşırığı: Türk dünyasına aid olan müstəqil dövlətlər və dövlət qurumları hansılardır və həmin ərazidə olan faydalı qazıntıları müəyyən edin.

Cavab: Müstəqil dövlətlər - Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr. Dövlət qurumları -Altay, Çuvaşiya, Başqırdıstan, Qaraçay-Çərkəz, Kabarda-Balqar, Saxa-Yakutiya, Sintsizyan-Uyğur, Tatarıstan, Tıva, Xakasiya, Taymır, Qaraqalpaq muxtar respublikası (MR). Ərazisində olan faydalı qazıntılar - Neft qaz, daş kömür, dəmir filizi, mis filizi, polimetal filizlər, xrom, qızıl, almaz və s. [2-4].

Uyğur qrupunun tapşırığı: Türk dünyası ərazisində hansı çaylar və göllər vardır? və onları kontur xəritə üzərində qeyd edin.

Cavab: Çayları-Lena, Yenisey, Ob, İrtiş, Ural, Amudərya, Sırdərya, Tarım, İli, Çu, Kür, Araz, Dəclə, Fərat, Kızılıрмаq və s. Gölləri-Xəzər dənizi, Aral, İssukkul, Urmiya, Van və s. [2-4].

Qıpçaq qrupunun tapşırığı: Türk dövlətləri ərazisindəki yerləşən dağlar və düzənlikləri tapın və onları kontur xəritə üzərində qeyd edin.

Cavab:Dağları- Tyan-Şan, Ağrı dağ, Qafqaz, Elbrus, Karaqorum və s. Düzənlikləri-Talas, Fərqanə, Qızılqum, Qaraqum, Konya, Kür-Araz, Xəzəryanı və s. [2-4].

Bulqar qrupunun tapşırığı: Atlasda verilən iqlim qurşaqları xəritəsindən istifadə etməklə Türk dünyası ərazisinin hansı iqlim qurşaqlarında yerləşməsinə müəyyən edin.

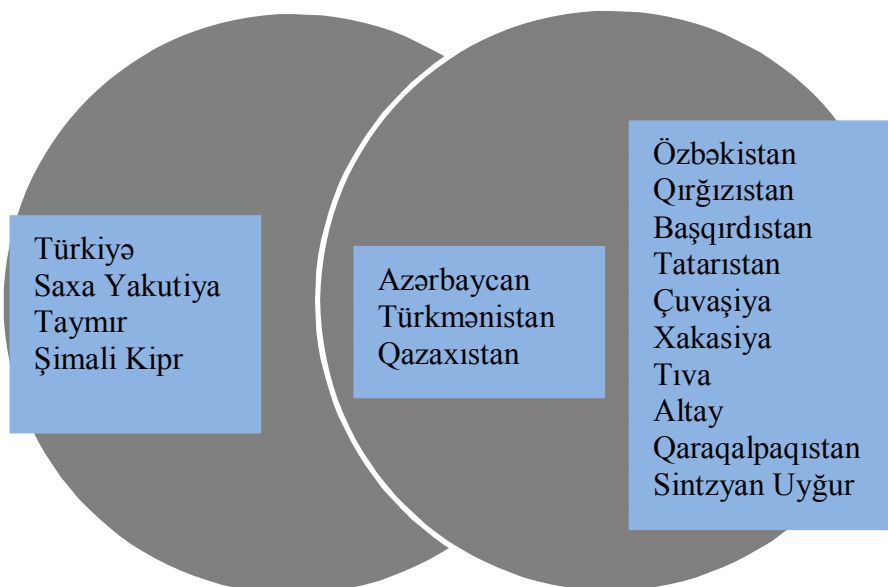
Cavab: Türk dünyası ərazisinin cənub hissəsi subtropik, şimalı arktik və subarktik, mərkəzi hissələri isə mülayim iqlim qurşağında yerləşir [2-4].

Məlumat mübadiləsi mərhələsində qruplar əldə edilmiş məlumatları təqdim edirlər. Əldə olunmuş məlumatlar müzakirə olunur, müxtəlif faktlar əlaqələndirilir və sistemləşdirilir.

Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması mərhələsində isə şagirdlər artıq Türk dünyasının türk dilli xalqlar və dövlətlərin birliyi olduğunu, bu birliyə hansı ölkələr və dövlət qurumları daxil olmasını, xalqların hansı dil ailəsində cəmləşdiyini, ərazisinə daxil olan çayları, dağları və düzənlikləri öyrənmiş oldular.

Yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində “Venn diaqramı” vasitəsi ilə verilir [5]. Bu mərhələdə təyin olunan vaxt ərzində müəllim tərəfindən verilmiş diaqramda Türk dünyasındakı dövlət və qurumların okeana birbaşa çıxışı olan, birbaşa çıxışı olmayan və müəyyən kanal vasitəsilə dünya okeanına çıxışı olan ölkələri qrupların köməyi ilə qeyd edirlər. Nəticədə şagirdlərin əldə

etdikləri biliklərin daha da möhkəmləndirilməsi və biliklərin tətbiqi bu mərhələdə həyata keçirilir.

Qiymətləndirmə və ya refleksiya mərhələsində isə qiymətləndirmə meyarları tətbiq olunmuş cədvələ əsasən şagirdlərin qiymətləndirilir. Meyar xanası ilə qrupların kəsişdiyi xanada qiymətlərə uyğun qeydlər aparılır və sonda şagirdlərə elan olunur.

Meyarlar	Fikrini əsaslandırma	Təqdimetmə	Tapşırığı vaxtında yerinə yetirmə	Əməkdaşlıq	Ümumi Nəticə
Qruplar					
Oğuz					
Bulqar					
Qıpçaq					
Uyğur					
	2	3	4	5	

Ədəbiyyat

1. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2013.
2. Elbrus Əlizadə, Nərminə Seyfullayeva, İrkən Aktoprak, Yelena Şabanova Ümum-təhsil məktəblərinin “Coğrafiya” 9-cu sinfi üçün dərsliyi. Bakı 2017. 203 səh.
3. Elbrus Əlizadə, Nərminə Seyfullayeva, İrkən Aktoprak, Yelena Şabanova Ümum-təhsil məktəblərinin “Coğrafiya” 9-cu sinfi üçün metodik vəsaiti. Bakı 2018.
4. Əli Sadıxov, Amid Məmmədov, Afiq İsmayılov, Vüsal Quliyev “Coğrafiya” vəsaiti. Bakı 2020.
5. Gülər Hüseynova “Kurikulum” Bakı 2018.

XÜLASƏ

Yekunda yuxarıdakıları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, hər hansı bir mövzunun tədrisi zamanı istifadə olunan metod və üsullar şagirdlərin həmin mövzu üzrə bilikləri qavraması, dərk etməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mövzunun tədrisi zamanı tədqiqatın aparılması mərhələsində istifadə edilmiş qrup müzakirəsi metodu həmçinin biliklərin ümumiləşdirilməsi və tətbiqi mərhələsinin Venn diaqramı ilə verilməsi şagirdlərdə dərs vaxtı

xüsusilə fəallığı artırmaq, əməkdaşlıq etmə, dinləmə bacarığının üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsinin effektivliyi ön plana çəkir.

Methodological organization on "The role of the turkish world in inter-civilization relations"

SUMMARY

In conclusion, taking into account the above, it should be noted that the methods and techniques used in the teaching of any topic are of special importance in terms of students' understanding of the subject. The group discussion method used in the research phase of the topic, as well as the Venn diagram of the generalization and application of knowledge, emphasizes the effectiveness of increasing students' activity, collaboration, identification and development of listening skills during the lesson.

Rzayeva Aysel Elzamin qızı
Elmi rəhbər:dos. K.B.Bayramov

6-cı SİNİFDƏ "TƏBİƏT" MƏZMUN XƏTTİ ÜZRƏ KARTOQRAFİK MATERİALLAR ÜZƏRİNDƏ ŞAĞIRD FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Açar sözlər: *şagird fəaliyyəti, xəritə, atlas, dərslik, vizual təhlil, kartoqrafik bacarıqlar*

Ключевые слова: *деятельность студентов, карта, атлас, учебник, визуальный анализ, картографические навыки*

Key words: *student activity, map, atlas, textbook, visual analysis, cartographic skills*

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, qəbul edilən konsepsiyalar tədris fəaliyyətində bir çox yeni tələblər irəli sürmüşdür. Milli kurikulum konsepsiyasının həyata keçirilməsi artıq dünya təhsil siyasətinə inteqrasiya imkanlarımızın var olduğunun sübutudur. Buna uyğun olaraq orta məktəblərdə fənnlərin müasir standartlar çərçivəsində tədris edilməsi bu konsepsiyanın prioritet məsələlərindəndir. Fənn kurikulumları üzrə yeni dərs vəsaitləri hazırlanmış və istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda coğrafiya fənnin tədrisində yeni tələblərə uyğun vəsaitlər tərtib olunmuşdur. Bu vəsaitlərə dərslik, xəritə, atlas, qlobus, kontur xəritələr və s. aiddir.

Cəmiyyətin məktəbin qarşısında qoyduğu yeni vəzifələr şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdişlər sistemi ilə silahlandırmaqla yanaşı, şagirdlərdə yaradıcılıq fəaliyyət xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməyi tələb edir ki, bu xüsusiyyətlərdə onlarda əqlin yaradıcı xarakterinin formalaşdıran idraki müstəqilliyi təmin edir.

Coğrafiya fənnin tədris edilməsində ən vacib məqamlardan biri onun əyaniliyinin təmin edilməsidir. Şagird fəaliyyətinin təşkilində bu prinsipdən (əyanilik) istifadə fənnin öyrənilməsini vacib edən elementdir. Bu prinsip əsasında fənnin tədrisində şagird fəaliyyətini təmin etmək üçün bir çox interaktiv təşkilat formalarından istifadə olunur. Bunlara bir sıra praktik və müstəqil işlər daxildir. Praktik və müstəqil işlərin təşkilində şagird fəaliyyətinin müstəqilliyini təmin edən bir sıra təlim vasitələrindən istifadə edilir. Bu təlim vasitələrindən ən önəmli kartoqrafik materialları deyə bilərik. Kartoqrafik materiallar deyəndə xəritə, qlobus, atlas, kontur xəritələr, xəritə-sxemlər, kartodiaqramlar, kartoqramlar, mətn xəritələri, relyef profilləri və s.

Kartoqrafik biliklər və kartoqrafik təfəkkür ümummədəni əhəmiyyətə malikdir. Hər bir peşə sahibləri üçün vacib sayılır. Coğrafiyaşünaslar, mühəndislər, müəllimlər, hərbiçilər, aqronomlar, kosmonovtlar, təyyarəçilər, geoloqlar və gəmiçilər müəyyən qədər istifadə edir. Göründüyü kimi kartoqrafik biliklər insan həyatında bir çox sahələrə nüfuz edir və bu biliklərin öyrənilməsini mühümləşdirir və orta məktəblərdə coğrafiya fənninin tədrisində bu bilikləri inkişaf etdirməyi tələb edir.

Kartoqrafik material üzərində şagird fəaliyyətini təşkil etmək üçün ilk öncə onlarda kartoqrafik təsvir anlayışını formalaşdırmaq labüddür. Bunun üçün plan, xəritə, atlas, qlobus, relyef profilivə s. şagirdlərin dərk etməsi üçün, onlara hər şeydən öncə kartoqrafik təsvirin dili, şərti işarələri, riyazi əsası (miqyas, koordinant sistemləri, planalma, kartoqrafik təsvirin üsulları, kartoqrafik generalizasiya(ümumiləşdirmə), plan, xəritə, atlasın əhəmiyyəti haqqında müəyyən bilik vermək lazımdır. Kartoqrafik material üzərində iş şagirdlərdə coğrafi hadisə və proseslər və onlar arasında əlaqələrin yaranması, inkişafı və s. prosesləri aydın şəkildə xarakterizə edir.

Bunun üçün ilk növbədə material üzərində iş priyomları şagirdlərə geniş şəkildə izah edilməlidir. Və müəllim nəzarəti ilə həyata keçirilmədi. Daha sonra şagirdlər müstəqil şəkildə müxtəlif növ kartoqrafik materiillarla işləmək bacarığına yiyələnmiş olurlar. Qeyd etdiyimiz kimi kartoqrafik materiillarla işin təşkilində məqsəd şagirdlərdə məkan anlayışı, hadisə və proseslər haqqında geniş təsəvvürlər yaratmaqdır. Və bu anlayışları vizual formada görmə qavrayışlarına əsaslanaraq aşılması şagirdlərdə məkan təsəvvürləri yaradır.

Mövcud coğrafiya proqramı və dərsləklərində kartoqrafik bilik və bacarıqların siniflər üzrə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Kartoqrafik təsvir vasitələrindən istifadə etmək bacarığı şagirdlərin yaş səviyyəsindən asılı olaraq idraki inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Buna uyğun olaraq 6-cı sinifdə şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqlar formalaşdırılır :

1. Konkret obyektlərin əks olunduğu plan, ümumcoğrafi və fiziki xəritələrlə vizual tanışlıq;

2. Şəkil, aerofotoşəkil, və planın müqayisəli dərk edilməsinin ilkin mərhələsi. Şagirdlərə miqyas, şərti işarə, məhəldə və planda cəhətlərin və istiqamətlərin təyin edilməsi. Şərti işarə ilə tanışlıq, şagirdlərin miqyasa əsasən məsafələrin ölçülməsini öyrətmək;

3. Fiziki xəritənin oxunması, rənglərə əsasən hündürlük və dərinliklərin təyin edilməsi.

Artıq bu bacarıqlar formalaşdıqdan sonra şagirdlərdə kartoqrafik material üzərində işləmək imkanları yaranır. Kartoqrafik material üzərində şagirdlərin iş fəaliyyəti onların idrak səviyyəsinsə, tapşırıqların xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur.

6-cı sinifdə **“təbiət” məzmun xətti** üzrə kartoqrafik materiillərin müxtəlif növləri ilə şagird fəaliyyətini təşkil etmək mümkündür. Bu məzmun xəttində müxtəlif mövzuların xarakterinə uyğun müxtəlif növ kartoqrafik materiillərdən istifadə edə bilərik. Məs :divar xəritələri, stolüstü xəritələr, kontur xəritələri, mətn xəritələri, kartodioqramlar, relyef profilləri üzərində şagirdlərin bilik və bacarıqlarını formalaşdırmağa bilərik.

Gəlin bu məzmun xəttində müxtəlif mövzular üzərində kartoqrafik materiillərlə şagird fəaliyyətinin təşkilinə nəzər yetirək.

3 –cü tədris vahidində yer alan **“Vulkan və Qeyzərlər”** mövzusunda şagirdlərə aşılacaq kartoqrafik bacarıqlara diqqət yetirək. Bu mövzuda şagirdlərdən tələb olunan əsas bacarıq onların kontur xəritə üzərində işləmək bacarığını formalaşdırmaqdır. Şagirdlər ilk öncə dünyanın fiziki xəritəsindən istifadə edərək məndə yer alan vulkanları adlarını xəritədə tapır onların hansı materikdə yerləşməsinə tələb olunan cədvəldə qeyd edir. Daha sonra dünyanın siyasi xəritəsindən istifadə edərək vulkanların hansı ölkədə yerləşməsinə müəyyən edir və cədvəli tammalayır. Bütün bu fəaliyyətləri şagirdlər müstəqil formada coğrafiya atlasından istifadə edərək yerinə yetirir. İşin belə fərdi təşkil olunması onlarda kartoqrafik materiillər üzərində müstəqil fəaliyyət göstərməsi üçün geniş imkan yaradır və fərdi qazanılmış bilik və bacarıq onların hafizəsində dərinləşir. Sonra son iş olaraq onları kontur xəritədə qeyd edir. Kontur xəritə üzərində iş sinifdə müəllimin nəzarəti və müşahidəsi altında 10-15 dəq müddətində baş verir. Burada məqsəd şagirdlərdə kartoqrafik biliyin yoxlanılması və möhkəmləndirilməsidir. Əsas diqqət şagirdin obyektin yerini, konturunun, şərti işarələrini düzgün qeyd etsin. Coğrafi adların və xəritədəki yerlərinin adlarının möhkəm yadda qalması üçün kontur xəritələrin rolu böyükdür.

Bildiyimiz kimi kartoqrafik material üzərində iş nəzəri biliklərə əsaslanır. Artıq şagird burda nəzəri cəhətdən öyrəndiyi vulkan adlarını xəritələrdən istifadə edərək həm praktik bacarıqlara yiyələndi eyni zamanda vulkanlar haqqında məkan təsəvvürləri formalaşdı. Həmçinin şagirdlər bu tapşırığı yerinə yetirərkən onlar coğrafiya fənnin ən mühüm problemlərindən biri olan fiziki və iqtisadi coğrafiyanın sintezini yaradaraq konstruktiv tədrisə doğru istiqamətlənirlər.

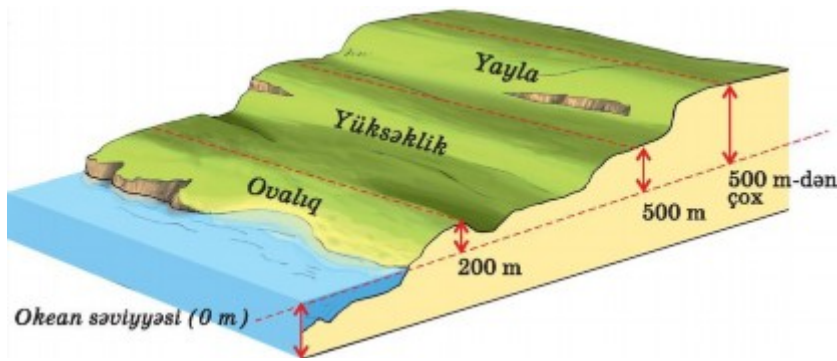
Xəritə üzərində işin daha yüksək mərhələsi kimi müxtəlif məzmunlu xəritələrin tutuşdurulmasını göstərmək olar. Bu mövzuda eyni zamanda şagirdlər Azərbaycanın fiziki xəritəsi ilə geoloji xəritəsi arasında əlaqə yaradaraq məndə adı çəkilən ölkəmizdə yerləşən sönmüş vulkanlar və palçıq vulkanlarının yerləşdiyi təbii –coğrafi vilayətləri müəyyən edə bilirlər. Bunun üçün şagirdlər atlasdan istifadə edərək fiziki və geoloji xəritələri əlaqələndirir.

İlk öncə şagirdlər atlasda geoloji xəritədən istifadə edərək vulkan püskürmə mərkəzləri və palçıq vulkanlarının yayılma areallarını müəyyənləşdirir. Daha sonra fiziki xəritədən istifadə edərək onların yerləşdiyi təbii-coğrafi ərazini müəyyənləşdirir. Şagirdlər atlas üzərində müstəqil işlədikdən sonra onlar divar xəritəsindən istifadə edərək vulkanların ərazi üzrə yayılmasını təqdim edirlər. Şagirdlər bu tapşırıqda şərti işarələrin məcmusundan istifadə edərək nəzərdən keçirilən ərazilərin coğrafi xüsusiyyətləri haqqında düzgün nəticə çıxardılar və ölkəmizdə yerləşən vulkanlar haqqında məkan anlayışları formalaşdı.

Eyni tədris vahidinin növbəti mövzusuna nəzər yetirək. Mövzunun adı “Zəlzələ-təbiət hadisəsidir”. Mövzunun fəaliyyət hissəsində şagirdlərdən Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsindən istifadə etmək tələb olunur. İlk öncə onlar tapşırıqda adı çəkilən rayonları xəritədə yerləşdiyi ərazini müəyyən edir və adlarını oxuyurlar. Zəlzələ Zaqatala və Balakən rayonlarında 7 bal gücündə baş vermişdir və zəlzələnin ocağı 11 km dərinlikdə olmuşdur. Şagirdlər xəritəyə baxaraq müəyyən edirdi zəlzələ ocağına yaxın olan rayonlarda (Şəki və Oğuz (5-6 bal)) digər rayonlara (Tovuz və Qazax (4-5 bal)) nisbətən yüksək qeydə alınmışdır. Beləliklə şagirdlər xəritəni diqqətlə nəzərdən keçirir və zəlzələ mərkəzindən uzaqlaşdıqca onun dağıdıcı gücünün azalması nəticəsinə gəlirlər. Şagirdlər bu tapşırıqda kartoqrafik təsvirdən istifadə edərək həm ölkəmizdə baş vermiş zəlzələ haqqında məkan təsəvvürləri formalaşdı həm də ümumiyyətlə zəlzələnin törətdiyi fəsadların mərkəzdən uzaqlaşdıqca necə dəyişdiyini müşahidə etdi. Burada şagird eyni zamanda nəzəri biliyinə əsaslanaraq xəritə üzərində yerinə yetirdiyi bacarıq əsasında təsvir edilmiş faktları müqayisə edərək mühakimələr yürüdür və əqli nəticələr çıxarmışdır.

İndi isə bu məzmun xəttində yer alan “Düzənliklər” mövzusunda şagirdlərdən kartoqrafik bilik tələb edən növbəti bir tapşırıqda nəzər salaq. Bu tapşırıqda şagirdlərdən Dünyanın fiziki xəritəsindən istifadə etməklə Amazon ovalığı və Orta sibir yaylasını müqayisə etmək tələb olunur. Şagirdlər bu tapşırıqda düzənliklər hansı yarımkürələrdə yerləşir, hansı ölkə ərazisindədir, fiziki xəritədə hansı rənglərdə təsvir edilmişdir, hündürlüyünə görə düzənliyin hansı növünə aiddir kimi sualları cavablandırmağıdır. Şagirdlər bu tapşırığı həll etmək üçün eyni zamanda dünyanın siyasi xəritəsi və dərslərdə yer alan relyef profilindən istifadə etməlidir.

Bu tapşırığı şagirdlər fərdi şəkildə atlasdan və dərslərdən istifadə etməlidirlər. Hər bir şagird cədvəli dəftərinə çəkir və kartoqrafik materiallardan (fiziki, siyasi xəritə və relyef profili) istifadə edərək tapşırığı edirlər. Şagirdlər ilk öncə fiziki xəritədən istifadə edərək düzənliklərin hansı yarımkürədə yerləşdiyini daha sonra hansı rənglə təsvir olduğunu cədvəldə qeyd edir. Burada şagirdlər düzənliklərin hansı yarımkürədə yerləşdiyini dərk edir və bu düzənliklərin bir-birlərindən hansı istiqamətdə yerləşdiyini də qavrayırlar. Şagird növbəti dəfə dünyanın siyasi xəritəsindən istifadə edərək düzənliklərin hansı ölkə ərazisində yerləşdiyini təsbit edir. Artıq şagird vizual təhlil edərək düzənliklər haqqında geniş məkan təsəvvürləri formalaşdırdı. Daha sonra şagird dərslərdə yer alan relyef profilindən istifadə edərək düzənliklərin hündürlüyünə görə hansı növünə aid olduğunu müəyyənləşdirir.

Şagird bu profildə diqqət edir ki, ovalıqların hündürlüyü 200 m-ə qədər olur. Yaylaların hündürlüyü isə 500 m və 500 m-dən artıq olur. Deməli mətndə nəzəri cəhətdən qeyd edilən Amozonun ovalığı və Orta sibir yaylasının hündürlükləri haqqında da şagirddə təsəvvür formalaşır. Şagirdlər bu tapşırıqda kartoqrafik materiallardan istifadə edərək həm adı çəkilən düzənliklər eyni zamanda da ümumiyyətlə yer kürəsində yerləşən düzənliklər haqqında müəyyən fikirlər formalaşdı.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. N.Seyfullayeva. Bakı 2012
2. Dərslik 6-cı sinif. Bakı. 2017
3. Müəllimlər üçün metodik vəsait 6-cı sinif. Bakı. 2017

Babayeva Tamilla Tahir qızı
Bakı Dövlət Universiteti

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADİ RAYONUNDA KƏND MƏSKUNLAŞMASI VƏ ONUN İNKİŞAFINDA YARANAN PROBLEMLƏR

Açar sözlər: *Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu, məskunlaşma, kənd, əhali*

Ключевые слова: *Лянкяран-Астаринский экономический район, расселение, деревня, населения*

Key words: *Lankaran-Astara economic region, settlement, village, population*

Giriş. Azərbaycanda əhalinin məskunlaşma sistemində kənd yaşayış məntəqələrinin çox böyük rolu vardır. Kənd əhalisi Azərbaycanın inzibati rayon mərkəzlərinin demoqrafik inkişafını təmin edən mənbə hesab olunur. Əhalinin insan resursları, təbii təkrar istehsalı ilə təminatın və demoqrafik potensialın güclənməsi baxımından kənd rayonlarının sosial-iqtisadi və demoqrafik inkişafı ölkə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir [3]. Kənd əhalisi arasında doğum, təbii artım göstəriciləri şəhər əhalisindən demək olar ki, üstündür. Ekoloji cəhətdən təmiz ərazilərdə inkişaf edən kənd yaşayış məntəqələri sağlam gənc nəslin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, kəndlərin inkişafı dağlıq ərazilərin mənimsənilməsinə, dağlıq rayonların davamlı demoqrafik inkişafına zəmin yaradır.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin sayı 660, 5 min nəfər olmaqla (2016-cı il) Azərbaycanın üçüncü böyük regionu hesab olunur. Azərbaycanın kənd əhalisinin 14, 5%-i də məhz bu iqtisadi rayonun payına düşür. Kənd əhalisinin sıxlığına görə isə Lənkəran-Astara ölkənin regionları arasında ilk yerlərdən birini tutmaqdadır (149 nəfər/km²).

Coğrafi mövqeyin, relyefin əlverişliliyi, rütubətli subtropik və mülayim-isti iqlimin yayıldığı, məhsuldar, münbit torpaqların geniş inkişaf etdiyi, əhalinin məskunlaşması üçün əlverişli düzən, dağətəyi və dağlıq sahələrin mövcud olduğu Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Lakin regionda sənayeləşmə və urbanizasiya prosesləri nisbətən ləng getmişdir. Nəticədə ümumi əhali arasında kənd sakinləri üstünlük təşkil edir. Kənd əhalisi sürətlə artsa da, kənd sakinlərinin bir hissəsi uzun müddət sakin olduqları ərazini tərk edərək paytaxt Bakıya və hətta xarici ölkələrə miqrasiya

etmişlər. Uzun müddət ərzində iqtisadi rayonda kənd əhalisinin xüsusi çəkisi, demək olar ki, dəyişməmiş, 1989-cu ildə 74, 2% idisə, 2009- cu ildə 75, 0% təşkil etmişdir.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda iri kənd yaşayış məntəqələrinə (əhalisi 5-8 min nəfər və daha çox olan) geniş rast gəlinməyə də, son siyahıyaalma materialları əsasında aparılmış müqayisəli araşdırma göstərir ki, kəndlərin orta böyüklüyünə görə bu region ölkənin digər regionları arasında beşinci yeri tutur.

Son onilliklər üzrə olan statistik materiallarının müqayisəli təhlili göstərir ki, iqtisadi rayonda əhalisi 200 nəfərə qədər olan kəndlərin sayının azalması prosesi müşahidə edilir. Son illərdə isə bu proses daha da sürətlənmişdir. Buna əsas səbəb həmin qrupa aid olan kəndlərin böyüməsidir. Bununla bərabər, dağlıq ərazilərdə kəndlərin yox olması təhlükəsi də vardır. Əhalisi 200 nəfərdən az olan belə kəndlər daha çox qonşu dövlətlə həmsərhəd Lerik və Astara rayonlarındadır. Ümumiyyətlə, iqtisadi rayonda 200 nəfərədək sakini olan kəndlərin sayı 130-a yaxındır. İqtisadi rayonda əhalisi 200-500 və 500-1000 nəfər olan kəndlər üstünlük təşkil edir. Ümumilikdə kəndlərin 50%-dən artığı bu qrupdan olan kəndlərin payına düşür. Xüsusən Cəlilabad və Yardımlı rayonlarında kəndlərin böyük əksəriyyətinin əhalisi 200-1000 nəfər arasındadır.

Xəzərsahili ərazidə və ya ona yaxın yerləşən kənd yaşayış məntəqələri bir-birilərinə çox yaxın yerləşirlər və kənd aqlomerasiyalarını formalaşdırırlar. İri kənd qruplarının yaradan çoxlu sayda kəndlərin əhalisi 3-5 min nəfərlə 6-8 min nəfər (Ərçivan, Boladı, Kolatan, Separadi, Mamusta, Girdəni, Vilvan, Şağlaser və s.) arasında dəyişir. Eyni zamanda, alçaq dənizsahili düzənliklərdə əvvəllər kənd olmuş bir neçə yaşayış məntəqəsi qəsəbəyə çevrilmişlər. Regionun kənd yaşayış məntəqələrinin inkişafında, əhalisinin sayının artmasında kənd sakinlərinin məşğul olduğu bitkilik və heyvandarlıq sahələrinin, bəzən isə kiçik emal və xidmət müəssisələrinin mühüm rolu vardır. İqtisadi rayonun yaşayış üçün daha əlverişli sayılan düzən əraziləri məhdud olsa da, sürətlə artan kənd əhalisinin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yeni ərazilər mənimsənilməkdədir.

Keçən əsrin 90-cı illərində Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda doğum və təbii artım əmsalları azalmışdır. Bununla belə, müasir dövrdə iqtisadi rayon üzrə əhalinin təbii hərəkət göstəriciləri demoqrafik inkişaf və demoqrafik potensialın güclənməsi baxımından əlverişli sayılmalıdır. Məsələn, 2012-ci ildə iqtisadi rayonun kənd yerləri üzrə əhalinin 1000 nəfərə doğum, ölüm və təbii artım əmsalları orta müvafiq surətdə 21, 6, 5, 0 və 16, 6-ya bərabər olmuşdur. Çoxillik statistik materialların təhlili göstərir ki, regionun ümumi əhalisi hər il ən azı 11-13 min nəfər, kənd əhalisi isə ən azı 9-10 min nəfər artır. Regionda doğum və təbii artımın səviyyəsi onun insan resursları ilə qənaətbəxş təmin olunmasına imkan verir[4].

Aktuallıq. Lənkəran-Astarada kənd əhalisinin çoxluğu və yüksək sıxlığı burada torpaqdan istifadəni intensivləşdirir. Əhali tərəfindən mənimsənilən ərazilər getdikcə genişlənilir. Tədqiqatlarda regionun torpaq ehtiyatlarının məhdudluğu nəzərə alınaraq, onun ərazisində infrastruktur obyektlərinin yeraltı inşasının zəruri olduğu göstərilir [5]. Kəndlərin böyüməsi, onların sahəsinin genişlənməsi şəraitində yaşayış məskənləri ətrafında məişət tullantılarından ibarət zibilxanalar yaranmışdır. Bununla bərabər, rekreasiya məqsədi ilə sosial infrastruktur obyektlərinin tikilməsi nəticəsində meşələrə ziyan dəyir. Bu kimi problemlər iqtisadi rayonda torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, onların qorunması məsələlərinə diqqət artırır.

Məsələn, Lənkəran, Astara kimi rayonlarda kənd əhalisinin mühüm gəlir mənbəyi olan bitkiçiliyin müxtəlif sahələri inkişaf etdirilir. İqtisadi rayonun kənd yaşayış məntəqələri tərəvəzçilik, subtropik meyvəçilik, çayçılıq, kartofçuluq, üzümçülük və s. sahələr üzrə ixtisaslaşmışlar. Dağlıq rayonlarda (Lerik və Yardımlı) əsas təsərrüfat sahəsi heyvandarlıq olan kəndlər yayılmışdır. Sahilyanı kəndlərdə balıqçılıq inkişaf edir. Nisbətən böyük kəndlərdə şitilliklər, quşçuluq təsərrüfatları vardır.

Qeyd edək ki, regionda kənd əhalisinin mütləq artımı daha çox dağlıq rayonlar olan Lerik və Yardımlıda müşahidə olunmuşdur. Lerik və Yardımlı həm də urbanizasiyanın daha aşağı olması ilə seçilir. Bu göstərici Lerikdə 9, 8%, Yardımlıda isə 11, 4% təşkil edir.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonundakı dağ kəndlərinin əhalisinin müqayisəli təhlilinə nəzər yetirək. Regionun ən böyük 20 kəndi siyahısında heç bir dağ kəndinin adı olmamışdır. Ən böyük kənd olan Pirasora yaşayış məntəqəsinin əhalisi isə 2, 6 min nəfər qeyd olunur (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yaşayış məntəqələrinin əhalisinin sayı

Yaşayış məntəqəsi	1999 il	2009 il	10 ildə artım (%)
Yardımlı şəhəri	3646	6603	181, 1
Lerik şəhəri	6621	7301	110, 3
Pirasora (Lerik)	2017	2580	127, 9
Bozayran (Yardımlı)	1660	1979	119, 2
Çayrud (Lerik)	1759	1927	119, 6
Allar (Yardımlı)	1489	1851	124, 3
Ostayır (Yardımlı)	1496	1752	117, 1
Kürəkçi	1518	1715	113, 0
Arus (Yardımlı)	1465	1708	116, 6
Köryədi (Yardımlı)	1249	1549	124, 0
Şəfəqli (Yardımlı)	1361	1548	113, 7
Orand (Lerik)	1294	1534	118, 5

Regionun kənd yaşayış məntəqələrinin inkişafında, əhalisinin sayının artmasında kənd sakinlərinin məşğul olduğu bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin, bəzən isə kiçik emal və xidmət müəssisələrinin mühüm rolu vardır. İqtisadi rayonun yaşayış üçün daha əlverişli sayılan düzən əraziləri məhdud olsa da, sürətlə artan kənd əhalisinin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yeni ərazilər mənimsənilməkdədir. Masallı, Lənkəran, Astara kimi rayonlarda kənd əhalisinin mühüm gəlir mənbəyi olan bitkiçiliyin müxtəlif sahələri inkişaf etdirilir. İqtisadi rayonun kənd yaşayış məntəqələri tərəvəzçilik, subtropik meyvəçilik, çayçılıq, kartofçuluq, üzümçülük və s. sahələr üzrə ixtisaslaşmışlar. Dağlıq rayonlarda (Lerik və Yardımlı) əsas təsərrüfat sahəsi heyvandarlıq olan kəndlər yayılmışdır. Sahilyanı kəndlərdə balıqçılıq inkişaf edir. Nisbətən böyük kəndlərdə şitilliklər, quşçuluq təsərrüfatları inkişaf etdirilir. Region üçün nisbətən məhdud və yığcam həyatı sahəsi olan kəndlərin yayılması da səciyyəvidir. Bu kəndlər əsasən tərəvəzçilik, bağçılıq kimi sahələr üzrə ixtisaslaşmışlar. Lənkəran, Astara və Masallı rayonlarında və rayon mərkəzlərinin ətrafında əhalisi əsasən tərəvəzçiliklə məşğul olan, nisbətən böyük, morfoloji cəhətdən digər yaşayış məntəqələrindən fərqlənən kəndlər daha çoxdur.

Gələcəkdə əhalisi kəskin azala bilən və hətta yox olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşan xırda kəndlərin xüsusi kateqoriyalı yaşayış məntəqələr sırasına daxil edilməsi mümkündür. Bu kəndlərin davamlı inkişafı istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməlidir. Hesab edirik ki, inzibati rayonlarda dövlət proqramlarının və sosial-iqtisadi layihələrin reallaşması üçün ayrılan vəsaitlərin həmin kəndlərin problemlərinin həllinə yönəldilməsi zəruridir.

İqtisadi rayon ərazisində kəndlər qeyri-bərabər paylanmışdır və kənd əhalisinin sıxlığı müxtəlifdir [2]. Regionda daha böyük kəndlər Bakı-Astara magistral yolunun və eyniadlı dəmir yolu xəttinin əsasən sağ tərəfində, dəniz sahilindən 20- 30 km məsafədə yerləşir. İqtisadi rayonun qərb və cənub-qərbinə doğru getdikcə, o cümlədən Hirkan meşəsindən qərb istiqamətində düzənlik yaşayış məskənləri dağ kəndləri ilə əvəz olunur. Alçaq dağlığa doğru onların sayı azalmır və ya kəskin dəyişmir, lakin böyüklüyü nəzərəcərpacaq dərəcədə kiçilir. Lerik ərazisində rayon mərkəzinə yaxın yerləşən kəndlər digər kəndlərə nisbətən daha böyük olmaları ilə seçilir. Oxşar vəziyyət Yardımlı rayonunda da müşahidə edilir. Qızılağac körfəzi sahilləri bataqlıqlardan və qamışlıqlardan ibarət olmaqla, məskunlaşma prosesinin olduqca zəif getməsi ilə səciyyəlidir. Dağlıq ərazilərdə kənd əhalisinin sıxlığı aşağıdır. Yardımlı şəhərindən

qərbdə kənd əhalisinin sıxlığının yenidən cüzi artması müşahidə olunur. Regionun Masallı rayonu hissəsində kənd əhalisinin sıxlığı maksimuma çatır (2013-cü ildə 1 kv. km-də 244 nəfər).

Astara rayonu da kənd əhalisinin nisbətən sıx olması (1 kv. km-də 112 nəfər) və həm də kənd əhalisinin digər rayonlarla müqayisədə ərazi üzrə nisbətən bərabər paylanması ilə fərqlənir. Kənd əhalisinin sıxlığı ən az Yardımlıda (82 nəfər/km²) və Lerik-də (65 nəfər/km²) müşahidə olunur. Bu iki rayon ərazisi daxilində kənd əhalisinin sıxlığı təxminən eynidir, əhalinin sayına görə kəndlər arasındakı fərqlər də azdır. Lənkəran rayonunda (85 nəfər/km²) Qızılağac körfəzinin sahilləri də nəzərə alınmaqla, əhalinin sıxlığı nisbətən aşağıdır, əhali ərazi üzrə olduqca qeyri-bərabər paylanmışdır. İnzibati rayonun qərb hissəsində sıxlıq şərqi nisbətən xeyli aşağıdır.

İqtisadi rayonda kəndlərin və onların əhalisinin azalmasına imkan verməmək üçün dağlıq ərazilərdə yerləşən şəhərlərin davamlı demografik inkişafına nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafına dair ayrıca dövlət sənədinin (proqramının) hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir.

Əhalinin ¼-nün kənd sakinlərindən ibarət olduğu iqtisadi rayonda dağlıq və dağətəyi ərazilərin mənimsənilməsi çox vacibdir. Düzən və sahilə yaxın ərazilərdə artıq formalaşmış kənd aqlomerasiyaları mövcuddur. Əhalisi onsuz da çox sıx olan Masallı və Lənkəran rayonları əhalisinin dağ kəndlərinin sakinləri hesabına kütləvi və kortəbii məskunlaşması məqbul deyildir. Dağlıq ərazilərdə isə pərakəndə yerləşmiş kəndlər çoxdur. Onların davamlı inkişafı sosial-iqtisadi, infrastruktur və nəqliyyat problemlərinin vaxtında və məqsədəuyğun həll olunmasından asılıdır. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdəki inzibati rayon mərkəzlərinin istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin kənd əhalisinin ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. Qeyd edilən bu problemlər həll olunmazsa, dağlıq rayonlardan insanlar kütləvi şəkildə düzən rayonlarına köçməkdə davam edər və bu prosesin qarşısını almaq çətinləşə bilər.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda kənd əhalisinin ərazi üzrə proporsional və səmərəli yerləşməsinin təmin edilməsi, məskunlaşma və ərazinin mənimsənilməsi prosesində yaranmış kəskin fərqlərin azaldılması regionun davamlı demografik inkişafının tərkib hissəsi hesab edilməlidir.

İqtisadi rayonun kənd sakinlərinin Azərbaycanın kənd əhalisi arasındakı xüsusi çəkisi cüzi artmışdır. Əgər 1979-cu ildə Lənkəran-Astara kənd əhalisinin sayı ölkənin kənd əhalisinin 13, 2%-i qədər idisə, müvafiq göstəricilər 1989-cu ildə 13, 9%, 1999-cu ildə 14, 5%, 2009-cu ildə isə 14, 8% olmuşdur. Kənd əhalisinin rayonun ümumi əhalisi arasındakı xüsusi çəkisi şəhər və qəsəbələrin nisbətən çox olduğu Lənkəran rayonunda daha aşağı – 59, 7%-dir, Cəlilabadda 70, 9%, Astarada 77, 0%, Masallıda 84, 3% olduğu halda, Yardımlıda və Lerikdə daha yüksək – müvafiq olaraq 88, 6% və 90, 2% təşkil edir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

İnzibati rayonlarda kənd əhalisinin sayının dəyişməsi

Ərazi	Əhalinin sayı, min nəfər					Artım (faiz)	
	1989	1999	2005	2009	2013	1989- 2009	2009- 2013
İqtisadi rayon	447, 7	563, 0	601, 5	618, 3	644, 8	38	4, 2
Astara rayonu	53, 6	65, 8	71, 2	74, 1	69, 2	44	0, 9
Cəlilabad rayonu	96, 7	122, 6	132, 3	136, 4	144, 1	41	5, 6
Lənkəran rayonu	90, 9	112, 8	116, 8	122, 9	130, 5	35	6, 2
Lerik rayonu	48, 0	56, 7	62, 7	67, 2	70, 7	40	5, 2
Masallı rayonu	121, 9	159, 6	168, 1	166, 2	175, 7	36	5, 7
Yardımlı rayonu	36, 6	45, 4	50, 4	51, 5	54, 6	41	6, 0

Cədvəl. Dövlət Statistika Komitəsinin materialları (Azərbaycanın əhalisi. 1995-2013 (illik bülletenlər)[1]; Azərbaycan Respublikası əhalisinin 1989-cu, 1999-cu və 2009-cu illər üzrə siyahıya alınması) əsasında tərtib olunmuşdur [6].

Nəticə. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda kənd məskunlaşmasına dair apardığımız tədqiqatın əsas nəticələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar. İqtisadi rayonda kənd əhalisinin sıxlığı nisbətən yüksəkdir. Regionda ən az mənimsənilən ərazilər yüksək dağlıq, həmçinin milli parkların və Qızılağac körfəzi sahillərinin ərazisini əhatə edir. Eyni zamanda, lokal məskunlaşma arealları arasında kənd əhalisinin sıxlığına görə böyük fərqlər müşahidə olunur. İnzibati rayonların ərazisi daxilində də kənd əhalisinin məskunlaşmasında qeyri-bərabərlik özünü büruzə verir. Kənd məskunlaşmasına ərazinin relyef şəraiti və torpaq örtüyünün məhsuldarlığı kimi təbii amillər daha güclü təsir göstərir. Region ərazisində 130-dək kəndin 200-ə qədər, 320-dən çox kəndin 1000 nəfərədək sakini vardır. Belə bir şəraitdə kiçik kəndlərin demoqrafik inkişafının tənzimlənməsi və həmin inkişafın davamlılığına nail olunması vacibdir. İqtisadi rayonda kəndlərin ümumi əhalisinin artım tempi son onilliklərdə azalsa da, iqtisadi rayonun xüsusən düzən sahələrində təbii şəraitin və ehtiyatların məskunlaşma üçün əlverişli olması ilə əlaqədar, burada ərazinin mənimsənilməsi getdikcə intensiv xarakter alır. Belə ki, son illərdə torpaqların özəlləşdirilməsi ilə kəndlilərə məxsus torpaq sahələri artmış, bitkiçilik və heyvandarlıq fəaliyyəti genişlənmiş, bununla bərabər, iqtisadi rayonda çoxlu fərdi yaşayış evləri, çoxlu istirahət-turizm mərkəzləri, digər infrastruktur obyektləri tikilmişdir. Bununla da boş, mənimsənilməyən ərazilər tədricən azalmış və təbiətə antropogen təsir güclənmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın əhalisi. Dövlət Statistika Komitəsinin illik bülletenləri. 1995-2013.
2. Əzizov S.Q. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu əhalisinin məskunlaşmasının idarə edilməsi və optimallaşdırılması yolları. Coğrafiya elmləri namizədi avtoreferatı. 2009. Bakı.
3. Геокачайский Ш.Ю. 1986. Сельское расселение и пути его преобразования. Азернешр, Баку.
4. Mehrəliyev E.Q., Əyyubov N.H., Sadiqov M.O. 1988. Azərbaycan SSR-də əhalinin məskunlaşması məsələləri. Bakı: Elm.
5. Əyyubov N.H., Paşayeva N.B. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda şəhər məskunlaşması və onun təkmilləşdirilməsi. AMEA-nın "Xəbərlər"i, 2013, №4, 40-45.
6. Azərbaycan Respublikası əhalisinin 1989-cu, 1999-cu və 2009-cu illər üzrə siyahıyaalınması məlumatları.

Məcidi Sona Əyyub qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: dos. O.Alxasov

KARTOQRAFİK VASİTƏLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİNİN TƏLİM-TƏRBİYYƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *kartoqrafik biliklər, kartoqrafik təsvir, coğrafi məkan, divar xəritələri, stolüstü xəritələr, mətn xəritələri, qlobus, integrasiya*

Ключевые слова: *картографические знания, картографическое описание, географическое положение, настенные карты, настольные карты, текстовые карты, глобус, интеграция*

Keywords: *cartographic knowledge, cartographic description, geographical location, wall maps, desktop maps, text maps, globe, integration*

Coğrafiya və onun tədris metodikası üzrə olan ədəbiyyatda xəritə və digər kartoqrafik vasitələrdən istifadə edilməsini şagirdlərin tədris fəaliyyətlərinin, bacarıqlarının formalaşdırılmasında əsas vasitə hesab olunur. Kartoqrafik biliklərin bir çoxu kifayət qədər çətin olduğu üçün onlar haqqında biliklər sinifdən-sinifə keçdikdə, tədricən mürəkkəbləşir və təkmilləşdirilir. Yəni təlimin asandan çətinə prinsipi əsasında inkişaf etdirilir. Kartoqrafik vasitələr haq-

qında nəzəri biliklər “Coğrafi məkan” məzmun xəttinə daxildir. Lakin bu vasitələrdən və bu biliklərdən istifadə edərək bir sıra praktik bacarıqlar “Cəmiyyət” və “Təbiət” məzmun xətləri daxilində formalaşdırılır. “Coğrafi məkan” məzmun xəttində qeyd edildiyi kimi kartoqrafik vasitələr, onların məzmunu, mahiyyəti haqqında məlumatlar öyrənilir. Bu biliklər çox vacibdir. Həm də bu biliklər yalnız coğrafiya fənnində öyrənilir. Ancaq onların praktik əhəmiyyəti, istifadəsi bütün fənlərdə gələcək həyat fəaliyyətində istifadə olunur. Odur ki, bu nəzəri biliklərin tədrisinə daha ciddi fikir verilməlidir. Bu məzmun xəttində plan, şərti işarələr, topoqrafik xəritə, miqyas, meridian, paralel, dərəcə toru, coğrafi enlik, coğrafi uzunluq kimi anlayışlar öyrənilir. Aydındır ki, bu biliklərsiz ümumiyyətlə coğrafiya elmi öyrənilə bilməz. Bunlar coğrafiya elminin əlifbasıdır. Başqa sözlə desək alfa və omeqasıdır. N. Baranskinin sözləri ilə desək, coğrafiya xəritə ilə başlayır və xəritədə qurtarır. Yeni coğrafiya fənn proqramında (kurikulumda) şagirdlərin kartoqrafik bilik və bacarıqlarının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Ümumi orta təhsil səviyyəsində təlim nəticələrində qeyd olunur:

- kartoqrafik təsvirlər əsasında hər hansı bir ərazinin fiziki-iqtisadi, geosiyasi mövqeyini müəyyən edir;

- məhəllin kartoqrafik təsvirini verir, ondan istifadə bacarıqlarını nümayiş etdirir.

Tam orta təhsil səviyyəsi üzrə kurikulumda təlim nəticələrində göstərilir:

- kartoqrafik təsvirləri təhlil edir;

- müxtəlif məzmunlu xəritələrdən istifadə edərək ərazilərin təbii şəraitini, ehtiyatlarını qiymətləndirir (kurikulum).

Kartoqrafik vasitələr ilə işin təşkili zamanı onların tədris əhəmiyyətini göstərmək lazımdır. İstər müəllimlər, istərsə də şagirdlər bu vasitələrin əhəmiyyətini başa düşdükdə onlarla işin aparılmasına da yaradıcı şəkildə yanaşarlar. Xəritənin özünəməxsus dili var. Bu onda verilən şərti işarələrin köməyi ilə mümkün olur. Şərti işarələr bütün insanlar üçün əlçatandır, hamı onu başa düşür. Kartoqrafik vasitələrin dili beynəlxalq xarakter daşıyır. Xəritələrin bir əhəmiyyəti də şagirdlərin bilavasitə görmələri mümkün olmayan hadisə və proseslər haqqında təsəvvürlərə malik olmalıdır.

Coğrafiya müəllimləri xəritələrin tədris funksiyasına görə təsnifatına daha çox diqqət yetirməli və onların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədris prosesini qurmalıdır. Tədris funksiyasına görə xəritələrin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

- Divar xəritələri- həcmə böyük ölçülərə malik olması ilə seçilir. Xəritələrin hazırlanması onu bütün məktəblilərin izləmək imkanının olmasına imkan verir. Coğrafi obyektlərin daha aydın, parlaq rənglərlə göstərilməsi, həmçinin daha çox şərti işarələrin verilməsi tədris zamanı onun əhəmiyyətini artırır.

- Stolüstü xəritələr- cədvəldə görüldüyü kimi çoxlu növlərə malikdir. Bu xəritələr daha çox fərdi işləmək üçün istifadə olunur. Şagirdlərin fərdi fəaliyyətlərinin təşkilində əvəzsiz vasitə hesab olunur, məzmununa görə də fərqlənir.

- Mətn xəritələrinin- metodik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu xəritələr mətnə əlavə, daha doğrusu mətni tamamlamaq məqsədi daşıyır. Dərsliyin mətnini yükləməmək üçün bu xəritələrdəki materiallara istinad etməklə şagirdlərin informasiya əlamətləri mümkündür. Məsələn, XI sinfin yeni coğrafiya dərsliyində “İqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri” mövzusunda (səh. 114) dünya üzrə ÜDM-in həcmi xəritəsi verilmişdir. Bu mətn xəritəsində verilən informasiya mətn şəklində verilsə idi daha çox yer tutardı və şagirdlərin bu mətnlə işləməsi, araşdırma aparması mümkün olmazdı. Digər xəritə isə ÜDM-in adambaşına düşən gəlirin göstəricisinə həsr olunub. Nəticədə bu xəritələrin müqayisə etməklə şagirdlər xəritələrin informasiya bazalarına istinad edərək mövzunu təhlil edir, nəticələr çıxarır və proqnoz irəli sürə bilirlər.

- Dərsliyə əlavə edilən xəritələr də stolüstü xəritələr qrupuna daxildir. Bir qədər geniş mövzuya uyğun tərtib olunub, yəni konkret bir mövzu üçün deyil, dərsliyin bir neçə mövzusunun, bir bölməsini əhatə edir. Atlaslarda isə çoxlu sayda tematik və ümumcoğrafi xəritələr

toplanır. Coğrafiyanın tədrisində geniş istifadə edilən kartoqrafik vasitələr içərisində qlobuslar da özünəməxsus yer tutur. Qlobus da coğrafi simvollarından biridir. Bir sıra mövzuların izahı zamanı qlobuslara müraciət olunur.

Coğrafiyanın tədrisində kartoqrafik vasitələr üzərində işin təşkilinin pedaqoji-psixoloji əsasları işlənildikdən sonra yeni kurikulumda inteqrasiya məsələlərinə də diqqət yetirilməlidir. Belə ki, inteqrasiya müasir təhsilin aparıcı ideyalarından biri kimi aktualıq kəsb edir. Dərslərin fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin əsasında qurulması zamanın tələbi kimi irəli sürülür. Xüsusilə kartoqrafik biliklərin siniflər üzrə inkişaf xəttinin müəyyən edilərək həyata keçirilməsinə daha çox diqqət yetirilir.

Ədəbiyyat

1. Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumu (V-XI siniflər). Bakı, 2011.
3. Coğrafiya 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı nəşriyyat 2018.
4. Coğrafiya 6-cı sinif üçün dərslik. Bakı nəşriyyat 2017.
5. Seyfullayeva N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2011.

Маджидли С.Е.

Воспитательное значение организации работы с картографическими средствами РЕЗЮМЕ

Картографические инструменты являются важным визуальным элементом на уроках географии. В статье разъясняется основная цель работы с контурными картами, их учебное значение. Показана особая роль контурных карт в оценке знаний и умений учащихся.

Majidli S.E.

The educational value of the organization of work with cartographic means SUMMARY

Cartographic tools are an important visual element in geography lessons. The article explains the main purpose of the work with contour maps, their educational significance. The special role of contour maps in assessing students' knowledge and skills is shown.

Əlizadə Leyla Zakir qızı

Elmi rəhbər: c.ü.f.d., dos. S.H.İmamova

10-cu SİNİF COĞRAFIYA DƏRSLİYİ ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Aşarsözlər: *xəritə, rəqəmmaterialları, illustrativmateriallar, təlimmetodları, kurikulum*

Ключевые слова: *карта, фигурные материалы, иллюстративные материалы учебный план*

Keywords: *map, figure materials, illustrative materials, teaching methods, curriculum*

10-cu sinif coğrafiya dərsliyini təhlil etməzdən öncə ilkin olaraq bu elm haqqında zəruri məlumatları bilmək vacibdir. Bildiyimiz kimi coğrafiya təbii və istehsal ərazi komplekslərini və bu ərazi komplekslərinin komponentlərini tədqqiq edən, bir çox ictimai, təbiət və texniki elmləri ilə sıx əlaqədə olan və müxtəlif sahələri özündə birləşdirən elmlər sistemidir. Bu dərsliyin əsas məzmunu isə təbiət, insan və təsərrüfat münasibətlərinə kompleks yanaşmanı ehtiva edir. Yəni kursun mühüm bir hissəsi yer səma cismidir, yer səthinin yəsviri, yer qabığının inkişaf tarixi, iqlim ehtiyatları, quru suları, coğrafi təbəqə başlıqları altında verilib. Digər tədris vahidləri isə dünya əhalisi, münasibətlər, elmi-texniki inqilab və istisadiyyat kimi əsas bölmələrdən bəhs edir.

10 cu sinif coğrafiya dərslisinin üzərində işin təşkilini daha dərindən araşdırmaq üçün aşağıdakı 4 məqama diqqət yetirmək lazımdır.

1. Dərslinin mətni üzərində iş
2. Xəritələr üzərində iş
3. Rəqəm materialları üzərində iş
4. İllustrativ materiallarla iş

Dərslinin mətni üzərində iş – Coğrafi biliklərin əldə olunması təlim prosesinin özəyini təşkil edir. Bildiyimiz kimi coğrafiya fənninin nəzəri əsaslarını dərslərdə verilən mətnlər vasitəsilə əldə edirik. Bu zaman müəllimin qarşısında duran əsas vəzifə şagirdlərə mətni öyrənməkdə yardımçı olmaq və verilmiş məlumatların doğru şəkildə mənimsənilməsindən əmin olmaqdır. Bu mərhələdə fənni tədris edən şəxsin pedaqoji bilik və bacarıqlarının tamlığı, onun şəxsi keyfiyyətləri və xarakterik xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləki müəllim şagirdlərlə arasındakı münasibəti elə qurmalıdır ki, şagirdlər öz suallarını, fikirlərini etik normalar çərçivəsində çəkinmədən müəllimə bildirsin. İlk olaraq mətnə verilən məlumatların, terminlərin izahı düzgün şəkildə çatdırılmalıdır.

Daha sonra mətnin əsasında dərslərdə göstərilmiş tapşırıqlar sinif otağında və ya ev tapşırığı şəklində həll olunduqdan və yoxlanıldıqdan sonra və mövzunun tam şəkildə mənimsənilməsindən əmin olmaq olar. Müəlliməsasən tədris prosesinin nəticəsini yoxlamaq üçün dərslərdə verilən tapşırıqlarla yanaşı müxtəlif metodlardan da istifadə edir ki, bu metodlara aşağıdakılar aiddir.

- a) Aktiv metod
- b) Passiv metod
- c) Interaktiv metod

Eyni zamanda coğrafiya fənninin təlim prosesində 4 iş formasından istifadə nəzərdə tutulmuşdur ki bunlar aşağıdakılardır.

- a) Kollektivdə işləmək
- b) Qruplarla iş
- c) Cütlərlə iş
- d) Fərdi iş

2. Xəritələrlə iş – Xəritə coğrafiyanın ikinci dilidir. Coğrafiyanı öyrənmək üçün təkcə dərslərdəki mətnlərlə kifayətlənmək qətiyyənlə doğru addım deyil. Nəzəri biliklərlə yanaşı praktik iş metodlarını, xəritələri də bilmək lazımdır ki, bu da coğrafiya elminin əsasını təşkil edir. Şagirdlərdə xəritələrlə iş bacarıqlarını formalaşdırılması coğrafiya fənninin tədrisi zamanı bu fənni tədris edən şəxsin qarşısında duran ən mühüm və çətin vəzifələrdən biridir. Burada əsas məqsəd şagirdlərə xəritələri başa düşməyi, onları oxumağı və bilməyi öyrətməkdir. Müəllim bu proseslərin hər birini ayırmağı, tədris zamanı uşaqlara yardım göstərərək rəhbərlik etməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda atlas və kontur xəritələrlə işləməyin səmərəli metodlarını şagirdlərə çatdırılmalıdır.

Xəritəni başa düşmək – Xəritələri başa düşmək üçün bütün kartoqrafik biliklərə malik olmaq lazımdır. Kartoqrafik biliklər dedikdə xəritə və onun xüsusiyyətləri, tərkibi, məzmunu, şərti işarələr, onların mənası və əhəmiyyətinin nədən ibarət olması nəzərdə tutulur.

Xəritənin oxunması – Xəritəni oxumaq şərti işarələri oxuyaraq xəritədə göstərilmiş ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, məhəlli olduğu kimi təsəvvüründə canlandırma bilmək, cəmiyyətdə və təbiətdəki proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini xəritənin köməyi ilə öyrənmək bacarıqlarıdır. Xəritəni başa düşmək üçün verilmiş informasiyanı bilmək yetərli olsa da onu oxuya bilmək üçün həmin informasiyanı analiz edərək bilmə bacarıqlarına da yiyələnmək vacibdir. Xəritələri oxumaq vərdişinə yiyələnmək üçün ən yaxşı vasitə dərslərdə verilən tapşırıqları və verilən əlavə materialları, xüsusən kontur xəritələrdə olan tapşırıqlar yerinə yetirilməlidir.

Xəritəni bilmək –Coğrafi obyektlərin koordinatlarını, onların yerləşməsini bilmək, və formasını təsəvvür etmək deməkdir. Lakin eyni zamanda verilmiş obyektlərin digər obyektlərə nəzərən yerini düzgün təyin edə bilmək, coğrafi terminlərdən düzgün istifadə edərək fikrini səlis ifadə etmək də vacib şərtlərdən biridir.

3. Rəqəm materialları üzərində iş - Coğrafiyada rəqəmlərdən və riyazi hesablamardan istifadəni bəzi coğrafi məsələlərin həlli zamanı, xəritələrin miqyasındavə s. görə bilərik. Bu zaman əsasən riyazi biliklərin, analitik düşüncə tərzinin və təsəvvür qabiliyyətinin yüksək olması tələb olunur.

4. İllustrativ materiallarla iş –İllustrativ materiallara dərslikdə mövzunun məzmununa uyğun olaraq təqdim olunan fotosəkillər, rəsmlər, cədvəllər, sxemlər, diaqramlar, qrafiklər, xəritə-sxemlər, kontur xəritələr və s daxildir. Zaman keçdikcə İllustrativ materialların sayı və dərslik mətnlərindəki həcm nisbəti artmaqdadır. Kurrikulumun tətbiqindən əvvəli dövrlətdə yəni ənənəvi dərsliklərdə mətnlərin illüstrasiyalara olan nisbəti 90-95% idi. Hal hazırda isə bu nisbət 20%- 30%-ə enmişdir. İllustrativ materialların bu cür çoxluq təşkil etməsi şagirdlərin idraki fəaliyyətini aktivləşdirir, fənnə qarşı maraq yaradır və onların müşahidə etmək qabiliyyətinin inkişaf etməsinə təkan verir. İllüstrasiyaların tədris prosesində doğru şəkildə tətbiq edilməsi şagirdlərin idraki marağını stimullaşdırır, fənnin məzmununa yenilik gətirir, reallıq hissini gücləndirir, praktiki əhəmiyyətini və biliklərin tətbiq edilməsini nümayiş etdirir

Ədəbiyyat

1. Y.Qəribov, O.Alxasov, Ş.Hüseynli, M.Babayeva. Coğrafiya; 10-cu sinif: Dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2017
2. M.Üçişik, S.Özey. Coğrafiya Eğitim ve Öğretiminde Haritaların Önemi. Marmara Coğrafiya Dergisi, 5, 9-25. 2002
3. O.Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı 2013.
4. N.Seyfullayeva. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı. 2011
5. G.Hüseynova “Kurrikulum” Bakı, 2018
6. Y.Qəribov, O.Alxasov, Ş.Hüseynli, Y.Şabanova. Coğrafiya; 10-cu sinif: Metodiki vəsait. Bakı: Bakınəş, 2017

Əlizadə Leyla Zakir qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: c.ü.f.d dos. S.H.İmamova

COĞRAFİYA DƏRSLİKLƏRİNİN TƏRTİBATINA VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Aşar sözlər: *dərslik, tərtibat, İnküzivlik, tələblər*

Ключевые слова: *учебник, дизайн, включение, требования*

Key words: *textbook, arrangement, inclusion, requirements*

Bütün fənn kitablarında olduğu kimi coğrafiya dərsliyinin də tərtibatına verilən müəyyən tələblər vardır. Qeyd etdiyim kimi, sadalayacağım tələblər yalnız Coğrafiya kitablarına deyil, eyni zamanda bütün dərsliklərə də şamil edilir.

1. Düzgünlük – Mübahisəli faktların olmaması, yəni tam dəqiq faktların əks olunması, təlimin standartlarına uyğun olması, durğu işarələrinin düzgünlüyü, oroqrafik səhflərə yol verməmək ən əsası da qrammatik qaydaların gözlənilməsi. Cümlələrdə uyğunluq gözlənilməli. Təzad yaradan fikirlərdən istifadə olunmamalı. Qeyd olunan statistik məlumatlar nəşr tarixinə uyğun olaraq ən son qeydə alınmış rəqəmlər olmalı. Alimlərin mübahisəli fikirləri qeyd olunsansa belə heç birinin üzərində ağırlıq hiss olunmamalı, coğrafiyada qəbul olunmuş düzgün faktlardan istifadə edilməlidir.

2. Əyanilik-foto-şəkillər, illustrasiyalar, cədvəllər, xəritələr, qrafiklə və sxemlər. Qeyd etdiyim kimi dərsi daha maraqlı, oxunaqlı, yadda qalan halagət ötürmək üçün şagirdlərdə mütləq əyani təsvir üçün lazım olan matreallar dərslərdə əks olunmalıdır. Çünki hər kəsin gördüyü, şahid olduğu bir məlumatı yadda saxlama müddəti olduqca uzunmüddətlidir. Eləcə də keçirilən dərslər şagird üçün anlaşılıq hala gətirən də əyaniliktir. Hər bir mövziyə uyğun, istər fiziki coğrafiyada, istər iqtisadi coğrafiyada istərsə də, siyasi, sosial coğrafiyada hər mövzuya uyğun şəkillər, qrafik və cədvəllərdən istifadə olunmalıdır. Fəal təlim zamanı dərslərdən əlavə uşaqlara keçirilən mövzunu əyani təsvir etmək dərslin lefiyyətini artırır. Buna videolentlərdən istifadə, müşahidə və təcrübə, cihazlardan istifadə də daxildir.

3. Müasirlik-Coğrafiya fənnini maraqlandıran sahə olan iqtisadi-sosial sahədə baş verən yeniliklər əlaqəli mövzularda əks olunmalıdır. Bununlada şagirdlərdə müasir dünya görüşü formalaşır. Məsələn misal olaraq nəhəng dövlətlərdə baş verən iqtisadi proseslərin nəticəsində inkişaf sürəti artır bununlada ölkədə bir sıra sahələrdə nəzərə çarpacaq irəliləyişlər baş verir. Məsələn buna dünyada təhsil və elm sahəsində olan yeniliklər misal ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini yaranan yeni növ sənaye sahələrini, müasir dövrdə ən aktual olan texnologiyaları yenilikləri öyrənmək şagirdlərdə təsiri müasirlik və dünyagörüşünü formalaşdırmaya xidmət edir.

4. Tamlıq-Nəzəri matreallar, təsviri matreallar, praktiki matreallar və son olaraq qiymətləndirmə matrealları. Dərslərə verilən tələblərdən biridə tamlıqdır ki, buda dərslə verilyən müddət daxilində şagird mövzunu əhatə edən bütün çatreallarla tanış olmağa malik olsun. Yəni həm şəkillər vasitəsilə beynində əyani təsəvvür yaratsın, nəzəri matrealları oxuyaraq dərslin məzmununu anlasın fəaliyyət hissəsində isə ona verilən tapşırıqları yerinə yetirərək biliyini möhkəmləndirsin. Tamlıq həm də Müəllimlərin dərslə sonuna qədər şagirdi dərslə tanış edib, fəaliyyətiylə maraqlanıb, şagirdləri qiymətləndirməsini əhatə etməlidir.

5. Ardıcılıq – Biz təhsil aldığımız bütün dövrlərdə istər müəllimlər istər pedaqoqlar və metodistlər tərəfindən dərslərdə olan mövzular bir birini təki b etməlidir. Buda o mənaya gəlir ki, mövzular asandan çətinə doğru əlaqəli şəkildə müəyyən ardıcılıqla yazılmalıdır. Çünki bu ardıcılıq pozularsa çətinləndən asana və ya qarışıq olaraq verilsə öyrənilən matrealın heç bir effektivliyi olmaz. Bütün mövzular istət dəqiq elmlərdə istərsə də, humanitar elmlərdə mövzu axışı zəncirvari olmalıdır

6. Uyğunluq-dərslərlərə verilən dizayn gözyorucu olmamalı, dərslə oxumaya sövq etməli, fikiryayındırıcı əlavə məlumatlara şəkil və illustrasiyalara yer verilməməlidir ki, şagirdin beyni lazımsız məlumatlarla yüklənməsin. Cədvəllər anlaşılıq sistem üzrə əks olunmalıdır. Kitabın vərəqlərinin rəngi açıq tonlarda, tapşırıqların olduğu bloklar isə biraz fərqlənən tonlarda olmağı məqsədə uyğundur. Şifrlərin forması da, aydın və oxunaqlı olmalıdır.

7. Yaş həddinə uyğunluq – Bu zaman əsas iki tələb diqqətə alınmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi əsas rolu dizayn, təlim matreallarının həcmi, çətinlik dərəcəsi, terminlərdən istifadə, anlaşılıqlıq və maraqlılıq fikir yönəldilməlidir.

8. Təlim zamanının uyğunluq – Verilmiş mövzu mətninin mənimsənilməsinə ayrılan vaxtı nəzərə alaraq dərslə qurmaq vacibdir. Dərslin tam şəkildə öyrənilməsi üçün, tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, müəllimin izahatına, motivasiyanən yaradılmasına, fərdi sual cavaba müəyyən vaxt daxilində həyata keçirilməlidir.

9. İnküzvilik – Qeyd edilən prinsip əsasında yazılmış dərslə öz əhatəliliyinə görə önə çıxmalıdır. Hər bir şagirdin qavraya biləcəyi dərəcədə olan məlumatlar paraqrafda yer almalıdır. Yəni dərslə fəal iştirak edən şagird daha bilgili və istedadlı olduğu ucun qəbul edə biləcəyi matrealda daha ağırlıqlı olabilsə buna görə mətn daxilində çətinlik dərəcəsi nisbətən ağır materiallar yer almalıdır. Eyni dərəcədə də, eyni yaş aralığında qavraya səviyyəsi nisbətən aşağı olan şagirdlərdə olur ki, müəyyən qədər geri qalır, bununla yanaşı sağlamlılıqda problem olan uşaqlarda, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərdə hər sinif daxilində olur. Həmin şagirdləri nəzərə alaraq, təlim matreallarının hər hansı bir mövzuya daxil edilməsi zamanı

mövzuya differensial yanaşılmalıdır. Hər bir sinif üçün şagirdin səviyyələri gözdə tutulmalıdır. Fəal təlim üçün lazım olan şəraitin yaradılması – Bu prinsiplə dərslərin əsas atributlarından hesab edilir. Yəni dərslərin mövzunu elə əhatə etməlidir ki, fəal təlim prosesinin məntiqinə uyğun olsun. Butun fəal təlim mərhələləri dərslərin başlanğıcından, qiymətləndirməyə qədər olan mərhələlər müvəffəqiyyətlə həyata keçirilsin. Hər bir dərslərin məxsusi mənası vardır ki, bu da onu digər mövzulardan fərqləndirir.

Ədəbiyyat

1. M.Üçışık, S.Özey. Coğrafiya Eğitim ve Öğretiminde Haritaların Önemi. Marmara Coğrafiya Dergisi, 5, 9-25. 2002
2. O.Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslərik. Bakı 2013.
3. N.Seyfullayeva. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslərik. Bakı. 2011
4. G.Hüseynova “Kurikulum” Bakı, 2018
5. Y.Qəribov, O.Alxasov, Ş.Hüseynli, Y.Şabanova. Coğrafiya; 10-cu sinif: Metodiki vəsait. Bakı: Bakınəş, 2017

Seyfullayev Nicat Bəxtiyar oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: c.ü.f.d., b\m. Q.M.Səmədov

COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜ ÜÇÜN HƏYATA KEÇİRİLMİŞ İMKANLAR

Açar sözlər: məktəb, müəllim, fənn, tədris, şagird

Ключевые слова: школа, учитель, предмет, обучение, студент

Key words: school, teacher, subject, teaching, student

Ümumitəhsil məktəblərinin ən mühim vəzifəsi şagirdlərin həyata hazırlaşması, onların gündəlik həyatda faydalı olan bilik və bacarıqlarla yiyələnməsini təmin etməkdir. Yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq məktəbdə tədris olunan fənlərin məzmunu, onların praktik istiqaməti daimi yerləşir. Ənənəvi proqramda orta ümumtəhsil məktəb tədris fənləri daha çox bilik yönümlü idi. Bu proqramda informasiya daha çox yer tuturdu. Ancaq şagirdlərin praktik vərdislərinin inkişafına daha az diqqət yetirilirdi. Odur ki, yeni fənn proqramlarında bu istiqamət daha çox yer verilmişdir.

Məktəbdə tədris olunan digər fənlər kimi coğrafiyanın tədrisinin tələblər əsasında qurulması həyata keçirilmiş, yeni fənn proqramı (kurikulum) qəbul edilərək məktəbdə tətbiq olunmağa başlanmışdır. Yeni kurikulumun tələblərini özündə əks etdirən yeni coğrafiya dərslərlərinin hazırlanması da tədrisin keyfiyyətə yenidən qurulmasına imkan verir. Yeni kurikulumun tələblərinə əsasən dərslərdə fəaliyyətə daha çox diqqət yetirilir.

Coğrafi biliklərin və bacarıqların çox hissəsi politexnik istiqamət və xarakter daşıyır. Bu da şagirdlər müasir istehsal sahələrinin əsaslarını başa düşməsinə imkan verir. Deyilən coğrafiyanın bütün məzmun xətlərinin öyrənilməsində mümkün olur. Coğrafiya üzrə alim və metodistlərin fikrinə görə coğrafi təhsilin dəyəri ondan ibarətdir ki, bu fənn şagirdlərin daim qabiliyyətlərini, təfəkkürlərini inkişaf etdirir, coğrafi bilik və bacarıqlara yiyələnməklə onlar cəmiyyətin ekoloji və iqtisadi tələblərini təyin edə bilirlər. Bu tələblər içərisində şagird fəaliyyətində mühim yer tutan peşə yönümü kimi vacib bir sahənin formalaşdırılmasıdır. Müasir təbiəti və iqtisadiyyatı öyrənmək real dünya hadisələrinə qiymət vermək kimi xüsusiyyətlər şagirdlərin həyat yollarında yönəldici rol oynayır.

Təhsil haqqında verilən qərarlarda şagirdlərin peşə yönümü seçimlərinin yüksək səviyyədə çatdırılmasının vacibliyi göstərilir, xüsusilə onların konkret peşələrə istiqamətləndirilməsinə çalışılmalıdır. Bəs şagirdlərin peşə seçməsi, peşəyönümlü istiqamətdə tərbiyəsində ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin rolu nədən ibarətdir? O cümlədən coğrafiya

fənninin vəzifələri necə müəyyən edilə bilər? Odur ki, coğrafiya fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin müxtəlif peşələrə istiqamətləndirilməsinin aktuallığı müasir günümüzün tələbi kimi durmaqdadır. 10-15 il əvvəl ki vəziyyətdən fərqli olaraq elmi texniki tərəqqi, cəmiyyətin sosial inkişafı, yeni-yeni peşələrin yaranmasına, mövcud sənət sahələrinin köklü şəkildə, dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Reallıq tədris fənlərində məzmunundakı aparılan dəyişikliklərin doğruluğunu sübut etmiş olur.

Yeni proqram və dərsliklərlə işləyən müəllimlər şagirdlərin peşə yönümü ilə bağlı işin aparılmasının metodikasına diqqət yetirməli və bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidirlər:

1) Yeni fənn kurikulumunun məzmununda şagirdlərin fəaliyyətlərinin təşkili ilə bağlı əldə ediləcək nəticələri daha yaxşı tədqiq etməlidirlər.

2) Dərsliklərin peşəyönümü cəhətdən ətraflı öyrənmək və onların imkanlarını müəyyən etmək.

3) Peşəyönümü ilə əlaqədar şagirdlərin daha çox praktik və müstəqil işlərə cəlb olunmasına nail olmaq.

4) Peşəyönümü ilə bağlı coğrafiyanın tədrisində aparılacaq işlərin sistemini işləyib hazırlamaq.

5) Şagirdlərin peşəyönümü ilə əlaqədar sinifdən xaric işlərin imkankarından istifadə etmək üçün metodik vasitələrin işləyib hazırlanması.

6) Siniflər üzrə alt standartların təhlil edilməsi onların dərsliklərdə reallaşmasını izləmək və şagirdlərin müxtəlif peşələr haqqında məlumatların verilməsini həyata keçirmək.

“Təbiət” məzmun xəttində verilmiş standartlar əsasında şagirdlər fiziki coğrafiya sahəsi üzrə bilik və bacarıqlarla silahlanırlar. Bu mövzularda şagirdlər başlıca olaraq qeyri-iqtisadi istehsal sahələri ilə tanış ola bilirlər (topoqraf, meteoroloq, geoloq, iqlimşünas, hidroloq və s.). Bu sahələr coğrafiyanın tədqiqat sahəsinə daxil olduğu üçün müəllim həmin sahələrin ölkə iqtisadiyyatında mühim rol oynadığını və bu sahə üzrə peşə adamlarına böyük ehtiyac olduğunu bildirir.

“Cəmiyyət” məzmun xətti iqtisadi və sosial coğrafiyanın tədqiqatı mövzularını əhatə edir. Bu dərslərin mövzuları daha çox şagirdlərin maddi istehsal sahələrinə aid peşələrlə tanış olmasına imkan verir. İqtisadi coğrafiyada əhali, təsərrüfat sahələri, onların coğrafi yerləşmə xüsusiyyətləri şərh olunduğundan bu mövzularda mədənçi, metallurq, maşinist, mexanik və s. üstünlük təşkil edir.

Peşəyönümü və peşə seçimində ümumiyyətlə elmin, o cümlədən coğrafiya elminin yeni nəəliyyətləri və onların tədris prosesində istifadə edilməsi xüsusi rol oynayır. Elmin yenilikləri istehsal və məişət sahəsində tətbiq olunur və bu da müvafiq olaraq ixtisaslı kadrların hazırlanmasını tələb edir. Şagirdlərin bu yeniliklərlə, yeni ixtisaslarla tanışlığı coğrafiya dərslərində mümkün olur. Məsələn, belə mövzulardan biri 10-cu sinif coğrafiya dərslərində “Böyük informasiya sistemləri” mövzudur. CİS-in köməkliyi ilə bir sıra fərqli xəritələri təhlil və müqayisə etmək olur. Buradan alınan informasiyalar bir sıra təhlükəli proseslərin, qəzaların inkişafını izləməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Müəllim şagirdlərə bir sıra peşə adamlarını CİS ilə işləməsinin vacib olduğunu və bu mütəxəssislərə böyük tələbat olduğunu başa salır.

Göründüyü kimi nəzəri biliklərin öyrənilməsi şagirdlərin elmə və istehsal prosesinə maraqlarını artırır. Nəticədə onlar əmək vərdislər ilə silahlanırlar, biləvasitə əmək şəraiti ilə tanış olurlar və bu sahələr üçün verilən ixtisas sahələrinə hakim olurlar.

Şagirdlərin müxtəlif peşələrlə tanış edilməsinin birinci növbədə dərslərin mətni vasitəsi ilə həyata keçirilir. Həmçinin dərslərdə təşkil edilən praktik işlərdə bu tanışlığın aparılmasına öz təsirini göstərir ancaq daha effektiv yol kimi coğrafiya dərslərində təbiət və təsərrüfat sahələrinə aparılan ekskursiyaları qeyd edə bilərik. Müəssisələrin iş prosesi ilə biləvasitə tanışlıq müxtəlif peşə sahiblərinin birbaşa müşahidə edilməsi peşənin vacibliyini, əhəmiyyətinin qavranılmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiyanın tədris metodikası. Dərslik. O. Alxasov. Bakı 2015
2. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. N. Seyfullayeva. Bakı 2012
3. Coğrafiya dərslik 9-cu sinif

Для профориентации учащихся на уроках географии реализованные возможности

РЕЗЮМЕ

Как видно, изучение теоретических знаний повышает интерес студентов к науке и производственному процессу. В результате они вооружаются рабочими привычками, знакомятся с условиями труда и осваивают закрепленные за ними специальности.

For career guidance of students in geography classes realized opportunities

SUMMARY

As can be seen, the study of theoretical knowledge increases students' interest in science and the production process. As a result, they are armed with work habits, get acquainted with the working conditions and master the specialties assigned to them.

Seyfullayev Nicat Bəxtiyar oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: c.ü.f.d., b\m. Q.M.Səmədov

COĞRAFİYA DƏRSLƏRİNDƏ TOPOQRAFİK İŞLƏRİN APARILMASI METODİKASI

Açar sözlər: *topoqraf, peşə, fənn, tədris, şagird*

Ключевые слова: *топограф, профессия, предмет, обучение, студент*

Key words: *topographer, profession, subject, teaching, student*

Topoqraf peşəsi haqda demək olar ki, yalnız coğrafiya dərslərində məlumat verilir. Peşəhaqqında ilk tanışlığı 6-cı sinifdə mətndə ölçü işləri aparmaqla əldə etmək olar. “Coğrafi məkan” məzmun xəttinə aid mövzularda mətnə ilk ölçmə işləri təşkil olunur. İlk dərslərdə coğrafiya müəllimi yer səthinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, həyatınızda xəritənin əhəmiyyəti və s kimi məlumatlar verir. Daha sonra müəllim dərsləyin mətnindən və digər mətnlərdən istifadə edərək yer səthində tədqiqatların necə aparıldığını, istifadə edilən metod və vasitələri, bu işlərin aparılmasında ərazinin topoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir.

Müəllim dərslikdə verilən topoqrafik xəritənin, planın nümayiş etdirilməsində çalışmalı və burada təsvir olunan şəkli, sxemlərə diqqət yetirməyi xahiş edir. Həmçinin ölçüdə istifadə olunan alət və cihazlarla işin ardıcılığını və iş priyomlarını izah etmək lazımdır. Müəllim şagirdlərin nəzərinə çatdırır ki, bu qeyd edilən iş priyomları və vasitələr məhəllin planı tərtib olunarkən topoqraf mütəxəsislər tərəfindən istifadə olunur.

Praktik işləri yerinə yetirərkən dərsləyin sual və tapşırıqlarına müraciət edilir. Şagirdlərin verdiyi cavablara lövhədə müşayiət olunur, müxtəlif cihazlar göstərilir.

Bəs, topoqraf peşəsi haqda nə demək olar? Bu peşənin üstünlükləri nədən ibarətdir və hansı xüsusiyyətləri vardır?

Yer səthini öyrənən, planeti tədqiq edən elmlər hələ qədim dövrlərdən meydana gəlmişdir. Bu elmlərə topoqrafiya, geodeziya, kartoqrafiya kimi elmləri aid edə bilərik. Yer səthinin öyrənilməsi və müxtəlif üsullarla onun kağız üzərində təsvirinin verilməsi ilə məşğul olan elm topoqrafiya adlanır. Topoqrafiya sözünün mənası yunanca “məhəlli təsvir edirəm” deməkdir.

Müəllim şagirdlərin diqqətinə çatdırır ki, topoqraf peşəsi çox qədim peşədir və eyni zaman çox lazımlı peşədir. Müasir dövrdə bu peşənin rolu və əhəmiyyəti də mühimdir. Məlum olur ki, daha çox insanlar üçün sadə topoqrafik biliklərə ehtiyac var. İnsanların xəritə

haqda sadə biliklərinin olması, şərti işarələri bilməsi vacibdir. Onların məhəldə, yaxud böyük şəhərlərdə, səyahətində və s. hərəkət etmələri üçün istiqamətləri müəyyən etmələri kimi bacarıqlara yiyələnməsi lazımdır.

Xüsusi ilə səyahət zamanı, gəzintilər zamanı belə biliklərə ehtiyac yaranır. İstər piyada istərsə də, hər hansı bir nəqliyat vasitəsilə hərəkət edən adamın xəritəyə, plana ehtiyacı olur. Məsələn, iki məntəqə arasındakı məsafəni təyin etmək, yamacın dikliyini ölçmək, çay və gölün enini tapmaq və s işləri qeyd etmək olar. Bu kimi lazımlı bacarıqlar bəzən insanlara çox lazım olur və onları bacarmaq, yerinə yetirmək lazımdır.

Topoqraf peşəsinə yiyələnən mütəxəssisin bilməli olduğu bir sıra işlər özünəməxsus bacarıqlardır. Bura məhəllin əsas fərqlərini, xüsusiyyətlərini bilmək, məsafə və bucaq ölçmələrini aparmaq, kompasın köməyi ilə məhəldə istiqamətləri təyin etmək, Günəşə, ulduzlara, yerli əlamətlərə görə cəhəti təyin etmək, müxtəlif cihazlarla işləmək, müxtəlif iqlim şəraitində, az öyrənilmiş ərazidə müəyyən marşrutla hərəkət etmək kimi bacarıqlar daxildir.

Topoqraf peşəsinin bir sıra fəaliyyət növləri ilə şagirdlər coğrafiya dərində, məktəbin həyatında, məhəldə və ekskursiya zamanı praktik işləri yerinə yetirərkən tanış olurlar. Ənənəvi proqram əsasında dərs keçilərkən şagirdlər topoqrafiya üzrə fakultativ məşğələlər keçirdilər. Bu fakultativ məşğələlərdə topoqraf peşəsi haqda ətraflı tanış olmaq mümkün idi.

“Məhəldə cəhət təyini” ilə tanış olarkən müəllim giriş söhbətindən sonra şagirdlərə kompasla azimutu təyin etməyi və azimuta əsasən hərəkət etməyi öyrədir. Dərsdə əldə olunan nəzəri materiallarla tanış olduqdan sonra şagirdlər bu bacarıqları dərsdə praktik işləri yerinə yetirməklə dərinləşdirirlər. Keçilən tədris materialları möhkəmləndirildikdən sonra müəllim şagirdlərə digər suallarla yanaşı bu peşə haqqında da sual verə bilər. Sən bu gün topoqrafiya peşəsi haqqında yeni məlumatları əldə etdin? Bu peşənin əhəmiyyəti haqqında nə deyə bilərsən?

Sonrakı mərhələdə şagirdlər məsafələrin ölçülməsi, məhəllərin və istiqamətlərin planda təsvir edilməsi kimi tapşırıqlar yerinə yetirməyi öyrənir. Beləliklə, topoqrafiya peşəsinin haqqında, onun işinin xarakteri haqqında məlumatları artır və bunu praktik fəaliyyətlə möhkəmləndirir. Məsələn, ruletka ilə məsafəni ölçürlər, məsafəölçən pərgarlarla işləyir, məsafəni gözəyari vəaddımlamaqla ölçmək və s kimi praktik işləri yerinə yetirirlər.

Dərsdə şagirdlərin əldə etdiyi nəzəri biliklər onların məhəldə apardıqları işlərin nəticəsində istifadə olunur. Bunu üçün qütb plan alması aparmalı olurlar.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. O. Alxasov. Bakı 2015
2. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. N. Seyfullayeva. Bakı 2012
3. Coğrafiya dərslik 10-cu sinif

Методика топографических работ на уроках географии

РЕЗЮМЕ

Студенты знакомятся с рядом занятий профессией топографа на уроках географии, на школьном дворе, по соседству и во время практической работы во время экскурсий. В рамках традиционной программы студенты проводили факультативные занятия по топографии. На этих факультативных занятиях можно было подробно познакомиться с профессией топографа.

Methods of conducting topographic works in geography lessons

SUMMARY

Students get acquainted with a number of activities of the profession of topographer in geography class, in the school yard, in the neighborhood and during practical work during excursions. During the traditional program, students conducted optional classes on topography. In these optional classes it was possible to get acquainted in detail about the profession of a topographer.

COĞRAFIYANIN TƏDRISİNDƏ TƏBİƏT
MƏZMUN XƏTTİ ÜZRƏ PRAKTİK VƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN
APARILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Hal-hazırda tətbiq edilən müasir təhsilin texnologiyası müəllim və şagirdin birgə fəaliyyətinin ümumi görünüşüylə birgə xarakteristikasını dəyişən, onun bu əməkdaşlıq müstəvisində inkişafını təmin edən yeni bir fəlsəfəyə əsaslanır. Bu yeni təhsilin konsepsiyasına uyğun olaraq yaradılmış olan kurikulum sistemi, ilk növbədə özünün nəticəyönümlü məzmun komponentinin olmasıyla ənənəvi proqramda olanlardan fərqlənir [4, s. 3]. Artıq bacarıqlar şəklində təqdim olunmuş olan standartlarda əldə olunan nəticələr yeni məzmunun əsas xarakterik cəhəti kimi götürülür. Burada şagirdlərin müxtəlif bacarıqları ifadə olunur ki, bunlara analiz-sintez, ümumiləşdirmə, fərqləndirmə, sistemləşdirmə, mücərrədləşdirmə və başqa bacarıqlarıyla yanaşı, eləcə təfəkkürün emosional-hissi və fiziki cəhətdən inkişafını təmin edənlər götürülür.

Yaşadığımız cəmiyyətdə bizi əhatə edən canlı-cansız təbiətdə inteqrasiya mövcuddur. Bildiyimiz kimi, bütün elmlər mənəbəyini dünyadan alır, yer kürəsində yaşayan bütün insanlara məlum olan müxtəlif sahələrin öyrənilməsi yolunda inkişaf edir, bütün bunlar zaman, məkan, canlı və cansızların vəhdətini təşkil edir. Bu vəhdət təkcə dünya ilə kifayətlənmir, dünyadakı bütün elmlər bir-birilə əlaqəli təşkil olunmuşdur və təlim prosesində də şagirdlərə bunu nümayiş etdirmək vacibdir.

Müasir təhsilin ən əsas vəzifəsi dünyanı, ətrafında baş verənləri düzgün dərk edə bilən, müstəqil şəkildə öz fikirlərini söyləyə biləcək, mühakimə qabiliyyətli, müəyyən hadisələr zaman düzgün qərar verməyi bacarıb, onlara uyğun qərarlar qəbul edə biləcək vətəndaşlar yetişdirməkdir [1, s. 25].

Fəndaxili inteqrasiya təlimin əsas və orta təhsil pilləsi üzrə nəzərdə tutulmuş məzmun xətlərini əhatə edir. Məzmun xətlərinin belə inteqrasiyası əsasında təqdim olunan ümumiləşdirilmiş bilik və bacarıqlar təhsilin hər bir səviyyəsi üçün gözlənilən ümumi təlim nəticələrinin tərkib hissəsidir.

Müasir dövrdə təhsilin əsas problemi müxtəlif elm sahələrindəki məlumat və informasiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artması və sürətlə çoxalması faktıdır ki, bu bilik kütləsini təlimin ənənəvi prinsipləri əsasında şagirdlərə çatdırmaq çətin olur. Praktiki və müstəqil işlərin köməyi ilə şagirdlərin sərbəst öyrənmək imkanı formalaşır ki, bunlar ona bütün ömrü boyu lazım olur. Şagirdlərin yaddaşının inkişaf səviyyəsi, onların biliyə həvəsi kimi psixoloji faktorlardan asılıdır. Bu faktor zəif və maraqsız olduqda təlimin keyfiyyəti aşağı olur [2, s. 121].

Coğrafiyanın təlimi çoxlu miqdarda praktiki işlərin və çalışmaların yerinə yetirilməsini tələb edən fənnlərdən biri hesab olunur. Bunların əhəmiyyətli hissəsi proqram ilə nəzərdə tutulmuşdur. Bu işlərin məqsədi praktikada nəzəri bilikləri tətbiq etməkdən, öyrənilmiş materialları daha dərinləndirərək dərk etməkdən, onu daha yaxşı mənimsəməkdən, habelə praktiki bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında şagirdlərə köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Təbiət məzmun xətti üzrə praktiki və müstəqil işlərin aparılması zamanı əvvəlcə, adətən nəzəri biliklərin öyrənilməsi daha məqsədə uyğun hesab olunur və müəllim həmin işin yerinə yetirilməsi priyomlarını nümayiş etdirir. Belə ki, coğrafiyanın ibtidai kursunu öyrənən zamanı məhəllin planının tərtib edilməsinə dair praktiki işlərdən əvvəl bir sıra dərslər keçirilir ki, bu dərslərdə şagirdlər planın nə olduğunu, onun necə tərtib edildiyini ilk növbədə öyrənirlər, tərtib olunmuş planın nümunəsini görürlər, müəllimin gördüyü iş nümunəsi əsasında təkrar əməliyyatlar aparırlar [4, s. 231].

Praktiki və müstəqil işlər böyük təhsil və tərbiyyə əhəmiyyətinə malikdir. Belə işlər fikri fəallıq doğurur, öyrənilənləri dərinləndirərək düşünmək, qavranılan faktlara və hadisələrə müxtəlif

cəhətlərdən yanaşmaq, başlıca cəhətləri axtarıb tapmaq, oxşar və fərqli cəhətlərini təyin etmək, ümumiləşdirmələr etmək və nəticələr çıxarmaq imkanı verir. Bilikərə və bacarıqlara yiyələnərkən nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəsini yaratmaq üçün praktiki və müstəqil işlərin çox mühüm əhəmiyyəti vardır.

Praktiki və müstəqil işlər məktəblilərin idrak qabiliyyətlərini, müşahidəçiliyi, yaddaşı, təxəyyülü, biliklərin əldə edilməsində və tətbiqində yaradıcılıq fəallığını inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitələrdən biridir. Göstərilən işlər şagirdləri kitablardan, müşahidələrdən, praktiki fəaliyyət prosesində müstəqil surətdə yeni biliklər əldə etməyə yönəldir [5, s. 96].

Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında praktik işlərlə bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur. Bu dəyərlərin bir qisminə praktik iş şagird təfəkkürünün əqli inkişafında, bilik və məlumat məcmusunun genişlənməsində, həyatda bir şəxsiyyət kimi əsas mövqe tutmasında mühüm rol oynayan əqli fəaliyyət növü kimi bir sıra səciyyələri özündə əks etdirir.

Praktik və müstəqil işləri tətbiq edərkən coğrafiya fənninin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Təlim zamanı şagirdlər subyekt tərəf kimi qəbul edildiyindən onların qarşısında idraki vəzifənin qoyulması əsas proseslərdən biridir.

Ədəbiyyat

1) Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Kurikulum jurnalı, Bakı 2008, № 1, 152 səh.

2) A.Bibikin redaktəsi ilə. Orta məktəblərdə coğrafiyanın təlimi metodikası Bakı : “Maarif” nəşriyyatı, 1978, 430 səh.

3) Azərbaycan Respublikasının “Təhsil Qanunu”, “Azərbaycan” qəzeti 9 sentyabr, Bakı-2009

4) Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, 368 səh.

5) Seyfullayeva N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “EMK” nəşriyyatı, 2011, 495 səh.

6) Zülfüqarov M.A. Coğrafiya dərslərində şagirdlərin fəallığını artırmaq yolları. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1996, 75 səh.

Zeynalov İlyas Aqil oğlu
ADPU, II kurs magistrant
Elmi rəhbər: dos. S.H.İmanova

VI SİNİF COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ ÖZ MƏHƏLLİNƏ AİD PRAKTİK VƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Açar sözlər: *kurikulum, praktik və müstəqil işlər*

Yeni coğrafiya dərslərinin ən başlıca və əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, şagird fəaliyyətinin təşkili üçün daha böyük imkanların yaradılmasıdır. Yeni fənn kurikulumunun mahiyyətində də coğrafi biliklərin daha çox yeni bacarıqlarla müşasivət olunmasıdır. Şagird fəaliyyətinin təşkili məqsədi ilə dərsləklərdə praktik və müstəqil işlərə daha çox yer verilmişdir. Kurikulum əsasında yazılan ilk dərslik kimi VI sinif dərslində praktik fəaliyyət xarakterli tapşırıqlar qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinə yönəldilib.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dərsləkdə verilən praktik tapşırıqlar mövzunun məzmununun açılması və ya tamamlanması üçün vacibdir. Bu tapşırıqların əsas vəzifəsi məktəbdə əldə olunması nəzərdə tutulan spesifik bacarıq və vərdislərlə şagirdləri silahlandırmaqdır. Bu bacarıqlar coğrafiya fənni üçün bir qədər fərqli xüsusiyyətləri malikdir. Bu tipli bacarıqlara şagirdlərin xəritələrlə işləmək, təbiətdə və istehsalatda müşahidələr aparmaq, statistik materialların təhlil edilməsi və s. aid oluna bilər.

Şagirdlərin praktik fəaliyyəti zamanı onlar həmin obyekt və hadisələri, aralarında mövcud olan əlaqələri daha yaxşı mənimsəyir və qavrayırlar. Beləliklə də mövcud bilik və bacarıqlarını dərinləşdirirlər ki, gələcəkdə bu onların həyat fəaliyyətlərində də istifadə oluna bilər.

Praktik işlərin yerinə yetirilməsə sonradan şagirdlərin bu tipli tapşırıqları müstəqil yerinə yetirməyə sövq edir. Məsələn, onlar xəritə ilə işləyir, müxtəlif xarakteritikalar yerinə yetirirlər, müəyyən tədriş işi priyomlarına yiyələnirlər.

Müəllim şagirdlərin praktik işlərə nə dərəcədə yiyələndiklərinə bələd olduqca onlara müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinə aid tapşırıqlar verə bilər.

Praktik işlərin tədris prosesində, xüsusilə coğrafiyanın tədrisində böyük təlim-tərbiyə əhəmiyyətini danmaq mümkün deyil. Praktik işlər şagirdlərə imkan verir və şərait yaradır ki, onlar ciddi şəkildə düşünsünlər, fakt və hadisələri qavrasınlar, onlar müxtəlif prizmadan nəzərdən keçirsinlər, oxşar və fərqli cəhətləri, aparıcı ideyaları müəyyən etsinlər, ümumiləşdir-mələr apara bilsinlər və nəticələr çıxarsınlar. Bu halda nəzəri biliklərlə praktik biliklərin əla-qəsi yaranır, nəzəriyyə ilə praktikanın qovuşması mümkün olur.

Praktik tapşırıqlar şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin idrak fəallığının inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Onlarda müşahidəçilik, qavrama, təxəyyül, yaradıcılıq kimi keyfiyyətlər yara-dılır. Praktik işləri yerinə yetirməklə şagirdlər müxtəlif bilik mənbələri ilə işləməli olurlar, yeni bilikləri müstəqil əldə etmək kimi qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Xəritələr, kitablar, internet və s. mənbələrdən bilik əldə edirlər.

Coğrafiyanın tədrisi porsesində çoxlu sayda praktik işlərin yerinə yetirilməsi tələb olu-nur. Bu fənnin xarakterindən, buradakı biliklərin, tədris vasitələrinin mövcudluğundan və fən-nin mənimsənilməsi ilə bağlı bilik və bacarıqlardan asılıdır. Ənənəvi proqramın məzmununda hər bir sinif üzrə yerinə yetirilməli olan praktik işlər proqramda qeyd olunurdu və müəllimlər bu işlərin yerinə yetirilməsinə və ya ona oxşar çalışmalar tərtibinə nail olurdular.

Yeni kurikulumda alt standartların reallaşması məqsədi ilə dərsləklərdə hər bir mövzu-nun daxilində praktik və müstəqil işlər tapşırıq kimi verilmişdir. Bu işlərin yerinə yetirilməsi mövzunun mənimsənilməsinə və standartların reallaşmasına imkan verir.

Coğrafiya dərslərində öyrənilən praktik işlərin dairəsi çox genişdir və xarakterinə görə də xeyli fərqlənirlər. Onlardan bəzilərinin siyahısını göstərə bilərik.

- 1) Məhəldə cəhət təyini;
- 2) Məhəldə müxtəlif ölçmələrin aparılması (horizontalların ölçülməsi, qütb və marşrut planılması və s.);
- 3) Hava üzərində müşahidələrin nəticələrinə aid praktik işlər;
- 4) Yolun və ya sahənin planının çəkilməsi;
- 5) Yamacın dikliyinin təyin edilməsi və s.

Praktik işlərin yerinə yetirilməsində müəllim ətraflı şəkildə məktəblilərə mövzu ilə bağlı məlumat verir, hansı əməliyyatları yerinə yetirmələrini izah edir. sonradan əldə olunan nəticə-lər yaxşılaşdıqca müstəqillik də verilə bilər.

VI sinif yeni coğrafiya dərslində verilən praktik işlər nisbətən daha sadə olması ilə seçilir. İlk başlanğıc kurs olduğu üçün buradakı praktik və müstəqil işlər şagirdlərin yaş səvi-yəsi nəzərə alınaraq tərtib olunmuşdur. Burada praktik və müstəqil işlər “fəaliyyət” blokunda verilmişdir.

“Yerin su və quru səthi” mövzusunda verilən praktik işi nəzərdən keçirək. Planetimizdə su və qurunun paylanması xətirə-sxemdə göstərilin. Şagirdlərdən tələb olunur ki, diqqətlə baxaraq su və qurunun yerləşməsinə nəzərdən keçirsinlər. Sonra onlara müzakirə etmək üçün aşağıdakı sualları veririk:

1. Dünyada iri quru hissələri nə qədərdir?
 - Şagirdlər 6 iri quru parçasının olduğunu bildirirlər.
2. Dünyada quru hissələri suyu bir neçə sahəyə bölür, onların sayını müəyyən edin.
 - Şagirdlər 4 böyük su sahələrinin olduğunu göstərirlər.

3. Yarımkürələrə görə quru və su sahələri necə yerləşib?
 - Şimal yarımkürəsində quru sahəsi çox, cənub yarımkürəsində az sahə tutur.
 - Şimal yarımkürəsində su az, cənub yarımkürəsində isə çox sahəni əhatə edir.
 - Şərq yarımkürəsində quru geniş sahəni, su isə az sahəni tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2013
2. Coğrafiya 6-cı sinif üçün dərslik. Bakı nəşriyyat 2017
3. Coğrafiya 6-cı sinif üçün vəsait. DİM "Abituriyent", 2018
4. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. "Müəllimlər üçün vəsait". Bakı, 2007

Kaltayeva Leyla Xaliddin qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos. Ələsgərov Dadaş Mətləb oğlu

CƏMIYYƏT MƏZMUN XƏTTİNİN ŞAĞIRDLƏRİN PRAKTİK VƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Açar sözlər: *cəmiyyət, məzmun, xətt, şagirdlər, praktik, müstəqil iş, təşkil, metodika*

Ключевые слова: *общество, содержание, линия, школьники, практика, самостоятельная работа, организация, методология*

Key words: *society, content, line, students, practical, independent work, organization, methodology*

Giriş

Müasir pedaqoji elm yeni təhsil standartlarının prioritet sahəsi kimi təlim prosesinin təşkilinə humanist yanaşmanı müəyyənləşdirir. Təhsil prosesinin humanist modelinin rəhbər prinsipi şagird şəxsiyyətinin inkişafıdır. Onun inkişaf səviyyəsi müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etmək, tədris və praktik fəaliyyətdə istifadə etmək qabiliyyəti ilə ölçülür və qiymətləndirilir. Mövcud ümumi təhsil sistemi hələ həqiqətən humanist deyil. Bu baxımdan məktəb şagirdləri cəmiyyətdəki bütün funksiyaları yaradıcı şəkildə yerinə yetirməyə hazırlayır. İdeal öyrənmə nəticəsi, şagird özünütərbiyəyə hazır olduqda belə bir səviyyəyə çatmaqdır. Hansı ki, öz növbəsində müstəqillik olmadan mümkün deyil.

Didaktikada möhkəm status qazanan "müstəqil iş" anlayışı birdən çox semantik mənə daşıyır. Bəzi hallarda, bu, müəllimin fəaliyyətinin və şagirdlərin fəaliyyətinin fərqli təfsirdə təqdim olunduğu, öyrənmənin təşkili forması və metodudur. Bunlar müstəqil həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi tapşırıqlardır, bunun da təfsiri var [2] Praktik və müstəqil işlər şagirdlərdə fikri fəallıq yaradır, tədris olunanaların fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyən etmək, əsas cəhətləri isə axtararaq tapmaq, öyrədilənlərə fərqli cəhətlərdən yanaşmaq, operativ nəticələr çıxarmaq imkanı yaradır.

Əsas hissə

Təlim prosesinə daxil olan müstəqil iş, müəllimin birbaşa iştirakı olmadan, lakin onun göstərişi ilə və bunun üçün xüsusi nəzərdə tutulmuş vaxtda yerinə yetirilən işdir. Eyni zamanda, şagirdlər şüurlu şəkildə müəyyən olunmuş hədəfə çatmaq üçün səy göstərərək və bu və ya digər şəkildə zehni və fiziki hərəkətlərinin nəticələrini ifadə edirlər. Bu konsepsiyayı izləyən digər müəllimlər müstəqil işin sinifdə, konsultasiyalarda və evdə qrup, fərdi və frontal tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə təmsil oluna biləcəyini qeyd edirlər [3]. Buna görə, bu yanaşma ilə müstəqil işin əsas əlamətləri:

- onun üçün xüsusi vaxt ayrılması;
- müəllim tapşırığının olması (frontal, qrup, fərdi);
- işdə birbaşa müəllim iştirakının olmaması;

- məqsədə çatmaq üçün şagirdlərin zehni və fiziki səyləri;
- işin nəticələri.

Praktik və müstəqil iş konsepsiyası müəllim və şagirdlərin ayrılmaz fəaliyyət sistemi kimi qəbul edilməli və dolayısı ilə həqiqi təhsildə daxili və xarici tərəflərin dialektik birliyini əks etdirən bir sıra əlamətlər vasitəsilə aşkarlanmalıdır. Tapşırığın məzmunu və təqdimat forması, müəllimin təlimatları, istifadə olunan tədris vasitələri və onların təşkili şagirdlərin fəaliyyət motivini, onların əqli və iradi səylərini, əqli əməliyyatlarını, praktik hərəkətlərini, şagirdlərin müstəqilliyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Şagirdlərə cəmiyyət məzmunu xətti üzərində verilən tapşırıqların əhəmiyyəti böyükdür. Çünki, onları gələcəyə, xüsusilə cəmiyyətin qayda-qanunlarına hazırlayır. Praktik və müstəqil işlər cəmiyyət aspektindən verildiyi təqdirdə, bu zaman müəllimin üzərinə böyük iş düşür. İşin nəticəsi isə şagirdlərə böyük tövhə verəcəkdir.

Pedaqoji ədəbiyyatın təhlili bizə praktik və müstəqil iş konsepsiyasında əsas metodik xüsusiyyətlərin seçilməsini təmin etməyə imkan verir:

- tapşırığın mövcudluğu;
- müəllim rəhbərliyi;
- şagird müstəqilliyi;
- müəllimin birbaşa iştirakı olmadan şagirdlər tərəfindən tapşırığın yerinə yetirilməsi,
- şagird fəaliyyəti.

Metodik baxımdan sistemli şəkildə aparılmış praktik və müstəqil iş düzgün təşkil edildiyi təqdirdə, müəllimin hazır biliklərlə ünsiyyət qurduğu zaman əldə etdiyi biliklərlə müqayisədə şagirdlər tərəfindən daha dərin və daha möhkəm biliklərin əldə edilməsinə kömək edir. Habelə, şagirdlərin düşünmə qabiliyyətinin formalaşdırılmasına və müstəqil şəkildə bilikləri mənimsəmək bacarığının inkişafına təkan verir [5]. Müstəqil iş aparmaq üçün diqqətlə düşünülmüş metodologiya ilə şagirdlərin praktik xarakterli bacarıq və vərdislərinin formalaşma sürəti sürətlənir və bu da öz növbəsində idrak bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Cəmiyyətin məzmununu özündə ehtiva edən müstəqil işlər şagirdləri tədqiqat xarakterli işin aparılmasına sövq edəcəkdir. Nəticədə şagirdlər daha çox məlumatlı olurlar. Xüsusi praktik problemlərin həlli mərhələsində müstəqil iş ümumi fəaliyyət metoduna istinad edərək tapşırığı yerinə yetirmək bacarığını formalaşdırır. Müstəqil işin ən qiymətli sınağı özünə nəzarətdir. Şagird öz fəaliyyətini və davranışını tənziqləmək istəyi onun qabiliyyətini formalaşdırma imkanını yaradır. Eyni zamanda, belə tapşırıqlar şagirdlərdə işə qarşı vicdanlı münasibət inkişaf etdirir. Təlim zamanı şagirdlərin müəllimin göstərişi və rəhbərliyi altında idrak tapşırığını müstəqil şəkildə həll etmələri və ya səy göstərmələri üçün tədris üsulu mövcuddur. Praktik və müstəqil iş bir tərəfdən təhsil vəzifəsi, digər tərəfdən müvafiq fəaliyyətin təzahür formasıdır.

Nəticə

Zamanla sinifdə praktik və müstəqil işin sistemli təşkili və fəndəki müxtəlif növ tapşırıqları ilə birləşdirilməsi ilə şagirdlər sabit iş bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Nəticədə, onlar müstəqil işin ümumiyyətlə təşkil olunmadığı və ya nizamsız olaraq aparıldığı siniflərdə oxuyanlarla müqayisədə həcmi və çətinlik dərəcəsi ilə eyni olan işi yerinə yetirmək üçün çox az vaxt sərf edirlər. Bu, tədricən proqram materialının öyrənmə sürətini artırmağa imkan verir. Şagirdlər tapşırığı yerinə yetirəndə yaradıcı təxəyyül, ya yeni, ya da əvvəllər bilinməyən biliklər əldə etməyə, ya da ki, artıq əldə edilmiş biliklərin əhatəsini dərinləşdirməyə və genişləndirməyə aparır.

Ədəbiyyat

- 1) Mehdizadə M. Ümumtəhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, 1982
- 2) Pidkasistı P.İ. Şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti. M. 1972
- 3) Буряк В.К. Самостоятельная работа учащихся/В.К.Буряк. М.:Аспект пресс, 2005
- 4) Васильева Р. А. Самостоятельная работа учащихся на уроке/ Р.А.Васильева, Г. Ф.Суворова. М. , 2005

Cəmiyyət məzmun xəttinin şagirdlərin praktik və müstəqil işlərinin təşkili metodikası

XÜLASƏ

Məqalədə praktik və müstəqil iş prosesi üçlük şəkildə təqdim olunur: motiv - hərəkət - nəticə. Təlim prosesinə daxil olan şagirdlərin müstəqil işi, müəllimin birbaşa iştirakı olmadan, lakin bunun üçün xüsusi nəzərdə tutulmuş vaxtda onun göstərişi ilə yerinə yetirilən işdir. Eyni zamanda, şagirdlər şüurlu şəkildə müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün səylərini sərf edirlər, bu və ya digər şəkildə əqli və ya fiziki (və ya hər ikisi birlikdə) hərəkətlərin nəticəsini ifadə edirlər. Praktik və müstəqil iş müəllimlərin təklif etdiyi cəmiyyətin məzmun xətti üzərinə dair tapşırıqları yerinə yetirməyin ən səmərəli yollarının axtarışı, iş nəticələrinin təhlili ilə əlaqəli şagirdlərin aktiv zehni hərəkətlərini əhatə edir.

Методика организации практической и самостоятельной работы студентов в линейке социального контента

РЕЗЮМЕ

В статье представлен процесс практической и самостоятельной работы в виде триады: мотив - действие - результат. Самостоятельная работа учащихся, вовлеченных в учебный процесс, - это работа, выполняемая без непосредственного участия преподавателя, но в специально отведенное для этого время. При этом учащиеся сознательно стремятся достичь поставленной цели, так или иначе выражая результат умственных или физических (или обоих вместе) действий. Практическая и самостоятельная работа предполагает активную мыслительную деятельность студентов в поиске наиболее эффективных способов выполнения заданий по содержательной линии общества, предложенных учителями, анализ результатов работы.

Methodology of organizing practical and independent work of students in the social content line

SUMMARY

The article presents the process of practical and independent work in the form of a trinity: motive - action - result. The independent work of the students involved in the learning process is the work done without the direct participation of the teacher, but at the time specifically designated for this purpose. At the same time, students consciously strive to achieve a set goal, expressing in one way or another the result of mental or physical (or both) actions. Practical and independent work involves the active mental activity of students in the search for the most effective ways to perform the tasks on the content line of society, suggested by teachers, the analysis of work results.

Kaltayeva Leyla Xaliddin qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dos. Ələsgərov Dadaş Mətləb oğlu

COĞRAFİYA DƏRSLƏRİNDƏ PRAKTİK VƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *müstəqil iş, bilik, bacarıq, praktika, “öyrənməyi pürətmək”, təlim-tədris prosesi*

Ключевые слова: *самостоятельная работа, знания, умения, практика, “подавлять обучение”, учебный процесс*

Key words: *independent work, knowledge, skills, practice, “stifle learning”, learning process*

Giriş

İstər ölkəmizdə, istərsədə bütün dünya üzrə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müasir pedaqoji təfəkkürün inkişafı geniş vüsət almışdır. Bu yöndən təlim prosesində müasir

pedaqoji texnologiyanın tətbiq olunması müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Tədris prosesində keyfiyyətin yüksəldilməsi təxirə salınmaz və ən vacib əsas vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlməkdə ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən coğrafiya fənninin çox böyük imkanları vardır ki, bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə zəruri rol oynaya bilər və hər bir istənilən effektiv nəticələrin alınmasına əsaslı şərait yarada bilər.

Praktik və müstəqil işlərin təşkil olunması uzun müddətdir ki, təlimin ən mühüm elementi kimi metodist alimlərin, tədqiqatçıların, pedaqoqların işlərində öz əksini tapmışdır. Tarixi dövrlər ərzində təlim təşkili zamanı praktik və müstəqil işlərin təlim zamanı tətbiq olunması metodistlər və pedaqoqlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və irəli sürülmüşdür. Praktik işlər nəzəriyyəni həyatla əlaqələndirdiyinə görə bütün dövrlərdə əsas aktual məsələlərdən biri olmuş və hazırda da aktuallığı ilə fərqlənməkdədir. Lakin psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatların öyrənilməsi və təhlili, peşəkar coğrafiya müəllimlərinin iş təcrübəsinin öyrənilməsi bizə onu deməyə imkan verir ki, məktəblərdə coğrafiyanın tədrisi zamanı şagirdlərin praktik və müstəqil işlərinin sistemi yenidən işlənilib hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır.

Əsas hissə

Praktik və müstəqil işlər vacib təhsil və tərbiyyə əhəmiyyətinə malik olmaqla yanaşı, belə işlər fikri fəallıq yaradır, öyrənilənləri daha dərinləndirərək düşünmək, fərqli və oxşar cəhətlərini təyin etmək, başlıca cəhətləri axtarıb tapmaq, ümumiləşdirmələr aparmaq qavranılan faktlara və hadisələrə fərqli cəhətlərdən yanaşmaq və nəticələr çıxarmaq imkanı yaradır. Bacarıq və biliklərə yiyələnərkən nəzəriyyə ilə praktikanın qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaq üçün praktik və müstəqil işlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Praktik və müstəqil işlər şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini, müşahidəçiliyi, təxəyyülü, yaddaşı, biliklərin əldə olunmasında və tətbiq olunmasında yaradıcılıq fəallığını yüksəltmək üçün zəruri vasitələrdən biridir [1, s. 210]. Göstərilən işlər məktəblilərimüşahidələrdən, kitablardan, praktiki fəaliyyət zamanı müstəqil surətdə yeni biliklərin əldə edilməsinə yönəldir.

Praktik işlər coğrafiyanın məzmununun əsas hissələrindən birini təşkil edir, bu işlərin əsası isə məktəbdə öyrədilən elmi əsaslara uyğun olan tədqiqat metodlarında özünü tapır. Praktiki işlərin əsas başlıca xüsusiyyəti şagirdlərin həmin tədris fənni üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan vərdiş və bacarıqlarla silahlandırmağı əsas götürür. Coğrafiya fənni üçün göstərilən vəzifə xəritələrlə işləmək vərdişləri və bacarıqları, təbiətdə, müşahidə, istehsalatda statistika-iqtisadi göstəricilər vasitəsilə aparılan işlərdən ibarət bir sistemdir. Təbiəti müşahidə edərkən məktəblilərin metocihazlardan istifadəsi, “Plan və xəritə” mövzusu öyrənilərkən məsafələrin ölçülməsi praktiki işə nümunə göstərmək olar [2, s. 175].

Bunun üçün təlim prosesində məktəblilərə faktları müstəqil şəkildə təyin etmək, onların izahını vermək, tabe olduqları qanunauyğunluqları aşkar etmək, qiymət vermək, ən əsası isə idrak fəaliyyəti zamanı baş vermiş problemləri həll etmək bacarığını aşılamaq lazımdır. Çünki şagirdlər məktəbi bitirdikdən sonra nəinki alınmış bilik və bacarıqları müstəqil surətdə tətbiq etməli, həmçinin də yeni biliklərə yiyələnəlməli, onları hər zaman təkmilləşdirməlidirlər, ona görə ki, elm və texnikanın yüksək inkişafı hər hansı sahədə çalışmasından asılı olmadan, hər bir işdən öz bilik və bacarıqlarını daim artırmağı tələb edir [7, s. 19].

Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında praktik və müstəqil işlərlə bağlı olan bir sıra fikirlər vardır. Bu dəyərlərin bir hissəsində praktik iş məktəbli təfəkkürünün əqli inkişafında, məlumat məcmusunun və bilikləringenişlənməsində, məktəbi bitirdikdən sonra həyatda bir şəxsiyyət kimi vacib mövqe tutmasında zəruri rol oynayan əqli fəaliyyətin bir növü kimi bir neçə səciyyələri özündə əks etdirir [6, s. 15].

Praktik və müstəqil işləri tətbiqi zamanı coğrafiya fənninin spesifik xüsusiyyətlərini əsas götürmək lazımdır. Təlim prosesində məktəblilər subyekt tərəf kimi qəbul olunduğundan onların qarşısında idraki vəzifələrin qoyulması vacib proseslərdən biri sayılır. Şagirdlərə idraki müstəqilliyi öyrətmək üçün mövzunu deyil, mövzunu öyrədilməsininmetod və üsullarını öyrətməli, biliyin müstəqil şəkildə mənimsənilməsində “öyrənməyi öyrətməyi”zəruri prinsip

kimi qarşıya qoyulmalıdır. Şagirdlərin idrakı prosesləri qəbul etməsini, elmi anlayış və qanunauyğunluğun ümumiləşdirilməli və formalaşdırılmalıdır [3, s. 21]. Bu zaman bacarıq, vərdiş və biliklərinin inkişaf edərək təkmilləşdirilməklə möhkəmlənir. Nəzəriyyə praktikaya tətbiq edildikdə, biliyin şagirdlər tərəfindən müstəqil şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaratmış olur.

Nəticə

Praktik və müstəqil işlərə aid araşdırmaların və mülahizələrin yekunu kimi onu qeyd edə bilirik ki, praktik və müstəqil işlər anlayışlarının əsas mahiyyəti şagirdlərin düşünmə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və müstəqil şəkildə bilikləri mənimsəmək bacarığının inkişaf olunmasına əsaslanır. Praktik və müstəqil işlərin məzmununun mahiyyəti şagirdlərdə informasiyaları əldə edilməsinə motiv yaradılmasını təmin edir. Şagirdlərdə düşünmə qabiliyyətinin və mövcud olan biliyin praktik olaraq tətbiq olunmasına əsaslanan təfəkkür və yaradıcılığın inkişafını tələb edən müxtəlif müstəqil və praktik işlər təlimin sərəməsinin əhəmiyyətli formada artmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1) Allahverdiyev N., Sadıxlı H. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı “Maarif” nəşriyyatı, 1980, 367 səh

2) A.Bibikin redaktəsi ilə. Orta məktəblərdə coğrafiyanın təlimi metodikası Bakı : “Maarif” nəşriyyatı, 1978, 430 səh.

3) “Abituriyent” jurnalı TQDK, Coğrafiya fənni üzrə metodik məqalə və tövsiyələr, Bakı-2002

4) Alxasov O. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, 368 səh.

5) Seyfullayeva N. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “EMK” nəşriyyatı, 2011, 495 səh.

6) Zülfüqarov M. A. Coğrafiya dərslərində şagirdlərin fəallığını artırmaq yolları. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1996, 75 səh.

7) Zülfüqarov M. Coğrafiya dərslərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bakı: “Maarifnəşriyyatı” 1983, 116 səh

Coğrafiya dərslərində praktik və müstəqil işlərin təşkilinin əhəmiyyəti

XÜLASƏ

Məqalədə coğrafiya dərslərində praktik və müstəqil işlərin təşkili istiqamətləri ətraflı şəkildə araşdırılmış və əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müstəqil və praktik işlər şagirdin müstəqil formada elmi coğrafi biliklərə sahiblənməsi, müstəqil bir şəkildə nəticə çıxarmaq qabiliyyətinin və əqli düşüncəsinin inkişafına təsirin aşkar olunmasıdır. Coğrafiyanın tədrisində şagirdlərin müstəqil və praktik işlərinin təşkili metodikasını sistemləşdirmək, çatışmazlıqları və onların yaranma səbəblərini təhlil etmək, tədris prosesi zamanı praktik və müstəqil işlərin bir sistem halında işlənməsini formalaşdırmaq təlim prosesinin müxtəlif mərhələsinə uyğun olaraq tətbiqini əsaslandırır.

Важность организации практической и самостоятельной работы на уроках географии

РЕЗЮМЕ

В статье подробно рассматривается организация практической и самостоятельной работы на уроках географии и подчеркивается ее важность. Практическая и самостоятельная работа - это открытие влияния способности студента самостоятельно приобретать научные и географические знания, умения самостоятельно делать выводы на развитие умственного мышления. Разработка методов организации практической и самостоятельной работы студентов в процессе преподавания географии, исследования недостатков, их причин, планомерного освоения практической и самостоятельной рабо-

ты в процессе обучения обосновывает их применение в соответствии с различными этапами учебного процесса.

The importance of organizing practical and independent work in geography lessons **SUMMARY**

The article examines in detail the organization of practical and independent work in geography lessons and emphasizes its importance. Practical and independent work is the discovery of the impact of the student's ability to independently acquire scientific geographical knowledge, the ability to draw conclusions independently to the development of mental thinking. Developing methods of organizing practical and independent work of students in the process of teaching geography, investigating shortcomings, their causes, systematic development of practical and independent work during teaching justifies the application in accordance with the various stages of the learning process.

Aşırova Aytəkin Əli qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: Məmmədov Məlikməmməd

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN EKOLOJİ TƏHSİLİNİN **ƏHƏMİYYƏTİ, HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI**

Açar sözlər: *ekoloji təhsil, ekoloji tərbiyə, ekoloji mədəniyyət, ekoloji təfəkkür*

Ключевые слова: *экологическое образование, экологическое образование, экологическая культура, экологическое мышление*

Key words: *environmental education, environmental education, ecological culture, ecological thinking*

Təhsil müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafında aparıcı lokomotiv olaraq onun irəli getməsinə təmin edən bir prosesdir. Gənc nəslin inkişafında onun hərtərəfli formalaşmasında şagirdlərin ekoloji təhsili son illər diqqəti daha çox cəlb edir. Ümumbəşəri mədəniyyətin bir sahəsi olaraq "ekoloji mədəniyyət" anlayışı ortaya çıxır. Yəni müasir dövrün insanlarında istər istehsalat, istərsə də məişət şəraitində ekoloji mühitin qayğısına qalmaq kimi bir keyfiyyət formalaşmalıdır. Ekoloji davranış ekoloji mədəniyyətin göstəricisi olaraq həyat tərzinə çevrilməlidir.

Ekoloji mədəniyyət dedikdə insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi haqda biliklərə malik əlaqələri qiymətləndirməyi bacaran təbii resurslardan səmərəli istifadə etməyin vacibliyini və onun mühafizəsini təmin edən şüurlu münasibət başa düşülür. Aydın ki, ekoloji mədəniyyətin səviyyəsi ekoloji tərbiyədən və ekoloji təhsildən ilk növbədə asılıdır. Belə bir mədəniyyətin formalaşması üçün cəmiyyətin üzvləri təbiətdə insanın yeri və rolunu düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Ekoloji təhsil coğrafi təhsilin bir tərkib hissəsi kimi də çıxış edə bilər. Yəni istər ekoloji və istərsə də coğrafi təhsilin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifə təxminən eynidir. Daha doğrusu məqsəd və vəzifələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Bir çox məsələlərin həllində onlar bir-birini tamamlayır, eyni olurlar. Hər ikisi arasındakı əlaqələr, yəni uyğunluqları aşağıdakı kimi götürə bilərik.

1. Yer kürəsinin təbiəti haqqında gənc nəsildə geniş dünyagörüşü formalaşdırmaq əsl elmi biliklərin mənimsənilməsinə nail olmaq, insan və təbiət arasındakı münasibətlərin, qarşılıqlı təsirlərin elmi mahiyyətini dərk etmək, təbiətin ən mühüm qanunlarının inkişafının gedişi və nəticələri ilə tanış olmaq,

2. Təbiət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibət və təsirləri praqnozlaşdırmaq, bu problemlə bağlı bilik və bacarıqların əsl elmi mahiyyətini açmaq, nəticələrini qiymətləndirmək, regional və qlobal ekoloji problemlərin həlli yollarını metodlarını bilmək.

Ekoloji təhsil ekoloji tərakkürün formalaşmasına şərait yaradır. Ekoloji tefekkur dedikdə bura daxil olan ən mühüm anlayışlar bunlardır.

- Yer planetində baş verən proseslərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi,
- Təbiətin və təbii sərvətlərin gələcək insan cəmiyyəti üçün qorunaraq saxlanması və ətraf mühitin vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılması vacibliyi,
- Cəmiyyətdə davamlı, sabit inkişafın təmin olunması, kiçik təbii resurslara tələbatın planlaşdırılması, onların yenidən təkrar istehsalı və səmərəli istifadəsinə balanslaşdırılmış yanaşma.

Coğrafi təhsillə ekoloji təhsilin bir-biri ilə məqsəd və vəzifələrin üst-üstə düşməsi və qarşılıqlı əlaqəliliyi insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsində də özünü göstərir. Yəni bunu belə qəbul etmək lazımdır ki, təbii sistemlər və ya geosistemlər haqqındakı təlim həm coğrafiya elminin həm də ekolojiya elminin nəzəri əsasını təşkil edir. Ekoloji yanaşma ümum elmi tətqiqat metodu kimi heç bir konkret elmə aid deyil. Odur ki, ekoloji təhsil məktəbdə bütün fənlər üçün xarakterikdir, fənlərarası mahiyyəti var. Odur ki, ekoloji məsələləri coğrafiya fənni kimi biologiya, kimya, fizika və s. kimi elmlər də öyrənir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bu fənlər ekolojiyanı hərəsi öz baxışları ilə ölçür, bu məsələyə özlərinə məxsus spesifik yanaşma tətbiq edirlər. Məsələn, biologiya canlı orqanizmlərin ətraf təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini tətbiq edir. Kimya kursunda kimyəvi maddələrin ətraf mühitə etdiyi təsirlər nəzərdən keçirilir. Fizikanı öyrənərkən isə radioaktiv maddələrin canlılara təsiri öyrənilir və s.

Deyənləri ümumiləşdirərək belə iddia edə bilərik ki, ekoloji təhsildə təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Məhz coğrafiya elmi üçün də bu istiqamətdə həmişə aparıcı məzmun olmuşdur. Odur ki, coğrafiyanın bu istiqaməti konstruktiv coğrafiya, sonradan isə geoekolojiya kimi tanımağa başlamışdır.

Geoekoloji anlayış və bacarıqların formalaşdırılması bütün coğrafiya kursu boyu davam etdirilir. Demək olar ki, bütün mövzular ekolojiya ilə əlaqələndirilə bilər. Proqramın tələblərinə görə “ Təbiət” məzmun xəttini öyrənərkən şagirdlər ekolojiya ilə bağlı bir sıra məsələləri bilməli və bacarmalıdırlar:

- Göstərin bütün təbəqələrinin təbiətini, onların Yerdəki həyat üçün əhəmiyyətini bilməli, təbəqələr arasındakı əlaqələrə aid konkret misallar çəkməyi bacarmalıdırlar,
- Təbiətin və təbii şəraitin insanların həyat və təsərrüfat işlərinə təsirini başa düşməli və buna aid misallar gətirməyi bacarmalıdır,
- Şagirdlər eyni zamanda məhəlləsini də yaxşı tanımalı və təbiətin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin xüsusiyyətlərini də bilməlidir.

Ekoloji təhsilin həyata keçirilməsində praktik və müstəqil işlərin keçirilməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Nəzəri biliklər nə qədər möhkəm olsa da onların praktik istiqamətdə gücləndirilməsi şagirdlərdə müəyyən vərdislərin yaranmasına xidmət edir. Bu işlərin böyük əksəriyyəti bilavasitə ekskursiya zamanı yerinə yetirilir. Ekskursiya zamanı yerinə yetirilən ekoloji xarakterli praktik işlər coğrafiyanın öyrənilməsi zamanı daha da genişləndirilir və möhkəmləndirilir.

Bununla yanaşı coğrafiya fənni kurikulumu əsasında yazılmış yeni dərsliklərdə praktik işlərə geniş yer verilmişdir. Dərsliklərin təhlili göstərir ki, praktik işlərdə şagirdlərin ekoloji təhsilinə diqqət artırılmışdır. Odur ki dərslikləri, bu baxımdan təhlil edərək burada ekoloji təhsilin geniş sistemini araşdırmaq lazımdır. Bu metodiki cəhətdən müəllimlər üçün çox faydalı və vacib bir vəsait ola bilər.

Ekoloji təhsilin həyata keçirilməsi ilə bağlı müəllimlərin metodiki hazırlığında onların bir sıra məsələləri araşdırmasına ehtiyac var və müəllimlər bunları bilməlidirlər:

1. Ekoloji mədəniyyət nədir və onun əsas komponentləri hansılardır?
2. Məktəbdə ekoloji təhsilin məqsəd və vəzifələri hansılardır?

3. Təbii resurslara ekoloji-iqtisadi qiymət verərkən təbiəti mühafizə tədbirlərinə üçün vacibdir?
4. Ekoloji təfəkkürün formalaşdırılmasında regional və qlobal ekoloji problemlərin təhlilinə əhəmiyyət daşıyır?

Ədəbiyyat

1. O.Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı 2013.
2. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. N.Seyfullayeva. Bakı. 2011
3. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Atopark, Y.Şabanova. Coğrafiya; 9-cu sinif: Dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2017
4. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Atopark, Y.Şabanova. Coğrafiya; 9-cu sinif: Metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2017
5. Ekoloji dərnək, klub və digər birləşmələrin nümunəvi tədris proqramları və metodik tövsiyələr. V-XI siniflər üçün tədris metodiki vəsait / Baş red. Ə.H.Şükürov. Bakı: Nərgiz, 2007.

Abidova Sevil Söhrab qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: c.ü.f.d. dos. M.X.Məmmədov

TƏHSİL İSLAHATI VƏ MƏKTƏB COĞRAFIYASININ MƏZMUNUNDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: *təhsil islahatı, məktəb coğrafiyası, kurikulum, ənənəvi proqram, məzmun xətləri, əsas və alt standartlar, inteqrasiya*

Ключевые слова: *реформа образования, школьная география, учебная программа, традиционная учебная программа, линии содержания, базовые и субстандарты, интеграция*

Key words: *educational reform, school geography, curriculum, traditional curriculum, content lines, basic and sub-standards, integration*

Yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmalı olan sahə məhz təhsil sferası olmalıdır. Təhsil sahəsi dövlətin strateji cəhətdən daim nəzarətində olan sahədir. Təsadüfi deyil ki, təhsilin inkişafına, onun daim təkmilləşdirilməsinə və yenidən qurulmasına dövlətimiz daim diqqət yetirir. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd etmək olar ki, müstəqilliyimizin ilk illərindən təhsil islahatına başlanması heç də təsadüfi olmamışdır.

Keçən illər ərzində təhsilin inkişafı ilə bağlı çox mühüm qərarlar qəbul edilmiş, təhsildə tamamilə yeni bir istiqamət müəyyən edilmişdir. Bu ümumi təhsil məktəblərinin yeni tədris proqramlarına (kurikulum) keçirilməsi ilə bağlıdır. Yeni fənn proqramlarının tətbiqi respublikamızda təhsilin yeni məzmun və quruluşa keçməsinə şərait yaratmışdır.

Məktəbdə tədris olunan digər fənlər kimi coğrafiya fənninin də yeni kurikulum əsasında tədris olunması metodika elminin qarşısına yeni vəzifələr qoymuş oldu. Coğrafi təhsilin yeni məzmun alması onun təliminin yeni forma və metodlarının işlənməsini zəruri etmişdir. İlk növbədə ənənəvi coğrafiya proqramı ilə yeni proqramın (kurikulumun) kəskin fərqlənməsi qeyd olunmalıdır.

Ənənəvi coğrafiya proqramı elmi coğrafiyada olduğu kimi bir sıra kurslar əsasında qurulmuşdur. Belə ki, fiziki coğrafiya, materiklər coğrafiyası, Azərbaycan coğrafiyası, dünyanın iqtisadi və social coğrafiyası və s. kursların əsasında tərtib olunmuş proqram və dərsliklər tamamilə yeni məzmun və quruluşa malik vahid coğrafiya kursu kimi birləşdirilmişdir.

Bu cür struktur dəyişikliyinə özünün üstün və mənfi cəhətləri vardır. Əvvəla, əksər coğrafiya müəllimləri belə struktur dəyişikliklərinə hazır deyil və onunla işləməyə çətinlik çəkirlər.

Vahid coğrafiya kursunun olması, coğrafi anlayış və təsəvvürlərin seçilməsi və formalaşdırılması, coğrafi bilik və bacarıqlar arasındakı əlaqələrin yaradılması baxımından da müəllimlərdə bəzi anlaşılmaqların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, coğrafiyaçı alimlərdə, hələ uzun illər coğrafiyanın hər iki qolu arasında kəskin fərqlərin aradan qaldırılmasını, vahid coğrafi təhlilin verilməsini təbliğ edirdilər. Deməli, vahid coğrafiya kursunun olması heç də təsadüfi bir şey deyil. Əslində bu zamanın tələbidir, elmin inteqrasiyasıdır.

Ənənəvi coğrafiya proqramını nəzərdən keçirsək fiziki və iqtisadi coğrafiya kursları arasında dəqiq ayrılmış fərqləri görürük. Proqramın quruluşunda da faktiki materiallara, nəzəri biliklərə daha çox yer verildiyini aydınlaşdırmış olarıq.

Proqramda hər bir kursun həftəlik və illik dərslər yükü, ayrı-ayrı bölmələrin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı göstərilir. Sonra isə hər bir kursun bölmələrinin məzmunu yəni, burada hansı coğrafi materialların öyrəniləcəyi qeyd olunur. Bölmənin sonunda onun tədrisi zamanı hansı praktik çalışmaların yerinə yetiriləcəyi göstərilmişdir.

Burada həmçinin bölmənin və kursun tədrisi zamanı şagirdlərin bilməli, bacarmalı olduqları fəaliyyət növləri, biliklərin də siyahısı verilmişdir. Kursun sonunda şagirdlərin təxminən bilməli olduqları coğrafi adlar - nomenklatura da verilmişdir.

Göründüyü kimi ənənəvi proqram yalnız bilik üzərində qurulmuş, şagirdin bacarıqları proqramda çox cüzi yer almışdır. Lakin yeni dövrün tələbləri, ETT, informasiya bolluğu baxımından tədrisə belə yanaşma səmərəli deyil. Şagirdlərin daha çox onlar üçün faydalı olan bacarıqlarla silahlandırılması vacibdir. İnformasiyanı indi bütün mənbələrdən və tez zamanda əldə etmək mümkündür. Hansısa faydalı bacarıq insanın özü tərəfindən qazanılmalıdır.

Biz öyrəndiyimiz biliklərin çox hissəsini tezliklə və ya müəyyən dövrdən sonra unuduruq və bu təbii prosesdir. Lakin bacarıqlar, fəaliyyət insana daha faydalı olmaqla uzun müddət saxlanılır. Məsələn, coğrafi obyektlərin adları, ölçüləri tez zamanda unudula bilər və ya biz onu sorğu kitablarından, internetdən tez bir zamanda əldə edə bilərik. Ancaq xəritə əsasında coğrafi obyekt və prosesləri xarakterizə etmək, qrafik tərtib etmək, iqlim diaqramını oxumaq faydalı bir fəaliyyət kimi bizi yormadan istifadə oluna, bizə əlavə bilik qazandıra bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq coğrafi təhsilin yeni quruluşda və yeni məzmununda əks olunduğu bir proqramın (kurikulumun) əsl mahiyyəti bizə aydın ola bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, yeni proqramda biliklər deyil, şagirdlərin fəaliyyətlərinin ön plana çıxarılması əsas məqsəd olmuşdur.

Yeni proqramda ayrı-ayrı coğrafiya kursları deyil vahid coğrafi biliklərə bir kurs daxilində müraciət olunur və bunlar sinifdən sinfə keçdikcə dərinləşdirilir. Bütün coğrafi biliklər 3 məzmun xəttində birləşdirilir ki, bunlar da coğrafiyanın müxtəlif istiqamətlərinə uyğun gəlir. Fiziki coğrafiya təbiət, iqtisadi və sosial coğrafiya cəmiyyət, kartoqrafiya isə coğrafi məkan məzmun xəttlərində birləşdirilmişdir. Məzmun xəttləri isə coğrafi biliklər şəklində deyil, ayrı-ayrı standartlar şəklində əks olunub.

Hər bir məzmun xəttinə müvafiq olaraq əsas və alt standartlar tərtib olunmuşdur. Məzmun xətləri VI sinifdən XI sinfə qədər əsas standartlar şəklində davam etdirilir. Məzmun xətlərinin mahiyyət məzmununu əsas standartlarda öz əksini tapır. Əsas standartlar da siniflər üzrə (VI-XI) dəyişməz qalır. Lakin onların əsasında tərtib olunan alt standartları isə əsas standartların xırdalanmasına, siniflər üzrə onların məzmununu açmağa yönəldilmişdir. Odur ki, siniflər üzrə alt standartların izlənilməsi fənn üzrə öyrənilən bilik və bacarıqların inkişafını dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Hər bir alt standart əslində iki hissədən: bilikdən və fəaliyyətdən, ibarət olmaqla tərtib olunur. Məsələn, VII sinifdə "Coğrafi məkan" məzmun xəttinin 1. 2. 2 alt standartına diqqət edək. Burada "1" məzmun xəttini, "2" əsas standartı, ikinci "2" isə alt standartı göstərir. Bu standartda deyilir: "Planetin hərəkətinin nəticələrinə dair sadə hesablamalar aparır". Planetin kosmik fəzada hərəkətinin nəticələri konkret biliklərdir, sadə hesablamalar aparmaq isə şagirdlərin qazanmalı olduqları bacarıqlardır. Tədris məhz bu istiqamətdə aparılmalı, müvafiq təlim nəticələri müəyyənləşdirilməlidir.

Göründüyü kimi yeni fənn proqramı təhsilin yeni istiqamətdə inkişaf yolunda irəliləyişdir. Lakin bu proqramın ətraflı öyrənilməsi və proqrama müvafiq dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması lazımdır. Müəllimlərimizin bu sahədə metodik hazırlıqlarına daim diqqət yetirilməlidir və bu minvalla davamlı inkişaf təmin olunacaqdır.

Təhsil sahəsində islahat qısa bir zamanda həyata keçiriləcək bir proses deyil. Onun yenilənməsi və inkişafı təkamül yolu ilə tədricən mümkün olur. Əsas odur ki, qarşıya qoyulan vəzifələr ardıcıl olaraq reallaşdırılsın.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). Bakı, 2006.
2. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). Bakı, 2010.
3. N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Z.İmrani. Coğrafiya; 11-ci sinif. Metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2018
4. N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Z.İmrani. Coğrafiya; 11-ci sinif. Dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2018
5. O.Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı 2013.
6. N.Seyfullayeva. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı. 2011

Aşırova Aytəkin Əli qızı

Azərbaycan Dövlət pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: Məmmədov Məlikməmməd

EKOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *məktəb coğrafiyası, kurikulum, ekoloji təhsil, ekoloji bilik, ekoloji tərbiyə, ekoloji bacarıq*

Ключевые слова: *школьная география, учебная программа, экологическое образование, экологические знания, экологическое образование, экологические навыки*

Key words: *school geography, curriculum, environmental education, ecological knowledge, environmental education, environmental skills*

İnsan yarandığı ilk gündən onu əhatə edən ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədədir. Cəmiyyətin sonrakı inkişafı təbiətdən asılıdır və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə məcburiyyətində qalmışdır. Əsrlərlə davam edən cəmiyyət-təbiət əlaqələri bizə müxtəlif bilik və bacarıqlar vermişdir. Eyni zamanda bu bilik və bacarıqlar müxtəlif fərdlərin vasitəsi ilə gələcək nəsillərə ötürülməlidir. Beləliklə qazanılmış bilik və bacarıqların ötürülməsi təhsil prosesini labüd edir.

Təhsil cəmiyyətin sonrakı inkişafı üçün vacib bir prosesdir və daim cəmiyyətin inkişaf mərkəzində durmuşdur. Ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin edən faktorlardan biri təhsilə verilən diqqət və onun inkişaf səviyyəsi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, respublikamızın müstəqillik əldə etməsindən sonra əldə olunan nailiyyətlərin təminatında təhsilə borclu yuq. Ona görə ki, Azərbaycan dərin mənəvi dəyərlərə, tarixi köklərə mədəniyyətə malik bir diyar kimi təhsilin və elmin inkişafı ilə seçilən bir ölkə olmuşdur. Öz zəngin resurslarını insan kapitalına çevirmək planı, ideyası Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən heç də təsadüfi səsləndirilməmişdir.

Çox qısa müddətdə respublikamızda təhsil sahəsində əsaslı və uzağa gedən bir proqram işlənib hazırlandı. Təhsil qanunu qəbul edildi, Təhsil strategiyası işlənib hazırlandı və s. Orta təhsilin maddi bazası gücləndirilməyə başlandı. Təhsil cəmiyyətin inkişafı üçün əsas aparıcı lokomotiv olması üçün onu yeni dövrün tələblərinə uyğun formalaşdırılması lazım gəlirdi.

Orta məktəbdə təhsil və burada tədris olunan fənn tədrisinin tamamilə yenidən qurulması daha köklü dəyişikliklərin əsasını qoymuş oldu. Yeni təlim modelinə- kurikulum təlim

modelinə keçid məktəbdə tədris prosesinin tam yenilənməsini, müəllimlərinin indiki hazırlıqlarının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Coğrafiya fənni kurikulumunda ənənəvi coğrafiya proqramı ilə müqayisədə ciddi məzmun və struktur dəyişikliyinə aparılması ilə xarakterik olmuşdur. Coğrafiya ayrı-ayrı siniflərdə müxtəlif kurslar adı altında tədris olunurdu. Fiziki coğrafiyanın ilkin kursu VI, materiklər VII, Azərbaycanın fiziki və iqtisadi coğrafiyası VIII, Dünya iqtisadiyyatı IX, Yerşünaslıq X, Türk dünyası XI sinifdə keçirilirdi. Yeni proqrama (kurikulum) görə isə vahid coğrafiya prinsipi qəbul olunur, fiziki və iqtisadi coğrafiya eyni kursda keçilməyə başlanılır. Belə yanaşma ənənəvi prinsipi pozursa da, üstün cəhətlərə malikdir. Əvvəlki sistemdə fiziki coğrafi biliklər və ya iqtisadi coğrafi biliklərin davamlı inkişafı təmin olunurdu, yəni bu anlayışların formalaşmasında fasilələr yaranırdı. Ancaq indi coğrafiyanın bütün mövzuları VI sinifdən başlayaraq XI sinifə qədər davam etdirilir, kurslar üzrə tədris dərəcəsi artırılır və möhkəmləndirilir.

Coğrafiya fənni kurikulumunun tətbiqi fənnin tədrisində ciddi islahatların aparılmasına səbə olur. Belə ki, bir çox anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılması metodikasında təbii olaraq dəyişikliyə uğrayır. Müəllimlər tədris prosesinin yenidən işlənilməsinə, şagird fəaliyyətinin təşkilinə yeni yanaşma tətbiq etməyə məcburdurlar.

Yeni kurikulumun bir xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, burada biliklər daha çox şagirdlərin bacarıqlarının inkişafına, onlarda həyatı vərdişlərin formalaşmasına xidmət edir. Bu da fənnin bütün məzmununu əhatə edən məzmun xətləri və onların əsas və alt standartlarının tələbləri ilə həyata keçiriləcək. Tədris prosesinə belə yanaşma heç də təsadüfi deyil. İnformasiya axını o qədər güclüdür ki, insanların bu adından baş çıxartması heç də asan deyil. Belə bir şəraitdə həyatın axınına qoşulmaq üçün fəal olmaq, qabiliyyətlərindən istifadə etmək kimi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək vəzifəsi durur. Hər bir şəxsin öz fikirlərini müstəqil ifadə etmək, kollektivdə fəaliyyət göstərmək, mühakimə yürütmək, təhlil etmək, proqnoz vermək və s. kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

Coğrafiya fənninin tədrisi təbiət və cəmiyyət həyatının bir sıra sahələri haqqında məktəblilərə dolğun biliklər verir, vacib fəaliyyətlərlə silahlandırır. Belə istiqamətlərdən biri də ekologiyadır. Ekoloji biliklər coğrafiya fənninin məzmununda mühüm yer tutur. Onun elə bir sahəsi yoxdur ki ekoloji problemlərlə bağlı olmasın, ekologiyaya müraciət edilməsin. Təsadüfi deyil ki, ekoloji təhsilin məzmununda dərin kök salmışdır. Digər fənlər ilə müqayisədə coğrafiya daha çox ekologiyaya yaxındır.

Əslində ekoloji təhsil bir çox fənlərin məzmununda yer alır, lakin bu fənlərin hər biri ekologiyaya öz prizmasından yeni tədqiq etdikləri mövzu cəhətdən yanaşırlar. Şagirdlərin ekoloji tərbiyyəsi aşağı siniflərdən başlamalıdır, yəni fasiləsiz və məqsədyönlü şəkildə davam etməlidir. Artıq məktəbi bitirdikdən sonra hər bir şəxs ekoloji cəhətdən savadlı vətəndaşa çevrilməlidir.

Ekologiyanın fənlərarası mahiyyəti daşması burada inteqrasiya prosesinin də nəzərə alınmasını tələb edir. Coğrafiya tədrisində ekoloji biliklərin 3 səviyyədə (qlobal, regional və lokal) nəzərdən keçirilməsi onun nəzəri və praktik əhəmiyyətini artırır.

Coğrafiyanın tədrisində ekoloji biliklərin öyrənilməsinin metodiki həllinin bir yolu da bu prosesdə diyarşünaslıq prinsipinin tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır. Problemə diyarşünaslıq cəhətdən yanaşmaq, yəni ekoloji problemlərin yerli materialların öyrənilməsi zamanı istifadə edilməsi öz səmərəliliyini göstərir. Odur ki, məktəb coğrafiyasının məzmununda ekoloji bilik və bacarıqların yeri və tədris prosesində istifadə edilməsi problemi metodist müəllimlərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məqsədlə proqram və dərslərin təhlil edilməsi, problemin metodik həllinin verilməsi çox vacib bir məsələdir. Tədqiqat işinin əhəmiyyəti, onun aktuallığı da baxımdan maraqlıdır. Məktəb coğrafiyasının ən mühüm vəzifələrindən biri də şagirdləri təbiətdən səmərəli istifadə etməsi və onun mühafizəsi ilə bağlı bilik və bacarıqlarla silahlandırmaqdır.

Coğrafiyanın tədrisi metodikasında ekoloji təhsil və tərbiyə məsələləri bir problem kimi həmişə tədqiq edilmişdir. Lakin, yeni kurikulumun tələbləri cəhətdən bu problemin öyrənil-

məsi yeni bir məsələ kimi qarşıda durur. Odur ki, mövzunun tətqiq edilərək araşdırılması mühüm vəzifə kimi irəli sürülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. O.Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslük. Bakı 2013.
2. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslük. N. Seyfullayeva. Bakı. 2011
3. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Atopark, Y.Şabanova. Coğrafiya; 9-cu sinif: Dərslük. Bakı: Bakınəşr, 2017
4. E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Atopark, Y.Şabanova. Coğrafiya; 9-cu sinif: Metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2017
5. Ekoloji dərnək, klub və digər birləşmələrin nümunəvi tədris proqramları və metodik tövsiyələr. V-XI siniflər üçün tədris metodiki vəsait / Baş red. Ə.H.Şükürov. Bakı: Nərgiz, 2007.

Nəsirova Sevinc Asif qızı
Elmi rəhbər:p.ü.f.d. D.M.Ələsgərov

“DÜNYANIN DEMOQRAFİK MƏNZƏRƏSİ” BÖLMƏSİNİN TƏDRİSİ ZAMANI WEB 2. 0 ALƏTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

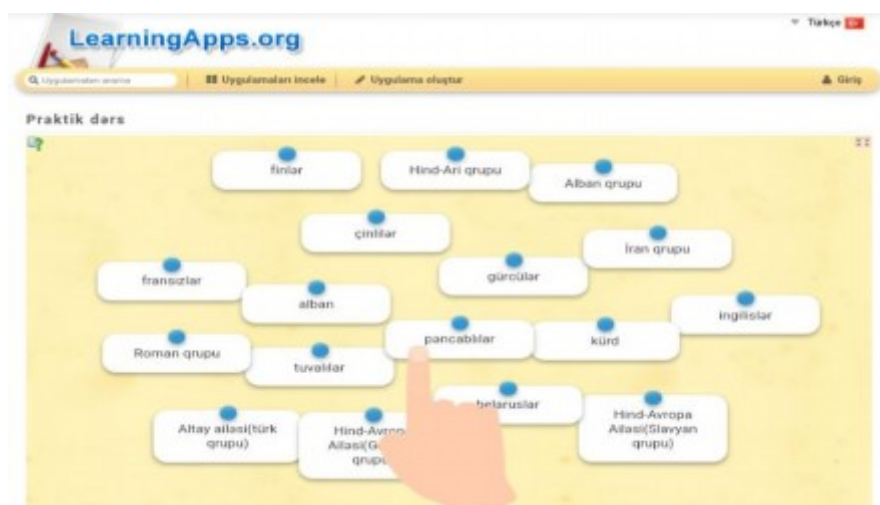
Açar sözlər: *Web 2. 0 alətləri, Coğrafiya, Kahoot, test, tapşırıq*

Ключевые слова: *инструменты Web 2. 0, География, Kahoot, тест, задача*

Key words: *Web 2. 0 tools, Geography, Kahoot, test, task*

Web 2. 0 alətlərindən istifadə həm şagirdlərdə dərəcə marağı artırır, həm də müəllimin işini asanlaşdırır. Belə ki, müəllim Web 2. 0 alətlərində test hazırladığı zaman həm bu testlərdən dəfələrlə istifadə etmək olur, həm də ballar avtomatik ekrana çıxır. Müəllim testləri cavablarını yoxlamağa əlavə vaxt ayırmır, şagirdlər də elə dərəcə zamanı öz nəticələrini bilirlər. Motivasiya, tədqiqatın aparılması, qiymətləndirmə, refleksiya mərhələlərində, ümumiləşdirici tapşırıqlar zamanı istifadə etmək olur.

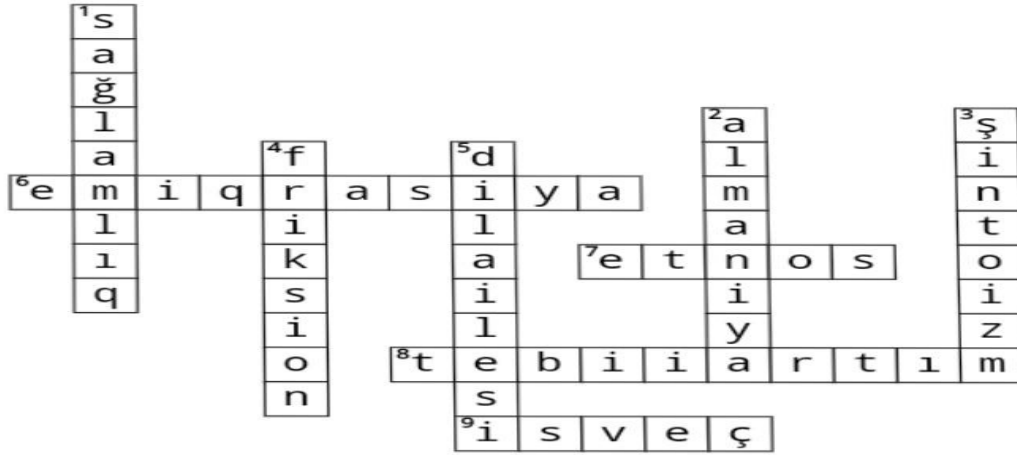
Web 2. 0 alətləri ilə müxtəlif oyunlar krossvordlar, testlər, videoçarxlar və s. hazırlamaq olur. Bu alətlərin coğrafiya dərslərində istifadəsi ilə tanış olaq. Web 2. 0 alətlərindən biri Learningapps. dır. Bu proqramla yeni testlər, krossvordlar, pazllar, intellektual oyunlar yaratmaq, həmçinin hazır oyunlardan istifadə etmək olur. Praktiki dərəcə olan **Dünyada Dil ailələri** mövzusunun tədrisi zamanı learningapps. da bu cür oyun hazırlamaq olur. Tapşırıqdan kompüterlərdə, elektron lövhələrinizdə, planşetlərdə və telefonlarda istifadə edə bilərsiniz.

Səkil 1. “Dünyada dil ailəsi” mövzusu üzrə learningapps. da tapşırıq

Bundan əlavə ümümləşdirici tapşırıq kimi krossvordlardan da istifadə etmək olar. Belə krossvordları hazırlamaq üçün crosswordlabs. com puzzlecup. com saytlarından istifadə etmək olar.

Dünyanın demoqrafik mənzərəsi

Across

6. Daimi ve uzunmüddətli yaşayış üçün ehalinin ölkeni terk etməsi
7. Etnik mensubiyətli insanların birliyi
8. Doğulanlarla ölenler arasındakı fərq
9. Yaşlı ehalisinin payı ən çox olan ölkə

Down

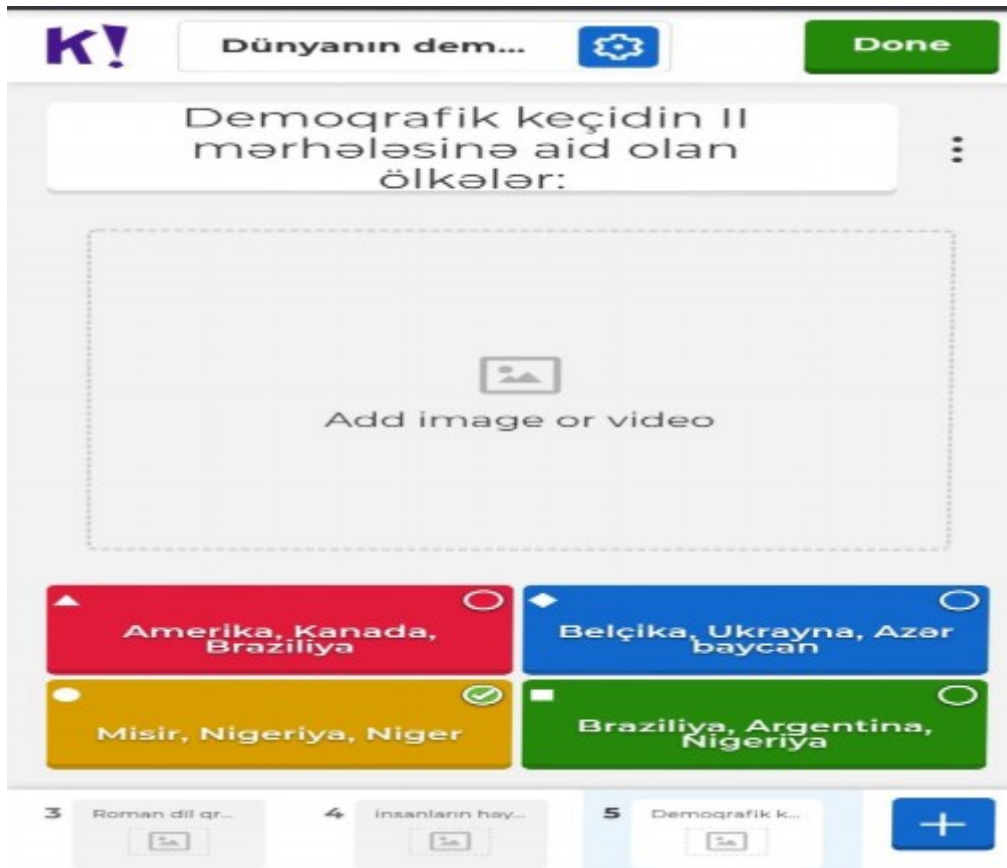
1. Emək ehtiyatlarının keyfiyyət göstəricisinə aiddir
2. Ehalinin yaş tərkibində uşaqların payının ən aşağı olduğu ölkələrdən biri
3. Yaponiyada sitayiş edilən din
4. İşçinin bir iş yerindən digərinə keçməsi
5. Qohum dillərin mecmusu

Şəkil 2. "Dünyanın demoqrafik mənzərəsi" bölməsi üzrə krossvord

Təəssüf ki, Azərbaycan dilində olan "ə" simvolunu dəstəkləmir.

Krossvordlardan istifadə şagirdlərdə mövzular üzrə əsas termin və anlayışları daha yaxşı yadda saxlamağa eyni zamanda intellektual -dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir edir.

"Dünyanın Demoqrafik Mənzərəsi" bölməsi üzrə testlərin Kahoot. it də hazırlanması: Kahoot. it- də qeydiyyatdan keçmək və istifadə çox asandır. Sadəcə öz gmailimizi yazmaqla qeydiyyatdan keçirik. Bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki burada sualı şəkil, video kimi də qoymaq olur. Həmçinin cavablarda da şəkillərdən istifadə etmək olar. Bunun coğrafiya dərslərində əhəmiyyəti böyükdür. Sualları 4 variantda hazırlamaq olur. Sualları hazırlayarkən cavabları da qeyd etmək lazımdır. Sualları hazırlamaq üçün Quiz- seçirik. Sualları sadəcə test formasında deyil, "doğru və ya yanlış", açıq sual anket formasında da hazırlamaq olur. Həmçinin bu proqramda hazır testlərdən də istifadə etmək olur. Sualları hazırladıqdan sonra "Done" seçirik. Şagirdlər oyunun Pin kodunu yazmaqla testi asanlıqla tapa bilər. Testi həm fərdi həm də komanda şəklində etmək olar. Belə ki qrup işi zamanı da bu proqramdan istifadə oluna bilər. Hər bir sual vaxtladır. Vaxt bitdikdən sonra ekrana "Time's up" (vaxt bitdi) yazısı gəlir və növbəti suala keçir. Şagirdlər testi edərkən hər bir testə ayrılıqda bal yazılır. Testin sonunda ən yüksək bal yığan 3 nəfərin adı və balı görsənir. Həmçinin şagird öz balını və neçənci yere çıxdığını da görür. Suallara cavab verdikcə həmin suala digər şagirdlərin də düz yaxud səhv cavab verdikləri də görsənir. Şagird sualı nə qədər tez cavablasa, o qədər çox bal qazanacaq. Eyni zamanda 2 variant da seçmək olar. Onlayn dərslərdə istifadə etmək əlverişlidir.

Şəkil 3. "Dünyanın demoqrafikmənzərəsi" bölməsi üzrə kahoot. it-də testlərin hazırlanması

Bəzən müəllim dərslərin motivasiya mərhələsində videolardan istifadə etmək istəyir. Amma bu videolar ya başqa dildə olur, ya da çox uzun olur. Bu zaman müəllim duckduckmoose, Creaza, kerpoof, Tube Chop, Video Clip and Rotate alətlərindən istifadə edərək videoların üzərinə öz səsin yazma, video-ları kəsib birləşdirə bilirlər.

Oyunlar hazırlamağı şagirdlərin özlərinə də tapşırmaq olar. Bu zaman hətta ən zəif şagirdlər də buna maraq göstərəcəkdir. Hər hansı bir oyun hazırlamaq üçün mövzuları dəfələrlə oxuyacaqlar və mövzunu öyrənmiş olacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinif üçün Coğrafiya fənni üzrə metodik vəsait. Bakı 2018
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinif üçün Coğrafiya fənni üzrə Dərslik. Bakı 2018
3. Learningsapps. org
4. Kahoot. it
5. Crosswordlab. com

XÜLASƏ

Coğrafiya və qloballaşan təhsil sistemi özlüyündə yeni təlim metodlarının tətbiqini zəruri edir. Hər bir fənnin müasir texnoloji alətlərdən istifadə edərək dərslərin prosesini rentabelli etmək üçün öz xüsusiyyətləri vardır. Bu məqalədə, "Web 2. 0" alətləri vasitəsilə coğrafiyanın tədrisinin təşkilində necə istifadə olunması haqqında bəhs edilir. Məqalədə, əsasən, "Learningsapps" alətinin tətbiqi ilə empirik olaraq seçilmiş "Dünyanın dil ailələri" bölməsi üzrə krossvord tipli öyrədici vasitə təhlil edilmişdir. Onlayn dərslər üçün bu cür elektronik təlim alətlərinin vacibliyi vurğulanmışdır. Sonda digər "Web 2. 0" alətləri haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Использование инструментов Web 2. 0 во время преподавания раздела «Демографическая картина мира» РЕЗЮМЕ

География и глобализованная система образования сами по себе требуют внедрения новых методов обучения. У каждого предмета есть свои особенности, чтобы сделать процесс урока прибыльным с использованием современных технологических инструментов. В этой статье обсуждается, как использовать инструменты Web 2. 0 при организации преподавания географии. В статье анализируется, в основном, средство обучения типа кроссворда по разделу «Языковые семьи мира», которое было выбрано эмпирически с внедрением инструмента «Learningsapps». Была подчеркнута важность таких электронных средств обучения для онлайн-уроков. В конце была дана краткая информация о других инструментах «Web 2. 0».

Use of Web 2. 0 tools during the teaching of "Demographic picture of the world" section SUMMARY

Geography and a globalized education system in itself necessitate the implementation of new training methods. Each subject has its own characteristics to make the lesson process profitable using modern technological tools. In this article, it is discussed that how to use through Web 2. 0 tools in the organization of teaching geography. In the article, mainly the crossword type training means on the “Language families of the world” section is analyzed, which was empirically selected with the introduction of the tool “Learningsapps”. The importance of such electronic training tools for online lessons was emphasized. At the end, a brief information about other “Web 2. 0” tools was given.

Quliyeva Fidan Eldar qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər:c.ü.f.d. b/m Q. Səmədov

AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB COĞRAFIYASININ İNKİŞAFI VƏ MÜASİR PROBLEMLƏR

Açar sözlər: *dərslük və proqramlar, dərslük təşkili, müəllimin hazırlıq səviyyəsi, tədris vəsaitləri*

Ключевые слова: *учебники и программы, организация уроков, уровень подготовки учителей, учебные пособия*

Key words: *textbooks and programs, lesson organization, teacher training level, teaching aids*

Azərbaycan dövlətinin milli təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahənin uzun illərdən bəri həllini gözləyən əsaslı problemlərinin çözümləri istiqamətində həyata keçirdiyi konseptual tədbirlərin məntiqi nəticəsi olaraq son illərdə dərslük siyasətinə yeni yaradıcı baxış formalaşmışdır. Şübhəsiz, bu da ilk növbədə müasir dövrdə dərslüklərin milli təhsil və tədris sisteminə həlledici rolunu ilə şərtlənir. Dərslüklərin yüksək səviyyədə hazırlanması, məzmunca, formaca yeniləşdirilməsi, müasir təhsil standartlarına, milli kurikulumuna cavab verməsi şagirdlərin bilik və bacarıqlarının, dünyagörüşünün, yaradıcı təfəkkürünün inkişafı, habelə onların kamil insan, layiqli vətəndaş kimi formalaşması baxımından son dərəcə mühüm amillərdir. Məhz dərslük siyasəti vasitəsilə cəmiyyətin iqtisadi, mədəni və sosial inkişafının həlledici qüvvəsi olan şəxsiyyətin formalaşdırılmasının əsası qoyulur. Bütün bunlar isə özlüyündə dərslük siyasətini müstəqil Azərbaycan üçün mühüm ideoloji-siyasi və sosial-mədəni mahiyyət kəsb edən məsələyə çevirmişdir. Coğrafiya dərslüyü- dövlət təhsil standartları əsasında hazırlanmış kurikulumlara uyğun olan, şagirdlərdə müstəqil tədqiqatçılıq və yaradıcılıq vərdislərinin aşılmasına, demokratik dünyagörüşünün formalaşmasına imkanyaradan, onları dü-

şünməyə sövq edən, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirən, tətbiqixarakter daşıyan, integrativ xüsusiyyətə malik əsas dərs vəsaitidir. Məktəb coğrafiyası sahəsində qısa müddətdə görülmüş bu böyük quruculuq işləri fasiləsiz olaraq indi də davam etdirilir. Proqramlar yeniləşdirilir, köhnə dərsliklər təkmilləşdirilir, azərbaycan və rus dillərində təkrar nəşri həyata keçirilir. Proqram və dərsliklərdə aparılan ən böyük dəyişiklik onların ideoloji cəhətdən azad olunmasından ibarətdir. Müstəqillik illərində dərsliklərin ikinci nəşri təqribən 2000-ci illərdən başlandı. Onların metodik aparatı gücləndirildi. Çap texniki işlərin keyfiyyəti aparıldı. Yeni nəşrində başlıca diqqət əvvəlki dərsliklərin əksəriyyətində yol verilmiş nöqsanlar, çox sözcüklüyün, mürəkkəb cümlə və fikirlərin, rəqəm aludəcəiliyinin və s. aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Orta və xüsusilə ali məktəblərdə coğrafiyanın tədrisinin yaxşılaşdırılması sahəsində də əsaslı işlər görülməlidir. Məktəb coğrafiyasının inkişafında mühüm əhəmiyyəti olan coğrafi atlas və xəritələrin latın əlifbası ilə azərbaycan dilində çapa hazırlanması sahəsində də fəal işlər aparılır. Artıq «Yarımkürələrin fiziki xəritəsi», «Dünyanın siyasi xəritəsi», «Dünyanın iqlim xəritəsi», «Azərbaycan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü xəritəsi», «Yer qabığının quruluşu», «Azərbaycan Respublikasının fiziki, orografiya, geomorfologiya, torpaq xəritələri», «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat xəritələri» və b. çap olunmuş və bu iş indi də davam etdirilir. Bu xəritələrin hazırlanmasında akad. B.Ə. Budaqovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan EA Coğrafiya İnstitutu və onun əməkdaşlarından İ.E. Mərdanovun, prof. Ə.C. Əyyubovun, B.T. Nəzirovanın və BDU-nun fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri prof. M.A. Müseyibovun müəllifliyi və böyük əməyi olmuşdur. Artıq daha iri həcmli atlas və kontur xəritələr hazırlanması mərhələsinə keçilibdir və onların çoxu çapa təqdim edilibdir. Azərbaycanın bütün şəhər və kənd məktəblərinə kartoqrafiyanın zəngin məhsullarının çatdırılması günün vacib məsələlərindən biridir. Beləliklə, məktəb coğrafiyasının mühüm istiqamətlərindən: a) yeni proqram və dərsliklərin yaradılması; b) Tədris prosesinin təşkili və tədris vəsaitləri ilə işin təşkili (məktəb xəritələrinin hazırlanması və s.) c) Şagird biliyinin qiymətləndirilməsi və refleksiya prosesinin yeni məzmunu d) müəllimin hazırlıq səviyyəsi və s. qeyd olunmalıdır. Bu mühüm tədris sahəsində gələcəkdə başlıca məqsəd: 1) Orta və ali məktəb proqram və dərsliklərinin elmi-metodiki prinsiplərinin işlənməsi; 2) hər iki tədris mərhələsinin yeni metodikasının və tədris vəsaitlərinin hazırlanması; 3) coğrafiya təhsil sisteminin Avropa standartlarına uyğun təşkil edilməsidir. Bütün bu irimiqyaslı vəzifələrin həyata keçirilməsində respublika coğrafları, coğrafiya cəmiyyəti yaxından iştirak etməlidir. Fəal təlim metodlarının tətbiq edilməsində bir sıra problemlər yaranır. 1) Çox vaxt aparmaq (müəllimlər vaxtı nəzərə alınmalıdır) 2) Təlim texnologiyalarının rolu böyükdür. Bəzi məktəblərin bu texnologiyalarla tam təmin olunmaması problem yaradır 3) Fəal təlim metodlarının tətbiqi zamanı bəzən sinifdə səs yaranır. Buna görə də müəllim sinfi ələ alınmalıdır. Aktivliyi düzgün idarə etməlidir. 4) Fəal təlim metodlarının tətbiq edilməsində müəllimlərin bu sahədə təcrübələrinin az olması yaranan problemlərdən biridir. 5) Fəal təlim metodlarının tətbiqi zamanı müəllimin İKT-dən istifadə və pedoqoji texnologiyalara yiyələnmək bacarığı yüksək olmalıdır. Elektron dərsliyin yaradılmasına mane olan 2 əsas amil mövcuddur. 1) dərslik yazmağa qadir olan müəllimlərin və ya alimlərin komputer biliyinin və elektron dərslik tərtib etmək bacarıqlarının olmaması 2) komputer bacarığı olan mütəxəssislərin dərslik yazmaq bacarığının olmaması. İKT istifadəsinin əsas problemləri – informasiya axınında lazimi istiqaməti tapa bilməmək / şagirdin malik olduğu və mənimsəyə biləcəyi informasiya arasında böyük fərq olması / təlimin çox fərdiləşməsi/ insan təfəkkürü və maşın məntiqinin müqayisə edilməzliyi. Elektron dərsliklərlə təminatın istənilən səviyyədə olmaması- interaktiv lövhələrlə təminatın tam təşkil olunmaması əsas problemlərdəndir. Coğrafiya kabinet və meydançalarının olmaması və ya tam düzgün şəkildə qurulmaması əsas problemlərdəndir. Laboratoriyalarda – kabinetdə cihaz və avadanlıqların, kolleksiya, herbarilərin, maket, mulyajların, audiovizual vasitələrin və s. tam olmasına da diqqət göstərilməlidir. Distant təhsilin çatışmazlıqları öyrənənlər və öyrədənlər arasında birbaşa canlı ünsiyyətin olmaması, praktik məşğələlərdə çatışmazlığın hiss olunmasıdır.

Müəllim və tələbələrin çoxu DT forması ilə işləməyə hazır deyil. Pandemiya şəraitində ekskursiyaların – müşahidələrin və s. keçirilməsində çətinliklər özünü büruzə verir.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. O.Alxasov. Bakı 2015
2. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. N.Seyfullayeva. Bakı 2012
- 3 R.Məmmədžadə, A.Abdullayev, F.Kərimova R.Cabbarov, S.Rəsulov, Ə.Quliyev. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı – 2008
4. <http://www.e-derslik.edu.az/portal/>

Развитие школьной географии и современные проблемы в Азербайджане РЕЗЮМЕ

В Азербайджане продолжают реформы в развитии школьной географии делаются. Издаются новые учебники, учебные пособия, учебные пособия, тест-анкеты. Для решения проблем, препятствующих развитию школьной географии в Азербайджане, учителя, ученые, квалифицированные кадры, студенты, администрация школы и т. Д. должны работать вместе.

Development of school geography in Azerbaijan and modern problems SUMMARY

Reforms in the development of school geography continue in Azerbaijanis doing. New textbooks, teaching aids, teaching aids, test-questionnaires are published. In order to solve the problems hindering the development of school geography in Azerbaijan, teachers, scientists, qualified personnel, students, school administration, etc. must work together.

**Rzayeva Aysel Elzamin qızı
Elmirəhbər:dos. K.B.Bayramov**

6-cı SİNİFDƏ “TƏBİƏT” MƏZMUN XƏTTİ ÜZRƏ DİYARŞÜNASLIQ İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *diyarşünalıq, ətraf mühit, praktik iş, şagird fəaliyyəti, “təbiət” məzmun xətti*

Ключевые слова: *этнография, окружающая среда, производственная практика, студенческая деятельность, линия содержания “природы”*

Key words: *ethnography, environment, practical work, student activity, “nature” content line*

Diyarşünashlıq yaşayış məskəni haqqında elmdir. Şagirdlər üçün diyarşünashlıq yaşadıqları rayonun, ölkənin coğrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, milli xüsusiyyətləri, əhalisi və s. sahələri əhatə edən bilikləri öyrənən elmdir.

Diyarşünashlıq işləri şagirdləri öyrəndikləri nəzəri bilikləri həyat və fəaliyyətlərində istifadə edərək ətraf mühiti kompleks şəkildə öyrənməyə geniş imkanlar yaradır. Ətraf mühiti əyani formada, bir başa öz bacarıqları sayəsində öyrənən şagird şəxsiyyətyönümlü inkişaf edərək vətənpərvər ruhda tərbiyələnməmiş olur. Və bütün bu kimi keyfiyyətləri şagirdlərdə inkişaf etdirmək üçün coğrafiya proqram və dərsliklərində çoxlu sayda materiallar, tapşırıqlar mövcuddur.

Otra məktəbdə coğrafiya fənnindən diyarşünashlıq işlərinin təşkili fənn müəllimləri həyata keçirir. Burada əsas məqsəd şagirdlərin yaşadığı ətraf aləmi tanınmaları, elmi cəhətdən öyrənmələri, təbiətə mühafizəkarcasına yanaşmaq ruhunda tərbiyələnmələri və vətənpərvər şəxsiyyət kimi formalaşdırılması məqsədi daşıyır. Məktəbdə keçirilən diyarşünashlıq işləri tədris edilən fənnin mövzularına əsalanır, tədris məqsədi daşıyır, şagirdlərin pedqoji-psixoloji inkişafını təmin edir, şagirdlərin yaşadıkları mühiti öyrənmələrinə, mövzuların müstəqil mənimsənilməsinə şərait yaradır. Şagirdlərin tədqiqat bacarıqlarının qazanılmasına imkan yaradır, təbii

prosesləri şəxsi fəaliyyətləri-tədqiqatları, müşahidələri, təcrübələri nəticəsində əldə etmələrinə imkan verir. Təlim zamanı istifadə ediləcək əyani vəsaitlərin-kolleksiyaların, herbarilərin şagirdlərin özləri tərəfindən toplanıb hazırlanmasına əlverişli şərait yaradır.

Diyarşünaslıq işlərinə cəlb edilmiş şagirdlər doğma diyarın təbiətini, bitki və heyvanat aləmini, torpaqlarını, hidroloji xüsusiyyətlərini, iqlimini, əhalisinin tərkibini, təsərrüfatının xarakteristikasını, digər ərazilərlə qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir. Coğrafi bilikləri sinif şəraitində deyil, birbaşa təbii şəraitdə öyrənir. Çöl şəraiti biliklərin dərkedilməsini asanlaşdırır və şəxsiyyətə lazım olan bacarıqların qazanılmasına, vərdişə çevrilməsinə əlverişli mühit yaradır.

Diyarşünaslıq fəaliyyəti göstərən şagirdlər coğrafi bilikləri müstəqil mənimsəmək ruhunda tərbiyələnilirlər. İlk ildə əldə edilmiş diyarşünaslıq materiallarından gələcək illər üçün əyani vəsait kimi istifadə edilə bilər. Müntəzəm olaraq diyarşünaslıq işləri ilə məşğul olan şagirdlər təbiət və cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri vaxtında müşahidə etməyi bacarır. Müşahidələri şagirdlərdə hadisələrə proqnoz vermə qabiliyyətinin inkişaf etməsinə əlverişli mühit yaradır. Şagirdlərin belə inkişafı onlarda yeni ideya vermə qabiliyyətinin yaranmasına gətirib çıxardır. Bu zaman şagirdlərdə şəxsiyyət-yönümlü xarakter formalaşır.

Qeyd etdiyimiz kimi diyarşünaslıq işləri müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilir. Müəllim fənnin icmalını hazırlayanda hər mövzuya uyğun diyarşünaslıq işlərinə planlaşdırılmalı və icmalda qeyd etməlidir. Coğrafiya fənnində diyarşünaslıq işlərinin təşkili şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunun üçündə müəllim diyarşünaslıq işlərinin təşkilinə ciddi yanaşmalıdır. Hər bir mövzunun tədrisində şagirdləri diyarşünaslıq işlərinə cəlb etməlidir. Coğrafiyadan elə mövzu tapmaq olmaz ki, onu ətraf mühitlə əlaqələndirmək mümkün olmasın. Təbii ki, bu işlərin təşkil etmək üçün müəllim həm yaradıcı olmalıdır həm də bu diyarşünaslıq işlərinin keçirilmə üsullarını dərinləndirib bilməlidir.

Müəllimlərin rəhbərliyi altında şagirdlərin diyardan topladıqları materiallar və kolleksiyalar coğrafiya kabinetində yerləşdirilir, lazım olan şəkllə salınır və mövzuların tədrisində istifadə etmək üçün hazırlanır. Müzakirələr, təhlillər, ümumiləşmələr aparılır. Hesabatlar tərtib olunur. Diyarşünaslıq materialları coğrafiya kabinetində əyani vəsaitlər sırasında özünə yer alır və növbəti tədris illərində müxtəlif mövzuların tədrisində istifadəyə cəlb olunur.

Diyarşünaslıq işləri məzmununa görə müşahidə, təcrübə, ətrafla tanışlıq, kolleksiya toplamaq kimi qruplara bölünür. Müşahidə-təbii proseslərin gedişinə müdaxilə etmədən hadisələrin izlənilməsi və qanunauyğunluqların aşkar edilməsidir. Məs:-atmosfer, hidrosfer, biosfer və litosferdə baş verən proseslərin müşahidəsi. Təcrübə-süni şəkildə proseslərin yaradılması, gedişinin müşahidə edilməsi və qanunauyğunluqların aşkar edilməsidir. Ətraflatanişlıq-gəzinti xarakterli olmaqla şagirdləri yaşadıkları ərazi ilə tanış etməkdir. Kolleksiya toplamaq-təbii komponentlərə aid olan materiallardan nümunələr toplayaraq, üzərində lazımı informasiyanı yazmaq və s.

Bildiyimiz kimi ətraf mühitin öyrənilməsi 6-cı sinifdən başlanılır və 11-ci sinifə kimi davam edir. Ancaq siniflər üzrə ətraf mühitin öyrənilməsinin təşkili və keçirilməsi asandan çətinə və yaxından uzağa prinsiplərini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

6-cı sinifdə “təbiət” məzmun xətti üzrə şagirdlərin ətraf mühitin öyrənilməsində, diyarşünaslıq işlərinin təşkili üçün kifayət qədər tapşırıqlar yer alır. Burada müəllim öz yaradıcı bacarıqlarından istifadə edərək şagirdləri müxtəlif diyarşünaslıq işlərinə cəlb edə bilər.

Müəllim bu məzmun xəttində diyarşünaslığın məzmunca müxtəlif növlərindən eyni zamanda keçirilmə formalarından istifadə edərək şagirdləri ətraf mühitdə baş verən təbii prosesləri əyani formada dərinləndirib mənimsəmələri üçün şərait yarada bilər.

6-cı sinifdə “təbiət” məzmun xətinin müxtəlif bölmələri üzrə diyarşünaslıq işləri təşkil etmək mümkündür.

“Yerin bərk təbəqəsi” bölməsi üzrə-Rayon ərazisində süxurların yatım formasını, tərkibini, relyef formalarının toponimlərinin öyrənilməsi.

“Şəffaf kürə” bölməsi üzrə-hava üzərində müşahidələr, hesablamaların aparılması, müşahidələrə əsasən iqlim xəritəsinin rətib edilməsi və s.

“Yerin su təbəqəsi bölməsi üzrə-rayonda mövcud olan su hözələrinin su dövrünün sxemini çəkmək, çayların su sərfini, en kəsiyini, meylini, gətirdiyi süxurların tərkibini, çaybasarı, daşqınlı-selli əraziləri, yağıntının təsirindən rayona dəyən zərəri hesablamağın üsullarını, əhalinin təbii hadisələrə qarşı mübarizə tədbirlərini və s. öyrənmək.

“Təbiət və insan” bölməsi üzrə-rayon ərazisinin meşələri, torpaq örtüyü, səhralaşmağa, şoranlaşmağa və ya bataqlıqlaşmağa meyilli olan sahələrin, insanların gördükləri tədbirlərin öyrənilməsi.

İndi Yerin bərk təbəqəsi bölməsində Süxurlar mövzusunda diyarşünaslıq işlərinin təşkilinə nəzər yetirək. Şagirdlər bu mövzuda diyarşünaslığın məzmunca kolleksiyaların toplanması üzərində iş aparacaqlar. Şagirdlər bu mövzuda nəzəri cəhətdən öyrəndikləri bilikləri praktiki olaraq diyarşünaslıq işlərinin təşkilində istifadə edəcəklər. Burada məqsəd şagirdlərin süxurları fərqləndirmək bacarıqlarının aşılamaqdır.

İlk öncə şagirdlərə lazım olan təchizatları qeyd edək:

Təchizat: karton, boş kibrit qutuları, yapışqan, etiket üçün kağız.

İşin icrası:

1. Karton üzərində kibrit qutuları bərkidin, onların üzərində etiket yapışdırmaq üçün kağız hazırlayın.

2. Müxtəlif süxur nümunələrini toplayın.

3. Hazır nümunləri ayrı-ayrı kibrit qutularına qoyun.

4. Etiketdə süxuru haradan tapdığınızı, onun təxmin edilən adını qeyd edin.

5. Yoldaşlarınızla kolleksiyalarınızı müzakirə edin.

Şagird ilk öncə süxurları yerləşdirmək üçün adı çəkilən təchizatlardan qutunu hazırlayır.

Daha sonra müxtəlif ərazilərdə qarşısına çıxan süxur nümunələrini araşdırır və süxurun görünüşünü ilk bənzətdiyi kimi adlandırır. Daha sonra topladığı süxur nümunələrini kibrit qutularına yerləşdirir və hansı ərazidən tapdığını və təxmin etdiyi adını qeyd edir. Şagirdlər tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra növbəti coğrafiya dərində topladıqları kolleksiyaları təqdim edirlər, müəllim və digər şagirdlərlə müzakirə edirlər. Eyni zamanda müəllim şagirdlərin səhv adlandırdığı süxur nümunləri varsa, düzəlişlər edir. Beləliklə şagirdlər bu layihə vasitəsi ilə süxurları müəyyən qədər tanıyır, nəzəri bilikləri praktikada istifadə edərək daha da dərinləşir.

Bu formada təşkil edilən diyarşünaslıq işləri şagirdləri təbiətlə bir başa əlaqədə olmağa sövq edir, eyni zamanda ətraf mühiti əyani formada öyrənməyə zəmin yaradır.

Qeyd etdiyimiz kimi “Şəffaf kürə” bölməsi üzrə-hava üzərində müşahidələr, hesablama-ların aparılması, müşahidələrə əsasən iqlim xəritəsinin tərtib edilməsi və s. işlər həyata keçirilir.

Bu bölmənin müxtəlif mövzuları üzərində diyarşünaslıq işləri təşkil etmək mümkündür.

Gəlin Atmosferin quruluşu mövzusunda şagirdlərdə diyarşünaslıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üsullarını nəzərdən keçirək.

Müəllim bu mövzunu tədris edərkən şagirdlərə hava üzərində müşahidələr aparmağı tapşırmalıdır. Şagird öz yaşadığı ərazidə hava üzərində, müəyyən vaxt ərzində müşahidələr apararaq hava şəraiti haqqında praktik biliklərə yiyələnir.

Bunun ilk öncə şagird hava haqqında 1 həftəlik müşahidə aparrır. Müşahidələr günün eyni vaxtında edilməlidir. Mövcud cihazlardan və ya hər hansı informasiya mənbəyindən (internet, televiziya) istifadə edərək hava üzərində müşahidəni yerinə yetirir. Şagird bir həftə ərzində hər gün hava elementləri (temperatur, yağıntı, külək, buludluluq) üzərində müşahidə apardıqca göstəriciləri dəftərində çəkdiyi cədvəldə qeyd edir. Şagirdlər havanın temperaturunu $^{\circ}\text{C}$ ilə qeyd etməlidirlər. Külək və yağıntını qeyd etmək üçün bu şərti işarələrdən istifadə etmək olar. Külək üçün : əgər külək varsa “+” yoxdursa “-” kimi qeyd etmək olar. Təlim nəticələri yüksək olan şagirdlər küləyin istiqamətini də qeyd edə bilər : ox işarələri vasitəsilə şərq, qərb şimal, cənub, şimal-şərq və s. Buludluluq üçün aydın, buludlu, qismən buludlu kimi qeyd edə bilərlər. Yağıntı üçün yağış və qar qeyd edirlər və yaxud heç bir yağıntı müşahidə olunmayıbsa “-” kimi qeyd edirlər. Və bir həftə sonra şagirdlər apardıqları müşahidə nəticələrini təlim prosesin-

də təqdim edirlər. Və hava üzərində apardıqları müşahidələri sinif yoldaşları ilə müzakirə edirlər. Beləliklə şagird bu mövzuda yaşadığı ərazinin hava şəraiti haqqında praktik biliklərə yiyələndi. Bu tip tapşırıqlar, diyarşünaslıq işlərinin şagirdlərin bilik qazanmasında, bacarıqlar əldə etməsindənə dərəcədə vacib olduğunun bir daha bariz nümunəsidir. Şagirdlər eyni zamanda bu bölmədə müəllimin təşkili ilə məktəbin coğrafiya meydançasında müəyyən cihazlardan istifadə edərək hava üzərində müşahidələr apara bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Talib Paşayev. Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı-2002
2. Dərslük 6-cı sinif. Bakı. 2017
3. Müəllimlər üçün metodik vəsait. 6-cı sinif. Bakı. 2017

Cəfərli Aytac Vüqar qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər:c.ü.f.d., dos. M.X.Məmmədov

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN ROLU

Açar sözlər: *pedaqoji təcrübə, təhsil texnologiyaları, müəllim hazırlığı, metodika,*

Ключевые слова: *педагогическая практика, образовательные технологии, подготовка учителей, методика,*

Key words: *pedagogical practice, educational technologies, teacher training methodology*

Müəllim peşəsi müqəddəs və şərəflidir. Bu peşəni layiqincə yerinə yetirilməsi üçün pedaqoji təcrübənin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Pedaqoji təcrübə, tədris planında xüsusi yeri olan prosesdir. Son 5 ildə ölkəmizdə aparılan islahatlar kadr hazırlığının mükəmməlləşməsinə xidmət edir. Kadr hazırlığında pedaqoji təcrübənin rolu böyükdür.

Pedaqoji təcrübə xüsusi bir təlim növüdür, bu müddət ərzində pedaqoji proses haqqında vahid, hərtərəfli bir anlayış formalaşır. Tələbələr qazandıqları nəzəri bilikləri, metodiki məlumatları praktik fəaliyyətə çevirirlər. Pedaqoji təcrübə gələcək müəllim kadrlarının öyrətmə səviyyələrini, bilik və bacarıqlarını üzə çıxaracaq fəaliyyət sahələrindən biridir. Gələcəyin müəllimlərinə mühazirə oxumaqla kömək etmək olmaz. Onlar praktika keçməli, tədris prosesini həyata keçirmək üçün lazım olan bütün incəlikləri öyrənməlidirlər. Bu gün müəllim yalnız öz fənninin tədris etmək kifayətlənməməli, həmçinin geniş dünyagörüşü, yüksək mədəniyyəti ilə şagirdlərə və ya tələbələrə nümunə olmalıdır.

Pedaqoji təcrübə sabahın müəllimlərinin hazırlıq formalarından biridir. Pedaqoji təcrübə tələbənin biliklərini möhkəmləndirir, peşəyə qarşı məhəbbət yaradır və yeni bilik, bacarıqlar əldə etməsinə şərait yaradır. Bundan əlavə, gənc kadrlar peşələrinə olan maraq səviyyəsini, gələcək peşələrini düzgün seçib, seçmədiklərinə əmin olurlar. Bu çox vacibnüanslardan biridir. Çünki öz peşəsini, fənnini sevməyən insan tələbələrə də fənni sevdirə bilməz.

Pedaqoji təcrübə keçən tələbə artıq müəllim olduğunu dərk edir və özünün şəxsi keyfiyyətlərini, peşəsinə maraq səviyyəsini, öz bilik və qabiliyyəti haqqında təsəvvürə malik olur. Gənc kadrlarpedaqoji proses zamanı şagirdlərin və ya tələbələrin suallarını cavablandırmağa çalışır. Beləliklə, öz üzərində işləməyə başlayırlar və biliklərini artırırlar. Özünüinkişaf və özünü-təhsil müəllimlər üçün vacib məqamlardan biridir. Pedaqoji təcrübə zamanı təcrübəçi özünün dərs prosesini təhlil etməli, nöqsanlarını müəyyənləşdirməlidir. Önə çıxan çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa çalışmalıdır. İnkişaf etmiş yönlerini isə daha da gücləndirməlidir. Lakin bəzi müəllimlər bu mövzuya laqeyd yanaşır. Müəllim özünütəhsil olmadan yaxşı müəllim ola bilməz. Öyrətməyə çalışdığı vaxt özünün də öyrənməsi şagirdləri daha yaxşı başa düşməyə şərait yaradır.

Pedaqoji təcrübə gənc kadr olacaq təcrübəçinin mütəxəssiz kimi həm pedaqoji, həm psixoloji, həm də metodiki cəhətdən formalaşmasında mühüm yer tutur. Təcrübəçi pedaqoji təcrübə zamanı aşağıdakılar haqqında məlumat əldə edir:

ali təhsil müəssisəsindəki tədris prosesinin quruluşu və müəllimlik qaydaları ilə tanışlıq; tədris olunan kursların proqramı və məzmunu ilə tanışlıq; təlimin bütün formalarının təşkili və aparılması ilə tanışlıq; akademik fənlər üzrə işləyənlərin planlarının və tezislərinin müstəqil hazırlanması; siniflərin mövzu və məqsədlərinə uyğun olaraq əsas və əlavə ədəbiyyatın seçilməsi və təhlili; tədris materialının məzmununun müasir elmi və metodiki səviyyədə inkişafı və s.

Pedaqoji təcrübə təcrübəçi tələbələrdə təşkilatçılıq, idarəçilik, tələbələr və ya digər müəllimlə olan ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təcrübə həqiqətən formalaşmağa kömək edir. Elmi-nəzəri və praktik hazırlıq arasında əlaqənin yaranmasına səbəb olur.

Təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün pedaqoji texnologiyalardan istifadənin rolu böyükdür. Pedaqoji təcrübə zamanı peşə fəaliyyətinin gələcək modeli proqnozlaşdırılır, dərş prosesində istifadə olunan texnika və texnologiyalar dərindən öyrənilir. Hər sahədə olduğu kimi dərş prosesində də XXI əsrin yenilikçi təhsil texnologiyalarını tətbiq edilməlidir. Müasir dərş prosesində İKT-dən istifadə edilməsi təhsilin keyfiyyətini artırır, tələbələrin mövzuları ətraflı mənimsəməsinə şərait yaradır. Texnologiyalar əsrin tələblərinə cavab verən yeni dərş modelinin yaradılmasına, tədris prosesinin yeni mərhələyə keçməsinə şərait yaradır. Təcrübəçi kadr pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı şagirdləri və ya tələbələri düşünüb, təhlil etməyə, fikir mübadiləsi həyata keçirməyə öyrətməlidir.

Təcrübəçi tələbə yalnız öz fənnini bilməklə kifayətlənməli deyil. Müəyyən olunmuş mövzunu tədris edərkən fənlərarası inteqrasiyaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnteqrasiya zamanı fənlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Fənlərarası inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında əlaqənin yaradılmasıdır. Şagirdlər qısa müddətdə daha çox fənnə aid biliklər əldə etmiş olurlar.

Pedaqoji təcrübədə olan tələbə aşağıdakıları həyata keçirməyi bilməlidir:

- Nizam-intizamı təmin etmək
- Tələbələr qarşısında çıxış etmək
- Tədris prosesində yaradıcı mühit yaratmaq
- Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mümkün qədər İKT-dən istifadə etmək.

Bundan əlavə təcrübəçi tələbə tədris prosesinin səmərəliyinin artırılması üçün onu əvvəlcədən planlaşdırmağı bacarmalıdır. Dərşin quruluşu, məqsədi, mövzusu müəyyənləşməlidir. Tədris prosesinin vaxtı düzgün bölüşdürülməlidir. Bunun həyata keçirilməsi müəllimin fərdi keyfiyyətlərindən də asılıdır. Həmçinin dərşə hazırlığın əsas cəhətlərindən biri psixoloji özünü tənzimləmədir.

Təcrübə gənc kadrların pedaqoji bacarıqlarını formalaşdırmaq, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün təsirli vasitədir. Pedaqoji təcrübə müəllim peşəsinə gedən yolda çox çətin və həlledici mərhələdir. Çox zaman pedaqoji təcrübəyə yalnız praktik bacarıqlara yiyələnmək kimi baxılır, lakin təcrübə gənc nəslin təhsil, tərbiyə keyfiyyətə nəzarət edən tədqiqatdır.

Təcrübədə tələbələr yüksək peşəkarlığa malik müəllimlərlə tanış olur, peşə mühitini təhlil edir. Universitetin elmi, metodiki və tədris fəaliyyətində nailiyyətləri olan yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar, təhsil prosesinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin aktual məsələləri üzrə təcrübədə olan tələbəyə məsləhətlər verirlər. Təhsilin səmərəliyi, təcrübə rəhbərinin tələbəni düzgün istiqamətlənməsindən də asılıdır. Təcrübə rəhbəri tələbənin tədris prosesini izləyir, fikir mübadiləsi aparıb qiymətləndirməlidir.

Təcrübəçi ilə rəhbər arasında olan mütəmadi əlaqənin mühüm əhəmiyyəti vardır. Rəhbər, təcrübəçi tələbəyə tədris prosesində istifadə edilməli olan təlim üsulları, formaları, strategiyaları ilə bağlı məlumat verməlidir. Həmçinin təlimin planlaşdırılması və yekunlaşdırılması rəhbərin vəzifələrindəndir. Təcrübəçi rəhbər tərəfindən həvəsləndirilməlidir. Müəllim peşəsinin incəlikləri, önəmi haqqında məlumatla sahib olmalı və öz peşəsinə dəyər verməyi öyrənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. "Pedaqoji internatura", Bakı-2015
2. Dəmirov A.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N., "Pedaqoji təcrübə proqramı və ixtisas üzrə təcrübənin təşkili" dərş vəsaiti, Mingəçevir-2007

4. Məmməzadə R.H. "Müəllimin peşə etikası", Bakı-1992
5. Nəzərov A., Məmmədov R. "Pedaqoji ustalıq", Bakı-2008
6. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. "Pedaqogika", Bakı-2007.
7. "Müəllimlik təcrübəsi keçən tələbələr üçün uğurlu praktikum proqramının yaradılması", "Yeni nəsil" nəşrlər evi, Bakı-2003

XÜLASƏ

Pedaqoji təcrübə müəllim hazırlığının ayrılmaz hissəsidir. Bu təcrübə tələbənin bacarıqlarına, formalaşmasına və inkişafına yönəlmişdir. Pedaqoji təcrübə gələcəkdə müəllim kimi fəaliyyət göstərəcək tələbələrin hərtərəfli inkişafına yönəlir. Təcrübəçi müəllimin pedaqoji proses haqqında ilk təəssüratları formalaşır və əyani şəkildə öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Pedaqoji təcrübə təhsildə müasir texnologiyalar, interaktiv təlim üsulları və formaları haqqında nəzəri biliklərin praktik cəhətdən öyrənilməsinə şərait yaradır. Pedaqoji təcrübənin ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığında xüsusi rolu vardır.

Роль педагогической практики в подготовке учителей

РЕЗЮМЕ

Педагогическая практика является неотъемлемой частью подготовки учителей. Эта практика направлена на формирование навыков, формирование и развитие учащихся. Педагогическая практика направлена на всестороннее развитие учащихся, которые в будущем будут выступать в качестве учителей. Создает условия для практического изучения теоретических знаний о технологии, интерактивные методы и формы обучения. Педагогический опыт играет особую роль в подготовке кадров в высших учебных заведениях.

The role of pedagogical practice in teacher training

SUMMARY

Pedagogical practice is an integral part of teacher training. This practice is focused on the skills, formation and development of students. Pedagogical practice is aimed at the comprehensive development of students who will act as teachers in the future. Creates conditions for practical study of theoretical knowledge about technologies, interactive teaching methods and forms. Pedagogical experience has a special role in staff training in higher education institutions.

Məmmədova Ləman İbrahim qızı

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: c.ü.f.d., dos. M.X.Məmmədov**

STATİSTİK MATERİALLAR VƏ ONUN PEDAQOJİ PROSESDƏKİ ROLU

Açar sözlər: *statistika, müəllim, cədvəl, tədris, şagird*

Ключевые слова: *статистика, учитель, расписание, обучение, студент*

Key words: *statistics, teacher, table, teaching, student*

Tədris və təlim proseslərinin didaktik analizindəki iki əsas element bunlardır: statistik (riyazi məzmun) və idrak (şagirdlərin öyrənmə) komponentləri. Bu baxımdan statistikanın spesifikasiyi də nəzərə alınır, çünki statistik cəhət hər ikisi üçün spesifikasikdir.

Əsas statistik problemlər nəticə çıxarmaq, qeyri-müəyyənlik altında qərar qəbul edilməsi (təsadüfi dəyişikliyi əhatə edən) və spesifikasiyi əhatə edən statistik təcrübələr: nümunə məlumatlarının toplanması, cədvəl, məlumatların azaldılması və statistik modellərdən istifadədir. Bu təcrübələr spesifik nümunələrin ortaya çıxmasına səbəb olur (məsələn, xüsusi qrafiklər) və terminlər), anlayışlar (məsələn, paylanma, əhəmiyyət, korrelyasiya), prosedurlar (məsələn, varyansın təhlili), xüsusiyyətlər (məsələn, qərəzlilik, səmərəlilik, müstəqillik) və mübahisələr

(məsələn, mərkəzi limit teoremi ehtimal ifadəsi ilə bir nəticəni əsaslandırmaq üçün istifadə olunur). Beləliklə, xüsusi statistik təcrübələr və xüsusi statistika obyektləri və statistika problemləri ilə əlaqəli proseslər yaranmış olur.

Nəticə olaraq statistikanın didaktikası müəllimlərin biliklərinə (idrak, təlimat və tədris məlumatları) əsaslanır. Burgess bu vəziyyətə görə statistikanı öyrətmək üçün müəllim məlumatlarını təyin etdi. Bu tədris statistik araşdırmalara əsaslanır. Müəllim biliklərinə dair araşdırma olaraq statistikanı öyrətmək azdır və o, son zamanlarda apardığı işlərə yanaşmasını əsaslandırdı.

Burgess statistik pedaqoji biliklər üçün bir model qurdu. Ball və digərlərindən başlayaraq statistika təhsilini genişləndirmək və uyğunlaşdırmaq üçün Wild və Pfannkuch çərçivəsində kateqoriyalar daxil etməyi düşündü. Beləliklə, bu iki nəzəri modelə əsaslanan Burgess tədris üçün statistik bilikləri təhlil etmək üçün iki ölçülü bir şəbəkə təklif etdi.

Bir ölçüdə(tədris üçün riyazi bilik) dörd kateqoriyanı nəzərdən keçirdi:

- ümumi məzmun bilikləri;
- xüsusi məzmun bilikləri;
- məzmun bilikləri vəşagirdlər;
- məzmun və tədris bilikləri.

Digər ölçüdə (statistik empiric sorğuda düşünmək) aşağıdakı kateqoriyalar daxildir:

- dörd növfundamental statistik düşüncə: (məlumatlara ehtiyac, transnumerasiya, variasiya, mülahizə, modellərlə, statistik və kontekstual inteqrasiya);
- statistikada iki komponent: tədqiqat prosesi (istintaq dövrü, sorğu dövrü); və istiqamətlərstatistikası.

Şəbəkə müəllif tərəfindən praktikada qoyulmuş biliklərin ikisini təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. Statistika müəllimləri və bu müəllimlər tətbiq etdikləri bilikləri olduqda belə tətbiq edə bilmədiklər. Nəticələr, Burgessin hər müəllimin biliyi üçün bir profil yaratmasına imkan verdi.

Onun işi, həmin dövrdə ortaya çıxan məlumatların tərkib hissələrini təsvir etməyə xidmət etdi: statistika araşdırmalarının tədrisi və müvafiq məlumat çatışmazlığının necə yaranacağı, statistikanın tədrisi və öyrənilməsi ilə əlaqəli əldən verilmiş imkanlar və. s.

Garfield və Ben-Zvi şagird yetişdirmə təcrübələrini izah etdilər və bu altı təlimat prinsipinin tətbiqinə əsaslanan statistikadır:

1. Bir sıra alətlər təqdim etməkdənsə, mərkəzi statistik fikirlərin inkişafına və prosedurlarına diqqət yetirin.
2. Şagirdləri test və sınaq işlərinə cəlb etmək üçün həqiqi və motivasiyaedici məlumat dəstlərindən istifadə edin.
3. Şagirdlərin düşüncə tərzinin inkişafına dəstək olmaq üçün sinif fəaliyyətlərindən istifadə edin.
4. Şagirdlərin öz sınaqlarını keçirməsinə imkan verən müvafiq texnoloji vasitələrin istifadəsini birləşdirin (fərziyyələr, məlumatları araşdırmaq və təhlil etmək və onların statistik mülahizələrini inkişaf etdirmək).
5. Statistik arqumentləri özündə cəmləyən əhəmiyyətli statistik fikirlərə yönəlmiş mübadilə və davamlı olan sinif müzakirələrini təşkil edin.
6. Şagirdlərin bildiklərini öyrənmək və inkişaflarını izləmək üçün qiymətləndirmədən istifadə edin.

Birinci prinsip (mərkəzi inkişafa yönəldən statistik fikirlər) statistik komponenti əhatə edir.

Garfield və Ben-Zvinin seçdiyi aşağıdakı əsas statistik fikirlər:

Statistik fikirlər						
məlumat	paylanma	variasiya	mərkəzi meyl	təsadüfilik	ortaq variasiya	seçmə

İkinci prinsip real məlumat dəstləri statistik problemlərə və əlaqəli ehtimallara istinad edir. Üçüncü prinsip təlimat yönümlü (sinif fəaliyyətləri, araşdırma, müzakirə və mübahisə, koo-

perativ iş) və idrak yönümlüdür (tələbələrin inkişafı). Dördüncü prinsip alətlərə və mediaya aiddir. Beşinci prinsip qarşılıqlı bir komponent: əhəmiyyətli diqqət mərkəzində olan sinif müzakirəsini təşkil etmək. Nəhayət, altıncı prinsip qiymətləndirmənin tədrisdəki rolunu vurğulayır.

Qiymətləndirmə və ölçmə müəllimlərin inkişafında vacib vasitədir. Birgə təqdim etdikləri işlərdə müəllimlərin statistika və onun tədrisi ilə bağlı inamlarını və inamlarını ölçmək və s.

Şulmanın orijinal niyyətlərini ümumiləşdirmək üçün bəzi müəllimləri qiymətləndirmək üçün bu müəllimlərin anketlərinə daxil etdikləri maddələri əvvəlki sorğu tədqiqatında istifadə olunan suallara şagirdlərin verdiyi cavablara əsaslanaraq Watson tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu işdəki maddələrdə əsas diqqəti müəllimlər (məzmun bilikləri, şagirdlərin məzmun biliklərinin bilikdə əks olunması, və tədris müdaxiləsini hazırlamaq üçün şagirdlərin cavablarından istifadə) təşkil edir. Əvvəlki bəndlərdə təsvir olunan modelləri olmasına baxmayaraq statistika öyrətmək üçün müəllimləri öyrətmək faydalıdır. Ətraflı təqdim edilən modellərin hazırlanması faydalı olardı. Prosedurların və ya materialların dizaynında tətbiq oluna biləcək əlavə əməliyyat meyarları müəllimlərin maarifləndirilməsinə yönəldilmişdir. Növbəti hissədə nəzəri bir model təsvir edirik ki, bu model həm riyaziyyata, həm də statistika tətbiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiyanın tədris metodikası. Dərslik. O.Alxasov. Bakı 2015
2. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. N.Seyfullayeva. Bakı 2012
3. http://www.ugr.es/~batanero/pages/ARTICULOS/Chap_Godino.pdf

Статистические материалы и их роль в педагогическом процессе

РЕЗЮМЕ

В этом разделе мы описываем конкретную модель, основанную на теории. Вышеупомянутые допущения также являются статистическими данными, и категория знаний учителей, вытекающая из результирующего подхода, также служит для характеристики статистических педагогических знаний. В связи с этим сначала разъясняются различные типы математических и статистических объектов, затем описываются статистические или статистические или рассматриваемые различные характеристики и уровни, и, наконец, дидактическое сопоставление идей и его части расширяют Statistical materials and its role in the pedagogical process.

Statistical materials and its role in the pedagogical process

SUMMARY

In this section, we describe a specific model based on theory. The above assumptions are also statistical data and the category of knowledge of teachers arising from the resulting approach also serves to characterize statistical pedagogical knowledge. In this regard, different types of mathematics and statistical objects are first clarified, then statistical or statistical or considered different features and levels are described, and finally didactic idea matching and its parts are expanded.

Əzizova Nərmin Nəriman qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. dos. Məlikməmməd Məmmədov Xanoğlan oğlu

COĞRAFIYA MÜƏLLİMLƏRİ ÜÇÜN METODİK VƏSAİT HAQQINDA

Açar sözlər: *dərslik, coğrafiya, kurikulum, vəsait, standart*

Ключевые слова: *учебник, география, учебный план, фонды, стандарт*

Key words: *textbook, geography, curriculum, standard, funds*

Yeni fənn kurikulumuna keçidi ilə əlaqədar respublikada yeni dərslik kompleksi hazırlanmasına başlanılmışdır. Bu kompleksdə dərslik və müəllim üçün vəsait daxildir. Tədbirin

ilk dövründə bu komplekte şagirdlər üçün iş dəftəri də daxil idi. Lakin sonradan iş dəftərinin istifadəsi üçün nəşriyyatlara sərbəstlik verildi və onlar bu komplektdən çıxarıldı.

Dərslük və müəllimlər üçün vəsaitin hazırlanması və çapına nəzarəti Təhsil Nazirliyi həyata keçirir və onların seçimi dövlət tərəfindən təşkil edilməsi tendirin nəticələrinə əsasən edilir.

Aydındır ki, dərslük və müəllim vəsaiti coğrafiya fənn proqramı (kurikulum) əsasında hazırlanır. Bu proqramda məlum olduğu kimi Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Siniflər üzrə dərslük komplektinin olması tədris prosesdə nə qədər köməklik edir. Bunun üçün yeni fənn proqramının mahiyyətini başa düşmək və onun tətbiqinin vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. Ənənəvi proqram daha çox informasiya vermək istiqamətində yazılmışdır. Burada hər bir bölməyə aid hansı biliklərin öyrənilməsi konkret olaraq qeyd olunur. Şagirdlərin bacarıqları əlavə olaraq qeyd edilirdisə də dərslükdə və tədrisdə onlara az fikir verilmirdi. Ancaq yeni proqram şagirdlərdə həyati bacarıqların, faydalı fəaliyyətlərin yaradılmasına, formalaşdırılmasına və inkişafına yönəldilmişdir. Odur ki, yeni dərslüklər məhz bu prinsip əsasında yazılmışdır. Belə dərslüklərlə işləmək üçün müəllimlərin metodiki köməyə ehtiyacı olur. Ona görə ki, fəal dərslük təşkili zamanı onun müxtəlif mərhələlərin təşkili həmişə istənilməsi kimi alınmır. Belə olan halda müəllimlərin metodik köməyə ehtiyacı yaranır.

Kurikulumun məzmununa daxil olan elə elementlər var ki, onlar həmişə müəllimin əlinin altında olmur. Məsələn, əsas və alt standartlar, fəaliyyət xətləri, təlim strategiyaları və s. Bu cür məlumatlar isə müəllim vəsaitində köməkçi vasitə kimi həmişə əl altında olur. Bütün bunlar tələb edir ki, hər bir müəllim dərslüklə yanaşı müəllim üçün vəsaitlə yaxından tanış olaraq ondan səmərəli istifadə edə bilsin.

Müəllimlərin metodik hazırlığında və peşə fəaliyyətlərində onların coğrafiya üzrə dərslüklərin və müəllim vəsaitinin məzmununu və quruluşu ilə dərindən və hərtərəfli bələd olmalarından asılıdır. Dərslüki N.Barauski “ istehsal aləti “ adlandırır. Ona görə ki, şagirdlər ondan bilik əldə edir, müəllimlər isə kurs üzrə lazım olan təlim-tərbiyə vəzifələrini yetirmək üçün lazım olan materealları seçir.

Bu məqsədlə biz coğrafiya fənnindən müəllimlər üçün metodik vəsaitin öyrənilməsi üçün planını nəzərdən keçirə bilərik:

1. Metodik vəsaitin quruluşu və məzmununu ilə tanış olmaq, onun ideya-siyasi və nəzəri səviyyəsini qiymətləndirmək;

a) Metodik vəsaitin əsas bölmələrini saymaq, onların qısa məzmununu və ardıcılığını izah etmək,

b) Konkret misallarda dərslükin və metodik vəsaiti bölmə və mövzuları arasında əlaqəni göstərmək,

c) Yeni fənn kurikulumunda əsas qoyulan ideyaların dərslük və metodik vəsaitdə əks olmasını araşdırmaq

2. Dərslük və metodiki vəsaitin elmi əsasların müəyyən edərək, onun coğrafiya elminin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunluğunu tutuşdurmaq.

a) Konkret misallarla elmi materialların generalizasiyası, ümumiləşdirilməni araşdırmaq,

b) Coğrafiya elminin nailiyyətlərinin ölkə təsərrüfatı rolunun göstərilməsini misallarla şərh etmək.

3. Coğrafiya dərslüklərinin və müəllim üçün metodik vəsait tərtibinin elmi-metodik əsaslarını araşdırmaq və onun metodik aparatını qiymətləndirmək.

a) Mürəkkəb nəzəri materialların şərh didaktikanın ən mühüm prinsipləri həmişə uyğun gəlir mi? (elmilik və sistemlilik, ardıcılıq prinsipləri)

Yeni kurikulumun tətbiqi müəllimlər üçün metodik vəsaiti vacib etdi. Doğrudur sovet dövründə coğrafiyadan hər bir sinif üçün müəllim üçün metodik vəsaiti nəşr edilirdi. Lakin kurikulum üçün hazırlanan metodik vəsaitlər əvvəlkilərdən xeyli fərqlənir. Bu da kurikulumu şagird fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirilməsi və fəal dərslük mərhələlərinin tətbiqi ilə əlaqədar izah oluna bilər.

Metodik vəsait əsasən iki böyük bölümdən ibarət olaraq hazırlanır. Birinci bölmədə müəllimərə coğrafiya dərsliyinin quruluşu, burada verilən əsas və alt standartların mövzular üzrə reallaşdırılması, fənnlərarası inteqrasiya, tədris prosesinin planlaşdırılması və dərslərdə istifadə olunan təlim metodları verilmişdir. Məsələn, 7-ci sinif coğrafiya dərsliyində 9 tədris vahidi verilmişdir. Metodik vəsaitdə bu tədris vahidlərinin qısa məzmunu şərh olunur, hər bir tədris vahidinə daxil olan mövzular və praktik dərslər qeyd olunub. Metodik vəsaitdə həmin mövzularda hansı alt standartlarının reallaşdırılacağı xüsusi cədvəldə verilir.

Müəllim həmçinin hər bir mövzunu tədris edərkən digər fənlərarası əlaqə imkanlarını da metodik vəsaitdən əldə edə bilər. Burada verilən cədvələ əsasən mövzunun tədrisi zamanı hansı fənlə və bu fənnin hansı standartları ilə inteqrasiya oluna bilməsi öyrənilə bilər.

Metodik vəsaitdə illik planlaşdırmasının nümunəsi göstərilib. Həmin nümunə əsasında digər tədris vahidlərinin illik planlaşdırmasını aparmağa müəllim çətinlik çəkməyəcək.

Metodik vəsaitin ikinci bölməsi hər bir mövzunun tədrisinin ətraflı təhlilinə həsr edilib. Mövzuların tədrisini müəllim ən incəliyinə qədər vəsaitdən əldə edə bilər. Mövzunun hər biri metodik cəhətdən beş bloka bölünür.

A bloku motivasiya mərhələsi üçün verilən materialdır.

B bloku fəaliyyəti əhatə edir, praktik və müstəqil xarakterli tapşırıqlardır.

C bloku əsas mətni əhatə edir.

D və C bloku sual və tapşırıqlardır ki, burada “ Öyrəndiklərinizi tətbiq edin” və “ Nə öyrəndiniz “, “ Öyrəndiklərinizi yoxlayın “ başlıqları altında toplanmışdır.

Metodik vəsaitdə həmçinin müasir qiymətləndirmə haqqında müəllimə aid məlumatlar da yer almışdır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)”
2. Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (VI-XI siniflər)
3. Coğrafiyanın tədrisi metodikası ali məktəblər üçün dərslik. Oqtay K.Axasov. Bakı, 2013
4. Coğrafiyanın tədrisi metodikası ali məktəblər üçün dərslik. N.S.Seyfullayeva. Bakı, 2011
5. N.S.Süleymanova. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2011
6. Nəzər Eldarov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2008
7. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 2009
8. Kurikulum. az. Müəllim üçün metodik vəsait 9-cu sinif. Bakı 2016

О методических пособиях для учителей географии РЕЗЮМЕ

Учебники и учебные пособия разработаны на основе учебной программы по географии и вносят особый вклад в школьные учебники. Определить взаимосвязь между уроками можно с помощью методических средств, используемых учителем во время обучения. В результате можно на примерах пояснить демонстрацию роли экономики страны в достижениях географии.

About methodical aids for geography teachers SUMMARY

Textbooks and teaching aids are developed on the basis of the geography curriculum and make a special contribution to classroom textbooks. It is possible to determine the relationship between lessons with the help of methodological tools used by the teacher during teaching. As a result, it is possible to explain with examples the role of the achievements of geography in the national economy.

“COĞRAFI MƏKAN” MƏZMUN XƏTTİ ÜZRƏ ŞAĞIRD FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Açar sözlər: *alt standart, coğrafi məkan, şagird fəaliyyəti*

Ключевые слова: *подстандарт, географическое положение, студенческая деятельность*

Key words: *substandard, geographical location, student activity*

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də dünya inteqrasiya olmağını qarşısına məqsəd qoydu. Təhsil sahəsində yeni qanunlar, yeni məzmun və yeni istiqamətlər müəyyən olundu. O cümlədən müstəqil Respublikanın müasir tələblərə cavab verəcək yeni təhsil qanunu qəbul edildi. Təhsil qanununda təhsil verənin təhsil alanın və valideyinin hüquq və vəzifələri qeyd edildi [1].

Müasir təhsil qarşısında qoyulan tələblər milli kurikulumun və ümumtəhsil orta məktəbləri üçün fənn kurikulumlarının yazılmasını aktuallaşdırdı. Fənn kurikulumunda coğrafiya elminin 3 məzmun xətti müəyyən edildi. Onlardan biri coğrafi məkan məzmun xəttidir [2].

VI-XI siniflər üzrə coğrafi məkan məzmun xətti 18 əsas standartdan və 30 alt standartdan ibarətdir.

Coğrafiya müəllimi mövzuların tədrisi üçün planlaşdırmanı həyata keçirərkən ilk növbədə alt standartı seçir və alt standartın reallaşdırılması üçün şagird fəaliyyətini müəyyən edir. Fənn müəllimi 2 məsələyə diqqət etməlidir:

1. Standartın bilik və fəaliyyət hissəsi nəyi tələb edir, yəni biliyin və fəaliyyətin kateqoriyalarını müəyyənləşdirir;

2. Dərslərdəki mövzunun elmi-coğrafi məzmununu analiz edir, şagirdlərin hansı elmi biliyi və praktik bacarığı əldə edəcəyini müəyyənləşdirir.

Deyilənləri müxtəlif siniflərdən, müxtəlif mövzular üzrə nümunəsini vermək olar.

VI sinif

Mövzu: Gecə və gündüzün növbələşməsi

Alt standart: 1. 2. 1. Kainatdakı səma cisimlərinin hərəkətini fərqləndirir.

1. 2. 2. Yer in öz oxu və Günəş ətrafında hərəkətini təsvir edir və onun coğrafi nəticələrini təqdim edir.

Təlim nəticələri:

- Şagird gecə və gündüzün əmələ gəlmə qanunauyğunluğunu izah edir;
- Müxtəlif ölkələrdə vaxt fərqi n in yaranma səbəblərini şərh edir.

Belə bir mövzuda müəllim şagird fəaliyyətini təşkil etmək üçün sinifə qlobus gətirir və müxtəlif ölkələrin adlarını çəkir, şagirdlər isə ölkələrin yerini təyin edərək Bakı vaxtına nəzərən saatin irəli və ya geri olmasını müəyyən edirlər.

VII sinif

Mövzu: Yer in öz oxu ətrafında hərəkəti

Alt standart: 1. 2. 2. Yer in hərəkətinin nəticələrinə dair sadə hesablamalar aparır.

Təlim nəticələri:

- Məntəqələr arasında yerli vaxt fərqi n i sadə hesablamaların aparılma qaydalarını bilir;
- Yer in öz oxu ətrafında hərəkəti nəticəsində yaranan sutkalıq ritmik prosesləri izah edir.

Belə bir mövzuda müəllim şagird fəaliyyətini təşkil etmək üçün VI sinifdən fərqli olaraq şagirdlər qlobus üzərində müəllimin dediyi ölkələri və həmin ölkələrin yerləşdiyi coğrafi

məntəqə təyin edilərək yerli vaxt tapılır. Hətta Bakı şəhəri ilə digər ölkələrin vaxt fərqlərini də şagirdlər qaydaları tətbiq etməklə hesablayırlar.

VIII sinif

Mövzu: Qütb gecə və gündüzləri

Alt standart: 1. 2. 2. Yer in hərəkətinin coğrafi nəticələri ilə həyatın inkişafı arasındakı əlaqəni izah edir.

Təlim nəticələri:

- Coğrafi enliklər üzrə gecə və gündüzün uzunluqlarının müxtəlifliyinin yaranma səbəblərini izah edir;

- Qütb gecə və gündüzlərinin yarandığı əraziləri xəritədə göstərir.

Bu mövzunun tədrisi zamanı müəllim şagird fəaliyyətini təşkil etmək üçün aşağı siniflərdən fərqli olaraq, şagirdlər qlobus üzərində Şimal qütb dairəsinin və Cənub qütb dairəsinin keçdiyi coğrafi enlikləri müəyyən edirlər, sonra isə ayrı-ayrılıqda enliklər üzrə ölkələr, adalar, yarımadalar, dağlar və düzənlikləri cədvəldə qeyd edirlər.

IX sinif

Mövzu: Günəşli saatlardan istifadə

Alt standart: 1. 2. 1. Yer in hərəkətinin cəmiyyətin inkişafındakı rolunu əsaslandırır.

Təlim nəticələri:

- Günəşişiği və enerjisinin təsərrüfat əhəmiyyətini izah edir;

- Müxtəlif enliklərdə sutkanın işıqlı saatlarının davamiyyətinin müxtəlifliyini izah edə bilər.

Mövzunun tədrisi zamanı müəllim şagird fəaliyyətini təşkil etmək üçün təlim vasitəsi olaraq Dünyanın iqlim xəritəsindən istifadə etməyi tapşırır. Şagirdlərdünyanın iqlim xəritəsinə baxaraq günəşli saatların miqdarının çox olduğu ərazini təyin edərək, Günəş enerjisindən istifadə etməyin hansı ərazilərdə əlverişli olduğunu müəyyən edirlər.

X sinif

Mövzu: Yer in forması və ölçüləri

Alt standart: 1. 2. 2. Yer in hərəkətinin təbiətə olan təsirini riyazi üsullarla əsaslandırır.

Təlim nəticələri:

- Paralel çevrələrin uzunluqları arasındakı fərqi hesablamağın üsullarını bilir;

- Miqyasdan istifadə edərək həqiqi məsafəni hesablayır.

Mövzunun tədrisi zamanı müəllim şagirdlərə qlobus üzərində müxtəlif ölkələrin yerləşdiyi paralel çevrələrin uzunluqları arasındakı fərqi hesablamağı tapşırır. Sonra miqyasdan istifadə edərək, xəritədə məntəqələr arasındakı məsafəylə həqiqi məsafələri təyin etməyi tapşırır.

XI sinif

Mövzu: İqlim və insan sağlamlığı

Alt standart: 2. 1. 3. Atmosfer hadisələrinin yaratdığı ekoloji problemlərə dair məlumat və təqdimatlar hazırlayır.

Təlim nəticələri:

- Atmosfer çirklənməsinin insan sağlamlığına təsirini izah edir;

- Qlobal istiləşmənin və ozon qatının deşilməsinin yaratdığı ekoloji təsirlərə aid misallar çəkib, həlli yollarını göstərir.

Mövzunun tədrisi zamanı müəllim şagirdlərə Azərbaycanın iqlim xəritəsindən və internet resurslarından istifadə etməyi tapşırır. Şagirdlər öz yaşadıkları rayona məxsus iqlim şəraitini araşdırır. Sonra isə insanların səhəttinə göstərdiyi təsirlər haqqında referat hazırlamağa sövq edilirlər.

Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, istənilən mövzunun tədrisini planlaşdırmaq üçün coğrafiya müəllimi alt standartlar və dərslərin mətni üzərində işləməklə yanaşı şagirdlərin təlim prosesində nə kimi tapşırıqlar üzərində işləyəcəyini təşkil etməyi bacarmalıdır. Bunun üçün fənn müəllimi mövzunun tədrisini ən azı bir gün əvvəldən planlaşdır-

malıdır. Dərsini planlaşdırmayan müəllim şagird fəaliyyətini təşkil edə bilmədikdə dərs prosesi yorucu və uşaqlar üçün maraqsız prosesə çevrilir. Bu zaman təlimin keyfiyyəti aşağı düşür.

Ədəbiyyat

- 1) Coğrafiya-6, N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, İ.Aktoprak, Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik, Bakı, 2017, 160 səh.
- 2) Coğrafiya-7, T.İsmayılova, Y.Şabanova, Ş.Hümbətova, N.Seyfullayeva, Y.Qəribov, Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik, Bakı, 2018, 144 səh.
- 3) Coğrafiya-8, Z.N.Eminov, Q.M.Səmədov, A.R.Əliyeva. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik, Bakı, Xəzər Etiket, 2015, 192 səh.
- 4) Coğrafiya-9, E.Əlizadə, N.Seyfullayeva, İ.Aktoprak, Y.Şabanova, Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik, Bakı, 2020, 204 səh.
- 5) Coğrafiya-10, Y.Qəribov, O.Alxasov, Ş.Hüseynli, M.Babayeva, Y.Şabanova, Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik, Bakı, 2017, 208 səh.
- 6) Coğrafiya-11, N.Seyfullayeva, Y.Şabanova, Z.İmrani, Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik, Bakı, 2018, 208 səh.
- 7) “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənn kurikulumu (VI-XI siniflər)”, Bakı, 14 yanvar 2011.
- 8) “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2009.
- 9) [www. e-derslik. gov. az](http://www.e-derslik.gov.az)

XÜLASƏ

Elmi məqalədə təhsil islahatlarından biri kimi coğrafiya fənn kurikulumunun yazılması diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Mövzunun aktuallığı əsaslandırılmışdır. Coğrafiya müəlliminin uğuru kimi mövzunun tədrisi prosesinin keyfiyyətlə təmin edilməsini həyata keçirmək üçün diqqət ediləcək məsələlər göstərilmişdir. Bir neçə mövzunun nümunəsində tədris prosesində şagird fəaliyyətinin təşkili metodikası verilmişdir. Nəticədə, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tədris olunacaq mövzunun və şagird fəaliyyətinin əvvəlcədən planlaşdırılması birmənalı olaraq qeyd edilmişdir.

Методика организации студенческой деятельности по содержательной линейке географического пространства

РЕЗЮМЕ

Написание учебной программы по географии как одна из образовательных реформ в научной статье стало центром внимания. Актуальность темы оправдана. В качестве успеха учителя географии были обозначены вопросы, которые необходимо рассмотреть, чтобы обеспечить качество учебного процесса по предмету. Примеры нескольких тем приведены в методике организации деятельности студентов в учебном процессе. В результате, для повышения качества преподавания было недвусмысленно заявлено, что изучаемый предмет и деятельность студентов должны планироваться заранее.

Methodology of organizing student activities on the line of geographical graduates

SUMMARY

Writing a geography curriculum as one of the educational reforms in the scientific article has become the focus of attention. The urgency of the topic is justified. As a success of a geography teacher, the issues to be considered in order to ensure the quality of the teaching process of the subject were indicated. Examples of several topics are given in the methodology of organizing student activities in the teaching process. As a result, in order to improve the quality of teaching, it was unequivocally stated that the subject to be taught and the student activities should be planned in advance.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ COĞRAFIYA TƏDRİSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər:*coğrafiya, tədris, dünya, ölkə, inkişaf, məktəb, istiqamət*

Məktəb coğrafiya fənni coğrafiya elminin əsasında formalaşmışdır. Fənn elmin əsas, mübahisə doğurmayan termin və anlayışlarının sistemli şəkildə, yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə tədris olunmasıdır. Coğrafiya elminin çoxsahəli olması məktəb coğrafiyasının da məzmununda özünü göstərir. Coğrafiya elminin yaranması cəmiyyətin inkişafının ilkin mərhələsi ilə uyğun gəlir.

Dünya ölkələrinin bir çoxundatəhsil müddətinin tədricən artırılması istiqamətində addımlar atılır. Kanada, Fransa, Hollandiya və Çexiyada ümumi təhsilin müddəti 14 il, Almaniya, Böyük Britaniya, İsveç, Avstraliya və Yeni Zelandiyada 13 il, ABŞ, Finlandiya, Cənubi Koreya, Polşa və bir sıra digər ölkələrdə isə 12 il təşkil edir. Ümumi təhsil müddəti az sayda ölkədə on bir il təşkil edir. Müxtəlif xarici ölkələrdə coğrafiya tədrisi istiqamətləridə müxtəlifdir. Bir çox ölkələrdə coğrafiyanın tədrisinə üstünlük verilsədə, bəzi ölkələrdə elədə üstünlük verilmir.

CAR-da coğrafiya təhsili sosial elmlərin daxilindədir. Carda coğrafiya təhsili ibtidai təhsil pilləsində yoxdur, orta təhsil 4-cü sinifdən etibarən verilməyə başlayır. Liseylərdə coğrafiya təhsili 10-cu siniflərdə daha çox “Qlobal”, 11-ci sinifdə “Qitələr”, 12-ci sinifdə isə “Ölkələr” olmaqla verilir.

Kanadada coğrafiya peşəsi ölkədə çox məşhur olmaqla və geniş yayılmışdır, demək olarki coğrafiyaçıları hər sahədə çalışırlar. Bal vermə qisminə baxdıqda coğrafiyanın bir çox mühəndislikdən iki dəfə çox olduğu görünür. Belə vəziyyətin yaranmasına bir çox hal təsir edir. Bunlardan bəzilərini aşağıdakı qeyd etmək mümkündür:

1. Kanadanın coğrafi mövqeyi və sahib olduğu təbii ehtiyatların zənginliyi, ölkənin iqtisadiyyatı və gələcəyi baxımından əhəmiyyəti səbəbi ilə coğrafiyaçılara olan ehtiyacın üst səviyyədə olması.

2. Coğrafiya ixtisaslarında hətta lisey və ibtidai məktəb səviyyəsində son 10-15 ildir ki CİS-ə böyük əhəmiyyət verilməsi bir çox coğrafiyaçı CİS mütəxəssisi yetişməsi, bu mütəxəssislərin çox yaxşı şərtlərdə iş tapması və çox layihələrə imza atmaları.

3. Kanada beynəlxalq coğrafiya standartlarının daxil olduğu coğrafi hədəflər və bacarıqlarla birlikdə coğrafiyanın 6 əsas ünsürünə istinad edilərək hər ünsürə qarşılıq olaraq peşələr müəyyən edilmişdir. Buna görə:

- a. Məkan baxımından dünya ünsürü
- b. Yer və bölgə ünsürü
- c. Fiziki sistemlər ünsürü
- d. Bəşəri sistemlər ünsürü
- e. təbiət və cəmiyyət ünsürü
- f. Coğrafiyanın istifadəsi ünsürü

4. Kanadada coğrafiyanın hərbi və ticari həyat üçün çox vacib olduğu ümumi elmlər içində əhəmiyyətli bir yerə sahib olduğu, bu elmləri bütünləşdirici və əlaqələndirici rol oynadığı bilinir və coğrafiyaya bu gözlə baxılır.

Fransadaməktəblərdə coğrafiya tədris edilməsi 1850-ci illərdən bəri başladı. İlk tədris dövründə dərs saati həftədə bir saat idi. İbtidai sinifdən ali məktəbə qədər hər şagird, hər tələbə coğrafiya dərslərini keçməli idi. Bu gün də olduğu kimi coğrafiya tədris edilməyə illərdə də tədris proqramı nazirlik tərəfindən təsdiq edilirdi. Müəllimlər nazirlik tərəfindən verilən mövzuları tədris etməli idi. İbtidai sinif coğrafiya tədrisi proqramı. Coğrafiya tədrisi proqramı in-

sanların yer üzərində necə yaşadıkları və ətraf aləmi necə dəyişdirdiklərini tanıtma məqsədi güdür. Hazırlanan mövzular ilk olaraq yerli və milli miqyasda tanıtıldıqdan sonra dünya və Avropa miqyasında Fransa coğrafiyasının xarakterik xüsusiyyətlərini tanıdır. Sistemli müşahidələr, xəritələr və təbiət mənzərələri bu çalışmalar üçün lazımlıdır. Coğrafiya tədrisi proqramı digər elmlərdəki tədris proqramları ilə birlikdə təhsilin inkişafına şərait yaradır.

Kollec(5-8-ci sinif) coğrafiya tədrisi proqramı. Dörd il davam edən kollec təhsili 3 əsas bölmədən ibarətdir. Tarix, coğrafiya və vətəndaşlıq təhsili əsas bacarıqların əldə edilməsinə şərait yaradır. İbtidai sinifdəki coğrafiya tədrisi əsas olaraq Avropa və dünya miqyasında olan Fransa və ətraf mühit haqqında biliklər üzərində dayandırılmışdır. İbtidai sinif və kollec arasındakı keçisi təmin etmək şagirdin ətraf mühitin öncə məhəlli sonra dünya miqyasında tədrisinə altıncı sinifdən başlanılır. Bununla da ibtidai sinifdə əldə olunan biliklər daha da zənginləşdirilir, daha da irəliləyərək dünya səviyyəsində yerləri müəyyənləşdirilərək analizlər aparılır. Beşinci və dördüncü sinifdə istifadə olunan mövzular yenidir. Üçüncü sinifdə proqram fərqli bir məntiqə tədris olunur. Proqram yer analizi və coğrafi yer anlayışının formalaşmasına imkan yaradır. Şagird kollecdə məhəllin planının çizilməsi, həmçinin, xəritələri oxuma və istifadə etmək bacarıqlarını da artırır. İbtidai sinifdə öyrəndiyi biliklərə əsaslanaraq, kollecdəki coğrafiya proqramı onları əhatə edən dünya haqqındakı bilikləri inkişaf etdirmək məqsədi güdür. Proqram torpaq və təbii ərazilərin fərqlərinə diqqəti şəkər. Digər cəmiyyətin və yerlərin kəşfinə maraq artırır.

9-11ci siniflərdə(Lise) coğrafiya tədrisi proqramı. Şagirdlər 5-8-ci siniflərdə(kolejdə) öyrəndiklərini daha da inkişaf etdirərək onları universitet imtahanına aparacaq olan 9-11-ci siniflərə (Liseye) aid məlumat və yanaşmalarada giriş edirlər. Məqsədləri istər mədəni, istərsə də intellektual və vətəndaşlıqla əlaqədar olsun təhsilin məqsədləri oxşardır. Bu məqsədlər tarix, coğrafiya və vətəndaşlıq haqqında dərslərlə ortaqdır.

Ədəbiyyat

1. Coğrafiya tədrisi metodikas. Ali məktəb üçün dərslik. O. Alxasov. Bakı. 2013
2. Coğrafiya tədrisi metodikas. Ali məktəblər üçün dərslik. Seyfullayeva N. Bakı. 2011
3. www.nationalgeographic.org
4. www.wes.org
5. www.geography.com

Основные направления преподавания географии за рубежом РЕЗЮМЕ

Изучение географии создает гражданина мира. Те, кто знает географию, лучше понимают взаимозависимость нашего мира и то, как мы связаны через местоположение, место, движение, регион и взаимодействия человека и окружающей среды. Подумай об этом. По мере того, как мы развиваем наше понимание важных тем географии, мы также помогаем повысить осведомленность о культурном разнообразии - о том, как и почему люди живут так, как они живут.

Basic directions of teaching geography abroad SUMMARY

Studying geography creates a global citizen. Those who know geography better understand the interdependence of our world and how we were connected through location, place, movement, region, and human-environment interactions. Think about it. As we develop our understanding of the important themes of geography, we also help build awareness for cultural diversity—how and why people live the way they do.

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ ƏYANI VASİTƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *əyani vasitələr, illüstrasiya, təlim vasitələri*

Ключевые слова: *наглядные пособия, иллюстрации, учебные пособия*

Coğrafiya bir fənn kimi daha çox əyani vasitələrin istifadə edilməsi imkanları olması ilə seçilir. Hər bir müəllim şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq əyani vasitələrin rolunu düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bu vasitələr əşya və hadisələri obrazlı-hissi şəkildə qavramağa kömək edir. Digər tərəfdən şagirdlərə tanış olmayan yada qavranılması mümkün olmayan obyekt və hadisələri, anlayış və təsəvvürləri onlara mənimsədilməsinin yeganə və ən doğru yolu əyanilikdən keçir. Hansı ki, bəzi əşya və hadisələri təbii şəkildə müşahidə etmək mümkün deyil.

Əyani vasitələrin köməyi ilə qazınan biliklər hafizədə daha yaxşı qalır. Bir sıra tədris vasitələri məsələn illüstrasiya üçün şəkillər şagirdlərdə estetik tərbiyə almasına yardımçı olur.

Hər bir müəllim müxtəlif xarakterli əyani vasitələrlə tanış olmalı onların xarakteristika-sına görə fərqləndirməli onlarla işləmək vərdişlərinə yiyələnməli dərstdə onların tətbiq edilməsi metodikasını öyrənməlidir. Bəzi sadə vasitələrin hazırlanması işini dəbilməli və tanış olmalıdır.

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı daha yeni təlim vasitələrinin ortaya çıxmasına, bir sıra vasitələrin və ya avadanlıqların istifadə edilməsinin lazımsızlığına səbəb olmuşdur. Ona görə də təlim vasitələrini biz iki qrupda yerləşdirə bilərik - ənənəvi və müasir təlim vasitələri kimi.

Aydındır ki, uzun illər ərzində məktəblərimizdə işlədilən vasitələr, məktəb praktikasına möhkəm daxil olan ənənəvi vasitələr vardır ki, onlarla işin metodikasında müəyyən dəyişikliklər aparıla bilər. Bu qrupa dərsliklər, tədris xəritələri, cihazlar, kinofilmlər və s. aid edə bilərik.

Yeni kompüter texnologiyalarının təsiri ilə son illər yaranan vasitələr əyaniləyin istiqamətini və işinin xarakterini demək olar ki, əsaslı şəkildə dəyişdirmiş oldu. Lakin bu vasitələrin ənənəvi və müasir bölgüsü də əslində şərtdir.

Dövrün tələbi və inkişaf sürəti elədir ki, ənənəvi vasitə müasir və ya əksinə ola bilər. Məsələn ənənəvi vasitə olan xəritələrin yeni texnologiyalar əsasında hazırlanmasını qeyd edə bilərik. Həmçinin bir sıra köhnəlmiş kompüter proqramları heç də müasir sayıla bilməz.

Əyani vasitələrin tədris prosesində istifadə edilməsinin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları ümumiləşdirə bilərik:

1. Təlim prosesinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.
2. Əldə edilən və yaxud qazınan biliyin, informativ məlumatların 25-30 %-i əyanilik hesabına əldə edilir.
3. Əyani vasitələr müasir dövrdə bilik mənbəyi kimi qəbul olunur.
4. Elmi bilik və məlumatların sərbəst əldə edilməsinə köməklik edir.
5. Əyanilik şagirdlərin əqli inkişafının, idrak fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin vasitəsi kimi çıxış edir.
6. Coğrafi təhsilin məzmununun, məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir.
7. Coğrafiyanın təlim metodlarının reallaşmasını təmin etmək funksiyasını həyata keçirir.
8. Coğrafiya təliminin təşkilinə yönləndirilmiş funksiyası.

Coğrafiyanın tədrisində illüstrasiya materialları içərisində coğrafi şəkillər xüsusi yer tutur. Hələ keçən əsrdən coğrafi şəkillər tədris prosesində geniş istifadə edilirdi. Lakin sonradan şəkillər kinofilmlərlə əvəz edilməyə başlandı. Bununla belə coğrafi şəkillərin tədris prosesində istifadə edilməsi bu gün də davam edir və onların bir çox didaktik üstünlükləri var. Şə-

killərin istifadə edilməsi zamanı sinif otağının süni olaraq qaranlıqlaşdırılmasına ehtiyac olunur, konkret dərslər üçün istifadə olunur, bir neçəsi birlikdə göstərilə bilər və s.

Coğrafi şəkillərin dərslərdə qavranılmasının metodiki ədəbiyyatda 3 mərhələsi qeyd olunur:

- 1) şəkilin bütövlükdə qavranılması, ümumi tamaşası, təsəvvürün yaranması mərhələsi.
- 2) şəkilin detallarının, ayrı-ayrı əşya və fiqurlarının qavranılması.
- 3) şəkilin tam şəkildə, onun detalları ilə tanış esilməsilə mənimsənilməsi.

Metodistlər coğrafiya şəkilləri ilə işi coğrafiya xəritəsi ilə əlaqəli aparmağı məsləhət görürlər. Odur ki, illüstrasiya materialları ilə işləyərkən coğrafiya müəllimləri bu tələbləri və xüsusiyyətləri əldə rəhbər tutmalıdır.

- şəkilin adını müəyyənləşdirmək, orda nə təsvir edilib.
- təsvir edilən landşaft, coğrafi obyekt və ya hadisə Yer kürəsinin hansı regionunda yerləşir.
- şəkilin məzmununu aydınlaşdırın, hansı obyektə, hadisəyə daha çox diqqət yetirilib, ön planda, yənlərdə və s. nə təsvir edilib?

- şəkildəki təsvir ilin hansı dövrünə, sutkasına aiddir. Sutkanın vaxtını müəyyən etmək üçün göy üzünün rənginə diqqət edin, buludluluğa, onun xarakterinə, kölgənin uzunluğuna fikir verin.

- hansı bitkilər, heyvanlar təsvir edilmişdir, hansı təbii şəraitin tipik olduğunu müəyyən edin.
- təsvirdə insanların təsərrüfat fəaliyyətinin növünə fikir verin, təbiətin dəyişdirilməsini izləyin.

Müzakirə və tapşırığın yerinə yetirilməsində bütün tələbələrin iştirakı təmin edilməlidir. Müəllim nümayiş etdirilməsi üçün coğrafi şəkilləri diqqətlə seçməli, onların tədris metodiki imkanlarını nəzərə almalıdır.

Yeni coğrafiya dərsləkləri ənənəvi dərsləklərdən kəskin şəkildə fərqlənir. İlk növbədə dərsləklərdə mətn materialları xeyli azaldılmışdır. Əvəzində şagird fəaliyyətinin təşkilinə imkan verən materiallar, xüsusilə illüstrasiya materiallarının həcmi artırılmışdır. Bu materialların metodiki üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar şagirdlərin müstəqil bilik əldə etmələrinə, informasiya toplamalarına xidmət edir. Daha doğrusu bu materiallar mətnin tamamlanmasına köməklik edir, mövzunun yüklənməsinin qarşısını alır. Lakin illüstrasiya materialları ilə işin metodikasına müəllimlər diqqət yetirməli, ondan necə gəldi istifadə olunmamalıdır. Illüstrasiya materialları çox diqqətlə planlaşdırılmalı, dərslərin hansı mərhələsində istifadə edilməyi müəyyənləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1) Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (VI-XI siniflər)

2) N.S.Süleymanova. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2011

3) Nəzər Eldarov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2008

4) Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 2009

5) Oqtay Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2013

Rzayev Taleh Şəhriyar oğlu

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Səmədov Qabil Mahmud oğlu

COĞRAFIYA DƏRSLİKLƏRİNİN İLLÜSTRASIYA MATERIALLARI YENİ BİLİK MƏNBƏYİ KİMİ

Açar sözlər: *əyanilik, dərslək, kurikulum*

Ключевые слова: *наглядность, учебник, учебная программа*

Coğrafiyanı digər tədris fənnlərindən fərqləndirən digər xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, burada əyanilik mühüm yer tutur. Əyanilik bir sıra proses və hadisələrin izah edilməsi və

şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi üçün vacibdir. Təsadüf deyil ki, hələ ilk pedoqoji və metodistlər tərəfindən (Y.A.Kameniski, K.Usmiski, A.Semyonov, N.Baranski, M.Zülfüqarov və b.) coğrafiyanın öyrənilməsində əyani vasitələrin vacibliyi qeyd edilmiş və bunun üçün ilk növbədə şagirdlərin yaşadığı mühitdən başlamağı məsləhət görürdülər.

İstər əyani, istərsə də yeni proqram və dərsliklərimizdə əyaniliyə diqqət yetirilir və dərslərdə onlarda istifadə metodikasının təkmilləşdirilməsinə şərait yaradırlar. Ənənəvi proqramda şagird biliyinə və bacarıqlarına verilən tələblərdə, bölmələr daim nəzərdə tutulan praktik işlərdə əyanilikdən istifadə edilməsinə aid göstəricilər, tələblər vacibdir. Coğrafiyadan yeni fənn proqramında (kurikulum) əyaniliyin tətbiqi bir prinsip kimi irəli sürülür və məzmun standartlarının reallaşdırılması bunsuz mümkün olmazdı. Yeni kurikulumda fənnin ümumi təlim nəticələri haqqında bəhs edilərkən şagirdlərin ətraf mühitin öyrənilməsində coğrafi cihazlardan istifadə etmələrini, xəritədən və digər kartoqrafik vasitələrdən, statistik materiallardan istifadə edərkən hesablamalar aparması, nəticələr çıxarması, diaqram və cədvəllər qurması və s. göstərilmişdir.

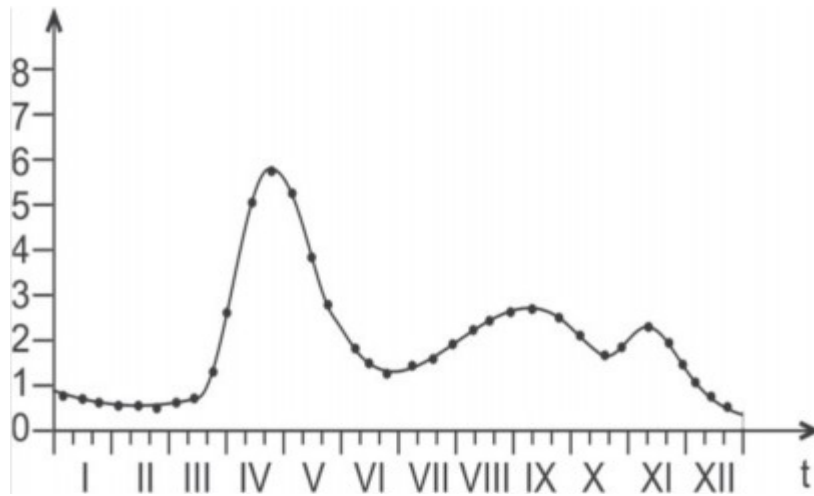
Bu ideyalar, yeni dərsliklərin hazırlanması zamanı da öz yeni həllini tapmış, əyaniliyə daha çox yer verilmişdir. Ənənəvi dərsliklərdə biliyin, informasiyanın məndə daha çox yer tutması illüstrasiyalara yerin az ayrılması nəticələrinin fəaliyyətinin təşkili baxımından fərqlənir. Odur ki, yeni dərsliklərdə illüstrasiya materialları daha çox yer tutur və bunalar da fəaliyyətin təşkili baxımından çox qiymətli hesab olunur.

Bu məqalədə biz X sinif coğrafiya dərsliyindən verilən illüstrasiya materiallarından istifadə edilməsinə aid praktik fəaliyyətin nümunələrinə diqqət yetirmişik.

Dərsliyə 27-ci mövzusunda verilmiş bir praktik işi nəzərdən keçirək. Verilən qrafikə əsasən şagirdlərin müzakirəsini təşkil edilməsi planlaşdırılır.

Sxem çayın hidroqrafı

Hidroqraf şagirdlərin nəzərinə çatdırılır və onlardan soruşurlar ki, bir çay suyunun səviyyəsi hansı aylarda çox hansı aylarda isə ən az olur.

Hidroqrafı oxumaq bacarıqları da şagirdlərin fəaliyyətində mühüm yer tutur. Bununla onlar yeni informasiya əldə etmiş olurlar. Qrafikə əsasən şagirdlər müəyyən edirlər ki, çayın suyu yaz aylarında daha yüksək səviyyədə olur (aprel, may). Ancaq qış və yay aylarında isə çayda səviyyə ən aşağı olur (Dekabr və İyun). Şagirdlərin müzakirəsinə hidroqrafı verilən çayın qidalanma mənbələri haqqında fikir yürütmələri və onu hansı iqlim qurşağında yerləşməsinə müəyyən etmələri çıxarılmışdır. Onlar təxminən qeyd edə bilirlər ki, əgər bu çay yazda bol sulu olursa deməli yağış və qar suyu ilə qidalanma üstünlük təşkil edir. Ona görə ki, qarlar yayda əriyir və yağıntılı olur, yağış yağır. Bu əlamətlərə görə onun mülayim qurşaq ldayerləşməsinə demək mümkündür. X sinif coğrafiya dərsliyi illüstrasiya materialları ilə daha zəngin-

dir və bu mövzunu öyrənilməsində müsbət hal kimi müəllimin köməyinə çatır. Digər misal kimi burada verilən xəritə sxemləri göstərmək olar. "Xəzər dənizinin iqtisadi əhəmiyyəti" adlı layihə dərsliyində Azərbaycan Respublikasının Geosiyasi mövqeyi əsaslandırmaq üçün iki xəritə sxem metodik cəhətdən çox maraqlıdır. Bu xəritə sxemlərdən biri şərq-qərb nəqliyyat dəhlizinə həsr edilib. Bu sxemdə Azərbaycan və Mərkəzi Asiya regionunun karbohidrogen ehtiyatlarının Avropaya çatdırılması üçün çəkilən qa kəmərləri haqda şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmaq olar. (Cənub axını, TANAR VƏ TAP)

Xəritə sxemə əsasən şagirdlərə yaşadığınız regionda olan mövqeyinizi gələcək perspektivləri və s çatdırmaq daha asan və səmərəlidir. Digər xəritə sxem isə şimal-cənub dəhlizinə həsr olunub. Bu sxemlə tanış olduqdan sonra Respublikamızın İCM-i onun region və dünya ölkələri üçün əhəmiyyəti daha aydın olur. Hər iki xəritə sxem ilə şagirdlərin geniş müzakirəsini təşkil etmək lazımdır. Ölkəmizin geosiyasi mövqeyi haqqında referat işi yazmaq tələb oluna bilər.

Ədəbiyyat

- 1) Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (VI-XI siniflər)
- 2) N. S. Süleymanova. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2011
- 3) Nəzər Eldarov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2008
- 4) Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 2009
- 5) Oqtay Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı. 2013

Məmmədova Nigar Yusif qızı

ADPU, Tarix fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı

İLK PEŞƏ İXTİSASI MƏKTƏBLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: *azərbaycançılıq, dövlətçilik, milli ruh, vətənə məhəbbət*

Ключевые слова: *азербайджанство, государственность, национальный дух, любовь к Родине*

Key words: *azerbaijanism, statehood, national spirit, love for the motherland*

“Böyüməkdə olan nəslin mənəviyyatca zəngin, ideyaca mətin, yüksək əxlaqlı şəxsiyyət kimi formalaşması, bu gün cəmiyyətimiz qarşısında duran çox mühüm vəzifədir”.

Heydər Əliyev

Hər bir xalqın milli ideologiyası, onun cəmiyyətdə milli birliyini ümumxalq münasibətlərini qorumaq, millətin və onun dövlətinin mövqeyini izah və təsdiq etmək üçün yaradılır. O, xalqın milli-mənəvi varlığının ilkin əlamətlərindəndir, xalqın kimliyini əks etdirən təfəkkür, adət və ənənələr sistemidir. Böyük türk mütəfəkkiri Ziya Göyalpın məşhur bir fikrində deyildiyi kimi, “Məfkurəsiz dövlətlər hər an qopacaq bir qiyaməti gözləyirlər. Dirildən və yaradan bir məfkurəyə malik olan hər dövlət ölməzdir[1, s. 2].

Qloballaşmaqda olan dünyada milli özünəməxsusluğun qorunmasının vacib şərtlərindən biri də gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə edilməsidir. Buxarımdan təhsil müəssisələrinin üzərinə böyük bir yük düşür. Milli ideoloji tərbiyənin elementlərinin mənimsədilməsi işi orta məktəb təhsili dövründən başlansa da, orta ixtisas, peşə və ali məktəb təhsili dövründə daha geniş vüsətalır, təhsil alanlarda dövlətçiliyə, müstəqilliyə, dövlətə münasibətlərinə, türk-

çülüyə, vətənpərvərliyə, milli-mənəvi dəyərlərimizə rəğbət hissi güclənir və dərinləşir. Bundan irəli gəlirki, "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda, "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda azərbaycançılıq ideyalarına sadıq vətəndaşın yetişdirilməsi təhsilin əsas məqsəd və vəzifələrindən biri hesab edilmişdir[1, s. 3]. Bu istiqamətdə, azərbaycançılıq məfkurəsinin əsas qayəsinin və ideyasının gənc nəslə aşılanması, onların Vətənə, dövlətçiliyə, dövlət rəmzlərinə, ilk növbədə, Azərbaycanın Himninə və Bayrağına, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət və sadıqlıq, ekstremist və düşmən qüvvələrə isə barışmazlıq ruhunda tərbiyəsi, orduda xidmətin, vətənin müdafiəsinin şərəf və ləyaqət nümunəsi olması ideyasının təbliği və təşviqi bütün təhsil müəssisələrində, həmçinin də peşə ixtisas məktəblərində aparılan ideoloji işlərin vacib tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Azərbaycançılıq ideologiyasının şagirdlərə düzgün şəkildə çatdırmaq, onlara milli mənsubiyyəti, vətənpərvərliyi aşılamaq müəllimdən böyük pedaqoji ustalıq tələb edir. Buna görə də, Peşə məktəblərində müəllim heyətinin bu keyfiyyətlərə sahib olması vacib amil hesab edilir[2, s. 51].

Azərbaycançılıq ideologiyasının bütün təhsil müəssisələrində, xüsusilə də peşə ixtisas məktəblərində formalaşdırılması çağdaşı olduğumuz bu dövrdə təhsilin əsas qayəsi kimi müəyyən edilir. Şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması, vətənilayıqincə qoruması və təmsil etməsi üçün onlara milli mənliliyi, milli ideologiyayı dogma vətən haqqında tarixi məlumatları öyrətmək əsas şərtidir.

Peşə ixtisas müəssisələrində təhsil alanlarda Azərbaycan tarixinin tədrisində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasının müxtəlif metodlarla həyata keçirmək mümkündür. Bu tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı tarix gecələrinin keçirilməsi, mövzuların tədrisi zamanı bu və ya digər mövzu ilə bağlı əyani vasitələrin göstərilməsi, tarixi döyüşlərin baş verdiyi əraziləri, tarixən Azərbaycana məxsus olan tarixi torpaqlarımızın xəritələr vasitəsilə təhsil alanlara göstərilməsi yuxarıda sadalananlara misal ola bilər. Bu da inkarolunmaz faktıdır ki, hazırda elmi nailiyyətlərin durmadan artması, texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, informasiya məkanının günbəgün genişlənməsi, bütün fəaliyyət sahələrində rəqabətin güclənməsi cəmiyyətdə "bilikli insan" amilinə böyük tələbat yaratmışdır. İnkişafın əsası sayılan biliklərə yiyələnmənin, qazanılan bilikləri bacarığa və şəxsi dəyərə çevirə bilən insanın formalaşdırılmasının əsası, təməli ümumtəhsil məktəblərində qoyulsada, təhsilin sonrakı pillələrində, həmçinin peşə ixtisas məktəblərində bu proses daha da təkmilləşdirilir[1, s. 3].

Peşə ixtisas məktəblərində pedaqoji kollektivi tədris prosesində, müxtəlif səpkili tədbirlərdə böyüməkdə olan nəslə aşılanmalıdır ki, Vətəninə sevmə, öz xalqına, vətəninə sadıq və onların mənafeyi yolunda canından keçməyə hazır olan insan birmənalı olaraq vətənpərvərdir. Vətən böyüyüb, boya-başa çatdığımız, suyunu içib, havasını udduğumuzduyardır. Hər kəs öz varlığıyla Vətəninə bağlı olmalı, onu sevməli, göz bəbəyi kimi qorunmalıdır. Eyni zamanda bunu da vurğulamaq lazımdır ki, Vətənpərvərlik özü üçün deyil, eli üçün yaşamaqdır.

Yeniyyətlərdə formalaşa bilən milli ideyalar Azərbaycan xalqının minillik tarixi boyu hansı yolu keçməsindən, nə kimi siyasi və iqtisadi vəziyyətində olmasından, maddi və mənəvi mədəniyyətindən, folklorundan, musiqisindən tərbiyə ənənəsindən və s. asılıdır. Peşə ixtisas məktəbi tələbələrini milli ideoloji tərbiyəsi işinin təşkili zamanı bu amillərin nəzərə alınması zəruridir, bunsuz nə peşə məktəbi, nə də ki, ailə şəraitində tələbələrdə milli ideyaları tərbiyə etmək mümkün deyil. Təhsil müəssisələrində olduğu kimi, ailədə də milli ideyaların tərbiyəsi işi xalqın tərbiyə üsullarına söykənməlidir. Həm də ona görə ki, xalqın tipik tərbiyə üsulları etnik ümumiliyi, başqa sözlə etnosun psixologiyasını formalaşdırır.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz, tarixi adət və ənənələrimiz, təbii sərvətlərimiz, Azərbaycan dövlətinə, dövlət başçılara, dövlət rəmzlərinə dair bilik və məlumatlar milli ideoloji tərbiyə işində böyük rol oynayır. Bu sahədə valideynlərlə yanaşı tərbiyəçi-müəllimlərin birgə əməkdaşlığı da başlıca şərtidir.

Əlbəttə, ictimai-humanitar fənlərin tədrisi həmin işlərdə mühüm rol oynayır, lakin proqram materialları ilə kifayətlənmək düzgün olmazdı. Azərbaycanın zəngin ana dili, flora-fauna

sı, mədəniyyət abidələri, görkəmli tarixi və ədəbi şəxsiyyətləri, milli-mənəvi dəyərləri, xalqımızın mentaliteti təhsil alanlarda milli iftixar hissini, milli təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün əvəzsiz mənbədir.

Bu baxımdan rayon və şəhərlərimizdə dövlətçiliyimiz tarixinə, Azərbaycan hökmdarlarına və Azərbaycanın milli qəhrəmanların şərəfinə və şəhidlərimizin xatirəsinə həsr olunmuş abidələr güclü tərbiyəvi təsir gücünə malikdir. Həmçinin dövlət rəmzləri tələbələrin Azərbaycan dövlətçiliyinə sədaqət ruhunda, milli-ideoloji ruhda tərbiyə olunmalarına çox güclü təsir göstərməklə bərabər, onlarda milli azərbaycançılıq ideologiyasının digər elementlərinin də daha keyfiyyətlə formalaşdırılmasına imkan və şərait yaradır. Bunlarla yanaşı “oxunması zəruri olan kitabların” siyahısında olan kitabların oxunub, müzakirəsini təşkil etmək, bunlarla yanaşı öyrəndikləri ilə bağlı esselərin yazılması təhsil alanların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [2, s. 51].

Azərbaycançılıq ideologiyası istiqamətində aparılan işləri pedaqoji mühazirə ilə əhatə etmək imkan xaricindədir. Lakin buna baxmayaraq pedaqoji mühazirədə qeyd olunan məsələlərə yaradıcı yanaşmaq, onların ətrafında müzakirələr aparmaq və yeni təkliflər irəli sürmək məqsədmüvafiq olardı.

Məqalədə öz əksini tapmış tədqiqat nəzmində irəli sürdüyümüz belə bir ideya pedaqoji eksperimentin köməyi ilə özünü doğruldur ki, milli ideyaların aşılınması və tədrisən, mərhələlərlə formalaşdırılmasının sistemli, məqsədyönlü, planlı və fasiləsiz aparılması təhsil alanların azərbaycançılıq ideologiyası ruhunda tərbiyə olunmasını təmin edə bilər.

Məqalənin elmi yeniliyi: Müasir təlim metodları vasitəsilə təhsil alanlarda milli ideologiyaların formalaşdırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Təhsil müəssisələrində azərbaycançılıq ideologiyasının aşılınmasında mənbə kimi istifadə əhəmiyyəti.

Məqalənin aktuallığı: Milli mənəvi dəyərlərin, o cümlədən azərbaycançılıq ideologiyasının tədrisdə rolu.

Ədəbiyyat

1. Aydın Əhmədov. “Şagirdlərin azərbaycançılıq məfkurəsi ruhunda tərbiyəsi”. Bakı. 2018.
2. Şaiq Tağıyev. “Yeniyyət mərhələlərində milli-azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırmağın ümumi nəticələri”. Bakı. 2018
3. Günay Süleymanova. ”Azərbaycançılıq azərbaycanlıların milli ideologiyası kimi”. Bakı. 2017
4. Heydər Əliyev. “Təhsil millətin gələcəyidir”. Bakı: Təhsil, 2002.
5. Ziya Göyöl. “Türkçülüyün Əsasları”. Bakı. 2010

İlk peşə ixtisası məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması yolları

XÜLASƏ

Məqalədə peşə ixtisası məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində “azərbaycançılıq” ideologiyasının formalaşdırılması yolları göstərilir. Milli ideologiyanın xalqın birliyindəki əhəmiyyəti vurğulanır. Hər bir dövlətin var oluşunda, onun milli ideologiyasının və bu ideologiyanın gənc nəsə aşılınmasının önəmliliyi bildirilir.

В преподавании истории Азербайджана в первых профессиональных училищах пути формирования идеологии азербайджанства

РЕЗЮМЕ

В статье показаны пути формирования идеологии «азербайджанства» в преподавании истории Азербайджана в профессиональных учебных заведениях, подчеркнута важность национальной идеологии в единстве народа. Подчеркивается важность су-

ществования каждого государства, его национальной идеологии и привития этой идеологии подрастающему поколению.

In teaching the history of Azerbaijan in the first vocational schools Ways of forming the ideology of Azerbaijanism

SUMMARY

The article shows the ways of forming the ideology of "Azerbaijanism" in the teaching of Azerbaijani history in vocational schools. The importance of national ideology in the unity of the people is emphasized. In the existence of each state, the importance of its national ideology and the inculcation of this ideology in the younger generation is emphasized.

Baxışova Günay Eynulla qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Elmi rəhbər: t.ü.e.d., dos. Sevinc Seyidova

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏYANİ TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK, PSIXOLOJİ VƏ FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *əyani, psixoloji, fəlsəfi, emosionallıq, didaktik*

Ключевые слова: *наглядность, психологический, философский, эмоциональность, дидактический*

Key words: *visual, psychological, philosophical, emotionality, didactic*

Əyanilik ideyası pedaqogika tarixində həmişə önəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Əyanilik prinsipi didaktikanın ən qədim və ən vacib prinsiplərindən biridir. Qeyd etmək gərəkdi ki, əyanilik nəzəriyyəsinə inkişaf etdirən ilk alim Y.A.Komenski (1592-1670) idi. O, sələflərin empirik təcrübəsini ümumiləşdirdi və ilk dəfə əyanilik prinsipini nəzəri cəhətdən əsaslandırdı və ətraflı şəkildə ortaya qoydu. [1, s 85]

Görkəmli alman müəllimi F.Disterveq (1790-1866) inkişaf təhsili didaktikasında əyani tədrisi psixoloji qanunlar əsasında yaratdığı qanunlarla əlaqələndirdi: “yaxından uzağa”, “sədədən mürəkkəbə”, “asandan çətinə”, “bilinəndən bilinməyəne”. Y.A.Komenski tərəfindən hazırlanmış bu qaydalar F.Disterveq tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. Onların tədrisi müəyyənləşdirən müxtəlif məqamlara və ya mövzulara görə təsnif etdi. [4, s 360]

Müasir didaktikada əyanilik anlayışı müxtəlif qavrayış növlərinə (əyani, eşitmə, toxunma və s.) aiddir. Heç bir əyani vəsətə digərlərindən tamamilə üstün deyil. Məsələn, hər hansı bir tarix kursunda tədqiq olunan dövrdən qalmış obyektləri, müvafiq hadisələri, tarixi xəritələri, film izləməyi və s. əks etdirən modellər və rəsmləri nəzərdən keçirmək məsləhətdir.

Didaktika elmində göstərilir ki, müəllimin rəhbərliyi olmadan aparılan müqayisə, kortəbii xarakter daşıyır. Çox zaman şagirdlər öyrəndikləri hadisələrini müasir həyatın onları əhatə edən, öyrənilən hadisələrə müəyyən dərəcə oxşarlığı olan hadisələri ilə müqayisə edirlər. Şagirdlərdə tarixi təsəvvürlər toplandıqca, yığıldıqca tarix kursunda əvvəllər öyrənilmiş hadisələrlə müqayisənin rolu da artır. Belə hallarda uşaqların diqqətini hadisələrin daha parlaq və emosional əlamətləri cəlb edir[2, s 160]

Didaktika elmi şagirdlərdə idrak proseslərinin inkişafını nəzərdə tutur. Şagirdlərin idraki təfəkkürlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi müəllimdən problemlə təlim, təlim-tərbiyə prosesinin əsas müddualarına dərindən bələd olmağı tələb edir. Müəllim dərs prosesində yalnız məlumat verməklə, izah etməklə kifayətlənməməlidir. O, şagirdləri tədqiqata sövq edib onlara düzgün istiqamət verməyi bacarmalıdır. Məktəblərdə didaktik imkanların inkişafı müəllimin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, müəllim məktəblərdə şagirdlərin tədris fəaliyyətini təşkil etmək üçün müxtəlif didaktik imkanlardan, xüsusi metodlardan istifadə edirlər. Bu xüsusi təlim

metodlarından biri şagirdlərə problemlə situasiyanın yaradılmasıdır. Şagirdlər bu problemin tədqiqinə yönəliirlər. Müəllimin vəzifəsi didaktik imkanlardan istifadə edərək tədris prosesinin səmərəliliyini, keyfiyyətini, yaradıcı, məntiqi və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Problemlə təlim müasir təlim zamanı daha çox istifadə edilən metoddur. Şagirdlər problemin həlli zamanı həm obyektiv həm də subyektiv amilləri araşdırırlar, tarixi hadisələri analiz, təhlil və müqayisə etməyə başlayırlar. Problemi həll edən şagirddə “ixtiraçılıq”, “tədqiqatçılıq” qabiliyyəti formalaşır.

Azərbaycan tarixin tədrisində əyaniliyin psixoloji əsaslarını işləyən zaman şagirdlərin diqqəti, qavrayışı, təxəyyülü, təfəkkürü, hafizəsi və s. əsas götürülür. Müəllim dərş prosesində şagirdin diqqətini, qavrayışını, təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir və tarixin tədrisi prosesində seçilən mövzularda mütləq psixoloji amilləri nəzərə almalıdır. Psixoloji amilin nəzərə alındığı mövzular şagird təfəkkürünün inkişafına şərait yaradır.

Hissi idrak insana obyekt haqqında onun əyani görünüşü ilə bağlı ilkin məlumat verir. Düşüncə bu fikirləri işləyir, fərqli obyektlər arasındakı vacib xüsusiyyətləri və əlaqələri müəyyənləşdirir və bununla da idrak olunan obyektlərin daha ümumiləşdirilmiş, məzmunu baxımından daha dərin zehni obrazlarının yaradılmasına kömək edir. Tarixdə bir çox mövzular şagirdlərə psixoloji cəhətdən təsir göstərir onlarda milli mənsubiyyət, vətənpərvərlik, humanistlik hissləri aşılayır. Belə mövzulara aid dərşlərin tədrisi zamanı müəllimin məsuliyyəti daha artıq olur. Çünki o, şagirdlərin mövzunu daha dərindən dərk etmələrinə, mövzuda aşılanan milli dəyərlərin inkişaf etdirilməsinə və onun həyatda tətbiqinə şərait yaradır.

Tarixin tədrisində əyani təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərdə milli vətənpərvərlik, dövlətçilik, humanistlik hissini aşılayan mövzuya nümunə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması göstərmək olar. Bu mövzunun tədrisi şagirdlərə psixoloji cəhətdən təsir göstərir. Şagirdlər o dövrü təsəvvür edirlər, özlərini tədris olunan tarixin şahidi, iştirakçısı kimi görür və hadisələri daha dərindən analiz edirlər.

Müəllimin yenilikçi olması onun təkcə yeni metodlara, müasir təhsil texnologiyalarına mükəmməl yiyələnməsi deyildir. Yenilikçilik, novatorluq həm də ənənəvi metodları, texnologiyaları yaxşı bilmək, ənənəviliklə müasirliyi müqayisə etmək və əlaqələndirmək, onlarda yaxşı nə varsa onu tətbiq edə bilməkdir. Buna görə də müəllimin pedaqoji proseslərə səriştəli yanaşmasının mütərəqqi pedaqoji təcrübəni öyrənməsi, ümumiləşdirməsi və onları özünün fəaliyyətinə tətbiq edə bilməsi, bir növ “özünüküləşdirməsi” ilə də sıx bağlıdır. [3, s. 94]

Tarixin tədrisində əyani təlim metodlarından istifadənin fəlsəfi əsasları tarixin tədrisində əhəmiyyətli yer tutur. Qeyd etmək qərəkdir ki, fəlsəfi əsaslar əyani təlim metodlarının istifadəsində mühüm yer tutur. Fəlsəfi əsaslar qədim və orta əsr fəlsəfə alimləri tərəfindən tədqiq edilmiş və əyanilikdə istifadə olunmuşdur.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, təlimin şəxsiyyətə inkişaf və tərbiyəvi-formalaşdırıcı təsiri pedaqogikada bu prosesi ifadə edən xüsusi bir anlayışın meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu proses təhsil adlanır. Təhsil bir şəxs tərəfindən müəyyən bir elmi bilik, praktik bacarıq və bacarıq sistemə yiyələnmə və onun əqli-idrak və yaradıcılıq fəaliyyətinin, eyni zamanda əxlaqi və estetik fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsinin mənimsənilməsi kimi başa düşülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Пискунов А.И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М., 1981. с. 582
2. Mübariz Əmirov. “Tam Orta Məktəbdə Tarixin Fəal/İnteraktiv Təlimi Metodikasi” (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərş vəsaiti) BAKI – 2011. , s 707
3. M.İ.İlyasov. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 208 s.)
4. Пискунов А.И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. С. 359-361.

Бахышова Г. Е.

Azərbaycan tarixinin tədrisində əyani təlim metodlarından istifadənin didaktik, psixoloji və fəlsəfi əsasları

XÜLASƏ

Məqalədə əyani tədris metodlarının aktuallığına toxunulmuş, problemlə əlaqədar fərqli fikirlər təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Tələbələrin vərdiş, bacarıq və biliklərinin formalaşması məsələlərinə, tədrisdə əyani metodlardan istifadə edərəkən didaktik, psixoloji və fəlsəfi əsasların roluna toxunulub və tənqid edilib.

Бахышова Г.Э.

Дидактические, психологические и философские основы использования наглядных методов обучения в преподавании истории Азербайджана

РЕЗЮМЕ

В статье коснулись к актуальности наглядных методов обучения, а также анализировали и обобщили разные мнения в связи с проблемой. Также коснулись и критически отнеслись к вопросам формирования навыков, умений и знаний учеников, и большой роли дидактических, психологических и философских основ при использовании наглядных методов в обучении.

Bakhisova G.E.

Didactic, psychological and philosophical basis of the use of visual teaching methods in teaching the history of Azerbaijan

SUMMARY

The article deals with the relevance of visual training methods, different views related to the problem were analyzed and summarized. Also touched upon and criticized the issues of the formation of skills, abilities and knowledge of students, and the great role of didactic, psychological and philosophical foundations when using visual methods in teaching.

Xəlilli Samirə Oqtaş qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

PEŞƏ MƏKTƏBLƏRİNDƏ VƏTƏN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏŞAGİRD LƏRDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASININ AKTUALLIĞI

Açar sözlər: *milli-mənəvi dəyər, mənəvi tərbiyə, vətənpərvərlik, adət və ənənə, mənəviyyat, Azərbaycan tarixi*

Ключевые слова: *национально-нравственная ценность, нравственное воспитание, патриотизм, обычаи и традиции, нравственность, история Азербайджана*

Key words: *national-moral value, moral education, patriotism, customs and traditions, moral, history of Azerbaijan*

Xalqın tarixən formalaşmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərini pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik yolu ilə inamla irəlilədiyi, demokratik, hüquqi, sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir vaxtda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəslə aşılınması xüsusilə aktualıq kəsb edir. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək, “Gənclərimiz milli ruhda, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə olunmalıdır”. Respublikanın gələcək taleyi onun gənclərindən asılı olduğu üçün təhsildə aparılan islahatlar milli ənənələrimizə, milli dəyərlərimizə söykənərək soykökünə bağlı şəxsiyyətin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. [4]

Böyüməkdə olan nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsi günümüzün ən vacib və aktual problemlərindəndir. O, öz milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixi ənənələrinə sadıq, möhkəmmilliyə yaddaşlı nəsillərin yetişdirilməsinə xidmət edir. Böyüməkdə olan nəsil bu mərhələdə nəinki elmi biliklər əldə edir, həm də tərbiyə olunur, xalqın, millətinin milli-mənəvi dəyərlərinə yiyələnir, ümumbəşəri dəyərlərlə bəhrələnir. [5]

Müasir tərbiyədə şagird-müəllim-valideyn münasibətlərinin yeni prizmada tənzimlənməsi, tərbiyə işində ideal məqsədin məzmununun müasir tələblər baxımından dəyişməsi, yeniləşməsi və təkmilləşməsi humanitar fənlərin məzmununda ifadə olunmuş milli-mənəvi dəyərlərə kompleks yanaşmağı tələb edir. Milli soykökə qayıdış, milli özünüdərk ailədə uşaqların tərbiyəsindən başlayaraq orta və peşə məktəblərində davam etdirilməlidir. [2]

Professor A.N.Abbasov təhsil müəssisində tarix müəlliminin dərslər zamanı şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlər formalaşdırarkən aşağıdakı vəzifələrə nail olmasının vacibliyini irəli sürmüşdür:

1. Şəxsiyyətin mənəvi simasını formalaşdırmaq; 2. Böyüməkdə olan nəslitədricən cəmiyyətin mənəvi normalarının yerinə yetirilməsinə hazırlamaq; 3. Fəal həyat mövqeyi tərbiyə etmək; 4. Həqiqi vətənpərvər yetişdirmək; 5. Milli iftixar hissi aşılamaq; 6. Böyüyə, öz valideynlərinə, qadına hörmət hissləri tərbiyələndirmək; 7. Öz ailəsinin qədrini bilən, şərəf və ləyaqət hisslərinə malik, sadəqətli və doğruçu şəxsiyyət yetirmək; 8. Obyektiv, prinsipial, çətinliklərdən qorxmayan, mərd, cəsur insan tərbiyə etmək. [1]

Azərbaycan Respublikasında ilk peşə-ixtisas təhsilinin dövlət standartlarının “İlk peşə-ixtisas təhsilinin məzmunu” adlı dördüncü bölməsinin 4. 1 nömrəli müddəasında isə qeyd olunur ki, ilk peşə-ixtisas təhsilinin məzmunu təhsilalanın, cəmiyyətin, dövlətin marağı və tələblərini, milli və ümumbəşəri dəyərləri əks etdirməklə, təhsilalanın yaş, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların dünyagörüşünün formalaşmasını, bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnməsini, müstəqil yaradıcı şəxsiyyət kimi əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını, cəmiyyətin faydalı və məhsuldar üzvünə çevrilməsini və azərbaycançılıq ideyalarına sadıqlığını təmin edir. [3]

Bu sənəddən də göründüyü kimi milli-mənəvi dəyərlərin ilk-peşə ixtisas məktəblərində təhsil alanlarda formalaşdırılması xüsusi ilə vacibdir. Bu məqsədə çatmaq üçün başlıca olaraq Azərbaycan tarixi dərsliyinin imkanlarından istifadə olunur. Çünki Azərbaycan tarixi özlüyündə xalqımızın yaratdığı bütün milli-mənəvi dəyərləri saxlayır.

Azərbaycan xalqı tarixən formalaşmış möhkəm adət-ənənəyə çevrilmiş milli-mənəvi dəyərlərinin zənginliyi ilə fərqlənir. Pedaqoq L.Qasımova yazır ki, torpağa və ailəyə bağlılıq, müdriklik, əməksevərlik, humanistlik, əxlaqlilik, ləyaqətlilik, sözbütövlük, cəsarətlilik və mərdlik, dəyanətlilik və igidlik, milli vətənpərvərlik, ağsaqqal və ağbirçəklərə, özündən böyüklərə və qadınlara hörmət, qonaqpərvərlik, övladına qayğıkeşlik, islam dininə, onun qanunlarına hörmət, dost və yoldaşa sadəqətlik, qeyri-xalq və millətlərin nümayəndələrinə hörmətçilik və s. Azərbaycan xalqına xas olan milli-mənəvi dəyərlərdir. Bunlar nəsil-dən-nəsilə keçərək sarsılmaz adət-ənənəyə çevrilmiş, milli vətəndaşlıq hüququ qazanmışlar. Tariximizlə yaşayıb inkişaf edən milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın hər bir nümayəndəsinin cisminə hopmuş, onun qanının irsən keçən hissəciklərinə çevrilmişdir. Beləliklə, bizi digər xalq və millətlərdən fərqləndirən milli-mənəvi dəyərlərimiz təşəkkül tapmışdır. Onlar daim nəsillərdən-nəsillərə keçərək indi də yaşamaqdadır. Başlıca vəzifə sözügedən milli-mənəvi dəyərlərimizin yox olub getməsinə yol verməmək üçün böyüməkdə olan nəsilləri onların əsasında tərbiyə etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan Azərbaycan tarixi kursunun geniş imkanları və zəngin materialları mövcuddur.

Azərbaycan tarixinin “Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumlarının yaranması”, “Tomrisin qeyrəti”, “Albaniya dövləti”, “Böyük sərkərdə Cavanşir”, “Azadlıq mübarizəsinin parlayan günəşi: Babək”, “Kitabi-Dədə Qorqud oğuzların tərcümeyi halıdır”, “Azərbaycan İntibah mədəniyyəti”, “Xalq intiqamçıları. Koroğlu”, “Cavad xan”, “Xiyabani”, “Həzi Asla-

nov”, “Dirçəliş”, “20 Yanvar”, “Xocalı faciəsi”, “Müstəqilliyimiz əbədidir”, ”Aprel döyüşləri” mövzularında böyüməkdə olan nəsli torpağa, el-obaya və ailəyə bağlılıq ənənələri və milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə eməyə imkan verən nonlarla zəngin mövzular vardır. [6]

Tarixin təlimi prosesində tərbiyə işini həyata keçirməyə imkan verən metodlardan bəzilərinə isə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər.

1) Tarixin tədrisi zamanı məktəblilərdə milli-mənəvi dəyərlər formalaşdırmağa imkan verən müxtəlif fikirlərin, sitatların və müddəaların müəllimin izahında nəzərdə tutulması;

2) Milli-mənəvi dəyərlər formalaşdırmağa imkan verən tarixi və bədii əsərlərin məzmunu əsasında məktəblilərin araşdırmaları;

3) Təhsilalanlarda mənəvi keyfiyyətlər yaratması baxımından əhəmiyyət daşıyan tarixi və bədii əsərlərin müzakirəsinin təşkil edilməsi;

4) Tarixə dair dərslərdə əlavə tədbirlər prosesində təhsilalanların mənəvi tərbiyəsinin formalaşdırılması.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın qədim milli-mənəvi dəyərləri və mədəni irsi dünya mədəniyyətinə bir töhfədir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, onların müəyyən bir çərçivədə təbliği əsas məsələlərdən biri kimi hər bir azərbaycanlı düşünməyə vadar edir. Zamanın müxtəlif illərində milli-mənəvi dəyərlərimiz meyar olaraq, xalqın milli düşüncəsinə, onun bir vətəndaş kimi formalaşmasına təsirini göstərmiş, bu gün də yetişən nəsil, məhz bu prosesin içərisində özünü, Azərbaycançılıq məfkurəsini dərk edərək, mövqeyini müəyyənləşdirməlidir. Sözsüz ki, mənəvi dəyərlərin inkişafı ziyalılar nəslinin cəmiyyətə təsir gücündən, eləcə də, mənəviyyatımızı yaşadan dəyərlərin geniş bir məkanda təbliği əsasında reallaşır.

Ona görə də sənətdən, peşədən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarımız tariximizi yaxşı bilməli, milli-mənəvi dəyərlərimizi göz bəbəyi kimi qorumaq, onlara qarşı çıxanlara qarşı mübarizə aparmalıdır. Xüsusən də qloballaşma dövründə milli xüsusiyyətləri, mənəvi və dini dəyərləri qorumaq və saxlamaq təhsilin qarşısında duran prioritet məsələ olmalıdır. İndiki nəsillərin Azərbaycan xalqının ənənəvi və milli-mənəvi dəyərləri üzərində tərbiyə edilməsi Azərbaycan dövlətinin XXI əsr boyunca sosial və mədəni sahədə uğurlu inkişafını təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Bundan əlavə olaraq, ümuminsani dəyərlərə, demokratik prinsiplərə hörmət edən, hüquq və azadlıqlarını bilən, tolerant və vətənpərvər, ən əsası isə öz milli-mənəvi dəyərlərini mühafizə edən və gələcək nəsillərə saxlayan vətəndaşlar yetişdirmək də ümumtəhsil müəssisələrinin və burada çalışan müəllim və işçilərin üzərinə düşür.

Məqalənin aktuallığı. Bu gün Azərbaycan dövlətinin əsas olaraq təyin etdiyi “milli-mənəvi dəyərləri saxlamaq və qorumaq” prioritetindən irəli gəlir.

Məqalənin elmi yeniliyi. İlk peşə-ixtisas məktəblərində tarixin tədrisində milli-mənəvi dəyərləri formalaşdırılmaq üzrə işin təşkili sistemini, onun didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyətini ümumiləşdirilmişdir.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, mövcud olan milli-mənəvi dəyərlər sistemini, həmçinin tarixin tədrisi metodikasının elmi nəzəri əsaslarını daha çox zənginləşdirəcək.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. İlk-peşə ixtisas məktəblərində tarix dərslərini tədris edən müəllimlər dərslərini təşkil edərkən ondan istifadə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009, 444 s.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyaq və nəsillərə çatdıraq, Bakı, 2014, 36 s.
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Peşə Təhsili Üzrə Dövlət Agentliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. Azərbaycan Respublikasında ilk peşə-ixtisas təhsilinin dövlət standartları. Bakı, 2017, 23 s.

4. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı, 2011, 270 s.
5. Qasımova L. Azərbaycan tarixi" fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin milli mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsi: V-IX siniflər. Bakı, 2003, 120 s.
6. Qasımova L. Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsinin nəzəriyyə və təcrübəsi. Bakı, 2005, 303 s.

XÜLASƏ

Məqalədə peşə məktəblərində Vətən tarixinin tədrisində şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasının əhəmiyyətindən danışılır. Həmçinin, problemin aktuallığından, milli-mənəvi dəyərlərin mahiyyətindən söz açılır. Məqalənin müəllifi qeyd edir ki, şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması təhsilin qarşısında dayanan əsas prioritet vəzifələrdən biridir. Bildirilir ki, peşə məktəblərində tədris olunan Azərbaycan tarixi kursunun şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlər aşılamaq, onları əsl vətənpərvər şəxsiyyət kimi yetişdirmək baxımından geniş tədris imkanı vardır.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о важности формирования национально-духовных ценностей у учащихся, в преподавание отечественной истории в профессиональных училищах. А также повествуется об актуальности проблемы, растолковывается о сущности нарвственно – духовных ценностей. Автор статьи отмечает, что формирование у студентов национально-нравственных ценностей является одним из основных приоритетов обучения. Отмечается, что курс истории Азербайджана, преподаваемый в профессиональных учебных заведениях, имеет широкий спектр возможностей преподавания с точки зрения прививания учащимся национальных и нравственных ценностей, воспитания их как истинных патриотов.

SUMMARY

The article talks about the importance of the formation of national spiritual values among students, in teaching national history in the vocational school. It also tells about the urgency of the problem, explains the essence of narrative and spiritual values. The author of the article declares that the formation of national and moral values in students is one of the main priorities of education. It is noted that the course of Azerbaijani history taught in vocational schools has a wide range of teaching opportunities in terms of instilling national and moral values in students, cultivating them as true patriots.

Mikayılova Səkinəxanım
Tarix dərsi fənninin metodikası və metodologiyası

TƏLİM PROSESİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *tədris prosesi, müstəqil iş, şagird, təlim metodikası, tarixin tədrisi, tədqiqat metodları, təlimin məqsədi*

Ключевые слова: *учебный процесс, самостоятельная работа, школьник, методика преподавания, преподавание истории, методы исследования, цель обучения*

Key words: *teaching process, independent work, pupil, teaching methodology, history teaching, research methods, purpose of training*

Şagirdlərdə tarixi təfəkkürün inkişafı məsələləri, idrak müstəqilliyinin inkişafı təhsil sistemində mühim amillərdən biridir. Bunun üçün müəyyən metod və vasitələrdən istifadə

edilir. Həmmim metodlardan biri də müstəqil işdir. Müstəqil iş Azərbaycan tarixi matreallarının qavranılması, şagirdlərin yüksək bilik səviyyəyə çatdırılmasına xidmət edir.

Müstəqil iş şagirdlərin bilavasitə təlim-təhsil fəaliyyəti ilə bağlı olub, bu fəaliyyətin təşkili, istiqamətləndirilməsi formasıdır. Şagirdlərin müstəqil işini təlimin təşkili formasında səciyyələndirərkən təlimin təşkili formasının yalnız şagirdin yox, həmçinin müəllimin fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu, onların birgə fəaliyyətinin nəticəsi olduğu nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən əgər biz müstəqil işi təlimin yeganə təşkili forması kimi qəbul etsək, digər formalarda onun tətbiqi imkanlarını məhdudlaşdırma bilirik. Müstəqil işin mahiyyətini müəyyənləşdirərkən, onun səmərəli təşkilini aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilirik:

1. Qarşıya qoyulan təlim məqsədi və şagirdin onu dərk etməsi-müstəqil işin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Hər bir iş müəyyən məqsədlə bağlıdır və şagirdlərin hər bir müstəqil işi konkret məqsəd güdür. Məqsədin dərk edilməsi işin idrakı ilə bağlıdır. Şüurlu surətdə dərk edilmiş məqsəd fəal və tez həyata keçirilir və onun nəticəsi yüksək olur. Şagird, məqsədi şüurlu dərk etdikdə onu yerinə yetirməyə səy göstərir, öz işini rahat qurur.

2. Şagirdin müəyyən təsir ilə zehni və əməli fəallığı, iradi olaraq səy göstərməsi müstəqil işin xüsusiyyətlərindən biridir. Zehni və əməli fəallıq, iradi səy olmadan heç bir ciddi müstəqil işdən bəhs etmək olmaz. Zehni fəallıq dedikdə, şagirdin məqsədyönlü idrak fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

3. Tapşırığın həlli yolları, müstəqil iş priyomlarının düzgün seçilib tətbiq edilməsi təlimdə şagirdlərin müstəqil işinin mühüm göstəricilərindəndir. Çox zaman şagird işin məqsədini anlayır, ancaq icra yollarını bilmədiyi üçün onun öhdəsindən gələ bilmir. “Şagirdlərin müstəqil işi zehni və əməli fəaliyyətlə birbaşa bağlıdır. Bu fəaliyyəti reallaşdırmağın əsas yolu zehni və əməli xarakterli əməliyyatlara yiyələnməkdir” (1, s 43). Zehni əməliyyatlar dedikdə təfəkkür əməliyyatları, təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə əməliyyatları nəzərdə tutulur.

4. Müəllimin verdiyi tapşırığı bilavasitə kömək olmadan şagirdin öz gücü hesabına yerinə yetirməsi, müstəqil işin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

5. Təlim prosesində şagirdin müstəqilliyi, müstəqil işi nisbi xarakter daşdığı üçün bütövlükdə təlim fəaliyyətini, o cümlədən müstəqil işi müəllim yönəldir və ona rəhbərlik edir. Lakin bu rəhbərlik şagirdlərin müstəqilliyinə mane olmamalı, əksinə onların müstəqil şəkildə işləməyinə şərait yaratmalıdır.

6. Özününəzarətlə müşayiət olunan və özünüqiymətləndirmə ilə tamamlanan tapşırıqların icrası təlimdə şagirdlərin müstəqil işinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Müəllim Şagirdə çatdırılmalıdır ki, öz işinin gedişatını diqqətlə izləməli, eyni zamanda icrasının düzgünlüyünə və keyfiyyətinə diqqət yetirməlidir. Bu haqda F. Paşayev belə yazır.

“Şagirdlərin müstəqil işi bütöv təlim prosesinin məntiqinə, onun real təşkili proseduruна uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Təlim prosesinin strukturunda müəllimin öyrədici, təşkilədiçi, stimullaşdırıcı, nəzarət və qiymətləndirmə funksiyasına uyğun olaraq, şagirdin motivasiyası, özünütəşkili, özünənəzarəti, özünüqiymətləndirməsi vahid sistem şəklində həyata keçirilir” (3, s 68).

Təlim prosesində şagirdlərin müstəqil işinin bütün struktur ünsürlərini əsas götürməklə, tədricən bu ünsürlərin müstəqil icrasına nail olmaq olar. Bu məqsədlə müəllim təlim prosesində müvafiq mühit yaratmalı, şagirdlərdə müstəqil iş bacarıqlarını formalaşdırmalıdır.

Şagirdlərin müstəqil işi, öyrənənlərin bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəldilməsinə baxmayaraq, müəllimin birbaşa iştirakı olmadan baş verən fəaliyyətidir. Müstəqil işdə şagird görülən işin mahiyyətindən xəbərdardır, ortaya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq və fəaliyyətlərini təşkil etmək yollarını müəyyənləşdirir.

Əgər müəllim şagirdlərin müstəqil iş bacarıqlarını inkişaf etdirmək vəzifəsini qarşısına qoysa: bu zaman aşağıdakıları müəyyənləşdirmək lazımdır

- müstəqil işin məqsədi, vaxtı və mahiyyəti, habelə müstəqil təhsil işinin formalaşmış səriştələri.

- müstəqil işi uğurla başa vurmaq mümkün olmayan minimum həqiqi bilik və bacarıqları təkrar etməyin yolu.

- iş növü: reproduktiv və ya məhsuldar xarakterli tapşırıqların icrası, təkrar üçün tapşırıqlar və s.

- tapşırıqların icrası və buraxılan səhvlərin təhlili zamanı şagirdlər qarşısına çıxacaq çətinliklərin aradan qaldırılması metodu və nəticələrin tez bir zamanda yoxlanılması üsulu.

Bir qayda olaraq, şagirdlərin sərbəst öyrəndiyi bilik müəllim izahı zamanı aldığı bilikdən daha güclüdür

Müstəqil işin effektivliyi ilk növbədə hədəflərin qoyulmasından asılıdır. Müəllim tərəfindən aydın şəkildə qoyulan və şagird tərəfindən qəbul edilən məqsəd işin başlanğıcında motivasiyanı stimullaşdırır və gələcəkdə müstəqil fəaliyyətini tənzimləyir. Bu proses, təhsil prosesinin rəasional təşkili, tapşırıqlar, nəzarət yolu ilə əldə edilir.

Müstəqil iş, plan əsasında tərtib edilir. Müstəqil işin planlama qaydası aşağıdakı kimidir:

-Təhsil müəssisəsi akademik fənlər, peşə modulları üzrə dərscənkənar iş həcmi müstəqil şəkildə planlaşdırılmalıdır, lakin bu planlamanın həcmi şagirdlərin tədris yükünün 50%-dən çox olmamalıdır. Akademik intizamın iş proqramını (peşəkar modul) hazırlayarkən müəllim aşağıdakıları tərtib edir:

- nəzəri təhsil məlumatlarının məzmunu və həcmi;
- müstəqil iş üçün təqdim olunan hər bir mövzu üçün tapşırıq növləri;
- nəticələrə nəzarət formaları və metodları.

Müstəqil işin tapşırıqları	Müəllimin tapşırıqları
əldə edilmiş nəzəri biliklərin və şagirdlərin praktik bacarıqlarının sistemləşdirilməsi;	şagirdlərin nəzarət məqsədlərinə, işin məzmununa, yerinə yetiriləcək vasitələrinə, işin həcminə, onu təhvil verilmə tarixləri
nəzəri biliklərin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi;	məsləhət vermək;
şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin və fəaliyyətinin inkişafı, özünü inkişaf etdirmə, müstəqil düşünmək qabiliyyəti və s.	icra keyfiyyətinə nəzarət.

Hər bir iş qrupunun şagirdləri şərti olaraq dörd alt qrupa bölünə bilər:

Birinci alt qrupa dərin biliklərə, inkişaf etmiş qabiliyyətlərə, müstəqil işə hazırlığa və yüksək öyrənmə fəaliyyətinə malik şagirdlər daxildir.

İkinci alt qrupun şagirdləri çalışqanlıq ilə fərqlənir. Proqram materialını yaxşı bilirlər, eyni tipli tapşırıqların öhdəsindən asanlıqla gəlir və intizamlı olurlar. Ancaq birinci qrup tələbələrindən fərqli olaraq, bu şagirdlər tapşırıqları yerinə yetirərkən yaradıcı yanaşma nümayiş etdirmirlər. Yetərinə formalaşmamış ümumi təhsil vərdişlərinə görə, həm də özlərini idarə edə və test edə bilmədiklərinə görə çətinlik çəkirlər.

Üçüncü alt qrup nəzəri material haqqında dayaz bir məlumat olan şagirdlərdən ibarətdir, onların intizama o qədər dəriayət etmirlər. Onlar müstəqil iş yerinə yetirməkdə daha çox çətinlik çəkirlər. Ümumi təhsil vərdişləri və bacarıqlarını zəif bilirlər, digər fənlərin öyrənilməsində əldə etdikləri biliklərin necə tətbiq olunacağını bilmirlər.

Dördüncü alt qrupun şagirdləri nəzəri materialları yaxşı bilmirlər, müstəqil iş bacarıqlarına malik deyillər, buna görə də ilkin mərhələdə tapşırıqların öhdəsindən gələ bilmirlər, çünki həmişə onlara verilən tapşırəğin mahiyyətini başa düşmürlər.

Bu alt qrupların hər biri ilə müstəqil iş təşkil edərkən müəllim yalnız şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almamalı, eyni zamanda onların xarakterik çətinliklərinin öhdəsindən gəlməyə kömək edərək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. Bir qayda olaraq, şagirdlər müstəqil olaraq onsuz da məlum olan məlumatlara əsasən problemin həllini axtarırlar: sübut etməyin yolunu, həll yolunu tapmağa çalışırlar və nəticə çıxarırlar. Müəyyən axtarış yollarının dərəcə daxil edilməsi müəllimlərə şagirdlərin idrak fəaliyyətini artırmağa, onları müstəqil düşünməyə və yaradıcılığa vərmiş etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N., Həşimov Ə. Pedaqogika. Bakı:1996
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika(yenikurs) Bakı:2002
3. Pedaqogika (Y.K.Babanskininredaktəsiilə). M:1988

Микаилова Сакинаханым

Организация самостоятельной работы студентов в процессе обучения

РЕЗЮМЕ

Одним из актуальных вопросов методики преподавания является раскрытие идеи, политического потенциала курса истории в начальной школе, выявление путей и средств более эффективной воспитательной работы на уроках истории.

Mikayilova Sakinaxanim

Organization of independent work of students in the training process

SUMMARY

One of the urgent issues of teaching methods is to reveal the idea, political potential of the history course in primary schools, to identify ways and means of more effective organization of educational work in history lessons.

Səfərov Səbuhi Allahverdi oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Tarix və coğrafiya fakültəsinin magistrı

ALİ MƏKTƏBDƏ “QAFQAZ XIX ƏSRİN II YARISINDA” BƏHSİNİN DİALOJİ TƏLİM ÜSULU İLƏ TƏDRİSİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Açar sözlər: *dialogi təlim, daloji sorğu, ünsiyyət bacarığı, kollektiv düşüncə, kommunikativ fəaliyyət*

Ключевые слова: *диалогическая тренировка, диалогический запрос, коммуникативные навыки, коллективное мышление, коммуникативная деятельность*

Key words: *dialogic training, dialogic inquiry, communication skills, collective thinking, communicative activity*

Dialojitəlim dialoq yolu ilə baş verən öyrənmədir. Tipik olaraq dialoqun bir forması hesab etmək də olar. Təlim prosesinin tarixini araşdıraraq daloji təlimin yeni olmadığını görə bilərik. Qərb təhsil sistemində təlim üsulu kimi istifadə olunan Sokrat dialoqu da daloji təlimin formalarından biridir(2).

Təhsil sahəsində edilən yeniliklər son illərdə təlim prosesinə daha fərqli yanaşmaq və təlimin inkişafına təkan vermək üçün müxtəlif üsullardan istifadənin zəruriliyini ortaya atdı. Son zamanlarda ddaloji təlimin reallaşdırılması və təlimdə öyrənənlərin özlərininöyrənmə konsepsiyası, dialoq fəaliyyət nəzəriyyəsi, dialoq sorğu yanaşması, kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi kimi müxtəlif perspektivlərdən və fənlərdən gələn töhfələrlə əlaqələndirilmişdir.

Bundan əlavə, müasir müəlliflərin bir sıra mühüm əsərləri dialoji təlim konsepsiyalarına əsaslanır. Bunlar arasında Jack Mezirov və onun davamçılarının fikirlərinə baxsaq dialoji təlimi öyrənmə nəzəriyyəsi kimi qeyd edirlər(8). Dialoji təlimin tətbiq edilməsini təhsilin əsası kimi qəbul edilməsinin potensial üstünlüklərini vurğulayan Michael Fielding və Timothy Koschmanqeyd edirlər ki, dialoji təlim tətbiq edilən öyrənmə şəraitində olan tələbələrin daha az dialoq tətbiq edilən oxu mühitindəki tələbələrə nisbətən daha böyük üstünlüklər əldə etdiklərini nümayiş etdirirlər(10).

Gordon Vells "sorgu" nu bir metod kimi deyil, cavab tapma məqsədi ilə başqaları ilə əməkdaşlıq edən vəziyyətləri anlamağa çalışaraq, sorgu-suala meyl kimi təyin edir. "Dialoji sorgu" fərqlə cəmiyyət arasındakı əlaqəni və kommunikativ qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə bilik əldə etmək münasibətini qəbul edən bir təhsil yanaşmasıdır(8). G.Vellsdialoq sorgusuna meylliliyin öyrənmə mühitinin xüsusiyyətlərindən asılı olduğunu və bu səbəbdən onları birgə fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqə üçün kontekst halına gətirməyin vacib olduğunu qeyd etdi. Vellsə görədialoji sorgu fərqlərin biliklərini zənginləşdirməklə yanaşı, müxtəlif mədəniyyətlərin yaşamasını və hər bir sosial anın tələblərinə uyğun olaraq özlərini dəyişdirmə qabiliyyətlərini təmin edir (7). Paulo Freire insan təbiətinin dialoq xarakterli olduğunu bildirir və ünsiyyətin həyatımızda aparıcı rola malik olduğuna inanır. O həmçinin qeyd edir ki, davamlı olaraq başqaları ilə dialoqdayıq və bu müddətdə özümüzü yaradıyıq və yenidən yaradıyıq. Freire görə dialoq, pedaqoqların demokratik seçimi lehinə bir iddialardır. Müəllimlər sərbəst öyrənməni təşkil etmək üçün öyrənmənin marağını təşviq edən dialoq üçün şərait yaratmalıdırlar. Dialoji təlimin məqsədi həmişə başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan həqiqəti aşkar etməkdir. Dialoji fəaliyyət nəzəriyyəsində Freire dialoq fəaliyyətlərini, anlayışı, mədəni yaradıcılığı və azadlığı təşviq edənləri ayırır (6)Mübahisələr etibarlılıq iddialarından və onların dindirilə bilmə səbəblərindən ibarət olan nəticələr olsa da, mübahisələr, iştirakçıların şübhə doğuran etibarlılıq iddialarını inkişaf etdirmək və ya rədd etmək üçün dəlillər verdikləri növdür. Bu nöqtədəHabermasın etibarlılıq iddiaları ilə güc iddiaları arasındakı fərqi vacibdir(9). Yaxşı və ya etibarlı saydığımız bir şeyi zorla tətbiq etməklə və ya başqalarının mübahisələrinin bizi ilkin mövqələrimizi düzəltməyimizə səbəb ola biləcəyi bir dialoqa başlamağa hazır olmağımızla edə bilərik. Birinci halda, qarşılıqlı qüvvə iddialarına sahibdir, ikinci halda, etibarlılıq iddiaları təmin edilir. Mixail Mixayloviç Baxtin digər insanlarla dialoq şəklində mənalar yaratmağa ehtiyac olduğunu təsbit etdi. Bu mənada Baxtin hər dəfə oxuduğumuz, gördüyümüz və hiss etdiyimiz bir şey haqqında danışdığımızı bildirir. Baxtin bu mənada dialoqlar zəncirindən bəhs edir, hər dialoqun əvvəlki dialoqdan gəldiyini və eyni zamanda hər yeni dialoqun gələcək dialoqlarda olacağını göstərir(9).

Dialoji təlim öyrənmə və bilik yaratmaq, birlikdə düşünmək ibarətdir. Dialoji təlim zamanı iştirakçılar öz düşüncələrini bölüşməklə yanaşı və dinləməyə hazır olmalıdırlar ki, bu da düşüncənin inkişafına, eyni zamanda dialoji təlim vasitəsi ilə öyrənməyə kömək emiş olur. Dialoji təlim yolu ilə tələbələr "Qafqaz XIX əsrin II yarısında" bəhsinin dialoji təlim metodu ilə tədrisi zamanı məlumat daha fərqli şəkildə tələbələr üçün əldə edilən və öyrənilən olur(1). Dialoji təlim zamanı hər bir iştirakçıfəal iştirak etməli və hörmət tələb edən dialoqa özlərini müzakirələrinin iştirakçısına çevirməlidirlər. Qafqazın XIX əsr tarixi araşdırılmaqla tələbələr arasında müzakirə təşkil edilir(3). Kollektiv düşüncə və problem həllinə yönəlmiş qrup müzakirələri ənənəvi dərslərin mühitindən fərqli olaraq qarşılıqlı münasibət modelinə deyil, müzakirə və dialoqa yönəldilməlidir. Müzakirə məlumat mübadiləsi, fikir mübadiləsini və problemlərin həllini əhatə edir. Dialoq, fikirləri araşdırma, məcmu sorgu, başqalarının fikirlərinə cavab vermək və daha tam kollektiv anlaşma qurmağı əhatə edir.

Ali məktəbdə seminar məşğələsində mövzuya uyğun tətbiq ediləcək üsul və formalar müəllimin bacarıq və məharətindən asılı olaraq ustalıqla seçilir. Yaxşı ixtisaslaşmış hər bir müəllim tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, bacarıq və qabiliyyətlərini, maraq və meyllərini nəzərə almaqla müxtəlif təlim üsullarını ustalıqla tədris prosesinə cəlb etməlidir. Üsul və tex-

nikaların seçimində diqqət edilməsi vacib olan digər amil isə ali məktəbdə İKT avadanlıqlarının mövcudluğuməsələsidir. Ağıllı lövhə, proyektor, kompüter müasir standartlara uyğun seminar məşğələsinin keçirilməsi üçün vacib resurslardır. Bütün bunlarla yanaşı Qafqazın tarixin öyrənilməsi və tələbələr tərəfindən seminar dərslərində öyrənilərək müzakirə edilməsi ən uğurlu seçilmiş üsullardan biri də dialoji təlimdir(5).

Dialoq insanın bütün mənliliyini ünsiyyət mübadiləsinə cəlb etməyi əhatə edir və şəxsiyyətlərarası münasibətləri və inamı vurğulayır. Nəticəsi çox vaxt konkret cavab vermir, əksinə, yeni suallar və imkanlar yaratmaq yolu ilə anlaşma və həllərin həyata keçirilməsində fəaliyyət artır(4). Müəllim-tələbə münasibətlərinin yuxarıdan aşağıya açıq mübadilə və orta qəbuliyyət və məsuliyyət münasibətlərinə yönəldilməsini tələb edir. Peşəkar şəxsiyyət inkişafı kontekstində bu söhbətlər dəyişdirici dəyişiklik ərafəsində dialoqlara çevrilir. Həqiqət doğulmur və ya fərdi bir insanın başında tapıla bilməz, həqiqətləri kollektiv olaraq axtaran insanlar arasında, dialoq qarşılıqlı təsirləri dövründə yaranır. Dialoqda bir anlaşma əldə etmək sadəcə öz baxışlarını uğurla təsdiqləmək deyil, olduğumuz kimi qalmadıığımız birliyə çevrilməkdir.

Bundan əlavə, başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə baxımından bu öhdəliyin ifadəsini öyrənmək, mexanik bir bacarıq əldə etmək üçün azaldıla bilməz. Ali təhsildə tez-tez bir şəxslə digər şəxs arasındakı ünsiyyət əlaqələri ilə əlaqəli mürəkkəb proseslər, xüsusən süni vəziyyətlərdə müşahidə oluna və qiymətləndirilə bilən ayrı vahidlərə çevrilən bir sıra "ünsiyyət bacarıqları"na qədər qaynadılır (3). Bununla birlikdə, ünsiyyət bundan daha çox şeydir. Çox vaxt fərqli mənsəli, şəxsiyyətli, perspektivli, dəyərləli və dünyagörüşlü fərdlərin qarşılıqlı münasibətlərini və qarşılıqlı şərhlərini əhatə edir. Güc və imtiyaz fərqlərini şübhə altına alır və tez-tez mübarizə və ixtilafı əhatə edir. Bəzən bu mübahisəli mübadilələrdən fərdi və cəmiyyətdəki problem və problemlərin həlli üçün yeni və vacib yollar ortaya çıxır (7). Bu tip qarşılıqlı əlaqələri və onların təmsil etdikləri ünsiyyət formalarını necə qururuq? Humanist niyyətlə reflektiv, sosial məsuliyyətli bir təcrübə üçün necə öyrədirik?

Dialoq yalnız bir başqa ünsiyyət vasitəsi deyil - çoxları arasında başqa bir söhbət növüdür - bu, hər şeydən əvvəl fərdlər arasındakı münasibətdir. Nəticə etibarlı ilə, dialoq qarşılıqlı əlaqələrinin şəxsiyyətlərarası münasibət aspektlərini inkişaf etdirə və optimallaşdıracaq şərtləri müəyyənəlməkdə çox vacibdir(6). Fərdi səviyyədə insanın bütün mənliliyi - təcrübələri, şəxsiyyətləri, dəyərləri, perspektivləri ilə həqiqi əlaqəsi hörmət, səbir, nəticənin nə olacağından asılı olmayaraq dialoq prosesinə fərqlilik, inam və bağlılıq önəmlidir. Əsl dialoq, şəxsi dəyərlərinizi, perspektivlərinizi, təcrübələrinizi və duyğularınızı mübadilə etməyi tələb etdiyinə görə, inam və güvən inkişaf etməli və qazanılmalıdır. Dialoq bütün üzvlərin düşünölmüş mübadilə prosesinə bağlılığını tələb edir; bununla birlikdə, xüsusən müəllimin öz nisbi imtiyazından və gücündən etibarlı, orijinal, düşüncəli mübadilələrin baş verə biləcəyi şərait yaratmaq üçün istifadə etməsi üzərinə düşür. Bu baxımdan mövzu və mövzunun tədrisi dialoji təlim üçün əsasdır. Bu təlim forması öyrənmələrə yeni görmə və bilmə yollarını araşdırmaqda dəstək və təşviq etmək imkanları yaradır.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəbitəsi şəraitində baş verməsidir (2). Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində Ali məktəbdə "Qafqaz XIX əsrinin II yarısında" bəhsinin dialoji təlim üsulu ilə tədrisinin üstünlükləri ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılaraq tədqiq edilmiş, mülahizələr verilməklə yanaşı, ali məktəblərdə dialoji təlimin həyata keçirilməsi üzrə aparılmış tədqiqatlar, eləcə də elmi ədəbiyyatlar təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatı işinə əsasən əldə edilmiş nəticələr ali məktəblərdə Qafqaz xalqları tarixinin tədrisi, eləcə də tarix fənninin tədrisi prosesi üçün geniş nəzəri və praktik materiallarla zənginləşməsinə şərait yaradacaq.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Ali təhsil müəssisələrində Qafqaz xalqlarının tarixin tədrisi zamanı dialoji təlimdən istifadə nəticəsində formalaşdırılacaq bilik və bacarıqlarla yanaşı, bu təlimin təşkilinə dair zəngin materialdır. Ali məktəblərdə dərs prosesində dialoji təlimin tətbiqinin metodikasına dair tarix müəllimlərinə, bakalavr səviyyəsində dərs deyən müəllimlərə zəngin material əldə etməsinə şərait yaradacaq.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Q.Ə. Qafqaz tarixi (Ən qədim çağlardan bizim günlərədək). Bakalavr hazırlığı üçün metodik göstərişlər. Bakı, 2008.
2. Əmirov M.M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2014, 678 s.
3. İskəndərov T.F. Tarixin tədrisi metodikası. Mühazirə mətnləri. Bakı, "ADPU-nun nəşriyyatı", 2012, 239 s.
4. İsmixanov M. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). Bakı, 2011, 230 s.
5. Qurbanov R.O. "Qafqaz tarixi". "Zərdabi LTD" MMC, Bakı, 2008, 583 s.
6. Məlikov R., Nəcəfli T. Tarixin interaktiv təlimi. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, "Çaşıoğlu", 2002, 128 s.
7. Fielding M. Students as Radical Agents of Change. Journal of Educational Change 2(2), p. 123–141. (2001).
8. Freire P. Pedagogy of the Heart. New York: Continuum (O. V. 1995).
9. Koschmann T. Toward a dialogic theory of learning: Bakhtin's contribution to understanding learning in settings of collaboration. International Society of the Learning Sciences, 38. (1999).
10. Wells G. Dialogic inquiry: towards a sociocultural practice and theory of education. Cambridge: Cambridge University Press. 1999.

XÜLASƏ

Təqdim edilmiş məqalə dialoji təlimin üstünlükləri, onun həyata keçirilməsi yolları, təlim prosesində dialoji təlim fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışıqın tətbiqinin dərs prosesində müsbət nəticələr əldə edilməsinə həsr edilib. Həmçinin dialoji təlim haqqında yazan metodistlərin mülahizələri, onların bu təlim üsulunun şəxsiyyətin formalaşmasına, eləcə də informasiyanın öyrənilməsinə və bu kimi müxtəlif istiqamətlərə təsirinə dair məsələlərlə əhatələnib. Qafqaz xalqlarının tarixin tədrisində dialoji təlimin verdiyi müsbət nəticələr məqalədə öz əksini tapmışdır.

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена преимуществам диалогического обучения, способам его реализации, чередованию живого общения двух и более людей в определенной ситуации как форме диалогической учебной деятельности в процессе обучения, применению беседы для достижения положительных результатов в учебном процессе. Взгляды методистов, пишущих о диалогическом обучении, также освещаются с точки зрения их влияния на формирование личности, а также на изучение информации и другие различные области. В статье отражены положительные результаты диалогического обучения в преподавании истории народов Кавказа

SUMMARY

The presented article is devoted to the advantages of dialogic learning, ways of its implementation, alternating live communication between two or more people in a certain situation as a form of dialogical learning activity in the learning process, the application of conversation to achieve positive results in the teaching process. The views of Methodists, who write about dialogic teaching, are also covered in terms of their impact on the formation of

personality, as well as the study of information and various other areas. The positive results of dialogical teaching in the teaching of history of the Caucasian peoples are reflected in the article.

Qurbanova Lalə Alışan qızı
ADPU, Tarix fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistrantı
Elmi rəhbər: p.ü.f.d. baş/ m T.M.İsayeva

TARİX FƏNNİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İLK PEŞƏ İXTİSAS MƏKTƏBLƏRİNİN ŞAĞIRDLƏRİNDƏ ESTETİK TƏRBIYƏNİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *tarix fənni, estetik tərbiyə, mədəniyyət, təlim, peşə məktəbi*

Ключевые слова: *эстетическое воспитание, культура, обучение, профессиональная школа*

Key words: *aesthetic education, culture, training, vocational school*

Təhsil müəssisələrində həyata keçirilən tərbiyə prosesi insan şəxsiyyətinin hərtərəfli və məqsədyönlü formalaşmasına xidmət edir. Tərbiyənin məqsədinə uyğun olaraq həyata keçirilən tərkib hissələrindən biri də estetik tərbiyədir. Estetik tərbiyə-təlim-tərbiyə müəssisələrinin daim diqqət mərkəzində dayanır. Tərbiyə prosesi zamanı hər bir xalq, millət, bəşəri dəyərləri mənimsəməklə bərabər, həm də özünəməxsus milli xüsusiyyətlərini, əxlaqını, milli mentalitetini qoruyub saxlamalıdır. Bu onun başlıca amillərindən biri yəni həm bəşəri, həm də milli hadisə olmasından irəli gəlir. Estetik tərbiyə ilə biz, təhsilçilərdə həm bəşəri, həm milli ideyalar formalaşdırılmalı, onlara gözəlliyin, incəsənətin, həm ölkəmizə həm dünyamıza necə fayda verəcəyinə dair fikirlər aşılamalıyıq.

Estetik tərbiyə dedikdə gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin cəmi nəzərdə tutulur. “Estetika” sözü yunanca “estezis” sözündən olub, mənası hiss etmək, qavramaq deməkdir. Bir sözlə, estetika gözəllik, hislər haqqında elmdir. Gözəlliyin başlıca mənbələrini isə təbiət, ədəbiyyat, incəsənət və insan gözəlliyi təşkil edir. Təbii ki, insan gözəlliyi dedikdə yalnız zahiri yox, həm də daxili gözəlliyin vəhdəti nəzərdə tutulur. Təhsil müəssisələrində estetik tərbiyə geniş məzmununda aparılır. Estetik tərbiyədə məktəb, ailə, məktəbdənkənar müəssisələr, mədəniyyət ocaqları, bədii yaradıcılıq təşkilatları bir-birilə sıx əməkdaşlıq etməli, vahid xətt üzrə əlbir işləməlidirlər. Estetik tərbiyənin müvəffəqiyyəti onun planlı, məqsədyönlü təşkilindən, bu sahədə məktəb, ailə və ictimaiyyətin sıx əməkdaşlığını təmin etməkdən asılıdır.

Tarix-təlimində şagirdlərdə estetik tərbiyənin formalaşdırılmasında ilk növbədə estetik şüur yaradılmalı, estetik hisslərinin inkişaf etdirilməli, sonradan estetik davranışa nail olmaq lazımdır. [Pedaqogika dərslik II cild. Firəduun Nadiroğlu İbrahimov, Rüşət Lətifəoğlu Hüseynzadə səh 305]. Gənc nəsil-də estetik baxış, estetik hisslər və təsəvvürlər formalaşdırmaq, böyüyən nəsil-də bədii yaradıcılıq bacarıqları, bədii-estetik qabiliyyətləri inkişaf etdirmək, onlarda estetik zövq və mühakimə bacarığı formalaşdırmaq estetik tərbiyənin yerinə yetirdiyi vəzifələrdir. Şagirdlərin incəsənətin müxtəlif sahəsində müəyyən bacarıqlara yiyələnəməli həyata, cəmiyyətə gözəllik ünsürləri bəxş etməlidirlər. Tərbiyəyə hər bir kəs-də lap körpəlik-dən başlayır, məktəb illərində inkişaf edir, gənc yaşlarda formalaşır. İnsanın formalaşmasında mənəvi tərbiyənin xüsusi rolu vardır. Şagirdlər tarix təlimində bilikləri mənimsəməklə estetik tərbiyəyə nail olurlar.

Estetik tərbiyə əmək tərbiyəsi ilə də sıx bağlıdır. Çünki yaradıcı fəaliyyət ən gözəl zövq mənbəyidir. İnsanın xoşbəxtliyi həm də, yaradıcı əməklə, əmək sevinci ilə bağlıdır. İnsan əli ilə yaradılmış möhəşəm incəsənət nümunələrini buna misal gətirmək olar. Məsələn, insan

tərəfindən inşa edilmiş, insana olan sevgini təcəssüm etdirən Tac Mahal, Möminə Xatun sarayı və s.

Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətə verilən əsas və mühüm tələblərdən biri də şəxsiyyətin əməyə qadir olması, onun əməyə, əmək adamlarına düzgün və şüurlu münasibətidir. Uşaq və yeniyetmələrin təlim əməyi, əmək dərsləri, onların ictimai-faydalı işlərdə iştirakı və s. bu münasibəti formalaşdırmağın əsas yollarıdır. Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmiş və onu halal yaşamağın əsas amili kimi qiymətləndirmişdir.

*Onuncun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.*

Şair insanın öz zəhməti hesabına yaşadığı sadə həyatı, başqalarının hesabına yaşanan cah-cəlalı həyatdan üstün tutur. Nizami keyfiyyətli əməyi yüksək dəyərləndirir:

*Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.*

- deyərək insanları seçdikləri sənəti hərtərəfli öyrənməyə çağırır.

Hər kəs, xüsusən həyata atılan yeniyetmə və gənclər, istehsalın müəyyən bir sahəsində çalışmaq üçün zəruri əmək bacarıq və vərdişlərinə malik olmalıdır. Bu əmək bacarıq və vərdişlərinin həm ailədə, həm də sistemli təhsil müəssisələrində təlimin ilk günlərindən əsası qoyulur. Estetik zövqə formalaşmış bu şagirdlər istehsal etdikləri məhsulları xüsusilə zövqlə, keyfiyyətli hazırlayırlar. Səmərəli təşkil olunmuş təlim prosesində tərbiyə olunanlar əməyə alışıq, biliklərinin qiymətləndirilməsi ilə əməklərinin nəticəsini görür, əməyi sevir, kiçik yaşlardan əməyə hazırlanırlar.

Şagirdlərin bu prosesdə iştirakı elə şəkildə qurulmalıdır ki, bu prosesdə iştirak edən şagird əməyinin nəticəsini görərkən özünü cəmiyyət üçün faydalı şəxs hesab edə bilsin. Əməyinin nəticəsinin əhəmiyyətini dərk etsin, bununla fərəhlənsin və qarşıya çıxan əmək çətinliklərindən qorxmasın, bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün yollar axtarsın.

Şagirdlər məktəbdə, ailədə, şəxsi həyatda gözəllik qanunları ilə yaşamağa, hər yerdə estetik mühit yaratmağa çalışmalıdırlar: gözəl danışmalı, gözəl geyinməli, gözəl yeriməli, gözəl davranmalıdırlar. Burada tərbiyənin əsas üsullarından nümunənin rolu böyükdür. Müəllimin, valideynlərin nümunəsi, emosional mədəniyyəti bu işdə böyük rol oynayır. Müəllimin daxili gözəlliyi, uşaqlarla ədalətli münasibəti, həssaslığı, pedaqoji məharəti, hər işdə ölçü hissini gözləməsi, düzgünlüyü davranış estetikasının çox təsirli vasitəsidir. Əgər uşaq ədalətsizliklə, təhqirlə qarşılaşmışsa, təşviş, qorxu, sıxıntı, ümitsizlik keçirirsə, bu hisslər onun ürəyinə gözəllik yolunu sanki bağlayır. Bunu nəzərə alaraq, məktəbdə yüksək mənəvi-psixoloji iqlim, həssaslıq və humanizm mühitinin yaranmasına nail olmaq lazımdır.

Təlim prosesi tərbiyə funksiyasını həyata keçirdiyi kimi, tərbiyə prosesi də təlim prosesinə təsir göstərir. Təlim prosesi estetik tərbiyənin çox mühüm vasitəsi olub, şagirdlərin estetik zövq və bacarıqlarının formalaşmasında böyük rol oynayır. Estetik tərbiyə prosesində müxtəlif fənlərin imkanlarından istifadə edilməlidir. Tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq müəllim öz gözəl nitqi, davranışı, münasibəti, geyimi ilə şagirdlərin zövqünü tərbiyə edir. İxtisasından asılı olmayaraq hər bir fənn müəllimi estetik tərbiyə müəllimi olmalıdır. Dərsdə istifadə olunan əyani vəsaitlər, sinfin estetik tərtibi, dərsdə yaradılan mənəvi-emosional mühit də estetik zövqün mühüm mənbəyini təşkil edir. Məktəbdə tədris edilən fənlərin hər biri estetik tərbiyənin vəzifələrini həll etmək baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Bütün fənlərin tədrisində estetik tərbiyə imkanları var. Estetik tərbiyə ilə bağlı tədris edilən fənlərdən musiqi, təsviri incəsənət, texnologiya daha əsas yer tutur. Tarix müəllimləri də, mövzulara uyğun

bədii əsərlərdən, sənət əsərlərindən, icəsənətin başqa nümunələrindən istifadə etməklə şagirdlərdə maraqla oymalıdır. Onlarda tarixi şəxsiyyətlərə və hadisələrə qarşı rəğbət hissi formalaşdırılmalıdır.

Estetik tərbiyə zamanı tarix fənninin digər fənlərlə inteqrasiyasına nəzər salaq. Musiqi dərsləri şagirdlərin estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayan fənlərdən biridir. Bu dərslərdə olan mövzular şagirdlərin daxili mənəvi tərbiyəsini zənginləşdirir, onlarda vətənə, gözəliyə sevgi hissələrini formalaşdırır. Biz təhsilverənlər, həm tarix həm musiqi fənlərinin tədrisi zamanı vətənə, vətənin nemətlərinə, hər bir qarışına sevgi, vətənin gözəlliklərinə vurğunluq hissələrini formalaşdırarkən, estetik tərbiyə zamanı onların mənəviyyatını zənginləşdirməliyik. Vətəni seviriksə demək onu qorunmalıyıq. Sevgidən doğan qorumaq hissini yəni vətənpərvərlik hissini də aşılmalıyıq. Xüsusilə tarix müəllimləri 90-cı illər və 2000- ci illər qəhrəmanlarından bəhs edərkən elə inteqrasiya etməlidirlər ki, gələcək nəsillərdə də bu milli ruh davam etsin. Elə bu günümüzdə hamının dilində əzbər olan, Vətən müharibəsi şəhidi Xudayarın o həzin səsilə səsləndirdiyi “Vətən yaxşıdır” mahnısı, bütün şagirdlərdə Vətənə sədaqət, şəhidinə hörmət duyğularının hansı səviyyədə olduğunu göstərir. Məktəblilərə musiqi dərslərində mahnı öyrədilərkən onun mətni, müəllifi və bu mahnının yaranma tarixi haqqında söhbətlər aparılır.

Şagirdlərin estetik tərbiyəsini düzgün qurmaq üçün dram dərnəklərindən olan xor dərnəyi xüsusi əhəmiyyətlidir. Xor dərnəkləri şagirdlərin estetik hissələrinin, bədii zövqlərinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Kollektiv oxu zamanı yaranan xor qədim tarixə malikdir. Xorla oxu tarix boyu ayrı-ayrı xalqların məişətinə daxil olmuş və əmək cəbhəsində, mübarizə meydanında, mərasim məclislərində insanların yaxın dostu olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin hər səhər şagirdlər tərəfindən xorla oxunması buna bir nümunədir.

Estetik tərbiyədə əmək dərslərinin böyük əhəmiyyəti var. Yaradıcı fəaliyyət şagirdlər üçün zövq mənbəyidir. Texnologiya dərslərində müəllim məktəblilərin hazırladıqları əşyaların xarici gözəlliyinə və səliqəli olmasına nail olmaqla, onlarda estetik zövqün inkişafına kömək edə bilər. Yaradıcı əməklə məşğul olan şagirdlərdə əmək sevinci yaranır və hər həftə şagirdlər bu dərsləri səbirsizliklə gözləyirlər. Qədim dövrdə əcdadlarımız öz yaşamaq və müdafiə olmaq üçün zəruri olan tikililəri yaratmaqla memarlıq sənətinin ilk nümunələrinin təməlini qoymuşlar. Onlar digər məqamları da unutmamış, hazırladıqları məişət və yaşayış nümunələrinə bədii görkəm və bəzək vermişlər. Zaman ötdükcə, memarlıq inkişaf etdikcə daha möhtəşəm abidələr yaradılmış və bu tikililər insana qarşı gözəlliyi, sevgini ifadə etmək üçün bir vasitəyə çevrilmişdi. Şagirdlərə belə bir cümlə ilə müraciət edərkən: Dünyada qadına qarşı sevgi və hörməti təcəssüm etdirmək üçün tikilmiş hansı abidələri tanıyırsınız? Cavablardan biri mütləq bu olacaq. – Sədaqət rəmzi Möminə Xatun türbəsi.

Müxtəlif üsullardan istifadə edərək şagirdlərdə bu mövzu ilə bağlı estetik zövqlər formalaşdırıla bilər. Müəllim bu türbə ilə bağlı şagirdlərə, dərslərdən və ya internet resurslardan istifadə edib, geniş araşdırma aparmalarını tapşırır. Daha sonra müəllim şagirdlərlə birgə Möminə Xatun sarayı və bu qadın haqqında şagirdlərin topladıqları məlumatlarla bağlı, onlarla müzakirələr aparır. Sonda şagirdlərdə etdikləri məlumatları tamamlayır və abidəni dəyərləndirirlər. Beləliklə şagirdlərdə həm estetik zövq formalaşır, yaradıcı insanlara yaradıcı əməyə hörmət hissi oyanır, eləcə də vətənin tarixi ilə bağlı məlumatları əldə edir.

Daha bir nümunə: X sinif Azərbaycan tarixi dərslərindən Şəki xan sarayı ilə bağlı verilmiş məlumatlara diqqət yetirək. – Şəki xanlarının yay sarayı Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyin xanın dövründə tikilmişdir. Qala divarları ilə əhatə olunan ikimərtəbəli Xan sarayı altı otaqdan, dörd dəhlizdən, iki güzgülu eyvandan ibarətdir. Binaanın baş fasadı dünyada analoqu olmayan ən xırda, hündəsi fiqurlara bölünmüş, ağac parçaların aralarına müxtəlif rəngli şüşələr geydirilmiş şəbəkə pəncərə və qapılardan ibarətdir. Şəbəkələrin hər bir kvadrat metrində orta hesabla 5000, mürəkkəb yerləri 14000 ağac və şüşə şəbəkədən istifadə olunmuşdur. Binada mismar və yapışqandan istifadə edilməmiş, ağac və şüşə parçaları bir-birinə geyindirilmişdir. Saray divarının ornamentləri, naxışlı şəbəkələr, müxtəlif naxışlar, gəc üzərində oymalar mə-

harətlə işlənmişdir. Binanın daxilində həndəsi naxışlara, nəbatat rəsmlərinə, süjetli və quş rəsmlərinə, döyüş və ov səhnələrinə daha geniş yer verilmişdir. Zövqlə işlənmiş taxçalar, güzgülü buxarılar əsl sənət nümunəsidir.

Estetik zövqün şagirdlər tərəfindən dəyərləndirilməsindən sonra Nazim Hikmətin abidə haqqında dediklərini müzakirə edin. “Əgər Azərbaycanın başqa tikililəri olmasa idi, təkcə Şəki Xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi”. Artıq estetik zövqləri formalaşmış şagirdlərin, abidələri necə dəyərləndirməsinə də diqqət etməliyik. Bəlkə də şagirdlərinizin icindən bu abidələri şeirlə qiymətləndirəcək gələcəyin söz ustaları da çıxacaq. . . . Bu fənn müəllimlərinin birgə fəaliyyəti sayəsində olmalıdır. Şagirdlərin daha ətraflı məlumat əldə etmələri üçün belə tapşırıq verilə bilər: Şəki xan sarayının tarixi əhəmiyyətini dövr baxımından dəyərləndirin.

Ədəbiyyat dərslərinin estetik tərbiyə imkanları xüsusilə genişdir. Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti çoxdur. O həm düşüncəyə, həm də hissiyyətə güclü təsir edir. Bədii əsərləri öyrənən zaman şagirdlər qəhrəmanları təhlil edir, onlara münasibət bildirir. Bu əsərləri oxuyan zaman şagirdləröz hərəkət və davranışlarına gözəllik əlamətləri daxil edir və düşüncələrində gözəlliyə dair münasibətlər formalaşdırırlar. Ədəbiyyat və tarix dərslərinin qovuşmasına bir nümunə: İsmayıl Şıxlının Dəli Kür əsərində təbiət ayrıca bir obraz kimi verilmişdir. Hadisələr kiçik bir Azərbaycan kəndi olan Göytəpədə cərəyan edir. Şagirdlər əsəri oxuyanda həm gözəllikləri duyur, təsəvvürlərində formalaşdırır həmdə o dövrün Azərbaycan kəndində baş vermiş tarixi hadisələri qiymətləndirir. Cahandar ağanın ifasında yaradılmış XIX əsr Azərbaycan bəy obrazı, kəndli obrazları, XIX əsr Azərbaycanda təhsil sistemi və s haqqında məlumat alırlar.

Rəsm çəkmək uşaqların ilk sevimli işlərindən biridir. Rəsm uşaqların görmə qavrayışını, bədii hislərini, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Gözəlliyi duymaq və qiymətləndirmək-dəonlarda həssaslığı artırır. Sənət var ki, ancaq duyğulandırır, sənət var ki, həm də düşündürür. Məsələn XV əsr Bakının mənzərəsinə aid bir şəkil həm təbii gözəlliyi ifadə edir, həmdə düşündürür. Rəsm və tarix dərslərində şagirdlər şəkillərdəki ideya və süjet xəttini duymağı öyrənirlər. Hazırda Azərbaycan tarixi dərslərində Molla Nəsirəddin jurnalına aid çoxlu məlumatlar, satirik rəsmlər var. Tarix müəllimləri bu şəkillərdən istifadə edərək XX əsr Azərbaycan cəmiyyəti haqqında təsəvvürlər əldə edə bilər, eyni zamanda estetik zövqü formalaşmış şagirdlər bu şəkilləri müqayisə edib dəyərləndirə bilərlər.

NƏTİCƏ. Məqaləni tarix, ədəbiyyat və təsviri incəsənət fənninin qovuşmasına dair bir nümunə ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm: 1918-ci il 9 noyabr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə üç rəngli bayrağımızın qəbulu mövzusunun tədris edərəkən, belə bir yarışma edə bilərik. Bayrağımızla bağlı ən gözəl şeiri deyən, bayrağımızın estetikası, gözəlliyinə dair ən duyğulu sözləri səsləndirən, ən gözəl rəsmi çəkən şagirdi mükafatlandırma bilərik. Üçrəngli bayrağımız milli birləşmənin, milli qeyrətin rəmzidir, dünyaya səpələnmiş milyonlarla azərbaycanlıyı birləşdirən gücdür.

Fikrimi Bəxtiyar Vahabzadənin “**Bayraq**” şeiri ilə yekunlaşdırıram.

Zəfərdən doğulmuş Göytürkdən qalan
Bayraq mənliyimdir, bayraq kimliyim,
Bayraq – öz yurduma öz hakimliyim.
Tarixdən qədimdir, zamandan qoca
Mənim bayrağıma sancılan hilal.
Aləmə nur saçdı tarix boyunca
Məbədlər başına tac olan hilal.

Ədəbiyyat

1. Rafiq Məmmədov, Kamran Əsədov. “X sinif Azərbaycan tarixi dərslik”. Bakı 2017 Şərq- Qərb. Səh. 204.
2. Rövşən Hətəmov, Asif Hüseynov, Elnur Hüseynov. “XI sinif Azərbaycan tarixi dərslik”. Bakı 2017 Şərq-Qərb. Səh 212.
3. Elnur Hüseynov, Niyaməddin Quliyev. “Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti”. Bakı 2018 Şərq- Qərb. Səh. 196.
4. Mübariz Əmirov. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı 2011 Yeni nəşr. Səh. 707.
5. Firəduun Nadiroğlu İbrahimov, Rüşət Lətifəoğlu Hüseynzadə. “Pedaqogika dərslik II cild”. Bakı 2012 Mütərcim. səh 548.
6. Əmrulla Paşayev, Fərux Rüstəmov. “Pedaqogika”. Bakı 2010 Elm və təhsil. Səh 464.

Qurbanova Lalə Alışan qızı

Tarix fənninin tədrisi prosesində ilk peşə ixtisas məktəblərinin şagirdlərində estetik tərbiyənin formalaşdırılması

XÜLASƏ

Məqalədə ilk peşə ixtisas məktəblərinin şagirdlərində estetik tərbiyənin formalaşdırılmasının vacibliyi məsələsinə toxunulmuş, bu prosesdə istifadə olunan üsul və vasitələr qeyd olunmuş burada problemin aktuallığı, işlənmə səviyyəsi öz əksini tapmış, həmçinin estetik tərbiyənin formalaşdırılması zamanı tarix və digər fənlərin inteqrasiyası qismən tətbiq edilmişdir.

Гурбанова Лала Алышан

Формирование эстетического воспитания учащихся в первых профессионально специализированных школах

РЕЗЮМЕ

В статье затрагивается важности формирования эстетического воспитания учащихся в первых профессионально-специализированных школах. Были отмечены используемые в процессе воспитания средства и методы, представлена их актуальность и уровень разработки, а так же, частично применены в процессе формирования эстетического воспитания методика внедрения истории и других предметов.

Formation of aesthetic education for primary vocational school students in the process of teaching history

SUMMARY

The article highlighted the importance of the establishment of aesthetic education in students of primary vocational schools, the methods and tools used in this process, the relevance of these methods and tools, the level of development, as well as the integration methodology of history and other subjects in the establishment of aesthetic education was partially implemented.

Qasımova Lilpar Məzahir qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: p.ü.f.d T.M.İsayeva

VII SİNİFLƏRİN "AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ" DÖVRÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ TARİXİ MƏNBƏLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *tarix dərsi, müəllim-şagird, dərslik, mənbə, interaktiv təlim*

Ключевые слова: *урок истории, учитель-ученик, источник, интерактивное обучение*

Key words: *history lesson, teacher-student, textbook, resource, interactive learning*

Təhsilin cəmiyyətə bəxş etdiyi əsas elementin bilik olduğu hamıya məlumdur. Bu biliklər bəşəriyyətin sosial təcrübəsini cəmləşdirmək və müasir həyatdakı hadisələrin müxtəlifliyini, mürəkkəbliyini, ziddiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün lazımdır. Tarixi biliklərin mənimsənilməsi şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusilə malikdir. Tarixi biliklər təlim prosesində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir və tarixi həqiqət, elmi mənzərə, bəşər cəmiyyətinin inkişaf istiqamətləri bəhsində təsəvvürlər formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Tarix dərslərində bilikləri möhkəmləndirməyin yollarından biri məktəblilərə tarixi fakt və hadisələri, tarixi şəxsiyyətlərin adlarını, coğrafi adları, tarixi anlayışları möhkəm və şüurlu şəkildə mənimsəməyə kömək etmək, onların bilik bacarıq, vərdiş keyfiyyətə təsir etmək, əvvəllər qazanılmış biliklərlə daha sıx əlaqələndirmək, mənimsəmənin nə dərəcədə möhkəm olduğunu yoxlamaqdır. Dərsdə material şagirdlər tərəfindən mənimsənilir və bu zaman kəsiyində biliyin həcmi daha da artır. Psixologiya elmi, araşdırılan faktları və hadisələri unutmağın tədqiqatdan dərhal sonra şagirdlərin yaddaşında ikinci dəfə təkrarlanmaması halında xüsusilə böyük olduğunu iddia edir. Buna görə də, artıq yeni bir material öyrənmə prosesində, şagirdin yaddaşında biliklərin möhkəmlənməsinə kömək edəcək şərtlər yaratmaq, yeniləri köhnəyə, bilinməyənləri bilinənlərə bağlamaq və yaddaşda yaranmaqda olan və hələ də zəif olan əlaqələri daha möhkəm bir şəkildə düzəltmək üçün məktəblilər üçün mövcud olan biliklərdən istifadə etmək vacibdir. Sonrakı mərhələdə öyrənilən materialı daha da, möhkəmləndirmək, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasını təmin etmək üçün əyani təlim vasitələrindən istifadə edilir. [5, 41səh]. Biz bu bilikləri müxtəlif mənbələrdən alırıq. Mənbəsiz tarix mövcud deyildir. Tarixi mənbələrdə insanın yaratdığı hər şey, o cümlədən ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələrinin nəticələri, maddi mədəniyyət obyektləri, adətlər, ayinlər, yazılı abidələr yer alır. Tarixin təlimində mənbələrlə iş prosesində əsas məsələ ilk növbədə mənbənin düzgün seçilməsi və ondan istifadə edərək şagirdlərdə idraki bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dərslikdə verilmiş mövzu üzrə mənbəni əsas götürmək lazımdır.

Məsələn biz VII sinifdə Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü haqqında Məsudinin əsərlərindən birbaşa istifadə edə bilmərik. İstifadə ediləcək mənbəşagirdlərin qavrama, fərdi və yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Sinifdə yeni tədris materialının daha dərindən mənimsənilməsinin vacib şərt və vasitəsi öyrənilən faktların və ümumiləşdirmələrin sistematik şəkildə birləşdirilməsidir. Tədris materialını mənimsəməyin əlverişli olmasının əsaslarından biridə

təsəvvürlərin formalaşdırılmasıdır. Tarixi təsəvvürlərin təşəkkülü ilə yanaşı, tarixi təsəvvürləri yaratmaq sahəsindəki işin idraki və təhlil əhəmiyyəti var. İxtiyari mövzunun tədrisində sənədli, nəqli xarakterli, arxeoloji (maddi) mənbələrdən istifadə edilə bilər. Bəs gəlin görək mövzu üzrə verilən mənbələr üzərində işin təşkili nədən ibarətdir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək.

Nümunə 1. Köçürmə siyasətinin əsas məqsədi hərbi-strateji əhəmiyyəti olan bölgələrdə və qalalarda Xilafətin hakimiyyətini möhkəmləndirmək, etnik dayaq yaratmaq, Xəzər xaqanlığının hücumlarının qarşısını almaq üçün sərhədlərin mühafizəsini yaxşılaşdırmaq idi. Təsəvvüfi deyil ki, Qafqazda ən çox ərəb ailəsi yerləşdirilən bölgə Azərbaycanın Xəzər xaqanlığı bölgələri, xüsusən də Dərbənd və onun ətrafı idi. Ərəb müəllifi əl-İstəxri ərəblərin Dərbəndə köçürülməsi səbəbləri haqqında yazmışdır: “Orada (Dərbənddə) yaşayan adamlara tapşırılmışdı ki, xəzərlərin islam torpaqlarına keçə biləcəyi yolları qorusunlar”. Ona görə də yalnız VII əsrin sonunda, Ərəb-Xəzər müharibələri tam başa çatdıqdan sonra ərəblərin Azərbaycan köçürülməsi dayandırıldı [1, 18səh]. “Xilafət dövründə idarəetmə, torpaq və vergi siyasəti” mövzusunun tədrisində mövzu üzrə verilmiş mənbə, şagirdlərə ərəblərin siyasətini yetərincə təhlil etməyə imkan verir. Şagirdlər analiz-sintez və ümumiləşdirmə bacarıqlarının köməyi ilə ərəblərin köçürmə siyasətinin və əhali arasında etnik assimilyasiyanı həyata keçirmək üçün gördüyü tədbirlərin mahiyyətini dərk edirlər.

Dövrün arxeoloji və ya yerüstü abidələrini maddi mənbə kimi istifadə edərək şagirdlərdə əyanilik əsasında mədəni inkişaf etdirmək mümkündür. Tarix dərslərində vizual tədrisin rolu danılmaz dərəcədə təsirlidir. Vizual tədris, öyrənilən hadisələrin birbaşa qavranılması əsasında və ya onların obrazlarının köməyi ilə şagirdlərdə fikir və anlayışların formalaşdığı bu cür tədris adlanır. Şagirdlər keçmiş hadisələri birbaşa qavramaq imkanından məhrumdurlar. Ümumiləşdirmə dərslərində əyani vəsaitlərdən çox istifadə olunur. Bu cür təlim şagirdlərin müşahidə, düşünmə, yaddaş və nitqini inkişaf etdirir, tarixi keçmişə daim maraq göstərir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Nümunə 2: “İslamın milli və mədəni inkişafa təsiri” mövzusunun tədris edən zaman, onun hansı sahələrə müsbət təsir göstərdiyini təsvir edən aşağıdakı mətni şərh etmək məqsəddəyigündür. “İslamın təsiri ilə memarlıq və xəttatlıq daha güclü inkişaf edirdi. Günbəzli məscidlər tikilir, kufi xətti ilə kitabələr yaradılırdı. Bu dövrdə Bərdədə Tərtər çayı üzərində daş körpü, Şamaxıda böyük Cümə məscidi inşa edilmişdi” [1, 27səh].

Dərs zamanı Bərdədə Tərtər çayı üzərində körpü, Şamaxıda Cümə məscidi, Kufi xətti ilə yazılmış kitabənin illustrasiyasının nümayişi şagirdlərə əyanilik əsasında maddi mənbələr üzərində işləmək imkanı verir.

Tarix təlimində mövzuların tədrisində sənədlərdən istifadə böyük rola malikdir. Sənədlə iş şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri aydın şəkildə təsvir etmək, tarixi dövrün orijinallığını dərk etmək məqsədilə istifadə olunur. Sənədlə iş şagirdlərə emosional təsir göstərir. Ədəbi və elmi mahiyyəti, idrak fəallığı və marağının inkişafı, zehni əmək texnikasının təkmilləşdirilməsi üçün kifayət qədər məlumat məzmununa malikdir. Sənədin həcmi, onun stilistik dilini (anlaşma) nəzərə almaq da çox vacibdir. Tarixi öyrənən məktəblilər, müxtəlif dövrlərdə hadisələrlə, keçmiş obyektlərlə, insanlarla, hərəkətlərlə tanış olurlar.

Məqalənin aktuallığı: Orta əsr Azərbaycan tarixi, müasir dövrə qismən uzaq bir dövrü əhatə edir. Keçmiş dövr haqqında məlumatlar mənbələr vasitəsilə əldə olunur. Bu baxımdan tarixin tədrisində mənbələrin rolu doğru qiymətləndirilməli, əlverişli təlim metodları seçilərək, mənbələrdən düzgün istifadə edilməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Bəşər tarixində baş vermiş fakt və hadisələri təsdiq edən mənbələr şagirdlərdə keçmiş haqqında təsəvvürləri formalaşdırır. Onlarda tarix fənninə dair marağın artmasına səbəb olur. Mənbələrdən istifadə edərək şagirdlərdə düşünmə, yaddaş, müşahidə kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirmək mümkündür.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti: Dərs prosesində sənəd üzərində işin təşkili zamanı interaktiv təlim metodları və texniki vasitələrindən istifadə etməklə təlimin keyfiyyətinə müs-

bət təsir göstərmək mümkündür. Daha əlverişli texnikaları tətbiq edərək mənbələrdən vaxtında istifadə şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi üzrə dərslik, Bakı, Təhsil, 2018, 131 səh
2. Hüseynova L. Bəhrəmov S., Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti, Bakı; Təhsil, 2018, 115 səh.
3. İsayeva T. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində mətn üzərində işin təşkili, Bakı, "ADPU-nun nəşriyyatı" 2021, 160səh.
4. Əmirov M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2011, 707 səh.
5. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı, "Təhsil" 2004. 220 səh.
6. Əliyev R. Müasir mərhələdə vətən tarixindən proqram və dərsliklərin hazırlanmasının problemləri. Bakı, 2006, 72 səh.
7. Sadıqov F. Diplomatiya və diplomatik xidmət. Bakı, ADN, 1993, 116 səh.

Qasımova Lilpar

VII siniflərin "Azərbaycan erkən orta əsrlərdə" dövrünün öyrənilməsində tarixi mənbələr üzərində işin təşkili

XÜLASƏ

Tarixi mənbələr üzərində iş şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətini formalaşdırır. Dərsdə tarixi mənbələrdən istifadə şagirdlərin tarixi hadisə və proseslər haqqında inandırıcı məlumat əldə etməsinə şərait yaradır.

Гасымова Лилпар

Организация работы над историческими источниками при изучении периода "Азербайджан в эпоху раннего средневековья"

РЕЗЮМЕ

Работа с историческими источниками способствует формированию у учащихся исследовательских способностей. Использование исторических источников на уроке служит приобретению знаний о прошлом, получению более достоверной информации об исторических событиях и процессах.

Gasımova Lilpar

Organization of work on historical sources in the study of VII grades "Azerbaijan in the early Middle Ages"

SUMMARY

Working on historical sources shapes students' research skills. The use of historical sources in the classroom allows students to gain convincing knowledge of historical events and processes.

Ağazadə İnal Mübariz oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elmi rəhbər: dos. Q.İ.Bəşirov

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN HƏRTƏRƏFLİ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN METODİK YOLLARI

Açar sözlər: *idrak fəaliyyəti, şagird, müəllim, tədris metodikası*

Ключевые слова: *познавательная деятельность, ученик, учитель, методика обучения*

Key words: *cognitive activity, student, teacher, teaching methods*

Orta məktəbdə tarixin təlimi çətin, çoxsahəli və ziddiyyətli pedaqoji sahədir. Bu tarixin tədrisi prosesində meydana çıxan qanun, qanunauyğunluqlar, şagirdlərin təhsili, tərbiyəsi və inkişafı arasındakı əlaqələri öyrənməklə ortaya çıxır. Metodika şagirdlərin öyrənmə şəraitini araşdırır. Təhsilin məqsədi isə təlimin məzmununu müəyyən edir. Təhsilin məqsədinə və məzmununa uyğun olaraq təlimin səmərəli yolu müəyyən edilir. Təlimin səmərəliliyi seçilmiş metod və məzmunla müəyyən olunur. Tarix fənninin tədrisində təlimin səmərəli olması problemin düzgün həllindən asılıdır. Bu əsasda müəllimlər tarixi biliklərin nəzəri və metodik sahələrini gənc nəsə-şagirdlərə öyrətməlidirlər. Bu bir sıra üsul və vasitələrlə həyata keçirilir [4].

Metodika təlim prosesində tədris fənni olaraq tarixə tətbiq edilən və buna əsasən də o, təlim proseslərinin komponentləri arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətləri daha konkret şəkildə aşkara çıxaran, bunun əsasında da təhsilin məqsədini, məzmununu, bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına olan tələbatları müəyyən edir.

Orta məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisinin forma, metod və təhcizatı yollarının öyrənilməsi tarix elminin öyrənilməsindən fərqlidir. Lakin istifadə olunan - tədqiqat metodları yuxarı siniflərdə tarixin tədrisində imkan verir ki, şagirdləri alimlərin laboratoriyasına cəlb etmək mümkün olsun. “Şagirdlər müəllimlərin rəhbərliyi altında bu qanun və hadisələrin baş vermə səbəblərini dərk etsinlər. Əgər tarix elminin inkişafı, tarixə bir tədris fənni kimi təsir edərsə pedaqoji elm isə tarixi biliklərin həcm və obstraksiya səviyyəsini müəyyən edir”[7]. Ona görə də tarix elminin tədrisində müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün aparılan metodiki tədqiqatlarda, problemlərin həllində “Nəyi və necə öyrətməli?” məsələsinin həllində və tədris praktikasında pedaqogikanın nailiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Təlim üsullarından istifadə edərkən tarixi mənbə, sənəd, dərslik üzərində işləmək üsulunun tərzləri, oxunmuş mətnin planını tutmaqdan, onu nağıl etməkdən, icmal tutmaqdan və s. ibarət vasitələrdən istifadə edə bilərik. Üsullar şagirdlərin yeni materialla tanış edilməsinə, onların bacarıq və vərdişləri qazanmasına, onların sabitləşdirilməsinə, tətbiqinə xidmət edir [2, s 7]. Məktəbdə tarix fənninin tədrisi metodları içərisində tarixi materialın şifahi surətdə şərh edilməsi xüsusilə mühüm yer tutur [3, s 51].

Şifahi şərh – tarix fənninin tədrisi metodu olmaq etibarilə yalnız müəllimin məlumatını deyil, şagirdin materialı qavramağa, anlayıb başa düşməyə yönəldilən fəaliyyətini də əhatə edir. Şifahi şərhin özü də bir çox formalarda reallaşdırılır. Ona görə də tarix fənninin tədrisində üsulların hamı tərəfindən qəbul edilən vahid bir təsnifatı yoxdur. Çox zaman üsulları bilik mənbələrinə görə təsnif edirlər. Amma biz elə etməliyik ki, bu bilik mənbələri şagirdlərdə bacarıqları formalaşdırsın, onların inkişafına yol açsın. Müəllimlə şagirdin qarşılıqlı surətdə fəaliyyətini müsahibə, sorğu-sual, dialoq, dərslik üzərində iş müəyyən edir.

Dialoq həm müəllim, həm də şagirdlər üçün yaxşı üsuldur. Çünki onlara tarixi faktlara, təzahür və hadisələrə münasibətlərinin necə olduğunu öyrənməyə imkan verir. Dialoq şagirdlərdə faktları və hadisələri müstəqil öyrənmək və təhlil etmək, həmçinin növbə ilə dinləmək, danışmaq bacarığını inkişaf etdirməyə sübutlu polemika vərdişlərinin, eləcə də başqalarının fikirlərinə hörmət etmək və kollektivdə işləmək üçün zəruri olan digər vərdişlərin əldə olunmasına imkan yaradır. Dialoqun açıq olması üçün sinifdə inam və qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılması çox zəruridir. Burada əsas məqsəd şagirdləri gələcəkdə Tarix təlimində dialoq və onun tətbiqi nümunəsi əhəmiyyətli müzakirələr aparmağa və problemlərin həlli üçün qərar qəbul etmə bacarıqlarını formalaşdırmağa alışdırmaqdır. Şagirdlərdə idrak qabiliyyətinin inkişafı üçün onlarla dialoqun aparılması vacibdir [5, s 61]. Həmçinin debat xarakterli dialoqun köməyi ilə şagirdlərdə rabitəli nitq inkişaf edir, onlar dilin linqvistik qabiliyyətlərindən istifadə edirlər [6, s 130]. Əsas məqsəd şagirdləri gələcəkdə əhəmiyyətli müzakirələr aparmağa və problemlərin həlli üçün qərar qəbul etmə bacarığını formalaşdırmağa alışdırmaqdır. Tarixin təlimində dialoqdan istifadə şagirdlərin müzakirədə fəal, müstəqil iştirakını, tarixi materialın dərk olunmasını, başa düşülməsini nəzərdə tutur. Tarixi biliklərin dərinləşdirilməsinə və ge-

nişləndirilməsinə səbəb olur və eyni zamanda tarixi materialın mənimsənilməsinin yoxlanılmasına, məktəblilərin dərstdə idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Tarixin təlimi metodikası psixologiya ilə sıx bağlıdır. Psixologiya kursundan məlumdur ki, şagirdlərin idrak fəallığının təşkili məqsədi ilə üçün müəllim adətən başlanğıc kimi konkret faktlardan istifadə edir, onları xırdalayır, hər hansı bir məsələnin izahında bu xırdaçılıqdan istifadə edir. Bu induktiv metoddur. Bununla yanaşı, müasir psixologiya təsdiq edir ki, şagirdlər çox məlumatı təkcə məktəbdən deyil, kənar informasiya mənbələrindən də alırlar və bununla da başa düşmək, qavramaq qabiliyyətinə məktəbdən kənar da nail olurlar.

Deməli, idrak fəaliyyətinin təşkili deduktiv metodla da gedə bilər. Yəni şagirdlər əvvəlcə nəzəri məlumatla tanış olurlar, sonra isə konkret faktları öyrənirlər. Şagirdlər yuxarı siniflərə qalxdıqca deduktiv metod daha çox səmərə verir. Psixoloji tədqiqatlara istinad edərək orta məktəb üçün tarix tədrisi proqramlarında struktur dəyişiklikləri edilmişdir. Bununla yanaşı psixologiyanın verdiyi məlumatlar şagirdlərin düşüncə qabiliyyətinin inkişaf etməsinə tələb edir.

Bu və ya başqa təlim metodunu seçərkən, didaktik məsələləri həll edərkən tarixin tədrisi metodikası şagirdlərin yaş səviyyəsini və fərdi imkanlarını nəzərə alır. Müasir mərhələdə tarixin tədrisində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün aparılan metodiki tədqiqatlardan misallara baxaq. Müəllimlərin qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanaraq - orta məktəblərin yuxarı siniflərində tarixin tədrisi “Şagirdlərin idrak fəallığı və təhsilin səmərəliliyi” adlı N.Q.Dayri tərəfindən yazılmış metodik məqalə ortaya çıxdı. Ardınca İ.Y.Lerner -Tarixin tədrisi prosesində şagirdlərin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi|| əsəri və bu kimi başqa tədqiqatlar ortaya çıxdı. Müasir mərhələdə pedaqogika elminin, psixologiyanın və tarixin təlimi metodikasına dair tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq demək olar ki, şagirdlərin müstəqilliyi, elmi biliklərin sistemli şəkildə verilməsi əsasında formalaşır.

“Tədrisdə olan səhvlərin ən çoxu belə bir müddədən irəli gəlir ki, sanki şagird hər şeyi müəllimin söylədiyi və göstərdiyi kimi və yaxud kitabda şərh edildiyi kimi mənimsəyir”[3]. Əgər həqiqətdə də belə olsaydı, o zaman metodikanın vəzifələri yalnız tədris üçün material seçməklə məhdudlaşardı və həmin materialın şagirdlərə hansı vasitələrlə çatdırılmasının heç bir fərqi olmazdı. Lakin şagirdin başı sandınqca deyil ki, ona hazır bilik, bacarıq və əqidə yığmaq mümkün olsun. Biliklər, xüsusi ilə əqidələr, bacarıqlar və hisslər hazır şəkildə verilmir, müəyyən informasiyanın qavranılması və onun şagirdlərin şüurunda yenidən işlənib hazırlanması əsasında təşəkkül tapır.

Görkəmli psixoloq S.L.Rubinşteyn belə bir səhv təsəvvürdən çəkindirməyə çalışır ki, “sanki pedaqoqun təsiri bilavasitə şagirdin təffəkür fəaliyyətini nəzərə almayaraq, onun başında şagirdin bir növ malı olan şeyi doğurur. Biliklərin mənimsənilməsinin arxasında isə təffəkür prosesi durur. . . ”[6]. Mənimsənilən materialın həcmi, mənimsəmənin möhkəmliyi və dərinliyi, tərbiyəvi təsirin gücü nəticə etibarlı ilə təlim prosesində şagirdlərin tədris fəaliyyətinin xarakterindən və intensivliyindən: təəssüratının parlaqlığı və emosionallığından, şagirdlərin tarixin faktları mənimsəməsindən, fikri fəallığın faydalılığından, əvvəllər mənimsənilmiş biliklərin aktuallaşdırılmasından asılıdır.

Məktəbli təlim prosesində passiv dinləyici və tamaşaçı deyil, prosesin fəal iştirakçısı olduqda onların tədris fəaliyyətinin faydalılığı geniş surətdə artır. Ətraf aləmin digər proseslərinin insan tərəfindən dərk edilməsi kimi, tarixin də məktəblilər tərəfindən mənimsənilməsi idrak nəzəriyyəsinin ümumi qanunları üzrə gedir. Bununla belə şagirdlər tərəfindən təlim materialının dərk edilməsi prosesinin öz mühüm spesifik xüsusiyyətləri vardır. “Ümumi idrak qanunları müxtəlif elmlərin, məsələn, riyaziyyatın və tarixin öyrənilməsi müxtəlif şəkildə meydana çıxır; onlardan hər birinin dərk edilməsinin öz spesifikasiyası vardır”[4]. Yaşlı adamların dərrakəsi ilə müqayisədə uşaq dərrakəsinin öz xüsusiyyətləri vardır, həm də uşaqlar nə qədər kiçik olsa, bu xüsusiyyətlər daha artıq hiss olunur. Nəhayət, şagirdlər tərəfindən tarixin dərk edilməsi, elmi idrakdan fərqli olaraq, artıq elmin nail olduğu biliklərin və elm tərəfindən işlənib hazırlanmış metodların mənimsənilməsindən ibarətdir.

“Azərbaycanda orta məktəbdə tarixin öyrədilməsinin özünəməxsus cəhətlərindən biri də konkret fakt, konkret tarix faktı haqqında canlı təsəvvür çox vaxt ümumi anlayışların, nəticə və ümumiləşmələrin didaktik əsası olmasıdır”[5]. Proqramda nəzərdə tutulmuş konkret tarixi faktların öyrənilməsi və keçmiş haqqında müvafiq təsəvvürlərin yaradılması məktəb tarix kursunun əsas vəzifələrindən biridir. Təcrübə göstərir ki, konkret tarixi təsəvvürlər tarixi anlayışların təşəkkül tapmasının əsasıdır. Şagirdlərin hafizəsində möhkəmlənmiş geniş obraz və mənzərələrin dairəsi geniş, məzmunu zəngin olduqca onların əsasında formalaşmış anlayışlar sistemi daha məzmunlu olur. Tarixi təsəvvürlərin idraki əhəmiyyəti bununla bitmir.

Keçmiş hadisələrin konkret gedişinin canlandırılması, onların xüsusiyyətlərinin açılıb göstərilməsi, onların xarakteristikası və izah edilməsi də tarix anlayışının mühüm əlamətlərini seçib ayırmaq və onun təyin edilməsini mənimsəmək üzərindəki iş kimi xüsusilə zəruridir. Obraz vasitəsi ilə tarixi keçmişə dərk etmək anlayış vasitəsi ilə dərk etməkdə olduğu kimidir. Tipik obraz ümumi anlayışdan hərçənd fərqli olsa da, həm də ümumiləşdirmədir, hadisə və ya şəxsin bütöv surəti - bu ümumi qanunauyğunluqların açılıb göstərilməsindən fərqli olsa da, həmçinin tarix elminin nəticəsidir.

Problemin aktuallığı. Məktəblilərdə konkret tarixi təsəvvürlər müxtəlif metodlar, üsul və vasitələrdən istifadə etməklə formalaşır. Bu məqsədlə istinad tarixlərini seçib ayırmaq, tarixi təsəvvürlər yaratmaq sahəsindəki işdə olduğu kimi müəyyən tarix kompleksinə aid olan təsəvvürlər sistemi haqqında gedir. Bu qəbildən olan sistemin mərkəzində daha çox konkretliklə açılıb-göstərilənlər dayanır. Bu sistemə aid olan obrazlar daha az konkretliklə xarakterizə olunur.

Problemin yeniliyi. Tarixin tədrisi metodikası yeni materialın qavranılması və şagirdlərdə mövcud olan biliklərin ən yüksək səviyyədə istifadə olunması üçün yollar axtarır və buradan da biliklərin aktuallaşdırılması, kurslar və fənlərarası əlaqələrin təmin olunması problemi ortaya çıxır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, tarixi təsəvvürlərin təşəkkülü ilə yanaşı, tarixi təsəvvürləri yaratmaq sahəsindəki işin idraki və təhlil əhəmiyyəti var. Bu baxımdan “K.D.Uşinski yazırdı ki, “daha çox bilik əldə etdikcə və bu xam materialı daha yaxşı işlədikcə, idrak daha çox inkişaf edir və daha çox güclü olur”[10]. Tarixi təsəvvürlərlə keçmişin qəhrəmanlıq surətləri çox vaxt şagirdlərin həyat ideallarının formalaşmasına, onun əxlaqına həlledici təsir göstərir. Belə halda tarixi təsəvvürlər gənclərin mənəvi-siyasi tərbiyəsinin güclü vasitəsi olur.

Ədəbiyyat

1. Paşayev T.S. Tarixin tədrisi: tarixilik və müasirlik: Monoqrafiya. Bakı, 2006.
2. Abbasov Ə., Əhmədov A. Ümumi təhsildə inteqrasiya: Müasir yanaşmalar. “Azərbaycan müəllimi” qəz. , 2013, 10 may
3. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1973.
4. Əmirov M.M. Tam orta məktəblərdə tarixin fəal-interaktiv təlimi metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2011.
5. Kurikulum jurnalı, 2015, № 3 6. Kurikulum jurnalı, 2014, №4 7. Pirsultanlı S.P. Mir Cəfər Bağirov yaddaşlarda. Gəncə: AGAH, 2005.
6. V-VI siniflərdə qədim dünya və orta əsrlər tarixi tədrisinin metodikası. Bakı, 1977.
7. Mehdiyev Ə. Tarix tədrisinin metodikasına dair. Bakı. , 1958. 212
8. Vagin A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı. , 1973.
9. Qoder Q.İ. Konturnaya karta na urokax istorii drevneqo mira//PİŞ, 1967, №2
10. Ejeva S.A., Lebedeva İ.M. i dr. Metodika prepodavaniya istorii v sredeny şkole. M., 1986.
11. Metodika obuçeniya istorii v sredeny şkole. M. , 1978, ç. 1. 1948.
12. Runskiy V.O. Formirovaniye i şkolnikov ponimaniye zakonomernosti istoričeskoqo prosessa. M. , 1972.

Ağazadə İnal Mübariz oğlu

**Azərbaycan tarixinin tədrisində şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli
inkişaf etdirilməsinin metodik yolları**

XÜLASƏ

Tarixin tədrisi prosesində meydana çıxan qanun, qanunauyğunluqlar, şagirdlərin təhsili, tərbiyəsi və inkişafı arasındakı əlaqələri öyrənməklə ortaya çıxır. Metodika şagirdlərin öyrənmə şəraitini araşdırır. Təhsilin məqsədi isə təlimin məzmununu müəyyən edir. Təhsilin məqsədinə və məzmununa uyğun olaraq təlimin səmərəli yolu müəyyən edilir. Təlimin səmərəliliyi seçilmiş metod və məzmunla müəyyən olunur.

Агазаде И.

Методические пути всестороннего развития личности студента при преподавании истории Азербайджана

РЕЗЮМЕ

Законы, возникающие в процессе преподавания истории, возникают при изучении взаимосвязи между образованием, воспитанием и развитием учащихся. Методика исследует среду обучения студентов. Цель обучения определяет содержание обучения. Эффективный способ обучения определяется в соответствии с целью и содержанием обучения. Эффективность обучения определяется выбранным методом и содержанием.

Aghazada I.

Methodical ways of comprehensive development of student's personality in teaching the history of Azerbaijan

SUMMARY

The laws that arise in the process of teaching history emerge by studying the relationships between the education, upbringing and development of students. The methodology examines the learning environment of students. The purpose of education determines the content of training. An effective way of training is determined in accordance with the purpose and content of education. The effectiveness of the training is determined by the chosen method and content.

Sabirli Rüşət Sənan oğlu

**ADPU, Tarix fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, II kurs magistr tələbəsi
Elmi rəhbər: p.ü.f.d. D.M.Musayev**

**ŞAGİRDŁƏRDƏ FORMALAŞDIRILAN TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR HAQQINDA
TƏSƏVVÜRLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ YARADILMASI YOLLARI**

Açar sözlər: *şəxsiyyət, didaktika, müəllim, şagird, metod, üsul, məktəb*

Ключевые слова: *личность, дидактика, учитель, ученик, метод, приём, школа*

Key words: *personality, didactics, teacher, pupil, method, mode, school*

Görkəmli tarixi şəxsiyyətlər müəyyən bir hadisənin, yaranmış şəraitin təsirindən, eyni zamanda özünün şəxsi keyfiyyətləri, bacarıqları sayəsində tarix səhnəsinə çıxırlar. Bu cür tarixi şəxsiyyətlər təkcə siyasi xadim deyil, onlar həm də fikirləşməyi bacaran, fikirləşdiklərini icra etmək keyfiyyətinə malik, digər insanlar üçün mənəvi rəhbərdir. Şəxsiyyətin böyüklüyü onun gördüyü tədbirlərin, işin miqyası ilə ölçülür (4, səh. 432).

Azərbaycantarixifənni üzrə ümumi və tam orta təhsil pillələri üçün ümumi olan aşağıdakı məzmun xətləri müəyyənləşdirilmişdir:

1. tarixi zaman;
2. tarixi məkan;
3. dövlət;

4. şəxsiyyət;
5. mədəniyyət.

Tarixi **şəxsiyyətlər** tarixi hadisələrin gedişinə müəyyən təsir göstərə bilər. . . Onların fəaliyyətinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi tarixdə görkəmli şəxsiyyətlərin rolunu müəyyənləşdirməyə, hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir. Bu mənada şagirdlərin tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində şəxsiyyətin rolunu dəyərləndirməsi üçün onları Azərbaycan tarixinin görkəmli şəxsiyyətləri ilə tanış etmək, həmin şəxsiyyətlərin fəaliyyətini öyrənməyə, bu fəaliyyəti müzakirə etməyə, nəticələr çıxarmağa sövq etmək böyük əhəmiyyət daşıyır (1, səh. 14).

Şagirdlərin təsəvvüründə şəxsiyyət haqqında anlayışların formalaşdırılmasının mahiyyəti çox önəmlidir. Çünki şəxsiyyət tarixi hadisələrin içində aktiv rol oynayan, həmçinin həmin hadisələrin meydana gəlməsində birbaşa iştirak edən, gördüyü işin təsiri bu gün davam edən (və ya müəyyən zamanda davam etmiş) və adları dillər əzbəri olan obrazdır. Bu şəxsiyyətlərin şagirdlərin təsəvvüründə formalaşdırılmasının əsas məğzi və mahiyyəti onların mənəvi, əqli tərbiyəsində mühüm rol oynamasıdır. Bəzi şəxsiyyətlərin şəxsi və iradi keyfiyyətləri, bəzilərinin vətən və millət sevgisi şagirdlər üçün örnək təşkil edir (7, səh. 37).

Şagirdlərin təsəvvüründə formalaşdırılmış şəxsiyyətlərin sürəti çox vaxt şagirdlərin həyat ideallarının formalaşmasına, onun əxlaqına həlledici təsir göstərir. Belə olan halda yaradılmış təsəvvürlər şagirdlərin mənəvi-siyasi tərbiyəsinə güclü bir şəkildə təsir edir.

Şagirdlərdə şəxsiyyətlər barədə konkret təsəvvürlər müxtəlif yollarla – metod, üsul və vasitələrdən istifadə etməklə formalaşır: müəllimin canlı nitqi, təsviri və əyani vasitələr, bədii ədəbiyyatlar, texniki vasitələr və internet resursları və s. (3, səh. 186).

Müəllimin canlı nitqi tarix təlimində mühüm rol oynayır. Bunun sayəsində şagirdlərə tarixi biliklər verilir. Müəllim canlı nitqi ilə şagirdlərdə şəxsiyyətlər haqqında anlayış formalaşdırmağa bilər. Belə ki, o, öz canlı nitqi ilə şəxsiyyətin təsvirini yaradır. Bu eyni zamanda şagirdlərə şəxsiyyət barədə ilkin biliklər verir və bir çox mənbələrdən istifadə etməyə köməklik göstərir.

Müəllim canlı nitqində nəqləmədən istifadə edə bilər. Bu zaman haqqında danışılan tarixi şəxsiyyət, onun fəaliyyəti nağıl formasında şagirdlərə çatdırılır, canlı süjet yaradılır. Məsələn, müəllim Nadir şah süjetini, təsvirini şagirdlərin təsəvvüründə yaradır: “Nadir şah tarixin ən parlaq simalarından biridir. Ona Şərqi Napoleonu və ikinci İsgəndər ləqəbləri verilmişdir. Nadir şah Makedoniyalı İsgəndər, Əmir Teymur kimi sərkərdələrin Asiyadakı uğurlarını təkrar edərək özünə Asiyanın sonuncu fəthi kimi bir ad qazanmışdır. Bu insan məğlubedilməzlik simvoluna çevrilməklə hərbi peşəkarlığı ən yüksək zirvəyə çatdırmağa bildi. Onun üçün mümkünsüz olan hərbi tapşırıq yox idi. Nadir şah Səfəvi dövlətinin az qala yarıya qədər əldən getmiş torpağını geri qaytardı, Yaxın Şərqi öz imperiyasına qatmış Osmanlı dövlətinin hərbi maşınının qarşısını saxladı, sürətlə güclənməkdə olan Rusiya dövlətini onunla hesablaşmağa məcbur etdi, Hindistanı, Əfqanıstanı və Türkiyəni fəth etdi və özünün yeni imperiyasını yaratdı”. (5, səh. 91)

Dərs zamanı müəllimin sözünü bir sıra əyani vasitələr, o cümlədən İKT vasitələri müşayiət etməlidir. Müəllim həmin vasitələrdən yerində istifadə etməyi bacarmalıdır.

Əyani və texniki vasitələr dərslərin keyfiyyətinin artırılmasında xüsusi önəmə malikdir. Şagirdlər tarixi şəxsiyyətlər ilə bilavasitə tanışlıqdan məhrumdurlar. Buna görə də tarixi biliklərin zəruri mənbəyi rolunda əyani vasitələr çıxış edirlər. Onlar “canlı seyr” yolu ilə tarixi şəxsiyyətlərin qavranılmasını təmin edirlər. Tarix dərslərində proqram materialından və şəxsiyyətin önəmindən asılı olaraq müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə etmək olar. Həmin əyani vasitələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- müəllimin canlı, obrazlı, emosional sözü əyaniliyin başlıca vasitəsi kimi;
- əlavə ədəbiyyatların (bədii, elmi, publisist, xatirə) dərsə cəlb olunması;
- şəxsiyyətin həyatına, siyasi və hərbi fəaliyyətinə, əsərlərinə dair fotomontajlar;

- lent yazıları (audio və video kasetlər, fləşkartlar);
- sənədli və yaxud bədii filmlər (fracmentlər);
- şəxsi əşyaların, silah maketlərinin, məktubların nümayiş olunması və s. (8, səh. 124).

Müəllim dərstdə əyani vasitədən istifadə etməklə Babək haqqındakı mövzunu tədrisedərkən texniki vasitələrdən istifadə etməklə mövzu üzrə foto və videolar nümayiş etdirir. Müəllim Babək haqqında çəkilmiş filmdən fracmentlər göstərir. Şagirdlər Babəkin necə qeyrətli, vətəninə sevnən, mərd, azadlığa düşkün biri olduğunu dərk edirlər. O ölkəmizin azadlıq rəmzinə çərilmiş, müxəlif illərdəki döyüslərdə ümumilikdə 250 minə yaxın ərəb əsgərlərini məhv etmişdir. Sonda öz dostu tərəfindən xəyanətə uğrayaraq ərəblərə təhvil verilir. 837-ci ilin sentyabrında Samirə şəhərinə gətirilir və edam edilir. Beləliklə, şagirdlərdə Babəkə şəfqət hissləri, düşmənə, zülmkara isə nifrət hissləri formalaşır. Onlar Babəkin timsalında vətənpərvər ruha bürünürlər (5, səh. 44).

Dərs prosesində tarixi şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması üçün tarixi sənədlər, bədii ədəbiyyatlar müəllimin əsas vasitələrindən olmalıdır. Tarixi sənədlər bilavasitə keçmişə aid olduğu üçün onlar inandırıcılıq, yaradıcılıq və sübut etmə keyfiyyətinə malikdir.

Tarix sənədinin mətni üzərində iş müxtəlif şəkildə təşkil oluna bilər:

- 1) müəllimin özü tərəfindən sənədin təhlil edilməsi;
- 2) müəllimin bilavasitə rəhbərliyi altında sənədin şagirdlər tərəfindən təhlil edilməsi;
- 3) müəllimin tapşırığı ilə dərstdə sənədə dair şagirdlərin müstəqil işi;
- 4) müəllimin tapşırığı ilə evdə sənədə dair şagirdlərin müstəqil işi. (8, səh. 311)

Bəzi bədii ədəbiyyatlar şagirdləri tarixi keçmişlə tanış etməyin mühüm mənbələrisayıla bilər. Tarix tədrisində bədii ədəbiyyat əsərləri müəllim tərəfindən dərstdə və sinifdənkənar işdə istifadə edilə bilər, müstəqil oxu üçün şagirdlərə məsləhət görülür.

Tarixi belletristika əsərləri - tarixi roman, tarixi mövzuda hekayələrdən də istifadə etməklə müəllim şagirdlərin təfəkküründə tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürlər formalaşdırıla bilər. Məsələn: İsa Hüseynovun İmadəddin Nəsimidən bəhs edən "Məhşər" romanından nümunələr gətirməklə, bu əsərdən müxtəlif hissələri şagirdlərə nəql etməklə, müəllim İmaddədin Nəsmi şəxsiyyəti haqqında təsəvvür formalaşdırıla bilər.

Şagirdlərdə tarixi şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasında interaktiv təlim üsullarından istifadə etməklə mühüm nəticələrə nail olmaq mümkündür. Bu zaman müəllim elə bir üsul seçməlidir ki, o, öz istədiyinə nail olsun. Bəzən hər hansısa bir üsul müəyyən mövzunun tədrisində yararlı olmaya, başqa bir üsul həmin mövzu üçün isə yararlı ola bilər. Ona görə də, müəllim öz seçimini düzgün etməli, şagirdlərin fikrinin dağılmasına səbəb olmamalıdır. (2, səh. . 134)

Müəllim aşağıda göstərilən nümunədə olduğu kimi interaktiv təlimin bir çox metod və üsullarından istifadə etməklə şagirdlərdə tarixi şəxsiyyətlər haqqında anlayışlar formalaşdırıla bilər:

1) Ümumtəhsil məktəblərinin V sinfində Heydər Əliyev şəxsiyyəti haqqında mövzunu tədris edərkən, müəllim **BİBO** cədvəlindən istifadə edə bilər. Çünki şagirdlər Heydər Əliyev haqqında müəyyən biliklərə artıq malikdir. Buna görə də, cədvəlin "Bilirəm" hissəsində şagirdlər Heydər Əliyev haqqında bildiklərini söyləyir və müəllim onları lövhəyə qeyd edir. Şagirdlər əvvəl mənimsəmiş olduqları fikirləri qeyd etdikdən sonra, Heydər Əliyev haqqında nəyi öyrənmək, nəyin cavabını bilmək istəməsini və digər suallarını müəyyənləşdirir. Daha sonra mətn oxunur. Mətn oxunduqdan sonra müəllim ikinci sütundakı suallara qayıdır, əgər mətnə sualların cavabları verilərsə, onları üçüncü sütunda qeyd etməyi tapşırır. (6, səh. 48)

2) **Auksion** üsulundan istifadə etməklə "Ulu öndərin yolu ilə" mövzusunda İlham Əliyev şəxsiyyəti haqqında şagirdlərdə təsəvvürlər yaratmaq istəyir. Bu zaman müəllim auksionun keçirilməsi haqqında şagirdləri təlimatlandırır. Öyrənilən şəxsiyyət haqqında, onun fəaliyyəti barədə fikirlər növbə ilə sadalanır. Hər fikirdən sonra müəllim "bir, iki..." şəklində sayır. Şa-

girdlər çalışır ki, ən son fikir onun öz fikri olsun. Sonuncu təklif verən, məlumat söyləyən qalib sayılır. Heç bir fikrin təkrar olmaması üçün şagirdlər bir-birini diqqətlə dinləyir. (6, səh. 73)

3) **İnsert** üsulundan istifadə etməklə müəllim şagirdlərdə Şah İsmayıl şəxsiyyəti haqqında təsəvvürləri formalaşdırmağa bilər. Şagirdlər qabaqcadan hazırlanmış dərs mövzusunun dərs zamanı oxuyur və eyni zamanda mətni kodlaşdırırlar. Mətn müəllim tərəfindən hazırlanır. Müəllim şagirdlərə Şah İsmayıl haqqında başqa ədəbiyyatlardan istifadə etməyin yollarını göstərir. Kodlaşdırma şagirdlər tərəfindən mətnin qırağın ətrafında hər bir cümlə və ya abzasla müvafiq karandaşla aparılır: «+», «v», «?», «-».

- «+» işarəsi ilə tanış olmayan, təzə informasiya işarə edilir;
- «v» işarəsi ilə məlum olan informasiya qeyd olunur;
- «?» işarəsi ilə mətnin aydın olmayan hissələri qeyd olunur və ya əlavə «məlumat lazımdır» – deməkdir;
- «-» işarəsi mətnin müəyyən hissəsi ilə razı olmadıqda qoyulur.

Bu üsul fərdi və ya qrup şəklində aparıla bilər. Sonra müəllim şagirdlərin mətnə aparılan kodlar əsasında yeni mövzuya aid söhbət aparır, suallar verir, lazım olan əlavə məlumat, izahatlar verir. Şagirdlərin biliklərindən istifadə edib müzakirə aparır. Onlar Şah İsmayıl haqqında nə öyrəndilər? Onu necə dərk etdilər? Onun Azərbaycan tarixində rolu nədir? və s. (6, səh. 34).

Şagirdlərdə tarixi şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər öyrəndikləri tarixi şəxsiyyətləri özlərinə nümunə olaraq seçir, beləliklə, şəxsiyyətlər onların vətənpərvərlik hissələrinə, mənəvi tərbiyələrinə, düşüncə tərzlərinə, məntiqi təfəkkürünə və s. müsbət mənada böyük təsir göstərir.

Bu təsəvvürlərin yaradılması isə müəllimin və onun tədris prosesində istifadə etdiyi metod, üsul və vasitələrin üzərinə düşür.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər)”. Bakı, 2013.
2. Cəbrayilov İ.H. “Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası”. Bakı: “Mütərcim”, 2006.
3. Əmirov M. M. “Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası” (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2014.
4. Hacıyev Z. “Fəlsəfə”. Bakı, “Turan”, 2012.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə dərslik. Bakı, “Təhsil”, 2016.
6. Boris G.D. “Effective teaching methods”. Upper Saddle River: “Introduction”, 1996.
7. Çağlayan D.M. “İlköğretim II kademe sosial bilgiler ders kitaplarında tarihi şahsiyyətlere yaklaşım tarzı”, Konya: “Danışman”, 2011.
8. Tomkins M.K. “Curriculum and education”, Birmingham, “BookTower”, 2008.

XÜLASƏ

Məqalədə şagirdlərdə formalaşdırılan tarixi şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürlərin mahiyyəti, məğzi və yaradılması yolları araşdırılmışdır. Mahiyyət etibarilə şəxsiyyət anlayışı, onun tarixdəki rolu, gördüyü işlər, şəxsi keyfiyyətləri şagirdlərin diqqətini cəlb edir. Nəticədə şagirdlər həmin şəxsiyyətin nümunəsində vətənpərvərlik, mərdlik, mübarizlik ruhunda tərbiyə edilir.

Dərsdə müxtəlif üsullardan, texnologiyalardan və s. istifadə etməklə tarixi şəxsiyyət anlayışı şagirdlərdə yaradılır.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются сущность, сущность и способы формирования концепции исторической личности учащихся. Привлекают внимание учащихся понятия личности, его роли в истории, его личностные качества и т.п. В результате ученики воспитываются на фоне этой личности.

На уроке с использованием разных методов и технологий учащимся создаются представления об исторических личностях.

SUMMARY

This article examines the essence, essence and ways of creating the concept of historical personality formed in students. In essence, the concept of personality, its role in history, the work done, personal qualities attract the attention of students. As a result, students are brought up against the background of that personality.

In the lesson, different methods, technologies, etc. using the concept of historical identity is created in students.

Həsənova Ülkər Fikrət qızı

ADPU

Elmi rəhbər: t.ü.e.d., dos. S.M.Seyidova

VI SİNFİN ÜMUMİ TARİX KURSUNDA DİDAKTİK MATERİALLARDAN İSTİFADƏNİN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *didaktik material, təlim, xəritə, tarixi hadisə*

Ключевые слова: *didakticheskiy material, obucheniye, karta, istoricheskoye sobytiye*

Key words: *didactic material, training, map, historical event*

Bizə məlumdur ki, VI sinfin Ümumi tarix kursunun tədrisi zamanı istifadə edilən ən doğru metodlardan biri didaktik materiallardan istifadədir. Didaktik materiallar dedikdə, sinifdə və ya evdə müstəqil iş üçün təhsilalanlara tapşırılan və ya bütün sinif qarşısında təhsilverən tərəfindən nümayiş etdirilən xüsusi bir əyani tədris vasitəsidir. Didaktik materiallara əsasən xəritələr, cədvəllər, mətn, rəqəmlər və ya şəkillər olan kart dəstləri, reaktivlər və digərlərini qeyd etmək olar. Tapşırıqlar və məşq toplusu da didaktik materiallar hesab edilir.

VI sinfin Ümum tarix kursundadidaktik materiallardan istifadə olduqca vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Çünki fənnin tədrisi zamanı didaktik materiallardan istifadə təhsilalanlarda bacarıq, bilik və vərdislərinin inkişaf edilməsində mühüm rol oynayır. Didaktik materialların sistemə tətbiqi tədris materialının əsas tərkib hissələrini - terminləri, tarixi şəxsiyyətləri, hadisələrin əlamətlərini işlətməyə, tədris materialında əsas olanı vurğulamağa, eyni zamanda tarixi məlumatları dərk etməyə və onu qurmağa imkan verir. Didaktik materiallardan istifadə zamanı təhsilalanların dərslərdəki fəaliyyətlərini, növlərini dəyişdirməyə, qısa və uzunmüddətli yaddaşlarını inkişaf etdirmək üçün təkrar istifadə etməyə imkan verir. (4. s. 55)

Biz didaktik materiallardan fərdi və frontal işin təşkili, cüt və ya qrup şəklində işləmək, həmçinin fərdi qrup dərslərində istifadə etməklə, ümumi tarix fənnini daha effektiv olmasına üçün tədris edə bilərik. Həmçinin biz qeyd edə bilərik ki, didaktik material öyrənilən materialı birləşdirmək, təkrarlamaq və ümumiləşdirmək və tələbələrin bilik səviyyəsini izləmək üçün də təhsilverənlər tərəfindən istifadə edilə bilər. (1. s. 115)

Didaktik materillərin tədrisi əhəmiyyəti həm də bundan ibarətdir ki, insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini, qədim cəmiyyətlərin iqtisadi inkişafını, sosial və siyasi quruluşlarının müxtəlif formalarını aydınlaşdırmaq;qədim xalqların hər birinin bəşər tarixinin gedişində müəyyən pozitiv izlər qoyduğunu konkret materiallar əsasında açmaq, şagirdlərdə toleriantlıq,

geniş dünyagörüşü, humanist hisslər formalaşdırmaq; həmin dövrün dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinin tarixdəki rollarını göstərmək və digər məsələləri qeyd etmək olar.

Didaktik materialın oyun formalarından da istifadə edə bilərik. Bu tip oyunlara daxildir: viktorina, krossvord, zəncirvari və başqalarını qeyd edə bilərik. Təlimin tədrisi zamanı bu üsuldən istifadə etməklə təhsilçilərdə maraq oyadır və onların dərslərdəki emosional stresini aradan qaldırmağa imkan verir. (2. s.184)

Didaktik materialdan istifadə təhsilçilərin təhsil fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə kömək edir, iş vaxtına qənaət edir. Hər hansı bir təhsil prosesinin əsasını, ilk növbədə, təhsilçilərin müstəqil fəaliyyətini, həmçinin didaktik materialların əsas məqsədinin onların müstəqil işdə istifadəsi olduğunu nəzərə alsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, tədris prosesində didaktik materiallardan istifadə olduqca vacib məsələlərdən biridir.

Ümumi tarix kursunda didaktik materiallardan istifadə imkan verir ki, şagirdlərin müəyyən bacarıqlarının formalaşdırılmasında xüsusi rol oynayıb. Bu göstərilənləri qeyd edə bilərik:

- müxtəlif ölkələrdəki tarixi təzahürləri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək;

- tarixi mənbələri analiz və sintez etmək, ümumiləşdirmələr aparmaq;

- müxtəlif məzmunlu illüstrativ materiallardan bilik mənbəyi kimi istifadə etmək, onların məzmununu açmaq və digərlərini qeyd edə bilərik. (3. s. 5)

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, VI sinfin Ümumi tarix kursunda didaktik materiallardan istifadə etdikdə təlimin keyfiyyəti yüksəlir, təhsilçilərin təlim zamanı işi asanlaşır və təhsilçilər dərsləri asan şəkildə qavrayırlar. Dərslərdə işgüzarlıq səmərəlilik yüksək səviyyədə təmin olunur. Bu zaman təhsilçilərin müstəqil işlərinin təşkilinə həvəs yaradır.

Ədəbiyyat

1. M.Əmirov. "Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası". Bakı. 2011. səh. 707

2. Psixoloji və pedaqoji lüğət. Komp. Rapatsevich E. S. - Minsk, 2006. səh. 185

3. O.B.Sultanov, T.F.İsgəndərov, Q.İ.Bəşirov, R.Z.Xəlilov, S.Ə.Ağayev. "Qədim Dünya Tarixi (didaktik materiallar)". Bakı. Nurlan. 2010. səh. 237

4. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Bakı, "Təhsil", 2011, 254 səh.

Həsənova H.F.

XÜLASƏ

Problemin aktuallığı əsaslandırılıb, didaktik təlimlə bağlı elmi metodik ədəbiyyatlar araşdırılıb, təhlil edilib, ümumiləşdirilib və tənqidi münasibət bildirilib. Didaktik materialların istifadəsi ilə bağlı nümunələr göstərilmişdir.

Гасанова У.Ф.

Сущность использования дидактических материалов в курсе всеобщей истории VI класса

РЕЗЮМЕ

Обоснована актуальность проблемы, изучена, проанализирована, обобщена и критикована научно-методическая литература по дидактическому обучению. Приведены примеры использования дидактических материалов.

Hasanova U.F.

The essence of the use of didactic materials in the course of General History of VI grade SUMMARY

Substantiated the relevance of the problem, studied, analyzed, generalized and criticized the scientific and methodological literature of didactic teaching. Given examples of using didactic materials.

ALİ PEDAQOJİ MƏKTƏBLƏRDƏ QAFQAZ XALQLARI TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏALLAŞDIRMADAN İSTİFADƏ ÜZRƏQABAQCIL TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: *qabaqcıl təcrübə, müasir təlim, tələb, Qafqaz tarixi, ali məktəb, seminar*

Ключевые слова: *передовой опыт, современное обучение, остробованность, история Кавказа, средняя школа, семинар*

Key words: *advanced experience, modern training, demand, Caucasus history, High school, seminar*

Ölkəmizin Ali pedaqoji məktəblərində Qafqaz xalqları tarixinin tədrisi zamanı fəallaşdırmadan istifadə üzrə qabaqcıl təcrübə haqqında məlumat verməzdən öncə qabaqcıl təcrübə nədir və qabaqcıl təcrübəni müəyyən edən əsas kriteriyalar nələrdir? kimi suallara cavab vermək lazımdır.

XXI əsr Azərbaycan üçün yalnız elmin, texnikanın inkişafı baxımından deyil, eləcə də ictimai-siyasi quruluşun, iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi və yeniləşməsi baxımından da özünəməxsusdur. Hal-hazırda ənənəvi təlim və tərbiyə metodlarına öyrənənlərin müstəqilliyini, məntiqi düşüncəsini, axtarıcılığını və təşəbbüskarlığını inkişaf etdirən metodlar da aiddir. Günümüzdə innovasiyalar olmadan, İKT-dən istifadə etmədən, inteqrasiya qurmadan təlimin səmərəliliyinə çatmaq mümkün deyil. Məhz bu səbəbdən hazırda qabaqcıl təcrübə yönümlü mövzulardan bəhs edərkən ənənə və müasirlik, varislik nəzərə alınmalı, problem, inkişafda tədqiq olunmalıdır.

Təcrübə dedikdə hər hansı fəaliyyət sahəsində, o cümlədən, pedaqoji sahədə nəzəri biliklərin tətbiqi ilə qazınan praktik bacarıq və vərdişlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Öz peşəsində məhərətli olan və proqram tələblərinə cavab verən, hər bir sahədə normal qayda-qanun yaradan, təlim və tərbiyə sahəsində təklif edilən tələbləri düzgün şəkildə icra edən müəllimləri, məktəbləri qabaqcıl adlandırsaq heç də yanılmırıq. Müşahidələrdən də aydın olur ki, qabaqcıl təcrübə hələ kütləvi bir hal almamış, geniş yayılmamış yeni metodları həmçinin priyorları əhatə edir (1). Proqram materiallarının istənilən səviyyədə tədrisinə, öyrənənlərin şüurlu formada mənimsəmələrinə nail olmaq, müəllimin təhsil müəssisəsinin qarşısında dayanan vəzifələri yerinə yetirmək müəssisə rəhbərinin vəzifəsidir. Bu həmin müəssisə rəhbərlərinin borcudur.

Qabaqcıl təcrübə haqqında məlumatlar topladıqca bizə aydın olur ki, o bütün zamanlarda müzakirə edilmiş, dövrün, elmin və texnikanın inkişafına uyğun olaraq qabaqcıllıq tələbləri irəli sürülmüşdür. Qabaqcıl təcrübə haqqında Azərbaycanda akademik Mehdi Mehdizadə, professorlardan Bəşir Əhmədov, Yəhya Kərimov və digər pedaqoqlar qabaqcıl təcrübənin mahiyyəti, məzmunu, öyrənilməsi və yayılması haqqında hələ XX əsrdə fikirlər söyləmişlər. Qabaqcıl təcrübə və ümumilikdə qabaqcıllıq haqqında hər bir alimin, metodistin ümumi prinsiplərdən irəli gələn özünəməxsus baxışları ola bilər (3).

Qabaqcıl pedaqoji təcrübə o vaxt qəbul edilir ki, o, inkişafın progressiv ideyalarını həyata keçirsin, yeni elmi nailiyyətlərə istinad etsin, metodlara və şagirdlərə pedaqoji təsir vasitələrində əvvəllər başqa müəllimlərin təcrübəsində olmayan yeniliklər yaratsın. Qabaqcıl pedaqoji təcrübə yüksək nəticə verməklə yanaşı, həm də davamlı olmalıdır. Qabaqcıl pedaqoji təcrübə zamanı müəllimin:

1. -Geniş dünyagörüşünə malik olması, peşəsinin fəlsəfəsini aydın dərk etməsi, məqsəd aydınlığı və yaradıcılıq qabiliyyəti;
2. -ixtisası üzrə mükəmməl elmi-nəzəri hazırlığa malik olması;

3. -metodik ustalığı, yaradıcı təfəkkür və təxəyyül daşıyıcısı olması;
4. -peşəsini və təlim-təربiyəsi ilə məşğul olduğu uşaqları sevməsi;
5. -öz üzərində ardıcıl işləməsi, yenilikləri tətbiq etmə qabiliyyəti;
6. -müasirlik düşüncəsinə malik olması və s.

kimi amillər əsas götürülür (2).

Günümüzdə qabaqcıl təcrübənin formalaşması üçün bir sıra tələblər mütləq şəkildə yerinə yetirilməlidir:

1. Hər bir müəllim bunun üçün davamlı, ardıcıl çalışmalıdır.
2. Məktəbdə tədris-təlim, tərbivəvi işlər yüksək tələbkarlıqla, qanuni əsaslarla həyata keçirilməlidir.
3. Məktəbin tədris avadanlıqları, laboratoriyalar işlək səviyyədə olmalıdır.
4. Təhsili idarəedənlər, məktəb rəhbərliyi müəllimin yaradıcılıq imkanlarını artırmaq üçün onların müvafiq ədəbiyyatla, avadanlıqla təmin edilməsinə, təcrübə, mübadilə aparmalarına, kurslarda, təlimlərdə iştirakına şərait yaratmalıdırlar.

Azərbaycanın Qafqaz regionunda yerləşən bir ölkə olması baxımından Qafqaz tarixinin öyrənilməsinə günümüzdə bizim üçün böyük önəm kəsb edir. Bu məsələ çərçivəsində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizin ali pedaqoji məktəbləri Qafqaz tarixi üzrə mütəxəssis hazırlığında məxsusi yerlərdən birini tutur. Müşahidələr göstərir ki, günümüzdə Qafqaz tarixinin tədrisində ölkəmizin ali pedaqoji məktəblərində yetəri qədər qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ammayaddan çıxarmayaq ki, ölkəmizin təhsil sistemində bu gün fəal interaktiv təlim tətbiq edilir. Məhz buna görə də ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz xalqları tarixinin tədrisini səmərəli formada tədrisi zəruriyyəti ortaya çıxır.

Hazırladığımız məqalə də məhz ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz xalqları tarixinin fəal/interaktiv şəkildə tədrisi prosesində əldə edilmiş qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsində və bu sahədə olan boşluğun doldurulmasında az da olsa müəyyən rol oynayacaq.

Ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz xalqları tarixinin tədrisində fəallaşdırmadan istifadə üzrə qabaqcıl təcrübə problemini tədqiq etməkdə əsas məqsədimiz bu fənnin tədrisində əldə edilmiş qabaqcıl təcrübədə olan boşluqları doldurmaq və tədrisin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Hazırladığımız məqalə bu sahədəki boşluğun doldurulmasında az da olsa müəyyən rol oynayacaqdır.

Qarşıya qoyduğumuz bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməliyik:

1. ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz tarixinin tədrisində qabaqcıl təcrübənin tədqiqi səviyyəsini müəyyənləşdirmək.
2. ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz tarixinin tədrisində qabaqcıl təcrübənin tətbiqi vəziyyətini öyrənmək;
3. ali pedaqoji məktəb müəllimlərinin ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz tarixinin tədrisində qabaqcıl təcrübədən istifadə imkanlarını öyrənərək ümumiləşdirmək;

Tədqiqat prosesində bizə məlum oldu ki, tarixçi və tarix müəllimi üzrə mütəxəssis hazırlayan bütün ali məktəblərdə Qafqaz tarixi tədris edilir. Müşahidələrimizə söykənərək deyə bilərik ki, həmin fənni tədris edən professorlar, dosentlər və müəllimlərin böyük əksəriyyəti ənənəvi təlim və onun üsul və vasitələrindən istifadə etməklə bu fənni tədris edirlər. Təcrübəsini öyrəndiyimiz ADPU-nun dosenti Rəcəb Əliyevin, dosent Sevinc Seyidovanın, baş müəllim Səbinə Həziyevanın, ADU-nun dosenti Rafiq Qurbanovun təcrübələrini öyrənərkən bəlli oldu ki, onlar Qafqaz tarixinin tədrisi zamanı fəallaşdırma texnikalarından pedaqoji ustalıqla istifadə etməklə bu sahədə qabaqcıl təcrübədən məharətlə istifadə etmişlər.

ADPU-nun dosenti R.Əliyevin “Qafqaz tarixi” kursunun tədrisində fəallaşdırmadan istifadə sahəsində əldə etdiyi qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq 1787-1791-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi və Qafqaz ” mövzusu üzrə seminar məşğələsindən bəzi fraqmentləri veririk:

Dosent R.Əliyev tələbələri fəallaşdırmaq məqsədi ilə dərsi müzakirə şəklində qurur və tələbələrə dərslərdən, sorğu ədəbiyyatlarından, elektron resurslarından istifadə edərək aşağıdakı suallara cavab vermələrini təklif edir.

1. Neçənci ildə Osmanlı dövləti beynəlxalq şəraitin dəyişməsinə nəzərə alıb fəallaşdı?
2. Osmanlı dövləti neçənci ildə Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı?
3. Neçənci ildə İngiltərə və Fransa hakim dairələri Avropada Rusiya əleyhinə böyük koalisiya yaratmağa çalışırdılar?
4. 1791-ci il dekabrın 29-da Yassıda Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında sülh müqaviləsinin şərtləri nə idi?

Seminar məşğələsində fəallaşdırmaya təkan verən əsas amil suallara müxtəlif mənbələrdən cavabların tapılması və müzakirə edilərək cavablandırılması idi.

Müşahidələrimiz göstərdi ki, dosent Sevinc Seyidova “Şimali Qafqazın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi prosesinin başlanması” mövzusunun tədris edərək elektron təqdimatlardan ustalıqla istifadə edərək mövzunu tələbələrə şüurlu surətdə mənimsətməyə nail oldu. Müəllim müzakirələr, dialoq və s. kimi fəal/interaktiv təlim üsullarından da ustalıqla istifadə etdi.

ADPU-nun baş müəllimi Səbinə Həziyeva “Şimali Qafqaz əhalisinin rus ağalığına qarşı ilk çıxışları” mövzusu üzrə seminar məşğələsində fəal/interaktiv təlimin üsul və vasitələrində istifadə edərək dərsi tələbələrdən bu şəkildə tələb edərək onların fəallaşması prosesində qabaqcıl təcrübədən məharətlə istifadə etmişdir.

Problemin aktuallığı. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində Qafqaz xalqları tarixinin tədrisində fəallaşdırmadan istifadə üzrə qabaqcıl təcrübə problemi az tədqiq olunduğundan bu sahədə araşdırmalar aktuallıq kəsb edir.

Problemin nəzəri əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikirlər, təkliflər ali pedaqoji məktəblərdə tarixin tədrisi texnologiyasının nəzəri məsələlərini kifayət qədər zənginləşdirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün çox faydalıdır. Gündəlik pedaqoji fəaliyyətlərində gənc ali məktəb müəllimləri bu məqalədə irəli sürülən fikirlərdən istifadə edə biləcəklər.

Problemin yeniliyi. Məqalədə qabaqcıl təcrübənin mahiyyətinə və onun Qafqaz tarixi kursundakı önəminə münasibət bildirilir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz tarixinin öyrənilməsində toplanmış qabaqcıl təcrübə təlimin keyfiyyətini artırır. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsini motivləşdirən əsas amillərdən biri də müəllimin seminar məşğələlərində qabaqcıl təcrübəni tətbiq etmək üçün keçirdiyi fəal/interaktiv üsul və metodlardır.

Ədəbiyyat

1. Əmirov M.M., Pedaqoji tədqiqat metodları (tarix fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası ixtisasi üzrə magistr hazırlığı üçün metodik vəsait), Bakı-2019, 87 səh.
2. İbrahimov F.N., Nuriyeva L.N. Pedaqoqikanın metodologiyası barədə. II Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2018. N1. S. 200-204.
3. Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı, 2009.

Cabbarlı Tahir Sabir oğlu

Ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz xalqları tarixinin tədrisində fəallaşdırmadan istifadə üzrə qabaqcıl təcrübə

XÜLASƏ

Məqalədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılıb, ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz xalqlarının tədrisində qabaqcıl təcrübənin tədqiqi səviyyəsinə aydınlıq gətirilib. Qafqaz xalqlarının tədrisində qabaqcıl təcrübənin tətbiqi vəziyyəti işıqlandırılıb. Ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz xalqlarının tədrisində ali pedaqoji məktəb müəllimlərinin qabaqcıl təcrübədən istifadə

imkanları öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. Bu problemin gələcəkdə daha dərinlən araşdırılıb öyrənilməsi tövsiyə olunur.

Джаббарлы Тахир Сабир оглы

**Передовой опыт использования активации в преподавании истории народов
Кавказа в высших педагогических школах**

РЕЗЮМЕ

В статье обосновывается актуальность темы, уточняется уровень исследования передового опыта преподавания народов Кавказа в высших педагогических школах. Подчеркнуто применение передового опыта в обучении кавказских народов. Изучены и обобщены возможности использования передового опыта преподавателей высшей педагогической школы при обучении кавказских народов в высших педагогических школах. В будущем рекомендуется изучить эту проблему более глубоко.

Jabbarli Tahir Sabir oglu

**Advanced experience in the use of activation in the teaching of the history of the
caucasian peoples in higher pedagogical schools**

SUMMARY

The article substantiates the topicality of the topic, clarifies the level of research of best practices in the teaching of Caucasian peoples in higher pedagogical schools. The application of best practices in the teaching of the Caucasian peoples was highlighted. The possibilities of the use of advanced experience of higher pedagogical school teachers in teaching Caucasian peoples in higher pedagogical schools were studied and generalized. It is recommended to study this problem in more depth in the future.

Paşayev Rəşad

**ADPU, Tarix və onun tədrisi metodikasının metodologiyası, magistrant
Elmi rəhbər: prof. M.Əmirov**

**PEDOQOJİ TƏMAYÜLLÜ ORTA İXTİSAS MƏKTƏBLƏRİNDƏ VƏTƏN
TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜZAKİRƏLƏR METODLARINDAN İSTİFADƏ**

Açar sözlər: *müzakirələr metodu, diskussiya, debat, çarpaz müzakirə, müzakirə xəritələri, klassik dioloq, açıq iclas, "akvarium", dairəvi müzakirə, şüurlu mənimsəmə*

Son illərdə orta ixtisas məktəblərində yeni təlim metodlarından istifadə olunmağa başlanmışdır. Yeni təlim metodlarının tətbiqinin genişlənməsinə də ən böyük töhfəni orta ixtisas məktəb müəllimləri arasında aparılan treninqlər və kütləvi informasiya vasitələri ilə aparılan maarifləndirmə işi vermişdir. Müasir təlim metodları ənənəvi təlim metodlarından daha effektiv metod kimi qiymətləndirilir və tətbiqinin geniş çərçivəni əhatələməsi üçün daha böyük miqyasda istifadə olunmağa ehtiyac duyulur.

Aparılan müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Vətən tarixinin tədrisində müzakirələr metodlarından yetərincə istifadə olunmur. Bu təhsilin kompleks istiqamətdə aparılan inkişafına böyük maneələr törədir. Problemin aradan qaldırılması və qısa müddət ərzində yeni təlim metodlarının pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində də tətbiqini təmin etmək lazımdır.

Yeni təlimin ən əlverişli metodlarından biri də müzakirələr metodu hesab olunur. Müzakirə seçilmiş mövzu və ya məsələ ətrafında ideyaların, məlumatların, təəssüratların, tənqidin və təkliflərin qarşılıqlı və struktur mübadiləsidir. Müzakirələr metodu əvvəllər mənimsənilmiş

biliklərin möhkəmlənməsində və ortaya çıxan yeni biliklərin mənimsənilməsinin ən əlverişli metodu hesab olunur.

Təlimin müzakirələr metodundan istifadə şagirdlərə nə qazandırır sualını ortaya qoyarsaq metodun nə üçün tətbiqinin müsbət nəticələr verdiyini görmüş olarıq. Beləki, təlimdə müzakirələr metodu şagirdlərə aşağıdakı sadaladığımız xüsusiyyətləri qazandırır:

1. Problemi təhlil etmək, həlli yolunu tapmaq, qərar qəbul etmək bacarığının formalaşdırılması;
2. Mənbələrlə düzgün şəkildə işləmə bacarığının formalaşdırılması;
3. Dinləmə mədəniyyətinin formalaşdırılması;
4. Şifahi nitqin inkişafı və natiqlik qabiliyyətlərinin formalaşdırılması;
5. Məntiqi və tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
6. Fərdi və ya komanda şəklində işləmək bacarığının formalaşdırılması;
7. Müzakirəni mövqeyinə uyğun olaraq ardıcıl və inandırıcı şəkildə qurmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması;
8. Mövqeyi məntiqi təqdimat bacarığının formalaşdırılması;
9. Fikirlərinin ifadəsində konkretlikdən yayınmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması.

Bunlardan əlavə olaraq Vətən tarixi təlimində şagirdlərdə vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsi və milli şüurun inkişafı ön planda tutulmalıdır. Vətəninə və millətinə sadıq gənclər yetişdirmək təhsilimizdə qarşımıza qoyduğumuz ən böyük məqsədlərdən biridir. Vətən tarixi təlimində müzakirələr metodu tələbələrə tarixi biliklərin aşılmasında, tarixi fakt və hadisələri, habelə bütün tarixi prosesləri təhlil, müzakirə və nəticə çıxarmaq çəraiti yaradır.

Ali və orta məktəblərində fəal təlim metodlarının istifadəsinin tədqiqi geniş aparılırsa pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində fəal təlim metodlarının tətbiqinə dair tutarlı tədqiqat və materiallarına çox az rast gəlinir. Fəal təlimin müzakirələr metodunun pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində istifadə olunmasının nəzəri və praktik yolları haqqında araşdırma və tətbiqinə dair material çatışmamazlığını aradan qaldırmaq lazımdır. Bu boşluğu doldurmaq üçün pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində yeni təlim metodlarından istifadə üzrə iş sistemini yaratmağı əsas məqsəd kimi göstərmişik.

Təlimin müzakirələr metodu tələbələr arasında qarşılıqlı ünsiyyəti təmin edir. Dərs prosesində müəllim və tələbələr müzakirədə iştirak edirlər. Müzakirə zamanı müəllim çətin anlayışları özü şərh edir, problemləri tələbələrlə birlikdə təhlil etməlidir. Bu səbəbdən müzakirələr metodu digər təlim metodlarından daha çox şagirdlər üçün fəal öyrənmə təcrübəsi hesab olunur.

Metodik ədəbiyyatlarda müzakirələr metodunun texnikaları, tətbiqi variantları aşağıdakı qaydada təsvir edilir:

- 1) diskussiya;
- 2) müzakirə xəritələri;
- 3) Debat (çarpaz müzakirə);
- 4) "akvarium";
- 5) klassik dialoq;
- 6) açıq iclas;
- 7) dairəvi müzakirə" (1, s. 426-431).

Professor M.Əmirov müzakirələr metodunu ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan Azərbaycan tarixi materialları nümunəsində vermişdir.

Z.Veysova müzakirələr metodunun və onun texnikalarına aydınlıq gətirərək yazır: "Diskussiyanın yalnız bir-birlərinə opponentlik (etiraz) edən tələbələrin arasında keçdiyi mübahisə, müzakirə, rəy mübadiləsi kimi məlum formalarından fərqli olaraq, debatlar, opponentini deyil, üçüncü tərəfi inandırma prosesini nəzərdə tutur" (2, s. 79).

Dosent Z.Veysovanın təklifləri sırf ümumpedoqoji obyektləri işıqlandırır.

Professor F.Rüstəmov və dos. T.Dadaşova seminar məşğələlərində qarşılıqlı münasibətlərdən bəhs edərkən yazırlar: “Seminarın “dəyirmi stol” prinsipi əsasında təşkili akademik qrup daxilində qarşılıqlı yardımı və əməkdaşlığı təmin edir. Hər bir tələbə intellektual fəallıq göstərmək imkanı qazanır” (3, s. 245).

Pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Vətən tarixi təliminin müzakirələr metodu vasitəsi ilə mövzunun tələbələrə aşılması üçün ilk öncə müəllim dərslər təşkilində istifadə edəcəyi təlim texnikasını seçməli və dərslər texnikasının təşkili qaydalarına (yollarına) uyğun şəkildə təşkil etməlidir. Dərslər keyfiyyətli şəkildə aparılması üçün müəllim müzakirələr metodunun texnikalarına bələd olmalıdır. Çünki, dərslər başlıca təşkilatçısı müəllimdir. Müəllim tələbələrin fasilitator və əsas istiqamətləndiricisidir. Müəllim dərslər əsas aparıcısıdır və müəllimin dərslər düzgün, mərhələli şəkildə tətbiq etməsi təlimin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Vətən tarixinin tədrisinin təlimin müzakirələr metodu ilə aparılmasını nəzəri cəhətdən izah edək. İzaha keçməzdən əvvəl bilmək lazımdır ki, müəllim mövzuya və şəraitə uyğun olaraq müzakirələr metodunun texnikalarına üstünlük verməlidir.

Araşdırmalardan aydın oldu ki, müzakirələr metodu əsasən mübahisə doğuran, araşdırma tələb edən mövzuların öyrənilməsinə tətbiq olunmalıdır. Bu baxımdan orta ixtisas məktəblərinin Azərbaycan tarixi üzrə proqramlarında nəzərdə tutulmuş aşağıdakı mövzuların tədrisində müzakirələr metodunun tətbiqini məqsədəuyğun hesab edirik:

- 1) Azərbaycanda qədim dövlətlər;
- 2) Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması;
- 3) Sasani ağalığına qarşı mübarizə;
- 4) Xürrəmilər hərəkatı;
- 5) Azərbaycan IX-XIII əsrlərdə;
- 6) Azərbaycan monqol hakimiyyəti dövründə;
- 7) Səfəvilər dövlətinin yaranması. Səfəvi-Osmanlı müharibələri;
- 8) I Şah Abbas. Səfəvilərin zəifləməsi. Nadir Şah Əfşar;
- 9) Azərbaycan xanlıqları dövründə;
- 10) Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsi;
- 11) AXC-nin yaranması;
- 12) Azərbaycan xalq hərəkatı. Dövlətçiliyin bərpası.

Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün “1990-2000-ci illər Azərbaycanın daxili və xarici siyasətindəki uğurlar” mövzusunun tədrisində müzakirələr metodundan istifadənin nümunəsinə diqqət yetirək:

Müəllim problemi müəyyənləşdirmək və aktuallaşdırmaq, eləcə də tələbələrdə sərbəst düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə tələbələrə müraciət edir və mühazirə mətnini paylayır. Materiallar paylandıqdan sonra motivasiya prosesində müəllim tələbələrdə problem haqqında təsəvvür yaradır. Motivasiyanın aparılması üçün müəllim tələbələrə bir neçə sualla müraciət edir. Suallar tələbələrin bildikləri məsələlərdə aparılmalıdır. Bu motivasiya elə aparılmalıdır ki, tələbələr problemi özləri həll etmiş olsunlar. Mövzu barədə qoyulan suallara nəzər yetirək:

1. Müstəqillikdən sonra Azərbaycanın xarici siyasətində hansı dəyişikliklər baş verdi?
2. XX əsrin ən böyük neft kontraktı olan “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzu necə dəyişdi?
3. Müstəqillikdən sonra Azərbaycan hansı beynəlxalq xarici təşkilatlara üzv olmuşdur ?
4. Müstəqilliyimizin tanınmasında atılan ən önəmli siyasi addımlar hansılar idi?
5. Xarici siyasətdə hansı siyasət yürüdü və buna səbəblər nə idi?
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulunun daxili siyasətimizdə rolu nə idi?

Müəllim motivasiya mərhələsində hansı problemlərin öyrəniləcəyi haqqında təsəvvür yaratdıqdan sonra tələbələrə aydın olur ki, problem “1990-2000 ci illər Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti”dir. Müəllim təlimin davamı olaraq problemin öyrənilməsinə yönəlmiş fərziyyə xarakterli suallar qoymağa başlayır.

Dərsin ikinci mərhələsi – tədqiqatın aparılması:

- 1) Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan və diplomatik əlaqələr quran dövlətləri müəhazirə mətnində axtarın;
- 2) Azərbaycanın beynəlxalq təşkilat və qurumlarda dəstək olan ölkələri seçin;
- 3) “Əsrin müqaviləsi”nin qazanılmış ən böyük uğurlardan biri olmasını şərh edin; 4) Xarici siyasətdə aparılan balanslaşdırma siyasətinin məqsədini izah edin;
- 5) Daxili siyasətimizdə nələrin ön planda durduğunu izah edin;
- 6) Daxili dövlət quruculuğunda atılan addımları müəyyən edin.

Dərsin üçüncü mərhələsi – informasiya mübadiləsi:

Bu mərhələdə verilən tədqiqat suallarının tələbələr tərəfindən müəhazirə mətnində axtarılıb tapılması prosesi gedir. Tələbələr tədqiqatın gedişində əldə etdikləri informasiyanın mübadiləsini aparır və qarşıya qoyulmuş suallara cavab tapmağa çalışırlar. Bu zərurət bütün iştirakçıların bir-birinin təqdimatını dinləməyə sövq edir.

Dərsin dördüncü mərhələsi – informasiyanın müzakirəsi və təşkilidir. Müəllim tələbələrin motivasiya prosesində əldə etmiş olduğu biliklərin və informasiyaların müzakirəsini təşkil edir.

Dərsin beşinci mərhələsi – nəticə və ümumiləşdirməyə yönəldilir. Tələbələr Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması yolunda ölkə rəhbərliyinin yürütdüyü siyasəti, daxili və xarici siyasi addımları və beynəlxalq arenada qazanmış olduğumuz uğurları, dövr ərzində baş verən bütün siyasi prosesləri mənimsəyir və əldə etdiyi bilikləri ümumiləşdirirlər. Müəllimin köməyi ilə aparılan siyasət nəticəsində qazanılan nailiyyətləri müqayisə edir, müsbət və mənfi cəhətlərini üzə çıxarırlar.

Son olaraq dərsin altıncı mərhələsində müəllim yaradıcı tətbiqetmə prosesini həyata keçirmək məqsədi ilə tələbələrə aşağıdakı məzmununda çalışma təklif edir:

- 1) Müstəqilliyimizin beynəlxalq arenada tanınması uğrunda atılan addımları müəyyənləşdirin;
- 2) Qonşu ölkələrlə aparılan siyasəti şərh edin;
- 3) Daxili siyasətimizin ön planında nələrin durduğunu müəyyənləşdirin;
- 4) Azərbaycana müstəqilliyimizin ilk illərində kapital qoyuluşunun artmasının səbəblərini müəyyənləşdirin.

Qeyd: Tələbələr dərsin bütün mərhələlərində çox fəal iştirak etmişlər. Dərs zamanı qiymətləndirmə apardığımız üçün bu barədə fikir söyləmirik. Dərsin gedişinin müşahidəsi və analitik təhlil göstərir ki, şagirdlərin mövzunun 70-80 %-ni mənimsəmişlər.

Ədəbiyyat

1. M.Əmirov. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlim metodikası. Bakı 2014. 678 səh.
2. Z.Veysova. Fəal/İnteraktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007, 150 səh.
3. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı, 2007, 568 səh.

Paşayev Rəşad

Pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Vətən tarixinin tədrisində müzakirələr metodlarından istifadə

XÜLASƏ

Məqalədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmışdır. Pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəbində Vətən tarixi təlimində dioloji metoda əsaslanan müzakirə metodunun didaktik imkan

larının üzə çıxarılması və onun tətbiqi ilə təlimin keyfiyyətinin əsaslı şəkildə yeniləşməsidir. Müzakirə metodunun tətbiqinin tarixi biliklərin mənimsənilməsi ilə yanaşı, tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və vətənpərvər gənclərin yetişdirilməsində də əsaslı motiv yaradır.

Pedoqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Vətən tarixinin yeni təlim texnologiyaları ilə təlimin didaktik prinsip və tələblərinin sistemli şəkildə tədqiqidir. Eləcə də müzakirə metodundan istifadənin, onun reallaşması istiqamətinin şərhidir.

Mustafayeva Səadət Əlirza qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TARİX TƏLİMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ TƏMİN EDƏN ŞƏRTLƏRİN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN REALLAŞDIRILMASI YOLLARI MÖVZUSUNUN KURİKULUM MATERIALLARINDA QOYULUŞU

Açar sözlər: *kurikulum, metod, dərslik, müasir təlim, resurs, şagird, müəllim, nəticə*

Ключевые слова: *учебный план, методика, учебник, современное обучение, ресурс, ученик, учитель, результат*

Key words: *curriculum, method, textbook, modern training, resurs, student, teacher, result*

Kurikulum materiallarından istifadə edərək səmərəli dərs prosesi yaratmaq üçün müəllim ilk növbədə düzgün plan tərtib etməli, məqsədi müəyyən etməli, məzmun standartlarından istifadə etməlidir. Məsələn, Azərbaycan tarixi təliminin məzmunu bölməsindən ümumim təlim nəticələrinə diqqət yetirək. Ümumi orta təhsil səviyyəsində şagird tarixi hadisələri xronoloji əsasda təsvir edir, onlar arasında səbəb və nəticə əlaqələrini izah edir, sivilizasiyaların formalaşmasında, dünya mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycanın yeri və rolu barədə mülahizələrini bildirir, tarixi fakt və hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə və onların fəaliyyətinə münasibət bildirir, onları müvafiq dövr baxımından qiymətləndirir. İndi isə tam orta təhsil səviyyəsində şagirdin təlim nəticələrinə diqqət yetirək. Azərbaycan tarixi keçmişi və müasir dövrü haqqında zəruri biliklərə malik olur, tarixi hadisə və proseslərin mahiyyətini konkret dövrün xüsusiyyətləri baxımından izah edir və ona münasibət bildirir, tarixi informasiyaları toplayır sistemləşdirir, təhlil edir və nəticələri barədə təqdimatlar hazırlayır, tarixi hadisələrlə bağlı fərziyyə və mülahizələr irəli sürür, proqnozlar verir, debatlarda, diskussiyalarda, müzakirələrdə Azərbaycan haqqında ictimai rəy formalaşdırın təkliflərlə çıxış edir. Kurikulumla bağlı Respublikamızda sərəncam və qərarlar hazırlanmışdır:

“Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı” 15 iyun 1999-cu il tarixdə təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)» sənədi hazırlanmış və hökumət tərəfindən (2006-cı il 30 oktyabr tarixli, 233 nömrəli qərar ilə təsdiq edilmişdir.

Kurikulum materialları şagirdləri müstəqil şəkildə düşünməsinə təmin edir. Məsələn, 5-ci sinif Azərbaycan tarixi dərsliyində Albaniya tarixi mövzusunə diqqət yetirək:

Albaniyada baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müəyyənləşdirir. Albaniyada baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürləri zaman oxunda təsvir edir. E.ə.4-cü 3-cü əsrlərin öyrənilməsində maddi və yazılı mənbələrin rolunu izah edir.

İllüstrasiya əsasında sadə tədqiqatlar aparır. İnsanların birgə yaşayışının müxtəlif formalarını fərqləndirir. Qədim insanların həyat tərzini və məşğuliyyətini Azərbaycan ərazisinin təbiət-geografi şəraiti ilə əlaqələndirir. Xəritədə Azərbaycan ərazisində qədim dövlət -Albaniya ərazisini müəyyənləşdirir. Albaniyanın yaranmasını, idarə olunmasını, sosial-iqtisadi münasibətləri

təsvir edir. Qədim Azərbaycan dövləti Albaniya haqqında mənbələr əsasında məlumatlar toplayır, təqdim edir.

Məsələn, Atropatenanın qonşu dövlətlərlə münasibətləri mövzusunun motivasiya hissəsinə diqqət yetirək. Əvvəlcə, Atropatenanın Parfiya, Selevkilər, Roma ilə münasibətlərini əks etdirən elektron vəsaitə baxılır. Daha sonra yönəldici suallar qoyulur. 1. Atropatena hansı dövlətlərlə münasibətdə olmuşdur? 2. Sizcə, Atropatena hansı dövlətlərlə müttəfiq olsaydı müstəqilliyini qoruya bilərdi? Beləliklə, şagirdlərin fikirləri səslənir. 2-ci suala diqqət yetirsək görürük ki, şagirdlərə müstəqil fikir yürütmək üçün düşündürücü sual verilmişdir. Qeyd edək ki, bu kurikulum materiallarında ən çox yer ayrılması nəzərdə tutulan məsələdir. Səmərəli dərslərin təşkilində mühüm amillərdən biri də məhz müstəqilliyin təmin olunmasıdır.

Problemin həlli üzrə irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən habelə qeyd olunan tədqiqat sualını cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. İrəli sürülmüş problemin həllinə şagirdləri məqsədyönlü şəkildə apararaq, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışmalar buna kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması şagirdlərdə düşünmək və yeni bilikləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaradır. Belə ki, səmərəli dərslərin təşkil edən müəllimin əsas vəzifələrindən biri də məhz budur. Məsələn, Qarabağ xanlığının öyrənilməsində Qarabağnamələrin rolu nədən ibarətdir? Səmərəli nəticə əldə etmək üçün təkrara yol vermədən şagirdlərə müxtəlif fikirlər, fərziyyələr irəli sürülməsi üçün imkan yaradılır. Düzgün informasiya mübadiləsi aparmaqla da səmərəli dərslərin təşkil etmək olar. Məsələn, müəllim dərsləri izah edərkən ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq monoloji formada deyil, dialoji formada dərsləri təşkil etməlidir. Eyni zamanda dərslərin prosesində şagirdlərin bir-biri ilə fikir mübadiləsi səmərəli dərslərin məqsədləri arasındadır.

Səmərəli dərslərin necə təşkil olunması onun keyfiyyəti əldə olunan biliklərə və nəticəyə əsaslanır. Məsələn, 7-sinifin sonunda şagird: mühüm hadisə, proses və təzahürlərin xronoloji çərçivələrini müqayisə edir, sxem və cədvəllər hazırlayır;

1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzindəki dəyişiklikləri dövrə aid yazılı və maddi mənbələr əsasında müəyyən edir;

2. Azərbaycanda təsərrüfat sahələri və istehsal münasibətlərinin inkişafını onun təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqələndirir;

3. Azərbaycanda feodal dövlətlərinin yaranması, müstəqilliyini itirməsi və bərpası səbəblərini şərh edir, dövlətçilik ənənələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini dəyərləndirir;

4. tarixi şəxsiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini qiymətləndirir;

5. mədəniyyətin inkişaf mərhələlərini və milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına dinlərin təsirini dəyərləndirir.

Belə ki, Kurikulum təhsilin son məqsədini, məqsədlərə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini yoxlamaq üsullarını özündə birləşdirən, bir sözlə, təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə hərtərəfli imkan yaradan konseptual sənəddir.

Səmərəli dərslərin nail olmağın digər yollarından biri də əyani təlim vəsaitlərindən istifadə etməkdir. Şəkillərdən, xəritələrdən, cədvəllərdən və s. istifadə etməklə şagirdlərdə tarixi təsəvvürləri yaratmaq olar. Bu da dərslərin keyfiyyətini təmin etmiş olur. Məsələn, Fransa və İngiltərə arasında baş vemiş 100 illik müharibəni xəritədə göstərməklə müharibənin baş vermə arealı haqqında şagirdlərdə əyani təsəvvür yaranmış olur. Və yaxud da Manna dövrü mədəniyyəti haqqında müəllim danışan zaman şəkillərdən istifadə etməklə bu prosesi təmin edə bilər.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dərslərin metodlarından, əyani şifahi təlim metodlarından, dərsləri düzgün şərh etməklə, şagirdlərin fəallığını artırmaq labüddür. Bütün bunlar dərslərin səmərəliliyini təşkil etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

“Təhsilin müasir problemləri üzrə” proqram, Bakı 2010 (səh.7-23)

Mübariz Əmirov. “Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikasını” Bakı2011(səh 3-7)

“Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı, Bakı 2012 (səh 3,7,10)

Mustafayeva Səadət Əlirza qızı

Ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin səmərəliliyini təmin edən şərtlərin təsnifatı və onların reallaşdırılması yolları mövzusunun kurikulum materiallarında qoyuluşu

XÜLASƏ

Məqalədə məktəblərdə tarix təliminin səmərəliliyini təmin edən şərtlərin təsnifatı və onların reallaşdırılması yolları mövzusunun kurikulum materiallarında qoyuluşu, dərslər materiallarını şagirdlərin qavrama prosesində oynadığı rol və s.kimi məsələlərə toxunulmuşdur

Мустафаева Саадат Алирза

РЕЗЮМЕ

В выпуске затрагиваются такие вопросы, как классификация условий, обеспечивающих эффективность преподавания истории, и способы их реализации в учебных материалах, роль учебных материалов в процессе восприятия учащимися и др.

Saadat Alirza Mustafa

Classification of conditions that ensure the effectiveness of history teaching in secondary schools and ways to implement them should be included in the curriculum materials

SUMMARY

The article discusses the classification of conditions that ensure the effectiveness of history teaching and ways to implement them, the placement of the topic in the curriculum materials, the role of lesson materials in the process of students' perception, etc. issues such as

Mustafayeva Səadət Əlirza qızı

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TARİX TƏLİMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ TƏMİN EDƏN ŞƏRTLƏRİN TƏSNİFATI VƏ ONLARIN REALLAŞDIRILMASI YOLLARI MÖVZUSUNUN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *təhsil, təlim, səmərə, dərslər, metodika, şərt, tətbiq, mərhələ*

Ключевые слова: *образование, обучение, эффективный урок, методология, условие, применение, этап*

Key words: *education, training, effective lesson, teacher, modern lesson, methodology, condition, application, stage*

Təlim, tərbiyə insan cəmiyyəti mövcud olan gündən daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Təhsil sistemi və məzmunu ölkənin gələcəyinə xidmət edir. Müasir dövrdə təhsil sistemi əsaslı şəkildə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərir. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif ölkələrin alimləri 21-ci əsrdə insanlıq qarşısında duran vəzifələrdən danışarkən çalışırlar ki, hər şeydən əvvəl təhsilin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirsinlər. Qeyd edək ki, ali məktəblər ümumtəhsil məktəblərə peşəkar müəllimlər hazırlanması istiqamətində aparıcı mövqə tutmaqdadır. Bildiyimiz kimi, şagirdlər müxtəlif yaş və fərdi xüsusiyyətlərə malik olurlar. Müəllimlərdən dərslər zamanı həmin uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tələb olunur. Zənnimcə, bu dərslərin səmərəli nəticə verməsi üçün birinci şərtidir. Təhsil islahatı və təhsil qanunu-

nun məzmunu ilə tanışlıqdan aydın olur ki, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini – humanizm, bərabərlik, demokratiya, millilik, dünyəvilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik, fasiləsizlik, varislik və inteqrasiya təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunu vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil olunmuş təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir, təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə müvafiq qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsində baza rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikasında təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla, vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını əks etdirən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsidir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır, təhsil sahəsində milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin prioritetliyi əsasında dünya təhsil sistemə inteqrasiya olunaraq inkişaf edir.

Tarix təliminin məqsədinə və məzmununa uyğun olaraq təlimin səmərəli yolu müəyyən edilir. Tarix təliminin səmərəliliyinin şərtlərindən biri onun məqsədinin dəqiq surətdə müəyyən edilməsindən ibarətdir. Tarix kursunda cəmiyyətin istehsal, sosial-siyasi, mənəvi sahəsi yığcam şəkildə verilmişdir. Həm pedaqoji ədəbiyyatların təhlili, həm də şəxsi müşahidələr göstərir ki, dərslərin keyfiyyətliliyi və səmərəliliyi daha çox onun müəllim tərəfindən necə təşkil olunmasından aslıdır. Müəllimin tarixi biliklərin strukturunu və funksiyasını bilməsi tədris məsələlərini daha səmərəli yerinə yetirməyə imkan verir. Təbii ki bütün bunlar gələcək nəslin təlim tərbiyəsinə köməklik göstərir.

Dərslərin səmərəli nəticə verməsi üçün fənnlər arasındakı inteqrasiyaya da xüsusi önəm verilməlidir. Belə ki Azərbaycan tarixi və ümumi tarix arasındakı əlaqə və uyğunluq özünü göstərməlidir. Azərbaycan tarixi və ümumi tarix arasındakı əlaqə və xronoloji ardıcılığın qorunması şagirdlərin öyrənmə keyfiyyətini artırır. Dərslərin səmərəliliyini artırmaq üçün ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də şagirdlərdə təsəvvürlərin formalaşdırılmasıdır. Bunu biz dərslərdəki materialları dövrlər üzrə səciyyələndirməklə də əldə edə bilərik.

Təlim prosesinin yuxarıda göstərdiyimiz mərhələləri bütün siniflər üçün lazımdır. Bütün mərhələlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir və konkret şəraitdən, fənnin xarakterindən, şagirdlərin yaşından asılı olaraq bu prosesdə müxtəlif yer tuturlar. Müəllim mərkəzi sima olmaqla şagirdlərin bütün işlərinə, təlim prosesinin mərhələlərinə nəzarət edir. Həmin mərhələlərin tam şəkildə təşkili, həm də bütünlükdə təlim prosesinin daha səmərəli olmasına kömək edir. Təlim prosesinin səmərəli olmasında müəllimlərin tərbiyəvi işləri böyük rol oynayır. Təlim və təhsil-tərbiyə vahid prosesin iki ayrılmaz tərəfidir. Müəllim təlim etməklə bərabər, özünün əməyə münasibəti, davranışı, dünyada və ölkənin daxili həyatında baş verən hadisələrə qiymət verməklə və düzgün analiz etməklə şagirdləri tərbiyələndirir. Müşahidələr göstərir ki, bir çox hallarda dərslərin birinci yarısında şagirdlərin fəallığı daha yüksək olur, son dəqiqələrdə zəifləyir və daha az məhsuldar olur. Lakin dərslərin son dəqiqələrində də məhsuldar və səmərəli dərslərin prosesini təmin etmək mümkündür. Qabaqcıl müəllimlərin dərslərini müşahidə edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şagirdlərin fəaliyyətinə yönəlmiş xüsusi metodlar doğrudan da dərslərin keyfiyyətini artırır.

Tarix müəllimləri fənnin təhsil və tərbiyə vəzifələrini uğurla həyata keçirərək şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etməlidirlər. “Vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədi, mahiyyəti yalnız tərbiyə edən, onu şagirdlərdə aşılardan tərəfindən deyil, tərbiyə olunan tərəfindən də dərk edilməlidir. Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işi bir qayda olaraq ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı mövzuların tərbiyə imkanlarından istifadə edilərək şagirdlərdə vətənpərvərlik hissləri aşılır. Tarix, insan və cəmiyyət, əmək, ibtidai hazırlıq və başqa fənlərin tədrisi qeyd olunan məsələ ilə əlaqədar böyük imkanlara malikdir “

Səmərəli dərslərin digər şərtlərindən biri də tətbiq etmə mərhələsidir. Şagird problem həll edərsə, müəyyən nəticələr əldə etmək üçün informasiyaları tətbiq edərsə, istifadə edərsə, bu

tətbiq mərhələsidir. Tətbiq mərhələsində adından da məlum olduğu kimi şagirdin yadına saldığı anladığı informasiyadan qarşısına çıxan hər hansı problemi həll etmək üçün istifadə edir.

Dərsin səmərəli nəticə verməsi üçün yalnız dərsin düzgün izahı nəzərdə tutulmur, dərs elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər dərsin gedişində yorulmasınlar, onların müstəqil işləməsi üçün tam şərait təmin olunmalıdır. Burada dərsliklərdən tutmuş sinif otağına qədər bütün şərait nəzərdə tutulur. Beləliklə, şagirdlər dərs prosesində sadəcə öyrənmir, öyrənə-öyrənə inkişaf edirlər. Şagirdlərin dərs prosesi zamanı düşüncə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Artıq müasir dərs sistemi yalnız öyrənilən materialın yadda saxlanılmasını deyil, eyni zamanda yadda saxlanılan informasiyanı istehsal etməyi insandan tələb edir.

Səmərəli dərs prosesini reallaşdırmaq üçün birinci növbədə müəllim dərsi əvvəlcədən planlamalıdır. Bunun üçün yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi mütləq şəkildə şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Müəllim keçəcək olduğu mövzuya öncədən hazırlaşmalıdır.

Xəritələr sinif otağı üçün düzgün seçilməlidir. Şagirdlərdə əyani təsəvvürlərin yaradılması üçün bütün texniki imkanlardan istifadə edilməlidir. Fikrimcə, bəzən tarixdə mədəniyyətlə bağlı mövzulara yetərincə diqqət ayrılır. Bu da dərsin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Çünki məktəb bizə yalnız savad, bilik yox eyni zamanda təlim, tərbiyə məsələlərində gələcəyə hazırlayır, mədəniyyətlə bağlı mövzulara diqqətin ayrılması Şagirdlərdə yüksək mədəniyyət və elmi dünyagörüşün formalaşmasına yüksək təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycan intibah dövrü mədəniyyəti. Müəllim əvvəlcə ümumi mövzuya giriş etməlidir. Sonra müxtəlif şəkillərdən istifadə edərək şagirdlərdə əyani təsəvvür yaratmalıdır.

Tarix dərslərində fəal təlim metodlarından istifadə etməklə dərsi daha səmərəli şəkildə qurmaq olar. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün VII sinif Azərbaycan tarixi kursunda “Azərbaycan-Albaniya hökmdarı” mövzusunə müraciət edərək beyin həmləsi üsulu ilə dərs nümunəsi təqdim edirik. Dərsin məqsədi VII əsrdə Azərbaycan Mehranilər sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi Cavanşirin daxili və xarici siyasəti, Bizans və Xəzər dövlətləri ilə münasibətləri qaydada saxlamağının, onun ölkədəki daxili sabitliyi qoruyub saxladığı fikrinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə nail olmaq. Müəllim yeni materialın öyrədilməsində Cavanşirin simasında igid, uzaqgörən, ölkəsinin azadlığı uğrunda mübarizə aparan hökmdar obrazını şagirdlərin təsəvvüründə formalaşdırır. Bu mövzunun tədrisi zamanı müəllim Albaniya dövlətinin siyasi xəritəsini lövhədən asaraq şagirdlərə göstərir. Şagirdlər hökmdarı xarakterizə edən müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Eyni zamanda Cavanşirin şagirdlər tərəfindən çəkil portreti, onun şəxsiyyəti və mübarizliyi, dövlətin sabitliyi uğrunda ərəblərə, xəzərlərə qarşı mübarizəsini əks etdirən suallar lövhədə qeyd olunur. Müəllim qoyulmuş suallar ətrafında şagirdləri diskussiyalar aparmağa səsləyir. Müəllim Cavanşirin simasında şagirdlərə vətənpərvər, igid, qorxmaz, öz vətəninə bağlı, diplomatik bacarıq nümayiş etdirməklə öz vətəninə ən çətin zamanlarda qorumağı bacaran hökmdar obrazı formalaşdırır. Bu məlumatlar şagirdlərin qəlbinə və ağılna təsir göstərərək onlarda iftixar hissini gücləndirir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, hər bir tarix müəllimi çalışmalıdır ki, xalqın azadlıq və sosial rifahı ilə bağlı mövzuların tədrisində şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsini xüsusi diqqətdə saxlayaraq vətənə və xalqa bağlılığın insan həyatı üçün nə qədər dəyərli olduğunu aşılmalıdır. Tərbiyə işindəki inandırma və alışdırma metodlarından səmərəli istifadə etməlidir. Vətənə layiqli övladlar və nümunəvi vətəndaşlar formalaşdırmalıdır.

Ədəbiyyat

1. M.Əmirov. “Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri “Bakı, 2009
2. M.Əmirov. “Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlim metodikası “Bakı, 2011
3. Z.Veisoova. “Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait”. Bakı, 2007
4. İ.H.Cəbrayilov. “Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası “, Bakı 2006
5. İnteraktiv kurikulum:mahiyyəti və nümunələr. Metodik vəsait, Bakı 2005

Ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin səmərəliliyini təmin edən şərtlərin təsnifatı və onların reallaşdırılması yolları mövzusunun mahiyyəti
XÜLASƏ

Məqalədə tarixin tədrisində dərslin səmərəliliyini təmin edən şərtlərin təsnifatı və onların reallaşdırılması metod və yolları, problemlə bağlı fikirlər təhlil edilib ümumiləşdirilmişdir. İstifadə olunan dərslərin metodlarının şagirdlərin qavrama prosesinə və hansı metodlardan istifadə edərək dərslin səmərəli nəticə verməsi kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Мустафаева Саадат Алирза

Суть темы классификации условий, обеспечивающих эффективность преподавания истории в общеобразовательных школах, и способы их реализации
РЕЗЮМЕ

В статье анализируется и обобщается классификация условий, обеспечивающих эффективность занятия по преподаванию истории, а также методы и способы их реализации, взгляды на проблему. Используемые методы обучения связаны с процессом восприятия учащихся и с тем, какие методы используются, чтобы сделать урок эффективным.

Saadat Alirza Mustafa

Classification of conditions that ensure the effectiveness of history teaching in secondary schools and the essence of ways to implement them
SUMMARY

The article analyzes and summarizes the classification of conditions that ensure the effectiveness of the lesson in the teaching of history and the methods and ways of their implementation, the views on the problem. The teaching methods used are related to the process of students' perception and what methods are used to give effective results

Mikayılova Səkinə

ADPU, Tarix fənninin tədrisi metodikası və metodologiyası, I kurs magistrantı

TƏLİM PROSESİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ
ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *təlim prosesi, müstəqil iş, idrak fəallığı, öyrənmə priyomları, şagird və müəllim*

Ключевые слова: *процессобучения, теория деятельности, самостоятельная работа, познавательная деятельность, методы обучения, ученик и учитель*

Key words: *teaching method, activity theory, independent work, cognitive process, learning methods, student, teacher*

Məktəb qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan müstəqil, yaradıcı gənclərin tərbiyə olunmasıdır. Müstəqil işlərin mahiyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi onun səmərəli təşkili üçün müəllimin rolu əvəzəlməzdir. Təhsilin əsas məqsəditarix təlimində müstəqillik qabiliyyətlərinin tətbiqi nəticəsində şəxsiyyət yönümlülük, şagirdyönümlülük və nəticəyönümlülük prinsipinin həyata keçirilməsidir. Şagirdlərin təlim prosesində müstəqil işi neçə əsrlərdi pedaqoqlar tərəfindən tədqiq edilmiş, fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Təlim prosesində şagirdlərin müstəqil işi daimaktual olaraq qalır. Müstəqil iş tədris proqramlarının tələblərini, məktəblilərin maraq və tələbatlarını, onların inkişaf səviyyələrini nəzərə almaqla qurulur. Lakin müstəqil işi təlim metodu kimi qiymətləndirən mütəfəkkirlər çoxluq təşkil edir. Y.K.Babanski, İ.F.Xarlamov, V.K.Buryak, A.M.Pışkalo və başqaları bu fikrdədədir. Y.K.Babanski təlim metodlarını nəzərdən keçirərək müstəqil iş metodlarını

xüsusi olaraq vurğulayır. “O, təlimin söz, əyani və praktik metodlarını müəllimlə iş metodlarına, müəllimin bilavasitə rəhbərliyi olmadan həyata keçirilən fəaliyyət növlərini isə müstəqil iş metodlarına daxil edir”(2, s 400).

Şagirdlərin müstəqil işi prosesinin stukturunu təşkil edən müəllimin və şagirdin fəaliyyəti bir-birinə qarşı qoyulur. Bu ziddiyyət həm təlim prosesinin, həm də təlim metonun mahiyyəti ilə toqquşur. Müstəqil işi təlim metodları ilə eyni aspektdə dəyərləndirmək yalnızdır. Fəaliyyət nəzəriyyəsi kontekstindən yanaşdıqda şagirdin müstəqil işi fəaliyyətin konkret bir məqsədə cəmlənən bitmiş bir ünsürüdür. Bu proses zehni və praktik əməliyyatlarla həyata keçirilir. Əməliyyatların ümumilikdə adı priyom (tərz), priyomların məcmusu isə metod adlandırılır. Müstəqil işi “öyrənmə priyomları” işin icrası yollarını (əməliyyatların məcmusunu) özündə ehtiva edir. İşin müvəffəqiyyəti əlverişli priyom və metodlardan istifadə və doğru tətbiqdən aslıdır.

Təlim prosesində şagirdlərin müstəqil işini müəyyənləşdirməyə çalışan tədqiqatçılardan O.A.Nilson və T.A.İlina onu təlim fəaliyyətinin xüsusi bir növü kimi səciyyələndirmişlər. O.A.Nilsonun “Şagirdlərin müstəqil işinin tətbiqi əsasında təlim prosesinin fəallaşdırılması imkanları” adlı kitabında şagirdlərin müstəqil işini belə qiymətləndirir: “Şagirdlərin müstəqil işi müəllimin rəhbərliyi altında onların zehni və ya fiziki səy göstərərək fərdi, qrup və ya frontal təlim tapşırıqlarını yerinə yetirməsinə əsaslanan təlim fəaliyyətinin növüdür”(3, s 10).

Bu cür yanaşma şagirdin müstəqil işi ilə təlim fəaliyyətini eyniləşdirmə ilə nəticələnir. Müstəqil iş və təlim fəaliyyəti isə fərqli anlayışlardır. “Fəaliyyət dedikdə, edilmiş məqsədi ilə tənzimlənən psixi və fiziki fəallığı başa düşülür” (1, s 38)

Fəaliyyət iş və hərəkətlərin təzahür formasıdır. Təlim fəaliyyəti dedikdə müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı vəhdət halında, sistem şəklində həyata keçirdikləri çox sayda müxtəlif iş və hərəkətləri nəzərdə tutulur. Akademik M.Mehdizadə demişdir: “Müstəqil iş şagirdlərin bütün fəaliyyətini səciyyələndirmir; onların təlim fəaliyyətinin bir qismi müstəqil olmayan işlə əlaqədardır. Buna o zaman nə ad verək? Müstəqil işi-“təlim fəaliyyəti” deməklə səciyyələndirmək olmaz, çünki müstəqil olmayan təlim işi də təlim fəaliyyətidir”(3, s 181).

Tədqiqatçıların bəzisi-İ.Y.Lerner, M.N.Skatkin, P.İ.Pidkasistı şagirdlərin müstəqil işini təlim fəaliyyətinin vasitəsi kimi təqdim edirlər. İ.Y.Lerner müstəqil işi nə təlim məşğələlərinin təşkili forması, nə də təlim metodu kimi görür. Onun fikrincə, müstəqil iş şagirdləri müstəqil idrak fəaliyyətinə bu fəaliyyətin məntiqi və psixoloji təşkili vasitəsi kimi yanaşmaq daha doğrudur. Akademik M.Mehdizadə belə yanaşmanın təlim prosesində müstəqil işin mahiyyətini dəqiq əks etdirmədiyi qənaətinə gəlir. “Kimə məlum deyildir ki, pedaqoji prosesdə “vasitə” dedikdə biz, problem müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün fəaliyyət göstərən sərəncamında olanları nəzərdə tuturuq. Burada isə tədris kitabları, məlumat ədəbiyyatı, laboratoriya və emalatxanalar, müstəqil fəaliyyət üçün alət və xammal, didaktik materiallar və s. vasitə ola bilər. Fəaliyyətin icrası isə bu vasitələrdən başqa özünə iş forma və metodları tələb edir”(1, s 179).

“Şagirdlərin müstəqil işini təlim fəaliyyətindən vasitəsi kimi qəbul edən konsepsiyanın tərəfdarları müstəqil iş dedikdə, onu, bir növ, şagirdlərin yerinə yetirdikləri təlim tapşırıqları, məsələ və problemlə eyniləşdirirlər”(4, s 42).

Təlim prosesində düzgün formalaşdırılan müstəqil iş bilik, bacarıqlar, vərdisləri möhkəmləndirir və formalaşdırır. Sınıfədxaric tədbirlər şagirdlərin müstəqil və yaradıcılıq işlərinə müsbət təsir göstərir.

Müstəqil işi təlim fəaliyyətini məzmunu, vasitəsi, metodu, priyomu, həmçinin təlimin forması kimi səciyyələndirilməsi onu təlimdəki mövqeyini və mahiyyətini dəqiq işıqlandırma gücünə sahib deyil. Müstəqil işə pedaqoji-təşkilati cəhətdən yanaşmaq, onu şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyətinin didaktik baxımdan əsaslandırılmış təşkili forması kimi dəyərləndirmək daha məqsədə uyğundur. Təlimdə şagirdin hər cür müstəqilliyi hər zaman nisbi xarakter daşıyır və müəllimin pedaqoji rəhbərliyi ilə sərhədlənir. Məhz müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyəti-öz fəaliyyəti reallaşır və müstəqil iş formasında təşkil olunur.

Təlimin təhsil-tərbiyə nəticələri təlim prosesinin komponentidir: şagirdlərin bilikləri bütövləşir, mənalanır, əqidəyə çevrilir, bacarıqlar formalaşmağa başlayır və nəticədə şagirdlərin müstəqilliyi artır. Təliminin gedişatında onların materialı qavraması, fikri fəaliyyətləri, emosiyaları, təxəyyülləri təlimin nəticələrinin hərəkətində aydın əks olunur. Təlimin səmərəliliyinin öyrənilməsi şagirdlərin təlim fəaliyyətinin, elə cə də ona təsir edən amillərin-təlimin məzmun və üsullarının təhlili və qiymətləndirilməsi üçün zəmin yaradır. Mənimsənilən material şagirdlərin tədris fəaliyyətinin xarakterindən və intensivliyindən: təəssüratının parlaqlığı və emosionallığından, şagirdlərin tarixin faktları mənimsəməsindən, fikri fəallığın faydalılığından, əvvəllər mənimsənilmiş biliklərin aktuallaşdırılmasından asılıdır. Şagird təlim prosesində passiv dinləyici deyil də, prosesin fəal iştirakçısı olduqda onların tədris fəaliyyətinin faydalılığı daha da artır. Dünyada baş verən proseslərinin insan tərəfindən dərk edilməsi kimi, tarixin də məktəblilər tərəfindən mənimsənilməsi idrak nəzəriyyəsinin ümumi qanunları ilə həyata keçirilir. Beləliklə şagirdlər tərəfindən təlim materialının dərk edilməsi prosesinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Ümumi idrak qanunlarına əsasən müxtəlif elmlərin öyrənilməsi fərqli şəkildə təzahür edilir. Onların hər birinin dərk edilməsinin öz spesifikasiyası vardır. Yaşlı insanların idrakı ilə müqayisədə uşaq dərrakəsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Məsələn şagirdlər tərəfindən tarixin dərk edilməsi, elmi idrakdan fərqli olaraq, artıq elmin nail olduğu biliklərin və elm tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodların mənimsənilməsindən ibarətdir.

Təlim prosesinin təşkilatçısı və fasilitatoru olan müəllim bilik və bacarıqları formalaşdırmaqla yeni biliklərin əldə olunmasında şagirdləri tədqiqatçılığa yönəldir. Tədqiqatçılıq şagirdlərdə yeni biliklərlə yanaşı müstəqil ev tapşırığını yerinə yetirmək bacarığını formalaşdırır. Şagirdləri müstəqil surətdə işləməyə öyrətmək müəllimin başlıca vəzifəsidir. "Şagirdlərin tədris fəaliyyətinə, xüsusilə şagirdlərin müstəqil işinin təşkilinə rəhbərlik etməkdə təlim vəsaitlərinin metodik quruluşu müəllimə kömək edir"(4, s 43).

Dərsdə tarixi materialların mənimsənilməsində əyani vəsaitlərin nümayiş etdirilməsinin, fəal təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərin müstəqil işlərini formalaşdırır, təlimin keyfiyyətini yüksəldir. Fəal təlim metodları şagirdlərdə tədqiqatçılıq, yaradıcılıq qabiliyyətlərini və bilik bacarıqlarını inki. af etdirilir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesində müstəqil işlərin tətbiqi şagird şəxsiyyətini formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı:2002
2. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqoqika. Bakı:2007
3. Mehdizadə M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı:1982
4. Pidkasistı P.İ. Şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti. Moskva:1972

Микаилова Сакина

Теоретическая значимость использования самостоятельной работы в учебном процессе РЕЗЮМЕ

Исследования показывают, что применение самостоятельной работы в учебном процессе формирует личность ученика.

Mikayilova Sakina

Theoretical significance of independent work SUMMARY

It is more expedient to approach pedagogical work from the pedagogical-organizational point of view, to evaluate it as a form of didactic-based organization of students' educational and cognitive activity.

ELEKTRON CƏDVƏL PROSESSORUNUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ. EXCEL PROQRAMI

Açar sözlər: *Excel, elektron cədvəl, diapazon, xana, mətn redaktoru, sətir, sütun*

Ключевые слова: *Excel, электронная таблица, диапазон, ячейка, текстовый редактор, строка, столбец*

Key words: *Excel, spreadsheet, range, cell, text editor, row, column*

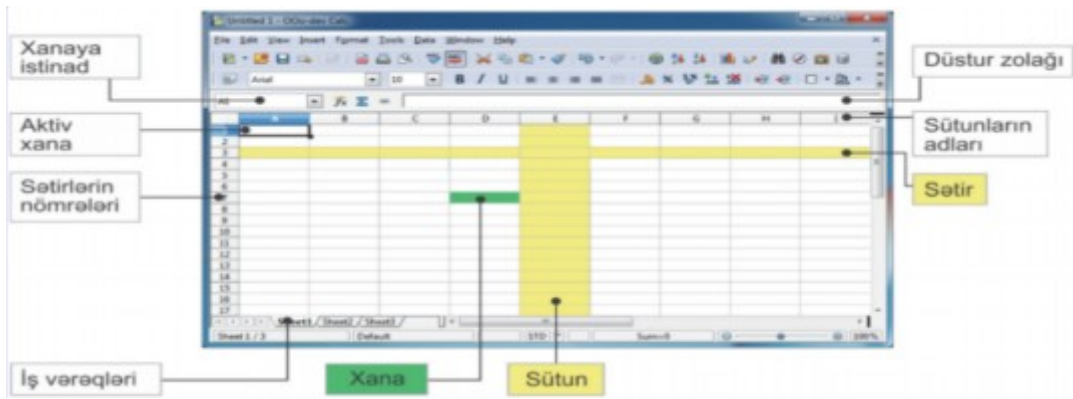
Gündəlik həyatımızda davamlı olaraq masalardan istifadə edirik: sinif cədvəli, qatar cədvəli, məktəbdə gündəlik və s. Fərdi kompüter-informasiyaları yalnız elektron versiyada təqdim etməyə deyil, eyni zamanda informasiyaları emal etməyə imkan yaratdığı üçün cədvəllərdən istifadə imkanlarını dahada genişləndirir. Bu məqsədi yerinə yetirmək üçün istifadə olunan proqram qrupu cədvəllər və ya cədvəl prosessorları adlanır. Cədvəl prosessorlarının ən əsas məqsədi cədvəldə təşkil olunan informasiyaları işləmək, informasiyalar əsasında hesablama işləri aparmaq, saxlanılan informasiyaları və onlar üzərində işləmə nəticələrini diaqram, qrafik şəklində əyani təqdim etməkdən ibarətdir. Elektron cədvəl ikiölçülü cədvələ əsaslanan interaktiv məlumat emalı sistemidir. Şəkil formatının axtarışı, təyin olunması, çeşidlənməsi cədvəl prosessorları tərəfindən yerinə yetirilir. Elektron cədvəllərin istifadəsi informasiyalarla işi daha asan edir və əl hesablamaları olmadan nəticənin əldə olunmasına şərait yaradır. Elektron cədvəllər insan fəaliyyətinin bir çox sahələrində istifadə edilir, lakin mühasibat və iqtisadi hesablamalarında xüsusilə istifadə olunur. Bu sinifin ən effektiv və populyar paketləri Excel, Quattro Pro, Lotus 1-2-3dür, SuperCalc

Quattro Pro - DOS elektron cədvəlləri arasında ən yaxşısıdır. İstənilən hesablama sistemi üçün nəzərdə tutulmuşdur - 512KB yaddaş tutumlu və 8088 prosessorlu maşınlardan tutmuş iri RAM-lı bir IBM PC 486-ya qədər. Bir sıra üstünlükləri: rahatlığı, informasiyaların ən qeyri-standart şəkildə verilməsini mümkünlüyü, istifadəçi interfeysibu, çox pəncərəli iş rejimi, istənilən xarici məlumat bazasına giriş və s.

SuperCalc - ən əsas tətbiqi hesablamalar aparmaq üçündür. Çevikliyi sayəsində inzibati və maliyyə vəzifələrin çoxunu həll etmə imkanı yaradır: vergilərin və faiz dərəcələrinin təhlili, gəlir artımının proqnozlaşdırılması, statistik və büdcə hesablamaları, pul çeklərinin uçotu, cədvəllərin birləşdirilməsi və s. Statistik, məntiqi, hesab kimi bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir. SuperCalc masalarında 127 sütun və 9999 sıra ola bilər. Bütün sütunların varsayılan genişliyi 9 çap mövqeyinə ayarlanır, lakin əmr verərək istənilən bir sütun genişliyini təyin edə bilərik. Ekranı istənilən vaxt vurğulanan aktiv bir hüceyrə var. SuperCalc-da işləməsinin üç əsas iş rejimi var: cədvəl rejimi, giriş rejimi, komanda rejimi.

Fərqli xüsusiyyətləri: mənbə informasiyalarına toplama tətbiq etməyə, reqressiya analizini aparmağa, hərəkət edən orta hesablamaya imkan verən analitik qrafiklərdir və hərəkətlərin nəticələri qrafiklərdə əks etmək imkanı mövcuddur.

Elektron cədvəl faylına kitab və yaxud iş kitabı deyilir. Kitab bir neçə iş vərəqindən ibarətdir. Kitaba əlavə olaraq vərəqlər daxil edilə bilər. Ekranı iş vərəqlərindən ancaq biri görünür, digər vərəqlərə keçmək üçün isə uyğun vərəqin yarlılığının üzərinə gəlib basmaq lazımdır. İstənilən iş vərəqi quruluş baxımından çahmat taxtasını xatırladır. Hər birinin özünün adı olan sütun və sətirlərdən ibarətdir. Sütun və sətirlərin kəşiməsi xana adlanır.

Sətirlərin başlıqlarını birdən başlayaraq tam ədədlər formasında göstərilir. Sütunların başlıqları latın əlifbasının hərflərilə verilir: əvvəl A-dan Z-yədək, sonrakı mərhələsi isə AA-dan bir başa AZ-yə və s. Xanalar diapazonu bir neçə sətirdən və ya onun hissəsindən, bir sütundan, bir sətirdən yaxud bir neçə sütundan ibarət olan, eləcə də düzbucaqlı formasında sahə meydana gətirən qonşu xanalar çoxluğu. Bir xana belə diapazon hesab edilir. Xananın ünvanı diapazonun cədvəldəki yerinə görə müəyyən edilir. Xananın kəsişdiyi yer sütunun və sətir başlıqlarından ibarətdir. İlk öncə sütunun başlığı daha sonra sətirin nömrəsi yazılır. Nümunə A27

Xanalar diapazonunu əmələ gətirən xanaların ilki və sonuncusunun ünvanlarını göstərməklə verilir, ünvanlar bir-birlərilə qoşa nöqtə vasitəsilə ayrılır. Nümunə:A5:A7

Verilənləri cədvəldə saxlanmaq üçün ayrılan yer xanalardır. Verilənləri xanaya daxil etmək üçün uyğun xananı seçdirmək lazımdır. s Seçilmiş xana tünd çərçivəyə alınır. Seçilmiş xana aktiv xana adlanır. Aktiv xananın adı isə iş vərəqinin yuxarisında sol tərəfdə yerləşən xananın istinad sahəsində görünür.

Elektron cədvəl proqramlarında müxtəlif tipli verilənlərlə – simvollarla, ədədlərlə, tarixi və məntiqi göstərən verilənlər ilə, mətnlərlə işləmək imkanı vardır. Xananın üzərində istənilən əməliyyatların aparıla bilməsi həmin xanada yerləşən verilənin tipindən asılıdır. Elektron cədvəlin məqsədi hesablamaları avtomatlaşdırmaq və həmin düsturlardan istifadə etmək. Həmin düsturda əməl işarələri, ədədi verilənlər, müxtəlif funksiyalar, eyni zamanda cədvəl obyektlərinin ünvanları yerləşə bilər. Riyazi tənliklərlə xanaların ünvanları olan düsturları müqayisə mümkündür: tənliklər olduqda xanaların ünvanlarının yerinə müxtəlif dəyişənlərdən istifadə edilir. Düsturun yazılışında isə xanalar diapazonunun və ya xananın ünvanı istinad köməyi ilə göstərilir. Elektron cədvəlin ixtiyari xanalarını istinadlar vasitəsilə cədvəl verilənlərinin və bir-biri ilə əlaqələndirməyə lazımı emalını həyata keçirməyə imkan yaradır. Çox zaman eyni növ məsələlərin həllində eyni olan düsturlardan istifadə edilir. Uyğun düsturu cədvəlin müxtəlif xanalarına təkrarən daxil etməmək üçün onun sürətindən yararlanmaq olar. Sürətləmə əməliyyatını eyni sütun və ya sətirdə olan xanaların üzərində aparmaq üçün müxtəlif üsullar vardır. Bunun üçün əvvəlcə sürətini köçürmək üçün lazım olan xana seçdirilir.

	B1	f_x	=A1*A1+23
	A	B	C
1	12	=A1*A1+23	
2	4		
3	43		

Sonra isə siçanın göstəricisini isə çərçivənin sağ aşağı küncündə yerləşən kiçik kvadrat üzərinə aparıb siçanın sol düyməsini basılı saxlamaqla göstərici sətir və ya sütun boyu hərəkət etdirilir. Daha sonra siçanın düyməsini buraxdıqda ilkin olaraq xanadakı düstur seçdirilmiş bütöv xanalara tətbiq edilir. Bu üsulla istənilən xananın qiymətini digər xanalara tez və rahat köçürmək mümkündür.

Elektron cədvəldə düsturu istənilən bir xanadan digərinə köçürən zaman düsturda istifadə edilən xanaların ünvanları avtomatik dəyişir. Bu cür istinadlar nisbi istinadlardır. Nisbi istinadlar adi formada yazılır, nümunə: F3, E7.

İstisna hallarda düsturu bir yerdən digər yerə köçürən zaman istinadların dəyişilməsi tələb edilir. Bu cür hallarda elektron cədvəldə mütləq şəkildə istinadlardan istifadə edilir. Mütləq istinadda sətirin nömrəsinin və sütunun hərfinin qarşısında \$ simvolu qoyulur, nümunə: \$F\$3, \$E\$7.

Lakin düsturda istinadın 2 hissəsindən biri – ya sətirin nömrəsi, ya da sütunun hərfi dəyişilsə, bu zaman qarışıq istinaddan istifadə edilir. Belə olan halda \$ simvolu istinadın ancaq dəyişilməz qalacaq hissənin qarşısına qoyulur. Nümunə: \$F3, E\$7.

Məqalənin aktuallığı: Təşkil olunan informasiyaları işləmək, informasiyalar əsasında hesablama işləri aparmaq, saxlanılan informasiyaları və onlar üzərində işləmə nəticələrini diaqram, qrafik şəklində əyani təqdim etmək.

Məqalənin elmi yeniliyi: Cədvəllərdə məlumatların işlənməsi üçün bir proqramın yaradılması asanlıqı, yaradılan proqramların düzəldilməsi və redaktəsi üçün əlverişli alətlər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: İnformasiyanın şəkil formatının axtarışı, təyin olunması, çeşidlənməsi, informasiyaların ən qeyri-standart şəkildə verilməsini mümkünlüyü, istifadəçi interfeysibu, çox pəncərəli iş rejimi, istənilən xarici məlumat bazasına giriş, statistik və büdcə hesablamaları, pul çeklərinin uçotu, cədvəllərin birləşdirilməsi və s.

Ədəbiyyat

1. <https://halzen.ru/az/multimedia/osnovnye-principy-raboty-tablichnogo-processora-kursovaya-rabota.html>

2. https://www.ederslik.edu.az/player/index3.php?book_id=367#books/367/units/unit-1/page80.xhtml

3. <https://sites.google.com/site/mehribanabbasova12/layihelerim/informatika/elektroncedvellerle-is>

4. <https://unec.edu.az/application/uploads/2016/05/22EXCEL-2013-PDF.pdf>

Мурадова Т.Т.

Технология подготовки практических работ по использованию таблиц Excel на уроках информатики VIII класса

РЕЗЮМЕ

Электронные таблицы - это широко используемые программные инструменты для ввода, хранения, анализа и визуализации данных. Сосредоточив внимание на аспектах ввода и хранения данных, эта статья предоставляет практические рекомендации по организации табличных данных, чтобы уменьшить количество ошибок и облегчить последующий анализ. Основные принципы: быть последовательным, писать даты типа ГГГГ-ММ-ДД, не оставлять ячейки пустыми, помещать в ячейку только одну вещь, располагать данные в прямоугольной форме (темы - это строки, переменные - столбцы и заголовки), чтобы создать словарь, включить вычисления в необходимые информационные документы, использовать такую информацию, как цвет шрифта или освещение, получить резервные копии, проверить точность информации, чтобы избежать ошибок ввода информации, и записать данные в виде обычного текста документы

Technology for preparing practical work on the use of Excel spreadsheets in VIII grade computer science classes.

SUMMARY

Spreadsheets are widely used software tools for data entry, storage, analysis and visualization. Focusing on data entry and storage aspects, this article provides practical recommendations for organizing table data to reduce errors and facilitate subsequent analysis. The basic principles are: to be consistent, to write dates like YYYY-MM-DD, not to leave any cell blank, to put only one thing in the cell, to arrange the data in a rectangular shape (topics are rows, variables are columns and a header), to create a dictionary, include calculations in the required information documents, use information such as font color or lighting, get backups, check the accuracy of the information to avoid information entry errors, and write the data in plain text documents.

Rzayeva Nərmin Namiq qızı
Elmi rəhbər: dos. A.Ə. Mustafayev

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TEXNOLOGİYA FƏNNİ
ÜZRƏ “ELEKTROTEKNİKİ” İŞLƏRƏ AİD MÖVZULARIN SƏMƏRƏLİ
TƏDRİSİ ÜSULLARI**

Açar sözlər: *elektrotexnika, elektrik enerjisi, elektrik avadanlıqları*

Ключевые слова: *электротехника, электричество, электрическое оборудование*

Key words: *electrotechnology, electricity, electrical equipment*

Təhsil hər bir şəxsin, cəmiyyətin, xalqın və dövlətin həyatında inkişaf və tərəqqinin mənbəyidir. Əlbəttə, söhbət müasir tələblərə cavab verən yüksək keyfiyyətli təhsildən gedir. Təhsil prosesinin həyata keçirildiyi məkan isə məktəbdir və belə demək olar ki, millətin gələcəyi məktəbdə formalaşır. Valideynlər öz övladlarının savadlı böyüməsi, gələcəyinin parlaq olması üçün biz müəllimlərə etibar edirlər. Biz də onların ümid və etimadını doğrultmalıyıq. Mövzuların tədrisi prosesində səmərəli üsulların seçilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu məsələyə keçməzdən əvvəl Texnologiya fənnindən V-VI siniflərdə tədris olunan “Elektrotexniki” işlərə aid mövzuları analiz edək.

Məlumdur ki, təlimin ən müasir forma və metodlarından geniş istifadə etməklə, texnologiya fənninin proqram materiallarının yüksək səviyyədə tədrisinə nail olmaq mümkündür. Biz məqsəd olaraq V və VI siniflərdə Texnologiya fənnində tədris olunan “Sadə elektrik dövrələri”nin tədrisinə müxtəlif yanaşmaları seçmişik.

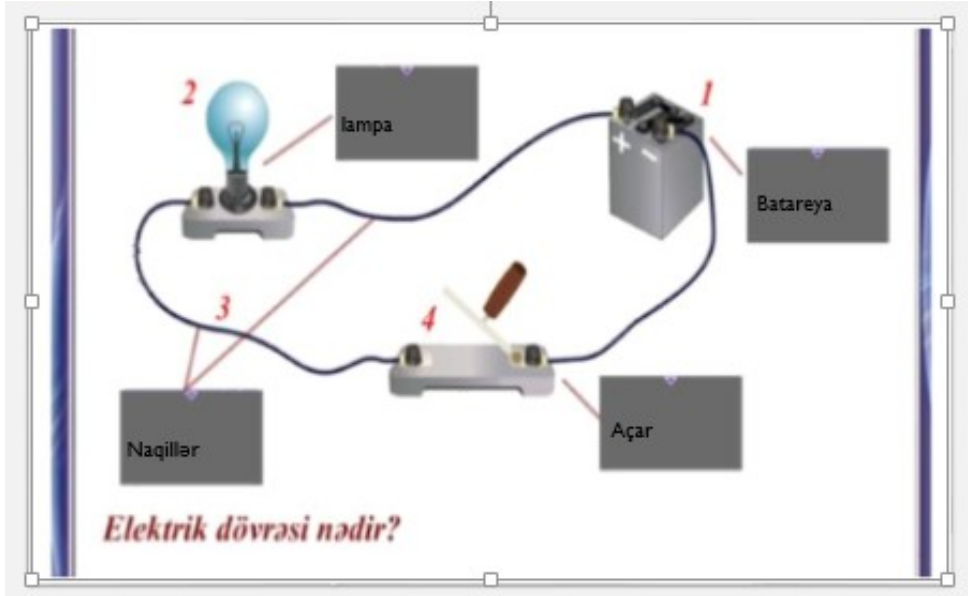
Qeyd edək ki, V sinifdə 20-ci mövzu “Elektrik enerjisi və sadə elektrik dövrəsidir”. Bu mövzunun öyrənilməsi ilə şagirdlər insanların elektrikdən istifadə etmələri haqqında ilkin məlumata yiyələnirlər. [1] Bu mövzunun daha da mükəmməl öyrənilməsi üçün dərslərdə göstərilənlərə əlavə olaraq aşağıdakı praktiki işlərin icrası məqsədyönlü olardı. Belə ki, şagirdlər cib fənəri batareyası ilə işləyən elektriklişdirilmiş model hazırlayır və həmin modeli düzgün quraşdırmaqla, sadə elektrik dövrəsini yığarkən elektrikle işləmək qaydalarına riayət etməyi öyrənməklə yanaşı elektrik haqqında lazım olacaq bir sıra məlumatlara yiyələnirlər.

Mövzunun davamı VI sinifdə 15-ci: “Elektrik enerjisinin ötürülməsi və istifadə yolları” və 16-cı: “Ən sadə elektrik dövrəsi” mövzularında verilmişdir. [2] Bu mövzuların da şagirdlər tərəfindən tam mənimsənilməsi üçün VI sinfin texnologiya dərslərində aşağıdakı elektriklişdirilmiş modellərin və oyuncaqların hazırlanmasını tövsiyə etmək olar: hərfləri işıqverən şüarlar və şəkillər nümayiş etdirən elektovitrajlar; keçiricilər əvəzinə zərvərək zolaqlardan, yaxud da stanioldan, izolyator əvəzinə isə kağızdan, yaxud da plastik müşənbə pərdədən istifadə

olunmuş elektroviktorinalar; işıq siqnalları verən açar əvəzinə adi elektrik açarından istifadə olunmuş işıq elektroteleqrafı; cərəyan işlədicisi kimi mikroelektromühərrikindən istifadə olunmuş elektrik ventilyatoru; mikroelektromühərrikin və sualtı, yaxud da hava vinti olan qayıq (yaxud da kiçik gəmi), kondinsioner, televizor pultları və s.

Məktəbin imkan və şəraitindən asılı olaraq texnologiya dərslərində düzəldilmək üçün müəllim iki-üç elektricləşdirilmiş model də seçə bilər. Elektricləşdirilmiş model olaraq keçiriciləri və izolyatorları götürə bilərik.

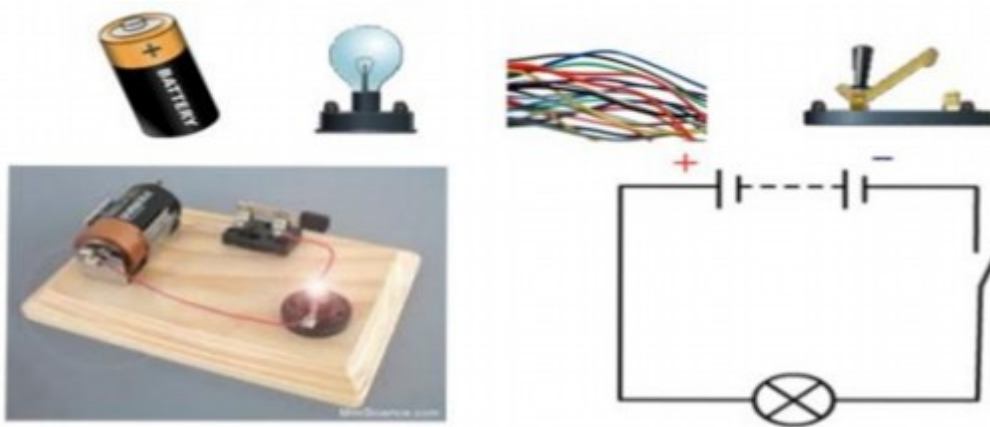
Şagirdlərin materialların elektriki pis, yaxud yaxşı keçirmə qabiliyyətini müşahidə aparmaları üçün müəllim aşağıdakı sxemi yığır. Tanışlıq üçün sadə elektrik dövrəsində 1 - cərəyan mənbəyi (batareya), 2 - közərmə lampası 3 - naqillər (ötürücülər) və 4 - açardan (ucluğunda dəyişdirilə bilən cərəyan keçiricisinin olması xüsusi vurğulanır) ibarət olduğunu söyləyir.

Şəkil 1

Bir neçə halda elektrik dövrəsindəki cərəyan keçiricisinin kiçik, nazik ağac, yaxud da sınaq edilən material parçası ilə əvəz etmək yolu ilə şagirdlər materialların elektrik keçirmə qabiliyyətlərini müşahidə edirlər və müəyyənləşdirirlər (müəllimin köməyi ilə). Eyni zamanda şagirdlərin "Həyat bilgisi" fənnindən öyrəndiklərinə də müraciət etmək olar. İzolyatorlara - şüşə, plastik kütlə, quru parça, kağız, oduncaq; keçiricilərə - isə zərvərəq, staniol, tənəkə dəmir, nəm karton və kağız, parça daxildir.

Hər iki sinif şagirdlərinin elektromodelləşdirmə prosesində elektrotexnikanın elementləri ilə və elektrik haqqında bir sıra elementar təsəvvürlərlə tanış edilmələrini müəllim işlədiyi məktəbin konkret şəraitindən asılı olaraq özünün daha müəssər və daha maraqlı hesab etdiyi qaydada aparır. Müəllim şagirdlərə məlumat verir ki, bütün maddələr elektriki yaxşı və yaxud da pis keçirmək xassəsinə malikdir. Elektriki yaxşı keçirən maddələr keçiricilər, pis keçirən maddələr isə izolyatorlar (dielektriklər) adlanır. Bütün metallar, su hopdurulmuş kağız, heyvanların və insanların bədəni və sairə yaxşı keçiriciləridir. Quru ağac, şüşə, plastik kütlə, quru kağız elektriki pis keçirdikləri üçün izolyatorlardırlardır (dielektriklərdir).

Şəkil 2

Şəkil 2-dəki elementlərdən istifadə etməklə qrup işlərini təşkil etmək olar. Qrup işinin təşkili zamanı müəllimlərin ən çox qarşılaşdığı problem tədris zamanı şagirdlərin keçirilən mövzunu düzgün anlamamaları və mövzuya uyğun onlarda fikirlərin formalaşmamasıdır. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün müəllimlər tərəfindən ən çox istifadə edilən fəaliyyətlərdən biri şagirdlərin birgə işidir, yəni səmərəli qrup işidir. Belə interaktiv təlim qarşılıqlı öyrənmənin, başqalarının köməyi ilə informasiyanı sürətlə qavramanın səmərəli yoludur. Lakin müəllimlərin əksəriyyətini qrup müzakirələrində və təlim məqsədlərinə nail olmaqda bəzi şagirdlərin qeyri-bərabər və zəif iştirakı narahat edir.

Qruplarla işi daha səmərəli təşkil etmək məqsədi ilə bir neçə tövsiyə təklif olunur. Bu cür təlim üsulundan istifadə edilməsinin əsas məqsədi ümumi nəticə əldə etmək üçün şagirdlərin birlikdə fəaliyyətidir. Lakin bu prosesdə hər bir şagirdin qrup daxilində öz rolunu dərk etməyi olduqca vacibdir.

Bir neçə konkret situasiyaya nəzər yetirək: Tapşırığın həlli prosesində şagirdlərin fəal mövqedə qalması üçün onlara ayrı-ayrı işlərin təklif edilməsi məqsədəuyğundur.

Əksər hallarda şagird problemlə situasiyaların həllinə hazır olmadığı və ya digər şagirdlər təşəbbüsü öz üzərinə götürdüyü üçün passiv mövqə tutur. Bunun səbəbi şagirdin fərdi xüsusiyyətləri və temperamenti də ola bilər.

Hər bir şagirdə qrupda müəyyən iş tapşırın. Bu, ilk növbədə hər şagirdi məşğul vəziyyətdə saxlayacaq və bütün qrupun daha səmərəli işləməsinə kömək edəcək.

Müəllim qrupun səmərəli işini və qoyulan problemin müştərək həllini təmin etmək üçün müşahidəçi və ekspert rolunu oynayır. O, hər bir qrupun monitorinqini keçirir.

Ədəbiyyat

1. Texnologiya fənni üzrə 5-ci sinif üçün metodiki vəsait. Bakı-2016
2. e-derslik. edu. az/books/181/units/unit-1/page55. xhtml
3. <https://www.scribd.com/document/.../elektrik-dovreleri>
4. portal. edu. az/. . . elektrik. . . /scorm-emt. html?. . . elektrik+dovresi. . .

Ümumtəhsil məktəblərində Texnologiya fənni üzrə“Elektrotexniki” işlərə aid mövzuların səmərəli tədrisi üsulları

XÜLASƏ

Şagirdlər cərəyan mənbəyindən istifadə etməklə elektrik dövrəsi qurur. Sadə elektrik dövrəsinin təsvirini, sxemini çəkir. Sadə elektrik mənbələrindən istifadə edərək elektrik dövrəsi qurur.

Методика эффективного преподавания тем, связанных с «Электротехнической» работой по предмету Технология в общеобразовательных школах
РЕЗЮМЕ

Учащиеся строят электрическую цепь, используя источник тока. Нарисуйте схему простой электрической цепи. Строитэлектрическуюсхему, используяпростыеэлектрическиеисточники.

Methods of effective teaching of topics related to "Electrotechnical" work on the subject of Technology in secondary schools
SUMMARY

Students build an electric circuits by using a current source. They draw a simple circuit pattern, a scheme. Itbuildselectriccircuitsusingsimpleelectricalsources.

Bayramov Elvin Arif oğlu
Elmi rəhbər: c.ü.f.d., dos. S.H.İmamova

GEOMORFOLOJİ BİLİKLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ (IX SİNİF)

Açar sözlər: *interaktiv təlim, metod, geomorfologiya, Avropanın relyefi, tədqiqat, motivasiya*

Ключевые слова: *интерактивное обучение, методика, геоморфология, рельеф Европы, исследования, мотивация*

Key words: *interactive training, method, geomorphology, relief of Europe, research, motivation*

İnteraktiv təlim metodları müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif mənbələr, yaxud bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət zamanında yeni məlumat biliklər qazanmağa imkan verən təlim metodlarının, yeni dərslər formalarının yığıdır.

İnteraktiv təlim metodu dərslərin keyfiyyətini artırmaq üçün mühüm bir vasitədir. Çünki interaktiv metodlarla keçirilən dərslərdə şagirdlər daha fəal olur. Bu dərslərdə şagirdlərə biliklər hazır şəkildə verilmir, onlar tədqiqatçılığa sövq edilir. Bu da şagirdin dərk etmə fəaliyyətinin fəallaşdırır. Bu cür keçirilən dərslər zamanı şagirdlərdə mexaniki yaddaş yox, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir. Belə təşkil olunan dərslərdə ilk olaraq problemə istiqamət verən motivasiya yaradılır. Daha sonra tədqiqat sualı verilir. Tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə aparan bələdçi rolunu oynayır. Tədqiqatın təşkili mərhələsində şagirdlər bilik, bacarığı müstəqil mənimsəyirlər. Bu mərhələnin həyata keçirmək üçün müəllim əvvəlcədən mükəmməl planlaşdırma aparmalıdır: mövzunu diqqətlə oxumalı standartların reallaşması üçün hansı forma və üsullardan istifadə olunacağını müəyyənləşdirməlidir.

9-cu sinifdə geomorfoloji biliklər Relyef və onun təsərrüfata təsiri fəslində verilib. Bu fəsilə materiklərin relyefi, Yerdə və ayrı-ayrı materiklərdə baş verən tektonik proseslər və hadisələr haqqında məlumatlar verilmişdir. Həmçinin, tektonik hərəkətlər nəticəsində baş verən sunami sürüşmə qar uçqunu moren təpələri, moren tirələri, troq dərəsi, Fyord, polder, karst relyef formaları, buzlaq relyef formaları. Mağara, plato, eol relyef formaları, kanyon, karst platosu, sipər, nov, tepuilər, "kəllə qənd", "şahid dağ", delta, astana, horst, qraben, sinklinal, antiklinal anlayışlarından bəhs olunur.

Qeyd etdiyimiz fəsil aşağıdakı mövzulardan ibarətdir:

- Avropanın relyefi
- Asiyanın relyefi
- Şimali Amerikanın relyefi

- Cənubi Amerikanın relyefi
- Afrikanın relyefi
- Avstraliyanın relyefi
- Azərbaycanın relyefi

Avropanın relyefi

Dərsləkdə tədqiqat üçün avropanın fiziki xəritəsi verilib və şagirdlərə belə suallar verilir.

Ø Şimaldan cənuba doğru avropada regionların ərazisinin hündürlüyü necə dəyişir?

Ø Avropanın hansı regionu geoloji yaşına görə daha cavan ola bilər?

Ø Avropanın regionlarına uyğun gələn bir relyef formaları hansılardır?

Sonra şagirdlər dərsləkdəki mətni hissə-hissə oxuyurlar. Müəllim yeri gəldikdə onlara dayandıraraq suallar verir.

Fyord nədir?

Skandinaviyada hansı relyef formaları geniş yayılıb?

Karst relyef formaları hansılardır? və s.

Bu mövzunun sonunda şagirdlər:

Avropanın morfostrukturunu göstərir.

Avropanın regionlarının relyef xüsusiyyətlərini fərqləndirir.

Avropa ölkələrinin timsalında relyefin əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinə təsirini izah edir.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinif üçün Coğrafiya fənni üzrə metodik vəsait. Bakı 2016
2. Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinif üçün Coğrafiya fənni üzrə Dərslək. Bakı 2016

Geomorfoloji biliklərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodlarından istifadə (IX sinif) XÜLASƏ

Coğrafiya və qloballaşan təhsil sistemi özlüyündə yeni təlim metodlarının tətbiqini zəruri edir. İnteraktiv təlim metodları müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif mənbələr, yaxud bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət zamanında yeni məlumat biliklər qazanmağa imkan verir. Üsullardan istifadə olunacağını müəyyənləşdirməlidir. 9-cu sinifdə geomorfoloji biliklər Relyef və onun təsərrüfata təsiri fəslində verilib. Bu fəsilə materiklərin relyefi, Yerdə və ayrı-ayrı materiklərdə baş verən tektonik proseslər və hadisələr haqqında məlumatlar verilmişdir. Fyord, polder, karst relyef formaları, buzlaq relyef formaları. Mağara, plato, eol relyef formaları, kanyon, karst platosu, siper, nov, tepuilər, "kəllə qənd", "şahid dağ", delta, astana, horst, qra-ben, sinklinal, antyklinal anlayışlarından bəhs olunur.

Использование интерактивных методов обучения в преподавании геоморфологических знаний (IX класс)

РЕЗЮМЕ

География и глобализированная система образования сами по себе требуют внедрения новых методов обучения. Интерактивные методы обучения с участием преподавателя позволяют учащимся получать новые информационные знания из разных источников или при взаимодействии друг с другом. определить, будут ли использоваться методы. Геоморфологические знания в 9-м классе даются в главе о рельефе и его влиянии на экономику. В этой главе представлена информация о рельефе континентов, тектонических процессах и событиях, происходящих на Земле и на разных континентах. Фьорд, пolder, формы карстового рельефа, формы ледникового рельефа. Обсуждаются пещера, плато, эоловые формы рельефа, каньон, карстовое плато, щит, желоб, холмы, «сахар черепа», «гора свидетеля», дельта, астана, горст, грабен, синклиналь, антиклиналь.

**Use of interactive teaching methods
in teaching geomorphological knowledge (grade IX)
SUMMARY**

Geography and a globalized education system in itself necessitate the introduction of new teaching methods. Interactive teaching methods with the participation of the teacher allow students to gain new information knowledge from different sources or when interacting with each other. determine whether methods will be used. Geomorphological knowledge in 9th grade is given in the chapter on relief and its impact on the economy. This chapter provides information on the relief of continents, tectonic processes and events occurring on Earth and on different continents. Fjord, polder, karst relief forms, glacial relief forms. Cave, plateau, eolian relief forms, canyon, karst plateau, shield, trough, hills, "skull sugar", "witness mountain", delta, astana, horst, graben, syncline, anticline are discussed.

Bayramov Elvin Arif oğlu
Elmi rəhbər: c.ü.f.d., dos. S.H.İmamova

**GEOLOJİ BİLİKLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM
METODLARINDAN İSTİFADƏ(IX SİNİF)**

Açar sözlər: *mütləq və nisbi yaş ,eonlar ,eralar, tavalar, dağ əmələgəlmə*

Ключевые слова: *абсолютные и относительные возрасты, эпохи, эпохи, панорамы, горные образования*

Key words: *absolute and relative ages, eons, eras, pans, mountain formation*

İnteraktiv təlim dərslərdə yaranan, meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə verilməsini deyil, bu bilikləri daha çox onların özlərinin birlikdə axtarıb tapmalarına yardımı nəzərdə tutduğundan təlim prosesində müəllim təşkilədicisi, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, şagirdlər isə təcrübəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşılmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir. İnteraktiv təlim metodu dərslərin keyfiyyətini artırmaq üçün mühüm bir vasitədir. Çünki interaktiv metodlarla keçirilən dərslərdə şagirdlər daha fəal olur. Bu dərslərdə şagirdlərə biliklər hazır şəkildə verilmir, onlar tədqiqatçılığa sövq edilir. Bu da şagirdin dərk etmə fəaliyyətinin fəallaşdırır. Bu cür keçirilən dərslər zamanı şagirdlərdə mexaniki yaddaş yox, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir. Belə təşkil olunan dərslərdə ilk olaraq problemə istiqamət verən motivasiya yaradılır. Daha sonra tədqiqat sualı verilir. Tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə aparan bələdçi rolunu oynayır. Tədqiqatın təşkili mərhələsində şagirdlər bilik, bacarığı mustəqil mənimsəyirlər. Bu mərhələnin həyata keçirmək üçün müəllim əvvəlcədən mükəmməl planlaşdırma aparmalıdır: mövzunu diqqətlə oxumalı standartların reallaşması üçün hansı forma və üsullardan istifadə olunacağını müəyyənləşdirməlidir.

Şagirdlərə geoloji biliklərin verilməsi zamanı bu fəsilə Yerin geoloji inkişaf, süxurlar, litosfer tavalarının hərəkəti, geoloji mərhələdə Yerin inkişafı, Yer qabığında dəyişikliklərə dair proqnozların verilməsi, Azərbaycan ərazisinin geoloji inkişaf tarixi, süxurların yaşı, onların seysmikliyinə görə fərqləndirilməsi kimi mövzulardan bəhs edilir.

Qeyd etdiyimiz fəsil aşağıdakı mövzulardan ibarətdir:

- Yerin geoloji inkişafı
- Qırıqlıq vilayəti və Platformalar
- Dağəmələgəlmə mərhələləri

- Azərbaycanın geoloji quruluşu
- Azərbaycanın geoloji relyef formaları
- Azərbaycanın ekzogen relyef formaları
- Azərbaycanın faydalı qazıntıları

Yerin geoloji inkişafı.

Müəllim mövzə ilə bağlı aşağı siniflərdə verilmiş bilikləri müvafiq suallarla şagirdlərə xatırladır:

- 1) Yerin daxili quruluşu necədir?
- 2) Tavaların hərəkəti nəticəsində nə baş verir?

Daha sonra tədqiqat sualı qoyulur (Geoloji mərhələdə Yer necə inkişaf etmişdir?

Növbəti mərhələlərdə şagirdlərə mövzunun daha da mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün tapşırıqlar verilir:

Fəaliyyət 1:

1. Yer qabığının sxemini təhlil edin.
2. Yer qabığı hansı süxurlardan təşkil olunmuşdur?
3. Yer qabığının hansı təbəqəsi daha əvvəl yaranmışdır?

Tapşırıqlar siniflə müzakirə olunduqdan sonra şagirdlərə öyrəndiklərinin tətbiq edilməsi tapşırılır. Bu mərhələ şagirdlərin biliklərinin praktiki inkişafını təmin edir.

Şagirdlərin dərslər boyu öyrəndiklərinin hansı səviyyədə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün yoxlama mərhələsinə keçilir.

1. Süxurların hansı mənşəli olduğunu qeyd edin: kvarsit, qranit, qum, gil.
 2. Hansı Kaynazoyda baş vermişdir?
 - a) Pangeya materikinə parçalanması
 - b) Pantalasin parçalanması
 - c) Materik buzlaşmalarının baş verməsi və landşaftın inkişafı
- Ümumi dərslər prosesini nəzərə alaraqdan qiymətləndirmə aparılır.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Geoxronoloji cədvəli təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Geoxronoloji cədvəli təhlil edərkən köməkdən istifadə edir.	Geoxronoloji cədvəli təhlil edərkən kiçik səhvlər edir.	Geoxronoloji cədvəli səhsiz təhlil edir.

Ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinif üçün Coğrafiya fənni üzrə metodik vəsait. Bakı 2016
2. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinif üçün Coğrafiya fənni üzrə Dərslük. Bakı 2016

XÜLASƏ

Coğrafiya və qloballaşan təhsil sistemi özlüyündə yeni təlim metodlarının tətbiqini zəruri edir. İnteraktiv təlim metodları müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif mənbələr, yaxud bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət zamanında yeni məlumat biliklər qazanmağa imkan verir. Üsullardan istifadə olunacağını müəyyənləşdirməlidir. Bu fəsildə Yerin geoloji inkişafı, Qırıxıqlıq vilayəti və Platformalar, Dağmələgəlmə mərhələləri, Azərbaycanın geoloji quruluşu, Azərbaycanın geoloji relyef formaları, Azərbaycanın ekzogen relyef formaları, Azərbaycanın faydalı qazıntıları, Süxurların yaşı ... kimi mövzulardan bəhs edilir.

РЕЗЮМЕ

География и глобализованная система образования сами по себе требуют внедрения новых методов обучения. Интерактивные методы обучения с участием преподавателя позволяют учащимся получать новые информационные знания из разных источников или при взаимодействии друг с другом. Определить, будут ли использоваться методы. Геологическое развитие Земли в этой главе. Провинция морщин и платформы. Обсуждаются такие темы, как этапы формирования горных пород, геологическое строение Азербайджана, формы геологического рельефа Азербайджана, экзогенные формы рельефа Азербайджана, минералы Азербайджана, возраст горных пород ...

SUMMARY

Geography and a globalized education system in itself necessitate the introduction of new teaching methods. Interactive teaching methods with the participation of the teacher allow students to gain new information knowledge from different sources or when interacting with each other. determine whether methods will be used. Geological development of the Earth in this chapterWrinkle Province and PlatformsTopics such as stages of rock formation, geological structure of Azerbaijan, geological relief forms of Azerbaijan, exogenous relief forms of Azerbaijan, minerals of Azerbaijan, age of rocks ... are discussed.

MÜNDƏRİCAT

IV BÖLMƏ TƏDRİSİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Salmanova Qəmər Arif qızı. <i>Orfoepik normaların mənimsədilməsində ədəbiyyat fənni ilə integrasiya imkanları</i>	3
Salmanova Qəmər Arif qızı. <i>Azərbaycan dili dərslərində fonetikanın tədrisi zamanı orfoepiya və orfoqrafiya məsələləri</i>	6
Qasımlı Lalə Mirdamət qızı. <i>Morfologiyanın tədrisi prosesində nitqin inkişaf etdirilməsi</i>	8
Qasımlı Lalə Mirdamət qızı. <i>Əsas nitq hissələrinin tədrisində varislik</i>	11
İbrahimova Çinarə Xaliq qızı. <i>Azərbaycan dilinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə</i>	13
İbrahimova Çinarə Xaliq qızı. <i>Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif xarakterli tapşırıqlarla işin təşkili</i>	15
İsrafilova Möminət Elşən qızı. <i>Seyid Hüseyn “İki həyat arasında” hekayəsinin məzmununun öyrədilməsi</i>	17
Həsənova Səkinə Mirəziz qızı. <i>Mətnin dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi metodları</i>	21
Cəbiyeva Aydan Rizvan qızı. <i>Şagirdlərin rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafında təlim texnologiyalarının rolu</i>	25
Cəbiyeva Aydan Rizvan qızı. <i>Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində təlim texnologiyalarının rolu</i>	27
Qasımoğlu Aygün. <i>Azərbaycan dili təlimində yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi</i>	29
Qasımoğlu Aygün. <i>Təhsildə qiymətləndirmənin ümumi məsələləri</i>	31
Fazilova Nərmənə Azad qızı. <i>Xətənin “Dəhnamə” poemasında alleqorik obrazlar və onların tədrisi ilə bağlı mülahizələr</i>	33
Əhmədova Aydan Vəli qızı. <i>Müqayisə priyomunun əhəmiyyəti və mahiyyəti, ədəbiyyat dərslərində ondan istifadə imkanları</i>	37
Haqverdiyeva Mehrəban Tofiq qızı. <i>Şagirdlərdə dramatik əsərlərə maraq yaratmaq</i>	41
Nəsibli Şahnaz Fəxrəddin qızı. <i>VI sinif ədəbiyyat dərslərində lirik əsərlərin tədrisi və lirik janr məzmun komponenti kimi</i>	44
Rəcəbli Mətanət Aydın qızı. <i>Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində fəal təlim metodlarından istifadə təlimin səmərəliliyini artıran vasitədir</i>	47
Talibova Şəhanə. <i>V-IX sinif ədəbiyyat dərslərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olan dastanların şagird tərbiyəsində əhəmiyyəti</i>	51
Səfərli Zibəddə Oktay qızı. <i>Ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərlərin öyrənilməsində janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması</i>	54
Fərruxova Kübraxanım Emin qızı. <i>Azərbaycan dili orfoqrafiyasının inkişaf tarixinə dair</i>	57
Fərruxova Kübraxanım Emin qızı. <i>V sinif Azərbaycan dili təlimində izahlı lüğətlərlə işin təşkili</i>	60
Alıyeva Pəri Şahin qızı. <i>Azərbaycan dilindən yeni təhsil konsepsiyası haqqında</i>	63
Alıyeva Pəri Şahin qızı. <i>Ümumiləşdirici dərslərin təşkilinə dair</i>	66
Hüseynova Lamiyə Vüqar qızı. <i>Azərbaycan dili dərsləri üzrə metodik vəsaitlərin didaktik əsasları</i>	69
Hüseynova Lamiyə Vüqar qızı. <i>Dil təliminin ümumi məsələləri</i>	71
Hacıyeva Nərmən Şakir qızı. <i>İbtidai siniflərdə şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafında leksik bacarıqların formalaşdırılmasının əhəmiyyəti</i>	74
Hacıyeva Nərmən Şakir qızı. <i>İbtidai siniflərdə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları</i>	76
Zeynalova Şəfəq Kərəm qızı. <i>Uşaq kompyuter oyunları və onların pozucu təsirləri</i>	78
Həsənova Ramiyyə Ayaz qızı. <i>Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin mahiyyəti və məzmunu</i> ...	79
Fərzəlizadə Aytən Cəfər qızı. <i>Qrammatikanın tədrisinin effektiv yolları</i>	83
Fərzəlizadə Aytən Cəfər qızı. <i>Qrammatik materialla bağlı təqdim edilən çalışmalar sistemi</i>	85
Ələkbərli Səkinə Cəfər qızı. <i>İngilis dili leksikasının tədrisinə təsir edən amillər</i>	87
Vəlizadə Tacirə. <i>Xarici dilin tədrisində qrammatikanın əhəmiyyəti</i>	92
Vəlizadə Tacirə. <i>Qrammatikanın tədrisində şagirdlərin qarşılaşdığı çətinliklər</i>	94

Nağızadə Ülkər Əli qızı. <i>İbtidai siniflərdə şagirdlərin rəhbərliyi nitqinin inkişafı üzrə işin mahiyyəti ..</i>	97
Nəcizadə Aydan İqrar qızı. <i>İbtidai sinif şagirdlərinin riyazi hazırlığında sinifdaxaric məşğələlərin rolu.....</i>	99
Nəcizadə Aydan İqrar qızı. <i>İbtidai sinif şagirdlərinin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi</i>	101
Nəsirova Dəstanə Daşdəmir qızı. <i>Riyaziyyatın ibtidai kursunda çalışma anlayışı.....</i>	103
Nəsirova Dəstanə Daşdəmir qızı. <i>Kombinator çalışmaları şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirən vasitə kimi.....</i>	106
Kurmakayeva Nəzrin Niyazovna. <i>İbtidai siniflərdə “hissə” və “kəsr” anlayışlarının öyrədilməsinin əsas məsələləri. İbtidai siniflərdə “kəsr” haqqında ilkin təsəvvürlərin yaranması və inkişaf etdirilməsi..</i>	109
Rzayeva Emilya. <i>Vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasında ibtidai sinif müəllimlərinin rolu</i>	114
Rəsulova Nazilə İbrahim qızı. <i>İbtidai sinif şagirdlərində riyaziyyat dərslərində ibtidai sinif şagirdlərinin məsələlərin həlli zamanı modelləşdirmə bacarıqlarının formalaşdırılması</i>	116
Quliyeva Nurtən Aqil qızı. <i>“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi... 118</i>	118
Teymurova Ləman. <i>Şagirdlərin zehni qabiliyyətinin inkişafında müqayisənin rolu.....</i>	121
Teymurova Ləman. <i>Müqayisə priyomunun tətbiqinə dair.....</i>	123
Xanverdiyeva Aytac Hüseynqulu qızı. <i>Mahmud Kaşğarının tərbiyə sahəsində fikirləri</i>	124
Seydaliyeva Tamara. <i>Texnologiya dərslərində motivasiyanın yaradılması.....</i>	126
Ələkbərov Qadir Nizaməddin oğlu. <i>“Texnologiya” dərslərində (V-IX sinif) “Məişət mədəniyyəti” məzmun xəttinə aid olan mövzuların araşdırılması.....</i>	129
Bağirova Gülnar Qasım qızı. <i>“Texnologiya” dərslərində texnika elementlərinə aid olan mövzuların araşdırılması və metodiki təhlili (IX sinif)</i>	133
Seydaliyeva Tamara. <i>Texnologiya fənninin tədrisində innovativ layihələrin tətbiq üsulları</i>	137
Hüseynov Turxan. <i>Şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin əhəmiyyəti və bəzi metodik səciyyəvi xüsusiyyətləri</i>	140
Abdullalı Fatimə. <i>Ağacın əl ilə bədii emalı texnologiyası.....</i>	143
Abdullalı Fatimə. <i>Sinifdaxaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili metodikası</i>	147
Əkbərova İrənə Vasif qızı. <i>Misir səmasının hökmdarları.....</i>	149
Quluzadə Jalə Çingiz qızı. <i>Şərq xalqlarının kompozisiya xüsusiyyətləri.....</i>	153
Bəşirova Nübar. <i>XVII-XVIII əsr Qərbi Avropa incəsənətinin aparıcı üsulları barokko və klassisizmin tədqiqi.....</i>	155
Rzazadə Nuran Namiq qızı. <i>“Breda qalasının alınması”. Diego Velaskes</i>	159
Mustafayeva Aytəkin Ayəddin qızı. <i>Azərbaycan təsviri sənətində Qarabağın əksi və maddi-mədəniyyət nümunələrinin bədii xüsusiyyətləri</i>	162
Əlizadə Fatimə Azər qızı. <i>Orta əsr Avropa rəssamlarının yaradıcılığında İkarus əfsanəsi.....</i>	165
Əlizadə Fatimə Azər qızı. <i>Nərgiz əfsanəsinin təsviri sənətdə əksi</i>	169
Həsənli Anar Mayıs oğlu. <i>Müharibə mövzusu Azərbaycanda siyasi plakat janrında</i>	173
Həsənli Anar Mayıs oğlu. <i>Nizami yaradıcılığı Azərbaycan təsviri incəsənətində.....</i>	177
Musayeva Günay Elşən qızı. <i>VII-XII əsr yapon heykəltəraşlığı</i>	180
Musayeva Günay Elşən qızı. <i>Qədim yapon incəsənətində Yamato dövrü.....</i>	183
Ağayev Ramiz Adil oğlu. <i>Ornamentin islam incəsənətindəki rolu.....</i>	187
Ağayev Ramiz Adil oğlu. <i>İslam ornamentin estetik əsasları.....</i>	190
Hüseynov Ramazan Orman oğlu. <i>Riyaziyyatın məsələ vasitəsilə şagirdlərə öyrədilməsi.....</i>	193
Əmiraslanova Nərgiz Oder qızı. <i>V sinifin riyaziyyat təlimində praktik məzmunlu məsələlərin həlli üsulları</i>	196
Cəlilova Xanım Əmirxan qızı. <i>Riyazi anlayışların mənimsənilməsində təriflərin və şərti işarələrin rolu haqqında</i>	201
Azadova Asiman Asəf qızı. <i>Müxtəlif üsullarla riyaziyyat məsələlərinin həlli şagird fəallığını artıran vasitə kimi.....</i>	204
Qurbanzadə Nigar Faiq qızı. <i>Ümumi orta məktəbin ənənəvi riyaziyyat kursu ilə “Ehtimal və statistika” məzmun xəttinin inteqrasiyası haqqında.....</i>	208
Qasımlı Şəbnəm Vüqar qızı. <i>Həndəsə materiallarının təlimində şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi.....</i>	211
Şərifova Dilarə Mübariz qızı. <i>Riyaziyyatın təlimində modelləşdirmə metodlarının tətbiqi</i>	214
Nəhmədova Aytac Abasət qızı. <i>VII sinifdə həndəsə məzmun xətti üzrə düz xətlərin paralelliyi anlayışının öyrədilməsi</i>	218

Məmmədova Aytac Oktay qızı. <i>XI sinifdə integral hesabı elementlərinin öyrənilməsi</i>	221
İbrahimli Arzu Rəfail qızı. <i>Riyaziyyatın tədrisi zamanı şagirdlərdə təlimə marağın artırılmasında fəndaxili əlaqənin rolu</i>	224
Aslanova Yeganə Ceyhun qızı. <i>V sinfin riyaziyyat kursunda istehsalat və məişət məzmunlu məsələlərin həlli</i>	226
Bayramova Firəngiz. <i>Məktəbdə birdəyişənli funksiya anlayışı, onun özünün və törəməsinin qrafikinə qurulmasının müqayisəli öyrədilməsi</i>	229
Əhmədova Elnarə. <i>VII sinifdə "Hərəkətin qrafik təsiri" mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyası</i>	233
Seyidov V.Ə. <i>"İonlaşdırıcı şüalar" fəslə haqqında</i>	237
Fərzullayeva Aygün. <i>Orta ümumtəhsil məktəbin fizika dərslərində motivasiyanın yaradılması problemi</i>	239
Mehdixanlı Lalə Həbib qızı. <i>V sinifdə elektrik enerjisi və sadə elektrik dövrəsinin İKT-nin vasitəsilə şagirdlərə öyrədilməsi</i>	241
Nəsirova A.M. <i>Sinifdaxaric işlər – Şən və Hazırcavablar Klubunun təşkili və keçirilməsi</i>	244
Cavadova Vəfa. <i>VIII sinifdə fizika dərslərində innovativ təlimin pedaqoji əsasları və tətbiqi nümunəsinə dair</i>	246
Məmmədzadə G.B. <i>Buxarlanma. Buxarlanma və kondensasiya zamanı daxili enerjinin dəyişməsi</i>	249
Mahmudzadə L.R. <i>Orta ümumtəhsil məktəbin VIII sinfində "Molekulların istilik hərəkəti. Daxili enerji" fəslinin tədrisində istifadə olunan metodlar</i>	252
Cümsüdlü Ş.Ə. <i>Orta ümumtəhsil məktəbin VIII sinfində "İstilik mühərrikləri və daxili yanma mühərrikləri" mövzusunun tədrisi texnologiyası</i>	254
Soltanova Züleyxa. <i>VII sinifdə "Hərəkətin qrafik təsiri" mövzusunun tədrisinin riyaziyyatla inteqrasiyası</i>	256
Soltanova Z. <i>$Bi_2Te_{2.82}Se_{0.18}-Bi_{1.26}Sb_{0.74}Te_3$ kristallarının alınma texnologiyası</i>	261
Hüseynli Həsən. <i>Fizika müəllimi hazırlığında bərk cismlərin quruluş xüsusiyyətlərinin tədqiqi və öyrədilməsi üzrə işin sistemi</i>	264
Hüseynli H.Ə. <i>Rentgen şüalarının tətbiqinin əhəmiyyəti</i>	265
Mikayılzadə T.Y. <i>VI-IX siniflərdə fizikanın tədrisində STEM-dən istifadəyə dair</i>	268
Osmanova Leyla Cabir qızı. <i>Fizikanın tədrisində virtual laboratoriya proqramları və onlardan istifadənin əhəmiyyəti</i>	270
Məmmədova Pərvin Mahir qızı. <i>VI və VII sinif dərslərində mövzuların tərtibində istifadə oluna biləcək sxem və cədvəl nümunələri</i>	275
Süleymanlı Aytac İsrail qızı. <i>Biologiya hazırlığında inteqrativlik-modulmetodikasının strategiyaları, effektivliyi və onun tədrisdəki əhəmiyyəti</i>	278
Hüseynli Günay. <i>Heyvan seleksiyasının nailiyyətlərinin tədqiqi</i>	280
Ramazanova Məryəm Feyzulla qızı. <i>"Fikirlərin hücumu" texnikası şagirdlərin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində amil kimi</i>	283
Şərifova Məleykə Oqtay qızı. <i>Yoluxucu xəstəliklər və onların öyrədilməsi</i>	286
Orucova Əzizə İlyas qızı. <i>Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə biologiyanın tədrisində riyazi biliklərin tətbiqi imkanları</i>	288
Bağirova Fidan Ruslan qızı. <i>Kolleclərdə biologiyanın coğrafiya ilə əlaqəli tədrisinin mahiyyəti</i>	292
Məsimova Leyla Pənah qızı. <i>VI-VII sinif biologiya dərslərində meyvə bitkilərinin zərərvericiləri, xəstəlikləri və onlarla mübarizə üsulları</i>	295
Məmmədzadə Könül Rafiq qızı. <i>Biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi yolları</i>	298
Cəmilli Əfsanə Kamal qızı. <i>Ümumtəhsil məktəblərin biologiyadan 10-cu sinifdə "Epidemiologiya" bölməsi üzrə layihələrin hazırlanması</i>	303
Məmmədzadə Könül Rafiq qızı. <i>Biologiya müəlliminin şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi</i>	306
Qəniyeva Türkan. <i>IX sinif biologiyasının tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi üzrə proqram və dərslərin təhlili</i>	308
Abuşova Ləman Vüqar qızı. <i>VIII sinif şagirdlərində bioloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasında fəal təlimin metod və texnikalarından istifadənin imkan və yolları</i>	311

Abuşova Ləman Vüqar qızı. <i>Ümumtəhsil məktəblərinin VIII siniflərində şagirdlərdə bioloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması</i>	313
Hüseynova Nərmən Eldəniz qızı. <i>Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə reproduktiv sağlamlığın öyrədilməsində “Cinsi tərbiyə” anlayışının formalaşdırılması</i>	315
Quliyeva Nərmən Ceyhun qızı. <i>Biologiyanın tədrisində şagird layihələrinin işlənilməsinin imkanları</i>	318
Vəkilova Aysun Mehdi qızı. <i>Biologiyanın tədrisində (VI-VII sinif) şagirdlərə ekoloji bilik və bacarıqların öyrədilməsi imkanları</i>	320
Nəsirov Səid Vidadi oğlu. <i>Biologiya müəllimi hazırlığında BTM kafedrasının rolu</i>	322
Əlizadə Günay Gəncim qızı. <i>Biologiyanın tədrisində şagirdlərin təfəkkür və öyrənmə fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində müasir təlim metodlarının tətbiqi</i>	325
Məmmədova Ceyran Yaşar qızı. <i>Biologiyanın tədrisində “Beyin həmləsi” metodundan istifadə şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında mühüm vasitə kimi</i>	328
Həsənova Ülvyyə Adil qızı. <i>Azərbaycanda pambıq və dənli bitkilərin seleksiyası</i>	330
Əliyeva Aysel Şakir qızı. <i>İnsan kursunda mənimsənilməsi çətinlik yaradan mövzuların tədrisinin səmərəli yolları</i>	334
Əhmədova Nərmən Qurbanəli qızı. <i>Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi üzrə işin sistemi</i>	337
Bayramova Nərgiz İlqar qızı. <i>Ali məktəblərdə biologiya müəllimliyi ixtisasında tələbələrin metodik hazırlığı</i>	339
Qılıçova Təranə Naməddin qızı. <i>Biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılması</i>	343
Rüstəmovna Nazəndəxanım Fikrət qızı. <i>Ümumi təhsil səviyyəsində biologiyanın tədrisində fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması imkanları</i>	345
Bayramova Nərgiz İlqar qızı. <i>Ali məktəbdə “Biologiyanın tədrisi metodikası” fənninin tədrisində tələbələrin metodiki hazırlığı problemi baxımından elmi-metodik ədəbiyyatın təhlili</i>	349
Məmmədova Aytən Elçin qızı. <i>Biologiyanın tədrisində öyrədici mühitin yeni biliklərin mənimsənilməsində rolu</i>	354
Məmmədzadə Zöhrə Novruz qızı. <i>X sinif biologiya kursu üzrə dərslər və proqramların problem baxımından (çətin mövzuların) təhlili</i>	357
Rzayeva R. <i>Məktəb kimya kursunda metallara aid mövzuların müasir tələblər səviyyəsində tədrisi metodikası</i>	360
Əlizadə A.Q. <i>Şagirdlərin kimyadan ev eksperimentləri</i>	362
Məlikova Ü.İ. <i>Aminturşuların tədrisinə metodik yanaşma</i>	364
İbrahimova Qızbəst Akif qızı. <i>Müasir kimya dərslərində İKT-dən istifadə</i>	367
Əbbasadə N.B. <i>Orta məktəb kimya kursunda ekoloji təhsil və tərbiyənin məzmunu</i>	369
Bağirova Ç.İ. <i>IX sinifdə azot qrupuna aid mövzuların tədrisi prosesində ekoloji tərbiyə</i>	373
Şeləmənova Aytac Rauf qızı. <i>Avstraliyanın relyef öyrənilməsi metodikası</i>	377
Hüseynova Xədicə Nəcəf qızı. <i>IX sinifdə Afrikanın daxili sularının öyrədilməsi metodikası</i>	380
Hüseynova Xədicə Nəcəf qızı. <i>IX sinifdə Afrika materikinin öyrədilməsində mətn xəritələri üzrə şagird fəaliyyətinin təşkili</i>	382
İbrahimova Pərvanə Telmanqızı. <i>“Türk dünyasının sivilizasiyaları əlaqələrdə rolu” mövzusunun metodiki təşkili</i>	385
Rzayeva Aysel Elzamin qızı. <i>6-cı sinifdə “Təbiət” məzmun xətti üzrə kartoqrafik materiallar üzərində şagird fəaliyyətinin təşkili metodikası</i>	388
Babayeva Tamilla Tahir qızı. <i>Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd məskunlaşması və onun inkişafında yaranan problemlər</i>	391
Məcidi Sona Əyyub qızı. <i>Kartoqrafik vasitələrlə işin təşkilinin təlim-tərbiyə əhəmiyyəti</i>	395
Əlizadə Leyla Zakir qızı. <i>10-cu sinif coğrafiya dərsləri üzərində işin təşkili</i>	397
Əlizadə Leyla Zakir qızı. <i>Coğrafiya dərslərinin tərtibatına verilən tələblər</i>	399
Seyfullayev Nicat Bəxtiyar oğlu. <i>Coğrafiya dərslərində şagirdlərin peşəyönümü üçün həyata keçirilmiş imkanlar</i>	401
Seyfullayev Nicat Bəxtiyar oğlu. <i>Coğrafiya dərslərində topoqrafik işlərin aparılması metodikası</i>	403
Hüseynova Aynur. <i>Coğrafiyanın tədrisində təbiət məzmun xətti üzrə praktik və müstəqil işlərin aparılmasının əsas istiqamətləri</i>	405

Zeynalov İlyas Aqil oğlu. VI sinif coğrafiya dərslərində öz məhəllinə aid praktik və müstəqil işlərin təşkili metodikası.....	406
Kaltayeva Leyla Xaliddin qızı. Cəmiyyət məzmun xəttinin şagirdlərin praktik və müstəqil işlərinin təşkili metodikası.....	408
Kaltayeva Leyla Xaliddin qızı. Coğrafiya dərslərində praktik və müstəqil işlərin təşkilinin əhəmiyyəti ...	410
Aşırova Aytəkin Əli qızı. Coğrafiyanın tədrisində şagirdlərin ekoloji təhsilinin əhəmiyyəti, həyata keçirilməsi yolları.....	413
Abidova Sevil Söhrab qızı. Təhsil islahatı və məktəb coğrafiyasının məzmununda baş verən dəyişikliklər.....	415
Aşırova Aytəkin Əli qızı. Ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının əhəmiyyəti.....	417
Nəsirova Sevinc Asif qızı. “Dünyanın demografik mənzərəsi” bölməsinin tədrisi zamanı WEB 2.0 alətlərindən istifadə.....	419
Quliyeva Fidan Eldar qızı. Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının inkişafı və müasir problemlər	422
Rzayeva Aysel Elzamin qızı. 6-cı sinifdə “Təbiət” məzmun xətti üzrə diyarşünaslıq işlərinin təşkili.....	424
Cəfərli Aytac Vüqar qızı. Müəllim hazırlığında pedaqoji təcrübənin rolu	427
Məmmədova Ləman İbrahim qızı. Statistik materiallar və onun pedaqoji prosesdəki rolu	429
Əzizova Nərmin Nəriman qızı. Coğrafiya müəllimləri üçün metodik vəsait haqqında.....	431
Əliyeva Fidan Elnur qızı. “Coğrafi məkan” məzmun xətti üzrə şagird fəaliyyətinin təşkili metodikası....	434
Zeynalı Lalə Qabil qızı. Xarici ölkələrdə coğrafiya tədrisinin əsas istiqamətləri.....	437
Rzayev Taleh Şəhriyar oğlu. Coğrafiyanın tədrisində əyani vasitələrin rolu	439
Rzayev Taleh Şəhriyar oğlu. Coğrafiya dərslərinin illüstrasiya materialları yeni bilik mənbəyi kimi.....	440
Məmmədova Nigar Yusif qızı. İlk peşə ixtisası məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması yolları	442
Baxışova Günay Eynulla qızı. Azərbaycan tarixinin tədrisində əyani təlim metodlarından istifadənin didaktik, psixoloji və fəlsəfi əsasları.....	445
Xəlilli Samirə Oqtay qızı. Peşə məktəblərində Vətən tarixinin tədrisində şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasının aktuallığı	447
Mikayılova Səkinəxanım. Təlim prosesində şagirdlərin müstəqil işinin təşkili.....	450
Səfərov Səbuhi Allahverdi oğlu. Ali məktəbdə “Qafqaz XIX əsrin II yarısında” bəhsinin dialoji təlim üsulu ilə tədrisinin üstünlükləri.....	453
Qurbanova Lalə Alışan qızı. Tarix fənninin tədrisi prosesində ilk peşə ixtisas məktəblərinin şagirdlərində estetik tərbiyənin formalaşdırılması.....	456
Qasımova Lilpar Məzahir qızı. VII siniflərin "Azərbaycan erkən orta əsrlərdə" dövrünün öyrənilməsində tarixi mənbələr üzərində işin təşkili	462
Ağazadə İnal Mübariz oğlu. Azərbaycan tarixinin tədrisində şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin metodik yolları	464
Sabirli Rüfət Sənan oğlu. Şagirdlərdə formalaşdırılan tarixi şəxsiyyətlər haqqında təsəvvürlərin mahiyyəti və yaradılması yolları	468
Həsənova Ülkər Fikrət qızı. VI sinfin Ümumi Tarix kursunda didaktik materiallardan istifadənin mahiyyəti.....	472
Cabbarlı Tahir Sabir oğlu. Ali pedaqoji məktəblərdə Qafqaz xalqları tarixinin tədrisində fəallaşdırmadan istifadə üzrə qabaqcıl təcrübə	474
Paşayev Rəşad. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində Vətən Tarixinin tədrisində müzakirələr metodlarından istifadə.....	477
Mustafayeva Səadət Əlirza qızı. Ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin səmərəliliyini təmin edən şərtlərin təsnifatı və onların reallaşdırılması yolları mövzusunun kurikulum materiallarında qoyuluşu.....	481
Mustafayeva Səadət Əlirza qızı. Ümumtəhsil məktəblərində tarix təliminin səmərəliliyini təmin edən şərtlərin təsnifatı və onların reallaşdırılması yolları mövzusunun mahiyyəti.....	483
Mikayılova Səkinə. Təlim prosesində müstəqil işlərin tətbiqinin nəzəri əhəmiyyəti.....	486
Muradova Turana Tahir qızı. Elektron cədvəl prosessorunun əsas prinsipləri. Excel proqramı....	489
Rzayeva Nərmin Namiq qızı. Ümumtəhsil məktəblərində texnologiya fənni üzrə “Elektrotexniki” işlərə aid mövzuların səmərəli tədrisi üsulları	492

Bayramov Elvin Arif oğlu. Geomorfoloji biliklərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodlarından istifadə (IX sinif).....	495
Bayramov Elvin Arif oğlu. Geoloji biliklərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodlarından istifadə (IX sinif).....	497

Çapa imzalanmış:29.04.2021
Kağız formatı 60x84, 1/16 çap vərəqi 63
Sifariş 122 sayı 100

ADPU-nun mətbəəsi
Ünvan: Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel.:(+912)493-74-10
E-mail: Poliqrafiya@mail.ru